Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XXIV No. II

2025

GAUN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open acces to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accesible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

ISSN: 1303-0094

e-ISSN: 2149-5459

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Gaziantep University Journal of Social Sciences

GAUN-JSS

Owner
University of Gaziantep
Rector Prof. Sait Mesut DOĞAN

Editor-in-Chief
Assoc. Prof. Yavuz Sinan ULU

Assistant Editors
PhD. Candidate Cansu YASAV
Graduate Student Sema ERSERİN

Section Editors
Prof. İsmail BAYKARA
Prof. İbrahim Halil EKŞİ
Prof. Mehmet EROL
Prof. Atilla ENGİN
Prof. Senem KURTAR
Prof. Atınç OLCAY
Assoc. Prof. Ayhan ÖZER
Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK
Assoc. Prof. Mesut ŞÖHRET
Assoc. Prof. Mustafa CAN
Assoc. Prof. Ferihan AYAZ
Assoc. Prof. Zeynep Serap TEKTEN
Asst. Prof. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Muhyettin İĞDE
Asst. Prof. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Gülşah Gaye FİDAN
Asst. Prof. Meltem MUŞLU
Asst. Prof. Eray Sinan DEMİRHAN

Editorial Board
Prof. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Prof. Mehmet ÇELİKEL
Prof. Nuri YAVAN
Prof. Mustafa Burak GÜRBÜZ
Prof. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Uğur UZUNKAYA
Assoc. Prof. Erol ERKAN
Assoc. Prof. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Naile ASKER
Assoc. Prof. İsmail YILMAZ
Asst. Prof. Hamidreza SOHRABIABAD

Vol. 24, Issue II, April 2025
Web: http://jss.gantep.edu.tr http://dergipark.gov.tr/jss
E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XXIV Issue II, 2025
Reviewers List

Asst. Prof. Abdullah DOĞAN	Assoc. Prof. Mehmet TAYANÇ
Asst. Prof. Abdurrahman KÜLTÜR	Assoc. Prof. Mehtap YÜCEL BODUR
Asst. Prof. Adem Ruhan SÖNMEZ	Assoc. Prof. Melda TAŞKIN
Assoc. Prof. Adil BİCAL	Asst. Prof. Metin ÇETİN
Prof. Ahmet SELÇUKOĞLU	Assoc. Prof. Metin SÜRME
Assoc. Prof. Ali Tanju SARIGÜL	Asst. Prof. Muhammet Raşit ÖZTÜRK
Asst. Prof. Arzu TUNCER	Asst. Prof. Murat YORULMAZ
Assoc. Prof. Aysun BEYDOLA	Assoc. Prof. Mustafa AKSOY
Asst. Prof. Ayşe MERMUTLU	Assoc. Prof. Mustafa KESKİN
Asst. Prof. Bahri KUŞ	Prof. Mustafa Yaşar ŞAHİN
Assoc. Prof. Bayram KOCA	Assoc. Prof. Münteha DİNÇ
Asst. Prof. Beste TOMAY	Asst. Prof. Nihat DEMİRKOL
Res. Asst. Bilen BALIKÇI	Assoc. Prof. Nilüfer AKA ERDEM
Assoc. Prof. Burak BÜYÜKOĞLU	Dr. Onur LİMON
Assoc. Prof. Bülent ALGAN	Asst. Prof. Osman METİN
Assoc. Prof. Cenk ÖZGEN	Prof. Ömer Faik ANLI
Lec. Çetin İZGİ	Prof. Ömer ÖZKAN
Prof. Çiğdem KÜÇÜK	Assoc. Prof. Özcan ASLAN
Assoc. Prof. Emrah KESKİN	Assoc. Prof. Sabiha ANNAÇ GÖV
Assoc. Prof. Ercan ALAN	Asst. Prof. Selman SAÇ
Assoc. Prof. Ercan YAŞAR	Asst. Prof. Semiha Zehra ÖZHARAT
Assoc. Prof. Ersan EROL	Asst. Prof. Serap KAMIŞLI
Prof. Eylem DERELİ	Assoc. Prof. Sertan ALİBEKİROĞLU
Asst. Prof. Fatih KURTULMUŞ	Asst. Prof. Sıbğatullah İĞDE
Assoc. Prof. Fatma KAYAÇETİN	Assoc. Prof. Süleyman ŞAHAN
Assoc. Prof. Gamze KESKİN YURDAKURBAN	Asst. Prof. Süleyman Emre ZORLU
Dr. Gökhan İLHAN	Lec. Şamil YİRŞEN
Prof. Gülçin İLGEZDİ BERTRAM	Assoc. Prof. Şule GECE
Assoc. Prof. Hasan KAYIRGAN	Prof. Şükrü ÖZÜDOĞRU
Assoc. Prof. Haydar KARAMAN	Asst. Prof. Timur DEMİR
Assoc. Prof. Hüsnü YÜCEKAYA	Prof. Ünal TÜRKÇAPAR
Prof. İbrahim TAŞ	Prof. Vedat ONAR
Assoc. Prof. İlkut Elif KANDİL GÖKER	Assoc. Prof. Yaşar CANATAN
Assoc. Prof. Koray ÜSTÜN	Assoc. Prof. Yener Lütfü MERT
Asst. Prof. Kürşad ÖZKAYNAR	Assoc. Prof. Yusuf AKÇAKOCA
Prof. M. Fatih KANTER	Prof. Yusuf BATAR
Assoc. Prof. Mehmet KURUM	Assoc. Prof. Zeynep HİÇDURMAZ
Prof. Mehmet ÖNAL	Prof. Ziya POLAT
Asst. Prof. Mehmet Seyda OZAN	

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Vol. XXIV Issue II
2025

CONTENT

Editör'den / From Editor
Yavuz Sinan ULU

ARCHEOLOGY

Tunç Çağı Tavşanlı Höyük Yerleşiminin Hayvansal Geçim Ekonomisi 444-457
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Derya SİLİBOLATLAZ & Mustafa Kenan AGRAS & Erkan FİDAN

Orta Çağ'da Viranşehir'in Muhkem Kalesi: Çimdin Kale (Eski Kale) 458-478
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Sevcan ÖLÇER

Edirne Müzesi'nden Apollon Lykeios Tipi'nde Bir Heykelciğe Ait Parçalar ve Tamamlama Önerisi 479-492
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emrah ÖZDEMİR

PHILOSOPHY

Sanat, Gelenek ve Geleneksel Sanat(lar)ın Metafiziği 493-507
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Sever IŞIK

THEOLOGY

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Hadis Bilgilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Alan Araştırması: Adıyaman-Merkez Örneği 508-528
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Recep ASLAN & Fatih GÜRBÜZCAN

Lahn Manasına Gelen Bazı Kıraat Kavramlarının İncelenmesi 529-543
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet KELEŞ

İslam Hukuk Sisteminde Şerîat, Kanun ve Yasa (casag) Kavramlarının Etkileşim ve Dönüşümü 544-562
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Tanju TOKA

Nahiv İlminin Gelişiminde Şârihlerin Katkısı: Hatîb eş-Şirbînî'nin Nûru's-Seciyye Fî Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye Adlı Eseri Özelinde Bir İnceleme 563-573
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Şehmus ÜLKER

SOCIOLOGY

Netnografik Araştırmaların Sistematik İncelemesi 574-599
(Rewiev Article/Derleme Makalesi)
Berna COŞKUN ONAN & Ömür GÖKTEPELİLER

Özgürlükten Bıkkınlığa: Georg Simmel'in Sosyolojik Perspektifinde Kent ve Duygu İlişkisi 600-610
(Rewiev Article/Derleme Makalesi)
Nazife GÜRHAN & Adnan ÇETİN

Sosyal Bilimler Alanında Çalışan Akademisyenlerin Dijitalleşmeye Bakışı 611-634
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yiğit ZIDDIOĞLU & Hülya YÜKSEL

COMMUNICATION

Tarihî Gaziantep Bey Mahallesine Mutenalaştırma Kavramı ve Medyadaki Temsili Çerçevesinden Bakmak 635-658
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Berkay YILDIRIM & Gökhan GÖKGÖZ

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Acının Ortasında Acısız: Didem Madak Şiirinde Biyografik Etki ve Acının Biçimlenişi 659-676
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Muhammed HÜKÜM

Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Kıpçak Boylarının İzleri: ç>ş Değişikliği 677-687
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Atanur ÖZDEMİR & Fatma KURT

Tasvir Fiillerine Tarihî Türk Lehçeleri Bağlamında İşlevsel Bir Bakış: *Hurşîd-nâme* Örneği 688-720
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Muhammet Raşit ÖZTÜRK

Nihad Sâmi Banarlı'nın Emin Bayrakdaroğlu Müstearıyla *Meydan* Mecmuasındaki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme 721-734
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yakup ÖZTÜRK

HISTORY

15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Tarihçilerinin Eserlerinde Padişahın Meşruiyeti Meselesi 735-753
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mustafa DEMİR

Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin Artah Zaferi ve Hârim Kalesi'ni Fethinin Dış Siyasete Etkileri (Ağustos 1164) 754-774
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Serkan ÖZER

12.-13. Yüzyıllarda Sampson (Priene) ve Çevresinde Bizanslı Toprak Sahipleri ve Kentsel Mekâna Etkileri 775-784
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Alican ÖZKAVRUK

Başlangıçtan 1856'ya Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Egemenliğinin Tartışılmaya Açılması 785-799
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Nurcan YURDAKUL

BUSINESS & FINANCE

Aşırı Güven Eğiliminin Test Edilmesi: BİST Hizmet ve Sanayi Sektörü Örneği 800-826
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Cansel KIZILTEPE & Barış AKSOY

Türkiye'de Gayrimenkul Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi 827-844
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emine BAYDAN & Esra KESKİN

Türkiye İmalat Sanayisinde Enerji Tüketimi, Karbon Emisyonu ve İhracat: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi 845-865
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Abdullah TAKIM & Müsemma ÇÖKERDENOĞLU

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluğun İnovatif İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Yeşil Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolü 866-883
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Itır HASIRCI & Fatma ZEYBEK PINARBAŞI & Volkan AKGÜL

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

Sınıraşan Göç Kaynaklı Radikalleşme: Riskler ve Yönetilmesine Yönelik Stratejiler 884-911
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Cenker Korhan DEMİR & Pelin ALİYEV & Onur BİLGİNER

Çin'in Deniz Taşımacılık Koridorları Çerçevesinde Arktik ve Akdeniz Geçitlerinin Konumları Hakkında Bir Karşılaştırma 912-935
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ferdi GÜÇYETMEZ & Sina KISACIK

Kamu Kurumlarında Kurumsal İletişim: Yeni Nesil Meslek Yüksekokulları Üzerinden Bir Değerlendirme 936-953
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet ÖLMEZ

Kültürel Kutuplaşma: Popülizmin Gündüz Düşü Pop-İslam 954-968
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gülçin Özge TAN

LAW

İş Hukukunda Üçlü İlişkiler Açısından İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü 969-984
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yusuf AKMAN

Toplu İpoteği Takip Hukuku Çerçevesinde Paraya Çevirme Sorunsalı 985-1001
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Tayfun ERCAN & Mehmet EVİS

A Critical Analysis of the Laws Relating to the Carriage of Goods by Sea: Bangladesh and Türkiye Perspective 1002-1015
(Research Article/Araştırma Makalesi)
ASM Mahmudul HASAN & Md. Minhajul Abedin Chowdhury & Md Syful Islam

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Tutuklama Kararlarında Bulunması Gereken Gerekçe 1016-1038
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynep Büşra KORKMAZ & Ahmet BOZDAĞ

TOURISM, HOSPITALITY AND SPORTS

Beden Eğitimi ve Spor Dersi Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Yapılan Çalışmaların İncelenmesi 1039-1058
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emin YAŞAR & Uğur ABAKAY

Ekran Süresinin İşlenmiş Gıda Tüketimine Etkisi 1059-1067
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Rabia BÖLÜKBAŞ

Effects of The Change in Wheat Varieties as a Result of The Green Revolution on Culinary Culture 1068-1085
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ali ÖZKAN & Ceylan DENİZ

Bullying in the Kitchen: A Research on Culinary Interns 1086-1097
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Feray YENTÜR

Editör'den

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Nisan 2025 sayısından herkese merhaba! Bu sayımızda İlahiyat, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Hukuk, İşletme Finans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Turizm Otelcilik, Konaklama ve Spor'dan dörder; Sosyoloji ve Arkeolojiden üçer, İletişim ve Felsefe alanlarından birer tane olmak üzere toplam on bir alandan otuz altı makale yer almaktadır. Bu makalelerden otuz üçü Türkçe, üçü ise İngilizce olarak yazılmıştır.

Arkeoloji alanında Sevcan Ölçer, konuyla ilgili daha önce yapılan araştırmaları göz önüne alarak, Çimdin Kale'nin stratejik konumu ve içinde yer aldığı tarihî olayları kısaca anlattıktan sonra kalenin Orta Çağ'da üstlenmiş olduğu fonksiyonlarına ve önemine işaret etmiştir. Derya Silibolatlaz, Mustafa Kenan Agras ve Erkan Fidan, Kütahya ili Tavşanlı ilçesinde bulunan Tavşanlı Höyüğün 2021 ve 2022 yılı kazı sezonlarında Tunç Çağı tabakalarından ele geçen 1361 hayvan kemiğini zooarkeolojik açıdan incelemişlerdir. Emrah Özdemir, Edirne Arkeoloji Müzesi'nde korunan ve Lüleburgaz ilçesi, Sarıcaali Mahallesi buluntusu baş, gövde, heykel desteği ve kaideden oluşan dört heykelcik parçası üzerine çalışmıştır.

İlahiyat alanında Tanju Toka, İslam hukuk sisteminde *şerîat, kanun* ve *yasa* (casag) kavramlarının etkileşimini ve dönüşümünü inceleyerek, din dışı yasa fikrinin İslam hukuk düşüncesinde yerleşik hâle gelme sürecini açıklamayı amaçlamıştır. Mehmet Keleş, Kur'ân tilaveti esnasında okuyucunun tecvîd kaidelerini yanlış uygulaması, harflerin mahreç ve sıfatlarındaki fonetik yapıyı bozmasıyla birlikte ortaya çıkan ve genel anlamda lahn olarak ifade edilen hataları, az kullanılan veya hiç kullanılmaması sebebiyle unutulmaya yüz tutmuş bazı kavramlarla ortaya koymuştur. Şehmus Ülker yazısında İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si, Şirbînî ve *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eseri hakkında bilgi verdikten sonra, Şirbînî'nin söz konusu şerhini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Recep Aslan ve Fatih Gürbüzcan, Adıyaman ili Merkez ilçesinde görevli Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgilerinin mahiyeti üzerine odaklanmışlardır.

Sosyoloji alanında Nazife Gürhan ve Adnan Çetin, Simmel'in sosyolojisindeki kent ve duygu ilişkisine dair söylemlerin neler olduğunu açığa çıkarmayı amaçlamıştır. Ömür Göktepeliler ve Berna Coşkun Onan, netnografi yönteminin ulusal ve uluslararası bağlamdaki kullanımlarını ve bu yöntemle çalışılmış konuları incelemişlerdir. Hülya Yüksel ve Yiğit Zıddıoğlu, dijitalleşme sürecinin akademisyenler tarafından nasıl algılandığı sorusuna cevap aramışlardır. Felsefe alanında ise Sever Işık; sanat, gelenek ve geleneksel sanatların metafiziği konusunu ayrıntılı olarak ele almıştır.

İletişim alanında Berkay Yıldırım ve Gökhan Gökgöz, tarihî Gaziantep Bey Mahallesinin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çatısı altında işlerlik gösteren Koruma Uygulama ve Denetim Büroları'nın (KUDEB) uygulayıcılığını üstlendiği sokak sağlıklaştırma projesi kapsamındaki restorasyon sürecinin sebep olduğu mekânsal dönüşüm süreci, "mutenalaştırma" (Gentrification) kavramı kapsamında değerlendirmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında Atanur Özdemir ve Fatma Kurt, makalelerinde Suriye Türkmenlerinin tarihî sürecini de göz önünde bulundurarak Kıpçak boylarının Suriye Türkmen Türkçesi ağızları üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Muhammet Raşit Öztürk, Eski Anadolu Türkçesi müelliflerinden olan Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)* adlı eserinde kullanılmış olan tasvir fiillerini işlevsel bir bakış açısıyla incelemiştir. Muhammed Hüküm, çalışmasında Didem Madak'ın şiirlerinde biyografik etkiyi irdelerken Yakup Öztürk, Nihad Sami Banarlı'nın Emin Bayrakdaroğlu müstearıyla *Meydan Mecmuası'*nda yayımladığı yazılarını incelemiştir.

Tarih alanında Serkan Özer, Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin Artah Zaferi'ni ve Hârim Kalesi'nin fethinin dış siyasete etkilerini ortaya koymuştur. Mustafa Demir, 15. ve 16. yüzyılda yaşayan Osmanlı tarihçilerinin, padişahın meşruiyeti meselesine bakışını rüya anlatıları üzerinden ele almıştır. Alican Özkavruk, 12.-13. yüzyıllarda Sampson (Priene) ve çevresindeki Bizanslı toprak sahiplerini ve kentsel mekâna etkilerini araştırmıştır. Nurcan Yurdakul ise çalışmasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başladığı 16. yüzyılın sonundan 1856'ya kadar olan dönemde Basra Körfezi ve çevresindeki Osmanlı-İngiliz tanışıklığını, nüfuz çatışmasını ve güç rekabetini konuyla ilgili literatüre ek olarak Osmanlı ve İngiliz arşivlerinden elde edilen belgeler ışığında analiz etmiştir.

İşletme Finans alanında Emine Baydan ve Esra Keskin, Türkiye'de "gayrimenkul" üzerine yapılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini gerçekleştirmişlerdir. Müsemma Çökerdenoğlu ve Abdullah Takım, 1991-2021 yıllarını kapsayan çalışmalarında Türkiye imalat sanayi enerji tüketiminin karbon emisyonu ve ihracatı arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme yöntemi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizini kullanarak test etmişlerdir. Barış Aksoy ve Cansel Kızıltepe, Borsa İstanbul'da işlem gören BİST 100, BİST Sınai ve BİST

Hizmet Endeksleri üzerinden davranışsal finans teorilerinden aşırı güven eğilimini incelemiş ve ele alınan endeksin getiri, volatilite ve hacim verileri arasında kısa ve uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Fatma Zeybek Pınarbaşı, Itır Hasırcı ve Volkan Akgül, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisini incelemişler ve bu ikisi arasında kısmî bir etkinin bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında Ferdi Güçyetmez ve Sina Kısacık makalelerinde Arktik geçiş rotalarının gelecekteki jeopolitik önemini vurgularken, bu rotaların yerleşik Akdeniz güzergâhlarıyla karşılaştırmalı analizini sunmuştur. Mehmet Ölmez, yeni nesil meslek yüksekokullarında yürütülen kurumsal iletişim çalışmalarının öğrencilerin memnuniyet düzeylerine ve mezuniyet sonrası kariyer olanaklarına etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Pelin Aliyev, Cenker Korhan Demir ve Onur Bilginer, karşılaştırmalı vaka çalışması yöntemini kullanarak sınıraşan kitlesel göç ve radikalleşme ilişkisini irdelemişlerdir. Gülçin Özge Tan, kültürel kutuplaşma fenomenini, popüler kültür ve popülist siyaset arasındaki ilişki bağlamında incelemiş ve popüler kültürün yalnızca bir tüketim nesnesi olmadığını, aynı zamanda bireyleri ideolojik olarak şekillendiren bir araç olduğunu ortaya koymuştur.

Hukuk alanında Tayfun Ercan ve Mehmet Evis, toplu ipoteği paraya çevirme sorunsalını takip hukuku bağlamında ele almışlardır. Yusuf Akman, iş hukukunda İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu oluşturma yükümlülüğü hususunu irdelemiştir. Zeynep Büşra Korkmaz ve Ahmet Bozdağ'ın çalışmasında, gerekçeli karar hakkının adil yargılanma hakkı içindeki yeri, kapsamı ve özellikleri, gerekçeli karar hakkının temel ilkeleri, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi'nin konuya yaklaşımları ve tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarında, gerekçeli kararları denetlerken kullandıkları kıstaslar incelenmiş; ceza muhakemesinde tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarının gerekçeli olmasına ilişkin düzenlemeler değerlendirilmiş, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi içtihatları ışığında mevzuattan ve uygulamadan kaynaklanan sorunlar tespit edilmiş ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri sunulmuştur. Asm Mahmudul Hasan, Md. Minhajul Abedin Chowdhury, Md Syful Islam, deniz yoluyla eşya taşınmasına ilişkin kanunların Bangladeş ve Türkiye perspektifinde eleştirel analizini yapmışlardır.

Turizm Otelcilik, Konaklama ve Spor alanında Feray Yentür çalışmasında mutfak stajyerlerinin zorbalığa uğrayıp uğramadığını ve bunun iş tatmini düzeylerini ve işten ayrılma niyetlerini nasıl etkilediği sorularına cevap aramıştır. Ali Özkan ve Ceylan Deniz, buğday üretimi açısından zengin bir çeşitliliğe sahip olan Türkiye'nin, Yeşil Devrim'den nasıl etkilendiğini ve bu hususun mutfak kültürüne yansımalarının ne olduğunu tespit etmeyi amaçlamışlardır. Rabia Bölükbaş, ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine etkisini irdelemiştir. Uğur Abakay ve Emin Yaşar ise beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan bilimsel çalışmaları çeşitli yönlerden analiz etmiş, yapılan çalışmaların eğilimlerini tespit ederek konuyla ilgili öneriler sunmuşlardır.

Bu sayının hazırlanmasında büyük emekleri olan editör yardımcılarımız Cansu Yasav'a ve Sema Erserin'e, yayın kurulumuzun muhterem üyelerine, değerli alan editörlerimize, kıymetli yazarlara ve makaleleri objektif olarak değerlendirerek görüş ve yorumlarıyla sayımıza destek olan saygıdeğer hakemlerimize teşekkürü bir borç biliriz. Temmuz 2025 sayısında görüşmek ümidiyle…

Doç. Dr. Yavuz Sinan ULU
Baş Editör

From Editor

Hello everyone from the April 2025 issue of Gaziantep University Journal of Social Sciences! In this issue, there are thirty-six articles from a total of eleven fields, four each from Theology, Turkish Language and Literature, History, Law, Business Finance, Political Science and International Relations, Tourism Hotel Management, Hospitality and Sports, three each from Sociology and Archaeology, and one each from Communication and Philosophy. Thirty-three of these articles are written in Turkish and three in English.

In the field of Archaeology, Sevcan Ölçer, taking into account the previous research on the subject, briefly described the strategic location of Çimdin Kale and the historical events in which it took place, and pointed out the functions and importance of the castle in the Middle Ages. Derya Silibolatlaz, Mustafa Kenan Agras, and Erkan Fidan zooarchaeologically examined 1361 animal bones recovered from the Bronze Age layers of the Tavşanlı Höyüğ in the Tavşanlı district of Kütahya during the 2021 and 2022 excavation seasons. Emrah Özdemir studied four statuette fragments consisting of a head, body, sculptural support and pedestal from Sarıcaali Neighbourhood, Lüleburgaz district, preserved in the Edirne Archaeological Museum.

In the field of Theology, Tanju Toka aimed to explain the process of the idea of non-religious law becoming established in Islamic legal thought by examining the interaction and transformation of the concepts of sharī'ah, law and law (casag) in the Islamic legal system. Mehmet Keleş, in his article, has presented the mistakes that occur during the recitation of the Qur'an when the reader misapplies the rules of tajwîd and distorts the phonetic structure of the letters in the letters and their adjectives, which are generally referred to as lahn, with some concepts that have sunk into oblivion due to their little or no use. In his article, Şehmus Ülker provides information about Ibn Ājurrūm's al-Ājurrūmiyya, Şirbīnī and his work Nūru al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya, and then discusses Şirbīnī's commentary in detail. Recep Aslan and Fatih Gürbüzcan focused on the nature of the hadith knowledge of Qur'an course instructors in the central district of Adıyaman province.

In the field of Sociology, Nazife Gürhan and Adnan Çetin aimed to reveal the discourses on the relationship between the city and emotion in Simmel's sociology. Ömür Göktepeliler and Berna Coşkun Onan examined the uses of the netnography method in national and international contexts and the subjects studied with this method. Hülya Yüksel and Yiğit Zıddıoğlu sought an answer to the question of how the digitalization process is perceived by academics. In the field of philosophy, Sever Işık elaborated on art, tradition and the metaphysics of traditional arts.

In the field of Communication, Berkay Yıldırım and Gökhan Gökgöz evaluated the spatial transformation process caused by the restoration process of the historical Gaziantep Bey Neighborhood within the scope of the street sanitization project implemented by the Conservation Implementation and Inspection Bureaus (KUDEB), which operates under the General Directorate of Cultural Heritage and Museums, within the concept of "gentrification".

In the field of Turkish Language and Literature, Atanur Özdemir and Fatma Kurt focus on the influence of Kipchak tribes on Syrian Turkmen Turkish dialects, taking into account the historical process of Syrian Turkmens. Muhammet Raşit Öztürk analyzed the descriptive verbs used in the Hurşîd nâme (Hurşîd ü Ferahşâd) of Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, one of the Old Anatolian Turkish authors, from a functional perspective. Muhammed Hüküm examines the biographical influence in Didem Madak's poems, while Yakup Öztürk analyzes Nihad Sami Banarlı's writings published in Meydan Mecmuası under the pseudonym Emin Bayrakdaroğlu.

In the field of History, Serkan Özer analyzed Nûreddîn Mahmûd Zengî's victory at Artah and the effects of the conquest of the castle of Hârim on foreign policy. Mustafa Demir analyzed the view of Ottoman historians living in the 15th and 16th centuries on the issue of the sultan's legitimacy through dream narratives. Alican Özkavruk investigated the Byzantine landowners in and around Sampson (Priene) in the 12th-13th centuries and their impact on urban space. Nurcan Yurdakul, on the other hand, analyzed the Ottoman-British acquaintance, clash of influence and power competition in and around the Persian Gulf from the end of the 16th century to 1856, when Ottoman-British relations began, in the light of documents from Ottoman and British archives in addition to the literature on the subject.

In the field of Business Finance, Emine Baydan and Esra Keskin conducted a bibliometric analysis of postgraduate theses on 'real estate' in Turkey. Müsemma Çökerdenoğlu and Abdullah Takım tested the relationship between Turkish manufacturing industry energy consumption, carbon emissions and exports by

using Johansen cointegration method and Toda-Yamamoto causality analysis in their study covering the years 1991-2021. Barış Aksoy and Cansel Kızıltepe examined the overconfidence tendency from behavioural finance theories through BIST 100, BIST Industrials and BIST Services Indices traded in Borsa Istanbul and determined the existence of short and long term relationship between the return, volatility and volume data of the index. Fatma Zeybek Pinarbasi, Itır Hasırcı and Volkan Akgül examined the mediating effect of green talent management on the innovative work behaviour of bank employees' environmental corporate social responsibility and concluded that there is a partial effect between these two.

In the field of Political Science and International Relations, Ferdi Güçyetmez and Sina Kısacık emphasised the future geopolitical importance of Arctic transit routes and presented a comparative analysis of these routes with established Mediterranean routes. Mehmet Ölmez aimed to investigate the impact of corporate communication activities carried out in new generation vocational colleges on students' satisfaction levels and career opportunities after graduation. Pelin Aliyev, Cenker Korhan Demir and Onur Bilginer examined the relationship between transnational mass migration and radicalisation using the comparative case study method. Gülçin Özge Tan examined the phenomenon of cultural polarisation in the context of the relationship between popular culture and populist politics and revealed that popular culture is not only an object of consumption, but also a tool that ideologically shapes individuals.

In the field of Law, Tayfun Ercan and Mehmet Evis examined the problematic of monetisation of collective mortgages in the context of the law of enforcement. Yusuf Akman examined the obligation to establish an Occupational Health and Safety Board in labour law. Zeynep Büşra Korkmaz and Ahmet Bozdağ examined the place, scope and characteristics of the right to a reasoned judgement within the right to a fair trial, the basic principles of the right to a reasoned judgement, the approaches of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court to the issue, and the criteria used by the European Court of Human Rights and the Constitutional Court when reviewing reasoned judgements in arrest and continued detention decisions; The regulations regarding the justification of arrest and continuation of detention decisions in criminal procedure have been evaluated, the problems arising from legislation and practice have been identified in the light of the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court, and suggestions for solutions to these problems have been presented. Asm Mahmudul Hasan, Md. Minhajul Abedin Chowdhury, Md Syful Islam critically analysed the laws on the carriage of goods by sea in the perspective of Bangladesh and Turkey.

In the field of Tourism, Hotel Management, Hospitality and Sports, Feray Yentür sought answers to the questions of whether kitchen interns are bullied and how this affects their job satisfaction levels and turnover intentions. Ali Özkan and Ceylan Deniz aimed to determine how Turkey, which has a rich diversity in terms of wheat production, was affected by the Green Revolution and what are the reflections of this issue on culinary culture. Rabia Bölükbaş analysed the effect of screen time on processed food consumption. Uğur Abakay and Emin Yaşar analysed the scientific studies on the evaluation of physical education and sports curricula from various aspects, determined the trends of the studies and made suggestions on the subject.

We would like to thank our assistant editors Cansu Yasav and Sema Erserin for their great efforts in the preparation of this issue, the esteemed members of our editorial board, our valuable field editors, our esteemed authors and our esteemed referees who objectively evaluated the articles and supported our issue with their opinions and comments. Hope to see you in the July 2025 issue...

Assoc. Prof. Yavuz Sinan ULU

Chief Editor

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1541064*

Tunç Çağı Tavşanlı Höyük Yerleşiminin Hayvansal Geçim Ekonomisi[1]

Animal Subsistence Economy of the Bronze Age Tavşanlı Höyük

Derya SİLİBOLATLAZ [a*] Mustafa Kenan AGRAS[b] Erkan FİDAN[c]

[a] Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2770-262X
[b] Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6967-0876
[c] Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6777-927X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 30 Ağustos 2024
Kabul tarihi: 7 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Zooarkeoloji,
Tavşanlı Höyük,
Tunç Çağı,
Geçim ekonomisi,
Batı Anadolu.

ÖZ

Bu çalışmada Kütahya ili Tavşanlı ilçesinde bulunan Tavşanlı Höyük'ün 2021 ve 2022 yılı kazı sezonlarında Tunç Çağı tabakalarından ele geçen 1361 hayvan kemiği zooarkeolojik açıdan incelenmiştir. Evcil hayvanların kesilme yaşına göre toplumların hayvan yetiştiriciliği ile sağladıkları ürünler yani geçim ekonomileri anlaşılabilmektedir. Koyun, keçi, sığır ve domuz için diş aşınma derecelerine bakarak yaşlandırma yapılmıştır. Elde edilen yaşlandırma sonucuna göre, Tunç Çağı'nın tüm dönemlerinde üretim amaçlarının koyun/keçilerde yün ve kıl, sığırların ileri yaşlara kadar kullanımı, domuzların ise etinden faydalanıldığı anlaşılmıştır. Çalışmada kullanılan diğer bir yöntem ise Logaritmik Boyut Endisi *(Logarithmic Size Index)* analizidir. LSI hesaplaması, logaritma 10 tabanında arkeolojik metrik veriler ve standart ölçüm değerlerinin farkı elde edilerek yapılmaktadır. Koyun, keçi, sığır ve domuzların uzun kemiklerinden alınan ölçüm değerleri, Tavşanlı Höyük ile çağdaş olan ve aynı bölgede bulunan arkeolojik alanlardan alınan metrik veriler ile karşılaştırılmıştır. Koyun, keçi ve sığırlar için boyut analizine göre, genellikle evcil dişi hayvanların varlığı tespit edilmiştir. Sürünün devamlılığı için erkek bireylerin tutulduğu ama sayıca dişilerden daha az olduğu anlaşılmıştır. Evcil erkek sığırlar ise hem sürünün devamlılığı hem de tarım ve yük çekme gibi iş gücü gerektiren aktivitelerde aktif şekilde kullanılmış olabilir. Domuzlar için boy hesaplamasına göre, aktif domuz yetiştiriciliğinin yanı sıra oldukça sınırlı da olsa yaban domuzu avcılığından bahsedebiliriz. Ek olarak faunada geyik gibi yabani hayvanların bulunması, aktif olmamakla beraber avcılık faaliyetlerinin sürdürüldüğünü düşündürmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: August 30, 2024
Accepted: April 7, 2025

Keywords:
Zooarchaeology,
Bronze Age,
Tavşanlı Höyük,
Subsistence economy,
Western Anatolia.

ABSTRACT

In this study, 1361 animal bones recovered from the Bronze Age layers of Tavşanlı Höyük in Tavşanlı district of Kütahya province during the excavation seasons of 2021 and 2022 were examined zooarchaeological. According to the slaughter age of domestic animals, the products that societies provide with animal husbandry, in other words, their livelihood economies can be understood. Sheep, goats, cattle and pigs were aged based on the degree of tooth wear. According to the aging results obtained, it was understood that the production purposes in all periods of the Bronze Age were wool and hair in sheep/goats, the use of cattle until advanced ages, and the meat of pigs. Another method used in the study is theLogarithmic Size Index (LSI) analysis. The LSI calculation is made by obtaining the difference between archaeological metric data and standard measurement values based on logarithm 10. Measurements of the long bones of sheep, goats, cattle and pigs were compared with metric data from archaeological sites in the same region and contemporary with the Tavşanlı mound. According to the size analysis for sheep, goats and cattle, it was determined that there were mostly domestic females. Males were kept for the continuity of the herd, but in smaller numbers than females. Domestic male cattle may have been actively used both for herd continuity and for labor-intensive activities such as agriculture and load pulling. According to the length calculation for pigs, we can talk about active pig breeding as well as wild boar hunting, albeit very limited. In addition, the presence of wild animals such as deer in the fauna suggests that hunting activities were carried out, albeit inactive.

[1] Bu çalışma, KU AKMED 2023/P.1076 no'lu proje, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (=AKMED) tarafından desteklenmiştir. Ayrıca çalışma GAP-2024-583 proje numarası ile Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: deryasili@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Tavşanlı Höyük, located in Çardaklı Mahallesi of Tavşanlı District in Kütahya Province, is one of the largest mounds in the region, covering 45 hectares. The mound consists of two separate hills, with a spread of 650x680 meters and a cultural deposit depth of 22 meters. Excavations at the site have been ongoing since 2020. Studies conducted at the mound have revealed layers belonging to the Late Neolithic, Early Bronze Age (EBA), Middle Bronze Age (MBA), and Late Bronze Age (LBA). The settlement pattern at Tavşanlı Höyük during the Bronze Age is believed to be similar to those on the Aegean islands and along the Aegean coast. This study focuses on the animal bones recovered from the Early Bronze Age (EBA II-III-IIIb), Middle Bronze Age, and Late Bronze Age layers during the 2021-2022 excavation seasons at Tavşanlı Höyük. A total of 1,361 animal bone remains, including bones, teeth, and horns, were collected from interior spaces and waste pits and identified to species level. According to the findings, domestic animals such as sheep, goats, cattle, and pigs were highly represented in the fauna (85%), while wild animals such as red deer, roe deer, foxes, beavers, bears, and birds were less common (11%).

To understand the livestock-based subsistence economy, Payne's (1973) and Grant's (1982) tooth wear and eruption techniques were used in this study. These techniques consider the degree of wear on the chewing surfaces of goat, sheep, cattle, and pig teeth, which results from diet and age. As animals chew their food, their teeth gradually wear down, and this wear continues until the animal's death, providing insights into their age at death. Another calculation used in zooarchaeology is the 'Logarithmic Size Index' developed by Uerpmann (1979) and Meadow (1981). This calculation helps understand size changes due to sexual dimorphism or domestication. Throughout the Bronze Ages, the increasing population and resulting social, economic, and political changes impacted subsistence and resource use. With the emergence and development of urbanization, the demand for domestic animals increased. At Tavşanlı Höyük, the consumption rates of sheep, goats, cattle, and pigs exceeded 80%, indicating that the economy of the people was primarily based on these four animal groups throughout the Bronze Age. Generally, for the Bronze Age and subsequent periods, it is known that the fauna of Anatolia was dominated by these four animal species. Although their rankings varied regionally and over time, these species were the main sources of food and economy for the livestock dependent societies of Anatolia.

The fact that most sheep and goats at Tavşanlı Höyük were consumed after the age of four during the Bronze Ages indicates wool production. The presence of numerous spindle whorls and tools related to textile production in the archaeological record also supports this. It is understood from both the faunal remains and archaeological finds that the people of Tavşanlı Höyük were actively involved in wool and related textile production from sheep and goats.The age at which cattle were slaughtered provides insights into the products obtained from cattle breeding and, consequently, the subsistence economy of the communities. The people of Tavşanlı Höyük delayed slaughtering their cattle until later ages, indicating that they actively used them in agriculture and other labor-intensive activities such as plowing. When examining the slaughter ages of pigs at Tavşanlı Höyük, it is observed that they were slaughtered at a young age throughout the Bronze Ages (before reaching one year of age). The preference for early slaughter for pigs, which were used solely for meat production, is associated with the preference for tender meat. When comparing the metric data of sheep, it was found that during the MBA, the number of male and female sheep at Tavşanlı Höyük was similar, while in the LBA, the proportion of female sheep increased. This change may be related to the shift in the products obtained from sheep, or it could be due to the practice of maintaining a small number of males in the flock for continuity and actively benefiting from the secondary products of females, as is done today. Therefore, we can talk about more advanced sheep breeding at Tavşanlı Höyük with the transition from the EBA to the LBA. In terms of cattle measurements, it is observed that small-sized female cattle were generally kept in the herds in the Bronze Age mounds, with only a few large male individuals. Maintaining a small number of breeding males and generally preferring female cattle is understandable for societies dependent on livestock for their livelihood, both in the past and today, to maximize product output. Regarding pigs, according to the logarithmic size index, domestic pigs were predominantly found in the Tavşanlı Höyük fauna. The presence of a small number of large pigs in the positive cluster indicates the existence of wild boars or male individuals. This study is a preliminary examination aimed at understanding the animal economy of the mound. In conclusion, it was found that the fauna of Tavşanlı Höyük during all phases of the Bronze Age consisted of domestic animals similar to those in other regions of Western Anatolia. In the context of Tavşanlı Höyük, it is understood that during all periods of the Bronze Age, sheep and goats were used for wool and hair production, cattle for agriculture, and pigs for their meat. Additionally, it was found that goat herds were predominantly female during the Middle and Late Bronze Ages, while sheep herds consisted of both males and females. The proportion of male cattle and their slaughter ages indicate that agriculture was more actively practiced in the Late Bronze Age. Furthermore, the presence of a small number of wild boars in the fauna suggests that the people of Tavşanlı Höyük continued hunting activities, albeit not actively.

Giriş

Tavşanlı Höyük, Kütahya ili, Tavşanlı İlçesi'nin, Çardaklı Mahallesi'nde yer alan 45 hektarlık ölçüsüyle bölgenin en büyük höyüklerindendir. İki ayrı tepeden oluşan höyüğün yayılım alanı 650x680 m genişliğindedir ve 22 metre kültür dolgusuna sahiptir. Höyük, Tavşanlı Ovası'nın merkezinde konumlanmıştır. Yerleşmenin kuzeyinden Orhaneli Deresi geçmektedir (Fidan, 2021b, s.212; Fidan vd., 2021, s.29). 2017 yılında Eskişehir ve Kütahya Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırması (EKAR) kapsamında, Tavşanlı Höyük'te yüzey araştırması başlamıştır (Fidan, 2019, s.1; Fidan vd., 2023, s.401). 2020 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Prof. Dr. M. Erkan Fidan başkanlığında Tavşanlı Höyük'te kazılara başlanmıştır (Fidan, 2021a, s.68). Höyükte yapılan çalışmalarda, Geç Neolitik, Erken Tunç Çağı (ETÇ), Orta Tunç Çağı (OTÇ) ve Geç Tunç Çağı'na (GTÇ) ait tabakalara rastlanmıştır (Fidan, 2021b, s.216). Tavşanlı Höyük'te Tunç Çağı yerleşim modelinin, Ege adaları ve Ege kıyısındaki yerleşimlerle benzer olduğu düşünülmektedir (Fidan vd., 2014, s.72; Fidan, 2021a, s.73; Fidan, 2021b, s.221; Harita 1).

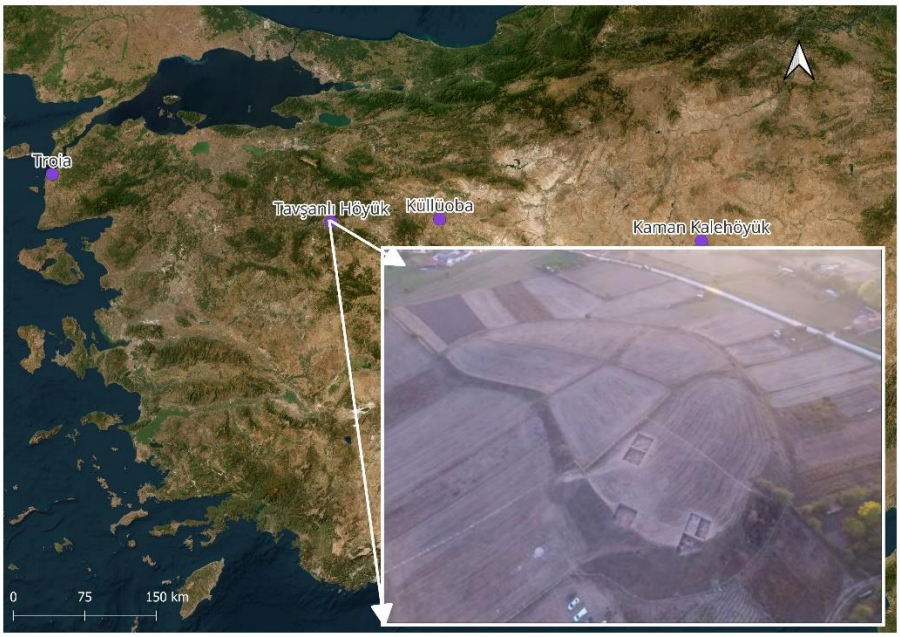

Harita 1: Tavşanlı Höyüğün Konumu

Materyal ve Metot

Bu çalışmada Tavşanlı Höyük'ün 2021-2022 kazı sezonlarından ele geçen ve Erken Tunç Çağı (ETÇ II-III-IIIb), Orta Tunç ve Geç Tunç tabakalarına hayvan kemikleri incelenmiştir. Ele geçen hayvan kemikleri, mekân içleri ve çöp çukurlarından toplanmıştır ve kemik, diş ve boynuz olmak üzere toplam 1361 adet hayvan kemiği kalıntısının tür tanımlaması yapılmıştır. Tür tayini yapılan kemiklerin dönemlere göre dağılımları Grafik 1'de gösterildiği gibidir. Buna göre, koyun, keçi, sığır ve domuz gibi memelilerin faunada yüksek oranlarda temsil edildikleri (%85), kızıl geyik, karaca, tilki, kunduz, ayı ve kuşlar gibi yabani hayvanların ise daha az (%11) ele geçtiği tespit edilmiştir. ETÇ'de koyun/keçi *(caprine*) (%25.19), koyun (%5.04), keçi (%5.81), sığır (%25.97) ve domuz (%20.54) faunada sıklıkla temsil edilmektedir. Kalıntılar içerisinde atgillere (%0.39) ait kemikler de buluntular arasındandır. Kunduza (%0.39) ait bacak kemiği (*femur*) ele geçmiştir (Resim 1). Etçil hayvanlar arasında köpek (%3.49) kemiklerine ve tilki (%0.39) kol kemiğine (*humerus*) rastlanmıştır. Ayrıca kaz (%0.39), ördek (%0.39) ve küçük ve orta boy kuşlara ait kemikler (%0.39) tespit edilmiştir. OTÇ tabakasında,

koyun ve keçiler (%38.46), domuz (%21.25) ve sığır (%15.75) yine faunanın en çok ele geçen türleridir. Bu dönemde karaca (%0.73) ve kızıl geyik (%5.86) gibi türlerde faunada bulunmaktadır (Resim 1). Etçil grubunda köpeğe ait izole diş parçaları, tilkiye ait ayak bilek ve tarak kemiği bulunmuştur. Tilkiye ait kol kemiği üzerinde insan aktivitesi sonucu oluşan kasaplık-kesim izine rastlanmıştır. Ayrıca ayıya ait kürek ve kol kemiği buluntular arasındandır (Resim 1). Tavşan (%1.83), kaplumbağa (%0.37) ve kaz (%1.10) ise az oranda ele geçen örneklerdendir. OTÇ'de ele geçen kara kaplumbağasının kabuğunun (*carapace*) iç yüzeyinde sıyırma izleri tespit edilmiştir (Resim 2). Ayrıca, ETÇ ve OTÇ'den toplanan kaz kemiklerinin bazılarında da kesme izi olduğu görülmüştür (Resim 2). GTÇ'de ise koyun/keçi (%33.86), sığır (%29.52) ve domuz (%25.54) diğer dönemlerde olduğu gibi en sık ele geçen türlerdir. GTÇ'de bir çöp çukurundan domuza ait (*Sus scrofa dom.*) tüm bir kafatası ve çene bulunmuştur (Resim 3). Bunların dışında eşeğe ait izole diş (*mandibular P2*) ve atgillere ait kırık izole diş parçaları ile tarak kemiği bu döneme ait kemikler arasındandır (Resim 1). Bunlara ek olarak karaca (%0.12) ve kızıl geyik (%2.65) gibi yaban hayvanlar düşük oranlarla temsil edilmektedir. Tatlı su kabuklularına baktığımızda, Tunç Çağı'nın bütün evrelerinde tatlı su midyesine rastlamak mümkündür (Grafik 1; Resim 1).

Hayvan kemikleri Gaziantep Üniversitesi Zooarkeoloji Laboratuvarında bulunan karşılaştırma materyalleri, dijital koleksiyonlar ve zooarkeoloji atlasları (Schmidt, 1972; Payne, 1985; Hilson, 2005; Matsui, 2007; Zeder-Lapham, 2010) kullanılarak tür tanımları yapılmıştır. Tatlı su kabuklularının tür tanımlanması için Kinzelbach ve Roth'un (1984) çalışmalarından yararlanılmıştır. Ayrıca, Zooarkeoloji çalışmalarında sıklıkla kullanılan ve kemik sayısının yüzdesini hesaplamaya yarayan "Tanımlanmış Örnek Sayısı (NISP: *Number of Identified Species*)" hesaplama yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada hayvancılığa bağlı geçim ekonomisini anlayabilmek için Payne (1973) ve Grant'ın (1982) diş aşınması ve sürme tekniği kullanılmıştır. Bu tekniğe göre keçi, koyun, sığır ve domuz dişlerinin beslenmeye ve yaşa bağlı olarak çiğneme yüzeylerinde ortaya çıkan aşınma dereceleri dikkate alınmaktadır. Hayvanlar besinleri çiğnerken dişler zamanla aşınmaktadır ve bu aşınma hayvanın ölümüyle sonlanır ve böylece ölüm yaşı anlaşılabilmektedir (Silibolatlaz, 2019, s.393).

Zooarkeolojide kullanılan hesaplamalardan bir diğeri ise, Uerpmann (1979) ve Meadow (1981) tarafından geliştirilen "Logaritmik Boyut Endisi" (*Logarithmic Size Index*) hesaplamasıdır. LSI hesaplaması için*;* $X_{value} = log_a$ *(arkeolojik değer)* $- log_s$ *(standart değer)* formülü kullanılmaktadır. Bu hesaplamayla cinsiyete göre boyuttaki değişim (*sexsüel dimorfizim*) veya evcilleşmeye bağlı olarak hayvanların boyut değişimleri anlaşılabilmektedir (Silibolatlaz, 2019, s.397). Bu çalışmada ölçüm değerleri, İran dişi koyunu (*Ovis orientalis*), keçiler için yaban keçisi (*Capra aegagrus*) (Uerpmann, 1979), sığır ölçüm değerleri için Meadow'un Almanya/Tubingen Üniversitesi'nde bulunan dişi yaban sığırı (*Bos primigenius*) son olarak domuz verileri için ise Hongo'nun (2000), Türkiye/Elâzığ'dan dişi domuza (*Sus scrofa*) ait ölçüm verileri ile karşılaştırılmıştır. Metrik veriler, Von Den Driesch'in (1976) belirlediği kriterlere göre alınmıştır.

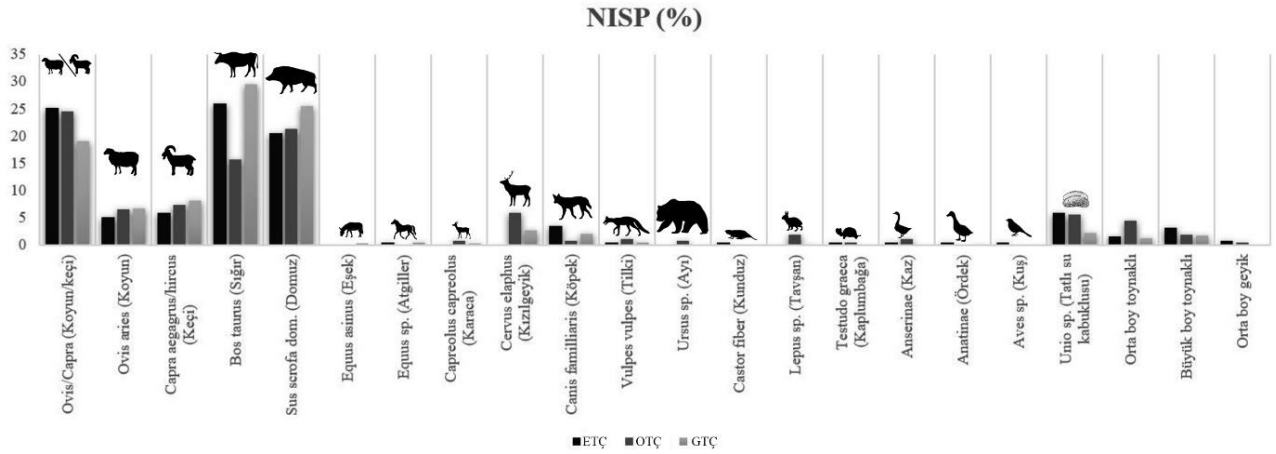

Grafik 1: Tavşanlı Höyük NISP değerleri

Bulgular

Diş Sürme ve Aşınma

Koyun/keçilere ait diş aşınma durumlarına göre yaş grafiğine baktığımızda Tunç Çağının evrelerinde 5 aylıktan küçük hayvanların kesime alınmadıkları, koyun/keçilerin büyük çoğunluğunun 4 yaşını geçmiş bireylerden oluştuğu gözlenmiştir (Grafik 2).

Sığırlar için diş yaşlandırma analizine bakıldığında, en erken kesime alınan sığırların GTÇ'de 5-12 aylık bireylerden oluştuğu tespit edilmiştir. Tunç Çağlarından ele geçen sığırların kesim yaşlarının ise genellikle 6 yaş ve üstü olduğu anlaşılmaktadır (Grafik 2).

Domuzlar için diş yaşlandırma analizine göre Tunç Çağları boyunca 0-12 aylık yaşından bireyler tercih edilirken, ETÇ ve GTÇ'de az sayıda 3 yaş ve üstü domuzun tüketildiği tespit edilmiştir (Grafik 2).

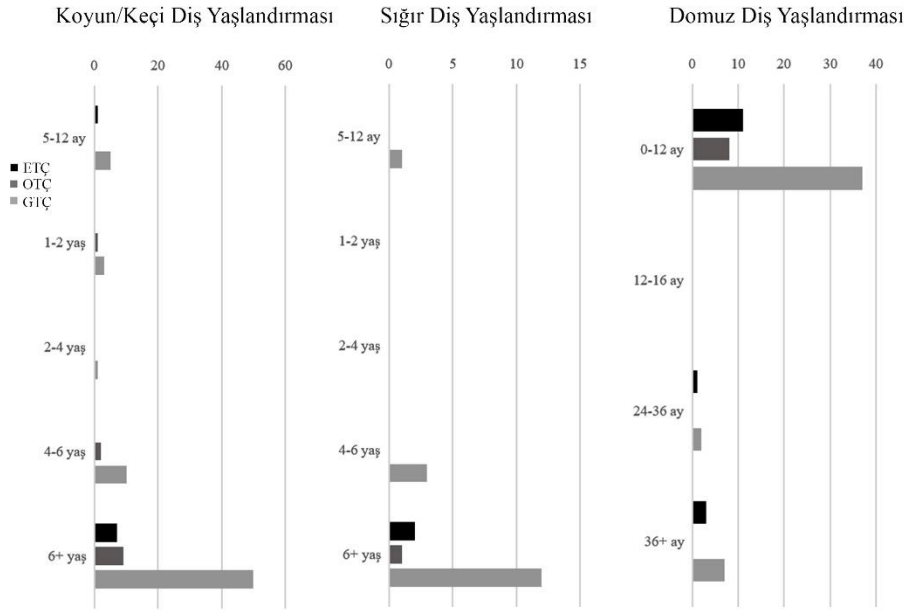

Grafik 2: Koyun/Keçi, sığır ve domuzlara ait alt çene ve izole azı dişi (dP4, P4, M3) diş yaşlandırma grafiği.

Metrik Verilerin Analizi

Hayvanlarda görülen seksüel dimorfizim, dişi bireylerin erkeklere oranla daha küçük boyutlarda durumdur (Silibolatlaz 2019, s.396). Bu dikkate alındığında boy endeksi grafiklerinde pozitif değerlerdeki bireylerin erkek veya yabani, negatif değere sahip olanların ise dişi bireyler olduğu varsayılmaktadır.

Bu çalışmada türlerin metrik analizlerin karşılaştırılması için Küllüoba, Troya ve Kaman-Kalehöyük faunasından alınan ölçümler kullanılmıştır. Küllüoba Höyük, Eskişehir ilinin Seyitgazi ilçesinin Yenikent köyüne 1.2 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bu höyükten elde edilen ölçümler ETÇ'ye aittir (Gündem, 2003, s.69; Emlük, 2021, s.3). Çanakkale ilinin Merkez ilçesinin Tefikiye köyünün kuzeydoğusunda Hisarlık Tepesi'nde yer alan Troya'nın da ETÇ (Troya I-III evreleri MÖ 2920-2200) katmanlarından ele geçen kemiklerin ölçümleri kullanılmıştır (Gündem, 2009, s.29). Kırşehir il merkezinin kuzeybatısında Kaman ilçesinin 3 km kuzeydoğusunda yer alan Kaman-Kalehöyük GTÇ ve OTÇ tabakalarından toplanan kemiklerin ölçüm verileri kullanılmıştır (Hongo, 1996, s.4).

Koyun için boyut hesaplamalarının sonuçları Grafik 3'te karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir. Küllüoba Höyük'te koyunların ölçüm değerleri 0.10 ile -0.10 arasında kümelenirken Troya'da 0.05 ile -0.15 arasında sıralanmıştır. Tavşanlı Höyük'ün OTÇ evresindeki koyunların 0.05 ve -0.05 aralığında olduğu görülmektedir. Ancak Tavşanlı Höyük'ün GTÇ evresi koyun ölçüm değer aralığı 0.05 ile -0.09 arasındadır. Kaman-Kalehöyük OTÇ evresinin 0.05 ve -0.05 arasında kümelendiği görülmektedir. Kaman-Kalehöyük'ün GTÇ evresinde ise pozitif sadece 0.05 değeri bulunurken negatif değerler -0.01 ile -0.20 arasında sıralanmaktadır (Grafik 3).

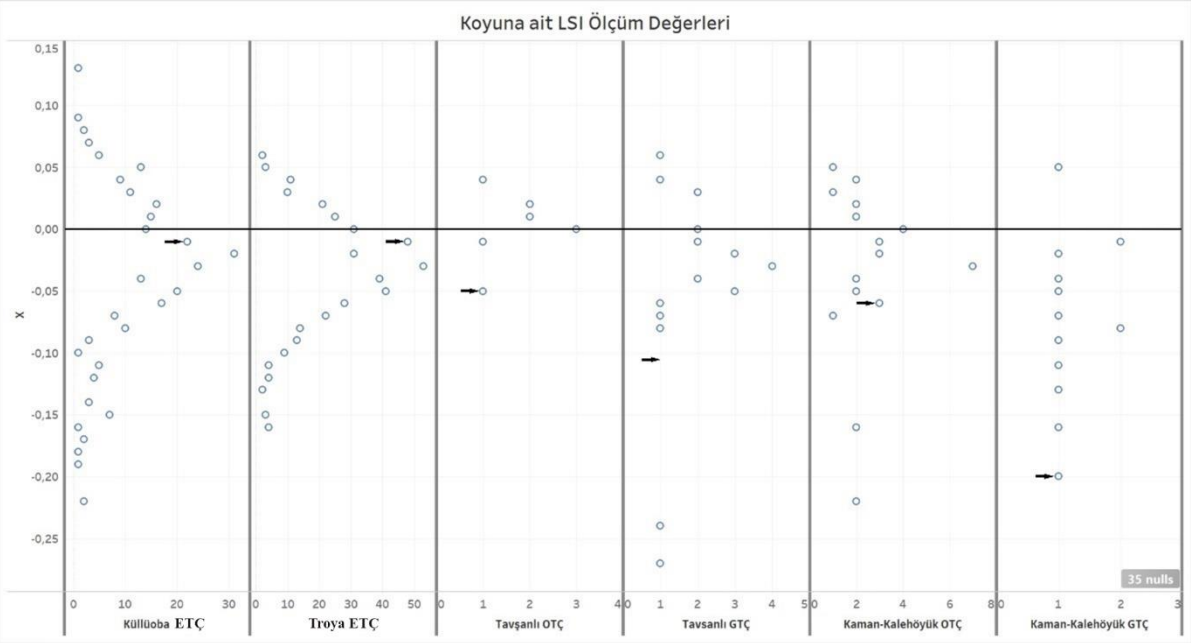

Grafik 3: Küllüoba Erken Tunç Çağı (N: 265; Gündem 2003, s.144; Emlük 2021, s.208); Troya I-III Erken Tunç Çağı(N: 218; Gündem 2009, s.144); Tavşanlı Höyük Orta Tunç Çağı (N: 10) – Geç Tunç Çağı (N: 25); Kaman-Kalehöyük Orta Tunç Çağı Faz IIIb, IIIc, IIId (N: 37) - Geç Tunç Çağı IIIa (N: 14; Hongo, 1996, Appendix 3) koyuna ait LSI ölçüm değerlerinin nokta dağılım grafiği.

Keçiler için Grafik 4 incelendiğinde Küllüoba keçilerinin ölçüm değerlerinin 0.05 ve -0.15 arasında olduğu, Troya'nın ise 0.03 ve -0.15 arasında kümelendiği anlaşılmaktadır. Tavşanlı Höyük OTÇ logaritmik ölçümleri 0.02 ile -0.09 arasında olduğu gözlemlenmekte öte yandan Tavşanlı Höyük GTÇ dağılımında 0.05 ve 0.00 iki tane değer mevcutken genel olarak

-0.01 ile -0.21 arasında olduğu görülmektedir. Kaman-Kalehöyük OTÇ 0.03 ile -0.15 arasında kümelenirken GTÇ'de ise -0.07 ve -0.10 arasında olduğu anlaşılmıştır (Grafik 4).

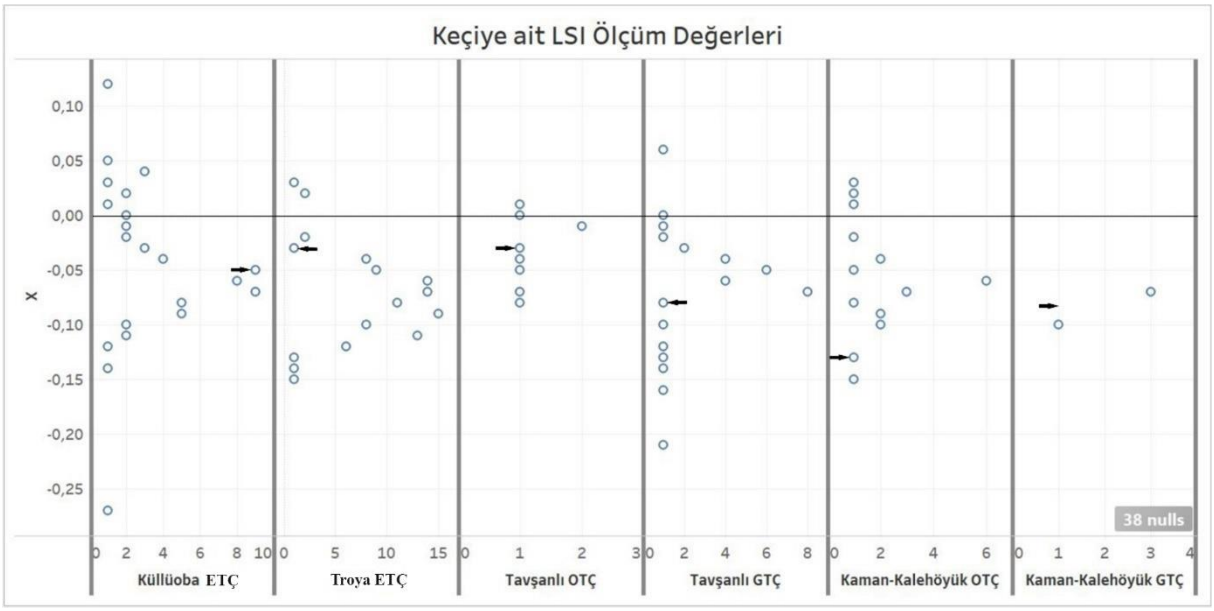

Grafik 4: Küllüoba Erken Tunç Çağı (N: 65; Gündem 2003, s.152; Emlük 2021, s.214); Troya I-III Erken Tunç Çağı (N: 107; Gündem 2009, s.158); Tavşanlı Höyük Orta Tunç Çağı (N: 9) – Geç Tunç Çağı (N: 35); Kaman-Kalehöyük Orta Tunç Çağı Faz IIIb, IIIc, IIId (N: 25) - Geç Tunç Çağı IIIa (N: 4; Hongo, 1996, Appendix 3) keçiye ait LSI ölçüm değerlerinin nokta dağılım grafiği.

Sığırlar için ölçüm değerleri Grafik 5'de gösterilmiştir. Genel olarak incelendiğinde sığır boyutlarının çoğunluğu negatif değerlerle temsil edilmektedir. Küllüoba boyut değerleri 0.10 ile -0.21 arasında kümelenmektedir. Troya ve Tavşanlı Höyük OTÇ ölçüm değerlerinin sonucu ise 0.03 ve -0.25 arasında sıralanmaktadır. Tavşanlı Höyük GTÇ'de genel olarak negatif değerler gözlenirken, Kaman-Kalehöyük'ün sığır örneklerinin ölçüm değerlerinin 0.00 ile -0.31 arasında kümelendiği anlaşılmaktadır (Grafik 5).

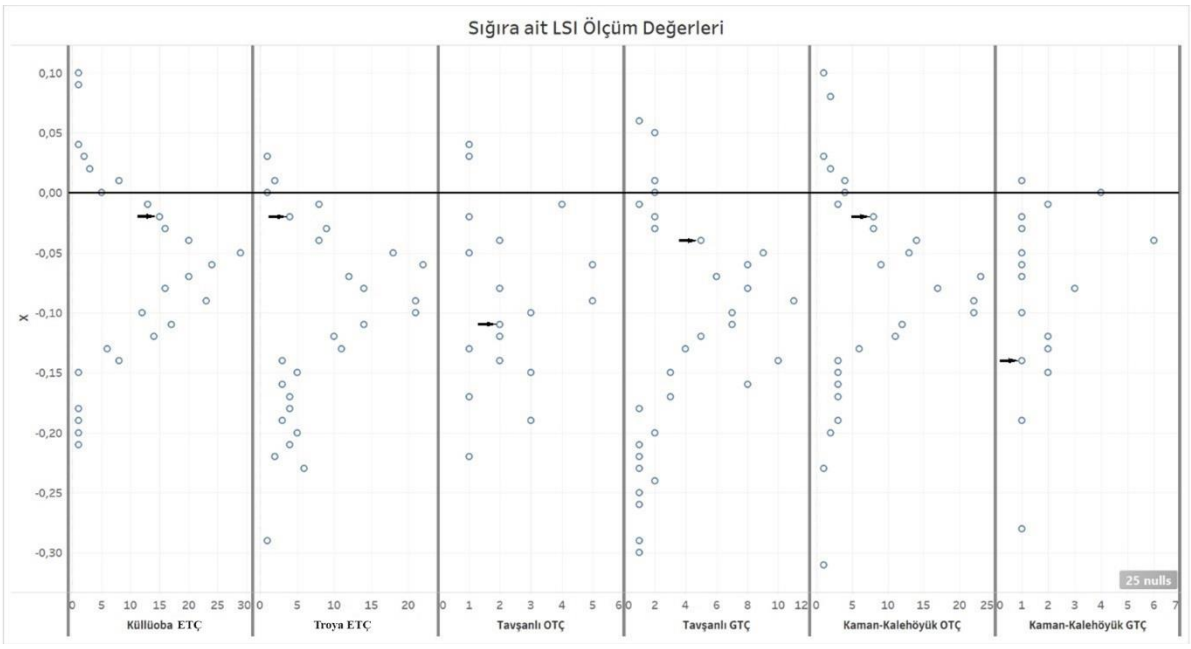

Grafik 5: Küllüoba Erken Tunç Çağı (N: 259; Gündem, 2003, s.103; Emlük, 2021, s.217); Troya I-III Erken Tunç Çağı (N: 216; Gündem, 2009, s.164); Tavşanlı Höyük Orta Tunç Çağı (N: 40) – Geç Tunç Çağı (N: 118); Kaman-

Kalehöyük Orta Tunç Çağı Faz IIIb, IIIc, IIId (N: 201) - Geç Tunç Çağı IIIa (N: 31; Hongo, 1996, Appendix 3) sığıra ait LSI ölçüm değerlerinin nokta dağılım grafiği.

Domuzlar için Grafik 6 incelendiğinde tıpkı sığırlar gibi genel olarak negatif değerlerde kümelenen ölçüm değerleri görülmektedir. Küllüoba'da 0.10 değerine ait bir adet ölçüm bulunurken genel olarak 0.00 ile -0.30 arasında sıralanmaktadır. Troya'da ölçüm değerleri 0.05 ile -0.20 arasındayken Tavşanlı Höyük OTÇ'de domuz ölçüm değerleri 0.06 ile -0.15 arasında kümelenmektedir. Tavşanlı Höyük GTÇ'de (0.06) bir adet pozitif değer bulunurken genelde sonuçların -0.01 ile -0.15 arasında olduğu gözlenmiştir. Kaman-Kalehöyük OTÇ'de -0.06 ile -0.25 arasında bir dağılım görülmektedir. Kaman-Kalehöyük GTÇ'de sadece bir adet 0.05 pozitif değere sahipken genelde ölçüm değerlerinin sonucu -0.01 ile -0.16 arasında sıralanmaktadır (Grafik 6).

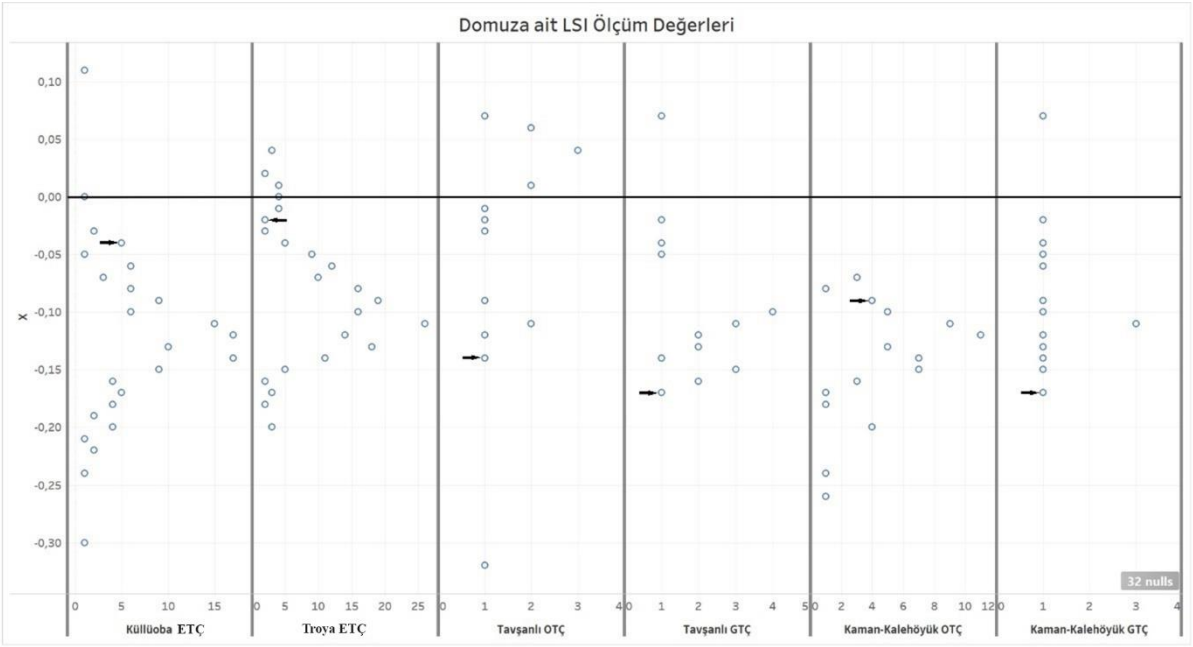

Grafik 6: Küllüoba Erken Tunç Çağı (N: 132; Gündem, 2003, s.162; Emlük, 2021, s.219); Troya I-III Erken Tunç Çağı (N: 192; Gündem, 2009, s.173); Tavşanlı Höyük Orta Tunç Çağı (N: 37) – Geç Tunç Çağı (N: 22); Kaman-Kalehöyük Orta Tunç Çağı Faz IIIb, IIIc, IIId (N: 63) - Geç Tunç Çağı IIIa (N: 15; Hongo, 1996, Appendix 3) domuza ait LSI ölçüm değerlerinin nokta dağılım grafiği.

Tartışma ve Sonuç

Tunç Çağları boyunca artan nüfus sebebiyle ortaya çıkan toplumsal karmaşa, sosyoekonomik ve sosyopolitik değişimler hayvansal geçim ve kaynak kullanımları üzerinde etkilere sahip olmuştur (Irvine vd., 2019, s.253). Kentleşmenin ortaya çıkıp gelişmesiyle birlikte insanların evcil hayvanlara olan ihtiyacını artmıştır (Silibolatlaz, 2019, s.401). Tavşanlı Höyük'te koyun, keçi, sığır ve domuzun tüketim oranlarının %80'in üzerinde olduğu ve halkın geçim ekonomisinin Tunç Çağı'nın bütün evrelerinde bu dört hayvan grubundan temel aldığı gözlenmiştir. Genel olarak Tunç Çağı ve sonrası dönemleri için Anadolu faunasının, bu dört hayvan türünün öncülük ettiği bilinmektedir. Bu grup dönemsel ve bölgesel olarak sıralamaları değişse bile hayvancılıkla uğraşan Anadolu toplumları için başlıca besin ve ekonomi kaynağı niteliğindedir. Özellikle koyun, keçi ve sığırların ikincil ürünleri ve bunun getirdiği ekonomik avantaj bu tercihin önemli bir sebebidir. Hayvanların kesime alınma yaşları elde edilecek ürünle ilişkilidir. Buna göre; elde edilecek ürün doğrultusunda hayvanların optimal yaş aralığında kesime alınması beklenmektedir. Amaç et ve süt üretimi olduğunda, sürüdeki özellikle erkeklerin genç yaşta kesime alındıkları ve dişilerin hayatta kalmaları beklenmektedir. Özetle, et ev süt modelinde yetişkinliğe kadar hayatta kalan hayvanların büyük çoğunluğu dişidir.

Bunun başlıca sebebi elbette ki dişilerin süt üretimini ve genç erkek bireylerin de et ihtiyacını sağlamasıdır (Payne, 1973, s.281; Helmer ve Vigne, 2004, s.405; Arbuckle, 2009, s.189; Hammer ve Arbuckle, 2017, s.229). Hedef yün üretimi olduğunda koyun ve keçilerin ileri yaşlarda kesime alınmaları beklenmektedir bunun başlıca sebebi ise yaşlı hayvanların yün kalitesinin yüksek olmasıdır. (Helmer and Vigne, 2007, s.11). Tunç Çağları için bölgenin hayvancılığa bağlı geçim ekonomisi dikkate alındığında, Küllüoba ETÇ'de koyun ve keçiler genellikle 1-3 yaş ve 3,5-6 yaş arasında kesime alınması süt, et ve yünden oluşan karışık üretim temelli ekonomiye sahip olduğunu göstermektedir (Gündem, 2003, s.126; Emlük 2014, s.66). Troya ETÇ'de sıklıkla 3,5 yaş üstü koyun ve keçilerin kesime alınması burada yün üretimi yapıldığını işaret etmektedir (Gündem, 2009, s.86). Kaman-Kale Höyük'te ise OTÇ'de koyunlar 2-3 yaşlarında keçiler ise 6 yaşı ve sonrasında kesilmiştir. Kaman-Kale Höyük OTÇ ve GTÇ'de koyun ve keçiler için et, süt ve yün modeli olduğuna değinilmiştir (Hongo, 1996, s.127). Tavşanlı Höyük'te Tunç Çağları boyunca koyun ve keçilerin çoğunluğunun 4 yaş üzeri tüketilmesi, yün üretimini göstermektedir. Arkeolojik açıdan ele geçen çok sayıda ağırşak ve tekstil üretimi ile ilişkili alet bulunması da bu durumu kanıtlar niteliktedir (Fidan vd., 2023, s.248). Tunç Çağı Tavşanlı Höyük halkının koyun ve keçilerden yün ve bununla ilişkili tekstil üretiminde etkin olduğu hem faunal kalıntılardan hem de arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır.

Faunada ikinci sırada temsil edilen hayvan olan sığırlar, önemli bir et kaynağı olmasının yanı sıra süt ve süt ürünlerini sağlaması, iş gücü ve tarımsal aktivitelerde (tarla sürme gibi) büyük rol oynaması bu hayvanı her dönem için ekonomik açıdan önemli kılmıştır. Özellikle, Anadolu'da Tunç Çağları için sığır yetiştiriciliği toplumların ekonomik açıdan gelişmişliğiyle ilişkilendirilmiştir bunun başlıca sebepleri, elde edilecek ikincil ürün miktarının fazla olması, bu ürünlerin ticaretinin yapılabilmesi ve iş gücü açısından tarım toplumlarına katkı sağlamasıdır (Arbuckle, 2014, s.280). Sığırların kesilme yaşına göre toplumların sığır yetiştiriciliği ile sağladıkları ürünler, yani geçim ekonomileri anlaşılabilmektedir. ETÇ, Troya ve Küllüoba ile Tavşanlı Höyük sığır kesim yaşları benzerlik göstermektedir. Bu yerleşim yerlerinde sığırların ileri yaşlarda kesime alındıkları saptanmıştır (Gündem, 2003, s. 111; Gündem, 2009, s.110; Emlük, 2014, s.80). Kaman-Kale Höyük faunasında birinci sırada yer alan sığırlar, OTÇ ve GTÇ' de genellikle ileri yaşlarda kesime alınmışlardır (Hongo, 1996, s.126). Benzer olarak Tunç Çağı Tavşanlı Höyük halkının da sığırları ileri yaşlara kadar bekletip daha sonra kesime almaları tarım aktivitesi ve yük çekme gibi iş gücü gerektiren aktivitelerde aktif şekilde kullanıldıklarını göstermektedir.

Domuzlar üreme ve büyüme hızlarından dolayı avantajlı birer et kaynağıdır. Her yıl çok fazla sayıda yavru verebildikleri ve özellikle etlerinin yüksek kalorisi, domuz yetiştiriciliğinin tercih edilmesinde önemli nedenlerdendir (Hesse ve Wapnish, 1998, s.125; Slim vd., 2020, s.315). Domuzların yaşam alanları, kurak olmayan bölgeler ve ormanlık alanlara yakın yerlerdir. Hem su kaynağı hem de zengin bitki örtüsüne sahip olan Ege ve Batı Anadolu bölgesi domuz yetiştiriciliği için elverişli alanlardır. Faunada üçüncü sırada temsil hayvan olan domuzlar Tavşanlı Höyük halkı için önemli birer et sağlayıcısı olmuşlardır. Domuzlar için kesim yaşlarına baktığımızda Tavşanlı Höyükte tüm Tunç Çağları boyunca erken yaşta kesime alındıklarını görmekteyiz (1 yaşını doldurmadan) sadece et ürünü sağlayan domuzlar için erken kesim yaşı yumuşak et tercihi ile ilişkilidir. Küllüoba ve Troya'da (ETÇ) domuzlar iki yaşına kadar tutulurken Kaman-Kale Höyük'te kesim yaşı üç yaşa kadar çıkmaktadır (Gündem, 2003, s.157; Emlük, 2014, s.87; Hongo, 1996, s.131)

Koyunların metrik verileri karşılaştırıldığında, Küllüoba ve Troya (ETÇ) faunasında büyük ve küçük boya sahip koyunların benzer oranlara sahip olmaları sürüdeki dişi ve erkek sayısının birbirine yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Kaman-Kalehöyük (OTÇ ve GTÇ)'de

ise küçük boylu koyunların faunada sıklıkla ele geçtiği gözlenmiştir ve bu durum sürüde dişilerin ağırlıklı olduğu bir sürü gütme stratejisi olduğu söylenebilir. Tavşanlı Höyüğe baktığımızda ise, Tunç Çağları boyunca sürü içindeki dişi ve erkek oranlarının değiştiği gözlenmiştir. Küllüoba ve Troya'da olduğu gibi OTÇ'da Tavşanlı Höyükte erkek ile dişi koyunların miktarı birbirine yakın iken GTÇ'de dişi koyunların oranının yükseldiği tespit edilmiştir. Grafik 3'e baktığımızda çalışmada bahsi geçen tüm höyüklerde ETÇ'den GTÇ'ye geçişte dişi ağırlıklı sürü gütme stratejisine doğru bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum koyunlardan sağlanan ürün tercihinin değişmesi ile ilgili olabileceği gibi günümüzde olduğu gibi sürüde devamlılığın sağlanması için az sayıda erkek tutulması ve dişilerin ikincil ürünlerinden aktif bir şekilde fayda sağlanması ile de ilgili olmalıdır. Bu durumda Tavşanlı Höyük'te ETÇ'den GTÇ'ye geçişle beraber daha gelişmiş bir koyun yetiştiriciliğinden bahsedebiliriz.

Keçilerde boy ölçümlerine bakıldığında Küllüoba'da koyunlara benzer bir şekilde erkek ve dişi keçilerin sürüdeki oranı birbirine yakınken. Troya (ETÇ), Tavşanlı Höyük (OTÇ-GTÇ), ve Kaman-Kalehöyük (OTÇ)'de genelde dişi keçilerin sürüde fazla olduğu gözlenmiştir. Genel olarak, koyunlarda olduğu gibi keçi sürülerinde de dişilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmıştır. Tunç Çağları için Küllüoba'da keçiler için karışık sürü gütme gözlenirken diğer höyüklerde sürüler çoğunlukla dişilerden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Sığırlar için ölçüm değerlerine baktığımızda Tunç Çağlarındaki höyüklerde genellikle küçük yapılı dişi sığırların sürüde tutulduğu ve az sayıda iri erkek bireylerin bulunduğu gözlenmiştir. Sürüde az sayıda damızlık erkeğin tutulması ve genellikle dişi sığırların tercih edilmesi geçimini hayvancılıkla sağlayan hem geçmiş hem de günümüz toplumları için maksimum ürün sağlanması açısından anlaşılır bir durumdur. Ayrıca, Tavşanlı Höyük GTÇ'de erkek sığırların sayısında artış gözlenmektedir ve bu durum aktif tarıma geçiş ile beraber güçlü olan erkek bireylere olan ihtiyacın artmış olması ile ilişkilendirilebilir.

Domuzlar için logaritmik boy endisine göre Tavşanlı Höyük faunasında ağırlıklı olarak evcil domuzlar bulunmaktadır. Pozitif değerde kümelenen örneklerden yola çıkarak faunada az sayıda iri domuzların olması yaban domuzlarının varlığını veya erkek bireyleri temsil etmektedir.

Bu çalışma bir ön inceleme niteliğinde olup Höyük'ün hayvan ekonomisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Tavşanlı Höyük Tunç Çağı'nın bütün evrelerinde faunanın, Batı Anadolu'nun diğer bölgeleri ile benzer evcil hayvanlardan oluştuğu anlaşılmıştır. Tavşanlı Höyük özelinde değerlendirildiğinde, Tunç Çağı'nın tüm dönemlerinde üretim amaçları koyun keçilerde yün ve kıl, sığırlarda ise tarım odaklı iken domuzların etinden faydalanılmıştır. Ayrıca Orta ve Geç Tunç Çağı'nda keçi sürüleri dişi ağırlıklı iken koyun sürüleri hem dişi hem de erkeklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Erkek sığır oranları ve kesim yaşına bakıldığında Geç Tunç Çağı'nda tarımın daha aktif bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca faunada az sayıda yabani domuzların bulunması ve geyik gibi yabani hayvanların bulunması, Tavşanlı Höyük halkının aktif olmamakla beraber avcılık faaliyetlerini sürdürdüğünün göstergesidir.

Kaynakça

Arbuckle, B. S. (2009). Chalcolithic caprines, Dark Age dairy, and Byzantine beef: A first look at animal exploitation at Middle and Late Holocene Çadır Höyük, North Central Turkey. *Anatolica XXXV*, 179–224.

Arbuckle, B. S. (2014). The rise of cattle cultures in Bronze Age Anatolia. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*, 2 (4), 277-297. DOİ: 10.5325/jeasmedarcherstu.2.4.0277

Emlük, E. (2021). *Arkeozoolojık buluntular ışığında Küllüoba İlk Tunç III çukurları* (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/)

Fidan, E., Sarı, D., Türkteki, M. (2014). An overview of the Western Anatolian Early Bronze Age. *European Journal of Archaeology*, 18 (1), 60–89. https://doi.org/10.1179/1461957114Y.0000000070

Fidan, E. (2019). *Eskişehir ve Kütahya İlleri tarihöncesi dönem yüzey araştırması*. 2018-02.BŞEÜ.04-01. T.C. Bilecik Şehy Edebali Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Sonuç Raporu, 1-38. https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2024/05/01-MustafaErkanFidan.pdf

Fidan, E. (2021a). Yüzey araştırmalarında disiplinlerarası bir çalışma: Tavşanlı Höyük. *Arkeoloji Bilimleri Dergisi/Turkish Journal of Archaeological Sciences*, 1, 66-78.

Fidan, E. (2021b).Geo-archaeological and geophysical investigation on the Early Bronze Age layers of Tavşanlı Höyük (inland Western Anatolia). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 21 (2), 211-225.

Fidan, E., Uncu L., Karakoca E. (2021). Bronze Age survey on Tavşanlı Höyük (Kütahya, Turkey): preliminary results. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal pf İnternational Social Research*, 14, 28-35.

Fidan, E., Karatak, A., Seçer Fidan, S., Kocabaş, M. A. (2023). Tavşanlı Höyük Kazısı 2021 yılı çalışmaları (ilk sezon). Özme, A. (Ed.), *42. Kazı Sonuçları Toplantısı* (2. Cilt, s. 245-254). Ankara:Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Grant, A. (1982). The use of tooth wear as aguide to the age of domestic ungulates. Ageing and sexing animal bones from archaeological sites. Wilson, B., Grigson, C. and Payne, S. (Ed.), *Oxford, British archaeological reports*, 109, (s.91-108). United Kingdom: Oxfordshire.

Gündem, C. Y. (2003). *Die funde von wild- und haussäugetieren aus dem bronzezeitlichen Küllüoba* (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/)

Gündem, C., Y. (2009). *Animal based economy in Troy and The Troas during the maritime troy culture (C. 3000-2200 BC.) and a general summary for West Anatolia* (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/)

Hammer, E. L., Arbuckle, B. S. (2017). 10,000 years of pastoralism in Anatolia: A review of evidence for variability in pastoral lifeways. *Nomadıc Peoples,* 20, 214–267. DOİ: 10.3197/np.2017.210204

Helmer, D., Vigne, J. D. (2004). La gestion des cheptels de caprinés au Néolithique dans le Midi de la France. Bodu P. and Constantın C. (Ed.), *Approches fonctionnelles en Préhistoire* (s. 397-407). Paris: Actes XXVe Congr. Préhist.

Helmer, D., Vigne, J. D. (2007). Was milk a "secondary product" in the Old World Neolithisation process? Its role in the domestication of cattle, sheep and goats. *Anthropozoologica*, 42 (2), 9-40.

Hillson, S. (2005). *Teeth*. Cambridge University press, New York.

Hongo, H. (1996). *Patterns of animal husbandry in central Anatolia from the second millennium BC through the middle ages: Faunal remains from Kaman-Kalehoyuk, Turkey*. (PhD Thesis). The Department of Anthropology in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of Anthropology Harvard University Cambridge, Massachusetts.

Hongo, H., Meadow, R. H. (2000). Faunal remains from Prepottery Neolithic levels at Çayönü, Southeastern Turkey: A preliminary report focusing on pig (Sus sp.). Buithenius, H.,

Mashkour, M. and Choyke, A. L. (Ed.), *Archaeozoology of the Near East IVA* (s. 121-140), Groningen: ARC Publications

Hesse, B., Wapnish P. (1998). Pig use and abuse in the Ancient Levant: Ethnoreligious boundary- building with swine. Nelson, S. (Ed.), I*n Ancestors for the Pigs: Pigs in Prehistory*, (Vol. 15, s.123–135). MASCA Research Papers in Science and Archaeology. Philadelphia: Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania.

Irvinea, B., Erdal, Y. S., Richards M. P. (2019). Dietary habits in the Early Bronze Age (3rd millennium BC) of Anatolia: A multi-isotopic approach. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 24, 253–263. DOİ: 10.1016/j.jasrep.2019.01.015

Kinzelbach, R. K., Roth, G. (1984) Patterns of distribution of some freshwater molluscs of the Levant region. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis*, 9, 115-128.

Matsui, A. (2007). *Fundamentals of zooarcheology in Japan and East Asia*. Kansai process, Japan.

Meadow, R. H. (1981). Early animal domestication in South Asia: A first report of the faunal remains from Mehrgarh, Pakistan. Hartel, H. (Ed.), *South Asian Archaeology 1979* (s. 143-179). Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

Payne, S. (1973). Kill-off patterns in sheep and goats: The mandibles from Avşan Kale. *Anatolian Studies*, 22, 281-303.

Payne, S. (1985). Morphological distinction between mandibular cheek teeth of young sheep, ovis and goats, capra. *Journal of Archaoeological Science*, 12,139-147.

Silibolatlaz, D. (2019). Zooarkeolojide çalışma metotları. Çoban, O., Erbaşı, A., Karakoç, E. Ve Karasioğlu, F. (Ed.), *Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Alanında Araştırma Ve Değerlendirmeler*, (Cilt 2, s.385-403). Ankara: Çankaya.

Schmid, E. (1972). *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologist and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier publishing company.

Slim, F. G., Çakırlar, C., Roosevelt, C. H. (2020). Pigs in sight: Late Bronze Age pig husbandries in the Aegean and Anatolia. *Journal of Field Archaeology*, 45 (5), 315-333. DOI: 10.1080/00934690.2020.1754081

Uerpmann, H. P. (1979). *Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraums*. Wiesbaden-Germany: Ludwig Reichert Verlag.

Von Den Driesch, A. (1976). *A guide to the meausurement of animal bones form archaeological sites: as developed by the Instut für paleoanatomie*. domestikationsforschung und geschichte der tiermedizin of the University of Munich, 1, Peabody museum press.

Zeder, M. A., Lapham, H. A. (2010). Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, ovis and goats, capra, *JASc*, 37, 225-242.

Ekler

Resim 1: a- Koyun ön kol kemiği, **b-** Kunduz bacak kemiği, **c-** Eşek izole diş (Mandibular P2), **d-** Domuz arka ayak tarak kemiği, **e-** Ayı kürek kemiği, **f-** Tatlı su midyesi (Unio sp.), **g-** Ayı kol kemiği, **h-** Kızıl geyik boynuz parçası

Resim 2: a- Sığır kol kemiği, **b-** Sığır aşık kemiği, **c-** Kaz corocoid kemik, **d-** Kaplumbağa kabuğu

Resim 3: Domuza ait tüm kafatası ve alt çene

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1581890*

Orta Çağ'da Viranşehir'in Muhkem Kalesi: Çimdin Kale (Eski Kale)

The Fortified Castle of Viranşehir in The Middle Ages: Çimdin Castle (Old Castle)

Sevcan ÖLÇER[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-6351-0954

M A K A L E B İ L G İ S İ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 8 Kasım 2024
Kabul tarihi: 11 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Viranşehir,
Kale,
Orta Çağ,
Jumlayn,
Çimdin.

Ö Z

Medeniyetlere ait savunma sistemlerinden biri kalelerdir. Coğrafi olarak önemli yerlerde inşa edilen kalelerin en temel işlevi iskân edildikleri yeri düşman işgalinden korumaktır. Devletlerin idari, siyasi ve ekonomik yapılanmasında rol oynayan kaleler Anadolu'daki pek çok kentte bulunmaktadır. Orta Çağ'da stratejik öneme sahip yerlerin muhafaza edilmesi için inşa edilen kalelerden biri de Çimdin Kale (Eski Kale)'dir. Orta Çağ kaynaklarında "Qal'at Jumlayn" olarak yer alan Çimdin Kale, aynı kaynaklarda "Shabakhtan" olarak geçen Tektek Dağları bölgesinde, Şanlıurfa'nın Viranşehir ilçesine bağlı Eski Kale Köyü'nde kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde tamir edilerek kullanıldığı bilinmektedir. Türk ve İslâm Tarihi açısından önemli olan Çimdin Kale'nin şimdiye kadar üzerinde durulmamış olması önemli bir eksikliktir. Bu çalışmada konuyla ilgili daha önce yapılan araştırmalar göz önüne alınarak, Çimdin Kale'nin stratejik konumu ve içinde yer aldığı tarihi olaylara kısaca değinilmiş, Orta Çağ'da üstlenmiş olduğu fonksiyonlarına ve önemine işaret edilmiştir. Bizans, Eyyubi ve Memluk dönemlerinde kullanıldığı anlaşılan kalenin yapısal ögelerinden ve mimari özelliklerinden bahsedilerek, mimari elemanlar yönünden benzer olduğu savunma yapıları ile karşılaştırması yapılmıştır. Anlatımlar, kitabeler, mevcut haritalar, güncel fotoğraflar ve alan çalışmasından elde edilen verilerle desteklenerek devam etmiştir. Sonuçta kale ile ilgili bazı noktalar aydınlatılmış, kalenin günümüzdeki durumu değerlendirilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received: November 8, 2024
Accepted: April 11, 2025

Keywords:
Viranşehir,
Castle,
Middle Ages,
Jumlayn,
Çimdin.

A B S T R A C T

One of the defense systems of civilizations is castles. The most basic function of castles built in geographically important places is to protect the place of settlement from enemy occupation. Castles, which play a role in the administrative, political and economic structuring of states, are located in many cities in Anatolia. One of the castles built to protect strategically important places, especially in the Middle Ages, is Çimdin Castle (Old Castle). Çimdin Castle, which is referred to as "Qal'at Jumlayn" in medieval sources, is located in the Tektek Mountains region, which is referred to as "Shabakhtān" in the same sources, and it is located on a rocky hill in Eski Kale Village in Viranşehir district of Şanlıurfa. It is known that the castle was repaired and used in various periods from the 11th century to the 14th century. It is an important deficiency that the medieval Çimdin Castle, which is important in terms of Turkish and Islamic history, has not been emphasized until now. In this study, taking into account the previous research on the subject, the strategic location of Çimdin Castle and the historical events in which it took place are briefly explained, and then its functions and importance in the Middle Ages are pointed out. The structural elements and architectural features of the castle, which is understood to have been used during the Byzantine, Ayyubid and Mamluk periods, were mentioned and compared with similar defense structures in terms of architectural elements. The narratives were supported by inscriptions, existing maps, current photographs and data obtained from fieldwork. As a result, some points about the castle were illuminated, the current state of the castle was evaluated and suggestions were made.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: sevcanolcer@harran.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Çimdin Castle, which draws attention with its ramparts, fortified positions and durability, is a medieval castle that has been largely ignored and has not yet been excavated archaeologically. Located in the Shabakhtan region and often referred to as "Jumlayn" or "Jumulin" in medieval sources, Çimdin Castle is located 2 km south of the Şanlıurfa-Mardin main road, approximately 66 km east of Şanlıurfa, in the Eski Kale Village at a point on the northeast side of Tektek Mountain. In terms of its location, it is 16.52 km from Karahantepe, 21.86 km from Soğmatar, 28.44 km from Taşlıtepe, 31 km from Viranşehir and 65 km from Harran. The Shabakhtan region, where Çimdin Kale is located, was undoubtedly used in earlier periods dating back to the Late Antiquity. Although the importance of the castle in the Middle Ages is emphasized due to both its historical past and location, the period in which Arabic sources on historical geography refer to Çimdin Castle should not be limited to the Middle Ages alone. It is quite possible that the castle, rising in the middle of a fertile and quite wide plain, may have been used in ancient times as well.

In the middle of the 11th century AD, Harran, southwest of Çimdin Castle, was ruled by the Numeyrid, while Edessa (Urfa), further west, was ruled by the Byzantine Empire. Towards the end of the century, Edessa came under the rule of the Armenians and the Seljuks, respectively. During this period, the Franks frequently invaded Edessa. The Seljuks first took the Artuqids of Diyarbakır and then the Zengids in Mosul under their protection, while the governor of Mosul, İmâdüddin Zengi, took Edessa back from the Franks in 1144. During the second half of the 12th century and the first half of the following century, the Ayyubids dominated many centers, including Harran, Silvan, and Diyarbakır. These regions, which experienced Mongol invasions towards the end of the 12th century, later fell into the hands of the Egyptian Mamluks coming from the west.

It is thought that Çimdin Castle was built for defense and accommodation purposes and it is located on a rocky hill. The ground of the castle is rocky and there are galleries, passages and rooms carved into the rock on the lowest floors. The castle walls and bastions were shaped according to the characteristics of the rock platform on the ground and the structure of the surrounding land. The walls, which are resistant to vertical loads and have the feature of curtain walls, have seven sides of unequal length. In this form, the castle has a polygonal plan with seven sides. It is thought that it is possible to reach the castle gate via a bridge that can be found on the moat. The gate providing entrance to the castle has a monumental appearance built with a narrow and high arch of approximately 13-14 m height. There is a tabula ansata, which was widely used in Rome, just above the entrance. The facades of the walls and bastions surrounding Çimdin Castle are built of cut stone. The interior of the double-walled walls is filled with rubble and small stones.

Since Çimdin Castle is located at an important point, it has changed hands several times throughout history and has been repaired or expanded with new additions by the nations that ruled here at various periods. These traces can be easily seen on the castle walls and bastions. Apart from two rooms covered with pointed vaults that are still visible today and are opposite the western entrance level on the upper floor of the castle, there are not many remains. The inner surfaces of the walls of these rooms, which give the impression of a cistern, are covered with plaster and it is not possible to determine their floors today. Apart from the pointed vaulted rooms, it is understood that there was a well in the southeast and two storage areas in the northeast.

Four separate Arabic inscriptions that are not related to each other are mentioned in the castle. There is an inscription about the "removal of the wheat tax" on another inscription written haphazardly just above the entrance. Only a carefully prepared and quite worn inscription reads el-Melikü'z-Zâhir Gāzî b. Salahiddîn Yûsuf b. the name of Eyyub is mentioned. It is understood that this inscription is related to the later repairs of the castle. Considering the writing styles in the other inscriptions, Çimdin Castle must essentially belong to a period dating back to the mid-11th century.

Çimdin Castle is similar to Harran, Urfa and Aleppo castles in terms of the moat around it. It is also similar to Urfa Castle, Qasr al-Banat and Qasr'Antar in terms of being on rock-cut structures belonging to the Late Antique or Early Middle Ages. In terms of material and masonry, it interacts with Harran Inner Castle, Urfa Castle, Birecik Castle, Ceyhan Yılan Castle, Adıyaman Kâhta Castle, Gaziantep Inner Castle and Bosra Inner Castle.

As a result, the castle, which is in a second-degree archaeological site, is currently facing significant natural and human destruction. Çimdin Castle is one of the medieval structures that needs to be protected together with the region and route where it is located, that needs scientific excavation studies in order to be evaluated in detail in every area and that is expected to be brought to the society within the scope of cultural heritage. New research and archaeological excavations to be carried out in this castle in the future will reveal unknown things about the castle and contribute more to what is known.

Giriş

Kale, kalın ve yüksek duvarlar üstüne belirli aralıklarla yerleştirilen burçlardan oluşan ve bir yeri dış saldırılara karşı korumak amacıyla yapılan askeri mimari yapılardan biridir. Tarihsel süreç içinde izlenen kaleler, genellikle önemli yollar üzerinde ve özellikle geçit veya kavşak noktaları olarak belirlenen yerlerde inşa edilmiştir. Bunlar bazen dağlar arasında bir boğaz veya denizlere ulaşan bir burun üzerinde, bazen kıyıdan uzaktaki adalar üzerinde, bazen de şehirlerin etrafı veya köprübaşı gibi stratejik yerlerde ve bulundukları arazinin coğrafi özelliklerine göre konumlanmışlardır (Eyice, 2001, s. 234; Boran, 2002, s. 878).

Kaleler; kuleler (burçlar) ve yüksek kalın sur duvarlarıyla çevrili bir şekilde planlanmıştır. Kullanılan mimari elemanların yapısal özellikleri ve malzeme niteliği, savunma bakımından kalenin bulunduğu bölgenin önemine göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle her bir kale, ortak mimari elemanlara sahip olsa da kendi içinde özgün bir mimari biçime sahiptir (Kılıç Demircan ve Ünay, 2022, s. 546). Orta Çağ'da bazı kaleler içinde su bulunan derin hendeklerle çevrilmiştir. Genellikle iç ve dış kale olarak birlikte inşa edilen kale duvarları taş veya tuğladan yapılmakta ve horasan harcıyla örülmektedir (Topçu, Canbaz ve Karanfil, 2005, s. 99-107; Kılıç, 2021, s. 123)[1].

Kale mimarisinin en önemli ögeleri burçlar veya kulelerdir. Kale burçları çok farklı şekillerde tasarlanabilmektedir. Bunlar genellikle birbirini görebilecek ve korunabilecek biçimde inşa edilmişlerdir. Depolar, sarnıçlar ve koğuşlar iç kalelerde bulunması gereken bölümlerdir (Küçüktağ, 2013, s. 15). Kentin asıl bölümünü oluşturan ve şehri çepeçevre saran dış kalelerde; meydanlar, mahalleler, çıkmaz sokaklar, çeşitli kamu yapıları, ulu câmi, vakıf kurumları ve çarşılar yer almaktadır (Kuban, 1968, s. 55; Boran ve Sözlü, 2013, s. 141).

Kaleler kullanımlarına göre farklı tiplere ve işlevlere sahiptir. Örneğin, kale-kent niteliğinde, büyük bir kenti içindeki çeşitli konutlarla birlikte ticari, askeri ve idari bölümleri birkaç aşamada çevreleyen geniş kapsamlı kaleler bunlardan bazılarıdır. Saldırı anında kent halkının sığınabildiği kaleler ile yalnızca saray ve yardımcılarına ait kaleler, anayollar üzerine veya sınır boylarına belirli aralıklarla yerleştirilen savunma ve konaklama amaçlı kaleler ile gözetleme kulesi mahiyetinde karakol görevi üstlenen kaleler de bulunmaktadır (Yıldız, 2007, s. 13). Anadolu'daki ilk kale örneklerinin M.Ö. 5500'lü yıllarda Hacılar, M.Ö. 3600'lerde Soğuksutepe (Yumuktepe veya Yümüktepe) ve M.Ö. 3000-2000 yılları arasında Alişar ve Troia (I-VII) yerleşimleri üzerinde olduğu bilinmektedir (Eyice, 1974, s. 141; Ödekan, 1997, s. 932-933).

Anadolu kentlerindeki kaleler çoğunlukla ilk çağda Hitit, Frig, Lidya, İyon ve Urartu uygarlıkları tarafından kurulmuş ve tarih boyunca bölgeye hâkim olan çeşitli toplumlar tarafından imar edilmişlerdir. Anadolu'da var olmuş en eski medeniyetlerden Bizans'a, Bizans'tan Selçuklu'ya ve ardından Osmanlı'ya kadar pek çok devlet kendi bölgelerinde bulunan kaleleri kullanmıştır. Bunlar arasında özellikle Orta Çağ'da Bizans, Selçuklu, Ermeni, Haçlı, Gürcü, Memluk, Eyyubi, çeşitli Türk Beylikleri, Zengi, Akkoyunlu ve Karakoyunlular sıralanabilmektedir. Çeşitli kültürleri içinde barındıran bu devletler kendi kullanımları sırasında yıkılan veya tahrip olan kaleleri yeniden inşa veya tamir etmiş, yeni eklenen yapılarla kale mimarisinin zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Bunlar arasında surları, müstahkem mevkileri ve günümüze kalabilmiş sağlam sur duvarlarıyla dikkat çeken Çimdin Kale, büyük

[1] Horasan harcı tuğla kırığı, kireç, su, çeşitli lifler ve katkılar kullanılarak hazırlanan, bağlayıcı ve taşıyıcı özelliğe sahip, harç veya sıva olarak kullanılan bir malzemedir.

ölçüde göz ardı edilmiş ve üzerinde henüz arkeolojik bir kazı çalışması yapılmamış bir Orta Çağ kalesidir.

Sabahtân (Shabakhtan) Bölgesi ve Çimdin Kale'nin Konumu

Sabahtân (Shabakhtan), Urfa ve Harran'ın doğusundaki Tektek Dağları ile Viranşehir çevresindeki alanı kapsayan bölgenin Orta Çağ'daki (11.-14. yüzyıl) Arapça ismidir (Morray, 1993, s. 161; Morray, 1997, s. 153). Bu bölge Anadolu'dan güneye doğru inen, Fırat Nehri'nin doğusundan kuzeyine uzanan ve kireçtaşı özelliği gösteren oldukça geniş bir arazidir (Morray, 1993, s. 161). Sabahtân, 12. ve 13. yüzyıllarda kısa bir süre Edessa Kontluğu'nun eline geçmiş ve 1144'te İmâdüddin Zengî (İmad al-Din Zengi)'nin yönetimi altına girmiştir. İmâdüddin Zengî'nin ölümünden sonra bölge, Diyarbakır Artukluları ve ardından Mardin Artukluları tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra Eyyubiler, ardından Harezmşahlar ve Moğollar, son olarak 13. yüzyılın sonunda tekrar Artuklular tarafından yönetilmiştir (Morray, 1997, s. 153-154). Memlukler ve Moğolların 13. yüzyılın sonlarında bu bölgede savaştıkları bilinmektedir (Sinclair, 1990, s. 183-191). Ayrıca ana dini merkezi Harran'da bulunan ve Harran'da 11. yüzyıl sonuna kadar yaşamış olan Sabiiler[2], 13. yüzyıla kadar Sabahtân'da da önemli bir topluluk olarak yaşamışlardır. Muhtemelen bu dönemde burada yaşayan insanların çoğu Moğol istilaları sonucu bölgeyi terk etmiştir. 18. yüzyılda yaşayan kalıcı yerleşimcilerin göçleri ise bölgedeki Bedevi akınlarına bağlanmaktadır (Sinclair, 1990, s. 181).

Sabahtân bölgesinde bulunan, İbn Nazîf'in 1234 tarihli "et-Târîḫu'l-Manṣûrî", İbnü'l-Atir'in "El-Kamil fi't-ta'rîh" adlı eserinde (Morray, 1993, s. 163) ve el-Mekîn'in "İbnü'l-Amid" adlı eserinde (Eddé, 1994, s. 43) adından sıklıkla "Jumlayn", "Jumulin" veya ''Cemlin'' olarak bahsedilen Çimdin Kale, Şanlıurfa-Mardin ana yolunun 2 km güneyinde, Şanlıurfa'nın yaklaşık 66 km doğusunda, Tektek Dağı'nın kuzeydoğu tarafında bir noktadaki Eski Kale Köyü'nde yer almaktadır (Şekil: 1-2). Konumu itibariyle Karahantepe'ye 16,52 km, Soğmatar'a 21,86 km ve Taşlıtepe'ye 28,44 km, Viranşehir'e 31 km ve Harran'a 65 km uzaklıktadır.

Türkçe ismiyle "Çimdin, Çemdin, Çemdine, Şemdin Kalesi veya Eski Kale" olarak anılan kale, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında E. Sachau tarafından "Gara Djemlin" (Sauchau, 1883, s. 225) ve M. Von Oppenheim tarafından "Qalat Shamdin" olarak anılmıştır (Von Oppenheim, 1909, s. 62). Von Oppenheim 1899'da Çimdin Kale'ye yaptığı ziyaretler sırasında fotoğraf paylaşmamış, fakat mimariden kısaca bahsederek bulduğu epigrafik verileri kayıt altına almıştır (Von Oppenheim, 1909, s. 62-63; Morray, 1993, s. 162). S. Guyer, 1910-11 yıllarında Halep'ten Samarra'ya yaptığı bir yolculuk sırasında burayı görmüş ve yalnızca bir harita paylaşmıştır (Guyer, 1916, s. 299-301).

1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice tarafından Viranşehir'de yüzey araştırmaları yapılmış, ancak bu araştırmaların sonuçlarının paylaşıldığı çalışmada Çimdin Kale'ye hiç değinilmemiştir (Dönmez ve Brice, 1949, s. 44-58). D. S. Rice ve J. B. Segal ise bu bölgede gerçekleştirdikleri çeşitli yüzey araştırmalarından sadece birinde kaleye atıf yapmıştır (Rice ve Segal, 1957, s. 6). 1999 yılında E. Ay, bölged

eki yüzey araştırmalarını genişletmiş, höyüklerin sayısını arttırarak isimlerini paylaşmış ancak, kale ve çevresinden yine bahsedilmemiştir (Ay, 1999, 46-47). Neolitik dönemle sınırlandırılan bu çalışmalarda kalenin adına ve kaleyle ilgili bilgilere rastlanamamaktadır.

[2] Harran'da Sin kültüne bağlı geleneklerden gelen ay ve gezegenlere tapan paganlar.

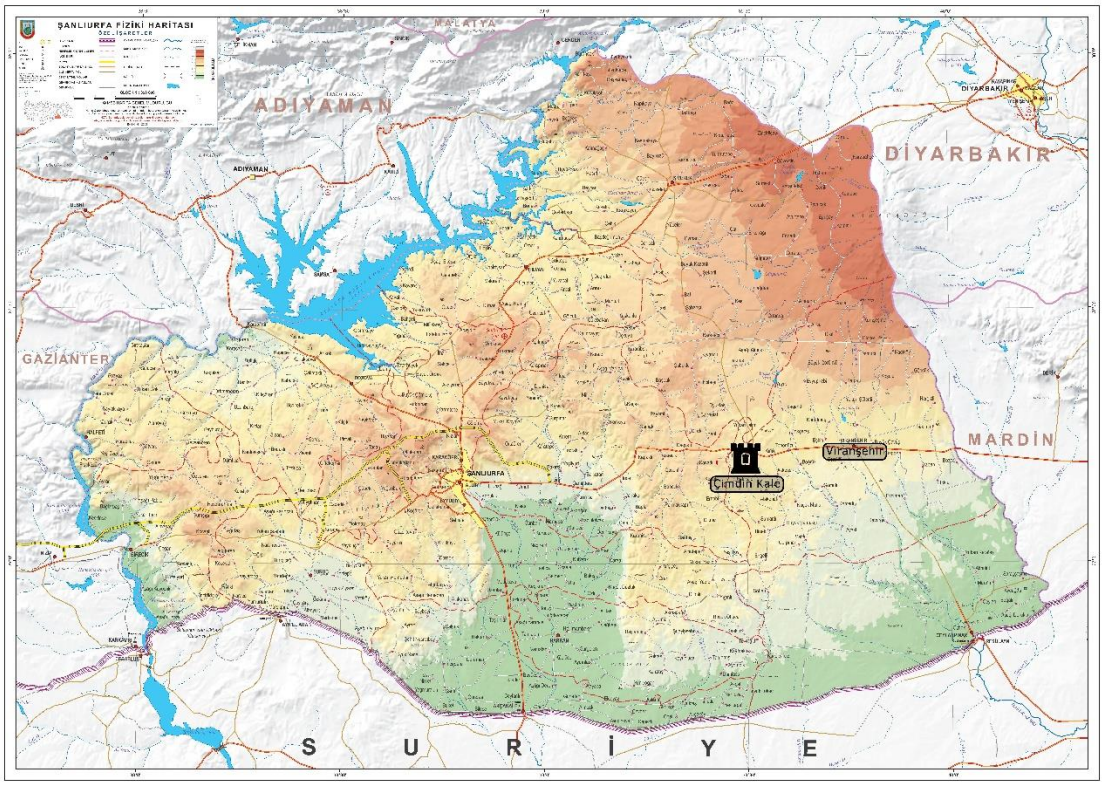

Şekil 1: Çimdin Kale'nin konumu (MSB Harita Genel Müdürülüğü'nden) (https://www.harita.gov.tr/urun/sanliurfa-fiziki-il-haritasi/330) (10.04.2025)

1993'te geniş bir perspektifle ele alınan ve yayınlanan D. W. Morray'a ait çalışmada Çimdin Kale'nin ihmal edilmesinin nedenlerinden biri kalenin ismiyle ilgili belirsizliklere bağlanmıştır (Morray, 1993, s. 162). Gerçekten de bu kale yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yıllarca ihmal edilmiştir. Morray'a katılarak, bunun sebebinin kalenin gerçek ismiyle ilgili olduğu söylenebilir. Çalışmamızda ulaşılabilen bilimsel yayınlarda Çimdin, Çemdin veya Eski Kale olarak anılan yapıyla ilgili hiçbir veriye ulaşılamamaktadır. Ancak uzun ve daha detaylı bir araştırma sonucunda bu kalenin aslında "Jumlayn" olarak çeşitli kaynaklarda geçtiği fark edilmektedir. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi l3. yüzyıl Kuzey Mezopotamyalı devlet adamı İbn Nazif el- Hamevî tarafından kaleme alınmış olan "al-Ta'rih al-Mansûri"dir. Eser metninde dört kez kalenin adının geçtiği, böylelikle İbn Nazif'in kendisinin burayı bildiği ya da duymuş olduğu düşünülmektedir (Morray, 1993, s. 162). Morray, el yazması eserin kalenin bulunduğu bölgede yaşanan olaylarla çağdaş olduğunu ve buna bağlı olarak kale için kullandığı ismin yani "Jumlayn"ın doğruluğunu bu şekilde desteklenmektedir (Morray, 1993, s. 163). Bu kelimeye benzer sözcüklerin, hecelerin veya harflerin ayrıca İbnü'l-Atir'in "el-Kâmil fi't-ta'rîh" baskısında ve İbn Şeddâd'ın "el-A'lâk el-hatîra"sının 3. bölümünün 1. kısmının matbu baskısında geçtiğini ifade etmektedir (Morray, 1993, s. 163). Böylece Çimdin Kale'nin - en azından Orta Çağ'daki (11.-14. yüzyıl) - orijinal isminin Jumlayn olduğu anlaşılmaktadır.

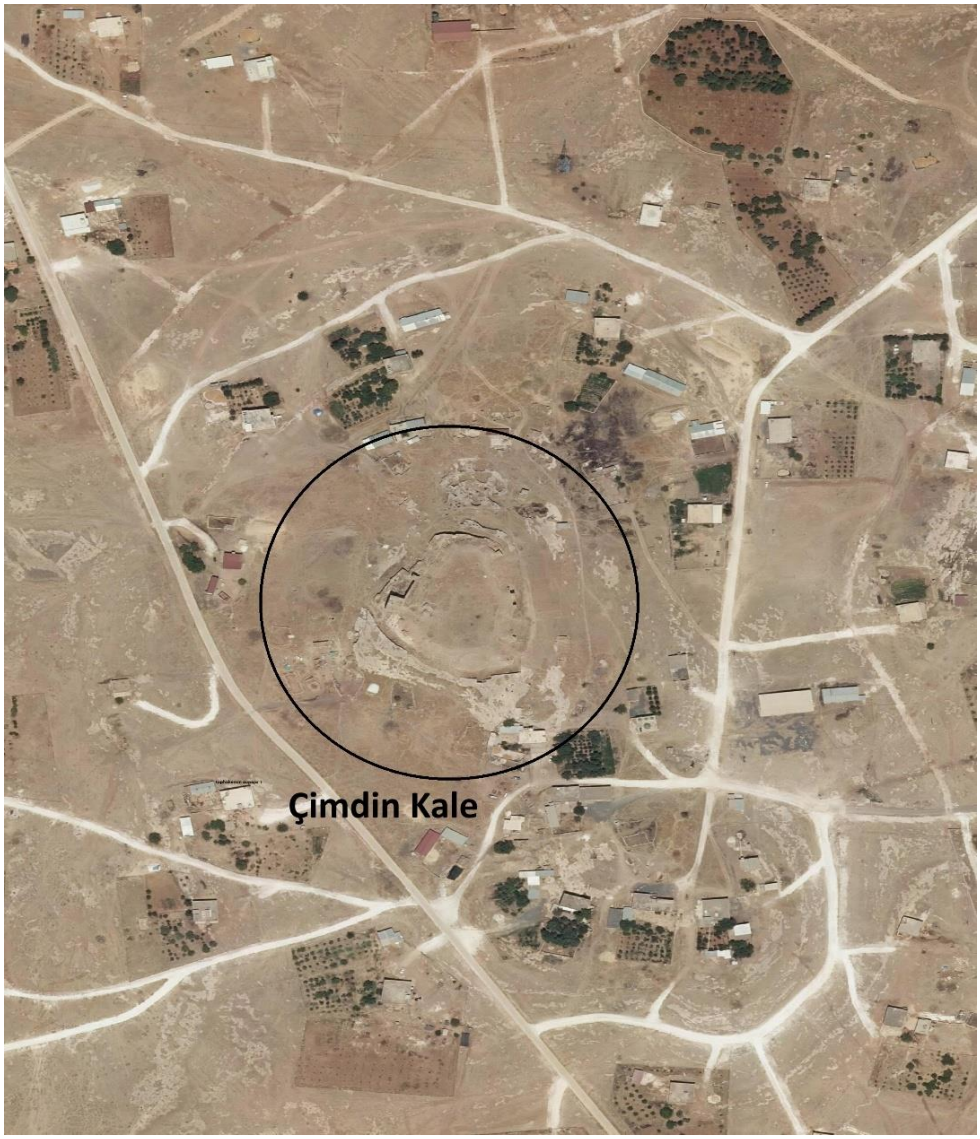

Şekil 2: Çimdin Kale'nin üstten görünüşü (MSB Harita Genel Müdürlüğü'nden) (24.07.2024)[3]

Tarihsel Arka Plan

Mezopotamya Havzası içerisinde yer alan Viranşehir, İpek Yolu'na bağlanan bir noktada olması nedeniyle tarih boyunca bu bölgedeki ticaretin devamlılık sağladığı önemli bir kent olmuştur. Pek çok şehir gibi istila ve savaşlarla tahribata uğramış olsa da verimli toprakları, iklimi ve ticaret yolu bağlantı güzergâhlarına yakınlığı burasının zaman içinde gelişmesini sağlamıştır (Güzel, 2009, s. 110-112). Viranşehir çevresindeki tarihi yerleşimler ve pek çok höyük Neolitik, Kalkolitik ve Tunç devirlerine ait zengin bir kültür birikimini ifade etmektedir. Viranşehir'deki en eski arkeolojik sit analının ise Akkese (Hanefiş) Mahallesi'nin güneyindeki Sefertepe Neolitik yerleşmesi olduğu bilinmektedir (Kaplan, 2020, s. 438-439).

Çimdin Kale'nin bulunduğu Sabahtân bölgesi de şüphesiz Geç Antik Çağ'a kadar inen daha erken dönemlerde kullanılmıştır. Gerek kalenin tarihi geçmişi gerek konumu hasebiyle

[3] MSB Harita Genel Müdürlüğü'nden gerekli ortogörüntüye ulaşan ve hızlıca tarafıma ileten Dr. Altan Yılmaz'a çok teşekkür ederim.

Orta Çağ'da burasının önemi vurgulansa da tarihi coğrafyayla ilgili Arapça kaynakların Çimdin Kale'ye atıfta bulunduğu dönem yalnızca Orta Çağ ile sınırlandırılmamalıdır. Verimli ve oldukça geniş bir ovanın ortasında yükselen kalenin Eski Çağlarda da kullanılmış olabileceği oldukça muhtemeldir.

11. yüzyılın ortalarında Çimdin Kale'nin güneybatısındaki Harran Numeyriler, daha batıdaki Edessa (Urfa) ise Bizans İmparatorluğu tarafından yönetilmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru Edessa, sırasıyla Ermeniler ve Selçukluların idaresine geçmiştir. Bu dönemde Franklar Edessa'yı sık sık işgal etmişlerdir. Selçuklular önce Diyarbakır Artuklularını, daha sonra da Musul'daki Zengileri himayesi altına almış, bu arada Musul valisi İmâdüddin Zengî ise 1144 yılında Edessa'yı Franklardan geri almıştır. 12. yüzyılın ikinci yarısı ve sonraki yüzyılın ilk yarısı boyunca Eyyubîler Harran, Silvan ve Diyarbakır da dâhil olmak üzere birçok merkeze hâkim olmuşlardır. 12. yüzyılın sonlarına doğru Moğol istilasını yaşayan bu bölgeler daha sonra batıdan gelen Mısır Memlukleri'nin eline geçmiştir (Morray, 1993, s. 164; Sinclair, 1990, s. 201).

Konu ile ilgili en erken tarihli yazılı kaynaklar Sabahtân bölgesinin 12. ve 13. yüzyıllarda sık sık el değiştirdiği, 1144'te İmâdüddin Zengî'nin yönetimine girdiği, ardından Diyarbakır ve Mardin Artukluları, daha sonra Eyyubiler, Harezmşahlar ve Moğollar tarafından idare edilerek 13. yüzyılın sonunda yeniden Artuklular tarafından yönetildiği konusunda ortak bilgilere sahiptir. Bu kaynaklardan en önemlileri Edessalı Mateos veya Urfalı Mateos (1070-1137) ile Suriyeli Michael'e (1126-1199) aittir. Çimdin Kale'nin konumu ve tarihinin ayrıntıları ise Suriyeli bir yazar ve saray mensubu olan İzzeddin İbn Şeddâd'ın (1217-1285) eserinde geçmektedir. İbn Şeddâd, Jumlayn ve el-Muvazzar/Tell-Mavzen (Viranşehir) adında iki kaleden bahsetmiştir. Bu kaleler Franklar Urfa'yı işgal edene kadar Diyar-ı Mudar (Cezire'nin batı kısmı) denilen bölgeyi yönetenlere aittir. Diyarbakır Artukluları buraya gelene kadar Frankların elinde kalan kaleler 1141 yılından 1144'e kadar Artuklular'ın ve 1144'te Zengiler'in kontrolüne geçmiştir. Bu arada Musul'lu yazar İbnü'l-Atir (1160-1233) ise 1144 yılındaki olayları yazarken, Zengiler'in bu kaleleri Artuklular'ın elinden değil, Franklar'ın elinden aldığını belirtmiştir. Kaleler arasında yine Çimdin Kale ve el-Muvazzar/Tell Mavzen (Viranşehir) yer almaktadır (Rey, 1883, s. 208; Sinclair, 1990, s. 207-208). Bu doğrultuda I. Demirkent, Zengiler'in 1139 yılından itibaren Urfa Kontluğu'nun doğusunda ve kuzeyinde yer alan birçok kaleyi itaati altına almaya başladığından, 1143 yılında ise kontluğa bağlı Cemlin, el-Muvazzir, Tell-Mavzen (Viranşehir) gibi Sabahtân kalelerini kuşattığından bahsetmektedir (Demirkent, 1989, s.172). A. Ekinci ve K. Paydaş, Zengiler'in bu kaleler dışında Hanin, Fimlin, Hamima ve Tanza gibi merkezleri de ele geçirildiğini belirtmektedir (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 215)[4]. 12. yüzyılın sonuna kadar Zengiler'in baskın bir hâkimiyeti olduğu bilinse de Zengi'nin ölümü üzerine Artuklular Çimdin Kale ve Viranşehir'i geri almışlardır. Kaleler Melik el-Âdil'in oğlu Melik el-Eşref tarafından alınıp Harran'ın yetkisi altına verilinceye kadar Artuklular'ın elinde kalmıştır (Morray, 1993, s. 165-166).

İbnü'l-Atir, 1200 yılında Eyyubiler döneminde Selahaddin Eyyubi'nin iki oğlu el-Melik el-Zâhir (Halep hükümdarı) ve kardeşi el-Melik el-Efdal, amcaları el-Âdil ile bir anlaşma yoluyla barıştığından da bahsetmiştir. Bu anlaşmaya göre el-Zâhir, Menbic (Münbiç), Afâmiyye/Famiyyah (Qalaat al-Madiq), Kafartab (Kafr Tab veya Capharda) ve el-Ma'arra

[4] Demirkent, Ekinci ve Paydaş'ın Sabahtân kaleleri arasında bahsettiği Cemlin Kalesi, İbnü'l-Atir'in "al-Kāmil fi'l-Ta'rīh"inde Cumleyn olarak geçmiş olmalıdır (Morray, 1993, s. 163). Cemlin adı ayrıca B. Küçüksipahioğlu'nun bir çalışmasında aynen tekrarlanmaktadır (Küçüksipahioğlu, 2014, s. 90).

(Maarat al-Numan)'yı alırken; el-Efdal ise Sümeysât (Samsat), Kal'at Necm (?), Serûc, Ra's'Ayn (Resulayn) ve Jumlayn'ı almıştır (Morray, 1993, s. 166). Halepli yazar İbnü'l-Adîm (1192-1262) 1201 yılında Melik el Âdil'in Melik el-Efdal'a; Shabahtan, Jumlayn, el-Muvazzar (Viranşehir), Kal'atü's-Sinn (Suriye Homs/Humus'ta eski bir kale) ve Sümeysât (Samsat)'ı verdiğini belirtmektedir. Öte yandan el-Melik el- Kâmil, 1295 yılında el-Muvazzar ve Jumlayn bölgelerini el-Melik el-Eşref'e vermiştir. Bu dönemde el-Melik el-Eşref aynı zamanda Harran, el-Ruha (Urfa), Meyyâfârikîn (Silvan) ve Ahlaṭ bölgelerini yönetmektedir. İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre, el-Eşref bu kaleleri ele geçirdikten sonra ve buralar Moğollar tarafından işgal edilene kadar Harran tarafından yönetilmiştir (Morray, 1993, s. 167). Bu süreçlerden sonra Çimdin Kale'nin Memlukler ve Akkoyunlular tarafından kullanıldığı da belirtilmektedir (Şeşen, 1996, s. 27-29; Demir, 2008, s. 153).

Mimari Özellikler

Savunma ve konaklama amaçlı inşa edildiği düşünülen (Kürkçüoğlu, 2000, s. 71-72) Çimdin Kale kayalık bir tepe üzerine bulunmaktadır (Şekil: 3). Yalnızca iç kaleden oluşan kalenin etrafı, genişliği 3-6 m arasında değişen ve fazla derin olmayan kayaya oyulmuş bir hendekle çevrilidir. Bu derinlik kalenin batı tarafında 15 m, doğu tarafında ise 8 m civarındadır. Kuzey ve güneydeki derinlikler bu rakamlar arasında değişmekte ve genel olarak doğudan batıya doğru artmaktadır (Morray, 1993, s. 184)[5]. Hendeğin güneydoğu kısımda korunmuş olduğu izlenmektedir ancak, özellikle doğuda ve kuzeydoğu köşede meydana gelen çökmeler nedeniyle bozulmalar mevcuttur. Kalenin zemini kayalıktır ve en alt katlarda kayaya oyulmuş galeriler, geçitler ve odalar bulunmaktadır. Kale duvarları ve burçlar zemindeki kaya platformunun özelliklerine ve çevredeki arazinin yapısına göre şekillenmiştir. Düşey yüklere karşı dayanıklı olan ve perde duvar özelliği gösteren duvarlar eşit uzunlukta olmayan yedi kenara sahiptir. Bu hâliyle kale yedi kenarı olan çokgen bir plana sahiptir (Şekil: 4).

Şekil 3: Çimdin Kale'nin batıdan görünüşü (08.01.2021)

[5] Kalede ve çevresinde yapılan yaklaşık olarak verilen ölçümler D. Morray'a ait taslak durumdaki bir kroki üzerinde gösterilmiştir.

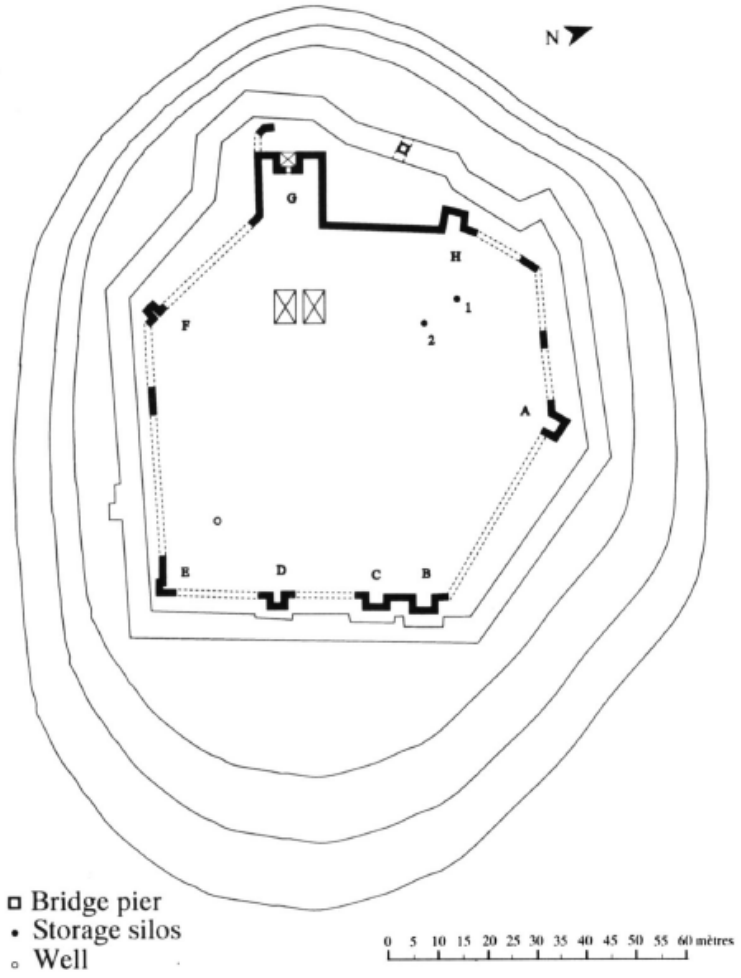

Şekil 4: Çimdin Kale'nin planı (Morray, 1993, planche II)

Kaleye giriş kısmı incelendiğinde, girişin batıda ve oldukça dik eğimli bir alan üzerinde olduğu görülmektedir (Şekil: 5). Giriş çıkıntısının hemen önünde, duvara paralel olarak tasarlanmış ve hendeğin iç kenarı boyunca kuzeye doğru uzanan bir dış duvar bulunmaktadır. Buradaki duvarlar arasında kalan kayalık hafifçe yükselerek girişi korunaklı hâle getirmektedir. Bu kapıya hendek üzerinde bulunabilecek bir köprü vasıtasıyla ulaşmanın mümkün olduğu düşünülmektedir (Morray, 1993, s. 170). Bu şekilde savunma sistemlerinden biri olarak hendeklerin tasarlandığı kalelerin benzerleri Çimdin Kale'ye yakın konumdaki Harran (Lloyd ve Brice, 1951, s. 77; Rice, 1952, s. 36) ve Urfa Kalesi'nde (Boran, 2006, s. 277; Tonghini, 2018, s. 616) görülmektedir. Asma bir köprüyle hendek üzerinden kaleye veya anıtsal girişe ulaşımın Harran ve Urfa dışında Halep Kalesi'nde de olduğu bilinmektedir (Boran ve Erdal, 2013, s. 117-140; Ayan ve Özen, 2017, s. 33-54; Kaya, 2023, s. 428).

Şekil 5: Çimdin Kale'nin batıdaki ana giriş kapısı (08.01.2021)

Kaleye girişi sağlayan kapı yaklaşık 13-14 m yüksekliğinde dar ve yüksek bir kemerle inşa edilmiş anıtsal bir görünüme sahiptir (Şekil: 6). 2013 yılında Çimdin Kale'nin batı kapısında yapılan kazı çalışmalarında kapının toprak altında kalan kısmı tamamen ortaya çıkartılmıştır (Üçdağ, 2015, s. 49). Böylece kapının her iki yanında taştan sekilere rastlanmış ve girişe 4 basamaklı merdivenle çıkıldığı anlaşılmıştır. Kapının iç genişliği 108 cm, yüksekliği 175 cm ve bulunduğu bölümün genişliği 285 cm olarak ölçülmüştür. Girişin hemen üstünde Roma'da yaygın biçimde kullanılan bir tabula ansata[6] (46 x 16 cm.) yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir yazıta veya süslemeye yer verilmeyen bu kitabe oldukça sadedir. Aynı tipte bir tabula ansata Harran Kalesi'nin güneydoğusundaki kulenin batısındaki duvarda aslan başı şeklindeki kabartmanın tam üzerinde de yer almaktadır. Çimdin Kale'yi çevreleyen surların ve burçların cepheleri kesme taştan inşa edilmiştir. Çift cidarlı olan duvarların iç kısmı moloz ve küçük taşlarla doldurulmuştur (Şekil: 7).

[6] Antik Roma'da çeşitli kullanım alanı olan, dar kenarlarında fiyonk benzeri ekler bulunan dikdörtgen biçimli bir kitabeliktir.

Şekil 6: Çimdin Kale'nin giriş kapısı ve kapı üzerinde bulunan tabula ansata (Fotoğraf: İ. Aslan) (06.11.2024)

Şekil 7: Kalenin çift cidar duvar örgüsünden kalıntılar (08.01.2021)

Çimdin Kale, önemli bir noktada bulunduğu için tarihi süreç içinde birkaç defa el değiştirmiş, çeşitli dönemlerde burada hüküm süren milletler tarafından tamir edilmiş veya yeni ilavelerle genişletilmiştir. Bu izler kale duvarları ve burçlar üzerinde rahatlıkla görülebilmektedir. Kalede birbirini takip eden dört inşaat evresi göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, kalenin bulunduğu tepenin kayalık kısmında yapılan gözlemlerle açıklanmaktadır. Kayalık zeminden elde edilen veriler burasının ilk olarak Hıristiyanlar tarafından kullanıldığını göstermektedir (Şekil: 8-9). Benzer buluntular yine Urfa Kalesi (Albayrak, 2017, s. 269-279) ve G. Bell tarafından tanımlanan ve Tektek Dağı'nın güney kesimindeki Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen Qasr al-Banat ile Qasr'Antar yerleşimde görülmektedir (Bell, 1982, s. 150). Geç Antik Çağ ya da Erken Orta Çağ'a ait gibi görünen kayadan oyma mekânlardan sonra ikinci evreyi belirginleştirebilecek bazı verilere rastlanmaktadır. Kalenin bazı yerlerinde bulunan ve harçsız olarak yapılan farklı boyutlardaki kesme taşlar bunlardan bazılarıdır. Kesme taşlarla birlikte kayaya oyulmuş hendek de bu evreye ait olmalıdır (Şekil: 10-11).

Şekil 8: Kalenin kayalık zemini altındaki kayadan oyma mekânların üstten görünüşü (08.01.2021)

Şekil 9: Kalenin kayalık zemini altındaki kayadan oyma mekânların içten görünüşü (Fotoğraf İ. Aslan) (06.11.2024)

Şekil 10: Kalenin batı duvarı/G ve H arası (Fotoğraf İ. Aslan) (06.11.2024)

Şekil 11: Kaleyi çevreleyen hendekten bir görüntü (08.01.2021)

Üçüncü evre, yine çeşitli yerlerde bulunan ve farklı boyutlarda olan, kenarları işlenmiş bosajlı veya rustik tipte harçsız taş bloklar ile karakterize edilmektedir (Morray, 1993, s. 171). Bütün taş blok yüzeyinin derzden itibaren çıkıntı yaptığı durum kabarık (bosaj) olarak

adlandırılmaktadır (Saner, 1995, s. 32)[7]. Ayrıca "rustik bosajlı", yani blok yüzeylerinin genellikle çekiç kullanılarak bir miktar işlenmiş olması olarak da bilinmektedir. Bunlar, Harran İç Kale'nin batı kulesinin etrafındaki benzer örneklere bakılarak 12. yüzyıl sonları veya 13. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir (Rice, 1952, plate I).

Son evrede kalenin geçici olarak kullanıldığına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin güney kısımda kayaya oyulmuş bir deponun üzerinden geçilmekte ve duvarın dibinde, (Morray'a ait krokide belirtilen giriş (G) ve solunda kalan ilk burca (H) kadar olan düzlemde) kayaya oyulmuş yaklaşık 75 m yüksekliğinde, 50 m genişliğinde ve 25 m derinliğinde üç sivri kemerli niş bulunmaktadır. Bunların üzerinin çatıyla örtüldüğü ve burada kalan askerler için bir depolama alanı oluşturulduğu düşünülmektedir (Morray, 1993, s. 172). Nitekim 2013 yılı kalenin batı cephesi dış duvarında yapılan kazı çalışmalarında 3 x 3 m ve 2 x 1 m ebatlarında kesme taşlarla örülmüş odalar ortaya çıkartılmıştır. Bu mekânların kaleyi savunmak için tasarlandığı ve askerlerin gözetleme veya nöbet yerleri oldukları düşünülmektedir. 2013 yılındaki kazı çalışmaları sırasında bu alanda İslami Dönemlere ait çok sayıda seramik parçasına, bir sikke ve mancınık güllesine rastlanmıştır (Üçdağ, 2015, s. 49).

Kalenin üst katında, batı giriş hizasının karşısında kalan ve bugün de görülebilen sivri tonozla örtülü iki mekân dışında pek bir kalıntıya rastlanmamaktadır (Şekil: 12). Sarnıç izlenimi veren bu mekânların duvarlarının iç yüzeyi sıva ile kaplanmıştır ve zeminleriyle ilgili tespitler bugün için mümkün değildir. Sivri tonozlu mekânlar dışında güneydoğuda bir kuyu ve kuzeydoğuda iki tane depolama alanının olduğu anlaşılmaktadır (Şekil: 4).

Şekil 12: Sivri tonozla örtülü mekânlar (08.01.2021)

Kalenin alt katına giriş, Morray'ın planındaki giriş (G) burcu üzerindeki kapıdan değil, bu kapının hemen kuzeyindeki duvarın tabanından kayaya açılmış bir boşluktan

[7] Kabarık veya çıkıntılı kelimesi, Fransızca'dan gelen "bossage" kelimesinin Türkçeye "bosaj" olarak uyarlanmasıyla oluşturulmuştur. Antik duvar örgüsünde dikdörtgenler prizması şeklinde yontulmuş taş blokların hafif dış bükey olarak düzenlenmiş ve işlenmiş ön yüzeylerini ifade etmektedir.

sağlanmaktadır. Burada tespit edilen üç mekândan ilki, kapı aralığını aşan herkesin girebileceği bir tür antre oluşturmaktadır. Mağarayı anımsatan ve yaklaşık 10 m karelik bir alanı oluşturan bu kısım G çıkıntısının duvarlarıyla kapatılmıştır. Mağaranın tavanında yer alan açıklığın, kalenin üst katına bir merdiven aracılığıyla çıkışı sağlayan erişim noktası olduğu veya hayvanlar için bir ahır ya da teçhizat konulan bir depo olduğu düşünülmektedir (Morray, 1993, s. 173). Bu alanın sağında tamamen kayadan oyulmuş, tavanı 5 m yüksekliğinde ve 8 metrekarelik bir oda bulunmaktadır. Daha ileride ise girişle aynı seviyede olan daha büyük dikdörtgen bir mekân yer almaktadır. Tavanı diğer mekânlarla aynı yükseklikte olan oda yaklaşık 20 m uzunluğunda ve 8 m genişliğindedir. Burası merkezi bir nef ve her biri zeminden yükselen kaya duvara dayanan 7 sütunlu bir kemer ile merkezi neften ayrılan eşit olmayan genişlikteki iki koridordan oluşmaktadır. Sütunlar kaya tavanla bitişiktir. Soldaki koridor veya nef sağdakinden daha geniştir ve kuzeybatı köşesinde bir girişe ait izler mevcuttur. Bu odadaki düzen bir bazilikayı andırmaktadır. Morray, benzer bir yapının Mardin yakınlarındaki Rabat Kalesi'nde tespit edilen bazilikada tekrarlandığından bahsetmektedir. Ayrıca bu odalarda hipoje ile ilişkilendirilen mezar nişlerine rastlamadığı için, sonraki kullanım izlerini de takip ederek, burasının malzeme sağlamak amacıyla genişletilmiş olabileceğini ifade etmektedir (Morray, 1993, s. 174)[8].

Kalenin batı tarafındaki taş bloklar l m uzunluğunda, 45 m derinliğinde ve 60 m genişliğindedir. Tek tipte olduğu anlaşılan taşların araları oldukça gevşektir ve harç kullanılmamıştır. Giriş burcunun güney kanadında, batı taraftaki kesme taş işçiliğinin aksine, birkaç kaplama taş bloğun olduğu anlaşılmaktadır. Planda belirtilen A ve B bölgeleri arasındaki duvar hattının gerçek duvar örgüsü büyük ölçüde kaybolmuştur. B ve C bölgesi iki farklı yapı tarzındadır. B bölgesi 80 m uzunluğunda, 40 m genişliğinde ve 30 m derinliğinde oldukça sıkı, harçsız ara boşluklara sahip kakma blok taşlardan inşa edilmiştir. C bölgesi ise, A bölgesi duvar örgü tekniğiyle aynı özellikler göstermektedir ve buradaki bazı blokların çıkıntıları A bölgesine göre daha belirgindir. C bölgesinde aynı döneme ait farklı bir duvar işçiliği de kullanılmıştır. Bunlar dışında B burcu gibi kesme taştan örülen D burcu, kaba yontu taşla kaplanmıştır ve daha geç bir dönemde onarılmış olmalıdır. E hizasında mevcut kalan küçük bir duvarın benzer şekilde kesme taştan inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 13: Bosajlı veya rustik tipte duvar kalıntısı (08.01.2021)

[8] Morray'ın 1980'li yıllarda gözlemlediği bu mekânlara günümüzde ulaşım sağlanamamıştır.

Dördüncü evreye ait kesme taştan eserlerde meydana gelen hasarların onarımı, daha sonraki evrede genellikle rustik tarzda gerçekleştirilmektedir (Morray, 1993, s. 175). Çimdin Kale'deki taş örüntüsü de benzer şekilde tamamlanmıştır. Kalenin dış duvarı iç duvarla aynı zamanda ya da daha sonra inşa edilmiş olmalıdır. Özellikle doğu kısımdaki dış duvarın asıl inşa edildiği tarihten daha sonraki bir dönemle rustik tarzda örüldüğü görülmektedir (Şekil: 13). Çimdin Kale'de görülen etrafı düzlenmiş, ortası kabarık taş işçiliği yani bosajlı veya rustik tarzdaki duvar işçiliği, Harran İç Kale (Rice, 1952, s. 36-84), Urfa Kalesi (Boran, 2006, s. 277), Birecik Kalesi (Streck, 1979, s. 629-632), Ceyhan Yılan Kale (Boran ve Sözlü, 2013, s. 140-154), Adıyaman Kâhta Kalesi (Hellenkemper, 2012, s. 266-276; Şancı, 2010, s. 305-318), Gaziantep İç Kale (Boran, 2006, s. 878) ve Bosra İç Kale'deki (Aalund, 1991, s. 44-57) duvar işçiliğiyle paralellik göstermektedir.

Çimdin Kale'nin onarımları ile ilgili evreler Eyyubi dönemine ait olmalıdır. Eyyubiler 1183 ile 1260 yılları arasında bu bölgede egemenlik sağlamışlardır. Bununla birlikte İbnü'l-Atir'e göre Frankların burada kısa süreli bir hâkimiyeti olmuştur. Ancak Edessa 1144'te Zengilerin eline geçtikten sonra Franklar tarafından bir daha geri alınamamıştır. Dolayısıyla Franklar'a ait izler olması pek olası değildir. Ayrıca yakınlardaki Harran İç Kale'nin batı kulesindeki rustik taş duvar üslubunun Çimdin Kale'de de görülmesi Eyyubi dönemi için bazı kanıtlar sunmaktadır (Mitchell, 1983, s. 321)[9]. Yine de Çimdin Kale'deki kesme taş kullanımının rustik taştan önce geldiğini ve bu noktada Harran örneğinden ayrıldığını belirtmek gereklidir (Morray, 1993, s. 176). Bununla birlikte kalenin duvarları ile bugün toprak altında kalan son evre yapılarının önemli bir kısmının, 1272-1394, 1404-1505 ve 1517 tarihleri arasında bu bölgeye üç kez hâkim olduğu bilinen Memlukler tarafından tamir edildiği ve kullanıldığı da düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 2000, s. 71-72; Kürkçüoğlu, Akalın, Kürkçüoğlu ve Güler, 2002, s. 137; Boran ve Sözlü, 2013, s. 144).

Kalede birbiriyle ilgisi olmayan Arapça dört ayrı kitabeden bahsedilmektedir. Bunlardan biri sadece "el-mülk li-Allah" (Hâkimiyet Allah'ındır) kelimelerinden oluşmaktadır ve Morray'ın planına göre H çıkıntısının kuzey tarafına yerleştirilmiş tek bir taş üzerinde yer almaktadır (Şekil: 14). Bu yazıt B. Üçdağ'ın 2013 yılında kalede yaptığı kurtarma kazıları sırasında da fark edilmiş ve "el mali lillah…" (Egemenlik Allah'ındır) şeklinde çevrilmiştir (Üçdağ, 2015, s. 48).

Şekil 14: H burcunun kuzey duvarındaki yazıt (Fotoğraf: İ. Aslan) (06.01.2024)

[9] Harran İç Kale batı kulesinin yeniden inşası muhtemelen el-Melik el-Âdil dönemine aittir.

المُلْك لله

El-mülk li-Allah

Diğer yazıt G burcunun giriş lentosunu örten kemerin hemen üzerinde bulunmaktadır (Şekil: 15). Bu kitabelerden ikisi Von Oppenheim tarafından kaydedilmiştir (Von Oppenheim, 1913, s. 62-63). Von Oppenheim yazıtı şu şekilde vermiştir:

Şekil 15: Batıdaki ana giriş lentosu üzerindeki yazıt (Fotoğraf: İ. Aslan) (06.01.2024)

مِمّا أَمر بإنْشای هذه القلْعة . . . سعد ا (لدين؟) محمد (بن؟) حسن

Mimma emere bi-inşai hazihi'l-kal'ati (…)
Sa'ad (üd-din) Muhammed (bin) Hasan

Kitâbede, "bu kalenin inşasını Hasan (oğlu) Saa(eddin) Muhammed (…) emretti" ifadesinin geçtiğini ve kitabenin tarihinin olmadığını belirten M. Karataş, Von Oppenheim'ı aynen tekrar etmektedir (Karataş, 2012, s. 460). Ancak, Morray bu kitabenin okunuşunun Von Oppenheim'dan farklı bir biçimde olması gerektiğini ileri sürmüş ve okunuşu şu şekilde önermiştir (Morray, 1993, s. 178):

مِمّا أَمَرَ بإطْلاق مُؤنَة الحِنْطة

Mimma emera bi-itlaki münete'l-hıntati

Bunun anlamı, "(Falancanın) buğday vergisinin kaldırılmasını emretmesi" şeklinde açığa çıkmaktadır. Morray, Von Oppenheim'ın okumasını mantıklı bulsa da kendi önerdiği okumanın hem yazıtın görünüşüne uyduğunu hem de "mu'na" kelimesinin burada ödenecek bir vergi veya haraç anlamına geldiğini açıklamaktadır. İlaveten, bu yazıttan böyle bir anlam çıktığı için yapının dokusuyla olan uygunsuzluğundan, hatta ana girişin üzerinde doğal olarak bir inşaat ya da onarım kaydı bulunması gerektiğini belirtmektedir. Buradan hareketle, bu tür yazıtların yersiz bir şekilde yapılarda ön plana çıkan yerlere yerleştirildiğine dair kanıtlar sunmaya çalışmıştır. Örneğin Mardin Ulu Cami'nin doğu girişinin üzerinde koyun kellesi vergisini kaldıran bir yazıttan bahsetmiş ve bunların hükümdarın cömertliğini göstermek veya onun sözüne sadık kalmak için uygulanan bir taktik olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kitabeyi hazırlayan kişinin kitabe alanını doğru kullanamamasına ve Von Oppenheim'ın kaleyi ziyareti sırasında kapı üzerinde kitabeye ek bazı kelimelerin de olabileceğine vurgu yaparak, kitabenin en nihayetinde "Sa'deddin Muhammed b. Hasan'ın buğday vergisinin kaldırılmasını emretmesi" şeklinde çevrilmesi gerektiğini açıklamıştır (Morray, 1993, s. 178-180).

Çimdin Kale'nin batı girişinde üç satırdan oluşan başka bir yazıt bulunmaktadır (Şekil: 16). Bu yazıt G burcunun kuzey iç duvarında, bitişikteki kapının lentosunun alt kenarı hizasından yaklaşık 60 cm aşağıda yer almaktadır. Von Oppenheim bu yazıttan hiç bahsetmemiştir, dolayısıyla o dönemde kapının bu kısmının toprakla örtülü olması muhtemeldir. Kalın ve köşeli harflerle oluşturulan buradaki kitabede kufi yazı kullanılmış ve

taşa çizilmiş bir çizgi ile çerçevelenmiştir. Yazıt şu şekilde okunmaktadır (Morray, 1993, s. 181; Kaya, 2023, s. 427):

Şekil 16: G burcunun kuzey iç duvarında yer alan yazıt (Fotoğraf İ. Aslan) (06.01.2024)

بسم الله الرحمن الرحيم [هو الله الذي لا إله إلا هو]

الملك الغازي الظاهر [...

الملك الظاهر بن الملك

Hâlim ve Rahim olan Allah'ın adıyla. [O, kendisinden başka hiçbir ilah olmayan Allah'tır]
el-Malik el- Gāzî el-Zâhir […
el-Malik el-Zâhir b. el-Malik

Bu yazıt A. Demir ve B. Üçdağ tarafından "Allahu la ilahe illa hu...", "el-Melik el Kuddusi...", "La ilahe illallah Muhammeden resulallah" şeklinde okunmuştur (Demir, 2008, s. 154; Üçdağ, 2015, s. 48). Yazıta göre Çimdin Kale'nin Eyyubi hanedanı el-Melikü'z-Zâhir Gāzî b. Salâhiddîn Yûsuf b. Eyyûb tarafından 1193 ile 1216 yılları arasında inşa ettirilmiş olabileceği düşünülmektedir (Demir, 2008, s. 154; Üçdağ, 2015, s. 48; Kaya, 2023, s. 430). Ancak önceden de belirtildiği üzere, el-Efdal'in oğlu el-Melik el-Müeyyid Nâsır ed-Dîn Muhammed'in naibi olarak hareket ederken, Sumeysât'ı (Samsat), Çimdin Kale karşılığında el-Melik el-Kâmil'e bırakmıştır ve bu işlem 1234 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıca ana kapının üzerinde kitabe için müsait bir yer varken burası boş bırakılmış ve bahsedilen kitabe için yan duvar kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kitabenin kalenin daha sonraki onarımlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kitabelerdeki yazı stilleri de göz önüne alındığında Çimdin Kale esasen 11. yüzyılın ortalarına kadar giden bir döneme ait olmalıdır (Morray, 1993, s. 177).

Sonuç

Güneydoğu Anadolu, jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca önemli bir bölge olmuştur. Bu bölgenin özellikle İran, Anadolu, Suriye, Mısır ve Mezopotamya bölgesine yakın olması, çeşitli kültürlere açık olmasına neden olmuş ve beraberinde uygarlıkların hâkimiyet sahası hâline gelmesini sağlamıştır. Bölgedeki en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Şanlıurfa, kadim tarihi ve kıymetli abideleri ile her geçen gün biraz daha ön plana çıkmakta ve bakir bölgeleriyle pek çok araştırmaya sahne olmaktadır. Şanlıurfa iline bağlı Viranşehir ilçesi ve bu ilçeye bağlı Eski Kale Köyü'nde bulunan Çimdin Kale de araştırılmayı bekleyen el değmemiş kale yerleşiminden yalnızca biridir.

Adından "Jumlayn Kalesi" olarak da bahsedilmesi gereken Çimdin Kale, Shabaktan bölgesiyle özdeşleştirilen Tektek Dağı tepelikleri üzerinde yükselmektedir. Tarihi geçmişi Geç

Antik Çağ'a kadar inen, Orta Çağ'da (11.-14. yüzyıl) bulunduğu bölgede önemli mücadelelere tanıklık etmiş bu muhkem kale, Zengi, Eyyubi ve Memluk devletlerinin Anadolu politikalarında tampon bölge görevi üstlenmiştir. Moğollar'ın Anadolu'yu yönetmek üzere el-Cezire bölgesine atanmaları, Türkmenlerin isyanları ve II. Beylikler döneminin başlaması Çimdin Kale'nin Zengi, Eyyubi, Artuklu ve Memlukler arasında yaşanan savaşlarda hâkimiyet sahalarından biri olmasına neden olmuştur.

Çimdin Kale, etrafı derin bir hendekle çevrili, çokgen planlı, çift cidar duvarları ve yuvarlak kemerli anıtsal giriş kapısıyla tek bir kaleden oluşmaktadır. Mevcut durumu ve kalıntıları incelendiğinde oldukça sade tasarlandığı anlaşılmaktadır. Çevresinde savunma için bir hendek bulunması yönünden Harran, Urfa ve Halep kaleleri ile benzerlik göstermektedir. Geç Antik Çağ ya da Erken Orta Çağ'a ait kayadan oyma yapıların üzerinde olması bakımından Urfa Kalesi, Qasr al-Banat ve Qasr'Antar ile benzerlik göstermektedir. Malzeme ve duvar örgüsü bakımından Harran İç Kale, Urfa Kalesi, Birecik Kalesi, Ceyhan Yılan Kale, Adıyaman Kâhta Kalesi, Gaziantep İç Kale ve Bosra İç Kale ile etkileşim içindedir.

Çimdin Kale'nin 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde tamir edilerek kullanıldığı, duvarlarda izlenen farklı teknikte ve üsluptaki kesme taşlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca, kalenin muhtelif yerlerinde rastlanan Arapça yazıtlar bu yüzyıllar arasına yerleşmekte ancak, kesin olarak bir inşaa tarihi verememektedir. Bununla birlikte yalnızca özenle hazırlanmış ve oldukça yıpranmış bir kitabede el-Melikü'z-Zâhir Gāzî b. Salâhiddîn Yûsuf b. Eyyûb'ün ismi geçmektedir. Kitabe için batıdaki ana giriş kapısı üzerinde müsait bir yer olmasına ve hatta boş bırakılmış bir tabula ansata bulunmasına rağmen, girişin kuzeyindeki bir yan duvarın kullanılmış olması ilginçtir. Bu durum, kalenin banisi ve tarihi hakkında bilgi içerdiği düşünülen kitabeye şüpheyle yaklaşmaya neden olmaktadır. Yine de bu kitabe, kalenin el-Melikü'z-Zâhir (1193-1216) döneminde tamir edildiğine işaret edebilmektedir. Bunun dışında, girişin hemen üzerinde gelişigüzel yazılmış başka bir kitabede ise "buğday vergisinin kaldırılması" ile ilgili bir yazı bulunmaktadır. Ana girişte kale ile ilgisi olmayan bu tür yazıtların bazen sembolik olduğuna dikkat çekerek, çevirileri konusunda daha destekleyici kanıtlar elde etmenin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kalelerin tarihini, kale duvarlarında veya çevresinde tespit edilen yalnızca birkaç kitabeye bağlamak ve bu kitabelerin çevirisini eksik yapmak yanlış bilgilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, ikinci derece arkeolojik sit alanında olan kale günümüzde önemli ölçüde doğa ve insan tahribatıyla karşı karşıya kalmaktadır. Çimdin Kale veya Jumlayn Kalesi, bulunduğu bölge ve güzergâh ile birlikte korunması gereken, her alanda ayrıntılı olarak değerlendirilebilmesi için bilimsel kazı çalışmalarına ihtiyaç duyulan ve kültürel miras kapsamında topluma kazandırılması beklenen Orta Çağ yapılarından biridir. İleride bu kalede yapılacak yeni araştırmalar ve arkeolojik kazılar kale hakkında hiç bilinmeyenleri açığa çıkaracak, bilinenler hakkında ise daha fazla katkı sunacaktır.

Kaynakça

Aalund, F. (1991). *Vernacular tradition and the Islamic architecture of Bosra*. (Unpublished Ph.D thesis). The Royal Academy of Fine Arts School of Architecture, Copenhagen.

Albayrak, Y. (2017). Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü kaya mezarları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 36, 269-279.

Ay, E. (1999). *Yukarı Habur bölgesi iki Cırcıp Vadisi ve çevresinin arkeolojik araştırması.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ayan, N., Özen, F. (2017). Tarihsel süreç içinde Selçuklular devrinde Halep Kalesi. *Journal of Turkish Studies*, 12 (1), 33-54.

Bell, G. (1982). *The churches and monasteries of the Tur'Abdin*. Mango, M. M. (Ed.). London: The Pindar Press.

Boran, A. (2002). Türk sanatında kale mimarisi. *Türkler ansiklopedisi*. (Cilt 7, s. 876-892). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Boran, A. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk kaleleri. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk sanatı ve kültürü Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye armağan* (s. 275-288). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Boran, A., Sözlü, H. (2013). Ceyhan Yılan Kale. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı)*, 6 (25), 140-154.

Boran, A., Erdal, Z. (2013). Halep şehir dokusu ve vakıf eserleri. *Vakıf medeniyeti ve şehir sempozyumu* (Cilt 1, s. 117-140). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Demir, A. (2008). *Urfa ve çevresi Eyyübiler tarihi*. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları.

Demirkent, I. (1989). Urfa Haçlı Kontluğu tarihine bir bakış (1098-1146). *Belleten*, 53 (206), 167-174.

Dönmez, A., Brice, W. C. (1949). Distributions of early pottery of south east Turkey. *Iraq*, 11, 44-58.

Eddé, A. M. (1994). *Al-Makīn Ibn al-ʿAmīd, chronique des Ayyoubides (602-658/1205-6-1259-60)*. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

Ekinci, A., Paydaş, K. (2008). *Taş Devri'nden Osmanlı'ya Urfa tarihi*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Eyice, S. (1974). Kale. *Türk ansiklopedisi*. (Cilt 21, s. 137-148). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Eyice, S. (2001). Kale. *TDV İslâm ansiklopedisi*. (Cilt 24, s. 234-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Guyer, S. (1916). Reisen in Mesopotamien - von Diyarbakir über Urfah nach Aintab. *Petermanns geographische mitteilungen*. (Zittern 62, s. 299-301). Almanya: Justus Perthes.

Güzel, A. (2009). Tarih öncesi bir yerleşme olan Şanlıurfa'nın kuruluşuna etki eden coğrafi faktörler. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 19, 108-129.

Hellenkemper, H. (2012). Ortaçağ'da Kommagene. *Fırat kıyısında tanrı krallar Kommagene'de yeni kazılar ve araştırmalar.* (s. 266-276). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaplan, F. (2020). Viranşehir'in (Şanlıurfa) kuruluş ve gelişmesinde etkili olan coğrafi faktörler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (106), 432-456.

Karataş, M. (2012). *Şanlıurfa ve ilçelerinde kitabeler*. Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Kaya, N. (2023). *Émergence et développement de l'architecture Ayyoubide en Haute Mésopotamie (XII-XVème siècles):éléments pour une histoire architecturale, épigraphique et ornementale*. (Unpublished Ph.D Thesis). University of Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris.

Kılıç, İ. (2021). Horasan harcında yumurta akı kullanımının incelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi,* 7 (1), 122-134.

Kılıç Demircan, R., Ünay, A. İ. (2022). Büyük kütleli tarihi kale ve sur duvarlarının çevresel etkiler altında yapısal dengelerinin analitik yöntemlerle değerlendirilmesi. *Politeknik Dergisi*, 25 (2), 545-555.

Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk şehri tarihi gelişmesi sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 7, 53-76.

Küçüksipahioğlu, B. (2014). Mosul and Aleppo governor Imad Al-Din Zangi's fight against the Crusaders. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 79-96.

Küçüktağ, S. (2013). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre doğu ve güneydoğu Anadolu'daki bazı kaleler ve diğer kaynaklarla mukayeseli incelenmesi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Kürkçüoğlu, A. C. (2000). *Harran yolların buluştuğu kent*. Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları.

Kürkçüoğlu, A. C., Akalın, M., Kürkçüoğlu, S., Güler S. E. (2002). *Şanlıurfa uygarlığın doğduğu şehir*. Ankara: Şurkav Yayınları.

Lloyd, S., Brice, W. (1951). Harran. *Anatolian Studies*, 1, 77-111.

Mitchell, S. (1983). *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*. Oxford: British Archaeological Reports Oxford Ltd.

Morray, D. W. (1993). Qal'at Jumlayn a fortress of Sabahtan. *Bulletin d'études orientales*, 45, 161-182.

Morray, D. W. (1997). Shabakhtān. *The encyclopaedia of Islam*. (Volume IX, s. 153-154) Leiden: Brill.

Ödekan, A. (1997). Kale. *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi*. (Cilt 2, s. 932-933). İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Rey, E. (1883). *Les colonies franques de Syrie aux XII et XIII siècles*. Paris: Picard.

Rice, D. S. (1952). Medieval Ḥarrān: studies on its topography and monuments I. *Anatolian Studies*, 2, 36-84.

Rice, D. S., Segal, J. B. (1957). *Annual report of management and of the director for 1956*. Anatolian Studies, 7, 3-13.

Saner, T. (1995). *İyonya ve Karya'da Hellenistik duvar örgüsü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Sauchau, E. (1883). *Reise in Syrien und Mesopotamien*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An architectural and archaeological survey*. Volume IV. London: The Pindar Press.

Streck, M. (1979). Birecik. *İslâm ansiklopedisi*. (Cilt 2, s. 629-632). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Şancı, F. (2010). Adıyaman ilinin kültürel varlıklarının turizme kazandırılabilirliği (Yeni Kale örneği). *II. Ulusal medeniyetler kavşağı Adıyaman sempozyumu güneşe yürümek* (s. 305-318). İstanbul: Adıyamanlılar Vakfı Yayınları.

Şeşen, R. (1996). *Harran tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tonghini, C. (2018). The citadel of Sanlıurfa and the evolution of Muslim military architecture. Bernardini, M. ve Taddei, A. (Ed.). *15th ınternational congress of Turkish art* (s. 615-751). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Topçu, İ. B., Canbaz, M., Karanfil, H. (2005). Horasan harç ve betonunun özellikleri. *Yapı mekaniği semineri 2005* (s. 99-107). Eskişehir.

Üçdağ, B. (2015). Şanlıurfa 2013 yılı Çimdin Kale kurtarma kazısı. *23. müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu*. (s. 47-54). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Von Oppenheim, M. F. (1909). *Arabische ınschriften*. Leipzig: J.C. Hinrichs.

Von Oppenheim, M. F. (1913). *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien-Gesammelt im Jahre 1899*. Leipzig: J. C. Hinrichs.

Yıldız, A. (2007). *Kaleler şehri Osmaniye*. Ankara: Osmaniye Valiliği Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1632228*

Edirne Müzesi'nden Apollon Lykeios Tipi'nde Bir Heykelciğe Ait Parçalar ve Tamamlama Önerisi[1]

Fragments of a Statuette of Apollo Lykeios Type from the Edirne Museum and a Proposal for Completion

Emrah ÖZDEMİR[a]*

[a] Arş. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1083-9665

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 3 Şubat 2025
Kabul tarihi: 7 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Heykel,
Apollon Lykeios,
Edirne Müzesi,
Lüleburgaz,
Roma İmparatorluk Dönemi.

ÖZ

Bu çalışmada Edirne Müzesi'nde korunan ve Lüleburgaz ilçesi, Sarıcaali mahallesi buluntusu baş, gövde, heykel desteği ve kaideden oluşan dört heykelcik parçası ele alınmaktadır. Antik dönemde Lüleburgaz ilçesinde Bergule/Arcadiopolis antik kenti yer almaktadır. Kapsamlı bir bilimsel araştırma yapılmadığı için kente dair bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Makalenin konusunu oluşturan dört parça birbirine yakın tarihte, aynı kişi tarafından ve aynı yerde bulunmuştur. Bu nedenle sergi salonunda yer alan baş ve gövde parçalarıyla birlikte taş eserler deposunda korunan kaide ve heykel desteği parçanın aynı esere ait olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda kapsamlı bir *Apollon Lykeios* ikonografisine değinilmiş ve heykelcik parçalarının birleştiğine dair bir tamamlama önerisinde bulunulmuştur. Söz konusu heykelcik parçaları bilgisayar ortamında birleştirilmiş, eksik kalan kısımları için tamamlama önerisi yapılarak bilimsel literatüre *Apollon Lykeios Tipi*'nde yeni bir replik kazandırmak amaçlanmıştır. Söz konusu tipin kökeni İÖ 4. yüzyıla ait bronz bir örnek olarak kabul edilmektedir. Günümüze kadar gelen sayısız kopyanın kökeni genellikle Praxiteles'e, onun okulunun çevresine ya da daha yakın ardıllarında aranır. Bununla birlikte ele alınan heykelcik parçaları stil özellikleri ve dönem modasıyla değerlendirilerek tarihlendirilmiştir. Heykelciğin kol ve bacaklarının kontrapost oluşturması, vücudun "S" hareketi Klasik Dönem modasını yansıtsa da vücut detaylarındaki şematik yapı ve işçilik Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde İS 1. yüzyılın ikinci yarısı, İS 2. yüzyılın başlarına uygun bir işçilik özellikleri sergilemektedir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: February 3, 2025
Accepted: April 7, 2025

Keywords:
Sculpture,
Apollo Lykeios,
Edirne Museum,
Lüleburgaz,
Roman Imperial Period.

ABSTRACT

This study focuses on four statuette fragments consisting of a head, body, sculptural support and pedestal found in Sarıcaali neighborhood of Lüleburgaz district and preserved in Edirne Museum. In the ancient period, the ancient city of Bergule/Arcadiopolis was located in Lüleburgaz district. Since no comprehensive scientific research has been conducted, our knowledge about the city is quite limited. The four pieces that constitute the subject of the article were found close to each other, by the same person and in the same place. For this reason, it was tried to prove that the head and body fragments in the exhibition hall, as well as the pedestal and sculptural support preserved in the stone artifacts storage, belong to the same work. At the same time, a comprehensive iconography of *Apollo Lykeios* is presented and a completion is proposed to show that the statuette fragments are united. The fragments of the statuette in question have been assembled in the computer environment, and a completion proposal has been made for the missing parts, aiming to add a new line in the *Apollo Lykeios Type* to the scientific literature. The origin of the type in question is accepted as a bronze example from the 4th century BC. The origin of the numerous copies that have survived to the present day is usually traced to Praxiteles, the circle of his school, or his more immediate successors. Nevertheless, the statuette fragments were dated based on their stylistic characteristics and the fashion of the period. Although the contraposition of the arms and legs of the statuette and the "S" movement of the body reflect the Classical Period fashion, the schematic structure and workmanship in the body details exhibit workmanship characteristics suitable for the second half of the 1st century AD and the beginning of the 2nd century AD within the Roman Imperial Period.

[1] Bu çalışma, yazarın "Edirne ve Çevresinden Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Heykeltıraşlık Eserleri" başlıklı doktora tezinden genişletilerek türetilmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: eozdemir@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This study focuses on four components of statuettes, including a head, a body, a pedestal, and a statue base, housed at the Edirne Museum's inventory. The fragments of the statuette were discovered in the Sarıcaali neighborhood in the Lüleburgaz district, Kırklareli province. The ancient city of Bergule/Arcadiopolis was situated in the Lüleburgaz district in antiquity. Due to the absence of comprehensive scientific investigation, we possess minimal knowledge regarding this city. The city is referred to in several forms, including Bergule (Βεργούλη), Bergulae, Virgulae, and Bergulium in ancient texts. In the 4th century AD, Emperor Theodosius I designated the city in honor of his son Arkadios, henceforth known as Arkadiupolis (Ἀρκαδιούπολις), Archadiupolis, or Arkadiopolis.

The sculptural support piece was obtained on April 9, 1968, while the head, body, and pedestal fragments were acquired on April 24, 1968. It is asserted that all the statuette parts originate from the same statue due to their provenance, the individual who delivered them to the museum, and the uniformity of the marble types. This study aims to clarify the affiliation of the head and body fragments displayed in the exhibition hall alongside the pedestal and statue support fragments stored in the Edirne Museum's stone artefacts collection. It seeks to demonstrate that these fragments originate from the same work and to introduce a new example of the Apollo Lykeios Type to the inventory of the Edirne Archaeological Museum and the scientific literature through a proposal for their unification and completion.

It is suggested that the name Apollo Lykeios comes from Lycia. This situation is mentioned in Homer's Illiada as ‘the famous archer Apollo of Lycia’. The root ‘lyk’ in the word Lykeios also means light or wolf in Hellenic. The association of Apollo Lykeios with the wolf is described in some mythological narratives as the protector of the herds, and in some mythological narratives as the punisher and the god of the beginning of a new order.

The origin of the type is identified as a metal specimen from the 4th century BC. The provenance of the many extant copies is typically attributed to Praxiteles, his academic circle, or his direct successors. The primary justification for attributing the work to Praxiteles is that both the lost original, as delineated by Lucianus, and the subsequent reproductions exhibit stylistic characteristics consistent with Praxiteles' oeuvre.

The presence of Apollo Lykeios type features in both the head and body, the similarity in the dimensions of the fragments and their acquisition by the museum on 24 April 1968 through a purchase from Upper Sarıcaali, Lüleburgaz, increase the likelihood that these two statuette fragments come from the same artefact. The congruence of the pedestal profiles, pedestal height and marble types of both the pedestal fragment and the pedestal sculpture support fragments, as well as the similarity of the fracture lines on the pedestal components of each fragment and their simultaneous acquisition by the Museum from Yukarı Sarıcaali, as with the other two artefacts, are significant details that suggest the possibility of these two fragments being amalgamated. The right foot on the base is fixed, while the left foot is adjustable, mirroring the posture of the Lykeios-type body fragment. In addition, two small fractures on the left side of the statue base and two further fractures on the left and waist of the body fragment are critical elements suggesting that the statue base was attached to the body with small sterigmas. After examining this information, the specialists at the Edirne Museum Directorate were informed and subsequent investigations revealed that the fragments had been reassembled. Apart from the four pieces, there are no other parts of the statuette. In addition to the joined sections, the right arm is missing from just above the shoulder to the wrist, the left arm is missing from just below the shoulder, and both legs are missing from just below the hip to the ankles. Consequently, a proposal for integration and completion is made on the basis of analogous cases.

The hairstyle of the Apollo Lykeios statuette in question, the head turned to the left and showing only a momentary stance by interrupting the natural flow, the right arm above the head and the left arm down, the right hip up and the left hip down with the movement of the left leg, the left hip down, the left hip down, but the left shoulder pulled up, the body taking the shape of an 'S' and the contrapost formed. These characteristics show that the work originated in the Apollonian fashion of the Classical period. However, it differs from the fashion of the Classical and Hellenistic periods in its schematic appearance of the movements, the adherent posture of the legs and the unnatural schematic appearance of the abdominal muscles. The hair in the front and on the sides, in fluffy bunches, reflects the hairstyles of the Flavian women. The full structure of the face, the fact that the pupils of the eyes are not yet carved, and the dotted marks on the edge of the mouth indicate that the artefact is a copy of the Roman Imperial period. Therefore, it should be dated to the second half of the 1st century AD and the beginning of the 2nd century AD within the Early Roman Imperial Period.

Consequently, it is evident that these four parts are components of the same statuette representing the Apollo Lykeios type. When these four sections are assembled, only the arms and the legs, from the calves to the ankles, are absent. In this context, this study presents a new line of Apollo Lykeios, which has its origins in the bronze sculptures of the Late Classical period and is considered to be a copy of the Flavius period within the Roman Imperial period, and proposes the unification and completion of the four statuette fragments.

Giriş

Edirne Müzesi envanterine kayıtlı baş, gövde, kaide ve heykel desteğinden oluşan dört heykelcik parçası bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır[2]. Söz konusu heykelcik parçaları Kırklareli ili, Lüleburgaz ilçesi, Sarıcaali Mahallesi'nden bulunmuştur. Antik dönemde Lüleburgaz ilçesinde (Kreiser, 1975, s. 136; Delemen, 2005, s. 102) Bergule/Arcadiopolis antik kenti bulunmaktadır. Kapsamlı bir bilimsel araştırma yapılmadığı için kente dair bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Kentin adı antik dönemde Bergule (Βεργούλη), Bergulae, Virgolae veya Bergulium gibi farklı şekillerde anılırken İS 4. yüzyılda İmparator I. Theodosius kente oğlu Arkadios'un adını vermiş ve bu tarihten itibaren kent Arkadiupolis (Ἀρκαδιούπολις), Archadiupolis veya Arkadiopolis olarak anılmıştır (Smith, 1820, s. 393; Tafel, 1849, s. 79-80, Nr. 57; Tafel ve Thomas, 1856, s. 268, Dipnot 5; Jirecek, 1877. S. 49; Wissowa, 1895, RE II-1, Arkadiupolis-1, 1156-1157; Wissowa, 1897, RE III- 1, Bergule, 208, 293; Wissowa vd., 1961, RE IX-A1, Virgolae, 202; Miller, 1916, s. 538; Mansel, 1938, s. 7; Mansel, 1940, s. 91, Dipnot 1; Jones, 1971, s. 26; İreçek, 1990, s. 45; Külzer, 2008, (TIB 12) s. 264). Günümüzde olduğu gibi antik dönemlerde de önemli yol güzergahları üzerinde yer almaktadır. Belgrad (Singidunum)- İstanbul (Constantinoplis) Roma yolu olan *Via Militaris*'in Bergule/Arkadiopolis'ten de geçtiği bilinmektedir (Wissowa, 1897, RE III- 1, Bergule, 208, 293; Mansel, 1938, s. 7; İreçek, 1990, s. 45; Külzer, 2008, (TIB 12) s 264; Kuelzer, 2011, s. 179; Karaca, 2019, s. 37-39).

Çalışma kapsamında ele alınan heykel desteği parçası 09.04.1968 tarihinde, baş, gövde ve kaide parçaları ise 24.04.1968 tarihinde satın alma yoluyla müze envanterine girmiştir. Tüm heykelcik parçalarının müzeye geliş şekli, müzeye getiren kişi, mermer cinslerinin aynı olması nedeniyle birleşme olasılığı üzerinde durulmuştur. Baş ve gövde parçası daha önce doktora tezi kapsamında ele alınmış ve her iki parçanın da *Apollon Lykeios Tipi'nde* bir heykelciğe ait olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışmada ise Edirne Müzesi taş eserler depolarında korunan kaide ve heykel desteği parçalarıyla birlikte baş ve gövde parçalarının aidiyet sorununa ışık tutmak, parçaların aynı esere ait olduğunu ortaya koymak, birleştirme ve tamamlama önerisi yapılarak hem Edirne Müzesine hem de bilimsel literatüre *Apollon Lykeios Tipi*'nde yeni bir heykelcik kazandırmak amaç edinilmiştir.

Tanım, Tipoloji ve İkonografi

Apollon Lykeios adının Lykia'dan geldiği ileri sürülmektedir (Burkert, 1997, s. 79; Roguin, 1999, s. 99-100; Erhat, 2010, s. 45-47). Bu durum Homeros'un Illiada adlı eserinde "*ün salmış okçu Lykialı Apollon*" şeklide geçmektedir (Hom. Il. IV, 101.). F. Işık'da Apollon'un Likya yaratısı Anadolu kökenli bir tanrı olduğunu belirtmektedir (Işık, 1996, s. 28). İS 2. yüzyılda Samosata'lı Lucian tarafından yazılmış bir diyalog olan Anacharsis adlı eserinde eli başında duran bir Apollon heykelinden bahsedilir. Lucian, Gymnasion'da Lykia Apollon'una adanmış heykelin sütuna yaslandığını, sol elinde bir yay tutarken sağ kolu başının üzerine geri büktüğünü aktarır ve "*tanrı uzun bir çabadan sonra dinleniyor gibi*" yorumunu yapmıştır (Lucian, Anacharsis, or Athletics, 7). S. F. Schöder; Lucian'ın Atina'daki Apollo Lykeios Gymnasium'unda tarif ettiği eserin Louvre'daki Apollon heykelinin en iyi replikalardan biri olarak kabul edildiğini aktarır (Schöder, 1999, s.11). W. Burkert; Lykeios kelimesindeki "lyk"

[2] Baş: Env. Nr. 421 (3453), (Yük.: 9,3 cm, Gen.: 7 cm); Gövde: Env. Nr. 420 (3452), (Yük.: 20 cm, Gen.: 13 cm); Heykel Desteği: Env. Nr. 413 (3440), (Uz.: 20 cm, Gen.: 7,5 cm, Kal.: 7,7 cm. Alt Kaide Yük.: 3 cm, Orta Kaide Yük.: 3 cm, Arka Paye Yük.: 15 cm, Gen.: 3 cm) ve Kaideli Ayak Parçası: Env. Nr. 422 (3453), (Yük.: 8 cm, Gen.: 11 cm, Kal.: 7,7 cm, Ayak Uz.: 5 cm, Ayak Gen.: 2 cm, Kaide Yük.: 3 cm, (Kaide profilleri 1'er cm).

kökü Helencede ışık veya kurt anlamına da geldiğini belirterek ismin kökeninin tartışmalı olduğunu vurgulamaktadır (Burkert, 1997, s. 73-81). C. F. Roguin; Apollon Lykeios'un kurt ile ilişkilendirilmesini araştırmış, farklı mitolojik söylenceleri de dikkate alarak bazı mitolojik anlatılarda sürülerin koruyucusu olduğunu belirtirken, bazı mitoslarda ise cezalandırıcı ve yeni bir düzenin başlamasına vesile olan başlangıç tanrısı olarak nitelendirildiğini vurgulamıştır (Roguin, 1999, s. 99-123). J. Boardman; Tarent'in yaklaşık 50 km güneyinde yer alan Metapontos'tan batıya Poseidonia'ya giden yolun sonunda, içerisinde Arkaik Dönem'e tarihlenen Apollon Lykeios Tapınağı'nın da bulunduğu bir kutsal alandan bahsetmektedir (Boardman, 1981, s. 212). Bu, Apollon Lykeios tapınımının erken dönemlerde varlığını kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte başının üzerine kondurduğu elinin aşırı güçsüz göründüğünü, ama jestinin ayakta duran örneklere oranla standart bir rahatlamaya sahip olduğunu ve ortadaki saç kıvrımlarının olasılıkla ergenlik öncesi Apollon'a yapılan sunuyu akla getirdiğini vurgular (Boradman, 2014, s. 74).

Apollon Lykeios'un elini başına koyma hareketi İÖ 5. yüzyılda uyuyanları, örneğin Cyclops gibi figürlerin uykusunu simgelemek için de kullanılırdı (Bieber 1961, Fig. 30). İÖ 4. yüzyılın başlarında, Apollon Lykeios'tan önce Cahn koleksiyonunda bulunan bir erken İthagotik çan krater parçası üzerinde Dionysos ve Silen'in yanında sol kolunu kavuşturmuş bir çocuk olarak Dionysos'un da benzer bir kol hareketiyle tasvir edildiği örnekler mevcuttur (Schröder, 1999, s.13). Söz konusu tipin kökeni İÖ 4. yüzyıla ait bronz bir örnek olarak kabul edilmektedir (LIMC-II, 1984, s. 193, Kat. Nr. 39). M. Bieber, tipin adının Atina'da bir *gymnasion* yapısında yer alan bir sütun üzerinde yazdığını belirtir ve bu yapıda bir Apollon heykelinin bulunmadığı bilgisini de aktarır. Ayrıca tipin mükemmel bir dengeye sahip olduğunu, yakaladığı uyumun taklit edilmesinin çok zor olduğunu ve bu durumun Hellenistik Dönem örneklerinde görüldüğünü belirtmektedir (Bieber, 1961, s. 18). D. Grassinger, tipin kökeninin İÖ 4. yüzyıl sonlarında olasılıkla Praksiteles'i takip eden bir heykeltıraş tarafından yaratıldığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte tipin İÖ 2. yüzyıldan itibaren popüler olduğunu vurgulamıştır (Grassinger, 2015, s. 247).

Hellenistik Dönem sanat anlayışında Aplollon Lykeios'un temel şeması Dionysos'u tasvir etmek için Smyrna (Mollard-Besques III, s. 158, Kat. Nr. D 1068, Pl. 217b) ve Tarsos (Mollard-Besques III, s. 269-275, Kat. Nr. E 211, Pl. 343c) buluntusu terracotta örneklerinde, yüzük taşlarında (Furtwängler, 1896, s.69-70, Nr. 1044-1046, Taf. 13), görülmektedir. Bunun yanı sıra Apollon Lykeios'un ilk büyük ölçekli heykeli, Attikalı heykeltıraş Timarchides'e atfedilen bir Kireneli Apollon tipidir (Schröder, 1999, s.16). Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Dionysos 'un yanı sıra Hermes içinde kullanılmıştır (Paribeni, 1959, s.116, Kat. Nr. 328, Taf. 154). Pompei de Gizemli Villa olarak adlandıran binanın duvar freski üzerinde yer alan Dionysos figürüyle Apollon Lykeios'tan kaynaklanan başın üzerinde duran kolun resimsel öğesi ilk kez İÖ 1. yüzyılda kompozisyona eklenmiştir (Schröder, 1999, s. 67).

Apollon Lykeios heykelinin, Roma İmparatorluk Dönemi'nde İS 3. yüzyıla kadar bir dizi uyarlama ve geliştirme için model teşkil ettiği görülmektedir (LIMC – II, 1984, s. 427, Kat. Nr. 462-462a; Schröder 1999, s. 134, Kat. Nr. 7-8, Taf. X). Karakteristik motifi nedeniyle Lykeios tipi, Lucianus'un tarif ettiği ya da benzer tasarıma sahip bir heykeli anlattığı bir pasajla ilişkilendirilmiştir (Lucian, Anacharsis, or Athletics, 7). Günümüze kadar gelen sayısız kopyanın kökeni genellikle Praxiteles'te, onun okulunun çevresine ya da daha yakın ardıllarında aranır (Milleker 1987, s.26). Eserin Praksiteles'e atfedilmesinin en büyük nedeni, hem kayıp olan orijinal eserin Lucianus'un tarif ettiği şekli hem de sonraki dönemlerde üretilen kopyaların biçimsel olarak Praksiteles üslubunu yansıtmasından kaynaklanmaktadır. Ancak atfedilme meselesi en başından beri sorunludur. Bu sorunu değerlendirmek için yeterli kriter bulunmadığından, bu türden her girişim tartışmalı kalmaktadır.

S. F. Schröder, Apollon Lykeios'un sağ kolunu, fiziksel dinlenmeye işaret eden bir jest olarak başının üzerinde uzanmasının arkeolojik ortak görüş olduğunu, ancak bu yorumun genel olarak uygulanabilir olmadığını ileri sürer. Benzer olarak yaralı Amazon Sciarra-Lansdowne tipi ile karşılaştırıldığında her iki tipin ana hatlarıyla benzer bir kompozisyona ve neredeyse aynı jeste sahip olmasına rağmen Apollon kendine güvenen, muzaffer bir tanrı olarak gösterilirken Amazon'un kırık, yaralı bir savaşçı olarak gösterildiğini, bir yanda ölümüne bitkin düşmüş ve savaşta yenilmiş bir Amazon'un dinlenmesi, diğer yanda bir tanrının üstün sükûneti tasvir edildiğini ortaya koymuştur (Schröder 1999, s. 27).

Heykel geleneğine ve Lucian'ın kendi adını taşıyan metin pasajına ek olarak, bir dizi sikke de kaynak olarak kullanılabilir. Buna, Atina (BMC, Attica, 53, Nr. 402; LIMC-II, 1984, s. 193, Kat. Nr. 39b, pl. 184. Gümüş Tetradrahmi İÖ 64-63 ve Kroll, 1973, s. 332, Nr. 200. İS 240/250-267 tarihli bronz sikkelerde), Delphi (BMC, Central Greece, s. 28, Nr. 26, Pl. IV-17. Bronz Hadrianus (İS 117-138) sikkelerinde), Nysa (BMC, Lydia, s. 174, Nr. 21, Pl. XIX - 8. Bronz Antoninus Pius (İS 138-161) sikkelerinde), Lakedaimon (LIMC-II, 1984, s. 194, Kat. Nr. 39e, pl. 184. Bronz Comodus (İS 180-192) sikkelerinde), Gytheion (LIMC-II, 1984, s. 194, Kat. Nr. 39d, pl. 184. Bronz Caracalla (İS 198-218) sikkelerinde), ve yoğun olarak Markianopois (Milleker, 1987, s. 159–185, C23–C49. Commadus (İS 180-192), Septimius Severus (İS 193-211), Caracalla (İS 211-217), Elagabalus ve Maesa (İS 218-222), Severus Alexander and Mamaea (İS 222-235), Gordianus III (İS 238-244), Philippus senior and Otacilia (İS 244-249)) basımı sikkeler örnek gösterilebilir. Lykeios'un başı, saç tasarımı nedeniyle neredeyse hatasızdır. Bu tipin günümüze ulaşan tüm kopyalarının ortak özelliği, alnın üstündeki saç kütlesini dikey olarak bölen ve başın tepesinde duran elin dibine kadar uzanan taç örgüsüdür. Her iki yana bölünmüş saç telleri, yüzü yanağın üçte birine kadar çevreler. Alın ise kaş konturuyla birlikte bir üçgen şeklini alır. Ense üzerindeki topuza bağlanan bir kurdele de saçı düşük bir düğümle bağlar.

Bir de bazı Tarsos sikkelerinde, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Apollon Lykeios'un kurt ile ilişkilendirildiği sikke örnekleri (SNG Fitzwilliam 1744; SNG Fitzwilliam 5333; SNG Levante Sup. 275; SNG Levante 1082; SNG Levante 1088; SNG Levante 1099; SNG France-2 Cilicie 1454; SNG France-2 Cilicie 1540; SNG France-2 Cilicie 1590) bulunmaktadır. Lykeios'un kült ile ilişkilendirildiği bu sikkeler üzerinde ise Apollon Lykeios genellikle arkaik tarzdadır. Figür cepheden çıplak bir şekilde ayakta omphalos üzerinde durmaktadır. Genellikle başında bir defne çelengi bulunur. Saçlar uzun ve saç demetleri her iki omuz üzerinden aşağıya sarkmaktadır. Her iki yana sarkan elleriyle ön ayaklarından yukarıya kaldırdığı iki kurdu tutmaktadır. Bu sikkelerin üzerinde icra edilen *Apollon Lykeios Tipi* heykellerle herhangi bir ilişkisi bulunmadığı açıktır (Wissowa, 1927, RE XIII-2, Lykeios, 2267 - 2270). B. Tahberer (Tahberer, 2004, s. 1109–1136), "*Antik Tarsos Numismatiğinde Apollo, Lykeios Mu, Yoksa Patroos Mu*?" adlı çalışmasında ise Tarsos sikkelerindeki Apollon'un Lykeios değil, Patroos olduğunu ileri sürmektedir. Bu sikkeler üzerinde yer alan *Lykeios* betimlemesinin heykel tipi olan *Apollon Lykeios Tipi* heykel ile duruş ve sitil açısından aynı kökenden olmadığı açıktır.

Çalışma kapsamında ele aldığımız baş parçası, müze envanterine kadın heykelciği olarak girmiş ve günümüzde V24 numaralı vitrinde kadın heykelciği başı olarak sergilenmektedir. Boyunun alt kısmından kırılmış ve üst kısmı korunmuştur. Üzerinde bilekten kırık, parmaklarıyla birlikte korunmuş el parçası bulunmaktadır. Burun ucunda, dudaklarda ve çenesinde kopmalar görülmektedir. Baş, üzerinde yer alan elinden dolayı hafif soluna dönüktür. İnce, uzun ve dolgun bir yüz yapısına sahiptir. Dalgalı demetler hâlinde tepeden dört bir yana taranmış saçların bir kısmı alın üzerinde kabarık demetler şeklinde ortadan ikiye ayrılır ve yanlarda kulakları da kapatarak geride ense üzerinde topuz oluşturur. Diğer kısmı ise alın ortasında at kuyruğu şeklinde örülerek geriye atılmıştır ve bu saç modeli *Lykeios Tipi*'nin en

karakteristik özelliğini ortaya koymaktadır. Saçların taranış biçiminden dolayı alın üçgen şeklindedir. Gözler badem biçiminde ve çekik, göz kapakları etli, göz pınarları belirtilmiş ve göz bebekleri işlenmemiştir. Etli ve dolgun yanaklara sahiptir. Ağız kapalı ve küçük, ağzın her iki köşesi birer nokta ile belirtilmiştir. Dudaklar dolgundur. Çene yağlı ve ovaldir (*Resim-1*).

Apollon'un efemine yapısı müze uzmanları tarafından baş parçasının kadın heykelciğine ait olduğu kanısına varmalarına neden olmuştur. Bu durum tek başına baş parçası düşünüldüğünde oldukça normaldir. Bir kadın başı heykelciği olarak düşünüldüğünde, elini başının üzerine kondurmasıyla *Amazon Siciarra Tipi*'ni (Weber, 2008, s. 1-12, Fig. 1-3, 8-11, 16-26; Pensabene, 2009, s. 388, Kat. Nr. 3, Fig. 10; Koçak, 2013, s. 38–40, Taf. 12; Boardman, 2013, s. 213-215, Nr. 190a-b) anımsatmaktadır. Ancak baş üzerinde yapılan tipolojik incelemelere göre saçların önde ortadan ikiye ayrılıp yanlarda kulakları da kapatarak geriye taranması ve arkada topuz oluşturması, özellikle alın üzerinde at kuyruğu şeklinde örülerek geriye atılması, başının üzerine kondurduğu elin güçsüz ve yorgun duruşu nedeniyle *Apollon Lykeios Tipi* özellikleri göstermektedir (Boardman, 2014, s. 74, Res. 65).

Gövde, müze envanterine erkek heykelciği olarak girmiş ve baş ile aynı vitrinde Apollon heykelciği olarak sergilenmektedir. Gövde parçası, ayakta ve çıplaktır. Boyunun altından aşağısı ve kalçanın biraz aşağısından itibaren korunmuştur. İki parça olan gövde sağ göğüs üzerinden sol koltuk altına doğru uzanan kırık hattından eserin daha sonradan birleştirildiği anlaşılmaktadır. Sol göğsün büyük bölümü kırık ve eksiktir. Yukarıya kaldırdığı sağ kolu omzun biraz üzerinden, aşağıya uzanan sol kolu ise omzun biraz altından kırık ve eksiktir. Her iki bacakta kalçanın biraz altından kırık ve eksiktir. Sol kalça yanında, karnın sol yanında ve sol koltuk altında bulunan *sterigma* kırığı izleri heykelciğin bir nesneye dayandığını göstermektedir. Sağ kalçanın ve belin yukarıda olması ve sol bacağın sağ bacaktan daha önde durmasından sağ bacağın vücudun ağırlığını taşıdığı, sol bacağın ise hareketli olduğu anlaşılmaktadır. Vücut atletik, zarif ve efemine bir yapıya sahiptir. Kas geçişleri oldukça yumuşaktır (*Resim-2*).

Gövde parçası korunduğu kadarıyla vücut hareketlerinden dolayı *Apollon Lykeios* (Boardman, 2014, s. 74, Nr. 64), *Tralleis Apollonu* (Özgan, 1982, s. 57 – 61, Kat. Nr. 20, Res. 40-42), *Olympia Hermesi* (Cuttle, 1934, s. 151–167; Boardman 2014, s. 53, Nr. 25) ve *Şarap Döken Satyr* (Boardman, 2014, s.75, Nr. 71) tiplerine bezemektedir. Özellikle karın bölgesinde görülen idealize edilmiş şematik kas yapısı ve bacakların birbirine yapışık verilmesiyle eser Roma İmparatorluk Dönemi işçiliğini yansıtmaktadır.

Diğer bir parça, kaide üzerinde çıplak bir heykelciğe ait iki ayaktır. Söz konusu parça müzenin taş eserler deposunda korunmaktadır. Sağ ayak, bilekten aşağısı, sol ayak ise topuktan itibaren korunmuştur. Kaidenin sol kenarı kırık ve eksik olmakla birlikte *torus*, *trochilus*, *torus* kısımlarından oluşmaktadır. Ayakların duruş şeklinden sağ ayağın sabit, sol ayağın ise hareketli olduğu görülmektedir. Kaide parçasının bu özelliği gövde parçasıyla olan benzerliğini ortaya koymaktadır (*Resim-3*).

Çalışma kapsamında ele aldığımız son parça ise sağ kenarı kırılmış bir kaide ve üzerinde yer alan heykel desteğidir. Bu parça da müzenin taş eserler deposunda korunmaktadır. Eser müze envanterine heykelcik parçası olarak girmiştir. Kaide bölümü *torus, trokhilos, torus* bölümlerinden oluşur. Orta kısımda üç silmeli dörtgen altlık üzerinde yer alan dörtgen dikme üzerine bırakılan *himation* bulunur. *Himation* arkaya ve öne doğru sarkmış, sağ ve sol yanlarda dikmenin bir kısmını açıkta bırakmıştır. Sağ yanında, destek sağladığı heykelle bağlantıyı sağlayan *sterigma*ya ait iki kırık izi görülmektedir. Söz konusu izlerden gövde parçasının sol yanında, kalçasının ve belinin üzerinde de görülmektedir. Bu durum gövde parçası ile destek arasındaki bağı göstermesi açısından önemlidir. *Himation*un arka ve önünde yukarıdan aşağıya

doğru sarkması nedeniyle "V" şeklinde kalın, yuvarlak sırtlı şematik kıvrımlar oluşmuştur (*Resim-4*).

Kopyalardan görüldüğü kadarıyla tipin genel özellikleri, ayakta ve çıplak, sağ kol yukarıya başın üzerinde dururken, sol kol dirsekten bükülerek öne uzanır. Sol elinde bir yay, lir veya Hesperitlerin üç altın elmasını tutmaktadır. Atletik bir vücut yapısına sahiptir. Kasları çok belirgin olmayıp efemine bir yapı hakimdir. Sağ bacak vücut ağırlığını taşırken sol bacak hareketlidir. Saçların önde ortadan ikiye ayrılıp yanlara taranması ve ortada bir örgü demetinin geriye atılması ve sağ kolun başın üzerine kondurulması tipin en belirleyici özellikleridir.

Baş ile gövdenin *Apollon Lykeios Tipi* özellikleri sergilemesi, her iki parçanın da boyutlarının birbirine yakın olması, parçaların Lüleburgaz, Yukarı Sarıcaali'den satın almayla 24.04.1968 tarihinde müzeye kazandırılması bu iki heykelcik parçasının aynı esere ait olduğu olasılığını güçlendirmektedir. Benzer şekilde ayaklı kaide parçasıyla kaideli heykel desteği parçalarının kaide profilleri, kaide yüksekliği, mermer cinslerinin aynı olması, her iki parçanın da kaide kısımlarındaki kırık hattının birbirine benzemesi ve diğer iki eserde olduğu gibi satın alma yoluyla Yukarı Sarıcaali'den yakın tarihlerde satın almayla müzeye kazandırılmış olması bu iki parçanın da birleşme olasılığını gösteren önemli detaylardır. Kaide üzerinde yer alan sağ ayağın sabit, sol ayağın hareketli olması *Lykeios* tipindeki gövde parçasının duruş şekliyle aynıdır. Ayrıca heykel desteğinin sol yanında yer alan iki küçük kırık iziyle gövde parçasının belinin solu ve beli üzerinde yer alan iki küçük kırık izi heykel desteğinin gövdeye küçük *sterigma*larla tutturulduğunu gösteren en önemli detaylardandır. Dört parça dışında heykelciğe ait başka parça bulunmamaktadır. Birleştiği ön görülen parçalar haricinde sağ kol omzun biraz üzerinden bileğe kadar olan kısmı, sol kolun omzun biraz altından aşağısı ve her iki bacağın kalçanın biraz altından ayak bileklerine kadar olan kısmı eksiktir. Bu nedenle benzer örneklerden yola çıkarak birleştirme ve tamamlama önerisi sunulmuştur (*Resim-5*).

Benzer örnek olarak Atina Ulusal Müzesi, 1812 envanter numaralı *Apollon Lykeios* heykelciğini M. Porchmarski-Nagele Hellenistik Dönem'e tarihlemiştir (Pochmarski-Nagele, 1984, s. 86, Abb. 8-9). Birkaç parçadan birleştirilmiş heykelciğin sol kolu dirseğin biraz üzerinden, sol bacağı dizin altından, sağ bacağı ise bilekten kırık ve eksiktir. Ayakta ve çıplak duran Apollon'un tüm vücudu dış etkilerden dolayı aşınmıştır. Saçları alın üzerinde ortadan ikiye ayrılır, demetler hâlinde yanlarda kulakların büyük bir kısmını kapatarak arkaya uzanır ve ense üzerinde topuz yapmaktadır. Alın dar ve geniş, göz bebekleri işlenmemiş, göz kapakları etli, yüz dolgun, ağız hafif aralık, çene yuvarlak ve güçlüdür. Sağ kolu yukarıya kalkık ve eli başının üzerine koymuştur. Sol kol kırığından kolun biraz yana ve öne açık olduğu anlaşılmaktadır. Sağ bacak sabit, sol bacak ise öne hareketlidir. Bacakların hareketi ile sağ kalça yukarıda, sol kalça aşağıdadır. Genel olarak dolgun ve yumuşak bir vücut yapısına sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle Edirne örneği daha geç bir tarihten olmalıdır. Vatikan Devlet Müzeleri, Chiaramonti Galerisi'nde sergilenen 2150 envanter numaralı *Apollon Lykeios* heykeli W. Amelung (Amelung, 1903, s. 327, Kat. Nr. 18, Taf. 34) ve B. Andreae (Andreae, 1995, Taf. 241) tarafından İS 1. yüzyıla tarihlenmektedir. Eserin ayakta ve çıplak, başın hafif soluna dönük olması, atletik vücut yapısı ve sağ bacağı sabit, sol bacağının biraz öne hareketli olmasıyla Edirne örneği ile benzer özellikler sergilemektedir. Ancak heykeli destekleyen kütüğün sağ bacağında oluşu, sağ kolun dirsekten bükülerek öne uzanması, sol kolun ise yana ve yukarıya kalkık olması eseri Edirne örneğinden farklı kılan özellikleridir. Saçlarının alın üzerinde ortadan ikiye ayrılıp yanlarda kulakları kapatarak arkada ense üzerinde düşük bir topuz oluşturması, alın üzerinde ikili örgüye sahip bir saç demetinin arkaya atılması, saçların alın üzerinde ve yanlarda kabarık bir şekilde taç yapması, göz kapaklarının etli, göz bebeklerinin henüz oluşmamış olması, ağzın hafif aralık oluşu ve her iki köşesinde nokta şeklinde matkap izi olması eserin Edirne Müzesi örneği ile birebir benzer özelliklere sahip olduğunu

göstermektedir. Eser, Edirne örneği ile aynı tarihten olmalıdır. Tarsus Müzesi, Tarsus buluntusu 971-27-1 envanter numaralı Eros heykeli A. Çalık tarafından İS 2. yüzyıla (Çalık, 1997, s. 176, Kat. Nr. 81, Pl. 41a), U. Tepebaş tarafından ise İS 1. yüzyılın ortalarına tarihlenmiştir (Tepebaş, 2016, s. 62, Kat. Nr. 2). Eros'un her iki kolunun da vücuda yapışık olarak aşağıya inmesi, sol bacağın sabit, sağ bacağın ise hareketli olması ve desteğin heykelin sağında yer alması Edirne örneği ile farklı yönleridir. Boyutu, *sterigma*ya ile bir desteğe tutturulduğunu gösteren detayları, vücut hatlarındaki "S" yapısı, göğüs, karın ve abdominal geçişlerinin yumuşak olması Edirne örneği ile benzer yönlerini gösterir ve yaklaşık olarak aynı tarihten olmalıdır. Tarsus Müzesi'nde korunan ve buluntu yeri bilinmeyen 973-5-11 envanter numaralı Hermes torsosu A. Çalık tarafından İS 1. yüzyıla (Çalık, 1997, s. 193-194, Kat. Nr. 103, Pl. 52a), U. Tepebaş tarafından ise İS 1. yüzyılın sonları ile İS 2. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Tepebaş, 2016, s. 63-64, Kat. Nr. 3). Hermes'in boynunda *chylamys* olması, her iki kolun da vücuda yapışık ve aşağıda olması, desteğin sağ tarafında bulunması Edirne örneğinden farklılaşırken sağ bacağın sabit, sol bacağının ise hareketli olması ve bu hareket nedeniyle vücudunun "S" hareketi yapması, kas geçişlerinde belirgin yumuşaklık nedeniyle Edirne örneği ile aynı tarihten olmalıdır. Roma, Ulusal Müzeleri, Terme Müzesi'nde korunan 61129 envanter numaralı *Apollon Lykeios* heykeli 11 parça olarak ele geçmiş ve restore edilerek birleştirilmiştir. Heykel, M. Porchmarski-Nagele tarafından Geç Hadrianus – Erken Antoninler Dönemi'ne (Pochmarski-Nagele, 1984, s. 81), E. J. Milleker tarafından ise Traianus veya Erken Hadrianus Dönemi'ne tarihlenmiştir (Milleker, 1987, s. 208). Eserin birçok yerinde aşınmalar ve kopmalar görülse de ayakta ve çıplak olması, sağ bacağın sabit, sol bacağın hareketli oluşu, sağ elini yukarıya kaldırarak başının üzerinde tutması ve sol elin heykelin yanındaki desteğe dayaması açısından Edirne örneği ile benzer duruş özellikleri sergilemektedir. Bununla birlikte atletik, kaslı vücut yapısı ve özellikle saç topuzu üzerinde yer alan matkap izleri nedeniyle Edirne örneği daha erken bir tarihten olmalıdır.Paris, Louvre Müzesi'nde korunan Smyrna buluntusu MA 928 envanter numaralı *Apollon Lykeios* heykeli (Boardman, 2014, s. 74, Nr. 65) M. Porchmarski-Nagele tarafından Geç Hadrianus – Erken Antoninler Dönemi'ne (Pochmarski-Nagele, 1984, s. 79, Kat. Nr. 01) tarihlenmiştir. Apollon'un kol ve bacak hareketleri, sol yanında bulunan desteğe yaslanması, başın dönüşü, sağ elin başın üzerindeki konumu ile duruş açısından Edirne örneğiyle benzer özellikler sergilemektedir. Ancak saç demetlerinde, ağız işçiliğinde ve parmak aralıklarında görülen matkap kullanım izleri, vücudun atletik ve kaslı yapısı eserin Edirne örneğinden farklılaştığını ve daha geç bir tarihten olduğunu gösterir.

Ele aldığımız eser boyutlarındaki kaideli heykel örneklerinin kaideleri A. Filges tarafından Antoninuslar, Severuslar ve sonrasına tarihlenen, Anadolu buluntusu kırk adet heykelciği ele alarak dört farklı tipoloji ortaya koymuştur (Filges, 1999, s. 397-404). Edirne örneği Filges'in yapmış olduğu kaide tipolojisinde II. tipe benzemektedir (Filges, 1999, s. 402-403, Abb.1b). Ancak Filges'in yapmış olduğu tipolojiye göre II. tip geç Antoninler ve erken Severuslar dönemlerine tarihlenmektedir. Bu tarih Edirne örneğinin stilistik değerlendirmesine uygun değildir. Filges'in yapmış olduğu bu çalışma Anadolu üretimi heykel bazı bilimsel yayınlarda kabul görmüştür (Öztunç-Erkoç, 2019, s. 128). Kaideli heykellerin üretim yeri ve tarihleme konusunda ileride daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç

Söz konusu *Apollon Lykeios* heykelciğinin saç şekli ve başın doğal akışı bozarak soluna dönüp sadece anlık bir duruş sergilemesi, sağ kolu yukarıda başın üzerinde duruşu, sol kolun ise aşağıda tutulması, sol bacak hareketiyle sağ kalçanın yukarıda, sol kalçanın aşağıda duruşu, sol kalçanın aşağıda tutulmasına karşın sol omuzun yukarı çekilmesiyle vücut "S" şeklini almış ve kontrapost oluşmuştur. Bu özellikler eserin kökeninin Klasik Dönem Apollon modasında oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak hareketlerdeki şematik görünüm, bacakların yapışık

duruşu, karın kaslarının doğallıktan uzaklaşmış şematik görünümüyle Klasik ve Hellenistik Dönem modasından ayrılmıştır. Saçların önde ve yanlarda kabarık demetler oluşturması, Filaviuslar kadınlarının saç modasını (Özgan, 2013, s. 43-51) yansıtmaktadır. Yüzdeki dolgun yapı, göz bebeklerinin henüz işlenmemiş olması ve ağız kenarına kondurulan noktalar eserin Roma İmparatorluk Dönemi kopyası olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Erken Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde İS 1. yüzyılın ikinci yarısı, İS 2. yüzyılın başlarına ait olmalıdır.

Çalışmada ele aldığımız *Aplollon Lykeios* heykelciğine ait parçalar dışında Edirne Müzesi'nde Bergule/Arkadiopolis buluntusu üç farklı Apollon heykeli daha yer almaktadır (Özdemir, 2023, s. 87-90, K. 28, Lev. 20, Res. 71-73, Çiz. 20a-c, s. 96-99, K.31, Lev. 22, Res. 78-81, Çiz. 21c-d, 22a, s. 99-102, K. 32, Lev. 23, Res. 82-85, Çiz. 22b-d, 23a). Bunlardan biri Hellenistik Dönem, diğer ikisi ise Roma İmparatorluk Dönemi karakteristiği sergilemektedir. Daha önce kazı çalışması yapılmamış bir kentten sadece Edirne Müzesi örnekleri arasında Apollon'a ait bu kadar heykelin bulunması antik kentte Apollon tapınımına yönelik bir tapınağın varlığına işaret etmektedir. Ayrıca bu dört farklı heykelin işçiliği ve tarihsel devamlılığı antik kentte bir heykeltıraşlık atölyesinin de var olma olasılığını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak bu dört heykelcik parçasının *Apollon Lykeios Tipi'*ndeki aynı heykelciğe ait olduğu anlaşılmaktadır. Değerlendirilen bu dört parçanın birleştiğinde, eserin sadece kollarıyla baldırlardan ayak bileklerine kadar olan bacak parçaları eksik kalmaktadır. Bu bağlamda dört heykelcik parçası için birleştirme ve tamamlama önerisi yapılan bu çalışmada; kökeni Geç Klasik Dönem bronz heykellere uzanan ve Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde Flaviuslar Dönemi kopyası olarak değerlendirilen yeni bir *Apollon Lykeios* repliği sunulmuştur.

Kaynakça

Amelung, W. (1903). *Die sculpturen des Vaticanischen Museums I*. Berlin: De Gruyter.

Andreae, B. (1995). *Museo Chiaramonti. bildkatalog der skulpturen des Vatikanischen Museums I*. Berlin: De Gruyter.

BMC Attica. *A catalogue of the Greek coins in British Museum. Attice, Megaris, Aigina*. Barclay V. Head, D.C.L., Ph.D. (Ed.). London: Printed By Order Op The Trustees, 1888.

BMC Central Greece. *A catalogue of the Greek coins in British Museum. Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*. Barclay, V. Head, M.R.A.S, (Ed.) London: Printed By Order Op The Trustees, 1884.

BMC Liydia. *A catalogue of the Greek coins in British Museum. Liydia*. Barclay, V. Head, D.C.L., Ph.D. (Ed.) London: Printed By Order Op The Trustees, 1901.

Bieber, M. (1961). *The sculpture of the hellenistic age 2*. New York: Columbia University Press.

Boardman, J. (1981). *Kolonien und handel der Griechen*. München: Verlag C. H. Beck.

Boardman, J. (2013). *Yunan heykeli: Klasik dönem*. (Ergin, G. Çev.). (2. Baskı). İstanbul: Homer Kitapevi.

Boardman, J. (2014). *Yunan heykeli: geç klasik dönem*. (Peker, M. Çev.). İstanbul: Homer Kitapevi.

Burkert, W. (1997). Euenios der seher von Apollonia und Apollon Lykeios: mythos jenseits der texte. *Kernos – 10*, 73-81.

Cuttle, W. L. (1934). The problem of the Hermes of Olympia. *Antiquity, 8 (30)*, 151–167.

Çalık, A. (1997). Roman imperial sculpture from Cilicia. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). University of London-King's Collage.

Erhat, A., (2010). *Mitoloji sözlüğü.* 17. Basım, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Delemen, İ. (2005). *Haluk Perk Müzesi'ndeki Thrak ve Anadolu atlıları.* Dönmez, Ş. (Ed.). *TULİYA – I* s. 149-176. İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları.

Filges, A. (1999). Marmorstatuetten aus kleinasien. Zu ikonographie, funktion und produktion antoninischer, severischer und späterer Idealplastik. *IstMitt 44.* 377-430.

Furtwängler, A. (1896). *Beschreibung der geschnittenen steine im Antiquarium*, Berlin: Verlag Von W. Spemann.

Grassinger, D. (2015). Apollo und Bacchus, die bild-schönen jünglinge. Boschung, D. Schäfer, A. ve Bremmer, J. (Ed.). *Römische Götterbilder der mittleren und spätenKaiserzeit, Morphomata, Volume: 22.* s. 235-258. Paderborn: Wilhelm Fink.

Hom. Il. Homeros, Iliad.

Işık, F. (1996). Pamfilya ve Anadolu gerçeği. *ADALYA No – 1*, s. 23-44.

İreçek, K. Y. (1990). *Belgrad İstanbul Roma askeri yolu.* (Balkanlı, A. K. Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/1193, Tercüme Eserler Dizisi/81.

Jirecek, C. J. (1877). *Die heerstrase von Belgrad nach Costantinopel, und die Balkanpaesse*. Prag: Verlag Von F. Tempsky.

Jones, A. H. M. (1971). *The cities of the Eastern Roman provinces.* Second Edition. Oxford: Oxford At The Clarendon Press.

Karaca, E. (2019). *Milattan önce birinci binde Doğu Trakya*. İstanbul: Homer Kitapevi.

Koçak, M. (2013). *Aphrodite am pfeiler*. İstanbul: Ege Yayınları.

Kreiser, K. (1975). *Die ortsnamen der europäischen Türkei nach amtlichen verzeichnissen und kartenwerken.* Freiburg: Klaus Schwarz Verlang.

Kroll, J. H. (1973). The Eleusis hoard of Athenian imperial coins page XIII and some deposits from the Athenian Agoraz. *Hesperia 13.* s. 312-333.

Kuelzer, A. (2011). "The Byzantine road system in Eastern Thrace: some remarks", Bakirtzis, C. vd. (Ed.) *4th International symposium on Thracian studies Byzantine Thrace evidence and remains komotini, 18-22 April 2007 Proceedıngs* (s. 179-201) Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.

Külzer, A. (2008). *Ostthrakien (Europe)*, *tabula imperii Byzantini 12.* Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.

LIMC-II, (1984). Lexicon iconographicum mythologiae classicae - II, 1-2.

Lucian, Anacharsis, or Athletics, 7. *"Anacharsis" the works of Lucian IV*. translated by A. M. Harmon. The Loeb Classical Library. 1965. London: Harvard University Press.

Mansel, A. M. (1938). *Trakya'nın kültür ve tarihi. Edirne ve yöresi eski eserleri sevenler kurumu yayınları, Sayı – 5*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

Mansel, A. M. (1940). Trakya hafriyatı, BELLETEN, Cilt-4, Sayı-13, 89-114.

Milleker, E. J. (1987). *The statue of Apollon Lykeios in Athens*. (A dissertation PH.D). The department of fine arts, the faculty of the graduate school of arts and sciences at New York University.

Miller, K. (1916), *Itineraria Romana: Römische reisewege an der hand der tabula peutingeriana dargestellt*. Stuttgart: Verlegt Von Strecker Und Schröder.

Mollard-Besques, S. (1972), *Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs et Romains III, epoques hellenistique et Romaine Grece et Asie Mineure*. Paris: Editions des Musées Nationaux.

Musée national du Louvre. (1922) *Catalogue sommaire des marbres antiques*. Paris: Musees Nationaux Pallais du Louvre.

Özdemir, E. (2023). Edirne ve çevresinden Hellenistik ve Roma imparatorluk dönemi heykeltraşlık eserleri. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Özgan, R. (1982). *Yunan ve Roma devri Tralleis heykeltıraşlığı*. (Yayımlanmış Doçentlik

Tezi). Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya.
Özgan, R. (2013). *Roma portre sanatı – II*. İstanbul: Ege Yayınları.
Öztunç, E. Y., Erkoç, S. (2019). Side Müzesi'nde bulunan bir grup mermer Aphrodite heykelciği. Colloquium Anatolicum – 18, s. 123-138.
Paribeni, E. (1959). *Catalogo delle sculture di Cirene.* Roma: L'erma di Bretschneider Publishing.
Pensabene, P. (2009). "Canopo" di villaadrıana. Programmi tematici, marmi e officine Nell'arredo statuario. *ASAtene, LXXXVII, serie III, 9, Tomo 1*. s. 381-424.
Pochmarski-Nagele, M. (1984). Zum typus des Apollon Lykeios. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 55,* s. 77-105.
Roguin, C. F. (1999). Apollon Lykeios dans la tragédie: dieu protecteur, dieu tueur, "dieu de l'initiation". *Kernos – 12*. s. 99 – 123.
Schröder, S. F. (1999). *Romische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios.* Roma: Giorgio Bretschneider Editore.
Smith, W. (1820). Greek and Roman Geography. William Smith, LL.D. (Ed.). İn Two Volumes, Vol-I Abacaneum-Hytanis. London: Walton and Maberly Upper Gover Street and Ivy Lane, Paternoster How, John Murray Albemarle Street.
SNG Fitzwilliam. (1965), *Sylloge nummorum graecorum UK Vol IV, Fitzwilliam Museum, leake and general collections, Part: VI Asia Minör-Phrygia.* London: The British Academi.
SNG Levante. (1986). *Sylloge nummorum graecorum. Switzerland I.* Levante- Cilicia. (E. Levante), Berne.
*S*NG France 2 Cilicie. (1993). Sylloge nummorum Graecorum France 2: Cabinet des Médailles: Cilicie. Paris: Bibliothèque Nationale; Numismatica Ars Classica
Tafel, T. L. F. (1849), *Symbolarum criticarum, geographiam Byzantinam spectantium, partes duae. Abhandlungen der hıstorıschen classe der könıglıch Bayerıschen akademıe der wıssenschaften. Fünften bandes drıtte abtheılung.* München: Auf kosten der akademıe. gedruckt ın der J. Georg Weıss'schen buchdruckereı.
Tafel G. L. FR., Thomas, G. M. (1856). *Urkunden zuh äteren handels - staatsgeschıchte der republık venedıg mıt besonderer bezıehung auf Byzanz und dıe Levante. Vom neunten bıs zum ausgang des fünfzehnten jahrhunderts*. Wien: Aus der kaıserlıch-könıglıchen hof- und staatsdruckereı.
Tahberer, B. (2004). "Antik Tarsos numismatiğinde Apollo, Lykeios mu, yoksa Patroos mu?", *Uluslararası Türk dünyası inanç merkezleri kongresi bildirileri, 23-27 Eylül 2002 Mersin*. (s. 1109 – 1136). Ankara: TÜKSEV Yayınları.
Tepebaş, U. (2016), *IV. Tarsus Müzesi'ndeki hellenistik - roma dönemi tanrı ve erkek heykelleri*, Durugönül, S. (Ed.). *Tarsus Müzesi taş eserleri, heykeltıraşlık ve mimari plastik eserler*, (s. 57-80). Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi.
Weber, M. (2008). Neues zu den Amazonen von Ephesos. *THETİS – 15. Mannheim*. s. 1-12.
Wissowa, G. (1895). RE II-1, Arkadiopolis 1. Paulys real-encyclopädıe der classıschen altertumswıssenschaft. Dritter halbband (Apollon – Artemis). Stuttgart: J. B. metzlerscher verlag.
Wissowa, G. (1897). RE III-1, Bergule. Paulys real-encyclopädıe der classıschen altertumswıssenschaft. Fünfter halbband (Barbarus – Campanus). Stuttgart: J. B. metzlerscher verlag.
Wissowa, G. (1927). RE XIII-2 Bergule. Paulys real-encyclopädıe der classıschen altertumswıssenschaft. Sechsundzwonzıgster halbband (Lokroi – Lysimachides). Stuttgart: Alfired druchenmüller verlag.

Wissowa, G., Kroll, W., Mittelhaus, K. (1961). RE IXA-1, Virgolae. Paulys real-encyclopädıe der classıschen altertumswıssenschaft. Zweite reihe, siebzehneter halbband (Vindelici – Vulca). Stuttgart: Alfired druchenmüller verlag.

Ekler[3]

Resim 1: Başın cephe ve profil görünümleri. (Kaynak: Emrah ÖZDEMİR)

Resim 2: Gövdenin cephe ve profil görünümleri. (Kaynak: Emrah ÖZDEMİR)

[3] Resim 1 ve 2'de yer alan baş ve gövde parçaları Edirne Müzesi sergi vitrininde yer almaktadır. Vitrin dışından imkanlar el verdiği ölçüde eserlerin cephe ve profil fotoğrafları çekilebiliştir, arka fotoğrafları ise çekilememiştir.

Resim 3: Kaidenin cephe ve üstten görünümleri. (Kaynak: Emrah ÖZDEMİR)

Resim 4: Heykel desteğinin dört yandan görünümü. (Kaynak: Emrah ÖZDEMİR)

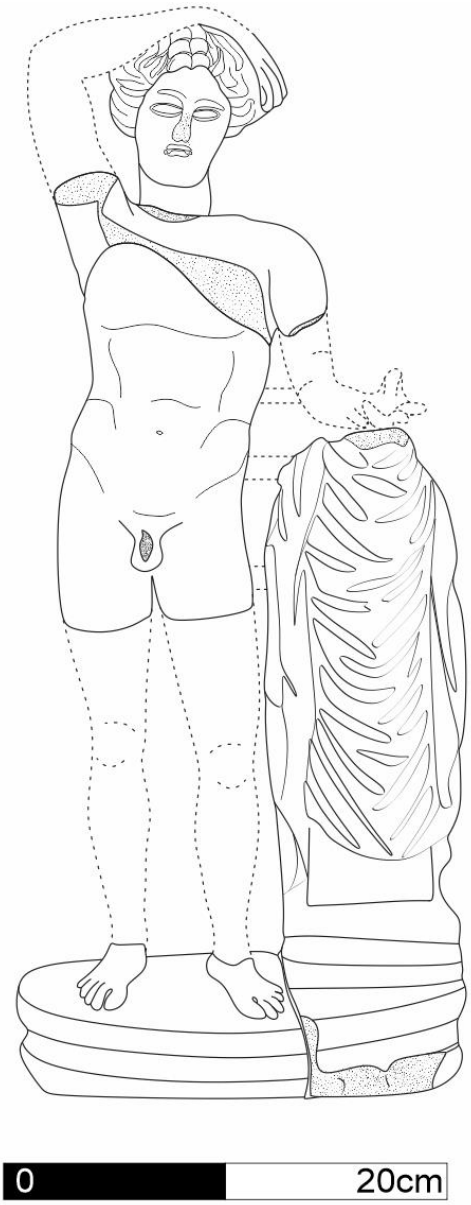

Resim 5: Apollon Lykeios heykelciği birleştirme ve tamamlama önerisi (Kaynak: Emrah ÖZDEMİR – M. Furkan ALTUNPAK).

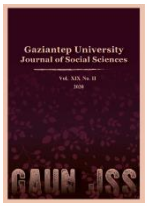

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1626222*

Sanat, Gelenek ve Geleneksel Sanat(lar)ın Metafiziği

Art, Tradition and the Metaphysics of Traditional Art(s)

Sever IŞIK[a]*

[a] Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8401-2353

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 24 Ocak 2025
Kabul tarihi: 7 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Sanat,
Gelenek,
Metafizik,
Hakikat,
Kutsal.

ÖZ

Sanat insanın varlıkla ilişki kurma, onu anlama ve anlamlandırmasının en önemli formlarından birisidir. İnsan sanat aracılığıyla yaşamı ve gerçekliği estetize eder; dönüştürmeye, yeniden inşa etmeye ve yaratmaya çalışır. Sanat faaliyetine kimliğini kazandıran şey ise onun içinde meydana geldiği gelenektir. Gelenek, sanatın kendisine dayandığı değerleri, estetik ölçütleri, amaç, anlam ve işlevleri belirler; onun geçmişle olan sürekliliğini temin eder. Gelenek, sanatın kutsal olandan kopmaksızın bugünü temellük ve terennüm ederek geleceğe uzanmasını sağlar. Ancak modern geleneksel olandan modern olana geçişle birlikte sanatın doğası, anlam ve işlevine dair anlayışta büyük değişimler yaşanmıştır. Modernlik de kendisini bir çeşit karşı-gelenek olmakla ya da gelenekten kopmakla tanımladığından modernliği mümkün kılan şey de aslında gelenektir. Geleneksel olandan modern olana geçişteki en büyük değişim kutsal olanın kaybolmasıdır. Bu dönüşüm sürecinde öncelikle Rönesans ardından da Aydınlanma büyük bir rol oynamıştır. Geleneksel sanat anlayışı kutsal olanı merkez edinen metafizik bir zemine dayanmaktadır. Bu metafizik kavrayışında sanat, esas olarak aşkın hakikati idrak etme ve onu dile getirme faaliyetidir. Dolayısıyla burada sanat kutsal olanın bir çeşit taklit ve tezahürüdür. Sanatsal icranın en büyük amaçlarından biri de kişinin güzellik ve ona eşlik eden iyilik idesi doğrultusunda kendi benliğini dönüştürmesi; kendi kendisini yeniden inşa etmesi; yaşamını adeta bir sanat yapıtına dönüştürmesi bu suretle kemale ermesidir. Ancak sanat, hakikat ve benlik arasında kurulan bu ilişki; kendini dönüştürme sorumluluk etiği ve ideali arasındaki bu bağlantı modern dönemde büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 24, 2025
Accepted: April 7, 2025

Keywords:
Art,
Tradition,
Metaphysics,
Truth,
Sacred.

ABSTRACT

Art is one of the most important forms of human being's relationship with existence, understanding and making sense of it. Through art, human beings aestheticize life and reality; they try to transform, reconstruct and create. What gives artistic activity its identity is the tradition in which it is formed. Tradition determines the values, aesthetic criteria, purpose, meaning and functions on which art is based; it ensures its continuity with the past. Tradition enables art to reach out to the future by appropriating and celebrating the present without breaking away from the sacred. However, with the transition from the modern traditional to the modern, there have been major changes in the understanding of the nature, meaning and function of art. Since modernity defines itself as a kind of counter-tradition or a break with tradition, it is tradition that makes modernity possible. The biggest change in the transition from the traditional to the modern is the loss of the sacred. In this transformation process, first the Renaissance and then the Enlightenment played a major role. The traditional understanding of art is based on a metaphysical ground that centers on the sacred. In this metaphysical conception, art is essentially the activity of realizing and expressing the transcendent truth. Therefore, art here is a kind of imitation and manifestation of the sacred. One of the greatest aims of artistic performance is to transform one's own self in line with the idea of beauty and the accompanying goodness; to reconstruct oneself; to transform one's life into a work of art; and thus to achieve perfection. However, this relationship established between art, truth and the self; this connection between the ethics and ideal of responsibility for self-transformation has largely disappeared in the modern period.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: severquista@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Art is one of the most important ways of human contact with existence, and one of the most important ways of understanding and explaining existence. The most important manifestation of man's effort to change and recreate reality is seen in the field of art. Throughout history, humans have been in an effort to aestheticize their lives and the world through different art forms. Over time, traditions that determine the common values and norms of these arts have emerged; these traditions have determined the meaning, function and norms of artistic production. Because in the classical understanding of art, the artist is obliged to perform his art within the rules previously determined by tradition. These rules are based on the values of the civilization in which art is produced. The artist also manifests these values by performing his art. For this reason, tradition determines the style and performing of art; by ensuring its connection with the past, it determines its belonging and gives it an identity.

Although there are important differences between them, traditional art has the capacity to provide important opportunities for modern art and the artist. The traditional understanding of art can contribute to the liberation of modern art from the capitalist industrial power centers, capitalism's desire for profit, and the hegemony of the consumption industry, and to the liberation and autonomy of the artist from the impositions of the market. Since the work of art that has lost its belonging does not have a metaphysical background that nourishes it, it faces the threat and danger of withering away in the techno-capital desert. Therefore, a healthy relationship with tradition first of all creates a sense of ontological trust for the artist and contributes greatly to the formation of their personality and identity. It serves the formation of certain artistic criteria and their transmission to the future; it prevents de-qualification. Art, which is one of the most important areas of manifestation of tradition, contributes greatly to making visible the values of the civilization to which the artist is connected. In this sense, tradition is not just something that belongs to the past, something that has remained in the past. Tradition extends into the future by encompassing the present.

As with many things, the view of the nature and function of art has undergone major transformations historically. With the modern period, a distinction was made between art and craft. In the pre-modern period, the rules of practicing art and the role of the artist were predetermined. The artist was obliged to perform his art in the best way possible in line with the predetermined rules. Individuality and originality were not the primary values here. What gives art and the artist their identity is the civilization to which they belong. The artist mainly reflects the art form, style, feelings and values of the civilization to which he belongs.

With the Renaissance, important changes began to be seen in the understanding of art, sacred values and traditions were abandoned, the definition of art gradually changed, new rules of art were introduced, art became largely dependent on the artist and became autonomous. With the autonomization of art, individualism, innovation and experimentation have come to the fore as basic tendencies in art. The personality and identity of the artist became the most important determinant of art. From now on, the real creator of art is the individual; the work has become acceptable as a work of art to the extent that it carries individuality, originality and originality. However, in the traditional understanding of art, art is not the expression of the individual, but of the universal truth. For this reason, the work is often anonymous. What is important is not who produces the work, but what is said or done.

As individuality and originality gained importance in art, different ways of seeing and depicting gained value. Individual creation and originality came to the fore. Thus, the artist was freed from the obligation to comply with predetermined rules. This brought with it a break with tradition. In this process, the conception of the purpose, meaning and function of art has also undergone a major change. The biggest reason for this change is that the modern removed the religious/sacred the center of its culture and shattered its unity and integrity. In the 18th century, art and craft were definitively separated; the term fine arts emerged. The rise of literacy, the emergence of a new class of capital and intellectuals, the expansion of the public sphere, the emergence of a new consumer mass following artistic production and the emergence of an art market were important factors in the emergence and autonomization of the new understanding of art.

According to traditionalists, this change, which began with the Renaissance, brought with it the detachment of art from the sacred; art ceased to be a manifestation of the divine and a means of spiritual purification and transformation of the personality. The main problem here is that the metaphysical assumptions on which traditional arts were based have disappeared. The traditional understanding of art is based on a sacred source that transcends time and space. Like knowledge, art is an expression of eternal wisdom. The purpose of art is to express the sacred, the unchanging, eternal and endless. According to them, the essence of art and truth is one and the same everywhere, even though they have emerged in different times and places. In the traditional understanding of art, in which there is no distinction between applied arts and fine arts, all artistic activity consists of imitation and manifestation of divine art. The purpose of artistic activity is to realize the truth and beautify life. In addition, one of the most important aims of art is to purify human beings and to ensure their spiritual and moral evolution. Therefore, art is first and foremost the process of building one's own personality as a work of art.

Giriş

Bir anlam varlığı olan insan daima içinde yaşadığı dünyayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. İnsanın anlama faaliyetinin neticesi olan yeniden inşa ve yaratmanın en önemli tezahürü ise sanat alanında görülür. İnsan, sanat aracılıyla içinde yaşadığı gerçekliği değiştirmeye ve dönüştürmeye, yaşamı daha güzel ve daha iyi kılmaya çalışır ancak gerçeklikle birlikte onun içinde faaliyet gösteren insanın tüm edim ve etkinlikleri de tarihsel süreç içinde devinir ve değişir. Bu değişimin izini ve seyrini sanat geleneği üzerinden sürmek mümkündür. Sanat ve gelenek ilişkisi söz konusu olduğunda gelenek, tüm bu değişim içinde asli ve değişmez olanı bulma, ona tutunma, onu anlama, ifade etme ve nihai olarak kültürü bütünleştirecek bir dizi değer, kural ve kurum aracılığıyla görünür kılma ve kurumsallaştırma çabası olarak ortaya çıkar. Gelenek, tüm sanatların içerisinde üretildiği anlam ve değer dünyası olarak sanatın aidiyetini, estetik ölçütlerini, anlam, amaç ve işlevlerini belirler; geçmişle sürekliliği temin eder. Gelenekte sürekliliğin temini ise geleneğin bir asla/öze/ideye ya da forma bağlı kalarak bugün ile bağlantı kurma ve geleceğe uzanabilme kapasitesinde yatmaktadır. Bu nedenle kadim olan bir aslı/mirası taşıyan gelenek bir yönüyle daima bugünde olmak durumundadır. Bugünü, şimdi burada (zamane/modern) olanı temellük etmeyen, ona hepten bigâne kalan bir geleneğin bugüne yabancılaşması ve giderek yaşamdan çekilmesi kaçınılmazdır. Zira günümüzdeki değişimin hızı ve yoğunluğu geleneğin varlığını, yaşayabilirliğini ve yaşatılabilirliğini problem hâline getirmektedir. Geleneğin yaşayan bir gelenek olabilmesi, güncel olanı da massederek, geçmişten kopmadan geleceğe uzanabilmesiyle mümkündür. Gelenek, geçmişle rabıtayı temin ederek kültürel bir kimlik teşkil ve temin edip korurken modern olan ise mevcut yaşamın gerçekliğiyle yüzleşmeyi, onu deneyimlemeyi, bugünde ve bugüne ait olmayı ifade eder. Bu nedenle ancak geleneğin yeni olan ile sağlıklı iletişim ve etkileşimi aracılığıyla geçmişten kopmaksızın içinde yaşanılan an, bir bütün olarak deneyimlenebilir ve geleceğe taşınabilir.

Gelenek, geçmişi bugünle bütünleştirir. Geçmiş, insanın hafızası gelecek ise umududur. İnsan geçmişi anımsayarak geleceği ise ümit ederek yaşar. Kierkegaard'ın ifadesiyle insan yaşamı geçmişe dönük olarak anlar; ancak geleceğe dönük olarak yaşar (Kierkegaard, 2005, s. 200). Yaşamda asıl olan ise "şimdi" yani içinde yaşanılan andır. Çünkü yaşam zorunlu olarak dün ile yarını birleştiren bugünde yaşanır. Dün/geçmiş/tarih/gelenek insanı köksüzlükten, hafızasızlıktan; gelecek ise onu yaşam ümidi ve iradesinin kaybından korur. Zaten bugün ontik olarak dün ve yarını içinde taşır. Onun için geçmişin/geleneğin olduğu kadar bugünün inkârı da yaşam için zararlıdır. İnsan, geçmişe daima bugünü daha iyi, daha güzel ve yaşanılır kılmak için ihtiyaç duyar. Aksi hâlde geçmiş yaşayanlar için yük olmaktan öteye geçmez. Bu bağlamda sanat için söylenmesi gereken şey geleneksel ve modern sanatın birçok güncel tartışmada görüldüğü gibi bir diğerini tümden kategorik olarak reddetmesinin yanlış olduğudur. Her iki sanat da kültür yaşamının önemli bir tarihsel dilimini ve eğilimini öncelemekle birlikte birçok noktada kaçınılmaz bir şekilde karşılıklı olarak var olmak ve birbirinden beslenmek durumundadırlar. Modern sanatın ve sanatçının geleneksel sanata tasallutta bulunarak onu inkârı ya da değerden düşürmesi kadar geleneksel olan sanatın ve sanatçının da modern sanatı yadsıması, gayrimeşru kılması kabul edilemez bir yaklaşımdır. Hiçbir şey boşlukta var olamayacağından geleneksel sanat modern sanatlar için önemli imkânlar sunma kapasitesine sahiptir. Örneğin ironik bir biçimde de olsa geleneksel sanat kavrayışı bir ölçüde modern sanatı çağın dayattığı mutlak güncellikten, bir kısım yeni kültürel ve endüstriyel iktidar odaklarından, kapitalizmin içkin mantığından, bitimsiz kâr arzusundan bağımsızlaşmasına; eserin salt dünyevi/maddi işaret değeri ile sınırlı kalmasından, beğeninin tüketimin/tüketicinin hegemonyasından kurtulmasına, sanatçının sanat piyasasının ve tüketim çağının taleplerinden özgürleşmesi ve özerkleşmesine katkı sunabileceği gibi sanata metafizik bir zemin teşkil etmesi bakımından da önemli imkânlar sağlama kapasitesine sahiptir. Zira sanat eseri düşünsel ve

düşsel aidiyetini kaybettiği an köksüz kalmakta kendini besleyen bir metafizik arka plana ve tarihi köklere sahip olmadığında çağın tekno-kapital çölünde solup gitme tehlikesi ve tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadır.

Yaşamın her alanında olduğu gibi gelenekle kurulacak sağlıklı bir ilişki, toplumsal aidiyeti temin yoluyla bireyler için ontolojik bir güven duygusu oluşturur; onlarının kişiliğinin ve kimliğinin oluşumuna ve korunmasına büyük katkı sunar; yabancılaşmayı, kimliksizleşmeyi, niteliksizleşmeyi önler. Geleneğin en önemli tezahür alanı ise hiç şüphesiz sanattır. Zira sanat bir uygarlığın bağlandığı değerlerin içselleştirilmesi, görünür ve yaşanılır kılınmasında eşsiz bir işlev ifa eder. Tüm uygarlıklarda asli mesajın ve bunun üzerine inşa edilmiş değerlerin en yetkin ve etkin şekilde topluma ulaştırılması sanat aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bir uygarlığın varlıkla/hakikatle kurduğu ilişki onun sanatında tezahür eder; ve sanat insanın etrafında estetik bir yaşam halesi oluşturarak dünyanın güzelleşmesine, insanın yetkinleşmesinde esasi bir katkı sunar. Hegamonik gücüyle sanat, toplumun yönünü tayininde dahi asli bir rol oynar; yaşamın tüm gözeneklerine sirayet ederek onu dönüştürür. Zaten geleneksel sanat kavrayışında asıl olan şey sanat aracılığıyla kendi yaşamını güzelleştirmek; her şeyden önce kendi yaşamını bir sanat eserine dönüştürmektir. Yaşamın bizatihi kendisi sanatın en önemli nesnesidir. Dolayısıyla sanat, insanın salt harici bir kısım malzemeyi kullanarak estetik ya da işlevsel bir eser üretmesi işlemi değildir.

Geleneği klasik modernleşme teorinin sunduğu şekilde ele alıp bugüne nispetle salt geçmişe ait, bugüne ait olmayan ya da ona karşıt olan şey olarak konumlandırmaktan kaçınmak gerekir. Gelenek savunucularının da ifade ettiği gibi salt geçmişe ait, vuku bulmuş, olmuş-bitmiş bir şey değildir. Geleneğin nazarında bir sanat eseri geçmişe ait bir şey olarak görülmez. O, geçmişten gelmekle birlikte daima kendi zamanına ait olan bir şey olarak görülür. Dolayısıyla gelenek, mevcut hâlde yaşayan şeydir. Bu yaşayan şey, toplum tarafından üzerinde uzlaşılan, geçmişten bugüne aktarılan ortak değerlerdir. Bu anlamda bir geleneğe bağlı olmak bazı değerlerle ilişkili olmayı ifade etmektedir. Her halükârda mevcut geleneğin özümsenmesi geleceğin inşası için önemli bir başlangıç oluşturur. Bu sebeple bir geleneği takip etmek ya da ondan beslenmek demek geçmişe saplanıp kalmak, bugüne bigâne kalmak değil, Tanpınar'ın ifadesiyle "değişerek devam etmek ve devam ederek değişmektir" (Tanpınar, 1995, s. 20). Geleneğin devam ettirilmesi söz konusu olduğunda da önemli olan kültüre ruhunu veren şeyin yaşatılması, değerlerin taşıyıcısı olduğu mesajın özümsenmesi ve çağın diline tercüme edilmesidir.

Geleneksel sanatların ve sanat anlayışının sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için modern dönemde düşünce dünyasına damga vuran modern-geleneksel, yeni-eski, doğu-batı vb. ikiliklerin yarattığı dikotomik evrenin dışına çıkmak gerekir. Zira büyük ölçüde ideolojikleşen gündelik dil ve bu dili üreten felsefi zemin içinde bu kavramlar tanımlayıcı ve tasvir edici nesnel kavramlar olmaktan çok düşünsel ve politik angajman içinde çoğu kez ötekini mahkûm edici ve küçümseyici kavramlar olarak kullanılmaktadır. Aydınlanmacı anlayışta gelenek daima "irrasyonel" karakteri haiz olup otoritelerce şekillendirilmiş bir dünya görüşünün ve eyleme biçiminin ifadesi olarak yadsınır; değerden düşürülür ve mahkûm edilir; yaşam için zararlı, ahistorik bir şey olarak görülür. Bu nedenle geleneğin gerçekte ifade ettiği şeyi tam olarak kavramak için modernlikle başlayan Aydınlanma ile şiddetlenen ve yerleşik hâle gelen kategorik yaklaşım ve klişelerin dışına çıkmak gerekir. Biz de bu makalenin sınırlı çerçevesi içerisinde geleneğin ve geleneksel sanatın neyi ifade ettiğini, geleneksel sanatın bir kısım temel özelliklerini ve modern olana geçişte yaşanan temel değişimleri serimlemeye; akabinde bu sanatın kendisine dayandığı ve onu mümkün kılan bir kısım metafizik varsayımlar olduğunu dile getirecek ve bunları ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda büyük ölçüde tradisyonalist bir perspektifi esas alarak geleneksel sanatların asıl olarak *Kutsal*ı, yani ezeli ve ebedi olan bir

hakikati ifade etmeye çalıştığını, sanatın kendinde bir amaç değil, insanı bu *Kutsal*ın/Varlığın temaşasına ve tefekkürüne götüren bir araç olduğunu ve sanatın bu amaçla insanın manevi dönüşümü ve terakkisine odaklandığını göstermeye çalışacağız.

Gelenek: Kadim Olanın İzini Sürmek

Türkçe "gel-mek" fiillinden türetilen gelenek kavramı ve aynı anlamda kullanılan "an'ane" sözcüğü gelenekte asıl olan şeyin önceki kuşaklardan gelen, aktarılan bir şey olduğunu ifade eder. Burada esas olan geçmiş ile gelecek, dün ile bugün arasındaki devamlık ilişkisi ve vurgusudur. Aynı anlam kavramın diğer dillerdeki karşılıklarında da izlenebilir. İngilizce ve Fransızcada gelenek anlamında kullanılan "tradition" kelimesi Latince'de teslim etmek, aktarmak, devretmek anlamına gelen "tradere" kökünden türetilmiştir (Williams, 2012, s. 387). Gelenek (tradition) kelimesi "etimolojik olarak nakletme ile alakalı olup ve bu tarif içerisinde bilginin, uygulamanın, tekniklerin, hukukların, şekillerin, sözlü ve yazılı birçok diğer özelliğin intikalini kapsar" (Nasr, 1999, s. 78). Şu hâlde gelenek en açık ve basit bir ifadeyle "traditum" demektir. "Traditum" ise "geçmişten günümüze intikal ettirilen ya da miras bırakılan herhangi bir şey"dir (Shils, 2002, s. 156). Her kuşağın ödevi aldığı mirası korumak sonraki kuşağa devretmektir. Zaten Latince tradare sözcüğü gündelik yaşamda emanet ve emanetçilikle ilgili bir anlama da sahiptir (Özlem, 2016, s. 141). Süreklilik ve tekrara dayanarak "belli değeri ve davranış normlarını aşılamaya çalışan bir pratikler kümesi" olan gelenekler "kendilerine uygun düşen bir tarihsel geçmişle süreklilik oluşturmaya girişirler" (Hobsbawm, 2006, s. 2).

Düşünsel ve pratik düzeyde bakıldığında ise gelenek, "belirli eylem normlarını kutsayan ve öğreten pratikler veya uygulamalar bütünü" (Cevizci, 2000, s. 114), "bir toplumun üyelerini birbirine bağlayan, geçmişten gelerek kökleşmiş alışkanlık"lar (Hançerlioğlu, 2012, s. 200), daha sosyolojik düzeyde ise "belirli davranışlar, norm ve değerleri benimseyip aşılayan, gerçek ya da hayali bir şekilde süreklilik gösteren ve genellikle yaygın biçimde benimsenen ritüeller ya da başka sembolik davranış biçimleriyle ilişkili toplumsal pratikler kümesi" (Marshall, 2009, s. 258) şeklinde tanımlanmıştır. En genel tanımlamayla geleneğin kuşaktan kuşağa aktarılan, birden fazla kuşak tarafından sürdürülen alışkanlığa dönüştürülmüş davranış, düşünüş, eylem(e)/yapma/icra tarzları ve alışkanlıkları olduğu söylenebilir. Bu çerçeveden bakıldığında felsefe geleneği, siyaset geleneği, bilim geleneği vb. birçok gelenekten bahsedildiği gibi kadim bir geçmişe sahip, modernlikle birlikte bir ölçüde yaralanmış olsa da hâlen yaşayan bir sanat geleneğinden de bahsetmek mümkündür.

Tüm önemine karşın sosyal bilimler büyük ölçüde Aydınlanmanın varisi olmaları ve modernliğin ezici hükümranlığı sebebiyle geleneğe büyük ölçüde bigâne kalmış ve onu görmezden gelmişlerdir. Zira modernliği önceleyen ve bir ölçüde radikalize eden bu yaklaşımda gelenek çoğunlukla geçmişe ait, premodern ve hâliyle rasyonaliteden yoksun (prelogic) bir şey olarak görülmüştür. Ve dahası içinde yaşanılan şimdiye mugayir, muhalif ve hatta "şimdi" için zararlı prehistorik bir unsur muamelesine tabi tutulur. Bu bakış açısından gelenek daha çok halkın pratik yaşamı, örf adet vb. alışkanlıkları ve inançlarıyla bağlantılı ritüel ve davranışlara ve bir kısım folklorik unsura indirgenir ve yadsınır.

Geçmişten bugüne fasılasız olarak aktarılan her türlü inanç, kural, eylem, öğreti ve kurumsal yapının yaşatılmasını ifade eden gelenekte asıl olan şey kurallaşmış, kurumsallaşmış, olgusallaşmış olan şeyin sürdürülmesi ve onun içinde iş görülmesidir. Dolayısıyla geleneğin olduğu yerde kişiler yaşamlarına rehberlik edecek bir kılavuz olarak zamanın testinden geçmiş, birçok kuşağın onayını almış ve yaşatılmaya değer bulunmuş olan geleneği hazır bulurlar. Bu nedenle ister toplumsal yaşamda ister sanat üretiminde olsun işe sıfırdan başlamak tahayyül dahi edilemez. Toplumsal, siyasal ve düşünsel olduğu gibi sanatsal üretim ve yaratım söz konusu olduğunda da sürekli yenilik ve işe sıfırdan başlamanın beraberinde yıkımı ve

köksüzleşmeyi getireceği düşünülür. Asıl olan birçok kuşağın bilgeliğini içeren kadim geleneğin gerektiğinde reforme edilerek yaşatılması, sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu süreklilik yani geçmişin mirasını sahiplenip sürdürme faaliyeti kültürel aidiyeti diri tutacak, köksüzleşmeye hâliyle de kimliksizleşmeye mani olacaktır. Çünkü geleneğin en önemli işlevlerinden biri, mevcut hâlde düşünülen ya da yapılan şeyin (icranın-uygulamanın) geçmişle bağını kurmak suretiyle meşruiyetini temin etmesidir. Zira gelenek, olmuş-bitmiş, geçmişte kalmış, mutlak olarak değişime kapalı olan bir şey değildir. Bilakis geleneğin yaşaması ve tüm zamanlara hitap edebilmesi onun çağın koşullarına bir ölçüde adapte olma ve gerektiğinde onu dönüştürebilme kapasitesine bağlıdır. Gelenek, insanın içinde yaşadığı çağın ihtiyaç, beklenti ve koşullarına göre değişime uğrar ve yeniden şekillenir; geçmişle olan sürekliliği temin eder. Bu nedenle "insanlar, geçmişin gelenek hâlini almış çeşitli yönlerine atıfta bulunmak suretiyle, şimdiki zamanda işledikleri çeşitli fiiller için bir meşruiyet temeli ararlar" (Gusfield, 2005, s. 66). Geleneği gelenek kılan şey tam da onun geçmişten geleceğe uzanan bir şey olmasıdır. Weber'e göre bir pratik/uygulama, ancak "uzun bir geçmişe dayanıyorsa" gelenek olarak adlandırılabilir (Weber, 2012, s. 137). Bir şeyin gelenek olabilmesinin en önemli kriteri, "insan eylemlerinin, düşünce ve muhayyile aracılığıyla yaratılmış olması ve bir kuşaktan diğerine intikal etmesidir" (Shils, 2002, s. 157). Bu onu moda/trend olmaktan ayırır; kökleri geçmişe dalları geleceğe uzanan, şimdide yaşam süren bir ağaca dönüştürür. Böylelikle insan kendi faaliyetinin geçmişle sürekliliğini temin ederken, geçmiş kadar geleceği de kapsama iddiasında olan bir tarihselliğe dahil olur; geçmişi bugüne ve geleceğe bağlar.

Gelenek, pasif bir şekilde devralınan ve sonrasına intikal elettirilen bir şey değildir. Modern olanla sürekli etkileşim ve dönüşüm içinde olan gelenekler değişmeyen olgular ve durumlar olmayıp, yaşamın akışı içinde sürekli olarak yeniden oluşturulurlar (Hobsbawm, 2006, s. 2-3). Onun içindir ki gelenekler "toplumun süregiden varlığını" ve onun yeniden üretimini mümkün kılan dinamik yapılardır (Mangion, 2015, s. 157). Kendisini benimseyenler için "eylem ya da inançlarının diğer parçaları kadar önemli ve hayatidir. O, şimdideki geçmiştir; üstelik şimdinin, herhangi bir son yenilik kadar önemli bir parçası" (Shils, 2002, s. 157) olan "gelenek, yeniden hayata geçirmeye/yasalaştırmaya kılavuzluk eden model/tarzdır" (Shils, 2002, s. 177). O, geçmişle sınırlı olmayan bugünün (yaşayan) parçasıdır.

Gelenek ve Modern Sanat: Yenilenme ve Dönüşüm

Modern öncesi dönemde, sanat ve bilim modern dönemdeki kadar ayrışmış değildir. Bu nedenle Latincedeki *artes* sözcüğü Orta Çağ'da sanatları olduğu kadar bilimleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu durumu Orta Çağ'daki bilim ve sanatı içeren *özgür sanatlar* (Septem Artes Liberates) adlandırmasında da görmek mümkündür (Guenon, 2003, s. 85; Guenon 2014, s. 63). Tüm insani edim ve etkinlikler gibi sanat olgusu da tarih içerisinde insanın ve insanlığın yaşamış olduğu zihinsel dönüşümlere paralel olarak bir kısım değişimler geçirmiş; sanatın bizatihi tanımı, anlamı, işlevi, değeri ve kendisine yüklenen amaçlar dönüşüme uğramıştır. Hiç şüphesiz en radikal dönüşüm ise geleneksel/klasik dönemden modern döneme geçişte yaşanmıştır. Sanat ve zanaat ayrışmasının yapılmadığı modern öncesinden modern döneme dek sanat, zanaatın bir kolu, bir (ustalıklı) uygulama alanı olarak görülmüştür. Bu nedenle modern döneme dek başlıca Avrupa dillerinin herhangi birinde sanatçıyla zanaatçı arasında "sistematik bir kavramsal ayrım" görülmez (Shiner, 2017, s. 76). Bugün modern sanatın öncülleri olarak görülen (Michelangelo vb.) birçok sanatçı kendi zamanlarında birer usta zanaatkâr olarak görülmekteydiler. Sanat ve teknik ayrımın olmadığı bu dönemde şair, ressam, hatip kadar bir nalbant ya da yün kırpıcısı da sanatçı; bir minyatürün yapımı kadar bir evin veya çekicin yapımı da sanat olarak görülmekteydi (Eco, 2019, s. 176-177). Dolayısıyla sanat çok geniş bir faaliyet alanını ifade etmekteydi.

Gerçekte sanat-zanaat ayrımı gibi bugün sanat kavramından esas anladığımız şey olan "güzel sanat"lar kategorisinin ortaya çıkışı da modern tarihe ait bir hadisedir. Rönesans'a kadar olan tarihsel süreçte zanaat ve sanat ayrımı söz konusu değildir ve bu çağlar boyunca sanat/zanaat "bireysel değil ancak bütüncül olan manevi değerlerin ölümsüzleştirilmesine yönelik bir biçimde işleyen ve belli kurallar çerçevesinde uygulanan bir el işçiliği alanı" olarak görülmüştür (Sarı, 2018, s. 133). Modernlik öncesi zanaatın bir kolu olan sanatın icra kuralları, sanatçının rolü ve uygulama sınırları da önceden ortaya konulmuş (Sarı, 2018, s. 133), sanat gelenek tarafından belirlenen kurallar doğrultusunda icra edilmiştir. Bu nedenle içinde varoluşa geldiği kültürel dünyanın/bütünlüğün doğası gereği modern döneme dek sanat, "bireysel değil bütünsel bir mesele" olarak görülmüş ve "bütünün ölçütleri doğrultusunda yine ait olduğu bütünü simgelemiştir. Bu nedenle "sanat, üslupları ayrı ayrı sanatçıların değil bütün bir medeniyetin sanat biçimi olarak karşımıza çıkar" (Sarı, 2018, s. 134); ait olduğu uygarlığın duygu, değer ve anlam dünyasını aksettirir.

Sanat ile zanaatın ayrışmadığı bu dönemde sanatçı/zanaatçı çerçevesi çizilmiş bir gelenek içerisinde sanatını icra eder. Bu bağlamda Gombrich'in Mısır heykel sanatı üzerinden ifade ettiği gibi en iyi sanatçı geçmişin hayran kalınan sanat eserlerine, anıtlarına en fazla yaklaşabilen kişi olarak görülmekteydi (Gombrich, 2013, s. 67). Binlerce yıl başat sanat tarzı olarak varlığını sürdüren geleneksel sanat anlayışı çerçevesinde sanatçı/zanaatçı "kendisinden önce belirlenmiş" ve "yasallaşmış kurallar/ölçüler" dahilinde becerisini ortaya koyan ve öncüllerini "taklit eden bir edimci"dir (Sarı, 2018, s. 142). Burada sanatçıdan beklenen şey özgünlük ya da değişiklik değildir. Bir zanaatkâr olarak onun yapması gereken şey heykelini yaptığı kişiyi ölümsüzleştirmektir. Sanatçının kendi sanatını icra ederken tabii olacağı yasa kendisini aşan bir gelenek tarafından belirlenmiştir ve bu geleneksel sanatı icra yasaları çağın bütün sanatlarına sirayet eder; söz konusu çağın ve uygarlığın tüm sanat eserlerine damgasını vurur. Gombrich, Mısır sanatı öznelinde sanatsal yaratımı belirleyen bu kuralları "üslup" olarak adlandırır (Gombrich, 2013, s. 65). Üslup, belirli bir kültürde sanatsal üretimi belirleyen, ona birlik, bütünlük ve ortak karakter kazandıran, kimliğini, aidiyetini oluşturan temel çerçeve, ortak konu ve kaidelerdir.

Bugün olduğu gibi geçmiş dönemlerde de üretilen sanat eserleri içinde var oldukları uygarlıkların, insan, benlik ve inançlarını yansıtmışlardır. Bu bağlamda örneğin antik uygarlıklardaki resim ve heykel gibi sanatlar bütün bir "medeniyetin kutsal/dini değerlerini vurgulamak ve bu manevi değerleri ölümsüzleştirmek üzere" uygulanmışlardır. Bu klasik uygarlıklarda sanat tam anlamıyla "yaratma alanı değil bir uygulama alanı"dır (Sarı, 2018, s. 133). Örneğin antik Mısır heykel sanatında olduğu gibi sanatın amacı estetik duyum ya da haz olmadığı gibi sanat da modern çağdaki gibi "bağımsız bir sorgulama, keşfetme, karar verme ve yaratma alanı" değildir. Sanatın öncelikli amacı kutsal olanın/görülenin imgeleştirilme yoluyla ölümsüzleştirilmesi, ebedi kılınmasıdır (Sarı, 2018, s. 134). Zira, ana mecrası, konu ve kuralları inanç tarafından belirlenmiş olan "geleneksel sanat, ilahi ilhamı etnik dehayla birleştiren bir yaratıcılıktan kaynaklanır ve bunu kurallar içeren bir bilim şeklinde yapar, bireysel doğaçlama yoluyla değil; ars sine scientia nihil" (Schuon, 1981, s. 177).

Rönesans ve sonraki süreçte tedrici olarak sanat ve zanaat arasında ayrıma gidilmiş ve sanat zaman içerisinde kutsal değer ve geleneksel kuralları terk ederek özerk hâle gelmiştir. Modern sanat anlayışının ortaya çıkışı ve giderek yerleşik hâle gelmesiyle birlikte geleneksel sanatın tanımı ve kuralları terk edilmiş, sanatın tanımı büyük ölçüde sanatçıya bağlı ve bağımlı hâle gelmiştir. Özerkleşmeyle birlikte sanatta bireycilik, yenicilik ve deneycilik temel eğilimler olarak ön plana çıkmaya başlamış; paralel süreçte sanatçının kişiliği ve kimliği sanatın asli belirleyicisi olarak merkezi bir önem kazanmıştır. Oysa daha önceki dönemlerde, sanatçının kimliği, bireyselliği ön plana çıkarılmamış, sanatçı büyük ölçüde eserin ardında meçhul bir kişi

olarak kalmıştır; zira ismin sanatın önüne geçirilmesi doğru görülmemiştir. Eserin sanatçıdan/bireyden çok içinde üretildiği bütüne ait olduğu düşünülmüştür.

Bugün kullandığımız anlamda sanat ve sanatçı kavramlarının kökeni, modern sanat anlayışının başlangıcı Rönesans'a kadar uzanmakla birlikte Rönesans döneminde dahi modern anlamıyla bir "güzel sanatlar" kategorisinin olmadığını ifade etmek gerekir. Önemli değişimlere gebe olmasına karşın bu dönemde dahi sanatsal üretim hâlâ eski kurallar çerçevesinde sürdürülmüştür. Dolayısıyla bu erken modern dönemde sanat hâlâ bağımsız bir yaratma alanı değil, geleneksel zanaatın bir devamı olarak düşünülmüştür. Ancak yine de Rönesans'la birlikte sanatın amacı, işlevi, sanatçının statüsünde önemli değişimler görülmeye başlanmıştır. Rönesans'la birlikte esas değişen şey ise sanatın temel yapısı değil, sanatçının çalışma koşulları olmuştur. Artık sanatçı bir kısım eski bağlılıklarından kurtulmuş nispeten daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır (Read, 1981, s. 85). Bundan sonra sanatçı belirli ölçüler dahilinde bir kısım kural ve teknikleri uygulayan bir el işçisi bir usta olmanın ötesinde kısmi de olsa kendi ölçütlerini belirleyen, kendi özgün tavrını eserde yansıtan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaya başlar (Sarı, 2018, s. 136; Read, 1981, s. 85). Böylelikle sanat, sanatçının bireysel duyuş ve dünyasının ifadesine dönüşür: öznel olan anonim olanın yerini alır. Kolektif olandan bireysel olana doğru bu geçişle birlikte sanat da büyük ölçüde kilisenin malı olmaktan çıkmaya başlamıştır.

Modern akıl ve sanat perspektifinden bakıldığında "sanatın gerçek yaratıcısı" bireydir ve eser ancak "bireyin damgasını taşıdığı ölçüde "'sanatsaldır'" (Burckhardt, 1994, s. 240). Oysa geleneksel sanat kavrayışında eser sanatçının kendi bireyselliğinin değil, taşıyıcısı olduğu hakikatin ve uygarlığın ifadesidir. Onun için geleneksel sanat eseri imzasız, sanatçı da çoğunlukla isimsizdir. Zira geleneksel sanatta asıl olan ve herkesi ilgilendiren şey söyleyen değil (kim demiş?) söylenendir (ne demiş?). Kim söylerse söylesin söylenen anlatılan hakikatin kökeni Ruh'tadır. Burada "Sanat icrası bir ayindir" ve ayinin yönetici olan sanatçı kendisini dışa vurmaz (Coomaraswamy, 2016, s. 127). "Sanatçının kimliğinin meçhullüğü, kişinin kendi kendinden özgür olma özleminin hâkim olduğu bir kültür türüne aittir." Bu anlayış "yapan benim" anlayışına tam karşıt bir tutuma sahiptir. Burada "insan bireyselliği amaç değil, sadece bir araçtır" (Coomaraswamy, 2016, s. 140). Sanatçı kendi bireyselliğini değil, bir anlamı/iddiayı dışa vurur.

Bugün bahsettiğimiz anlamıyla güzel sanatların ortaya çıkışı zanaattan kesin olarak ayrılması ise ancak 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu ayrılığı müteakip zanaat, teknik uygulamalar neticesinde faydacı ürünler ortaya koyan bir faaliyet olarak anlaşılmaya devam edilirken sanat ise "insan bilincini, benliğini ve yaratıcılığını ön planda tutan özerk bir alana dönüşmüştür". Hiç şüphesiz modern dönemde sanatın özerk bir hâle gelmesinde Aydınlanma dönemi filozofu Immanuel Kant'ın büyük bir rol oynamıştır. Kant, *Yargıgücünün Eleştirisi*'nde estetik olanla/alanla bilimsel olan ve ahlaki olan arasına ayrım koyar. Herhangi bir yarar gütmeyen sanatı/estetiği, zorunluluklar üzerine temellen bilimin/doğanın alanından (saf akıldan) ve pratik kaygılar taşıyan ahlakın alanından (pratik akıldan) bağımsızlaştırır. Ona göre estetik deneyime dayanan saf estetik yargıların konusu olabilecek tek sanat türü güzel sanatlar, sanatsal güzelliğin ortaya konulması ise dehanın işidir (Shiner, 2017, s. 214; Wood, 2009, s. 208-209). Sanatın özerkleştiği bu dönemde "güzel sanatlar" kavramı ortaya çıkmış ve bu kapsamda mimari, heykel, resim, müzik, şiir, edebiyat gibi sanatlar ve fayda, taklit, deha, hayal gücü, beğeni, ince zevk ölçütleri tasnif edilmişlerdir. (Sarı, 2018, s. 138). Bu gelişim ve değişime bağlı olarak sanatın amacı ve işlevi de değişmiş, sanat artık dini doğruların betimlenmesi olarak değil, sanatçının yaratımı olarak görülmeye başlanmış, sanatçı yüksek bir statü kazanmıştır (Sarı 2018, s. 134). Böylece "eski sistemde bir zanaatçı/sanatçıda olması gerektiği düşünülen ideal nitelikler dehayla kuralı, esinle hüneri, yenilikle taklidi ve özgürlükle

de hizmeti birleştirirken XVIII. yüzyılın akışı içerisinde bu nitelikler tamamen birbirinden" ayrılmış ve yine "bu bağlamda, esin, hayal gücü, özgürlük ve deha gibi bütün "şiirsel" vasıflar sanatçıya atfedilirken, beceri, kurallar, taklit ve hizmet gibi bütün "mekanik" vasıflar zanaatçıya düşmüştür. Örneğin, *Académie Française*'nın 1762 tarihli sözlüğünde "sanatçı" "dehayla elin el ele vermesi gereken bir sanatı icra eden kimse" olarak tanımlanırken zanaatçı sadece "bir mekanik sanat işçisi, bir meslek sahibi" olarak anıl[mıştır]" (Shiner, 2017: 168). Tüm bu değişimlerin yaşandığı süreçte okuryazarlığın yükselişi, yeni bir sermaye sınıfının ve entelektüel kesimin ortaya çıkışı, kamusal alanın genişlemesi vb. etkenler giderek sanatsal üretimi takip eden, tüketen, sanatsal üretimin biçimine etki eden yeni ve çeşitli bir kitlenin ortaya çıkışıyla ve sanat piyasasının doğmasıyla sonuçlanmış, sanat, kilise, devlet vb. hamiler aracılığıyla varlık kazanan bir alan olmaktan çıkmıştır.

Modern sanatta bireyselliğin ve özgünlüğün başat değer olarak görülmesiyle birlikte farklı görme ve betimleme tarzları değer kazanmış; bireysel yaratım ve eserin özgünlüğü ön plana çıkmıştır. Bu da sanat icrasının ve üretiminin toplumsal bir mesele olmaktan çıkarak bireyselleşmesini beraberinde getirmiştir. Zira artık sanatçı kendisinden önce belirlenmiş olan sanatsal kaidelere uymakta yükümlü değildir. Bu değişim beraberinde hem sanatın hem de sanatçının gelenekten kopuşunu getirmiştir. Fakat daha önemlisi sanatın amacı, anlamı ve işlevine dair kavrayışta büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu değişimin en önemli nedeni modern olanın dini olanı kültürün merkezinden çekip çıkarması ve klasik kültürdeki birliği ve bütünlüğü parçalanmasıdır. Zira bilimin doğanın birliğini aramasında olduğu gibi din de gerçekte uygarlıkların farklı dönemlerinde kültürel birliğin arayışı olmuştur. Bu bütünlüğü sağlamak amacıyla din "anlamın dokusu olarak geleneği örmüş ve kültür kapılarını dinin ahlaki normlarını tehdit eden sanat eserlerini reddederek korumuştur." Oysa modernlik dini geleneğin temin ettiği bu birliği bozar. Ve bunu üç şekilde; 1- "estetiğin ahlaki normlardan bağımsız olduğunda ısrar eder"ek 2- "yeni ve deneysel olana daha yüksek değer vererek", 3- "benliği (özgünlük ve eşsizlik arayışı içinde) kültürel yargının temel taşı ilan eder"ek yapar (Bell, 1978, s. 1171). Geleneksel sanatların birliğini ve bütünlüğünü dinin zayıflaması sanatta bireyselliklerin önünü açmıştır.

Geleneksel sanatın savunucusu olan gelenekselci ekol Rönesans'la başlayan bu değişimi sanatın kutsal olandan kopuşu ve manevi olanın yitirilmesi şeklinde değerlendirir. Gelenekselcilere göre bu değişimle birlikte sanat aşkın olanın tezahürü ve hatırlatıcısı, kişiliğin arındırılmasının ve dönüştürülmesinin aracı olmaktan çıkmıştır. Zira Ortaçağ'da sanat esas olarak manevi ilkelerin uygulaması/icrası olarak görülmüş, tüm yaşamı kuşatan bir şey olarak algılanmış (Nasr, 1997, s. 23-24) ve yaşamın her alanında yer almıştır (Nasr, 1997, s. 26); ancak bu durum Rönesans'la birlikte giderek değişmeye başlamıştır. Rönesans ile başlayan 18. yüzyılda tamamlanan süreçte sanat ile zanaat kesin olarak birbirinden ayrılmış, aşkın bir kökene dayanan Tanrı merkezli sanatın yerini insan merkezli bir sanat anlayışı almıştır. Bireyin sanatın asıl öznesi ve konusu olmasıyla birlikte Batı'da kutsal/geleneksel sanat ortadan kalkmış (Nasr, 1997, s. 28-29) böylelikle sanat, bu döneme kadar bağrında taşıdığı ilahi muhtevayı yitirmiştir.

Önce Rönesans akabinde de Aydınlanmanın yarattığı modernizmle kendisini Hristiyan geleneğinden ayıran Batı Avrupa'nın geleneksel uygarlıktan ayrılmasının ilk tezahürleri felsefe, teoloji ve toplumsal yapılanmadan önce sanatta görülmeye başlanmıştır (Nasr, 2016, s. 251-252). Bu nedenle Schuon, modern medeniyetteki sapmanın en iyi sanat ve edebiyatta gözlemleneceğini söyler (Schuon, 2013, s. 44). Gelenekselci düşünür Nasr'a göre modern düşüncedeki manevi yoksunlaşma neticesinde sanatsal güzellik bir "lüks" olarak anlaşılmaya başlanmıştır (Nasr 1992, s. 186). Buna göre modern sanat, sanat dilinin ilahi olanla bağını keserek hümanist bir tutum takınması neticesinde gelenekten kopmuş ve evrensellik kaybına uğramıştır (Tak, 2013, s. 120). Bu nedenle Guenon'a göre kutsallığın yitimi ve kutsal-

olmayanın yükselişiyle birlikte insan düşüncesindeki temel dönüşüme/sapmaya paralel olarak geleneksel sanatta öncelenen nitelik günümüz modern sanatında yerini "niceliğin egemenliği"ne bırakmıştır (Guenon, 1990, s. 71). Sanatta kutsalın yitimi ve kapitalizmin hükümranlığı sanatın metafizik zemininden kopmasına sebebiyet vermiştir.

Sanat ve Hakikat: Geleneksel Sanatların Metafiziği

Gelenekselci öğretiye göre gelenek, dünyevi olarak pratize edilen, kurumsallaştırılan zamanı ve mekânı aşkın kutsal bir kaynağa ve bilgiye istinat eder. Bu nedenle onlar geleneği *Philosophia Perennis* olarak adlandırırlar. Onlara göre insanlığın başlangıcından beri var olan bu ezeli hikmet/felsefe aynı zamanda "ilk/aslî gelenek"tir (Olmeadow, 2013, s. 21). Gelenekselci öğretiye göre gelenek farklı mekân ve zamanlarda farklı bir şekilde görünüm kazanmakla birlikte özü itibarıyla daima aynıdır. İlahi/asli bir aklın rehberliğine tabi olup onun tarafından yönlendirilen insanın yapacağı her şey gelenekseldir (Livingston, 1998, s. 29-30). Geleneksel toplumlarda kutsal olmayana yer olmadığı için tüm insani çabanın asıl gayesi yaşamın bütünüyle kutsallaştırılması amacına dönüktür (Livingston, 1998, s. 108). Geleneksel sanatta da asıl amaçlanan şey "an"ın, içinde yaşanılan zamanın değil, aşkın/zamansız olanın ifade edilmesidir. Bu nedenle de "değişmeyeni ifade etmeyen ve kendisi de değişmez olmayı istemeyen bir sanat, kutsal bir sanat değildir" (Schuon, 2006, s. 7). Başka bir ifadeyle ebedi olanı ifade etmeyen ve kendisi de ebedileşmeyi amaçlamayan bir sanat, sanat değildir.

Farklı kültürlerde sanatların hiyerarşik önem sıralaması farklı olmakla birlikte sanatlara kimliğini kazandıran ve kimliğini korumasını sağlayan evrensel gelenek perspektifinden bakıldığında uygulamalı sanatlarla güzel sanatlar arasında bir ayrım söz konusu değildir. Bütün hakiki geleneksel sanatlar en büyük sanatçı olan Tanrı'nın sanatının taklididirler. Sanatçı tasavvur ettiği sureti uygun gördüğü bir malzeme üzerine kopyalamak suretiyle ilahi ustayı taklit eder. Sanatçının yaratıcı faaliyeti iki aşamada gerçekleşir; bu aşamaların ilki tasavvur ve tahayyül ikincisi icra aşamasıdır (Livingston, 1998, s. 50-51). Sanatçı önce tasavvur ettiği ideyi sanat aracılığıyla bir esere dönüştürür. Geleneksel bir düzende gerçekleştirilen geleneksel sanat, natüralist sanat gibi eşyanın dış görünüşünü tekrar üretmeye ve doğal nesnelerin insanlarda uyandırdığı hisleri yeniden uyandırmaya çalışmaz. Bu sanat "dünyanın ulaşılması mümkün olmayan mükemmeliyeti ile asla rekabete girmez." İkinci olarak bu sanat insanın güçlerini ve dikkatini "asli bir değişikliğe uğramaksızın daima aynı şekilde duran hakiki (ilahi) alemi"n algılanabilir hâliyle tasavvur edebilmesini ve içinde yaşanılan duyusal dünyaya bağlılıktan uzaklaşmanın vasıtası olmayı amaçlar. Sanat insanı kötülüklerden uzaklaştırılacak hakikatin bilgisinin elde edilebileceği bir vasıta olmalıdır. Burada sanatın icrası ve sanat eserinin üretimi hem sanatçının hem de müşterinin iki amacını gerçekleştirmesini sağlar. Sanatçı sanatı aracılığıyla toplumsal sorumluluklarını yerine getirirken maişetini de temin eder; fakat aynı süreçte o, sanatını kendisini gerçekleştirme vasıtası olarak kullanır/kullanmalıdır. Zira kişi sanatını icra etmek suretiyle kendi hakikatine ulaşır. Her kim ise o olur. Böylelikle sanatçı sanatını icra ederek fiziki ihtiyaçlarını olduğu kadar ruhi ihtiyaçlarını giderir (Livingston, 1998, s. 52). Yani sanat kişinin kendi kendisini yetkinleştirmesine, kemale ermesine, daha modern ifade ile kendi "ben"inin yapımına ve inşasına hizmet eder. Dolayısıyla burada sanat salt çevremizde gördüğümüz malzemeye/nesneye şekil verme ve dönüştürme faaliyeti değil, bizatihi kendi kendiliğine/benine şekil verme ve onu bir sanat yapıtı olarak inşa etme sürecidir. Dolayısıyla sanatçı sanatını icra ederken, eserini meydana getirirken aynı süreçte kendi kendisini yetkinleştirir. Paralel süreçte işleyen iki yapım süreci iç içe geçer. Sanatçının kendisi de eseri aracılığıyla "ben"(liğ)ini işleyerek dönüşür.

Geleneksel dünyada ve düşüncede sanat hem sanatçıyı hem de "sanat eserini kullanırken bir sanatçı olan müşteriyi kemale erdirme"yi amaçlayan bir çeşit "mesleki ibadet" olarak görülür. Burada sanatın icrası her şeyden önce insanın yaşamını asli amacına yönlendirir. Ezeli

ve ebedi olan hakikati hatırlamalarını sağlar. Onun için William Blake şöyle der; "insanın tek (bütün) işi sanatların icrasıdır" (Livingston, 1998, s. 54). Geleneksel anlayışta sanat salt estetik nesneler üretmeyi amaçlayan özerk bir etkinlik olarak görülmez. Güzel olan daima iyi ve doğru ile birlikte düşünülür. Zira eser, temsil ettiği şeyin bir kopyası değil, işaret ettiği şeyin sembolüdür (Coomaraswamy, 2016, s. 79-83). Sanatın aksettirmeye çalıştığı güzellik esas olarak "evrensel Hakikat"in ifadesidir (Burckhardt, 1994, s. 240). Hakikati yansıtmayan ve nihai amacının dışına çıkarak sadece zevk vermek amacıyla yapılan herhangi bir sanat (süsleme, resim, müzik vb.) sadece "oyuncak işlevi" görebilir (Coomaraswamy, 2016, s. 78). Burada ne müzik sadece kulağın ne de resim sadece gözün beğenisi için değildir; bu sanatların amacı varlığımızı dönüştürmektir (Coomaraswamy, 2016, s. 95). Dolayısıyla sanat her şeyden önce hakikate ulaşma, onu deneyimleme ve iyi olanı yapma amacına yöneliktir. Sanatın kendisinden beklenen katarsis yani arındırma işlevi de bu şekilde konumlandırılabilir. Buna göre insan sanat üretimi ve icrası aracılığıyla ya da sanat eserinden yararlanarak hakikate engel olan nefsi istek ve arzulardan kaynaklanan engellerden kurtularak arınacak; onları terk etmek suretiyle dünyevi meşgalelerden ve nesnelerin zahir görüntülerden kurtularak onların hakikat alemindeki asıllarına yönelecek ve her şeyin ardındaki hakikati temaşa ederek huzuru orada bulacaktır (Livingston, 1998, s. 55-56). İslam düşüncesinde de hakikatin taşıyıcısı ve tezahürü olarak görülmüş olan sanatın amacı ve epistemik işlevi insanı hakikate götürmektir. Dolayısıyla sanat her şeyden önce aşkın olan bir hakikatin temsili, tezahürü ve tecellisidir.

Geleneksel sanat anlayışında yaratma/sanat özü itibarıyla tanrısal bir faaliyettir ve insan da eserini yaparken ve yaratırken Tanrı'yı kendisine model olarak alır (Livingston, 1998, s. 61). Sanat eseri taklit ettiği modeli doğru temsil etmesiyle değerlendirilir. Sanatın taklit ettiği ezeli ve ebedi modeller aşkın (duyu ötesi) olduğu için sanatçı onları gözlem yoluyla değil, tefekkür yoluyla taklit edebilir (Coomaraswamy, 2016, s. 83). Burada sanatın aşkın görevi tefekküre yardımcı olmaktır (Guenon, 2014, s. 65). İnsan, sanat eserini üretirken ya da bir sanatı icra ederken biri düşünsel diğeri ameli olan iki melekesi aynı anda işlev görür: İlki ilahi alemde taklit edilebilir olan ideleri idrak ederken ikincisi ilahi alemdeki görülmeyen fakat idrak edilebilen bu taklit edilebilir modellerin (paradigma) fizik malzemeler üzerine taklit edilmesinden ibarettir (*mimesis*). Dolayısıyla sanat eseri aklın (*nous*) ve elin birlikte çalışmasını içerir. Yaratma işlemi insanın birlikte çalışan *(synergoi)* iki yönüne ruhi *(spiritual)* veya akli *(intellectual)* ben'ine, başka bir ifade pisiko-fiziki ben'ine tekabül eder. Sanat eserinin taklit edilen ilahi alemdeki modele uygun olarak yapılabilmesi insanın harici beni olan egosunun hakiki beni olan ruhuna uygun hareket etmesine ve ona tabi olmasına bağlıdır (Livingston, 1998, s. 62). Sanat, egonun alt edilmesine, ruhun özgürleşmesine ve terakkisine hizmet eder.

Geleneksel sanatta güzel olan iyi olandan bağımsız olarak düşünülemez ve düşlenmez. Bugün kullandığımızdan daha geniş kapsamlı olan antik dönem ve Orta Çağ'daki güzellik kavramı haz veren görüntü ile birlikte ahlaki değer ve faydayı da içermekteydi (Shiner, 2017, s. 67). Comaraswamy'nin belirttiği gibi geleneksel sanatçının öncelikli amacı güzelliğin yaratımı değil, hakikate uygun olarak iş görmektir. Hakikate uygun olan olarak yapılan şeyin kendiliğinden güzel olacağı kabul edilmiştir. Dolayısıyla güzelliğin yaratılması sanatçının sürekli göz önünde tutulması gereken öncelikli kaygısı değildir. Sanatçı her şeyden önce iyi ve doğruyu yapmaya dönük belirli bir amaç için çalışmaktadır; güzellik ise önceden belirlenmemiş bir gayedir (Livingston, 1998, s. 150). Coomaraswamy'e göre geleneksel sanat eserinde güzellik "kemale ermenin çekici gücüdür". Sanat eserinin güzelliği insanın şuurunu hayal ve kesretten uzaklaştırır. Kendisiyle ifade edilmek istenen hakikati insana hatırlatan eser verilmek ve ifade edilmek isteneni hakikat aleminde mevcut olduğu hâliyle ifade edilebildiği ölçüde güzeldir (Livingston, 1998, s. 151). Yaratılmışların hakikati kadar güzelliklerinin de Tanrı'dan geldiği düşünülür. Buna göre güzel sıfatıyla Tanrı bütün güzelliklerin fail ve nihai sebebidir

(Livingston, 1998, s. 153). Geleneksel öğretiye göre "güzelliğin güzel olarak vasıflandırılacak nesnenin hakikat alemindeki şekline veya oradaki düzene uygunluğu; çirkinliği ise nesnenin bu şekilde uygun olmayışı veya o düzene uygunluktaki noksanlık şeklinde tarif edilir (Livingston, 1998, s. 155).

Coomaraswamy'e göre bir bütün olarak bakıldığında üç tür sanat vardır. Bunların "birincisi akli görüntünün sembolü olan saf (nazari) sanattır; ikincisi, insanın dünyevi arzuları ve duyu organları aracılığıyla yaşadığı tecrübelerden kaynaklanan dinamik sanattır; Üçüncüsü ise, hissiz (ilham yoluyla olmadan) veya …soğukkanlılıkla nesnelerin ilâhî âlemdeki gerçek şekilleri ve suretleri üzerinde oynar, onları tahrif eder, arkasında hiçbir mana olmayan veya insanlara hiçbir şey söylemeyen, onlara hiçbir mesaj vermeyen "sözde" semboller veya konular üretir ve zaten mevcut olan sembollerden de sadece eğlendirmek amacıyla yaralanır." Esas konusu "batıni seyir hâlinde insanı kemale erdirmek isteyen saf (nazari) sanat" (Livingston, 1998, s. 109) olan ideal bir sanat eserinde olması gereken özellikleri ise Coomaraswamy şöyle sıralar:

> Bir sanat/edebiyat eseri, önce hakikatin gerçek düzenini ikna edici bir tarzda yansıtan ve telkin eden *archetypal* efsaneleri ve metafizik ilkeleri anlatmalıdır. İkinci olarak, evrenin nabzının en güzel şekilde duyulmasını sağlayan şiir tarzında sunulmalıdır. Çünkü -tercihan İlâhî şarkı tarzında söylenecek olan- bu tür şiir, hakikat de herkesin sahip olduğu ve her an tecelli etmeye, kendini göstermeye hazır hâldeki bilgiyi, sükûnet (durgunluk) hâlinde… idrak edebilmemiz için, fıtratımızdaki zıddiyetleri sebebiyle birbirleriyle mücadele eden muhtelif unsurları sakinleştiren kuvvetli vasıtalardır. Üçüncü olarak, bilgiye ulaşma vasıtası olarak kendi etkinliğini arttıran edebi vasıtalarla süslenmeli veya desteklenmelidir. Dördüncü olarak, iyi ve doğru bir şekilde yapıldığı takdirde sonuçta zaten mecburen olacağı gibi güzel olmalıdır. Mükemmeliyetin çekici gücü olan güzelliğin, insanın idrak gücü ile ilişkisi vardır. Bir sanat eseri, o eserin sanatçısının aklındaki en güzel hâlini, şeklini, manasını yeterli ve elverişli biçimde ifade edebildiği veya taklit edebildiği ölçüde mükemmeliyete yaklaşır. Sonuncu olarak, geleneksel eserin bir stili olmalıdır. Sadece sonradan insan tarafından esere ilave edildiği için şahsi olan bu stil, "bilginin, onu tahrif etmeden veya köklü mana değişiklerine sebep olmadan, eserin kendileri için yapıldığı şahısların hâl ve şartlarına uygun bir şekilde aktarabilme vasıtası" olarak kabul edilmektedir" (Livingston, 1998, s. 159).

Geleneğe göre insanın yetkinleşmesi sezgi ile elde edilen hakikatin bilgisiyle mümkün olduğundan sanat da insanın bilgiye ulaşmak için geliştirdiği en önemli araçlardan biridir. Asli görevi hakikati hatırlatmak olan sanat eserleri güzellikleri, insanı şok etme, arındırma, hayran bırakma, insan doğasında birbiriyle çatışan karşıt unsurları düzene koyma kapasiteleriyle insanın bu amaca ulaşmasına katkı sunarlar (Livingston, 1998, s. 187). Zira sanat(lar)ın gerçek değeri sıradan dilin sınırlılıklarını aşarak ve yeni ifade imkânları yaratmasında yatmaktadır. Sanat, yarattığı sembolik dil ve biçimler aracılığıyla, tefekküre destek ve insanı hakikate götürme işlevini ifa eder (Guenon, 2016, s. 64-65, 68). Eşyanın hakikatini hatırlatan, kutsallık vasfını haiz bu sanatların güzelliği, onların manevi hakikatinden, sembolizminin kusursuzluğundan, ayin ve manevi tefekküre yönelik faydalılığından kaynaklanır (Schuon, 2016, s. 142). Ruhu temsil eden, doğrudan veya dolaylı bir biçimde manevi olanı dışa vuran kutsal sanat (Schuon, 2016, s. 144) kişinin manevi gelişimi için temel bir işlev edinir.

Geleneksel sanatta asıl olan kadim olanın devam ettirilmesi suretiyle ezeli mesajın taşınması olduğundan modern sanattaki gibi yenilik, özgünlük ve bireyselliğin ön plana çıkarılması makul karşılanmaz. Sanat eseri bireyden/sanatçıdan çok uygarlığın/geleneğin ürünü ve tezahürüdür. Sanatçı da bu gelenek tarafından belirlenen kurallar ve ölçüler dahilinde hünerini en iyi şekilde sergilemeye çalışan bir uygulayıcıdır. Hâliyle sanatı icra eden sanatçı mutlak özgünlük ve yaratıcılık iddiasından ve hırsından uzak durmalıdır. Zira sanatçının sanatında ulaşabileceği mükemmeliyetin daima bir sınırı vardır. Bu nedenle "genel beşerî kaidelerin dışına" çıkılarak belirli bir yetkinliğe ulaşan sanatçı, "insanın fevkinden bir şeymiş gibi" putlaştırıldığında, "dehaların tanrılaştırıldığı" "zamanımızın modern sanat"larında olduğu gibi makul olmayan bir duruma dönüşür ve sanat, sanat olmaktan çıkar (Coomaraswamy, 1995,

s. 26). Sanatta asıl olan tanınma değil, sanat aracılığıyla arınma ve güzelliğin temaşası ve sanatın aracılık ettiği tefekkür ve temaşa yoluyla asli kökene dönüştür.

Sonuç

Sanat, tarih boyunca insanın kendisi, dış dünya ve aşkın hakikat ile en önemli ilişki kurma yollarından bir olagelmiştir. İnsan, sanat aracılıyla kendisini arındırıp yüceltmeye ve özgürleştirmeye çalıştığı gibi dünyayı da tezyin etmek suretiyle bir kısım çirkinliklerden arındırmaya ve güzelleştirmeye çalışmıştır. İnsanın iyilik ve doğruluk arayışını da içeren bu sürekli cemal arayışı, dünyayı güzelleştirme gayesi ve gayreti farkı sanatsal geleneklerin ve türlerin vücuda gelmesini sağlamıştır. Binlerce yıl yaşayan bu sanatsal gelenekler ve onların içeresinde üretim yapan sanatçıların çabasıyla devasa bir tarihsel miras oluşagelmiştir. Söz konusu sanat gelenekleri yüzyıllarca sanatçılara/zanaatçılara kılavuzluk etmiş, onların icra ettikleri mesleklerin, sanatsal faaliyet ve uygulamaların temel amaçlarını, işlevlerini, uygulama kurallarını ve ölçütlerini belirlemişlerdir. Modern döneme dek sanatçıdan beklenen şey yeni ve özgün bir şey ortaya koymak değil, söz konusu kural ve kaidelere bağlı kalarak hünerlerini en iyi şekilde ortaya koymak olmuştur.

Kadim sanat geleneklerinin tamamı kutsal bir karakteri haiz olup dini bir mesajın etrafında oluşagelmiş ve onun tezahürü olmuşlardır. İnanç, kadim çağlar boyunca sanatların amacını ve konusunu belirleyen en önemli etken ve beslenme kaynağı olmuştur. Klasik sanat gelenekleri kendini oluşa getiren uygarlıkların anlam dünyası çerçevesinde kültürün birliğini sağlamış, ona bir amaç aşılamış, asli değerler ve pratikler kümesinin tarihsel sürekliliğini temin etmişlerdir. Bu amaç ve değerlerin niteliği ve sürekliliği uygarlıkların aidiyetini belirlemiştir.

Tüm süreklilik vurgusuna karşın geleneklerin mutlak statik yapılar olmadığı açıktır. Tarihsel olarak oluşagelen gelenekler de toplumun tarihteki devinimiyle birlikte dönüşerek değişirler. Geleneğin adaptasyon yeteneğinin göstergesi olan bu değişim geleneğin hayatiyetinin en önemli kaynağıdır. Gelenekler bu şekilde hem dönüştürerek hem de dönüşerek geçmişten geleceğe uzanırlar. Bu süreklilik ve yenilenme diyalektiği içinde gelenekler bir kısım asli değerleri sonraki kuşaklara taşır ve böylece geçmiş, bugün ve gelecek arasında kültürel sürekliliği sağlarlar.

Geçmişten bugüne insanın sanata yaklaşımında büyük değişimler yaşanmıştır. Modernliğin yükselişi ve güzel sanatlar kategorisinin doğuşuyla birlikte insanın sanat anlayışında, sanatların icra biçiminde, amaç ve işlevlerinde büyük değişimler meydana gelmiştir. Her şeyden önce modern dönemle beraber klasik çağlardaki sanat ve zanaat birliği son bulmuş, sanatsal yaratımda bütünsellikler değil, bireysellik ön plana çıkmış, özgünlük ve yaratıcılık asli değer hâline gelmiş, sanatçı önemli bir statü kazanmıştır. Tüm bu değişimlerde kapitalizmin yükselişiyle birlikte bir sanat piyasasının ve yeni tüketici kitlesinin ortaya çıkışı belirleyici rol oynamıştır.

Aydınlanma ile birlikte insan yaşamındaki merkezi işlevini kaybetmesine paralel olarak din sanatın da temel teması olmaktan çıkmış, sanatın temel eğilimi, yol ve yöntemi, kapsamı ve amacı da hümanistik bir temelde yeninden tanımlanmaya başlanmıştır. Modern sanatın yükselişine paralel olarak geleneksel sanatın ilkeleri büyük ölçüde terk edilmiş; sanat aşkın bir hakikati hatırlatmanın ya da ona ulaşmanın aracı olmaktan çıkmış; bireylerin yaşamını dönüştürme amacından da büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Teknolojinin de gelişimiyle birlikte sanat, zamanla endüstriyel bir üretim faaliyetine, kültür endüstrisinin nesnesine, kültürel iktidar odaklarının aygıtına dönüşmüştür.

Aralarındaki tüm gerilimlere rağmen geleneksel ve modern olan sanatlar ancak birlikte var olabilirler. Zira her alanda olduğu gibi sanatta da modern olan kendisini gelenek aracılığıyla

tanımlar ve geleneğin karşısında konumlandırır; bu da geleneği modern olanın kurucu ötekisi hâline getirir. Dahası modern/güncel olma iddiası geleneksel olanı zorunlu olarak içermektedir. Zira gelenek olmaksızın ya da varsayılmaksızın modern olandan bahsetmek mümkün değildir. Hiç şüphesiz gelenek ve modern kavramına güncel anlamlarını ve özniteliklerini kazandıran şey insanın ilerlemeci zaman kavrayışı ve tarih algısıdır. Modern ve gelenek kavramları her şeyden önce bir zamansallığı/tarihselliği ifade etmektedirler. Ancak söz konusu kavramlar zamanla farklı tarihselliklere denk düştüğü düşünülen ya da iddia edilen dünyaya görüşlerini, konumuz bağlamında sanat görüşünü ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Oysa modern ve geleneksel sanat ayrımı esas itibarıyla modern bir ayrım olarak ortaya çıkmıştır. Dahası geleneğin (bilincinin) kendisi dahi modern bir olgudur; zira gelenek de ancak modern zamanda modernlik üzerinden kendi bilincine varmıştır.

Kaynakça

Bell, D. (2011). Modernizm ve kapitalizm. (Gürses, S. Çev.). Harrison, C. ve Wood, P. (Ed.). *Değişen Fikirler Antolojisi 1900-2000* (s. 1171- 1176). İstanbul: Küre Yayınları.

Burckhardt, T. (1994). *Aklın aynası: Geleneksel bilim ve kutsal sanat üzerine denemeler* (Volkan, E. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Cevizci, A. (2000). *Paradigma felsefe terimleri sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Coomaraswamy, A. K. (1995). *Sanatın tabiatındaki başkalaşım*. (Özdemiroğlu, N. Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları,

Coomaraswamy, A. K. (2016). Konuşma Temsili mi Düşünce Temsili mi?. B. Keeble. (Ed.). *Her İnsan Bir Sanatçıdır: Geleneksel Sanat Felsefesi Okumaları* içinde (69-107). (Uluç, T. Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Eco, U. (2017). *Ortaçağ estetiğinde sanat ve güzellik.* (Atakay, K. Çev.). İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Gombrich, E. H. (2007). *Sanatın öyküsü*. (Erduran, E. ve Erduran, Ö. Çev.). 8. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Guenon, R. (2003). *Kadim bilimler ve bazı modern yanılgılar*. (Topaçoglu, F. Çev.). 2. baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.

Guenon, R. (1990). *Niceliğin egemenliği ve çağın alametleri*. (Kanık, M. Çev.). 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

Guenon, R. (2014). Sanatlar ve geleneksel sanat anlayışı. Keeble, B. (Ed.). *Her insan bir sanatçıdır: Geleneksel sanat felsefesi okumaları* (s. 63-68). İstanbul: İnsan Yayınları.

Hançerlioğlu, O. (2012). *Felsefe ansiklopedisi (kavramlar ve akımlar)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hobsbawm, E. (2006). *Geleneğin icadı* (Şahin, M. M. Çev.), der. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Joseph R. G. (2005). Toplumsal değişim araştırmalarında yersiz kutuplaşma: Gelenek ve modernite. (Canatan, B. Çev.), *Muhafazakâr Düşünce,* 1(3), 55-72.

Kierkegaard, S. (2005). *Günlüklerden ve makalelerden seçmeler* (Kapaklıkaya, İ. Çev.) İstanbul: Anka Yayınları.

Livingstone, R. (1998). *Geleneksel edebiyat teorisi* (Özdemiroğlu, N. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Mangion, C. (2015). Gelenek, iletişim ve toplumsal yeniden üretim üzerine. (Yıldızer, E. ve Bal, M. Çev.). *Kaygı*, (25), 153-167.

Marshall, G. (2009). *Sosyoloji sözlüğü.* (Akınhay O. ve Kömürcü, D. Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları,

Nasr, S. H. (1992). *İslam sanatı ve maneviyatı.* (Demirhan, A. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (1997). *Makaleler 2* (Yalçın, Ş. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (1999). *Bilgi ve kutsal*. (Yazar, Y. Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
Nasr, S. H. (2016). *Genç Müslümana modern dünya rehberi*. (Gündoğdu, O. S. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
Oldmeadow, H. (2013). "Çağların işaretleri ve geleneğin ışığı", (Uluç, T. Çev.). *Geleneğe ihanet: Modernitenin manevi krizlerine dair makaleler* içinde (s. 19-25). İstanbul: İnsan Yayınları.
Özlem, D. (2016). *Kavramlar ve tarihleri*. İstanbul: Notos Kitap.
Read, H. (1981). *Sanat ve toplum*. (Mülayim, S. Çev.), Ankara: Umran Yayınları.
Sarı, E. (2018). Sanat olgusunun tarihsel süreçte değişen tanımı, işlevi ve değeri üzerine, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 45 (2), 131-154.
Schuon, F. (2006). *Light on the Ancient Worlds*, ed. Deborah Casey, trans. Deborah Casey, Mark Perry, Jean-Pierre Lafouge and James S. Cutsinger. World Wisdom, Inc.
Schuon, F. (2013). *İslam'ı anlamak.* (Kanık, M. Çev.). 5. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.
Schuon, F. (2016). "Sanatın ilke ve kriterleri". Keeble, B. (Ed.). *Her insan bir sanatçıdır: Geleneksel sanat felsefesi okumaları* (s. 141-170). (Uluç, T. Çev.). 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
Schuon, F. (2019). *Esoterism as principle and as way*, ed. Harry Oldmeadow, trans. Mark Perry and Jean-Pierre Lafouge, World Wisdom, Inc.
Shiner, L. (2017). *Sanatın İcadı*. (Türkmen, İ. Çev.). 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Shils, E. (2002). "Gelenek", *İnsan bilimlerine prolegomena*, (der. ve çev. Hüsamettin Arslan), İstanbul: Paradigma Yayınları.
Tak, A. (2013). "Gelenekselci ekol'ün sanat anlayışı ve İslam sanatı", Öçal, Ş. ve Özyurt, C. (Ed.). *Modernizm ve gelenekselcilik arasında din,* İçinde (s. 87-126). Ankara: Hece Yayınları.
Tanpınar, A. H. (1995). *Yahya Kemal*. 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum*. İstanbul: Yarın Yayınları.
Williams, R. (2012). *Anahtar sözcükler*. (Kılıç, S. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
Wood, A. W. (2009). *Kant*. (Kovanlıkaya, A. Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1635446*

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Hadis Bilgilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Alan Araştırması: Adıyaman-Merkez Örneği[1]

A Field Research on the Nature of Hadith Knowledge of Kuran Kourse Teachers: Adiyaman-Central Case

Recep ASLAN[a]* Fatih GÜRBÜZCAN[b]

[a] Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0009-0002-1972-9726
[b] Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7500-2751

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 7 Şubat 2025
Kabul tarihi: 11 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Din,
Hadis,
Kur'an kursu öğreticisi,
Din eğitimi,
Adıyaman.

ÖZ

İslam dininin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerdir. Toplumun gelişmesi ve güçlenmesi için kişilere sağlıklı bir din eğitiminin sunulması gerekmektedir. Bireylerin bu ihtiyacını karşılayacak en önemli kurumlardan biri de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olan Kur'an kurslarıdır. Bu kurslar, bireylere sağlıklı bir din eğitimi verilebilmesi için oluşturulmuş yaygın din eğitimi kurumlarıdır. Bu kurumlardan temel eğitim çağındaki çocuklar ve yükseköğretim çağındaki gençler öğrenim görebildiği gibi, uzun bir yaşam tecrübesine sahip yaşlılar olmak üzere toplumun her kesiminden bireyler yararlanabilmektedir. Ülkemizde önemli bir işleve sahip olan Kur'an kurslarında görevli öğreticilerin yeterli düzeyde hadis bilgisine sahip olması beklenmektedir. Bu kurslarda görev yapan Kur'an kursu öğreticileri, toplumun din anlayışında önemli bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle Kur'an kursu öğreticilerinin sağlam ve sahih dini bilgiye vakıf olmaları gerekmektedir. Bu bilgiye ise yalnızca Kur'an ve hadis merkezli ilmi bir birikime sahip olmakla ulaşılabilir. Toplumu dini konularda aydınlatma görevi bulunan Kur'an kursu öğreticilerinin hadisleri anlama ve hayata aktarmada büyük sorumlulukları bulunmaktadır. Bu hususta Kur'an kursu öğreticilerinin toplumda yer edinen hurafeleri, uydurma rivayetleri ve yanlış din algısını düzeltebilecek güçte olduklarına dikkat çekilmektedir. Bu çerçevede, Adıyaman ili Merkez ilçesinde görevli Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgilerinin mahiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda, Kur'an kursu öğreticilerinin sahih ve uydurma rivayetleri ayırt etme hususunda zorlandıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle Kur'an kursu öğreticilerinin hadis alanındaki bilgi düzeylerinin daha üst bir seviyeye çıkabilmesi adına gerekli görülen tavsiyelerde bulunulmuştur. Araştırmada, geniş kitlelere ulaşma imkânı sunan anket yöntemi kullanılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: February 7, 2025
Accepted: April 11, 2025

Keywords:
Religion,
Hadith,
Quran course instructor,
Religious education,
Adıyaman.

ABSTRACT

The fundamental sources of Islam are the Holy Quran and the Hadiths of the Prophet. To ensure the development and strengthening of society, individuals must be provided with a proper religious education. One of the most important institutions that fulfill this need is the Quran courses affiliated with the Presidency of Religious Affairs. These courses are widespread religious education institutions established to provide individuals with a sound religious education. People from all segments of society, including children of primary school age, young people in higher education, and the elderly with extensive life experience, can benefit from these institutions. In Quran courses, which hold a significant function in our country, instructors are expected to have a high level of knowledge. The instructors at these courses play a crucial role in shaping society's understanding of religion. Therefore, Quran course instructors must possess solid and authentic religious knowledge. This knowledge can only be attained through a scholarly foundation based on the Quran and Hadiths. Quran course instructors, who have the duty of enlightening society on religious matters, bear great responsibility in understanding Hadiths and applying them to daily life. In this regard, emphasis is placed on the fact that Quran course instructors should have the capability to correct superstitions, fabricated narrations, and misconceptions about religion that prevail in society. Within this framework, this study aimed to determine the nature of the Hadith knowledge of Quran course instructors working in the central district of Adıyaman province. In our study, it has been determined that Qur'an course instructors have difficulty distinguishing between authentic and fabricated narrations. Additionally, recommendations were made to enhance the knowledge level of Quran course instructors in the field of Hadith. A survey method, which provides the opportunity to reach a broad audience, was used in the research.

[1] Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi Birimi tarafından Hızlı Destek Projesi olarak İLHYTF. HZP. 24. 02 proje numarası ile desteklenmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: recep_aslan72@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This study is a field research conducted on the nature of Hadith knowledge among Quran course instructors in the central district of Adıyaman. The aim of our research is to reveal the interest and knowledge levels of the instructors working in Quran courses regarding Hadith, which is one of the main sources of the Islamic religion. Quran course instructors are effective and competent individuals in terms of religious knowledge in society. Therefore, the knowledge levels of Hadith among the instructors working in these institutions will give us clues about the general knowledge level of Hadith in society. In the rapidly changing conditions of society, updating the knowledge of Hadith is also necessary and important. This research will contribute positively to understanding the interest and knowledge levels of Quran course instructors regarding Hadith, thus enabling the relevant institutions to take necessary measures. The correct understanding and practice of religion depend on the proper knowledge and understanding of Hadith.

The subject of our research is to determine the knowledge levels of Quran course instructors regarding Hadith. In this context, our study aims to answer the following questions:

- How knowledgeable are course instructors about hadith methodology, and what is their attitude toward fabricated narrations?
-How are the knowledge levels of Quran course instructors about Hadith affected by age, education level, and duration of service?
-What are the main sources for Quran course instructors in learning Hadith?
-What are the attitudes of Quran course instructors towards Hadith?

In the research, the survey method was used as the data collection tool. The survey form is valid and reliable because the necessary stages and scientific measures related to these stages were followed in its development. The survey form consists of five sections: the first section contains information about the personal characteristics and professional statuses of the Quran course instructors. The second section includes information on the Quran course instructors' interest in basic hadith sources and whether they have read these sources. The third section has questions aimed at measuring the Quran course instructors' interest in the field of hadith. The fourth section includes multiple-choice questions related to basic hadith concepts. The fifth section has multiple-choice questions with mixed content, including verses, authentic hadiths, fabricated hadiths, and proverbs on various subjects. The topics in question are faith, worship, knowledge, women and family, food and drink, asceticism, death and beyond, virtues, and social relations. The topics were selected from the service areas needed by society and frequently asked to Quran course instructors.

The SPSS program was used to analyze the statistical data obtained from the survey results. Each section was tried to be interpreted using scientific research methods and techniques. The answers given by the Quran course instructors to the survey questions were entered into the SPSS program. After analyzing the responses with the SPSS computer program, the data obtained were summarized with tables and figures as much as possible to reach the desired goal.

It has been observed that the most read Hadith source by Quran course instructors is Riyâzu's-Sâlihîn with a percentage of 76.8%. The second most read Hadith book is Hadislerle İslam with a percentage of 75.0%. We believe that Hadislerle İslam, recently published by the Presidency of Religious Affairs, will become the most read book as it is becoming increasingly popular among Quran course instructors. The least read Hadith book by Quran course instructors is Râmûzü'l Ehâdis with a percentage of 80%.

According to our research, 6.1% of Quran course instructors consider themselves sufficient in the field of Hadith, 7.3% follow current publications related to Hadith, and 58.5% partially follow these publications. This indicates that Quran course instructors do not follow current publications sufficiently. A large majority of 91.5% of Quran course instructors state that they consider the authenticity of Hadiths important when conveying them. This shows that the instructors are sensitive about the authenticity of Hadiths. However, feedback from Quran course instructors shows that they struggle to distinguish between authentic and fabricated Hadiths. 66.6% of Quran course instructors state that one of the biggest reasons for superstitions in society is the widespread use of fabricated narrations.

According to the data obtained regarding authentic Hadiths from Quran course instructors; the most known authentic Hadith is "I swear by Allah in whose hand my life is, reciting Surah Al-Ikhlas is equal to one-third of the Quran" with a percentage of 88.3%. The second most known authentic Hadith is "You will not enter Paradise until you believe, and you will not believe until you love one another" with a percentage of 84.8%. The least known authentic Hadith is "Help your brother whether he is an oppressor or oppressed" with a percentage of 56%. It has been observed that Quran course instructors have confusion in distinguishing between authentic and fabricated Hadiths, with 25.3% responding with proverb and 18.7% with fabricated Hadith for this authentic Hadith.

According to the data related to fabricated Hadiths; the most known fabricated narration is "Consult with your wives, but do not follow their opinions" with a percentage of 89.0%. The least known fabricated narration is "I was a hidden treasure; I wished to be known and hence I created the creatures" with a percentage of 31.9%. The responses of Quran course instructors regarding fabricated narrations indicate that the overall rate of knowledge about fabricated narrations is low.

Giriş

İslam dininin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerdir. Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere kendisine elçilik görevi verilen Hz. Peygamber, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir (Enbiyâ Suresi 21: 107). Aynı zamanda O, insanlığa en güzel örnek olarak takdim edilmiştir (Ahzâb Suresi 33: 21). Hz. Peygamber, elçilik görevi gereği Allah'tan aldığı mesajı insanlara tebliğ (Mâide Suresi 5: 67) ve tebyîn (Nahl Suresi 16: 44) etmekle görevlendirilmiştir.

Kur'an-ı Kerim, birçok ayetinde inananların Allah ile birlikte Hz. Peygamber'e de itaat etmelerini emretmiş (Âl-i İmrân Suresi 3: 32) hatta Hz. Peygamber'e itaat eden kişinin Allah'a itaat etmiş olacağını haber vermiştir (Nisâ Suresi 4: 80). Hz. Peygamber'in getirdiği mesajı kabul eden sahabe, O'nun otoritesini kabul etmiştir. Sahabenin bu kabulündeki ana etkenler, iman ve hidayetin yanında muhabbet, teslimiyet ve samimiyettir. Onlar, Hz. Peygamber'i her yönüyle kendileri için örnek ve rehber edinmişler, O'na gönül bağıyla bağlanmışlardır (Erul, 2014, s. 120).

Sünnetin günümüze taşınmasında başta sahabe ve daha sonraki nesiller, büyük bir çaba harcamışlardır. "Söz, fiil, takrir, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen her şey" (Yücel, 2014, s. 31) şeklinde tanımlanan hadislerin, daha sonraki nesillere aslına uygun bir şekilde aktarılması neticesinde hadis ilmine dair literatür şekillenmeye başlanmıştır.

Hadisler, Kur'an-ı Kerim ayetleri gibi çağımıza kadar değişmeksizin gelmemiştir. Değişik fikirlere sahip insanlar, Kur'an'da görüşlerini destekleyecek bir delil bulamadıklarında, Hz. Peygamber adına yalan beyanda bulunarak görüşlerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle, hadis uydurma faaliyetlerinde bulunulduğu görülmüştür (Yıldırım, 2011, s. 17).

Hadis ilimleri ile uğraşan İslam bilginleri, Hz. Peygamber'e nispet edilen her rivayeti hadis diyerek nakletmedikleri, çok titiz bir araştırma neticesinde eserler kaleme aldıkları bilinmektedir. Tüm hassas araştırmalara karşın birçok rivayet, hadis diye nakledilmiştir. Bu söylentilerin halk nezdinde şöhret bulması, toplumun bir kesiminin özelde hadislere karşı genelde ise İslam'a karşı güven sorununu doğurmuştur. Bu durum, asrımızda hadislerin topyekün olarak reddedilmesine kadar varmıştır. Hadislerin reddi, Kur'an'ın anlaşılması ve yaşanması hususunda birtakım sorunlara yol açmıştır.

Toplumda, manevi eğitim alanında etkin bir role sahip olanların başında din görevlileri gelmektedir. Ülkemizde yaygın din eğitiminin en önemli kurumlarından biri de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Kur'an kurslarıdır. Bu kurslarda eğitim görenler, genelde dini bilgilerini okumaktan daha çok dinleme ve görme yollarıyla elde eden kimselerdir. Bu kimselerin, kendilerine öğretilen bu bilgileri çoğu zaman olduğu gibi kabul ettikleri görülür (Karaman, 1971, s. 352). Bu kurumlardan, okul öncesi çağındaki çocuklardan gençlere, evliliğe henüz yeni başlamış yetişkinlerden uzun bir yaşam tecrübesine sahip yaşlılara kadar çok geniş bir halk kitlesi faydalanabilmektedir. Dolayısıyla, Kur'an kursları, toplumun geniş kesimlerine dini eğitim veren kurumlardır (Karasu, 2019, s. 482). İşte bu noktada, bu kurumlarda eğitim veren Kur'an kursu öğreticilerinin, toplumun din anlayışına sahip olmasındaki rolünün büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bu nedenle bu öğreticilerin sahih bir dini bilgiye sahip olmaları beklenmektedir. Bu da Kur'an kursu öğreticilerinin İslami ilimlere vakıf olmalarıyla mümkündür. İşte bu çerçevede, araştırmamızda Adıyaman-merkez örneğinde, Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgilerinin mahiyeti üzerine bir alan araştırması yapılmıştır.

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın Amacı

Hadis ilmi, İslam dininin ana kaynaklarından biridir. Bu nedenle, sahih bir din algısının oluşabilmesi, Kur'an-ı Kerim'le beraber hadis öğreniminin de sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesine bağlıdır. Toplumda yaygın olarak görülen bazı uydurma rivayetlerin halk arasında hadis diye anılması, yanlış din algısının oluşmasına zemin hazırlayacaktır. Toplumda bu algıyı düzeltecek faktörlerden biri de Kur'an kursu öğreticileridir.

Araştırmamızın amacı, Kur'an kurslarında görevli öğreticilerin, İslam dininin ana kaynaklarından biri olan hadis ile ilgi ve bilgi düzeylerini belirlemektir. Kur'an kursu öğreticileri, toplumda din bilgisi alanında etkili ve yetkin bireylerdir. Bu nedenle, bu kurumlarda görevli olan öğreticilerin hadis bilgi düzeyleri, bizlere toplumun hadis bilgi seviyesi hakkında ipuçları verecektir. Hızla değişen toplum koşullarında, hadis bilgilerinin de güncellenmesi ihtiyaç ve önem arz etmektedir. Bu araştırma, Kur'an kursu öğreticilerinin hadis ile ilgi ve bilgi seviyelerinin anlaşılmasına, böylelikle ilgili kurumlarca gerekli görülen tedbirlerin alınmasına olumlu katkı sağlayacaktır. Dinin doğru anlaşılması ve yaşanması hadislerin doğru bilinmesi ve anlaşılmasına bağlıdır.

Araştırmanın Problemi

Topluma dini konularda rehberlik etme, onlara sahih bilgiyi verme görevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na aittir. Din hizmeti yürütmekle görevli Diyanet İşleri Başkanlığı, bu vazifesini daha çok vaiz, imam-hatip ve Kur'an kursu öğreticileri aracılığıyla yerine getirmektedir.

Araştırmamızın konusu, Kur'an kursu öğreticilerinin uydurma rivayetlerle, halkın din konusunda yanlış yönlendirilmesini tespit etmeye yöneliktir. Bu çerçevede çalışmamızda şu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır:

- Kur'an kursu öğreticilerinin hadis usulü konusundaki bilgileri ve uydurma rivayetlere karşı tutumları nasıldır?
- Kur'an kurslarında görevli olan öğreticilerin hadis bilgilerini yaşları, eğitim düzeyleri ve hizmet süreleri ne ölçüde etkiler?
- Kur'an kursu öğreticilerinin hadis öğreniminde başvurdukları temel kaynaklar nelerdir?
- Bu kurslarda görevli öğreticilerin hadislere yönelik tutumu nasıldır?

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

En geçerli ve güvenilir araştırma, evrenin tamamını kapsayan araştırmadır. Ancak, toplum bilim çalışmalarında; zaman, maliyet ve emek gibi sınırlayıcı etkenler bulunduğundan, evrenin tamamı yerine, onu temsil yetkisine sahip bir parçası seçilmek suretiyle o parça üzerinden inceleme yapılır (Gökçe, 2004, s. 78-83).

Araştırma çerçevesinde incelenen tüm kişilerden oluşan gruba evren; bu evreni temsil ettiği varsayılan belirli sayıda seçilmiş kişilerden oluşan grup ise örneklem olarak adlandırılır. Örneklem, bütünün içerisinden seçilen bir kısmı temsil eder. Bu parça sayesinde araştırma, geniş ve lüzumsuz bilgiden kurtularak zaman, araç-gereç ve maliyet gibi konularda tasarruf imkânı sağlar. Bu sayede, örnekleme yapılırken tüm evren hakkında genel ifadeler kullanma olanağı verir (Yoğurtçugil, 1976, s. 81-86).

Araştırmanın evreni, Adıyaman ili merkez ilçede görev yapan Kur'an kursu öğreticileridir. Diğer ilçelerde mevcut Kur'an kursu sayısı ve bu kurslarda görev yapan Kur'an kursu öğretici sayısının yetersiz olduğu düşünüldüğünden, yalnız merkez ilçedeki Kur'an kursu öğreticilerine anket yapılmıştır. Adıyaman ili merkez ilçede görevli toplam 130 Kur'an kursu

öğreticisinden, temsil niteliğini taşıdığı düşünülen 82 Kur'an kursu öğreticisi, rastlantısal olarak örneklem için seçilmiştir.

Araştırmanın yapıldığı tarihte Adıyaman ili merkez ilçede 110 Kur'an kursu mevcut idi. Bu kurslarda toplam 130 Kur'an kursu öğreticisi, kadrolu ve sözleşmeli olarak görev yapmaktaydı. Adıyaman merkez ilçede görev yapan, araştırmamıza katılan Kur'an kursu öğreticilerinden; 45'i ilahiyat fakültesi, 21'i ön lisans, 11'i imam hatip lisesi, 4'ü diğer lisans ve 1'i yüksek lisans mezunu idi.

2023 yılının verilerine göre Adıyaman ilinin nüfusu 604.978[2] Adıyaman merkez ilçenin nüfusu ise 284.839[3]'dur.

Araştırmanın Varsayımları

Bu araştırmamızdaki varsayımlarımız şunlardır:

1. Kur'an kursu öğreticilerinin büyük çoğunluğu anketteki soruları özenle cevaplayacaklardır.

2. Araştırmamızda kullandığımız veri toplama araçları geçerli ve güvenilirdir.

3. Anket uygulanan örneklem, genel olarak evreni yansıtmaktadır.

4. Kur'an kursu öğreticilerinin büyük bir kısmı ilahiyat fakültesi mezunudur.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamız, 2024 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Adıyaman İl Müftülüğü'ne bağlı merkezde görev yapan Kur'an kursu öğreticileri ile yapılmıştır.

Anket sonucunda elde edilen verilerin sonuçları, ölçme aracının uygulandığı 2024 yılı için geçerlidir. Çalışmada incelenen konu ile ilgili verilerin toplanması, kullanılan ölçme aracı ve örneklem ile sınırlı kalmıştır.

Araştırmanın Yöntemi, Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada, veri toplama aracı olarak anket yöntemi tercih edilmiştir. Anket formu hem geçerlidir hem de güvenilirdir. Çünkü bu araçlar geliştirilirken, takip edilmesi gereken aşamalara ve bu aşamalarla ilgili bilimsel ölçütler dikkate alınmıştır. Anketin oluşturulmasında problem tespit edildikten sonra ilgili uzmanlardan görüş alınarak anket soruları hazırlanmış, ön uygulama yapılmıştır. Bu aşamalar neticesinde anketten geçerli ve güvenilir sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Anket formlarının uygulanabilmesi için gerekli yasal izinler alınmıştır. Adıyaman İl Müftülüğü aylık mutat toplantısında, örneklemi oluşturan Kur'an kursu öğreticilerine anket ile ilgili gerekli bilgilendirme yapılmıştır. Toplantı sonunda anket Google form ile internet üzerinden uygulanmıştır. Katılımcıların anketi sağlıklı bir şekilde cevaplandırmaları sağlanmıştır.

Anket formu beş bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde Kur'an kursu öğreticilerinin kişisel özellikleri ve mesleki durumlarına dair bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde, Kur'an kursu öğreticilerinin temel hadis kaynaklarına olan ilgileri ve bu kaynakları okuyup okumadıklarına dair bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölümde, Kur'an kursu öğreticilerinin hadis alanına olan ilgilerini değerlendiren sorular bulunmaktadır. Dördüncü

[2] Bkz: https://www.nufusu.com/il/adiyaman-nufusu
[3] Bkz: https://www.nufusu.com/ilce/merkez_adiyaman-nufusu

bölümde, temel hadis kavramları ile ilgili çoktan seçmeli sorular bulunmaktadır. Beşinci bölümde ise farklı konulara ilişkin ayetler, sahih hadisler, mevzu hadisler ve atasözlerinin karışık olarak verildiği çoktan seçmeli sorular bulunmaktadır. Bahsi geçen sorular; iman, ibadet, ilim, kadın ve aile, yeme içme, zühd, ölüm ve ötesi, faziletler ve toplumsal ilişkiler ile ilgili konulardır. Konu başlıkları toplumun ihtiyaç duyduğu ve Kur'an kursu öğreticilerine sıkça yöneltilen hizmet alanlarından seçilmiştir.

Anket sonucunda elde edilen istatiksel verilerin analiz edilmesinde SPSS programı kullanılmıştır. Her bölüm bilimsel araştırma yöntem ve tekniği kullanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Kur'an kursu öğreticilerinin anketteki sorulara vermiş olduğu cevaplar SPSS programına girilmiştir. Anket etrafında oluşacak olan cevapların bilgisayar programında (SPSS) analizinin yapılmasından sonra ortaya çıkan veriler, mümkün olduğu kadar tablolaştırma ve şekiller ile bulguların özetlenmesi sağlanarak istenilen amaca ulaşılmıştır.

Konu ile İlgili Yapılan Araştırmalar

Mehmet Bilen'e ait, *"T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Camilerde Görev Yapan İmamların Hadis Bilgilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma (Ankara, Şırnak Örneklemi)",* (AÜSBE, Ankara, 1996), yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden meydana gelmiştir. Ankara ve Şırnak illerinde görevli 213 din görevlisinin hadis bilgi düzeylerinin mahiyetinin tespit edilmesi amacıyla hazırlanan anketin verileri analiz edilmiştir (Bilen, 1996, s. 81-104).

Mehmet Bilen'e ait diğer bir çalışma olan *"Din Görevlilerinin Hadis Bilgileri üzerine"* adlı makalesi.

Bilen, yüksek lisans tezinde uygulamış olduğu aynı anketi 2006 yılında Isparta ilinde görev yapan din görevlilerine de uygulamıştır. Burada elde ettiği bulguları, yüksek lisans tezindeki bulgularla mukayese etmeye çalışmıştır (Bilen, 2007, s. 81-104).

Davut Kurkut'un *"Sünnetin Hayata Aktarılmasında Din Görevlilerinin Fonksiyonu (Kayseri Örneği)"* adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Kurkut'un veri toplama aracı olarak esas aldığı anket, Kayseri'de bulunan 174 din görevlisine uygulanmıştır. Çalışmada din görevlilerin hadis algısı, temel hadis kaynaklarından faydalanma ve hadis ile ilgili bilgi düzeyleri, sünnetin günümüze taşınmasında din görevlilerinin fonksiyonu, yeterlilikleri ve karşılaştıkları zorluklar değerlendirilmiştir (Kurkut, 2012).

Hatice Yılmaz Ülkü'nün *"T.C. Diyanet İşleri Başkanlığında Görevli Kur' an Kursu Öğreticilerinin Hadis Bilgileri Üzerine Bir Alan Araştırması (Konya-Meram ve Kocaeli-Gebze Örneği)"* yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Ülkü, çalışmasında anket yöntemini kullanmıştır. Kocaeli- Gebze ve Konya- Meram ilçelerindeki Kur'an kurslarındaki görevli öğreticilerinin, hadis konusuna dair bilgi düzeyleri hakkında yapılmış bir alan araştırmasıdır (Ülkü, 2019).

Ali Çelik'in *"Halkın Hadis Bilgisi ve Bilgi Kaynakları (Ahmediyye Örneği)"* adlı eserinde, toplumun sahip olduğu Hadis/Sünnet bilgisinin bir takım yanlış öğrenme ve anlamaları içerdiği tespit edilmiştir. Çok sayıda uydurma söz Hz. Peygamber (sav)'e izafe edilmiştir. Bu nedenle dini birtakım problemlerin ortaya çıkmasına yol açtığı görülmektedir. Eserde problemin kaynağı tespit edilerek çözümüne ışık tutulmuştur (Çelik, 2019).

Meltem Gündüz'ün *"Din Görevlilerinin Hadis Bilgilerinin Mahiyeti Üzerine Bir Alan Araştırması (Eskişehir ve Kütahya Örneği)"* yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Gündüz, Kütahya ve Eskişehir illerindeki 350 din görevlisi ile anket yapmıştır. Çalışmada, din görevlilerin hadis kaynak bilgileri, bu kaynakları okuma oranları ve hadislerin sıhhat değeri gibi konularda din görevlilerinin bilgi düzeyini tespit etmiştir. Ayrıca din görevlilerine bazı önerilerde bulunmuştur (Gündüz, 2019).

Recep Aslan ve Elif Kocabaş'ın *"Kur'an Kursu Öğreticilerinin Hadis Bilgileri Üzerine Bir Değerlendirme: Gaziantep Örneği"* adlı araştırma makalesi.

Recep Aslan danışmanlığında, Kocabaş 2019 yılında Gaziantep ili Şahinbey ve Şehitkâmil merkez ilçelerindeki Kur'an kursu öğreticileri ile bir alan araştırması yapmıştır. Bu araştırmaya, 151 Kur'an kursu öğreticisi katılmıştır. Bu çalışmada, Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgi düzeyleri incelenmiştir (Aslan ve Kocabaş, 2022, s. 1069-1089).

Bulgular ve Tartışma

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Bireysel ve Mesleki Durum Dağılımı

Araştırmamız sonucunda, uygulanan anketten elde edilen verilere göre, Kur'an kursu öğreticilerinin yaş kategorileri, görev süreleri, eğitim seviyeleri ve görev yaptıkları yerlerin türleri aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: Kur'an Kursu Öğreticilerinin Bireysel ve Mesleki Durumları

		Sayı	Oran
Yaş	18-30	23	28,0%
	31-40	29	35,3%
	41-50	28	34,2%
	51 ve üzeri	2	2,5%
Hizmet Yılı	1-5	31	37,8%
	6-10	12	14,6%
	11-15	27	33,0%
	16-25	10	12,2%
	26 ve üzeri	2	2,4%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	11	13,5%
	Ön Lisans	21	25,6%
	İlahiyat Fakültesi	45	54,9%
	Diğer Lisans	4	4,8%
	Yüksek Lisans	1	1,2%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	80	97,6%
	Kasaba	0	0,0%
	Köy	2	2,4%
Toplam		82	100,0%

Çalışmamıza Adıyaman ilinden 82 Kur'an kursu öğreticisi katılmıştır. Katılımcıların tamamı demografik bilgilerini paylaşmıştır. Ankete katılan Kur'an kursu öğreticilerinin çoğunlukla genç yaşta olduğu ve ilahiyat fakültesi mezunu oldukları görülmüştür. Analizde kayıp veriler (missing) olduğunda, geçerli yüzdeler üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Kaynak Bilgilerine Dair Bulgular

Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgilerini değerlendirebilmek amacıyla, onlara hadis alanındaki kaynak eserleri okuyup okumadıkları sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların cevap kısmında "Arapça okudum" ile "Kısmen Arapça okudum" ve "Türkçe okudum" ile "Kısmen Türkçe okudum" değerleri birleştirilerek tek bir değer elde edilmiştir. Tablo bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Tablo 2: Kur'an Kursu Öğreticilerinin Kaynak Bilgileri ile İlgili Durum

Kitap Adı	Okudum				Okumadım		Kütüphanemde			
							Var		Yok	
	Arapça	Oran	Türkçe	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Sahih-i Buhârî	19	23,4	56	69,1	16	19,7	28	56,0	22	44,0
Sahih-i Müslim	20	24,7	45	55,5	26	32,1	18	36,0	32	64,0
Sünen-i Ebû Dâvud	9	11,1	22	27,1	52	64,2	6	12,0	44	88,0
Sünen-i Tirmîzî	11	13,5	28	34,5	42	51,9	14	25,0	42	75,0
Sünen-i Nesâî	8	10,0	17	21,3	54	67,5	14	26,9	38	73,1
Sünen-i İbn Mâce	9	11,4	17	21,6	50	63,3	12	22,2	42	77,8
Riyâzü's- Sâlihîn	25	30,5	63	76,8	11	13,4	46	85,2	8	14,8
Râmûzü'l Ehâdis	2	2,5	11	13,8	64	80,0	2	4,3	44	95,7
Hadislerle İslam	16	20,0	60	75,0	13	16,2	44	81,5	10	18,5
Hadis Usulü	14	17,5	68	85,0	10	12,5	40	77,0	12	23,0

Tablo 2'de sunulan verilere göre en çok okunan hadis kitabı *Riyâzü's- Sâlihîn* adlı eserdir. Daha sonra ise sırayla *Hadislerle İslam, Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim* kitapları takip etmektedir. En az okunan eser ise %80 oran ile *Râmûzü'l Ehâdis'*tir. Bu eseri de sırasıyla *Sünen-i Nesâî* ve *Sünen-i Ebû Dâvud* kaynak eserleri takip etmektedir. Kur'an kursu öğreticilerinin %85,2'si *Riyâzü's- Sâlihîn'i*, %81,5'i *Hadislerle İslam* adlı eseri kütüphanesinde bulundurmaktadır.

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Hadislerle İlgili Tutumuna Dair Bulgular

Likert-tipi sorular, çalışılan konuyla ilgili tutum ya da görüşlere dair ifadelere katılım seviyesini belirten seçenekler içerir. Bu tip sorularda katılım seviyesini belirleyebilmek için iki uç nokta arasında birden fazla seçenek sunulmaktadır. Bu seçenekler "en iyiden en kötüye" veya "en yüksekten en düşüğe" doğru dereceli bir şekilde sunulur. Değerlendirme sürecinde, bu seçeneklerin derecelerine göre kodlanmak suretiyle analizi yapılır (Turan vd., 2015, s. 188). Bu kısımda ankete katılan katılımcılara bu ölçekle yöneltilen dört soruya verdikleri yanıtların analizi yapılacaktır.

a) Hadis alanı ile ilgili yeterli bilgiye sahibim

Tablo 3: "Hadis alanı ile ilgili yeterli bilgiye sahibim" İfadesiyle İlgili Durum

		Evet		Kısmen		Hayır	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	2	9,5%	19	90,5%	0	0,0%
	31-40	1	3,5%	22	75,8%	6	20,7%
	41-50	2	7,1%	19	67,9%	7	25,0%
	51 ve üzeri	0	0,0%	2	66,6%	1	33,3%
Hizmet Yılı	1-5	3	10,0%	25	83,3%	2	6,7%
	6-10	1	7,1%	11	78,6%	2	14,3%
	11-15	0	0,0%	18	69,2%	8	30,8%
	16-25	1	10,0%	6	60,0%	3	30,0%
	26 ve üzeri	0	0,0%	2	100%	0	0,0%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	1	9,1%	8	72,7%	2	18,2%
	Ön Lisans	0	0,0%	15	71,5%	6	28,5%
	İlahiyat Fakültesi	4	8,8%	35	77,8%	6	13,4%
	Diğer Lisans	0	0,0%	3	75,0%	1	25,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	100%	0	0,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	5	6,3%	60	75,0%	15	18,7%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	Köy	0	0,0%	2	100%	0	0,0%
Toplam		5	6,1%	62	75,6%	15	18,3%

Tablo 3'e göre göreve yeni başlayanlar ile imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi eğitimi almış Kur'an kursu öğreticileri, hadis alanında kendilerini daha yeterli gördüklerini belirtmişlerdir.

b) Hadis alanında yayınlanmış kitap ve makaleleri takip ederim.

Tablo 4: "Hadis alanında yayınlanan kitap ve makaleleri takip ederim" İfadesi ile İlgili Durum

		Evet		Kısmen		Hayır	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	2	9,5%	13	62,0%	6	28,5%
	31-40	2	6,9%	17	58,6%	10	34,5%
	41-50	2	7,1%	16	57,2%	10	35,7%
	51 ve üzeri	0	0,0%	2	50,0%	2	50,0%
Hizmet Yılı	1-5	3	10,0%	18	83,3%	9	6,7%
	6-10	1	7,7%	8	61,6%	4	30,7%
	11-15	1	3,7%	17	63,0%	9	33,3%
	16-25	1	10,0%	4	40,0%	5	50,0%
	26 ve üzeri	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	1	10,0%	7	70,0%	2	20,0%
	Ön Lisans	1	4,8%	16	76,2%	4	19,0%
	İlahiyat Fakültesi	4	8,9%	21	46,6%	20	44,5%
	Diğer Lisans	0	0,0%	3	75,0%	1	25,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	6	7,5%	46	57,5%	28	35,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	Köy	0	0,0%	2	100%	0	0,0%
Toplam		6	7,3%	48	58,5%	28	34,1%

Tablo 4'e göre Kur'an kursu öğreticilerinin hadisle ilgili yayınları takip edip etmedikleri sorulduğunda katılımcıların; %58,5'i kısmen, %34,1'i hayır ve %7,3'ü evet yanıtını vermiştir. İlahiyat fakültesi mezunlarının hadis ile ilgili yayınları daha fazla takip etmeleri beklenirken, %44,5'inin yanıtının hayır olması dikkat çekicidir.

c) Hadisleri aktarırken hadislerin sıhhatini önemserim.

Tablo 5: "Hadisleri aktarırken hadislerin sıhhatini önemserim" İfadesi ile İlgili Durum

		Evet		Kısmen		Hayır	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	18	85,7%	3	14,3%	0	0,0%
	31-40	29	96,7%	1	3,3%	0	0,0%
	41-50	27	96,4%	1	3,6%	0	0,0%
	51 ve üzeri	1	33,3%	2	66,7%	0	0,0%
Hizmet Yılı	1-5	27	90,0%	3	10,0%	0	0,0%
	6-10	12	92,3%	1	7,7%	0	0,0%
	11-15	25	92,5%	2	7,5%	0	0,0%
	16-25	10	100%	0	0,0%	0	0,0%
	26 ve üzeri	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	8	72,8%	3	27,2%	0	0,0%
	Ön Lisans	20	90,9%	2	9,1%	0	0,0%
	İlahiyat Fakültesi	43	97,7%	1	2,3%	0	0,0%
	Diğer Lisans	3	75,0%	1	25,0%	0	0,0%
	Yüksek Lisans	1	100%	0	0,0%	0	0,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	73	91,2%	7	8,7%	0	0,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	Köy	2	100%	0	0,0%	0	0,0%
Toplam		75	91,5%	7	8,5%	0	0,0%

Tablo 5'e göre, katılımcılardan hiçbiri hayır yanıtı vermemiştir. Kur'an kursu öğreticilerinin %91,5'i evet yanıtını vererek, hadisleri aktarırken hadisin sıhhatini önemsediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, Kur'an kursu öğreticilerinin, hadis ilminin en önemli konularından biri sayılan hadislerin sıhhati hususunda son derece hassas olduklarını göstermektedir.

d) Hurafelerin toplumda yayılmasının başlıca nedenlerinden birinin, irşad faaliyetlerinde uydurma rivayetlerin kullanılmasından kaynaklandığını düşünüyorum.

Tablo 6: "Hurafelerin toplumda yayılmasının başlıca nedenlerinden birinin, irşad faaliyetlerinde uydurma rivayetlerin kullanılmasından kaynaklandığını düşünüyorum" İfadesi ile İlgili Durum

		Evet		Kısmen		Hayır	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	19	86,4%	3	13,6%	0	0,0%
	31-40	15	60,0%	10	40,0%	0	0,0%
	41-50	18	62,1%	10	34,5%	1	3,4%
	51 ve üzeri	0	0,0%	2	100%	0	0,0%
Hizmet Yılı	1-5	23	79,3%	6	20,7%	0	0,0%
	6-10	8	72,7%	3	27,3%	0	0,0%
	11-15	13	50,0%	12	46,2%	1	3,8%
	16-25	8	80,0%	2	20,0%	0	0,0%
	26 ve üzeri	0	0,0%	2	100%	0	0,0%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	7	63,7%	4	36,3%	0	00,0%
	Ön Lisans	10	52,6%	8	42,1%	1	5,3%
	İlahiyat Fakültesi	31	72,1%	12	27,9%	0	0,0%
	Diğer Lisans	3	75,0%	1	25,0%	0	0,0%
	Yüksek Lisans	1	100%	0	0,0%	0	0,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	50	65,8%	25	32,9%	1	1,3%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	Köy	2	100%	0	0,0%	0	0,0%
Toplam		52	66,6%	25	32,1%	1	1,3%

Tablo 6'da ki verilere göre, bu soruya hayır cevabı veren Kur'an kursu öğreticilerinin oranı sadece %1,3'tür. Eğitim durumları ile ilgili verilere bakıldığında, bu soruya evet cevabı veren katılımcıların %75'inin diğer lisans, %72,1'inin ilahiyat fakültesi ve %63,7'sinin imam hatip lisesinden mezun olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an Kursu Öğreticilerinin Hadis Usulü Bilgisine Dair Bulgular

Ankete katılıp herhangi bir hadis usulü kitabını okuduğunu belirten Kur'an kursu öğreticilerinin oranı %85'tir. %77'si ise hadis usulü ile ilgili bir eseri kütüphanesinde bulundurduğunu belirtmiştir.

Ankette katılımcılara 10 adet hadis usulü ile ilgili soru sorulmuştur. Çalışmamızda, katılımcıların dokuz soruya verdikleri doğru yanıtların oranlarına dair veriler paylaşılacaktır. Katılımcıların 7. soruya verdikleri yanıtların ise analizi yapılacaktır.

Tablo 7: Hadis Usulü İle İlgili Sorulara Verilen Doğru Yanıt Durumu

Hadis Usulü Soruları	Oran
1. Soru	93,8%
2. Soru	59,7%
3. Soru	72,7%
4. Soru	71,4%
5. Soru	96,2%
6. Soru	88,6%
7. Soru	90,8%

8. Soru	80,8%
9. Soru	48,7%
10.Soru	77,5%

Ankete katılan Kur'an kursu öğreticilerinin, hadis usulü ile ilgili yanıtları genel anlamda olumludur. Katılımcılara 7. Soruda; "Hz. Peygamber'e isnad edilen yalan ve uydurma haberlere ne ad verilir?" sorusu yöneltilerek, Kur'an kursu öğreticilerinin doğru cevap olan "mevzu hadis" in tanımını bilme düzeyleri tespit edilmek istenmiştir. Elde edilen veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8: "Mevzu hadis" Tanımını Bilme ile İlgili Durum

		Mevzu		Merfû		Mevkûf	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	19	95,0%	0	0,0%	1	5,0%
	31-40	25	89,2%	1	3,5%	2	7,3%
	41-50	23	92,0%	2	8,0%	0	0,0%
	51 ve üzeri	2	66,7%	1	33,3%	0	0,0%
Hizmet Yılı	1-5	29	96,7%	0	0,0%	1	3,3%
	6-10	10	90,9%	1	9,1%	0	0,0%
	11-15	21	84,0%	2	8,0%	2	8,0%
	16-25	8	100%	0	0,0%	0	0,0%
	26 ve üzeri	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%
Eğitim Durumu	İmam Hatip Lisesi	8	80,0%	1	10,0%	1	10 %
	Ön Lisans	15	83,3%	3	16,7%	0	0,0%
	İlahiyat Fakültesi	41	95,3%	0	0,0%	2	4,7%
	Diğer Lisans	4	100%	0	0,0%	0	0,0%
	Yüksek Lisans	1	100%	0	0,0%	0	0,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	67	90,5%	4	5,4%	3	4,1%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	Köy	2	100%	0	0,0%	0	0,0%
Toplam		69	90,8%	4	5,3%	3	3,9%

Kur'an kursu öğreticilerine yöneltilen "mevzu hadis" sorusu ile ilgili yanıtlar analiz edildiğinde 76 kişi bu soruya cevap vermiştir. Katılımcılardan %90,8 oranında doğru cevap olan mevzu hadis yanıtını vermiştir. Merfû yanıtını verenlerin oranı %5,3, mevkuf yanıtını verenlerin oranı ise %3,9'dur. Verilere göre en fazla doğru yanıt verenler 18-30 yaş grubu ile 16-25 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileridir. Doğru cevap veren katılımcıların oransal olarak diğer lisans, yüksek lisans ve ilahiyat fakültesi mezunu oldukları görülmüştür.

Sahih Hadis ve Mevzu Hadis İçeren İfadelere Dair Bulgular

Araştırmamızın son bölümünde, Kur'an kursu öğreticilerine kırk ifade sorulmuştur. Katılımcılardan, farklı konular hakkında karışık olarak sorulan bu ifadelerin; ayet, sahih hadis, mevzu hadis ve atasözü kategorilerinden hangisine ait olduğunu işaretlemeleri istenmiştir. Çalışmanın konusu, Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgi düzeyleri olması hasebiyle sadece anlamlı bir etkiye sahip olduğu düşünülen, sahih ve mevzu rivayetlere dair bulgu ve analizler sunulmuştur. Ayet ve atasözü içeren ifadelere ilişkin bulgulara ise değinilmemiştir.

a) "Allah hayrını dilediği kişiyi dinde anlayış sahibi kılar." sahih hadisi

Tablo 9: "Allah hayrını dilediği kişiyi dinde anlayış sahibi kılar." Sahih Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	3	13,7%	17	77,2%	2	9,1%	0	0,0%	22	100,0%
	31-40	4	16,7%	19	79,1%	0	0,0%	1	4,2%	24	100,0%
	41-50	6	24,0%	16	64,0%	2	8,0%	1	4,0%	25	100,0%

	51 ve Üzeri	1	33,3%	2	66,7%	0	0,0%	0	0,0%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	6	20,7%	21	72,4%	2	6,9%	0	0,0%	29	100,0%
	6-10	4	33,3%	7	58,4%	0	0,0%	1	8,3%	12	100,0%
	11-15	2	8,8%	19	82,6%	1	4,3%	1	4,3%	23	100,0%
	16-25	1	12,5%	6	75,0%	1	12,5%	0	0,0%	8	100,0%
	26 ve Üzeri	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	3	30,0%	5	50,0%	2	20,0%	0	0,0%	10	100,0%
	Ön Lisans	1	5,3%	16	84,2%	0	0,0%	2	10,5%	19	100,0%
	İlahiyat Lisans	8	20,0%	30	75,0%	2	5,0%	0	0,0%	40	100,0%
	Diğer Lisans	2	50,0%	2	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	14	19,4%	53	73,6%	3	4,2%	2	2,8%	72	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	14	18,9%	54	73,0%	4	5,4%	2	2,7%	74	100,0%

Kur'an kursu öğreticilerinin %73'ü *"Allah hayrını dilediği kişiyi dinde anlayış sahibi kılar."* sahih hadisine doğru cevap vermiştir. Doğru cevap verenlerin arasında en yüksek orana sahip %84,2 ile ön lisans ile yüksek lisans mezunlarıdır. Sahih hadis yanıtını vererek en çok doğru cevap veren katılımcıların, 31-40 yaş aralığı ile 11-15 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileri olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılanların %18,9'unun sahih hadise ayet diye yanıt vermesi ise dikkat çekicidir.

b) "İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız." sahih hadisi

Tablo 10: "İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız." Sahih Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	3	14,3%	18	85,7%	0	0,0%	0	0,0%	21	100,0%
	31-40	2	7,1%	25	89,3%	1	3,6%	0	0,0%	28	100,0%
	41-50	4	14,8%	22	81,5%	1	3,7%	0	0,0%	27	100,0%
	51 ve Üzeri	1	33,3%	2	66,7%	0	0,0%	0	0,0%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	3	10,3%	26	89,7%	0	0,0%	0	0,0%	29	100,0%
	6-10	2	15,4%	11	84,6%	0	0,0%	0	0,0%	13	100,0%
	11-15	1	4,0%	22	88,0%	2	8,0%	0	0,0%	25	100,0%
	16-25	3	30,0%	7	70,0%	0	0,0%	0	0,0%	10	100,0%
	26 ve Üzeri	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	5	41,7%	6	50,0%	1	8,3%	0	0,0%	12	100,0%
	Ön Lisans	1	5,3%	17	89,4%	1	5,3%	0	0,0%	19	100,0%
	İlahiyat Lisans	4	9,3%	39	90,7%	0	0,0%	0	0,0%	43	100,0%
	Diğer Lisans	0	0,0%	4	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	9	11,7%	66	85,7%	2	2,6%	0	0,0%	77	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%

	Köy	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	10	12,7%	67	84,8%	2	2,5%	0	0,0%	79	100,0%

Ankete katılan Kur'an kursu öğreticilerinin %84,8'i bu soruya sahih hadis diyerek doğru cevap vermişlerdir. Katılımcıların %12,7'si ayet, %2,5'i de mevzu hadis yanıtını vererek yanlış cevaplamıştır. Diğer lisans, yüksek lisans ve ilahiyat mezunlarının doğru cevap verme oranları birbirine yakın iken, imam hatip lisesi mezunlarının doğru cevap oranı oldukça düşüktür. Bu soruyu, 31-40 yaş grubu arasında olan ile 1-5 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileri daha çok doğru cevaplamıştır.

c) "Hanımlarınıza danışın ama onların görüşlerine uymayın." mevzu hadisi

Tablo 11: "Hanımlarınıza danışın ama onların görüşlerine uymayın." Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	0	0,0%	0	0,0%	17	89,5%	2	10,5%	19	100,0%
	31-40	0	0,0%	0	0,0%	22	88,0%	3	12,0%	25	100,0%
	41-50	0	0,0%	0	0,0%	24	92,3%	2	7,7%	26	100,0%
	51 ve Üzeri	0	0,0%	0	0,0%	2	66,7%	1	33,3%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	0	0,0%	0	0,0%	24	88,9%	3	11,1%	27	100,0%
	6-10	0	0,0%	0	0,0%	11	91,7%	1	8,3%	12	100,0%
	11-15	0	0,0%	0	0,0%	20	90,9%	2	9,1%	22	100,0%
	16-25	0	0,0%	0	0,0%	8	88,9%	1	11,1%	9	100,0%
	26 ve Üzeri	0	0,0%	0	0,0%	2	66,7%	1	33,3%	3	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	0	0,0%	0	0,0%	8	80,0%	2	20,0%	10	100,0%
	Ön Lisans	0	0,0%	0	0,0%	14	82,3%	3	17,7%	17	100,0%
	İlahiyat Lisans	0	0,0%	0	0,0%	38	92,7%	3	7,3%	41	100,0%
	Diğer Lisans	0	0,0%	0	0,0%	4	100,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	0	0,0%	0	0,0%	64	90,1%	7	9,9%	71	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%	2	100,0%
	Toplam	0	0,0%	0	0,0%	65	89,0%	8	11,0%	73	100,0%

İslam'ın kadınlara bakış açısını doğru yansıtmayan bu tür uydurma rivayetlerin toplumda dolaşıyor olması son derece üzücüdür. Topluma sahih dini bilgiyi sunmakla görevli olan Kur'an kursu öğreticilerinin hiçbiri, bu uydurma rivayete ayet ve sahih hadis yanıtı vermemesi ise oldukça sevindirici bir durumdur. Bu rivayete Kur'an kursu öğreticilerinin %89'u mevzu, %11'i de atasözü yanıtını vermiştir. 41-50 yaş grubu ile 6-10 hizmet yılına sahip öğreticiler daha çok doğru cevap vermekle beraber, imam hatip lisesi mezunlarının diğerlerine nazaran daha az doğru cevap verdikleri görülmüştür.

ç) "Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım" mevzu hadisi

Tablo 12: "Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım" Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	4	18,2%	9	40,9%	9	40,9%	0	0,0%	22	100,0%
	31-40	9	32,1%	8	28,6%	11	39,3%	0	0,0%	28	100,0%
	41-50	8	30,8%	7	26,9%	11	42,3%	0	0,0%	26	100,0%
	51 ve Üzeri	0	0,0%	1	33,3%	1	33,3%	1	33,3%	3	100,0%

Hizmet Yılı	1-5	3	10,3%	12	41,4%	14	48,3%	0	0,0%	29	100,0%
	6-10	8	61,6%	4	30,8%	1	7,6%	0	0,0%	13	100,0%
	11-15	7	28,0%	7	28,0%	11	44,0%	0	0,0%	25	100,0%
	16-25	3	30,0%	1	10,0%	6	60,0%	0	0,0%	10	100,0%
	26 ve Üzeri	0	0,0%	1	50,0%	0	0,0%	1	50,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	3	27,3%	5	45,5%	2	18,2%	1	9,0%	11	100,0%
	Ön Lisans	10	47,6%	5	23,8%	6	28,6%	0	0,0%	21	100,0%
	İlahiyat Lisans	7	17,0%	12	29,3%	22	53,7%	0	0,0%	41	100,0%
	Diğer Lisans	1	25,0%	2	50,0%	1	25,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	2	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	21	27,2%	23	29,9%	32	41,6%	1	1,3%	77	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	2	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	21	26,6%	25	31,6%	32	40,5%	1	1,3%	79	100,0%

Kur'an kursu öğreticilerinin %40,5'i mevzu hadisi işaretleyerek doğru yanıt vermiştir. Ancak, katılımcıların %31,6'sı sahih hadis, %26,6'sı ise ayet yanıtını vermesi düşündürücüdür. Kur'an kursu öğreticilerinin yanlış cevap vermelerinin altındaki neden araştırıldığında, bu mevzu rivayetin geçmişten günümüze kadar vaaz kürsülerinde ve dini birçok eserde çokça kullanılmasından kaynaklı olabilir. 41-50 yaş grubu ile 16-25 görev süresine sahip Kur'an kursu öğreticileri, bu soruya en çok doğru yanıtı vermişlerdir.

d) "Fakirlik benim övüncümdür. Ben fakirlikle iftihar ederim" mevzu hadisi

Tablo 13: "Fakirlik benim övüncümdür. Ben fakirlikle iftihar ederim" Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	0	0,0%	11	52,4%	10	47,6%	0	0,0%	21	100,0%
	31-40	0	0,0%	11	44,0%	14	56,0%	0	0,0%	25	100,0%
	41-50	0	0,0%	14	53,9%	11	42,3%	1	3,8%	26	100,0%
	51 ve Üzeri	0	0,0%	1	33,3%	1	33,3%	1	33,3%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	0	0,0%	16	53,3%	14	46,7%	0	0,0%	30	100,0%
	6-10	0	0,0%	5	45,5%	5	45,5%	1	9,0%	11	100,0%
	11-15	0	0,0%	10	43,5%	13	56,5%	0	0,0%	23	100,0%
	16-25	0	0,0%	5	55,6%	4	44,4%	0	0,0%	9	100,0%
	26 ve Üzeri	0	0,0%	1	50,0%	0	0,0%	1	50,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	0	0,0%	5	45,5%	5	45,5%	1	9,0%	11	100,0%
	Ön Lisans	0	0,0%	8	47,1%	8	47,1%	1	5,8%	17	100,0%
	İlahiyat Lisans	0	0,0%	19	45,2%	23	54,8%	0	0,0%	42	100,0%
	Diğer Lisans	0	0,0%	4	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	0	0,0%	37	50,7%	34	46,6%	2	2,7%	73	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	0	0,0%	37	49,3%	36	48,0%	2	2,7%	75	100,0%

Tablo 13'teki verilere göre, *"Fakirlik benim övüncümdür. Ben fakirlikle iftihar ederim"* mevzu rivayetine, Kur'an kursu öğreticilerinin hiçbiri ayet yanıtı vermezken, %2,7'si atasözü yanıtını vermiştir. Ancak, verilerden anlaşılacağı üzere katılımcıların %49,3'ü sahih hadis yanıtını verirken, geriye kalan %48'i doğru cevap vererek mevzu hadis demiştir. Anlaşılan, Kur'an kursu öğreticilerinin sahih ile mevzu hadis arasında kaldıkları görülmüştür. Hadislerin doğru anlaşılması hususunda, günümüzde yaşadığımız problemlerden biri de mevzu hadislerin sahih hadisler gibi irşad faaliyetlerinde sunulmasıdır. Bu konuda topluma dini rehberlik etmede öncü konumunda bulunan Kur'an kursu öğreticilerinin daha hassas olması beklenir. En çok doğru yanıtı verenler 31-40 yaş grubu ile 11-15 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileridir.

e) "Gül, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) terinden yaratılmıştır." mevzu hadisi

Tablo 14: "Gül, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) terinden yaratılmıştır." Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	1	4,6%	3	13,6%	16	72,7%	2	9,1%	22	100,0%
	31-40	0	0,0%	6	23,1%	18	69,2%	2	7,7%	26	100,0%
	41-50	0	0,0%	3	11,5%	20	77,0%	3	11,5%	26	100,0%
	51 ve Üzeri	1	33,3%	0	0,0%	2	66,7%	0	0,0%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	0	0,0%	3	13,0%	25	83,3%	2	6,7%	30	100,0%
	6-10	1	7,7%	4	30,8%	6	46,2%	2	15,3%	13	100,0%
	11-15	0	0,0%	3	13,0%	18	78,3%	2	8,7%	23	100,0%
	16-25	0	0,0%	2	22,2%	6	66,7%	1	11,1%	9	100,0%
	26 ve Üzeri	1	50,0%	0	0,0%	1	50,0%	0	0,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	1	9,1%	4	36,3%	5	45,5%	1	9,1%	11	100,0%
	Ön Lisans	1	5,0%	2	10,0%	14	70,0%	3	15,0%	20	100,0%
	İlahiyat Lisans	0	0,0%	5	12,2%	33	80,5%	3	7,3%	41	100,0%
	Diğer Lisans	0	0,0%	1	25,0%	3	75,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	2	2,7%	12	16,0%	54	72,0%	7	9,3%	75	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	2	2,6%	12	15,6%	56	72,7%	7	9,1%	77	100,0%

Kur'an kursu öğreticilerinin bu mevzu hadis hakkında, %72,7'si doğru cevap vermiş olsa da %15,6'sı sahih olduğunu belirtmişlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi, bazı katılımcıların sahih hadis ile mevzu hadisleri ayırt edemedikleri görülmüştür. Tablodaki verilere göre, en çok doğru yanıtı verenler; 41-50 yaş grubu, yüksek lisans ve ilahiyat fakültesi mezunları ile 1-5 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileridir.

f) "Kavun-karpuzun suyu rahmettir, tatlılığı da tıpkı cennetteki tatlılık ve haz gibidir." mevzu hadisi

Tablo 15: "Kavun-karpuzun suyu rahmettir, tatlılığı da tıpkı cennetteki tatlılık ve haz gibidir." Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	1	5,3%	3	15,7%	14	73,7%	1	5,3%	19	100,0%
	31-40	0	0,0%	8	29,6%	16	59,3%	3	11,1%	27	100,0%
	41-50	0	0,0%	3	11,5%	18	69,2%	5	19,3%	26	100,0%

	51 ve Üzeri	0	0,0%	0	0,0%	2	66,7%	1	33,3%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	1	3,7%	4	14,9%	20	74,0%	2	7,4%	27	100,0%
	6-10	0	0,0%	4	33,3%	7	58,4%	1	8,3%	12	100,0%
	11-15	0	0,0%	5	20,0%	15	60,0%	5	20,0%	25	100,0%
	16-25	0	0,0%	1	11,1%	7	77,8%	1	11,1%	9	100,0%
	26 ve Üzeri	0	0,0%	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	0	0,0%	3	30,0%	6	60,0%	1	10,0%	10	100,0%
	Ön Lisans	1	5,0%	4	20,0%	11	55,0%	4	20,0%	20	100,0%
	İlahiyat Lisans	0	0,0%	6	15,0%	30	75,0%	4	10%	40	100,0%
	Diğer Lisans	0	0,0%	1	25,0%	2	50,0%	1	25,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	1	1,4%	13	17,8%	49	67,1%	10	13,7%	73	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	1	1,3%	14	18,7%	50	66,7%	10	13,3%	75	100,0%

Katılımcılar, bu mevzu hadis hakkında %66,7 doğru cevap vermiştir. Kur'an kursu öğreticilerinin %18,7'si sahih hadisi işaretleyerek, sahih-mevzu hadis ayrımında sorun yaşadıkları görülmüştür. En doğru cevap verenler, 18-30 yaş grubu ile 16-25 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileridir.

g) "Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi murâd ettim. Bilineyim diye mahlûkatı yarattım" mevzu hadisi

Tablo 16: "Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi murâd ettim. Bilineyim diye mahlûkatı yarattım" Mevzu Hadisini Bilme ile İlgili Durum

		Ayet		Sahih hadis		Mevzu hadis		Atasözü		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Yaş	18-30	2	9,1%	12	54,5%	6	27,3%	2	9,1%	22	100,0%
	31-40	6	26,1%	9	39,1%	8	34,8%	0	0,0%	23	100,0%
	41-50	7	29,2%	7	29,2%	8	33,3%	2	8,3%	24	100,0%
	51 ve Üzeri	1	33,3%	1	33,3%	1	33,3%	0	0,0%	3	100,0%
Hizmet Yılı	1-5	5	17,2%	14	48,3%	8	27,6%	2	6,9%	29	100,0%
	6-10	3	27,3%	4	36,4%	3	27,3%	1	9,0%	11	100,0%
	11-15	4	19,0%	7	33,3%	9	42,9%	1	4,8%	21	100,0%
	16-25	3	33,3%	3	33,3%	3	33,3%	0	0,0%	9	100,0%
	26 ve Üzeri	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
Eğitim Durumu	İmam Hat. Lis.	4	40,0%	4	40,0%	2	20,0%	0	0,0%	10	100,0%
	Ön Lisans	5	26,3%	8	42,1%	3	15,8%	3	15,8%	19	100,0%
	İlahiyat Lisans	5	13,2%	16	42,1%	16	42,1%	1	2,6%	38	100,0%
	Diğer Lisans	2	50,0%	1	25,0%	1	25,0%	0	0,0%	4	100,0%
	Yüksek Lisans	0	0,0%	0	0,0%	1	100,0%	0	0,0%	1	100,0%
Görev Yeri Türü	İl Merkezi	16	22,9%	27	38,5%	23	32,9%	4	5,7%	70	100,0%
	Kasaba	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	100,0%
	Köy	0	0,0%	2	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	100,0%
	Toplam	16	22,2%	29	40,3%	23	31,9%	4	5,6%	72	100,0%

Tablodaki verilere göre, bu mevzu hadis hakkında Kur'an kursu öğreticilerinin %31,9'u doğru cevap vermiştir. Katılımcıların %40,3'ü sahih hadis, %22,2'si ayet, %5,6'sı ise atasözü demiştir. Bu rivayet, mevzu hadis kaynaklarında yer almakta ve sahih hadis olmadığı açıklanmaktadır. Ancak, tıpkı diğer mevzu rivayetler gibi dini rehberlik faaliyetlerinde çokça kullanılmakta ve kültürümüzde geniş bir yer edindiği görülmektedir. Bu nedenle, katılımcılar, rivayetlerin aslını araştırma ihtiyacı duymayıp ilgili rivayetlere genelde sahih hadis veya ayet diye cevap vermişlerdir. En çok doğru cevabı verenler 31-40 yaş aralığı ile 11-15 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileridir. Bu mevzu rivayete en fazla doğru yanıt veren %42,1 ile ilahiyat fakültesi mezunu öğreticilerdir. Ancak, ilahiyat mezunu Kur'an kursu öğreticilerinin büyük bir kısmını teşkil eden %57,9'unun yanlış cevap vermesi düşündürücüdür.

Tartışma

Anketi yanıtlayan Kur'an kursu öğreticilerinin çoğunluğunu, %35,3 oranı ile 31-40 yaş aralığındaki öğreticiler teşkil etmektedir. Ayrıca, %37,8 oranında 1-5 hizmet yılına sahip öğreticilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Araştırmamıza katılan 82 Kur'an kursu öğreticisinden 80'i Adıyaman merkezde, 2'si ise köylerde görev yapmaktadır.

Geçmiş yıllarda yapılan araştırmalarda imam hatip lisesi ve ön lisans mezunu öğreticilerin sayısı fazla iken; bu çalışmamızda ilahiyat fakültesi mezunu öğreticilerin oranı %54,9 ile birinci sıradadır. İlahiyat fakültesi mezunu Kur'an kursu öğreticilerinin fazlalığına dair varsayımımızın doğru olduğu açıkça kanıtlanmıştır. Bu sırayı, %25,6 ile ön lisans, %13,5 ile imam hatip lisesi mezunu öğreticiler takip etmektedir. Ankete, 4 diğer lisans ve 1'de yüksek lisans mezunu Kur'an kursu öğreticisi katılmıştır. İlahiyat mezunu öğreticilerin sayısının artması kanaatimizce, ülkemizde birçok ilahiyat fakültesinin açılması, öğreticilerin ilahiyat lisans tamamlama (ilitam) programlarında eğitim hayatlarına devam etmeleri ve son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'an kursu öğreticisi alımlarında ilahiyat mezunlarına daha fazla öncelik verilmesi gibi etkenlere bağlanabilir.

Ankette Kur'an kursu öğreticilerine "Okumuş olduğunuz hadis kitaplarını işaretleyiniz" diye sorduğumuzda katılımcıların, %76,8'i *Riyâzü's-Sâlihîn,* %75'i *Hadislerle İslam,* %69,1'i ise *Sahih-i Buhâri* demiştir. Oldukça hacimli olan bu eserlerin okunma oranlarıyla, katılımcıların bu eserleri kütüphanelerinde bulundurma oranları doğru orantılıdır. Hatice yılmaz Ülkü'nün 2019'da yapmış olduğu araştırmada en çok okunan hadis kitabının Nevevi'nin (ö. 676/1277) *Riyâzü's-Sâlihin* adlı eseri olduğu belirtilmiştir (Ülkü, 2019, s. 25). Ülkü'ye ait bu bulgu, çalışmamızı destekler niteliktedir.

Kur'an kursu öğreticilerinin yalnızca %6,1'i hadis konusunda kendilerini yeterli bulmaktadır. %75,6'sı ise kendisini kısmen yeterli görmektedir. Hadis alanında kendisini yetersiz görenlerin oranı ise %18,3'tür. Yetersiz görenlerin eğitim durumlarına bakıldığında %28,5 ile ön lisans mezunu öğreticilerin ilk sırada olduğu görülmektedir. Gündüz'ün yapmış olduğu araştırmaya göre; din görevlilerinin sadece %27'si kendisini hadis alanında yeterli bilgiye sahip olduğunu belirtmektedir (Gündüz, 2019, s. 24). Çalışmamıza katılan Kur'an kursu öğreticilerinin, hadisler konusundaki yeterlilik algısı açısından, Gündüz'ün çalışmasına katılan Kur'an kursu öğreticilerine kıyasla daha temkinli bir tutum sergiledikleri tespit edilmiştir.

Araştırma verilerine göre 18-30 yaş aralığı ile 1-5 hizmet yılına sahip Kur'an kursu öğreticileri hadis alanında güncel yayınlanan kitap ve makaleleri takip ettiğini ifade etmektedir. Hadis alanındaki güncel yayınları takip etme durumları ile ilgili soruya katılımcıların; %58,5'i kısmen, %34,1'i hayır ve %7,3'ü evet yanıtını vermiştir. Katılımcıların yaş durumları ilerledikçe hadisle ilgili yayınları daha az takip ettikleri görülmüştür. İlahiyat fakültesi mezunu öğreticilerin oranı bir hayli fazla olmasına rağmen, güncel yayınları yeterince takip etmedikleri anlaşılmaktadır. Gültekin'in araştırmasında imam hatiplerin hadis ile ilgili yayınları takip etme

durumu sorulduğunda; %37,4'ü evet, %47,8'i ise hayır yanıtını vermiştir. Gültekin'in çalışmasına göre imam-hatiplerin çoğu güncel yayınlara ilgi duymamaktadır (Gültekin, 2019, s. 323-361). Çalışmamıza katılan Kur'an kursu öğreticilerinin büyük bir kısmının, güncel ve akademik yayınları daha fazla takip ettiği tespit edilmiştir.

Katılımcılara yönelttiğimiz "Hadisleri aktarırken hadislerin sıhhatini önemserim" sorusuna, öğreticilerin %91,5'i oranındaki büyük çoğunluğu "evet" cevabını vermiştir. Aslan ve Kocabaş'ın yaptığı araştırmaya göre, Kur'an kursu öğreticilerinin %92,5'i hadislerin sıhhatini önemsediğini ifade ederek, bizim çalışmamızı destekleyen değerlerin oluştuğu tespit edilmiştir (Aslan vd., 2021, s. 1086). Bu da Kur'an kursu öğreticilerinin hadislerin sıhhati konusuna önem verdiklerini göstermektedir. Ancak, katılımcılara bazı hadislerin sıhhat durumları ile ilgili sorular sorulduğunda, öğreticilerin sahih-mevzu ayrımında zorlandıkları görülmüştür. "Hadisleri aktarırken hadislerin sıhhatini önemserim" sorusuna, katılımcılardan "hayır" cevabını veren öğretici olmamıştır.

"Hurafelerin toplumda yayılmasının başlıca nedenlerinden birinin, irşat faaliyetlerinde uydurma rivayetlerin kullanılmasından kaynaklandığını düşünüyorum" sorusuna, Kur'an kursu öğreticilerinin %66,6'sı evet, %32,1'i kısmen, %1,3'ü hayır cevabını vermiştir. Gündüz'ün araştırmasına göre aynı görüşü paylaşan din görevlilerinin oranı %82,2'dir (Gündüz, 2019, s. 289). Aslan ve Kocabaş'ın çalışmasına göre bu soruya Kur'an kursu öğreticilerinin %70,8'i evet, %25,5'i kısmen yanıtını vermiştir (Aslan vd., 2021, s. 1086). Bu durum, Kur'an kursu öğreticilerinin büyük bir çoğunluğunun, İslam dininin hurafelerden arındırılması hususunda hemfikir olduklarını göstermektedir.

Anketin dördüncü kısmında, katılımcılara Hadis usulü konuları ile ilgili 10 adet çoktan seçmeli soru sorulmuştur. Kur'an kursu öğreticilerinin bu soruya en çok doğru cevap verdikleri sorular; %96,2 ile kudsi hadis tanımı, %93,8 ile Kütüb-ü Sitte eserlerini bilme ve %90,8 ile mevzu hadis tanımıdır.

En az bilinen sahih hadis, *"Zalim de, mazlum da olsa kardeşine yardım et"* (Buhâri, "İkrâh", 7) hadisidir. En çok bilinen sahih hadis, *"Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki ihlas suresini okumak Kur'an'ın üçte birine denk olur"* (Buhâri, "Fedaili'l-Kur'an", 13) hadisidir. İkinci en çok bilinen sahih hadis ise *"İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız."* (Müslim," İman", 93; Ebu Dâvud, "Edeb", 131) hadisidir.

Mevzu rivayetlerle ilgili veriler incelendiğinde, bilinme oranı en düşük mevzu rivayet, *"Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi murad ettim. Bilineyim diye mahlûkatı yarattım"* (Sehâvî, 1979, s. 521; Aliyyu'l-Kâri, 1986, s. 269; Aclûnî, 1421, 1/132; İbn Arrâk, 1981, 1/148) rivayetidir. Kur'an kursu öğreticilerinin %31,9'u bu mevzu rivayete doğru cevap verirken; %40,3'ü sahih hadis diyerek yanlış cevap vermiştir. En az bilinen ikinci mevzu rivayet ise *"Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım"* (Aliyyü'l-Kârî, 1986, s. 255; Aclûnî, 1421, 2/164) rivayetidir. Geçmişten günümüze dini rehberlik faaliyetlerde çokça kullanılmasının etkisiyle katılımcıların, %40,5'i mevzu diyerek doğru cevap vermiştir. Buna karşın %31,6 sahih hadis, %26,6 oranında ise ayet diyerek yanlış cevap vermiştir. En az bilinen üçüncü mevzu rivayet ise *"Fakirlik benim övüncümdür. Ben fakirlikle iftihar ederim"* (Sehâvî, 1979, s. 300; Aliyyü'l-Kârî, 1986, s. 254; Aclûnî, 1421, 2/113) rivayetidir. Bu mevzu rivayet hakkında katılımcıların, %48'i doğru cevap verirken, %49,3'ü sahih hadis diyerek yanlış cevap vermiştir. Gür'ün çalışmasına göre bu mevzu rivayet hakkında din görevlilerin %39,8'i doğru cevap verirken, %28,2'si sahih hadis diyerek yanlış cevap vermiştir (Gür, 2011, s. 314). Dolayısıyla, her iki araştırmada görüldüğü üzere katılımcıların sahih-mevzu hadis ayrımında güçlük yaşadığı tespit edilmiştir. En çok bilinen mevzu rivayet ise *"Hanımlarınıza danışın ama onların görüşlerine*

uymayın" (Süyûtî, 1983, 1/199; Sehâvî, 1979, s. 248; İbn Arrâk, 1981, 1/253; Aclunî, 1421, 2/4) rivayetidir.

Sonuç ve Öneriler

Sonuç

Bu çalışma, Adıyaman ili merkez ilçede görev yapan Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgilerine yönelik gerçekleştirilen bir alan araştırmasına dayanmaktadır. Anketten elde edilen sonuçlar ise şu şekildedir:

1. Kur'an kursu öğreticilerinin en çok okudukları hadis kaynağının %76,8'ile *Riyâzü's-Sâlihîn* olduğu görülmüştür. İkinci sırada ise %75,0 oranı ile *Hadislerle İslam* en çok okunan hadis kitapları olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yakın zamanda çıkarılan *Hadislerle İslam* kitabının, Kur'an kursu öğreticileri arasında gittikçe yaygınlaşmasıyla bu eserin okunma oranında birinci sıraya yükseleceği kanaati taşımaktayız.

2. Araştırmamıza göre, Kur'an kursu öğreticilerinin %6,1'i hadis alanında kendilerini yeterli gördüğünü, %7,3'ü hadis ile ilgili güncel yayınları takip ettiğini, %58,5'inin ise bu yayınları kısmen takip ettiklerini ifade etmektedirler. Bu da, Kur'an kursu öğreticilerinin yeteri kadar güncel yayınları takip etmediklerini göstermektedir. Kur'an kursu öğreticilerinin %91,5'i gibi büyük çoğunluğu hadisleri aktarırken hadislerin sıhhatini önemsediğini belirtmiştir. Bu oran, öğreticilerin hadislerin sıhhati konusunda duyarlı olduğunu göstermektedir. Ancak, Kur'an kursu öğreticilerinden alınan dönütlere bakıldığında, hadislerin sahihini sakiminden ayırma hususunda zorlandıkları görülmüştür. Kur'an kursu öğreticilerinin %66,6'sı toplumda yerleşen hurafelerin en büyük nedenlerinden birinin mevzu rivayetlerin yaygın bir şekilde kullanılması olduğunu belirtmektedir.

3. Kur'an kursu öğreticilerinin, kendilerine yöneltilen Hadis usulü ile ilgili sorulara genel anlamda %70'in üzerinde değişen oranlarda doğru yanıt verdikleri görülmüştür.

4. Kur'an kursu öğreticilerinden sahih hadis ile ilgili elde edilen verilere göre, en çok bilinen sahih hadis %88,3 oranla, *"Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki ihlas suresini okumak Kur'an'ın üçte birine denk olur"* hadisidir. İkinci en çok bilinen sahih hadis ise %84,8 oranla, *"İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız."* hadis-i şerifidir. En az bilinen sahih hadis ise %56 oranı ile *"Zalim de, mazlum da olsa kardeşine yardım et"* hadisi gelmektedir. Kur'an kursu öğreticilerinin, bu sahih hadis hakkında %25,3 oranında atasözü ve %18,7 oranında mevzu hadis yanıtı vererek, sahih-mevzu ayrımında ikilem yaşadıkları görülmüştür.

5. Mevzu hadisler ile ilgili verilere göre, en çok bilinen mevzu rivayet %89,0 ile *"Hanımlarınıza danışın ama onların görüşlerine uymayın"* mevzu rivayetidir. En az bilinen mevzu rivayet ise %31,9 oranı ile *"Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi murad ettim. Bilineyim diye mahlûkatı yarattım"* mevzu rivayetidir. Kur'an kursu öğreticilerinin mevzu rivayetler ile ilgili yanıtları değerlendirildiğinde, genel olarak bilinme oranlarının düşük olduğu tespit edilmiştir.

Öneriler

Araştırma sonuçlarına göre, toplumun sahih bir din anlayışına sahip olabilmesi ve Kur'an kursu öğreticilerimizin hadis bilgilerinin gelişmesi için önerilerimiz şunlardır:

1. Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an kursu öğreticilerine sahih bir hadis/sünnet anlayışı kazandırabilmesi için atama öncesi verilen akademi eğitimlerinde; Hadis usulü, Hadis tarihi ve hadis metinlerinin yanında, toplumda yaygın olarak kullanılan mevzu rivayetler ile ilgili yeterli düzeyde eğitim programları düzenlemelidir.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı hizmet içi eğitim merkezlerinde, bu konularla ilgili olarak özellikle İlahiyat fakültelerinin Hadis Anabilim Dalı uzmanlarından istifade edilmelidir.

3. Kur'an kursu öğreticileri, kendi aralarında haftalık hadis meclisleri oluşturup düzenli bir şekilde hadis dersleri yapmak suretiyle, hadis/sünnet ile ilgili güncel yayınları müzakere etmeleri teşvik edilmelidir.

4. Kur'an kurslarında, Kur'an-ı Kerim, ibadet ve siyer derslerinin yanında, hadis dersinin eğitim programlarına alınması sağlanmalıdır. Bu sayede, Kur'an kursu öğreticileri edindikleri sahih dini bilgiyi halk kitlelerine aktarma imkânı bulabileceklerdir.

5. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde açılan Kur'an kursları, hafızlık eğitimi verilen Kur'an kursları ve yaz kurslarında eğitim gören öğrencilerde, hadis farkındalığı oluşturabilmek adına, ödüllü hadis yarışmaları vb. etkinlikler düzenlenmelidir.

6. Günümüzde gençlerle iletişim kurabilme ve onlara sahih dini bilgiyi sunabilmenin en hızlı yollarından biri de sosyal medyadır. Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu platformların etkin kullanıldığı söylenemez. Bu hususta, başta Diyanet İşleri Başkanlığı ve il müftülükleri olmak üzere, Kur'an kursu öğreticilerinin bu platformları etkin bir şekilde kullanabilmesi için içerik üretilmesi ve paylaşımının teşvik edilmesi gereklidir. Bu noktada, üniversitelerin Hadis alanındaki öğretim üyelerinden destek alınabilir. Böylelikle, toplum sahih-mevzu rivayetler ayrımı hususunda daha donanımlı bir seviyeye ulaşabilir.

7. Başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere, dini eğitim veren bütün Kur'an kurslarında eğitim görenlerin kütüphane arşivleri zenginleştirilmeli, temel hadis kaynaklarına ulaşımı ivedilikle sağlanmalıdır.

Kaynakça

Aclûnî, İ. (1421). *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbas ammâ iştehara mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs.* thk. Şeyh Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed. Dimeşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs.

Aliyyu'l-Kâri, N. (1986). *Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l- mevzûa,* thk. Muhammed Lütfi es-Sabbağ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.

Aslan, R., Kocabaş, E. (2022). Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgileri üzerine bir değerlendirme: Gaziantep örneği, *Gaziantep üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (3), 1069-1089.

Bilen, M. (1996). *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı camilerde görev yapan imamların hadis bilgilerinin mahiyeti üzerine tecrübi bir araştırma (Ankara, Şırnak örneklemi)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bilen, M. (2007). Din görevlilerinin hadis bilgileri üzerine. *İslami İlimler Dergisi*, 1 (4), 81-104.

Buhârî, M. (1992). *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Çelik, A. (2009). *Halkın hadis bilgisi ve kaynakları.* Bursa: Emin Yayınları.

Erul, B. (2014), *Sahabenin sünnet anlayışı.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ebû Dâvud, S. (ts). *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Mahyuddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l Asriyye.

Gökçe, B. (2004). *Toplumsal bilimlerde araştırma.* Ankara: Savaş Yayınları.

Gültekin, H. (2019). Uşak ili örneğinde imam hatiplerin yeterlilikleri. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi,* (2), 323-361.

Gündüz, M. (2019). *Din görevlilerinin hadis bilgilerinin mahiyeti üzerine bir alan araştırması (Eskişehir ve Kütahya örneği).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Gür, A. (2011). *Din görevlilerin hadis bilgilerinin mahiyeti üzerine bir alan araştırması (Niğde ve Mersin örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Karaman, H. (1971). Türkiye'de dini bilginin kaynak ve metodu üzerine, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi,* 10 (112–113), 351-362.

Karasu, T. (2019). Kur'an kursu öğreticilerine göre okul öncesi dönemde din eğitimi: Muş ili örneği. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1 (51), 479-500.

Kurkut, D. (2012). *Sünnetin hayata aktarılmasında din görevlilerinin fonksiyonu (Kayseri örneği).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Müslim, H. (ts). *Sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut: Daru İhyâi Turas.

İbn Arrâk, E. H. (1981). *Tenzîhü'ş- şerîati'l- merfû'a ani'l- ehâdîsi'ş- şerîati'l- mevzû'a*, nşr: Abdullvehhâb Abdullatif. Beyrut: Dâru'l- Kutubu'l- İlmiyye.

İbnü'l-Cevzî, E. F. (1998). *Kitabü'l-mevdûât mine'l-ehâdî*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.

Sehâvî, M. (1979). *el-Mekâsıdu'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine.* Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Suyûtî, C. (1983). *el-Leâliü'l-masnûa*, Beyrut: Daru'l-Marife.

Şevkâni, M. (1960). *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l mevdû'a*. Kahire: y.y.

Tirmizî, E. İ. (1998). *Sünen-i Tirmizî.* thk. Beşşar Avad Ma'ruf. Beyrut: Daru'l-Garbi'l- İslâmî.

Turan, İ., Şimşek, Ü. ve Aslan, H. (2015). "Eğitim araştırmalarında likert ölçeği ve likert-tipi soruların kullanımı ve analizi", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (30), 186-203.

Ülkü, H. Y. (2019). *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığında görevli Kur'an kursu öğreticilerinin hadis bilgileri üzerine bir alan araştırması (Konya- Meram ve Kocaeli- Gebze örneği).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yücel, A. (2014). *Hadis usulü.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yıldırım, E. (2011). *Hadis problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Yoğurtçugil, K. (1976). *Örnekleme/yöntemler ve uygulama*. İstanbul: İktisat Fakültesi Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1617769*

Lahn Manasına Gelen Bazı Kıraat Kavramlarının İncelenmesi

Analysis of Some Qira'at Concepts Meaning Lahn

Mehmet KELEŞ[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ağrı / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0984-3875

M A K A L E B İ L G İ S İ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 11 Ocak 2025
Kabul tarihi: 27 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Kıraat,
Lahn,
Hemheme,
Zemzeme,
Teftîş.

Ö Z

Kur'ân lafızlarının kendine has birtakım özellikleri vardır. Bu özellikler ilk dönemlerde şifahî (pratik) olarak talim ettirilirken daha sonraki dönemlerde sistemli bir hâl alarak teorik olarak da tecvîd ilmi kapsamına dahil edilmiştir. Teorik ve pratik olarak okutulan bu okuyuş esaslarına riayet edilmediği takdirde yanlış okumaya sebebiyet verileceğinden bunların titizlikle uygulanması gerekmektedir. Bu bakımdan Kur'ân tilavetinde dilin hatalardan korunması ve Kur'ân'ın kendine has bir tavırla okunması açısından tecvîd ilminin doğru tatbik edilmesi önem arz etmektedir. Bu araştırmanın konusu Kur'ân tilaveti esnasında okuyucunun tecvîd kaidelerini yanlış uygulaması, harflerin mahreç ve sıfatlarındaki fonetik yapıyı bozmasıyla birlikte ortaya çıkan ve genel anlamda lahn olarak ifade edilen hataları, az kullanılan veya hiç kullanılmaması sebebiyle unutulmaya yüz tutmuş bazı kavramlarla ortaya koymaktır. Araştırmada öncelikle hatalı okuma anlamında bulunan "التعجيل/Ta'cîl", "التطنين/Tatnîn", "التطويل/Tatvîl", "الهمهمة/Hemheme", "الزمزمة/Zemzeme", "الترقيص/Terkîs", "العنعنة/An'ane", "التمضيغ/Temdîğ", "التعويق/Te'vîk", "الوثبة/Vasabe", "التفتيش/Teftîş" ve "التهميز/Tehmîz" gibi kavramlar ayrı başlıklar halinde ele alınarak tetkik edilmiştir. İncelenen kavramlarda, okuyucunun tilavet sırasında yaptığı hataların genellikle mırıldanarak okuması, ani bir şekilde iniş çıkış yapıp ses tonlarıyla oynayarak okuması, süratli ya da yavaş okuması neticesinde fonetik hatalara, sıfat ve mahreçlerin yanlış çıkarılmasına, hareke hatalarına ve tecvîd kaidelerinin eksik uygulanmasına yol açtığına değinilmiştir. Kur'ân'ın tecvîd kaidelerine riayet edilmeden okunması, kulağa hoş gelmeyen bir durumla birlikte hataların artmasına yol açacağı; bunun bir neticesi olarak da mananın tahrif ve tağyirini çağrıştıran lahn anlamındaki kavramların daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received: January 11, 2025
Accepted: March 27, 2025

Keywords:
Qira'at,
Lahn,
Hemheme,
Zemzeme,
Teftîş.

A B S T R A C T

The words of the Qur'ān have some unique features. While these features were taught orally (practically) in the early periods, they were later systematically included in the scope of the science of tajwid theoretically. Since these principles of reading, which are taught theoretically and practically, will cause incorrect reading if not followed, they must be applied meticulously. The subject of this research to reveal errors that occur when the reader applies rules tajweed incorrectly during the recitation Qur'ān, and when the phonetic structure letters is disrupted, and generally referred to as lahn, with some concepts that are rarely used or are not used at all and are on the verge being forgotten. In the research, first of all, "التعجيل/Ta'cîl", "التطنين/Tatnîn", "التطويل/Tatvîl", "الهمهمة/Hemheme", which mean incorrect reading, "الزمزمة/Zemzeme", "الترقيص/Terkîs", "العنعنة/An'ane", "التمضيغ/Temdîğ", "التعويق/Te'vîk", "الوثبة/Vasabe", "التفتيش/Inspection" and Concepts such as "التهميز/Tahmîz" have been examined under separate headings. In the concepts analysed, it was mentioned that the mistakes made by the reader during recitation generally lead to phonetic errors, incorrect extraction of adjectives and majors, movement errors and incomplete application of tajwīd rules as a result reading by mumbling, reading with sudden ups and downs and playing with voice tones, reading fast or slow reading. It is thought that reading the Qur'ān without observing the rules of tajwîd will lead to an increase in errors along with an unpleasant situation; as a result this, the concepts in the meaning of lahn, which connotes the distortion and distortion of the meaning, will emerge more clearly.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: mkeles@agri.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Like all divine texts sent to humanity through revelation, the text of the Holy Qur'an has some specific rules. While these rules were taught verbally in the periods of the Prophet, the Companions and the tabiin, in later periods, they were taught systematically in a systematic framework by including the theoretical knowledge within the scope of the science of tajwīd. In this framework, both practical and theoretical reading rules must be applied with great care, as failure to comply with them will lead to incorrect recitation. In this respect, the correct application of the rules expressed in the science of tajwīd is extremely important in terms of protecting the language from errors in Qur'anic recitation and reciting the Qur'an with a unique recitation attitude. Because recitation without showing the necessary sensitivity will make it difficult to fully understand the divine commands, as well as to create meaning disorders. For this reason, reading the Qur'an by observing the rules of tajweed is one of the indispensable rules of recitation. Since in the violation of the rules in question will create a disharmony and disharmony in the recitation, it becomes obligatory to perform a correct recitation by receiving training in the training of mahraj and adjectives from the people who are experts in the field. The aim of this research is to reveal the errors that occur during the recitation of the Qur'an when of the reader misapplies the rules of the tajwīd and disrupts the phonetic structure of the letters' mahraj and adjectives, which are generally expressed as lahn, with some concepts that have been forgotten due to their little or no use. In the research, examples related to the mistakes made in recitation were examined and information and findings in Qiraat sources and dictionaries were analysed. First of all, ‘التعجيل/Ta'cîl’, ‘التطنين/Tatnîn’, ‘التطويل/Tatvîl’, ‘الهمهمة/Hemheme’, ‘الزمزمة/Zemzeme’, ‘الترقيص/Terkîs’, ‘العنعنة/An'ane’, which means misreading, Concepts such as ‘التمضيغ/Temdîğ’, ‘التعويق/Te'vîk’, ‘الوثبة/Vasabe’, ‘التفتيش/Teftîş’ and ‘التهميز/Tehmîz’ are discussed under separate headings and their negative effects on reading are included. Likewise, the mistakes meant by these concepts are usually ‘reading of the letters too fast to be understood, reading of the Qur'an at one's own pace or trying to recite it fast, and the syllables are intertwined, ‘exaggerating the performance of the letters with nunna, trying to read the letters without nunna in the same way or pronouncing them by fluctuating the sound’; “vocalising the letters by extending them more than necessary or exaggerating the rules of tajwîd”; “reading the letters with shadda without shadda and the letters without shadda with shadda or not vocalising the letters according to their adjectives”; ‘mumbling during the recitation of the Qur'an, i.e. recitation with a tone of voice that is inaudible or barely audible and incomprehensible, or reflecting the voice to the recitation with sudden ascents and descents in an unruly manner’; “recitation of calm letters in the recitation of the Qur'an by playing with the tones of the voice, or excessive movement of the mawrah and adjectives of the voice with the condition of rhythm”; ‘Removing the mahraj of the letter أ/hemze by analogy with the letter ع/ayn’; “interrupting the letters and reciting them incompletely, not expressing them fully”; “stopping at the end of a word that should not be stopped or in the middle of a word and continuing the recitation without taking it back”; ‘continuing the recitation of the next letter without reading the letter or pronouncing it completely or giving the adjective of one letter to another letter’; “expressing any movement in the letters differently, misunderstanding the pronunciation of the movements in a misunderstood way or unnecessarily prolonging them excessively”; “incorrect recitation of all letters and words as if there is the letter أ/hemza at the end, etc”. In addition, in the concepts examined, in summary, it was mentioned that of the mistakes made by the reader during recitation generally lead to phonetic errors, inaccurate extraction of adjectives and mahrams, movement errors and incomplete application of tajwîd rules as a result of reading by mumbling in a low voice, reading by sudden ups and downs and playing with voice tones, reading too fast or too slow. As a result, it is thought that the recitation of the Holy Qur'an without observing the rules of the tajwîd will lead to an increase in verbal errors along with an unharmoniously unpleasant situation; as a result of this, the concepts in the meaning of lahn, which connote the distortion and distortion of the meaning away from the divine purpose, will emerge more clearly.

Giriş

Her ilim dalına mahsus, geçmişten günümüze intikal eden bazı kavramlar vardır. Temel kaynaklar vasıtasıyla aktarılan bu kavramların bilinmesi ve sonraki nesillere aktarılması gerekir. İlim dallarının kendine özgü terminolojisinin ve dil yapısının teşekkülünde mihenk taşlarından biri olan kavramlar (Gümüş, 1984, s. 21-22), literatürde kabul görerek kullanıldığı alanlarda yoğun olarak tekrar edilmiştir. Bu bakımdan en çok kavram ifadelerin kullanıldığı ilim dallarından bir tanesinin de kıraat ilmi olduğu görülmektedir. Zira söz konusu alanda başta kıraat farklılıkları ve tecvîd kaideleri ile ilgili kavramlar olmak üzere bunların farklı ilim dallarıyla olan bağlantıları sonucu ortaya çıkan birçok kavramın bulunduğu da bilinen bir hakikattir. Bu kavramlardan bir kısmının, Kur'ân tilavetinin doğru icra edilmesinde kullanımlarından söz edildiği gibi, uygun görülmeyen ve hatalı bulunan tilavetlerin ifade edilmesinde de bazı kullanımları olmuştur. Genel itibariyle kaynak eserlerde lahn diye ifade edilen okuma hatalarının; lahn-ı celî (fahiş/açık hata) ve lahn-ı hafî (gizli hata) şeklinde ikiye ayrıldığı ve bunların da çeşitli kavramlarla ifade edildiği müşahede edilmiştir (İbn Fâris, 1979, s. 5/239; Saîdî, 2000, s. 259; Dânî, 1988, s. 116; Sağman, 1958, s. 42). Bu kavramlardan bazısı çokça kullanılıp güncel tutulurken; "التعجيل/Ta'cîl", "التطنين/Tatnîn", "التطويل/Tatvîl", "الهمهمة/Hemheme", "الزمزمة/Zemzeme", "الترقيص/Terkîs", "العنعنة/An'ane", "التمضيغ/Temdîğ", "التعويق/Te'vîk", "الوثبة/Vasabe", "التفتيش/Teftîş" ve "التهميز/Tehmîz" gibi kavramlar da ya hiç kullanılmamış ya da çok az kullanılarak unutulmaya yüz tutmuştur.

Kıraat ilminin, tilavetin ve tecvîd kaidelerinin tatbik edilmesiyle doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantısı olan söz konusu kavramlar hakkında yalnızca lügat düzeyindeki kaynaklarda sınırlı bilgilerle yetinildiği (Ezherî, 2001, s. 1/237; Cevherî, 1979, s. 5/1759; İsfehânî, 1991, s. 548) ve aynı şekilde benzer bazı anlamların ise dar çerçevede akademik çalışmalarda ele alındığı görülmüştür (Tatlısu, 2021; Şeker, 2023; Yiğit, 2024). Kur'ân'ın belli kaideler çerçevesinde doğru okunmasına ve hatalı okuyuşlardan sakınılmasına ciddi oranda katkı sağlayacak merkezi düzeyde kavramların mahiyeti hususunda müstakil bir araştırmanın ele alınmamış olması bu araştırmanın yapılmasının temel etkenlerindendir. Dolayısıyla bu araştırmada mevzu bahis kavramlar; lügat ve terim anlamlar bağlamında hatalı okumaya sebep olan yönleriyle birlikte örnekleme üzerinden endüksiyon (tümevarım) yöntemi ile alt başlıklar hâlinde değinilmiştir.

Lahn Manasına Gelen Bazı Kıraat Kavramları

التعجيل / Ta'cîl

"التعجيل/Ta'cîl" kavramı, "ع-ج-ل" kök fiilinden türemiş olup tef'îl kalıbında mastar olarak (İbn Manzur, 1993, s. 11/425) bir şeyi planlanan vaktinden önce yapmayı teklif etmek (Ferâhîdî, 2010, s. 1/91; Ezherî, 2001, s. 1/237) veya belirlenen vaktin başında yapmak (İbn Fâris, 1979, s. 4/237) anlamında gelir. Ta'cîl kavramı, yavaşlığın, gecikmenin (Zebîdî, 2010, s. 29/441) ve ertelemenin zıddı olarak (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1342) da gelir. Bu ise hızlı ve süratli olmak demektir (İsfehânî, 1991, s. 548; İbn Manzur, 1993, s. 11/425; Zebîdî, 2010, s. 7/390). Ayrıca ta'cîl, bir şeyde yarışmak (Zebîdî, 2010, s. 10/137) anlamında acele edip öne geçtim ifadesiyle de kullanılmaktadır (Cevherî, 1979, s. 5/1759; İbn Manzur, 1993, s. 11/425). Bu kavram türevleriyle birlikte bir şeyin acele olmasını dilemek, sabırsız davranmak, bir an önce erişmek vb. (el-En'âm 6/58; Yûnus 10/11, 50; er-Ra'd 13/6; en-Nahl 16/1; el-İsrâ 17/18; el-Kehf 19/58; el-Kıyâmet 75/16) anlamlarda Kur'ân-ı Kerîm'de toplamda 42 yerde geçmektedir. Bunlardan birine örnek verecek olursak "…لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَ…/…*elbette azaplarını çarçabuk verirdi*…" (el-Kehf 18/58) âyetinde geçen "لَعَجَّلَ" ifadesinde olduğu gibi bir şeyin acele/çarçabuk olması vb. anlamlarda kullanılmaktadır (el-Bakara 2/203; el-En'âm 6/58; Yûnus 10/51; el-İsrâ 17/11; Tâhâ 20/83, 114; el-Enbiyâ 21/37; es-Sâffât 37/176).

Kıraat ıstılahında ise hızlı okuma sebebiyle harflerin anlaşılamaz şekilde telaffuz edilmesi demektir (Şeyh Osman, 1997, s. 64-65). Tilavet esnasında kişinin tecvîd kurallarını göz önünde bulundurmadan kendine göre bir tempo tutarak okuması veya aşırı hızla okumaya çalışması sonucunda hecelerin birbirine girmesi, harflerin yapılarında yer alan mahreçlerin mahallinden kayarak bozulması ve sıfatların da ihlal edilerek kaybolmasına sebep olacağından bu tarz bir okuma caiz görülmemiştir (Çetin, 2012, s. 41/156). Hatta böyle bir okuma için aşırı süratli gitme, koşma anlamındaki hezreme veya kelimelerin orijinal hâlini karıştırma, bozma manasındaki tahlît ifadeleri de kullanılmıştır (Karaçam, 1991, s. 177-182; Çetin, 2012, s. 41/156). Söz konusu okuma tarzı ile mukabele ya da namaz kıldırılması da uygun görülmemiştir (Şeyh Osman, 1997, s. 64).

Kur'ân'ın acele edilmeden okunması gerektiği ile ilgili nakledilen bir rivayette ise Hz. Peygamberin tilavette bulunduğu zaman yavaş yavaş, tane tane okumaya özen gösterdiği ve bu sebeple telaffuz edilen her bir harfin dinleyen tarafından sayılacak şekilde net olarak anlaşıldığı ifade edilmiştir (Zemahşerî, 1986, s. 4/637). Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir'in acele edip lahn ile kıraat etmektense okumamayı tercih ederim (Suyütî, 2014, s. 2/341) sözü ve Hz. Ömer'in de kıraatin kötüsü, lafızları birbirine karışır bir biçimde süratli okumadır (Zihni Efendi, 1912, s. 21) şeklindeki uyarısı; doğru ve düzgün bir tilavet ortaya koymanın acele etmeden tecvîd kurallarına riayet etmekle mümkün olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda tecvîd ilmiyle ilgili ilk defa eser yazan âlimlerden biri olan Hâkānî (ö. 325/937), manzum olarak kaleme aldığı eserinde, konu ile ilgili şu anlamlı dörtlüğü ifade etmiştir:

فَأَوَّلُ عِلْمِ الذِّكْرِ اِتْقَانُ حِفْظِهِ وَمَعْرِفَةٌ بِاللَّحْنِ مِنْ فِيكَ إِذْ يَجْرِى

فَكُنْ عَارِفاً بِاللَّحْنِ كَيْمَا تُزِيلَهُ وَمَا لِلَّذِى لاَيعْرِفُ اللَّحْنَ مِنْ عُذْرِ

"Zikr'in (Kur'ân'ın) ilimlerinden ilki onun sağlam bir şekilde ezberlenmesidir. Sonra, kıraatini icra ettiğinde yanlışları bilmendir.

Hataya düşmemen için lahn ilmini iyice bilmen gerekmektedir. Zira bu ilmi bilmeyenlere özür yoktur" (Hâkānî, 2005, s. 4; Dânî, 2017, s. 60).

Verilen örnek ifadelerden de anlaşılacağı üzere, acele etmeden her bir harfin mahreç ve tecvîdine riayet ederek tilavette bulunulması, yalnızca Kur'ân lafzının net olarak ifade edilmesiyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda manasının doğru anlaşılmasına da ciddi katkılar sunacaktır.

التطنين / Tatnîn

"التطنين/Tatnîn" ifadesi lügatte "ط-ن-ن" kök fiilinden türemiş olup tef'îl kalıbında mastar olarak bir şeyi bükmek, düşürmek (Cevherî, 1979, s. 6/2159; Zebîdî, 2010, s. 35/357), sineklerin ses tonuna benzer (Cevherî, 1979, s. 6/2159) bir vızıltı sesi çıkarmak (İbn Manzur, 1993, s. 13/268) veya iki şeyi birbirine vurarak çınlatmak manalarına gelir (Zebîdî, 2010, s. 35/357). Ayrıca bu kelime ses tonunun kesilmesi (Cevherî, 1979, s. 6/2159) ve ses kesilirken tonlama sesinin çoktan aza doğru düşmesi gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, 1993, s. 13/268; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1220).

Kıraat ilmi ıstılahında ise "ن/nûn" harfinde icra edilen ğunnenin mübalağa (abartı) ile ve sesin uzatılarak okunması demektir (Saçaklızâde, 2001, s. 288). Bir başka ifade ile tatnîn, sesin dalgalandırılarak okunması (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213) veya ğunne olmayan harfin de aynı şekilde burundan okunarak sanki harflerin tamamında ğunne varmış gibi genizden (burun boşluğundan) okunmasıdır (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1984, s. 240). Tatnîn, ğunne ile benzerlik gösterse de tam olarak ğunne olduğu söylenilemez. Zira ğunne, kelime olarak burun deliklerinde çınlayan bir ses (Ezherî, 2001, s. 8/64; Zebîdî, 2010, s. 35/483) veya genizden

konuşmak (Zebîdî, 2010, s. 35/483), inlemek (İbn Manzur, 1993, s. 13/315), boğuk bir ses çıkarmak (İbn Düreyd, 1987, s. 2/965) anlamında olup, terim olarak da burun deliklerinden (genizden) hafif bir ses tonu ile içinde dil hareketi bulunmayan (Ebû Şâme, 1978, s. 200-204), iki hareke miktarı uzatılarak acele etmeden ve gecikmeden orta halli bir tutma ile icra etmektir (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1984, s. 240).

Yine ğunne "م/mîm" ve "ن/nûn" harflerine tâbi bir sıfat olarak ve bilhassa Kur'ân tilaveti esnasında ortaya çıkan idğam, ihfâ, izhâr ve iklâb konularında burundan bir ses tonlaması (iniltisi) hâlinde işitilir (Sibeveyh, 2013, s. 4/435). Aynı şekilde ilahi, ezgi, türkü/şarkı vb. şeylerin okunması esnasında işitilen melodik inlemelerin de bu kavramı anlatan teğânî ifadesi ile kullanıldığı görülür (Müberred, 1963, s. 1/194). Bu bakımdan tatnîn, ğunneden farklılık arz etmektedir (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213). Zira ğunne, medler (uzatmalar) gibi Kur'ân tilavetinde vazgeçilmez bir ahenk/uyum unsuru iken; tatnîn söz konusu ahengi devre dışı bırakan ve gereksiz bir tonlamayla tilaveti bozan alelacele bir okumadır. Örneğin; "اِنَّ", "النَّاسَ", "اَنَّهُمْ", "ثُمَّ", "اٰمَنَّا", "اُمِّيُّونَ" (el-Bakara 2/13, 46, 74-76, 78), "وَاِنَّكَ", "فَلَمَّا", "كَاَنَّهَا" (en-Neml 27/6, 8, 10), "عَمَّ" (en-Nebe 78/1) vb. yerlerde aşırı derecede şeddeli harf üzerinde durup ğunneyi abartarak okuma veya hızlı geçerek hakkını vermeden tilavet etme, "tatnîn" denilen ahenksiz okumayı meydana getirmektedir. Benzer şekilde kelimenin yazılışında bulunmayıp uygulamada ortaya çıkan "كَثِيرًا مِنَ الْاَحْبَار", "وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ", "بِرَحْمَةٍ مِنْهُ" (et-Tevbe 9/21, 23, 34), "مِنْ نِعْمَةٍ", "شَيْءٍ نَحْنُ", "قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ" (en-Nahl 16/22, 35, 53) gibi şeddelenen kelimelerdeki idğamları icra etme bahanesiyle ölçüsüzce tutulan "م/mîm" ve "ن/nûn" seslerinde de "tatnîn" gerçekleşmektedir.

التطويل / Tatvîl

"التطويل/Tatvîl" ifadesi, "ط-و-ل" kök fiilinden türeyen ve tef'îl kalıbında mastar olarak uzatmak, yaymak (Ferâhîdî, 2010, s. 5/451; Ezherî, 2001, s. 14/14; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 318), uzatılmak (İbn Fâris, 1979, s. 3/172), sözü uzun tutmak (İbn Manzur, 1993, s. 11/625), uzun ip (İsfehânî, 1991, s. 533; Zebîdî, 2010, s. 40/142) veya bir eşyanın uzayacak şekilde esnek olması gibi anlamlara gelir (Ferâhîdî, 2010, s. 5/451; İbn Fâris, 1979, s. 3/433; Cevherî, 1979, s. 5/1753). Aynı şekilde tatvîl, herhangi bir konu hakkında serdedilen bir düşüncenin gereğinden fazla sözle anlatılması manasında da gelir (Bekri, 2004, s. 2/184). Yine bu kavram anlamsızca bir şeyi uzatmak, yaymak anlamındaki "التخطيط/tahtît" kavramıyla benzer bir şekilde de kullanılmaktadır (Ali el-Kârî, 1948, s. 50).

Tatvîl kavramı, kıraat ilmi ıstılahında harflerin mübalağa (abartı) ile yayılarak (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213), yerli yersiz uzatılıp seslendirilmesi (Nehavî, 2001, s. 79) ve tecvîd kaidelerinin ihlal edilerek okunması (Altıkulaç, 1986, s. 13) anlamında kullanılır. Tatvîl, yavaş okuma hususunda tahkik usulü sınırının aşıldığı bir okuyuş tarzıdır (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213). Burada yavaş okumaktan kasıt, ağır okunan bütün kıraatler değildir. Zaten bu tarz icra edilen her okuyuş çeşidi tatvîl olarak addedilemez. Tam aksine tatvîl, tecvîd kurallarının ihlal edilmesi hâlinde söz konusu olur. Örneğin; "فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ" (el-Kevser 108/2) âyetini aşırı yavaş okumak, "فَصَلِّي لِرَبِّيكَا وَانْحَارْ" şeklinde tevcîd kurallarının ihlaline ve gereksiz medlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Benzer olarak "مَسَدٍ, الْحَطَبِ, لَهَبٍ, كَسَبَ, وَتَبَّ" (Tebbet 111/1-5) âyetlerini çok yavaş kıraat edip vakfetmek, "مَسَدْ, الْحَطَبْ, لَهَبْ, كَسَبْ, وَتَبُّ" şeklinde son harekeleri cezimli olarak kalkale sıfatıyla okunması yerine sanki kesra varmış gibi "ı" sesinin çıkmasına ve tecvîdsiz bir ahengin oluşmasına yol açmaktadır.

Muhammed Mekkî Nasr el-Cüreysî (ö. 1322/1902), çalışmamızın konusu olan bazı kavramlar hakkında: Tertil ile kıraat edildiğinde "تمطيط/temtit"ten, hadr ile kıraat edildiğinde ise "إدماج/idmac" ve "تخليط/tahlit"ten sakınmak gerekmektedir. Mühakkikîn İmamı Hamza el-Küfî tahkik kıraatini mübalağalı bir şekilde kıraat edenleri şu meşhur sözleriyle uyarmaktaydı,

أما علمت أن ما فوق الجعودة فهو قطط، وما فوق البياض فهو برص، وما كان فوق القراءة فليس بقراءة

"Bilmez misin? Saçın aşırı kıvrığı karmaşıktır, beyazın aşırısı cüzzamdır (alacalık hastalığı) ve kıraati ifade etmeyen şey ise kıraat değildir" (Cüreysî, 2011, s. 30). şeklindeki malumatları vererek, Yüce Allah'ın kelamını gereğinden fazla yavaş kıraat edenleri uyarmıştır.

Netice itibariyle Kur'ân'ın aşırı derecede ağır okunarak, uzatılmayan harflerin yersiz bir biçimde uzatılmasına, tecvîd kaidelerinin ihlaline (Cüreysî, 2011, s. 173) ve birçok yerde mananın tağyir ve tahrif (İbn Manzur, 1993, s. 10/384) olunmasına sebep olacağı için tatvîl ile okuma tavrı caiz görülmemiştir (Şeyh Osman, 1997, s. 64). Bu tarz okuma çeşidi ile hiçbir ibadet yapılamayacağı gibi namaz kıldırma veya mukabele okumada icra edilmesi de dinleyenlerde bir bıkkınlık ve manevi hazdan uzak bir atmosferin oluşmasına yol açması ihtimalinden dolayı bundan sakınmak gerekir.

الهمهمة / Hemheme

"الهمهمة/Hemheme" ifadesi rubâî mücerred kalıbından türemiş olup mastar bir ifade olarak uğultu, vızıltı (İbn Manzur, 1993, s. 13/380-381), düşük frekanslı uğultu (Zemahşerî, 1998, s. 562), rahatsız edici ve herkesin işitemeyeceği tonda çıkarılan ses (Adnânî, 2008, s. 22) demektir. Ayrıca gürleme, kükreme (Zebîdî, 2010, s. 34/122) veya şiddetli patlama (İbn Manzur, 1993, s. 12/622) olarak ifade edilen ve yüksek desibelde logaritmik (artan-azalan) olarak ölçülebilen akustik (gürültü/yankı) sesler için de kullanılır (Beranek, 2004, s. 22-75). Araplar bu kavramı birçok durumu ifade etmekte kullanmışlardır. Örneğin; adam mırıldandı, yani sesi az da olsa duyulabilen fakat tam olarak anlaşılamayan gizli ifadeler söylüyordu (Zebîdî, 2010, s. 34/122); aslan mırıldandı, yani kükreme göğsünde yankılanıyordu (Cevherî, 1979, s. 5/2061; İbn Manzur, 1993, s. 12/622); gök gürültüsü mırıldandı derken de büyük bir uğultu ve patlamayla gürledi anlamında ifade edilmiştir (Zebîdî, 2010, s. 34/122; İbn Manzur, 1993, s. 12/622). Ayrıca hemheme tabiri, rüzgâr sesiyle birlikte çıkan uğultu (Cevherî, 1979, s. 5/2061) veya ahenksiz/düzensiz bir ses tonunda gelişi güzel uğultu yapmaya çalışmak anlamında geldiği de görülmüştür (Himyerî, 1990, s. 305-306).

Kıraat ilmi ıstılahında ise hemheme, şeddeli olan harflerin şeddesiz, şedde bulunmayan harflerin ise şeddelenerek okunması (Talu, 2016, s. 33) ya da şiddet sıfatına sahip harflerin hafif, hafif telaffuz edilmesi gereken harflerin de şiddetli okunarak seslendirilmesi (Harîrî, 2002, s. 122) anlamına gelmektedir. Bir başka ifade ile harfleri anlaşılamayan en küçük ses tonu ile çıkarmak demektir (Dimyâtî, 2006, s. 51; Aksoy, 1980, s. 170-174). Örneğin; "إِيَّاكَ" (el-Fâtiha 1/5) yerine "اِيَاكَ"; "خَتَمَ" (el-Bakara 2/7) yerine "خَتَّمَ"; "مِقْدَارُهُ" (es-Secde 32/5) yerine "مِكْدَارُهُ"; "يَجْحَدُونَ" (Fussilet 41/15) yerine "يَجْهَدُونَ" veya herhangi bir kelimenin kısık sesle anlaşılmayacak şekilde okunması, hemheme denilen okuyuşu meydana getirmektedir. Söz konusu tavırla icrada bulunmak, tilavet esnasında harflerin tam çıkarılmadan seslendirilmesi (Tehânevî, 1998, s. 4/94), kelimelerin yanlış anlaşılması ve mananın tağyirine sebep olabileceği gibi (Pakdil, 2017, s. 39), avazın çıktığı kadar bağırıp ve baskı uygulayarak mübalağa ile ve de şedde yaparak okumak da harflerin orijinal hâllerini bozmaya yol açacaktır (Karaçam, 1991, s. 259). Bu bakımdan hemheme, Kur'ân tilavetinde okuyucunun büyük bir dikkat ve titizlikle kaçınması gereken okuyuş hataları arasında görülmektedir.

الزمزمة / Zemzeme

"الزمزمة/Zemzeme" ifadesi rubâî mücerred kalıbından türeyen bir mastar olarak derleyip toplamak (İbn Fâris, 1979, s. 3/5), gürlemek (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1118; Zebîdî, 2010, s. 34/122), patlamak, gürültü ve uğultu yapmak manasına gelmektedir (İbn Manzur, 1993, s. 2/387; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1118; Zebîdî, 2010, s. 34/122). Zemzeme, ses olgusunu ifade etmek için kullanılır. Örneğin; gök gürültüsünün sesi, bulutlardan çıkan ses, uzaktan seslenmek

(Fîrûzâbâdî, 2005, s. 34/122), uzaktan duyulan hayvan sesi, atın kişneme sesi, hayvanın dilini veya dudaklarını hareket ettirmeden dişlerini birbirine sürterek yemek yemesinin sesi, yanan ateşten çıkan kıvılcım sesi, göğüsten çıkan hırıltı sesi (İbn Manzur, 1993, s. 12/275; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1118) ve benzeri seslerin çıkarılmasını ifade eder. Ayrıca insanın çıkardığı sesler için de aynı ifadenin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; hazin ses, ezgili ses, terennüm, nağme, teganni, terâne, gazel okumak, kişinin mırıldanarak türkü/şarkı ilahi vb. bir şeyi seslendirmesi, ağzı kapalı olarak mırıldanması (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1118), ağız yapısını hareket ettirmeden, burun deliklerinden ve boğazından belli belirsiz sesler çıkarması anlamında gelir (Zebîdî, 2010, s. 34/122; İbn Manzur, 1993, s. 12/273). Yine zemzeme, inananlar için kutsal kabul edilen, Mekke'de, Kâbe'nin yanında bulunan, bereket umulan ve kendisinden içilen meşhur suyu veya bu suyun çıktığı kuyuya verilen bir isimdir (Ezherî, 2001, s. 13/122; Cevherî, 1979, s. 6/2227).

Zemzeme, kıraat ilmi ıstılahında ise Kur'ân tilaveti esnasında kişinin mırıldanmasıdır. Yani duyulamayan veya zor duyulup anlaşılamayan bir ses tonuyla kendi kendine okumaktır (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/205-209). Bir başka ifade ile işiten kimsenin zor anlayabileceği gizli bir sestir (Eğin, 2010, s. 604-605). Bu da kişinin yalnızca kendisinin duyacağı şekilde seslendirilen, insanlara duyurulmadan (Dânî, 1988, s. 98) ve tecvîd kuralları dikkate alınmadan kısık bir ses tonu ile icra edilen tilavet anlamındadır (Öcal, 2001, s. 189; Yılmaz, 2016, s. 50-56).

Ayrıca zemzeme, sesin kuralsız bir tavırla ani çıkış ve inişlerle tilavete yansıtılmasına da denir (Cüreysî, 2011, s. 28). Bu yönüyle de tatrîb kavramıyla benzerlik göstermektedir (Ezherî, 2001, s. 8/175; Cevherî, 1979, s. 2/516; Zebîdî, 2010, s. 34/122). Zira tatrîb: Sesi ani bir şekilde yükseltmek veya düşürmekle birlikte sesin yayılma alanlarını ve med miktarlarını (uzatmaları) gereğinden fazla çekip seslendirmektir. Aynı şekilde med bulunmayan kelimelerde de med yapmaya temayül etmektir (İbnü'l-Cezerî, 1985, s. 62; Temel, 2018, s. 159). Örneğin; "يَا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ, قُمْ فَاَنْذِرْ, وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ, وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ" (el-Müdessir 74/1-4) şeklinde kısa olarak gelen âyetlerin okuyuşunda, özellikle de Arap okuyuş tavrını taklit etmeye çalışan veya belli bir eğitimden geçmemiş kişilerin kurallara riayet etmeden yaptıkları tilavetlerde söz konusu hatalı tavırlar meydana gelmektedir. Yine "وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا..." (el-Bakara 2/135) şeklinde medd-i tabîî bulunan yerlerde, bir elif miktarını aşacak şekilde kıraat etmek de zemzeme okuyuşunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan bir önceki başlık altında yer alan hemheme ile benzerlik gösterdiği için, zemzemenin de Kur'ân tilavetinde uygulanması, kuralsız bir okuma ve manaya olumsuz etki edeceğinden; caiz görülmemekle birlikte, sakınılması gereken bir okuma tavrı olduğu söylenebilir.

الترقيص / Terkîs

"الترقيص/Terkîs" ifadesi, "ر-ق-ص" kök fiilinden türemiş olup tef'îl kalıbında mastar bir ifade olarak dalgalı, titreşimli, hareketli (Ezherî, 2001, s. 8/284-285; Zebîdî, 2010, s. 17/600-603), süratli ve kıvrak olma manasına gelmektedir (Cevherî, 1979, s. 3/1041). Genellikle terkîs tabiri, raks/dans eden kimseler için kullanılır (Ezherî, 2001, s. 8/285; İbn Manzur, 1993, s. 7/42). Kişi dans etti denilirken, kişinin bedeninde bir azayı veya vücudunun tamamını müziğin ve türkü/şarkının melodik ritimlerine göre hızlıca hareket ettirdiği anlaşılmaktadır (İbn Fâris, 1979, s. 2/428-429). Ayrıca süratli adımlarla yürümek, hızlı koşmak (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 621), çabuk konuşarak lafları birbirine katıp karıştırmak, sözcüklerle dans etmek (İbn Manzur, 1993, s. 7/42), heyecanlanmak" (Zebîdî, 2010, s. 17/602), duygu veya düşünceleri acele ederek ifade etmek gibi manalara da gelmektedir (Ezherî, 2001, s. 8/285; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 621).

Kıraat ilmi ıstılahında ise Kur'ân tilavetinde ses tonlarıyla oynayarak sakin olan harfleri harekeli gibi okumak veya sesi raks ettirmek kaydıyla mahreç ve sıfatları aşırı oynatmak demektir (İbnü'l-Cezerî, 1985, s. 44; Çetin, 1998, s. 119). Örneğin; tilavet esnasında sesin çokça

titretilmesi, soğukta üşüyen kimse gibi hem okuyanın ses tellerine zarar verip rahatsız edeceği (Ensari, 2009, s. 277) hem de manevi hazdan uzak bir atmosferin ortaya çıkmasına sebep teşkil edeceğinden hatalı bir okuyuş olacaktır. Terkîs gibi ter‘id de (İbn Manzur, 1993, s. 3/179; Cevherî, 1979, s. 2/474) tilavette bulunma sırasında sesi gereğinden fazla titretip (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213) türkü/şarkıya benzeterek icrada bulunma anlamında kullanıldığı için doğru bir okuyuş tarzı olarak görülmemektedir (Dânî, 1988, s. 95; İbnü'l-Cezerî, 1985, s. 44; Temel, 2018, s. 159). Netice itibariyle tilavet esnasında her bir harfin, tekrîr sıfatı varmış gibi titretilerek okunması, kuralsız bir okuyuş biçimini meydana çıkaracağı gibi sükûn üzere bulunan harflerin de harekeli okunmasına zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla bu durum hem lafız hem de anlam bakımından son derece tehlike arz etmektedir.

العنعنة / An‘ane

Bu kavramın, lügat kitaplarında birçok farklı alanlarda ve çeşitli manaları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. “العنعنة/An‘ane” kavramı rubâî mücerred kalıbından türeyen bir mastar olarak uzlaşmazlık, uyumsuzluk (Ferâhîdî, 2010, s. 1/91), inatçılık, donuklaşma, reddetme, yüz çevirme gibi manalara gelir (Zebîdî, 2010, s. 24/128). An‘ane kelimesinin kök harflerinden türetilen ve Arap dilinde haddi aşmayı belirtmek için kullanılan bir edat olarak “عن” ifadesi, hadis rivayetinde filancanın falancadan rivayet ettiği sözler manasında gelir (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1217).

Verilen manalarla birlikte “an‘ane” tabiri daha çok “أ/hemze”nin “ع/ayn” harfine dönüştürülerek okunması anlamında kullanılır (Ferâhîdî, 2010, s. 1/91; İbn Manzur, 1993, s. 13/36). Söz konusu değişimi yapanlar ise başta Temîm kabilesi olmak üzere, Kays, Beni Esed ve bunlara komşu kabilelerdir (Zebîdî, 2010, s. 1/22). Bunlar, telaffuz esnasında “أ/hemze”nin mübalağa sonucu “ع/ayn” harfine dönüştürmekle kelimeleri “فقع: فقأ”, “فجع: فجأ”, “كعكع: كأكأ”, “عنجاص: إنْجاص” şeklinde okurlar. Birçok eski fonetik olay gibi, modern Arap Yarımadası lehçelerinde de bu kavramın bir uzantısı vardır. “Temîm’in an‘anesi” denilen bu tabir (İbn Cinnî, 2010, s. 2/13), günümüzde Mısır’ın Saîd bölgesinde hâlen benzer şekilde “عَنَّ: أَنَّ”, “لَعْ: لأْ”, “أُذْنُ: عُذْنُ” diye kullanıldığı ifade edilmektedir (Küçükkalay, 1969, s. 177; Onat, 1944, s. 1/100).

An‘ane, kıraat ilmi ıstılahında ise “أ/hemze” harfi mahrecinin “ع/ayn” harfine benzetilerek çıkarılmasıdır. Bazı âlimlere göre konuşma dilindeki bu olgu belirli koşullara bağlı olarak kendini gösterir (Halebî, 1961, s. 27-41). Bu, “ع/ayn” harfinin gırtlaktan gelen bir ses ve “أ/hemze”nin de bir gırtlak sesi olması hasebiyle “ع/ayn” mahrecinin “أ/hemze”ye yakınlığıyla açıklanabilir (İbnü’s-Sıkkît, 1978, s. 7). Bu sebeple değişim, sürtünmeli sesten, sınırlı bir aralıkla durma sesine doğru değişmektedir (Müberred, 1963, s. 1/328). İnce bir farkla birbirinden ayrılan bu iki harfin doğru bir şekilde telaffuzunu sağlamak için de mutlaka kıraati düzgün (fem-i muhsin) birinden harfleri talim etmek gerekir. Aksi takdirde birçok kelime aslından uzak olarak telaffuz edilip, Kur’ân’ın kendine has üslubuna ve ses ahenk/uyumuna zarar verecektir. Örneğin; genellikle “اَخْطَأْنَا: اَخْطَعْنَا”, “تُؤْمِنُوا: تُعْمِنُوا”, “أَعُوذُ: عَعُوذُ”, “قُرْاَنُ: قُرْعَانُ”, “عَلَيْهِمْ: اَلَيْهِمْ” (İbnü’s-Sıkkît, 1978, s. 7; İbn Sîde, 1978, s. 13/274; Sarı, 1999, s. 19/263-265), “صَاعِقَةُ: صَالِقَةُ” (Fussilet 41/16-17), “يَعْلَمُ: يَأْلَمُ” (Muhammed 47/30) ve “عَالِمُ: نَالِمُ” (el-Haşr 59/22) gibi kelimelerde yapılan bu tarz hatalı okumalar, daha ziyade talim eğitiminden yoksun olarak kendi başına okuyuşunu geliştirmeye çalışanlarda veya taklit sonucu tilavette bulunan kimselerde ortaya çıktığı görülmektedir.

التمضيغ / Temdîğ

“التمضيغ/Temdîğ” ifadesi, “م-ض-غ” kök fiilinden türemiş olup tef‘îl kalıbında mastar bir ifade çeşidi olarak çiğnenmiş (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 4/370; İbn Manzur, 1993, s. 8/451), ezdirilmiş ve öğütülmüş gibi manalara gelmektedir (Ezherî, 2001, s. 8/57; Cevherî, 1979, s.

4/1326). Bu kavram farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin; yiyecekleri çiğnedi: Dili ve dişleriyle çiğnedi (Ferâhîdî, 2010, s. 4/370; İbn Fâris, 1979, s. 5/330); kelimeleri çiğnedi: Net bir şekilde ifade etmedi (Zebîdî, 2010, s. 22/568); kardeşinin etini çiğnedi: Onun gıybetini yaptı (Cevherî, 1979, s. 4/1326; Zebîdî, 2010, s. 22/568), şeklindeki anlamlar kastedilmektedir. Yine bununla ağızda çiğnenen sakız (İbn Fâris, 1979, s. 5/330) veya annenin çocuğuna yemeğini vermeden önce ağzında çiğneyerek yiyeceği yumuşatması (Ezherî, 2001, s. 8/57; İsfehânî, 1991, s. 770) gibi durumlar ifade edilmektedir. Kur'ân'da söz konusu kelimenin türevlerinden biri olarak gelen "مُضْغَةً" ifadesi de benzer şekilde bir çiğnem/parça et (el-Mü'minûn 23/14) manasına gelmektedir.

Temdîğ, kıraat ilmi ıstılahında ise harfleri yarıda kesmek, nakıs okumak, tam olarak ifade etmemek demektir (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213). Yani herhangi bir harfi telaffuz ederken mahrecini tam çıkarmadan veya sıfatını netleştirmeden bir sonrakine geçmektir (Dimyâtî, 2006, s. 38). Örneğin; "مَا نَعْبُدُهُمْ" (ez-Zümer 39/3) ifadesini telaffuz ederken "ع/ayn" harfini tam çıkarmadan bir sonraki harfe geçiş yapmak "مَا نَبُدُهُمْ" gibi. Nasıl ki harflerin mahreç ve sıfatlarının hakkını vermeden orijinal hâllerini bozup bir diğerine geçiş yapmak caiz değilse, aynı şekilde telaffuzlarında abartıya kaçmak, çarpık ve sert bir şekle gelinceye kadar seslendirmeye zorlamak da caiz görülmemiştir (Dânî, 1988, s. 73-75; Dimyâtî, 2006, s. 38-41). Ebû Amr ed-Dânî'nin de belirttiği üzere dili çiğneyerek, ağzı genişletip çukurlaştırarak harflerin mahrecinden uzak bir telaffuzda bulunmak yani temdîğ ile okumak (Dânî, 1988, s. 73; İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213) doğru bir okuma usulü olarak kabul görülmediği gibi, bu çeşit tilavet hatalı ve hoş olmayan, yerine göre de tilaveti ve manayı bozan bir okuyuş çeşidi olarak nitelendirilmiştir (Dânî, 1988, s. 73-75; İbnü'l-Cezerî, 1985, s. 50-51, 149; Dimyâtî, 2006, s. 38-41).

التعويق / Te'vîk

Kıraat ilminde hatalı okuma anlamında kullanılan kavramlardan biri de te'vîktir. "التعويق/Te'vîk" ifadesi, "ع-و-ق" kök fiilinden türemiş olup tef'îl kalıbında mastar olarak bir kimseyi veya bir şeyi engellemek (Ezherî, 2001, s. 3/18; İbn Manzur, 1993, s. 10/279), menetmek, kısıtlamak (Ferâhîdî, 2010, s. 2/173), caydırmak, sabote etmek, meşgul etmek (Zebîdî, 2010, s. 10/279; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 913), uzat tutmak, alıkoymak, geciktirmek (Zebîdî, 2010, s. 26/224), hapsetmek, riayet etmemek (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 913) ve tabi olmamak demektir (İbn Manzur, 1993, s. 10/279; Zebîdî, 2010, s. 26/224). Te'vîk, bir kimseyi engelleyip yolundan etme, dikkatini dağıtma (Ezherî, 2001, s. 3/18) veya onu yarı yolda bırakarak dostluğu bitirme, itaat etmeme gibi manalara da gelmektedir (Ferâhîdî, 2010, s. 2/173; Ezherî, 2001, s. 3/18; İbn Manzur, 1993, s. 10/279). Ayrıca aynı kelime kökünden türeyen Ye'ûk ismi, İslam öncesi dönemde insanlığın ikinci atası (Abdülbâkî, 1988, s. 37-40) şeklinde addedilen Hz. Nuh'tan bu yana tapınılan bir putun adı (Nûh 71/23) olarak bilinmektedir (Cevherî, 1979, s. 4/1534; İsfehânî, 1991, s. 770). Söz konusu putun anlamına bakıldığında ele alınan kavramla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Zira insanları hak yoldan alıkoyması, menetmesi veya tabi olmalarını engellemesi için bu isim tercih edilmiştir (Taberî, 2010, s. 23/639-640).

Te'vîk, kıraat ıstılahında ise durulmaması gereken bir kelimenin sonunda veya kelimenin ortasında durup, geriden almadan kıraate devam ederek okuma, yani yanlış yerde vakf yaparak okumak demektir (Dânî, 1987, s. 148; İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/265). Durulması uygun olmayan vakf-ı kabih şeklinde de isimlendirilen (Secâvendî, 2001, s. 103-124) bu okuma çeşidine göre, şayet öncesi ve sonrası lafız ve mana yönünden birbiriyle bağlantılı ise bu gibi yerlerde vakf yapmak uygun olmaz (Suyütî, 1974, s. 179; İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/265). Örneğin; "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ" (el-Fâtiha 1/2) âyetini okurken "اَلْحَمْدُ" kelimesi üzerinde durulacak olsa, haber olmadan mübteda tek başına kalacağı için kabih bir vakf ortaya çıkacaktır ki, bu da doğru

bir okuyuş tarzı olmayacaktır. Ancak Kur'ân tilavetinde bulunan kimsenin ayetleri okuduğu sırada lafız ve mana yönüne bakılmaksızın nefesin azalması, sesin kısılması, öksürük tutması, âyetin devamının unutulması veya devam edilmesine mâni olabilecek arızi bir durumun oluşması sebebiyle vakfedilmesinde -tekrar geriden alınması şartıyla- sakınca görülmemektedir (Uşmûnî, 2008, s. 25). Zira söz konusu durumlar, insanın elinde olmayan ve gayri ihtiyari bir şekilde ortaya çıkan zaruri hâller olarak kabul edilmektedir (Dânî, 1987, s. 147; Suyütî, 1974, s. 178; İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/264).

الوثبة / Vasabe

"الوثبة/Vasabe" tabiri "و-ث-ب" kök fiilinden türemiş olup "وثْباً" kalıbında mastar olarak gelen bu kavram, atlamak, sıçramak, atılmak, fırlamak, zıplamak (Ezherî, 2001, s. 13/180; Cevherî, 1979, s. 2/726), sebat etmek, düzelmek, acele etmek, ulaşmak, kararlı olmak gibi manalara gelmektedir (İbn Manzur, 1993, s. 5/309; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 823). Bir hastalık ismi olarak da gelen vasabe; aşırı soğuk, sıcak veya başka sebeplerden dolayı sırt kaslarının şişip spazm ve baş ağrısına neden olması anlamında kullanılır (Cevherî, 1979, s. 2/726). Ayrıca bu kavram ile yapılan bir işi tamamlamadan yeni bir işe yönelme, sürekli bir arayış içerisinde olma veya aktarılmaya çalışılan bir konunun detayları verilmeden yeni bir meselenin ifade edilmeye çalışılmasıyla karmaşaya sebep olma gibi durumlar kastedilmektedir (Zebîdî, 2010, s. 12/100).

Vasabe, kıraat ilmi ıstılahında ise harfi okumadan (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213) veya tam telaffuz etmeden bir sonraki harfi okumaya devam etmek ya da bir harfin sıfatını başka bir harfe vermek demektir (Dimyâtî, 2006, s. 38). Bu çeşit okuyuş hataları, genellikle tilavetin hızlı icra edilmesinde kelimeyi oluşturan harflerin anlaşılmamasını veya telaffuzdan düşmesini meydana getirmektedir (İbnü'l-Cezerî, 1985, s. 122; Altıkulaç, 1986, s. 5). Söz konusu hatalar, asli harflerde yapıldığı gibi med harflerinde de yaygın olarak yapıldığı görülmektedir (Süveyd, 2011, s. 191-193). Özellikle şeddeli olarak gelen harflerin şedde yapılmadan tek harf izlenimi verilerek okunması veya peş peşe varit olan aynı nitelikteki harflerden birinin telaffuzdan düşürülerek okunmasıdır. Harflerin terki veya nakıs okunması ise iki şekilde meydana geldiği söylenebilir.

Kelimeyi oluşturan harflerden birinin başka bir harfle değiştirilerek telaffuz edilmesi. Örneğin; mahreçleri bir sıfatları farklı olan (mütecanis) "ط/ṭâ, د/dâl, ت/tâ" harflerini (سُلْطَانٍ kelimesinin سُلْتَانٍ veya سُلْدَانٍ şeklinde okunması); boğaz harflerinden olan "ح/ḥâ, خ/ḫâ" harflerini (خَلَقَ kelimesinin حَلَقَ şeklinde okunması) (er-Rahmân 55/14); benzer sıfatlara sahip olan "ص/sâd, س/sîn" harflerini (يُبْصِرُونَ kelimesinin يُبْسِرُونَ şeklinde okunması gibi) (el-Bakara 2/17) ve bunun gibi diğer harfleri birbirine karıştırarak okumak (Dânî, 1988, s. 122; Maraşi, 2008, s. 186-189).

Kelimede varit olan harflerden birinin eksiltilerek telaffuz edilmesi. Bu durum ise daha çok hızlı okumada peş peşe gelen harflerden birinin hazfedilmesinde (يَزَّكّٰى kelimesinin يَزَكّٰى, جَاءَ اَجَلُهَا ifadesinin جَا اَجَلُهَا şeklinde okunması) (Abese 80/7; el-Münâfikûn 63/11) veya harfi meddin uygulanmamasında (رَدَدْنَا kelimesinin رَدَنَ olarak okunması gibi) (el-İsrâ 17/6) görülür (Dânî, 1988, s. 17; İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/213; Abdürrezzak, 2004, s. 108-109).

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kur'ân tilaveti esnasında kelimelerde bulunan harflerin tamamen okunmaması veya nakıs bırakılarak tilavet edilmesi, vasabe olarak addedilen okuyuşu ortaya çıkaracağından doğru bir okuma usulü olmayacaktır.

التفتيش / Teftîş

"التفتيش/Teftîş" ifadesi, "ف-ت-ش" kök fiilinden türemiş olup tef'îl kalıbında mastar bir isim olarak sorgulama, araştırma, inceleme, arama (Ezherî, 2001, s. 11/225; Zebîdî, 2010, s. 17/296), muayene, denetleme, izleme anlamlarına gelmektedir (Cevherî, 1979, s. 3/1014).

Teftîş, saklı tutulan bir şeyi ortaya çıkarmak için arama yapmak, bununla ilgili bireyleri sorguya çekmek (İbn Manzur, 1993, s. 6/325) veya suçla ilgili elde edilen delilleri incelemek anlamında kullanılan bir tabirdir (Ferâhîdî, 2010, s. 6/246; İbn Manzur, 1993, s. 6/325). Ayrıca bu kavram, denetim noktası, idari teftiş, yasal olarak arama emri veren kanun (İbn Manzur, 1993, s. 6/325; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 164) manalarında geldiği gibi Orta çağ Avrupa'sında kiliseye karşı çıkanları, dini ritüelleri reddedenleri cezalandırmak gayesiyle kurulmuş mahkeme veya mahkemeler (Engizisyon) anlamında gelmektedir (Zebîdî, 2010, s. 163). Yine teftiş, ihmal veya eksik bırakılan durumları tespit edip gerekli çözümleri önermek demektir (İbn Fâris, 1979, s. 4/471).

Kıraat ilminde ise bu kavram, harflerde bulunan herhangi bir harekeyi farklı ifade etmek, yanlış anlaşılacak şekilde harekelerin telaffuzunu noksan yapmak veya gereksiz uzatmak anlamında gelmektedir (Kaddûrî, 2009, s. 423-425). Harekede yapılan hatalar, genellikle harekenin tamamen değiştirilmesi ya da harekenin telaffuz edilmeyip sükûna tebdîl edilerek ortaya çıkmasıyla gerçekleşmektedir (Dânî, 1988, s. 94). Bilhassa tilavette bulunan kimselerin hareke hususunda çokça hataya düştüğü noktalardan bir tanesi de med olmayan yerlerde harekeyi uzatarak okumalarıdır (Tîbî, 1997, s. 7). Bahse konu olan hatalı okumaların da çoğunlukla fethalı harflerin telaffuzunda yapıldığı görülmektedir (Dânî, 1988, s. 94). Bunun sebebinin Kur'ân eğitimi alan kimselerin temel eğitimlerini fem-i muhsin öğreticilerden almamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira bu ilimde yeterli seviyede bir okumaya sahip olmayan kimseler tarafından Kur'ân eğitiminin ilk basamağı olarak kabul edilen elifbâ'nın bütün harekeli harflerinde med varmış (كُتِبَ: كُوتِيبَا, حَسِبَ: حَاسِيبَا, دَرَجَ: دَارَاجَا) gibi öğretilmesi söz konusu hataların kalıcı hâle gelmesine ve hatta kalıplaşıp yıllarca düzeltilememesine sebep olmaktadır (Karaçam, 1991, s. 227). İfade edilen hatalı okumalar, dikkat edilmeden sehven yapılabildiği gibi, yüzüne veya ezber okumanın zayıf olması durumunda da çokça tekrar edilebilmektedir.

التهميز / Tehmîz

Kur'ân tilavetinde yapılan hataları göstermek adına kullanılan kavramlardan bir tanesi de "التهميز/Tehmîz" ifadesidir. Tehmîz, "ه-م-ز" kök fiilinden türeyen ve tef'îl kalıbında mastar olarak dürtmek, fısıldamak, göz kırpmak, azarlamak, eleştirmek demektir (Ferâhîdî, 2010, s. 4/17). Yine tehmîz, yer sarsıntısı (Fîrûzâbâdî, 2005, s. 529; Zebîdî, 2010, s. 15/388), hızlı esen rüzgâr sesi (İbn Fâris, 1979, s. 6/64; Cevherî, 1979, s. 3/902) veya bir kimseyi hızlanmaya teşvik etmek anlamlarında gelmektedir (Ferâhîdî, 2010, s. 4/17; İbn Fâris, 1979, s. 6/65).

Arap dili alfabesinde ilk harf olarak geçen "أ/hemze" ismi, tehmîz ile benzer olarak aynı harflerden müteşekkil kelime kökünden türeyen bir ifade olarak farklı anlamlarda kullanılmaktadır (İbn Manzur, 1993, s. 5/425; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 529; Zebîdî, 2010, s. 15/388). Bu meyanda hemze, gırtlaktan çıkan ve fısıltı olarak tanımlanamayacak kadar güçlü bir ses tonuna sahip olup mana harfleri arasında kabul edilmektedir (İbn Fâris, 1979, s. 6/64; Zebîdî, 2010, s. 15/388). Kur'ân'da harf olarak soru edatı vb. kullanımları olduğu gibi, kelime türevleri olarak yerine göre bazı anlamları ifade etmek üzere çeşitli kullanımları da bulunmaktadır (el-Mü'minûn 23/97; en-Neml 27/62; Yâsîn 36/23; el-Kalem 68/11; el-Kıyâmet 75/36; el-Hümeze 104/1).

Tehmîz, kıraat ilmi ıstılahında ise bütün harflerin ve kelimelerin sonunda "أ/hemze" varmış gibi yapılan hatalı tilavet anlamında gelir (İbnü'l-Cezerî, 2010, s. 1/342; Cüreysî, 2011, s. 64). Bu tür hatalar genellikle kelimenin ortasında veya sonunda bulunan harflere lafızla alakası olmayan "أ/hemze" sesini ilave etmekle meydana gelir. Örneğin; tilavet sırasında kalkaleyi uygularken, kalkale harfinin sonuna "أ/hemze" sesini ekleyerek (يقْبَلُ - يقْئَبَلُ, وَسَقْ - وَسَقْءْ) (el-Bakara 2/48; el-İnşikâk 84/17) okumak ya da med harfi bulunan kelimelerde vakf

yaparken, harfi medden sonra "أ/hemze" ilave ederek (مَكْرُوهَاءْ - مَكْرُوهًا) (el-İsrâ 17/38) okumaktır (Dimyâtî, 2006, s. 242-246). Verilen örneklerde de görüldüğü gibi kelimenin aslını bozması sebebiyle -mana üzerinde etki edip etmemesine bakılmaksızın- tehmîz ile tilavette bulunmak, doğru bir okuyuş olarak kabul edilemez.

Sonuç

Kavramlar, Kur'ân tilavetinin tecvîd kurallarına riayet edilerek icra edilmesi ve kıraat vecihlerinin uygulanması açısından ele alındığı gibi hatalı okuyuş tarzlarını ifade etmede de kullanıldığı görülmüştür. Hatalı okuyuşların ise temelde lahn tabiri çerçevesinde; lahn-ı celî (fahiş/açık hata) ve lahn-ı hafî (gizli hata) diye ikiye ayrıldığı müşahede edilmiştir. Lahn olarak kabul edilen okuyuşları ifade etmede önem arz eden bazı kavramların sık sık kullanıldığı; "التعجيل/Ta'cîl", "التطنين/Tatnîn", "التطويل/Tatvîl", "الهمهمة/Hemheme", "الزمزمة/Zemzeme", "الترقيص/Terkîs", "العنعنة/An'ane", "التمضيغ/Temdîğ", "التعويق/Te'vîk", "الوثبة/Vasabe", "التفتيش/Teftîş" ve "التهميز/Tehmîz" gibi bazı kavramların ise ya hiç kullanılmadığı ya da nadiren kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu kavramların az kullanılmasının sebeplerinden biri, yalnızca lügat düzeyinde ele alınması ve kıraat kaynaklarında genellikle lahn gibi genel ifadelerle gelmiş olmasıdır.

Tetkiki yapılan kavramlar ve verilen örnekler incelendiğinde bahsi geçen hataların üç temel noktada gerçekleştiği görülür. Bunlar da sırasıyla, harf, hareke ve tecvîd kaidelerinin eksik uygulanması ile alakalı olan durumlardır.

Tilavetin süratli bir tarzda (herzeme/tahlît), yapılması, harflerin anlaşılamayan en küçük ses tonuyla kısık ve gizli bir mırıldanma ile okunması, kuralsız ses tavırlarıyla ani iniş ve çıkışlarla okunması, harflerin yanlış anlaşılması sonucunu doğurmaktadır. Bunun da fonetik hatalara, sıfatların yanlış bilinmesine, mahreçlerin hatalı çıkarılmasına, harflerin hazfedilmesine, yer değiştirmesine ya da nakıs bırakılmasına ve meddin (uzatmanın) kaybolmasına (يُبْصِرُونَ: يُبْسِرُونَ, خَلَقَ: حَلَقَ, مَا نَعْبُدُهُمْ: مَا نَبْدُهُمْ, تُؤْمِنُوا: تُعْمِنُوا, أَعُوذُ: عَعُوذُ, قُرْاٰنُ: قُرْعَانُ, سُلْطَانٍ: سُلْدَانٍ - سُلْتَانٍ, رَدَدْنَا: رَدَدْنَا, يَزَكّٰى: يَزَكّٰى, جَاءَ اَجَلُهَا: جَا اَجَلُهَا) sebebiyet verdiği saptanmıştır.

Harfte yapılan hataların bir benzeri olarak Kur'ân tilaveti esnasında hareke hatasının da yerine göre sehven yapılabildiği bilinmektedir. Özellikle yüzünden okuyuşun zayıf olması veya okuyucunun ses tonlarıyla oynaması kaydıyla harfin sakin okunması yerine harekeli okunması ile de hatalar ortaya çıktığı müşahede edilmektedir. Aynı şekilde bütün harflerin sonunda veya kelimelerin ortasında ve sonunda cezimli bir "أ/hemze" varmış gibi (يُقْبَلُ: يُقْبَلُ, وَسَقْ: وَسَقْءْ, مَكْرُوهًا: مَكْرُوهَاءْ) yapılan okumalarda hareke hatası kapsamındadır. Aynı şekilde tahkik usulü okuyuş sınırının aşılması ile gereksiz med yapılması, elifbâ'nın bütün harekeli harflerinde med varmış gibi okunması, ğunne olmayan yerde ğunne yapılması veya ğunnenin gereğinden fazla uzatılması, vakfedilmemesi gereken bir kelimenin sonunda veya kelimenin ortasında durup geriden almadan okunmasıyla da tecvîd kaidelerinde yapılan hataları meydana getirdiği görülmektedir. Bu da konuların yanlış uygulanmasına ve yıllarca düzeltilemeyecek kalıplaşmış hataların (كُتِبَ: كُوتِيبَا, حَسِبَ: حَاسِيبَا, دَرَجَ: دَارَاجَا, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ: فَصَلِّي لِرَبِّيكَا وَانْحَارْ, إِنَّ النَّاسَ, أَنَّهُمْ, عَمَّ, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ: اَلْحَمْدْ) meydana gelmesine yol açmaktadır.

Sonuç itibariyle Kur'ân'ın tecvîd kaidelerine uyulmadan tilavet edilmesi kulağa hoş gelmeyen bir tavır ortaya koyacağı gibi, yerine göre mananın tağyir ve tahrifine de sebebiyet vermektedir. İfade edilen hatalardan kaçınılması ve bu tarz okumalarla hiçbir ibadetin icrasında bulunulmaması gerektiği gibi namaz kıraatinde veya mukabele okumada da uzak durulması gerekmektedir. Zira Kur'ân'ın bu tür okuyuşlarla tilavet edilmesi, dinleyenlerde bir bıkkınlık ve manevi hazdan uzak bir atmosferin oluşmasına yol açması ihtimalinden dolayı bundan sakınmak gerekir. Söz konusu hataları ifade etme muvacehesinde, araştırmanın hacmini artırmaması adına sınırlı olarak ele alınan kavramların, daha kapsamlı bir çalışmada alana katkı

sunması bakımından semantik, gramatik, fonetik, morfolojik ve anlamsal olarak incelenmesinde fayda görülmektedir.

Kaynakça

Abdülbâkî, M. (1988). *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm.* Kahire: Dâru'l-Hadis.

Abdürrezzak, Y. (2004). *el-Gavsânî, İlmü't-tecvîd.* Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî.

Adnânî, M. (2008). *Mu'cemü'l-ahtâi'ş-şâi'a.* Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn.

Aksoy, Ö. (1980). *Dil yanlışları -900 sözün eleştirisi-.* Ankara: TDK Yayınları.

Ali el-Kârî, S. (1948). *el-Minehu'l-fikriyye alâ metni'l-cezerîyye.* (Y. Zekeriyya, Dü.) Mısır: Matbaatü Mustafa.

Altıkulaç, T. (1986). *Tecvîd'ül Kur'ân.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Bekri, Ş. (2004). *el-Belağatü'l-arabiyye fî sevbihe'l-cedîd.* Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

Beranek, L. (2004). *Concert Halls and Opera Houses.* NewYork: Springer.

Cevherî, E. (1979). *es-Sıhâh tâcü'l-lüga ve sıhâhi'l-arabiyye.* (A. A. Attâr, Dü.) Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

Cüreysî, M. (2011). *Nihâyetü kavli'l-müfîd fi ilmi't-tecvîdi'l-Kur'âni'l-Kerîm.* (A. A. Hüseyin, Dü.) Kahire: Mektebetü'l-Adâb.

Çetin, A. (1998). Kur'ân kıraâtında mûsikî'nin yeri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), s. 115-134.

Çetin, A. (2012). *"Tilâvet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Ankara: TDV Yayınları.

Dânî, E. (1987). *el-Müḳtefa fi'l-vakfi ve'l-ibtida.* (Y. A. Maraşî, Dü.) Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

Dânî, E. (1988). *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd.* (G. K. Hamed, Dü.) Bağdat: Mektebetü Dâru'l-Enbârî.

Dânî, E. (2017). *Şerhu kasideti ebî mezahim el-hâkānî.* (H. E. Anze, Dü.) Beyrut: y.y.

Dimyâtî, A. (2006). *İthâf'u fudalâ'il-beşar fi'l-kırââti'l-erbeate aşer.* Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ebû Şâme, E. (1978). *İbrâzü'l-meʿânî min hırzi'l-emânî.* (İ. A. İvaz, Dü.) Kahire: y.y.

Eğin, O. (2010). *"Kur'ân öğretiminde problemler ve çözüm önerileri", Etkili din öğretimi.* (Ş. Karaköse, Dü.) İstanbul: TİDEF Yayınları.

Ensari, E. (2009). *el-İkna' fi'l-kırââtis-seb'.* (A. F. el-Mezîdî, Dü.) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ezherî, M. (2001). *Tehzîbu'l-lüga.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Ferâhîdî, E. (2010). *Kitâbü'l-ayn.* (M. e.-M.-İ. Sâmirâî, Dü.) Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hilal.

Fîrûzâbâdî, M. (2005). *Kâmûsü'l-muhît.* Lübnan: Müessesetü'r-Risâle.

Gümüş, S. (1984). *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri.* İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı.

Hâkānî, E. (2005). *el-Manzümetü'l-Hâkānîyye.* Mısır: Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs.

Halebî, E.-T. (1961). *Kitâbü'l-ibdâl.* (İ. et-Tenûhî, Dü.) Dımaşk: y.y.

Harîrî, K. (2002). *Dürretü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs.* (B. Bekkûr, Dü.) Dımaşk: Dâru's-Sekâfeti ve't-Turas.

Himyerî, E. (1990). *Teskîfü'l-lisân ve telkîhü'l-cinân.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Cinnî, E.-F.-M. (2010). *el-Hasâis.* Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye.

İbn Düreyd, E. (1987). *Cemheratü'l-lüga.* (R. M. Ba'lebekkî, Dü.) Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

İbn Fâris, E. (1979). *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga.* (A. M. Harun, Çev.) Lübnan: Dâru'l-Fikr.

İbn Manzur, M.-F. (1993). *Lisânu'l-arab.* Beyrut: Dâru Sadr.

İbn Sîde, E.-H. (1978). *el-Muhassas.* (H. İ. Ceffâl, Dü.) Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye.

İbnü's-Sıkkît, E. (1978). *el-Kalb ve'l-ibdâl.* (H. M. Şeref, Dü.) Kahire: b.y.
İbnü'l-Cezerî, E.-H. (1985). *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd.* (A. H. el-Bevvâb, Dü.) Riyad: Mektebü'l-Maarif.
İbnü'l-Cezerî, E.-H. (2010). *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr.* (A. M. Dabbâ, Dü.) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İsfehânî, E.-K. (1991). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân.* (S. A. ed-Dâvî, Dü.) Beyrut: Dâru'l-Kalem.
Kaddûrî, G. (2009). *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd.* Amman: Dâru Ammar.
Karaçam, İ. (1991). *Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri.* istanbul: MÜİFV Yayınları.
Küçükkalay, H. (1969). *Kur'ân dili Arapça.* Konya: Deniz Kuşları Matbaası.
Maraşi, M. (2008). *Keyfiyetu edâi'd-dâd.* (F. S. Arbavi, Dü.) Mısır: Mektebetü Evladi'ş-Şeyh li't-Türâs.
Mekkî b. Ebî Tâlib, H.-K. (1984). *er-Riʿâye.* (A. H. Ferhat, Dü.) Amman: y.y.
Müberred, E.-A. (1963). *el-Muktedab.* (M. A. Adîme, Dü.) Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
Nehavî, H. (2001). *el-Müfîd fî şerhi umdetü'l-mecîd fî en-nazmi ve't-tecvîd.* (C. Seyyid, Dü.) b.y.: Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh.
Onat, N. (1944). *Arapçanın Türk diliyle kuruluşu.* İstanbul: Maarif Matbaası,.
Öcal, M. (2001). *Din eğitimi ve öğretiminde metodlar.* Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
Pakdil, R. (2017). *Ta'lim tecvîd ve kırâat.* İstanbul: MÜİFV Yayınları.
Saçaklızâde, M.-M. (2001). *Cühdü'l-mukill (Mine't-tecvîd).* (S. K. Hamed, Dü.) Amman: Dâru Ammar.
Sağman, A. (1958). *İlaveli-Yeni Sağman Tecvîdi.* İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
Saîdî, E.-H. (2000). *et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyy.* (G. K. el-Hamed, Dü.) Ammân: Dâru Ammâr.
Sarı, M. (1999). *"İbdâl".* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi TDV Yayınları.
Secâvendî, E. (2001). *Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ.* (M. H. Derviş, Dü.) Umman: Dâru'l-Menâhic,.
Sibeveyh, E. (2013). *el-Kitâb, thk. Abdusselam Muhammed Harun.* Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
Suyütî, A. (1974). *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân.* (M. Ebü'l-Fazl, Dü.) Mısır: el-Hey'et'ü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Küttâb.
Suyütî, A. (2014). *el-Muzhir fî ulûmil'l- lüga ve envâihâ.* (F. A. Mansur, Dü.) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Süveyd, E. (2011). *et-Tecvîdü'l-musavvar.* Dımaşk: Mektebetü İbnü'l-Cezerî.
Şeker, M. (2023). *Semantik açıdan kırâatlerde lahn ve teganni kavramları (Yüksek Lisans Tezi).* Batman: Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Şeyh Osman, H. (1997). *Hakku't-tilâve.* Cidde: Dâru'l-Minâre.
Taberî, E. (2010). *Câmiu'l-beyân an teʻvîli âyi'l-Kur'ân.* (M. M. Şakir, Dü.) Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs.
Talu, M. (2016). *Türkçe - Osmanlıca - Arapça Tecvîd İlmi.* İstanbul: Tereke Yayınevi.
Tatlısu, M. (2021, Aralık). Kur'an tilavetinde lahn olgusu: el-Mûdih fi't-Tecvîd Örneği. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 4*(2), s. 194-213.
Tehânevî, M. (1998). *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Temel, N. (2018). *Kıraat ve tecvîd ıstılahları.* İstanbul: İFAV Yayınları.
Tîbî, Ş. (1997). *Manzûmetü'l-müfîd fi't-tecvîd.* (E. R. Süveyd, Dü.) Cidde: el-Cem'iyyetü'l Hayriyye.
Uşmûnî, A. (2008). *Menâru'l-hüdâ fî beyâni'l-vakf ve'l-ibtida.* (M. b. Şa'ban, Dü.) Tanta: Dâru's-Sahâbe.
Yiğit, İ. (2024). *Temel meseleleriyle kıraat ve tecvid ilminde lahn olgusu.* İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

Yılmaz, N. (2016). *Kur'ân-ı Kerîm'i nasıl öğretelim?* (A. Y. Okudan, Dü.) İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Zebîdî, E.-F.-H. (2010). *Tacu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs.* Beyrut: Dârul-Hidâye.

Zemahşerî, E.-K. (1986). *el-Keşşâf an Hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-teʾvîl.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.

Zemahşerî, E.-K. (1998). *Esâsu'l-belâga.* (M. B. Uyûnu's-Sûd, Dü.) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Zihni Efendi, M. (1912). *el-Kavlu's-sedîd fî ilmi't-tecvîd yâhud tecvîd-i cedîd.* İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1576010*

İslam Hukuk Sisteminde Şerîat, Kanun ve Yasa (casag) Kavramlarının Etkileşim ve Dönüşümü

The Interaction and Transformation of Sharīʿa, Qānūn, and Yasaq (Jasaq) Concepts in the Islamic Law System

Tanju TOKA[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4368-3740

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 30 Ekim 2024
Kabul tarihi: 29 Ocak 2025

Anahtar Kelimeler:
İslam hukuku,
Şerîat,
Kanun,
Yasa (casag),
Din dışı yasa.

ÖZ

Bu çalışma, İslam hukuk sisteminde *şerîat, kanun* ve *yasa* (casag) kavramlarının etkileşimini ve dönüşümünü inceleyerek, din dışı yasa fikrinin İslam hukuk düşüncesinde yerleşik hâle gelme sürecini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için öncelikle bu kavramların etimolojik kökenleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş, ardından tarihsel süreçteki dönüşümleri tartışılmıştır. Mezkûr kavramların İslam hukuk sistemindeki tarihsel gelişimini sistematik bir şekilde ortaya koyabilmek için ilk olarak *şerîat*, sonrasında *kânun* ve son olarak *yasa* (casag) kavramı incelenmiştir. İslam hukuk düşüncesinde *şerîat*, ilâhî kaynaktan gelen ve insan hayatının tüm alanlarını kapsayan temel otorite olarak konumlanmıştır. Ancak İslam dünyasının farklı kültürlerle etkileşimi, dinî kaynakların yanında yeni siyasi ve hukuki kaynakların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Yunanca kökenli *kânun* kavramı, başlangıçta mali ve vergi konularıyla sınırlı kalsa da zamanla ahlaki, dinî, sosyal, siyasi ve ilmî prensipleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu genişleme süreci, İslam hukuk sisteminin esnekliğini ve uyum kabiliyetini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. 1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali sonrasında *şerîat* ile Cengiz Han Yasası (casag) arasındaki etkileşim yeni bir boyut kazanmıştır. *Yasa* (casag), *şerîat* ile etkileşime girerek belli bir meşruiyet zemini kazanmış ve İslam dünyasında kökleşmeye başlamıştır. Bu süreç, İslam hukukunun ilahî kaynaklı *şer'î* hükümler dışında, beşerî ve örfî unsurları da kapsayacak şekilde genişlemesine ve din dışı hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan önemli unsurlardan birisi olmuştur.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: October 30, 2024
Accepted: January 29, 2025

Keywords:
Islamic law,
Sharīʿa,
Gānūn,
Yasaq (jasaq),
Secular law.

ABSTRACT

This study aims to explain how secular law became established in Islamic legal thought by examining the interaction and transformation of the concepts of *sharīʿa*, *qānūn*, and *yasaq* (*jasaq*) in the Islamic legal system. To achieve this aim, first, the etymological origins of these concepts were comparatively analyzed, followed by a discussion of their transformations throughout history. To systematically reveal the historical development of these concepts in the Islamic legal system, *sharīʿa* was examined first, followed by *qānūn*, and finally *yasaq* (jasaq). In Islamic legal thought, *sharīʿa* was positioned as the fundamental authority originating from divine sources and encompassing all aspects of human life. However, the interaction of the Islamic world with different cultures paved the way for the emergence of new political and legal sources alongside religious sources. Although the Greek-origin concept of *qānūn* was initially limited to financial and tax matters, it gradually expanded to include moral, spiritual, social, political, and scientific principles. This expansion process is significant as it demonstrates the flexibility and adaptability of the Islamic legal system. After the Mongol invasion of Baghdad in 1258, the interaction between *sharīʿa* and Genghis Khan's Yasaq (jasaq) gained a new dimension. *Yasaq* (jasaq) gained legitimacy by interacting with *qānūn* and began to take root in the Islamic world. This process laid the groundwork for Islamic law to expand beyond divine-sourced religious rulings to include human and customary elements, enabling the emergence of secular legal regulations.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: tanju.toka@erzurum.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The Islamic legal system possesses a rich tradition shaped by the interaction between revelation-based law and human and customary legal regulations. With the expansion of Islamic geography, this tradition followed a dynamic process, bearing the traces of various geographies and cultures, and gained a distinctive character by drawing from the synthesis of different legal understandings. One of the most critical factors in forming this uniqueness is that as Islam spread to different regions and societies, it enriched its diversity by adopting local elements and blending them with an Islamic interpretation. While this flexibility emphasizes the universality of Islam, it also reveals the importance of local identities and cultural diversity. Within this process, *sharīʿa* has always remained central because *sharīʿa*, which expresses the entirety of divine rulings derived from the Quran and Sunnah, constitutes the foundation of Islamic law. This divine law, based on a sacred source, provides a moral and legal framework regulating Muslims' broad life practices, including belief, worship, and transactions.

The transmission of Islamic civilization to different cultural and intellectual circles and its interaction with various civilizations laid the groundwork for new political and legal concepts in Islamic thought. In this context, the transformation of the Greek-origin concept of *kanon* into *qānūn* in the Islamic world and the effects of this transformation became the precursor to a significant process in Islamic political and legal thought. This is because the change in the meaning of *qānūn* over time and its incorporation into the Islamic legal system constitutes a significant turning point in forming a non-religious understanding of law. Indeed, this process indicates a phase where Islamic law was not limited to revelation-based *sharʿī* rulings but also included human and customary elements within the sphere of legitimacy.

Thus, it is understood that the concept of *qānūn* in in the Islamic legal order gained a different content from using the concept of *kanon* in Jewish and Christian legal traditions through certain transformations. The concept of *kanon*, which initially corresponded to a unit of length measurement used in land regulations in Greek, transformed into *qānūn* and came to represent rules and regulations established by state leaders for specific areas in Islamic law. Within the Islamic legal system, *qānūn* was not limited to this narrow meaning; on the contrary, it began to contain general meanings of law and decree alongside the *sharʿī* rulings of Islam.

In this framework, the understanding that the ruler has the authority to legislate solely with his will in areas not included in *sharīʿa*, considering public interest (maṣlaḥa), has become part of the Islamic legal system. In the background of this situation, the influence of Mongol law tradition on Islamic political and legal thought is as significant as the historical process experienced. It can even be said that the projections of Mongol laws in the Islamic world played a complementary role in establishing secular law. In this context, the *yasaq* (jasaq), a concept of Mongol origin that stands out in the Islamic legal system, draws attention. This is because *yasaq* (jasaq) reflects a secular and customary understanding of the law and points to the human and traditional references of Islamic law outside divine sources. Therefore, the Mongol law tradition, primarily systematized by Genghis Khan (1206-1227), pioneered finding legitimate ground for secular legal regulations in Islamic societies.

The laws established by Genghis Khan gained compatibility with *sharīʿa* after the Mongols accepted Islam and became integrated into Muslim legal understanding. In other words, this written representation of Mongol traditional law's secular nature could be incorporated into Muslim societies' legal order by gaining legitimacy through synthesis with the principles of *sharīʿa*. Thus, *yasaq* (jasaq), which drew from a secular source, could be articulated into the Muslim legal system by being harmonized with *sharīʿa*, and this articulation required compatibility with *sharīʿa*. Moreover, this process demonstrates that Islamic law was not limited to religious sources but could legitimately incorporate secular and customary dynamics.

In the literature, numerous studies are addressing the position of the concepts of *sharīʿa*, *qānūn*, and *yasaq* (jasaq) in Islamic legal thought tradition. However, as far as we can determine, these studies generally examine these concepts separately and independently. However, it is crucial to take a holistic approach to the dynamics that enabled the establishment of secular law understanding in Islamic political and legal thought within the framework of these concepts' interaction and transformation. This study examines the formation of secular law ideas in Islamic legal thought tradition from a conceptual and historical perspective based on the interactive course of the mentioned concepts. The content analysis method examined the data collected through document analysis and comparative analysis methods. Within this framework, the etymological origins, historical transformations, and interactions of the concepts of *sharīʿa*, *qānūn*, and *yasaq* (jasaq) in the Islamic legal system were analyzed. In this context, the research question of the study was determined as "What is the role of the interaction and transformation of the concepts of *sharīʿa*, *qānūn*, and *yasaq* (jasaq) in the formation process of secular law idea in Islamic legal thought?" With this study, it is hoped to make a modest contribution to the literature analyzing the dynamic relationship of the tripod formed by *sharīʿa*, *qānūn*, and *yasaq* (jasaq) in the Islamic political and legal system.

Giriş

İslam hukuk sistemi, vahiy kaynaklı hukukun oluşturduğu çerçeve ile beşerî ve örfi nitelikli yasal düzenlemelerin etkileşimi sonucu şekillenen zengin bir geleneğe sahiptir. İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte bu gelenek dinamik bir süreç izleyerek çeşitli coğrafya ve kültürlerin izlerini taşımış ve farklı hukuk anlayışlarının sentezinden beslenerek kendine özgü bir nitelik kazanmıştır. Bu özgünlüğün oluşmasındaki en önemli unsurlardan biri, İslam'ın farklı bölge ve toplumlara yayıldıkça, o bölgelerin yerel unsurlarını benimseyip İslami bir yorumla harmanlayarak kendi çeşitliliğini zenginleştirmesidir. Bu esneklik bir yandan İslam'ın evrenselliğini vurgularken, öte taraftan yerel kimliklerin ve kültürel çeşitliliğin önemini de ortaya koymaktadır. Bu süreç içerisinde *şerîat* her zaman merkezde yer almıştır; çünkü Kur'an ve Sünnet'ten türeyen *şerîat*, İslam hukukunun değişmez ve evrensel temelini oluşturmaktadır. Bu ilâhî hükümler hukukun istikrarını sağlarken, aynı zamanda farklı toplumlara ve kültürlere uyum gösterebilecek esnekliği de koruyarak İslam hukukunun geniş bir coğrafyada uygulanabilir olmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca kutsal bir kaynağa dayanan bu hukuk sistemi, Müslümanların inanç, ibadet ve muamelat gibi geniş yelpazedeki yaşamsal pratikleri düzenleyen ahlaki ve hukuki bir çerçeve sunmaktadır.

İslam medeniyetinin farklı kültür ve düşünce dairelerine intikal etmesi ve çeşitli medeniyetlerle ilişki kurması, İslam düşüncesinde *şerîat* ile birlikte yeni siyasi ve hukuki kavramların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Yunanca asıllı *kanon* kavramının İslam dünyasında *kanun*a dönüşmesi ve bu dönüşümün yarattığı etkiler, İslam siyaset ve hukuk düşüncesinde yaşanacak önemli bir sürecin hazırlayıcısı olmuştur. Bunun yanı sıra İslam hukuk sisteminde öne çıkan ve Moğol kökenli bir kavram olan *yasa* (casag) dikkat çekmektedir, ki *yasa* (casag) İslam toplumlarında din dışı yasal düzenlemelerin yerleşik hâle gelmesinde kritik bir rol oynamıştır.

Alan yazınında İslam hukuk düşüncesi geleneğinde *şerîat*, *kanun* ve *yasa* (casag) kavramlarının konumunu ele alan çok sayıda çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışmaların, tespit edebildiğimiz kadarıyla, genellikle bahsi geçen kavramları birbirinden ayrı veya iki kavramın müstakil bir şekilde incelediği görülmektedir. Oysa din dışı yasa anlayışının İslam siyaset ve hukuk düşüncesine yerleşmesini sağlayan dinamiklerin, bu kavramların etkileşim ve dönüşümü çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla ele alınması oldukça önemlidir. Bu bağlamda çalışmada, İslam hukuk düşüncesi geleneğinde din dışı yasa fikrinin teşekkülü, bahsi geçen kavramların etkileşimli seyri esas alınarak kavramsal ve tarihsel bir perspektiften incelenmiştir. Çalışmada doküman analizi ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri uygulanarak toplanan veriler, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu çerçevede İslam hukuk sistemindeki *şerîat*, *kanun* ve *yasa* (casag) kavramlarının etimolojik kökenleri, tarihsel süreçteki dönüşümleri ve etkileşimleri analiz edilmiştir. Çalışmanın araştırma sorusu ise "*İslam hukuk düşüncesinde din dışı yasa fikrinin oluşumu sürecinde şerîat, kânun ve yasa (casag) kavramlarının etkileşim ve dönüşümünün rolü nedir?*" şeklinde belirlenmiştir. İslam siyaset ve hukuk sisteminde *şerîat*, *kânun* ve *yasa*nın (casag) oluşturduğu üçlü sacayağın dinamik ilişkisini analiz eden bu çalışmanın alan yazınına mütevazı bir katkı sunması ümit edilmektedir.

Şerîat: Siyasi ve Hukuki Otoritenin Temel Kaynağı

Şerîat, İslam siyaset ve hukuk düşüncesi geleneğinde geçirdiği birtakım etimolojik dönüşümlerin sonucunda insan hayatını yöneten dinî değerler anlamını kazanmıştır. Bu minvalde ilâhî iradenin, toplumsal düzen ve kurumları oluşturmak için ihdas ettiği hükümlerin bir tezahürü olarak ortaya çıkan *şerîat*, ilâhî temelli toplumsal düzen ve bu düzeni oluşturan tanrısal yasalar anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Vikør, 2005, s. 45). Bu süreç neticesinde İslam düşüncesinde *şerîat* kavramı, genel olarak tanrısal yasa ve düzen anlamını kazanmıştır

(Rahman, 2009, s. 161). Ayrıca bu anlamıyla kanonik bir mahiyet de arz ettiği anlaşılan *şerîat*, yalnızca var olan bir şeyin bildirilmesi veya betimlenmesi değil, aynı zamanda olması gerekeni öngören ve yaptırım gücüne sahip olan tanrısal kökenli bir erke dönüşmektedir.

İslam düşüncesinde hukuk tanrısal yasalara dayanmaktadır, ki bunun temelinde hukukun "*özde ve esasta dinî olduğu*" ilkesi yatmaktadır. Ancak bu durum İslam'a dayalı siyasi ve hukuki düşüncenin bütünüyle teokratik bir yapıya sahip olduğunu göstermemektedir. Çünkü İslam devletlerinde Allah (c.c.) ile inanan kişi arasında ne herhangi bir din adamı ne de herhangi kurumsal bir yapı bulunmaktadır. Bu nedenle Orta Çağ'ın Batı dünyasına kıyasla İslam devletleri kurumsal anlamda teokratik bir yönetim tarzına sahip değildirler. Nitekim İslam devletlerinde siyasi ve hukuki otoritenin temel ve tek meşru kaynağı yalnızca Allah (c.c.) olmasına karşın İslam düşünürleri fıkıh ilminin bu dünyayla ilişkili olduğunu savunmuşlardır. Bu bağlamda Gazzâlî (ö.1111), fıkıh ilminin insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemesi bakımından dinî bir ilim olmasının yanı sıra dünyevi bir ilim olduğunu da düşünmektedir. Gazzâlî (2002, s. 51), *İhyâu Ulûmi'd-dîn*'de, fıkıh ilmi ile toplumsal yapı arasındaki bu ilişki hakkında şunları ifade etmektedir:

> Fıkıh ilmî [Hukuk] dünyâ ile alâkalı olduğu kadar dîn ile de alâkalıdır. Lâkin dîn ile alâkası, dünyâ vasıtasıyladır. Zira «Dünyâ, ahiretin tarlasıdır.» Dîn, dünyâ ile tamamlanır. Dîn ile sultanlık [devlet idaresi] arkadaştır, ikizdir. Dîn asıl [kök]'dır, pâdişah [hükümet] onu korur. Kökü olmayan yıkılmağa mahkûm olduğu gibi korunmayan temeller de yıkılır, yok olur. Mülkün tamamlanması ve korunması hükümetle mümkündür. Husumetlerde mülkü korumak nizâmı korumak da fıkıhla halledilir.

Bu yaklaşım, İslam düşüncesinde hukuk kavramının *şerîat* ile irtibatlandırıldığını veya bu kavramın bir parçası olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu ilmin, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemesi hasebiyle dünyevi bir ilim olduğu da tartışılmıştır. Böylelikle Kur'an, hukukun temel kaynağı hâline gelmekte ve bu yönüyle belli bir hayat tarzının yerleşmesinde etkili olan en önemli kaynak özelliğine kavuşmaktadır. Başka bir deyişle, İslam düşüncesinde toplumsal düzenin tanrısal bir köken temelinde açıklanması Kur'an'ı, yalnızca tanrısal ilkeleri ortaya koyan değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayatın belirlenmesi noktasında da en önemli kaynak hâline getirmiştir (Rahman, 2009, s. 123-124). Bu sistemde insanın kemâle ermesi ise "*hukukun hayatı garanti altına almakla yükümlü olduğu Kur'ânî ahlak prensiplerinin yaşanması*" sonucunda gerçekleşmektedir (Davutoğlu, 2018, 150). Bu açıdan İslam hukuk sistemi yasa koyucu ve formel niteliğe sahip olan diğer hukuk sistemlerinden ayrışmaktadır.

Şerîat, her ne kadar tanrısal yasa anlamıyla ilişkili olsa da İslam düşünürleri tarafından yalnızca hukuk alanıyla sınırlı bir şekilde kullanılmamıştır. Buna göre *şerîat*, Müslümanların bütün dinî, sosyo-politik ve kültürel hayatlarını içine almaktadır. Başka bir ifadeyle *şerîat*, İslam toplumunun bütün üyelerini her alanda bağlayan "*mükemmel bir ilâhî kanûndur*" (Rosenthal, 1996, s. 16). Bu yönüyle hukuktan çok daha kapsayıcı bir niteliğe sahip olduğu anlaşılan *şerîat* kavramı, İslami değerler bütününü ifade etmektedir (Crone, 2007, s. 12-13). Bu çerçevede İslam düşüncesinde *şerîat*ı yalnızca müstakil bir alanla ve anlamla sınırlandırmak mümkün değildir. Bu bağlamda Kurtubî (1999, s. 19), *şerîat*ın tanımı hakkında yapılan çeşitli açıklamaları şu şekilde aktarmaktadır:

> Şeriat; emir, yasak hadler, ve farzlardır. Mukatil: Şeriat apaçık delil demektir. Çünkü o hakka götüren yoldur. el-Kelbî, şeriatten kasıt sünnettir, demiştir. Çünkü Peygamber (sav) Efendimiz de kendisinden önceki peygamberlerin yolunu izlemiştir.

Dolayısıyla İslam düşünürleri *şerîat*ı emir, delil ve âdet anlamlarının yanı sıra din kavramıyla aynı anlama gelecek şekilde kullanmışlardır. Bu anlayışla *şerîat* ile din arasında özde bir birlik bulunmaktadır. Nitekim yine Kurtubî (1999, s. 378-379) din kavramını, *şerîat*a benzer şekilde yargı ve hüküm anlamlarıyla birlikte itaat ve âdet anlamlarında da

kullanmaktadır. Bu çerçevede klasik İslam kaynaklarında "*şerîat dindir, çünkü din kurtuluşun yoludur*" şeklinde bir tanım yapılmaktadır (Kurtubî, 1999, s. 19). Bu tanım *şerîat*ın, Allah (c.c.) tarafından insanlar için gönderilen hükümler/kurallar bütününü ifade ettiğini göstermektedir. Ancak İslam düşüncesinde, din ile *şerîat* sahip oldukları köken/kaynak bakımından birbirinden farklılaşmaktadırlar. *Şerîat*, peygamberin yaşamı ya da sünnetiyle ilgiliyken dinin kaynağı ise bütünüyle Allah'tır (c.c.). Bu sistemde yine *şerîat* peygamberin ortaya koyduğu hükümlerden kaynaklanırken, din ise Allah'a (c.c.) nispet edilmektedir. Mâtüridî'ye göre Allah'a (c.c.) ait olan ve bu yönüyle itikadî olan hükümler anlamındaki dinin değişmesi mümkün değildir. Buna karşın *şerîat* peygambere aittir ve bu nedenle değişebilir (Şahin, 1987, s. 42-43). Allah (c.c.), insanlara tevhit merkezli ve hiçbir koşul altında değişime uğramayacak tek bir din inayetinde bulunurken, bu merkez etrafında peygamberlerin vazettikleri *şerîat*lar ve hükümler ise farklılıklar arz etmektedir. Bu yaklaşımla dinin inanç esaslarını kapsadığı, *şerîat*ın ise uygulamaya dönük ve değişebilir hükümleri içerdiği görülmektedir. Dolayısıyla İslam düşüncesinde asıl olan dinin kendisi iken, *şerîat* ikincil konumda yer almaktadır.

Bu yapı içerisinde insan hayatını düzenleyen dinî hükümler bütünü olarak vücut bulan *şerîat*, yalnızca bireysel ibadetler ve ahlaki davranışlar için değil, aynı zamanda toplumsal düzenin korunması ve yönetimin meşruiyeti için de temel bir dayanak noktasıdır (Vikør, 2005, s. 23-24). Bu çerçevede *şer'î* nitelemeye bağlı olarak meşruiyet değişmektedir; buna göre *şer'î* ilkeler çerçevesinde yürütülen bir yönetim sistemi meşruiyet kazanırken, bu ilkeler çerçevesinde inşa edilmeyen yönetim sistemi ise meşruiyet kazanmamaktadır. Çünkü *şerîat*ın temel gayesi, insanların Allah'ın (c.c.) hükümranlığı altında ve O'nun iradesine uygun bir biçimde yaşamalarını sağlamaktır. Bunun dışındaki yönetimler böyle bir yasadan yoksun oldukları için meşruiyetleri söz konusu değildir. Nitekim İslam düşünürleri için *şerîat*, ilkesel olarak hem dünyevi hem de uhrevi alanda geçerli olan bir meşruiyet kaynağını ifade etmektedir. Zira her iki alan da *şerîat*ın kuşatıcı otoritesi altında bir bütünü oluştururlar (Rahman, 2009, s. 17).

Toplumsal düzeni sağlayan yasaların ihdas edilmesinde *şer'î* hükümlerin göz önünde bulundurulması ilkesi, *şerîat* ile siyaset arasında doğrudan bir ilişkinin kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca İslam düşüncesinde din, devlet ve toplum birbirinden bağımsız değildir, aksine çeşitli şekillerde sürekli olarak birbiriyle ilişki hâlinde olan yapılardır. Bu bağlamda mezkûr kavramların üç ayrı daire şeklinde tahayyül edilmesi durumunda, İslam düşünce geleneğinde bu dairelerin birbirine tabi ve dahil olduğu, dolayısıyla tek bir daireyi teşkil ettiği anlaşılacaktır. Bu sistemde din dairesi, devlet dairesini kuşatıcı bir mahiyet arz etmekte, devlet dairesi de toplum dairesini içermektedir. Bu anlayışa göre esas olan unsur dindir, devlet dinî hükümlerin uygulayıcısı ve koruyucusudur, toplum ise insanların birbiriyle olan ilişkilerin düzenlenmesi için devlet tarafından dinî hükümlerin uygulandığı mercidir (Crone, 2007, s. 596).

İslam düşüncesinde siyaset kavramı *siyâset-i şer'îyye*nin bir kısaltması olarak da kullanılmıştır. Çoğunlukla böyle bir kullanım siyasî yönetimin, *şerîat*ın ortaya koyduğu hükümlerce belirlenmesi gerektiği ilkesine dayanmaktadır. Bununla birlikte, tarih boyunca *siyâset-i şer'îyye* kavramı, yalnızca *şer'î* hükümlere dayalı bir yönetim anlayışını değil, aynı zamanda beşerî akıl temelinde oluşturulan ve ister adil ister zalim olsun her türlü devlet yönetimini de kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmıştır. Böylece *siyâset-i şer'îyye*, toplum yönetiminde kamusal yararın gözetilerek dinin temel ilkeleriyle de uyum içinde olan düzenlemeler ve hükümler ihdas etmek anlamını taşımaktadır. Bu anlamı itibarıyla siyaset kavramıyla ile ilişkili olduğu anlaşılan *siyâset-i şer'îyye*, İslam düşüncesinde a) halkın dünyevi işlerini *şer'î* hükümler temelinde çözümlemek ve b) siyasî liderin toplumsal sorunların çözülmesi için gerekli olan yasaları ihdas etmesi anlamında kullanılmaktadır (Köksal, 2016, s.

33). Bu bağlamda Tursun Bey'in yaklaşımı değerlendirildiğinde, onun *siyâset-i sultânî* ve *yasağ-ı pâdişâhî* olarak tanımladığı, Cengiz Han Yasası örneğindeki gibi salt akla ve dünyevi düzenin sağlanmasına dayanan yönetim biçimlerinin *siyâset-i şer'îyye*nin kapsamı içinde değerlendirildiği, ancak *şer'î* hükümlere dayanmayan beşerî akıl temelli bir yönetim anlayışını temsil ettiği söylenebilir (Avcı, 2017, s. 78).

Şer'î ilkeler temelinde kamu yararı gözeterek toplumun yönetilmesi, bu ilkelere aykırı olamayacak biçimde yasal düzenlemelerin yapılmasına imkân sağlamaktadır. Nitekim İslam hukuk düşüncesinde tarihsel süreç içinde bir kısım ihtiyaçların karşılanması gerekçesiyle devlet başkanlarına *şer'î* hukuk sistemi dışında farklı hükümler ihdas etme yetkisi verilmiştir. Buna karşın İslam hukuk sistemi hiçbir zaman devlet başkanlarına toplumsal yapı üzerinde mutlak bir egemenlik gücü vermemiştir (Aydın, 2004, s. 40-41). Müslüman devlet başkanlarının maslahatı gözeterek ihdas ettikleri yasalar genel itibarıyla *şer'î* hükümlerin dışında yer alan düzenlemeler şeklinde tanımlanmıştır. Bu yasalar Kur'an ve Sünnet'te kamu hukuku alanında ayrıntılı düzenlemelerin yer almadığı sınırlı alanlarda geçerlidir. Dolayısıyla Müslüman bir toplumda, düzen ve adaletin tesis edilmesinde devlet başkanlarının oluşturdukları yasalara kıyasla *şer'î* hukuk çok daha belirleyici bir konumda yer almaktadır. Bu bağlamda Kur'an ve Sünnet'te kasıtlı olarak bırakılan boşluklar, toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak, kamu yararını gözetecek, kötülükleri ortadan kaldıracak ya da en aza indirecek şekilde doldurulmaktadır. İslam hukukunun açık bir hüküm koymadığı ve bağlayıcı bir nassın bulunmadığı durumlarda ise kıyas, maslahat-ı mürsele ve istihsan gibi yöntemler yardımıyla bu boşluklar doldurulabilmektedir (Koşum, 2003, s. 353).

Tarihsel süreç içinde toplumsal yapının değişmesi ve bu değişime bağlı olarak insanî ihtiyaçların da çeşitlenmesi, kamu hukuku alanında yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü kanonik bir yapıya sahip olması nedeniyle *şer'î* hukuk sistemi esnek ve dinamik değildir ve bu sebeple toplumsal yapıda ortaya çıkan yeni sorunların çözülmesinde yeterli olmamıştır. Fakat bu durum *şer'î* hukukun eksikliğinden değil, değişen toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla *şer'î* hukuk sisteminin yanı sıra çok daha esnek ve dinamik yapıya sahip farklı bir hukuk anlayışının geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur (Barkan, 1943, s. XIII; Koşum, 2003, s. 353). Bu çerçevede İslam dünyasında Emevî döneminden itibaren hukuk sistemi temelinde çeşitli tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu tartışmalar ilk olarak *kanun*, sonrasında Cengiz Han Yasası'nın etkisiyle *yasa* (casag) kavramlarını merkezî bir konuma taşımıştır.

Kanondan Kanuna: Ölçü ve Yasa

Yunanca kökenli olan *kanon* kavramı *kanna* yani "boru" kelimesiyle irtibatlı olmakla beraber "düz sırık", "sopa" ve "ölçekli cetvel" manalarında da kullanılagelmiştir. *Kanna* ise İbranicenin *qaneh*, Aramicenin *qanja*, Babil/Asur dillerinin *qanu* ve Sümercenin *gin* kavramlarıyla alakalı olup, "kamış" anlamına gelen eski bir Sâmî kökten neşet etmiştir (Sarna ve Sperling, 2007, s. 574; Assmann, 2015, s. 12; Lewis, 1992, s. 175). Bunun yanı sıra *kanon*, heykeltıraş Polyklet tarafından yazılan ve insan vücudunun ideal orantılanmasının ölçülerini içeren bir eserin ismi olarak da kullanılmıştır. Böylece *kanon*, Yunancada ilk ortaya çıktığı dönemde vergilendirmeye yönelik arazi düzenlemelerinde kullanılan bir uzunluk ölçü birimi anlamına sahipti. Zamanla anlam genişlemesine maruz kalan kavram, birer kıstas teşkil etmek üzere hazırlanan kural ve listeler ile bunların kaydedildiği defterlere verilen isim hâline gelmiştir. Bu süreçte *kanon* antik Yunan'da ilk semantik dönüşümüne uğrayarak ideal olanın ölçülerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu semantik dönüşümün bir örneği, Demokritos ve Epikuros'un aynı isimle kaleme aldıkları metinlerde görülür. Bu eserlerde *kanon*, epistemolojik ve etik alanda bir ölçüt işlevi görerek doğru-yanlış bilgi ile iyi-kötü davranış arasındaki ayrımın belirleyicisi olarak konumlandırılmıştır. Felsefi kullanımını takip

eden süreçte, Sofistlerin onu retorik alanında güzel konuşmanın kriterleri bağlamında kullanmasıyla kavramın anlam genişlemesi devam etmiştir (Toka, 2024, s. 72). Bu kullanımları göz önünde bulundurulduğunda *kanon*un antik Yunan düşüncesinde ideal bir ölçü, standart ya da düzenleme anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Geçirdiği mezkûr semantik dönüşümünler neticesinde *kanon*, vergiye ilişkin kamu alanındaki esas, kural, ilke ve nizamlar manasında kullanılmaya başlanmıştır (Preus, 2007, s. 151).

Antik Yunancada *kanon*, öncelikle belirli bir amaca hizmet eden bir araç anlamında kullanılmış; bunun yanı sıra, değiştirilemez temel ölçütlerle belirlenmiş olanı da ifade etmiştir (Toka, 2024, s. 72). Bu bağlamda antik Yunan'daki "*mitolojik düşüncenin çeşitlilik içeren düzensizliklerine karşı, güvenilir düzen kavramı olarak ve aynı dönemdeki demokraside oligarşinin ve tiranların keyfiliğine karşı yasalara dayalı hukuksal süreklilik*" kavramı olarak da kullanılmıştır (Assmann, 2015, s. 131-133). Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, antik Yunan'da *kanon*un, geleneksel normların korunması ve mevcut düzenin mutlaklaştırılması amacıyla değil; rasyonel ilkelerin ve sistematik öğretilerin temellendirilmesi bağlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bu anlayış çerçevesinde Helenistik dönemde *kanon* kavramı, Yahudi kutsal kitaplarıyla ilişkili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemden itibaren Yahudi kutsal kitaplarının değiştirilemezliği *kanon* ile ifade edilmeye başlanmış ve böylece kutsal kitapların içeriği ve anlamı öz olarak sabitleştirilmiştir. Ayrıca Yahudilik dinî düşüncesi *kanon*un söz konusu semantik dönüşümüne dinî bir anlam katarak ona meşruiyet de kazandırmıştır (Sarna ve Sperling, 2007, s. 575; Assmann, 2015, s. 231). *Kanon*un bu dönüşümü, Hıristiyan dinî düşüncesinde, kilisenin merkezi otoritesinin kurumsallaştırılması için kullanılmıştır. Erken dönem Hıristiyan âlimler tarafından ilk olarak milattan sonra ikinci yüzyılda imanın esasları anlamında kullanılan *kanon*, milattan sonra dördüncü yüzyıldan itibaren ise kutsal metinleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu minvalde hem Yahudi hem de Hıristiyan dinî düşüncelerindeki kullanımları dikkate alındığında, *kanon*un antik Yunancadaki ideal olanın ölçüsü şeklindeki anlamını koruduğu ifade edilebilir. Bu anlamıyla *kanon*, bahsi geçen düşünce sistemlerinde bilgeliğin, hukukun ve ahlakın temel kıstası hâline gelmiştir (Sarna ve Sperling, 2007, s. 575).

İslam düşüncesinde *kanon* kavramının kullanılması ise Mısır ve Suriye bölgelerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren *kanon* Arapçaya *kanun* (çoğulu *kavânîn*) şeklinde geçmiştir (Midilli, 2018, s. 29).[1] Arapçaya geçtiği hâliyle *kanun*, Yunancadaki ölçü ve maliye düzeniyle ilişkili olan anlamını korumuştur. Bu doğrultuda Fârâbî (2014, s. 50), *İhsâu'l-ulûm*'da, *kanon* kavramını ölçü anlamı temelinde sanatların/ilimlerin ilkeleriyle şu şekilde ilişkilendirmektedir:

> Herhangi bir sanatta bir kanun görevi, bir kanun olarak yukarıda zikrettiğimiz şeylerden biri veya tümü için meydana getirilir. Ve yine bundan dolayıdır ki eskiler duyuların bir cismin büyüklüğü, durumu veya

[1] Mütercim Asım Efendi'nin aktardıklarından hareketle, Yunancadaki ölçü, ölçek ve ölçüt anlamlarıyla birlikte *kanun* önceden belirlenmiş olan esas ya da esaslar yani *kâ'ide-i külliye* şeklindeki anlamlarını koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o (2013, s. 5482), *kanun*u "*her nesnenin mikyâsına denir ki onunla kıyâs ve endâze olunur*" şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca Mütercim Asım Efendi, bu kavramın Arapça olmadığını belirtmekte birlikte Yunanca değil, Süryanice kökenli olduğunu aktarmaktadır. Benzer şekilde Vankulu Mehmed de (2014, s. 2309) bu kavramın Arapça olmadığına işaret etmekte fakat bu kavramın hangi dile ait olduğunu açıklamamaktadır. Ayrıca Bölükbaşına göre (2015, s. 597), erken dönem Yunan felsefe literatürünün Arapçaya tercüme edilmesi öncelikle Süryanice üzerinde gerçekleşmesinden dolayı İslam müellifleri tarafından *kanon*un Yunanca değil, Süryanice kökenli oluğunu düşünmelerine neden olmuştur.

başka nitelikleri ile ilgili olarak yapmaları mümkün olan yanlışlıklarını kontrol etmek için imal edilen şakul, pergel, cetvel ve terazi gibi aletleri "kanunlar" diye adlandırmışlardır. Onlar hesap cetvelleriyle yıldızlar için tutulan cetvelleri de "kanunlar" diye adlandırırlar. Aynı şekilde kalın, hacimli kitaplardan akılda tutulmak için yapılmış özetler, kısaltmalara da "kanunlar" denir. Çünkü burada sayı bakımından az olan şeylerin öğrenilmesi ve akılda tutulması yoluyla sayı bakımından çok olan şeylerin bilgisinin edinilmesi mümkün olacaktır.

İslam düşüncesinde *kânun* zamanla ahlaki, dinî, içtimai, siyasi ve ilmî gibi konularda söz edilebilecek her türlü esas, usul ve kaideleri kapsayacak şekilde bir anlam genişlemesine uğramıştır (Vikør, 2005, s. 67). Bu genişleme, diğer semavi dinlerdeki hukuk sistemleriyle karşılaştırıldığında önemli bir farklılığa işaret etmektedir. Buna göre Yahudi ve Hıristiyan hukuk sistemlerindeki canon law yani *ilâhî yasa* anlamının İslam hukuk sisteminde *kanon* değil, *şer'î* hukuk kavramında karşılık bulduğunu göstermektedir. *İlâhî yasa*, Yahudi hukuk sisteminde dış tehditlere karşı toplumun iç yapısını muhafaza etmeyi hedeflerken, Hıristiyan hukuk sisteminde daha çok katı bir şekilde örgütlenmiş olan dinî hiyerarşi tarafından siyasal iktidara karşı bir araç olarak kullanılmıştır (Schacht, 1982, s. 2).

İslam hukuk sisteminde *kanun* kavramı, tarihsel süreç neticesinde Yahudi ve Hıristiyan hukuk sistemlerindeki söz konusu kullanımından farklılaşarak, devlet başkanlarının belirli alanlarda oluşturdukları kural ve düzenlemelere işaret eder hâle gelmiştir. Bununla birlikte, İslam düşüncesinin gelişim sürecinde, bu kavram zamanla yaygın bir şekilde yasa ve buyruk anlamını da kazanmıştır (Heyd, 1973, s. 167). Bunun haricinde *kanun, kânunü'l-harâc/kânunü'l-cerâid* yani resmî kayıtların tutulduğu defter ve toprak vergilerinin kaydedildiği liste ve tespit edilmiş kurallar şeklindeki anlamlarını Arapçada da sürdürmeye devam etmiştir (İnalcık, 2001, s. 324).

Abbâsîler'den sonra İslam dünyasında *kanun*, Mısır'da, İran'da, Anadolu'da ve Hindistan'da vergiyle ilgili bir kavram olarak yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. *Kânun*un bu alanla ilişkili olarak kullanılması ise mufassal defterlerde olduğu gibi bu defterlerin başlarında da vergiye ilişkin kural ve düzenlemelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır (Barkan, 1943, s. LXXII). Ancak İslam dünyasında *kanun* kavramının anlamı ve kapsamı giderek genişlemiş ve yalnızca vergiye ilişkin düzenlemelerle sınırlı kalmamıştır. Bu çerçevede İnalcık (2001a, s. 324), *kanun*un mali ve vergi sisteminin yanı sıra esas ve kaide gibi anlamlarının İslam siyasî sisteminde sultanların *şerîat*tan bağımsız olarak ihdas ettiği "hukukî emirler" şeklinde semantik dönüşüme uğradığını belirtmektedir.

İslam hukuk sistemindeki bu dönüşümü Hz. Ömer (ö. 693) dönemine kadar geri götürmek mümkün olsa da onuncu ve on birinci yüzyıllarda Abbâsî halifelerinin Büveyhi ve Selçuklu sultanlarına karşı güç kaybetmeye başlamasıyla yaygınlaşmıştır (Midilli, 2018, s. 30). Farklı bir anlatımla, din dışı yasaların[2] kökenleri her ne kadar Hulefâ-i Râşidîn dönemine kadar götürülse de bu yasaların İslam hukuk sisteminde tam manasıyla yerleşmesi ancak Osmanlı dönemiyle mümkün olmuştur. Giderek zayıflayan hilâfet makamı karşısında güçlenen hükümdarlar tarafından desteklenen ve Osmanlıya kadar devam eden bu süreç, *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmâniyye*'de yer alan düzenlemeler, *Sultanî Kânunlar* ya da *Kânun-u Osmanî* olarak isimlendirilen din dışı yasalar, İslam hukuk sisteminin bir parçası hâline geldiği

[2] İslam hukuk sisteminde din dışı yasal düzenlemeler, toplumsal maslahat göz önünde bulundurularak akla dayalı felsefi normlar ve hükümdarın kendi otoritesini güçlendirmek için gerekli düzenlemeleri içermektedir. Dolayısıyla bu yönüyle *şerîat*a kıyasla din dışı yasaların içeriği daha çok tikel olaylara yönelik düzenlemelerdir. Öyle ki bu bağlamda *kanun*ların çeşitli derlemelerinde belirli kasabaların, ilçelerin ve vilayetlerin ihtiyaçlarına hitap edebilir nitelikteydi (Heyd, 1973, s. 167-168; Hallaq, 2009, s. 79).

gibi *şer'î* yasalarla birlikte aynı mahkemeler tarafından uygulanarak tek bir hukuk sistemine de dönüşmüştür (Schacht, 1982, s. 89; Arjomand, 2011, s. 259). Böylelikle Osmanlı hukuk sisteminde padişah tarafından belirli bir konuya dair ihdas edilen hüküm ve kaideler anlamıyla *kânunnâme*[3] kavramı ortaya çıkmıştır (Genç, 2014, s. 45; Heyd, 2019, s. 55, 62).

Osmanlı İmparatorluğu, din dışı hukuki düzenlemeleri temsil eden *kanun* ve dinî, hukuki düzenlemeleri ifade eden *şerîat*ı birlikte uygulayarak İslam hukuk düşüncesinin dinamik yapısını ve çeşitli hukuk sistemlerinin uyumunu sergilemiştir. Osmanlı hukuk sisteminde zaman zaman *şerîat*ın mutlak otoritesi ile *kânun*ların pragmatik ihtiyaçları arasında çatışmalar da yaşanmıştır. Ancak Osmanlı'da kadılar, müftüler ve şeyhülislam gibi dinî ve hukuki otoriteler, *şerîat* ve *kanun* arasındaki ilişkiyi yönetmede kritik bir rol oynamışlardır. Bu otoriteler, *şerîat*ın temel ilkelerine sadık kalarak, *kanun*ların uygulanmasını denetlemiş ve gerektiğinde bunları dinî hükümlerle uyumlu hâle getirmişlerdir (Vikør, 2005, s. 56, 75-78). Osmanlı'da ilmiye sınıfı, *şerîat*ın kamu hukuku kapsamında doğrudan düzenlemediği meseleleri tespit ederek, padişahın örfi hukuk çerçevesinde hangi konularda yasa koyabileceğini belirlemekteydi. Bunun yanı sıra, oluşturulan örfi hukuk düzenlemelerinin İslam hukukuna uygunluğu ise şeyhülislam tarafından denetlenmekteydi (Avcı, 2017, s. 128). Ancak Dîvân-ı Hümâyun'un asli üyesi olmamasından dolayı onun bu görevini nişancı gerçekleştirirdi, ki bu sebeple nişancılara *müfti-i kânun* denilmekteydi (Avcı, 2017, s. 113, 119; Heyd, 2019, s. 64). Ayrıca bu durum, Osmanlı hukuk sisteminde *kanunname*lerin ihdas edilmesi sürecinde ilk olarak şeyhülislamın onayından geçtikten sonrasında, Dîvân-ı Hümâyun'da görüşülür ve en nihayetinde yürürlüğe girmeden önce son olarak nişancı tarafından *şerîat*a uygunluk bakımından denetlendiğini göstermektedir (Avcı, 2017, s. 81).

Fakat alan yazında, Osmanlı'nın en kudretli şeyhülislamlarından birisi olan Ebüssuûd Efendi'nin bile kendi hukuki görüşlerinin mahkemelerde uygulanmasını istediğinde, bunları sultana sunarak kadılara ve ilgili devlet erkanına uygun emirler çıkarılmasını talep etmek zorunda olduğu belirtilmektedir. Diğer bir açıdan, şeyhülislamın otoritesinin bazen düşünülenden daha sınırlı olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede alan yazındaki genel kanaatin aksine, *kanun*ların geçerliliği için şeyhülislamın onayına ihtiyaç duyulmadığı, esasen *kânun*ların tek hukuki dayanağının saray fermanlarında vücut bulan sultanın iradesi olduğu ifade edilmektedir. Nitekim *kânun*lar veya *kanunnâme*lerin önceden onayı alınmak üzere şeyhülislama sunulduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Yalnızca bazı *kanun*ların çıkarılışından sonra ve birçok durumda uzun bir süre sonrasında, şeyhülislam veya diğer bir müftinin bunların meşruiyetini bir fetva ile teyit ettiği belirtilmektedir (Heyd, 2019, s. 64).

Osmanlı hukuk sisteminde özellikle kamu düzeniyle ilgili alanlarda düzenlemelerde bulunulmuş ve bu çerçevede yol kesicilik, hırsızlık, bedensel yaralama, cinayet, zina ve iftira, tefecilik, vergilendirme, toprak mülkiyeti ve genel olarak tüm düzen ve huzur bozucu eylemlere karşı *kanun*lar ihdas edilmiştir. Bu hukuk sistemindeki ikili yapı her zaman "*adalet ancak şerîat ve kanuna uygun olarak yerine getirilebilir*" ifadesiyle karşılık bulmaktaydı (Hallaq, 2009, s. 78-79). Ancak Osmanlı'da kamu düzeninin devamı için *şer'i* hükümlerle tam olarak uyuşmayan bazı uygulamaların örfi hukuk altında tatbik edilmesine izin verilmekteydi. Bunun önemli örneklerinden biri *Fatih Kânunnâme*'sinde yer alan kardeş katline ilişkin düzenlemelerdir. Benzer şekilde, *şer'i* hükümlerce belirlenen vergiler dışında resm-i hınzır (domuz vergisi) ve resm-i arusan (gelin vergisi) gibi vergilerin toplanması ve had ve kısas

[3] İnalcık (1998, s. 138), Osmanlı hukuk sisteminde yer alan din dışı yasaların *kânun* kavramının yanı sıra *şer* ve *dîn ü devlet* kavramlarıyla da ifade edildiğini belirtmektedir.

cezalarında *şer'i* hükümlerin belirlediği sınırların dışına çıkılması da bu duruma örnek olarak zikredilebilir (Avcı, 2017, s. 81-82; Heyd, 2019, s. 67). Fakat burada dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, bu türden hukuki düzenlemelerin temel amacının kamusal düzenin bozulmasının önüne geçilmesi ve devletin bekasının sağlanması olduğudur. Bu doğrultuda Osmanlı hukuk sisteminde örfi hukuk düzenlemeleri, *şer'i* hukukun temel prensipleriyle çelişmediği sürece ve maslahat gözetilerek uygulanmaktaydı. Bu bağlamda, örfi hukukun *şer'i* hukuku tamamlayıcı bir işlev gördüğü ve devletin idari ihtiyaçlarına cevap verdiği söylenebilir. Bu işlevin teorik temelini, İslam hukukunun esnek yapısı oluşturmaktadır. Nitekim İslam hukukunda maslahat, zaruret, seddi zerai ve fethi zerai ilkeleri gibi ilkeler hukukun uygulanmasında esneklik sağlayan temel mekanizmalardır. Bu ilkelerden maslahat, kamu yararını gözeterek bazı yasakların yumuşatılmasına veya yeni düzenlemelerin getirilmesine olanak tanır. Zaruret ilkesi, olağan koşullarda yasak olan bir fiilin zorunluluk hâlinde mubah sayılmasını mümkün kılar. Seddi zerai ilkesi belirli durumlarda helal olan şeyleri sınırlarken, fethi zerai ilkesi ise bazı yasakların belirli koşullarda hafifletilmesine izin verir. Bu ilkeler çerçevesinde şekillenen Osmanlı'daki örfi hukuk düzenlemeleri, devletin idari yapısıyla uyum içinde gelişmiştir (Avcı, 2017, s. 54-65, 113).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, *şerîat* ve *kanun* arasındaki bu uyum ve etkileşim, İslam hukuk sisteminin dinamik ve esnek yapısını ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı hukuk sistemi *kanunname*leri önemli ölçüde geliştirmiş olsa da bu sistem esasen kökenini, Moğol yasa anlayışına dayanan Suriye ve Mısır'daki Memlük ve İran'daki İlhanlı devlet geleneklerinden almış ve zaman içinde dönüştürmüştür (Vikør, 2005, s. 56, 72-73; Schacht, 1982, s. 91). Nitekim Uzun Hasan'ın daha önce hükmettiği vilayetler için Osmanlılar tarafından çıkarılan bazı *kanunname*lere *Yasa* adının verilmesi, bu bağlamda dikkate değer bir örnek olarak değerlendirilebilir (Heyd, 2019, s. 61). Moğol yasa geleneği, İslam hukuk sisteminde din dışı yasa fikrinin yerleşik hâle gelmesinde önemli bir rol oynamış, özellikle Moğolca kökenli yasa (casag) kavramının şerîat ile etkileşimi dikkat çekici bir dönüşüm yaratmıştır. Ayrıca bu hukuki mirasa benzer şekilde, İslamiyet öncesi Türk devlet gelenekleri, Moğol yasa geleneği ile birlikte Osmanlı sisteminde varlığını sürdürmüştür. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu, İslamiyet öncesi Türklerin yönetim geleneklerini tamamen terk etmemiş, aksine bunları İslam hukuku ile harmanlayarak özgün bir devlet yapısı oluşturmuştur. Bu bağlamda, eski Türklerde devlet başkanının meşruiyet kaynağı olan kut inancı, Osmanlı döneminde de etkisini sürdürmüştür. Osmanlılar, İslam hukuku çerçevesinde halifelik makamını üstlenirken, aynı zamanda eski Türk geleneğinden gelen kut inancını da devam ettirmişlerdir. Bu sentez, Osmanlı hükümdarlarının hem dinî hem de geleneksel meşruiyet temellerine dayanarak iktidarlarını güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Osmanlı kamu hukukundaki bu yapı, İslam hukuku, Moğol yasa geleneği ve eski Türk geleneklerinin nasıl uyumlu bir şekilde bir araya geldiğini göstermektedir. Bu minvalde, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarın meşruiyeti, İslam hukuku, Moğol yasa geleneği ve eski Türk kut inancının etkileriyle şekillenerek hem dini hem de geleneksel bir temele dayandığı anlaşılmaktadır (İnalcık, 2001b, s. 333; Zorlu, 2022, s. 518).

Şerîat ve Kanun Arasında: Yasa'nın (casag) Dönüşümü

Moğolca kökenli olan *casag* öncelikle yönetim, idare, hüküm, sancak yöneticisi, bey, güç ve politik yapı anlamlarına karşılık gelmekle birlikte yaygın olarak yasa, toplumsal yasa, yargı ve ceza anlamlarında kullanılmaktadır (Lessing, 2017, s. 1606-1607). *Casag*ın yanı sıra Moğolcada yasa mefhumunu karşılayan bir diğer önemli kavram ise *dürem* yani tüzüktür. Sözlük anlamı itibarıyla düzen ve düzenleme anlamının yanı sıra töre ve yasa anlamlarını da karşılayan *dürem*, *casag* kavramıyla birlikte yasalılık düzenini ifade etmek için kullanılmıştır (Lessing, 2017, s. 448). Bu kavramların dışında Moğol hukuk sisteminin kavramsal çerçevesini tamamlayan bir diğer önemli kavram ise *çagaca*dır. Bu kavram temel olarak yasa tarafından

yapılması men edilen şeyi yani *yasak*ı ifade ederken aynı zamanda yasa ve bilhassa ceza ve ölüm yasası anlamında da kullanılmıştır (Lessing, 2017, s. 255). Bu noktadan hareketle Moğolcada *casag* ve *dürem* doğrudan yasa mefhumunu ifade ederken, *çagaca* yani yasak ise yasanın yapılmasını men ettiği şey anlamını taşımaktadır.

Moğol hukuk sisteminin yalnızca *casag* kavramı merkezinde muntazam bir hukuk sistemi olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü sözlü gelenek temelinde bina edildiği anlaşılan Moğol hukuk sisteminde töre ve gelenek bu hukuk sisteminin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece *casag* yani yasa, töre ve geleneklerin etkin olduğu, aynı derecede bağlayıcılığı olan normatif hukuk sisteminin bir parçasını oluşturmaktadır. Buna göre töre, gelenek ve görenek anlamlarıyla birlikte, düzen ve yazılı olmayan hukuk anlamını da ifade eden *töre*/*törü*[4] kavramı, *casag* ile birlikte Moğol hukuk sisteminin tamamlayıcısıdır (Atwood, 2004, s. 183; Lessing, 2017, s. 1288-1289).[5]

Tarihsel süreç içinde *yasa* (casag) ve *yasak*, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olan Cengiz Han (1206-1227) tarafından oluşturulan ve bu nedenle de Cengiz Han Yasası olarak bilinen yasaları ifade etmek için kullanılacaktır. Türk-Moğol toplumunda Cengiz Han'ın yasa koyucu olarak kabul edilmesi ise burada yer alan yasa koyucu hükümdar anlayışıyla yakından ilişkilidir. Çünkü Türk-Moğol devlet anlayışında hâkimiyeti Tanrıdan alan hükümdar kendi tebaası için yasalar ihdas etmeye ehliyetlidir. Bu itibarla, Cengiz Han'ın yasalar oluşturması ve söz konusu yasaların meşruiyeti bu anlayışa dayanmaktadır (İnalcık, 1958, s. 105-106). Ayrıca ihdas edilen yasalardan günümüze ulaşanların önemli bir bölümü, ciddi bir müeyyide olan ölüm cezasını öngörmektedir, ki bu durum Cengiz Han Yasası'nın niçin *yasa* ve yasak kavramlarıyla karşılandığını nispeten açıklamaktadır (Mclynn, 2015, s. 119).

Siyasi birlik sağlanmadan önce Moğol kabileleri arasında *törü* merkezinde gelişen bir hukuk sistemi yerleşik hâldeydi. Ancak Cengiz Han'ın ihdas ettiği yasalar *Yasanâme-i Büzürk* adıyla bütün Moğol boyları arasında kabul görmesi neticesinde, Moğol hukuk sisteminde sözlü gelenekler olan törelerin yanı sıra yazılı yasalar da yer almaya başlamıştır (Alinge, 1967, s. 31). Bu durum, Cengiz Han Yasası ile sözlü yasa arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Nitekim İranlı tarihçiler tarafından genellikle yasa ile birlikte kullanılan *buzurg* sıfatı, "büyük" anlamının yanı sıra, "atalardan kalma", anlamına da gelmektedir. Bu çerçevede, Büyük Yasa yalnızca Cengiz Han'ın ihdas ettiği yasaları değil, aynı zamanda Moğol dünyasına içkin olan düzen ve yasalılığı da ifade etmektedir (Jackson, 2019, s. 368). Bu bağlamda Cengiz Han, ihdas ettiği yasaların Moğol örf ve âdetlerine uygun olmasına dikkat etmiştir; öyle ki kimi örf ve âdetleri yasanın kapsamına koyarak onlara yasa statüsünü dahi vermiştir. Böylece Moğolların göçebe yaşam tarzından kaynaklanan normlar, değerler, mitler ve fikirler Cengiz Han

[4] Eski Türklerde *törü*, Türk Kağanları tarafından belirlenmiş ve hükümdar olmalarıyla yakından bağlantılı bir hukuki sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan *törü*, Kağanların yasa koyucu faaliyetlerinin bir sonucu olması nedeniyle belirli kağanların isimleriyle özdeşleşmiş durumdaydı. Ancak buna karşın eski Türkler, Kağanların sadece Gök Tanrı'nın iradelerini formüle ettiğine inanıyorlardı. Benzer bir inanış Moğollar arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bir boyutuyla toplum ve evrene içkin olan düzeni ifade etmesinden dolayı Kağanın dahi *törü*yü değiştiremeyeceği kabul edilirdi. Dolayısıyla *törü*, yöneticilerin yasa koyucu yetkilerinin bir yansıması olmakla birlikte, aynı zamanda toplum ve evrene içkin ilâhî bir düzeni de simgeliyordu (Pochekaev, 2016a, s. 183).

[5] Cüveynî (2013, s. 83), Cengiz Han Yasası'ndan önce Moğolların hukuk ve politik sistemleri hakkında şunları ifade etmektedir: "*Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi veya yöneticisi yoktu. Muhtelif kabilelere ayrılmışlardı. Bu kabileler her zaman kendi aralarında savaş halindeydiler. Zorbalığı, hırsızlığı, kötülüğü ve hilekârlığı mertlik ve yiğitlik sayarlardı.*"

Yasası'nda yer alarak, diğer toplumlar için de bağlayıcı bir unsur hâline gelmiştir (Mclynn, 2015, s. 111-112). Bu durumda *yasa* (casag) artık hem Cengiz Han tarafından oluşturulan münferit yasaları ifade etmek için kullanılırken hem de bu yasal sistemin tamamını karşılayacak şekilde geniş bir anlam kazanmıştır. Nitekim Cengiz Han Yasası'na ilişkin Arapça ve Farsça kaynaklarda yasa kavramı büyük ölçüde bu anlamlarda kullanılmış ve tercüme edilmiştir (Pochekaev, 2016b, s. 727; Vásáry, 2018, s. 68-70).

Yasaların yazıya geçirilmesi hakkında çeşitli tartışmalar bulunmasına karşın *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (1986, s. 136) aktarıldığına göre Cengiz Han, mahkemelerin kaidelere uygun olarak hüküm vereceklerini belirttikten sonra şunları ifade etmiştir:

> Halkın taksim işi ve mahkeme kararları "Koko debter" (Mavi defter)e yazıp raptedilsin. Şigihutuhu'nun, benimle istişare sonunda ak kâğıt üzerine mavi yazı ile yazarak defter halinde tespit ettiği (esaslar), nesilden nesle intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışanlar cezalandırılsın!

Bunun yanı sıra, İbn Battûta (2020, s. 535) da Cengiz Han Yasası'nın yazıya geçildiğini ve Moğollar arasında bir tür kanonik hüviyete sahip olduğunu şu şekilde haber vermektedir:

> Tinkîz Han kendi kanunlarıyla ilgili bir kitap telif etmiştir. Ona Yasâk adını veriyorlar. Onlara göre, kim bu kitabın kanunlarına aykırı davranırsa tahttan indirilmesi şart olur! …Eğer dönemin hükümdarı söz konusu kanunlardan birini değiştirmişse ileri gelenler ona dönerek şöyle derler: "Sen şu hükmü değiştirdin, şöyle yaptın! Senin tahttan indirilmen şart olmuştur!" Onun elinden tutarlar, tahttan indirirler. Yerine Tinkîz evladından başka birini oturturlar. Aynı şekilde ulu emirlerden biri, yönetimi altındaki topraklarda bir suç işlemişse hak ettiği cezayı o toplantıda mutlaka alır!

Bu noktadan hareketle, Cengiz Han'ın ihdas ettiği yasaların yazıya geçildiğini, bunların kanonik bir yapı kazandığını ve kesin müeyyidelerle geçerliliklerinin korunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim çeşitli kaynaklarda bu yasaların Cengiz Han zamanında Uygurca olarak *Yasanâme-i Büzürk* ismiyle otuz üç defter hâlinde yazıya geçirildiği aktarılmaktadır (Vernadsky, 1938, s. 338). Benzer şekilde *Tarih-i Cihan Güşa*'da, Cengiz Han Yasası'nın *Yasanâme-i Büzürk* ismiyle yazıya geçirildiği ve bunların Cengiz Han'ın oğullarının çadırlarında korundukları aktarılmaktadır (Cüveynî, 2013, s. 85). Ancak yasaların tam manasıyla kayıt altına alınması, Ögedey Han'ın (1229-1241) tahta çıktığı dönem gerçekleştirilmiştir; bu dönemde Ögedey Han 1229'da Cengiz Han Yasası'na yeni yasalar ekleyerek ilan etmiştir (Atwood, 2004, s. 264; Vásáry, 2018, s. 65). Ancak Cengiz Han Yasası değişen şartlara uyum sağlayabilmek için zamanla sınırlı düzeyde değişikliklere uğramıştır. Böylece Cengiz Han'ın mirası Moğol yönetimlerinde köklü bir dönüşüme uğramadan varlığını sürdürmeyi başarmış ve başa geçen her Büyük Han Yasa'ya bağlılığını törenle ilan etmiştir (Morgan, 2005, s. 300).

Devlet yapılanmasının ve hanlık otoritesinin esasını oluşturan Moğol hukuk sistemi, Cengiz Han Yasası ile tezat teşkil etmediği müddetçe Moğol hâkimiyeti altındaki diğer toplulukların mevcut hukuki nizamlarının geçerliliğine de -söz konusu nizamlar Cengiz Han Yasası ile tezat teşkil etmediği müddetçe- nispeten müsaade etmiştir. Bu çerçevede bilhassa Çin, Fars ve Rus hukuk sistemlerinin ön plana çıktığı müşahede edilmektedir (Mclynn, 2015, s. 124; İnalcık, 1958, s. 106). Ancak Moğollar, İslam topraklarının fethinden sonra burada kendi yasalarıyla çelişen *şerîat*ın bilhassa vergi sistemine ilişkin hükümlerini ise yasaklamışlardır (Jackson, 2022, s. 442).[6]

[6] Moğolların yasalarının ihlal edilmesi durumunda uygulanacak cezalar bağlamında Cüveynî'nin (2013, s. 201-202) aktardığı, Kağan, kardeşi Çağatay ve derede yıkanan bir Müslüman arasında geçen hikâye dikkat çekicidir.

1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi ve son Abbasî halifesinin öldürülmesiyle İslam coğrafyasının önemli bir kısmı "kâfir"lerin egemenliği altına girmiştir. Bu durum, o güne kadar evrensel hâkimiyet iddiasını sürdüren ve bu yönde önemli başarılar elde eden İslam dünyası, böyle bir deneyime hazırlıklı değildi. Bu nedenle toplumda ayrıcalıklı bir konumda yer alan Müslümanların artık tebaa olmaları ve "kâfir"e itaat etmek zorunda kalmaları, İslam dünyası için yeni krizlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Vásáry, 2018, s. 60). Bununla birlikte, Moğol hâkimiyeti altına giren İslam medeniyeti, kültürel etkileşim yoluyla uzun vadede manevi ve entelektüel üstünlüğünü korumayı başaracaktır. Dolayısıyla her şeye rağmen bu kriz durumu, Müslümanların zihninde "*Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez*" (Nizâmü'l-Mülk, 2020, 10) ifadesinde yer bulan, yönetimin Müslümanların elinde olmamasına rağmen adil bir yönetimin altında *şerîat*ın hükümlerini, kısmen de olsa, uygulayabilme fikrini doğurmuştur. Bu gelişmeler dönemin Müslüman düşünürlerin zihninde, Müslüman bir yönetici ve yönetim olmadan da Müslüman olarak kalınabileceği fikrini oluşturmuştur (Crone, 2007, s. 544). Ancak Moğolların Dârü'l-İslam'ın büyük bir kısmını fethetmeleri ve gayrimüslim olan yöneticilerin burayı din dışı yasalarla yönetmeleri Müslümanlara önemli bir travma yaşatmıştır (Jackson, 2022, s. 433). Cengiz Han'ın bütün dinlere aynı mesafede durması ve bu düşüncenin Moğol yöneticiler tarafından sürdürülmesi de İslam'ın ve Müslümanların toplumdaki ayrıcalıklı ve belirleyici konumunu ortadan kaldırmıştır (Cüveynî, 2013, s. 453-461; Jackson, 2022, s. 453-461).[7] Dolayısıyla Moğolların İslam dünyasına hâkim olmaları, İslam medeniyetinin seyrini önemli ölçüde etkileyen ve İslam tarihinde gerçek kırılma noktalarından birini teşkil eden önemli bir varoluşsal sarsıntıyı temsil etmektedir (Vásáry, 2018, s. 59). Moğolların İslam coğrafyasına yönelik gerçekleştirdikleri fetihler neticesinde ortaya çıkan bu kiriz dönemi, İslam siyaset ve hukuk düşüncesinde yeni tartışma alanlarının ve bunlara bağlı olarak yeni kavramların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Moğol İmparatorluğu'nun Cengiz Han'ın oğulları arasında paylaştırılmasından sonra ortaya çıkan devletlerde on dördüncü yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam dini yeniden hâkimiyet kazanarak merkezî konumda yer almaya başlamıştır. Moğolların hâkimiyet altına aldıkları topraklarda Müslüman nüfusun çoğunlukta olması ve ekonomiden kültür ve düşünceye kadar pek çok alanda Müslümanların baskın olması, yöneticiler başta olmak üzere Moğollar arasında İslam'a yönelik bir ilginin oluşmasına yol açmıştır (Jackson, 2022, s. 483-485). Müslümanların yeniden merkeze yerleşmesini sağlayan diğer önemli nedenlerden birisi ise İslam'ın, etnik grupların kendi kültürel kimliklerini korunmasına imkân vermesidir; çünkü Müslüman olduktan sonra geçmişe bağlılık devam ettiği için İslam öncesi kültür ve gelenek varlığını sürdürmekteydi (Jackson, 2019, s. 359). Diğer bir anlatımla, İslam dini, yeni karşılaştığı kültür ve gelenekleri kendi öğretileriyle uyumlu hâle getirerek bünyesine katmakta oldukça esnek bir yapıya sahip olmuştur. Farklı bölgelere ve toplumlara yayıldıkça, oralardaki birtakım yerel unsurları İslami bir yorumla harmanlamış ve böylece kendi bünyesine dâhil etmiştir. Bu sayede İslam, yeni coğrafyalara ve kültürlere nüfuz ederken, aynı zamanda kendine has özelliklerini de koruyabilmiştir.

---

[7] Cengiz Han'ın dinlere yönelik bu yaklaşımını gösteren önemli örneklerinden birisi, her türlü din adamının zorunlu askerlik görevi ve vergiden muaf tutulması gösterilebilir. Ancak Jackson'a göre, Cengiz Han ve ardılı Moğol hanlarının dinlere karşı sergiledikleri bu "hoşgörü" tutumu literatürde abartılmıştır. Bu tavrın ardında yatan temel saik, yalnızca farklı inançlara karşı bir sentez oluşturma çabası değil, aynı zamanda tamamen realpolitik kapsamında alınan pragmatik bir tutumdur. Moğol hanları, bağımsız güçlerin dinî hassasiyetlerini kendi lehlerine kullanmak ve diplomatik-stratejik çıkarlar elde etmek amacıyla bu tür bir görünüm sergilemişlerdir. Dolayısıyla hoşgörü tavrı, içten gelen bir eğilimden ziyade siyasi bir manevra olarak değerlendirilebilir. Nitekim Kubilay Han döneminde din adamlarına tanınan ayrıcalıklar tekrar sınırlandırılmaya çalışılmıştır (Jackson, 2005, s. 265, 277).

Moğolların Müslüman olma sürecinde Cengiz Han figürü de tedrici olarak İslamileştirilmiştir. Buna göre Moğol fetihlerinin ilk başında "imansız ve dinsiz" olarak tasvir edilen Cengiz Han, İslamileşme süreci içerisinde, Müslüman olması durumunda peygamber derecesinde olacağı şeklinde betimlenmiştir (Jackson, 2022, s. 539-541).[8] Bu noktada öne çıkan Cüveynî, *şerîat* ile *yasa* (casag) arasında uyum sağlamaya gayret ederek, çeşitli ayet ve hadislerle Cengiz Han'ı İslami bir kisveye büründürmeye çalışmıştır (Cüveynî, 2013, s. 82-85).

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol hanedanları arasında İslam dininin kabulü zaman içerisinde artan bir eğilim göstermiştir. Başlangıçta, Cengiz Han'ın mirasçıları ve Moğol seçkinleri arasında bireysel tercihler sonucu İslam'a geçenler olsa da bu dönüşümler sınırlıydı. Bu nedenle Cengiz Han Yasası temelindeki Moğol yaşam tarzı bu ilk Müslümanlaşma sürecinden etkilenmemiştir. Ancak süreç içerisinde, Altın Orda'da Berke Han (1256-1266), Tuda Mengü Han (1280-1287) ve Emir Nogay (1299) gibi isimler; İlhanlılar'da ise Ahmed Teküder (1282-1284) ve Baydu (1295) gibi şahsiyetler İslam'ı kabul edenler arasındaydı. Fakat Moğol toplumunda asıl kitlesel İslamlaşma süreci hem Altın Orda'da hem de Moğol İranı'nda Cengizlilerin üçüncü ve dördüncü nesilleriyle birlikte başlamıştır. Buna göre 1295'te Gâzân Han (1295-1304) İran'da, Özbek Han (1313-1340) ise 1310'larda Altın Orda'da İslam'ı resmen kabul ederken, Olcaytu Han (1304-1316) da İslam'ın Şii kolunu benimsedi. Çağatay Hanedanlığındaysa Tarmaşirin Han döneminde (1334) İslamlaşma gerçekleşmiştir (Vásáry, 2018, s. 77-78).

Yönetici ve tebaanın önemli bir kısmının Müslüman olduğu Moğol devletlerinde İslam pek çok alanda olduğu gibi hukuk alanında da etkili olmuştur. Bunu gösteren en önemli unsurlardan birisi de bu dönemdeki hükümdarların tahta geçtikten sonra *şerîat* hükümlerine riayet gösterilmesi için *emirnâme*ler çıkarmalarıdır (Köprülü, 1983, s. 30-31). Bu bağlamda *şerîat* ile Cengiz Han Yasası'nı karşılaştıran Hodgson, söz konusu hukuki sistemlerinin birbiriyle uzlaşamadığını ve bizatihi Cengiz Han Yasası'nın sivil halkın ehemmiyet vermediği ve geçerliliğinin ancak askerî alanla sınırlı olduğunu belirtmektedir (Hodgson, 1993, s. 445). Ancak Moğolların Cengiz Han Yasası'nın hükümleriyle çatışan İslamî ilkelerle yönetilen bir siyasi yapıyı benimsemeleri kolay olmamıştır. Çünkü İslam'ın yeniden toplumsal teşkilatlanmada belirleyici bir konumda yer alması gerek doğu gerekse de batı Moğol devletlerinde değişken ve zorlu bir sürecin sonucunda gerçekleşmiştir. Ayrıca İslamîleşme sürecinde Müslüman olmuş yeni hanlara toplum ve devlet yönetiminde Cengiz Han Yasası'nın yerine İslami ilkelerin tesis edildiği gerekçesiyle direnç gösterilmiştir. Bu direnci yıkmayı başaran hanlar, tedrici olarak *şerîat*ı yönetime içkin hâle getirmişlerdir (Jackson, 2022, s. 546). Daha açık bir ifadeyle, Moğol hâkimiyetinin farklı millet, kültür ve dinî inancı içerisine alacak şekilde genişlemesinden dolayı Cengiz Han Yasası'nda belirtilen hükümlerinin tam manasıyla uygulanması neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Bu durum, tarihsel süreç içerisinde kaçınılmaz olarak Cengiz Han Yasası'nın bazı hükümlerinin göz ardı edilmesine zemin hazırlamıştır. Buna karşın her ne kadar uygulanamaz olsa bile Moğol hâkimiyet alanında Cengiz Han Yasası, saygı duyulması ve dikkate alınması gereken önemli bir unsur olarak varlığını her zaman hissettirmiştir (Morgan, 1986, s. 173). Bu çerçevede ister Kubilay Han'ın (1260-94) Çin'in idari ve hukuki içtihatlarını kısmen kabul etmesi ister İran'ın İlhanlı Devleti'nde veya Orta Asya'nın Çağatay Hanlığı'nda *şerîat*ın benimsenmesi olsun, fark etmeksizin, Cengiz Han Yasası'na bağlılık çeşitli şekillerde devam etmekteydi (Atwood, 2004, s. 265; Burak, 2013, s. 595).

[8] Yasa'ya yönelik bu menfi yaklaşıma karşın Makrîzî'nin, Yasa'nın İslami olmayan boyutlarını ortaya koymaya yönelik çabası için Ayalon'un ilgili çalışmasına bakılabilir (Ayalon, 1971, s. 205-106).

Moğol yönetici sınıfının İslam'a geçmeye başladığı bir süreçte *şerîat*, Moğolların kendi geleneksel hukuki sistemlerinin bir muadili olarak algılanmaya başlanmıştı. Moğol toplumunda Cengiz Han Yasası'na olan bağlılığın devam etmesi, İslamiyet'i kabul eden Moğol hanları için önemli bir zorluk oluşturmuştur. Çünkü Moğol toplumunda Cengiz Han Yasası'na olan bağlılık devam ederken, Müslüman olan hanların etkisiyle Müslümanların toplumsal statüsü ve İslami hükümlerin uygulanması arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bunun en önemli örneğini Müslüman olduktan sonra Alâeddin ismini alan Çağatay hanı Tarmaşirin'in tahttan indirilme sürecinde görmek mümkündür. Müslüman olduktan sonra Tarmaşirin Moğol yaşam tarzından ve Cengiz Han Yasası'nın hükümlerinden uzaklaşarak, İslami bir hayat ve *şerîat* hükümlerini uygulamaya gayret etmiştir (Jackson, 2019, s. 370). İbn Battûta'nın (2020, s. 535) anlatımına göre bu durum, Moğollar tarafından hoş karşılanmadı ve tahttan indirilmesinin temel gerekçesini oluşturdu. Ayrıca İbn Battûta, Moğolların bu tutumunun yalnızca Tarmaşirin yönetimine özgü olmadığını ve Cengiz Han Yasası'ndan ve Moğol yaşam tarzından sapmış herhangi bir yönetim için de aynı cezanın uygulanacağını belirtmektedir. Nitekim Tarmaşirin'den sonra her ne kadar zaman zaman İslamlaştırma politikaları geri dönse de yönetime geçen ve Cengiz Han Yasası'na bağlı olan Moğol hanları, Cengiz Han'ın tüm inançların eşitliğine ilişkin yasasının bir gereği olarak Hıristiyan, Yahudi ve Budist tebaayı Müslümanlarla aynı konuma getirme gayretinde olmuşlardır (Jackson, 2019, 371-372).

Tedrici olarak gerçekleşen Moğolların İslamileşme süreci neticesinde Cengiz Han'ın ihdas ettiği yasalar, yeni bir sosyopolitik düzenin hukuki temeli olmaktan uzaklaşarak daha çok askeriyenin yanı sıra, saray törenleri ve protokolleri gibi alanlarla sınırlı hâle dönüşmüştür. Ancak bu durum söz konusu devletlerde Cengiz Han'ın koyduğu yasalardan bütünüyle uzaklaştıkları şeklinde de anlaşılmamalıdır. Daha sarih bir ifadeyle, Moğolların Müslüman olmaları bütün alanlarda geçmişten tam manasıyla bir kopuşun gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Çünkü Moğol devletlerinde, Şaman inancıyla ilgili olan hükümler tatbik edilmemekle birlikte kamu hukukuna dair olan hükümlerde Cengiz Han Yasası'na olan bağlılık devam ettirilmiştir. Bunun en önemli örneklerini Timur'un hükümdarlığı döneminde görmek mümkündür; çünkü Timur, *şerîat* ile Cengiz Han Yasası arasındaki çatışmaları görmezden gelerek bu ikisini güçlü bir uyum içerisinde bir arada tutmaya gayret göstermiştir (Jackson, 2022, s. 518, 559; Arjomand, 2011, s. 250).

Moğolların İslam'ı kabul ettikten sonra özellikle kamu hukuku ve devlet teşkilatlanmasında Cengiz Han Yasası'na bağlı kalmaları, İslam hukuk sisteminin içinde din dışı hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda İslam hukukunda din dışı yasaların oluşması öncelikle İlhanlılar döneminde ortaya çıkmasına karşın Selçuklular ve özellikle de Osmanlılarda kurumsal bir yapı kazanmıştır. Buna karşın Cengiz Han Yasası kaynaklı olan *yasa* (casag), *yasak* ve *yasaknâme* şeklindeki ifadeler her ne kadar İlhanlılar ve Selçukluların etkisiyle Osmanlı hukuk sisteminde yer alsa da Osmanlı'da bir süre sonra *yasa* (casag) kavramı *kanun*, *yasaknâme* ise *kanunname* kavramıyla aynı anlamı karşılayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Arjomand, 2011, s. 259). Bu çerçevede Osmanlı padişahlarının idari ve kurumsal bağlamda ilan ettikleri ferman ve düzenlemeler *kânun* kapsamına girmektedir. Bunlar her ne kadar kanonik bir yapı kazanmayıp çeşitli şekillerde yeniden düzenlenseler de *yasa* (casag) kaynaklı bir hukuki söylem olarak varlığını meşrulaştırmıştır (Burak, 2013, s. 588). *Yasa* (casag) ve *kanun* arasındaki bu etkileşim ve dönüşüm, *kanun*un din dışı bir hukuk sistemine işaret etmesinin yanı sıra bu anlamını tamamlamaya yönelik geçirdiği semantik dönüşümden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Moğolların Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen devlet teşkilatlanması ve kamu hukuku gibi alanlarda Cengiz Han Yasası'na belli ölçülerde bağlı kalmaları, süreç içerisinde İslam hukuk sisteminde din dışı temelli bir hukuk sisteminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum daha önce vergi ile ilgili

düzenlemeleri ifade eden *kânun*un semantik dönüşüme uğrayarak yasa ile aynı anlamı taşımasını sağlamıştır.

Sonuç

İslam hukuk sisteminde din otoritesinden farklı yasa koyucu bir erkin ortaya çıkışı, tarihsel süreç içerisinde farklı dinamiklerin etkisiyle gerçekleşmiş ve çalışmada bu yapı *şerîat*, *kânun* ve *yasa* (casag) kavramları temelinde incelenmiştir. İslam hukuk düşüncesi geleneğinde *şerîat*, ilâhî kökene dayalı bir meşruiyet kaynağı olarak siyasi ve hukuki sistem için temel bir dayanak noktası teşkil etmektedir. Etimolojik kökeni itibarıyla kişiyi belli bir maksada götüren yol anlamında kullanılan *şerîat*, anlam genişlemesine uğrayarak İslam'ın ortaya koyduğu tüm ilke ve kuralları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda *şerîat*, yalnızca siyaset ve hukuk alanıyla sınırlı kalmayıp Müslümanların dinî, siyasi, sosyal ve kültürel hayatlarının tüm yönlerini kuşatan bir anlama bürünmüştür. Ayrıca İslam düşüncesinde *şerîat*ın ilâhî bir kaynak olarak konumlandırılması, onun insani akıl ve otorite tarafından değiştirilmesini engelleyen kanonik bir nitelik taşımasına yol açmıştır.

Öte yandan, İslam coğrafyasının genişlemesi ve bununla birlikte değişen toplumsal ihtiyaçlar karşısında *şerîat*ın esnek olmayan bu yapısı, hukuki ve siyasi düzenlemelerin *şerîat* dışında da gerçekleştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu çerçevede *siyâset-i şer'iyye* temelinde yeni bir siyaset ve hukuk anlayışı geliştirilmiş ve devlet başkanlarına toplumsal maslahatı gözetmek ve *şerîat*a aykırı olmamak şartıyla yeni düzenlemeler yapma yetkisi tanınmıştır. Bu durum, İslam hukuk sisteminde *şerîat*ın yanı sıra daha dinamik bir hukuk anlayışının ortaya çıkmasını hazırlamıştır. İslam dünyasında *kânun* ve *yasa* (casag) kavramlarının İslam siyaset ve hukuk düşüncesine dahil olması bu ihtiyacın bir sonucudur. *Şerîat*ın temel ilkelerinden sapmayan bu tür düzenlemelerin meşruiyeti, en nihayetinde *şerîat*a uygunluk ölçütüne bağlı kalmıştır. Dolayısıyla *şerîat* hem dinî açıdan hem de siyasi ve hukuki açıdan mutlak bir otorite kaynağı olarak konumlanmaya devam etmiştir. Böylece dinî ve dünyevi alanda *şerîat*ın bağlayıcılığı ve merkezî konumu muhafaza edilmiştir. Farklı bir anlatımla gerek ibadetler gerekse muamelat alanındaki düzenlemeler *şerîat*ın buyruklarına dayanmış; siyasi otorite ve hukuk da ancak *şerîat*ın sınırları dahilinde varlık kazanabilmiştir.

Kanun, İslam siyaset ve hukuk düşüncesine Yunanca kökenli bir kavram olarak girmiş ve zamanla anlam genişlemesine uğrayarak bilhassa din dışı yasa fikrinin yerleşmesinde önemli bir hazırlayıcı rol üstlenmiştir. Başlangıçta vergi ve maliye düzenlemelerini ifade eden *kanun*, zamanla ahlaki, dinî, siyasi ve ilmî alanlardaki esas ve kaideleri de kapsar hâle gelmiştir. Ancak İslam düşüncesindeki *kanun*un yarattığı anlam dünyası, Yahudi ve Hıristiyan dinî düşüncelerindeki ilahî yasa anlayışından farklı olarak, devlet başkanlarının *şerîat*a aykırı olmamak şartıyla belirli alanlarda koyduğu kural ve düzenlemeleri yani din dışı yasaları ifade etmiştir.

Kanun, İslam düşüncesi geleneğinde *şerîat*tan ayrı bir meşruiyet ve otorite kaynağı olmamakla birlikte, değişen toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilmek için *şerîat*a ek bir hukuki düzenleme alanı oluşturmuştur. Bu sayede İslam hukuk sistemi, *şerîat*ın temel ilkelerine bağlı kalarak esnek bir yapıya kavuşmuş ve toplumsal değişimlere uyum sağlayabilmiştir. Bu çerçevede *kanun*, bilhassa Osmanlı Dönemi'nde *kanunname*ler yoluyla İslam hukuk sisteminin bir parçası hâline gelmiş ve *şer'î* hukukla birlikte uygulanır olmuştur. Ancak Osmanlı öncesinde bu sürecin tamamlanmasında Cengiz Han'ın ihdas ettiği yasalar temelinde oluşan yeni yasa anlayışının İslam dünyasında yerleşmesi için oldukça önemlidir. Böylece İslam hukuk düşüncesinde, *şerîat* merkezli bir anlayış muhafaza edilirken, *kanun* ve *yasa* (casag) gibi kavramlar *şerîat*a tabii bir şekilde yeni düzenlemelere kapı aralanmıştır.

Moğolların İslam topraklarını fethederek "kâfir" yöneticilerin burayı din dışı yasalarla yönetmeye başlaması, Müslümanlar için önemli bir travma yaratmış ve İslam siyaset ve hukuk düşüncesinde yeni kavram ve tartışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Moğolca kökenli *yasa* (casag), Cengiz Han Yasası'nı ifade etmek için kullanılmaya başlanmış ve zamanla İslam hukuk sistemine dahil olmuştur.

Moğol devletlerinde *şerîat* ile Cengiz Han Yasası arasındaki uyumsuzluklar, başlangıçta çatışmalara yol açmış olsa da zamanla *şerîat* hâkim konuma gelmiştir. Bununla birlikte, Moğolların İslam'ı kabul etmelerine rağmen askerî ve devlet teşkilatlanması gibi alanlarda Cengiz Han Yasası'na olan bağlılıkları devam etmiştir. Bu durum, onuncu ve on birinci asırlarda Büveyhoğulları ve Selçukluların İslam coğrafyasına fiilen hâkim olması ve bunların Moğol yasa anlayışını büyük ölçüde sürdürmeleri nedeniyle din dışı bir yasa fikrinin yerleşik hâle gelmeye başlamasına yol açmıştır. Böylece Müslüman Türk-Moğol devletlerinin İslam siyaset ve hukuk düşüncesine olan etkileri neticesinde, İslam hukuk sisteminde devlet ve hukuk temelinde, bağımsız sivil otorite ve onun yasa koyucu gücü lehine derin bir değişiklikler meydana gelmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, İslam siyaset ve hukuk düşüncesinde *şerîat, kanun* ve *yasa* (casag) kavramlarının etkileşiminin ve dönüşümünün, din dışı yasa anlayışının oluşumunda kritik bir rol oynadığını ve İslam hukuk sisteminin tarihsel süreçte esneklik ve uyum yeteneğiyle nasıl zenginleştiğini ortaya koymaktadır. Bu dinamik yapı aynı zamanda İslam hukuk düşüncesinin evrenselliğine ve yerel kültürel unsurlarla uyum yeteneğine işaret etmektedir. Ancak çalışma, belirli tarihsel dönemler ve teorik analizlerle sınırlandırıldığı için ele alınan kavramların pratikteki uygulamaları ve farklı coğrafyalardaki yerel etkileri daha geniş bir perspektifle incelenmelidir.

Kaynakça

Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları* (Ç. Üçok, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Arjomand, S. A. (2011). Legitimacy and political organisation: Caliphs, kings and regimes. R. İrwin (Ed.), *Islamic cultures and societies to the end of the eighteenth century* (s. 225-273). Cambridge: Cambridge University Press.

Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Atwood, C. P. (2004). Jasaq. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire* (s. 264-265). New York: Facts On File Inc.

Avcı, M. (2017). *Türk hukuk tarihi*. Konya: Atlas Akademi.

Ayalon, D. (1971). The great Yāsa of Chingiz Khān: A reexamination. *Studia Islamica,* 33, 97-140.

Aydın, M. A. (2004). Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun işleyişindeki yeri. *Osmanlı Araştırmaları*, 24, 37-46.

Barkan, Ö. L. (1943). *Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Bölükbaşı, R. T. (2015). *Kâmûs-ı felsefe: Felsefe sözlüğü* (R. Alpyağıl, Haz.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Burak, G. (2013). The second formation of Islamic law: The post-Mongol context of the Ottoman adoption of a school of law. *Comparative Studies in Society and History*, 55(2), 579-602.

Crone, P. (2007). *Ortaçağ İslam dünyasında siyasi düşünce* (H. Köni, Çev.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Cüveynî, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Davutoğlu, A. (2018). *Alternatif paradigmalar: İslam ve Batı dünya görüşlerinin siyaset teorisine etkisi* (M. C. Kaya, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Fârâbî. (2014). *İhsâu'l-ulûm* (A. Arslan, Çev.). Ankara: Divan Kitap.

Gazzâlî. (2002). *İhyâu ulûmi'd-dîn* (A. Serdaroğlu, Çev.) (Cilt 1). İstanbul: Bedir Yayınevi.

Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Hallaq, W. B. (2009). *An introduction to Islamic law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Heyd, U. (1973). *Studies on old Ottoman criminal law* (V. L. Megane, Ed.). Oxford: The Clarendon Press.

Heyd, U. (2019). *Eski Osmanlı hukukunda kanun ve şeriat*. F. Koca (çev. ve der.), *Türk hukuk ve kültür tarihi üzerine: Makaleler* (s. 54-78), Ankara: Ankara Okulları Yayınları.

Hodgson, M. G. S. (1993). *İslam'ın serüveni: Bir dünya medeniyetinde bilinç ve tarih*, (Cilt 2) (F. Gedikli vd., Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.

İbn Battûta. (2020). *İbn Battûta seyahatnamesi* (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalcık, H. (1958). Osmanlı hukukuna giriş: Örfi-sultani hukuk ve Fatih'in kanunları. *SBFD*, 13(2), 102-126.

İnalcık, H. (1998). Şeriat ve kanun, din ve devlet. *İslamiyât Dergisi*, 1(4), 135-142.

İnalcık, H. (2001a). Kanun: Malî yönetim ve kamu yönetimi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 24, s. 324-327). Ankara: TDV Yayınları.

İnalcık, H. (2001b). Kanunnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 24, s. 333-337). Ankara: TDV Yayınları.

Jackson, P. (2005). The Mongols and the faith of the conquered. R. Amitai ve M. Biran (Ed.), *Mongols, Turks, and others: Eurasian nomads and the sedentary world* (s. 245-290). Leiden: Brill.

Jackson, P. (2019). Reflections on the Islamization of Mongol Khans in comparative perspective. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62, 356-387.

Jackson, P. (2022). *Moğollar ve İslam dünyası: Fetihten ihtidâya* (A. F. Doğan, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Koşum, A. (2003). İslam hukukunda "siyâset-i şer'iyye" kavramı. *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 16(3), 350-358.

Köksal, A. C. (2016). *Fıkıh ve siyaset: Osmanlılarda siyâset-i şer'iyye*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Köprülü, M. F. (1983). Ortazaman Türk hukuki müesseseleri: İslam amme hukukundan ayrı bir Türk amme hukuku yok mudur?. O. F. Köprülü (Haz.), *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi* (s. 3-35). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kurtubî. (1999). *el Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (M. B. Eryarsoy, Çev.) (Cilt 16). İstanbul: Burcu Yayınları.

Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lewis, B. (1992). *İslam'ın siyasal dili* (F. Taşır, Çev.). İstanbul: Rey Yayıncılık.

Mclynn, F. (2015). *Genghis Khan: His conquests, his empire, his legacy*. Boston: Da Capo Press.

Midilli, M. (2018). *Klasik Osmanlı ceza hukukunda şeriat-kanun ayrımı*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Morgan, D. (1986). The 'Great "yāsā" of Chingiz Khān' and Mongol law in the Īlkhānate. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(4), 163-176.

Morgan, D. (2005). The "Great Yasa of Chinggis Khan" revisited. R. Amitai ve M. Biran (Ed.), *Mongols, Turks, and others: Eurasian nomads and the sedentary world* (s. 291-308). Leiden: Brill.

Mütercim Asım Efendi. (2013). *Kâmûsu'l-Muhit tercümesi* (M. Koç ve E. Tanrıverdi, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Nizâmü'l-Mülk. (2020). *Siyasetname* (M. A. Köymen, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Pochekaev, R. Y. (2016a). Ancient Turkic law 'privatised' by Chinggis Khan and his descendants. *Inner Asia*, 17(2), 182-195.

Pochekaev, R. Y. (2016b). Chinggis Khan's Great Yasa in the Mongol Empire and Chinggisid states of the 13th–14th centuries: Legal code or ideal 'law and order'?. *Golden Horde Review*, 4(4), 724-733.

Preus, A. (2007). *Historical dictionaries of ancient Greek philosophy*. USA: The Scarecrow Press.

Rahman, F. (2009). *İslam* (M. Dağ ve M. Aydın, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ'da İslam siyaset düşüncesi* (A. Çaksu, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.

Sarna, N. M. ve Sperling, S. D. (2007). Bible: Canon. *Encyclopaedia Judaica* (Cilt 3, s. 574-583). USA: Thomson Gale.

Schacht, J. (1982). *An introduction to Islamic law*. Oxford: Clarendon Press.

Şahin, H. (1987). *Mâturidî'ye göre din*. Kayseri: Yeni Matbaa.

Temir, A. (Çev.). (1986). *Moğolların gizli tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Toka, T. (2024). Antik Mısır, antik Yunan ve Yahudilikte köken, yasa ve düzen: Karşılaştırmalı bir inceleme. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 61(1), 61-78.

Vankulu Mehmed. (2014). *Vankulu lugati* (M. Koç ve E. Tanrıverdi, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Vásáry, I. (2018). Yāsā and Sharīʿa: Islamic attitudes toward the Mongol law in the Turco-Mongolian world (from the Golden Horde to Timur's time). R. Gleave ve I. T. Kristó-Nagy (Ed.), *Violence in Islamic thought from the Mongols to European imperialism* (s. 58-78). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Vernadsky, G. (1938). The scope and contents of Chingis Khan's Yasa. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 3, 337-360.

Vikør, K. S. (2005). *Between God and the Sultan: A history of Islamic law*. Oxford: Oxford University Press.

Zorlu, S. E. (2022). Eski Türklerde ve Osmanlı devletinde meşruiyet inancı bağlamında devlet başkanının belirlenmesi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 501-533.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1601635*

Nahiv İlminin Gelişiminde Şârihlerin Katkısı: Hatîb eş-Şirbînî'nin Nûru's-Seciyye Fî Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye Adlı Eseri Özelinde Bir İnceleme

The Contribution of the Commentators in the Development of the Science of Nahw: An Analysis on Khatīb al-Shirbīnī's Nūru al-Sajiyya Fī Halli Alfāzi al-Ājurrūmiyya

Şehmus ÜLKER[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şırnak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0296-1385

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 14 Aralık 2024
Kabul tarihi: 27 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Arap Dili ve Belâgatı,
Nahiv,
el-Âcurrûmiyye,
Şirbînî,
Nûru's-seciyye.

ÖZ

Tarihî süreçte nahiv ilmine dair birçok eser telif edilmiştir. Bu eserler arasında rağbet görmüş olanlardan bir tanesi de İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) *el-Âcurrûmiyye* adlı eseridir. İbn Âcurrûm'un söz konusu eseri özet bir şekilde telif edilmesine rağmen nahiv ilminin genel olarak temel konularını içermektedir. Eser üzerine birçok şerh çalışması yapılmıştır. *el-Âcurrûmiyye* üzerine şerh yazan âlimlerden biri de el-Hatîb eş-Şirbînî'dir (ö. 977/ 1570). Çok yönlü bir âlim olan Şirbînî, fıkıh, tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı alanlarında olmak üzere birçok değerli eser telif etmiştir. Bu eserlerden biri de İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si üzerine yazılmış bir şerh olan *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye*'dir. Şirbînî, şerhini Arap dilini yeni öğrenen öğrencilerin seviyelerini dikkate alarak mecaz ve edebî sanatlardan uzak, sade ve anlaşılır bir dille yazmıştır. O, şerhinde *el-Âcurrûmiyye*'de özet bir şekilde ele alınan konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamış, gerektiğinde konu sıralamasını gözeterek ek bilgilere de yer vermiştir. Dolayısıyla Şirbînî'nin eseri hem muhteva hem de kullandığı dil ve üslup açısından incelendiğinde Arap dili öğretiminde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Arap dili öğrenimine yeni başlayanlar için faydalı bir kaynak eser olduğunu da söylemek mümkündür. Doküman inceleme ve literatür taraması şeklinde gerçekleştirilen bu çalışmada İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si, Şirbînî ve *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eseri hakkında bilgi verildikten sonra, Şirbînî'nin söz konusu şerhi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Böylece bu çalışma, Şirbînî'nin eserinin şerh yöntemini, Arap diline olan katkısını ve değerini ortaya koymayı amaçlamıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: December 14, 2024
Accepted: March 27, 2025

Keywords:
Arabic Language and Rhetoric,
Nahw,
al-Ajurrūmiyya,
al-Shirbīnī,
Nūr al-sajjiyya.

ABSTRACT

In the historical process, many works on the science of grammar have been written. Among these works, one of the most readable ones is Ibn al-Ajurrūm's (d. 723/1323) namely *al-Ajurrūmiyya*. Although Ibn al-Ajurrūm's work in question was written in a summary form, it covers the basic topics of the science of grammar in general. One of the scholars who wrote a commentary on *al-Ajurrūmiyya* was al-Khatīb al-Shirbīnī (d. 977/1570). A versatile scholar, al-Khatīb al-Shirbīnī wrote many valuable works in the fields of fiqh, tafsīr, Arabic language and literature. One of these works is *Nūr al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya.* This work is a commentary on Ibn Ājurrūm's *al-Ājurrūmiyya.* Shirbīnī wrote his commentary taking into account the level of students who are new learners of the Arabic language and wrote it in a simple and comprehensible language free from metaphors and literary arts. In his commentary, he explained in detail the topics summarized in *al-Ajurrūmiyya,* and when necessary, he included additional information by observing the order of topics. Therefore, when Shirbīnī's commentary is analyzed in terms of both content and the language and style he used, it can be said that it has an important place in Arabic language teaching. It can also be said that it is a useful source work for beginners in Arabic language education. In this study, which was conducted in the form of literature review, after providing information about Ibn Ājurrūm's *al-Ājurrūmiyya*, Shirbīnī and his work entitled *Nūru al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya,* Shirbīnī's commentary in question was discussed in detail. Thus, this study aims to reveal the commentary method of al-Shirbīnī's work, its contribution to the Arabic language and its value.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: sehmusulker82@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Many works on the science of nahiw have been written in the historical process. One of the most popular of these works is Ibn al-Ajurrūm's (d. 723/1323) book is namely *al-Ajurrūmiyya*. Ibn al-Ajurrūm was of Moroccan origin and studied Arabic language, Qiraat, fiqh, and mathematics. Ibn al-Ajurrūm's most famous work is al-Ajurrūmiyya. It is a concise book of grammar, which is rumored to have been written while the author was in Mecca on the occasion of the pilgrimage. al-Ajurrūmiyya was very popular for reasons such as its methodology and the fact that it was written in a clear and understandable language. Although Ibn al-Ajurrūm's work in question was written in a summary form, it covers the basic topics of the science of grammar in general. One of the scholars who wrote a commentary on al-Ajurrūmiyya was al-Khatīb al-Shirbīnī (d. 977/1570). Shirbīnī took lessons from many scholars of his time and educated himself especially well in the fields of fiqh, tafsīr, and Arabic language. Shirbīnī, who trained many students and wrote many works in different fields, died in Cairo in 977/1570. A versatile scholar, al-Khatīb al-Shirbīnī wrote many valuable works in the fields of fiqh, tafsīr, Arabic language and literature. One of his works is entitled *Nūru al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya*. This work is a commentary on Ibn Ājurrūm's al-Ājurrūmiyya. In the introduction of this commentary, al-Shirbīnī gave information about the purpose of his work. As a matter of fact, it is understood from the information he gives in the introduction that he wrote this commentary upon the request of some of his friends in order to provide a better understanding of al-'Ajurrūmiyya.He clearly stated that he named his work as *Nūru al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya*. It is possible to say that al-Shirbīnī wrote his commentary taking into account the level of students who were new to the Arabic language. As a matter of fact, he followed the style of Ibn ʿAjurrūm's al-ʿAjurrūmiyya and used a language free of metaphors and literary arts that might be too heavy for the students. Although Shirbīnī's commentary does not cover all the topics of the science of grammar, it includes its main issues in detail. This is because the main purpose of the commentators is to explain in detail the topics covered in the texts of the authors whose works they annotate. Accordingly, al-Shirbīnī's main topics in his commentary are similar to the topics of al-ʿAjurrūmiyya. Therefore, in his commentary, he explains in detail the topics that are summarized in al-ʿAjurrūmiyya, and when necessary, he includes additional information by observing the order of topics. In addition, al-Shirbīnī avoided unnecessary prolongations while commenting on al-ʿAjurrūmiyya and wrote his commentary in a clear and comprehensible language. In his commentary, al-Shirbīnī's text also includes some topics that Ibn Ājurrūm did not include in his al-Ājurrūmiyya. He also commented on the order of topics in Ibn Ājurrūm's al-Ājurrūmiyya and tried to reveal the connections between them. In his commentary, al-Shirbīnī has dealt with the information that should be learned about the Arabic language in general and tried not to prolong the topics more than necessary. Therefore, it was determined that he did not touch upon the controversial issues between the schools of grammar too much. However, there are places in his commentary where Shirbīnī briefly touches upon the views of the schools of grammar. In addition, there are some places in his work where he explicitly states the names of the opinion holders in some cases. In this context, al-Shirbīnī mentioned the names of many Arabic language scholars in his work. While composing his work, al-Shirbīnī gave importance to the order of the subjects and systematized the information he needed to explain. One of the important features of al-Shirbīnī's commentary is that he gives examples to the subjects he explains in general and gives the i'rab of these examples. In addition, another characteristic of al-Shirbīnī's work is that he summarizes the subject at the end of the topics that he discusses in detail. Accordingly, al-Shirbīnī not only commented on al-Ajurrūmiyya but also provided a better understanding of it. Therefore, when Shirbīnī's commentary is analyzed in terms of both content and the language and style he used, it can be said that it has an important place in Arabic language teaching. It is also possible to say that it is a useful source work for beginners in Arabic language teaching. In this study, which was conducted as a literature review, after providing information about *Ibn Ājurrūm's al-Ājurrūmiyya*, Shirbīnī and his work named *Nūru al-sajiyya fī halli alfāzi al-Ājurrūmiyya*, Shirbīnī's commentary is discussed in detail. Thus, this study aims to reveal the commentary method of al-Shirbīnī's work, its contribution to Arabic language and its value.

Giriş

Tarihî süreç içerisinde nahiv ilmi ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserler içerisinde büyük bir ilgi görmüş olanlardan birisi de İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye* adlı eseridir. Söz konusu eser, İbn Âcurrûm olarak tanınan Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî tarafından telif edilmiştir (Suyûtî, 2005, ss. 207-208; Kâtip Çelebî, ts. s. 2/1796; Ziriklî, 2002, s. 7/33; Kılıç, 1999, s. 19/295-296; Tekin, 2020, ss. 153-154). İbn Âcurrûm Fas asıllı olup Arap dili, kıraat, fıkıh ve matematik alanlarında tahsil görmüştür. Kahire'de ders veren Ebû Hayyân el-Endelüsî'den (ö. 745/1344) icâzet alan İbn Âcurrûm, daha sonra birçok öğrenci yetiştirmiştir. İbn Âcurrûm'un en meşhur eseri *el-Âcurrûmiyye*'dir. Müellifin hac münasebetiyle Mekke'de bulunduğu sırada telif ettiği rivayet edilen eser özlü bir nahiv kitabıdır. *el-Âcurrûmiyye;* yöntemi, açık ve anlaşılır bir dille yazılması gibi sebeplerden dolayı çok rağbet görmüştür. Ayrıca *el-Âcurrûmiyye* üzerine birçok şerh türü eser telif edilmiştir (Kılıç, 1999, s. 19/295-296; Tekin, 2020, ss. 153-154). İbn Âcurrûm'un söz konusu eserinin özellikle Arap dili öğrenimine yeni başlayanlar için çok faydalı bir çalışma olduğu kabul edilmektedir (Kâtip Çelebî, ts., s. 2/1796; Küçüksarı, 2018, s. 227).

El-Âcurrûmiyye'nin muhtevasına bakıldığında; kelime ve çeşitleri, i'rab, fiiller, merfu isimler, mansûb isimler ve mecrûr isimler şeklinde altı ana bölümden oluştuğu fark edilmektedir (İbn Âcurrûm, 2023, ss. 7-27; Küçüksarı, 2018, s. 227). Dolayısıyla *el-Âcurrûmiyye*'nin hacmi küçük olsa da genel olarak nahiv ilminin temel konularını içerdiğini söylemek mümkündür.

İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si üzerine birçok âlim tarafından şerh (Ferâhîdî, 2003, s. 2/319; Razî, 2010, s. 235; İbn Manzûr, 1993, s. 2/497; Fîrûzâbâdî, 2005, s. 226; Tehânevî, 1996, s. 1/1013; Şensoy, 2010, s. 38/555; Ülker, 2021, ss. 20-21) türü eserler yazılmıştır (Kılıç, 1999, ss. 19/295-296). *el-Âcurrûmiyye* üzerine şerh yazan âlimlerden bir tanesi de el-Hatîb eş-Şirbînî'dir (ö. 977/1570). Şirbînî'nin söz konusu şerhinin ismi *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye'*dir (Şirbînî, 2013, ss. 51-53; Çavuşoğlu, 2010, s. 39/190). Yapılan araştırma neticesinde Şirbînî'nin *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eseri hakkında tespit edebildiğimiz kadarıyla, bir makale dışında şimdiye kadar Türkiye'de söz konusu eser ile ilgili akademik olarak yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu makalede Şirbînî'nin söz konusu eseri, Kur'ân ile istişhâd yöntemi açısından ele alınmıştır (Tekin, 2020: ss. 152-166). Çalışmamızda ise Şirbînî'nin söz konusu şerhi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Böylece Şirbînî'nin eserinin şerh yöntemi, değeri ve Arap diline olan katkısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Hatîb eş-Şirbînî ve Nûru's-Seciyye Fî Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye Adlı Eseri

Hatîb eş-Şirbînî'nin tam adı; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî'dir (İbnu'l-İmâd, 1986, s. 10/561; Kehhâle, 1993, s. 3/69; Çavuşoğlu, 2010, s. 39/189-191; Tekin, 2020, ss. 154-155). Şirbînî, Mısır'ın Garbiye vilayetine bağlı Şirbîn köyünde dünyaya gelmiştir. el-Câmiu'l-Ezher'de hatiplik görevini yapmasından dolayı Hatîb lakabını aldığı nakledilmektedir. Şirbînî, döneminde yaşayan birçok âlimden dersler almış özellikle kendisini, fıkıh, tefsir ve Arap dili alanlarında iyi yetiştirmiştir. Birçok öğrenci yetiştiren ve farklı alanlarda birçok eser telif eden Şirbînî, 977/1570 yılında Kahire'de vefat etmiştir. (Çavuşoğlu, 2010, ss.189-191).

Hatîb eş-Şirbînî çok yönlü bir âlim olduğundan fıkıh, tefsir, kelâm, Arap dili ve edebiyatı alanlarında birçok değerli eser telif etmiştir (Tekin, 2020, s. 155). Şirbînî'nin kaleme aldığı bu eserlerden bir tanesi de *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eseridir. Bu eser, daha önce değinildiği gibi İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye'*si üzerine telif ettiği şerh türü bir eserdir (Çavuşoğlu, 2010, s. 190). Şirbînî, şerhinin telif amacını mukaddimesinde açık bir

şekilde ifade etmiştir. Nitekim şârih, söz konusu eserini, bazı arkadaşlarının isteği üzerine telif ettiğini ve *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* şeklinde isimlendirdiğini açık bir şekilde belirtmiştir. Dolayısıyla şerhin adından da anlaşılacağı üzere Şirbînî, eserini *Âcurrûmiyye'*nin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için telif ettiğini söylemek mümkündür (Şirbînî, 2013, ss. 51-53).

Şirbînî, şerhini Arap dilini yeni öğrenen öğrencilerin seviyelerini dikkate alarak kaleme aldığı söylenebilir. Nitekim o, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sindeki üslubu takip ederek, söz konusu eserinde, talebelere ağır gelebilecek mecaz ve edebî sanatlardan uzak bir dil kullanmıştır. Şirbînî'nin söz konusu şerhi, nahiv ilminin bütün konularını ihtiva etmese de onun temel meselelerini detaylı bir şekilde içermektedir. Zira şârihlerin temel amacı, eserlerini şerh ettiği müelliflerin metinlerinde ele aldıkları konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamaktır. Dolayısıyla Şirbînî'nin şerhinde ele aldığı temel konuların *el-Âcurrûmiyye*'nin konularıyla benzerlik göstermektedir (Tekin, 2020, s. 157). Ayrıca Şirbînî'nin söz konusu eserinin güzel ve sade bir üslupla yazılması nahiv ilmine yeni başlayanlar için faydalı olduğu düşünülmektedir (Tekin, 2020, s. 153).

Nûru's-Seciyye Fî Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye Adlı Eserin İncelenmesi

Muhtevası

Şirbînî, şerhine besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra söz konusu eserinin telif nedenini açıklamıştır (Şirbînî, 2013, ss. 51-53). Daha sonra şerhinde öncelikle nahiv ilminin tanımı, konusu, gayesi ve faydalarını ele almıştır. Ardından *el-Âcurrûmiyye'*nin konu sıralamasını takip ederek *kelam* meselesini incelemiştir. Bu başlık altında öncelikle kelamın sözlük ve ıstılahi tanımını ele almış, daha sonra konuyla ilgili *"tenbîh"* diye isimlendirdiği bir alt başlığa yer vermiş, ardından kelamın kısımları olan isim, fiil ve harf konularını işlemiş yine *"tenbîh"* olarak isimlendirdiği alt başlıklarla meseleleri detaylı bir şekilde ele almıştır (Şirbînî, 2013, ss. 54-74). Burada görüldüğü gibi şârih *el-Âcurrûmiyye'*nin metnini sadece şerh etmekle kalmamış, aynı zamanda konu sıralamasını da gözeterek gerekli ek bilgiler de vermiştir. Böylece özet bir şekilde ele alınan *el-Âcurrûmiyye'*nin daha iyi anlaşılmasının sağlandığı söylenebilir.

Şirbînî, daha sonra i'rab ana başlığını ele almıştır. Bu başlık altında da öncelikle i'rabın tanımı, kısımları, alametleri, mu'rab konusu ve mu'rab konusunun altında da hareke ve harfler ile mu'rab olanlar gibi meseleleri incelemiş, bazen de *"tenbîh"* olarak isimlendirdiği alt başlıklara da yer vermiştir (Şirbînî, 2013, ss. 74-107). Şirbînî, bundan sonra fiiller ana başlığını ele almıştır. Bu başlık altında da öncelikle fiilleri, zaman açısından bir taksimata tabi tutarak mâzî, muzâri, emir şeklinde üç kısma ayırmış ve bunları sırasıyla ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Ayrıca *"tenbîh"* ve *"fâide"* diye isimlendirdiği ek başlıklarla konuyu daha açıklayıcı bir şekilde izah etmiştir (Şirbînî, 2013, ss. 107-130).

Şirbînî şerhinde daha sonra merfu isimler başlığını ele almış, bu başlık altında fâil, nâib-i fâil, mübtedâ ve haber gibi konuları incelemiştir. Ardından sıfat, atıf, te'kid ve bedel konularını detaylı bir şekilde ele almıştır (Şirbînî, 2013, ss. 130-209). Şirbînî, daha sonra "mansûb isimler" başlığına yer vermiş, farklı başlık ve alt başlıklar kullanarak konuyu geniş bir şekilde izah etmiştir (Şirbînî, 2013, ss. 209-265). Son olarak "mecrûr isimler" başlığı altında Arap dilinde mecrûr olarak gelen isimler konusuna bazı alt başlıklar ekleyerek ayrıntılı bir şekilde izah ederek şerhini bitirmiştir (Şirbînî, 2013, ss. 265-273). Şirbînî, eserinde ana başlıklarla beraber bazı alt başlıklara da yer vermektedir. Bu başlıkların çoğu genel olarak *"tenbîh"* diye başlamaktadır (Şirbînî, 2013, s. 59, 60, 63, 66, 67, 78, 86, 87, 92, 94, 100, 111, 115, 120, 121, 123, 139, 141, 143, 146, 147, 150, 153, 156, 172, 176). Ayrıca bazen "fâide"

(Şirbînî, 2013, s. 126, 128, 180, 206) ve "tetimme" (Şirbînî, 2013, s. 100, 106, 156, 177, 202, 220, 226, 233, 237, 246, 251) diye isimlendirdiği alt başlıklara da yer vermiştir.

Şirbînî, şerhinde, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye'*sindeki konu sıralamasını takip ederek eserini bitirmiştir (İbn Âcurrûm, 2023, ss. 7-27; Şirbînî, 2013, ss. 56-273). Ayrıca şârih, söz konusu eserini telif ederken konu sıralamasına önem vermiş, gerekli olan bilgileri sistemli bir şekilde ele almış, eserini sade ve anlaşılır bir dille telif etmiştir. Şirbînî'nin şerhini hem muhteva hem de kullandığı dil ve üslup açısından incelendiğinde Arap dili öğretiminde önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Ayrıca Arap dili öğrenimine yeni başlayanlar için faydalı bir kaynak eser olduğunu söylemek mümkündür.

Metodu

Şirbînî, *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eserinde takip ettiği metodu şu şekilde sıralamak mümkündür:

Anlamı Açık Olmayan Yerleri İzah Etmesi

Şirbînî, söz konusu şerhinin mukaddimesinde, eserinin telif amacıyla ilgili bilgiler vermektedir. Nitekim o, *el-Âcurrûmiyye'*nin Arap diline dair yazılan en güzel muhtasar eserlerden biri olduğunu belirtmiştir. Şârihin mukaddimesinde verdiği bilgilere göre bazı arkadaşlarının isteği üzerine *el-Âcurrûmiyye*'nin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için şerhini telif ettiği anlaşılmaktadır. Eserini de *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* şeklinde isimlendirdiğini açık bir şekilde belirtmiştir. Dolayısıyla Şirbînî, eserini *el-Âcurrûmiyye'*nin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için telif ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre şârih *el-Âcurrûmiyye'*nin anlamı kapalı olan yerlerini açıklamıştır. Buna birçok örnek vermek mümkün olmakla beraber çalışmamızın gereğinden fazla uzamaması için birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Örneğin Şirbînî, şerhinde ele aldığı konularda geçen kavramları açıklamaktadır. Nitekim i'rab konusunu ele alırken önce sözlük anlamını vermiş daha sonra ıstılah anlamının müellifin tarif ettiği gibi olduğunu ifade etmiştir. Şirbînî, i'rabın sözlük anlamını; "açıklamak", ıstılah anlamının ise *"üzerine dahil olan âmillerden dolayı kelimenin sonunun lafzen veya takdiren değişmesi"* şeklinde açıklamıştır. (Şirbînî, 2013, s. 74-75). Ardından *el-Âcurrûmiyye'*nin metninde geçen ve anlamı açık olmayan "lafzen ve takdiren" kelimelerini ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Şârih "lafzen" ifadesini, kelimenin sonunda meydana gelen değişikliğin açık bir şekilde görülmesi, "takdiren" ibaresini ise kelimenin sonundaki değişikliğin açık bir şekilde görülmeyip takdir edilmesi ve var sayılması şeklinde açıklamıştır. (Şirbînî, 2013, s. 75).

Şirbînî "lafzen ve takdiren" ifadeleriyle ilgili verdiği bilgileri daha somut hâle getirmek için konuyu örneklerle izah etmiştir. Nitekim i'rabın kısımlarını izah ederken zahiri ve takdiri i'raba örnekler vermiştir. Şârih, i'rabın zahiri yani açık olarak gelen kısmının ref durumu için جَاءَ زَيْدٌ örneğini vermiş, زَيْدٌ kelimesinin fâil olup, sonunda bulunan açık damme ile merfu olduğunu ifade etmiştir. İ'rabın takdiri olması durumuyla ilgili de جَاءَ الفَتَى ve جَاءَ القاضي örneklerini vermiş, الفَتَى kelimesinin fâil olup merfu olduğunu, ancak açık bir şekilde damme harekesini alamadığı için mukadder yani var sayılan bir damme ile merfu olduğunu belirtmiştir. Yine القاض kelimesinin fâil olup merfu olduğunu, ancak bu kelimenin de açık bir şekilde damme alamadığı için mukadder bir damme ile merfu olduğunu ifade etmiştir. Şârih şerhinde bunların dışında da birçok farklı örnekler vererek konuyu detaylı bir şekilde ele almıştır (Şirbînî, 2013, s. 77). Burada görüldüğü gibi Şirbînî, *el-Âcurrûmiyye*'nin kapalı olan ibarelerini örnekler vererek açıklamıştır. Dolayısıyla bu yöntemin, özellikle Arap dili öğrenimine yeni başlayan öğrenciler için faydalı olduğu söylenebilir.

Şirbînî, bazı durumlarda *el-Âcurrûmiyye*'de kısaca ifade edilen yerlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için şerh ettiği görülmektedir. Örneğin İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde murab kelimelerin iki kısım olduğunu bunların bir kısmının harekelerle diğer bir kısmının ise harfler ile murab olduğunu zikretmiştir (İbn Âcurrûm, 2023, s. 11). Şirbînî, bu ibareleri şerh ederken hareke ile i'rabın; damme, fetha, kesre veya sükûn ile olduğunu, harf ile i'rabın ise vâv, elif, yâ, nûn veya hazf ile olduğunu ifade ederek konuya açıklık getirmiştir (Şirbînî, 2013, s. 101). Şârih daha sonra bunların her birine örnekler vererek konuyu ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir (Şirbînî, 2013, ss. 101-106).

Şirbînî, bazı durumlarda ise *el-Âcurrûmiyye*'de geçen bir kavramı açıklayarak ele alınan konunun çerçevesini belirlemiştir. Örneğin İbn Âcurrûm, eserinde atıf konusunu ele almıştır (İbn Âcurrûm, 2023, s. 19). Şârih ise atfı; atf-ı beyân ve atf-ı nesak şeklinde iki kısma ayrıldığını belirterek burada müellifin kastettiği atfın, atf-ı nesak olduğunu ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 188). Burada görüldüğü gibi sadece atıf kelimesiyle hangi atfın kastedildiği açık bir şekilde anlaşılmamaktadır. Şirbînî ise buradaki kapalı ifadeyi şerh ederek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Gereksiz Uzatmalara Yer Vermemesi

Şirbînî'nin söz konusu eserinde gereksiz uzatmalardan kaçındığı fark edilmektedir. Örneğin daha sonra anlatacağı konuyu *"daha sonra gelecek"* diyerek meseleyi orada anlatmamıştır (Şirbînî, 2013, s. 198). Ayrıca bu durumu eserinin birçok yerinde uyguladığı fark edilmektedir (Şirbînî, 2013, s. 98, 155, 198). Şirbînî, genel olarak daha önce ele aldığı konuyu *"daha önce geçtiği gibi"* diyerek aynı meseleyi tekrar etmekle konuyu uzatmaya gerek olmadığını ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 175). Bazı durumlarda ise ele aldığı mesele ile ilgili geniş açıklamalar için başka bir eserinin ismini verip ona bakılabileceğini, söz konusu şerhini muhtasar olarak niteleyip konuları gereğinden fazla uzatmamaya çalıştığı fark edilmektedir (Şirbînî, 2013, s. 114, 122). Şârih bazen de ele aldığı meseleler hakkında ayrıntılı bilgi için bu konuları daha detaylı bir şekilde inceleyen eserlere bakılabileceğini de ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 106).

Musannifin Metninde Yaptığı Konu Sıralamasıyla ilgili Yorumlar Yapması

Şirbînî'nin söz konusu eserinin diğer bir özelliği de İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde ele aldığı konu sıralaması ile ilgili yorumlarda bulunmasıdır. Örneğin İbn Âcurrûm eserinde nasb durumunun; fetha, elif, kesre, yâ, nûnun hazfi şeklinde beş alametinin olduğunu ifade etmiştir. Şirbînî bu konuyu şerh ederken nasb alametinin birincisinin fetha olduğunu ve nasb alameti için asıl olanın fetha olduğu için müellifin bunu önce ele aldığını zikretmiştir. Ardından müellifin diğer nasb alametlerinin ele alış sıralamasına dair farklı yorumlarda bulunmuştur (Şirbînî, 2013, ss. 89-90).

Şârih bazı durumlarda müellifin konu başlıkları ile ilgili yorumlarda da bulunmuştur. Örneğin "mu'rebat" konusu ile ilgili ibareleri şerh ederken müellifin i'rab alametlerini detaylı bir şekilde ele aldıktan sonra konuyu özet bir şekilde sunmak için "fasl" başlığını kullandığını ve bunu da Arap dilini yeni öğrenenleri alıştırmak için yaptığını ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 101). Şirbînî eserinde musannifin nâib-i fâil konusunun fâil konusundan hemen sonra getirmesinin sebebini de nâib-i fâilin hükmünün birçok konuda fâil gibi olmasından dolayı olduğunu ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 141).

Meselelerin Eksik Yanlarını Tamamlaması

Şirbînî şerhinde, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde eksik kalan konuları tamamladığı fark edilmektedir. Buna birçok örnek vermek mümkün olmakla beraber birkaç örnek vermekle yetineceğiz. İbn Âcurrûm, *el-Âcurrûmiyye*'sinde kısaca fiilin mâzî, muzâri ve

emir şeklinde üç kısma ayrıldığını ifade etmiştir (İbn Âcurrûm, 2023, s. 13). Şirbînî ise bu konuyu ayrıntılı bir şekilde şerh etmiştir. Nitekim şârih, mâzî fiil, muzâri fiil ve emir fiilinin tanımını yaparak her birinin özelliklerini detaylı bir şekilde incelemiştir (Şirbînî, 2013, ss. 107-108). Burada görüldüğü gibi şârih, söz konusu eserinde Arap dili öğrenimine yeni başlayanlar için gerekli olan bazı ek bilgiler vermiştir. Bu durumun da konunun daha iyi anlaşılmasını sağladığı söylenebilir.

Şirbînî'nin şerhinde, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde yer vermediği bazı konuları da ele aldığı fark edilmektedir. Örneğin şârih, marifeleri sayarken ism-i mevsûllere de yer vermiş ve musannifin eserinde bu konuya yer vermediğini zikretmiştir. Ardından ism-i mevsûl konusunu detaylı bir şekilde izah etmiştir (Şirbînî, 2013, ss. 184-185). Burada görüldüğü gibi Şirbînî, müellifin metnini sadece şerh etmekle kalmamış gerektiğinde ele aldığı konuyla ilgili tamamlayıcı ek bilgilere de yer vermiştir. Şârihin bu yönteminin özellikle Arap dili öğrenimine yeni başlayan öğrencilerin, konuları bir bütün şeklinde öğrenmeleri açısından faydalı olduğu söylenebilir.

Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflı Konulara Yaklaşımı

Şirbînî şerhinde, nahiv ekolleri arasındaki ihtilaflı konulara çok fazla değinmediğini söylemek mümkündür. Nitekim şerhinde mâzî fiil konusunu ele alırken نعم ، بئس، عسى، ليس kelimelerinin mâzî fiil olduklarını ifade etmiş, konunun daha iyi anlaşılması için de نعمت ، بئست عسست، ليست، şeklinde örnekler de vermiştir. Ancak نعم ve بئس ile ilgili nahiv ekolleri arasındaki tartışmalara değinmediği fark edilmektedir (Şirbînî, 2013, s. 108). Nitekim Basra dil ekolüne göre نعم ve بئس kelimeleri fiildir. Kûfe dil ekolüne göre ise bu kelimeler isimdir (İbnu'l-Enbârî, 2016, 1/98; Ergin, 2003, s. 50; Ülker, 2021, s. 47). Dolayısıyla Şirbînî'nin şerhinde verdiği bilgilerden Basra dil ekolünün görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu eserinde bu tartışmalara yer vermediği görülmektedir. Bununla beraber Şirbînî'nin şerhinde bazı yerlerde nahiv ekollerinin isimlerini de zikrederek görüşlerine kısaca değindiği yerler de bulunmaktadır (Şirbînî, 2013, s. 109, 153, 159, 180, 201, 203, 236, 242, 249).

Şirbînî söz konusu şerhinde bazı durumlarda herhangi bir isim zikretmeden ihtilaflı konulara kısaca değindiği de olmuştur. Örneğin mübtedâ ve haberin merfu olduğunu, bu konuda herhangi bir ihtilafın olmadığını ancak bunları ref eden âmil konusunda ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Ardından Şirbînî, doğru olan görüşe göre mübtedânın ibtida ile merfu olduğunu ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 150). Daha sonra konuyu daha somut hâle getirmek için örneklerle izah etmiştir. Nitekim verdiği örneklerden bir tanesi de زَيْدٌ قَائِمٌ örneğidir. Şirbînî verdiği bu örneğin i'rabını; "زَيْدٌ kelimesi mübtedâ olup ibtida ile merfu, قَائِمٌ ise haber olup mübtedâ ile merfudur" şeklinde yapmıştır (Şirbînî, 2013, s. 151). Burada görüldüğü gibi şârih mübtedânın ibtida, haberin ise mübtedâ ile merfu olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla şârihin, eserini gereğinden fazla uzatmamak için görüş sahiplerinin ve nahiv ekollerinin isimlerini zikretmeden ihtilaflı konuları kısa bir şekilde ele aldığı fark edilmektedir.

Şirbînî eserinde, bazı durumlarda ise görüş sahiplerinin isimlerini açık bir şekilde verdiği yerler de vardır. Örneğin eserinde Halil b. Ahmed (ö.175/791), Sîbeveyhi (ö.180/796), Kisâî (ö. 189/805), İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi Arap dili âlimlerinin isimlerini zikrettiği yerler de bulunmaktadır. (Şirbînî, 2013, s. 153, 184, 200, 206, 221, 255). Ancak Şirbînî, her ne kadar bazı yerlerde hem nahiv ekollerinin hem de Arap dili âlimlerinin isimlerini zikretse de genel olarak ihtilaflı konulara kısaca değindiği fark edilmektedir. Dolayısıyla şârihin, Arap dili öğrenimine yeni başlayan öğrencilerin seviyesini dikkate alarak ele aldığı konuları gereğinden fazla uzatmamaya çalıştığı söylenebilir.

Görüşler Arasında Tercih Yapması

Şirbînî'nin şerhinde her ne kadar çok fazla ihtilaflı konulara değinmese de bazı durumlarda nahiv âlimleri arasında ihtilaflı olan konulara değindiği ve bu görüşler arasından tercihlerde bulunduğu fark edilmektedir. Buna göre Şirbînî'nin söz konusu şerhinde kendisine göre doğru olan görüşü tercih edip belirttiği yerler vardır. Bunu yaparken والمختار ,والصحيح ,الأصح gibi ifadeler kullandığı tespit edilmiştir. (Şirbînî, 2013, s. 109, 111, 114, 126, 153, 155, 166, 183). Örneğin İbn Âcurrûm, *el-Âcurrûmiyye*'sinde inne ve benzerlerinin isim cümlesinin başına geldiğinde mübtedâyı nasb, haberini de ref ettiğini ifade etmiştir. Şirbînî bu ibareleri şerh ederken inne ve benzerlerinin ittifakla mübtedâyı nasb ettiğini, sahih olan görüşe göre de haberi ref ettiğini beyan etmiştir. Ardından bir görüşe göre inne ve benzerlerinin haberinin, mübtedâ tarafından ref edildiğini aktarmıştır. Ancak Şirbînînin şerhinde verdiği bilgilerden inne ve benzerlerinin isim cümlesinin başına geldiğinde mübtedâyı nasb, haberini de ref ettiği şeklindeki görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır (Şirbînî, 2013: s. 166). Dolayısıyla şârihin bazı durumlarda eserinde ihtilaflı konulara kısaca değindiği ve kendisinin doğru bulduğu görüşü tercih ettiği fark edilmektedir. Ancak eserinin hacminin gereğinden fazla artmaması için de ihtilaflı konuların ayrıntısına fazla girmediği söylenebilir.

Örnekleri

Şirbînî, *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eserinde, genel olarak izah ettiği konulara örnekler vermiş ve bu örneklerin i'rabını yapmıştır. Nitekim Şirbînî, i'rabın kısımlarının dörde ayrıldığını, bunlardan ref ve nasb durumunun fiil ve isim için ortak olduğunu, ifade ederek örnekler vermiş ve bu örneklerin de i'rabını yapmıştır. Şârihin isim ve fiilin ref durumu için verdiği, زيدٌ يَقُومُ örneğinin i'rabını;" زيدٌ ibtida ile merfu, يَقُومُ muzâri fiili ise başında nasb ve cezm edici bir âmil olmadığından dolayı merfudur", şeklinde yapmıştır. Şârihin isim ve fiilin nasb durumu için verdiği, إنَّ زيدًا لَنْ يَقُومَ örneğinin i'rabını; " زيدًا ,إنَّ ile mansûb, يَقُومَ fiili muzâri ise لَنْ ile mansûbtur", şeklinde yapmıştır. Şirbînî, i'rabın cer durumunun isme özgü olduğunu göstermek için verdiği, مَرَرْتُ بِزَيْدٍ örneğinin i'rabını ise; "زَيْدٍ, ب harfi cerri ile mecrûrdur", şeklinde yapmıştır. Şârih, i'rabın cezm durumunun ise fillere özgü olduğunu göstermek için verdiği, لَمْ يَقُمْ örneğinin i'rabını;" يَقُمْ fiili, لَمْ ile meczumdur" şeklinde yapmıştır (Şirbînî, 2013, ss. 76-77). Ardından Şirbînî, konuyla ilgili örnek sayısı ve çeşidini artırarak diğer birçok örnek vermiştir (Şirbînî, 2013, ss. 77-78).

İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde tesniyenin i'rabını ele alırken; elif ile merfu, yâ ile mansûb ve mecrûr olduğunu belirtmiştir (İbn Âcurrûm, 2023, s. 12) Şirbînî, bu ibareleri şerh ederken okuyucunun konuyu daha iyi anlamasını sağlamak için örnekler ile izah etmiştir. Şârihin verdiği örnekler ve i'rabı şu şekildedir: "قام الزيدان, cümlesindeki الزيدان kelimesi fâil olup قام ile merfu olmuştur. Ref alameti ise dammenin yerine eliftir. رأيت الزيدَيْنِ cümlesindeki الزيدَيْنِ kelimesi mefulün bihi olup رأى ile mansûb olmuştur. Nasb alameti ise fetha yerine yâ'dır. مررت بالزيدَيْنِ cümlesindeki الزيدَيْن kelimesi الباء ile mecrûr olup hafd yani cer alameti ise kesre yerine yâ'dır" (Şirbînî, 2013, s. 104).

Şirbînî, *el-Âcurrûmiyye* metninde geçen "cemi müzekker salim; vav ile merfu, yâ ile mansûb ve mecrûrdur" ibaresini şerh ederken, verdiği örnekler ve i'rabı şu şekildedir: " قام الزيدون, cümlesindeki الزيدون kelimesi fâil olup قام ile merfu olmuştur. Ref alameti ise dammenin yerine vav harfidir. رأيت الزيدِينَ cümlesindeki الزيدِينَ kelimesi mefulün bihi olup رأى ile mansûb olmuştur. Nasb alameti ise fetha yerine yâ harfidir. مررت بالزيدِينَ cümlesindeki الزيدِينَ kelimesi الباء ile mecrûr olup hafd yani cer alameti ise kesre yerine yâ harfidir" (Şirbînî, 2013: s. 104). Ardından ele aldığı diğer konuları da aynı şekilde örnekler ile izah edip ayrıca bu örneklerin i'rabını da yapmıştır. Şârihin bu yöntemi söz konusu eserinin genelinde uyguladığı fark edilmektedir (Şirbînî, 2013, s. 77, 87, 93, 101,105, 106, 133, 155, 161, 165, 209, 212, 229).

Burada görüldüğü gibi Şirbînî şerh ettiği konuları örnekler vererek açıklamıştır. Dolayısıyla *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eserin önemli özelliklerinden birisi de Şirbînî'nin söz konusu eserinde genel olarak izah ettiği bütün konulara örnekler vermesi ve bu örneklerin i'rabını yapmasıdır. Böylece hem ele alınan konuların daha iyi anlaşılmasının sağlandığını hem de getirilen örneklerin i'rabı yapılarak verilen bilgilerin uygulamalı bir şekilde öğrenilmesini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.

Şirbînî'nin söz konusu eseri, istişhâd bakımından zengin sayılan eserler arasında yer aldığını söylemek mümkündür. (Tekin, 2020, s.158). İstişhâd: lugat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde; *"bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek"* anlamında kullanılmaktadır. (Durmuş, 2001, s. 23/396). İstişhâtta esas alınan kaynaklar, Kur'an-ı Kerîm, hadis ve dillerine güven duyulan fasîh Arapların nazım ve nesirlerinden oluşmaktadır. (Suyûtî, 2006, s. 39; Bağdâdî, 1997, s. 1/5-18; Tural, 1990, s. 67-79; Demir, 2015, s. 18-25; Ülker, 2019: 446; Akçakoca, 2023: ss. 31-39).

Konuların Sonunda Özetleme Yapması

Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye adlı eserin diğer bir özelliği de Şirbînî'nin söz konusu eserinde bazen *el-Âcurrûmiyye*'yi şerh ederken ele aldığı konuların sonunda özetleme yapmasıdır. Örneğin Şirbînî, i'rab ve kısımlarını anlatırken en sonunda "velhasıl" diyerek detaylı bir şekilde ele aldığı konunun kısa bir özetini vermektedir. Nitekim şârih, i'rabın; ref ve nasb durumunun isim ve fiil için ortak olduğunu, hafd yani cer durumunun isimlere özgü, cezm durumunun ise fiillere özgü olduğunu ifade etmiştir (Şirbînî, 2013, s. 78). Şirbînî i'rab alametlerini de detaylı bir şekilde ele aldıktan sonra, ardından konuyu özetlemiştir (Şirbînî, 2013, s. 106). Ayrıca şârihin bu yöntemi şerhinin birçok yerinde uyguladığı görülmektedir (Şirbînî, 2013, s. 84, 97, 100, 106, 121, 136, 146). Şirbînî'nin eserinde uyguladığı bu yöntem Arap dilini yeni öğrenmeye başlayan öğrenciler için faydalı olduğu düşünülmektedir. Nitekim konular detaylı bir şekilde ele alındığında yeni başlayanlar için ilgili konuyu toparlamak zor olabilmektedir. Ancak ele alınan konunun bitiminde bir özetleme yapılması, öğrencinin konuyu daha iyi anlaması açısından faydalı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Şirbînî'nin *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye* adlı eseri, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye'*si üzerine telif ettiği şerh türü bir eserdir. Şirbînî, söz konusu şerhinin mukaddimesinde, eserinin telif amacıyla ilgili bilgiler vermiştir. Nitekim onun mukaddimesinde verdiği bilgilerden bazı arkadaşlarının isteği üzerine *el-Âcurrûmiyye*'nin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için söz konusu şerhini telif ettiği anlaşılmaktadır.

Şirbînî'nin, *el-Âcurrûmiyye'*yi şerh ederken gereksiz uzatmalardan kaçındığı, şerhini açık ve anlaşılır bir dille telif ettiği tespit edilmiştir. Şirbînî şerhinde, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'sinde eksik kalan konuları tamamladığı fark edilmektedir. Ayrıca Şirbînî'nin İbn Âcurrûm'un söz konusu eserinde ele aldığı konu sıralaması ile ilgili yorumlarda bulunduğu ve konuların birbiri ile olan bağlantılarını ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

Şirbînî şerhinde, genel olarak Arap dili ile ilgili temel bilgileri ele almış ve konuları ele alırken gereğinden fazla uzatmamaya çalışmıştır. Dolayısıyla nahiv ekolleri arasındaki ihtilaflı konulara çok fazla değinmediği tespit edilmiştir. Bununla beraber Şirbînî'nin şerhinde bazı yerlerde nahiv ekollerinin görüşlerine kısaca değindiği yerler de bulunmaktadır. Ayrıca Şirbînî eserinde, bazı durumlarda görüş sahiplerinin isimlerini açık bir şekilde vermiştir. Bu bağlamda eserinde birçok Arap dili âliminin ismini zikretmiştir. Dolayısıyla Şirbînî'nin şerhinde her ne kadar çok fazla ihtilaflı konulara değinmese de bazı durumlarda nahiv âlimleri arasında ihtilaflı

olan konulara değindiği ve bu görüşler arasından tercihlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Şirbînî'nin şerhinde ihtilaflı konularda, tercih ettiği görüşleri belirtmek için الأصح, والصحيح, والمختار gibi ifadeler kullandığı tespit edilmiştir.

Şirbînî'nin söz konusu şerhinin önemli özelliklerinden bir tanesi de genel olarak izah edilen konulara örnekler verilmesi ve bu örneklerin i'rabının yapılmasıdır. Şirbînî'nin eserinin diğer bir özelliği ise ayrıntılı olarak ele alınan konuların sonunda konuyla ilgili özet verilmesidir. Şirbînî, söz konusu eserini kaleme alırken konu sıralamasına önem vermiş, anlatması gerekli olan bilgileri sistemli bir şekilde ele almış, eserini sade ve anlaşılır bir dille telif etmiştir. Dolayısıyla Şirbînî'nin şerhi hem muhteva hem de kullandığı dil ve üslup açısından incelendiğinde Arap dili öğretiminde önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Ayrıca Arap dili öğrenimine yeni başlayanlar için faydalı bir kaynak eser olduğunu da söylemek mümkündür.

Kaynakça

Akçakoca, Y. (2023). Arap dilinin temel dayanakları *Semâ-İcmâ-Kıyas-İstishâb*. ed. Hanifi Şahin. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. (1997). *Hizânetü'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arap.* thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî.

Çavuşoğlu, A. H. (2010). "Şirbînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (39), 189-191.

Demir, İ. (2015). İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl fîn-Nahv adlı eserinde istişhâd, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (3), 16-35.

Durmuş, İ. (2001). İstişhâd, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (23), 396-397.

Ergin, M. C. (2003). Basra ve Kûfe ekollerinin kullandıkları farklı nahiv terimleri. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5 (1), 39-65.

Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. (2003.) *Kitâbu'l-'Ayn.* (thk. Abdulhamid Hendâvî,). 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye,

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. (2005). *Kamûsu'l-Muhît*. thk. Muhammed Naîm Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem b. Alî. (1993.). *Lisânu'l-'Arab.* Beyrut: Dâru Sâder.

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât, Abdurrahmân. (2016). *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Hasan Hamed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed. (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* thk. Abdu'l Kâdir el-Arnaût-Mahmud el-Arnaût. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr.

Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hâci Halife. (ts.). *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi.

Kehhâle, Ömer Rıza. (1993). *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimu musannifi'l-kutubi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.

Kılıç, H. (1999). "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* (19), 295-296. İstanbul: TDV Yayınları.

Küçüksarı, M. (2018). Dil öğretimi metodolojisi ve yaklaşım farklılıkları bakımından İbn Âcurrûm'un el-Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye'si ve Birgivî'nin el-'Avâmil'i üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 59 (1), 221-250.

Razî, Ebû Bekir Muhammed b. Şemsiddin. (2010). *Muhtaru's-Sihah.* nşr. Eymen Abdurrezzak eş-Şevvâ. Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ'/ Dâru'l-Menhel Nâşirûn.

Sanhâcî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd. (2023). *el-Âcurrûmiyye*, İstanbul: Hâşimî Yayınevi.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2005). *Buğyetü'l-vu'ât fî tabâkâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât.* thk. Muhammed Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2006). *el-İktirâh fî usûlin-nahv*. thk. Abdulhakîm Atiyye. Dâru'l-Beyrûtî, Dımaşk.

Şensoy, S. (2010). "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/555-558. İstanbul: TDV Yayınları.

Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. (2013). *Nûru's-seciyye fî halli elfâzi'l-Âcurrûmiyye.* Beyrut: Dâru'l-Minhâc.

Tehânevî, Muhammed b. Ali. (1996). *Mevsûatu keşşâfi ıstılâhati'l-fünûn ve'l-'ulûm.* nşr. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn.

Tekin, M. (2020). Kurân ile istişhâd yöntemi açısından Hatîb eş-Şirbîni'nin Nûru's-Seciyye fî Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye adlı eseri. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 152-166.

Tural, H. (1990). Arap dilinde şiir ve hadisle istişhâd meselesi, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* (9), 67-79.

Ülker, Ş. (2019). Şerhu İbn 'Akîl'de istişhâd yöntemi, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (23), 441-459.

Ülker, Ş. (2021). *İbn Akîl ve Elfiyye Şerhi*, ed. Emin Cengiz, Ankara: İlâhiyât yayınları.

Ziriklî, Hayruddîn. (2002). *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-'İlm lil-Melâyîn.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Derleme Makalesi ● Rewiev Article *DOI: 10.21547/jss.1548503*

Netnografik Araştırmaların Sistematik İncelemesi[1]

Systhematic Review of Netnographic Research

Berna COŞKUN ONAN[a] Ömür GÖKTEPELİLER[b*]

[a] Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Resim-İş Eğitimi Ana Bilim Dalı, Bursa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5218-5452
[b] Arş. Gör., Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Resim-İş Eğitimi Ana Bilim Dalı, Bartın / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7302-341X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 11 Eylül 2024
Kabul tarihi: 22 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Dijital ortam,
Sosyal medya,
Dijital göçebe,
Dijital platform.

ÖZ

Bu çalışma, netnografi yönteminin ulusal ve uluslararası bağlamdaki kullanımlarını ve bu yöntemle çalışılmış konuları incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Web of Science (WOS) ve TrDizin veri tabanlarında gerçekleştirilen sistematik bir inceleme ile netnografik araştırmaların disiplinlerarası dağılımı, metodolojik yaklaşımlar ve kullanılan dijital platformlar analiz edilmiştir. Netnografi araştırma yöntemi, sosyal medya, forumlar ve diğer çevrimiçi topluluklar üzerinden sosyal ve kültürel etkileşimleri incelemek için kullanılan yenilikçi bir araştırma yöntemidir. Ayrıca, çevrimiçi toplulukların dinamiklerini ve etkileşim biçimlerini inceleyerek, toplumsal değişimlerin ve kültürel evrimlerin dijital platformlar üzerinden nasıl gerçekleştiğine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Dijital kültürlerin ve sosyal değişimlerin gözlemlenebilir hâle gelmesini sağlayarak kültürel evrimi takip etmektedir. Çalışmada, "Netnografik araştırmalar, disiplin alanlarına göre nasıl bir dağılım göstermektedir?", "Netnografik araştırmalar, yayın yıllarına göre nasıl bir dağılım göstermektedir?", "Netnografik araştırmalarda kullanılan dijital platformlar nasıl bir dağılım göstermektedir?" ve "Netnografik araştırmalarda araştırmacıların yoğunlaştığı konular nelerdir?" gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Çalışmanın sonuçları, netnografi yönteminin özellikle eğitim, sağlık ve pazarlama gibi alanlarda artan bir şekilde tercih edildiğini göstermektedir. Ayrıca, Türkiye'deki araştırmalarda netnografi kullanımının nispeten sınırlı olduğu, ancak giderek artan bir ilgi gördüğü belirlenmiştir. Bu çalışma, netnografi yönteminin mevcut durumunu anlamayı ve bu yöntemin gelecekteki araştırmalarda nasıl daha etkin kullanılabileceğine dair yol gösterici bilgiler sunmayı amaçlamaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: September 11, 2024
Accepted: April 22, 2025

Keywords:
Digital environment,
Social media,
Digital nomad,
Digital platform.

ABSTRACT

This study aims to examine the use of the netnography method in national and international contexts and the topics studied with this method. Through a systematic review of Web of Science (WOS) and TrDizin databases, the interdisciplinary distribution of netnographic research, methodological approaches and digital platforms used were analyzed. Netnography is an innovative research method used to study social and cultural interactions through social media, forums and other online communities. It also provides valuable insights into how social changes and cultural evolutions take place through digital platforms by examining the dynamics of online communities and the ways in which they interact. It tracks cultural evolution by making digital cultures and social changes observable. In the study, answers to questions such as "How does netnographic research distribute according to disciplinary fields?", "How does netnographic research distribute according to years of publication?", "How do digital platforms used in netnographic research distribute?" and "What are the topics that researchers focus on in netnographic research?" were sought. The results of the study show that the netnography method is increasingly preferred especially in fields such as education, health and marketing In addition, it has been determined that the use of netnography in research in Turkey is relatively limited, but is receiving increasing attention. This study aims to understand the current state of the netnography method and provide guidance on how this method can be used more effectively in future research.

[1] Bu çalışma, 7-9 Eylül 2024 tarihinde gerçekleştirilen 4. Çankaya Uluslararası Bilimsel Çalışmalar Kongresi'nde sunulan "Güncel bir Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Netnografi: WOS ve TrDizin'de Gerçekleştirilmiş Bir Sistematik İnceleme" başlıklı özeti yayımlanmış bildirinin geliştirilmiş hâlidir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: ogoktepeliler@bartin.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Netnography is a qualitative research method used to examine cultural and social interactions in digital environments. This method, defined by Kozinets (2010), is an adaptation of traditional ethnographic approaches to digital platforms. Netnography provides an understanding of the interactions, identity formation processes and cultural practices of online communities. The researcher examines the dynamics of these communities by analyzing digital data sources such as online chats and social media posts. It also provides in-depth information about digital natives' interactions and learning processes in digital environments. The digital native generation is considered to have the ability to learn more effectively and faster with digital tools, which necessitates the adaptation of education systems to digital technologies. It is emphasized that cultural phenomena evolve on digital platforms and are transmitted from generation to generation through social interaction. Despite the increasing interest in netnographic research, there is no study that directly examines why this method is preferred, in which disciplines it is used and which digital platforms are preferred. Although there are national and international studies on the possibilities offered by the netnography method, there is no systematic research on the instrumental features of the method. At the national level, only "Netnography: General Characteristics and Usability in the Field of Sport Sciences" (Özgen & Argan, 2020) provides a systematic analysis of articles on the netnography method in sport sciences, but there is no other comprehensive study in this field. The aim of this study is to examine in depth how the netnography method is used in scientific studies. Netnography is an increasingly important method in the social sciences, enabling to understand cultures, behaviors and social interactions on digital platforms through observation. The research aims to examine in which fields the method is used, for what purposes it is preferred and its applications on digital platforms. It will also evaluate how netnography is used and its potentials in different disciplines and contexts. By providing a comprehensive literature review on netnography, the study aims to provide researchers with up-to-date knowledge and perspective. The research questions are: "How is netnographic research distributed according to disciplines?", 'How is netnographic research distributed according to years of publication?', 'Which digital platforms are used in netnographic research?', 'Which topics are mostly addressed in netnographic research?'. The research used a systematic review method to examine how netnography is used in scientific studies. Systematic reviews collect, evaluate and synthesize high quality research evidence to answer a specific research question. This research aimed to comprehensively examine the use of netnography in the social sciences through databases and publishing systems. The research followed a systematic search and analysis process based on publications in Web of Science (WOS), TrDizin and YÖKTez databases. The data collection and analysis phases were carried out according to the identified search terms, and the data were evaluated through coding and thematic analysis. In the conclusion and discussion sections of the study, national and international data are presented comparatively. The coding stage was based on elements such as disciplinary fields, article titles, sampling, conceptual framework and methods used. The synthesis phase aimed to provide in-depth analysis on these themes. The research examined the distribution of netnographic research by disciplines, years, topics and digital platforms used. The findings can be summarized as follows: Netnographic research was conducted in various disciplines. "Education" is the field in which the most research has been conducted internationally. Anthropology and sociology are prominent at the national level. There is a balanced distribution in disciplines such as art, psychology and marketing. In fields such as health, sports and communication, the number of studies is more limited. Netnographic research has been published internationally since 2007 and nationally since 2013. After 2020, a significant increase was observed at both national and international level. 2023 was the year with the highest number of publications. Netnographic research focuses on a wide range of topics. Topics such as cultural formations, digital activism, social interactions, feminism, populism, and brand loyalty stand out. In the national context, netnographic studies have focused particularly on cultural groups, stereotypes, mass movements and digital learning practices. Among digital platforms, Instructional Management Systems are the most widely used internationally. Web 2.0 tools were widely used in national and international studies. Social media tools were used more at the national level. According to the results of the research, netnographic publications in international and national databases were analyzed thematically and different themes were revealed. In international publications, four main themes emerged: "Exploring phenomenological trends", 'Analyzing cultural closures', 'Recognizing peripheral perspectives', 'Examining creative processes'. The themes concentrated in national publications were nine main themes: "Possibilities provided by the method", 'Lifestyles of cultural groups', 'Questioning stereotypes', 'Mass movements', 'Critical phenomena', 'Changing ways of communication (social media use)', 'Digital learning practices', 'Analysis of behaviors' and 'Artistic creation processes'. These themes illustrate the focus of netnographic research in different fields and interdisciplinary commonalities.

Giriş

Netnografi, dijital ortamlardaki kültürel ve sosyal etkileşimleri incelemek amacıyla kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Kozinets (2010) tarafından tanımlanan netnografi, geleneksel etnografik yöntemlerin dijital dünyaya uyarlanmasıyla geliştirilmiştir. Bu yöntem, çevrimiçi toplulukların davranışlarını, etkileşimlerini ve kültürel pratiklerini anlamak için kullanılır. Netnografi, internet kullanıcılarının dijital platformlardaki günlük yaşamlarını, kimlik oluşturma süreçlerini ve topluluk dinamiklerini derinlemesine incelemeyi mümkün kılar (Kozinets, 2019).

Netnografik araştırmalar, araştırmacının çevrimiçi toplulukların bir parçası hâline gelmesini ve bu topluluklardaki etkileşimleri gözlemlemesini gerektirir. Bu süreçte, araştırmacı, çevrimiçi sohbetler, forumlar, sosyal medya paylaşımları ve blog yazıları gibi çeşitli dijital veri kaynaklarını kullanarak topluluğun dinamiklerini analiz eder (Bartl vd., 2016). Netnografi, aynı zamanda dijital platformlarda gerçekleştirilen eğitim süreçlerini ve bu süreçlerin katılımcılar üzerindeki etkilerini değerlendirmek için de etkili bir araçtır (Costello vd., 2017).

Netnografi, çevrimiçi toplulukların ve dijital ortamların sosyo-kültürel yapılarını anlamak amacıyla kullanılan bir araştırma yöntemidir (Böyük, 2022). Ayrıca, kültürel olguların dijital ortamlarda nasıl evrildiğini ve bu evrilme süreçlerinin toplum üzerindeki etkilerini ortaya koyar (Erdoğan, 2022). Dijital yerlilerin dijital ortamlardaki etkileşimlerini incelemek (Akgün, 2023), bu kuşağın öğrenme ve yaşam süreçlerine dair derinlemesine bilgi sağlamaktadır. Dijital yerli kuşak (Atikaslan, 2022; Birincioğlu & Şahin, 2021), dijital platformları yalnızca bilgiye erişim için değil, aynı zamanda sosyal etkileşim ve kişisel gelişim için de kullanmaktadır. Bu durum, dijital teknolojilerin yalnızca bir araç değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi hâline geldiğini göstermektedir. Dijital yerlilerin, geleneksel öğrenme yöntemlerine kıyasla dijital araçlarla daha etkili ve hızlı öğrenme yeteneklerine sahip olduğu düşünülmektedir. Bu durum, eğitim ortamlarının yeniden şekillendirilmesini ve dijital teknolojilerin eğitim sistemine entegrasyonunu (Yavuz & Toprakçı, 2021) zorunlu kılmaktadır.

Dijital yerli nesil için dijital ortamlar, bilgiye erişim ve bilgi üretme süreçlerini hızlandırmış, öğrenme deneyimini daha interaktif ve erişilebilir hale getirmiştir (Şahin & Başak, 2019). Bu doğrultuda, netnografi gibi dijital araştırma yöntemleri, dijital yerli kuşağın çevrimiçi davranışlarını, sosyal medya etkileşimlerini ve dijital öğrenme süreçlerini anlamak için önemli bir araç olarak öne çıkmıştır. Bu doğrultuda kimi zaman yöntemin adı dijital etnografya olarak da kullanılmıştır (Hall & Stornaiuolo, 2020).

Netnografinin dijital evrimi, çevrimiçi toplulukların hızla kendine yer edinmesi ve teknolojik durumların yönteme entegrasyonu bağlamında yenilik getirecek süreçlerden geçmektedir. Dijital dönüşümün getirmiş olduğu olanaklar sayesinde araştırmacılar kapsamlı veri çeşitliliğine ulaşabilmekte ve çok yönlü bakış açıları yakalayabilmektedir. Netnografinin geleceği düşünüldüğünde, disiplinlerarası kullanım alanının genişlemesi beklenmektedir. Önümüzdeki dönemlerde yapay zekânın da gelişmesiyle birlikte netnografi yöntemi etkileşim kapasitesini artıracaktır.

Kültür, toplumsal etkileşimlerin bir ürünü olarak varlığını sürdüren ve zamanla evrilerek gelişen dinamik bir yapıdır. Kültürün sürekliliği, bireylerin ortak değerler, normlar, inançlar ve davranış biçimleri etrafında birleşmeleri ile mümkün hâle gelir. Kültürel olgular, bu bağlamda, bireyler ve gruplar arasındaki etkileşimler sonucu şekillenir ve nesilden nesle aktarılır. Dijital teknolojilerin ve internetin yaygınlaşmasıyla birlikte, kültürel etkileşimlerin doğası da değişime uğramıştır (Çaycı & Aktaş, 2018). Artık kültürler, fiziksel mekânlarla sınırlı kalmayarak, dijital platformlar üzerinden de etkileşim ve dönüşüm süreçlerini sürdürmektedir (Yaralı & Baloğlu,

2023). Kültürel olguların evrilmesi ve sürmesi, özellikle sanat, dil, moda, tüketim alışkanlıkları ve teknoloji kullanım alışkanlıkları gibi alanlarda belirgin bir şekilde görülmektedir. Toplumsal etkileşim yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır ve sürekli olarak yenilenir. Eğitim, bu kültürel aktarım sürecinin en önemli araçlarından biri olarak öne çıkar (Eskicumalı, 2003). Özellikle dijital teknolojilerin hızla yaygınlaşmasıyla birlikte, kültürel olguların evrimi ve sürekliliği, yeni medya ortamlarında farklı bir boyut kazanmıştır.

Problem Durumu

Netnografik araştırmanın yöntem olarak olanaklarını sunan ulusal ve uluslararası bağlamda yayınlanmış pek çok araştırmayla karşılaşılmış; fakat doğrudan yöntemin araçsallığını ifade etmeyi amaçlayan sistematik bir araştırma yayınlanmamıştır. Netnografi yönteminin araçsallığı açısından ulusal alanda yayınlanmış sadece bir sistematik araştırma bulunmaktadır. Özgen ve Argan (2020), Netnografi: Genel Özellikleri ve Spor Bilimleri Alanında Kullanılabilirliği adlı araştırmada, yöntem olarak sistematik araştırma kullanmış; fakat araştırma spor bilimleri literatüründe netnografi yöntemine ilişkin yayınlanmış makalelerle (n=14) sınırlandırılmış bir analiz ortaya koymuştur. Netnografik araştırmalara duyulan ilginin gün geçtikçe arttığı görülmektedir; fakat bu araştırma yöntemiyle yapılan bilimsel yayınların bu yönteme neden ihtiyaç duydukları, hangi disiplin alanlarında kullandıkları ve etkileşimli dijital platformların hangilerinin kullanıldığını doğrudan inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Amaç ve Araştırma Soruları

Bu araştırmanın amacı, netnografi yönteminin bilimsel araştırmalardaki kullanımını derinlemesine incelemektir. Özellikle, yöntemin hangi disiplin alanlarında ve ne sıklıkla tercih edildiği, yöntemin hangi amaçlarla ve hangi kültürel gruplarla kullanıldığı, yöntemin dijital platformlardaki uygulamaları gibi konulara odaklanılmıştır. Bu çalışmanın netnografi yönteminin kuramsal ve uygulamalı yönlerini kapsayan kapsamlı bir değerlendirme sunarak araştırmacılara ve eğitimcilere bu yöntemle ilgili güncel amaç ve perspektifler sağlaması beklenmektedir.

Araştırma soruları, sistematik araştırmalarda izlenen kapsam çerçevesinde düzenlenmiştir. “Sistematik incelemelerin odak noktaları, modelleri ve belirli türdeki araştırma soruları için seçilen araştırmaların dâhil edilmesi bakımından değişiklik gösterir” (Torgerson vd., 2017, ss. 358-359). Buna göre, araştırmanın probleminden hareketle ifade edilen araştırma amacına ilişkin olarak belirli araştırma soruları ile yola çıkılmıştır. Bu sorular aşağıdaki gibidir:

1. Netnografik araştırmalar, disiplin alanlarına göre nasıl bir dağılım göstermektedir?
2. Netnografik araştırmalar, yayın yıllarına göre nasıl bir dağılım göstermektedir?
3. Netnografik araştırmalarda kullandıkları dijital platformlar nasıl bir dağılım göstermektedir?
4. Netnografik araştırmalarda araştırmacıların yoğunlaştığı konular nelerdir?

Yöntem

Bu araştırma, sistematik bir araştırmadır. Sistematik araştırmalar, araştırma tipolojisinde sistematik incelemeler olarak da adlandırılmaktadır. “Sistematik incelemeler, belirli bir araştırma sorusunu cevaplamak için tüm yüksek kalitedeki araştırma delillerini etraflıca araştıran, belirleyen, onların niteliklerine değer veren ve sentezleyen, titizlikle tasarlanmış ve yürütülmüş literatür incelemeleridir” (Torgerson vd., 2017, s. 357). Bu anlamda sistematik incelemeler geleneksel literatür taramasından farklıdır. Sistematik araştırmalar,

araştırma sorularından sonuca kadar ilerleyen süreç, şeffaf ve kapsamlı bir protokol izlenmesini gerektirir.

Araştırma Protokolü

Bu araştırmanın veri toplama sürecinde, sistematik incelemelerin giriş aşaması olan araştırma sorularına uygun olarak araştırma öncesinde hazırlanan bir protokol uygulanmıştır. Sistematik incelemelerde "Araştırma için protokol veya plan, incelemeye dahil edilen çalışmaların belirlenmesinden önce sistematik incelemenin modelini ve yöntemlerini tanımlar" (Torgerson vd., 2017, s. 362). Buna göre, bu araştırmanın protokolünde belirli aşamalar izlenmiştir. Araştırma tasarımının açıklanması aşamasında (aşama 1) araştırma sorularına yönelik belirlenen arama terimleri, ilgili veri tabanlarından elde edilmiş ve araştırmaların amacı, örneklemi (kültürel topluluklar), kavramsal çerçevesi, kullanılan yöntemler ve elde edilen bulgular incelenerek makaleler ile bildiri kitapçıkları değerlendirilmiştir. Gelişmiş arama özellikleri kullanılarak tüm yılları kapsayan bir tarama planlanmış ve sistematik incelemelerin güncel eğilimleri gösterebilmesi adına zamansal sınırlama getirilmemiştir. Tarama ve veri toplama aşamasında (aşama 2) Web of Science (WOS) ve TrDizin veri tabanlarında yapılmıştır. Bu süreçte kullanılan arama terimleri, veri tabanlarına göre şöyledir:

WOS Arama terimleri: "netnography" OR "netnographic" OR "netnography and digital" OR "digital ethnography" NOT "visual ethnography"

TrDizin ve YÖKTez Arama terimleri: "netnografi" OR "netnografi*".

WOS'ta 102, TrDizin'de 63 makale tespit edilmiştir. Ayrıca, YÖKTez veri tabanında 38 lisansüstü tez de çalışmaya dahil edilmiştir. Böylece, toplamda 165 yayın ham veri seti olarak elde edilmiştir. Bilim dünyasındaki en güvenilir atıf veri tabanı olarak WOS Core Collection veri tabanı bilimsel dergileri ve ayrıca lisansüstü tezleri kapsaması nedeniyle zengin ve güvenilir bir kaynak oluşturmuştur. Proquest veri tabanı, yüksek sayıda (n=1563) tez içermesi nedeniyle ve bu tezlerden üretilmiş nitelikli yayınların halihazırda WOS'ta yayınlandığı düşüncesiyle araştırmaya dahil edilmemiştir. Google Akademik ise bir arama motoru olması, burada taranan yayınların nitelikli indeksli dergilerle sınırlı olmaması ve atıf bilgilerinin doğrulanmasının güçlüğü gibi sebeplerle araştırmanın bir veri kaynağı olarak tercih edilmemiştir. Ayrıca, araştırmada gerçekleştirilen veri toplama, dahil etme ve dışarıda bırakma aşamasında eğitim temel disiplininde gerçekleştirilen yayınların uluslararası veri tabanında yayınlanmış makaleler (n=85) ve ulusal veri tabanında yayınlanmış makale ve tezler (n=5) toplamda sayıca çok (n= 90) olması, bu disiplin alanında yoğunlaşılan konuların ayrıca incelenmesi gerektiğini göstermiş ve bu nedenle araştırmanın dördüncü sorusuna yönelik derinlikli tematik analizin dışında bırakılmıştır.

Araştırmanın dahil etme/dışarıda bırakma aşaması (aşama 3) titizlikle gerçekleştirilmiştir. Görsel etnografi, fiziksel ortamda gerçekleşen (Hine, 2000) sosyal pratikleri görsel verilerle incelemeyi hedeflerken, netnografi çevrimiçi ortamda gerçekleşen etkileşimleri ve kültürel dinamikleri araştırmaktadır (Kozinets, 2010). Bu doğrultuda araştırmanın başlangıcında uluslararası bağlamda yapılan arama sırasında karşılaşılan "visual ethnography" tamlaması, görsel etnografinin sosyal etkileşimli olduğu halde dijital platformları barındırma zorunluluğu olmaması gerekçesiyle arama terimlerine (NOT "visual ethnography") dahil edilmemiştir. Daha sonra, veri toplama sürecinde görsel etnografi yöntemiyle gerçekleştirilmiş yayınların çokluğu nedeniyle kültür gruplarının incelenmesi açısından yakınlık kurulmuş ve netnografi yöntemini ilgilendirdiği gerekçesiyle sadece yöntemin yıllara göre dağılımı açısından sınırlandırılarak araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca, TrDizin'de gerçekleştirilen başlangıç taraması ulusal yayınların sayısal dağılımında gerçek verilere ulaşabilmek kaygısıyla aynı arama terimleriyle Dergipark taraması da veri toplama sürecine

kontrol amaçlı dahil edilmiştir. Buna ek olarak araştırma sürecinde karşılaşılan ve yöntemin gerekliliklerini karşıladığı düşünülen "digital ethnography" tamlaması arama terimlerine (OR "digital ethnography") ve araştırmaların veri setine eklenmiştir. Araştırma protokolünde belirtilen ve gerekçeleriyle açıklanan terimler ve arama kriterleri, sürecin tutarlılığı için tüm süreç boyunca değiştirilmeden uygulanmıştır.

"Netnografi" terimi, araştırmamızın temel yöntemsel çerçevesine işaret ettiği için başlangıç noktası olmuştur. Ancak alanyazını daha kapsamlı taramak amacıyla "digital ethnography", terimi de eklenmiştir. Bu terim, çevrimiçi bağlamda etnografik veri toplama çalışmalarını farklı bakış açılarıyla ele aldığı için seçimimize dahil edilmiştir. Örneğin, "digital ethnography" terimi daha geniş bir kuramsal çerçeveye ve internet dışındaki dijital ortamlara da işaret etmektedir. Böylece, yalnızca "netnografi" üzerinden tanımlanan çalışmalarla sınırlı kalmadan, dijital ortamlarda etnografik yöntem kullanımı hakkındaki tüm literatürü gözden geçirebilme imkânı sağlanmıştır. Farklı dilleri ve coğrafyaları kapsayan WOS verileriyle birlikte Türkiye merkezli TrDizin ve YÖKTez kullanımı, netnografi alanındaki araştırmaları çok yönlü olarak incelemeyi mümkün kılmıştır. Hakemli dergileri barındıran indeksli veri tabanları ve tezler, araştırmamızın yöntemsel güvenirliğini desteklemekte, bulguların geçerli ve güvenilir kaynaklara dayandırılmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte eğitim, pazarlama, sosyoloji, iletişim gibi farklı disiplin ve alanlarda netnografi yönteminin kullanımı hakkında bilgi veren kapsamlı bir veri seti elde edilmiştir. Bu çeşitlilik, netnografinin çok disiplinli yapısını yansıtarak temsiliyeti güçlendirmektedir.

Veri analizinde, sistematik araştırmalarda kullanılan; kodlama, kalite değerlendirmesi ve sentez aşamasına yer verilmiştir. Bu doğrultuda araştırma sorularına olarak yönelik sistematik analizde yer verilen kodlama aşaması dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Kodlama aşaması (aşama 4) Kodlama için "İnceleme için geliştirilmiş bir kodlama formu kullanarak dahil edilen çalışmaların her birinden veri çıkarma" (Torgerson vd., 2017, s. 361) yönergesi uygulanmış ve bir analiz formu geliştirilmiştir. Doküman inceleme amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen bu formda, veri setinde yer alan yayınların incelemeye alındığı maddeler şu şekildedir: "yazar/ların disiplin alan/ları", "başlık", "yıl", "araştırmanın amaç cümlesi", "örneklem/kültürel topluluk", "odak konu/olgu", "yöntem", "dijital platformlar". Bunların yanı sıra, araştırmaların veri toplama teknikleri, bulguları da incelenmiştir. Bu liste üzerinde yayın yılları, disiplin alanları ve kullanılan dijital platformlar dışında kalan metinsel içerik incelenmiş özellikle amaç, yöntem, kültürel olgu ve grup açısından bir kodlama planlanmıştır. Bu kodlama çalışmasında araştırmalarda kullanılan terminolojik kavramlara ve yayına özgü hassasiyetlere özen gösterilmiştir. Kodlama aşamasının ardından, ortaya çıkan kodlar arasındaki ilişkiler dikkate alınarak temalar oluşturulmuştur. Buna bir örnek olarak "*göçmenlik olgusu"*, "*yaşlı yetişkinler" ve Özel sağlık ihtiyaçları olan çocukların ebeveynleri"* kodları, toplumsal etkileşimlerde ve sosyal normların yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynayan periferik bakış açılarını fark ettirerek görünmeyeni görünür kılmayı sağladığını göstermektedir. Bu nedenle bu kodlar, "*Periferik Bakış Açılarını Fark Ettirmek"* teması altında bir araya getirilmiş ve bulgularda dahi alana özgü terminolojiye sadık kalarak açıklanmıştır. Bu aşama sonucunda bir araya gelen kodların yazarların kullandıkları terminolojiye bağlı kalmaya özen gösterilmiştir. Kodlar ve geçici temalar hakkında araştırmacılar arasında görüş birliğine varılmıştır. Bu süreçte tamamlanan geçerlilik ve güvenirlik çalışmasıyla sistematik araştırmanın kalite çalışması (aşama 5) gerçekleştirilmiştir. Bu kod sistemleri araştırmaların yoğunlaştıkları konular bağlamında temalar halinde bir araya getirilmiştir. Bulgular, bu temalar üzerinden yayınlara atıflarla açıklanmıştır. Sistematik araştırmalarda sentez çalışması (aşama 6) ve raporlama (aşama 7) olarak nitelendirilen aşamalar, yayına dönüştürülen bu araştırmada sonuç ve tartışma kısımlarında yer almaktadır. Dahil edilen tüm çalışmalarından elde edilen

verilerin birleştirilmesi amacını taşıyan sentez aşaması, okuyucu için derinlikli bir anlam elde etme, karşılaştırmalar kurabilme ve kendi araştırmalarına yönelik olarak çıkarımlarda bulunabilmeyi sağlamaktadır. Araştırmanın sonuç kısmında, sistematik araştırmanın sentezleme ilkesine uygun olarak, uluslararası ve ulusal veri tabanlarından elde edilmiş temalar bulgular içerisinde başlıklar hâlinde gösterilmiş ve içerdikleri kodlar italik gösterilerek tematik bağlamın açıklanması yoluyla sunulmuştur. Sayısal veriler, ulusal ve uluslararası sayısal değerleri üzerinden karşılaştırmalı biçimde sunulmuştur.

Bulgular

Netnografik Araştırmaların Disiplin Alanlarına Göre Dağılımı

Netnografinin araştırma tasarımına yön verdiği yayınlar ulusal ve uluslararası bağlamda incelemeye alındığında, çeşitli bilimsel disiplinlerin perspektiflerinden oluşan 63 ulusal bilimsel makale, enstitülerde üretilmiş 38 lisansüstü tez çalışması ve Web of Science (WOS) veri tabanında yayınlanmış 102 makale ile karşılaşılmaktadır. Bu yayınlar; sosyoloji, tercümanlık/dil çalışmaları, psikoloji, spor, işletme, sanat/tasarım, tercümanlık/dil çalışmaları, reklamcılık, siyasi bilimler, pazarlama, iletişim, turizm ve sağlık alanlarından üretilmiş araştırmalardır.

Netnografik araştırmalar, disiplin alanlarına göre dağılımını ortaya koymayı amaçlayan araştırma sorusuna yönelik olarak "Eğitim" disiplini, uluslararası ve ulusal düzeyde (n=85/5) sayısıyla en fazla sayıda netnografik araştırmanın yayına dönüştüğü alan olarak öne çıkmaktadır. Bu alanda uluslararası çalışmaların sayısının çok yüksek olduğu görülmekte ve diğer disiplinlerle karşılaştırıldığında belirgin bir fark yaratmaktadır. Uluslararası alandaki makaleler incelendiğinde; “Sosyoloji” (n=7), “Tercümanlık/Dil Çalışmaları” (n=3), "Sanat/Tasarım" (n=2), "Sağlık" (n=2), "Psikoloji" (n=1), "Pazarlama" (n=1), ve “Siyasi Bilimler” (n=1) disiplinlerinde araştırmalarla karşılaşılmaktadır. Diğer yandan ulusal alanda 63 makale, 8 kitap ve kitap bölümü, 4 bildiri ve 38 tez incelenerek yapılan değerlendirmede çeşitli disiplin alanlarıyla karşılaşılmıştır. Bu alanlar sayıca çok olandan az olana doğru şu şekilde dağılım göstermektedir: “Sosyoloji” (n=52), “Pazarlama” (n=20), “İletişim” (n=12), “Reklamcılık” (n=8), “Turizm” (n=8), “Spor” (n=5), “Sağlık (n=4) ve “Sanat/Tasarım (n=4). Araştırmanın bu kısmında elde edilen bulgulara göre, ulusal alanda eğitim haricinde yapılan araştırmaların dağıldıkları disiplin alanlarının uluslararası alandakilere göre sayıca daha fazla olduğu (113/17) görülmektedir.

Netnografik Araştırmaların Yayın Yıllarına Göre Dağılımı

Araştırma sorularından biri olan “Netnografik araştırmalar, yayın yıllarına göre nasıl bir dağılım göstermektedir?” sorusuna yönelik yapılan sistematik incelemede, toplam 226 yayının yıllara göre dağılımı incelenmiştir. Bu dağılımın TrDizin ve Web of Science yayınları açısından dağılımında sayılar üzerinden genel bir durum gözlemlenmiştir. Netnografik araştırmaların yıllara göre ulusal ve uluslararası düzeydeki dağılımı aşağıda Grafik 1’de gösterilmektedir.

Grafik 1: Netnografik araştırmaların yıllara göre dağılımları

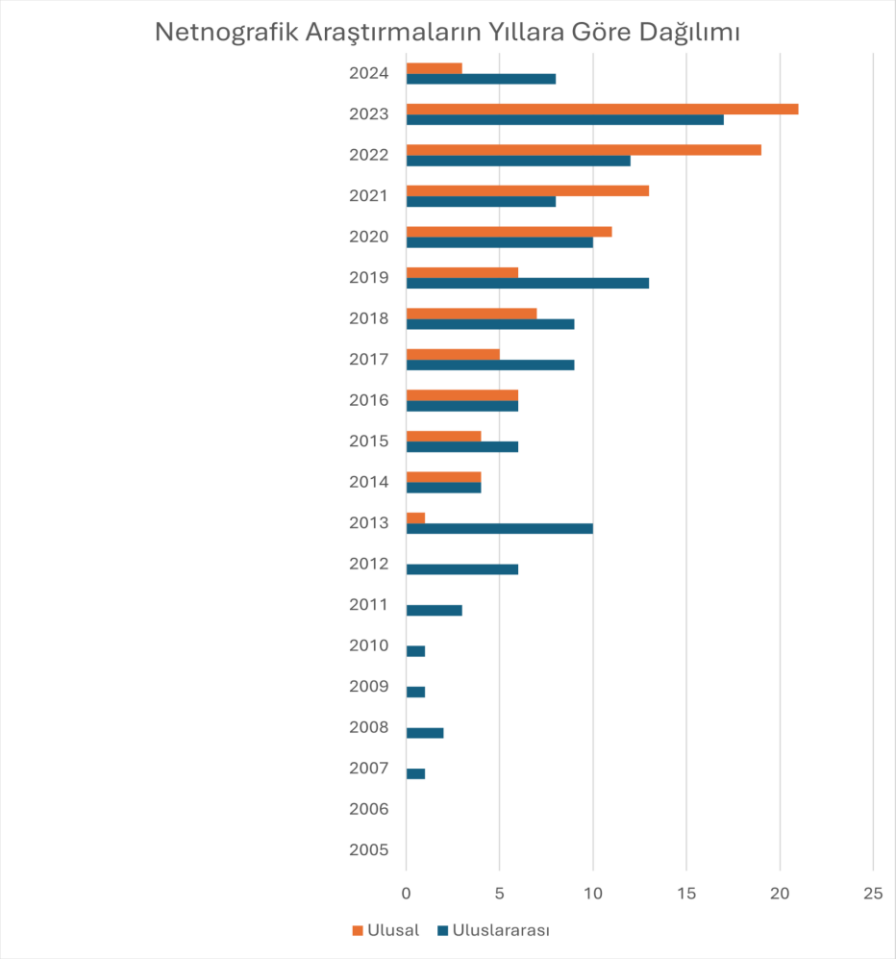

Grafik 1, 2005 yılından 2024 yılına kadar belirtilen veri tabanlarındaki yayınlanmış çeşitli türdeki yayınları kapsamaktadır. Bu yayınlar arasında uluslararası alanda üretilmiş WOS veri tabanında taranan 85 eğitim alanında yayınlanmış makale, eğitim alanı dışında farklı disiplinlerde üretilmiş 17 makale ve netnografiyle kültür grupları incelemek açısından yakınlık gösteren görsel etnografi, görsel metodoloji, dijital etnografi, video etnografi yöntemlerini kullanan 11 makale yer almaktadır. Uluslararası alanda netnografi yöntemi kadar dikkat çeken ve kültür gruplarını anlamak ve açıklamakta kullanılan etnografik yöntemler de bu yoğun ilginin anlaşılabilmesi amacıyla bulguların bu kısmında kapsama dahil edilmiştir. Ulusal alanda incelenen araştırmaların sayısal dağılımları 63 makale, 8 kitap/kitap bölümü, 4 bildiri ve 38 tezden oluşmaktadır. Grafikte görülen genel eğilim, netnografik araştırmalara olan ilgi ve ihtiyacın zamanla arttığını göstermektedir. Uluslararası veri tabanında ilk yayının 2007 tarihli olduğu ve ulusal veri tabanında yayınlanmış ilk araştırmanın 2013 tarihli olduğu görülmektedir. Ulusal ve uluslararası bağlamda bir inceleme yapıldığında 2007 yılındaki toplam yayın sayısının (n=1), 2013 yılında ulusal ve uluslararası (1/10) toplam 11 yayına rastlanmıştır. Netnografik araştırma olan ilk yayından on yıl sonra 2017 yılında ulusal ve uluslararası (5/9) yayın eklenmiş ve netnografik araştırmaların veri tabanında toplam sayısının 69 yayına yükseldiği görülmektedir. Uluslararası ve ulusal yayın sayıları bir arada sunulduğunda; 2018 yılında (9/7), 2019 yılında (13/6), 2020 yılında (10/11), 2021 yılında (8/13), 2022 yılında (12/19), 2023 yılında (17/21), ve 2024 yılında (8/3) oranlarındadır. Grafik 1'de görülen yayın sayıları, yıllar bazında değerlendirildiğinde; toplam yayın sayısı (n=38) en yüksek yılın 2023 yılı olduğu görülmektedir. İlk bilimsel araştırmanın yayınlandığı 2007 tarihinden on yıl sonra yayın sayılarında önemli bir artışın (1/49) olduğu görülmektedir. Araştırmanın yürütüldüğü

yıllar aralığında uluslararası veri tabanında en fazla yayın (n=17) 2023 yılındadır, ulusal bağlamda en fazla yayın (n=21) da 2023 yılında yayınlanmıştır. 2024 yılına ait uluslararası ve ulusal (8/3) toplam yayın sayısının 2023 yılındaki toplam yayın sayısına oranla (11/38) az olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin, bu araştırmanın veri toplama sürecinde belirlenen zamansal kesitte 2024 yılında dergilerin yayın süreçlerine devam etmeleri olarak açıklanabilir. Bu bağlamda, 2020'den sonra hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yapılan çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. 2023 ve 2024 yıllarında uluslararası düzeyde yapılan araştırmaların sayısı dikkat çekici bir şekilde artmıştır. 2024 yılında ulusal çalışmalar da belirgin bir artış göstermiştir, ancak uluslararası çalışmalar daha fazla sayıdadır. 2013 yılı, uluslararası düzeyde netnografik araştırmaların yoğun olarak yapıldığı (n=10) diğer önemli yıldır. Bu yılda, ulusal bağlamdaki çalışma sayısı 1 olmasına rağmen, uluslararası çalışmaların sayısının 10 olduğu görülmektedir. 2020 ve 2021 yıllarında ulusal düzeydeki araştırmalar, uluslararası düzeyde yapılan araştırmaların önüne geçmiştir. Bu, bazı yıllarda ulusal düzeyde yapılan çalışmaların daha aktif olduğunu göstermektedir. 2005 ve 2010 yılları arasında ise netnografik araştırmaların sayısı (n=5) oldukça düşüktür. Araştırmaların hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yaygınlaşması 2010'lu yılların başlarından itibaren başlamış gibi görünmektedir.

Netnografik Araştırmalarında Kullanılan Dijital Platformların Dağılımları

Netnografik araştırmalarda kullanılan dijital platformların dağılımı Grafik 2'de gösterilmektedir. Veriler ulusal ve uluslararası bağlamda yapılan uygulamalı araştırmaların kullandıkları bir veya birden çok dijital platformunun oluşturduğu geniş kapsama göre incelenmiştir. Grafik, çeşitli dijital platformların netnografik çalışmalarda ne kadar sıklıkla kullanıldığını göstermektedir.

Grafik 2: Netnografik araştırmalardaki dijital platformların dağılımları

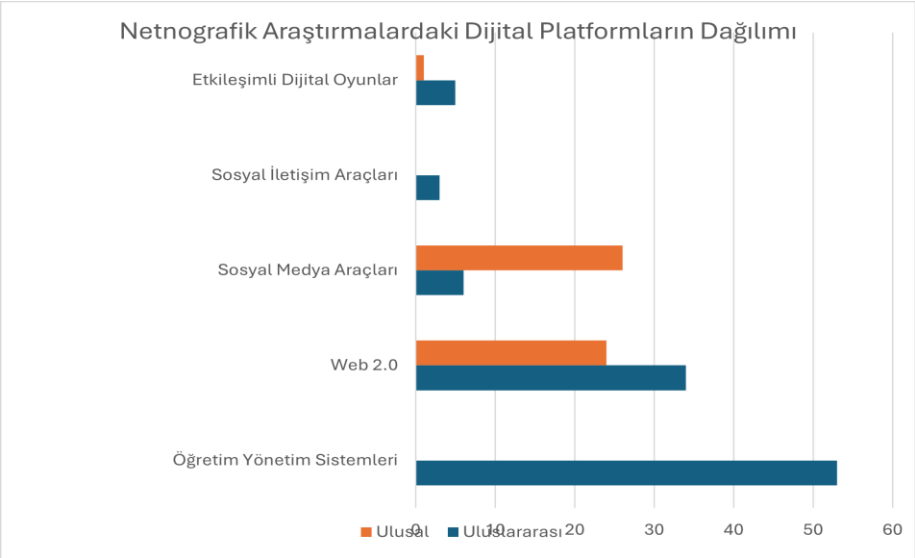

Öğretim Yönetim Sistemleri kategorisi, uluslararası düzeyde en fazla netnografik çalışmanın yapıldığı platformu temsil etmektedir. Diğer tüm kategorilerle karşılaştırıldığında, Öğretim Yönetim Sistemleri üzerine yapılan araştırmaların sayısı (n=53) en yüksek seviyededir. Öğretim Yönetim Sistemleri olarak kullanılan ve topluluklara ulaşmak ve etkileşimlerini incelemek amacıyla kullanılan platformlar; MOOC, Coursera, Moodle, Wiki, Turnitin, Webheads, Dualingo, Oer, Sn Mentor, Netvizz, Seesaw, Spirit Fanfics'tir. Ulusal düzeyde ise bu alanda herhangi bir çalışma görülmemektedir. Web 2.0 kategorisine bakıldığında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yoğun olarak kullanılan bir diğer platform

türüdür. Bu dijital platformlar; Mentionmapp, Google Translate, Trivago, Familjeliv, Unhu, Booking, Tripadvisor, Tv Ines, Bilibili, Gephi, Down Syndrome Orange County, Reddit'tir. Bu kategoride; uluslararası düzeyde yapılan çalışmaların sayısı 34'tür ve ulusal düzeyde bu sayı 24'tür. Sosyal Medya Araçları kategorisi özellikle ulusal düzeyde (n=26) netnografik çalışmalar için yaygın başvurulmuş bir platformdur. Sosyal Medya Araçları olarak kategorize edilen platformlar, toplulukların doğrudan iletişim kurdukları; Instagram, Facebook, X, Youtube, Tumblr, Snapchat'tir. Sosyal medya araçları uluslararası düzeyde de kullanılmıştır, ancak ulusal düzeydeki çalışmalardan daha azdır. Sosyal İletişim Araçları (n=3) sadece uluslararası bağlamda rastlanan bir kategori olmuştur ve Etkileşimli Dijital Oyunların uluslararası (n=5) ve ulusal (n=1) kategorilerinde yapılan netnografik araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Her iki kategori de daha çok uluslararası düzeyde incelenmiştir. Grafikte genel olarak uluslararası düzeyde yapılan araştırmaların daha yaygın olduğu görülmektedir. Öğretim Yönetim Sistemleri ve Web 2.0 gibi platformlar uluslararası çalışmaların odağında yer alırken, ulusal çalışmalarda daha çok Sosyal Medya Araçları öne çıkmaktadır.

Netnografik Araştırmalarda Yoğunlaşılan Konular

Netnografik araştırmalar, dijital ortamlar ve çevrimiçi topluluklarda kültürel ve sosyal fenomenlerin dinamiklerini inceleyen geniş bir disiplinler arası çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırma alanında ulusal ve uluslararası veri tabanlarından elde edilen yayınlarda öne çıkan konular, kültürel oluşum, dijital aktivizm, sosyal etkileşim ve toplumsal tepkiler, dijital ebeveynlik, internet folkloru/netlore, feminizm, popülizm, fanatizm, marka bağlılığı, beslenme ve okuryazarlık gibi geniş bir yelpazede yer almaktadır. Netnografik çalışmalarda sıklıkla ele alınan bu konular, dijital dünyada bireylerin ve toplulukların kendilerini ifade etme biçimlerini, kimlik inşalarını ve toplumsal ayrışmalarını derinlemesine analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, eğitim alanında yapılan çok sayıda netnografik araştırmanın ayrı bir incelemeyi gerektirdiği göz önünde bulundurulmuş ve bu bağlamda bu çalışmada, eğitime yönelik netnografik çalışmalar kapsamın dışında bırakılmıştır.

Ulusal Bağlamda Netnografik Araştırmaların Yoğunlaştığı Konular

TRDizin'de taranmış makale (n=63), YÖKTez'de taranmış tez (n=38) ve ayrıca kitap/kitap bölümü (n=8), kongre ve sempozyumlarda yayınlanmış bildirilerden (n=4) elde edilmiş toplam (n=113) yayında karşılaşılan konular, tematik bir biçimde değerlendirilmiş; birtakım ortaklıklar ve farklılıklar üzerinden dokuz tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar; "Yöntemin sağladığı olanaklar", "Kültür gruplarının yaşam biçimleri", "Kalıp yargıların sorgulanması", "Kitlesel hareketler", "Eleştirel olgular", "Değişen iletişim yolları", "Dijital öğrenme pratikleri", "Davranışların analizi" ve "Sanatsal yaratım süreçleri" temalarıdır. Bu temalar, araştırmaların tam metinlerinin analiz edilmesiyle elde edilmiştir. Bu süreçte araştırmaların amacı, örneklemi (kültürel topluluk), kavramsal çerçevesi, kullanılan dijital yöntemler ve elde edilen bulgular incelenmiş, ardından yapılan kodlama çalışmasıyla ortaya çıkan kodların arasındaki ilişkiler dikkate alınarak temalar oluşturulmuştur. Temaların belirlenmesinde, araştırmacıların ortak görüşleri doğrultusunda geçerlilik ve güvenirlik çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Aşağıda Şekil 1'de görülen dokuz tema bir arada gösterilmiş ve içerdiği kodlara ilişkin ayrıntılı açıklamalar, bu kısmın paragraflarında sunulmuştur.

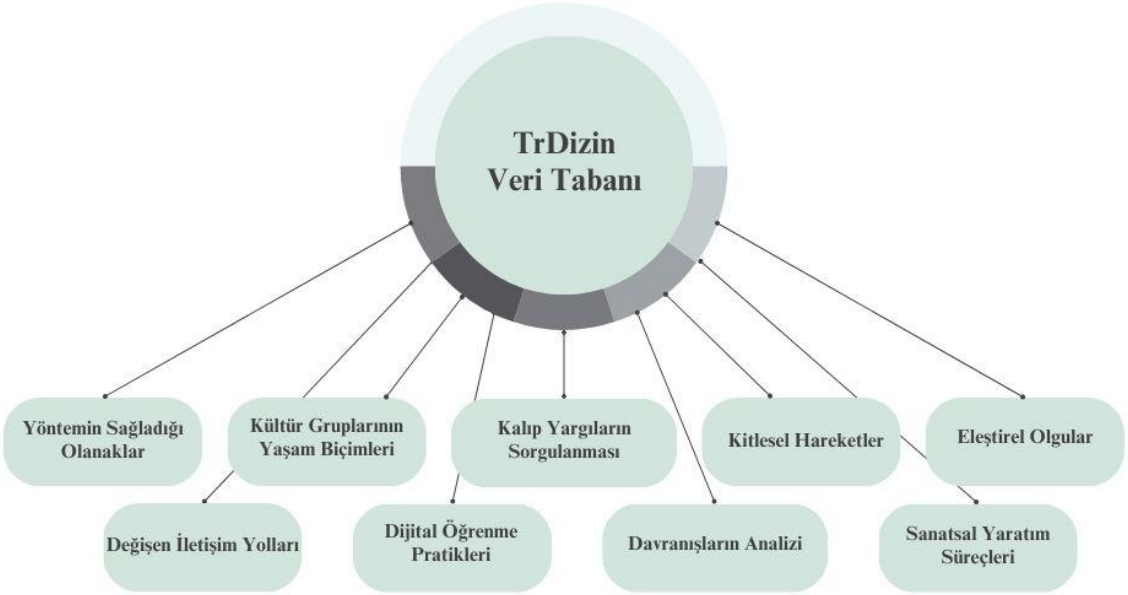

Şekil 1: Ulusal bağlamda netnografik araştırmaların yoğunlaştığı temalar

Yöntemin Sağladığı Olanaklar

Netnografik yöntem, özellikle dijital platformlarda gerçekleşen sosyal etkileşimleri ve kültürel oluşumları incelemek için önemli olanaklar sunmaktadır. Ayrıca, netnografi, zamandan ve mekândan bağımsız olarak geniş bir katılımcı kitlesine ulaşmayı mümkün kılmakta, bu da araştırmacıların çok çeşitli topluluklar ve kültürel gruplar üzerinde derinlemesine analizler yapmasına olanak tanımaktadır. Ulusal literatürde yöntemin teorik açıdan detaylı bir incelemesini sunan ve etnografiden dönüşümünü ele alan yayınlar bulunmaktadır (Aksu, 2018; Bronner, 2018; Dyrud, 2018; Karakaya, 2019; Maria vd., 2018; McNeill, 2018). Netnografik araştırmalarla ilgili yayınların bir kısmı dijital sanal toplulukların karmaşık folklorik yapısının anlaşılmasında önemli bir araç olduğunu vurgulamaktadır (Bowler, 2018; King, 2018; Köker, 2022). Ayrıca, bu yöntemin sunduğu fırsatları; yöntemin farklı disiplinlerde kullanımı açısından açıklayan (Demircioğlu & Dereli, 2023; Ebren vd., 2021; Nakip & Gökmen, 2022; Özbölük, & Dursun, 2015; Özgen & Argan, 2020; Özkaynar vd., 2019; Özkaya, 2013; Özüdoğru, 2014) çok sayıda çalışma mevcuttur.

Kültür Gruplarının Yaşam Biçimleri

Kültür gruplarının yaşam biçimleri, netnografik araştırmaların önemli bir odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür araştırmalar, grupların yaşam tarzlarını, değişim süreçlerini, ritüellerini ve ritik unsurlarını derinlemesine inceler. Örneğin, *anneler* (Aktan & Kayış, 2018; Sezer, 2022), *erkekler* (Keskin, 2020), *içerik üreticileri* (Eren & Yeni, 2023; Mutlu & Bazarcı, 2017; Şimşek & Şimşek, 2021; Yıldırım, 2022) gibi grupların yanı sıra *sanal topluluklar* (Akın, 2022; Aksu, 2017; Arıkan Karagöz, 2022; Cebeci, 2014; Cebeci & Esen, 2016; Eren Çetin, 2019; Gönkek vd., 2021; Gün, 2018; Güzel & Keskin, 2019; Kıarımovı, 2023; Özkurt vd., 2023), *Instagram fenomenleri* (Akgün, 2023; Sezgin, 2016;), *kadın futbolcular* (Tiryaki & Karakuş, 2023) ve *vegan-vejetaryen topluluklar* (Yetim vd., 2021) gibi çeşitli toplulukların paylaştıkları ortak kültür ve pratikler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu grupların ritüelleri ve alışkanlıkları, dijital ortamlardaki davranış biçimlerinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kalıp Yargıların Sorgulanması

Kalıp yargıların sorgulanması, toplumsal önyargılar ve ayrımcı pratiklerle mücadelede kritik bir öneme sahiptir. *Beden şekilciliği* (Sejfula, 2023), özellikle bireylerin fiziksel görünüşlerine dayalı olarak maruz kaldıkları ayrımcılığı ve bu ayrımcılığın toplumsal normlara nasıl katkıda bulunduğunu açığa çıkarır. Bu tür kalıp yargılar, bireylerin bedenlerini toplumun dayattığı ideal standartlarla karşılaştırmalarına yol açar ve hem fiziksel hem de psikolojik olarak baskı yaratır. *Öz-temsil ve ötekilik* ise (Özmen, & Keskin, 2018), bireylerin kendilerini toplumsal düzlemde nasıl sundukları ve toplumun onları nasıl algıladığı üzerinden incelenmektedir. Bu iki kavram, bireyin kendi kimliğini oluşturma ve başkalarının bakış açısından nasıl ötekileştirildiğini anlama sürecini sorgular. Bu tür kalıplaşmış düşüncelerin ele alınması, bireylerin özgürleşmesine ve daha eşitlikçi bir toplumsal yapının inşasına katkıda bulunur.

Kitlesel Hareketler

Kitlesel hareketler, dijital çağda giderek artan bir etkileşim alanı bulmuş ve çeşitli platformlar üzerinden geniş kitlelere ulaşmıştır. *Dijital aktivistler*in sosyal medya kullanımları, *toplumsal cinsiyet eşitliği* gibi olgulara karşı gösterilen muhalif tepkilerin anlaşılması ve analiz edilmesinde kritik bir rol oynamaktadır (Algül, 2014; Bülent Bekki, 2020; Kavak, 2022). Bu hareketler, yeni medya araçları aracılığıyla *nostalji* duygusu ve *toplumsal belleği* yeniden şekillendirirken (Satır, 2021), aynı zamanda *internet folklörü* veya *"netlore"* gibi dijital kültür öğelerini de içerir (Baki, 2014). *Dijital pazarlama*nın (Böyük, 2022; Gülmen, 2019; Karahan & Nergiz, 2021; Özkurt, 2022; Seçilmiş, 2022; Uslu, 2023) ve *marka bağlılığı*nın (Dalgıç, 2019; Dalgıç & Tiltay, 2020; Obus, 2021; Ozan, 2024; Özkan Erciyas, 2015) bu kitlesel hareketlerle etkileşimi, *marka hakkında tüketici ile olan ilişkileri*ni (Dikkaya Kavak, 2022; Obus & Eti İçli, 2022) yeniden tanımlamış ve *kolektif bilinç*te yer edinmiştir. Özellikle *dijital aktivizm*, bu hareketlerin sürekliliğini sağlamak ve gündemde tutmak adına önemli stratejik araçlar sunar.

Eleştirel Olgular

Kapitalizm, post-kolonyalizm, liberalizm gibi üst anlatıların gerek yerel gerekse evrensel pek çok büyük dalga hareket mevcuttur. Dijitalleşme nedeniyle, bu dalga hareketler daha hızlı yayılan olgular hâline gelmiştir. Bu yerel ve evrensel değişimler, alt kültürlerin ritik öğelerinin gün geçtikçe azalmasına ve bir yandan yeni kültürel öğelerin oluşumuna yol açmaktadır. Bu bağlamda pek çok araştırmada netnografi yöntemi kullanılarak bu değişimlerin çeşitli yönleri çeşitli açılardan incelenmeye çalışıldığı görülmüştür. Araştırmanın veri analiz sürecinde gerçekleştirilen kodlama sonucunda veri setindeki yayınlarda incelenen eleştirel olgular; *kültürel* (Şafak, 2017), *dijital aktivizm, etkileşim* ve *sosyal tepkiler* (Aybek vd., 2022; Birincioğlu & Şahin, 2021; Sağır, 2020; Uzun, 2023), *feminizm* (Çalışır & Bayrak, 2021; Erdem, 2023), *popülizm, fanatizm* (Atmaca & Toygur, 2021a) ve *fetişizm* (Atikaslan, 2022; Çağlan Bilsel, 2024; Girgin, 2023; Keskin, 2024; Sever, 2020) gibi evrensel konulardır. Bunlara ek olarak toplulukların doğrudan etkilendiği ve eleştirel olarak araştırmalara konu olan diğer yayınlar; *tüketim kültürü* (Akgül, 2020; Özkoçak, 2024) ve *kültür endüstrisi* (Aydın, 2021; Bahar, 2015; Özbölük, 2015; Şahin, 2023; Uğur, 2018; Yıldırım, 2022), *yeni medya, kültürde eleştirellik* (Akgül, 2020), *kültürel aktivizm* (Başlar, 2016) ve *mizah* (Atmaca & Toygur, 2021b) konularındaki tartışmalardan oluşmaktadır. Eleştirelliğin yerelden evrensele uzanan bir yapıda çıkarımlara neden olabilecek bir konuyu yayına dönüştüren bir araştırmada, aşı karşıtlığının boyutlarını tanımlayarak, toplumdaki *aşı karşıtlığı* seviyesini belirlemek (Şeker, 2023) amacıyla netnografik sonuçlarının açıklandığı görülmüştür.

Değişen İletişim Yolları

Değişen iletişim yolları, dijital teknolojilerin ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte, medya iletişiminde merkeziyetsiz medya iletişiminde *merkeziyetsizlik* kavramını öne çıkarır. (Ata, 2023; Şenkardeş, 2023;), medya iletişiminde *merkeziyetçiliğin kırıldığını* (Atmaca vd., 2022) ve bireylerin artık merkezi otoriterelere bağlı kalmaksızın kendi içeriklerini üreterek iletişim süreçlerini çeşitlendirdiklerini vurgular. Bu yeni iletişim yapıları, *çeviri pratikleri* üzerinde de etkili olmuştur; (Görgüler, 2016) dijital platformlar aracılığıyla yapılan çeviri süreçleri, kullanıcılar arasında dinamik ve etkileşimli bir iş birliği haline gelmiştir. Üretici ve tüketici arasındaki iletişimi inceleyen (Kara, 2020) araştırmalarda değişen iletişim yollarının değiştiğini göstermektedir. Müzik üzerine yürütülen tartışmalar ve *kullanıcı-dinleyici etkileşimleri* de bu değişimin önemli bir parçasıdır (Sağır, 2020), *müziğe dair sosyal medya paylaşımları* (Celal Erman, 2021; Keskin, 2023) ve sohbetlerde dinleyicilerin aktif bir rol üstlenerek müzik kültürünün inşasında katkıda bulunduklarını ifade eder. Bu etkileşimler, bireylerin sadece içerik tüketicisi değil, aynı zamanda içerik üreticisi ve şekillendiricisi olduğunu gösterir.

Dijital Öğrenme Pratikleri

Dijital teknolojiler yoluyla yaşamın her anına giren sanal iletişim ve deneyimler, salt deneyimler olmaktan öte, gizil öğrenmeleri de beraberinde getirmektedir. Planlanmamış bu gizil öğrenmeler, çeşitli kurumsal yapılar yoluyla planlanarak amaçlı ve örgütlü öğrenmelere dönüştürülmektedir. Bu dönüşümle beraber dijital sosyal alanlarda istendik öğrenme ortamları yaratılabilmekte ve bu durumun, kimi çevrelerce günümüz için daha etkili olduğu kabul edilmektedir. Özellikle kitlesel çevrimiçi ortamlarda tasarlanan projelerle *beslenme ve okuryazarlığı* (Argana vd., 2019; Atakan & Seraj, 2016; Demir, & Öztürk, 2023; Kobak, 2020) konusunda yürütülmüş çalışmalar, sağlık alanında yürütülecek ve halkın okuryazarlığını arttırabilecek yaygın politikaların nasıl yapılandırılabileceği konusundaki önerileri, netnografik ve gerçek saha verileriyle ortaya koymaktadır. Öğrenme ortamlarının dijital teknolojiler yoluyla *kültürel mirası sürdürme* yoluna nasıl hizmet edebileceğini ortaya koymayı amaçlayan çalışmalar, *dijital sanal ziyaret deneyimi* (Çelik, 2022; Uca, & Karahan, 2022) bağlamında yürütülmüş ve deneyimi yaşayan toplulukların etkileşimlerini bu bağlamda incelemiştir.

Davranışların Analizi

Davranışların analizi temasına bakıldığında, toplulukların ve grupların belirli olgular karşısında nasıl tepki verdiğini, uyum sağladığını ya da karşı çıktığını anlamak için netnografinin kritik bir yaklaşım sağladığı görülmektedir. Netnografik yöntemlerle gerçekleştirilen araştırmalar, bu davranışların dijital dünyada nasıl şekillendiğini ve ortak tutumlara nasıl dönüştüğünü incelemektedir. Örneğin, Başaslan (2017) *uyma davranışı*nı, dijital platformlarda toplulukların normlara nasıl adapte olduğunu incelerken, Baloğlu (2023) *dijital ebeveynlik* üzerinden ebeveynlerin çocuklarını dijital ortamda nasıl yönlendirdiğini açıklamaktadır. Ayrıca, Uslu (2023) *dijital dilencilik* üzerine yaptığı çalışmada, yardım taleplerinin dijital ortama nasıl taşındığını ve toplulukların bu duruma nasıl tepki verdiğini araştırmıştır. Saygın ve Arca (2020) ile Saygın (2019) ise *satın alma davranışları*nın dijital ortamda nasıl şekillendiğini ve bireylerin bu platformlarda nasıl karar aldığını incelemiştir. *Tüketici davranışları* (Cengiz & Başaran, 2016; Özkan, 2023; Serkan, 2023; Şahin & Şahin, 2023; Yetim, Dursun & Argan, 2021), *şikâyet davranışları* (Altunel & Çiftçi, 2021; Berkay Kocatürk, 2018; Hoşgör vd., 2023; Sarıyer & Gülmez, 2023), *sigara bırakma mücadelesi* (Mercimek, 2021) ve *menstrual kap kullanımı* (Tokay Argan vd., 2019) gibi konular ise sağlık alanına odaklanarak, bireylerin motivasyon kaynaklarını ve bu davranışların daha geniş toplumsal etkilerini anlamayı hedeflemiştir. Bu araştırmalar, toplumsal değişimler karşısında

bireylerin ve grupların nasıl tepki verdiğini ve bu tepkilerin uzun vadede nasıl normlara dönüştüğünü anlamak açısından önemlidir.

Sanatsal Yaratım Süreçleri

Sanatsal yaratım süreçleri, teknolojik gelişmeler ve toplumsal dönüşümlerle birlikte yeni boyutlar kazanmıştır. Ulusal yayınlara bakıldığında, bu süreçlerin netnografik yöntemlerle ele alındığı birçok çalışma göze çarpmaktadır. Örneğin, Karaviran (2024) NFT sanatını toplulukların dijital ortamlardaki yaratıcı üretim süreçleri bağlamında incelerken, bu yeni sanat formunun hem bireysel hem de *kolektif yaratıcılığı* nasıl şekillendirdiğini sorgular. Benzer şekilde, Mühür (2022), *spekülatif tasarım*ın netnografik yöntemler ile nasıl ele alınabileceğini tartışmakta ve bu yöntemlerin, sanatçıların yaratıcı süreçlerini dijital topluluklarla olan etkileşimler aracılığıyla nasıl zenginleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, sanatsal yaratımın yalnızca fiziksel mekânda değil, dijital ortamlarda da yeniden tanımlandığını ve sanatçıların yaratıcı süreçlerinde toplulukların oynadığı rolü vurgulamaktadır.

Uluslararası Bağlamda Netnografik Araştırmaların Yoğunlaştığı Konular

Web of Science yayın sistemine bağlı veri tabanlarında eğitim alanı hariç taranan yayınlarda karşılaşılan (n=16) konular, tematik bir biçimde değerlendirilmiş; birtakım ortaklıklar ve farklılıklar üzerinden dört tema ortaya çıkmaktadır. Bu temalar; "Olgusal eğilimleri keşfetmek", "Kültürel kapanışları çözümlemek", "Periferik bakış açılarını fark ettirmek" ve "Yaratıcılık süreçlerini incelemek" temalarıdır. Bu temalar, araştırmaların tam metinlerinin incelenerek, araştırmanın amacı, örneklemi (kültürel topluluk), kavramsal çerçevesi, yöntem kullanımı ve sonuçları incelenerek yapılan kodlama çalışması sonucunda elde edilen kodların ilişkileri gözetilerek oluşturulmuş temalardır. Temaların oluşturulmasında araştırmacıların ortak görüşleri esas alınarak geçerlilik ve güvenirlik çalışması da sağlanmıştır. Şekil 2'de görülen temalara ve içerdikleri kodlara ilişkin detaylı açıklamalar aşağıdadır.

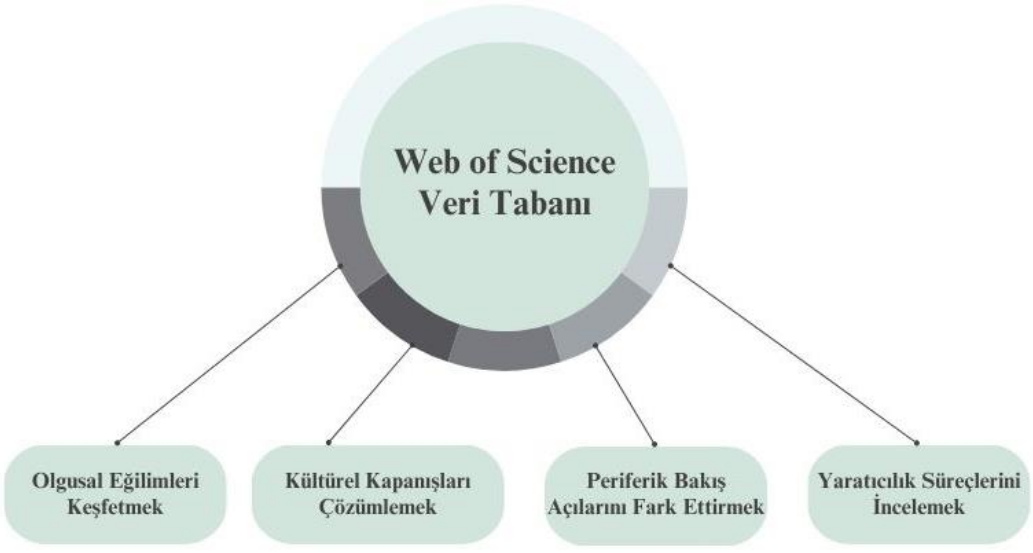

Şekil 2: Uluslararası bağlamda netnografik araştırmaların yoğunlaştığı temalar

Olgusal Eğilimleri Keşfetmek

Netnografik araştırmalarda araştırmaya konu olarak seçilmiş kültürel etkileşimler yoluyla konuyla doğrudan ya da çeşitli yollarla ilişkili olgulara dönüşmesi muhtemeldir. Araştırmada sistematik tarama sonucunda elde edilen verilerde özellikle olgu üzerinde çalışmış araştırmalarla da karşılaşılmıştır. Bunlar, toplulukların sosyal pratiklerini psikolojik ya da

davranışsal, bilişsel ve kültürel öğeler ve bu öğelerin güncel yaşam şartlarının izlenen değişimlerini gösterebilmek amacıyla tasarlanan araştırmalardır. Bunlardan ilki, *tüketim olgusunun* topluluklar açısından anlamını araştıran bir netnografik araştırmadır (Musabirov & Bulygin, 2020). Diğer bir araştırma, *sanal toplulukların iletişim yöntemleri, sosyal girişimleri*ni konu alan (Isbell, 2018; Pajchert vd., 2019) araştırmadır. Bunlara gösterilebilecek *dilin ve iletişimin sosyal pratiklerdeki monolojik rolü*nün incelendiği araştırma (Bagga-Gupta, 2017) ve *dil kullanımın değişimi*ni araştırmacılar üzerinden (Chen vd., 2023) ortaya koymaktadır. *Web tabanlı beslenme eğitimi* (Wallace vd., 2018) ve *sosyal medya pazarlaması*nda kitle hareketlerinin etkileri (Dada vd., 2022) konularına yoğunlaşan diğer çalışmalar, kitlelerin hangi olgulara eğilim gösterdiğinin sonuçlarını sergilemektedir.

Kültürel Kapanışları Çözümlemek

Kültürel kapanışlar teması, kültürlerin kendine özgü yaşam biçimlerinin değişmeyen yönlerine vurgu yapan araştırmaların verilerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bu bağlamda özellikle dikkat çeken bir araştırma, AB kurumlarının sosyal medya platformları aracılığıyla, *çevrimiçi topluluklar*da yarattıkları etkileri (Hall ve Stornaiuolo, 2020; Manaloche & Epuran, 2013) inceleyerek yerel toplumların ortak kültürlenmelerini açıklamayı amaçlamaktadır. Kültürlerin kapalı yönleri üzerinden kurgulanmış benzer bir çalışma ise medya yerelleştirme endüstrisinde görsel-işitsel *içerik üretimi ve yerel çeviri yöntemleri*nin kültürel aracılıktaki etkinliği (Wang vd., 2024) konusunda tasarlanmıştır. Netnografinin kültürel iletişimde medya yoluyla yerelleşmenin etkilerini ortaya koyabilecek önemli bir araç olduğu konusunda dikkat çekmektedir. Toplumların kültürel yönlerinin belirli kaygılarla yönlendirilebileceğine politik açıdan bir örnek göstermeyi amaçlayan ve *dilin kültürel bir aygıt olarak kullanımı* (Yazan, 2015) konusunda netnografik bir araştırmanın olanaklarını sunan bir araştırmayla da karşılaşılmıştır.

Periferik Bakış Açılarını Fark Ettirmek

Netnografi, kültürel topluluklar kadar azınlık grupların yaşam biçimlerini anlama amacına da en doğru yoldan ulaşabilmeyi sağlayan bir araştırma yöntemidir. Araştırmanın veri toplama sürecinde, bu açıdan verilebilecek örneklerle karşılaşılmıştır; *göçmenlik olgusu* ve çevrimiçi davranışların sosyal ortama etkileri (de Faria, 2023), Covid salgını döneminde *yaşlı yetişkinler*in sosyal medya kullanım amaçları (Ebardo vd., 2022), *Sorunlu öğrencilerin tespiti* (Nawi vd., 2023) ve *Özel sağlık ihtiyaçları olan çocukların ebeveynleri*nin deneyimlerinin psikolojik yönleri (Boursier vd., 2022). Toplumsal etkileşimlerde ve sosyal normların yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynayan periferik bakış açılarını fark ettirerek görünmeyeni görünür kılmaktadır.

Yaratıcılık Süreçlerini İncelemek

Yaratıcılık, insanların kültürden gelen ve geleneklerle beslenen üretim süreçlerini kapsamaktadır. Yaşam biçimlerinden, yemek kültürüne, yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasından iletişim biçimlerine tüm bilişsel, davranışsal ve üretimsel yöntemlerle anlamlandırılabilir. Bu açıdan insanların kültürlere özgü davranışları ve kültürlerden yaratıcılıkla farklılaşan davranışları, netnografinin doğrudan konusu haline gelmektedir. Bu araştırmanın veri setinde bulunan iki araştırmada karşılaşılan konular, kültürlere özgü yaratıcılık olgusunu incelemenin netnografik yollarını sergiler niteliktedir. Belirli topluluklara özgü *hikâye oluşturma süreçleri*ni (de Jesus Lima vd., 2022) yaratıcılık bağlamında netnografik bir sorgulamaya tabi tutan bir araştırma ve teknolojinin *kentsel dans stilleri*ndeki yaratıcı, somut uygulamaları nasıl etkilediğinin izleyici yorumlarıyla incelenmesi (Maranan vd., 2013) konusunda gerçekleştirilmiş bir çalışma bulunmaktadır.

Sonuç

Netnografik araştırmaların disiplinlere, yıllara ve dijital platformlara göre görünümü

Netnografik araştırmaların farklı disiplin alanlarına göre ulusal ve uluslararası veri tabanlarındaki yayınlarda disiplin alanları arasında sosyoloji, pazarlama, tercümanlık/dil çalışmaları, sanat/tasarım, sağlık, psikoloji ve spor gibi çeşitli alanlar bulunmaktadır. Bu alanlardan en yüksek netnografik araştırma sayısı eğitim alanında gerçekleştirilmiştir. Bu alanda uluslararası düzeyde çok sayıda çalışma yapılmıştır, diğer disiplinlere göre oldukça belirgin bir farkla öne çıkmıştır. Eğitimden sonra en fazla netnografik araştırmanın yapıldığı ikinci alan olarak sosyoloji öne çıkmıştır. Diğer yandan baktığımızda sosyoloji alanında daha çok ulusal düzeyde çalışmalar yapılmıştır. Reklamcılık, sanat/tasarım gibi bazı disiplinlerde netnografik araştırmaların sayısının çok düşük olduğu görülmüştür. Kozinets'in (2010) eseri, pazarlama alanında ortaya çıkmış olsa da yöntemin kültürleri anlama açısından uygun yapısı, onu iletişim bilimleri, sosyoloji ve eğitim gibi alanlarda da yaygın bir şekilde kullanılabilir hale getirmiştir. Hatta iletişim ve sağlık gibi disiplinlerde bile, yöntemin iletişimsel veri toplama süreçlerini değerlendirmeyi sağlayan yönleri birçok araştırmada kullanılmaya devam etmektedir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre bu dağılım, netnografik araştırmaların ulusal düzeyde, sosyoloji ve pazarlama çalışmaları gibi sosyal bilimler alanlarında yoğunlaştığını göstermiştir. Ulusal düzeyde yapılan araştırmaların yukarıdaki iki alan için genel olarak daha fazla olup, özellikle uluslararası alanda eğitim alanı oldukça baskın bir konumdadır. Bu durum, netnografik metodolojinin sosyal bilimlerde ve özellikle eğitimde önemli bir yer tuttuğunu ve ayrıca araştırılması gereken küresel bir ilgiye işaret etmektedir.

Disiplin türlerine ilişkin tüm sonuçlar incelendiğinde, eğitimle ilgili dijital kültürel etkileşimlerin, dijital öğrenme topluluklarının ulusal bağlamda yeterince araştırılmadığı görülmüştür. Eğitim alanında yapılan netnografik çalışmaların diğer disiplinlere kıyasla çok daha fazla olduğu ve uluslararası düzeyde bu alandaki çalışmalara yoğun bir ilgi olduğu görülmüştür. Bu durum, eğitim alanında yayınlanmış ulusal ve uluslararası araştırmaların konu odaklı ve geniş kapsamlı bir bakışla ortaya koyulmasının gerekliliğini göstermektedir. Ulusal bağlamda, eğitimde kültürel eğitsel toplulukların ve güncel etkileşimlerin dijital ortamlarda nasıl temsil edildiği ve bu ortamlarda öğrenme ve öğretme olgularının nasıl sürdürüldüğü konusunda tasarlanmış ampirik araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırmanın ikinci araştırma sorusu netnografik araştırmaların yayın yılları incelenmiştir. 2005'ten 2024'e kadar olan netnografik araştırmaların ulusal ve uluslararası veri tabanlarındaki gelişimi incelenmiştir. Netnografik araştırmaların yaygınlaşması 2010'lu yılların başlarında belirginleşmiştir. Netnografik araştırmalara olan ilgi, 2000'li yılların ortalarından itibaren ulusal ve uluslararası düzeyde artış göstermiştir. Yayınlardaki bu artış, dijital platformların ve sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasıyla paralellik göstermektedir. 2020 sonrası dönemde, özellikle pandemi gibi küresel salgınlar ve olaylar, dijital ortamları daha da merkezi hale getirmiştir. 2023 yılı, ulusal ve uluslararası düzeyde en fazla netnografik araştırmanın yayımlandığı yıl olmuş ve netnografinin gelişimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bununla birlikte, ulusal bağlamda yapılan araştırmalar bazı yıllarda uluslararası çalışmalardan daha aktif olmuş, özellikle 2020 ve 2021 yıllarında ulusal çalışmalar öne çıkmıştır. Araştırmalar, dijital kültür ve toplumsal etkileşimlere dair yeni perspektifler sunmakta olup (Miller, 2020) gelecekte bu alandaki çalışmaların daha da yaygınlaşması beklenmektedir. 2024 yılı kesin verilerinin bundan sonraki araştırmalara dahil edilmesiyle birlikte, netnografik araştırmaların gelişim trendinin daha da derinlemesine anlaşılabileceği düşünülmektedir.

Bu inceleme, netnografik araştırmalarda uluslararası ve ulusal düzeyde kullanılan dijital platformlar arasındaki dağılımı net bir şekilde ortaya koymuştur. Uluslararası çalışmaların büyük çoğunluğunun Öğretim Yönetim Sistemleri ve Web 2.0 kategorileri üzerine yoğunlaştığı, ulusal çalışmaların ise daha çok Sosyal Medya Araçları çevresinde toplandığı görülmüştür. Bu durum, uluslararası araştırmacıların özellikle eğitim odaklı platformlara olan ilgisini ve bu platformların dijital toplulukların analizinde daha fazla tercih edildiğini göstermiştir. Ulusal düzeyde ise sosyal medya araçlarının doğrudan iletişimi ve etkileşimi sağlaması nedeniyle netnografik araştırmalarda daha fazla yer bulduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte, Sosyal İletişim Araçları ve Etkileşimli Dijital Oyunlar gibi platformların uluslararası ve ulusal araştırmalarda nispeten az yer alması, bu platformlarda çalışmanın etkili olabileceğine işaret etmektedir.

Netnografik araştırmalarda yoğunlaşılan konular

Uluslararası yayın sistemine bağlı veri tabanında taranan yayınlarda karşılaşılan konular, tematik bir biçimde değerlendirilmiş; birtakım ortaklıklar ve farklılıklar belirginleşmiştir. Netnografik araştırmalar, toplulukların sosyal pratiklerini psikolojik ya da davranışsal, bilişsel ve kültürel öğeler ve bu öğelerin güncel yaşam şartlarının izlenen değişimlerini gösterebilmek amacıyla tasarlanan ve tüketim olgusu, sanal toplulukların iletişim yöntemleri, beslenme eğitimi, sosyal medya pazarlaması, dil kullanımın değişimi gibi olgusal eğilimleri keşfedildiği araştırmalardır. Kültürlerin kendine özgü yaşam biçimlerinin değişmeyen yönlerini çözümlemeyi amaçlayan netnografik araştırmaların kültürel iletişimde medya yoluyla yerelleşmenin etkilerini ortaya koyabilecek önemli bir araç olduğu söylenebilir. Göçmenlik olgusu, yaşlı yetişkinler ve özel gereksinimli bireylerin ve çevrelerinin sosyal normların yeniden şekillenmesindeki önemli rolünü gösteren araştırmalar, periferik bakış açılarını fark ettirmeyi amaçlamaktadır. Yaratıcılık süreçlerini inceleyen netnografik araştırmalar, kültürlere özgü yaratıcılık yollarını incelemenin yanı sıra bireylerin kültürden gelen ve geleneklerle beslenen üretim süreçlerinin toplum ve teknoloji gibi değişkenlerle somut ve yaratıcı uygulamalara nasıl dönüştüğünü örneklendirmektedir.

Ulusal veri tabanında taranan yayınlarda karşılaşılan konuların tematik değerlendirmesine göre netnografi, zamandan ve mekândan bağımsız olarak geniş bir katılımcı kitlesine ulaşmayı mümkün kılmakta, bu da araştırmacıların çok çeşitli topluluklar ve kültürel gruplarının yaşam biçimleri üzerinde derinlemesine analizler yapmasına olanak tanımaktadır. Bireyin kendi kimliğini oluşturma ve başkalarının bakış açısından nasıl ötekileştirildiğini anlama sürecini sorgulamakta başvurulan bir yöntem olarak netnografi, bu tür kalıplaşmış düşüncelerin sorgulanmasına, bireylerin özgürleşmesine ve daha eşitlikçi bir toplumsal yapının inşasına katkıda bulunur. Kitlesel hareketler, dijital çağda giderek artan bir etkileşim alanı bulmuş ve çeşitli platformlar üzerinden geniş kitlelere ulaşmıştır. Netnografi, dijital aktivistlerin sosyal medya kullanımları, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi olgulara karşı gösterilen muhalif tepkilerin anlaşılması ve analiz edilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Dijitalleşme nedeniyle, büyük düşünsel hareketler daha hızlı yayılan olgular haline gelmektedir, aynı zamanda alt kültürlerin ritik öğelerinin gün geçtikçe azalmasına, bir yandan da yeni kültürel öğelerin oluşumuna yol açmaktadır. Bu bağlamda netnografi yöntemi kullanılarak bu değişimlerin çeşitli yönlerinin eleştirel biçimde incelendiği görülmüştür. Sosyal medya kullanımı nedeniyle değişen iletişim yolları, dijital platformlarda kullanıcılar arasında dinamik ve etkileşimli bir iş birliği yaratmış ve bu etkileşimlerin bireylerin sadece içerik tüketicisi değil, aynı zamanda şekillendiricisi olduğunu gösterir. Dijital teknolojiler yoluyla yaşamın her anına giren sanal iletişim ve deneyimler, salt deneyimler olmaktan öte, gizil öğrenmeleri de beraberinde getirmektedir. Planlanmamış bu gizil öğrenmeler, çeşitli kurumsal yapılar yoluyla planlanarak kültürel mirası sürdürme ve beslenme okuryazarlığı gibi amaçlı ve örgütlü

öğrenmelere dönüştürülmektedir. Bu dönüşümle beraber dijital sosyal alanlarda istendik öğrenme ortamları yaratılabilmekte ve bu durumun kimi çevrelerce günümüz için daha etkili olduğu kabul edilmektedir. Toplulukların ve grupların belirli olgular karşısında nasıl tepki verdiğini, değişimlere ya da olaylara nasıl uyum sağladığını ya da karşı çıktığını anlamak için netnografinin kritik bir yaklaşım sağladığı görülmüştür. Netnografik yöntemlerle gerçekleştirilen araştırmalar, bu davranışların dijital dünyada nasıl şekillendiğini ve ortak tutumlara nasıl dönüştüğünü incelemektedir. Ayrıca, geleneksel bağlamda bireysel üretimlerle oluştuğu kabul edilen sanatsal yaratımın dijital ortamlarda yeniden tanımlandığı ve sanatçıların yaratıcı süreçlerinde toplulukların oynadığı rolü göstermenin bir yolu olarak da netnografik araştırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Sonuç olarak temaların genel değerlendirmesi yapıldığında, netnografik araştırmaların ulusal bağlamda, bireysel davranış ve düşünüş biçimlerinin olgulara dönüşümü noktasında genel kültürel çıkarımlar elde etmekte fayda sağladığı söylenebilir. Ayrıca yerel bağlamda kültürel mirasın sürdürülebilirliği, sanal ziyaretler gibi planlı deneyimlerin öğretici ve sürdürülebilir etkinliklere dönüşümünü destekleyen ulusal örnekler dikkat çekicidir.

Kaynakça

Akgün, A. C. (2023). Kültürel diplomasi bağlamında sanal fenomenlerin sosyal ağ kullanımı: Imma Gram örneği. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 11 (2), 258-275.

Atikaslan, H. O. (2022). Türkiye'de k-pop hayranlığı ve dijital emek: Twitter hayran hesapları. *Intermedia International E-journal*, 9 (17), 212-234.

Bartl, M., Kannan, V. K., Stockinger, H. (2016). A review and analysis of literature on netnography research. *International Journal of Technology Marketing*, 11 (2), 165-196.

Birincioğlu, Y., Şahin, Z. B. (2021). Haber yorumlarında yeniden üretilen erkeklik halleri: Pınar Gültekin cinayeti üzerine netnografik bir inceleme. *Moment Dergi*, 8 (2), 415-438.

Böyük, M. (2022). Dijital medya ve spor sponsorluğu: Yandex ve Fenerbahçe iş birliği üzerine inceleme. *Elektronik Cumhuriyet İletişim Dergisi*, 4 (2), 118-125.

Costello, L., McDermott, M. L., Wallace, R. (2017). Netnography: Range of practices, misperceptions, and missed opportunities. *International Journal of Qualitative Methods*, 16 (1), 1609406917700647.

Çaycı, A. E., Aktaş, C. (2018). Dijitalden tatmak: Yemeğin "yeni" gastro mekânlardaki seyirlik gösterisinin kültürel yansımaları. *Trt Akademi,* 3 (6), 710-727.

Erdoğan, İ. (2022). Karanlık sosyal medya ve sosyal medyanın karanlık yüzü: Kavramlar, araştırmalar ve stratejiler. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (40), 411-429.

Eskicumalı, A. (2003). Eğitim ve toplumsal değişme: Türkiye'nin değişim sürecinde eğitimin rolü: 1923-1946. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19 (2), 15-29.

Hall, M., Stornaiuolo, A. (2020). Tracing networked writing in an online community through resonance maps. *Learning, Culture and Social Interaction,* 24, 100287.

Hine, C. (2000). *Virtual ethnography*. Sage Publications.

Kozinets, R. (2010). *Netnography: Doing ethnographic research online.* Sage Publications.

Kozinets, R. (2019). *Netnography: The essential guide to qualitative social media research.* Sage Publications.

Miller, V. (2020). *Understanding digital culture*. Sage Publications.

Özgen, C., Argan, M. (2020). Netnografi: Genel özellikleri ve spor bilimleri alanında kullanılabilirliği. *OPUS International Journal of Society Researches*, 15 (1), 5044-5064.

Şahin, G., Başak, T. (2019). Hemşirelik eğitiminde oyun temelli öğrenme. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8 (3), 308-314.

Torgerson, C., Hall, J., Light, K. (2017). Systematic reviews. *Research Methods and Methodologies in Education*, 2, 166-179.

Yaralı, C., Baloğlu, Ö. Ö. (2023). Dijital süreçlerin doğal ve kültürel miras turizminin gelişimine etkisi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13, 245-264.

Yavuz, B., Toprakçı, E. (2021). Covid-19 pandemisi sebebiyle okulların uzaktan öğretim yapması ile ilgili internet forumlarında paylaşılan görüşler. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9 (1), 120-139.

İncelenen Kaynaklar

Akgül, D. (2020). Gösterişçi tüketim ile benlik genişleten# pembegelinler: Netnografi uygulaması. *Nitel Sosyal Bilimler*, 2 (1), 40-59.

Akgül, M. (2020). Simülasyon, gerçeklik ve hipergerçeklik kavramlarından islami evlilik sitelerini okumak. *Bilimname*, 2020 (41), 413-442.

Akın, S. (2022). *Çevrim içi öğrenme ortamlarının sosyal bilgiler öğretmenlerinin mesleki gelişimi açısından incelenmesi: Bir netnografi çalışması*. (Yüksek lisans tezi), Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.

Aksu, O. (2017). Ayrımcılığın özel bir alanı olan HIV pozitif kadınlar ve çalışma hayatı: Bir netnografi çalışması. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 174-186.

Aksu, O. (2018). Bir araştırma yöntemi olarak netnografi: Ötekini anlamanın dijital boyutu. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 14-17.

Aktan, E., Kayış, H. H. (2018). Sosyal medya ve değişim: Bloglar aracılığıyla anneliğin evrimi üzerine netnografik bir analiz. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 9 (32), 39-54.

Algül, F. (2014). Yeni toplumsal hareketler ve sosyal medya: Kuzey ormanları savunması hareketine yönelik bir örnek olay incelemesi. *Marmara İletişim Dergisi*, (22), 139-152.

Altunel, G. K., Çifçi, İ. (2021). Fine-dining restoranlarda müşteri memnuniyetini etkileyen unsurların belirlenmesi: Netnografik bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (4), 1523-1537.

Anderson, T., Milbrandt, M. K. (2005). *Art for life: Authentic instruction in art*. McGraw-Hill.

Argana, M., Kösea, H., Özgena, C. (2019, Nisan 11-14). İlaç değil besin desteği! Supplement tüketim davranışlarına yönelik netnografik bir araştırma [Tam Metin]. 2. Uluslararası Rekreasyon ve Spor Yönetimi Kongresi, Muğla, s. 75.

Arıkan Karagöz, B. (2022). *Sosyal bilgiler öğretmenlerinin Facebook öğretmen gruplarında paylaşım yapma motivasyonları: Bir netnografik durum çalışması*. (Yüksek lisans tezi), Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.

Ata, F. (2023). Afet haberciliği: Kahramanmaraş merkezli depremler sürecinde sosyal medyaya yönelik bir değerlendirme. *Trt Akademi*, *8*(18), 606-629.

Atakan, Ş. S., Seraj, M. (2016). Ev-içi yiyecek hazırlanması davranışının arkasındaki tüketici motivasyonlarının incelenmesi. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 9 (18), 105-133.

Atmaca, D., Toygur, H. (2021a). Fenerbahçe futbol takımının 1959 öncesi şampiyonluklarına instagram ve ekşi sözlük etkileşiminde bakabilmek: netnografi çalışması örneği. *Journal of ROL Sport Sciences*, 2 (3), 25-53.

Atmaca, D., Toygur, H. (2021b). Mizahi ürünlerin marka kişilik konseptinde değerlendirilmesi: Yılmaz Vural örneği'nin netnografi perspektifinde aktarımı. *Uluslararası Sosyal Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 75-100.

Atmaca, D., Toygur, H., Çamurcu, H. (2022). Video yardımcı hakem (VAR) uygulaması ile ilgili bazı değerlendirmeler: netnografi çalışması örneği. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 4 (1), 47-58.

Aydın, C. (2021). *Sosyal medya ve tüketim kültürü perspektifiyle Instagram ve Youtube üzerine netnografik bir çalışma*. (Yüksek lisans tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Babaoğlu, C., Kulaç, O. (2021). Salgın döneminde dijitalleşme politikaları ve yükseköğretim sistemine yansımalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 417-425.

Bagga-Gupta, S. (2017). Going beyond oral-written-signed-irl-virtual divides. Theorizing languaging from mind-as-action perspectives. *Writing & Pedagogy*, 9 (1), 49-75.

Bahar, B. (2015). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin tüketici satın alma kararlarına etkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (609), 63-72.

Baki, Z. S. (2014). *İnternet folkloru/netlore bağlamında sözlü kültürün dönüşümüne netnografik yaklaşımlar: Katılımcı sözlük örnekleri*. (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Baloğlu, E. (2023). Instagram çağının dijital ebeveynleri: Sharenting bağlamında bir inceleme. *TRT Akademi*, 8 (19), 766-785.

Başaslan, Z. (2017). *Yeni medya ve ideolojik çevirimiçi sosyal ağ topluluklarında uyma davranışı üzerine netnografi çalışması*. (Yüksek lisans tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Başlar, G. (2016). *Yeni medyada kültürel aktivizm bağlamında mizahın eleştirel kullanımı:'Bobiler.örg' üzerine netnografik bir inceleme.* (Doktora tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Berkay Kocatürk, Ö. (2018). *Şikâyetlerin krallığı: Memnuniyet, sadakat ve şikâyet arasındaki ilişkinin ekşi sözlükte yer alan postlar açısından netnografik analizi*. (Yüksek lisans tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Black, R. W. (2008). *Adolescents and online fan fiction.* Vol. 23. Peter Lang.

Boellstorff, T., Nardi, B., Pearce, C., Taylor, T. L. (2012). *Ethnography and virtual worlds: A handbook of method*. Princeton University Press.

Boursier, V., Gioia, F., Coppola, F., Schimmenti, A. (2022). eHealth content-sharing and emotional support among Italian parents of children with Down Syndrome: A qualitative report. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 47 (3), 240-251.

Bowler, G. M. (2018). *Netrografi: sanal kültürleri ve toplulukları incelemek için tasarlanmış bir yöntem*. (Çev. İlayda Tekirdağlı Korkmaz-Zeynep Safiye Baki Nalcıoğlu*). İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi*, 25-31. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

Bronner, S. J. (2018). *Halk biliminin dijitalleştirilmesi ve sanallaştırılması*. (çev. Şafak Yılmaz, Zehra Bayır*). İnternet folkloru: netlore ve netnografi*. (Hzl. M. Öcal Oğuz, Evrim Ölçer Özünel, Selcan Gürçayır TekeTuğçe Erdal, Zeynep Safiye Baki Nalcıoğlu). Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 45-94.

Burdick, A., Drucker, J., Lunenfeld, P., Presner, T., Schnapp, J. (2016). *Digital_humanities*. MIT Press.

Bülent Bekki, Y. (2020). *Türkiye'de İstanbul Sözleşmesi'ne yönelik tepkilerin netnografik analizi*. (Yüksek lisans tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Caliandro, A. (2016). *Ethnography in digital spaces: Ethnography of virtual worlds, netnography, & digital ethnography*. Denny, R., ve Sunderland, P. (Ed.) *Handbook of anthropology in business* (pp. 658-679). Routledge.

Caliandro, A. (2018). Digital methods for ethnography: Analytical concepts for ethnographers exploring social media environments. *Journal of Contemporary Ethnography*, 47 (5), 551-578.

Cebeci, G. (2014). *Pazar odaklı online toplulukların netnografik analizi: Müzik sektöründe bir araştırma.* (Yüksek lisans tezi). Yök Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Cengiz, H., Basaran, S. (2016). Cep telefonu kullanıcılarının tüketici tecrübelerinin değerlendirilmesi: online tüketici yorumları üzerine netnografik bir inceleme. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research*, 8 (1), 73.

Çalışır, G., Bayrak, A. (2021). Çevrim içi oyunlarda kadın olmak 'league of legends'örneği: siber zorbalık üzerine netnografik bir analiz. Conference: 18th International Symposium Communication in the Millennium.

Çağlan Bilsel, Ö. (2024). Kolektif zekâ ve spoil etme kavramlarına sosyal medya üzerinden netnografik analizle bakmak. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (44), 91-111.

Çelik, M. (2022). *Hatırlanabilir turizm deneyimi üzerine netnografik bir inceleme: Çamlıhemşin yaylaları örneği.* (Yüksek lisans tezi). Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Alanya.

Chen, J., Greenier, V., Janes, S. (2023). A netnography of emergent ESOL researcher identity and development in a virtual community of practice. *International Journal of Applied Linguistics*, *33*(2), 275-291.

Dada, M., Muthaly, S., Ali, W. (2022). Relationship between social media promotion and crowdfunding projects by nigerian smes. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14 (3).

Dalgıç, T. (2019). *Otomotiv sektöründe marka bağlılığı üzerine netnografik bir araştırma: Toyota Türkiye hayran topluluğu örneği*. (Yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Dalgıç, T., Tiltay, M. A. (2020). Otomotiv sektöründe marka bağlılığı: toyota türkiye hayran topluluğu üzerine netnografik bir araştırma. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 331-359.

de Faria, G. J. A. (2023). "Venezolanos en dourados ms": um estudo netnográfıco de comunıdades ımıgrantes nas redes socıaıs dıgıtaıs. *Periferia*, 15, 1-29. E74521-E74521.

de Jesus Lima, D., Mercado, L. P. L., ve Versuti, A. C. (2022). Online authorship and text production in fan collaborative context. *Revista Educação e Linguagens*, 11 (22), 278-301.

Demir, Y., Öztürk, M. (2023). Instagram'da yemeğin gösterisi: # foodporn. *Moment Dergi*, 10 (1), 83-107.

Demircioğlu, G., Dereli, A. B. (2023). *Etnografik ve netnografik araştırma*. Taşdemir, E., ve Dereli, A. B. (Ed.). *İletişimsel Bağlamda Nitel Araştırma: Desenler ve Veri Analizi* (107). Palet Yayınları.

Dikkaya Kavak, F. (2022). *Sosyal medyada gıda sektörünün netnografi ve metin madenciliği yöntemi ile incelenmesi: Torku markasının Twitter analizi*. (Yüksek lisans tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.

Dyrud, M. A. (2018). *"Eleştirel sorgulama ve internet: şehir efsaneleri ödevi"*. (çev. İrem Yalçın). *İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi*. (yay. hzl. M. Öcal Oğuz vd.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık. 185-196.

Ebardo, R., Suarez, M. T. (2022). Learning affordances of a facebook community of older adults: A netnographic investigation during COVID-19. Proceedings of the 30th International Conference on Computers in Education, 140-148.

Ebren, F. Aydın, G. A., Aydın, Ş. (2021). *Reklam araştırmalarında etnografi ve netnografi tekniklerinin kullanımı*. Karaçor, S. Gençyürek Erdoğan, M., ve Akcan, B. (Ed.). *Reklam araştırmaları* (s. 289-307). Çizgi Kitabevi Yayınları.

Erdem, D. (2023). *Sosyal medya kullanıcılarının feminizm algıları üzerine netnografik bir inceleme: Kız başına Instagram hesabı örneği.* (Yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Eren Çetin, Ş. (2019). *Katılımcı kültür olgusu bağlamında sosyal medya ve çevrimiçi topluluklar: Netnografik bir analiz*. (Doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Eren, S., Yeni, M. (2023). Yerel ürün ve yavaş şehir ilişkisi üzerine bir video analizi. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 6 (3), 1068-1082.

Girgin, O. (2023). Hayran kültürü bağlamında sosyal medya kullanımı: Netflix Instagram hesabı üzerinde La Casa De Papel dizi örneği. *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları*, 2 (6), 165-178.

Gönkek, P., Köker, N., Gençer, R. T. (2021). Dört büyük futbol kulübünün ve taraftarlarının Twitter'daki covid-19 paylaşımlarının netnografik analizi. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 521-534.

Görgüler, Z. (2016). *Yeni toplumsallıklar etrafında yükselen çeviri pratikleri: Türkiye'de tara-çeviri (Manga) içeriklerinin dolaşımı ve netnografik çözümlemeler*. (Doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gülmen, G. (2019). *Kullanıcı türevli içeriğin dijital pazarlama stratejilerinde kullanımı: Netnografik bir araştırma örneği.* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Gün, C. S. (2018). *Kanserli çocuğu olan anne-babaların oluşturduğu sanal topluluklar üzerinden online (çevrimiçi) paylaşımların netnografik yöntemle incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Güzel, M., Keskin, S. (2019). Örselenen kimlik için sosyal medyatik 'iyileşme/normalleşme': engelli evlilik topluluklarında kimliğin 'mürüvvetini'görmek. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (32), 420-440.

Hanell, F., Severson, P. J. (2023). An open educational resource for doing netnography in the digital arts and humanities. *Education for Information*, 39 (2), 155-172.

Hoşgör, D. G., Güngördü, H., Hoşgör, H. (2023). Netnografik bir şikâyet araştırması: bir özel hastane örneği (2018-2022). *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 9 (1), 25-38.

Isbell, D. R. (2018). Online informal language learning: Insights from a Korean learning community. Language Learning & Technology, *22* (3), 82-102.

Ito, M. (2013). *Hanging out, messing around, and geeking out: Kids living and learning with new media* (p. 440). The MIT press.

Kara, T. (2020). Sosyal medyada müşteri bilgi yönetimi: starbucks örneği. *E-Journal of New Media*. 4 (3), 165-175.

Karahan, S., Nergiz, H. G. (2021). P2P turizm faaliyetlerinde etik değerler: Airbnb örneği. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (3), 305-325.

Karakaya, Ş. (2019). Sosyolojik araştırma, yöntem ve tekniklerinin sosyal medya üzerinden kullanımı. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6), 37-56.

Karaviran, C. (2024). *Gelenekselden dijitale imgenin dönüşümü: NFT sanatı üzerine netnografik bir analiz*. (Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kavak, S. (2022). *Yeni medya'da netnografi yöntemi çerçevesinde dijital aktivizm kavramı: "2021 Türkiye orman yangınları paylaşımları"*. (Yüksek lisans tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Keskin, A. (2020). Bts veya âşık olunacak erkeklik: Youtube'da netnografik bir analiz. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, (6), 4-22.

Keskin, A. (2023). Sosyolojik açıdan Bts'in müzik sahnesi:"life goes on" performansının analizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 800-816.

Keskin, A. (2024). Popülizm ve popülist anlatı: Tiktok'ta netnografik bir analiz. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (1), 157-170.

Kıarımovı, L. (2023). *Dijital antropoloji perspektifiyle sosyal medya topluluklarını anlamak: Goffman'ın "Vitrin" kavramı çerçevesinde netnografik bir analiz*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

King, S. A. (2018). *İnternet topluluklarının araştırılması: sonuçların raporlanması için önerilen etik kurallar.* (çev. Barış Ulutaş). *İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi.* (yay. hzl. M. Öcal Oğuz vd.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 33-43.

Kobak, K. (2020). Sosyal ağların gıda ve beslenme okuryazarlığına etkisi: Gıda dedektifi Instagram hesabı üzerine bir inceleme. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15 (2), 893-922.

Köker, N. E. (Ed.) (2022). *Sanal topluluklar ve netnografi*. Akademisyen Kitabevi.

Lindgren, R., McDaniel, R. (2012). Transforming online learning through narrative and student agency. *Educational Technology & Society*, 15 (4), 344.

Manaloche, M., Epuran, G. (2013). Online communication processes of the european commission on Twitter: A netnographic approach. *Smart 2013: Social Media in Academia: Research and Teaching*. 93-98.

Maranan, D. S., Schiphorst, T., Bartram, L., Hwang, A. (2013, June). Expressing technological metaphors in dance using structural illusion from embodied motion. *Proceedings of the 9th ACM Conference on Creativity & Cognition*. 165-174.

Maria, G., Zoi, A., Xanthippi, F., Evagelia, R. (2018). *Folklor araştırması ve yeni zorlukları: etnografiden netnografiye*. (çev. Zeynep Safiye Baki Nalcıoğlu), *İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi* (hzl. M. Öcal Oğuz vd.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

Mcneill, L. S. (2018). *İnternetin sonu: sonsuz seçim sağlamasına bir halk tepkisi*. (çev. Tuğçe Erdal.), *İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi*. (hzl. M. Öcal Oğuz vd.) Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 115-130.

Mercimek, G. (2021). *Sanal topluluklarda sigara bırakma mücadelesinin netnografik incelenmesi: kadinlarkulubu.com örneği*. (Yüksek lisans tezi). Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.

Musabirov, I., Bulygin, D. (2020). Prototyping text mining and network analysis tools to support netnographic student projects. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 15 (10), 223-232.

Mutlu, B., Bazarcı, S. (2017). Marka iş birlikleri için yeni bir alan: YouTube içerik üreticileri ve kanal toplulukları üzerine netnografik bir araştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 27, 28-45.

Mühür, M. (2022). *Nesnelerin interneti: Spekülatif tasarım bağlamında nesne netnografi ile bir betimleme*. (Doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Nakip, M., Gökmen, A. (2022). Netnografinin muhakemesi ve pazarlama araştırmalarında kullanılması. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 9 (3), 2158-2179.

Nawi, A., Hussin, Z., Sabri, M. (2023). A netnographic approach to investigating problematic teenagers' language use on social media. *International Journal of Instruction, 16* (2), 479-492.

Obus, F. (2021). *Marka kişiliği kavramı bağlamında netnografik bir araştırma: Starbucks ve Kahve Dünyası örneği*. (Yüksek lisans tezi). Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.

Obus, F., Eti İçli, G. (2022). Marka kişiliği kavramı bağlamında netnografik bir araştırma: starbucks ve kahve dünyası örneği. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 8 (3).

Ozan, N. (2024). *Marka sadakati üzerine netnografik bir araştırma: Apple örneği*. (Yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

Özbölük, T. (2015). *Postmodern tüketici kabileleri ve sanal topluluklar: Netnografik bir araştırma*. (Doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Özbölük, T., Dursun, Y. (2015). Pazarlama araştırmalarında paradigmal dönüşüm ve etnografinin dijital evrimi: Netnografi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (46), 227-247.

Özkan, E. (2023). Hatırlanabilir turizm deneyiminin oluşumunda müşteri-hizmet personeli etkileşiminin rolü (the role of customer-service personnel interaction in the memorable tourism experience). *Turkish Journal of Marketing*, 8 (3), 75-105.

Özkan Erciyas, F. (2015). *Marka sadakati oluşturan müşteri deneyimlerinin netnografik analiz ile incelenmesi: Kapadokya bölgesi beş yıldızlı otelleri örneği*. (Yüksek lisans tezi). Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce.

Özkaya, B. (2013). Halkla ilişkilerde çevrimiçi araştırma tekniklerinin kullanımı. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, (7), 9-32.

Özkaynar, K., Altunışık, R., Yolcu, T. (2019). Siyasal pazarlama için etnografi ve netnografi temelli araştırmaların kullanımına yönelik bir araştırma. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 11 (2), 147-167.

Özkoçak, L. (2024). Netnografinin medyanın ekonomi politiği bağlamında kullanımı. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 12 (2), 925-938.

Özkurt, Ö. (2022). *Dijital çağda pazarlama kararları açısından yeni pazar araştırma yöntemlerinden netnografinin kültür kodlarıyla ilişkisi ve bir araştırma*. (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özkurt, Ö. T., Pirtini, S., Yıldırım, Y. O. (2023). Dijital çağda pazar araştırması: Etnografiden netnografiye geçiş sürecinde sanal topluluklar ve bir araştırma. *Turkish Journal of Marketing Research*, 2 (2), 90-108.

Özmen, S., Keskin, S. (2018). Sosyal medyada öz-temsil ve ötekiliğin 'öteki boyutu': 'karikateist'toplumsalı üzerine inceleme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 533-558.

Özüdoğru, Ş. (2014). Nitel araştırmanın iletişim araştırmalarında rol ve önemi üzerine bir deneme. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 4 (8).

Pachler, N., Daly, C. (2011). *Key issues in e-learning: Research and practice*. Bloomsbury Publishing.

Pajchert, B., Kaczmarczyk, D., Gurba, K. (2019). Applicability of netnography in the analysis of polish vloggers. *Icerı2019 Proceedings*, 10429-10433.

Paulus, T. M., Lester, J. N. (2016). ATLAS. ti for conversation and discourse analysis studies. *International Journal of Social Research Methodology*, 19 (4), 405-428.

Sağır, D. (2020). *Çevrimiçi ortamda dinleyici etkileşimlerinin netnografik analizi: Forumtr/müzik örneği*. (Yüksek lisans tezi). Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Trabzon.

Sarıyer, N., Gülmez, B. (2023). Sesimi duy: Üçüncü taraf şikâyet davranışlarının netnografi ile belirlenmesi. *Journal of Awareness*, 8 (4), 487-498.

Satır, M. E. (2021). Yeni medya ve nostalji: TRT arşiv üzerine bir değerlendirme. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (24), 116-129.

Saygın, E. P. (2019). *Dijital kabile kültüründe satın alma davranışını etkileyen grup dinamiklerini anlamaya yönelik netnografik bir araştırma*. (Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Saygın, E. P., Arca, N. F. E. (2020). Dijital kabile kültüründe satın alma davranışını etkileyen grup dinamiklerini anlamaya yönelik netnografik bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (1), 281-303.

Seçilmiş, E. (2022). *Pazarlama iletişiminde dijital platform stratejileri üzerine netnografik bir inceleme: Netflix örneği*. (Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sejfula, M. (2023). *Biyopolitika bağlamında sosyal medyada beden aşağılama ve beden olumlama: Instagram üzerine netnografik bir inceleme*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Serkan, G. (2023). Netnografi ile müşteri deneyimlerinin incelenmesi: siirt büryanı örneği. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (14), 1-19.

Sever, Ö. (2020). *Futbolda taraftar şiddeti eril dil kullanımı: Türkiye'deki futbol takımlarının kurumsal Twitter hesaplarına netnografik inceleme*. (Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Sezer, B. (2022). *Bir ifade biçimi olarak annelerin Instagram'da mizahi caps üretimi üzerine netnografik bir inceleme*. (Doktora tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Sezgin, A. A. (2016). Türkiye'de Instagram fenomenleri: Sosyal paylaşım ağlarında inşa edilen yaşamların kültürel analizi. *Journal of International Social Research*, 9 (43).

Şafak, D. (2017). Etnografi'den netnografi'ye sanal ortamda kurşun dökme:" sen bi kurşun döktür". *Milli Folklor*, 29 (116).

Şahin, G. (2023). *Sivas ve Afyonkarahisar illeri için netnografik bir araştırma: Tüketici deneyimlerinin incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Şahin, G., Şahin, D. (2023). Sivas ve Afyonkarahisar illeri için netnografik bir araştırma: tüketici deneyimlerinin incelenmesi. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 42-60.

Şeker, C. (2023). *Türkiye'de aşı karşıtlığı sosyal medya üzerinden nasıl yayılıyor?: Netnografi yöntemi ile aşı karşıtlığı ölçeği geliştirilmesi*. (Doktora tezi). Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Şenkardeş, İ. Ç. G. (2023). Blokzincir tabanlı merkeziyetsiz platformların sosyal medya iletişiminde yarattığı paradigma değişimi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (65), 1-17.

Şimşek, B., Şimşek, G. (2021). Influencer marketing on social networks: Influencer motives and their perceived authenticity. 4th International" Communication in The New World" Congress.

Tiryaki, S., Karakuş, M. (2023). Türkiye'de kadın futbolcuların Instagram'da benlik sunumu. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2), 969-982.

Tokay Argan, M., Demiray, S., Mersin, S. (2019, Aralık 12-13). Kadın sağlığı, sanitasyon ve sürdürülebilirlik bağlamında menstrual kapkullanımına yönelik netnografik bir çalışma [Tam Metin]. 4th International Congress Onwoman And Child Health And Education, Ankara, s. 311-313.

Uca, S., Karahan, S. (2022). Çevrimiçi rehberli sanal turlara katılan ziyaretçi deneyimleri: Airbnb örneği. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 4 (2), 108-122.

Uğur, İ. (2018). *Netnografi tekniği ile şehir otellerinde hizmet kalitesi algısı ölçeği geliştirilmesi: Ankara ilinde 4 ve 5 yıldızlı otel işletmeleri üzerine bir uygulama*. (Doktora tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Uslu, G. (2023). *Gönüllü gözetim bağlamında gerçekleşen dijital dilencilik: Tiktok kullanıcı profilleri üzerine bir netnografi çalışması*. A. B. Darı (Ed.). *Dijital Çağda Medya Araştırmaları*, (115-143). Paradigma Akademi.

Uslu, Ş. (2023). *Üretiminden dağıtımına dijital korsan kitaplar: Netnografik bir alan araştırması*. (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uzun, F. V. (2023). Tripadvisor ziyaretçi yorumlari ile hatay arkeoloji müzesi'nin depremler öncesi durumunun değerlendirilmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(İhtisaslaşma), 18-41.

Wallace, R., Costello, L., Devine, A. (2018). Exploring sense of community among early childhood education and care professionals through the Supporting Nutrition for Australian Childcare (SNAC) website. *Australasian Journal of Early Childhood*, 43 (4), 23-32.

Wang, F. Wang, F., Lin, Z. (2024). 'There are no restrictions on me': A netnographic approach to amateur subtitling from the perspective of translanguaging. *International Journal of Multilingualism*, 1-19.

Yazan, B. (2015). Adhering to the language roots: Ottoman Turkish campaigns on Facebook. *Language Policy*, 14, 335-355.

Yetim, G., Dursun, M. T., Argan, M. (2021). Boş zaman seyahatleri temelinde airbnb deneyimlerine netnografik bir bakış. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 1524-1540.

Yetim, G., Buran, İ., Argan, M., Özer, A. (2021). Vejetaryen olmak ya da olmamak: Netnografik perspektiften vegan-vejetaryen sanal toplulukları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (3), 1193-1217.

Yıldırım, İ. (2022). *İnternet folkloru / netlore ve kültür endüstrisi bağlamında Age of Wushu adlı çevrim içi bilgisayar oyunu üzerine netnografik incelemeler*. (Yüksek lisans tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Yıldırım, Y. (2022). *Alternatif gazetecilik platformu olarak Youtube: Cüneyt Özdemir ve Nevşin Mengü Youtube haber kanalları üzerine netnografik bir analiz*. (Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Derleme Makalesi ● Review Article *DOI: 10.21547/jss.1609248*

Özgürlükten Bıkkınlığa: Georg Simmel'in Sosyolojik Perspektifinde Kent ve Duygu İlişkisi

From Freedom to Boredom: The Relationship between City and Emotion in Georg Simmel's Sociological Perspective

Nazife GÜRHAN[a*] Adnan ÇETİN[b]

[a] Doç. Dr., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Batman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7590-0095
[b] Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mardin / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7554-2195

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 29 Aralık 2024
Kabul tarihi: 27 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Georg Simmel,
Kent,
Duygular,
Özgürlük,
Bıkkınlık.

ÖZ

Mekânsal boyutlarıyla ve içinde var olan toplumsal ilişkilerle her zaman sosyolojinin inceleme konusu olan kentler aynı zamanda içerisinde duygusal deneyimlerin de yoğun bir şekilde tecrübe edildiği mekânlardır. Ancak yapılan çalışmalarda kentin duygusal boyutunun çoğu zaman göz ardı edildiği görülmektedir. Sosyolojide kent ve duygu ilişkisinin kökenleri Simmel'e kadar götürülebilir. Georg Simmel özellikle kent üzerine yaptığı çalışmalarında döneminde rasyonalitenin karşısına konumlanmış ve inceleme alanının dışında tutulmuş duyguları da analizlerine dahil etmiş ve kentli insanın duygusal değişimini incelemiştir. Bu çalışmanın amacı Simmel'in sosyolojisindeki kent ve duygu ilişkisine dair söylemlerin neler olduğunu açığa çıkarmaktır. Bu bağlamda Georg Simmel'in kent ile ilgili metinlerindeki duyguların toplumsal görünümüne dair analizlere yer verilmiştir. Çalışmada Simmel'in kent ile ilgili çalışmalarında özgürlük, bezginlik/bıkkınlık ve kayıtsızlık gibi duyguların ön plana çıktığı görülmektedir. Simmel, kentte bireyin bitmek bilmeyen bir mücadele içerisinde olduğunu; metropolün hızı ve kalabalığı karşısında aşırı uyarılmışlıktan dolayı bezgin ve bıkkın bir tavır sergilediğini belirtir. Günümüzde "tükenmişlik sendromu" olarak da sıklıkla anılan bu duygu durumunu Simmel'e göre modern bireyler kentte sıkça tecrübe etmektedir. Birey kentte karşılaştığı yabancıların yoğunluğuna karşı geliştirdiği kayıtsızlık duygusuyla da bir anlamda kendini korumaya çalışmaktadır. Sonuçta Simmel'e göre kentte bireyler bir yandan bireyselleşmenin getirdiği özgürlük duygusunu tadarken bir yandan da bezgin ve kayıtsız bir ruh hâline bürünmüşlerdir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: December 29, 2024
Accepted: March 27, 2025

Keywords:
Georg Simmel,
City,
Emotions,
Freedom,
Boredom.

ABSTRACT

Cities, which have always been the subject of sociology with their spatial dimensions and the social relations that exist within them, are also places where emotional experiences are intensely experienced. However, it is seen that the emotional dimension of the city is often ignored in studies. The origins of the relationship between the city and emotion in sociology can be traced back to Simmel. Georg Simmel, especially in his studies on the city, included emotions, which were positioned against rationality and excluded from the field of study in his period, in his analyzes and examined the emotional change of urban people. The aim of this study is to reveal the discourses on the relationship between the city and emotion in Simmel's sociology and to try to reveal his emotional view of the city. In this context, the social appearance of emotions in Georg Simmel's texts on the city is analyzed. In the study, it is seen that emotions such as freedom, boredom, boredom and indifference come to the fore in Simmel's works on the city. Simmel states that the individual in the city is in an endless struggle; he displays a weary and bored attitude due to overstimulation in the face of the speed and crowds of the metropolis. According to Simmel, this emotional state, which is often referred to as "burnout syndrome" today, is frequently experienced by modern individuals in the city. In a sense, the individual tries to protect himself with the feeling of indifference he develops against the density of strangers he encounters in the city. As a result, according to Simmel, while individuals in the city taste the sense of freedom brought about by individualization, they have also become weary and indifferent.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: nazife.gurhan@batman.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Cities are spatial areas of a certain size where individuals with various ethnic, religious, cultural and class differences live together intensively. Cities have always been the subject of sociology with their spatial dimensions and the social relations that exist within them. However, despite the widespread socio-spatial perspective on the city, we can say that the emotional dimension of the city is often neglected.

The origins of the relationship between city and emotion in sociology can be traced back to Simmel. Georg Simmel dealt with the subject of emotions, which were positioned against rationality and excluded from the field of study in his time. Especially in his studies on the city, Simmel included emotions in his analyses and examined the emotional change of urban people.

This study, which deals with the relationship between the city and emotion, tries to understand how emotions are revealed in the city and what are the effects of emotions on the spatial practices of individuals. Stating that cities have an emotional dimension in addition to the physical/spatial dimension, which includes an architectural structure, as well as the social dimension where social relations exist, this study aims to examine the origin of the city-emotion relationship through Simmel. The main purpose of the study is to reveal the discourses on the relationship between the city and emotion in Simmel's sociology and to reveal his emotional view of the city. Primarily based on Simmel's works, this study is based on descriptive and literature review. The study will analyze the social appearance of emotions in Georg Simmel's texts on the city. It can be said that this study, which explores the relationship between the city and emotion in Simmel's works, is unique in terms of filling the gap in the literature on the subject.

Simmel highlights the role of emotions prominently when dealing with many topics such as culture, individualization, metropolitan life, fashion and money. In his work, he states that emotions are both a product of social interactions and a driving force in the emergence of these interactions. Just as the individual experiences many emotions in his/her relationships in daily life, he/she also experiences various emotions in his/her relationship with the city. Simmel states that especially urban life causes significant changes in the emotions of individuals. It is seen that certain emotions come to the fore in Simmel's studies on the city. Because according to Simmel, modern individuals experience similar emotions in the city. In the context of the study, the prominent themes are the feelings of freedom, boredom and indifference.

In the context of the study, according to Simmel, one of the prominent emotions in the city is the feeling of freedom. According to him, the city offers the individual the opportunity to be free. In addition, the individual can remain himself/herself in the urban environment or hide himself/herself in the crowds and exhibit different behaviors. He emphasizes that the factor that directs the social relations of individuals living in the city and shapes their lives is the alluring mystery of urban life. The main point of this mystery is 'money'. According to Simmel, individual freedom emerged with the development of urbanization on the one hand and the money economy on the other.

One of the prominent emotions in Simmel's works on the city is the feeling of boredom. According to Simmel, this emotion, which is often referred to as "burnout syndrome" today, is frequently experienced by modern individuals in the city. According to him, modernity has produced a personality typology that is unexciting, joyless, lifeless, tiresome and indifferent. The reason for this is the excessive stimulation of metropolitan life. A very busy and compressed life, constantly stimulated nerves and lives spent in the pursuit of pleasure have made modern people bored.

The other emotion we encounter in Simmel's work is the feeling of indifference. Simmel states that in the dense and diverse world of the city, the individual is constantly presented with countless possibilities. The individual is constantly confronted with strangers, which makes it impossible to establish any deep personal relationship. Therefore, the individual adopts a cautious and impersonal stance in response to the multiplicity of stimuli in the dense and diverse environment of the city. According to Simmel, the sense of indifference has turned into a defense mechanism through which the urban individual mentally protects himself.

As a result, Simmel states that the individual in the city is in an endless struggle; he is exhausted and bored due to overstimulation in the face of the speed and crowds of the metropolis. In a sense, the individual tries to protect himself with the sense of indifference he develops against the density of strangers he encounters in the city. Therefore, while individuals in the city taste the feeling of freedom, they are also in a weary and indifferent mood.

Giriş

Kentler çeşitli etnik, dini, kültürel ve sınıfsal farklılıklara sahip bireylerin yoğun bir şekilde bir arada yaşadığı belirli büyüklükteki mekânsal alanlardır. Kentler mekânsal boyutlarıyla ve içinde var olan toplumsal ilişkilerle her zaman sosyolojinin inceleme konusu olmuştur. Ne var ki kente yönelik yaygın sosyo-mekânsal bakış açısına karşılık kentin duygusal boyutunun çoğu zaman ihmal edildiğini söyleyebiliriz.

Bireyler çevreleriyle her zaman duygusal ilişki içerisindedir. Kimi zaman doğdukları ev onlar için duygusal bir anlam ifade ederken kimi zaman yaşadıkları bir olaya tanıklık eden bir mekân mutluluk/mutsuzluk, kayıp, hüzün, sevinç, özlem gibi duyguları çağrıştırabilir. Bazen de kentin bir mekânında kolektif olarak yaşanan bir olay kentin toplumsal hafızasında bazı duyguları uzun yıllar boyunca canlı tutabilir. Sinop cezaevini ziyaret eden turistlerin benzer duygusal deneyimleri tecrübe etmesi bu duruma güzel bir örnektir (Öztürk, 2022). Buradan hareketle kentlerde duygusal deneyimlerin oldukça çeşitli olduğunu söylemek mümkündür.

Aydınlanma düşüncesinin rasyonalite vurgusu, duyguların ikinci planda kalmasına ve müstakil bir alan olarak sosyolojik incelemenin dışında tutulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla sosyolojide duygular konusunun incelenmesinin 1970'li yılları bulduğu söylenebilir (Yücedağ, 2023, s. 7). Her ne kadar sosyolojinin duyguları göz ardı ettiği düşünülse de sosyolojinin kurucu isimlerinin bile -Durkheim, Weber, Marx- çalışmalarında kendi ilgi alanları dahilinde az da olsa duygulardan bahsettiklerini hatta duygular sosyolojisinin ilk tohumlarını attıklarını söyleyebiliriz. Örneğin Durkheim hem intihar hem de din ile ilgili çalışmalarında duygulara sıklıkla değinmektedir. Ancak Simmel'in çağdaşlarından daha çok duygular meselesine eğildiği belirtilmelidir. Simmel özellikle kent üzerine yaptığı çalışmalarında duyguları da analizlerine dahil etmiş ve kentli insanın duygusal değişimini de inceleme konusu yapmıştır.

Kent ve duygu ilişkisini ele alan bu çalışma kentte duyguların mekânda nasıl açığa çıktığını ve bireylerin mekânsal pratiklerinde duyguların etkisinin neler olduğunu anlamaya çalışmaktadır. Kentlerin mimari bir yapılanmayı içeren fiziksel/mekânsal boyutunun yanı sıra toplumsal ilişkilerin var olduğu toplumsal boyuta ek olarak duygusal bir boyuta da sahip olduğunu belirten bu çalışma, kent duygu ilişkisinin kökenine dair Simmel'in perspektifinden bir inceleme yapmayı amaçlamaktadır. Simmel'in sosyolojisindeki kent ve duygu ilişkisine dair söylemlerin neler olduğunu açığa çıkarmak ve onun kente duygusal açıdan bakışını ortaya koymak çalışmanın temel amacıdır. Öncelikle Simmel'in eserlerini temel alan bu çalışma deskriptif ve literatür taramasına dayanmaktadır. Çalışmada Georg Simmel'in kent ile ilgili metinlerinde duyguların toplumsal görünümüne dair analizlere yer verilecektir. Simmel'in eserlerindeki kent ve duygu ilişkisini serimleyen bu çalışmanın literatürdeki konuyla ilgili boşluğu doldurması açısından özgün olduğu söylenebilir.

Simmel'in Kent Sosyolojisine Kısa Bir Bakış

Berlin'de dünyaya gelen Georg Simmel (1858-1918), bireyle toplum arasındaki etkileşimler ile ilgili yaptığı çalışmalarla modern sosyolojinin kurucularından biri olarak kabul edilir. Bu bağlamda Frisby (1989, s. 46), Simmel'i "modernliğin ilk sosyoloğu" olarak tanımlar. Toplumun kendi içine kapalı, mutlak bir kendilik olmadığına işaret eden Simmel (2015, ss. 16-18), modernitenin toplumsal gerçekliğinin bitip tükenmeyen bir akış olarak yaşanmasını başka bir ifadeyle akışkan bir gerçekliğin var olduğunu belirtir. Bunu tanımlayan en iyi kavram da etkileşim ile toplumsallaşmadır. "Her şeyin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu düzenleyici bir dünya ilkesi" Simmel'in sosyolojisindeki temel noktadır. Bu ilkeye göre toplumsal yapılar ve bireyler, birbirleriyle sürekli etkileşim hâlinde olup, dünyanın her noktasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel dinamikler birbirini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Ayrıca

bu durum modernitenin temel özelliğidir. Ona göre sosyoloji, "şeyleşmiş bir toplum kavramını değil, öncelikle toplumsal etkileşimi, toplumlaşma biçimlerini, ardından da toplumun fenomenolojik yapısını" ele almalıdır (Frisby, 2003, s. 19). Simmel, geleneksel makro-mikro ayrımından ziyade toplumun dinamik ilişkiler ve süreç bağlamında ilişkisel bir çözümlemesini yapar (Pyyhtinen, 2016, s. 103).

İçinde doğduğu Berlin kentinin kozmopolit metropol yapısının Simmel'in kişilik özelliklerinin ve düşüncelerinin oluşumunda önemli bir rol oynadığına çoğunlukla değinilmektedir (Birkan, 2009, s. 12). Keskin ve Çelikel'e (2023, s. 445) göre Simmel, modern Berlin kentinde etnik ve dini kökeni nedeniyle ayrıştırılan bir gruba mensuptur. Buradan hareketle Simmel'in hem toplumun içinde hem de dışında olduğu söylenebilir. Bu durum onun sosyolojik bakış açısını da etkilemiştir. Döneminde çağdaşlarının makro sosyoloji tartışmalarının aksine Simmel etkileşim, formlar ve geometriyi teorisine eklemiş; *metropol, moda, para ve gizlilik* gibi kimsenin incelemeye değer görmediği konuları ele almıştır.

Simmel, yaşadığı dönemin toplumsal yapısını analiz ederken, kent hayatının bireyler üzerindeki etkilerini ekonomi ile ilişkilendirmiş ve modern kent sosyolojisinin temellerini atmıştır. Ona göre, para ekonomisi, toplumsal ilişkileri nicel hâle getirerek bireylerin birbirleriyle kurduğu bağları biçimsel ve hesaplanabilir kılarken, aynı zamanda bireyselleşmeyi teşvik eden bir unsur olmuştur. Bu bağlamda para, sadece bir değişim aracı değil, bireylerin özerkliğini güçlendiren ve toplumsal dinamikleri dönüştüren merkezi bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Simmel, 2014, s. 279).

Simmel'in kent sosyoloğu unvanını almasını sağlayan çalışması "Metropol ve Zihinsel Yaşam" adlı makalesidir. Hatta Wirth (1925, s. 219), Simmel'in bu makalesini "sosyolojik açıdan kent üzerine yazılmış en önemli makale" olarak görür. Kenti fiziksel sınırlarından ziyade sosyolojik sınırlarıyla tanımlayan Simmel için "kent, içerisindeki toplumsal etkileşimler üzerinde temel bir etkisi olan kendine özgü bir toplumsal mekân olsa da sosyolojik sonuçları olan mekânsal bir kendilik değil, mekânsal olarak oluşmuş sosyolojik bir kendiliktir. Metropol sadece toplumsal farklılaşmanın karmaşık toplumsal ağların yoğunlaşma noktası olmakla kalmaz, aynı zamanda sınırları belirsiz toplulukların, kalabalıkların mekânıdır. Bu kalabalıkların kendiliğinden tavırlarının bir nedeni de kendilerini ya açık ya da çok geniş bir mekânda bulmalarıdır" (Simmel'den akt: Frisby, 2003, ss. 27-28). Simmel'e (2000, s. 168) göre metropolde bazen belirli bir düzen içerisinde bazen de çatışma hâlinde olan her an akan ve değişen görüntüler vardır. Bu görüntülerin ortak özelliği ise baş döndürücü bir hızla sürekli akan "ömürsüz izlenimler"- olmalarıdır. Yani anlık, gelip geçici ve hızla kaybolan görsel izlerdir.

Simmel, Marx, Durkheim ve Weber'in aksine, kenti yalnızca toplumsal sorunların bir sahnesi olarak görmekle yetinmemiş, bireylerin kentsel yaşam içindeki deneyimlerine de odaklanmıştır. Kentsel mekânın, bireysel faillerin tutum ve davranışlarıyla şekillendiğini vurgulayan bu yaklaşımı, kent sosyolojisine yeni bir perspektif kazandırmıştır. Bu doğrultuda, onun kent analizleri, birey ve toplum arasındaki etkileşimi merkeze alarak daha sonraki kent çalışmalarına yön veren önemli açılımlar sunmuştur (Esgin, 2016, s. 22). Simmel, bir yandan sosyolojiyi bireysel eylemlerle, insani duygular ve gündelik yaşamı inşa eden etkileşimlerle ilişkilendirmiş, diğer yandan da başta mekânsallık ve uzam olmak üzere çatışma ve kültür gibi konularda önemli görüşler geliştirmiştir. Dolayısıyla Simmel, hem Chicago okulu aracılığıyla hayat bulan gündelik hayat sosyolojisi odaklı kuramcıların hem de kenti mekân ve gündelik hayat üzerinden okuyan ve Marxist geleneği takip eden bazı kent kuramcılarının başvurduğu bir isim hâline gelmiştir. Simmel, kent analizine kentsel gündelik hayat deneyimlerini dahil etmiş ve kente yalnızca uzamsal ve mekânsal bir olgu olarak değil, modernlik, kapitalizm,

bireysellik, çatışma, duyular, uzmanlaşma ve para gibi oldukça farklı parametreler üzerinden yaklaşmıştır (Esgin, 2016, ss. 32-33).

Simmel, kentli bireyin onu kuşatan kentsel etkilerle aşırı uyarılması ve ikincil ilişkilerin yaygınlaşması yoluyla yalnızlaşmasının, hayatın entelektüalizasyonunun, anonim bir değer olarak paranın yarattığı yeni ilişkiler sistemini, anonimleşmenin, modern öznenin, modanın, temel etkinliği okuma olan kütüphane bireyinin ve düşünürün gerektirdiği yeni kültürü ileri görüşlülükle analiz etmiştir. Onun için bir ideal kent tanımlamasından ziyade içinde bulunulan metropolü ve onun yarattığı kültürü anlamak daha önemlidir (Arlı, 2012, s.125).

Simmel, kent analizinde modernliğin dinamiklerini, mekânsal yapıların birey üzerindeki etkilerini, toplumsal iş bölümünü ve paranın kent yaşamındaki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra, bireylerin duyusal deneyimlerinden kolektif bilinçteki dönüşümlere, toplumsal çatışma ve etkileşim biçimlerinden zihinsel uyum mekanizmalarına kadar geniş bir perspektifle kenti ele alarak, birey ve toplum arasındaki ilişkilere dair kapsamlı bir teorik çerçeve sunmuştur (Esgin, 2016, s.41).

Simmel, modernliği analiz ederken "psikolojik mikroskobi"nin önemine işaret eder. Ona göre toplumu anlamak için toplumsal ilişkilerdeki hassas görünmez bağların dikkate alınması gerekir (Frisby, 2012, s.78). Dolayısıyla mikro kuramsal analizlerle sosyolojiye katkı sunan Simmel'in psikoloji ve sosyal psikolojinin de öncü isimleri arasında yer aldığı söylenebilir. Kısacası Simmel, içinde yaşadığı dönemde geleneksel sosyolojinin ilgi alanı dışında kalan toplumsal ilişki biçimleri ve etkileşim düzeyleri başta olmak üzere gündelik hayat pratiklerine dair önemli sayılabilecek analizlere çalışmalarında yer vermiştir.

Simmel'e Göre Kentte Tecrübe Edilen Duygular

Comte, Durkheim ve Weber gibi diğer klasik isimlerle birlikte Simmel, duygular sosyolojisinin öncülerinden biri olarak görülmektedir (Shilling, 2002, s.12). Hatta Durkheim ve Weber gibi çağdaşı sosyologların metinlerinde duygular açık bir şekilde işlenmezken Simmel'in özellikle modern hayatın ritmik toplumsal etkileşimlerine dair analizlerinde duygular pek çok yerde konu edilmektedir (Cerulo ve Rafele, 2022, s.81).

Simmel, kültür, bireyselleşme, metropol hayatı, moda ve para gibi pek çok konuda duyguların rolünü belirgin bir biçimde öne çıkarmaktadır. Onun eserlerinde duygular, toplumsal etkileşimlerin ürünü olmakla birlikte bu etkileşimlerin ortaya çıkmasına neden olan birer kaynak olarak da görülmektedir. Onun ortaya koyduğu toplumsal tipler bir boyutuyla belirli duyguların saf temsilcileri olarak kabul edilebilir (Cizreli ve Üstün, 2022, s.70).

Kente dair yaptığı çalışmalarında Simmel, bireylerin yeni yaşam alanlarında hayatlarını sürdürebilmek için ne türden yeni psikolojik ve sosyal stratejiler geliştirdiklerini gözler önüne sererek bu yaşam alanlarının önceki yerleşim yerlerinden farklılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. İnsanların kentle nasıl başa çıktıklarına odaklanarak, kent yaşamının niteliğini ve pratiğini kavramaya çalışan Simmel, "kentte yaşayanların kent yaşamına, duyguları körleştiren ya da onları yok eden, her şeyden bıkmış bir tutum ve 'bütün bunları daha önce gördük' şeklinde bir anlayış benimseyerek adapte olduklarını düşünür. Ona göre bu türden başa çıkma mekanizmaları olmadan kent ortamı katlanılmaz bir yer olacaktır" (Giddens, 2014, s.127).

Simmel'e göre modernlik ve modern kentsel gündelik hayat, etkileşimin duygusal boyutunu değiştirmiştir. Modernlikle birlikte "kültür inceldikçe bütün duyguların algısal keskinliğinin azaldığı, fakat hoşlanma ve hoşlanmama vurgusunun arttığı bir gerçektir". Simmel'e göre, modern insanın duyguları körelmiştir. Modern gündelik hayatın akışı içinde sayısız şeyle karşılaşan modern kent insanı için bunlar çoğu zaman itici ve tahammül edilemezdir. O yüzden modern kent insanı geleneksel toplumlardaki gibi bağlayıcı ilişkilere

hemen giremez. Bu da yalıtılmışlığın artmasıyla birlikte bireysel alanın sınırlarının daha keskin bir biçimde çizilmesine yol açar (Simmel, 2009, ss. 229-230).

Birey, gündelik hayat içerisindeki ilişkilerde birçok duyguyu tecrübe ettiği gibi kent ile ilişkisinde de çeşitli duygulanımlar yaşamaktadır. Ancak Simmel'in kent ile ilgili çalışmalarında belli başlı bazı duyguların ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü Simmel'e göre modern bireyler kentte benzer duygular tecrübe etmektedir. Bu duygular ise özgürlük, bezginlik/bıkkınlık ve kayıtsızlık duygularıdır.

"Kent Havası İnsanı Özgür Kılar": Özgürlük Duygusu

"Stadtluft macht Manfrei" -Kent havası insanı özgür kılar- şeklindeki bir Alman atasözü kırsal alanların aksine kentin kamusal mekânlarının bireylere eşitlik ve özgürlük getireceğine vurgu yapar. Benzer şekilde Simmel de kent ile ilgili çalışmalarında kentte bireylerin özgürlük duygusunu yaşadıklarına işaret eder. Ona göre kent, bireye özgür olma imkânı sunar. Ayrıca birey kent ortamında kendi olarak kalabileceği gibi kalabalıkların içinde kendini gizleyerek farklı davranışlar da sergileyebilir. Kentte yaşayan bireylerin toplumsal ilişkilerini yönlendiren ve onun hayatını biçimlendiren etkenin kent yaşamındaki cezbedici gizem olduğunu vurgular. Bu gizemin temel noktası da 'para'dır (Dirlikyapan, 2011, ss. 42-43). Başka bir ifadeyle Simmel'e göre bireysel özgürlük, bir yandan kentleşmenin diğer yandan da para ekonomisinin gelişimiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Simmel'e göre "para ne kadar soyutlaşırsa, o kadar çok "tanrısal" bir özellik kazanmaktadır. Serbest bırakılmış bir para ekonomisi, bazı insanlara inandıkları "eski dinlerinden" daha fazla bireysel özgürlük ve maddi olanaklar tanımaktadır. Ancak bu özgürlüğün manevi, ahlâkî, bedensel ve sosyal bedelleri de bulunmaktadır. Bunlar mağruriyet, nevrasteni (sinir zayıflığı), duyarsızlık ve kayıtsızlıktır" (Seyyar ve Aysoy, 2023, ss. 278-286).

Metropol hayatındaki güçlü iş bölümü ve farklılaşma bireyselleşmeyi ve dolayısıyla özgürlüğü güçlendirmektedir. Aynı zamanda bu güçlü iş bölümü güçlü bir nesnel kültür alanına yol açmıştır. Ancak iş bölümünün bireyden beklediği tek yönlü faaliyet öznel kültürün ahlak, maneviyat ve idealizm alanlarında zayıflıklarına neden olmuştur. Birey tek yanlı bir faaliyetle meşgul olduğu oranda kişiselliğini kaybetmekle karşı karşıyadır. İnsan, muazzam bir örgütlenmede sadece bir dişli hâline gelmiştir. Dolayısıyla metropol bireysel olan her şeyi içine alarak büyüyen bu kültürün sahnelendiği bir alana dönüşmüştür (Simmel, 2015, ss. 100-101).

Simmel'e (2009, s.233) göre, "bireyi kuşatan çevre ne kadar genişlerse varlık ve eylemdeki bireysellik de o kadar artar. Etkileşimde ise sosyal ilişkilerin sayısı bir yandan yoğunlaşırken diğer yandan da ilişkinin kurulduğu alanla bağ gitgide zayıflamaktadır. Bu şekilde oluşan çok farklı ve gevşek ilişkiler alanı, bireysel özgürlüğün artışına yol açabilmektedir" (Gültekin, 2007, s.240). İnsanın bağlı olduğu çevre, grup sayısı ne kadar az ise bireysel özgürlüğü de o kadar sınırlandırılmıştır (Simmel, 2015, ss. 235-236). Benzer bir insan grubu ile süreklileşen ilişkiler çerçevesinde bireysel özgürlük alanı daraldığı gibi farklılaşma ihtiyacı da azalır. Ancak etkileşimlerin sayısı, hızı ve çeşitliliği arttıkça insan, kendisini bir gruba daha az ait hisseder. İnsanlar artık birbirlerine ne tam uzak ne de tam yakın hâle gelir (Cizreli ve Üstün, 2022, s. 82).

Simmel tam da bu noktada "yabancı" kavramından bahseder. Yabancı kimseler sabit değildir. Grupların içine girerler ama grupların tarafgir eğilimlerine tam olarak bel bağlamış kimseler de değildirler (Simmel, 2015, ss.149-153). Yabancının özelliklerinden biri nesnel olmasıdır. Onun nesnelliği çoğu zaman gelip geçici olmasından dolayıdır. "Yabancı grubun belli bileşenlerine ve tarafgir eğilimlerine köklü bir biçimde bağlanmış olmadığından bütün bunların karşısına belirgin bir biçimde nesnel bir tavır takınarak çıkabilir. Bu durum uzaklık ve yakınlıktan, kayıtsızlık ve müdahil olmaktan oluşan ayrı bir yapıdır. Nesnellik, özgürlük olarak

da tanımlanabilir. Nesnel insan algısını, anlayışını ve verileri değerlendirme tarzını ön yargılı hâle getirebilecek bağlarla bağlı değildir. Yabancı, pratik ve teorik açıdan daha özgür olandır. Durumları daha az önyargıyla inceler. Daha genel ve daha nesnel standartlarla değerlendirir ve eylemlerini gerçekleştirirken eli kolu adetler, dini kaygılar veya önceki emsallerle bağlanmaz. Yabancıya nesnellik karakterini kazandıran yakınlık-uzaklık oranı pratik ifadesini onunla kurulan ilişkinin daha soyut bir doğası olmasında da bulur" (Simmel, 2009, ss. 150-151).

Bezginlik/Bıkkınlık Duygusu

Simmel'in kent ile ilgili çalışmalarında öne çıkan duygulardan biri de bezginlik/bıkkınlık duygusu (blasé attitude)dur. Günümüzde çoğu zaman "tükenmişlik sendromu" olarak da bilinen bu duyguyu Simmel'e göre modern bireyler kentte sıkça yaşamaktadır. Simmel'e (2009, s. 318) göre "metropol kişilik tipinin ruhsal temelini, sinirsel uyarıcıların yoğunluğu oluşturur. Bu iç ve dış uyarıcılardaki hızlı ve kesintisiz değişimden kaynaklanır. Ona göre modern asabi kişiliğin ruhsal ön koşullarını yaratan metropolün kendisidir. Hep yeni olan ve sürekli değişen izlenimler doğuran kesintisiz duyu bombardımanı, en uç biçiminde nevrastenik kişiliği yaratır. Gittikçe kişi, birbiri ardınca akın eden bu izlenimler ve karşılaşmalar silsilesiyle başa çıkamaz hâle gelecektir. Bu durum, bireylerin toplumsal, fiziksel çevreleri ile kendileri arasına mesafe koyma girişimleri ile sonuçlanır". Simmel, bu mesafeyi modern döneme özgü bir "duygusal özellik" olarak değerlendirir. Bu durumun yarattığı patolojik bozukluk ise, nesnelerle fazla yakın temastan duyulan korku anlamına gelen *agorafobi*'dir. Bireyin dışsal uyaranlara karşı aşırı hassasiyet geliştirmesi, her müdahalenin ona rahatsızlık veya psikolojik baskı olarak yansımasına yol açar. Modern döneme özgü olan ve bireyin giderek daha fazla kayıtsızlaştığı dışsal unsurlar karşısında ezilmişlik hissi, para ekonomisinin etkisiyle toplumsal ilişkilerin nesneleşmesini en uç noktaya taşımıştır. Bu süreç, kentsel yaşamda bireyin toplumsal çevresiyle arasına mesafe koymasını zorunlu hâle getirmektedir (Frisby, 2003, s. 24).

Simmel'e göre modernite, heyecansız, neşesiz, cansız, bezdirici ve kayıtsız bir insanı üretmiştir. Metropol hayatının aşırı uyarıcılığı bireylerde çeşitli psikolojik semptomların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Modernitenin beraberinde getirdiği üretim süreciyle birlikte kentlerin nüfusları hızlı bir şekilde artmıştır. Dolayısıyla büyük kentlerde yoğunlaşan farklı kültürlere sahip insanlar kentleri karmaşık hâle getirmiştir. Bunun sonucunda Simmel'e göre insanlar daha da asabileşmekte ve kendilerine yabancılaşmaktadır. Ona göre toplum modernleşirken bireyler ruhsal çöküntüyle dolu yaşam çerçevesinin dışına çıkamamaktadır (Frisby, 2012, s. 78). Benzer şekilde Mestrovic'e (1994, s.42) göre, Simmel için modern insanın en önemli sorunu hayatındaki amaçlar ve araçlar arasındaki bağlantının kopmasıdır. Bu durumda insan kendi özüne dönemeyerek doğasıyla olan bütün bağını koparmaktadır.

Simmel'e göre küçük kasabada yaşayan bireylerin kişilik yapıları huzura, rahatlığa, sakinliğe ve duygusal ilişkilere dayanırken, büyük kentte yaşayan bireylerin karakterleri sinirsel dinamiklerle bağlantılıdır. Ona göre sinirsel dinamiklerle çevrili sıkıntılı ortama verilen içsel tepki, nevrasteniye neden olmaktadır. Nevrasteninin sonucunda ise temas korkusu, bıkkınlık veya tükenmişlik gibi duygular ortaya çıkmaktadır (Simmel, 1903'ten akt: Seyyar ve Aysoy, 2023, s. 281).

Frisby'e göre, Simmel nevrasteniyi açıklarken kent hayatındaki toplumsal koşulları ve para ekonomisini merkeze alır. Başka bir deyişle kent hayatında rastlanan bu durumlar para ekonomisinin bir çıktısıdır. Para ekonomisinin getirdiği bu rahatsızlık verici durum, modern zamanlara özellikle de son dönemlere ait olgulardır. Bu nevrozun kökenleri, "doğadan giderek uzaklaşmada, para ekonomisine dayanan kent hayatının bizlere dayattığı o soyut varoluşta" yatmaktadır. (Frisby, 2003, ss. 23-24).

Para ekonomisinin hâkim olduğu toplumda her şeyin mübadele değeri adındaki ortak paydaya indirgenmesi yeni bir kişilik tipini de meydana getirmiştir. "Bu kişilik değerler arası farkları algılamasını sağlayacak melekelerini bütünüyle yitirmiştir. Onun gözünde her şey aynı donuklukta ve aynı griliktedir. Hiçbir şey uğruna heyecan duymaya değmez. Hayatın sunup sunacağı bütün olanakların eşit miktarda parayla elde edilebileceği olgusunu içselleştirmiş bir kimse mutlaka bıkkınlaşacaktır. Bıkkınlık, genellikle zevke doymuş insanlara atfedilir. Çünkü fazla güçlü bir uyarıcı, ona tepki verme yönündeki sinirsel yeteneği baltalar" (Simmel'den akt: Frisby, 2003, s. 26).

Çok yoğun ve sıkıştırılmış bir şekilde devam eden yaşam, sürekli uyarılan sinirler, zevk peşinde geçen hayatlar modern insanı bıkkınlaştırmıştır. Sürekli aynı şeylerle niceliksel bir artış içerisinde karşılaşmak bıkkınlığı derinleştirir. Sinirsel uyarıcılarını kaybetmiş, bıkkın kişi için nesneler, kazanma cazibesini de yitirmiştir (Simmel, 2018, ss. 238-239). İnsanlar sürekli olarak "ben bunu daha önce görmüştüm" ya da "bu benim için yeni bir şey değil" benzeri tavır takınırlar (Helle, 2014, s. 97). Böylece nesnel dünyayı değersizleştirerek kendilerini korumaya çalışırlar (Cizreli ve Üstün, 2022, s. 80).

Metropolde yaşama yönelik bıkkın tavırla, günümüzdeki söyleyişle "tükenmişlik"le, duygusal mesafe daha da artar. Bu tükenmişlik, haddinden fazla algısal ve duygusal uyarıcıyla bitkin düşmüş olan duyarlılıktan kaynaklanır. Bireylerin metropole kendilerini alıştırmaları birbirleriyle olan ilişkileriyle devam eder. Bu ilişkiler, altında hafif bir düşmanlık, hoşnutsuzluk ve antipatinin gizlendiği bir koruyucu örtüyle şekillenmiştir.

"Metropol arenasındaki katılımcılar birbirlerine toplumsal yaşama bağlılığı dayatmaktansa birbirleri arasında parçalı ve geçici işlerini idare etmelerine ve biricik içselliklerini korumalarına izin veren bir mesafe bırakırlar." Bireyler metropolde entelektüel ve bıkkın bir tavır takınarak ve birbirlerine karşı hoşnutsuzluk yaratan bir korumayı sürdürerek, duyarlılıklarına yönelik saldırıdan kendilerini koruyabilirler (Weinstein ve Weinstein, 2011, ss. 44-45).

Kısacası Simmel, modern metropolde yaşayan bireylerin fizyolojileri ile psikolojilerinin metropol hayatına yeniden uyumlandığını düşünmektedir. İç ve dış uyarıcıların sürekli ve kesintisiz değişimlerinden kaynaklanan sinirsel uyarı yoğunlaşmasının -Frisby'nin deyimiyle "nevrasteni"nin- kentin doğasından kaynaklandığını belirtir (Borden, 2011, s.160). Sonuçta renkli, heyecanlı ve çok tutkulu olarak düşünülen kent imajı yerini tiksinti, üstünkörü temas ve mesafe düşüncesine bırakmıştır (Simmel, 2015, s. 93).

Kayıtsızlık Duygusu

Simmel'in çalışmalarında karşılaştığımız diğer bir duygu ise kayıtsızlık duygusudur. Simmel, kentin yoğun ve çeşitli dünyasında bireye sürekli olarak sayısız olasılık sunulduğunu belirtir. Kişi sürekli olarak yabancılarla karşı karşıyadır ve bu da herhangi bir derin kişisel ilişki kurmayı imkânsız hâle getirir. Bu duruma verilebilecek tek makul tepki, bir "rezerv" (reserve) ve kişiliksizlik duruşunun benimsenmesidir (Burns, 2000, s.74). Başka bir deyişle kentin yoğun ve çeşitli ortamındaki uyarıcı çokluğuna karşılık bireyler temkinli ve kişisellikten uzak bir duruş benimsemektedirler.

Kırsal hayat daha yavaştır ve kır sakini hemen herkesi tanır ve herkesle samimi bir ilişki içindedir. Metropoldeki hayat formunun kesinliği ve netliği, gayri şahsi bir yapının oluşmasına yol açmaktadır. Mekânsal yakınlık ve fiziki darlığa rağmen insanlar arasındaki zihinsel mesafe fazladır (Simmel, 2008, ss. 103-104). Hayatın ritmi çok hızlıdır ve metropol insanının zihni bu hızlı ritim tarafından sürekli uyarılmaktadır. Hayatın yeni ritmine uyum sağlamaya çalışan benlik, rasyonel yönünü güçlendirir. Metropol insanı bilinci rasyonel yönde zorlayarak

duygularını baskılar. Böylece metropol insanı olaylar karşısında derinlikli yaklaşımlar sergileyemez ve tepkisini duyarsız kalabileceği bir faaliyet alanına taşır (Cerulo ve Rafele, 2022, s. 83). Simmel'e göre, "uyarılan sinirler öylesine uzun bir süre boyunca bütün güçleriyle tepki vermeye zorlanırlar ki, artık hiçbir şeye tepki veremez olurlar" (Simmel, 2015, s. 99).

Bu noktada Simmel (2016, s. 118), kayıtsızlık hâlinin sevgiye de yer bırakmadığını belirtir. Ona göre kent ortamındaki ilişkilerin mesafeliliği ve hızı insanların birbirine tiksinti ile yaklaşmasına neden olur. Fakat tiksinti karmaşık şehir hayatında insanları birbirinden uzaklaştıran değil aksine bir arada yaşamasını sağlayan bir duygudur (Simmel, 2015, s. 92). Karşılıklı gelişen bu tiksinti duygusu, içerisinde güvensizlik ve nefret duygularını da barındırır (Özyurt, 2007, ss. 114-116).

Kayıtsızlık duygusu kentli bireyin zihinsel olarak kendini koruduğu bir savunma mekanizmasına dönüşmüştür. Antipati gibi yıkıcı bir duygu bile kent yaşamında koruyucu bir etkiye sahiptir (Simmel, 2009, s.92). Simmel'e göre, modern yaşamın kaçınılmaz bir özelliği olan bu ruhsal mesafe, bireylerin metropoldeki yoğun ve karmaşık sosyal etkileşimlere dayanabilmesini sağlar. Toplumsal, ticari ve mesleki ilişkilerle iç içe geçen kent yaşamı, bireyleri fiziksel olarak yakınlaştırırken, toplumsal ilişkilerin nesneleşmesi, bireylerin içsel bir sınır geliştirmesine yol açar. Bu içsel mesafe, modern insanı kaosun içinde kaybolmaktan korur Aksi takdirde duyarlı ve gergin bireyler umutsuzluk içinde tamamen kaybolabilirdi (Simmel'den akt: Frisby, 2003, s. 25). Simmel'e göre bu ruhsal mesafe hiperestezi ve agorafobi örneklerinde olduğu gibi uç biçimler alabildiği gibi hayata karşı bıkkın bir tavırla kendini gösteren kayıtsızlık biçimini de alabilir.

Simmel'e göre (2015, s. 27), metropol ve kent yaşamında bireyler, kendilerini diğer insanlardan ve çevresindeki nesnelerden yabancılaştırarak korurlar. Bu durum, kent içindeki etkileşim biçimlerini etkileyerek, bireylerin birbirlerine uyguladığı dışsal mesafe'yi ortaya çıkarır. Bu mesafenin altında sadece kayıtsızlık değil, aynı zamanda yakın temas anlarında, nedenine bakılmaksızın, kolayca nefret ya da çatışmaya dönüşebilecek bir hoşnutsuzluk, karşılıklı yabancılaşma ve tiksinme duygusu da bulunur.

Sonuç

Mekânsal boyutlarıyla ve içinde var olan toplumsal ilişkilerle her zaman sosyolojinin inceleme konusu olan kentlerin ele alınmasında yaygın olarak sosyo-mekânsal bakış açısı kullanılmaktadır. Bu durum kentin duygusal boyutunun çoğu zaman göz ardı edilmesine neden olmuştur. Hâlbuki kentlerde duygusal deneyimlerin oldukça çeşitli olduğunu söyleyebiliriz. Sosyo-mekânsal ilişkilerin içerisinde örülü bir şekilde var olan duygusal ilişkiler bireylerin kentle olan ilişkisini belirlemektedir. Dolayısıyla kent ve duygu arasında varoluşsal bir ilişki söz konusudur.

Sosyolojide kent ve duygu ilişkisinin kökenleri Simmel'e kadar götürülebilir. Georg Simmel, döneminde rasyonalitenin karşısına konumlanmış ve inceleme alanının dışında tutulmuş duygular konusunu ele almıştır. Simmel özellikle kent üzerine yaptığı çalışmalarında duyguları da analizlerine dahil etmiş ve kentli insanın duygusal değişimini incelemiştir.

Simmel, kültür, bireyselleşme, metropol hayatı, moda ve para gibi pek çok konuyu ele alırken duyguların rolünü belirgin bir şekilde öne çıkarmaktadır. O, çalışmalarında duyguların hem toplumsal etkileşimlerin bir ürünü olduğunu hem de bu etkileşimlerin ortaya çıkmasında bir itici güç olduğunu belirtir. Birey, gündelik hayat içerisindeki ilişkilerde birçok duygu tecrübe ettiği gibi kent ile ilişkisinde de çeşitli duygulanımlar yaşamaktadır. Simmel özellikle kent yaşamının bireylerin duygularında önemli değişikliklere neden olduğunu belirtir. Simmel'in kent ile ilgili çalışmalarında belli başlı bazı duyguların ön plana çıktığı

görülmektedir. Çünkü Simmel'e göre modern bireyler kentte benzer duygular tecrübe etmektedir. Çalışma bağlamında öne çıkan temalar ise özgürlük, bezginlik/bıkkınlık ve kayıtsızlık duygularıdır.

Çalışma bağlamında Simmel'e göre kentte öne çıkan duygulardan biri özgürlük duygusudur. Ona göre kent bireye özgür olma imkânı sunar. Ayrıca birey kent ortamında kendi olarak kalabileceği gibi kalabalıkların içinde kendini gizleyerek farklı davranışlar da sergileyebilir. Kentte yaşayan bireylerin toplumsal ilişkilerini yönlendiren ve onun hayatını biçimlendiren etkenin kent yaşamındaki cezbedici gizem olduğunu vurgular. Bu gizemin temel noktası da "para"dır. Simmel'e göre bireysel özgürlük, bir yandan kentleşmenin diğer yandan da para ekonomisinin gelişimiyle birlikte ortaya çıkmıştır.

Simmel'in kent ile ilgili çalışmalarında öne çıkan duygulardan biri de bezginlik/bıkkınlık duygusudur. Günümüzde "tükenmişlik sendromu" olarak da sıklıkla anılan bu duygu durumunu Simmel'e göre modern bireyler kentte sıkça tecrübe etmektedir. Ona göre modernite, heyecansız, neşesiz, cansız, bezdirici ve kayıtsız bir kişilik tipolojisi üretmiştir. Bunun nedeni de metropol hayatının aşırı uyarıcılığıdır. Çok yoğun ve sıkıştırılmış bir şekilde devam eden yaşam, sürekli uyarılan sinirler ve zevk peşinde geçen hayatlar modern insanı bıkkınlaştırmıştır.

Simmel'in çalışmalarında karşılaştığımız diğer bir duygu ise kayıtsızlık duygusudur. Simmel, kentin yoğun ve çeşitli dünyasında bireye sürekli olarak sayısız olasılık sunulduğunu belirtir. Kişi sürekli olarak yabancılarla karşı karşıyadır ve bu da herhangi bir derin kişisel ilişki kurmayı imkânsız hâle getirir. Dolayısıyla birey, kentin yoğun ve çeşitli ortamındaki uyarıcı çokluğuna karşılık temkinli ve kişisellikten uzak bir duruş benimsemektedir. Simmel'e göre kayıtsızlık duygusu kentli bireyin zihinsel olarak kendini koruduğu bir savunma mekanizmasına dönüşmüştür.

Sonuç olarak Simmel, kentte bireyin bitmek bilmeyen bir mücadele içerisinde olduğunu; metropolün hızı ve kalabalığı karşısında aşırı uyarılmışlıktan dolayı bezgin ve bıkkın olduğunu belirtir. Birey kentte karşılaştığı yabancıların yoğunluğuna karşı geliştirdiği kayıtsızlık duygusuyla da bir anlamda kendini korumaya çalışmaktadır. Dolayısıyla kentte bireyler bir yandan özgürlük duygusunu tadarken bir yandan da bezgin ve kayıtsız bir ruh hâline bürünmüşlerdir.

Kaynakça

Arlı, A. (2012). Şehir sosyolojisi: 1970 öncesi tartışmalar hakkında bir yeniden değerlendirme. Alver, K. (Ed.). *Kent sosyolojisi* (s. 183-236). Ankara: Hece Yayınları.

Birkan, T. (2009). Sunuş, *Bireysellik ve kültür*, (Birkan, T. Çev.). İstanbul: Metis Yayınları, 11-27.

Burns, A. (2000). Emotion and urban experience: implications for design, *Design İssues*, 16 (3), 67-79.

Cerulo, M., Rafele, A. (2022). *Georg Simmel*. Cerulo, M., Scribano, a. (Ed.) *The emotions in the classics of sociology: A study in social theory*, (Ed.) (s. 81-95), New York: Routledge.

Cizreli, B., Üstün, A. (2022). Georg Simmel'de duyguların teorik analizi, *Sosyoloji Divanı*, (19), 69-85.

Dirlikyapan, J. Ö. (Ed.). (2011). *Georg Simmel: sosyolog, sanatçı, düşünür*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Dirlikyapan, J. Ö. (2011). *Giriş: "Bilimsel bürokrasinin kibri" karşısında ışıltılı sezgi gücüyle Georg Simmel.* Dirlikyapan, J. Ö. (Ed.). *Georg Simmel: sosyolog, sanatçı, düşünür,* Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Esgin, A. (2016). *Aşina olunanın bilinmezliği: kentin ve kentsel gündelik hayatın sosyolojisi üzerine*, Sarı, Ö., Esgin, A. (Ed.). *Toplumsal analizler ekseninde- kent fragmanları*, Ankara: Pheonix Yayınları.

Frisby, D. (2003). *Sunuş- Georg Simmel- modernitenin ilk sosyoloğu,* (Bora, T., Kalaycı, N. ve Gen, E. Çev.) *Modern kültürde çatışma*, (s. 9-53). İstanbul: İletişim Yayınları.

Frisby, D. (2012). *Modernlik fragmanları Simmel, Kracauer ve Benjamin'in eserlerinde modernlik teorileri.* (Terzi, A. Çev.)., İstanbul: Metis Yayınları.

Giddens, A. (2014). *Sosyolojide temel kavramlar*, (Esgin, A. Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.

Gültekin, M. (2007). Georg Simmel'in düşüncesinde modern toplum ve tüketim kültürü, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (20), 229-245.

Keskin, İ., Çelikel, Y. A. (2023). Georg Simmel'in sosyolojik perspektifinde toplumsal tip olarak 'yoksul', *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 443-466.

Mestrovic, S. (1994). Modernitenin ilk sosyologları: Simmel ve Durkheim, Küçük M. (Der.). *Modernite versus postmodernite*. Ankara: Vadi Yayınları.

Öztürk, A. (2022). Mekân-duyu-duygu düzleminde hafıza mekânları: Sinop Cezaevi Müzesi ve Ankara Ulucanlar Cezaevi Müzesi örnekleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Özyurt, C. (2007). Yirminci yüzyıl sosyolojisinde kentsel yaşam, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10 (18), 111-126.

Pyyhtinen, O. (2016). *The real as relation: Simmel as a pioneer of relational sociology*. Kemple T. ve Pyyhtinen O. (Ed.) *The anthem companion to Georg Simmel*, (s.101-120). London and New York: Anthem Press.

Seyyar, A., Aysoy, M. (2023). George Simmel'in şehir sosyolojisi bağlamında modern topluma yönelik düşünceleri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi,* 12 (33), 264-288.

Simmel, G. (2000). Metropol ve zihinsel yaşam, Aydoğan, A. (Ed.). *Şehir ve cemiyet*, İstanbul: İz Yayınları.

Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve kültür,* (Birkan, T. Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Simmel, G. (2014). *Paranın felsefesi*. (Alagon Y. &Aydın Ö. D. Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.

Simmel, G. (2015). *Modern kültürde çatışma*, (Bora, T., Özmakas, U., Kalaycı N., Gen E. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Taştan, A., Aksoy, M. (2020). Georg Simmel'in sosyolojik ve psikolojik bakış açılarından din ve dindarlık anlayışı, *Bilimname,* (41), 39-65.

Weinstein, D., Weinstein, M. A. (2011). *Çatışmanın boyutları: Georg Simmel ve modern yaşam*, (Dirlikyapan, J. Ö. Çev. ve Ed.). *Georg Simmel: sosyolog, sanatçı, düşünür,* Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Wirth, L. (1925). *A bibliograpy of the urban community*, Park, R., Burgess, e. W. (Ed.). *The city* (s.161- 230). Chicago: University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/9780226636641-012

Yücedağ, İ. (2023). *Durkheim ve Weber'de duygu sosyolojisi*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.

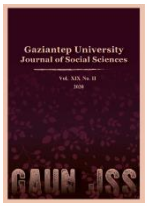

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1631250*

Sosyal Bilimler Alanında Çalışan Akademisyenlerin Dijitalleşmeye Bakışı[1]

The Perspective of Social Science Academics on Digitalization

Yiğit ZIDDIOĞLU[a] Hülya YÜKSEL[b*]

[a] Arş. Gör., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-6625-7368
[b] Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1975-2248

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 1 Şubat 2025
Kabul tarihi: 21 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Akademisyenler,
Araştırma yöntemleri,
Dijitalleşme,
Sosyal bilimler,
Yapay zekâ.

ÖZ

Dijitalleşme, pek çok meslek alanında olduğu gibi akademisyenlikte de mesleki pratiklerin dönüşümüne yol açmaktadır. Dijitalleşmenin akademiye etkilerine dair literatür artsa da akademisyenlerin bu süreci nasıl anlamlandırdığına yönelik çalışmalar sınırlıdır. Bu sebeple çalışma sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenlerin çalışma hayatlarının dijitalleşmeden nasıl etkilendiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın verileri, sosyal bilimler alanında çalışan on altı akademisyenle yüz yüze ve e-mülakat tekniğiyle gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilmiştir. Nitel araştırma yöntemleri kullanılarak toplanan veriler, betimsel ve tematik analiz teknikleriyle incelenmiş ve beş ana tema ile sekiz alt tema belirlenmiştir. Akademik bilgi üretimi, ders pratikleri ve idari işler temaları çerçevesinde ele alınan veriler, dijitalleşmenin akademide hem avantajlara hem de dezavantajlara sahip karmaşık bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Dijital araçlar, bilgi üretiminde hız, kolaylık ve şeffaflık sağlarken, içeriklerin ve yazım dilinin tek tipleşmesine yol açarak neoliberal politikaların da etkisiyle performansa dayalı değerlendirme sistemlerini güçlendirmiştir. Bilginin metalaşması ve derslerde dijital araçların kullanımı emeğin niteliğini dönüştürmüş; ancak bu süreç, teknolojik farklılıklar nedeniyle akademisyen-öğrenci ilişkisinde bilgi temelli hiyerarşinin zayıflamasına yol açmıştır. Öğrencilerin yapay zekâ araçlarına yönelimi, akademik üretimde özgünlük ve derinlik kaybı riskini artırmaktadır. İdari süreçlerde dijitalleşme, toplantı ve dokümantasyon işlemlerini kolaylaştırmakla birlikte, zaman ve mekândan bağımsız çalışma olanağı, iş-özel yaşam sınırlarının bulanıklaşmasına ve tükenmişlik gibi sorunlara neden olmaktadır. Teknolojik gelişmelerin hızının, bu süreçte normların oluşumunu engellediği ve bu durumun bireysel ve kurumsal sorunları derinleştirdiği görülmektedir. Ayrıca, yapay zekâ ve dijital araçların akademik üretimde etik kullanımına yönelik standartların belirlenmesi ve kurumsal politikaların bu doğrultuda geliştirilmesi, akademik niteliğin korunmasına katkı sunabileceği düşünülmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: February 1, 2025
Accepted: April 21, 2025

Keywords:
Academics,
Artifical intellegence,
Digitalization,
Research methods,
Social sciences.

ABSTRACT

Digitalization has led to the transformation of professional practices in academia, as in many other fields. Although the literature on the impact of digitalization in academia is expanding, studies on how academics interpret this process remain limited. This study examines how digitalization affects the working lives of social science academics. Data were collected through face-to-face and e-interviews with sixteen academics and analyzed using qualitative research methods, employing descriptive and thematic analysis techniques. Five main themes and eight sub-themes were identified. Findings indicate that digitalization presents both advantages and challenges in academia. While digital tools enhance speed, accessibility, and transparency in knowledge production, they also contribute to the homogenization of content and writing styles, reinforcing neoliberal performance-based evaluation systems. The commodification of knowledge and the integration of digital tools in teaching have altered academic labor, weakening traditional knowledge-based hierarchies in academic-student relationships due to technological disparities. The increasing reliance of students on artificial intelligence tools further raises concerns about the loss of originality and intellectual depth in academic production. In administrative tasks, digitalization facilitates meetings and documentation but also leads to the erosion of work-life boundaries, contributing to burnout. The rapid pace of technological advancements hinders the establishment of norms, exacerbating institutional and individual challenges. Establishing ethical standards for the use of AI and digital tools in academic production and developing institutional policies accordingly may help preserve academic integrity and quality.

[1] Bu çalışma, birinci yazarın "Dijitalleşme Çağında Sosyal Bilimler Alanında Akademisyen Olmak: Avantajlar ve Dezavantajlar" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: hulya.yuksel@idu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Digitalization has fundamentally transformed both private and public life, reshaping social, cultural, and academic dynamics. As a multifaceted socio-technical process, digitalization refers to the adoption and use of digital technologies in individual, organizational, and societal contexts (Legner et al., 2021, p. 301). This process has not only facilitated access to information but has also accelerated knowledge production and dissemination (Bell, 1999). Academic professions, particularly those in the natural sciences, have embraced technological advancements more directly. However, in the social sciences, the engagement with digital transformation has been less systematic, making it a critical area for further exploration (Çetinkaya-Yarımçam, 2017, p. 96). Despite the growing body of literature addressing digitalization in academia, studies focusing on how academics—especially social science scholars—experience and interpret digitalization remain limited. Existing research often concentrates on specific aspects of digitalization, such as the effectiveness of remote learning tools, the impact of digital publishing on academic performance, or the integration of digital platforms in administrative tasks. Studies on teaching practices emphasize the benefits of accessibility and flexibility provided by digital tools, particularly during the COVID-19 pandemic (Bulut, 2021; Başar, 2022; Kurtdaş, 2021). However, they also highlight the challenges of reduced interaction and engagement in online learning environments (Brink et al., 2020; Yıldız, 2020). Similarly, research on digital publishing reveals that while digital platforms have democratized access to academic work and increased the visibility of publications, they have also led to a rise in quantity-driven academic outputs, with potential risks of standardization and commodification (Sağır ve Sağır, 2019; Larivière et al., 2015, p. 13). In the realm of administrative work, digital tools are praised for improving efficiency and enabling remote collaboration, but concerns about work-life balance and perpetual connectivity persist (Kaytan & Doğan, 2023). While these studies provide valuable insights into the effects of digitalization on academia, they largely overlook the lived experiences of academics themselves. As Cilesiz (2011, p. 491) notes, understanding how digitalization shapes academic life requires direct engagement with those who experience these changes firsthand. This study aims to address this gap by focusing on how social science academics in Turkey perceive and navigate the digital transformation of their professional practices. By doing so, it seeks to contribute to a deeper understanding of how digital tools influence academic work, including teaching, knowledge production, and administrative tasks. A qualitative research approach was adopted, using semi-structured interviews as the primary data collection method. Sixteen social science academics, spanning all academic ranks, were selected through snowball sampling (Patton, 2015, p. 451). Five interviews were conducted online, while the rest were face-to-face. Participants discussed their experiences with digital tools and their impact on academic practices. Interviews, lasting 50–75 minutes, were conducted over three months (April–July 2024). The findings reveal that digitalization has significantly impacted knowledge production processes by increasing speed, accessibility, and efficiency. Participants highlighted that digital tools simplify tasks such as literature reviews, data collection, and analysis, making academic work more manageable. Automated referencing systems and specialized analysis software were frequently mentioned as key tools that reduce the time and effort required for technical tasks, allowing scholars to devote more attention to intellectual inquiry. These observations align with Rosa's (2013, p. 152) theory of social acceleration, which suggests that technological advancements compress time and space, compelling individuals to keep pace with rapidly changing environments. Concerns about the commodification and standardization of academic labor were prominent. Participants noted that the emphasis on measurable outputs, like publication counts and citation metrics, fosters competition that values quantity over quality. Ritzer's (2000, p. 59) critique of neoliberal academia, highlighting its consumerist logic, aligns with these findings. Similarly, Çelik and Ateşoğlu (2023, p. 190) argue that academic production has become increasingly strategic and formulaic, often at the cost of originality. Participants feared a decline in intellectual depth, as pressure to publish frequently leads to superficial engagement with research topics. Artificial intelligence (AI) tools for academic writing received mixed reactions. Some participants saw AI as useful for tasks like paraphrasing and proofreading, while others were concerned about its impact on academic integrity and creativity. Academics familiar with AI tended to use it selectively for productivity, whereas those with little or no experience were more skeptical, citing ethical concerns and the risk of reducing human judgment in academic work. In the context of teaching, digital tools have brought both opportunities and challenges. Participants acknowledged that tools such as slide presentations and online videos facilitate the organization and delivery of course content. However, they cautioned against over-reliance on these tools, noting that it can lead to passive learning and hinder critical engagement. The issue of academic integrity in student assignments was also a recurring theme. Several participants reported difficulties in detecting AI-generated content, emphasizing the need for updated assessment methods that can better evaluate students' original contributions. The impact of digitalization on administrative tasks was another key finding. Digital tools have streamlined many routine processes, such as document sharing, meeting coordination, and form submissions. Participants appreciated the convenience and flexibility offered by these tools, particularly in terms of reducing the time spent on logistical tasks. However, they also noted that the increased use of digital communication platforms has blurred the boundaries between work and personal life. Younger academics, in particular, reported feeling overwhelmed by the expectation of constant availability, which they attributed to the pervasive use of instant messaging apps and email. Overall, the findings indicate that while digitalization enhances efficiency in academia, it also shifts focus from intellectual exploration to performance metrics. In teaching, uncritical reliance on digital tools may reduce classroom interaction, while in administration, it blurs work-life boundaries. This study highlights the need for a balanced approach that integrates technological benefits while preserving intellectual depth and professional well-being. Future research should explore diverse academic contexts using mixed methods to better understand digital transformation. Addressing these challenges can ensure that digital tools support rather than undermine scholarly values.

Giriş

Dijitalleşme, bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeylerde teknolojilerin benimsenmesini ve kullanılmasını içeren çok katmanlı bir dönüşüm sürecidir (Legner vd., 2017, s. 301). Bu süreç, bireylerin hem özel hem de kamusal yaşamlarında köklü değişimlere neden olmakta; özellikle bilgiye ulaşma, değerlendirme ve analiz etme biçimlerini hızlandırmakta ve kolaylaştırmaktadır (Bell, 1999). Manuel Castells'in (2015) ve Jean François Lyotard'ın (1997) da altını çizdiği gibi, bilgi üretimi günümüzde fiziksel nesnelere olan bağlılığını büyük ölçüde yitirmiş; içeriklerin üretim, dolaşım ve doğrulanma süreçleri radikal biçimde dönüşmüştür. Bu dönüşüm, yalnızca teknik bir yenilenme değil; aynı zamanda akademik bilgi otoritesi, mesleki kimlik, epistemolojik normlar ve akademik özerklik gibi temel kavramların yeniden tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Bilginin daha akışkan ve erişilebilir hâle gelmesi, bir yandan bilgiye demokratik erişim olanakları sunarken, diğer yandan kaynak güvenilirliği, içeriğin doğruluğu ve üretim süreçlerindeki ölçütlerin belirsizleşmesi gibi sorunları gündeme getirmektedir. Bu dönüşümden üniversiteler ve akademisyenler doğrudan etkilenmekte; bilgi üretiminden değerlendirmeye, akademik yeterlilikten mesleki aidiyet duygusuna kadar birçok alan yeniden şekillenmektedir. Dijitalleşmenin bu etkileri, sosyal bilimlerin de artan ilgisiyle birlikte, bireysel ve toplumsal düzeyde giderek daha fazla sayıda çalışmanın konusu hâline gelmiştir. Fen bilimleri, teknolojik gelişmelerin hem üreticisi hem de doğrudan etkilenen alanı olarak bu sürecin merkezinde yer alırken; sosyal bilimlerde, özellikle de akademik alanın dijitalleşme karşısındaki dönüşümüne ilişkin araştırmalar görece sınırlı kalmıştır (Çetinkaya-Yarımçam, 2017, s. 96).

Son dönemde dijitalleşmenin akademik bilgi üretimi, akademik kimlik, otorite, özerklik ve mesleki değerler üzerindeki etkilerini tartışan daha teorik nitelikteki çalışmalarda da artış gözlemlenmektedir (Weller, 2011; Selwyn, 2014). Bu çalışmalar, dijital teknolojilerin akademik alanı neoliberal politikalarla uyumlu hâle getirdiğini, performansa dayalı değerlendirme, görünürlük baskısı, sürekli çevrimiçi olma zorunluluğu gibi yeni normların ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Mevcut literatür üç ana temada yoğunlaşmaktadır: (1) uzaktan eğitim araçlarının öğretim süreçlerini nasıl dönüştürdüğüne dair incelemeler (Başar, 2022; Brink vd., 2020; Bulut, 2021; Ercan ve Soner, 2020; Kurtdaş, 2021; Ronzhina vd., 2021); (2) elektronik yayıncılık pratiklerinin ve açık erişim süreçlerinin akademik üretim üzerindeki etkilerini ele alan araştırmalar (Ding vd., 2010;Dönmez vd., 2020; Lachenmayer, 2019; Sağır ve Sağır, 2019; Larivière vd., 2015) ve (3) üniversitelerin idari yapılarına yönelik dijital entegrasyon süreçlerini analiz eden çalışmalar (Ayyıldız vd., 2021; Kaytan ve Doğan, 2023; Çam ve Eke, 2022; Manchanda ve Arora, 2023). Bu çalışmalar, dijitalleşmenin yükseköğretimdeki yapısal etkilerine önemli katkılar sunsa da, akademisyenlerin mesleki pratiklerinde, bilgiye yaklaşım biçimlerinde ve akademik kimliklerinin oluşumunda yaşadıkları bireysel dönüşümleri, deneyim temelli bir bakışla ele almamaktadır. Bu nedenle, dijitalleşmenin akademiye etkilerini daha derinlemesine anlayabilmek için, sürecin doğrudan muhatapları olan akademisyenlerin deneyimlerini, algılarını ve stratejilerini merkeze alan nitel çalışmalara duyulan ihtiyaç giderek artmaktadır. Nitekim Cilesiz'in (2011, s. 491) de vurguladığı gibi, dijitalleşmenin etkilerini yalnızca yapısal veya teknolojik yönleriyle değil, akademisyenlerin öznel deneyim ve anlamlandırmaları çerçevesinde de ele almak, bu dönüşümün çok boyutlu doğasını kavrayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyen bu çalışma, dijitalleşmenin akademik meslek pratiği üzerindeki etkilerini, akademisyenlerin bireysel deneyimleri ve mesleki anlam dünyaları çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, dijitalleşmenin sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenler tarafından nasıl deneyimlendiğini ve yorumlandığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda

araştırmanın temel sorusu **"**Sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenler dijitalleşme sürecini nasıl deneyimlemekte ve anlamlandırmaktadır?**"** şeklinde belirlenmiştir. Akademisyenlerin dijitalleşme ile etkileşimlerini ve bu süreçte yaşanan dönüşümleri derinlemesine anlamak amacıyla, araştırma üç alt soru çerçevesinde yapılandırılmıştır:

1. Akademik bilgi üretim süreçlerinde dijital araçlar nasıl bir rol oynamaktadır?
2. Dijitalleşme, akademisyenlerin ders işleme süreçlerini nasıl etkilemektedir?
3. Akademisyenlerin idari iş süreçleri, dijital araçlar aracılığıyla nasıl dönüşmektedir?

Bu sorular çerçevesinde, akademisyenlerin dijitalleşmeye yönelik algıları, karşılaştıkları fırsatlar ve zorluklar, mesleki pratiklerine etkileri ve bu sürecin akademik üretim, eğitim ve idari iş süreçlerindeki dönüşümü ele alınmaktadır.

Dijitalleşme bir süreç olarak politik ve ekonomik ilişkilerden bağımsız olarak düşünülemez (Tülübaş ve Göktürk, 2020, ss. 204-206). Bu anlamda dijitalleşme üniversitelerin neoliberalleşmesi ve Taylorist politikaları benimsemesinin (Atalay, 2019) bir çıktısı olarak ele alınmıştır. Neoliberal politikalar doğrultusunda, üniversite finansmanının sorun hâline gelmesi, dış kaynaklara bağımlılığın artması, öğrenci sayılarındaki yükseliş ve araştırmaların piyasa odaklı hâle gelmesi, akademik faaliyetlerin ticarileşmesini ve metalaşmasını hızlandırmaktadır (Atalay, 2019, s. 297). Bu süreçte, üretimi verimlilik esasına göre düzenleyen Neo-Taylorizm, akademide de kendini göstermektedir. Teknoloji aracılığıyla verimlilik artırılırken, bireysel performans denetimi yoluyla akademisyenler üzerindeki kontrol güçlenmekte ve ücretlendirme giderek bu denetime bağlı hâle gelmektedir. Foucault'nun (1980) bilgi ve iktidar ilişkileri üzerinden ortaya koyduğu gibi, öğrenme süreçleri bireyi özgürleştiren bir faaliyet olmaktan çıkıp, bireyin kendi üzerinde sürekli denetim uygulamasına neden olan bir disiplin mekanizmasına dönüşebilmektedir. Bu dönüşüm, bireysel sorumluluğun içselleştirildiği, piyasa mantığına uygun bir akademik öznenin inşasını beraberinde getirmektedir. Yeni yönetim ve denetim stratejileriyle birlikte üniversitelerde idari süreçlerin daha merkezi bir konuma gelmesi, akademik üretimin ve üreticisinin niteliğini dönüştürmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme hem bu dönüşümün bir sonucu hem de süreci hızlandıran bir dinamik olarak ele alınabilir (Öztürk, 2025). Araştırma kapsamında da dijitalleşme bu bağlamda ele alınmıştır.

Dijitalleşme literatürünün geniş kapsamı ve güncelliği, bu çalışmanın, süreci ve ilgili literatürü tam anlamıyla kapsamlı bir şekilde ele almasını zorlaştırmaktadır. Dijitalleşme kavramı, çalışmada akademisyenlik mesleğiyle ilişkili olan dijital araçlar; dizüstü bilgisayarlar, telefonlar ve internet gibi bilgi ve iletişim teknolojileriyle sınırlandırılmıştır. Çalışma, katılımcıların bireysel deneyimlerini merkeze koyarak; dijitalleşmenin bu sınırlı boyutunun akademisyenlik mesleği üzerindeki etkilerini anlamayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Katılımcıların anlam ve deneyimlerine odaklanan bu çalışma nitel araştırma yöntemleri kullanılarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma, bir sürecin nasıl gerçekleştiğini, bireylerin zihninde nasıl yankılandığını ve deneyimlendiğini anlamayı amaçlayan bir yöntemdir (Bogdan ve Biklen, 1998, ss. 4-6). Veriler nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme tekniğiyle toplanmıştır. Denzin ve Lincoln'e (2005, s. 9) göre görüşme, bireylerin deneyimlerini derinlemesine anlamanın en iyi yollarından biridir. Görüşmeler için uzman incelemeleri ve pilot görüşmeler ile son hâli verilen yarı yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Toplamda on altı katılımcı ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların beş tanesine e-mülakat yöntemiyle ulaşılmıştır. Görüşmelerin yüz yüze ya da çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesinin veri kalitesini etkilememesi adına, yöntem ve içerik açısından tutarlılığın sağlanmasına özen gösterilmiştir. Görüşmeler, 13 Nisan 2024 ile 10 Temmuz 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olup;

görüşmelerin süresi 50 ila 75 dakika arasında değişiklik göstermiştir. Araştırma için İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 2023/14-17 karar sayısı ve karar numarası ile etik izin alınmıştır.

Görüşmede kullanılan form, dijital araçların, akademisyenlerin bilgi üretme şekillerini, derslerini ve idari işlerini nasıl değiştirdiğine yönelik sorular içermektedir. Araştırma sorusu ile bağlantılı olarak literatürden ve pilot görüşmelerden toplanan veriler aracılığıyla ana tema ve alt temalar belirlenmiştir. Ancak nitel araştırmalarda veri analizi, esneklik, yaratıcılık ve çeşitlilik özellikleri ile dikkat çeker (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 233). Bu sebeple veriler hem önceden belirlenmiş temalar çerçevesinde hem de görüşme transkripsiyonlarının yeniden yeniden okunması sonucunda elde edilen tema ve alt temalara göre analiz edilmiştir. (Bradley vd., 2007; Strauss ve Corbin, 1990; Wolcott, 1994).

Sosyal bilimler alanında çalışan on altı akademisyen kartopu örneklemi yoluyla seçilmiştir. Kartopu örnekleme, araştırılan konu hakkında en bilgili kişilerin birbirini tanımaları vasıtasıyla araştırmaya katılımcı olarak dâhil olmalarını sağlayan bir örnekleme çeşididir (Patton, 2015, s. 451). Dijital araçları (bilgisayar, akıllı telefon vb.) aktif olarak kullanmaları dışında, katılımcıları örnekleme dahil etmek için başka herhangi bir ölçüt belirlenmemiştir. Katılımcıların anonimliğini korumak amacıyla, akademisyenlerin çalıştıkları bölümler belirtilmemiş ve takma isimler kullanılmıştır. Araştırma kapsamında, felsefe, sosyoloji, psikoloji, işletme, finans, insan kaynakları ve İngiliz dili ve edebiyatı olmak üzere yedi farklı bölümden çeşitli sayılarda akademisyenle görüşülmüştür. Katılımcıların hepsi büyükşehirde yaşamakta ve biri hariç hepsi devlet üniversitelerinde çalışmaktadırlar. Katılımcıların demografik verileri tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Bilgileri

Sayı	Takma İsim	Yaş	Cinsiyet	Unvan	Mesleki Deneyim
1.	Kazım	30	Erkek	Araştırma Görevlisi	4
2.	Fatma	28	Kadın	Araştırma Görevlisi	5
3.	Ezgi	31	Kadın	Araştırma Görevlisi	5
4.	Ferişte	28	Kadın	Araştırma Görevlisi	5
5.	Süleyman	31	Erkek	Araştırma Görevlisi	6
6.	Merve	48	Kadın	Dr. Öğr. Üyesi	25
7.	Kadriye	47	Kadın	Dr. Öğr. Üyesi	23
8.	Zafer	32	Erkek	Dr. Öğr. Üyesi	9
9.	Arda	49	Erkek	Doçent	20
10.	Aliye	38	Kadın	Doçent	13
11.	Kifayet	47	Kadın	Doçent	14
12.	Fadıl	47	Erkek	Doçent	25
13.	Seda	38	Kadın	Doçent	14
14.	Haluk	55	Erkek	Profesör	30
15.	Sabah	62	Kadın	Profesör	35
16.	Coşkun	64	Erkek	Profesör	36

Araştırmada nitel bir araştırmaya uygun bir biçimde geçerlik için inandırıcılık ve aktarılabilirlik, güvenirlik için tutarlılık ve teyit edilebilirlik ilkeleri benimsenmiştir (Yıldırım

ve Şimşek, 2018, s. 277). İnandırıcılığı sağlamak için uzun süreli etkileşim, derinlemesine veri toplama, çeşitlilik, uzman incelemesi ve katılımcı teyidi uygulanmıştır (Lincoln ve Guba, 1985).

Teorik Çerçeve

Çalışma kapsamında dijitalleşmeye yönelik teorik tartışmaları iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki ekonomi-politik yaklaşım, çalışmanın, işçinin ve emeğin teknolojik araçlarla nasıl değiştiğini açıklarken; ikincisi dijitalleşmenin bilgiyi nasıl değiştirdiğine odaklanmaktadır. Akademisyen akademik bilginin üreticisi ve dağıtıcısı olarak bir yandan işçidir, dolayısıyla üretim ve emek sürecinin içerisindedir (Burton ve Bowman, 2023; Vatansever ve Gezici-Yalçın, 2022). Akademisyen, bilgiyle yakın bir ilişki içerisinde olması sebebiyle, bilginin değişimini deneyimleyen, bilgi üretimini sırasında da dijital araçlardan doğrudan etkilenen bir konumdadır. Ekonomi-politik yaklaşım, teknolojik gelişim süreçlerinin kökenlerini ve sonuçlarını kapitalist güç ilişkileriyle ilişkili olarak açıklar. Karl Marx'a göre (2011, s. 356) teknoloji ve teknolojik araçlar çeşitli potansiyeller barındırmakla birlikte, sermayeye hizmet eden bir yapıya sahiptir. İşçinin iş yükünü hafifletmekten ziyade, belirli bir zaman diliminde üretilen ürün miktarını artırarak işçiyi daha fazla çalışmaya yönlendiren bir işlev üstlenmektedir. Şirketler ve fabrikalar arası rekabeti, bireysel rekabete dönüştürerek emeğin değerini azaltan ve işçiyi yabancılaştıran bir etki yaratır. Makine, üretim süreçlerini hızlandırma ve insan emeğinin yoğunluğunu hafifletme potansiyeline sahip olmasına rağmen, kapitalist sistem bu potansiyelin işçi lehine kullanılmadığı bir şekilde dönüşmektedir (Marx, 2011, s. 421).

Üretim araçları yorumlamasına paralel olarak teknolojiyi yabancılaştırıcı bir öge olarak gören Marx, bilimin ve bilginin araçsallaştırıldığını kendinden önceki düşünürlere de referans vererek savunur (Marx,2011, s. 349: Thompson, 1824, ss. 274-275) Makinelerin işçiyi her an kurban edilebilir, ikame edilebilir bir noktaya çekmesi emeği ve işçiyi vasıfsızlaştırıcı bir etkiye sahiptir (Braverman, 2008). Fiziksel emek ve zihin emeğinin bir arada bulunduğu zanaat tipi üretimin yerini seri üretim araçları almıştır, dolayısıyla ürünler de yaratıcılığın ya da emeğin değil insan rehberliğindeki makinelerin ürünüdür.

> Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler aracılığıyla, sürekli olarak, üretimin teknik temeli ile işçilerin işlevlerini ve emek sürecinin toplumsal bileşimlerini değişikliğe uğratır. Böylece toplumun içindeki iş bölümünde de sürekli dönüşümlere yol açar; sermaye ve işçi kitlelerini durup dinlenmeksizin bir üretim kolundan çekip bir başka üretim koluna fırlatır. Bundan ötürü büyük sanayi, doğası gereği, bir yandan iş için değişmeyi, işlevler için akıcılığı, emek için tam bir hareketliliği gerekli kılarken, bir yandan da kendi kapitalist biçimi içinde, eski iş bölümünü, bunun katılaşmış özellikleriyle birlikte, yeniden üretir (Marx, 2011, s. 465).

Marx'ın öncülüğünde 19. yüzyıldaki makineleşme ve sanayileşmeye karşı geliştirilen eleştirel yaklaşım, günümüzde dijitalleşme literatürünün de önemli bir kısmını oluşturmaktadır. David Harvey (2015, s. 166) kapitalizmin, teknolojiyi Marx'ın tanımladığı biçimde kendi hizmetine sunarken, neoliberalizmin esneklik ve emeğin hareketliliğini sağlamada kritik bir rol oynadığını ifade etmektedir. Dijitalleşme, bilgi ve iletişim süreçlerini hızlandırarak bu hızlanmayı üretim-tüketim döngüsüne entegre eder ve piyasa temelli çıktıların artmasına katkıda bulunur. Makineleşmeden farklı olarak, daha küçük ve daha hızlı cihazların ortaya çıkışı ve internetin yaygınlaşması, kâğıt, kitap, kalem hatta para gibi birçok fiziki nesnenin yerini dijital araçların almasına neden olmuş; ağır sanayi üretim araçları daha hafif teknolojik cihazlara dönüşmüştür (Ritzer, 2000, s. 202; Castells, 2005, ss. 51-55).

George Ritzer (2000, s. 45), özellikle tüketim vurgusuyla, kariyerin de bir tatmin ve tüketim nesnesi hâline geldiğini ve akademik üretimi hızlandıran dijital araçların, bu zihniyet yapısını destekleyerek daha geniş bir tüketim kültürünü beslediğini ileri sürer. Üniversiteler de

metalaşmış durumdadır. Akademisyenler çeşitli stratejilerle daha fazla akademik değer görmek için dijital araçlara daha bağımlı hâle gelmiştir. Ders vermek, araştırma yapmak bir merak ve bilimsel endişeden daha çok kariyer planlama üzerine yoğunlaşmıştır. "Modern üniversite birçok açıdan son derece akıldışı bir yer hâline gelmiştir. Birçok öğrenci ve öğretim üyesi, üniversitenin dev, fabrika benzeri atmosferinden dışarı püskürtülüyor. Kendilerini bürokrasi ve bilgisayarların işlediği otomatlar, hatta bir et işleme fabrikasındaki sığırlar gibi hissediyor olabilirler" (Ritzer, 2011, s. 203).

Harmut Rosa (2013) teknolojinin günlük yaşamı hızlandırarak bireyleri daha fazla bilgi ve eyleme maruz bıraktığını, bunun da sosyal etkileşimlerin yüzeyselleşmesine yol açtığını sosyal hızlanma (*social acceleration*) teorisiyle açıklamaktadır. Teknolojik cihazlar zamandan tasarruf sağlama amacıyla üretilmiş olsa da bireylerin serbest zamanını daha da kısıtlayarak yaşamla ve günlük hayatla kurulan ilişkilerin anlamını yitirmesine neden olur. Bu süreç, yalnızca bireyleri değil, aynı zamanda kurumları ve meslekleri de hız baskısı altında anlamsızlaştırır. Rosa, bu süreci "kayma" olarak adlandırır (2013, ss. 108-119). Gerçeklik, bilgi ve sahip olunan beceriler, zamanın hızına ayak uyduramamakta; bu durum, bireyleri ya zamanı "kaçırmaya" ya da kaçırmamak için çok değerli bir zaman harcamaya zorlamaktadır (ss. 160-185).

Zygmunt Bauman'a (2015, ss. 41-45) göre, dijitalleşme ile zaman ve mekândan bağımsız üretim ve tüketim, modernitenin katılığını akışkan bir hâle dönüştürmektedir. Esneklik ve akışkanlık şirketlerin ve sermayenin istediği bir durumdur. Düşüncenin gerçek değerini düşüren şey, ona bir pazar değeri biçmeye çalışmak ve bir an evvel tüketilmesinde ısrar etmektir. (Bauman, 2018, s. 76). Günümüzde akademik üretim de tüketilmek kaygısıyla yapılmaktadır (Çelik ve Ateşoğlu, 2023, s. 190). Dijital araçlar ve internet bilginin metalaşmasına hem aracılık etmekte hem de hızlandırmaktadır. Düşünümsel boyut sürekli olarak bu amaç doğrultusunda yeniden güdülenmektedir ve bilgi giderek muğlaklaşmaktadır (Bauman, 2018, s. 226). Bilgi, artık kütüphanelerden bulut sistemlerine geçmiş ve fiziksel bağlarından kurtulmuştur. Teknoloji, bilgiyi herkes tarafından erişilebilir ve üretimine katkı sağlanabilir bir hâle getirip demokratikleştirirken bilginin değerini ve anlamını giderek tartışmalı bir hâle getirmiştir. Jean Baudrillard'ın da belirtildiği gibi, bilgi bu çerçevede yüzeysel ve tüketilebilir bir forma indirgenmekte; anlam katmanlarından arındırılarak kültürel bir tüketim nesnesine dönüştürülmektedir (Baudrillard, 2008).

Bu bağlamda Lyotard'a (1997, ss. 106-108) göre üniversiteler artık teknik eleman yetiştiren, bilginin bilgi olmasından gelen değerinin önemsenmediği kurumlara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, yalnızca akademik yapıları değil, bilgi üretiminin anlamını ve bireyin öğrenmeyle kurduğu ilişkiyi de köklü biçimde etkilemektedir. Dijitalleşen bilgi üretimi süreçleri, teknik yeniliklerin ötesinde, bireyin özneleşme biçimlerini dönüştüren ideolojik yapılarla iç içe geçmektedir. Sonuç olarak, bilginin niteliği, bilgi üretim süreçleri, üniversitelerin işlevi ve akademisyenlerin konumu da bu bağlamda değişmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Dijitalleşmenin akademisyenler üzerindeki etkileri beş ana tema ve sekiz alt tema etrafında şekillenmiştir. Birinci tema, bilgi üretiminde dijitalleşmenin sağladığı avantajlara odaklanmakta olup, (1) Kolaylık ve Hızlanma ve (2) Şeffaflık ve Bağımsızlık olmak üzere iki alt temadan oluşmaktadır. İkinci tema, bilgi üretimindeki dezavantajları ele almakta ve (1) Nicellikselleşme ve Tek Tipleşme, (2) Filtreleme Sorunu ve Artan İş Yükü ve (3) Vasıfsızlaşma ve Kariyerist Üretim olmak üzere üç alt temayı içermektedir. Üçüncü tema, akademik yazım sürecinde yapay zekâ (YZ) kullanımına dair etik tartışmaları kapsamaktadır. Dördüncü tema, dijitalleşmenin ders verme süreçlerine etkilerini incelemekte olup, (1) Dijital Araçların

Derslerde Kullanımı: Slaytlar ve Videolar ve (2) Yapay Zekâ: Ödevler ve Kontrolleri olmak üzere iki alt temaya ayrılmaktadır. Beşinci ve son tema, idari işlerde dijitalleşmenin rolüne odaklanmakta, (1) Pratiklik ve Esneklik ile (2) Sınırların Esnemesi ve Odağın Kaybı alt temaları üzerinden dijital araçların akademik iş süreçlerine etkilerini değerlendirmektedir.

Bilgi Üretiminde Avantajlar

Akademik bilgi üretimi, bilimsel yöntemler ve akademik süreçler aracılığıyla yeni bilgilerin keşfedilmesi, mevcut bilgilerin eleştirel bir yaklaşımla analiz edilmesi ve akademik topluluk içinde paylaşılması sürecidir. Bu süreç, araştırma, yazım ve yayın faaliyetlerini içerir ve bilimsel bilginin ilerlemesine katkıda bulunma amacıyla şekillenir. Bu süreç, akademisyenin mesleğini şekillendirmesinde önemli bir araçtır (Albert, 2003). Bu bağlamda Bilgi Üretiminde Avantajlar teması dijitalleşmenin bilgi üretimine etkilerini ağırlıklı olarak avantajlar çerçevesinde ele alan (1) Kolaylık ve Hız ve (2) Şeffaflaşma ve Bağımsızlık isimli iki alt temadan oluşmaktadır.

Kolaylık ve Hızlanma

Dijital araçların gelişimi, akademik bilgi üretimini hızlandırıp kolaylaştırırken, aynı zamanda üretimin nicelleştirilmesine yol açmıştır. Rosa (2013), akademisyenlerin performans ölçütlerini karşılamak adına üretime yönelmesini sosyal hızlanma kavramıyla açıklar. Nicelleştirme, yayın sayısı, atıf oranları ve projelendirme gibi ölçütleri akademik başarının temel belirleyicisi hâline getirmiştir (Atalay, 2019). Bu süreç, neoliberal politikalar ve Taylorizm'in etkileriyle akademik üretimin hız ve verimliliğe dayalı bir yapıya evrilmesine neden olmuştur.

Katılımcılardan Seda, günümüzdeki hızlanmayı babasının dönemiyle karşılaştırarak dijital araçların bilgi üretim süreçlerini ne denli hızlandırdığını şu şekilde aktarmaktadır:

> İşi çok hızlandırdığını, kolaylaştırdığını söyleyebilirim. Şimdi yazıcıdan çıktı almak Word'de bir şey yazmak inanılmaz. Benim babam uzmanlık tezini daktilo ile yazmış. Bir sayfada yanlış yapıyorsun tak-çıkar yapmayı bütün tez de yaptığımı hayal edemiyorum (Seda, 38, Doçent).

Dijital araçların getirdiği hız ve kolaylığın bir diğer örneği literatür taramasında ortaya çıkmaktadır. Araştırma sürecinde kaynaklara kolayca erişebilmek bütün katılımcıların önemli gördüğü bir avantajdır.

> Bir konuyla ilgili çalıştığımda aklımda belki o problemi çözmek için ulaşmam gerekecek bir şey olması lazım ve bu materyali bana hızlı bir şekilde sağlıyor. O tartışmaz bir avantaj (Fadıl, 47, Doçent).

Bilgi üretimi süreci yalnızca literatür taramasından ibaret olmayıp, özellikle sosyal bilimler gibi sahası olan disiplinlerde veri toplama sürecini de içermektedir. Dijital araçlar, veri toplama ve analiz süreçlerini kolaylaştırarak akademisyenlerin zaman ve emek açısından önemli ölçüde tasarruf etmelerini sağlamaktadır.

> Veri toplarken elle yazmaktansa bir ses kayıt cihazı ve transkriptor kullanıyorum. MAXQDA olmadan veri analizi yaparım elbette ama bu kadar pratik bir şey varken niye yapayım? Dijital araçlar en çok veri analizi kısmında. Normalde bir ayda yapacağım bir işi üç günde ya da bir haftada bitirebiliyorum (Ferişte, 28, Araştırma Görevlisi).

Dijital araçların, kaynaklara erişimin yanı sıra kaynaklara referans vermek konusunda avantaj sağladığını ifade eden katılımcılar bulunmaktadır. Merve'nin referans vermek için kullandığı uygulama olan Zotero iş yükünü hafifleten bir araçtır:

> Mesela proje yapıyorsan, bir sürü uygulama ve programa aşina olmalısın. Malum kitap indirme sitesi değil sadece işte. Zotero kullanıyoruz, zaman kazandırıyor ve iş gözünde çok büyümüyor o zaman. Öbüründe çok büyük bir iş oluyor her şeyi manuel yapmaya çalışırsan (Merve, 48, Dr. Öğr. Üyesi).

Çetinkaya-Yarımçam'ın (2017) akademisyenlerin çalışma biçimlerinin bilgi teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte dönüşümü üzerine yaptığı çalışmada, katılımcılar benzer şekilde bu teknolojilerin sağladığı kolaylıklardan ve artan hızdan söz etmişlerdir. Hatta bazı katılımcılar, bilgisayarsız bir akademik hayatın düşünülemez olduğunu ifade etmişlerdir. Benzer şekilde, bu çalışmanın katılımcılarının da dijital araçların sunduğu avantajlar ve akademik süreçlere sağladığı katkılar konusunda benzer görüşler dile getirdiği söylenebilir.

Şeffaflık ve Bağımsızlık

Dijitalleşme, yalnızca hız ve kolaylık sağlamakla kalmayıp akademik üretimde şeffaflık ve bağımsızlığı da artırmaktadır. Özellikle akademik dergilere makale gönderme süreçlerinin daha takip edilebilir hâle gelmesi, akademik yayıncılığın dijitalleşmesinin önemli bir çıktısıdır. Literatürde bu durum eleştirilse de dijitalleşmenin açık kaynak politikalarını desteklediği ve akademik bilginin demokratikleşmesine katkı sağladığı belirtilmektedir (Oliveira, 2019). Zriba (2019) dijitalleşmenin, Batı merkezli bilgi anlayışının ötesinde, alternatif yaklaşımların akademide yer bulmasına olanak tanıdığını ifade etmektedir. Nitekim katılımcılarımız da bunu dile getirmişlerdir:

> DergiPark'ın olmasını avantaj görüyorum... daha şeffaf bir süreç işlediği için memnunum. Eskiden bir üniversiteye veriyordunuz, oranın editörü vardı. Politik ayrılıklar varsa şeyler mesela, dergi makalenizi, sümen altı edebiliyor. Ama burada deadline'ı var. Takip edebileceğim şeffaf bir süreç var. O yönden memnunum…bir demokratikleşme getiriyor. Demokraside böyle herkese dağılma, eşitlik sağlama şeyi var. Öyle bir imkân veriyor sanki. O yönden memnunum (Kifayet, 47, Doçent).

Dijital araçların sağladığı bu avantaj, akademik üretimde politik müdahalelere veya kişisel tercihlere bağlı engelleri azaltmıştır. Ayrıca bu şeffaflık, akademisyenlerin kendi çalışmalarını değerlendirmeleri ve akademik konumlarını daha net görmeleri için de bir fırsat yaratmaktadır. Dijitalleşme, akademik üretimin görünürlüğünü artırarak bireylerin kendi konumlarını belirlemelerine ve alanlarındaki gelişmeleri daha kolay takip etmelerine imkân tanımaktadır. Bu konuda katılımcılardan Fatma (28, Araştırma Görevlisi) görüşlerini şöyle aktarmıştır:

> Birinin oturup çalışmasını incelemek ya da birinin benim yaptığım çalışmamı incelemesi aslında benim kalitemi de gösteriyor (Fatma, 28, Araştırma Görevlisi).

Dijital araçların ve internetin yaygınlaşması sayesinde artan şeffaflaşma daha önce yapılan yayınların da tekrar incelenmesini de sağlamıştır. Pek çok kurumun başında olan akademisyenlerin geçmiş yayınlarında intihal yaptığına yönelik çıkan haberler de giderek gündem hâline gelmektedir. Bu durum şeffaflaşmanın bir diğer veçhesidir. Bu konuya dair düşüncelerini bir katılımcımız şöyle ifade etmiştir:

> 91'de yapılmış bir tez gördüm. Adam almış copy-paste yapmış şimdi bu intihal programları falan çıktı, görünüyor hepsinin ne yaptığı bu iyi oldu. Geçmiş dönem YÖK başkanınınki bile çıktı intihal hep bu iyi oldu (Kadriye, 47, Dr. Öğr. Üyesi).

Katılımcılarımız, dijital araçların, yalnızca bilgiye erişimi kolaylaştırmadığını aynı zamanda akademik çalışmaların güvenilirliğinin takip ve kontrolünü de kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir. Bu durum, akademik üretimin kalitesine de olumlu yönde katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Bilgi Üretiminde Dezavantajlar

Akademik bilgi üretiminin dijitalleşme ile hızlanması ve yayın sürecinin kolaylaşması avantajlı görünse de bu süreç nicelik odaklı değerlendirme ve artan denetim mekanizmalarını da beraberinde getirmiştir. Dijitalleşme, akademik üretimi ölçülebilir hâle getirerek rekabeti artırmış, yayın sayısı ve atıf oranlarını akademik başarının temel kriterleri hâline getirmiştir. Bu durum, akademik üretimi idealist bir yaklaşımdan kariyer odaklı ve standartlaşmış bir

yapıya dönüştürmüştür. Dijitalleşme, neoliberal akademik politikalar ve performans odaklı sistemlerle birleşerek bu dönüşümün itici gücü hâline gelmiştir. Bilgi üretimindeki dezavantajlar hem teknolojinin olumsuz etkilerine hem de bu dönüşümün akademik dünyadaki yansımalarına odaklanmaktadır.

Nicellikselleşme ve Tek Tipleşme

Dijital araçlar bilgi üretim sürecinde ciddi bir hızlanma ve kolaylık sağlamıştır. Fischer ve arkadaşlarına (2012) göre bu durum akademide "nicelik takıntısına" yol açmaktadır. Sürekli olarak indekslerle, makale ve atıf sayılarıyla şekillenen akademik dünyanın en önemli çıktısı tek tipleşmiş yayınlar ve artan yayın sayısıdır. Fischer vd., (2012, s. 473) akademinin değişimini şöyle aktarmaktadır:

> Sadece birkaç yıl önce, yılda on makale yayımlayan bir araştırmacı son derece üretken olarak kabul ediliyordu. Şimdi ise ekoloji ve evrim alanındaki önde gelen araştırmacılar yılda 20, 30 veya bazı durumlarda 40'tan fazla makale yayımlıyor ve bu sayıların daha da artma eğiliminde olduğu görülüyor.

Dijital dünyada bilginin zamansallığına vurgu yapan Chul-Han (2022, s. 60)'a göre günümüzde bilgi enformasyon hâlini alarak çok daha kısa süreli geçerliliği olan bir forma dönüşmüştür. Akademideki bu durum, aynı zamanda akademik yayınların miktarında artışa neden olmuştur. Ancak bu artış yalnızca dijitalleşmenin bir çıktısı olmayıp, aynı zamanda makale yazım ve yayın süreçlerinde artan beklentilerle de ilişkilidir. İş dünyasındaki dijitalleşme süreci ile akademik dünyadaki hızlanma ve standartlaşma karşılıklı bir ilişki içindedir. Neoliberal beklentiler ve üniversitelerin neoliberalleşmesi hem akademisyenin konumunu hem de üretilen bilginin niteliğini etkilemiş ve bu süreç dijital araçlar aracılığıyla daha görünür hâle gelmiştir (Atalay, 2019).

> Birileri size yaptığınız yayınların niteliğine dair bir format yüklüyor siz o formata göre yayınlarınızı revize ediyorsunuz. Kitaplarda mesela bir indeks koydular... ona göre yayın yapacaksın zamanla indeks de geçerliğini yitirecek yeniden indeks değişecek…Dijital dünya da bunu hızlandırdı. Muhtemelen 90 ya da 80 yılındaki bir üniversite hocasının sınandığı akademik niteliklerle 60'lı yıllardakinin böyle çok radikal farklı değildir. Ama 2000'lerin başındakiyle şimdiki arasında çok fark var. Dünyanın biçimi değişti akademik anlamda (Fadıl, 47, Doçent).

Bu süreç, işin bütünlüğünü bozarak, gereken vasıfların bir kısmını gereksiz hâle getirmiş ve akademik üretimi neoliberal piyasa mantığına daha bağımlı bir hâle getirmiştir. Vatansever ve Gezici-Yalçın (2022, s. 33), neoliberalizm ve dijitalleşme furyasının akademik üretimi ve bilginin niteliğini metalaştırıcı bir şekilde değiştirdiğini ifade etmektedir. Bir katılımcı da benzer biçimde şunları söylemektedir:

> Nicelik için nitelik kurban ediliyor... hız zaten niceliksel olarak artışı beraberinde getiriyor. Akademik piyasa mantığı bu (Ferişte, 28, Araştırma Görevlisi).

Howard Becker (2015) sosyal bilimcinin yazım sırasında planlara uymasını ve dışarıdan gelen müdahâleleri *çile* olarak nitelendirir. Katılımcılardan Kazım'ın ifadeleri de akademik yazımın standartlaştırıcı etkisini vurgulamaktadır. İndeks uyumluluğuna odaklanarak yapılan yayınlar ve değişen motivasyonlar, hızlı yayıncılıkla birleştiğinde tek tipleşen, adeta seri üretim bandını andıran bir yayın anlayışı ortaya çıkarmaktadır. Akademik üretimde indeks uyumluluğu, bir yayının belirli akademik veri tabanlarında (örneğin Scopus) yer alabilmesi için belirlenen format, atıf sayısı, dil, dergi etkisi ve metodolojik standartlara uygun şekilde hazırlanması anlamına gelmektedir. Katılımcılardan Kazım, bu süreci şöyle açıklamıştır:

> Akademi senin bireysel anlamda bir dil kullanmanı engelleyen bir noktada. Ki zaten insanların benzer şeyleri anlaması ve benzer bir diskur üzerinden gitmesi sebebiyle akademi günümüzde artık klasik akademik anlamda bir işlev kazanmıyor (Kazım, 30, Araştırma Görevlisi).

Nicelik odaklı yaklaşım, akademik yazımın belirli standartlara sıkı bir şekilde bağlı kalmasını gerektirerek özgünlüğü sınırlamakta ve akademisyenin yazdığı metinle kurduğu bağın zayıflamasına yol açmaktadır. Bu durum, yalnızca akademik üretimin niteliğini olumsuz etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda çözülmesi gereken yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Filtreleme Sorunu ve Artan İş Yükü

Dijitalleşmenin zihin dünyamızı dönüştürerek bir hakikat krizi yarattığına dikkat çeken Chul-Han (2022, s. 54), bu durumu "yığılan enformasyon" kavramıyla açıklamaktadır. Han'a göre, enformasyonun sürekli birikmesi, hakikatin ve gerçek bilginin sınırlarını bulanıklaştırmakta ve bilgi üzerindeki belirsizliği artırmaktadır. Bu durum, dijital ortamlarda sunulan kısa ve özetlenmiş bilgilerin bağlamından koparak daha yüzeysel bir nitelik kazanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Katılımcılardan Seda ve Ferişte akademideki seri ve niteliksiz bilgi üretiminin getirdiği yeni zorlukları şöyle aktarmaktadır:

> Şu an akademide öyle bir kriz var. Dijital teknolojiler üretimi çok arttırdı, ama Çin malı gibi yağıyor. Bir sürü üretiliyor da ne kadar kaliteli ne kadar uzun süre kullanabiliriz ne kadar işimize yarıyor? Bir sürü gray-literatür var. Google-Scholar'da çıkan bir sürü bir tane atıf almamış ama yayınlanalı 10 yıl olmuş makale var. Hiç atıf almadıysa gerçekten hiçbir katkısı yok demek…. (Seda, 38, Doçent).

Akademik üretime yönelik eleştirilerin kendi içinde çelişkili bir noktada konumlandığı da zaman zaman görülmektedir. Akademik üretimin standartlaşması ve özgünlüğün azalması, indeksleşme ve nicel değerlendirme sistemleri nedeniyle eleştirilirken, akademik başarının hâlâ bu metrikler üzerinden ölçülmesi, sistemin yeniden üretilmesine yol açmaktadır. Bu kapsamda Seda'da akademik bilginin değerini içeriğinden ziyade, ölçülebilirlik ve erişilebilirlik kriterleri çerçevesinde değerlendirmiştir.

Merve ve Ferişte ise, artan bilgi kaynakları karşısında doğru bilgiye erişimin zorlaştığını şöyle aktarmaktadır:

> İşimiz çok arttı, biliyor musun? Şimdi eskiden biz bilgiye ulaşıyorduk, o bilgi bilgiydi genelde. Şimdi ayıklama işi çıktı, değil mi? Misinformation (eksik-bilgi), disinformation (dezenformasyon), hepsi var Hangi mecralara takıldığına göre değişiyor. Twitter izliyorsan da hangi hesaplara baktığın önemli… O yüzden digital fluency (dijital akıcılık) çok önemli ve digital-literacy (dijital okuryazarlık) yoksa çok kötü durumdasın. O zaman işte bütün yanlış bilgileri alabilirsin. Bunu ayırt etmek çok zor bir hâle geldi (Merve, 48, Dr. Öğr. Üyesi).

> Çok bilgi yığını içinde neyin doğru olduğunu gerçekten anlayabileceğimiz objektif denetleme mekanizmalarını yitirdiğimizi düşünüyorum (Ferişte, 27, Araştırma Görevlisi).

Bilgisayarlar kaynakça hazırlamayı kolaylaştırırken, okurlar için işi zorlaştırmıştır. Yazarlar, bilgisayarla yapılan kaynak taramaları sayesinde daha uzun kaynakça listeleri hazırlayarak, çoğu zaman metinle doğrudan ilgisi olmayan referanslar vermeye başlamışlardır (Becker, 2015, s. 217). Böylece, akademik referanslar, artık okura faydası olmayan ve metindeki fikirleri takip etmeyi zorlaştıran bir ritüele dönüşmüştür. Katılımcılardan Zafer'in bu konuya yönelik görüşleri şöyledir:

> Bilgiye erişmek… Kolay eriştiğim bilgiyi değerlendirmek artık mesele bugün biz bilgiye ulaştık, aldık nereden geldi, nasıl doğru mu bilmiyorsun bilgi kirliliği var. Nasıl anlayacağız, nasıl tartışacağız bunları? Artık daha zorlayıcı (Zafer, 32, Dr. Öğr. Üyesi).

Dijitalleşme, zaman kazandırma vaadiyle ortaya çıkarken, çalışma saatlerini uzatarak akademisyenlerin iş-yaşam dengesini olumsuz etkilemektedir. Vostal (2015, s. 302), İngiltere'deki akademisyenlerin artan performans beklentileri nedeniyle okuma zamanlarının kısıtlandığını belirtmektedir. Neoliberal anlayış ve dijitalleşme, akademik üretimin hem niceliğini hem de niteliğini dönüştürerek emeği daha yoğun bir üretim döngüsüne sokmaktadır.

Rosa (2013, s. 152), teknolojinin zaman kazandırmak yerine, bu zamanı yeniden iş yüküne dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Seda, bu paradoksu tetris oyunu metaforuyla açıklamaktadır:

> Tetriste falan böyle bir sıra bir şey yok olur üstten biraz daha devamı. Hızlanmak yaptığın işi daha çok olmasını, (dijitalleşme) daha çok şeyi daha kısa sürede yapmayı sağlıyor. Azaldı mı? Hayır. Eskiden olsa biraz kaçma şansı verecekti bana. Ben kütüphaneye gidiyorum diyeceğim yolda biraz sallanacağım vesaire ama şu an zaten çok kolay ki, ne var ki deyip, o zaman onu da yap, yanına bunu da yap. Bir de bunu da ekle, dersi de online verirsin. Şunu da şöyle yaparsın deyip iş yükünü arttırıyor. Birim bazlı iş olarak çıktı artıyor Daha çok paper yazabiliyorsun...İşini kolaylaştırıyor ama azaltmıyor başka bir şey yapmaya alan açılıyor. O hızlanınca o zaman o da giriyor devreye çıktın artıyor ama durduğum ve nefes aldığım bir yer yok (Seda, 38, Doçent).

Akademik iş yükündeki artış yalnızca dijitalleşmenin bir sonucu değildir; Türkiye akademisindeki yapısal değişimler de bu süreci etkilemektedir. Akademisyenlerin uzmanlık dışı dersler vermesi, idari yüklerinin artması ve akademik özgürlüğün zayıflaması bu sürecin temel unsurlarındandır (Vatansever ve Gezici-Yalçın, 2022; Tekerek, 2023). Üniversitelerdeki Taylorist ve neoliberal dönüşüm, akademisyenleri hız ve üretkenlik odaklı bir sisteme yönlendirerek emeğin denetimini artırmaktadır (Turcotte ve Holmes, 2024). Dijitalleşme bu süreci hızlandırırken, akademisyenler üzerindeki performans baskısını artırarak niceliğe dayalı bir değerlendirme sistemini güçlendirmektedir.

Vasıfsızlaşma ve Kariyerist Üretim

Akademik üretimin indekslere dayalı başarı ölçütleriyle şekillenmesi, araştırmaların stratejik ve pragmatik bir çerçevede üretilmesine yol açarak akademisyenliği entelektüel bir uğraştan performans odaklı içerik üretimine dönüştürmektedir. Wright Mills (2016, s. 256), sosyal bilimcileri zanaatkâr olarak tanımlayarak, akademisyenliğin standartlar ve planlar arasında sıkışmasının mesleği olumsuz etkilediğini vurgular. Dijital araçların sistematik yazım ve standartlaşmış kalıpları pekiştirmesi, entelektüel kaygıları zayıflatırken, mesleğin vasıfsızlaşma sürecini hızlandırmaktadır. Crompton ve Jones'a (1986, s. 43) göre, bilgisayar teknolojisinin iş süreçlerini parçalayarak rutinleştirmesi, vasıfsızlaşmanın temel unsurlarından biridir. Dijitalleşmeyle akademik üretim süreçlerinde de benzer bir dönüşüm yaşanmakta, katılımcılar özellikle özgün fikir üretimi ve entelektüel derinliğin zayıfladığına dikkat çekmektedir. Dijital kaynaklara kolay erişimin, bilgiyi derinlemesine kavrama yerine daha yüzeysel ve ezberci bir yaklaşımı teşvik ettiği belirtilmiştir. Bir katılımcı bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmiştir:

> Büyüsü bozuldu, eskiden ne kadar büyülüydü bilmiyorum ama hızlandıkça niteliği kaybediyoruz. Türkiye ne zaman çok nitelikliydi dersen o başka ama genel olarak bakınca yetişmek için üretmek için vazgeçiyor gençler özellikle unvan için vesaire daha teknik bakıyorlar (Coşkun, 64, Profesör).

Ritzer (2000, s. 59), neoliberal politikaların etkisiyle gelişen teknolojik araçları "kolaylaştırıcı araçlar" olarak adlandırmakta ve bu araçların tüketim odaklı bir zihniyetle entelektüel süreçleri dönüştürdüğünü vurgulamaktadır. Akademik üretimde hızı artıran bu araçların, mesleğin entelektüel niteliğini zayıflattığı ve derinlik yerine hız odaklı bir yaklaşımı teşvik ettiği başka katılımcılar tarafından da ifade edilmiştir:

> İnternetin ve araştırma araçlarının bu denli istilacılığı karşısında kalitede düşüş o anlamda olur mu diye endişe ediyorum. Şimdi bir yerden tamam çok daha güzel kaynaklara ulaşıyorlar ama hepimiz gibi ama bir yerden de gerçekten yazma çizme meselelerini yapabiliyorlar mı? Bir akademisyen bir noktadan sonra bir entelektüele dönüşmesi gerekir. Ama artık genç meslektaşlarımız gerçekten entelektüel olabilecek seviyeye böyle ulaşabilecekler mi? Ben bilemiyorum. Sosyal bilimler alanında… (Sabah, 62, Profesör).

Molesworth ve arkadaşlarına göre (2009) yeni teknolojiler bilgiye erişimi kolaylaştırarak bu bilgilere sahip olmanın değerini azaltma potansiyeline sahiptir. Bu durumda, yükseköğretim daha çok bilgi-metası odaklı hâle geldikçe, diploma sahibi olmak tek değerli unsur hâline gelir. Ancak, bu durum hayal gücü ve eleştirel düşünceye sahip mezunlar

yetiştiremediği için iş yaşamına hazırlık açısından etkili değildir. Katılımcı ifadelerinden de anlaşıldığı üzere neoliberal politikalar ve dijitalleşme akademisyenin düşünce dünyasına ket vurma potansiyelini taşıdığı gibi mesleğin, bilgi üretimi anlayışını da entelektüel bir bağlam ve kaygıdan koparak teknik bir yere sürükleme ihtimalini de içerisinde barındırmaktadır. Katılımcılardan Ferişte (28, Araştırma Görevlisi) görüşlerini şöyle aktarmıştır:

> Özgün fikir yaratmak günümüzde çok zor. Sosyal bilimlerin zaten nitelik kaybına uğradığını düşünüyorum... Dijitalleşme de bunu katlıyor zanaattan iş koluna dönüştürüyor diyebiliriz. Entelektüel olmak ile akademisyen olmak arasında bir fark var. Hâlen entelektüel kalmak zor akademisyenliği ben zanaatla eşleştiriyorum. Ama biz ikisini aynı potada buluşturamıyoruz (Ferişte, 28, Araştırma Görevlisi).

Katılımcıların geneli dijitalleşmenin bilgiye erişimi kolaylaştırmasına rağmen, nitelikli akademik üretimin azaldığını ve entelektüel derinliğin kaybolduğunu düşünmektedir. Özellikle sosyal bilimler alanında, dijital araçların kullanımının akademik özgünlüğü ve yaratıcılığı azalttığı endişesi katılımcılar arasında bulunmaktadır. "Tüketici üretim" (Çelik ve Ateşoğlu, 2023, s. 190) olarak ifade edilen bir üretim biçimi, üretimin içini boşaltma ve üreticinin kariyerist bir planla bilgi üretim yapmasıdır. Öyle ki kimi zaman uzman olmayan kişilerce akademik kaynaklar izinsiz kullanılarak popüler kitaplar hâline gelmektedir. Katılımcılardan Kifayet buna yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

> Akademisyen olmayan insanlar popüler kitaplar yazıyorlar. Akademisyenleri dijital araçlar yüzünden çok sömürüyorlar. Bunun farkına vardım. Mesela İzmir'de yine böyle çok meşhur adamlar var, akademisyen falan değiller. Güya İzmir tarihi yazıyorlar. Bu insanlar belli yayın evlerindeler. Baktım, YÖKTEZ'den, tezlerden bayağı almış götürmüş. Osmanlı arşivinden bu diyor ama hiç Osmanlı arşivine gidecek bir adam değil (Kifayet, 47, Doçent).

Bilgiye erişimin dijitalleşmeyle demokratikleştiği söylenebilir, ancak bu durum akademik üretimin niteliğini tehdit edebilir. Katılımcılar, dijitalleşmenin akademik bilgi üretimini hızlandırırken uzmanlık bilgisini zayıflattığını vurgulamaktadır. Kolay erişim, akademik yeterliliği olmayan kişilerin de popüler içerikler üretmesine imkân tanımakta, bu da akademik emeğin görünmezleşmesine ve bilginin denetimsiz dolaşımına yol açmaktadır.

Avantajlar ve Dezavantajların Kesişim Noktasında Bilgi Üretiminde Yapay Zekâ Kullanımı

Güncel literatürde YZ araçlarının akademik bilgi üretiminde kullanımı henüz şekillenme aşamasındadır. ChatGPT, bu tartışmaların merkezinde yer almakta ve küresel ölçekte giderek daha fazla incelenmektedir (Qin vd., 2024). Çalışmaların büyük bölümü, YZ'nin etik boyutuna odaklanırken (Banerjee vd., 2023), Türkiye bağlamında bu alanda sınırlı araştırma bulunmaktadır. YZ'nin çeviri, metin düzenleme ve fikir üretme gibi faydalar sunduğu belirtilse de yanlış bilginin yayılması ve intihal riskleri gibi etik sorunlar da öne çıkmaktadır (Livberber ve Ayvaz, 2023; Patton vd., 2023).

Katılımcılarımız, YZ'nin etik kullanımı konusunda farklı tutumlar sergilemektedir. Bazı katılımcılar, bu araçları hiç deneyimlememiş ve bu konuda sınırlı bilgiye sahiptir. Dahası, bu katılımcıların ifadelerinden, YZ'yi öğrenme konusunda bir istek duymadıkları anlaşılmaktadır. Katılımcılardan Coşkun'un ifadeleri şöyledir:

> Ben açıkçası daha geleneksel taraftayım. Her şey noktası virgülü, benim tarafımdan yazılırsa o iş bana ait oluyor. Bilmiyorum ama öğrenmek de istemem kendim yapmak isterim kaynakçasını falan doğru da bulmuyorum belki literatür çok geniş olamıyor ama olsun (Coşkun, 64, Profesör).

Bir makalenin kim tarafından ve ne oranda üretildiği akademik etik açısından uzun süredir tartışılan bir konu olup, yapay zekâ araçlarının yazım süreçlerine dahil olmasıyla bu tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Önceden sınırlı katkı sağlayan yeniden ifade etme (paraphrase) araçlarının aksine, yapay zekâ destekli metin üretim teknolojileri akademik

üretimin doğasını kökten değiştirmektedir. Bu durum, YZ'nin akademik yazımdaki rolünü etik açıdan nasıl değerlendirmek gerektiğine dair belirsizlikler yaratmaktadır. Metnin yazarını belirsizleştirmesi, telif hakları ve fikir hırsızlığı gibi sorunları da beraberinde getirmektedir (Dergaa vd., 2023; Lund vd., 2023). Katılımcılardan Fadıl (47, Doçent), bu ikilemi modern ve postmodern düşünce çerçevesinde değerlendirerek, akademik otoritenin giderek daha fazla sorgulandığını ifade etmektedir:

> Modern olan yazarı metnin arkasındaki mutlak otorite ve tam sorumlu olarak kabul ediyor postmodernde yazar aslında metnin yazıldığı andan itibaren başka bir okuru olmaktan başka bir şey değil artık. ChatGPT'nin yazdığı bir şeyi bir makale olarak yazmanın kendisi de işte tam da burada hangi tarafta olduğuna bağlı olarak yanıtlanması gereken bir şey. Ben daha modern taraftayım, burada yazarın, yazdıklarının hem etik hem ahlaki sorumluluğu üstlenmesi gerektiğini düşündüğümden... (Fadıl, 47, Doçent).

Coşkun ve Fadıl, ChatGPT'yi doğrudan deneyimlememiş, yalnızca arkadaşları veya öğrencileri aracılığıyla tanımışlardır. Buna rağmen, her ikisi de akademik süreçlerde YZ kullanımının etik sorunlara yol açabileceğini düşünmektedir. Öte yandan, ChatGPT ile aktif olarak çalışan katılımcılar daha olumlu bir tutum sergilemektedir. Bu durum, genç akademisyenlerin neoliberal akademi anlayışının getirdiği hız ve rekabet baskısıyla dijital araçlara daha fazla yönelmesiyle ilişkilendirilebilir. Araştırma görevlileri, dijital araçları kullanma konusunda üzerlerindeki beklentilerin daha fazla olduğunu ve bu nedenle artan bir dijital iş yüküyle karşılaştıklarını belirtmişler ve şu sözleri ifade etmişlerdir:

> Etik söz konusuysa ben o tezi tek başıma düzeltmedim. En az beş kişiyle düzelttim. Bu beş kişiyi yormak yerine, YZ bunu yapabiliyorsa düzeltelim. Bana öneriler, geri dönütler verebiliyorsa, burada etik hiçbir problem yok. Çünkü insan kendi yazdığını yabancılaşabiliyor, hatalarını görmekte sorun yaşayabiliyor. Eskiden bunu geleneksel yöntemlerle arkadaşlarımıza atarken, şu an YZ bunu yapabiliyorsa ona gönderebiliriz. Burada etik bir problem görmüyorum (Fatma, 28, Araştırma Görevlisi).

> ...fikir alışverişi bir beyin fırtınası geliştirebileceğim bir fikir danıştığım bir danışman gibi kullanıyorum onu (YZ). Komut verdiğiniz zaman YZ istediğiniz kişiliğe bürünebilir. Tabii ki doğruluğunu, yanlışını teyit ediyorum ama ben yorumlama süreçlerim için daha yaratıcı fikir üretmek için aslında tasarım için onu kullanıyorum. Oradan bilgiye erişmek için değil de o yorumlanması için daha çok yeni bir fikir yaratmak, fikir danışmak için kullanıyorum (Ferişte, 28, Araştırma Görevlisi).

Coşkun ve Fadıl gibi YZ'ye eleştirel yaklaşan katılımcılar, akademik üretimin bireysel katkıya dayanması gerektiğini vurgulamaktadır. Onlara göre, akademik yazım yalnızca teknik bir süreç değil, düşünsel emeğin bir ürünü olduğundan, YZ'nin bu sürece dahil olması orijinalliği zedeleyebilir. Bu mesafeli tutumun, YZ'nin yetkinliklerine dair sınırlı bilgiye sahip olmalarıyla da ilişkili olduğu düşünülebilir. Buna karşın, YZ'yle daha fazla etkileşimde bulunmuş genç akademisyenler, bu araçları teknik düzenlemelerin ötesinde, fikir üretimi ve yaratıcı süreçleri destekleyici bir araç olarak değerlendirmektedirler. Katılımcılardan Zafer, konumunu şöyle açıklamaktadır:

> Etik konular burada önemli ona yazdırmamak şartıyla bir yazar olarak YZ kullanılması tabii (ancak) her şeyin ona yaptırılması kabul edilebilir bir şey değil. Ama yardımcı araçlarının kullanılmasında hiçbir sakınca olduğunu düşünmüyorum. Bunda da çok katı tutumda olmanın da doğru olduğunu düşünmüyorum (Zafer, 32, Dr. Öğr. Üyesi).

YZ, Zafer gibi düşünen katılımcılar için bilgi üretim süreçlerinde teknik detayları kolaylaştıran bir araç olarak görülmektedir. Literatür tarama, ifadeleri düzeltme gibi aşamaların teknik detaylar olduğu ve bu görevlerde YZ'nin kullanımının etik bir sorun yaratmadığı ifade edilmiştir. ChatGPT gibi araçların bu süreçleri hızlandırması, akademisyenlerin daha özgün araştırmalara odaklanmalarını sağlayabileceği bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Kazım'ın ifadeleri şöyledir:

> ChatGPT'yle literatürü beş dakikada elde edebiliyoruz...çok rahat bir şekilde literatürü alıp copy-paste yaptığımızı düşün. Bunları direkt metodumuzu uygulayıp çok rahat araştırma yapabileceğimizi

> düşünüyorum...Literatür kısmını çok yazmayabiliriz artık. Çünkü literatür kısmına ulaşmak isteyen anında ulaşabiliyor. Bir deney yapmışsındır, yeni bilgi oluşturmuşsundur bu önemli. Belki artık buraya dönüşür akademik makaleler… (Kazım 30, Araştırma Görevlisi)

YZ kullanımını tarımda makineleşmeye benzeten bir görüş, bu araçların bilgi üretim sürecini hızlandırdığını, ancak bilginin doğasını veya değerini değiştirmediğini savunmaktadır. Bu bakış açısına göre, YZ, teknik detayları kolaylaştırarak araştırmacıların yaratıcı süreçlere daha fazla odaklanmalarını sağlayan bir araçtır.

> Elle domates topluyorduk şimdi çapa çıktı. O zamanlar daha bir domates miydi? Yani ben böyle bakıyorum. Paraphrase'le uğraşacağına git daha başka bir research bul. Bunlar (literatür tarama, kaynakça hazırlama) teknik meseleler. Teknik kısımların teknolojiyle hâlledilmesinde bir problem yok… Karışıklığının bir yanı da kurumsal alt yapı ve kurumsal eğitimlerin olmayışı, belki de herkes bilse kullanmanın sınırları daha net çizilebilir (Aliye, 38, Doçent).

Dijitalleşme ve yapay zekâ araçlarının akademik üretim süreçlerine etkisi hem fırsatları hem de tartışmaları beraberinde getirmektedir. Bilgiye hızlı erişim ve teknik detayların kolaylaşması, akademisyenlere yaratıcı çalışmalara daha fazla odaklanma imkânı sunarken, bu araçların sınırlarının ve etik kullanım ilkelerinin netleştirilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Standartlaşma ve tek tipleşme gibi eleştiriler, dijitalleşmenin akademik dinamikleri nasıl dönüştürdüğüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, dijital araçların bilinçli ve dengeli bir şekilde kullanılmasının, akademik üretimin niteliğini artırma potansiyelini taşıdığı söylenebilir.

Dijital Araçların Derslere Etkileri

Akademisyenlerin derslerde dijital araçları nasıl kullandıkları ve bu süreçlerin öğrenci-akademisyen ilişkilerine etkileri bu tema kapsamında ele alınmaktadır. Mills (2016, s. 109), ders anlatımını bir sanat olarak tanımlarken, öğretmenin yalnızca bilgi aktarmakla kalmayıp, eleştirel düşünmeyi de teşvik etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dijitalleşme, öğrenme süreçlerini destekleme potansiyeline sahip olsa da öğretim yöntemlerini dönüştürme riski taşımaktadır. Akademisyenlerin deneyimlerini incelemek amacıyla (1) Dijital Araçların Derslerde Kullanımı: Slaytlar ve Videolar ve (2) Yapay Zekâ: Ödevler ve Kontrolleri olmak üzere iki alt tema belirlenmiştir.

Dijital Araçların Derslerde Kullanımı: Slaytlar ve Videolar

Dijital araçların yaygınlaşması ve ucuzlamasıyla beraber akademisyenlerin büyük bir kısmı projeksiyon cihazını derslere entegre etmiştir. Alpan (2013, s. 67), çalışmasında öğrencilerin, öğretim elemanlarının PowerPoint sunumlarını etkisiz ve sıkıcı bulduklarını belirtmiştir. Slaytların çoğunlukla yazı dolu, kitaptan kopyalanmış metinler içerdiği ve görsel-işitsel ögelerden yoksun olduğu, bu durumun da öğrencilerin dikkatini dağıtıp derslere olan ilgilerini azalttığı vurgulanmıştır. Öğretim elemanlarının slaytları etkin kullanmadıkları, sınıf içi iletişimi zayıflattıkları ve öğrencilerin katılımını teşvik etmedikleri eleştirilmektedir (2013, s. 68). Alpan'ın çalışmasına benzer sonuçlar elde edildiği söylenebilir. Örneğin Merve, slayt kullanan öğretim üyelerine yönelik öğrenci eleştirilerine aşinalığını şöyle aktarmıştır:

> Gösterdiğim zaman o slaytları istiyor öğrenciler ancak öğrenci açısından da bir şeye sebep olduğunu düşünüyorum bunun. Bir küçümseme, geçiyorsun, ekranın karşısına anlatıyorsun gibi (Merve ,47, Dr. Öğr. Üyesi).

Katılımcılardan Kifayet ise slaytların üniversitede bilgi aktarımı konusunda problemlere sebep olduğunu şöyle aktarmaktadır:

> Slaytlarla löp-löp hazır bilgi. Skolastik bir eğitim vermeye başladık. Abstract bilgi, özet bilginin kaynağı nereden, nedir diye sorgulamadan üniversitede eğitim veriyoruz (Kifayet, 47, Dr. Öğr. Üyesi).

Ateşoğlu (2022, s. 154), "yeni nesil ezber"i bilginin bağlamından koparılarak maddeler hâlinde sunulması ve bu maddelerin yalnızca ezberlenmeye odaklanmasıyla tanımlamaktadır. Madde işaretleri (bullet-points) ile aktarılan bu tür bilgiler, öğrencilerin ve akademisyenlerin bilgiyi sorgulama yerine yüzeysel bir öğrenme biçimine yönelmesine neden olmaktadır. Özellikle YZ araçlarının yaygınlaşmasıyla bu eğilim, eleştirel düşünme ve karmaşık bağlantılar kurma becerilerinin giderek kaybolma ihtimalini artırmaktadır. Bu da sosyal bilimlerde okuyan öğrencilerinin bilginin bağlamsal derinliğini kaybederek daha mekanik bir öğrenme biçimine geçiş yaptıklarını gösteren bir risk olarak değerlendirilmektedir. Fatma, slaytın sosyal bilimlerin doğasına aykırı olduğunu da şöyle ifade etmiştir:

> Sosyal bilimlerin daha tartışmaya açık olması gerekiyor slayt bunu köreltir... Dijitalleşmeye dair tek bildiği oturup Powerpoint'ten slayt hazırlamak olan bir akademisyenin ben kendi kimliğini sorgulaması gerektiğini düşünüyorum ama oturup bunu da yapmıyor. Dijital platform var, bir sürü araca kendinde erişebiliyorsun ama şunu gözden kaçırıyorsun: o aynı platformlara senden daha hâkim bir nesil var karşında. Ama sen oturup hiç de ilgisini çekmeyen bin yıl önceki konuları güncellememiş hâlinle gelip o öğrenciye vermeye çalış... Slayttan anlatmak çok başarısız bir girişim (Fatma, 28, Araştırma Görevlisi).

Kimi akademisyenler hem artan ders yükü sebebiyle slaytları kullandıklarını hem de derslerdeki kolaylaştırıcı etkisinin hem öğrenci hem de akademisyen için önemli olduğunu dile getirerek daha olumlu ifadelerde bulunmuşlardır. Buna karşın slayt kullanımının bir dozu ve yöntemi olduğunun da altını çizmişlerdir:

> Prensip olarak hiç kullanmam ben video varsa ödev olarak veririm slayt varsa ödev olarak okusunlar diye gönderirim internetten bulduklarımı. Destek amaçlı falan diyorlar ama dozunu ayarlayabilmek için yetkin olmak gerekiyor o yetkinlik yalnızca bilimsel yetkinlik değil dijital yetkinlik aynı zamanda pek azımızda var... onun ölçüsünü nasıl ayarlayacaksın bilmeden (Coşkun, 64, Profesör).

> Oraya sadece yol gösterici olarak, resim, karikatür veya hareketli bir imajda destekliyorum. Müzikle veya bir sinema bir fragmanıyla...Pudra şekeri gibi kullanıyorum... Aslında biz kütüphaneci gibiyiz neyin nerede olduğunu biliyorum. Ben bir mentorum. Ama slayt okuma dersi de olmamalı. Öğrenciler diyor başka hocalar için (Kadriye, 47, Dr. Öğr. Üyesi).

Slaytlar dışında çeşitli platformlarda bulunan ders videolarına dair görüşler de sorulmuştur. Katılımcılar öğrencilerin alternatif bilgi kaynaklarına erişimleri konusuna sıcak bakmaktadırlar. Ancak videoların asla bir ders niteliğinde olmadığını aktarmaktadırlar. Ölçme, değerlendirme ve etkileşim konusunun derse ilişkin nitelikler olduğunu düşünen katılımcılar videoların ve özet bilgilerin bunları sağlayamadığını aktarmaktadırlar.

> Ben size ders veriyorsam aynı zamanda sizin o aldığınız bilgiye dayalı olarak ilerlediğinizi de görebilmem lazım. Bunu ölçmem lazım ve bu ölçme sadece sizin seviyenizi ölçmek için değil, derslerin içeriğinin belirlenmesi gerekiyorsa bazı konulara daha fazla zaman harcanması, bazı konularda geriye atılması gibi dersin işleyişiyle de ilgili. Dolayısıyla bunları tamamen Youtube videolarıyla yapamazsınız... O öğrencinin bir saat bir buçuk saat bilgisayar başında oturup o Youtube videosunu baştan sona dersteki gibi dinlemesi imkânsız. Ayrıca bilgiyi pekiştirmek gibi bir durum var. Bunun bir yolu da soru sorabilmekten geçiyor. Oraya koyulan bir videoya herhangi bir soru iletmeyiz. Dolayısıyla etkileşim yok ve etkileşim önemli bir şey (Arda, 47, Doçent).

Öğrencilerin bilgiyi ezberleyip yüzeysel tekrar ettiği, ancak derinlemesine özümseyip yaratıcı kullanmakta zorlandığı ifade edilmektedir. Akademik alanda da benzer bir eğilim gözlemlenmekte, dijitalleşme bilginin erişilebilirliğini artırırken bağlamsız ve yüzeysel kullanımı teşvik edebilmektedir. Dijital araçlar ders anlatımını desteklese de aşırı kullanımı öğrencileri pasifleştirebilmektedir. Katılımcılar, öğrencilerin ders materyalleri yerine YouTube gibi platformlara yönelmesinin bilgiye yüzeysel erişimi artırdığı görüşündedir. Çevrimiçi ortamların etkileşim eksikliği nedeniyle öğrenme verimliliğini düşürdüğüne dair çalışmalar da bu durumu desteklemektedir (Afşar ve Büyükdoğan, 2020). Bu nedenle, dijital materyallerin destekleyici olarak kullanılması gerektiği, ancak eksik standartlar nedeniyle dersin yerine geçebilecek bir alternatif olarak görülebildiği söylenebilir.

Yapay Zekâ: Ödevler ve kontrolleri

Akademik yazım süreci, öğrenciler için bilgi üretme, analiz etme ve özgün fikirler geliştirme açısından önemli bir beceri alanıdır. Ancak, dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte, akademik üretimde yapay zekâ tabanlı araçların kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Bu durum, akademik özgünlük, etik sınırlar ve denetim mekanizmaları açısından yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Öğrencilerin ödevlerinde YZ kullanımı akademisyenler tarafından farklı şekillerde ele alınmakta; kimileri bu araçları akademik süreçlerin bir parçası olarak görürken, kimileri ise akademik etik açısından riskli bulmaktadır. Bu bağlamda, akademisyenlerin yapay zekâ kullanımına yönelik tutumları, öğrencilerin intihal hassasiyeti ve denetim süreçleri üzerine görüşleri incelenmiştir. Katılımcılardan YZ'ye kesin bir karşıtlık sergileyen Sabah, denetim mekanizmalarının geliştirilmesi gerektiğini vurgulayan Seda ve YZ'yi iş birliği çerçevesinde değerlendiren Haluk'un görüşleri sırasıyla aşağıda sunulmuştur.

> Chat mı... piti mi çıktı, bir şeyler çıktı. Çocuklar ödevleri oraya mı yazdırıyorlar? İntihal mı yapıyorlar? Şimdi onları anlamak da bir noktadan sonra zorlaşıyor. Başka birinin yazmasından geçin. İnsan olmayan bir program mı yazdı sorusuna geldik, kaygı verici (Sabah, 64, Profesör).

> Hâlâ öğrenciler öğreniyorken biz de öğrenmeliyiz. Yoksa bizi de çok kolay şaşırtırlar. Bunlar da ne kadar güvenilir programlar da şaşırtılıyor… Eski yöntemlerle bir şeyleri yapmaya çalışıyoruz ama tüm bunların varlığını bilip öğrenip kabul edelim... Hababam sınıfında vardı ya kopya çektirmem deyip sıraların üstüne o zamanın koşulunda o adam onu yapıyordu. Sıranın üstünde gezip çektirmem. Biz şimdi kopya çektirmemek için ne yapmamız lazım? Bunlar varken işte gerçekten öğrenci hırsızlık yapmasın ve kendi bildiğini yapsın öğrenmiş mi görebilelim (Seda ,38, Doçent).

> Yüksek lisans öğrencilerinde ilk önce ChatGPT'ye sorun arkasından onun cevabını yazın sonra kendi cevabınızı yazın diyorum, açık ve şeffaf (Haluk, 55, Profesör).

Yaş ve unvandan bağımsız bir şekilde çağı yakalama kaygısı güden katılımcılar YZ'yi kullandıkları için her zaman olmasa da aşinalıklarından ötürü anlayabildiklerini, ancak bu tür kullanımların tespitinin gittikçe zorlaştığını ifade etmektedirler. Örneğin Zafer'e göre YZ'nin neden olduğu kontrol edilemezlik, zaman zaman çaresizliğe yol açmaktadır:

> Turnitin-AI diye bir şey galiba varmış. YZ'yi tespit ediyormuş. Ama bilmiyorum açıkçası. Kolay tespit edilebilir bir şey değil muhtemelen. Çünkü çok farklı yapay zekâlar var. Temel çalışma biçimlerine bakmak lazım. Çalışma biçimleri farklıysa, bir YZ yazdığını öbür YZ'yi algılayamaz. Çünkü herhangi başka bir insanın yazmış olmasıyla bir fark yok ki. Aynı verilerle ulaşamıyorsa…(Zafer, 32, Dr. Öğr. Üyesi).

Merve hem iş birlikçi hem de sınırlandırıcı bir yol izlemekle birlikte kendi stratejisini şöyle açıklamıştır:

> Turnitin'den bahsedemeyeceğiz artık. Çünkü onu yakalayamıyor... Görüşme sorularını oluşturmasını istedim YZ'den. Birkaç ödevde bunun çok mekanik olduğunu saptadım. Chatgpt 'ye aynı ifadeyi girelim. Üç ayrı şey döküyor ya. Mesela onu denetleyemem... Fakat bir hissiyat olarak anlayabiliyorum öğrenci ödevlerinden. Yakayıp söylediğimde öğrenci bunu kabul etti. Yapmadım diyemedi. Check etmede deneyim önemli… o öğrenciden, o ifadenin çıkamayacağını bildiğim için anlıyorum (Merve, 48, Dr. Öğr. Üyesi).

YZ'nin gelişimi, akademik yazım süreçlerinde etik ve pratik tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar, akademik makalelerin yanı sıra öğrencilerin ödevlerinde yapay zekâ kullanımına yönelik değerlendirme ve denetim süreçlerini de içermektedir. Yapay zekâ destekli ödevlerin özgünlük ve akademik etik açısından riskler barındırdığı belirtilirken, tespit edilmesinin giderek zorlaştığı vurgulanmaktadır. Çelik ve Ateşoğlu'nun (2023) çalışmasında, ChatGPT'ye hazırlatılan bir ödevin doğruluk payı yüksek ve farklı yapılandırılmış cevaplar ürettiği görülmüş, YZ'yle üretilen içeriklerin kontrolünün oldukça zor olduğu sonucuna varılmıştır. Katılımcılar, çeşitli denetim stratejileri geliştirse de sürecin giderek zorlaştığını ve YZ'nin ödev vermeyi anlamsızlaştırdığı görüşünü paylaşmaktadır.

Zaman ve Mekândan Bağımsızlaşma: İdari İşler

Dijitalleşme, pek çok iş kolunda olduğu gibi akademisyenlerin idari işleri yapış şekillerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini, önemli ölçüde değiştirmiştir. Dijital araçlar, akademisyenlerin iş ve özel hayatı arasındaki sınırları bulanıklaştırmış, onları sürekli erişilebilir hâle getirmiştir. Bu durum, akademisyenlerin özel alanlarına saygı duyulmaması, iş yüklerinin artması ve iş-özel hayat dengesinin bozulması gibi sorunlara yol açmıştır. Buna karşılık idari işlerin dijitalleşmesi bazı kolaylıklar da sağlamaktadır. Bu tema, özellikle idari işlere odaklanmakta ve her yerde ve her zaman erişilebilmenin etkilerine yoğunlaşmaktadır.

Pratiklik ve Esneklik

Katılımcıların büyük kısmı bilgi üretimi ve dersler temalarında da olduğu gibi dijital araçların sağladığı kolaylıklardan idari işler temasında da bahsetmişlerdir. Bu kolaylıklar bir evrağın uzaktan imzalanabilmesi veya görüntülü senkronize toplantılardır. Kimi zaman uzaktan işlerin yürütülmesi hedef odaklı toplantıların gerçekleşmesini de sağlamıştır. Sürekli olarak erişilebilmenin ve erişmenin bir diğer çıktısı işlerin hızlı ve pratik bir biçimde ilerleyebilmesidir. Sabah, dijital araçların sağladığı kolaylığa dair şunları söylemiştir:

> …önceden sadece yüz yüze yapılan şeyi bazen WhatsApp'ta hocam uygun mudur karar mıdır diye gönderiyorlar ve uygundur yazıyoruz. İlk sualde ıslak imzalarımızı atıyoruz bir kolaylık sağlıyor. bazen y şu tez evraklarını falan doğrudan gönderiyor öğrenci. Biz de doldurup uygundur, uygun değildir, şurası düzeltilmelidir diye gönderiyoruz. Bu açıdan kolaylıklar sağlanıyor (Sabah, 62, Profesör).

Çevrimiçi toplantıların sağladığı esnekliği ve verimliliği vurgulayan Aliye, fiziksel olarak bir toplantıya katılamadığında çevrimiçi olarak toplantıya katılma avantajlarına yönelik deneyimlerini aktarmıştır. Kültürel alışkanlıklar (örneğin, çay molaları) nedeniyle uzayan fiziksel toplantılara göre çevrimiçi toplantılar daha doğrudan ve hedef odaklı bir şekilde tamamlanarak, zamanın daha verimli kullanılmasını sağlayabilmektedir. Katılımcılardan Aliye, buna yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

> Geçen sefer ben bir toplantıya katılmak zorundaydım, zamanımı ayarlayamıyordum. Fiziksel olarak orada bulunmaya. Hep beraber (çevrimiçi olarak) gördük, görüştük, konuştuk. Bazen daha (uzaktan/çevrimiçi) to-do-point olmasına bile sebep olabiliyor çünkü biliyorsun. Ya kültürel şeyinde çay üstüne çay bunun. Tamam toplandık olay ne? Okey hadi dağılalım da olabiliyor (Aliye, 38, Doçent).

Katılımcılar, Whatsapp, Zoom gibi uygulamaların koordinasyon ve iş birliği üzerindeki olumlu etkilerini vurgulamışlardır. Bu konuya yönelik benzer bir çalışmalarda da (Pozin ve Nawi, 2018; Attalla vd., 2020; Elçi vd., 2022) belirtildiği gibi, katılımcılar dijital araçların iletişimi hızlandırdığını ve bu sayede ekip çalışmalarının daha etkili hâle geldiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, bilgi paylaşımının ve iş birliğinin artmasını, dolayısıyla verimliliğin yükselmesini sağlamaktadır.

Sınırların Esnemesi ve Odağın Kaybı

Zaman ve mekândan bağımsız çalışmanın sağladığı esneklik, bazı durumlarda dezavantajlar da barındırmaktadır. Bu alt temada, akademisyenlerin dijitalleşmeye ilişkin görüşlerinin, unvanlarına ve idari görev ve yükümlülüklerine bağlı olarak farklılaştığı gözlemlenmiştir. Beyaz yakalı çalışanlar üzerine yapılan araştırmalar, dijital araçların yöneticiler için çalışanlara her an erişim imkânı sunarak iş süreçlerini esnekleştirdiğini; ancak çalışanlar açısından sürekli erişilebilir olma durumunun iş ve özel yaşam sınırlarını bulanıklaştırarak olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymaktadır (Tarafdar vd., 2011; Can-Yalçın ve Beğenirbaş, 2021; Elçi vd., 2022). Bu bağlamda akademisyenlerin de benzer şeyleri deneyimlediği ifade edilebilir:

> Teknolojik araçlarla kamusal alanda yaptığımız pratiklerin her an bizim özel alanımıza giriyor olması ürkütücü… Bireyin sürekli o sistemden bir türlü çıkamamasına sebep oluyor Burada emek ciddi anlamda

> istismar ediliyor. Evindeyken de çalışıyorsun ve bunun karşılığını almıyorsun ve bunun çok sıkıntılı olduğunu düşünüyorum. İnanılmaz derecede dijital araçların böyle bir sorunu da beraberinde getirdiğini düşünüyorum. Bir sürü WhatsApp gruplarındasın, bir şey yapmazsan bile bazen bir bilgiye sahip olmak bile insanı rahatsız edebiliyor. Bugün bir şey olmuş ama sen o gün artık evinde o olaya dahil ediliyorsun. Dolayısıyla senin o özel alanını domine ediyor. (Kazım, 30, Araştırma Görevlisi).

> Akademisyenlik zaten herhangi bir ulaşım, iletişim imkânı gelişmese bile 7-24 bir meslek. Bu iletişim araçlarının bu kadar kolay olması, erişilebilir olmak bu durumu... İş ve özel hayat arasındaki sınırları tamamen neredeyse kaldırıyor. Bir iş mesai saati kavramı zaten olmadığı için akademisyenlikte erişilebilir olmak, her daim mesaide olmak anlamına geliyor. Bu beni rahatsız ediyor açıkçası (Süleyman, 31, Dr. Öğr. Üyesi).

> İş saatleri dışına taştığı (idari işler) için yaptığın emek üretim süreci, emeğe dayalı yaptığın üretim süreci dijitalleşme yüzünden iş saatlerinin dışına taşıyor. Özel alanını da ihlal etmiş oluyor. Bu kadar kolay erişilebilir olmak istemezdim (Ferişte, 28, Araştırma Görevlisi)

Üniversitelerin neoliberal güç odaklarının etkisiyle şekillendiği ve tüm akademisyenlerin dijital araçları aktif bir biçimde kullandığı dikkate alındığında, dijitalleşme ile idari iş yükünün artması ve işten kopamama durumu belirgin bir sorun hâline gelmektedir. Bu bağlamda beyaz yakalıların deneyimlediği dikkat dağınıklığı ve esnek çalışma biçimleri akademisyenlerce de deneyimlemektedir. Katılımcılardan bazıları dijital araçların yaygınlaşmasıyla birlikte odak sürelerinin azaldığını, dikkatlerinin hızla dağıldığını da ifade etmişlerdir. Katılımcılardan Fadıl ve Kifayet'in ifadeleri şöyledir:

> Zihinsel dolanıklık ve yorgunluk nedeni. O da birçok şeyi değiştiriyor. Çünkü sosyal bilimler açısından özellikle söylüyorum düşünmek, mesela bir odaklanmayı gereksinir (Fadıl, 47, Doçent).

> Günümüzde yaşanıldığı anlamında gündelik hayatın bu dağınıklığı aslında daha önceki düşünürlerin sahip olduğu ama bizim sahip olmadığımız bir konfor alanıyla ilgili bir şey. Bu kadar çok şeye sahip olmak aslında az şeye odaklanabilmemizi sağlıyor (Kifayet, 47, Doçent).

Katılımcıların çoğu özellikle WhatsApp'tan yazışmaktan ve Whatsapp gruplarından rahatsız olduklarını dile getirmiş ve çalışma saatlerinin sınırlarının fazla mesai derecesinde genişlediğini belirtmişlerdir. Elçi ve arkadaşlarının (2022) akademisyenlerle yaptığı WhatsApp grupları üzerine çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir. Özellikle idari iş yükü daha yoğun olan katılımcılar, dijitalleşmenin getirdiği sürekli erişilebilirlik ve artan iş yükü konusunda daha fazla olumsuz görüş bildirirken, idari süreçlere daha az dâhil olan katılımcılar, dijital araçların sağladığı esneklik ve pratiklikten daha olumlu şekilde bahsetmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada dijitalleşmenin akademisyenler üzerindeki mesleki etkileri, bilgi üretimi, dersler ve idari işler olmak üzere üç ana tema altında incelenmiştir. Bilgi üretimi temasında, dijitalleşmenin akademik üretim süreçlerinde oluşturduğu değişimler ele alınmıştır. Katılımcılar, dijitalleşmenin hız ve kolaylık sağlayarak akademik üretimi olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Bununla birlikte, bu süreç neoliberal akademik anlayışla bağlantılı olarak, yayın sayısındaki artışın önceliklendirildiği bir yapıya dönüşme riskini barındırmaktadır. Sürekli rekabet ve performans değerlendirmesi gibi baskılar, akademisyenleri dijital araçları kullanarak daha hızlı ve verim odaklı çalışmaya yöneltmekte, bu da bilgi üretiminde yüzeyselleşme riskini doğurmaktadır. Dijitalleşmenin hızlandırdığı bu sürecin, neoliberal politikalarla birlikte akademiyi; idealist ve entelektüel bir yapıdan, rekabetin ve ölçülebilir performansın ön planda olduğu kariyer odaklı bir kurumsal yapıya dönüştürdüğü ifade edilebilir.

Katılımcılar, yapay zekâ araçlarının, özellikle de ChatGPT gibi metin üretme teknolojilerinin yazım sürecini kolaylaştırdığını ancak derinlemesine bilgi ile bağ kurma sürecini zayıflatabileceğini dile getirmiştir. Yapay zekâ kullanımına ilişkin görüşler farklılık

göstermektedir; bazı katılımcılar bu araçların etik açıdan sorun yaratabileceğini savunurken, diğerleri bunları sadece teknik destek sağlayan araçlar olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, dijitalleşmeye yönelik bakış açılarında akademisyenler arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu farklılaşmanın temelinde, dijital araçlara adaptasyon düzeyindeki farklılıkların yattığı düşünülmektedir. Bu durum, dijitalleşmenin benimsenmesinde bireysel dijital yeterliliklerin ve teknolojiye olan aşinalığın önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Dijitalleşmenin akademisyenlerin mesleki pratiklerine etkileri, derslerin işleyişinde de belirgin bir şekilde görülmektedir. Katılımcılar, derslerde kullanılan slaytların ve alternatif öğrenme materyali olarak değerlendirilen videoların mevcut ders sistemine eklenerek destekleyici bir araç olarak kullanılmasına sıcak bakarken, bu materyallerin dersin yerini alamayacağını vurgulamışlardır. Bu argüman, özellikle "sınıf etkileşimi" ve "yol göstericilik" kavramları üzerinden, fiziksel olarak bir arada bulunmanın öğrenme sürecindeki önemiyle açıklanmıştır. Bununla birlikte, destekleyici araçların kullanımında dengenin sağlanması gerektiği, aksi takdirde hem meslektaşların hem de öğrencilerin eleştirilerine maruz kalınabileceği ifade edilmiştir. Benzer bir görüş, öğrencilerin yapay zekâ kullanımı konusunda da dile getirilmiştir. Yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin bir standart belirlenmesi ve ChatGPT gibi araçların tamamen yasaklanmasından ziyade kontrollü ve sınırlandırılmış bir şekilde kullanımının teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak bunun etkili bir şekilde uygulanabilmesi, akademisyenlerin yeni nesil araçlara temel düzeyde hâkim olmasını gerektirmektedir. Aksi hâlde dijital yeterlilik eksikliğinin, akademisyenlerin öğrencilerin yapay zekâ kullanımını fark etme ve değerlendirme süreçlerinde yetersiz kalmalarına yol açabileceği düşünülmektedir.

Akademisyenler, dijitalleşmenin idari işlerde hem kolaylık sağladığını hem de bazı sorunlara yol açtığını ifade etmektedir. Zaman ve mekândan bağımsız çalışabilme imkânı, toplantıların daha hızlı ve sonuç odaklı yapılmasını sağlarken, mesai saatlerinin esnemesi ve iş-özel hayat dengesinin bozulması gibi sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu durum, özellikle araştırma görevlileri arasında yaygın bir memnuniyetsizlik kaynağı olarak öne çıkmıştır. Dijitalleşmenin sunduğu esneklik, her ne kadar işleri hızlandırsa da sürekli erişilebilir olma hâliyle iş yükünü artırmaktadır. Bu durum, dijitalleşmenin sunduğu avantajların, onu kullanan kişilerin algısına ve kullanım biçimine göre değişebileceğini göstermektedir. Ancak, dijital esneklik aynı zamanda neoliberal anlayışın bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. İş taleplerinin dijital ortamda sürekli hâle gelmesi bireylerin çalışma koşullarını zorlayıcı bir faktör olarak görülebilir.

Kurumların dijitalleşme sürecine yönelik yetersiz çözümleri, akademisyenlerin bireysel olarak bu dönüşüme uyum sağlamak zorunda kalmasına, artan iş yükü ve donanım eksiklikleri nedeniyle eşitsizliklerin derinleşmesine yol açmaktadır. Dijital araçların kullanımına dair kurumsal standartların eksikliği ve destek mekanizmalarının yetersizliği, akademisyenlerde stres ve tükenmişlik riskini artırmaktadır. Akademik performans ölçütlerinin nicelleşmesiyle yayın sayısı, atıf oranları ve proje bütçeleri gibi kriterler öncelik kazanmakta, bu durum kalite yerine niceliğin ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

Dijitalleşmenin akademiye etkilerini daha kapsamlı değerlendirebilmek için geniş örneklemli, karşılaştırmalı ve karma yöntemleri içeren araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle altyapı, teknik destek, veri tabanı erişimi ve dijital araçlara yönelik kurumsal teşviklerin akademisyenlerin dijitalleşme sürecine bakışlarını nasıl şekillendirdiğini inceleyen çalışmaların artırılması gerekmektedir. Bu tür araştırmalar, dijital araç kullanım normlarının belirlenmesine ve akademik üretimin yönlendirilmesine katkı sağlayabilir. Dijitalleşmenin akademik süreçlere entegrasyonunun sürdürülebilir olması için akademisyenlere yönelik dijital beceri eğitimleri yaygınlaştırılmalıdır. Ayrıca, YZ'nin akademik üretimde etik kullanımına

yönelik kurumsal yönergeler belirlenmeli ve idari süreçleri kolaylaştırmak için otomasyon sistemleri güçlendirilmelidir. Akademik üretimin değerlendirilmesinde ise nicel ölçümlerin yanı sıra bilginin özgünlüğü ve bilimsel katkısı gibi nitelik temelli kriterler ön plana çıkarılmalıdır.

Kaynakça

Afşar, B., Büyükdoğan, B. (2020). Covıd-19 pandemisi döneminde İİBF ve SBBF öğrencilerinin uzaktan eğitim hakkındaki değerlendirmeleri, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi (5),* ss. 161-182

Albert, M. (2003). Universities and the market economy: The differential impact on knowledge production in sociology and economics. *Higher Education*, *45*, 147-182.

Alpan, G. B. (2013). Powerpoint ile işlenen derslere eleştirel bir bakış: Öğrenci yorumları *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44(44).

Atalay, S. (2019). Akademik taylorizm, performans yönetimi ve akademik üretimde niceliğin önemi: Akademisyenler üzerine niteliksel bir çalışma, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *42*, 291-322.

Ateşoğlu, N. (2022). *Mikro direnişler: eleştirel bir pedagoji incelemesi*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Attalla, S. M., Ebrahim, J., Ads, H, Razak, N.A., Mohamad, N. (2020). Staff reflection on the effectiveness of Whatsapp usage for organizational communication: a study in a private malaysian medical school., *Malaysian Journal of Medicine and Health Sciences*, 16(SUPP7), 57-62.

Ayyildiz, P., Yilmaz, A., Baltaci, H. S. (2021). Exploring digital literacy levels and technology integration competence of turkish academics. *International Journal of Educational Methodology, 7(1)*, 15-31.

Baudrillard, J. (2008). T*üketim toplumu söylenceleri ve yapıları* (H. Deliçaylı ve F. Keskin, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Banerjee, B., Paul, D., Adhikari, S., Dey, S. (2023). Role of chatgpt on social science research in future perspective: An overview. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4599785 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4599785

Başar, R. (2022). Türkiye'de salgın döneminde kullanılan uzaktan eğitim platformları ile yaşanan sürecin eğitim profesyonelleri ve öğrenciler tarafından değerlendirilmesi. *Sakarya İktisat Dergisi*, *11*(4), 481-510.

Bauman Z. (2015). *Bireyselleşmiş toplum*, (Y. Alagon, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2018). *Akışkan modernite*, (S. O. Çavuş, Çev). İstanbul: Can Yayınları.

Becker, H. (2015). *Sosyal bilimcilerin yazma çilesi yazımın sosyal organizasyonu kuramı*, (Ş. Geniş Çev.), Ankara: Heretik Yayınları.

Bell, D. (1999). *The coming of post industrial society*, USA: Basic Books.

Bogdan, R. C., Biklen, S. K. (1998). Qualitative research for education: An introduction to theory and methods. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon, Inc.

Bradley, E. H., Curry, L. A., ve Devers, K. J. (2007). Qualitative data analysis for health services research: Developing taxonomy, themes, and theory, *Health Services Research*, 42(4), s. 1758-1772.

Braverman, H. (2008). *Emek ve tekelci sermaye yirmi birinci yüzyılda çalışmanın değersizleşmesi.* İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Brink, H. V. D., Packmohr, S., Vogelsang, K. (2020). The digitalization of universities from a students' perspective. *6th International Conference on Higher Education Advances (HEAd'20*). https://doi.org/10.4995/head20.2020.11181

Bulut, E. (2021). Üniversite öğrencilerinin salgın dönemi uzaktan eğitim deneyimleri: Ordu Üniversitesi sosyoloji bölümü ve BESYO örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *11*(2), 533-548.

Burton, S., Bowman, B. (2022). The academic precariat: Understanding life and labour in the neoliberal academy. *British Journal of Sociology of Education*, *43*(4), 497-512.

Can-Yalçın, R., Beğenirbaş, M. (2021). Covıd-19 pandemi sürecinde teknostres ve iş-aile çatışması, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(2)*. 701-730. https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.869266

Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür, 1. Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi*, (E. Kılıç, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Chul-Han B. (2022). *Enfokrasi: Dijitalleşme ve demokrasinin krizi* (M. Özdemir, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.

Cilesiz, S. (2011) A phenomenological approach to experiences with technology: current state, promise, and future directions for research. *Education Tech Research Dev 59*, s. 487–510. https://doi.org/10.1007/s11423-010-9173-2

Crompton, R., Jones, G. (1986). *White-collar proletariat, deskilling and gender in clerical work*., Houndmills, Basingstoke, Hampshire ve Londra, MacMillan Education Ltd.

Çam, S., Eke, E. (2022). Yükseköğretim kurumu çalışanlarının yönetimde dijitalleşme algısı: Nitel bir araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 13*, 273-287. https://doi.org/10.21076/vizyoner.1143593

Çelik, N., Ateşoğlu, N. (2023). Dijitalleşmenin eğitim üzerindeki etkileri: Sosyoloji eğitimi üzerine eleştirel bir deneme. *Dijital Kültür Bir Değişim Öyküsü (Medya, İletişim ve Eğitim Araştırmaları)* içinde (s. 179-198), İstanbul: Eğitim Yayınevi.

Çetinkaya-Yarımçam, E. (2017). Sosyal bilimler alanındaki akademisyenlerin bilgi ve iletişim teknolojileri anlatıları, *Moment Dergi*, *4*(2), 326-351.

Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (2005). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 1–32). Sage Publications Ltd.

Dergaa, I., Chamari, K., Zmijewski, P., Saad, H. B. (2023). From human writing to artificial intelligence generated text: eEamining the prospects and potential threats of ChatGPT in academic writing. *Biology of sport*, *40*(2), 615-622.

Ding, W. W., Levin, S. G., Stephan, P. E., Winkler, A. E. (2010). The impact of ınformation technology on academic scientists' productivity and collaboration patterns. *Management Science, 56(9)*, 1439-1461. https://doi.org/10.1287/mnsc.1100.1195

Dönmez, İ., Yurdakul, H., Taşmurat, T. (2020). Dijitalleşme ve akademik yayıncılık: İletişim fakültesi dergileri üzerine nicel bir araştırma. *Selçuk İletişim*, *13*(3), 1231-1263.

Elçi, A., Seçkin, Z., Doğan, O. (2022). A case study on the evaluation of Whatsapp groups established for managerial purposes by academicians. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (47), 93-107. https://doi.org/10.52642/susbed.1012770

Ercan, C., Soner, K. Ü. N. Ç. (2020). Covıd-19 nedeniyle üniversitelerde verilen uzaktan eğitime öğrencilerin bakış açısı: Gaziantep Üniversitesi sosyal bilimler MYO örneği, *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, *7(61)*, 3320-3329.

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977* (C. Gordon, Ed.). Pantheon.

Harvey, D. (2015), *Neoliberalizmin kısa tarihi*, (A. Onacak, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Kaytan, M., Doğan, E. T. (2023). Akademik çalışmanın dönüşümünde dijitalleşmenin rolü. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *24*(4), 468-494.

Kurtdaş, E. M. (2021). Distance education in the digital age: hopes, dreams and facts, *Inonu University Journal of the Faculty of Education, 22(3)*, 2347-2378. DOI: 10.17679/inuefd.100608

Lachenmayer, D. (2019). Let it flow: the monopolization of academic content providers and how it threatens the democratization of ınformation. *The Serials Librarian*, *75*(1–4), 70–80. https://doi.org/10.1080/0361526X.2018.1556189

Larivière, V., Haustein, S., Mongeon, P. (2015). The oligopoly of academic publishers in the digital era. *Plos One, 10(6)*, e0127502. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0127502

Legner, C., Eymann, T., Heß, T., Matt, C., Böhmann, T., Drews, P., … Ahlemann, F. (2017). Digitalization: Opportunity and challenge for the business and ınformation systems engineering community. *Business ve Information Systems Engineering, 59(4), 301-308*. https://doi.org/10.1007/s12599-017-0484-2

Lincoln, Y. S., Guba E.G. (1985). *Establishing trustworthiness. Naturalistic inquiry*, 289(331). Sage Publication.

Lund, B. D., Wang, T., Mannuru, N. R., Nie, B., Shimray, S., Wang, Z. (2023). ChatGPT anda new academic reality: Artificial Intelligence-written research papers and the ethics of the large language models in scholarly publishing. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *74*(5), 570-581.

Lyotard, J. F. (1997). *Postmodern durum*, (A. Çiğdem, Çev.), Ankara: Vadi Yayınları.

Manchanda, M., Arora, J. (2023). Higher education's position in shaping the workforce of the future and the importance of adapting to the digital age. *International Journal of Educational Reform*, *0*(0). https://doi.org/10.1177/10567879231211285

Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi politiğin eleştirisi cilt: 1*, (M. Selik ve N. Satılgan Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Mills, C.W. (2016) *Sosyolojik tahayyül* (Ö. Küçük Çev.), İstanbul: Hil Yayınları.

Molesworth, M., Nixon, E., Scullion, R. (2009). Having, being and higher education: The marketisation of the university and the transformation of the student into consumer *Teaching in Higher Education, 14(*3), 277-287. https://doi.org/10.1080/13562510902898841

Oliveira, T. M. (2019) Alternative metrics and open science in Latin America: Challenges for democratization of knowledge. *Transinformação 31*

Öztürk, A. (2025). İletişim teknolojilerinin toplumsal dinamikleri: Habermas ve Castells'in teorik yaklaşımlarının karşılaştırılması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 35-55. https://doi.org/10.21547/jss.1563809

Patton, D. U., Landau, A. Y., Mathiyazhagan, S. (2023). ChatGPT for social work science: Ethical challenges and opportunities. *Journal of the Society for Social Work and Research*, *14*(3), 553-562.

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research ve evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage publications.

Pozin, M. A. A., Nawi, M. N. M. (2018). Effective of communication using WhatsApp: industrialised building system (IBS) construction, *AIP Conference Proceedings* 2016, 020018, https://doi.org/10.1063/1.5055420

Qin, X., Huang, M., Ding, J. (2024). AITurk: Using ChatGPT for social science research. *Available at SSRN 4922861*.

Ritzer, G. (2000). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ritzer, G. (2011). *Toplumun McDonaldaştırılması. Çağdaş toplumun yaşamın değişen karakteri üzerine bir inceleme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ronzhina, N., Kondyurina, I., Voronina, A., Igishev, K., Loginova, N. (2021). Digitalization of modern education: Problems and solutions, *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 16(4), 122-135*.

Rosa, H. (2013). *Social acceleration: A new theory of modernity*. Columbia University Press.

Sağır, A., Sağır, P. M. (2019). Bilginin dijitalleşmesi bağlamında akademik üretim mekanizmalarının dönüşümü: Matbaadan dijital ortama dergi yayıncılığı, *Journal of Economy Culture and Society*, *59*, 121-141.

Selwyn, N. (2014). *Digital technology and the contemporary university: Degrees of digitization*. Routledge.

Strauss, A., Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*, California, Sage Publications.

Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, T. S., Ragu-Nathan, B. S. (2011). Crossing to the dark side: Examining creators, outcomes and inhibitors of technostress, *Communications of the ACM*, 54, (9), 113-120.

Tekerek, T. (2023), *Taşra üniversiteleri Ak Parti'nin arka kampüsü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Thompson, W. (1824). *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness: applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth*. Longman, Londra

Turcotte, P. L., Holmes, D. (2024). Vanishing academics: On the importance of speed and becoming-imperceptible. *Nursing Inquiry*, *31*(2), e12619.

Tülübaş, T., Göktürk, Ş. (2020). Neoliberal governmentality and performativity culture in higher education: reflections on academic ıdentity. Research in educational administration and leadership, 5(1), 198-232. https://doi.org/10.30828/real/2020.1.6

Vatansever, A., Gezici-Yalçın, M. (2022). *Ne ders olsa verirriz akademisyenin vasıfsız işçiye dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Vostal, F. (2015). Speed kills, speed thrills: Constraining and enabling accelerations in academic work-life. *Globalisation, Societies and Education*, *13*(3), 295-314.

Weller, M. (2011). *The digital scholar: How technology is transforming scholarly practice*. Bloomsbury Academic.

Wolcott, H. F. (1994). *Transforming qualitative data: description, analysis, and ınterpretation*, California, Sage Publication

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları, 11. Baskı.

Yıldız, E. (2020). Çevrimiçi öğrenme ortamlarında uzaktan eğitim öğrencilerinin topluluk hissine etki eden faktörlerin incelenmesi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi,* 8(1), 180-205. https://doi.org/10.14689/issn.2148-2624.1.8c.1s.9m

Yousefikhah, S. (2017). Sociology of innovation: Social construction of technology perspective. *AD-minister*, (30), 31-43.

Zriba, H. (2019). The role of digital humanities in the democratization of knowledge. *Journal of Humanities and Social Sciences Studies*, *1*(4), 82-92.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1612410*

Tarihî Gaziantep Bey Mahallesine Mutenalaştırma Kavramı ve Medyadaki Temsili Çerçevesinden Bakmak[1]

Looking at the Historic Gaziantep Bey Mahallesi from the Framework of the Concept of Gentrification and Its Representation in the Media

Berkay YILDIRIM[a]* Gökhan GÖKGÖZ[b]

[a] Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Medya ve İletişim Çalışmaları Ana Bilim Dalı, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5927-0548
[b] Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü, Çanakkale / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9072-4015

M A K A L E B İ L G İ S İ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 2 Ocak 2025
Kabul tarihi: 19 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Kentsel mekân,
Medya,
Mutenalaştırma,
Neoliberalizm.

Ö Z

Bu çalışmada, tarihî Gaziantep Bey Mahallesinin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çatısı altında işlerlik gösteren Koruma Uygulama ve Denetim Büroları'nın (KUDEB) uygulayıcılığını üstlendiği sokak sağlıklaştırma projesi kapsamındaki restorasyon sürecinin sebep olduğu mekânsal dönüşüm süreci, "mutenalaştırma" (*Gentrification*) kavramı kapsamında irdelenmiştir. Neoliberalizmin kentsel mekâna sirayeti ve mutenalaştırma kavramı özelinde kentsel mekânın yeniden üretim merhaleleri, Bey Mahallesi örneği üzerinden tartışmaya açılmaktadır. Neoliberal kent politikaları ve mutenalaştırma kavramı kapsamında bir kentsel mekân örneği olarak Bey Mahallesinin tarihselliği ve barındırdığı anlam, mekânın kimliğine odaklanan tarihsel, fiziksel (restorasyon), ekonomik ve simgesellik kategorileri çerçevesinde irdelenmiştir. Bey Mahallesinin "sokak sağlıklaştırma projesi" ile başlayıp yenileme çalışmaları ile devam eden dönüşüm süreci, mahalle içerisinde yapılan derinlemesine görüşmelerden edinilen izlenimler, Bey Mahallesinin medyadaki temsilini oluşturan internet haberlerindeki söylemlerle birlikte kategoriler çerçevesinde tematik olarak analiz edilmiştir. Bey Mahallesi özelinde mutenalaştırma sürecinin, yerleşim bölgesi sakinleri açısından ötekileştirici/dışlayıcı bir şekilde işletildiği söylenebilir. Kamuoyu açısından ise gerek derinlemesine görüşmelerde gerekse haber metinlerinde yer alan söylemlerden yola çıkarak Bey Mahallesinin medyadaki temsilinin yanıltıcı nüveler barındırdığı görülmektedir. Kentin tüm görünümlerine kolektif anlamlar sinmiştir ve bu anlamlara hassasiyet gösterilmesi gerektiğine yönelik söylemler, farklı kereler hem derinlemesine görüşmelerde hem de basına yansıyan söylemler çerçevesinde yaratılan medya temsilinde kendini göstermiştir. Kent alanlarında nesnelerin, insanların ve çevredeki kümelenmelerin varlığının izi vardır. Bu izleri silmeye dönük her faaliyet, mekânın hafızasını silmekle eşdeğerdir.

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received: January 2, 2025
Accepted: March 19, 2025

Keywords:
Urban space,
Media,
Gentrification,
Neoliberalism.

A B S T R A C T

In this study, the spatial transformation process of the historical Gaziantep Bey Mahallesi caused by the restoration process within the scope of the street sanitisation project implemented by the Conservation Implementation and Inspection Bureaus (KUDEB) operating under the General Directorate of Cultural Heritage and Museums is examined within the scope of the concept of "gentrification". The penetration of neoliberalism into urban space and the stages of reproduction of urban space within the concept of gentrification are discussed through the example of Bey Mahallesi. Within the scope of neoliberal urban policies and the concept of gentrification, the historicity and the meaning of Bey Mahallesi as an example of urban space is examined within the framework of historical, physical (restoration), economic and symbolic categories focusing on the identity of the space. The transformation process of Bey Mahallesi, which started with the "street sanitation Project" and continued with renovation works, has been analysed thematically within the framework of the categories together with the impressions gained from in-depth interviews conducted in the Bey Mahallesi and the discourses in the internet news that constitute the representation of Bey mahallesi in the media. In the case of Bey Mahallesi, it can be said that the gentrification process is operated in a marginalising/exclusionary manner for the residents of the settlement. In terms of public opinion, based on the discourses in both in-depth interviews and news texts, it is seen that the representation of Bey Mahallesi in the media contains misleading cores. Collective meanings have permeated all appearances of the city and the discourses on the need to be sensitive to these meanings have manifested themselves in the media representation created within the framework of both in-depth interviews and discourses reflected in the press on different occasions. In urban areas, there are traces of the existence of objects, people and surrounding clusters. Any activity to erase these traces is tantamount to erasing the memory of the space.

[1] Bu çalışma, temel olarak Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim ve Toplumsal Dönüşüm Ana Bilim Dalında Prof. Dr. Gökhan Gökgöz danışmanlığında Berkay Yıldırım tarafından hazırlanan, nitel bir yöntem benimseyen "Neoliberal Kent Politikaları Işığında Mekânın Ekonomik Dönüşümü ve Simgesel Yeniden Üretimi: Gaziantep Bey Mahallesi Örneği" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasına dayanmakla birlikte Bey Mahallesinin medyadaki temsilinin tematik analizini de içermektedir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: berkayyildirim.by@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Neoliberalism constantly makes its presence felt in the process of transformation of urban space. It directs and shapes the process of transformation of space. The perspective offered by neoliberal policies, when we consider the examples on a global scale, gives the idea that it is in a continuous search for a field of use. The urban space, which neoliberal urban policies have identified as a field of activity as a result of the search for a field of use, has also determined the sample selection of this study. The multidimensional transformation caused by the restoration process of Gaziantep Bey Mahallesi within the scope of the street sanitisation project is tried to be understood on the axis of in-depth interviews and discourses in the media. The concept of gentrification is a tool for inferences to be made on urban space as a research area. In the case of Bey Mahallesi, the spatial transformation in question is essentially a manifestation of social transformation, the transformation of language, and the transformation of human communication with the environment, which can be observed through space. In this regard, Ünsal Oskay (2016, s. 16) states that 'the use of space is another form of language'. The stages of transformation of the Bey Mahallesi within the framework of the restoration process also exhibit the stages of communicative transformation. In this study, the Bey Mahallesi in the city of Gaziantep mediates the explanation of what kind of stages the reproduction of space, which establishes itself as a form of language, can go through.

The fact that neoliberal policies have taken the world under its influence gives it the audacity to create and popularise its own understanding of space and offers it the opportunity to create an order in which it sets its own rules on the production of urban space. David Harvey (2013, s. 88) states that urbanisation has been an important tool for absorbing the surplus of capital and labour throughout the history of capitalism. In the playground whose boundaries are determined by neoliberalism, it is stated that urban space is a means of producing the surplus-value/profit on which capitalism bases itself (Harvey, 2013, s. 45). In times of crisis when the capitalist economy has difficulty in treating its own structural disorders, the issue of space serves as a lifeline that capitalism clings to (Lefebvre, 2019). Cities, as a spatial living space, are a commodity that is distributed in line with the interests of the ruling class and reshaped, sold or substituted for a purpose in line with their needs, in short, reproduced, both in periods of ideological fluctuation and in times of economic crisis. This process of reproduction not only signifies the transformation of space, but also the representation of a process in which the ruling class reproduces its own power. As a system of accumulation, capitalism reproduces itself according to the conditions in order to make capital accumulation sustainable; while reproducing itself, it transforms nature, people and the city (Şahin, 2016, s. 83). To this end, Harvey (2015b, s. 75) points out that capitalism cannot do without finding 'spatial solutions': 'It makes new geographical arrangements as a partial solution to its crises and dilemmas. It expands, intensifies its activities, builds. In order to facilitate capital accumulation, it produces certain geographical profiles, areas that prioritise transport and communication. Then it overthrows them; it rebuilds them to pave the way for accumulation in a later period."

The city has a direct connection with the geography and culture on which it is built and there is a dialectical relationality between them. The human aspect of the urban phenomenon is partly addressed here, so that the area called space is an organism that breathes, is affected by periodic cultural differences, varies according to the purpose of use, and is reconstructed in line with needs, rather than a pile of rubble made of stone and mortar. Smith (2015, s. 36) also thinks in this direction; he argues that narrow statements developed through gentrification should be avoided, that the direction of the transformation momentum should be examined instead of a static empirical evaluation of the process, and that a comprehensible pattern can only be revealed through micro-field studies. Harvey (2016, s. 180) mentions the layers of regional, national and internationalisation, referring to the consideration of the characteristics of the local in order to understand spatial patterns. Although economy is an important parameter in analysing the transformation stages of space, he emphasises the importance of focusing on the local background. The unique dynamics of Bey Mahallesi, both the discourses obtained from in-depth interviews and the discourses in the media, provide an opportunity to overcome the partiality of a static evaluation of the process. It offers examples to make spatial transformation patterns comprehensible.

In this study, an ethnographic method was followed. Ethnography is a method that focuses on the daily life practices of social actors, the way they experience/transform space, their cultural stories, infiltrates the world of narratives raised there, and tries to understand the language and discourse repertoire that people circulate through conversations. In-depth interviews with fourteen people in the neighbourhood are analysed within the framework of historical, physical (restoration), economic and symbolic categories. On the other hand, the discourses in the internet news, which constitute the representation of Bey Mahallesi in the media, are analysed thematically within the framework of categories together with the discourses in the in-depth interviews.

It has been concluded that the Bey Mahallesi, which is located in the heart of the city of Gaziantep within the scope of the neoliberal order, has been forced to play the role assigned to it in the neoliberal scenario written in this regard. The 'makeover' of the neighbourhood in a way that is incompatible with its appearance, to use the expression in the news item coded H4, is the final touch backstage before the staging of the neoliberal scenario that is handed to the Bey Mahallesi.

Giriş

"Mekânın kullanılması da ayrı bir dil biçimidir. İletişim, yalnızca sözel bir süreç değildir. İnsan ile insanın karşılaştığı, ilişki kurduğu her yerde, her durumda, her mekânda ayrı bir dil biçimi içinde kodlanmış iletişim süreci yaşanır."

(Oskay, 2016, s. 16-17)

Mekânsal değişim ve dönüşüm süreci içerisinde kesintisiz olarak varlığını hissettiren, süreci şekillendirip ona yön veren ana sorunsal olan neoliberalizm, kendisini çalışmanın kavramsal tutamak noktası olarak zorunlu kılıyor. Neoliberal politikaların sunduğu perspektif, küresel ölçekteki örnekleri de göz önünde bulundurduğumuzda, kendisine kesintisiz bir kullanım alanı arayışında olduğu fikrini verir. Neoliberal kent politikalarının kullanım alanı arayışının neticesinde bir faaliyet alanı olarak belirlediği kentsel mekân, bu çalışmanın örneklem seçimini de belirlemiştir. Gaziantep Bey Mahallesinin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çatısı altında işlerlik gösteren Koruma Uygulama ve Denetim Büroları'nın (KUDEB) uygulayıcılığını üstlendiği sokak sağlıklaştırma projesi kapsamında yaşadığı restorasyon sürecinin sebep olduğu çok boyutlu dönüşüm, derinlemesine görüşmeler ve medyadaki söylemler üzerinden anlaşılmaya çalışılıyor. Mutenalaştırma (*Gentrification*) kavramı, araştırma alanı olarak kentsel mekân üzerinden yapılacak çıkarımlara bir araç hüviyetindedir. Bey Mahallesinin yapısal rehabilitasyonunu içerse de sonuçlarının sadece fiziksellikle sınırlı kalmadığı sokak sağlıklaştırma projesinin, Smith ve Williams'ın (2015, s. 14) mutenalaştırma kavramının tanımını verirken kullandıkları "kısmilikten uzak, toplumsal, mekânsal ve ekonomik boyutları olan çok katmanlı bir yeniden yapılanma sürecinin bir formu" tanımlamasına oldukça benzer özellikler taşıdığı görülüyor. Bey Mahallesi örneğindeki söz konusu mekânsal dönüşüm, esasında toplumsal dönüşümün, dil biçiminin, insanın ortamla kurduğu iletişimin dönüşümünün mekân üzerinden gözlemlenebilen bir sureti olarak karşımıza çıkar. Öyle ki; "mekânın kullanılması da ayrı bir dil biçimidir" (Oskay, 2016, s. 16). Bu çalışma, Bey Mahallesinin, uygulanan restorasyon süreci çerçevesindeki dönüşüm aşamalarını mutenalaştırma (gentrification) kavramıyla açıklamayı, aynı zamanda haber metinleri ve derinlemesine görüşmeler ile birlikte iletişimsel dönüşümün merhalelerini serimlemeyi amaçlamıştır. Bey Mahallesi bu çalışmada, kendisini bir dil biçimi olarak kuran mekânın yeniden üretiminin, ne tür aşamalardan geçebileceğinin izahına aracılık etmiştir.

Neoliberalizmin Kentsel Mekâna Sirayeti

1960'lı yılların sonunda yükselen toplumsal hareketler, akabinde 1970'li yılların başlarında yaşanan ekonomik kriz; iktisadi, politik ve toplumsal alanda paradigmatik dönüşümü beraberinde getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası etki alanını genişletmiş olan Keynesyen refah devlet anlayışı ve bir üretim modeli olarak Fordizm yerini, yekpare bir piyasadan çok parçalı, talebe göre şekillenen dinamik bir üretim biçimi olan postfordizme ve onun politik biçimi olan neoliberalizme bırakmıştır (Gökgöz, 2010). Neoliberal düşünce temel olarak bireyci, özel mülkiyet anlayışını önde tutan, serbest ticaret, piyasa ekonomisi, tercih özgürlüğü ve devletin piyasaya müdahil olmasının sınırlandırılması anlayışını, kollektivizm yerine serbest piyasa ekonomisini benimser (Gündüz, 2020, s. 54). Serbest piyasa ekonomisinin temelini, çıkarını gözeten, özgür ve rasyonel birey anlayışı oluşturur. Neoliberalizmin esnek üretim tarzını önde tutan anlayışına kentsel mekân üretimi de dahildir. Kapitalist toplum inşası ile mekân üretimi arasındaki ilişkinin irdelenmesi, sosyal bilimler alanında önemini korumaktadır. Henri Lefebvre'in (2016) "Her üretim tarzı, kendi mekânını üretir" önermesi de Anatole Kopp'un "yaşamı değiştirmek, kenti değiştirmektir" (Uğurlu, 2013, s. 2) sözleri de neoliberal dünya düzeninin insan hafızasından mülhem olan kentsel mekân üzerindeki tesirini anlatmanın farklı ifadeleri olarak karşımıza çıkar. Neil Smith ve Peter Williams (2015, s. 12), "mekânı üretenler kimlerdir?" sorusunun cevabını 'yeniden üretim' minvalinde mutenalaştırma

(Gentrification) kavramı aracılığıyla verirler. Bir süreç olarak mutenalaştırmanın nerede gerçekleştiği, ne kadar yaygınlaştığı ve bu süreci yönetenlerin kim olduğu sorgusunu yaparlar. Smith ve Williams (2015), mutenalaştırma mefhumu üzerinden yapılan araştırmaların ekseriyetle yerinden edilen işçi sınıfından ziyade mutenalaştıran orta sınıfın; yerinden edilenlerin mağduriyeti ve nereye yerleştirileceği sorunsalından ziyade mutenalaştırılan yerleşkelerin "soylulaştırıldığı" üzerinden ele alınmasına dikkat çekerler.

Neoliberal politikaların dünyayı etkisi altına almış olması, ona kendi mekân anlayışını yaratıp yaygınlaştırma cüreti veriyor ve kentsel mekân üretimi konusunda kendi kurallarını kendisinin koyduğu bir düzen yaratma imkânı sunuyor. David Harvey (2013, s. 88) kentleşmenin, kapitalizmin tarihi boyunca sermaye ve emek fazlasının emilmesini sağlayan önemli bir araç konumunda bulunduğunu belirtir. Sınırlarını neoliberalizmin belirlediği oyun alanında kentsel mekânın kapitalizmin kendini temellendirdiği artı-değerin/kârın üretildiği bir araç konumunda bulunduğu ifade edilir (Harvey, 2013, s. 45). Kapitalist ekonominin kendi yapısal rahatsızlıklarını tedavi etmekte zorluk çektiği kriz dönemlerinde mekân meselesi, kapitalizmin sarıldığı bir can simidi görevi görür (Lefebvre, 2019). Mekânsal bir yaşam alanı olan kentler gerek ideolojik dalgalanma döneminde gerekse ekonomik kriz dönemlerinde hâkim sınıfın menfaatleri doğrultusunda dağıtılıp yine onların ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilen, satılan veya bir amaca ikame edilen, özetle yeniden-üretilen bir meta hüviyetindedir. Söz konusu yeniden-üretim süreci, yalnızca mekândaki dönüşümü değil, aynı zamanda hâkim sınıfın kendi iktidarını yeniden-ürettiği bir sürecin temsiliyetine de işaret eder.

Harvey'in (2012), "yaratıcı yıkım" olarak ifade ettiği neoliberalizmin, varlığını mekân üzerinden yeniden inşa ederken başvurduğu mekânsal dönüşüm süreçlerinin, kendisine sorun yaratacağını varsaydığı toplumsal kesimleri, yeni mekânsal düzenlemelerin dışına ittiğini belirtir. Sermaye sınıfı, bir yandan kentsel mekânı istek ve ihtiyacına göre şekillendirirken; öte yandan kentin "çapakları" olarak nitelendirilen toplumsal kesimleri ayıklama yoluyla kentsel mekân içerisinde bir yeniden-bölüşümü organize ederek yeni kentli sınıfını oluşturur (Uğurlu, 2013, s. 3). Harvey (2015a, s. 328-329), kapitalist uygulamaları kolaylaştırması hususunda devletin, sermaye sınıfı ile olan ilişkisine değinilmesi gerekliliğine de dikkat çekerek bu konuda umutsuz olduğunu dile getirir. "Doğayı koruma" ve "toplumsal adalet" gibi hedeflerin git gide zenginler için bir parça olsun sosyalizm içermeyen, onun yerine sallantıdaki şirketler, bankalar ve benzerleri için devletin can simidi rolünde bekletilmesinin demodeleştiğini, bu durumun eski bir filmi izliyor gibi hissettirdiğini belirtir. Harvey, bu ifadesi ile kuşkusuz neoliberalizmin ve devletsiz piyasa anlayışının, devlete "duruma göre" rol vererek sermaye sınıfı lehine düzenleyici olmasından dolayı yozlaşmış vaziyetini vurgular. Benzer şekilde Görmez ve arkadaşları da (2013, s. 347) kentsel mekânda gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde devlet desteği ile üretim ilişkilerinin sermaye sınıfı lehine düzenlenmekte oluşuna dikkat çekerek kentsel mekânın yalnızca coğrafi bir alan tarifi yapmadığını, neoliberal düzenin kent temelli yeni bir üretim biçimini de ortaya çıkardığını belirtirler. Bir birikim sistemi olarak kapitalizm, sermaye birikimini sürdürülebilir kılmak adına koşullara göre kendini yeniden üretir; kendini yeniden üretirken doğayı, insanı, kenti de dönüştürür (Şahin, 2016, s. 83). Buna yönelik olarak Harvey (2015b, s. 75), kapitalizmin "uzamsal çözümler" bulmadan yapamayacağına dikkat çeker: "Krizlerine, çıkmazlarına kısmi çözüm anlamında yeni coğrafi düzenlemelere gider. Genişler, faaliyetlerini yoğunlaştırır, inşa eder. Sermaye birikimini kolaylaştırmak için belirli coğrafi profiller, ulaşım ve iletişimi önceleyen alanlar üretir. Sonra bunları alaşağı eder; ileri bir dönemde birikime yol açmak için bunları yeniden kurar." İstanbul'da Tarlabaşı, Fener-Balat-Ayvansaray'da örnekleri görülen neoliberal kent politikalarının öne çıkardığı "kentsel koruma", "kentsel yenileme" (Ahunbay vd., 2016) gibi başlıklara ek olarak Gaziantep Bey Mahallesi örneğinde "sokak sağlıklaştırma projesi" olarak karşılaşıyoruz. Tarihî Bey Mahallesinin "sokak

sağlıklaştırma" adı altında yaşadığı çok boyutlu dönüşümü anlamlandırabilmek için mutenalaştırma kavramına başvurmak gerekir.

Mutenalaştırma Kavramı Çerçevesinde Kentsel Mekânın Yeniden Üretimi

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre "özenilmiş, özenli bir biçimde yapılmış" olarak ifade edilen mutena kelimesinin İngilizce karşılığı olan *Gentrification*, 1980 yılında *Oxford American* sözlüğünde "orta sınıfa mensup insanların kent merkezilerine doğru gösterdikleri yerleşim hareketleri sonucunda kent merkezlerindeki konut değerlerinin artış göstermesi ve bunun sonucunda daha düşük gelirli kesimlerin bu bölgeden tahliye edilmesi" olarak tanımlanırken; 1982'de yayımlanan *American Heritage* sözlüğünde ise "proleter sınıfın yaşadığı bölgedeki meskûn konutların orta ve üst sınıfa mensup kesimler tarafından restore edilmesi, onarılması" olarak tanımlanmıştır. Smith ve Williams (2015, s. 12) tanımlamalardaki sınıf vurgusuna katılmakla birlikte mutenalaştırmanın basit bir peyzaj çalışması olmadığından, aralarında sosyoekonomik çıktılarının da olduğu çok boyutlu etkilerinden bahsederler. Mutenalaştırmanın, toplumsal dönüşümün, kentsel mekân üzerinde somutlanan bir ifadesi olduğuna dikkat çekilir (Smith, 2015, s. 33). Harvey (2015b, s. 75) de sermayenin kent üzerindeki yayılımı ile hükmünü sürdürerek genetik buhranlarına geçici çözüm arayışları içinde olduğunu ifade eder. Günümüz küresel kapitalizminde düzenlemenin kentler aracılığıyla yapılmakta olduğundan bahsedilmektedir (Şahin, 2016, s. 83-84). Böylelikle kent, kapitalizmin yalnızca ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirdiği bir sömürü alanı olmakla kalmayıp, bir kategori olarak kentin bizatihi kendisi, sermayenin birikim repertuvarına dahil olmuştur.

Mekân ve coğrafya, kapitalizmin geçmişinde de sermaye birikim süreci doğrultusunda araçsallaştırdığı önemli fenomenler konumunda bulunmuştur. Feodal dönemde çok daha minimal seviyede varlığını koruyan burjuvazi, kendi üretim biçimini, yani kapitalist ekonominin tohumlarını belirli işlevsel özellikler barındıran kentlerde yeşertmeye başlamış, ticari kapitalizmin doğuşu ve gelişim şartlarını kentlerde olgunlaştırmıştır. Kentler, doğumunun ilk dönemlerinden bu yana ticaretin, hizmet ve yönetimlerin, ayrıca din hiyerarşisinin toplandığı, odaklandığı mekânlar konumunda bulunmuştur (Keyder, 2004, s. 103-104). Söylenebilirse günümüz ekonomik, politik ve toplumsal formasyonda hiyerarşik yapı, kendisine mutenalaştırma kavramıyla açıklanabilecek bir patika belirler. Kentler, sanayi tipi örgütlenme biçiminin sektörel dönüşümle hizmet tipi bir hüviyete bürünmesi, kapitalizmin üretim koşulları ve gelişimiyle el ele ilerlediği, küreselleşme süreciyle birlikte uluslararası sermayenin birbiriyle kontak kurmasına olanak sağlar şekilde genişleyerek bir rekabet sahası oluşturmuştur (Şahin, 2016, s. 85). "Girişimci kent" olgusundan bahsedilmeye başlanan son dönemde kapitalist ülkelerde kent yönetimlerinin perspektif değişikliğinden bahsedilir (Harvey, 2015a, s. 420-421). 1960'lı yıllara has idari yaklaşımın, 1970'ler ve 1980'lerde tanıtıcı ve girişimci hareket biçimlerine dönüştüğüne dikkat çekilerek, özellikle son yıllarda sıklıkla rastlanan kent toplantılarında, ekonomik olarak "atılımcı" bir perspektif benimseyen kentlerin, tanınırlığı artırıcı faaliyetlerle dolaylı olarak sermaye birikimini maksimize etme potansiyeli üzerine istişareler yapıldığına dikkat çekilir. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere Bey Mahallesinin tanınırlığını artırmaya dönük faaliyetleri öne çıkaran söylemler bu noktaya örnek teşkil eder. "Kentsel rönesans" olarak da ifade edilen "girişimci kent" vurgusu, kentin atıl kalmış bölümlerinde ve ekseriyetle tarihî bölgelerinde önemli bir sosyo-mekânsal dönüşümü beraberinde getirmektedir (Türkün, 2016, s. 133-134). İstanbul Fener, Balat, Ayvansaray, Sulukule ve Tarlabaşı örneğinde de görüldüğü üzere bölge sakinlerinin güvencesiz yaşam koşulları ve maddi durumları sebebiyle yerlerinden edilmesi, kentsel mekânın sosyo-mekânsal dönüşümünü de beraberinde getirmiştir (Türkün, 2016, s. 156). Söylenebilirse sermaye birikimine katkı sağlayacağı düşünülerek "metruk" olarak nitelenen kamusal alanların ve tarihî

kentsel mekânların bölge sakinlerinin yerinden edilmesi pahasına dönüştürülerek ulusal ve uluslararası sermayenin kullanımına sunulması mümkün hale getirilmektedir.

Kent, üzerinde kurulu olduğu coğrafya ve kültürle dolaysız bir bağa sahiptir ve aralarında diyalektik bir ilişkisellik bulunur. Kent olgusunun beşerî yönü biraz da buraya hitap eder ki mekân denilen alan taştan harçtan bir moloz yığınından ziyade nefes alan, dönemsel kültürel farklılıklardan etkilenen, kullanım amacına göre değişkenlik gösteren, ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden kurulan bir organizma hüviyetindedir. Smith'in (2015, s. 36) düşüncesi de bu yöndedir; mutenalaştırma üzerinden geliştirilen dar kapsamlı ifadelerden kaçınılması gerektiğini, sürecin statik bir ampirik değerlendirme yerine dönüşüm ivmesinin yönünün irdelenmesini anlaşılır bir örüntünün ancak mikro alan çalışmasıyla ortaya konabileceğini savunur. Mekânın canlı bir organizma olduğu analojisinden yola çıkarak neoliberal kent politikalarının bir aşı olduğunu ve mekânın da bir beden olduğu varsayımıyla her bedenin aşıya tepkisinin farklı olacağını belirtir. Bu duruma bir katkı da Harvey'den (2016, s. 180) gelir. Mekân örüntülerinin anlaşılması için yerelin özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını kastederek bölgesel, ulusal ve uluslararasılık katmanlarından bahseder. Mekânın dönüşüm merhalelerinin incelenmesinde ekonomi önemli bir parametre olsa da yerelin arka planına odaklanmanın önemini vurgular. Kent biçimlerinin farklılıklarının ve istisnai durumların hesaba katılmasının gerektiğini, aksi takdirde analizin, kısmiliğin ötesine geçemeyeceğini savunur. Kuşkusuz anlatılanlardan yerelin gerek kültürel gerekse tarihsel muhteviyatının da en az ekonomik tarafı kadar önemli olduğu anlaşılıyor. Bey Mahallesinin kendine has dinamikleri gerek derinlemesine görüşmelerden edinilen söylemler gerekse medyada yer alan söylemler, süreci statik bir değerlendirmenin kısmiliğini aşmaya vesile olacak, Smith'in ifade ettiği gibi, mekânsal dönüşüm örüntülerini anlaşılır kılacak örnekler sunacaktır.

Tarihî Gaziantep Bey Mahallesinin Mekânsal Kimliği

Kentsel mekânın yeniden yapılandırılması durumu yeni bir icat değil. Dönemsel talep ve olanaklar doğrultusunda çeşitli formlarda kendisini gösterdiği söylenebilir. Bu çalışmada Bey Mahallesi özelinde ise mekânın yeniden yapılandırılma süreci, mutenalaştırma kavramı yordamıyla ele alınmakta. Mutenalaştırmanın, her durumda benzer faaliyet göstermeyen, başka biçimlerde mekânsal işlerlik gösteren yapıların bir dizi dönüşüm sürecinin mekânsal ve tarihsel açıdan spesifik bir tezahürü olduğu söylenir (Hammet ve Randolph, 2015, s. 165). Tanım doğrultusunda Bey Mahallesinin mekânsal özelliği de gerek konut gerek ticari işletmeler gerekse kamu kurumlarına bağlı olarak faaliyet gösteren müzeler nezdinde farklı biçimlerde işlerlik gösteren yapılardan oluşuyor. Robert A. Beauregard (2015, s. 59), "bozulmuş" mahalli dokusu, düşük ve orta gelirli, çoğunlukla yaşlı kimselerin yaşadığı hanelerin bulunduğu, merkezdeki iş yerlerine yakın ve kentin önemli noktalarına erişimi kolay veya bir tür tarihsel ehemmiyeti bulunması gibi özel hoşluklar barındıran kent konumları olarak tanımlanabilecek noktaları mutenalaştırma için hedef mekânlar olarak tarif eder. Bey Mahallesinin bu tarife ne derece uyumlu olduğuna karar verebilmek için yapısal özelliklerinden bahsetmek gerekir.

Bey Mahallesindeki yapılar, yapısal olarak taş işçiliğinin çeşitli örneklerinden günümüze ulaşmayı başarabilmiş havara (yumuşak kalker) ve keymıh (sert kalker) taşından oluşur. Yirminci yüzyılın son çeyreği itibariyle Türkiye'de de kendisini gösteren neoliberal kent politikalarının bir sonucu olarak insanların toplu konutlara taşınması durumu, az sayıda mülk sahibi hariç Bey Mahallesi sakinleri özelinde de vuku bulmuş, meskenlerini elden çıkarmak durumunda kalmışlardır. Sonraki bölümlerde derinlemesine görüşmelerdeki söylemlerden de görüleceği üzere, Bey Mahallesinin sit alanı olması nedeniyle ev sahiplerinin evlerine bireysel olarak tamir işlemlerinde bulunamamış olmaları, prosedüre uygun tamir işlemlerinin pahalı olması, yapıları elden çıkarmak durumunda kalmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Bey Mahallesinde görülen bu durum İstanbul'da Fener-Balat-Ayvansaray örneğinde de

görülmektedir. Türkiye'deki kentsel dönüşüm uygulamalarına genel bir eleştiride bulunan Şahin (2016, s. 10-12), insan onuruna yaraşır olmayan, toplumsal huzur ve barış mefhumları üzerinde yıpratıcı etkide bulunan, eşitsiz ve adaletsiz yaklaşıma dikkat çeker. Türkiye'de sit alanlarını imara açan örtülü bir imar yasası olan 5366 sayılı yasa ile karşılaşılmaktadır. Bu süreçte tarihî mekânlar yalnızca mimari ve tarihî niteliklerini kaybetmemiş; aynı zamanda yaşanan başkalaşım ile mahalle kültürünü de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır (Şahin, 2016, s. 89). 5336 sayılı yasanın ise kent tarihinin sermaye sınıfının tasarrufuna, insafına bırakılması niteliğinde olduğu ifade edilmektedir (Atalay, 2016, s. 208).

Görsel 1: Bey Mahallesinden bir sokak görünümü (Kaynak: KUDEB)

Günümüzde yeniden işlev kazandırılan yapılar, ticari amaçlar da dahil olmak üzere birçok farklı amaçlar için kullanılarak yaşam buluyor. Sokak araları birbirine benzer görünümde olduğundan dolayı mekâna aşina olmayan kimseler için yön bulma durumu bir hayli zor olabiliyor; bu durumun ilk zamanlarda yabancı kimselerin mahalle içerisinde gönüllerince giriş çıkış yapmalarını engelleyici bir tedbir olarak kurgulandığı anlatılır. Atatürk'ün nüfus kaydının da bulunduğu, adını Antep Kuşatması'nda zarar gördüğü için günümüze ulaşamayan 1578 tarihli Bey Camii'nden aldığı biliniyor (KUDEB, 2011, s. 30). Bey Mahallesinde sokak genişliği, en fazla yük taşıyan bir hayvanın geçebileceği genişliktedir. Mahalle gerek Şer'î mahkeme sicillerinde gerekse tarih yazılarında görüleceği ve bölgedeki yapılardan anlaşılacağı üzere Ermeni yerleşkesi olarak bilinir. Dönemin Antep'inde Ermeni halkın el sanatları ve mimarideki etkinliklerine yönelik kaynaklar (Karadaş, 2011; Karadağ, 2011, s. 406-407; Aydın, 2008, s. 295-302; Işıkhan Erdal, 2010, s. 92) bulunmakta, Ermeni yerleşkesi olduğuna yönelik yargıyı da gerek yerleşkede bulunan konut yapıları gerekse Kendirli Kilisesi ve bugün Kurtuluş Camii olarak işlerlik gösteren Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin varlığı destekler.

Aile hayatının mahremiyeti, evlerin tasarımını şekillendirilmesinde önemli rol almış, "süyük" denilen yüksek avlu duvarları inşa edilmiştir. Günlük yaşantının büyük bölümünün avluda geçmesi dolayısıyla yapıların bu bölümüne "hayat" denmektedir.

Görsel 2*:* Yapının "hayat" bölümünden bir görünüm.

Yapıların “hayat” denilen bölümlerinden merdivenle inilecek biçimde kayanın içine oyulmuş mahzenler bulunur. Bu mahzenleri konut sahipleri, çeşitli erzaklarını mevcut hava şartlarından muhafaza edebilmek amaçlı kullanmışlardır. Bey Mahallesi mimarisi, doğal yaşamı gözeten bir mimari perspektif ile inşa edilmiş; öyle ki kuşlar dahi düşünülerek çeşitli biçim ve büyüklükte kuş pencereleri ve barınakları yapıların dış cephesine iliştirilmiş.

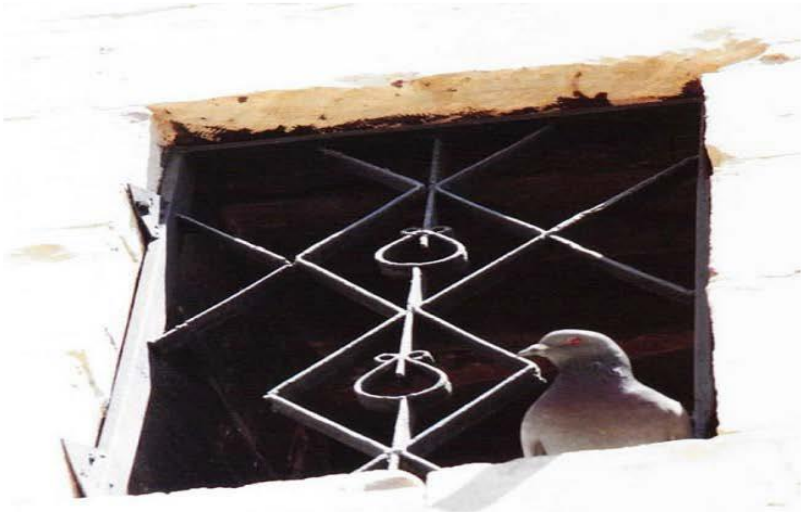

Görsel 3*:* Kuş penceresi (Kaynak: KUDEB)

Restorasyon sonrası çekildiği anlaşılan fotoğrafta görülen demir parmaklıklar, mutenalaştırma sürecinin somut bir yansıması olarak dikkat çekiyor. İncelikli bir düşüncenin eseri olan kuş pencerelerine yönelik aslına uygun olmayan uygulamanın görünümü, mekândaki anlamın, simgeselliğin yeniden üretimi hakkında fikir veriyor.

Bulgular ve Tartışma

Yöntem

Gaziantep Bey Mahallesinin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çatısı altında faaliyet gösteren Koruma Uygulama ve Denetim Büroları’nın (KUDEB) uygulayıcılığını üstlendiği 2007-2008 döneminde başlayan sokak sağlıklaştırma projesi kapsamında yaşadığı restorasyon sürecine odaklanan bu çalışma, etnografik bir yöntemi takip etmektedir. Etnografi, “toplumsal aktörlerin gündelik yaşam pratiklerine, mekânı deneyimleme/dönüştürme biçimlerine, kültürel öykülerine odaklanan, orada büyütülen anlatıların dünyasına sızan, insanların konuşmalar marifetiyle dolaşıma soktukları dil ve söylem repertuvarını anlamaya çalışan bir yöntem” (Kılınç ve Gökgöz, 2021) olarak tanımlanmaktadır.

Mahalle içerisinde on dört kişi ile yapılan derinlemesine görüşmeler; tarihsel, fiziksel (restorasyon), ekonomik ve simgesellik kategorileri çerçevesinde irdelenmiştir. Öte yandan Bey Mahallesinin medyadaki temsilini oluşturan internet haberlerindeki söylemler, derinlemesine görüşmelerdeki söylemlerle birlikte kategoriler çerçevesinde tematik olarak analiz edilmiştir. Tematik analiz, kodların bulunması, bunların gruplandırılarak temaların oluşturulması, oluşturulan temaların bir üst seviyede bir araya getirilmek suretiyle kategorize edilmesi ve elde edilen söylemsel verilerin kod, tema ve kategori çerçevesinde gözden geçirilerek yorumlanmasını ve çıkarımlar yapılmasını içerir (Sığrı, 2023, s. 490-491). Bey Mahallesini konu alan haberlerin kodlaması Tablo 1'de, görüşmeci listesi ise Tablo 2'de gösterilmiş olup çalışma, şu sorulara yanıt aramayı amaçlamıştır;

- Bey Mahallesindeki "sokak sağlıklaştırma projesi" mekânsal ve mimari açıdan nasıl bir etki yaratmıştır?
- Bey Mahallesinde yaşanan dönüşüm süreci medyada nasıl temsil edilmiştir?
- Bey Mahallesinde yaşanan mutenalaştırma sürecinin içerimleri nelerdir?
- Bey Mahallesinde yaşayan toplumsal özneler kendi mekânlarındaki bu dönüşümü nasıl okumaktadır?
- Bey Mahallesinde yaşanan mutenalaştırma sürecinin ekonomik ve toplumsal sonuçları neler olmuştur?
- Mutenalaştırma süreci Bey Mahallesinin simgeselliğini ne şekilde etkilemiştir?

Tablo 1*:* Bey Mahallesi ile ilgili internette yer alan haberler

Haber sitesi	Haber başlığı	Haber kodu
aa.com.tr	"Gaziantep'in tarih kokan yerleşimi: Bey Mahallesi"	H1
ntv.com.tr	"Gaziantep'in tarihi kokan yerleşimi"	H2
9koy.org	"Gaziantep'in tarihi yerleşim alanı: Bey Mahallesi"	H3
bianet.org	"Tarihi Bey Mahallesinin hafızası yok ediliyor"	H4
gazetecilerplatformu.com	"Tarihi Bey Mahallesinin dokusu bozuluyor"	H5
facedergisi.com	"Gaziantep'in Tarihi beşiği: Bey Mahallesi"	H6
gazete.firat.edu.tr	"Gaziantep'in tarih kokan semti: Bey Mahallesi"	H7
gazetefil.com	"Gaziantep'in tarihi Bey Mahallesi"	H8
ntv.com.tr	"Gaziantep'in kültür mozaiği 'tarihi Bey Mahallesi' en sessiz günlerini yaşıyor"	H9
sabah.com.tr	"Tarihi Bey Mahallesi eski günlerini özlüyor"	H10
arkeolojikhaber.com	"Deprem, Gaziantep'in Bey Mahallesi'ndeki Tarihi Antep evleri de yıktı"	H11
hakimiyetgazetesi.com	"Kentin en büyük açık hava müzesi: BEY MAHALLESİ"	H12
hurriyet.com.tr	"Gaziantep Bey Mahallesinde tarihi konak"	H13
gazeteduvar.com.tr	"Gaziantep'in kültür mozaiği: Bey Mahallesi!"	H14

Tablo 2: Görüşmeci listesi

Kişi	Demografik özellik
A Bey	Şirket temsilcisi
E Bey	Kafe işletmecisi
E Hanım	Müze görevlisi
H Bey	Kafe işletmecisi
K Bey	Mahalle sakini
M Bey	Araştırmacı-yazar
N Hanım	Mahalle sakini
Ö Bey	Kafe işletmecisi
S Bey	Müze görevlisi
Ş Bey	Bey Mahallesi Muhtarı
T Bey	Mahalle sakini
T Hanım	Mahalle sakini
Ü Bey	Mahalle sakini
Y Bey	Kafe işletmecisi

Bey Mahallesindeki Dönüşümün Tarihsel İzleği

Bey Mahallesinde yaşanan sosyolojik değişim ve dönüşümün tarihsel süreçteki izleği, aynı zamanda mekânsal dönüşümün izleği hakkında da fikir veriyor. Bu kanıya Bey Mahallesinin tarihsel geçmişi ile akademik seviyede ilgilenen bir araştırmacı ve yazar olan M Beyin ifadeleri dolayısıyla varılıyor.

M Bey: "*1915 öncesinde 45 veya 50 aile var iken 1923 ile 1960 arasında hane sayısı otomatikman ona yirmiye katladı. Ailelerin büyümesiyle konutlara eklemeler yapılmış. Benim tespit edebildiğim kadarıyla bu evden 6 parsel çıkmış durumda. Toplumsal yaşantıdaki değişiklikler … daha önce mesela şimdi konut olarak yapılan yerler ki burası konut olarak yapıldığı biliniyor ama cumhuriyetin ilk yıllarında burası jandarma karakolu olarak kullanılıyor. Aile geniş bir aile. Ailenin 3 erkek evladı var. Erkek evlatlar büyüyüp şey yaptıkça ev yapılıyor. Araştırıyorlar efendim 'İran Konsolosluğu neredeydi?' İran konsolosluğu adam homeoffice olarak kullanıyordu. Aynı zamanda evi. İşte bunun arkasındaki Ekin miydi Ekin Kafe de buraya ait mesela. Ayrı bir parsel. O da buraya ait.*"

M Bey, günümüzde Papirüs Kafe olarak faaliyet gösteren Nazaretyan ailesinin konağının zaman geçtikçe işlerlik yönünden yaşadığı değişimi anlatıyor. Dönem değiştikçe ve konutlarda ikamet eden kimlikler farklılaştıkça mekânın anlamsal içeriğinin de dönüştüğü görülüyor. Bey Mahallesi içerisindeki konutların günümüzde parsellere bölünerek birer ticarethaneye dönüştürülmesi, Michael Jager'in "yeni orta sınıf, çöküntü bir alanı devralırken, köhne bir ev satın almanın yanı sıra, gelecekteki 'varlıklarına' hisse alır, geçmişten hisse alır" (Jager, 2015, s. 115) ifadelerini hatırlatmaktadır. Söylenebilirse, Bey Mahallesindeki konutların günümüzdeki sahipleri, parsel paylaşımı görünümünde birer tarihsellik paylaşımında bulunuyorlar. Bu paylaşım durumlarının haricinde Bey Mahallesinde anlamsal başkalaşıma uğramış yapılar da bulunmaktadır.

M Bey: "*Osmanlı'nın Anadolu coğrafyasında açılan ilk Protestan Kilisesi. Kilisenin resmi olarak faaliyete geçmesi 1855 ama kilise fiiliyatta çalışmaya başlaması 1840'larda başlıyor. 1855-56 döneminde beş dönümlük bir arazi üzerine kilise binası yapılıyor o kilise*

binasının içerisinde ilk-orta eğitim seviyesinde okul var. Aynı zamanda kilise bünyesinde ilahiyat okulu var. Antep'te ilk sinema gösterimi 1923 yılında bu kilise binasının salonunda yapılmış. Bir olayda yandığı için de orası kilise değil de halkın hafızasında 'yanan sinema' olarak kalmış."

Görsel 4*:* "Yanan sinema" olarak bilinen Birinci Protestan Kilisesi. (Kaynak: KUDEB)

M Bey: "*1923'ten 1970'li yıllara dek Bey Mahallesi kentin eşraf kesiminin meskeniydi. 70'lerden sonra bölgedeki hayat standartları hızla düşüşe geçiyor. 1970-1980 arası esnaf kesim kimisi satın alıyor kimisi kira, bu bölgeye geliyor -ki 1980'lerin ortalarından itibaren bölge tamamen ölü kent görünümü alıyor. Özellikle 90'lı yılların başından günümüzde de dahil olmak üzere diyeyim ben sana, o kadar yaygın olmamakla beraber bir dönem tinercilerin mekânı olarak kullanılıyor. Sokak sağlıklaştırma başladıktan sonra yavaş yavaş azalarak devam ediyor. Şu an baliciler yok da bol miktarda uyuşturucu satıcıları var. Ortalama üç haneden biri randevu evi olarak kullanılıyordu.*"

Sokak sağlıklaştırma çalışmalarının başlangıcında mahallenin "güvenlikli" olma fikri M Beyin söylemine olumlu olarak sirayet ettiği görülüyor. Ancak derinlemesine görüşme üzerinden geçen zamanda düşünceleri bir parça değişmişe benziyor. Öyle ki demeç verdiği H4 kodlu haber metnindeki söylemlerinden sokak sağlıklaştırma çalışmasından umduğunu bulamadığı anlaşılıyor:

H4: "*AB'den alınan destekle başlanan 'Sokak Sağlıklaştırma Projesi' oldukça yıpranmış tarihi dokunun daha fazla zarar görmeden aslına uygun şekilde restore edileceği düşüncesiyle hepimizi umutlandırmıştı. Fakat uygulama esnasında gördüklerimiz bizleri hayal kırıklığına uğrattı*" (Öztürk, 2023).

Bey Mahallesini "gezilip görülmesi gereken bir yer" olması amacıyla daha çok tanıtım yayınlarını andıran haber metinlerinde, Bey Mahallesinin mazisine yapılan vurgunun yalnızca atmosferi itibariyle otantik bir gezi deneyimi sunması vaat ediliyor. Mahallenin geçmişinde nasıl bir yer olduğu, dönem itibariyle ne tür bir yaşam deneyimine, gündelik hayat rutinine ortam sağladığı, insan yaşamlarından hangi ayrıntıları barındırdığına değinilmiyor. H7 kodlu haber metni bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Öyle ki; "*Adını 1587 yılında civarda bulunan Bey Camii'nden alan Bey Mahallesi, dar sokaklarıyla, kesme taştan yapılmış konaklarıyla, tipik bir Osmanlı mahallesinin ihtişamını gözler önüne seriyor*" ifadeleri ile Bey

Mahallesinin tarihselliğine bir vurgu yapılmakta ancak bu tarihsellik vurgusunun gezi odaklı bir otantikliği çağrıştıracak şekilde verildiği görülmektedir: *"Farklı din, dil ve kültürleri de içinde barındırmış bir mahalledir Bey Mahallesi. Bu sokakta gezinirken kendinizi bambaşka bir zamanda bulacak ve o tarihi kokuyu iliklerinize kadar hissedeceksiniz*" (Erdoğan, 2020). H8 kodlu haber metninde de benzer bir amaç gözetilmekte: "*Gaziantep'in tarihi Bey Mahallesi geçmişten günümüze ve geleceğe ışık tutuyor.*" (Gazete Fil, 2023)

Yerleşkenin nahoşluklardan temizlenmeye ihtiyaç duyulması, kentsel mekânın restorasyon ihtiyacına dönük söylemlerin başlangıçtaki en büyük dayanak noktalarından birisi olmuştur (Smith, 2015). Mekânsal bozulmaya karşılık olarak kaybolan düzeni geri getirme ve tarihselliğin üzerine düşen gölgeyi aydınlatma amacıyla mutenalaştırma süreci, bir çözüm yolu olarak öne sürülür (Jager, 2015). Ancak mutenalaştırma süreciyle beraber "bozulma" olarak nitelendirilen sürecin öncesinde orada yaşamış, mekâna sinmiş beşerî hiçbir ayrıntının restorasyonla gün yüzüne çıkarılma amacının güdülmediği de Bey Mahallesi örneğinde görülebiliyor.

H4: "*Tarihi çevrede yapı, yollar, geçitler ve diğer fiziki unsurlar insanla, toplumla ve yaşamla iç içe geçmiştir ve bu bağlantının özellikle vurgulanması, ön plana çıkarılması beklenir. Bey Mahallesi'nde yapılan restorasyon çalışmalarında mahallenin çok renkli ve çok kültürlü geçmişinin izleri görünmüyor. Bununla birlikte buradaki yaşantıyı destekleyecek, gerçek anlamda yaşayacak bir mahallenin nasıl oluşturulacağına dair bir öngörü baştan beri bulunmuyor*" (Öztürk, 2023).

H14: "*Şu an mahalle içlerindeki kafelerde az da olsa görebileceğiniz ayrıntılar mekânlara 'otantik' bir cazibe katıyor. Bunun dışında mekânların esas sahiplerini hatırlatıcı herhangi bir ileti gelmiyor size. Orası hakkında bilgi sahibi olabilmek için bilgi arkeoloğu olmak gerekiyor. Yoksa salt bir mekândan öteye bir şey göremezsiniz. Buna bir çeşit tarihsel kaybolmuşluk mu dersiniz mekânsal dejenerasyon mu orasını bilemiyorum*" (Bişkin, 2020).

Söylemlerden görüleceği üzere Bey Mahallesinde uygulanan sokak sağlıklaştırma projesi adı altındaki mutenalaştırma sürecinin, mekânın geçmişi ile bugünü arasındaki görünür olması beklenen ayrımın silinmesine neden olduğu söylenebilir. Restorasyon işlemlerinden yapının geçmişinden nüvelerin korunduğu, zamana bağlı yıpranma dolayısıyla gizli kalmışsa bunu açığa çıkardığı bir süreç anlaşılıyor. Mekânın yenilenmesi vaadi ile bir hafıza tazelenmesi beklentisi oluşuyor. Bey Mahallesinde uygulanan restorasyonun, mekândaki geçmişi ihtiva eden ayrıntıları ortaya çıkarmaktan ziyade proje öncesi zaten var olan, orada bulunan, özü yansıtan ayrıntıların yokluğunu derinleştirdiği görülüyor. Hafıza tazelemekten ziyade Bey Mahallesinin hafıza kaybı, geri getirilemeyecek dereceye ulaştığı görülüyor.

Gaziantep Bey Mahallesinin Restorasyon Süreci

Tarihî Gaziantep Bey Mahallesinin yaşamış olduğu dönüşüm sürecinin fiziksel boyutunu temellendiren restorasyon süreci, mutenalaştırma sürecinin bir diğer boyutu olarak karşımıza çıkar. Mutenalaştırma kavramı, yaşanan dönüşüm süreci üzerinde turnusol görevi görerek meseleyi incelenebilir kılıyor. Bey Mahallesinin yaşadığı restorasyon süreci, medyadaki kimi söylemler mekânı "metrukluktan" kurtardığı, "yeniden hayat bulduğunu" iddia etmekte, kimi söylemler ise yaşanan fiziksel değişimlerin, mekândaki anlam farklılaşmasının önünü açtığı, mekân hafızasının kaybına ve çok boyutlu dönüşümüne neden olduğu şeklinde bir yol izlemekte. Meskûnlaşmış kentsel yapının restorasyon süreci ile "yeniden yaşam bulduğuna" yönelik izlenime H1 kodlu haber metninde rastlamak mümkün; "*Adeta kaderine terk edilen Bey Mahallesi, 2007 yılında Büyükşehir Belediyesi Koruma Uygulama Denetim Bürosu (KUDEB) öncülüğünde başlatılan sokak sağlıklaştırma projesi ile yeniden hayat buldu*" (Tarhan, 2019). Benzer şekilde restorasyon sürecine olumlu yaklaşan bir diğer söylemsel örnek

H6 kodlu haber metninde görülmektedir; "*Bey Mahallesi Gaziantep sivil mimari örneklerinin bir arada olduğu doğal bir müze gibidir. 1950li yıllarda başlayan dönüşümle bu mahallede oturanlar da modern apartmanlara taşınarak buraları kendi kaderine terk ermişlerdir. Şimdi yeniden kazanılan binalar, değişik amaçlar için kullanılarak yaşam buluyor.*" (Face Dergisi, 2016). Restorasyonun kentsel mekân üzerinde yaşamsal yenileme etkisinde bulunduğuna dair benzer yaklaşımlar H9 ve H10 kodlu haber metinlerinde de karşılaşılmaktadır; "*Sivil mimariye ait birçok örneklerle dolu olan mahalle, 2007 yılında Büyükşehir Belediyesi Koruma Uygulama Denetim Bürosu (KUDEB) öncülüğünde başlatılan sokak sağlıklaştırma projesi ile restore edilerek hayat buldu*." (Tarhan, 2019; Sabah, 2021). Restorasyon sürecinin tarihselliği üzerindeki tahribatı odağına alan eleştirel söylemlere ise H3 ve kodlu haber metnindeki söylemde rastlanmaktadır; "*Bey Mahallesinin geçmiş Ermeni varlığına dair tarihinin korunamadığını vurgulayan tarihçi Uçaner, "2005 yılında -sokak sağlıklılaştırma projesi– adı altında başlatılan restorasyon çalışmasıyla mahallenin özgün dokusuna zarar verildiğini de savunarak, "Bu çalışmaların tarihi dokuyu korumak gibi bir amaca hizmet etmekten ziyade mahallenin hafızasını silmeye yönelik bir çalışma olduğu kanaatindeyim." diyerek Ermenilerin izlerini taşıyan bu mahallenin zarar gördüğünü sözlerine ekledi.*" (Mamatoğlu, 2023). H3 kodlu haber metnindeki eleştirel söylem biçimini H5 kodlu haber metninde de görmek mümkündür: "*Burada yapılan restorasyon uygulamaları teknik anlamda başarılı olsa da Bey Mahallesi gerçek anlamda yaşayan bir yer olamadı ne yazık ki. Belediye burada yaşamı canlandırabilmek için heykel örneğinde olduğu gibi daha da fazla kozmetik müdahaleye başvurdu ve tiyatro seti algısını daha da güçlendirdi. Bey Mahallesi'nde ve tarihi kent merkezinde yaşamı canlandırmak için ihtiyaç duyulan şey, öncelikle sosyal etki yaratacak projelerin geliştirilmesi olacaktır.*" (Öztürk, 2022). Bölgenin bir zamanlar Ermeni yurttaşların yerleşim yeri olması, kentsel mekân içerisinde Ermeni kültürüne içkin ayrıntılar bulunması ve bu detayların kaybı, bir mekân hafızasının kaybı olarak değerlendirilmektedir. Bu hafıza kaybı durumu, daha önce bahsi edildiği üzere David Harvey'in (2016, s. 179) yerelin "arka planına" odaklanmanın önemine yaptığı vurgu minvalinde ele alınmalıdır. Yerelin hem kültürel yapısı hem de tarihsel içeriği de en az neoliberal kent politikalarının bir çıktısı olan mutenalaştırma sürecinin ekonomik boyutu kadar önemlidir.

Görsel 5*:* Bey Mahallesinin restorasyon öncesi ve sonrası görünümü (Kaynak: KUDEB)

Restorasyon (Fr. Restaurer, Lat. Restaurāre), kelime itibariyle bozulmuş, metruklaşmış ya da yıkılmaya yüz tutmuş yerleri, kısımları aslını bozmayacak biçimde onarma, yenileme işlemidir. Genellikle eskimiş lakin gözden çıkarılamayan kültürel yapıları koruma, kentin hafızasını yitirmesinin bu müdahale yöntemiyle önlenmesi amaçlanır. Soylulaştırma da denilen bir süreç olarak mutenalaştırmada kentsel mekân üzerinde anlam kaybını önleyerek yenileme

süreci amaçlansa da pratik gerçeklikte öyle olmadığı Bey Mahallesi örneğinde görülüyor. Mutenalaştırılmış kentsel mekânların öncesi ve sonrası arasındaki görsel estetik farkı genel olarak olumlu tepkiler alır. Jager (2015, s. 111), "sürecin estetiği, oluşumunun kuşkusuz en gözle görülür boyutudur; mutenalaştırmanın kent peyzajına işlenen dekoratif biçimleri, toplumsal sınıf dinamiklerinin bir resmi" olduğunu belirtir. Bey Mahallesi içerisindeki konut ve sokak sağlıklaştırma projesi kapsamında gerçekleştirilen farklılaşma çalışmaları birer toplumsal sınıf konumlanışına atıf niteliğindedir. Nezihlik ve modernlik vurgusuna yönelik hem olumlu bulan hem de olumsuz yönde eleştirel bir güzergâh belirleyen söylemlerin haber metinlerindeki yansımaları şu şekilde görülmekte:

H12: "*Mahallemizin tarihi dokusu 5 yıl önce başlatılan restorasyon çalışmaları ile yenilendi. Sokaklarımızda bulunan evler yenilenerek modern bir görünüşe kavuştu.*" (Hakimiyet Gazetesi, 2016)

H11: "*Tarihi Antep evleri, yüksek duvarların arkasında, dış mekanlardan mümkün olduğunca soyutlanmış, avluya dönük yapılar olarak öne çıkıyor.*" (Arkeolojik Haber, 2023)

H4: "*2005 yılında AB'den alınan destekle başlanan 'Sokak Sağlıklaştırma Projesi' oldukça yıpranmış tarihi dokunun daha fazla zarar görmeden aslına uygun şekilde restore edileceği düşüncesiyle hepimizi umutlandırmıştı. Fakat uygulama esnasında gördüklerimiz bizleri hayal kırıklığına uğrattı. Proje tamamlandığında karşımızdaki sonuç bir zamanlar Hollywood filmlerinin çekildiği platolardan farksızdı. Binaların dış cephe duvarları kirinden pisinden temizlenerek -bu temizleme işleminde yapılan yanlış uygulamalar binaların inşasında kullanılan kireç taşlarını eski ustaların deyimiyle kanser etmiş- en yenisi 110-120 yıl önce inşa edilen duvarlara sanki dün yapılmış görünümü verildi*" (Öztürk, 2023).

Mimari açıdan "derli toplu" bir görünüm, toplum nezdinde seçkinlik ve sosyal refahın bir göstergesi algısını da beraberinde getirmekte; Jager'in (2015, s. 114) ifade ettiği gibi "konuttaki değişiklik, sosyal konumdaki bir değişikliğin göstergesidir." Restorasyonun yalnızca dış cepheyle sınırlı kalmış olup konutların içinin bir işlemden geçmemesi, işlevsiz bir estetiğe, olması gereken yenileme yönetmeliklerinin işletilmediğine işaret ediyor.

Ü Bey: "*Burayı bırakamıyorum ama burada oturamıyoruz da. Rahat değiliz çünkü. Konfor yok. İzin yok tadilata. Sit buralar. Karataş'taki evdeyiz o yüzden.*"

Ü Beyin ifadeleri, Bey Mahallesindeki konutların iç yapı konforlarının dış cephe estetiği ile kıyaslanamayacak derecede olduğunun bir göstergesi olarak okunabilir. İşlevden yoksun dekoratif aşırılıklar ile ilgili olarak Baudrillard (2009, s. 5), "işlevden ziyade biçimsel prestij sunumu" yapıldığını ve "bu aşırılığın artık mekânın kimliğine ve mekânın toplumdaki konumuna işaret" ettiğini belirtir. Yerel yönetim ve Bey Mahallesi içerisinde faaliyet yürüten ticari işletmelerin reklam afiş ve filmlerinde restorasyon sonrası mekânsal dönüşümün "estetiğini" kimliksel bir suret olarak kullanıyor olmaları, Baudrillard'ın bahsettiği gibi mekânların kimliğine, onların toplumsal prestijlerine bir gönderme niteliğindedir. Yerel yönetimin Bey Mahallesini sit alanı statüsüne alması nedeniyle mahalle içerisindeki yapıları konut olarak kullanan mahalle sakinlerinin evlerini kendi inisiyatifleri ile tadilattan geçiremiyor. Bu durum, konutların zamanla tahrip olmuş iç cephelerini kullanılamaz duruma getirmiş, ev sahiplerini mahalleden taşınmak ile yıpranmış bir konutta yaşamak arasında ikilemde bıraktığı görülüyor.

Görsel 6*:* Hasan Süzer'in adını taşıyan etnografya müzesi. (Kaynak: Kulturportali.gov.tr)

Kentsel mekânların mutenalaştırma süreçleri ile mekânın tarihsel muhteviyatının da sahiplenilmeye çalışılmasına, tarihselliğinden kaynaklanan simgeselliklerinden pay alma istemine dönük ifadeler (Jager, 2015; Hammet ve Randolph, 2015; Theodore vd. 2012), Bey Mahallesi içerisindeki müzeler ile görünür olmuştur. Mahalle içerisinde işlerlik gösteren Hasan Süzer Etnografya Müzesi, bunun bir örneği.

S Bey: "*Yapı 19. Yüzyıl ortalarında yapılmış ve 1985 yılına kadar ailelere ev sahipliği yapmış. Hasan Süzer burayı 1985 yılında alıp restore ettirdikten sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı'na hibe ediyor. Sonrasında burası teşhir tanzim edilerek müze haline dönüştürülüyor. Müzede sergilenen eserlerin tedarik edilmesi sürecini geçmişte işte insanlar bazıları vatandaşlarımızın bağış yoluyla bize verdikleri eserlerden bazıları bizim satın alma yoluyla oluşturduğumuz etnografik eser grubu oluşturuluyor ve bu da burada sergileniyor.*"

H13: "*Adeta bir müzeye benzeyen Bey mahallesinde hâlihazırda Gaziantep Büyükşehir'e ait dört müze bulunuyor*" (Hürriyet, 2024).

H2: "*Mahallede bulunan "Atatürk Evi", "Oyun ve Oyuncak Müzesi", "Hasan Süzer Etnografya Müzesi" ve "Ali İhsan Göğüs Müzesi" de ziyaretçilere hizmet veriyor. Müzelerin yanı sıra mahalledeki çok sayıda tematik restoran, kafe ve butik oteller de yerli ile yabancı turistleri ağırlıyor*" (Ntv, 2019).

Bu sergilenme süreci, Bey Mahallesinin anlam dünyası ve tarihsel muhteviyatının ışığıyla aydınlatılmış, renklendirilmiş ve çeşni eşliğinde lezzetlendirilmiş bir "sunum" olarak servis ediliyor. Müzeler yapıları gereği tarihe ışık tutan, maziden ipuçları sunan yapıdaki organizasyonlardır. Söylenebilirse, Bey Mahallesindeki müzelerin tarihsellikleri, Bey Mahallesinin otantik "spot ışıklarıyla" pekiştirilmeye çalışılıyor.

H12: "*Dünyanın önemli kültür kentleri arasında bulunan Gaziantep'e gelen turistler, Bey Mahallesi'ne yoğun ilgi gösteriyor. Özellikle yaz aylarında Gaziantep'e gelen turistler Bey Mahallesi'nde bulunan müzelere gelerek, buraları ziyaret ediyor. Gaziantep önemli bir kültür ve turizm kenti. Bey Mahallesi bu kentin en önemli noktaları arasında yer alıyor. Mahalle içerisinde bulunan Hasan Süzer Etnografya Müzesi, Atatürk Anı Evi Müzesi ve Oyuncak Müzesi yer alıyor*" (Hakimiyet Gazetesi, 2016).

Bey Mahallesi içerisinde bulunan ve Gaziantep Üniversitesi Kültür Sanat Merkezi ve Sosyal Tesisi olarak faaliyet gösteren Cenani Konağı, mahalle içerisinde işlevi dönüştürülen bir diğer tarihî yapıdır.

E Hanım: "*2011 yılında resmen faaliyete geçti burası. Panel, sergi, müzayede gibi birçok çeşitli etkinlikler yapılıyor burada. Biz de üniversitemiz adına Bey Mahallesi'ndeyiz.*"

İfade biçimlerinde tarihselliği, simgeselliği ve zengin kültürel mirası itibariyle Bey Mahallesinden bir vitrinmiş gibi bahsediliyor. "Burada bulunma ayrıcalığına biz de sahibiz" gibisinden bir ifade ile Bey Mahallesinin kültürel ve tarihsel mirasının hissedarı olma izlenimi veriliyor. Baudrillard (2009, s. 247-252), "maziden alınan keyfin, zevkin bir başarı kıstasından ve gereksiz, kültür atfedilen, simgesel, sembolik bir göstergeyle sosyal bir başarıyı, ayrıcalıklı bir konumu kutsallaştırma isteğinde olunduğundan" bahseder ve ekler: "mazi, aynı zamanda meşruluk arayan bir sosyal başarı, bir veraset, bir asalet onayıdır."

Bey Mahallesinin Ekonomik Dönüşüm Aşamaları

Mekânın değişim ve dönüşümünün, bir süreç olarak yeniden üretim mefhumunun vardığı sonuçlar kaçınılmaz olarak kendisini ekonomik birer netice olarak göstermektedir. Neoliberalizm, krizlerini aşmaya yönelik olarak kent üzerinden kendisine "kârlı" bir çıkış güzergâhı belirler. Bir kentsel mekân örneği olarak Gaziantep Bey Mahallesinde yaşanan çok boyutlu dönüşümün bir boyutu da şüphesiz ekonomik boyuttur. Restorasyon süreci ile yıpranmış yapıların iyileştirilmesi sonrasında mahalleye bir film setiymiş, işletmeymiş gibi, "açık hava müzesi imajı kazandırılmaya çalışıldığı" görülüyor.

H12: "*Mahallemiz tarihi Antep Evleri ve müzeleriyle açık hava müzesini andırıyor*" (Hakimiyet Gazetesi, 2016).

H1: "*Geniş kapsamlı restorasyonla turizme kazandırılan, çok sayıda televizyon dizisine de doğal plato görevi gören mahalle, tarihi taş konaklarıyla ziyaretçilere farklı bir gezi imkânı sunuyor*" (Tarhan, 2019).

Mahalle sakinleri, işletmelerin mahalle yaşantısını olumsuz etkileyen uygulamalardan dolayı rahatsızlığını dile getiriyor. Mahalledeki kadim atmosfere gereken özveri ve saygının gösterilmediği ifade ediliyor. Bey Mahallesi içerisinde 19. Yüzyılda Prian ailesinin inşa ettiği belirtilen konutun bugünkü sahibi Ü Bey, mahalle içerisinde faaliyet gösteren işletmelere yönelik hoşnutsuzluğunu anlatıyor.

Ü Bey: "*Onlar kafe değil sözüm ona… 45 yıldan uzun zamandır buradayım. Biz öbür eve gidiyoruz orada oturuyoruz. Burayı bırakmıyorum ama burada oturamıyoruz da. Burada rahat değiliz çünkü. Sokaktaki yazıları gördünüz. Dördüncü defa kazındı duvarlar. Bir yetkili gelsin kim gelirse. Gelmedi kimse. Çünkü 'yazıyorlar siz de tahtayı siliyorsunuz' dedim 'çocuklar gelin yazın diyorsunuz' dedim. Ondan sonra burada KUDEB diye bir birim var, salak... O nasıl kafe ya? Gördüm şu duvar bak gittim söyledim, böyle böyle dedim kendilerinin duvarı, zaten dedi kapanacağız dedi işimiz kötü dedi para verdim burayı ben yaptırdım. Burası bir yıkılsa su işliyor bak, ne oldu işte yapılalı bir ay oldu daha gitmiyorlar. Beş kuruş da vermediler. Zaten demişler üst odalarınızı kapatacaksınız demişler. Çünkü orada kiralık odalar felan…*"

Ü Bey'in bahsini ettiği işletmelerin uygulamalarının yalnızca mahalleliyi değil mahalle içerisindeki diğer işletme sahiplerini de rahatsız ettiği görülüyor. Daha önce M Beyin de bahsettiği Nazaretyan ailesinin konutunun farklı parsellerinde işlerlik gösteren iki farklı işletmenin sahipleri Ö Bey ve H Bey kimi işletmelerin uygulamalarından rahatsız olanlardan. Belediyenin uygulamalarını "kurunun yanında yaş da yanıyor" olarak değerlendiriyorlar. E Bey ve Y Bey ise mahalle içerisindeki sıkı denetimden şikâyetçi olan farklı işletme sahipleri. A Bey ise mutenalaştırma sürecinde diğer işletme sahiplerinden farklı bir pozisyona sahip.

Ö Bey: "*Bey Mahallesi'nin Bey Mahallesi olduğu zamanların son dönemlerine yetişebildim. 90'lı yıllarda mahalle hızlı bir yıkım dönemi yaşadı. Pislik var hâlâ. Oda satıyorlar saati parayla. İçeride ne yaparsan yap. Eskiden selam alıp vermekten osanırdık, aileler gönül rahatlığıyla günün her saatinde sokakta dolaşabiliyorlardı."*

H Bey: "*Bazıları var ki giren çıkanın haddi hesabı yok. Mahalledekiler çok kızgın. Bu işlerin bizim gibi yerlere zararı dokanıyor. Ayrımını yapamıyor belediye. Yapsa yapar da buradan gitmemiz onlar için daha iyi ellam ki böyle baskı oluyor. Yerli yabancı turistlerin uğrak noktası olacak' diyordu belediye gel gör ki bir saatten sonra sokaktan kadın felan da geçemez bir yer oldu çıktı. Bir zaman oldu kimse kimseye hişt diyemedi. Acayip olaylar oldu. Kimse kimseye yardım etmezdi. Şimdi de farkı yok.*"

E Bey: "*Her dakka polis gidip geliyi adam burada gelinle damat geziyi ondan kimlik soriyler. Adam sevgilisini almış nişanlısını almış gelmiş ona kimlik soriyler her dakka. O da rahatsız olup gelmiyi adam. Mahallenin sıkıntısı o yani insan iki sefer kız arkadaşıyla gelip her seferinde polisle karşılaşırsa sen de gelmezsin.*"

Y Bey: "*Ruhsat vermiyorlar ondan sonra sokakta bir canlılık yok turist yok. Olmaz tabi. İşletmelere destek vermiyorlar. Belediye kendi desteklediği yerlere veriyor ruhsatı.*"

A Bey: "*Mahalledeki yapıların yüzde yetmişi bize ait. Mahallede 10 adet otelimiz bulunuyor. Yenileri de eklenecek. 50 odalı 80 yatak kapasiteli otellere ek olarak kafe bistro restoran olarak burayı faaliyete soktuk. Otellerin yemek ve eğlence bölümü olarak düşündük bu işletmeyi de şehir dışı ve ülke dışından gelen yerli yabancı turistlerin hizmetine sunduk. Bey Mahallesi iyileşiyor. Sözüm ona şeyler var burada çar çakal hepsi gitmesi lazım. Sağ olsun belediye uğraşıyor.*"

Kentsel mekânı nezihleştirmek, soylulaştırmak amaçlı yenileme süreçlerinin Bey Mahallesinde vaadi edilenden farklı bir şekilde sonuçlandığı görüşmecilerin söylemlerinden de anlaşılabiliyor. Öte yandan Ö Bey ve H Bey, uygulamalarından ötürü hoş karşılanmayan işletmelerle kendi işletmeleri arasında sağlıklı bir ayrım yapamadığını gerekçe göstererek yerel yönetime sitemlerini dile getiriyorlar. "İyileşme ve yenileme" vaadinin bir haksızlık doğurduğunu düşünüyorlar. Kentsel mekânda bir "iyileşme" süreci olarak anlatılan mutenalaştırma süreci, esasında neoliberal kent politikalarınca bir sermaye üretim aracı olarak amaçlanan kentin, vaatte bulunulan şey ile restorasyon sonrasında ortaya konan mevcut durum arasında bir fark olduğu görülüyor.

T Hanım: "*Önce eyiydi hep mal sahapları otururdu binde bir kiracı oluyordu güzel geçiniyorlardı eyilerdi yani.*"

N Hanım: "*Şimdikilerde zaten biliyorsun Suriyeli muriyeli, saatine odalar felan sokakta kimse kimseye yaklaşmıyor. Tanımıyorlar zaten mahalleliyi gelen*"

T Bey: "*Taş kirevitlerimiz varıdı bunlar söktü söktü götürdü. Yemeğimizi yeridik çayımızı içeridik. Gonşularımızıla yiyip içeridik. Böyüklerden mahallenin geçmişinde yaşanmış olayları dinleyerek böyüdük. Anlatılan zamanlardakine benzerdi gonşuluklarımız*."

K Bey: "*Butik otel filan iyi sözüm yok ona çünkü gelen turist gelip kaliyi ama fakat kafelerde adam bir tane yanına manitasını alıp geliyi içerde olmaz şeyi yiyip koyup gidiyi. Eski geleneksel mahalle yaşamımız kalmadı. Bozuldu. Oğlanlar da apartumana çıktılar.*"

H1: "*Bey Mahallesi'ndeki evlerin mimarisinin birbirinden güzel olduğunu ifade eden Bacaksız, Biz 50 yıldır burada yaşıyoruz. Eskiden buralar tertipli düzenli değildi. Restorasyon yapıldıktan sonra mahalle gelin damat fotoğraflarının da çekildiği çok güzel turistik bir yer haline geldi diye konuştu*" (Tarhan, 2019).

Söylenebilirse restorasyon süreciyle birlikte mahalle içerisinde gündelik hayatta yer etmiş belirli rutinler terk edilmek durumunda kalınmış, mahalledeki komşuluk ilişkilerinde eskiye nazaran hatırı sayılır bir eksilme yaşanmıştır.

Muhtar Ş Bey: "*Vatandaşa hep buralar yıkılacak şu olacak bu edilecek dendi, hal böyleyken terk edildi. Terk edilince işte kullanıldı birçok tadilat yapıldı tamirattan sonra işletmelere çevrildi, olmadık pislikler oldu. Gençler için burada kötü şeyler aşılandı*."

H6: "*Bey Mahallesi Gaziantep sivil mimari örneklerinin bir arada olduğu doğal bir müze gibidir. 1950li yıllarda başlayan dönüşümle bu mahallede oturanlar da modern apartmanlara taşınarak buraları kendi kaderine terk ermişlerdir. Şimdi yeniden kazanılan binalar, değişik amaçlar için kullanılarak yaşam buluyor*" (Face Dergisi, 2016).

Edinilen izlenim, konutların tadilat süreçlerinden geçirilmesine bölgenin sit alanı olması gerekçe gösterilerek onarım yapılmasının engellendiği, hâl böyleyken her konut sahibinin Ü Bey kadar mücadele yolunu seçmediği, evlerini bu süreçte elden çıkarmak mecburiyetinde bırakıldıkları görülüyor. Beauregard (2015, s. 78), "yerel yönetim karışık kullanılan bir bölgeyi daha kolay mutenalaştırılır hale getirmek için bölgenin imar durumunu değiştirebilmekte veya karışık kullanılan bir bölgede imar durumlarını uygulamayarak 'meskûn alan' kullanımının yönetimini kolaylaştırabilmekte" olduğuna işaret ediyor. Bey Mahallesi içerisindeki konutlarda ikâmet eden mahalle sakinlerinin evlerini tadilattan geçirilmesine izin verilmemesi, Beauregard'ın ifade etiği gibi mutenalaştırma sürecinde yerel yönetimin pozisyonu daha iyi anlaşılmaktadır. Smith'in (2015) de ifade ettiği gibi "mutenalaştırma, başka yerlerdeki talebi düşürür ve terk etmeye yönelik eğilimleri artırırken kentteki diğer alanlarda yaşayan daha yüksek gelirlileri çeker. Benzer şekilde konut kiraları üzerindeki baskıları artırarak daha düşük gelirli insanları yerinden eder. Kimi zaman terk etme kimi zaman mutenalaştırma çerçevesinde işleyen bu süreç, kent ölçeğinde nüfusun refah farkını ve sınıfsal ayrımını derinleştirmesi olarak kendisini var etmektedir.

Bey Mahallesinin Simgesel Yeniden Üretim Süreci

Bey Mahallesindeki tarihsel, ekonomik ve fiziksel dönüşüm süreçlerinin yanı sıra mekândaki anlam dünyasındaki dönüşümle beraber simgeselliğin yeniden üretimini içeren bir boyutu daha vardır. Yeniden üretim süreci ile kastedilen, mekân içerisinde kendine has muhteviyatı olan her simgenin, zamanla başkalaşarak, öncesinde var olan anlamı yitirmesi, vermek istediği mesajdan yoksunlaşması, içeriğin anlamsal dönüşüm süreci sonrası ilkiyle ilgisi olmayan bir anlam kazanması kastedilmektedir. İnsanın olduğu, içerisinde gündelik hayat eyleyicilerinin bir anlam dünyası büyüttüğü her ortam, bir hikâyeyi de barındırır. Bu hikâye kuşkusuz mekân ile insan iletişimini içeren bir simgesel ilişkisellik ile yaratılır. Bu sebeple söylenebilirse mekân, fiziksel görüntüsünden ibaret, taştan harçtan bir moloz yığını olmaktan ziyade; nefes alan, yaşayan, simgesel bir karşılığı olan, gündelik hayat içerisinde uzlaşı arayışlarından da beslenen/etkilenen bir organizma hüviyetindedir. Bey Mahallesinin geçmişi ile bugünü arasındaki fark, aşina olunan simgesel etkileşim ile bugünkü mevcut durum arasındaki anlam farkıdır. Bey Mahallesinin restorasyon süreci kuşkusuz mekânın geçmişiyle olan bağından önemli şeyler götürmüş, "yenileme" adı altında bir "başkalaşım" yaşanmasına neden olmuştur.

Bey Mahallesinin en güçlü simgeselliği, çok çeşitliliği, farklılıkların birliktelik içerisinde olma hâlidir. Birden çok etnik kimlik, inanç çeşitliliği ve farklı mezhepsel özelliklerin varlığı, mekândaki simgesel çeşitliliğin temelini oluşturur. Yalnızca inanç farklılığı değil M Beyin ifadesine göre Anadolu coğrafyasının ilk Protestan kilisesinin olduğu ve yalnızca dinler arası inanç farklılığını değil Hıristiyan dini içerisindeki çeşitliliği dahi barındıran mekânda,

günümüzde tek bir kilisenin faaliyette bulunmaması buradaki simgesel yeniden üretim sürecinin boyutu hakkında fikir vermektedir.

Görsel 7*:* Surp Asdvadzadzin Kilisesi, günümüzde Kurtuluş Camii olarak faaliyet göstermekte (Kaynak: Bianet.org)

M Bey: "*Kent mensuplarının "yanan sinema" olarak bildiği 1. Protestan Kilisesi'nin yanı sıra Nazaretyan ailesinin Kudüs'e Hacca giderken güzergâh yolu üzerinde bulunan Antep'te mola vermeleri ve bu vesileyle buradaki Ermeni cemaatinin mağaralarda ibadet etmesine içerlenip Hacca gitmekten vazgeçerek buraya yapımında öncü rol üstlendikleri Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi'ni inşa ettirmişler. Mahalledeki kilise çeşitliliğine bir yenisini eklemişler. Kilise şu an Kurtuluş Camii. Oranın inşaatına sadece malzeme parası olarak yaklaşık beş bin altın gidiyor o beş bin altının yaklaşık beşte birini Nazaretyan ailesi karşılıyor*".

Görsel 8*:* Günümüzde kültür merkezi olarak faaliyet gösteren eski Kendirli Kilisesi.

Kendirli Kilisesi, Bey Mahallesi sınırları içerisinde bulunan bir diğer kilise. Bugün fiziksel olarak ayakta olmayan Birinci Protestan Kilisesi ve Apostolik Ermenilerin kilisesi olan Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi'nin yanı sıra işlevi değiştirilen bir diğer kilise. Bu

yapılar, geçirdikleri işlev değişiklikleri itibariyle kilise olarak faaliyet dışı kalmasıyla mekânın muhteviyatındaki değişimin simgelerinden olmuşlardır. Eskiden Kendirli Kilisesi olarak faaliyet gösteren yapı, bugün yerel yönetim bünyesinde bir kültür merkezi olarak faaliyet gösteriyor.

H4: "*Yapılan çalışmaların mahallenin hafızasını yok etmeye yönelik olduğunu ifade eden Uçaner, sağlıklaştırma adı altında mahallenin kişiliksizleştirildiğini dile getirdi. Mimar Özgür Girişken ise Bey Mahallesi'ne yapılan makyaj eklemelerin mekânı ucuzlattığını ve değersizleştirdiğini belirtti. Yaklaşık 20 yıldır sürdürülen koruma ve restorasyon çalışmalarında önemli yol kat edildi ve bence fiziki özellikleri itibariyle "başarılı" denilebilecek bir restorasyon süreci yürütüldü. Oysa bugünün modern koruma anlayışında yapı ve kentsel çevre, yalnızca fiziki bir yenilemeye işaret etmez. Restore edilecek ve korunulacak olan sadece taş duvarlar, ahşap doğramalar ve kalem işleri değildir, bölgenin kültürel geçmişi, yaşam biçimi ve süregelen yaşantı da koruma alanının bir parçası olarak değerlendirilir*" (Öztürk, 2023).

H14: "*Değerler bugün başkalaşmış bir formda. En azından mekânsal ve dolayısıyla simgesel anlamda. Evlerin dış cephelerinde kuş sığınakları yapılmış. Ama bugün o kuş yuvaları demir parmaklıklar ile kapatılmış durumda. İç burkan bir görüntü gerçekten. Küçük bir ayrıntı gibi görünüyor olabilir lakin bence çok önemli simgesel bir detay bu*" (Bişkin, 2020).

Bir süreç olarak mutenalaştırma, Bey Mahallesinin çehresinde olduğu kadar anlam dünyasında, simgesel muhteviyatında da önemli dönüşümlere sebep olmuştur. Bu dönüşüm kimi zaman kiliselerin işlev değişikliğiyle varlıklarının sonlandırılması, kimi zaman kuş pencerelerine uygulanan demir parmaklıklarla, kimi zaman da T Beyin bahsini ettiği gibi sokak aralarında gündelik yaşamın bir parçası, akşamüstü komşular arasında çay toplantılarının buluşma ortamı olan taş kirevitlerin kaldırılması olarak kendisini gösteriyor. Söylenebilirse korunması gereken yalnızca fiziksel yapı değildir; kültürel geçmiş, yaşam deneyiminin bir tezahürü olarak mekânın simgeselliği ve insanın ortamla olan duygu durumunun sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır.

Sonuç

Neoliberal politikaların kente olan sirayeti ile birlikte mekân, çağımızda görünümünün kimliğini yansıtmadığı bir hâle bürünmüş, benliğini yitirmiş, geçmişiyle bağını koparmıştır. Neoliberal düzen, her şeyin alınıp satılabildiği bir piyasa repertuvarına kentsel mekânı da dahil etmiştir. Neoliberal politikalar, kenti tüm kademeleriyle alınıp satılabilen, gerektiğinde senaryoya uygun olarak yeniden düzenlenen bir "ürün" olarak tasarlamaktadır. Neoliberal düzenin kapsama alanındaki Gaziantep kentinin kalbinde yer alan Bey Mahallesi de bu minvalde yazılan neoliberal senaryoda Tarlabaşı, Sulukule, Fener, Balat ve Ayvansaray örneklerinde görüldüğü gibi kendisine biçilen rolü oynamak durumunda bırakılmıştır. Bey Mahallesinin yaşadığı dönüşüm ile diğer örnekler birlikte düşünüldüğünde mutenalaştırma süreçlerinin benzer sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Mekânsal ve mimari açıdan restorasyon işlemleri sonrasında Bey Mahallesinin, geçmişi ihtiva eden ayrıntılardan yoksun bırakıldığı görülmüştür. Hafıza tazelemekten ziyade mekânsal hafıza kaybı, geri getirilemeyecek dereceye ulaşmıştır. Soylulaştırma (gentrification) vaatlerinin yerleşim bölgesinde yaşayan insanları dolaylı ya da doğrudan yerlerinden ettiği görülmüştür. Kentsel mekânın, bir "iyileşme" olarak anlatılan mutenalaştırma süreci ile neoliberal kent politikalarınca bir sermaye üretim aracı olarak konumlandırıldığı, vaatte bulunulan mekânın niteliği ile restorasyon sonrasında ortaya konan mevcut durum arasında önemli bir fark olduğu söylenebilir. Kent mekânlarının akıbetinin belirsizliğinden kaynaklanan yasal boşluğun sakinlerin lehine olmasından ziyade firmaların çıkarlarını gözetecek şekilde doldurulduğu yorumu yapılabilir. Bey Mahallesi

özelinde sürecin, yerleşim bölgesi sakinleri açısından ötekileştirici/dışlayıcı bir şekilde işletildiği söylenebilir. Kamuoyu açısından ise gerek derinlemesine görüşmelerde gerekse haber metinlerinde yer alan söylemlerden yola çıkarak Bey Mahallesinin medyadaki temsilinin yanıltıcı nüveler barındırdığı görülmüştür. Medyanın gerek yerel yönetimin organizasyonları çerçevesinde gerekse mahalle içerisinde işlerlik gösteren ticari kuruluşların kazanç sağlamak amaçlı tanıtım yayınlarına aracılık etmiştir. Ancak diğer yandan meslek profesyonellerinin ve butik işletme sahiplerinin vaatte bulunulan işlerliğin sağlanamadığına dönük söylemlerin kamuoyuna ulaştırmasına aracılık etmesi hususunda medyanın bu süreçte yapıcı bir rolü olduğu da anlaşılmaktadır.

On dört kişi ile yapılan derinlemesine görüşmelerde katılımcıların kullandıkları ifadeler ve söylem biçimleri ile on dört haber metninde yer alan ifadeler ve söylem biçimleri; Bey Mahallesinin mutenalaştırma sürecinin içerimlerini oluşturan tarihsel, fiziksel, ekonomik ve simgesellik temaları kapsamında analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Bey Mahallesinde uygulanan sokak sağlıklaştırma projesi adı altındaki mutenalaştırma sürecinin, mekânın geçmişi ile bugünü arasındaki görünür olması beklenen ayrımın silinmesine neden olduğu söylenebilir. Mekânın tarihi olması üzerinden kurgulanan dil biçiminin, Bey Mahallesinin tarihsel müktesebatını içeren bir dil biçimiyle benzeşmediği, proje tanıtımlarında her satır başına eklenen "tarihî" vurgusunun karşılıksız kaldığı görülmüştür. Bey Mahallesinin içerisindeki yenileme işlemleri ile mekânın "metrukluktan" kurtarıldığı iddiası, güvenlik açığının polis kontrol noktalarıyla giderilmiş olmasına karşın karşılıksız kalmış, yaşanan fiziksel değişimler, mekândaki anlam farklılaşmasının önünü açmış, mekân hafızasının yitimi ile birlikte çok boyutlu bir dönüşüme maruz bırakmıştır. Nitekim proje başlangıcında Bey Mahallesi için güvenliği üst seviyede olan bir yer olmasından ziyade tarihsel canlılığının yeniden kazandığı bir model vaat edildiği söylemler ve medya temsili aracılığı ile görülmektedir. M Beyin, H4 kodlu haberde yer alan restorasyon sürecine yönelik olarak başlangıçtaki umutlarının, restorasyon sürecindeki uygulamalar sonrasında yerini hayal kırıklığına bıraktığına yönelik söylemi, Bey Mahallesinde yaşayan toplumsal öznelerin kendi mekânlarındaki bu dönüşümü nasıl okudukları hakkında fikir vererek sokak sağlıklaştırma projesinin bulunduğu vaatlerin karşılıksız kalması durumunu açıklamaktadır. Karşılıksız kalan vaatler ekonomik kategoride de kendisini göstermiştir. Özellikle Ö Bey ve H Bey nezdinde mahalle esnafının, kendi içerisinde ayrıştığı görülmekte; öyle ki mahallede işlerlik gösteren kimi kafelerin uygulamalarının kendilerini de zor durumda bıraktığını öne sürmekte, yerel yönetimin, uygulamalarından yakınılan işletmeler ile kendi işletmeleri arasında sağlıklı ayrım yapamadığına yönelik ifadeleri Bey Mahallesinde yaşanan mutenalaştırma sürecinin toplumsal ve ekonomik sonuçları olarak değerlendirilebilir. Simgesellik boyutunda ise Bey Mahallesi, yaşadığı dönüşüm ile bir öz kaybı yaşayarak, bir başka kişiliğe bürünmüştür. Mahallenin çehresi ile uyuşmayacak şekilde, H4 kodlu haberdeki ifade ile söylenecek olunursa "makyajlanması", Bey Mahallesinin eline tutuşturulan neoliberal senaryoyu sahnelemeden önce kulisteki son dokunuş olarak karşılık bulmuştur.

Kaynakça

Ahunbay, Z., Dinçer, İ., Şahin, Ç. (2016). *Neoliberal kent politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray bir koruma mücadelesinin öyküsü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Arkeolojik Haber, (2023). "Deprem, Gaziantep'in Bey mahallesindeki tarihi Antep evleri de yıktı", Erişim tarihi: 20.09.2024. https://www.arkeolojikhaber.com/haber-deprem-gaziantepin-bey-mahallesindeki-tarihi-antep-evleri-de-yikti-36346/.

Atalay, C. (2016). "Fener-Balat-Ayvansaray'da hukuk bir işe yarayacak mı?", (Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin Der.) *Neoliberal kent politikaları ve Fener-Balat-*

Ayvansaray bir koruma mücadelesinin öyküsü, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 205-221.

Aydın, L. (2008). *Anka kentim Antep'im*, İstanbul: Heyemola Yayınları.

Baudrillard, J. (2009). *Gösterge ekonomi politiği hakkında bir eleştiri*, (Oğuz Adanır, Ali Bilgin Çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Beauregard, R. A. (2015). "Mutenalaştırmanın yarattığı kaos ve karmaşa", (Smith N.,Williams P. Ed.) *Kentin mutenalaştırılması*, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 56-82.

Bişkin, H. (2020). "Gaziantep'in kültür mozaiği: Bey Mahallesi!", Gazete Duvar, Erişim tarihi: 20. 09.2024). https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiye/2018/07/24/gaziantepin-kultur-mozaigi-bey-mahallesi.

Erdoğan, T. (2020,), "Gaziantep'in tarih kokan semti: Bey Mahallesi", Gazete Fırat, Erişim tarihi: 20.09.2024. https://gazete.firat.edu.tr/gaziantepin-tarih-kokan-semti-bey-mahallesi.html.

Face Dergisi (2016, 3 Mart) "Gaziantep'in tarihi beşiği: Bey Mahallesi", (Erişim: 20.09.2024) https://www.facedergisi.com/gaziantepin-tarihi-besigi-bey-mahallesi.

Gazete Fil, (2023, 27 Ekim), "Gaziantep'in tarihi Bey Mahallesi", Erişim tarihi: 20.09.2024). https://gazetefil.com/foto/17368703/gaziantepin-tarihi-bey-mahallesi.

Gökgöz. G. (2010). "Web 2.0, postmodern toplum ve iletişimsel demokrasi". *Akademik Bilişim'10 – XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*. Muğla Üniversitesi.

Görmez K., Altınışık H. U., Bahçeci H. I. (2013). "Muhafazakârlık, neoliberalizm, kentsel dönüşüm ve kimliksiz kentler", (Ed. Bulut Y., Eren V., Karakaya S., Aydın A.) *Kuramdan uygulamaya yerel yönetimler ve kentsel uygulamalar*, Ankara: Pegem Akademi, ss. 346-351.

Hakimiyet Gazetesi, (2016, 9 Kasım), "Kentin en büyük açık hava müzesi: Bey Mahallesi", Erişim tarihi: 20.09. 2024. https://www.hakimiyetgazetesi.com/haber/kentin-en-buyuk-acik-hava-muzesi-bey-mahallesi-10174.html.

Hamnett, C., Randolph, B., (2015). "Londra'da mülkiyet dönüşümü ve daire tasfiyesi: Britanya'da kat mülkiyeti deneyimi", (Ed. Smith. N., Williams P.), *Kentin mutenalaştırılması*, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 165-206.

Harvey, D. (2012). Yaratıcı yıkım olarak neoliberalizm, (E. Çamuroğlu Çığ & Ü. Çığ, Çev.). *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 67-88.

Harvey, D. (2013). *Asi şehirler*, (Ayşe Deniz Temiz Çev.), İstanbul: Metis Yayıncılık.

Harvey, D. (2015a). *Sermayenin mekânları*, (Başak Kıcır, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar, Seda Yüksel Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Harvey, D. (2015b). *Umut mekânları*, (Zeynep Gambetti Çev.), İstanbul: Metis Yayıncılık.

Harvey, D. (2016). *Kent deneyimi*, (Esin Soğancılar Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hürriyet, (2024). "Gaziantep'te Bey Mahallesi'nde tarihi konak", Erişim tarihi: 20.09.2024. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gaziantepte-bey-mahallesinde-tarihi-konak-42426217.

Işıkhan Erdal, T. (2010). *Hikayesi ve efsaneleriyle Gaziantep semtleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Jager, M. (2015). "Sınıfın tanımlanması ve mutenalaştırmanın estetiği: Melbourne'de viktoryacılık", (Smith N., Williams P., Ed.), *Kentin mutenalaştırılması*, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 111-127.

Karadağ, M. (2011). "Gaziantep'te kentsel mekânın ve kültürel coğrafyanın değişimi", (Der. Mehmet Nuri Gültekin) *Ta ezelden taşkındır... Antep*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 393-412.

Karadaş, Y. (2011). "Antep şehir savunması ve Cumhuriyet dönemi Gaziantep şehir kimliğinin inşası" (Mehmet Nuri Gültekin Der.) *Ta ezelden taşkındır… Antep*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 293-331.

Keyder, Ç. (2004), *Ulusal kalkınmacılığın iflası*, İstanbul: Metis Yayınları.

Kılınç, H., Gökgöz, G. (2021). Bir kimlik mekânı olarak park: Gaziantep'teki park deneyimlerine göç ve iletişim perspektifinden bir bakış, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 1779-1794.

KUDEB. (2011). *Osmanlı dönemi Gaziantep mahalleleri ve Bey Mahallesi*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi.

Lefebvre, H. (2019). *Mekanın üretimi*. (Işık Ergüden Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Mamatoğlu, R. (2023). "Gaziantep'in tarihi yerleşim alanı: Bey Mahallesi", Erişim: 01.06.2024. https://9koy.org/gaziantepin-tarihi-yerlesim-alani-bey-mahallesi.html.

Marcuse, P. (2015). "Terk etme, mutenalaştırma ve yerinden etme", (Smith N., Williams P. Ed.) *Kentin mutenalaştırılması*, İstanbul: Yordam Kitap ss. 207-237.

Ntv (2019). "Gaziantep'in tarih kokan yerleşimi: Bey Mahallesi", Erişim tarihi: 20.09.2024. https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/gaziantepin-tarih-kokan-yerlesimi-bey-mahallesi,2CQjpto3TUKf7CHv9gvTHA

Ntv (2021), "Gaziantep'in kültür mozaiği 'tarihi Bey Mahallesi' en sessiz günlerini yaşıyor". Erişim tarihi: 20. 04.2024, https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/gaziantepin-kultur-mozaigi-tarihi-bey-mahallesi-en-sessiz-gunlerini-yasiyor,5C2RZxS4h0KqhbXE-plZHg.

Oskay, Ü. (2016), *İletişimin abc'si*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Öztürk, C. (2022). "Tarihi Bey Mahallesi'nin dokusu bozuluyor", Gazeteciler Platformu, Erişim tarihi: 02.01.2025. https://www.gazetecilerplatformu.com/haber/330-tarihi-bey-mahallesinin-dokusu-bozuluyor.html

Öztürk. C. (2023, 21 Ekim), "Tarihi Bey Mahallesinin hafızası yok ediliyor", *Bianet*, Erişim tarihi: 20.09.2024.https://bianet.org/haber/tarihi-bey-mahallesinin-hafizasi-yok-ediliyor-286723.

Sabah, (2021, 8 Ocak) "Tarihi Bey Mahallesi eski günlerini özlüyor", Erişim tarihi: 20. 04. 2024) https://www.sabah.com.tr/gaziantep/2021/01/08/tarihi-bey-mahallesi-eski-gunlerini-ozluyor.

Sığrı, Ü. (2023). "Nitel araştırma yöntemleri", *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: Yeni perspektifler*, (Haz. Remzi Altunışık vd.), Ankara: Seçkin Yayıncılık, ss. 471-516.

Smith, N., Williams P. (2015). "Rönesans'tan yeniden yapılandırmaya: çağdaş kentsel gelişimin dinamikleri", (Smith N., Williams P. Ed.), *Kentin mutenalaştırılması*, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 271-297.

Smith, N. (1982). Gentrification and uneven development, *Economic Geography*, Vol. 58, No:2, pp. 159-155.

Şahin, Ç. (2016). "Neoliberal kent politikaları gereği 'kentsel yenileme' adı altında yok edilen tarih ve bu bağlamda Fener-Balat-Ayvansaray sürecinin değerlendirilmesi", (Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin Der.) *Neoliberal kent politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray bir koruma mücadelesinin öyküsü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 81-132.

Tarhan, M. (2019, 31 Aralık), "Gaziantep'in tarih kokan yerleşimi: Bey Mahallesi", *Anadolu Ajansı*, Erişim: 01.06.2024. https://www.aa.com.tr/tr/yasam/gaziantepin-tarih-kokan-yerlesimi-bey-mahallesi/1688337

Thedore, N., Peck, J., Brenner, N. (2012). Neoliberal kentçilik: Kentler ve piyasanın egemenliği, (Şerife Geniş Çev.), *Neoliberalizm ve kentsel eşitsizlikler*, İdealkent Dergisi – 7, Ankara, ss. 21-37.

Türkün, A. (2016). "İstanbul'un tarihi konut bölgelerinde kentsel dönüşüm: Tarlabaşı ve Fener-Balat-Ayvansaray örnekleri", Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin Der.) *Neoliberal kent politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray bir koruma mücadelesinin öyküsü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 133-181.

Uğurlu, Ö. (2013). Neoliberal politikalar ekseninde Türkiye'de kentsel mekânın yeniden üretimi, *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. ss. 2-12.

Uyanıker Kırbaş, F. (2017). *Neoliberalizmin kent üzerindeki sosyo-mekânsal etkisi: Ankara örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

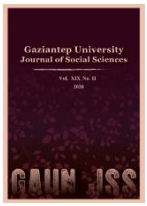

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1635708*

Acının Ortasında Acısız: Didem Madak Şiirinde Biyografik Etki ve Acının Biçimlenişi

Painless Within The Midst of Pain: Biographical Influence and the Structuring of Pain in Didem Madak's Poetry

Muhammed HÜKÜM[a*]

[a] Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7308-3033

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 8 Şubat 2025
Kabul tarihi: 7 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Didem Madak,
Grapon Kâğıtları,
Ah'lar Ağacı,
Pulbiber Mahallesi,
Acı.

ÖZ

Modern şiirleri, şairin biyografisini ve duygularını odağa alarak yorumlamak çok tercih edilen bir yöntem değildir. Modern metotlar, şairin hayatını ve tecrübelerini şiirden ayrı bir düzlemde konumlandırır. Oysa şairin veya yarattığı şiirsel personanın, bizzat kendi yaşamı ve "acı" ile arasında çok güçlü bir ilişki mevcuttur ve bu ilişki şiire yansır. 1990'lı yılların sonundan 2000'li yılların başına kadar, edebî bağlamda kısa ve verimli dönemini yaşayan Didem Madak, şiirlerinde modern ifade yöntemlerinden yararlanmasına rağmen, kendi dönemindeki şiir anlayışından oldukça farklı bir şiir oluşturmuştur. Biyografik etkinin ve "acı"nın yoğun olduğu gözlemlenen Madak şiiri, çağına göre ayrıksı ve isyankâr bir konumdadır. Biçimsel tercihleri, kelime kadrosu ve duyguların yansıtılması açısından özgün bir şair olan Madak, şiirlerinde, yaşamı boyunca edindiği tüm izlenim ve deneyimleri "acı" perspektifinden yansıtır. Bu perspektifin yoğunluğunu seyreltmek için ironi en çok başvurduğu söyleyiş biçimidir. İlk şiirlerini 1995'te yayımlayan Didem Madak'ın üç şiir kitabı bulunmaktadır. İlk kitap olan *Grapon Kâğıtları* 2000 yılında ilk baskısını yapar. Bu kitapta yazarın çocukluğuna dair hatıralar, anne özlemi ve mutsuz geçen bir gençlik şiirlerdeki acının kaynağını oluşturur. 2002'de basılan ikinci kitap *Ah'lar Ağacı* ismini taşır. *Ah'lar Ağacı*'nda Madak'ın acısını yoğun biçimde şiirine taşıdığı gözlemlenir. Bu dönemde acıları ile baş etmek için tercih ettiği 3 yıllık inançlı ve münzevi yaşam biçimi de şiirlerine etki eder. Son kitabı olan *Pulbiber Mahallesi* de 2007 yılında basılır. İlk kitaplara göre daha iyimser şiirler içerek *Pulbiber Mahallesi*'nde ironik söyleyiş baskındır. Madak'ın tüm şiirlerinde baskın bir unsur olarak acı kavramını görmek mümkündür.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: February 8, 2025
Accepted: April 7, 2025

Keywords:
Didem Madak,
Tissue Papers,
The Tree of Sighs,
Red Pepper Flakes Neighborhood,
Pain.

ABSTRACT

Didem Madak, who had a brief yet productive literary period in literary context from the late 1990s to the early 2000s, despite utilizing modern expressive techniques extensively, developed a poetic style that significantly differed from the dominant literary approach of her time. Madak's poetry, in which biographical influence and "pain" are intensely present, occupies a distinctive and rebellious position within its era. As an original poet who diverged from the conventions of her contemporaries in terms of formal choices, vocabulary, and the representation of emotions, Madak reflects all her life impressions and experiences through the lens of "pain." To dilute the intensity of this perspective, irony is the rhetorical device she employs most frequently. Didem Madak, who published her first poems in 1995, has three poetry books. The first book, *Tissue Papers*, was first published in 2000. In this book, memories of the author's childhood, longing for her mother and an unhappy youth constitute the source of the pain in the poems. The second book, published in 2002, is titled *The Tree of Sighs*. In *The Tree of Sighs* is observed that Madak carries his pain intensely into his poetry. His last book, *Pulbiber Neighborhood*, was published in 2007. Containing more optimistic poems than the first books, *Pulbiber Neighborhood* is dominated by ironic discourse. It is possible to see the concept of pain as a dominant element in all of Madak's poems.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: muhammedhukum@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Didem Madak’s poetry diverges from the dominant tradition of modern poetry analysis, often marginalizing the poet's biography and emotional experiences. In academic critiques, it is common to focus on a text's internal dynamics and favor readings independent of the poet's personal history. However, Madak (1970–2011) defies this approach by placing her lived pain and autobiographical elements at the center of her poetry, crafting a distinct narrative style. Her most prolific period spans from the late 1990s to the early 2000s, during which she developed a unique voice that combines lyrical expression with a rebellious attitude. Unlike the emotional detachment characteristic of traditional modernist poetry, Madak's work is marked by intense biographical influences and transforms pain into an aesthetic medium for the reader.

This study examines how the personal pain and experiences in Madak's poetry function as poetic strategies. Her early loss of her mother conflicts with her father, economic hardships, and the societal pressures of womanhood are distilled into both an individual and a universal poetic language. The focus here is on the transformation of pain into a form of aesthetic resistance, analyzing her work's thematic and stylistic aspects.

Madak lost her mother at the age of thirteen, and this loss emerges as a central theme in her poetry. In her collection *Grapon Kâğıtları,* the poem “Annemle İlgili Şeyler” (Things About My Mother) interweaves her longing for her mother with childhood memories and solitude, making it one of her most striking works. Her mother's absence occupies a fundamental place in her poetry, shaping her personal identity and artistic expression. Over time, this sense of absence becomes a cornerstone of her poetics.

Madak employs symbolic language to articulate her longing for her mother and attempts to resurrect her presence by naming her daughter after her. However, even this act of renaming does not entirely alleviate her sense of incompleteness. Her poetry does not present this maternal loss merely as a personal tragedy but as a representation of a more universal pain.

Beyond her mother's absence, Madak's poetry also reflects her strained relationship with her father, which manifests as a broader rejection of authority. This tension finds expression in her poem “Kedilerin Alışkanlıkları” (Habits of Cats), where the lines “You can run away from home, child, / But never from fate!” encapsulate her resistance against paternal figures and predetermined destiny.

Madak’s defiance extends beyond her father's authority to a broader critique of the societal roles imposed upon women. Her poetry challenges these norms through irony and subversion. In “Çiçekli Şiirler Yazmak İstiyorum Bayım!” (I Want to Write Flowered Poems, Sir!), she critiques the commodification of the female body and patriarchal domination, using the address “Sir” as a confrontation of male authority. Her poetic persona is often caught between childhood innocence and the burdens of womanhood, reflecting the struggles of female identity formation. The imagery in Kurbati, where a girl “peels her body like fresh apples,” serves as a powerful metaphor for the painful process of sexual awakening and maturation.

Economic hardships and isolation also permeate Madak's poetry. Her depictions of basement apartments, damp walls, and poverty reflect the material difficulties of her life, often infused with dark humor and irony. In “Cevşen-ül Kebir”, she portrays the drudgery of daily life and financial struggles with wry humor, as seen in the lines: “I’ll be late to work again / If the manager scolds me, I’ll throw a piece of crispbread at him.” Here, irony functions as a means of coping with hardship, making suffering more bearable for both the poet and her readers.

Between 1997 and 2000, Madak embraced a mystical lifestyle, which is reflected in her collection *Ah’lar Ağacı* (The Tree of Sighs). During this period, her poetry includes dialogues with God, such as: “I grew close to God over three years / Patched my face where its fur had shed.” However, this spiritual quest ultimately leads to disillusionment. In *Pulbiber Mahallesi* (Red Pepper Flakes Neighborhood), her theological crisis becomes evident, as seen in lines like: “If God existed, He’d never write a book.” This collection takes on a more reconciliatory tone, with pain receding into the background. In Pulbiber Mahallesi Tarihi (History of Red Pepper Flakes Neighborhood), the declaration “There is no pain in our neighborhood / As if it never existed” symbolizes a newfound inner peace achieved through communal warmth despite the poet’s past suffering.

Didem Madak's poetry exemplifies how personal pain can be transformed into aesthetic resistance. Her experiences—maternal loss, economic hardship, the struggles of womanhood, and spiritual crisis—are transmuted into a universal language through irony and metaphor. Unlike the emotional detachment characteristic of modernist poetry, her work embraces pain as a vital and resilient force. The progression from childhood trauma in *Grapon Kâğıtları* to acceptance in Pulbiber Mahallesi demonstrates how pain catalyzes artistic maturation. In Madak's poetry, suffering is not merely a passive state but an active source of creativity and defiance, solidifying her legacy as a distinctive and enduring voice in contemporary Turkish poetry.

Giriş

"Herkes birikmiş bizi seyrediyor.
Dağılın! Kukla oynatmıyoruz burada.
Acı çekiyoruz!"

(Atay, 2023, s. 541-542)

Şiirin bir tür olarak diğer edebî türlerden temel farklılığı, duygu aktarımı için kullandığı metotlardır. Bu sebeple, duyguların yansıtılması bağlamında bireysel, toplumsal ve kültürel temayülleri itibariyle modern dünyanın şartları; şiir türünün yapısında, duyguyu aktarma biçiminde radikal değişimlere sebep olmuştur. Modern çağın en belirgin özelliği, dünyayı duygusal ve sezgisel yöntemlerle kavrayan insanoğluna, bu tutumu reddeden rasyonel bir algılama biçimi teklif etmiş olmasıdır. Ekonomiden mimariye, gündelik hayattan sanata, dinden kültüre her sahada geçerli kılınmak istenen bu bakış açısı, edebî türler arasında romanın yaygın hâle gelişinin de nedenlerinden biridir. Söz konusu şiir olunca, özellikle duygu aktarımı bağlamında, şiir ile modern bakış arasında büyük bir gerilimin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Belirgin bir yönelim olarak modern çağda tüm duyguların, özellikle acının küçümsendiği ve hayatın dışına itildiği gözlemlenir. Rasyonel bilimsel tavır, tıpkı duygu gibi otobiyografik unsurları ve cinsiyete dayalı özgünlüğü de romantik yaftalamasıyla küçümser. Bu bakış açısı okur, yazar-şair ve eleştirmen üzerinde de etkili olmaktadır.

Didem Madak (1970-2011) şiirinin ayrıksı özgünlüğü; modernizmin nesnellik dayatmasının dirençsiz kabul edildiği bir çağda, şairin, "acı" gibi yoğun bir duygunun payandasında olgunlaşan lirik, kadınsı ve otobiyografik üslubu ile irtibatlıdır. Çünkü "Didem Madak'ın şiiri yapılan değil, yaşantısından çıkarılan, yaratılan bir şiirdir" (Alper, 2020). Madak şiirinin modernizme başkaldırısı, temelde "acı" ve lirik personanın sakınımsız kullanımı ile ortaya çıkan "biyografik" anlatı üzerinden temellenir.

Madak, aşırı lirizme düşmeden şiirine modernizm karşısında yaramaz bir çocuğun doğal ironisi ile kendi hayatını ekler. Bu sayede "sözcüklerle oynamanın verdiği çocuksu hazzı okuyucunun yeniden yaşamasına izin vermesi, gerçekliğin dayattığı acılar karşısında kolay kolay yaralanmayacak keyifli bir mizacın olabileceği umudunu korur" (Gürbilek, 2008, s. 64). Bu duygu onun şiirinde karmaşık ama anlamlı bir gerilim yaratır.

Modern zamanların başlangıcından itibaren acının bir korku öznesi hâline getirildiği, sürekli anestezi ile acı toleransının düşürüldüğü, aşk acısına bile şüpheyle bakıldığı ve uzlaşma emrinin, siyasi ve politik alan dâhil insanları inandırıcı olmayan bir olumluluk içinde yüzen palyatif bir toplumun üyeleri olmaya zorladığı (Han, 2022, s.13) dikkate değer bir yorumdur. Modern bakış, acıyı ve ölümü sadece tıbbi yönleri ile algılarken, acının disipline eden, insanoğlunu yaşamın zorluklarına karşı dirençli kılan anlam dünyasının sesini kısar. "Onu salt bedensel bir azap olarak görüp" (Han, 2022, s. 32) anlamsızlaştırır. Oysa şiir açısından bakılmadığında dahi, acının verdiği rahatsızlık ve huzursuzluğun insanoğlu için yaşamsal bir anlamı vardır. Bu anlam, sanatın da kuvvetli tetikleyicilerinden biridir. Bu açıdan, Madak şiirinin özgün lirizminin, direnç, başkaldırı, tahammül ve yaşama sevinci taşıyan tonunun temelinde de "acı" vardır.

Modern bakış açısı hem söylem açısından hem akademik çizginin sınırladığı biçimi ile yaşayan, sevinen acı çeken, toplumsal belirleyiciliği olan şair tipini, biyografik bakış açısını tamamen eleştirel çerçevenin dışına çıkararak romantik yaftalaması ile öldürmüştür. Oysa modern öncesi çağda "şairin biyografisi her büyük adamın biyografisi gibi 'şahsi' değil; mitik, komünal neredeyse arketiptik sayılıyordu" (Boym, 2010, s. 11). Şairler manevi yetenekleri, sahip oldukları ilham kaynakları ve önsezileri ile dünyayı farklı biçimde okuyabilen dehalar, hatta peygambervari kişilikler olarak algılandıkları için yüklendikleri misyonlar da oldukça

farklıdır. Şiirin altın çağı olarak düşünülen romantik çağda ise, "romantizm yaşamı şiirselleştirip sanatı da otobiyografikleştirerek yeni bir ikonografi, asli unsuru sanatla yaşam arasındaki ayrılmaz bağ olan yeni bir imge repertuvarı oluşturuyordu" (Boym, 2010, s. 13). Modern çağ, şairin stilize hayatı ile iç içe geçmiş epik, trajik ve yoğun duygusal etkiler taşıyan bu bakışı, rasyonel sebeplerle yok saymıştır.

Didem Madak söyleme biçimi, kullandığı metinlerarası stratejiler, kelime dağarcığı, ideolojik konumu, geldiği toplumsal sınıf ve kaynakları açısından oldukça modern bir şair olarak değerlendirilebilir. Fakat şiirindeki biyografik etki ve "acı" merkezde olmak üzere, duyguları aktarma biçiminin inşa ettiği lirizm ve zaman zaman epiğe yaklaşan ironi ile gizlenmiş söyleme biçimi, onu modern içinde özgün bir romantik konuma yerleştirir. Onun şiiri aile, çocukluk, otobiyografik epizodlar, itirafçı bir tavırla var olur ve bireyselliği, duyumsallığın bir parçası hâline gelir. Bu bağlamda lirik ben ile şair arasındaki mesafeyi silikleştirmesinde, birey olma çabasına dayalı bir tercihin olması, onun şiirinin içeriğini ve biçimini büyük oranda belirler (Özer, 2015, s. 174-176). Şiirinde konuşan lirik ben, şairin varlığına eğreti bir biçimde iliştirilmiş estetik bir varlık değil, bilakis duyarlığı ve hüzünlü sesi onun hayat tecrübelerinden beslenen bir nevi ikizidir. Şairin acıyla ürperdiği yerde, lirik ben o acıya şiir düşürür; lirik benin sustuğu yerde şair de hayatı ötelemiştir.

Madak şiiri açısından biyografik kullanım, bir hafıza problemidir. Onun şiiri tarihten ziyade anılara güvenen, bir yeniden inşadır. Nitekim Beatris Sarlo'nun dediği gibi "Tarih anılara her zaman güvenemez, bellekse hatırlama haklarını merkeze almayan bir yeniden inşadan kuşku duyar ve bu sebeple geçmiş bugünün peşini bırakmaz, her zaman geri döner. Bu geri dönüş aslında bugüne dair yeni bir inşadır" (2012, s. 9-12). Bu durum Didem Madak şiirinde biyografinin, yorum üreten bir yeniden inşa faaliyeti olarak ortaya çıkmasını açıklar niteliktedir.

Didem Madak'ın poetikasındaki büyük gerilimin kaynağı, modern çağda yaşayan romantik bir şairin söylemle çatışmasından ortaya çıkar. Bu çatışmanın iki temel ayağı, "acı" ve yaşamdır. Madak, acıya karşı zaman zaman "çocuksuluğunu asla yitirmeyen bir ironik bilgelikle" (Temizyürek, 2017, s. 14) direnç gösterir. Öte yandan, biyografisini dönüştürüp estetize ederek "acı"yı yepyeni bir imgelem dünyası ile şiirinde merkezî konumda tutar.

Biyografinin Acı Kökleri: Annesiz ve Kimsesizliğin Şiiri

Modern şiir, sanatçının biyografisini anlatıya dâhil etmez. Onun hayatını, gerçek yaşam içinde eritir, silikleştirir ve dışlar. Oysa, "Otobiyografik bir anlatı oluşturmak, kişinin hayatı üzerine tefekkür etmesini, bilinçli bir hatırlama çalışması yapmasını gerektirir" (Han, 2024, s. 34). Madak, söyleyiş ve biçim açısından modern bir şair olmasına rağmen biyografisine sürekli atıflar yapan bir şiir kurar. Bu tavır onun şiirinin duygusal yoğunluğun yanında düşünceye dayalı olmasına da imkân sağlar.

Madak'ın şiirinde, acıya bulanmış biyografiyi merkezî konuma oturtan temel tutum, hatırlama eylemidir. Şiirlerde "Hatırlamak yaşam; unutmak ölümdür" kavramsal metaforu, hatırlamak yazmaktır (Tunç, 2020, s. 60) biçiminde somutlaşır. Bu açıdan bakıldığında, Madak'ın şiiri, bir tefekkür ve hatırlama şiiridir. Onun şiirinde, şiirsel persona, nihayetinde yine modern bir tavrı da yüklenerek acılı biyografisinin belirleyiciliğine teslim olur. Bu bir zorunluluktan ziyade bir tercihtir. Nitekim Madak "şiirimin gizli öznesi değilim orada beni bulmak çok kolay" (Aras, 2001, s. 64) derken, şiiriyle biyografisi arasındaki ilişkiyi bir zorunluluk olarak değil tercih olarak belirler.

Madak'ın "yaşamı ile yazma süreci arasındaki hakikatli ilişki, şiirlerinin en belirgin özelliğidir" (Bilir, 2012, s. 23). Bu bağlamda şiirinin kendi yaşamıyla ilişkili olduğunu, bunun da bilinçli bir tavır hâlinde ortaya çıktığını verdiği röportajlarda ifade eder. "Ben hayatımın bir

bölümünü ev hanımı, bir bölümünü serseri, bir bölümünü de kendini uhrevi meselelere vakfetmiş bir rahibe gibi geçirdim." (Madak, 2015, s. 355) sözleri Madak'ın, kendi şiirinin biyografik kaynağına dair farkındalığı olduğunun açık göstergesidir. "Obur bir şiirim var, hayatımı yiyor durmadan" (Aras, 2001, s. 65) cümlesi, şiirin bir bedel olduğunu ifade etmek üzere, İsmet Özel'in bir söyleşide zikrettiği, "Hayatımı verdim, şiirimi aldım." (2011) cümlesi ile benzer bir biçimde, biyografik etkinin şiirdeki yerinin "hayati" olduğunu vurgular.

Madak'ın modern bireyin kaybettiği "acı"yı bulan şiirinin trajik kökleri, modern insanın parçalanan ailesi ve parçalanan benliği ile ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda Madak'ın biyografisinin şiirindeki yansımaları, acının farklı ifadeleri olarak ortaya çıkar. Annesinin genç yaşta ölümünden tevarüs eden psikolojik durum, Madak'ın poetikasını, anne, kız kardeş ve çocuk üçgeninde anlamlı kılar. Tek başına kızlarını büyütmeye çalışırken genç yaşta ölen anne; mutlu bir çocukluğun sert bir sınıfsal düşüşle yokluk, yoksunluk ve yoksullukla sınanması; yalnız yaşayan bir kadın olmak, evlilik, doğum ve nihayetinde anneden miras kalan bir yazgıyla genç yaşta ölümcül bir hastalığa yakalanıp kızını yalnız bırakma korkusu, Madak'ın şiirini acıya, kendi biyografisine ve çağın kolektif bunalımına sıkı sıkıya bağlar. Bu bağlar, biyografi ve şiir arasında; acı, (sürekli yitirilen bir) umut, keder ve ironi (Temizyürek, 2017, s. 11) gibi dikişlerle gerilimli ve zikzaklı bir biçimde oluşur.

Üslup ve teknik açıdan bakıldığında, Madak'ın şiiri ile hayatı arasındaki en mühim bağlantı, anlatısallığı ve deneyimselliğidir. Çünkü anlatı "zamanın ruh hâlinin ifadesidir ve dünyayı anlamlı kılma gücüne sahiptir" (Han, 2024, s. 10). Madak, modernizmin parçaladığı yaşamını, odağında acı olan bir anlatı ile birleştirir.

Madak'ın şiirinde, biyografik dokunun bütününü kapsayan varoluşsal bir mesele olarak acı, doğum ve ölüm kavramları ile anne imgesi üzerinden kesişir. Doğum travması, ilk kitap olarak *Grapon Kâğıtları*'nda kaybedilmiş anneye duyulan özlem olarak ortaya çıkar:

"Bazen ölmek istiyorum / Beni yeniden doğurman için / İri ekşi bir vişne tanesi gibi" (Madak, 2018, s. 17). Zaten Madak'ın gençlik yıllarının ürünü olarak düşünülecek *Grapon Kâğıtları*'nın ikinci şiiri olan "Annemle İlgili Şeyler" şiirinin sonundaki notta, belki en son söyleyeceği şeyi baştan söyler: "Ölen her kadın için bir şiir yazdım. / Onları Muc'a evin karşılığında verdim/ Çok ucuza. Artık bütün üzgün oluşlarımın adı: ANNE!" (Madak, 2018, s. 19).

Madak'ın poetik biyografisi, adeta anne ile açılan bir tırnağın anne ile kapanmasından ibarettir. Bir röportajındaki "Ne zaman annemi özlesem oturup şiir yazdım." (Bilir, 2015, s. 26) cümlesi bu duyguyu teyit eder. Bu biçimde Madak'ın *Grapon Kâğıtları*'nda annenin kaybıyla sonsuza kadar iyileşmeyecek yarasını, şiir yazarak tamamlamaya çalıştığı düşünülebilir (Konuk, 2015, s. 64) Anne sevgisini, iri vişne taneleri gibi onun çok sevdiği imgelerle çağıran ses, son kitapta yine doğumla ilgili bir acı ile irtibatlı biçimde ortaya çıkar. Bu kez, ölen annesinin ismini taşıyan kızının doğumundan bahseden Madak'ın dizelerinde, acı yeniden görünür. Her iki seste ortak duygu tamamlanmamışlıktır: "Doğururken geçenlerde/Çok sancım vardı bir şey olmadı/Bana bişey olmaz artık/Büyüyüm ben Füsun" (Madak, 2018, s. 19). Bu biçimde kaybedilmiş annenin özlemi ile başlayan travma öncelikle şiire taşınmış olur. Bu travmanın Madak'ın tüm şiir serüveni boyunca aşılamadığı söylenebilir. Fakat, biçimde, Madak'ın şiirine lirik bir yoğunluğu ekleyen de estetik bir kisveye bürünmüş bu duygusal çağrışım kaynağıdır.

Anne, kendisinin de sıklıkla belirttiği gibi hem biyografik açıdan hem de poetik açıdan, Madak şiirinin varoluşsal başlatıcısıdır. 13 yaşında kaybedilen, daha sonra ismini kendi kızına vererek sembolik olarak yeniden diriltmeye çalıştığı anne, Madak şiirinde, sürekli acıyı

hissedebilecek şekilde hafızayı canlı tutarak "geçmişle bağ kurma ya da köklerine dönmenin" aracısıdır.

Madak, bu dönemdeki ruhi çalkantılarını, kendi özgün söyleyişi ile estetize eder. Söz gelimi, bu dönemde Madak'ın bunalımına çare olarak gördüğü tesettüre girme ve inanca sığınma çabası, sonunda inkâra kadar ilerlese de şiir macerasının sonuna kadar onu takip edecek bir izlektir. Bu izleğin başlangıcı, "Binlerce kez açıldım, binlerce kez kapandım yokluğunda" (Madak, 2018, s. 27) ifadesi ile biyografik bir araştırma yaratır, fakat Madak'ın şiirinde asıl özgünlüğü sağlayan, bu dizenin ardından gelen "Kocaman bir dağ lalesi gibi ve kapkara" dizesinin yüklendiği derin anlam alanlarıdır. Madak, biyografisinden aldığı unsurları alışılmamış bağdaştırmalar, kelime ve harf oyunları ile duygular arası aktarmalar vasıtasıyla özgün imgelere çevirir. Nasıl ki annenin varlığı, şiir defteri ve sevgi dolu hatıraları, Madak için şiir yazmanın esaslı bir nedeni ise, ölümü ve yokluğu da bir başka esaslı nedendir. Bu sebeple Madak şiirinde ölüm, sürekli olarak anneyle birlikte hatırlama düzlemine taşınır ve onunla anlam bulur. Bu sebeple, ölüm bazen "bir önsezi" (Madak, 2018, s. 57) bazen de tasarlanan bir intihar (Madak, 2018, s. 60) olarak ortaya çıkar ve nihayetinde anne özlemine bağlanır: "Çocuklar gökyüzüne bakar sorardı/Ay dede orada ne yapıyor anne/Annem işte öyle bir kadındı/Annem öldüğünde ay dede içimde yüzlük bir ampul gibi parçalandı /Annem işte böyle bir kadındı /Aşure getiren çocuklara teşekkür eder gibi yaşadı/Öldüğünde gül resimli bir takvim yaprağıydı" (Madak, 2018, s. 67).

Madak'ın şiirine yoğun bir biçimde sinmiş acının, anneden çocukluğa tevarüs ettiği söylenebilir. Bu yer değişimi, *Grapon Kağıtları*'nın ilk şiiri olan "Ay Işıla Sığışmıştı"da kız kardeşine annelik etmeye çalışan şiirsel personada ortaya çıkar. Acının biyografik yüzünün, imgesel olarak ilk ve en etkili unsurlarından biri Madak'ın kız kardeşi Işıl'dır. Madak'ın annesinin ölümünden sonra, babası ile ilişkisinin kopması, onun Işıl'a bir anne sorumluluğu duyması biçiminde şiirine akseder. Bu bakış açısı, şiirlerde kadın ve çocuk imgelerinin zorluk, acı, şefkat, neşeli bir çocuksuluk gibi zıt duyguların karmaşık bir ilişkilendirme biçimi ile kullanımına neden olur.

Acının çocuksu bir kaçışla ilişkilendirildiği ilk şiir olan "Annemle İlgili Şeyler"de biyografik etkiler, Burdur Gölü, iri ekşi bir vişne tanesi, yeniden doğmak için ölmeyi istemek gibi duygu ve imgelerler hep anne imgesine bağlanır. Madak, ironiyi ve harflerle oynayarak yeni çağrışımlar yaratmayı, "acı ile baş etmek için" geliştirdiği bir teknik olarak tüm şiirlerde kullanır. Bu hem biyografik anlamda hem de şiiri yoğun bir melankoliden kurtarmak için geliştirilen poetik bir tutumdur. Örneğin, "Ay Işıl'a Sığışmıştı" şiirinin başlığı, Işıl sözcüğünün ay içinde erimesi ile "ay ışığı" tamlamasını çağrıştırabilecek bir biçimde kullanılmıştır. Harflerin kelimelerdeki konumları ile oynayarak yeni bağlamlar ima edecek biçimde anagramlar yaratma stratejisi, ikinci kitaba isim olacak "*Ah'lar Ağacı*"nda da görülür. Ahlat ağacı ile kurulan ses benzerliği, kelimeleri "acı" bağlamında benzeştirme stratejisinin örneğidir. Bu strateji, yere düşerek tuz buz olmuş bir dünya algısının parçalı yapısını sırtında taşır. Poetik anlamda bu yapı, kelimelerden harflere inen bir parçalı oluşu zorunlu kılar. "Ay Işıl'a Sığışmıştı" ve "*Ah'lar Ağacı*" ile çerçevesi çizilen parçalanmış çağrışımsal yapı, bir apartmanın bodrum katında oturduğu zamanı anlatan şiirindeki "Muc'ın ucuz evi" ifadesi mucizevi sözcüğünü çağrıştırır. Son şiirlerde, ironinin komik ve alaycı kullanımları da bu stratejinin bir parçasıdır.

Ece Serrican Kabalcı, Didem Madak'ın tüm şiirlerinde anne izleğinin takip edilebildiğini örnekleriyle ifade ettiği "Anne Arketipinin Didem Madak'ın Şiirlerindeki İzleri" adlı çalışmasında "*Grapon Kâğıtları*'nda; annesinin eksikliğini, geçmişe dair yaşanmışlıklarını anlatarak dindirmeye çalıştığını; *Ah'lar Ağacı*'nda, annesizliğin acısını "ah" ünlemine sıkıştırdığını ve bu iç çekişini yalnızlık, yokluk ve ölüm duygusuyla harmanladığını; *Pulbiber*

Mahallesi'nde annesinin adı olan "Füsun'u, "büyü" sözcüğü ve "büyümek" eylemiyle birlikte kullanarak masalsı bir atmosfer oluşturduğunu belirtir (2019, s. 181). Bütün bu saptamalar, şairin hayatından kalkarak şiirde teselli bulduğunu ihsas eder. Bir kaybın telafisi adına şiire sığınmak, şairde bir mizaç, kendini ve hayatı kavrayışın bir remzi olmuştur.

Gökşen Yıldırım, Madak'ın şiirindeki çocuksu söyleyişin biyografik köklerini belirlediği yazısında, biçim ve biyografi arasındaki önemli bağı ortaya çıkarır. Yıldırım'a göre "Madak'ın şiiri, kendi içerisinde hırçınlıkları, haylazlıkları ve tam da bu sebeple ritmi olan bir şiirdir. Onun şiirinin karakteristiklerinden biri de bu "çocuksu" oluştur. Şiirin imgesel düzenindeki çocuksulukla birlikte, şiirdeki ironi, mizah, alaycılık ve parodi de bu "çocuksu"luktan beslenir" (2024, s. 211). Yıldırım'a göre, şiirlerdeki sürekli bir iç dökme yönelimi, çocuksu tekrarlar, kendini eksik hissediş, muziplikler, çocuk masallarına yapılan göndermeler, "Allah baba" ile kurulan çocuksu diyaloglar, baba otoritesine karşı çıkış gibi üslup, söyleyiş ve içerik bağlantılarının hepsi çocuklukta düğümlenir.

Çocukların masum ve küçük istekleri, çocuk dünyasının mutlulukları, kız çocuklarının hayalleri ve bu dönemde oynadıkları oyunları şiirin dizelerini süslerken, aynı zamanda nostaljik bir atmosfer yaratılmış olur. Bu dizeleri okurken, birçok okuyucu sadece Madak'ın çocukluğuna değil, nispeten kendi çocukluğuna da döner. Çünkü şiirde resmedilen objeler, aslında bir neslin çocukluğunun temel figürleridir. Tül perdeden yapılan gelinlikler, papyonlu damatlar, kırmızı bonbon şekerleri, evdeki çeşitli eşyaları dönüştürerek oynanan evcilik oyunları gibi ögeler (Doymuş ve Yıldız: 2025, s. 251) *Grapon Kâğıtları*nın temel çocukluk izlekleridir.

Grapon Kâğıtları: Evden Kaçış, İlk Evlilik, Kadınlıkla Yüzleşme ve Tanrıyla Karşılaşma (1989-2000)

Bilinç, bellektir. Geçmişin şimdiki zaman içerisinde "muhafazası ve biriktirilmesidir" (Bergson, 2022, s. 26) Madak'ın şiir yazarken sürekli uyanık olan bilinci, onun belleğini de nesnelere ve anlara inecek kadar detaylı çalıştırır. Bu bilinç uyanıklığı, Madak şiirinde geleceğe dair bir önsezi de yaratır. Tüm kitaplarına sirayet etmiş anne imgesinin ve çeşitlemelerinin dışındaki şiirler, Madak'ın lise sonrasında önce biyoloji sonra hukukla başlayan üniversite serüveninin, evden kaçıp gizlice evlenişinin, okulu bırakıp parasız kaldığı için anketörlük, sekreterlik gibi işlerde çalışmasının ve dört sene süren mutsuz evliliğinin (Aras, 2001, s. 63) tüm izlerini taşır.

Madak'ın, tıpkı annesi gibi genç sayılabilecek bir yaşta vefatı, şairin trajedisinin gerçek yaşama da sirayet etmesine sebep olur ve onu bir kadın şair olarak modern bir mit kahramanı yapar. *Grapon Kâğıtları*, acının anne-kız kardeş-çocuk üçgeninde yoğunlaştığı, ev içi nesnelere kadar somutlaştığı bir dönemin ve hemen ardından gelen hayatla yüzleşmenin şiirlerdir. Şiirlerdeki biyografik yapının köklerinde, başlangıçta mutlu bir çekirdek ailenin ölümle dağılan yapısı, evden kaçış, erken yapılmış ve pişman olunan bir evlilik, sonrasında orta sınıfın temsil ettiği değerlerin gecekondulaşma ile sınanmasının bulunur.

Yitik bir annenin ardından, abla olmakla anne olmayı birbiri yerine ikame etmeye çalışan, fakat başarılı olamayan bir zihni ele veren "Annemle İlgili Şeyler"de baba imgesi de ilk kez karşımıza çıkar: "Yaşasaydın, hayatının ortasına/Güller yığan bir adam olsun isterdim babam/Sen bir çocuk romanı annesi ol isterdim. /Ölü mısır tarlaları hışırdıyordu/ Ve kalbimde çıngıraklı yılan sürüleri" (Madak, 2016, s. 18) dizelerinde annenin ölümü, şefkatin kayboluşu ve benliğin yalnızlıktan kurtulmak için ikiye bölünüp yine de monologlarla konuşmasının sebebi, baba imgesinin üstüne yıkılır. Ölü mısır tarlası ve çıngıraklı yılan imgeleri de yine Bilir'in anlatımına göre babasız geçirilen bir gecenin korkularının şiire yansımasıdır.

Baba zaten Madak'ın şiirinde, hiçbir döneminde "uzlaşmak istemediği otoriteyi ve bu otoritenin söylemini yeniden üreten tarihi ifade eder" (Akdik ve Aydoğan, 2015, s. 257). "Kedilerin Alışkanlıkları" şiirinde, "Evden kaçabilirsin çocuk, / Ama kaderden asla! / Babam/Çıkarılmış bir adam bütün fotoğraflardan/Kader neydi sanki o zaman, /Masada açık unutulmuş/Turuncu kulaklı bir makastan başka." (Madak, 2016, s. 56) dizelerinde babayla ilgili olumsuzlukların kaynağında da anneye ait anılar olduğu hissini yaratır. Aynı zamanda baba, terk edişlerin, yalnızlıkların, acının, sahipsizliğin, arzu farklılığının tek muhatabı sıfatıyla şiirin ilmeğinde asılır" (Arslan ve Baytimur, 2021: 994). Yusuf Alper, Madak'ın evden kaçışını ve erken evliliğini de babaya karşı geliştirilen olumsuz tutuma bağlar (2000). Zira baba, otoriteyi ve mutlak tahakkümü temsil eden bir güç olarak, Madak şiirlerinde yadsınır, yok sayılır, biyografik hayatın dışına çıkarılmaya çalışılır. Nitekim "Mutsuza Kim Bakacak" şiirindeki, "Bir babadan kurtuluşumu kutluyorum/Babama söyle, o gelmesin maviş anne/Mavi kareli gömleğiyle hatırladıkça babamı/Kırpıp kırpıp fotoğrafları, döküyorum başımdan aşağı/Sanırım ben assolist oldum maviş anne" (Madak, 2016, s. 21) dizeleri annenin yerine konulan bütün anne parçalarına da sadakati anlatan, bir baba nefreti içerir. Bu açıdan bakıldığında Madak'ın baba ile ilişkisi, zaman zaman atıf yaptığı Sylvia Plath'a benzer

Madak'ın şiirlerindeki biyografik etkiyi, yakın arkadaşı Müjde Bilir'in şahitlikleri açığa çıkarır. Arkadaşı Müjde Bilir, "Mutsuza Kim Bakacak" şiirinin oluşum sürecini ayrıntıları ile anlatır. Bu açıklayıcı şahitliğin ilk görünümü olarak, kayıp annenin yerine ikame edilen "maviş anne", Müjde Bilir'in şiirlerin şahıs kadrosuna dahil olduğu *Grapon Kâğıtları'*nın ikinci şiiri olan "Mutsuza Kim Bakacak"ta görülür. Mutsuzluk, ruhsal acının en geçerli nedenlerinden biri olarak tanımlanabilir. Madak'ın şiirlerindeki acının temel gerekçesi, kronik bir mutsuzlukla biçimlenen hayatıdır. Mutsuzluğun yarattığı acının en açık ifadesi, "Mutsuza Kim Bakacak"ta biyografiye yaslanarak acının paylaşılmazlığını anlatmak üzere ortaya çıkar. "İki kendim varmış maviş anne biri benmişim biri mutsuz" dizelerinde açık bir benlik ikilemi vardır (Konuk, 2015, s. 61). Madak, acıyla baş etmek için bir strateji olarak içinde yeni bir ben yaratır ve bütün mutsuzluğunu onun sırtına yükler. İkinci benine de bir anne gibi sahip çıkar. Madak'ın benliğini ikiye bölerek, acıya direnmek için kendine gerçek bir insandan ziyade, şiirsel bir söyleyişi yoldaş olarak seçer. "Mutsuza Kim Bakacak"ta sadece iki yüzü görünen benlik; şiirlere eklenen kişiler, kavramlar ve hatta evcil hayvanlarla birçok parçaya bölünür. Şairin mutluluğa yer açmak için mutsuzluğu ondan ayırması da şiirsel bir stratejidir. Ama mutsuzluğu dahi ötekileştirmeyen, ona bakacak birini arayan zihni; hâlâ anne kaybı ve küçük kardeşe sahip çıkma isteğiyle mücadele etmektedir. Şiirdeki temel vurgu, mutsuzluğa sebep olan acının paylaşılamazlığıdır. Bilir'in "Ben de mutsuzum." cümlesinin acıyı paylaşma konusundaki anlamsızlığına bir meydan okuma olarak, Madak bu şiiri yazmıştır. Çünkü Madak, şiirini "deneyimi ve acıyı başkalarının yerine de yaşayarak" (Konuk, 2015, s. 70) yazan bir şairdir. "Mutsuza Kim Bakacak"ta, bu sebeple tüm mutsuzlara bakmanın kendi sorumluğunda olduğunu düşünen ve bu biçimde ölüme ve acıya karşı koyan naif bir ses vardır. Bu ses, Madak'ın şiirine giren evcil kedilerin de imgesel kaynağını oluşturur.

"Mutsuza Kim Bakacak" şiirinde, ikiye bölünmüş benlik, şiire giren yeni kişilerle yaşatılmaya çalışılan anne gibi imgelerin yarattığı gerilim dışında, anlaşılmayı bekleyen yoğun bir acının ifadesi ve bu acıyı ifade ederken düşülecek komik bir durumdan duyulan korkunun gerilimi de vardır: "Kalbim sanırım büyüyünce/Sokaklarda ağlayan biri olacak/Rezillik yani maviş anne! /Kalbim komik kaçacak/Kaçmaması için sen en iyisi kalbime de/Benim serüvenimden bir yer ayırt/Aman, mutsuz bir yer olmasın!" (Madak, 2016, s. 22) dizelerinde acıdan kaçmak yerine onunla karşılaşmanın kaçınılmaz olduğunu bilen, onunla yüzleşen ve onu ironi ile alt etmeye çalışan bakış vardır. Madak, bu biçimde acının derinliğine eremeyenleri küçümser. Çünkü melodrama dönüşmüş acı, toplum nazarında alay edilecek bir durumdur ve

genellikle acıyı ifade eden kişinin zayıflığına delalet eder. Madak, bir savunma mekanizması olarak geliştirdiği ironik söylemle, bir direnç noktası yakalar.

Öte yandan, erken yapılmış mutsuz evliliğin, bir bodrum katında yaşıyor olmak, rutubet, karanlık ve salyangoz izleri gibi imgelerle şiire girdiği gözlemlenir. Madak, bir röportajında bodrum katlarının "Rutubete dayanıldığı sürece şiir yazmak için çok iyi yerler" (Bilir, 2015, s. 28) olduğunu söyler. İronik bir üslupla anılan bu yıllarda, sadece evin içi değil, kendi iç dünyası da karanlıktır. Çok mutsuz, umutsuz ve yalnızdır. Bu durumun iz düşümü, şiiri boyunca hissedilir ve bu duygular karamsar dizelere sebep olur (Doymuş ve Yıldız, 2025, s. 248-249). "Cevşen-ül Kebir" şiirindeki rutubet vurgusu, büyük şehirde bir apartmanın bodrum katında yaşayan bir kadının, hayatın zorlukları karşısındaki duruşunu mekâna dair göndermelerle anlatırken, şiirlere yeni girmeye başlayan toplumculuğun gerektirdiği ciddiyete saldırır. "İşe yine geç kalacağım/Kızarsa müdüre bir parça gevrek atarım." (Madak, 2016, s. 32) dizeleri ideolojik tavrın şiire katacağı ağırlığın, bireysel acıyı anlatmaya mâni olan katı tavrını engellemek için, yine ironinin kullanılmasına örnek olarak gösterilebilir.

Acıyla derinleşen ve ironi ile yüzeye yaklaştırılan söylem, şiirde dalgalı bir salınım yaratır: "Bazen yağmura bağırıyorum:/ Bas ulan! / Bas evimi basacaksan!" (Madak, 2016, s. 33) dizelerindeki öfke, duvardaki rutubetle, geceleri pişirilen yağda yumurta cızırtısıyla bir taraftan yoksulluğu eleştirirken, öte yandan "Hayatı seviyorum yine de" dizesinde kabullenmişliğe ulaşır. Nihayetindeki bu tevekkül, Madak'ın şiirlerinin arka planındaki kinizmin de kaynağı oluşturur.

"Yüzüm Güvercinlere Emanet" şiiri, Madak'ın evin içinden sokağa çıktığı şiirdir; bu sebeple çok az da olsa toplumsal manzaralar gözlemlenebilir. Dış dünyaya açılmış bu şiirde şair, kendi acısının ve sıkıntısının boyutunu anlatarak, acının merkezi yine kendisi olmak suretiyle etkisinin dış dünyayı da kuşattığı bir şiirdir: "Bir gül uzatırdı çocuklardan biri/ Ellerimden güle yalnızlık batardı/ İçi bulanırdı yalnızlığımın/ Kusardı serseriliğini en görkemli meydana." (Madak, 2016, s. 31) dizelerinde, odakta bireysel yalnızlık olan tersine çevrilmiş bir dünya varken, aynı zamanda şair, şiir kurmadaki temel stratejisi olan harflerine kadar parçalanmış bir yapıyı yapıştırmaya çalışmasını, çarpıcı bir efektle ortaya koyar: "Kurumlu bir saat kulesi kur yapardı bana/ Çeyrek geçmişliği ile övünen o topal." (Madak, 2016, s. 31) Şair, bu şiirde nihayet yalnızlığın paylaşılamayacağı düşüncesine ulaşır. Bu duygular ve biyografik yapı, akrep ve yelkovanın topal bir insana benzetildiği çarpıcı bir saat imgesi ile tamamlanır. Bu dizelerde, topal benzetmesi ile zamanın işleyişini küçümsenerek, dış dünyaya karşı kendi acısının büyüklüğü ile övünen bir persona merkeze taşınır. Madak'ın harf benzerlikleri ile kurduğu çağrışımlar daha netleşir; aliterasyon ve asonanslarla hatta dize içi tunç kafiyelerle, ritimle de alay eden özgün bir şiirsel yapı inşa edilir.

"Yüzüm Güvercinlere Emanet" şiiriyle birlikte Madak'ın şiirlerine toplumsal imgeler girer. Fakat acı ile ilgili imgeler toplumsal imgelere göre daha baskındır. İdeolojik bir yoğunluk taşımayan bu şiirde, geçimini sokaklarda arayan, insanları tartan, mendil yahut çiçek satan çocuklar ve kadınlar, şiirin acılı dokusunu perçinlemek için kullanılan parçalardır. İdeoloji gibi kadınsı duyarlılık da Madak'ın şiirlerinde merkezî bir konumda değil, acıyı tamamlamak üzere kullanılır. Bu bağlamda çocukluktan kadınlığa geçiş de acıya dair bir çerçeve olarak işlenir. Nitekim "Kurabiye" şiiri, biyografik anlamda, Madak'ın çocukluktan kadınlığa geçişinin sancılarını içerir: "Saçlarımı çözerdim, taze elmalar gibi soyardım bedenimi/Bahar, simit, salatalık, midye kokardı her yan/Dünya artık bir daha hiç/Bir okul çıkışı gibi kokmayacak mı?" (Madak, 2016, s. 24). Sınıfına beslenme götüren bir kız çocuğunun "bedenini bir elma gibi soyuşu", "bedenine çarpan incilerin sesini" "bir veba salgını gibi hatırlayışı", bu deneyimin olumlu bir biçimde gelişmediğine işaret eder. "Kurabiye" şiirinde, annesinin erken yaşta ölümü sebebi ile "herhangi bir kadının gölgesinde büyümemiş, kız çocukla hayat arasında tampon

vazifesi gören bir koruyuculuktan yoksun ve ona hayatı süzerek getirip kültürel kodları veren bir annesi olmadığı için hayata ve genç kızlığa hazırlıksız yakalanan" (Madak, 2015, s. 355-356) bir ses vardır. "Kurabiye" şiiriyle saf ve çocuksu sevginin yitirilişi ile beden ve cinsellik, Madak şiirine girer. "Kaç Zamandan" şiirinde ise yine bir anne çeşitlemesi olan "Ayla Abla" karakteri ile birlikte, kadınların ev içi hayatı Madak şiirine girmeye başlar. Şairin mekânla kurduğu temas, ev içine Beyhan Kanter'in İkinci Yeni şairleri için yaptığı tespite benzer biçimde "mekâna sıkışan benliğinin ortaya çıkardığı yaşam algısı, trajedileri savruk ve uzak çağrışımlı imgeler ile" (Kanter, 2013, s. 13) şiirine yansır.

Kardeşinin kendisine hediye ettiği cevşenden ismini alan "Cevşen-ül Kebir" şiiri, ilk eşinden boşanmasının ardından, İzmir'deki bir bodrum katında yaşadığı dönemin izlerini taşır. Şiirde, Madak'ın şiirinde büyük etkisi olacak "kapanma" sürecinin de izlerini görmek mümkündür.

1989-2000 yılları arasında, Didem Madak babasının yeniden evlenmesi dolayısıyla evi terk eder. "Babaya inat belki ilk sevdiği (?) ya da hiç de sevmediği, hiçbir özelliği olmayan biriyle çarçabuk evlenmiş, bir süre sonra sorunlar başlamış, evlilik yürümemiş ve ayrılmıştır. Bu arada hukuk fakültesini bırakmış, tezgâhtarlık, sekreterlik vb. gibi çok çeşitli işlerde çalışmış, "nemli bodrum katlarında" kalmış ve bir süre kardeşini de yanına alarak birlikte yaşamışlardır. Bu günler de şiirlerine bire bir yansımıştır (Alper, 2020). "Mr. Parkinson", "Enkaz Kaldırma Çalışmaları", "Kedilerin Alışkanlıkları", "Çalıkuşu'nun Z Raporu ve "Pollyanna'ya Mektuplar" adlı şiirlerin, yaşanmışlığın büyük izlerini taşıdığını, Madak'ın verdiği röportajlardan anlamak mümkündür. Didem Madak'ın İzmir'de, maddi anlamda büyük bir yokluk, manevi anlamda derin bir yalnızlık ve bu yalnızlığa eşlik eden ağır bir hüzün yaşadığı bilinmektedir. Bu yıllarının en yakın şahidi olan kız kardeşi Işıl, o yıllarda ablasının çok mutsuz olduğunu, kötü ve yoksul günler geçirdiğini anlatır: Bu yıllar için Işıl Hanım kendisiyle yapılan bir röportajda "Sadece süt içtiğini hatırlıyorum, çikolata yediğini... Öyle ayakta duruyordu. Hayattan memnun değildi. Mutlu değildi. Hiçbir şey istediği gibi olmuyordu" (Bilir, 2015, s. 27) der.

Madak şiirinin psikobiyografik kaynaklarından birinin de evden kaçışı olduğunu düşünmek mümkündür. Tüm çağrışımları ile ev, benliğin en güvenli mekânı olduğu gibi özgürlüğü ve gelişimi engelleyen bir çürüme mekânı olarak da algılanır (Birkan, 2021, s. 18-34). Annesinin ölümünden sonra, 1989 yılında, Madak'ın 19 yaşında iken, babasının başka bir kadınla evlenmesi nedeniyle evden kaçıp evlenmesi, şiir serüveninin başlamasına da vesile olmuştur. Fakat evden çıkış, onun şiirlerinde özgürlükten ziyade, anneyle birlikte yitirilmiş bir ev ve düzen özlemini ifade eder. Madak'ın tüm şiir macerasındaki eğreti ve ucuz ev eşyaları, gece kızartılan yumurtalar, bodrum katları, televizyon karşısında geçirilmiş vakitler, yitirilmiş düzenin, anne eli değmiş bir evin hatırası veya ağıtıdır. Yansıtılan yoğun acının çıkış noktası olan mutsuz evlilik deneyimi "Kurbati" şiirinde net bir biçimde gözlemlenir. Madak, kendi şiirini açıklarken kadın olmakla çözemediği problemlerinin şiirlerini beslediğini söyler. Bu problemlerin bir ucu acıya ulanır. "Kurbati" şiiri, şiir personasının, ağlayan öksüz bir kız çocuğundan kadına evrildiği noktada ortaya çıkar. Şiirin ilk dizesi olan "Gece lambası kırmızı bir kadın yapıyor beni" dizesi, oyuncak bir ayısı olan ve limonları güneşlere benzeten bir kız çocuğunun "Ağrı dağında saçlarını karla yıkayarak" bir ritüelle kadına dönüşümünün ifade eder. "Kurbati"deki psikobiyografik yapı; kadınlık ve acı arasında, Madak'ın tüm şiirlerini etkileyecek bir duygunun ilk örneğini teşkil eder. Şiirin başlangıcında, Madak'ın ilk kez bireysel bir acıdan bahsettiği, "Ne tuhaf acıyla hiç konuşamamak" dizesinden hemen önce gelen "et" ve "kan" sözcükleri acının ifadesizliği ile birleşince, marjinal bir imaj yaratır. Bu dizeler acının ifadesizliğinin örneği olması açısından farklı yorumlara kapılar aralar. Zira Le Breton'a göre "Acı dilin radikal başarısızlığıdır. Acı, her belirleme ve betimleme girişiminden kaçan,

derecesini ve özelliklerini başkasına anlatmanın mümkün olmadığı, kişisel ve mahrem bir olgudur" (2010, s. 34). Gerek fiziksel gerek ruhsal acılar, bedenin yahut kalbin çeperlerinde tek başına yankılanırlar. İfadeye kavuşturulma çabası ile sadece acının mevcudiyeti bildirilir; mahiyeti ve manası, ancak dilin sınırlarını ihlal etme pahasına ifşa olur. Bu sınırların varacağı son nokta elbette ki sükût ve ona eşlik etmesi muhtemel gözyaşıdır.

Madak'ın şiirinde acı sözcüğü ilk kez "Enkaz Kaldırma Çalışmaları" şiirinde geçer. "Bir tezgahtar parçasıyım ben / Üç kuruşluk acıya müdahale edemem" (Madak, 2016, s. 36) ve "Acıklı sözler kraliçesiyim ben" (Madak, 2016, s. 38) dizelerindeki "acı", henüz şiir personasının kendi acısı değildir. İlk dizedeki "üç kuruşluk acı" tezgâhtarlık ile birleşince, toplumcu ve ironik bir müşteri acısını imler. Fakat gerçek anlamda şiir personasının bireysel acısı, ilk kez "Kurbati" şiirinde kuvvetli biyografik göndermelerle ortaya çıkar. "Eski yırtık bir sızı ile sevişirdik /…Baylar insan çingene ise yani ruhu çizgiliyse/ İnsan acıyla yalnız sevişebilir baylar!" (Madak, 2016, s. 42) dizeleri acı ve cinselliği birlikte algılayarak, şiire bir problem olarak, kadın olmak meselesini ekler.

İnsanların hayatları içinde hemhâl oldukları nesneler, bireyin kâinatı algılayış biçimini ve öznenin düşünme biçimini açığa çıkartır (Tunç, 2020, s. 66). "Bıktığım Şeyler ve Yeşil Fanila" şiirinde, başlıkta vurgulanan nesne, terk edilmişliği, acının cinsellikle kesiştiği noktayı imler. "Hem canımın acısıydın/ Bir tek o canı unutmamak için her şeyi hatırlamıştım. / Sevişmiştik." (Madak, 2016, s. 43) dizelerinde devam eden acı ve cinsellik bağdaştırması, başarısız bir baba telafisi veya annesizlik acısına şifa olsun diye genç yaşta yapılan bir evliliğin sonucu olarak, erkeklere karşı geliştirilen olumsuz bakışı simgeleyen ve onları otorite ile eşleştiren "Çiçekli Şiirler Yazmak İstiyorum Bayım" şiirindeki "Acı veren bir sevişmeyi hatırlıyorum" (Madak, 2016, s. 47) dizesi ile devam eder. "Çiçekli Şiirler Yazmak İstiyorum Bayım" şiirinde Madak, "Bayım!" seslenmesi ile şiirine yeni bir boyut katacak bir "öteki" yaratır. Bu öteki; muktediri, her türlü otoriteyi, babayı, mutluluk getirmeyen ilk evliliği, yüzeyselliği ve bütün toplumu temsil eden kapsayıcı bir imge olarak düşünülebilir. "Bayım" sözcüğünün oluşturduğu bu iktidar alanı karşısında şair, acı ve yalnızlığı kutsayan bir atmosfer var eder. Bu atmosferde, kadının cinsel bir obje olarak görülmesine karşı sert bir direniş sezilir. Bu sebeple "Bayım" ünleminin içine sıkıştırdığı toplumun, otoritenin ve erkeklerin, kadınlara yönelik otoriter ve cinselliği önceleyen tutumuna tepki olarak konuşur: "Protez bacaklar taktılar ruhuma ince ve beyaz/ Gıcırdaya gıcırdaya dolaştım şehri/ Protez bacaklarıma bile ıslık çaldılar" (Madak, 2016, s. 49). "Bu dizeler toplumun kadının kişiliğini önemsemeyen, onu yalnız bir cinsel nesne olarak gören tutumuna tepkidir" (Alper, 2020). "Sinemalarda orgazm gıcırtıları oynuyordu" (Madak, 2016, s. 49) dizesindeki gönderme de kadın hâline gelen kız çocuğunun, toplumun kadını sadece cinsel arzu nesnesi olarak görmesi karşısında, saf güzelliğe yaslanan direnişini anlatır. Madak'ın şiirlerinde eski mutlu günlerle kahır dolu günlerin, sık sık karşılaştırıldığı görülür. Bu karşılaşmada, savunma hattının dış saldırılar karşısında sürekli gerilediği söylenebilir. "Çiçekli Şiirler Yazmak İstiyorum Bayım" şiirindeki "O ara içimde çiçeklerden oluşmuş/ Bir silahsız kuvvet ablukaya alınmıştı" (Madak, 2016, s. 49) dizesi bu gerilemenin göstergesi olarak okunabilir.

"Kurbati" şiirinden sonra, Madak'ın şiirini, acı ve biyografi arasında verimli bir ses hâline getiren bir başka temel odak, bir kadın olmakla ifade edilebilecek durumdur. Kadın olmak, Didem Madak'ın yalnızca şiirinin değil dünyasının da merkezine yerleşmiş bir konudur. Şairin kadın olma mücadelesi, şiirlerinin ses tonunu belirler (Ergül, 2015, s. 294). Madak, klasik kadın şair tanımının oldukça dışında bir yerdedir. Şiirleri ne tarih dışı bir romantizm ne aşırı öznellik ne de sadece ev içi kadınsal duyarlılık içerir. Bu açıdan bakıldığında Madak'ın şiiri, bir erkek şiirinin parodisi değildir. Hâkim edebî kamunun, ona kadın şair olarak biçtiği yazgının

karşısında bir direniş geliştirir. Bu açıdan bakıldığında Madak'ın Modern Türk şiiri içerisinde farklı bir ses yakaladığını söylemek mümkündür.

Bir Dağ Lalesi Gibi Açılıp Kapanmanın Ardından: Ah!

Acı, sanatsal verim için pasif değil aktif bir kaynaktır. Acı, bir inleme veya çığlık olarak ortaya çıksa da dayanılmaz, onurlu bir suskunlukla benliğe gömülse de edebiyat için üretimi tetikleyen bir konumdadır. Didem Madak şiiri, ironi ve imgeyle dönüştürerek de olsa acıyla yüzleşen bir şiir olduğu için hem toplumsal hem de bireysel açıdan isyankâr bir şiirdir.

Acının başkalarıyla paylaşılması, yazar ve okur açısından her zaman olumsuz sonuçlar doğurmaz. Acı çekmenin ruhu olgunlaştıracağı düşüncesine dayanan "katarsis", temel edebî yöntem olarak eski Yunan'dan beri bilinir. Kişinin acı çekerken herhangi bir zayıflık göstermemesi ve dirençliliği, acı çekeni erdemli kılar. *Ah'lar Ağacı* şiirleri, bu sebeple sızlanmadan ziyade bir güç gösterisi, ani ve istemsiz bir çığlık olarak değerlendirilebilir. Denilebilir ki "dil temsil kudretini, kelimeler ifade gücünü yitirince, acı karşısında Didem Madak sese sığınır ve sesin şiirini yazar. Ah bir sestir; kelimelerde susturulmuş olanların uğultusu, yankısı, dışavurumu olan bir ses" (Zelyüt, 2015, s. 20).

Madak'ın şiirinde de "benin acı çekmesi şiiri metafizik bir alana taşırken, zihni aşarak ruhun bulunduğu manevi alana" doğru hamle yapar (Umran, 1997, s. 10). Acının dayanılmazlığına karşı bilincin geçerli direniş noktalarından biri, tüm toplumlar için dinî duygulardır. Şair, 90'lı yılların sonundaki bunalımlı döneminde, kimsenin baskısı ve yönlendirmesi olmadan başını örtmüş ve kapalı elbiseler giymiştir. Bir münzevi olarak geçirdiği üç yılın onun şiirine oldukça önemli bir etkisi olduğunu kardeşi ve Müjde Bilir ifade eder. Bu süreçten sonra Madak'ın şiirle ilişkisi daha şeffaf bir süreçte ilerler. Son kitabı olan *Pulbiber Mahallesi*'ne gelene kadar Madak'ın psikobiyografisindeki birçok travma şiir vasıtasıyla çözülmüştür.

"Ah'lar Ağacı" şiiri; "gövdesi, dalları ve yaprakları "ah" olan bir ağaç, ile temsil edilen bir hayatın şiiridir. Şiir boyunca Madak, bu ağaç, ile kendisi ve hayatı arasında bir özdeşim kurar ve dilek ağacı, hayat ağacı gibi imgelemlerle ağaçla bütünleşerek" (Doymuş ve Yıldız, 2025, s. 246) Tanrı'ya yakarış tonu yakalar. Bu ses, ahlat ağacını biçim değiştirerek acının farklı kaynaklarını ifade edecek şekillere sokar ve büyüyen bir kız çocuğunun gerçek hayatla tek başına yüzleşme sınavında, Tanrıdan yardım istemesi şeklinde ilerler. Dayanılmaz acı karşısında beklenen ve istenen bu yardım, şiir personası nazarında karşılıksız kalınca, Madak şiirinin yakaran sesi zayıflar.

"Ahlar Ağacı" şiirinin yoğun acı taşıyan duygusunun derin felsefi göndermesi, tırnak içinde verilmiş bir alıntı ile sağlanır: "Bir Arap şairi şöyle demiş/Savaşta yenilen halkına/Ağlamayın ağlamayın acınız azalır" (Madak, 2017, s. 28).

Gerçekten bir Arap şairinin böyle bir dizesinin olup olmadığı şiire kattığı anlam açısından mühim değildir. Bu dizelerde vurgu, acının değerli bulunmasında ve yaşam enerjisi için gerekli görülmesindedir. Madak şiirinin gerilimi, sona ermesi istenen acıdan değil, acı ve ona karşı kuşanılan mücadele arasındaki diyalektikten doğar. Acının verdiği yıkıma veya ölüme yaklaştıkça ironiye yaslanan şiir, bu açıdan bir direnme biçimidir:

"Vasiyetimdir en güçlülerinden seçilsin/ Beni taşıyacak olanlar. / Ahtım olsun, / Yükleri ağırlaşsın diye iyice, / Tabutumun içinde tepineceğim" (Madak, 2017, s. 22) dizeleri hâlâ mücadele edilen acıya karşı ironi ile direnişin en açık örneklerinden biridir. Bu noktada, Madak şiiri, acıya sebebiyet veren toplumu genellikle suçlu bulur ancak bu yargısı çok da ideolojik içerikli değildir.

Madak'ın 1997-2000 yılları arasında inancından destek alarak dünya ile ilgili problemlerini aşmaya gayret ettiği dönem, şiirlerinde sık sık kendine yer bulur: "Allah'la samimi oldum geçen üç yıl boyunca/Havı dökülmüş yerlerine yüzümün/Büyük bir aşk yamadım/Hayır/Yüzüme nur inmedi, yüzüm nura indi bayım/Gözyaşlarım bitse tesbih tanelerim vardı/Tespih tanelerim bitse gözyaşlarım .../Saydım, insanın doksan dokuz tane yalnızlığı vardı. /Aşk diyorsunuz ya/Ben istemenin Allahını bilirim bayım! "Ben işte miraç gecelerinde/Bir peygamberin kanatlarında teselli aradım, /Birlikte yere inebileceğim bir dost aradım, /Uyuyan ve acılı yüzünde kardeşimin" (Madak, 2017, s. 35-37).

Ah'lar Ağacı'nın ikinci şiiri olan "Siz Aşktan N'anlarsınız Bayım" şiirinde yoğun acıdan kurtulmak için yapılan bir girişimin biyografik izleri vardır. Bir tanışma görüşmesi anlatısı olan bu şiir, acının inançla ve aşkla iyileştirilmeye çalışmasını içerir. "Siz Aşktan N'anlarsınız Bayım" şiiri, acının aşkla onulmayacağı sonucuna ulaşırken "acı" sözcüğünün en çok kullanıldığı şiir olarak dikkat çeker: "Ben acılarımın başını/Evcimen telaşlarla okşadım bayım. (Madak, 2017, s. 36), "Süt içtim acım hafiflesin diye" (Madak, 2017, s. 37), "Çok şey öğrendim geçen üç yıl boyunca/Acının ortasında acısız olmayı" (Madak, 2017, s. 38). Karşı cinsten birine çektiği acıların büyüklüğünü anlatırken kullanılan bayım seslenmesi aynı zamanda şiirsel personanın acısının anlaşılmadığı imasını içerir. Özellikle "acının içinde acısız olmak" ifadesinin zıtlığı şiirin duygusal gerilimini arttırır.

"Kalbimin En Doğusunda" şiiri Madak şiirinde hafıza ve nesne ilişkilerinin ve çeşitli göndermelerin gözlenebildiği dizelerden oluşur. "Güzel beyaz bir tay doğururdu her sene hafızam/Yorgundu oysa/Durmadan, durmadan hatırlamaya koşmaktan." (Madak, 2017, s. 39).

Kendini, hatırlamaya alışkın bir eşya toplayıcısı olarak tanımlayan Madak'ın şiirinde otobiyografik unsurlar, mekân ve nesnelere sinmiş bellek kırıntıları hâlinde bulunur. Hafızayı daima tazeleyen zaman, mekân ve nesnelerin içinde yaşama mecburiyeti derin bir acıya sebep olur. "Geçmişim acıyor şimdi, yalnız benim değil/ Benim ülkemin geçmişi de acıyor mesela." (Madak, 2017, s. 40) dizeleri bireysel acının toplumsallaşmasının da hafıza üzerinden gerçekleştiğine örnektir.

"Samson ve Delila", Madak şiirinin metinlerarası yapısının ilginç örneklerinden biridir. Tevrat'ta ye alan hikâyeye göre, güçlerini saçlarından alan Samson'un sırrı, sevdiği kadın tarafından ifşa edilir. Neticede, Tanrı'sının ona olan güvenini ve desteğini kaybeder. Bu anlatıya gönderme yapan şiirde yer alan; "Heceleme beni artık Allah'ım / Bırak okunaksız kalayım" (Madak, 2017, s. 43) ve "Zamanı sarışın bir kedi olarak yarat baştan Allah'ım/Bırak okşayayım/ Esirge ve bağışla beni gerçekten/Bırak düşlerimde kaybolayım" (Madak, 2017, s. 45) dizeleri ile "*Ah'lar Ağacı*"ndaki yakarma tonunu devam ettirir.

"Polyannaya Son mektup" şiiri, ismi ile de acıya karşı iyimserlikle dayanmayı öğütleyen şiirlerin devamıdır. Şiirde ölüm, bir kuşun ölümü ile tüm dirençleri zorlayacak biçimde Madak şiirine girer. Daha önce annenin ölümü ile ortaya çıkan acı, şairin tüm direncini yıkmış gibidir: "Secde eden alnımı, /Şarap içen dudağımla öpmek istedim." (Madak, 2017, s. 49) ve "Yüzyıllarca yaşamış bir çocuk olarak. /Mütemmim cüz olamadım hiçbir aşka Pollyanna" (Madak, 2017, s. 51) dizeleri inançlı dönemin ardından yaşanmış bir hayal kırıklığının ifadesi olarak da okunabilir. Sonrasındaki "Müsveddeler" şiirinde, "Yıl 2000/Tekke ve zaviyeleri kapatıldı kalbimin" (Madak, 2017, s. 54) ifadeleri de bu duyguyu teyit eder.

Işıl'a ithaf edilen "Karınca Kumu" şiirinde, inziva döneminden sonra çevresinden bulamadığı desteği tekrar kardeşinde arayan ve anılara yaslanan bir şiirsel personanın duyguları görülebilir. Şiirin biyografik kaynağı, mütedeyyin döneminde Işıl'ın bereket ve mutluluk getirmesi için ablasına hediye ettiği karınca kumudur.

"Ağlayan Kaya" ise, toplumun acılar karşısındaki duyarsızlığına rağmen, duygusallıkta direnen bir meydan okuma şiiridir. Yoğun göndermeler aracılığıyla sağlanan entelektüel birikim gösterisi, bu meydan okumanın emareleri olarak okunmalıdır. Bu göndermelerin ardından gelen "Hadi alkışlayın" dizeleri söylem olarak, şairin hâlâ toplumun ilerisinde ve üzerinde olduğunu acı bir alayla ortaya koyar.

"Paragraf Başı" ise acıyı anlatmada şiirin imkânlarının farkında olan şair tarafından, ironik biçimde, bir roman yazma girişimi biçiminde kurgulamıştır. Şiir, tam anlamıyla Madak'ın biyografisinin özetidir. Çocukluk acıları, toplumsal baskılar, inanca sığınış, yeniden doğuş gibi süreçler, güçlü imgelerle Madak'ın biyografisini şiire taşırken; "Batmaya da razıyım, artık beni anla/ Yeter ki sen beni/ Hiç yazamayacağım bir romanın kollarına atma. (Madak, 2017, s. 73) dizeleri ile son sözün şiire ait olduğu düşüncesi ile kitabı noktalar.

Mutluluğun Bedeli Olarak Acı ve Ağrı

Madak'ın son kitabı olan *Pulbiber Mahallesi* (2007); ilk şiirleri ile acının seyreldiği, ruhun iyileştiği ve toplumsal yaşamdaki çelişkilerin kabullenildiği bir ses taşır. *Pulbiber Mahallesi* "ilk iki kitabının aksine dışa dönük yaşamla barışık şiirlerden oluşur" (Bilir, 2015, s. 31). Bu iyimser ses, neredeyse büyülü gerçekçi bir söyleyişle kurgulanmış bir mekân olan "Pulbiber Mahallesi" üzerine kurgulanır. *Pulbiber Mahallesi*, "metanın yoğun bir biçimde dolaşımda olduğu, sosyo-ekonomik dayatmalarla ortaya çıkan yabancılaşma ve huzursuzluktan" (Kanter, 2013, s. 23) sıradanlığa ve samimiyete kaçışın sembolizasyonudur. Mahalle, bütün gerçek kişiler, karakterler, kediler, komşular ve olaylarla bilinse de aslında benliğin *Ah'lar Ağacı*'nda geriye çekilmesinden sonraki aşamasına karşılık gelir. Mükemmel tamamlanmamışlık yerini yavaş yavaş "kusurlu bütünlük"e bırakmaktadır (Konuk, 2015, s. 64-68). Bir tür sağalmanın, kanaat ve rızayla şifa bulmanın, bir mahalle sıcaklığı üzerinden gerçekleştiği izlenimi uyandıran bu kitabın şiirleri, realist gözlem ve olağan deneyimle, mistik ve sıcak duyguların bir karışımıdır. Aidiyet, bağlılık, sempati gibi insani ve toplumsal hassasiyetler dışardaki Madak'ı inşa ederken, içerde gömülü duran Madak, toparlanmış ve tasavvufi bir sığınak bulduğu günlerdeki gibi, inanarak, severek ve unutarak, dünyada, dünyadan fazlasını ummayarak yaşamaya çalışmaktadır.

Kitabın ilk şiiri, acıyı derinde onurla saklayan bir dirence sahipse de dış dünyaya açılmayı ve toplumla uzlaşmayı "büyü" sözcüğünün tevriyeli kullanımının üzerine odaklayan "Büyümüş Çocuk" şiiridir. "Gecenin Çekmecesi" ve "Poşet Süt" şiirleri de toplumsal uyum talebi olan "büyümek" eylemi karşısında, Füsun-efsun-büyü bağlantısıyla anneyi, çocukluğu ve acının sağladığı derinliği ve olgunluğu savunan şiirlerdir.

"Pulbiber Mahallesini Tanıyalım", "Pulbiber Mahallesi Tarihi", "Mahallede Bomba Patlıyor" şiirleri neredeyse acısız şiirlerdir. "Pulbiber Mahallesini Tanıyalım"daki "Acı yok bizim mahallede/ Sanki hiç olmamış" (Madak, 2018, s. 20) dizeleri, geçmişin inkârını içeren neşeli bir bakışın ilk göstergesidir. Mahalle, bir mekân olarak tanımlandıktan sonra Madak'ın şiirine yeni bir şahıs kadrosu ve ironik bir söyleme biçimi girer. Kedileri Zeyna ve Mr. Marpel, Leman, Bay Keltoş, Sabahattin Ali'nin roman kahramanı Raif Bey, Türkan Şoray, Emily Dickinson, Noel Baba, Hz. İsa, Burcu Günüşen, Mariah Carrey ve daha birçok gönderme, şiirlerin sesini karnavallaştırır. Fakat Füsun isminin hem anne hem kız olarak bu kalabalıkta, geçmişi ve geçmişte çekilen acıları koruyan ve yücelten bir yanı vardır. Arka planda unutulmamış acılar olmasına rağmen, bu acıların aşılması için yürünen yollar kemale ermiştir. Artık şiir personası, önceleri çok etkili olan duygulara dahi duyarsızdır. Öyle ki "Annemin ölümünü eskiciye satacaktım on mandal karşılığında" (2018, s. 29) dizesi ironik de olsa, anne hatırasının acısının bile seyreldiğinin göstergesidir. Benzer bir söyleyiş, şiirsel personanın Tanrı ile kurduğu ilişki biçiminin değişmesinde de sezilir. "Kendim Ettim Kendim Buldum" şiirinde

“Tanrı olsaydı kesinlikle kitap yazmazdı olmadığını buradan anlıyoruz (…) Ey atları bir torba arpa için şaha kaldıran Allah/ Bil ki onlar soylu hayvanlar” (Madak, 2018, s. 83) dizeleri sitem tonunu da aşmıştır artık. Bu bağlamda, *Ah’lar Ağacı*’nda Allah’a yalvaran ve sitem eden “Madak’ta, teolojik kriz giderek bir kopuşa ulaşacaktır. Şairin bir dönem tasavvufi bir yola girdiği, bu uğurda her türlü çileyi sırtladığı ancak son kertede bu çabasının başarısız olduğu anlaşılmaktadır (Turgut, 2024). Tanrı, âlem ve insan tasavvurundaki bu büyük değişim, şiirin Yaradan ile senli-benli konuşma tarzında belirginleşir. Madak’ın, ikinci kitabında bir kurtuluş umudu olarak gördüğü münzevi yaşam, *Pulbiber Mahallesi*’nde ümitsiz bir çırpınışın umarsızlığına dönüşür.

“Sevinçli Kedi” şiirinde, bir orta sınıf parodisi ve acısıyla kendini yüceltmek isteyen Madak’ın en güçlü silahının, ironi olduğu açığa çıkar. Bu, yalnızlık içinde ithaf edilen hayalî ve gerçek insanlar ve nesnelerle, 90’lı yılların göndermeleri ile dolu bir şiirdir. Öte yandan, Madak’ın ithaf listesinin içerisinde, acı eşiğinin olmadığını söyleyen Emily Dickinson’ın bulunması şiirin arka planında işleyen acı kavramını anımsatır. “Kaza Anılar” şiirindeki Burcu'nun mektubu kısmında, Pulbiber Mahallesi’nde söylenen acılı ama nikbin şarkılar da bu tespiti doğrular. Pulbiber Mahallesi’nde dar bir çevrenin sağladığı dar kelime dağarcığı Madak’ın evrenine sığmaz; bu yüzden Madak aynı imgeler üzerinde derinleşir, her dönüşünde imgeye yeni anlamlar katar.

“Çatlakların Arasında” şiiri, yalnızlık karşısında acının bir direnme biçimi olarak düşünüldüğünü gösterir. Bu şiirde şairin, kadın olmakla ilgili problemleri yeniden nüksetmiştir.

“Karşılıksız Hayat” şiirinde, “Acı çekmeyi öğrendiğimde ismimi de öğrendim” (Madak, 2018, s. 49) dizesi de benzer bir acıyı hatırlama eylemidir. Aynı şiirdeki “Efendimiz” ünlemi, evvelki şiirlerinde kullandığı “Bayım” ünlemi ile karşılaştırıldığında, altında isyan taşıyan bir kabullenişin göstergesidir.

Madak, biyografisindeki bazı dönemlerin başlangıcını ve bitirişini şiirde kimi dizelerle işaretler. Örneğin” Müsveddeler” şiirindeki “Yıl 2000/ Tekke ve zaviyeleri kapatıldı kalbimin.” (Madak, 2017, s. 54) dizeleri bir bitişi, devamındaki “Yağmurda unutulmuş bir tanrı ile ahbabım” dizeleri de bu dönemden sonra, şiirsel persona ile Tanrı ilişkisinin değişeceğini işaret etmektedir.

Didem Madak şiirinde biyografik etki, kelime kullanımlarını tercihlerini de etkiler. Örneğin Madak'ın mütedeyyin geçirdiği 1997-2000 arası dönem sonrasında, *Ah’lar Ağacı* kitabında özellikle “Allah” sözcüğünün sıklıkla kullanıldığı, *Pulbiber Mahallesi*'nde ise “Tanrı” sözcüğünün kullanım yoğunluğunun arttığı gözlemlenir. *Pulbiber Mahallesi*'nin sonunda şairin hastalığının bilincinde olduğu dönemde, belirli oranda umursamazlık, çaresizlik, acıya karşı yenilmiş olma ve az da olsa şathiye üslubuna yaklaşır biçimde, bu iki sözcük yerine “ahbap” sözcüğünü kullandığı görülür.

Pulbiber Mahallesi kitabının yeni baskısında, Madak’ın kitaplarında yer almamış dört şiirinden biri olan “Ağrı” şiirinde şair, ilk kez acıyı fiziksel olarak algılar. Madak’ın psikopiyografisinde hatıralar ve geçmişle biçimlenen acı, bu şiire kadar psikolojik bir olgudur, zaman zaman yalnızlıkla birleşerek toplumsal anlamlar kazanır, fakat “Ağrı” şiiri bir hastane parodisi içinde, İstanbul'la acının birleştiği bir şiirdir. Bu şiirde belki de ilk kez Madak'ın sesinde umutsuzluk hissedilir.

“128 Dikişli Şiir” Madak'ın geçirdiği ameliyat sonrası yazdığı bir şiirdir. Bu şiirin başlangıcındaki, “Hac şeklinde 128 dikişle dizesi” (Madak, 2018, s. 107) çarmıha gerilmiş İsa'ya açık bir göndermedir. Göndermenin şairin biyografisi ile bağı, acı üzerinden kurulur, fakat Madak, Hristiyanlığın acıyla ilişkisine gönderme yapmaz. Şiirlerinde Hazreti Meryem'in

Pulbiber şubesi olduğunu söyleyen ve Hz. İsa'yı kullanan Madak, bu göndermelerde acı ile ve Hristiyanlığın acı anlayışı ile bağ kurmaz. Zira, Tevrat ve İncil'de acı genellikle bir günahın işaretidir (Le Breton, 2010, s. 75). Hz. İsa da bu bakışa göre çektiği sonsuz acı aracılığıyla kendini ve ona inananları kurtarır (Le Breton, 2010, s. 83). Hz. İsa ve Madak arasındaki benzerlik, acının, suçlu olmayan masum biri tarafından çekilmesidir.

Sonuç

Acının tanımlarının hemen hepsi, rasyonel hayata en yakın yerden neşet eden fiziksel acıdan yola çıkar. Madak'ın acıları da bu bağlamda, ilk elde yaşam öyküsünden doğar. Acıyı ifade etmenin zayıflık olması, Madak'ın acılarla dolu yaşamıyla şiirsel persona arasındaki en büyük gerilimin kaynağıdır.

Şairin kadınsı duyarlığının biyografik temel kaynakları, anne kaybı, mahrumiyet, yalnızlık, elverişsiz hayat şartları gibi unsurlardır. Madak'ın duygu tarihçesi, çocukluğunun Burdur'undan, İzmir'deki bodrum katına, İstanbul'a ve oradan hastane odalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede boy atar. Annenin kaybedilmesi, evden kaçış, kız kardeşin annesizliğini telafi etme çabası, çocuklukta yaşanan travmaların oluşturduğu ruhsal depremler, şiirin ana izlekleri olmaya devam eder. Madak'ın üç kitabının da hayatının çeşitli dönemlerine biyografik göndergeleri vardır. Çocukluk, ilk kitap olan *Grapon Kâğıtları*'nın temel belirleyici biyografik kesitidir. Son kitap olan *Pulbiber Mahallesi*'nde ise adeta bir leitmotive gibi kullanılan "Bana artık büyü diyorlar Füsun" buluşu, çocukluğun sadece biyografik bir kesit olarak değil, söyleyiş ve bakış açısı olarak da son şiirlere kadar Madak'ın acı karşısında dayanak noktalarından biri olduğunu gösterir. Madak'ın "Ben artık büyüyüm" dizesi ile verdiği tevriyeli cevap hem estetik açıdan hem de psikolojik açıdan çocukluktan ayrılmak istemeyişin göstergesidir.

Madak şiirinde mutsuzluk, geçmişten hâle taşınan bir süreç olarak ortaya çıkar. Geçmişin sürekli biçimde günceli kararttığı, bu sebeple hatırlamanın acı verdiği bir durum söz konusudur. Şair, bu sürekli dirilen geçmişten, etrafında güncelden ve nesnelerden oluşmuş bir girdap yaratarak kurtulmaya çalışır.

Mutlu ve modern bir çekirdek aileden oluşmuş bir zihinsel yapının gecekondulaşması ve *Pulbiber Mahallesi*'ne evrilmesi, bu yaşam tarzının, tüm kitsch nesneleri ve kavramları ile Madak'ın şiirine girmesine sebep olur, fakat bu kitsch gecekondu kültürü, Madak'ın bir bilinç uyanıklığıyla bir araya getirdiği düzensiz bir dünya tasarımıdır. Bu parçalar bir araya getirilirken, ironi, kabulleniş ve samimiyet birleştirici duygular olarak kullanılır.

Madak'ın şiirlerinde acının yol açtığı durumlardan en önemlisi yabancılaşmadır. Yabancılaşma acının paylaşılamazlığı ile ilgilidir. Diğer kitaplara göre neşeli kabul edilebilecek bir söyleyişe sahip olan *Pulbiber Mahallesi*'nde de *Grapon Kâğıtları*'nda da zaten anlaşılamayacak bir acının umursamazlığa savrulması sezilebilir.

Madak'ın hayatının kronolojik akışını anlamlı ve takip edilebilir kılan katalizör acıdır. Acı hem ifadesizdir hem de sadece beyana dair güven bekleyen bir fenomendir. Bu çelişkinin yarattığı gerilim, Madak'ın yaşam kronolojisini acıyla yoğrulmuş bir ifadeye dönüştürür. *Grapon Kâğıtları*'nda annenin ölümü ile acının başlangıcı, ardından çocukluktan kadınlığa geçiş ve ekonomik, sosyal ve psikolojik anlamda bir irtifa kaybı, acının fiziksel psikolojik ve sembolik anlamlarını birleştirebilecek bir biçimde söylemini zenginleştirmesine imkân verir.

Ah'lar Ağacı'nda yoğunlaşmış bir acıyı, imana ve aile bağlarına sığınarak alt etme isteği görülür. Son kitap olan *Pulbiber Mahallesi* ise, bir nekahet dönemi sonrası açılmış temiz bir sayfanın neşesini taşır. Fakat Madak'ın kanser tedavisi esnasında yazdığı "128 Dikişli Şiir" tüm acıların hülasası olarak, onun acı ile paralel bir biçimde okunabilen poetik psikobiyografisinin son halkasıdır.

Kaynakça

Akdik, H. M., Aydoğan, M. (2015). *Unutma-hatırlama: Didem Madak şiirlerinde bellek inşası.* Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak* (s. 259-268). İstanbul: Metis Yayınları.

Alper, Y. (2020). Psikodinamik açıdan Didem Madak ve şiiri. https://www.gercekedebiyat.com/haber-detay/psikodinamik-acidan-didem-madak-ve-siiri-prof--dr--yusuf-alper/5836

Aras, B. (2001). Didem Madak: Obur bir şiirim var, hayatımı yiyor durmadan. *Varlık*, 1121, 63-65.

Arslan, F., Baytimur, N. M. (2021). Didem Madak/ *Grapon Kâğıtları* özelinde biyopolitik girdap, besleyen soru imgesi ya da "baba". *IJOESS International Journal of Eurasia Social Sciences*, 12(46), 985-995.

Atay, O. (2023). *Tutunamayanlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Bergson, H. (2022). *Manevi enerji*. (Batmankaya, M. Çev.). İstanbul: Şule Yayınları.

Bilir, M. (2015). *Didem'den efsunlu izler.* Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak* (s. 23- 32). İstanbul: Metis Yayınları.

Birkan, T. (2020). *Sol: evin reddi.* İstanbul: Metis Yayınları.

Boym, S. (2010). *Tırnak içinde ölüm: Modern şairle ilgili kültürel mitler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Doymuş, A. S., Yıldız, S. (2025). Kaybetmenin zarafeti: "*Ah'lar Ağacı*" şiirinde Didem Madak'ın poetikasının izlerini sürmek. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 26(48), 243- 275. https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1474139

Ergül, A. (2015). Didem Madak şiirinde kadının eylem alanlarına yakından bakma denemesi. Zelyüt, S. (Ed). *Didem Madak'ı okumak.* (s. 290-298). İstanbul: Metis Yayınları.

Gürbilek, N. (2008). *Mağdurun dili*. İstanbul: Metis Yayınları.

Han, B. C. (2022). *Palyatif toplum: Günümüzde acı*. (Barışcan, H. Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.

Han, B. C. (2024). *Anlatının krizi*. (Erşen, M. Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.

Kanter, B. (2019). *Kurmaca bedenler-Türk romanında bir söylem biçimi olarak beden*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Konuk, O. (2015). *Mahallenin kayıp kızı: Didem Madak şiirinde üç benlik.* Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak* (s. 61-70). İstanbul: Metis Yayınları.

Le Breton, D. (2010). *Acının antropolojisi*. (Yerguz, İ. Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Madak, D. (2015). *Son söz.* Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak* (s. 355-358). İstanbul: Metis Yayınları.

Madak, D. (2016). *Grapon kâğıtları*. İstanbul: Metis Yayınları.

Madak, D. (2017). *Ah'lar ağacı*. İstanbul: Metis Yayınları.

Madak, D. (2018). *Pulbiber mahallesi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Özel, İ. (2011). https://www.haber7.com/kultur/haber/686315-ismet-ozel-parasizliktan-sair-oldum

Özer, N. (2015). *Bir kadın deneyimi olarak şiir: Didem Madak'ın şiirlerinde dilin örgütlenişi, biçim ve içerik üzerine*. Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak*. (s. 172-197). İstanbul: Metis Yayınları.

Sarlo, B. (2012). *Geçmiş zaman, bellek kültürü ve özneye dönüş üzerine bir tartışma.* İstanbul: Metis Yayınları.

Kabalcı, E. S. (2019). Anne arketipinin Didem Madak'ın şiirlerindeki izleri. *Folklor/Edebiyat*, 25(97), 167-182. https://doi.org/10.22559/folklor.847

Temizyürek, M. (2017). *Didem zamanı*. İstanbul: Edebi Şeyler Eleştiri Kitaplığı

Tunç, G. (2020). *Şiir ve bellek: modern Türk şiirinde bellek metaforları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Turgut, H. (2024). Didem Madak şiirinin üç hâli. https://www.k24kitap.org/didemDidem-madakMadak-siirinin-uc-hali-4888

Umran, S. (1997). *Şiirde metafizik gerçek*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Yıldırım, G. (2024). *Defolu bir kelebek: Didem Madak'ın poetikasında çocukluk*. Emer, F. K. ve Aras, İ. (Ed.). *Edebiyat ve Çocuk(luk)* (s. 207-233*)*. Ankara: Nisan Kitabevi

Zelyüt, S. (2015). *Platon Didem'i severdi.* Zelyüt, S. (Ed.). *Didem Madak'ı okumak* (s. 15-23). İstanbul: Metis Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1537323*

Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Kıpçak Boylarının İzleri: ç>ş Değişikliği[1]

Traces of Kipchak Tribes in Syrian Turkmen Dialects: The ç>ş

Atanur ÖZDEMİR[a*] Fatma KURT[b]

[a] Dr., Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9072-7980
[b] Araş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4102-3693

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 22 Ağustos 2024
Kabul tarihi: 7 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları,
Kıpçak Boyları,
Fonetik değişiklikler.

ÖZ

Anadolu'ya göç eden Türk boyları arasında çoğunluk Oğuzlardır. Ancak tarihî süreç dikkate alındığında Kıpçak ve Karluk boylarının da Anadolu'ya geldiği bilinmektedir. Boyların çeşitliliği, birbirleri ile karışıp kaynaşması ve dilin doğal döngüsü; Oğuz boyları içerisindeki Oğuz dışı unsurların tespiti noktasında çeşitli sorunları ortaya çıkarmıştır. Türkiye Türkçesi ağızları (TTA) içerisinde konuyla ilgili çalışmalar yapılmış ancak Kıpçak boylarının dil özelliklerine dair bilgiler netlik kazanmamıştır. Kıpçak boylarına ait olduğu belirtilen kimi ses değişikliklerinin eski Türkçeye ait olduğu, kapalı hece sonunda görülen -ç>-ş değişikliğinin dilin doğal döngüsünden kaynaklandığı gibi görüşler Kıpçakça unsurlar noktasında tartışmalara sebep olmuştur. Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarının (STTA) Kıpçakça unsurlar açısından TTA'dan bir adım önde olduğunu söylemek mümkündür. STTA'nın konuşulduğu bölgeler ve bu yerlerin tarihine bakıldığında Kıpçak Türklerinin Memluklu devleti çatısı altında bir dönem bu topraklarda hüküm sürdüğü bilinmektedir. TTA'da Oğuz dışı unsur bağlamında çalışmalara konu olan ç>ş değişikliği, genelde Kıpçak boylarına özgü dil özelliği olarak değerlendirilirken kelime sonunda gerçekleşen bu değişikliklere Kıpçakça unsur olma açısından temkinli bakılması gerektiği de dile getirilmiştir. STTA'da bu değişiklik çoğunlukla kapalı hece sonunda olsa da *şerkes<çerkez* gibi örneklerde ilk hecede de tespit edilmiştir. Bunun yanında ses, şekil ve söz varlığı açısından Kıpçak Türkçesine ait unsurlara rastlanmıştır. Bu bağlamda bu yazı, Suriye Türkmenlerinin tarihî sürecini de göz önünde bulundurarak Kıpçak boylarının STTA üzerindeki etkisine odaklanmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: August 22, 2024
Accepted: April 7, 2025

Keywords:
Syrian Turkmen Turkish Dialects,
Kipchak Tribes,
Phonetic changes.

ABSTRACT

Among the Turkic tribes that migrated to Anatolia, the majority were Oghuz. However, considering the historical process, it is also known that the Kipchak and Karluk tribes migrated to Anatolia. The diversity of these tribes, their intermixing, and the natural cycle of the language have presented various challenges in identifying non-Oghuz elements within the Oghuz tribes. Research on the dialects of Turkish in Turkey has been conducted on this topic, but information on the linguistic features of the Kipchak tribes remains unclear. Certain phonetic changes attributed to the Kipchak tribes have been the subject of debate regarding Kipchak elements in the Turkish language. Some scholars argue that these changes actually belong to Old Turkic. Furthermore, the -ç>-ş change observed at the end of closed syllables is suggested to be a result of the natural linguistic cycle. These perspectives have led to ongoing discussions concerning the identification and extent of Kipchak features in Turkish. It is possible to state that the dialects of Syrian Turkmen Turkish (STTA) are ahead of the dialects of Turkish in Turkey regarding Kipchak elements. When examining the regions where STTA is spoken and the history of these areas, it is known that the Kipchak Turks ruled these lands under the Mamluk State for a period. In the context of non-Oghuz elements in Turkish dialects, the ç>ş change has generally been considered a feature specific to the Kipchak tribes. However, it has also been noted that these changes, occurring at the end of words, should be examined cautiously in terms of Kipchak characteristics. In STTA, this change is mostly observed at the end of closed syllables, though instances such as *şerkes<çerkez* have been found in the first syllable as well. Additionally, elements of Kipchak Turkish have been identified in terms of phonology, morphology, and vocabulary. In this context, this paper focuses on the impact of the Kipchak tribes on STTA, considering the historical process of the Syrian Turkmen.

[1] Bu çalışma, 11 Kasım 2021'de "Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya Baraklar Sempozyumu" adlı sempozyumda sunulan sözlü sunumun gözden geçirilmiş hâli olup verileri, TÜBİTAK 1001 destekli ve 117K048 kodlu olan "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" projesine dayanmaktadır.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: nurataozdemir@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This article focuses on the influence of Kipchak tribes on STTA (Dialects of Syrian Turkmen Turkish) by taking into account the historical process of Syrian Turkmens. The phonetic change the ç>ş, which is discussed in the context of non-Oghuz elements, is generally considered a linguistic feature specific to the Kipchak tribes. However, it has been mentioned that the changes occurring at the end of the word should be approached with caution regarding Kipchak characteristics. While this change mostly occurs at the end of closed syllables in STTA, it has also been detected in the first syllable in examples like *şerkes<çerkez.* Additionally, elements belonging to Kipchak Turkish have been identified in terms of phonetic, morphologic, and vocabulary. Since the earliest traceable periods of Turkish (Old Uyghur Turkish, N/Y Dialect), features of phonetic, morphologic, and vocabulary. belonging to different Turkish tribes have manifested themselves within the language spoken and the literary texts produced. This situation can be observed among major Turkish tribes like Oghuz, Kipchak, and Karluk, as well as among the sub-tribes of any of these. Today, studies on the dialects of Turkish spoken in Turkey and the non-Oghuz elements (Karluk, Kipchak) identified in various regions indicate that, when considering historical processes and migrations, non-Oghuz features are present within Turkish dialects. However, there is no consensus among researchers regarding the linguistic elements of Kipchak tribes in Turkish dialects. Nevertheless, STTA, which is an extension of Turkish dialects, is suitable for carrying the phonetic and morphological characteristics of the Kipchak tribes, given that it was spoken in regions historically ruled by Kipchak Turks. Therefore, considering the historical process, it can be said that STTA is a step ahead of Turkish dialects in terms of Kipchak elements. Of course, the Kipchak elements seen in STTA are not like the initial y in Kipchak Turkish dialects today, which becomes j, but are traces of Kipchak Turkish that dissolved within Oghuz Turkish after the 15th century. Before discussing these elements, it will be appropriate to touch upon the relationship between STTA and Turkish dialects in Turkey for a better understanding of the subject. STTA is spoken today within the borders of Syria, especially along the Turkey-Syria border and in the interior regions around Hama, Homs, and Damascus. In the stratification process of STTA, the *Kınık, Avşar,* and *Salur* tribes have been influential, as in the Turkish dialects in Turkey. Additionally, as a result of the historical process in the region, non-Oghuz elements that can be considered Kipchak tribes, as well as influences from Iranian and Iraqi Turkish dialects, Turkish, and Arabic, have been effective. STTA, which consists of five groups: *Bayırbucak Turkmen Dialect, Halep Turkmen Dialect, Hama-Homs Turkmen Dialect, Golan (Colan) Turkmen Dialect, and Golan(Colan) Yörük Turkmen Dialect,* is considered an extension of Turkish dialects in Turkey and shows many parallels with these dialects. The Golan Turkmen dialect and the Hama-Homs Turkmen dialect merge with Turkish dialects in Turkey, but they differ from Turkish dialects in Turkey in terms of their similarities with Turkmen Turkish, Azerbaijani Turkish, Iranian, and Iraqi Turkish dialects. In summary, STTA is an extension of Turkish dialects in Turkey and largely overlaps with the Western group dialects. When considering migrations, settlement policies, etc., it is connected to Azerbaijani Turkish, Turkmen Turkish, Iranian, and Iraqi Turkish dialects. When looking at the history of the region, it is seen that contact was made with the Kipchak tribes as a non-Oghuz element, and the linguistic features of these tribes were Oghuzicized as of the 15th century. It can be said that traces of these Kipchak elements can still be identified today in a scattered form. The linguistic elements belonging to Kipchak tribes identified in STTA have been evaluated in three categories: *the change of ç->ş- at the beginning of the word, the change of -ç->-ş- between two vowels and the change of -ç->-ş- at the end of closed syllables.*

Change of ç->ş- at the beginning of the word

şerkes/Şerkez<Çerkez “Circassian”; *şişen<Çeçen/Çeçenistan* “Chechnya, Chechen”; *şadır<Çadır* “Tent”; *şay<Çay* “Tea”; *şeḳ-<Çekmek* “To cover”

The above examples are words also attested in today's Kipchak group Turkish dialects, and they are strong examples showing the presence of Kipchak elements in STTA.

Change of -ç->-ş- between two vowels

The change of -ç->-ş- between two vowels is one of the criteria indicating the presence of Kipchak elements in the region. The examples in STTA where ç between two vowels has changed to ş are limited.

geşir-<geçirmek “To spend life”; *aşıḳ<açık (renk)* “Light (color)”; *üşüncü<üçüncü* “Third”

Change of -ç->-ş- at the end of closed syllables

The change of -ç->-ş- at the end of closed syllables in Turkish dialects in Turkey is controversial in terms of Kipchak elements. This change, which has also been frequently identified in STTA, is a subject of debate as to whether it is a Kipchak element or a result of the natural structure of the language. However, examples are still provided here.

genşler<gençler “Youths”; *bışḲı<bıçkı* “Saw”; *aĠaŞ<ağaç* “Tree”

In conclusion, the linguistic features of other Turkish tribes identified as non-Oghuz elements in Turkish dialects in Turkey and STTA today are evidence that these tribes lived together and influenced each other at some point in history. Kipchak elements, which do not follow the same pattern in all dialect regions of STTA, have been more frequently observed in the Golan and Hama-Homs dialect groups. Although the linguistic elements belonging to the identified Kipchak tribes do not show continuity, they are traces of Kipchak Turkish. Due to wars, political decisions, and other reasons, the Kipchak tribes living under the Mamluk state migrated to the present-day Syrian region and lived with the Oghuz for years. Because they were in the minority, the linguistic features of the Kipchak tribes gradually dissolved within Oghuz Turkish. The phonological elements identified today in the Syrian region are traces of the linguistic features of the Kipchak tribes that migrated during that period.

Giriş

Türkçenin takip edilebilen en eski dönemlerinden beri (*Eski Uygur Türkçesi, N/Y ağzı*) konuşulan ve edebî metinlerin oluşturduğu dil içerisinde farklı Türk boylarına ait fonetik, morfolojik ve söz varlığı özellikleri kendini göstermektedir. Bu durum; Oğuz, Kıpçak, Karluk gibi büyük Türk boyları arasında olabileceği gibi bunların herhangi birinin alt boyları arasında da görülmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesinin yazı dili oluşturulurken İstanbul ve çevresinde konuşulan Türkçe esas alınmıştır. Oysa Anadolu'da temelde üç ağız grubu ve bunların da altında alt ağız grupları vardır (Karahan, 2014). Yani Anadolu'da konuşulan Türkçe Oğuz boyuna dayanmakla birlikte ağızların oluşmasında önemli rol oynayan *Kınık, Avşar, Salur* gibi Oğuz boyunun etnik kollarını oluşturan gruplardan beslenmektedir. Dolayısıyla bu durum, bölgeler arası ses ve şekil farklılıklarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca Anadolu'ya yapılan göçlerle birlikte Oğuz dışı unsurlar da ağızlar içerisinde kendini göstermektedir. Tarihî süreç, yapılan göçler ve siyasi olaylar TTA'yı oluşturan Oğuz ve Oğuz dışı Türk boylarının dil özelliklerinin tespitini güçleştirmiş durumdadır. Ancak yapılan nitelikli çalışmalar vesilesiyle bu etnik unsurlara bağlı tabakalaşmayı genel hatlarıyla çizmek mümkündür (Korkmaz, 1971, s. 1141-1149). Bu bağlamda ağız araştırmaları, gerek TTA'yı oluşturan Oğuz boylarının dil özelliklerinin tespiti gerek TTA içerisinde Oğuz dışı unsurların tespiti konusunda önemli bir yere sahiptir.

Bugün TTA üzerine yapılan çalışmalar ve çeşitli bölgelerde tespit edilen Oğuz dışı (Karluk, Kıpçak) unsurlar; tarihî süreç ve göçler de göz önünde bulundurulduğunda TTA içerisinde Oğuz dışı özelliklerin olduğunu göstermektedir. TTA'da Kıpçak boylarına ait dil unsurları meselesinde henüz araştırmacılar arasında görüş birliği sağlanmamıştır. Ancak TTA'nın bir uzantısı olan STTA, bir dönem Kıpçak Türklerinin hüküm sürdüğü topraklar üzerinde konuşulduğundan STTA'nın tarihî arka planı, Kıpçak boylarının fonetik ve morfolojik hususlarını bünyesinde taşıması bakımından uygundur. Dolayısıyla STTA'nın Kıpçakça unsurlar konusunda TTA'dan bir adım önde olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği üzere *y* ünsüzü literatürde yarı ünlü kabul edilmekte olup *y-> c/ç/j/ø* değişikliklerine uğrayarak Türk lehçeleri arasında belirli bir ölçüt oluşturmaktadır (Alibekiroğlu, 2013, s. 685-710). Bu doğrultuda ç sesinin de ilk seste ş, s olması, Kıpçak boylarına ait dil özellikleri kategorisinde değerlendirilmektedir (Karaca, 2023, s.258-293). Tabii STTA'da görülen Kıpçakça unsurlar, bugün Kıpçak Türkçesinin çağdaş lehçelerinde görülen kelime başı *y*'lerin *j* olması vb. gibi değil 15. yüzyıldan sonra Oğuzcanın içerisinde erimiş olan Kıpçakçanın izleri niteliğindedir. Söz konusu unsurlara geçmeden önce STTA ve STTA'nın TTA'yla ilişkisine değinmek konunun daha iyi anlaşılması açısından uygun olacaktır.

STTA; bugün Suriye sınırları içerisinde özellikle de Türkiye-Suriye sınırı boyunca ve iç kısımlarda Hama, Humus, Şam çevrelerinde konuşulmaktadır. STTA'nın tabakalaşma sürecinde TTA'da olduğu gibi *Kınık, Avşar* ve *Salur* boyları etkilidir. Bunların yanında bölgedeki tarihî sürecin sonucu olarak Oğuz dışı unsur kabul edebileceğimiz Kıpçak boylarının genellik ve süreklilik arz etmeyen dil özellikleri, İran ve Irak Türk ağızları, Türkiye Türkçesi ve Arapça etkili olmuştur (Arslan-Erol, 2020a, s. 133-146). *Bayırbucak Türkmen Ağzı, Halep Türkmen Ağzı, Hama-Humus Türkmen Ağzı, Colan Türkmen Ağzı* ve *Colan Yörük Türkmen Ağzı* olmak üzere beş gruptan oluşan STTA, TTA'nın bir uzantısı kabul edilip bu ağızlarla birçok konuda paralellik göstermektedir (Arslan-Erol, 2020b, s. 331-346). Colan Türkmen ağzı ve Hama-Humus Türkmen ağzı; TTA'yla birleşmekle birlikte Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, İran ve Irak Türk ağızlarıyla ortaklıklar taşıması yönüyle TTA'dan ayrılmaktadır.

Bayırbucak Türkmen Ağzı

Suriye'nin Lazkiye ve çevresinde konuşulan ağız grubudur. TTA içerisinde Batı grubu (Karahan, 2014) ağızları ile özellikle de VII. alt grup (Hatay, Kilis, Adana) ile büyük oranda örtüşmektedir (Öztürk, 2009, s. 47-248; Arslan-Erol, 2018, s. 21-140; Yıldırım, 2006, s. 110-319). Bayırbucak Türkmen ağzında damak n'sinin diğer ağız bölgelerine göre daha iyi korunması, şimdiki zaman ekinin -yo şeklinde kullanılması ve "*öyle – böyle*" kelimelerinin durumu göz önünde bulundurulduğunda bu ağız grubunu; Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarından uzaklaştırıp Batı grubu özellikle de VII. alt ağız grubuna yaklaştırmaktadır (Arslan-Erol, 2020b, s. 331-346).

Halep Türkmen Ağzı

Halep Türkmen ağzı; Türkiye-Suriye sınırı boyunca Halep, Rakka, Mümbiç, Kamışlı, Bab, Cerablus ve Azez gibi yerleşim yerlerinde konuşulmaktadır. Halep Türkmen ağzı, Batı grubu (Karahan, 2014) ağızlarıyla ilişkili olup bu grup içerisinde VII. alt grup ile, özellikle de Gaziantep ağzıyla büyük oranda örtüşmektedir. Alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin kısalması, damak n'sinin diş n'sine kısmen de y'ye dönüşmesi gibi hususlar dikkate alındığında da Doğu grubu ağızlarına yaklaşmaktadır (Arslan-Erol, 2020b, s. 331-346).

Hama-Humus Türkmen Ağzı

Suriye'nin iç kısımlarında Hama ve Humus yerleşim yerlerinde ve bunların köylerinde konuşulmaktadır. Temelde Batı grubu (Karahan, 2014) ağızlarıyla örtüşen bu ağız grubunda çok heceli kelimelerin sonundaki "ı, i, ü" ünlülerinin "i" ünlüsü ile karşılanması ve soru cümlelerinin kısmen vurgu ile yapılması gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda Doğu grubu (Karahan, 2014) ağızlarına yaklaşmaktadır (Arslan-Erol, 2020b, s. 331-346). Bu ağız grubu; Türkçe asli ünlü uzunluklarını kısmen koruması, damak n'sinin Eski Türkçedeki "ng/ nk" şekliyle bazı örneklerde tespit edilmesi vb. unsurlar dikkate alındığında Türkmen Türkçesi, İran ve Irak Türk ağızlarıyla da ortaklıklar taşımaktadır. Ayrıca bu bölgede düzensiz hâlde tespit edilen söz başı *ç>ş* değişikliği, bölgenin Colan ağzıyla birlikte Kıpçakça unsurlar açısından diğer ağız gruplarından daha önde olduğunu göstermektedir.

Colan Türkmen Ağzı

Şam ve Kuneytra çevresinde konuşulan bu grup, Batı grubu (Karahan, 2014) ağızlarıyla örtüşürken Hama-Humus'ta olduğu gibi soru cümlelerinin kısmen vurgu ile yapılması bu grubu Doğu grubu (Karahan, 2014) ağızlarına da yaklaştırmaktadır (Arslan-Erol, 2020b, s. 331-346). Bu ağız, Damak n'sinin "ng/ nk"'li şekillerine rastlanması ve bunun Irak (Gökdağ, 2012, s. 113-123) Türk ağızlarında da görülmesi, uzun ünlüler konusunda Hama-Humus'ta olduğu gibi korumaya meyilli olması vb. unsurlar dikkate alındığında TTA'dan ayrılıp Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, İran ve Irak Türk ağızlarına yaklaşmaktadır. *Şerkes<çerkez, şişen<çeçen* gibi örnekler de dikkate alındığında Kıpçakça unsurlar açısından diğer bölgelere göre daha ileridir.

Colan Yörük Türkmen Ağzı

Bu grup STTA'nın diğer ağız gruplarından farklı bir durumdadır. Şam ve Kuneytra'nın birkaç köyünde Anadolu'dan göç eden Yörük Türkmenler tarafından konuşulmaktadır. Batı grubu (Karahan, 2014) ağızlarının I. alt grubuyla özellikle de Aydın, İzmir ağızlarıyla büyük ölçüde örtüşen bu ağız grubu, Araplarla diğer gruplara nazaran çok kaynaşmamıştır. Bu grupta ayın sesi (ʿ) bile kendini fazla hissettirmemektedir.

Özet olarak STTA, TTA'nın bir uzantısıdır ve Batı grubu ağızlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Göçler, iskân politikaları vs. düşünüldüğünde Azerbaycan Türkçesi, Türkmen

Türkçesi, İran ve Irak Türk ağızlarıyla bağlantılıdır (Korkmaz, 2013). Bölgenin tarihine bakıldığında Oğuz dışı unsur olarak Kıpçak boylarıyla temasta bulunulduğu ve bu boyların dil özelliklerinin 15. yy. itibarıyla Oğuzcalaştığı görülmektedir (Eckmann, 1965, s. 35-41). Söz konusu Kıpçakça unsurların bugün düzensiz hâlde izlerinin tespit edilebildiğini söylemek mümkündür.

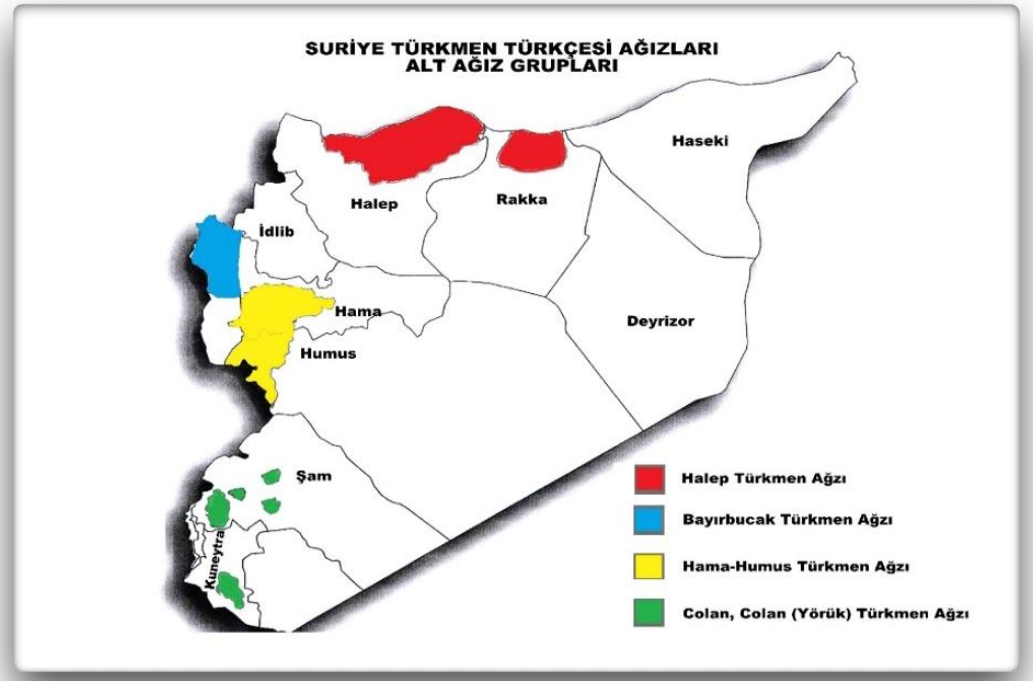

Harita 1: "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" projesi. Detaylı Bilgi için bk. TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı / Proje No: 117K048

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçak, Karluk veya Oğuz Dışı Unsur Olarak Değerlendirilen Ölçütler

Birçok araştırmacı, TTA'da Oğuz dışı unsurlar üzerine çalışmalar yapmıştır. Bunlardan Ali Akar (2011, s. 23-38) ilgili çalışmasında; TTA'da tespit edilen Eski Türkçe söz başı *t*-'lerin ve söz başı *k*-'lerin korunması, *-g->-v-* değişikliği, söz başında görülen *s->h-* değişikliği, *damak n*'sinin *y*'ye dönüşmesi, *zamir n'*sinin kullanılmaması, ilk hecede daralmalar gibi fonetik ve morfolojik durumları Oğuz dışı dil unsurları çerçevesinde değerlendirmiştir. Ancak araştırmacı, bunların Oğuzca içerisinde taşınan arkaik unsurlar mı yoksa Oğuz boyları içerisindeki Kıpçak ve Karluk boylarına ait dil özellikleri mi olduğunun hâlen tartışma konusu olduğunu belirtmiştir.

Leyla Karahan (2003, s. 41-61), Haymana ağzıyla ilgili çalışmasında *ş>s* değişikliği üzerine durmuştur. Bilindiği üzere bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genelinde, *-ş->-s-* (bisir-<pişir-) değişikliği söz konusudur ve bu, Kıpçak boylarına özgü dil özelliği olarak değerlendirilmektedir. Karahan, Haymana ağzındaki bu değişikliğin bölgeye yerleşmiş Kıpçak boylarının etkisiyle oluştuğunu veya uzun yıllar Kıpçak boylarıyla müşterek yaşayan Oğuzların Kıpçak Türkçesinden aldıkları bazı ses özelliklerini, Anadolu'ya taşımalarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir.

Ağız araştırmalarında Kıpçak Türkçesine özgü unsur olarak değerlendirilen fonetik değişikliklerden birisi de Bilal Yücel (2008, s. 865-883)'in damak n'siyle ilgili ele aldığı *ñ>y,*

ñ>v ve *ñ>g* değişikliğidir. Yücel, literatürde Kıpçak Türkçesine özgü unsur olarak değerlendirilen *ñ>y, ñ>v* değişikliklerine ek olarak *ñ>g* değişikliğinin de Kıpçak boylarına özgü dil özelliği olarak TTA'da yaşadığına dikkat çekmiştir. Araştırmacı, değişikliğin özellikle de Kıpçak boylarının göç ettiği yerlerde yaygın görüldüğünü belirtmiştir.

Konuyu *s->h-* değişikliği özelinde ele alan Mustafa Tanç (2008, s. 671-678), Kıpçak boylarının dil özellikleri içerisinde değerlendirilen bu fonetik değişikliğin TTA'nın muhtelif ağız bölgelerinde *sus->hüs-/* Gaziantep, *sümkür->hümkür-/* Kahramanmaraş vb. şekillerde yaşadığını kaydetmiştir.

Gaziantep ağzının Kıpçakça unsurlar açısından incelendiği bir çalışmada (Akıllar, 2023), kelime başında ve kelime ortasında *b>m* değişikliği; kelime başında, ortasında ve sonunda *ç>ş* değişikliği; Eski Türkçe kelime başı *k, t* seslerinin korunması; *g* sesinin kelime ortasında *v* ve *y* seslerine dönüşmesi; kelime ortası ve sonunda *k >ḫ* değişikliği; kelime ortasında ve sonunda *ñ>y* değişikliği; kelime başında *s>h* değişikliği; kelime başı, ortası ve sonunda *s>z* değişikliği gibi birçok fonetik husus Kıpçak boylarının dil özellikleri çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlardan *ç>ş, ñ>y, s>h* gibi fonetik hususlar tarihî arka planın uygun olduğu yerlerde, Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarında Kıpçak boylarına özgü dil özellikleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ancak Eski Türkçenin fonolojik özellikleri arasında olan kelime başı *t*'lerin ve kelime başı *k*'lerin korunması hususunun Kıpçak boylarına dayandırılması, Akar (2011, s. 23-38)'ın da belirttiği üzere Türkoloji araştırmalarında henüz netlik kazanmamış konulardır.

Konuyu *ç>ş* değişikliği bahsinde ele alan Gürer Gülsevin (2008, s. 378-387), TTA'da kelimenin hemen her yerinde görülen söz konusu fonetik hususun Kıpçak boylarına ait dil unsuru olarak değerlendirilmesi noktasında dikkatli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Zira kapalı hece sonlarında görülen *-ç>-ş* değişikliğinin sızıcılaşmadan kaynaklı olup *İran, Irak, Azerbaycan, Türkmenistan* ve *Bulgaristan* Oğuzlarında da görüldüğünü ve hatta dilin doğal döngüsünden ötürü Yakut Türkçesinde bile görülebileceğini kaydetmiştir. Bu sebeple araştırmacı, söz konusu fonetik hususun Kıpçak boylarına ait olduğunu öne sürmeden önce bu değişikliğin görüldüğü bölgenin tarihî arka planının ve söz varlığının Kıpçak boylarıyla ilişkili olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda araştırmacı, kelime başında ve iki ünlü arasında görülen *ç>ş* değişikliğinin Kıpçak boylarına ait dil özelliklerine daha yakın olduğunu vurgulamıştır.

Çalışmalarda genel olarak *g>v, ç>ş, Ø->h-, O>U, ñ>y, s>h* gibi fonetik değişmeler Kıpçak boylarına ait dil özellikleri olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu konu değerlendirilirken ses değişmelerinin bölgenin yerleşim dönemlerindeki boy farklılıklarına mı yoksa sadece fonetik eğilimlere mi dayandığı konusunda dikkatli olmak gerektiği ve ayrıca bölgenin Kıpçak boyları açısından tarihî sürecinin de göz önünde bulundurulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu doğrultuda, Kıpçak boylarına ait izlerin varlığını öne sürdüğümüz STTA'da tarihî arka plan şöyledir:

STTA'da Kıpçakça Unsurlar Açısından Tarihî Süreç

Türkler, Araplarla yakınlaşmalarından sonra Suriye topraklarında etkili olmaya başlamışlardır. İslamiyet'ten sonra Arap ordularında Türklere görev verilmiş ve Türkler, Suriye coğrafyasında boy göstermeye başlamıştır. 1040 Dandanakan Savaşı'nın ardından 11. yy.ın ikinci yarısından sonra birçok Türkmen boyu Suriye'ye yerleşmiştir (Umar, 2002, s. 598). Abbasiler döneminden sonra Selçuklu ve Eyyubiler döneminde de bölgede varlığını sürdüren Türkmenler, Memluklular Döneminde siyasi etkinlik göstermiştir. Eyyubilerin ordusunun ana kolunu oluşturan Kıpçak Türkleri, Eyyubilerden sonra idareyi ele almış ve bölgede Memluklu devletini kurmuşlardır. Bu dönemde Suriye'de yaşanan Memluklu-Moğol mücadeleleri

sonucunda birçok Türkmen boyu Anadolu'dan ayrılarak Memluklulara bağlı Suriye topraklarına göçmüştür. Sultan Baybars döneminde kırk bin çadırlık bir Türkmen grubu Halep bölgesine gelerek yerleşmişlerdir. 13. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'nin kuzeyi tam anlamıyla Türk yurdu hâline gelmiştir (Kirişçioğlu, 2013, s. 7-9).

14. yüzyılda Memluklu devletinin sınırları Mısır, Suriye, Arabistan'ın bir kısmı ve Anadolu'nun güney topraklarına kadar yayılmıştır. 1516 yılında Mercidabık Savaşı'yla I. Selim'in Memluk Sultanını yenmesi üzerine Suriye bölgesi Osmanlı'nın topraklarına katılmıştır (Dağ, 2010, s. 35).

Özetle 1063 yılında Türkmenlerin Suriye'yi fethinden sonra Birinci Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı-Türk kuvvetlerinin Halep'in kuzeyine çekilişlerine kadar Suriye, 900 yıla yakın Türk hâkimiyetinde kalmıştır (Kafalı, 1973, s. 32-33). Bu hakimiyet süreci, STTA'da tespit edilen Kıpçak boylarına ait dil özelliklerinin, bölgenin tarihî arka planına uygun olduğunu göstermektedir.

STTA'da Kıpçak Boylarının Dil Özellikleri Bağlamında ç>ş Değişikliği

Türkçede diş-damak ünsüzleri *c/ç/j/ş*'dir. Bunlar arasındaki değişmeler Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülmektedir. Patlayıcı diş-damak ünsüzü olan *ç* sesinin sızıcılaşarak *ş*'ye döndüğü örnekler TTA'nın hemen her bölgesinde mevcuttur. Bilindiği üzere Türkiye Türkçesindeki *ç'*ler Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bir kısmında *ş* olmaktadır. Bu durum TTA'da Kıpçak boylarına ait dil unsurlarının varlığına dair tartışmaları gündeme getirmiştir. Bazı araştırmalarda kapalı hece sonundaki *ç*'lerin (*k/gaç->k/gaş-) ş* olması, Kıpçakça unsur olarak belirtilirken kimi çalışmalarda bu durumun dilin doğal döngüsünden kaynaklandığı, kolay söyleme çabasından dolayı *ç*'lerin sızıcılaştığı ve bunun hemen her Türk lehçesinde olabileceği vurgulanmıştır. Gülsevin (2008, s. 378-387), bir bölgede söz başı *ç*'ler *ş* oluyorsa ve iki ünlü arasında kalan *ç*'ler *ş* oluyorsa bu bölgeye Kıpçakça unsur açısından yaklaşılabileceğini dile getirmiştir. Ancak yine de bölgenin sözvarlığı ve tarihî arka planı ile bunun desteklenmesi gerektiğini bildirmiştir. Tarihî arka planın uygun olduğu STTA'da, süreklilik arz etmeyen düzensiz hâlde ve kelime başında tespit edilen ç->ş- değişikliği söz konusudur. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde halk şiirini ifade etmek üzere kullanılan *cır, jır, ır* kelimesi, bir leksik ölçüt olarak Colan ve Hama-Humus ağzında *yır* şekliyle yaygın kullanıma sahiptir. *Yır*'ın yaygın kullanımı, kelime başında görülen *ç->ş-* değişikliği ve tarihin uygunluğu; STTA'da Kıpçak boylarına ait dil özelliklerinin varlığını destekler niteliktedir. Şiir tarzındaki edebî türlerde eskicil ögelerin daha iyi korunduğu göz önünde bulundurulduğunda Hama-Humus bölgesinde bir halk şiirinde geçen "-ayık" (bir yerde tespit edilmiştir) birinci çokluk şahıs emir eki ve bu ekin bugün Kazak Türkçesinde de emir birinci çokluk şahıs eki olarak kullanılması, Kıpçak boylarının dil özellikleri hususunda dikkat çekicidir.

HH-27/45 ḥādi gidek iḳimiS

HH-27/46 ḫārá olsun yúḳúmüz

HH-27/47 sırnata yat***ā̄yıḲ*** (sarılıp yatalım)

HH-27/48 beki gēlir yúḳumuz

STTA'da ç>ş değişikliğine dair örnekler şunlardır;[2]

[2] Verilen örnekler "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" adlı TÜBİTAK projesinden alınmıştır. Detaylı Bilgi için bk. TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı / Proje No: 117K048. Örnek cümlelerde kullanılan kısaltmalar eserdeki gibi olup BB: Bayırbucak Türkmen Ağzı, C: Colan Türkmen Ağzı, CY: Colan Yörük

Kıpçakça unsur olarak tespit edilen örneklerden *Kelime başında ç->ş- değişikliği* ve *İki ünlü arasında -ç->-ş- değişikliği*, Gülsevin'in (2008, s. 378-387) tespitleri doğrultusunda Suriye Türkmenlerinde Kıpçakça unsur olduğunu gösterir örnekler grubunda değerlendirilmiştir. *Kapalı hece sonunda -ç->-ş- değişikliği* ise yine Gülsevin'in (2008, s. 378-387) kayıtları doğrultusunda, dilin doğal döngüsünden kaynaklanabileceği ve bu ses olayının hemen her Türk Lehçesinde görülebileceği söz konusu olduğundan kapalı hece sonunda görülen -ç->-ş- değişikliğine Kıpçakça unsur bağlamında temkinli yaklaşılmıştır. Sonraki dönemlerde alıntılanmış *şimēnto < Çimento, şekelatı/ şekilata < Çikolata* veya *şay<Çay* gibi kelimelerde görülen ç->ş- değişikliğinin Kıpçak boylarının tesiriyle mi olduğu yoksa bölgede resmî dil olan Arapçanın etkisiyle mi olduğu tartışma konusudur. Zira çay, Arapçada شاي (Eren, 1999) şeklindedir. Aynı şekilde çikolata, شوكولاتة şeklindedir. Öte yandan çay, Kazak Türkçesinde de *şay* (Koç, vd., 2003) şeklindedir. Bu değişikliğin yakın dönemde alıntılanmış kelimeler üzerindeki durumu, Arapçanın veya Kıpçak boylarının tesiri noktasında muallakta olan bir konudur. Nitekim değişikliğin çek->şek- gibi fiillerde de görülmesi, bölgenin Kıpçak boyları hususunda göz ardı edilemeyeceğini göstermektedir.

Kelime başında ç->ş- değişikliği

şeḳ-<Çekmek

C-20/168 K87 -bėz edelleldi, bėz *şeḳeller* yaʿni şeyden ḲumaşTan. siz Ḳumaş demiyenniz? bunnan edelleldi C-20/169 báyaS kennere çocuḲlala yaʿni.

-şerkes (Şerkez)<Çerkez

-bizim kóyde, C-18/240 biř tene çerkez biř de túřḳmenî bizim kóyden şeriḳleldi bunnar. çerkesin ādısı ḫ…ḥ C-18/241 túřḳmenin de ādısı ḫ…ḥ…z. bunnar biř rázzaniyeden biř de *şerkes.* C-18/242 *şerkes* biz cölennen çıḲmadan selefḳi yıl çerkes satTı, bu túřḳmene bizim kóyden C-18/243 olana satTı da getTi. getti Ḳunetraya bilmem.

Sabanı öküzle mi atla mı yaparlardı?

C-19/634 K32 -yoḲ óḳüzle, atlan yoḲ. atTan wardı *Şerkezlerin* yanısında.

şişen<Çeçen/ "Çeçenistan"

C-19/79 hėndi bizim túřḳmen síyında war, ázerbáycan, cumḥuriyyi túřḳmāni şarḲíyyi, *şişende* C-19/80 war.

-Şişen neresi?

C-19/82 K28 *-şişen*, çerkezin *şişensinde* war, rusyada. falastinde war, war bėş altı kóy.

şadır<Çadır

-ey ḥazırlıḲ kēsi C-21/695 şey gētirir meselen şu *şadır* ewi siz diyeniz burda onnan yapar. *şadır* evi gene yaḲın C-21/696 kenne ḫàyme, ḫàyme túřḳçe degil.

Yukarıda verilen örnekler, bugün Kıpçak grubu Türk lehçelerinde (Koç, vd., 2003) de tanıklanan kelimelerdir ve bunlar, STTA'da Kıpçak boylarına ait dil unsurlarının olduğunu gösterir örneklerdir. Aşağıda vereceğimiz örnekler, ilk seste sızıcılaşma örnekleridir. Bunların Kıpçakça unsur olduğu tartışma konusudur.

şanbar (şenber, şanber) < Çember; başa sarılan bir kumaş. (HH-17/80, HH-17/81, HH-23/48, HH-25/102, HH-28/333, HH-25/102, HH-20/258, HH-20/261)

şatıl < Çitil; fide, fidan. (BB-21/193)

Türkmen Ağzı, H: Halep Türkmen Ağzı, HH: Hama-Humus Türkmen Ağzı'nı ifade etmektedir.

şėşme < Çeşme, pınar (HH-1/94),

şarşaf < Çarşaf (HH-28/412, HH-2/178, HH-10/293)

şamaşır < Çamaşır (HH-5/44)

İki ünlü arasında -ç->-ş- değişikliği

Gülsevin (2008, s. 378-387)'e göre iki ünlü arasında kalan *ç*'lerin *ş* olması, bölgede Kıpçakça unsurların olabileceğini gösteren ölçütlerden birisidir. Bu doğrultuda STTA'da iki ünlü arasında kalan *ç*'lerin *ş* olduğu örnekler şunlardır;

geşir- < geçir-; Geçirmek, yaşamak. (C-2/116)

aşıḳ < açık; (renk) açık. (BB-5/522, BB-1/479, BB-30/325)

üşüncü < üçüncü (BB-4/346)

Kapalı hece sonunda -ç->-ş- değişikliği

TTA'da kapalı hece sonunda gerçekleşen *ç>ş* değişikliği, Kıpçakça unsurlar bakımından tartışmalıdır. STTA'da da çokça tespit edilen bu değişiklik Kıpçak boylarına ait dil unsuru mu yoksa dilin doğal yapısından mı kaynaklı olduğu, tartışmaya açık bir konudur. Ancak yine de örnekler burada verilmiştir.

genşler < genç (C-21/47), bışḲıyı < bıçkı (C-18/416), aĠaŞlıḲ < ağaç (C-21/569), geşTim < geç- (H-7/199), saşları < saç (H-2/51), pirinşTen < pirinç (HH-2/620), göŞTüḳ < göç- (HH- 18/44), ḲaşTım < kaç- (HH-23/23), ḳaş < kaç (BB-25/128), aştım < aç- (CY-5/88).

Sonuç

Bugün Anadolu ve STTA'da Oğuz dışı unsur olarak tespit edilen Kıpçak boylarına ait dilsel özellikler, tarihin bir döneminde bu boyların birlikte yaşadıklarının ve birbirlerini etkilediklerinin sonucudur. STTA'da tüm ağız bölgelerinde aynı şekilde seyretmeyen Kıpçakça unsurlar, Colan ve Hama-Humus ağız gruplarında daha çok görülmüştür. STTA'da *ç>ş* kapsamında tespit edilen fonetik değişiklikler *kelime başında, iki ünlü arasında* ve *kapalı hece sonunda* olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Bunlardan kelime başında tespit edilen *şeḳ-<çekmek, şişen<Çeçen* "Çeçenistan", *şadır<çadır,* gibi örnekler çağdaş Kıpçak lehçelerinde de ç->ş- değişikliğine tabi olduğundan STTA'da Kıpçak boylarının izlerini gösteren örnekler grubunda değerlendirilmiştir. İki ünlü arasında gerçekleşen -ç->-ş- değişikliğine dair tespit edilen örnekler *geşir- <geçirmek, aşıḳ < açık (renk)*, *üşüncü < üçüncü* yine Kıpçak boylarının izleri niteliğindedir. Kapalı hece sonunda görülen -ç>-ş değişikliği, STTA'da *geş-<geçmek, göş-<-göçmek* gibi bolca tespit edilmiştir. Ancak bu değişikliğin literatürde Kıpçak boylarına ait dil unsuru olup olmadığı tartışma konusu olduğundan örnekler verilmekle yetinilmiştir. Yakın dönemde alıntılanan ve söz konusu değişikliğe tabi olan *şimēnto < Çimento*, *şekelatı/ şekilata < Çikolata* veya *şay<Çay* gibi kelimelerin Kıpçak boylarında görülen ilk seste ç->ş- değişikliğinden mi yoksa bölgede etkin dil olan Arapçanın tesiriyle mi olduğu tartışma konusu olduğundan bu örneklere değinilmekle yetinilmiştir. Bölgede tespit edilen ve Kıpçakça unsur olarak değerlendirdiğimiz dil verileri, süreklilik göstermemektedir. STTA'da tespit edilen bu fonetik hususlar, 15. yy.den sonra Oğuz boyları içerisinde erimiş olan ve bugün sadece izlerine rastlayabildiğimiz Kıpçak boylarına ait dil özellikleridir. Memluklu devleti bünyesinde yaşayan Kıpçak boyları savaşlar, siyasi kararlar gibi nedenlerden ötürü bugünkü Suriye bölgesine göç etmişlerdir ve yıllarca Oğuzlarla birlikte yaşamışlardır. Azınlık statüsünde oldukları için bunlara ait dil özellikleri zamanla Oğuz Türkçesi içerisinde erimiştir. Bugün Suriye bölgesinde

tespit edilen Kıpçakça unsurlar, o dönemde göç eden Kıpçak boylarının dil özelliklerinin izleri niteliğindedir.

Kaynaklar

Akar, A. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarında Oğuzca dışı dil unsurları. *38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri I. Cilt* (s. 23-37), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Akıllar, S. (2023). *Gaziantep ağzında Kıpçak Türkçesi unsurları.* (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Alibekiroğlu, S. (2013). Türkçede ön seste y. *Turkish Studies*, 8 (1), 685-710.

Arslan-Erol, H. (2018). *Kilis ili ağızları*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi KİTAM Yayınları.

Arslan-Erol, H. (2020a). *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti projesi üzerine*. Tansü, Y. E. (Ed.) *İbn Haldun anısına Türkiye ve Türk dünyası araştırmaları-VI,* (s. 133-146). Ankara: İksad Yayınları.

Arslan-Erol, H. (2020b). *Suriye Türkmen Türkçesi ağız bölgeleri*, Öbek, A. İ. ve diğerleri (Ed.) *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı* (s. 331-346). Ankara: Kesit Yayınları.

Dağ, A. E. (2010). *Halep Türkmenleri*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=veR1mHu9yoWjwcVUjCEoPMAWZTa67ARlYZeUdxIqQLMran8OK7s5GI2OdarNwXHy

Eckmann, J. (1965). Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 12, 35-41.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Gökdağ, B. A. (2012). Irak Türkmen Türkçesinin şekil bilgisine dair notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 1 (1), 113-123.

Gülsevin, G. (2008). Türkiye Türkçesi ağızlarında Kıpçakça denilen unsurlar üzerine 2: (ç>ş değişmesi). *Turkish Studies*, 3 (3), 378-387.

Kafalı, M. (1973). Suriye Türkleri-I. *Töre Dergisi*, 2 (21), 32-35.

Karaca, V. İ. (2023). *Çağdaş Türk lehçelerinde ünsüzler*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karahan, L. (2003). Türkiye Türkçesi ağızlarında ş>s değişmesi ve Çalış beldesi (-Haymana) ağzı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (*13*), 41-61.

Karahan, L. (2014) *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kirişçioğlu, F. (2013). Suriye'de iç savaş sürerken *Suriye Türkleri, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü,* Rapor: 1, Ankara.

Koç, K., vd. (2003). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Korkmaz, Z. (1971). Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, J. (2009). *Hatay ili ağızları*. Adana: Karahan Kitabevi.

Tanç, M. (2008). Türkiye Türkçesi ağızlarında çağdaş Kıpçak lehçeleriyle ortaklık gösteren s>h değişimi üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati ikinci cilt c-e.* Ankara: *TÜBA Yayınları.*

Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Umar, Ö. O. (2002). Suriye Türkleri. *Türkler*. (C. XX), 594-602, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yıldırım, F. 2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yücel, B. (2008) Türkiye'deki göçmen ağızlarında görülen Kıpçak lehçelerine özgü ñ>g değişmesinin sınırları üzerin. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1610550*

Tasvir Fiillerine Tarihî Türk Lehçeleri Bağlamında İşlevsel Bir Bakış: *Hurşîd-nâme* Örneği

A Functional Overview of Descriptive Verbs in the Context of Historical Turkish Dialects: The Example of Hursid-name

Muhammet Raşit ÖZTÜRK[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0644-1336

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 31 Aralık 2024
Kabul tarihi: 23 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Tasvir fiilleri,
Kurallı birleşik fiiller,
Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa,
Hurşîd-Nâme,
İşlev.

ÖZ

Kendilerine has işlevleri ve kullanılış biçimleriyle birleşik fiiller içinde özel bir yere sahip olan tasvir fiilleri, anlamı üzerinde taşıyan esas fiillere zarf-fiil eklerinin yardımıyla bağlanarak bu fiilleri çeşitli yönlerden tasvir etme görevini üstlenen yardımcı fiillerdir. Söze bir incelik, ifadeye bir çeşitlilik kazandıran bu yardımcı fiiller, kaynaklarda "yeterlilik", "süreklilik", "tezlik", "yaklaşma" ve "uzaklaşma" fiilleri gibi başlıklarla dikkatlere sunulmaktadır. Bu tasnifte kullanılan isimlendirmelerde, tasvir fiillerinin öncü işlevlerinin dikkate alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu tasvir fiillerinin çok çeşitli işlevler bildirdiği, bu çeşitliliğin Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde tespit edilebildiği görülmektedir. Örneğin yeterlilik fiillerinin "güç yetirme" işlevinin yanında "ihtimal, rica, acıma, temenni" gibi daha pek çok işlevi mevcuttur. Süreklilik fiilleri ise, "süreklilik" öncü işlevinin yanında "istek, tavsiye, öğüt, tezlik" gibi işlevler bildirebilmektedir. Aynı şekilde tezlik fiillerinin "tezlik, hemen vuku bulma, kolaylıkla olma" işlevlerinin yanında "istek, temenni, dua" işlevlerinde kullanıldığı da Türkçenin hemen her döneminde görülebilen bir durumdur. Bu işlevsel zenginliğin sınırlarını ortaya koymak üzere, bilhassa tarihî metinler üzerinde yapılacak araştırmalar önem arz etmektedir. Bu dikkatin bir mahsulü olarak ortaya konulan bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi müelliflerinden olan Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)* adlı eserinde kullanılmış olan tasvir fiilleri, işlevsel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Bu incelemeden elde edilen bulgular, tasvir fiillerinin çok çeşitli görünümlerle kullanılabildiğini bir kere daha ortaya koymaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: December 31, 2024
Accepted: April 23, 2025

Keywords:
Descriptive verbs,
Regular compound verbs,
Seyhoglu Sadruddin Mustafa,
Hursid-Name,
Function.

ABSTRACT

Descriptive verbs have a special place among compound verbs with their unique functions and usage patterns. These auxiliary verbs are attached to the main verbs that carry the meaning with the help of adverbial-verb affixes and describe these verbs in various ways. These auxiliary verbs, which add subtlety and variety to the expression, are evaluated in the sources under the titles of "proficiency", "continuum", "haste", "approach" and "distancing" verbs. It is understood that the nomenclature used in this classification takes into account the leading functions of descriptive verbs. However, these descriptive verbs have a wide variety of functions. This diversity can be detected in historical and contemporary periods of Turkish. For example, proficiency verbs have many other functions such as "possibility", "request", "pity", "wish" in addition to the function of "being able to afford". Continuum verbs, on the other hand, can express functions such as "request", "recommendation", "advice", "urgency" in addition to their "continuum" function. It is a situation that can be seen in every period of Turkish that the verbs of haste, which report the functions of "being immediately and easily", are also used in the functions of "request", "wish" and "prayer". In order to reveal the limits of this functional richness, research on historical texts is particularly important. In this study, the description verbs used in the *Hursid-name (Hursid u Ferahsad)* of Seyhoglu Sadruddin Mustafa, one of the Old Anatolian Turkish writers, are analyzed from a functional point of view. The findings of this analysis reveal once again that descriptive verbs can be used in a wide variety of functions.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: muhammet.ozturk@erzurum.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Verbs, which have a unique place among word types, are a type of word that expresses an process, action or situation, and contributes to the formation of the basic elements of expression by being present in the sentence in inflected or uninflected form. This word type is analysed under three headings as simple, derived and compound verbs in terms of structural features. The descriptive verbs, which draw attention as an element of compound verbs, are auxiliary verbs that are added to the main verbs carrying the meaning with the help of some gerundium suffixes and describe them in various aspects. These auxiliary verbs, which add subtlety and variety to the expression, are evaluated in the sources under the titles of "proficiency", "continuum", "haste", "approach" and "distancing" verbs. Proficiency verbs, which can be identified from the Orkhon Turkish period onwards, have a rich functional appearance. *Bil-, u-* (It has been fused with the gerundium suffix since the Karakhanid Turkish period.) and *al-* were used as proficiency verbs in the historical process. Continuum verbs, which are encountered from the Orkhon Turkish period onwards, draw attention with their structural diversity. These descriptive verbs, many of which reveal the function of continuum, are as follows: *Ṭur-/dur-, ḳal-, kör-/gör-, kel-/gel-, ḳo-/ḳoy-, bar-/var-, yöri-/yoru-/yürü-*. The first written examples of the description verb expressing haste were also found in the Orkhon Turkish period. The verb of haste, which manifested itself only in the form of *bėr- (>ver-)* in this period, gained diversity in the following historical periods. *Kör- (>gör-), al-, kel- (>gel-), ḳop-, ḳo-/ḳoy-* and *bar-* were used as the verbs of haste in historical periods. The descriptive verb, which expresses approach, also appeared for the first time in the Orkhon Turkish period. There are sources that say that the verb *bar- (>var-)* was a verb of approach in this period. During the Karakhanid Turkish period, the verb *yaz-* was formed as a verb of approach and was frequently used in the following historical periods. Apart from these descriptive verbs, it is also mentioned in the sources that the descriptive verbs *ṭur- (>dur-)* and *bar-* are also used as verbs of approach. The verb of distancing, which is not as widely used as other descriptive verbs and formed by the formulaicity of the verb *git-*, is one of the forms specific to Old Anatolian Turkish.

In addition to their primary functions, the above-mentioned types of descriptive verbs are used in many different functions. For example, proficiency verbs have many other functions such as "possibility", "request", "pity", "wishful thinking" in addition to the function of "being able to afford". Continuum verbs, on the other hand, can express functions such as "request", "recommendation", "advice", "urgency" in addition to their "continuum" function. Likewise, in addition to the functions of "being immediately and easily", the verbs of haste also have the functions of "request", "wishful thinking" and "prayer". This functional diversity of descriptive verbs has been analysed in many studies and the findings have been presented for attention. In addition, new studies to be carried out especially on historical texts will contribute to the formation of new perspectives. This study, which was written as a result of this attention, deals with the description verbs in the *Hursid-name (Hursid u Ferahsad)* of Seyhoglu Sadruddin Mustafa, one of the important writers of the Old Anatolian Turkish period. Firstly, all the description verbs in *Hursid-name* were identified, and then these description verbs were evaluated from a functional point of view. The findings reached as a result of this evaluation are as follows:

A total of 166 descriptive verbs are used in the work *Hursid-name*. Of these, 83 (50%) are verbs of proficiency. In the work, *bil-* and *u-* (Fused with gerundium suffix.) descriptive verbs draw attention as proficiency descriptive verbs. Among these descriptive verbs, the verb *bil-* is used in the functions of "being able to afford", "not being able to afford", "unfortunateness, misfortune". The descriptive verb *u-*, which is fused with the gerundium suffix, is used in various functions such as "not being able to afford", "inability, incapableness", "unfortunateness, misfortune", "mercy, pity", "wishful thinking, prayer", "doing a job in its natural course" and "voluntariness". Among these functions, the function "not being able to afford" is used in 35 different places. This usage, which corresponds to 21% of the total usage, is the busiest usage in the text.

The auxiliary verbs used as continuum descriptive verbs in Hurşîd nâme are *ṭur-/dur-, gör-, gel-* and *ḳal-*. All of these descriptive verbs, which are used 43 times in the text, reveal the function of continuum. In addition to its continuum function, it was also found that the descriptive verb *gör-* was used in the functions of "advice, counsel". Also noteworthy are the compound verbs *örü ṭur-* (stand up), *ṭuru gel-* (stand up) ve *ṭaŋa ḳal-* (be astonished), which are formed and formulaicitied with continuum imagery verbs.

In *Hursid-name*, the most common verb used in the expression of haste is the descriptive verb *gel-*. The verb *gel-* constitutes 50% (20 pieces) of the 40 times of the verbs of haste in the text. In addition, the descriptive verb *vėr-* is also in common use in the text. However, the descriptive verb *vėr-* is used in the text in the functions of "crave, prayer, wishful thinking" rather than "suddenness". In addition to these descriptive verbs, the verbs *gör-* and *ḳo-* are also used in a few instances as a verb of haste.

Giriş

Bir ya da birden çok heceli ses gruplarından oluşan, tek başına kullanıldıklarında zihinde somut veya soyut bir kavrama karşılık gelen veya somut ve soyut kavramlar arasında geçici ilişkiler kurmaya yarayan dil birimleri olan (Korkmaz, 2017a, s. 174) ve dilin örgüsünü oluşturan (Aksan, 2015/III, s. 15) kelimeler; yapı, görev ve nitelik bakımından isim, fiil, zamir, sıfat, zarf, edat, bağlaç, ünlem gibi çeşitli türlere ayrılırlar. Bu türler arasında kendine mahsus bir yere sahip olan fiil; bir oluş, kılış veya durumu ifade eden, cümle içinde çekimli veya çekimsiz hâlde bulunarak anlatımın temel unsurlarının oluşumuna katkıda bulunan, bir yanıyla hareket ve zamana delalet edip (Şemseddin Sami, 2015, s. 353) bir yanıyla varlıktaki değişimi ortaya koyan (Karaağaç, 2013, s. 389) bir kelime türüdür. Kaynaklarda *yapıları, içerikleri, anlamları, kılınış biçimleri* ve *çatıları* dikkate alınarak farklı sınıflandırmalara tabi tutulan fiiller (Bu sınıflandırmalar için bk. Korkmaz, 2009, s. 528-538, Banguoğlu, 2011, s. 408-419, Eker, 2019, s. 318), yapı özellikleri bakımından *basit, türemiş* ve *birleşik fiiller* olmak üzere üç başlık altında incelenirler. Daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, kök durumunda bulunan fiiller basit fiillerdir: *oku-, yaz-, bak- vd.* Yapım ekleri vasıtasıyla genişletilerek sözlük elemanı olan, kökteki anlamdan daha farklı bir anlam bildiren fiiller ise türemiş fiil olarak değerlendirilir: *dile-, anla-, aldır- vd.* Basit ve türemiş fiillerden farklı bir görünüş sergileyen birleşik fiiller ise bir esas fiil, isim veya isim görünümündeki sıfat-fiil yahut bir zarf-fiil ile bir yardımcı fiilin birleşmesi ve anlamca kaynaşmasından oluşmuş yapılardır. Söz dizimsel düzlemde asıl anlamı taşıyan isim veya fiil unsuru başta, anlamını yitirmiş ve bu yönüyle bir gramer ögesi değeri taşıyan yardımcı fiil ise sonda yer alır (Daşdemir, 2014, s. 44). Anlam kaymasına uğramış ve deyimleşmiş birleşik fiillerde yardımcı fiille birlikte birleşiğin diğer unsurları da anlamını yitirebilse de söz dizimsel sıralama değişmemektedir.

Birleşik fiiller, yapısal ve işlevsel hususiyetlerinin farklılığı göz önüne alınarak çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmaların ana hatları kaynak kitapların pek çoğunda ortaklık arz etmektedir[1]. Buna göre birleşik fiiller; "isim + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller", "sıfat-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller", "zarf-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" ve "anlamca kaynaşıp deyimleşmiş birleşik fiiller" olarak sınıflara ayrılabilir (Korkmaz, 2009, s. 792-837, Karahan, 2023, s. 96-105, Daşdemir, 2014, s. 44-52).

"İsim+yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" birleşik fiillerin görece en sık kullanılan bölüğüdür. Bu kuruluşta isim unsurunu fiilleştirmek üzere *et-, ol-, kıl-, yap-, eyle-, buyur-* gibi yardımcı fiillerden istifade edilir. Müstakil olarak bir oluş ve kılış bildirmeyen bu

[1] Bununla birlikte bazı kaynak kitaplarda farklı tasnifler de yapılmıştır. Tahsin Banguoğlu (2011, s. 482-494), "Fiil" başlığı altındaki müstakil bölümlerde "karmaşık fiiller"i ve "tasvir fiilleri"ni ele almış, "Birleşik Fiil Tabanları" başlığını taşıyan farklı bir bölümde ise "deyimleşmiş birleşik fiiller" ile "isim + yardımcı fiil kuruluşundaki birleşik fiiller"i karışık olarak işlemiştir (2011, s. 310-318). Necmettin Hacıeminoğlu (2016, s. 312-313) birleşik fiilleri "fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" (tasvir fiilleri) ve "isim + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" *(adam ol-, dua et- vd.)* olmak üzere iki başlıkta incelemiştir. İkinci başlık altında ayrıca deyimleşmiş birleşik fiillere de *(canı çık-, hasta düş-)* değinmiştir. Muharrem Ergin'in (2009, s. 386-387) ve Günay Karaağaç'ın (2012, s. 471-476) tasnifleri de Hacıeminoğlu'nun tasnifine yaklaşmakta, yalnızca deyimleşmiş birleşik fiillere değinmemeleriyle ondan ayrılmaktadır. Süer Eker (2019, s. 366-367) birleşik fiilleri "tasvirî fiiller", "isim + yardımcı fiil kuruluşundaki birleşik fiiller" ve "diğer birleşik fiiller" olmak üzere üçe ayırmış, "karmaşık fiiller"i de "diğer birleşik fiiller" içinde zikretmiştir. Jean Deny'in tasnifi ise (2012, s. 437-452) farklı ana hatlara sahiptir. Deny, birleşik fiilleri "katmerli fiiller" ile "birleşik fiiller" olarak iki ana başlığa ayırmıştır. Karmaşık fiiller ile tasvir fiillerini "katmerli fiiller" başlığı altında işleyen Deny, "isim + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller"i ise "birleşik fiiller" başlığı altında değerlendirmeyi uygun görmüştür.

yardımcı fiiller, isim unsuruyla kaynaşarak daha özel bir anlam ifade etmektedir: *acele et-, hasta et-, ifade et-, esir ol-, pişman ol-, adam ol-, mecbur kıl-, namaz kıl-, hareket yap-, gösteriş yap-, emreyle-, kabul buyur- vd.*

Kaynaklarda "karmaşık fiiller"[2] olarak da zikredilen (Korkmaz, 2009, s. 801, Banguoğlu, 2011, s. 482, Karaağaç, 2013, s. 525-526, Daşdemir, 2014, s. 46) "sıfat-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" işlevleri bakımından üç gruba ayrılmaktadır. "Öncelik Fiilleri" olarak da bilinen ilk grup /-mXş ol-/ yapısıyla kurulur ve bu kuruluşla eylemin içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiği veya gerçekleşeceği ifade edilmiş olur: *bitirmiş ol-, duymuş ol- vd.* /-r, -Ar, -Xr, -mA-z ol-/ yapısıyla kurulan ikinci grup ise "alışkanlık fiilleri"dir. Bu kuruluşla eylemin bir alışkanlık hâlinde bir süredir yapıldığı veya yapılmadığı ifade edilmiş olur: *gider ol-, sormaz ol- vd.* Karmaşık fiillerin üçüncü ve son grubunu ise "niyet fiilleri" oluşturur. /-(y)AcAK, -(y)AsI ol-/[3] yapısıyla kurulan bu birleşik fiillerde eylemin henüz gerçekleşmediği; bir niyet, bir yeltenme durumunda olduğunun ifadesi mevcuttur: *gidecek ol-, yapacak ol- vd.*

"Zarf-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller", anlamı üzerinde taşıyan bir esas fiil ile bu esas fiildeki anlamı tasvir eden, onu çeşitli yönlerden betimleyen ve bu özellikleriyle "tasvir fiili" olarak adlandırılan bir yardımcı fiilin birleşiminden oluşmaktadır. Bu kuruluşta esas fiil, yardımcı fiile zarf-fiil ekleri vasıtasıyla bağlanmaktadır[4].

"Anlamca kaynaşıp deyimleşmiş birleşik fiiller" ise dilin konuşurları tarafından kullanıla kullanıla özel anlamlar kazanan ve çeşitlenen, bu yönleriyle söz varlığına büyük bir zenginlik katan birleşik fiillerdir (Korkmaz, 2009, s. 837). Bu kuruluştaki birleşik fiillerde genellikle unsurların tamamının esas anlamlarını yitirdiği, yeni ve bağımsız bir anlamın ortaya çıktığı görülür: *can at-, boyunun ölçüsünü al-, feleğin çemberinden geç-, kan gövdeyi götür-, yer yerinden oyna- vd.*

Tasvir Fiilleri

Tasvir fiilleri, kaynaklarda "kurallı birleşik fiiller" (Demir, 2004, s. 103), "özel birleşik eylemler" (Gencan, 2001, s. 340) ve "ulaçlı birleşik eylemler" (Hatiboğlu, 1972, s. 45, Hengirmen, 1995, s. 268) olarak da adlandırılan birleşik fiillerin bünyesinde bulunan yardımcı fiilleri ifade etmektedir[5]. "İkincil yardımcı fiiller[6]" olarak dikkat çeken, kendileri de birer esas

---

[2] Günay Karaağaç (2013, s. 526), tasvir fiilleri ile kurulan birleşik fiilleri de "karmaşık fiiller" içinde değerlendirmektedir.

[3] Zeynep Korkmaz (2009, s. 806), bu yapılara /-(y)XcX ol-/ ve /-(X)msAr ol-/ yapılarını da eklemiştir. /-(y)XcX ol-/ yapısını Tahsin Banguoğlu da (2011, s. 485) zikretmektedir.

[4] "Zarf-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller" hakkında sonraki başlıklarda detaylı bilgi verilecektir.

[5] Böyle olmakla birlikte, "tasvir fiili" teriminin farklı değerlendirmelere tabi tutulduğu da görülmektedir. Zeynep Korkmaz (2017a, s. 224), Tahsin Banguoğlu (2011, s. 488), Vecihe Hatiboğlu (1972, s. 45), Kaya Bilgegil (1963, s. 280-281), Nurettin Koç (1990, s. 279), Mehmet Hengirmen (1995, s. 268), Necati Demir (2004, s. 104), Hatice Şahin (2000/2001, s. 97), Süer Eker (2019, s. 366) ve Dilek Ergönenç Akbaba (2015, s. 579) gibi araştırmacılar birleşik fiilin tamamının bir "tasvir fiili" olduğunu söylemektedir. Annemarie von Gabain (1953, s. 19), Leyla Karahan (2023, s. 102), Haydar Ediskun (1992, s. 228-229) ve Filiz Meltem Erdem Uçar (2016, s. 23) gibi araştırmacılar ise birleşik fiilin yardımcı fiil unsuruna "tasvir fiili" demektedir. Bu kuruluşlarda esas fiilin anlamını "tasvir eden" unsur, yardımcı fiillerdir. Dolayısıyla bu yardımcı fiillere "tasvir fiili" demek daha uygun görünmektedir. Bu yardımcı fiillere "tasvirci yardımcı fiil" (Korkmaz, 2017a, s. 224) ve "tasvir ek fiili" de (Kuş 2018b, s. 77) denilmektedir. Bu isimlendirmelerden de anlaşılacağı üzere bu yardımcı fiiller tasvir etme işlevine sahiptir yani "tasvir fiili"dir. *Gelebil-* gibi bir yapıda *gel-* fiiline "tasvir edilmiş fiil", yapının tamamına ise "birleşik fiil" yahut "tasvirli birleşik fiil" demek gerekmektedir.

[6] Zeynep Korkmaz (1959, s. 107) yardımcı fiilleri "esas yardımcı fiiller" ve "ikincil yardımcı fiiller" olmak üzere

fiil olmakla birlikte anlamlarından uzaklaşmış bulunan bu yardımcı fiiller, anlamı üzerinde taşıyan esas fiillere zarf-fiil eklerinin[7] yardımıyla bağlanarak o fiilleri çeşitli yönlerden tasvir etme görevini üstlenirler. Hareketin zaman çizelgesindeki yerini belirten, yani kiplik değerini işaretleyen ve hareketin ortaya çıkışı sırasındaki niteliğini belirten tasvir fiilleri (Ergönenç Akbaba, 2015, s. 583), esas fiile bir anlatım gücü, ifade kıvraklığı ve anlam inceliği kazandırmakta (Demir, 2004, s. 104), esas fiildeki oluş ve kılışın tarzını göstermektedir (Uysal, 2012, s. 346). Tasvir fiillerinin esas fiildeki anlama katkı sunması ve çoğunlukla kendi anlamlarının dışında kullanılması, bunların "yardımcı unsur" olarak esas unsur olan fiillere hizmet ettiklerine işarettir. Bu durum ise tasvir fiillerini görev ve kullanılış bakımından eklere yaklaştırmaktadır. Örneğin *gel-i+ver-* birleşik fiilindeki *ver-* tasvir fiili, esasen bir fiil şeklinin ek olarak görevlendirilmesiyle kullanılan bir unsurdur.

Tasvir fiilleri, bildirdikleri işlevlere göre farklı sınıflara ayrılmaktadır[8]. Yeterlilik işleviyle ön plana çıkan ve bundan ötürü "yeterlilik fiili" olarak adlandırılan *bil-* tasvir fiili, esas fiile /-(y)A/ zarf-fiil ekiyle bağlanmakta ve yeterlilik işlevinin yanı sıra; ihtimal, rica, tavsiye gibi pek çok işlev bildirmektedir: *gelebil-, okuyabil- vd.* Türkçenin tarihî dönemlerinde *u-, al-* gibi tasvir fiilleri de yeterlilik işlevleriyle dikkat çekmektedir (bk. *Yeterlilik Fiilleri*).

Üzerine eklendiği esas fiile süreklilik arz eden bir oluş veya kılış anlamı katan *kal-, dur-, gel-, gör-, koy-* tasvir fiilleri ise "süreklilik fiilleri"ni oluşturur. Bu fiiller esas fiile /-(y)A/ ve /-(y)Xp/ zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır[9]: *bakakal-, bekleyedur-, söylenegel-, alıkoy-, sevmeyegör-, ağlayıp dur-, uyuyup kal- vd.* Türkçenin tarihî dönemlerinde *bar- (>var-), ḳo-, yöri/yoru- (>yürü-)* gibi tasvir fiilleri de süreklilik işlevleriyle dikkat çekmektedir (bk. *Süreklilik Fiilleri*).

Eylemin çabucak, kolaylıkla yapıldığını bildiren *ver-* tasvir fiili ise "tezlik fiili" olarak dikkat çekmektedir. Esas fiile /-(y)X/ zarf-fiil eki ile bağlanan *ver-* fiili, çabukluk ve kolaylıkla yapma işlevlerinin yanı sıra rica işlevinde de kullanılmaktadır: *alıver-, götürüver- vd.* Türkçenin tarihî dönemlerinde *kel- (gel-), ḳop-, kör- (>gör-), ḳo-* ve *bėr- (>ver-)* gibi tasvir fiilleri de tezlik işlevleriyle dikkat çekmektedir (bk. *Tezlik Fiilleri*).

---

ikiye ayırmaktadır. Ona göre *Ol-, i- (<er-)* ve *tur-* gibi yardımcı fiiller, bir ismin üzerine gelerek onu fiil kalıbına sokan esas yardımcı fiillerdir. İkincil yardımcı fiiller ise aslında esas fiil oldukları hâlde kullanım sahasında bu özelliklerini kaybedip bazı anlam incelikleri kazanarak yardımcı fiil hâline gelmiş olan fiillerdir.

[7] Güncel çalışmaların tamamına yakınında tasvir fiilleriyle kurulmuş birleşik fiillerde bağlantıyı zarf-fiil eklerinin kurduğu konusunda fikir birliği vardır. Fakat Haydar Ediskun (1992, s. 229) ve Kaya Bilgegil (1963, s. 280-281) bu zarf-fiil eklerinden olan /-(y)A/ ekini "istek kipi" olarak değerlendirmektedir. Bilgegil'e göre (1963, s. 281) diğer ünlüler ise birer sesten ibarettir. Nurettin Koç (1990, s. 279) bu ünlülere "ek", Tahir Nejat Gencan (2001, s. 341) ise "ünlü harf" demekle yetinmiştir. Nadir İlhan ise (2001, s. 180-182) günümüzde tek ünlülü zarf-fiil yapılarının olmadığını ve tasvirî fiillerdeki eklerin de zarf-fiil eki işlevi taşımadığını belirterek bu eklerin semantik değil fonetik bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını yani bağlayıcı ünlü/bağlantı ünlüsü olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. İlhan'ın görüşüne "Birleşik fiillerin birinci kelimesi ünlü ile bittiğinde arada y ünsüzü türemektedir: *Ağlayı verdi* gibi. Bu fiilde ünlüye 'bağlayıcı ünlü' dersek y ünsüzüne ne diyeceğiz?" diyerek itirazda bulunan Sadettin Özçelik'e göre ise bu ekler kalıplaşmaya uğradıkları için bugün zarf-fiil eki oldukları tam sezilememesine rağmen esasen birer zarf-fiil ekidir (2002, s. 822-823).

[8] "Yeterlilik, süreklilik, tezlik, yaklaşma ve uzaklaşma" fiilleri, kaynaklarda "zarf-fiil + yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller"in alt başlığı olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeyle birleşik fiilin tamamına "yeterlilik / süreklilik / tezlik / yaklaşma / uzaklaşma" fiili denilmiştir (Korkmaz, 2009, s. 811-812, Banguoğlu, 2011, s. 489-493, Hatiboğlu, 1972, s. 45). Fakat esas fiile "yeterlilik / süreklilik / tezlik / yaklaşma / uzaklaşma" anlamlarını katan unsurlar *bil-, kal-, dur-, gel-, gör-, koy-, ver-, yaz-, git-* gibi yardımcı fiillerdir. Dolayısıyla bu yardımcı fiillere "yeterlilik / süreklilik / tezlik / yaklaşma / uzaklaşma" fiili/fiilleri demek daha doğru olacaktır.

[9] *Alıkoy-* örneğinde ise /-ı/ zarf-fiil eki bağlantıyı sağlamıştır.

Bir eylemin gerçekleşmesine çok az kaldığının ifadesi olan *yaz-* tasvir fiili ise "yaklaşma fiili"dir. *Yaz-* tasvir fiili esas fiile /-(y)A/ zarf-fiil ekiyle bağlanmaktadır: *öleyaz-, düşeyaz- vd.* Eylemin içinde bulunulan zamandan uzaklaştığını bildiren *git-* tasvir fiili ise "uzaklaşma fiili" olarak bilinmektedir. Uzaklaşma fiili, esas fiile /-(y)A/ ve /-(y)Xp/ zarf-fiil ekleri ile bağlanmaktadır: *olagit-, sönüp git- vd.*

Yeterlilik Fiilleri

Yeterlilik, bugün Türkiye Türkçesinde işlek bir kullanıma sahip olan *bil-* fiilinin, Türkçe Sözlük'te yer alan *"Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak."*, *"Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak."* ve *"Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek."* (Türk Dil Kurumu, 2009, s. 272) esas anlamlarından fazla uzaklaşmayarak kurmuş olduğu bir tasvir fiili türüdür[10]. Esas olarak yeterlilik (ve olumsuz yapılarda yetmezlik) işleviyle ön plana çıkan bu tasvir fiili, kullanım sıklığının da etkisiyle işlevsel bir çeşitlilik kazanmıştır. Bahri Kuş (2018a), tarihî Türk lehçelerindeki tasvir fiillerini işlevsel olarak incelediği doktora tezinde bu çeşitliliğin sınırlarını başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Kuş'un çalışmasında (2018a, s. 472-474) *bil-* tasvir fiilinin tarihî lehçelerdeki *ihtimal, iktidar, imkân* ana işlevlerinin yanında tam 85 alt işlevinin olduğu ortaya konulmuştur. *Bil-* tasvir fiilinin işlevleri üzerine kaleme alınan çalışmalardan biri de Funda Kara'ya aittir (2011). Bu tasvir fiilinin Türkiye Türkçesindeki işlevlerine değinen Kara, çalışmasında *yeterlik, yetenek, yetmezlik, ihtimal, kılamama ihtimali, kılmama ihtimali, rica, izin, tavsiye, yasak, zıtlığa hazırlık ve inanmama, hayret* ve *iltifat* işlevlerini dikkatlere sunmuştur (2011, s. 1429-1434).

İşlevsel zenginliğiyle dikkat çeken *bil-* tasvir fiili, Türkçenin ilk yazılı dönemi olan Köktürkçe döneminde henüz tasvir fiili görünümüne evrilmemiştir. Her ne kadar Orhon yazıtlarında *"Nėŋ nėŋ sabım ėrser beŋgü taşḳa urtum. Aŋar* ***körü biliŋ.****" (Söyleyecek her ne sözüm var ise ebedî taşa kazıdım. Ona bakarak bu sözleri öğrenin.)* (KT G11 / Tekin, 2014, s. 22-23) cümlelerinde zarf-fiil kuruluşunda olan bir yapının ardından gelip biçimsel olarak bir birleşik fiil kurmuş olsa da bu kullanımda *bil-*, işlevsel olarak tasvir fiili görünümünde değildir. Köktürkçe döneminde yeterlilik işlevini taşıyan tasvir fiili *u-* fiilidir. Bu fiil, muhtemelen yeterlilik fiilinin en eski biçimidir (Demir, 2004, s. 106). "Güç yetirmek, muktedir olmak" anlamlarını taşıyan *u-*, bir eylemin yapılabileceğini bildirmektedir (Tekin, 2016, s. 96): *"Türük bodun ėliŋin törügin kim* ***artatı udaçı ėrti****?" (Türk halkı, senin devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilir?)* (BK D19 / Tekin, 2014, s. 56-57).

Bil- fiili Uygur Türkçesi döneminde de tasvir fiili olarak kullanılmamıştır. Bu dönemde yeterlilik işlevini taşıyan tasvir fiillerinden biri yine *u-* fiilidir (Gabain, 2000, s. 110, Eraslan, 2012, s. 516): *"Ḳan inçė tėp yarlıġḳadı:* ***Tıdu umadam****!" (Han şöyle açıkladı: Onu engelleyemedim!)* (PKPH XXVII/2-3 / Hamilton, 2020, s. 44). *Er-* ve *bol-* fiilleri de, *u-* fiili kadar olmasa da, yeterlilik işleviyle kullanılmıştır: ***ḳılġu ėr-/ ḳılġuluḳ ėr-*** (yapabilmek) (Gabain, 2000, s. 109), *"Munça teŋlig ulsuz tüpsüz yėrtinçül[er]teki taġ ış tam suzaḳ sögüt ıġaç yağız yėr suv sütte ulatılarıġ yomḳını yıġıp par(a)manuḳyaların sanap neteg* ***bilgeli bolmaz ėrser*** *ançulayu [o]ḳ yme..." (Böyle sonsuz yerlerdeki dağları, otlakları, surları, köyleri, ağaçları, kahverengi toprağı, suyu ve sütü, âlemlerdeki her şeyi bir araya toplayıp zerrelerini sayamayacağımız gibi...)* (AY-I 61-67 / Zieme, 1996, s. 72). *"Tavraḳ* ***barġalı bolmadı****." (Çabuk ilerlemek mümkün değildi.)* (Erdal, 2004, s. 259; Taş, 2023, s. 44). Bu fiillerin yanında *boltuk-*

[10] Gabain (1953, s. 24; 2000, s. 89), *bil-* fiilinin esas anlamlarından tam olarak uzaklaşmadığını dikkate alarak bu fiili tasvir fiili olarak değerlendirmemiştir. Ona göre *bil-* fiili, ikili birleşik fiil kuruluşundaki yardımcı fiillere eş bir kullanıma sahiptir ve bir "modal yardımcı fiil" olarak değerlendirilmelidir.

yardımcı fiili de *bol-* yardımcı fiili yerine yeterlilik/olasılık işlevlerinde kullanılmıştır (Tekin, 2013a: 486): *"Ol ḳoḳlarnıŋ saḳışın* ***sanaġalı boltuḳmaz***[11]*." (O tozların sayısını saymak mümkün değildir.)* (Eraslan, 2012, s. 445).

Bil- fiili, ilk defa Karahanlı Türkçesi döneminde kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig*'de bir tasvir fiili olarak kullanılmıştır (Korkmaz 1959, s. 115): *"***Ṭuta bilse** *devlet tezümez ṭurur / Ḳalı tezse tegmez yana terk kezig" (İnsan tutabilirse mutluluk kaçamaz, kalır. Eğer kaçarsa sıra sana yine tez gelmez.)* (KB 713 / Arat, 2008, s. 204-205). Aynı fiil, *Atebetü'l-Hakâyık*'ta da yeterlilik işleviyle karşımıza çıkmaktadır: *"Aḳı er biligni* ***yete bildi*** *kör" (Bak, cömert kişi bilgiyi beraberinde götürebildi.)* (AH 237 / Arat, 2006, s. 59). Bu kullanımlarla birlikte *u-*[12] fiilinin de yeterlilik tasvir fiili olarak bu dönemde kullanımı devam etmiştir: *"Nėçe ked er ėrse yoŋaġ tıŋlamaz / Ozunçı ara kirse* ***sernü umaz****" (Kişi ne kadar olgun ve iftiralara kulak asmaz biri olsa bile, iftiracı araya girince sabredemez.)* (KB 5863 / Arat, 2008, s. 972-973). Bu örneklerine rağmen, *u-* fiili, Karahanlı Türkçesi döneminde yavaş yavaş yardımcı fiil olarak kullanımdan çıkmış ve zarf-fiil ekiyle birleşerek ekleşmiştir (Korkmaz 1959, s. 110): *"Ḳamuġ ḳazġanıġlı ajun mālını /* ***Yėyümedi*** *bardı körüŋ ḥālini" (Dünya malını kazananların hâllerini görün ki, kazandıklarını yiyemeden gittiler.)* (AH 273-274 / Arat, 2006, s. 62). *Al-* tasvir fiili de Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilen yeterlilik tasvir fiillerindendir (Güner, 2008, s. 418): *"Yana* ***saḳnu aldı*** *kör Ögdülmişig" (Sonra birdenbire Ögdülmiş'i hatırlayabildi.)* (KB 1577 / Arat, 2008, s. 340-341). Bu tasvir fiillerinin yanında *"bol-"* tasvir fiili de *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de yeterlilik işleviyle kullanılmıştır (Erdal, 2004, s. 259; Taş, 2023, s. 45): *"Telim sözüg* ***uḳsa bolmas****, yalım ḳaya* ***yıḳsa bolmas****." (İnsan saçma sözü anlayamadığı gibi dağın yalçın kayalarını da yıkamaz.)* (DLT 453 / Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 356); *"Nėçe kördüm ėrse isizler işi /* ***Ozu bolmadı*** *ay biliglig kişi" (Ey bilgili kişi! Kötülerin işinin asla ileri gidemediğini kaç defa gördüm)* (KB 248 / Arat, 2008: 128).

Bil- fiilinin yeterlilik tasvir fiili olarak kullanımı Harezm Türkçesi döneminde de devam etmiştir: *"***Ṣabur ḳılu bilmediler***." (Sabredemediler.)* (NF 71/16 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 53), *"Soruŋ kim ḳılġanın aytu bėrsün eger* ***sözleyü bilse****." (Eğer söyleyebilirse sorun olanı biteni anlatsın.)* (KE 40r5 / Ata, 2019b, s. 94). Bu dönemde, yaygın olmamakla birlikte, *u-* fiili de olumsuz yapılarda zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olarak kendini göstermektedir (Eckmann, 2017, s. 25): *"Bizke siḥr ḳılıp ṭurur,* ***körümez-biz****, tėdi." (Bize sihir yapmıştır, göremeyiz, dedi.)* (NF 21/14 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 16). Harezm Türkçesi döneminde bilhassa olumsuz yapılarda karşımıza çıkan bir başka yeterlilik tasvir fiili ise *al-* fiilidir: *"Ḳaçḳaḳnı* ***tuta almas mu-sen****, ėldin* ***ḳava almas mu-sen****?" (Kaçanı yakalayamaz mısın? Onu memleketten kovamaz mısın?)* (KE 111v17 / Ata, 2019b, s. 236).

Kıpçak Türkçesi döneminde yeterlilik ifade eden asıl yardımcı fiil *bil-* fiili olsa da *al-* ve zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olarak *u-* fiilleri de yeterlilik fiili olarak karşımıza çıkmaktadır (Güner, 2013, s. 317-318). *Bil-* tasvir fiili olumlu ve olumsuz yapılar üzerinde tespit edilebilmektedir: *"***Ḳutula bilse** *müddeʿīler melāmetinden* ***ḳutula bilmegey****." (Kurtulabilse dahi iddia sahibinin dilinden kurtulamayacak.)* (GT 237/9 / Karamanlıoğlu, 2019, s. 118), *"***Oḳuyu bilmes** *kişi-ṭurur." (Okuyamayan kişidir.)* (İM 487b/4 / Toparlı, 2017, s. 355). *Al-* tasvir fiili ise olumsuz ifadelerde karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz 1959, s. 112): *"Ol ılan*

[11] Kemal Eraslan'ın çalışmasında *bultuk-* şeklinde verilen yardımcı fiil, Talât Tekin'e göre (2013a: 487) *boltuk-* okunmalıdır.

[12] Zeynep Korkmaz (1959, s. 111), bu dönemde *u-* fiilinin yalnızca olumsuz yapılarda karşımıza çıktığını kaydetmektedir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*'de tanıklanan *baruġay* (3789) ve *ėtügey* (4838) biçimleri, *u-* fiilinin olumlu yapılarda da kullanıldığını göstermektedir (Erdal, 2004, s. 259).

boyına yamanlıḫ ėtse cānına ***ėte almas****." (O, yılan vücuduna zarar verse de ruhuna bir şey yapamaz."* (CC 63a/33-34 / Argunşah ve Güner, 2015, s. 270-271). *U-* tasvir fiili ise dönem sözlüklerinden olan *Kitâbü'l-Efʿâl*'deki sınırlı örneklerde görülmektedir: *alumaz, ḳılumadı* (Güner, 2013, s. 318).

Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde tespit edilmiş olan *al-* fiili, Çağatay Türkçesi döneminde en sık kullanılan yeterlilik tasvir fiilidir. Oğuz Türkçesinin etkisiyle *bil-* ve zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olarak *u-* fiilleri de bu dönemde tespit edilen tasvir fiillerindendir (Argunşah, 2017, s. 210). *Al-* fiili, hem olumlu hem de olumsuz yapılar üzerinde tespit edilebilmektedir: *"Bu çemen ara* ***köre almadım*** *ḫaṭ u ḫāl ü ḳaddini" (Bu çimenlikte yüzündeki tüyleri, benleri ve endamını göremedim.)* (YE 59/4 / Köktekin, 2007, s. 94), *"Hīç kimge* ***ayta alman*** *kim nė ḥālim bar idi" (Ne hâlde olduğumu hiç kimseye söyleyemem.)* (HB 178/1 / Yıldırım, 2021, s. 236). *"İktidar ve olabilirlik iradesi"* bildiren *bil-* fiili (Eckmann, 2013, s. 115), daha çok olumsuz ifadelerde kullanılmıştır: *"Aldı köŋlümni birev kim atını /* ***Ayta bilmen*** *yār u hīç maḥrem bile" (Biri gönlümü aldı ki, onun adını eşe dosta bile söyleyemem.)* (LD 395/2 / Karaağaç, 2020, s. 274). *Bol-* fiilinin de dönem eserlerinde yeterlilik ve olasılık işlevleriyle kullanıldığı kaynaklarda zikredilmektedir (Tekin, 2013a: 484): *"****Kirgeli bolmadı****." (Girmek mümkün değildi.)* (Brockelmann, 1954, s. 249), *"Anamġa ḫod mümkin ėmes ėdi, kim mundaḳ söz* ***ayta bolġay****." (Anama bile böyle söz söylemek mümkün değildi.)* (Eckmann, 2013: 115). Bu dönemde zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-* tasvir fiilinin kullanımı ise çok seyrektir: *"Tilekini* ***ḳılumayu ṭurur miz****." (Dileğini yerine getiremeyiz.)* (SGT 88a/7 / Ergene, 2017, s. 359).

Türkiye Türkçesinin ilk tarihî dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde yeterlilik fiilinin kullanımı Türkiye Türkçesinden çok farklı değildir. Bu dönemde kullanılan yeterlilik fiillerinin *bil-* ve zarf-fiil ekiyle kaynaşmış *u-* fiilleri olduğu görülmektedir (Köktekin, 2011, s. 135). Olumlu ifadelerde sıklıkla karşımıza çıkan *bil-* fiilinin bu dönemde yaygın bir kullanımı vardır: *"Sen bu işi* ***başarı bilürseŋ*** *ėyüdür." (Sen bu işi başarabilirsen iyidir.)* (MN 22a/9 / Korkmaz, 2017b, s. 201), *"****Ulaşu bilür-iseŋ*** *ṭoġru yāra / Yār seni ulaşdura ululara" (Eğer doğru bir dosta ulaşabilirsen o seni velilere, ulu kişilere kavuşturur."* (GN 463 / Yavuz, 2000-I/1, s. 111). *Bil-* fiili, çok yaygın olmamakla birlikte, bu dönemde olumsuz ifadelerde de kullanılmıştır: *"Bir yigidüŋ ḳara ṭaġ yumrısınca mālı olsa yıġar dėrer ṭaleb eyler, naṣībinden artuġın* ***yėye bilmez****." (Bir yiğidin kara dağ kadar malı olsa ve bu malı yemeye niyetlense nasibinden başkasını yiyemez.)* (DK D3b/1-2-3 / Özçelik, 2022, s. 13), *"Ve besātīn-i maʿrifetden bir gül* ***dėre bilmez****." (Ve gönül bahçelerinden bir gül deremez.)* (GN L2B 3 / Yavuz, 2000-I/1, s. 7). *U-* fiili ise zarf-fiil ekiyle kaynaştığı için şeklen görünmese de olumsuz ifadelerde varlığını sürdürmektedir: *"Bunuŋ ḳorḳusından ayruḳ* ***deprenimeyem****." (Bunun korkusundan artık hareket edemem.)* (MN 32a/10-11 / Korkmaz, 2017b, s. 220), *"Uşbu sözden ḫālüŋi aŋlayasın /* ***Aŋlayumazsaŋ*** *āḫir ṭaŋlayasın" (Bütün bu sözlerden kendini gözden geçirip ders alasın. Eğer anlayamazsan sonunda şaşırıp kalırsın.)* (GN 1147 / Yavuz, 2000-I/1, s. 249). Dikkat edilirse son örnekte düz ünlülü *anla-* fiilinin üzerine yuvarlak "-u" yapısı gelmiştir. Dönem eserlerinin çoğunda görünen bu durum, *u-* fiilinin varlığı hususunda önemli bir işarettir. Bu eki, zarf-fiil eki ve *u-* fiilinin kaynaşmasından oluşmuş olan ortak bir biçim olarak düşünmek gerekir. Yine dönem eserlerinde düz ünlülü fiillerin üzerine gelen "u" yapısının ünlü benzeşmesiyle düzleştiği de vakidir: *"Gözlerinden dökdürür ḳan yaşları / Hīç* ***bilimez*** *ḫālini yoldaşları" (Gözlerinden kanlı yaşlar akıttığı gibi eşi dostu da hiç hâlinden anlayamaz.)* (GN 6198 / Yavuz, 2000-II/1, s. 113). Bu düzleşme, sonrasında analojik bir etkiyle diğer u'lara da tesir etmiş ve yuvarlak ünlülü fiillerin devamında da aynı yapı görünür olmuştur: *"ʿAvrat muġallaẓa and içüp* ***ınandurımazdı****." (Kadın yemin etse de inandıramazdı.)* (MN 49a-3 / Korkmaz, 2017b, s. 239). Günümüzde ise zarf-fiil ve *u-* fiilinin kaynaşmasından oluşmuş olan bu yapı, olumsuzluk ekinin ünlüsünün tesiriyle düz-geniş olarak kullanılmaktadır: *silemem, duramam vd.*

Süreklilik Fiilleri

Süreklilik fiilleri, eklendikleri esas anlamlı fiillere, belirli bir zaman içinde yapıladurma, bir zamandan beri yapılagelme veya belirli bir durumda kalakalma (Korkmaz, 2009, s. 820-821) gibi anlam incelikleri kazandıran tasvir fiilleridir. Yeterlilik tasvir fiili kadar işlevsel çeşitliliğe sahip olmayan süreklilik fiilleri, yapısal çeşitlilikleriyle dikkat çekmektedir. *Kal-, dur-, gel-, gör-, koy-* gibi farklı yapılar, süreklilik temel işlevinin çerçevesini oluştururlar. Bu fiillerden *kal-, dur-* ve nispeten *gel-* fiilleri esas anlamlarından pek fazla uzaklaşmadan süreklilik tasvir fiili hüviyeti kazanmışlardır. Yani süreklilik işlevinin bu fiillerin kavram alanları içinde olduğu görülmektedir (Ergönenç Akbaba, 2015, s. 585): *Bakakaldım (= baktım ve bir süre öylece kaldım), bekleyedurdu (= bekledi ve bekleme işinde sabit kaldı), söylenegelen (geçmişte söylenen ve o şekilde günümüze gelen) vd. Gör-*[13] ve *koy-*[14] tasvir fiilleri ise esas anlamlarından uzaklaşmış bulunan tasvir fiilleridir.

Kal-, dur- ve *gel-* tasvir fiillerinin süreklilik dışında işlevler bildirdiği de kaynaklarda zikredilmiştir. Annemarie v. Gabain (1953, s. 20), *gel-* tasvir fiilinin şaşırtıcı ve beklenmeyen bir oluş anlamı verdiğini de zikretmektedir. Bahri Kuş'un çalışmasında *kal-* tasvir fiilinin *iktidar* (2018a, s. 181) işlevine, *dur-* tasvir fiilinin *iktidar* (2018a, s. 181) işleviyle birlikte *istek* (2018a, s. 361) işlevine[15], *gel-* tasvir fiilinin ise *istek* (2018a, s. 324) işleviyle birlikte *tezlik* (2018a, s. 446) işlevine de değinilmiştir. *Gel-* tasvir fiilinin özellikle Eski Anadolu Türkçesinde *tezlik* işlevinde kullanıldığına Kâzım Köktekin (2011, s. 135), İdris Nebi Uysal (2013, s. 70) ve Hatice Şahin (2002, s. 253) gibi araştırmacılar da dikkat çekmiştir.

Süreklilik tasvir fiillerinden olan *ḳal-* ve *kel- (>gel-)* fiilleri[16], süreklilik işlevleriyle ilk defa Köktürkçe döneminde tespit edilmiştir. Tespit edilen kullanımlarda bir eylemin sürüp gittiği ya da gideceğinin ifadesi mevcuttur (Tekin, 2016, s. 95-96): *"... yurtda* ***yatu ḳalur*** *ėrti." (Yurtta yatmakta idi.)* (T D19 / Orkun, 2011, s. 106), *"****Udu keliŋ*** *tėdim, ḳodup bardım." (Ardım sıra gelin dedim, bırakıp gittim.)* (ŞU D2 / Orkun, 2011, s. 168). Bu tasvir fiillerinin yanında *yorı- (>yürü-)* fiilinin de bu dönemde süreklilik işlevinde kullanıldığı görülmektedir (Tekin, 2016, s. 96): *"Ben Selene kėçe udu yorıdım." (Ben Selenge'yi geçerek uzun süre takip ettim.)* (ŞU D4 / Orkun, 2011, s. 168).

Süreklilik fiillerinin kullanımı Uygur Türkçesi döneminde de devam etmiştir. *Kel- (>gel-)* tasvir fiili, bu dönemde sürekliliği ifade eden tasvir fiillerindendir: *"Özlük at öŋ yėrde arıp oŋup* ***ṭuru kelmiş****." (Binek atı çölde yorgunluktan ve susuzluktan bitkin hâlde kalakalmış."* (IB 17 / Tekin, 2013b, s. 20). *Ṭur- (>dur-)* tasvir fiili de bu dönemde süreklilik işlevinde kullanılmıştır: *"Tın ür kėç tetrü* ***körü ṭurup****..." (Uzun süre dikkatlice bakadurup...)* (ABH 181/17 / Gulcalı, 2015, s. 84), *"Burhanlar üzesinte* ***tegzinü ṭurup*** *altun öŋlüg yaruḳlar*

---

[13] *Gör-* tasvir fiili kaynaklarda süreklilik fiili olarak gösterilse de (Banguoğlu, 2011, s. 491, Karahan, 2023, s. 104, Korkmaz, 2009, s. 820) Bahri Kuş'un çalışmasında (2018a) süreklilik fiili olarak değerlendirilmemiştir. Kuş'a göre *gör-, deneme* (2018a, s. 114) ve *istek* (2018a, s. 324) işlevlerinde kullanılan bir tasvir fiilidir. Annemarie v. Gabain'in yaklaşımı da bu görüşü desteklemektedir. Gabain'e göre (1953, s. 25), *gör-* fiili "denemek, … için çalışmak" esas anlamlarını yitirmediği için *alıgör-, satagör-...* gibi kullanımlarda modal bir yardımcı fiil olarak değerlendirilmelidir.

[14] *Koy-* tasvir fiili kaynaklarda süreklilik fiili olarak gösterilse de (Gabain, 1953, s. 21, Karahan, 2023, s. 104, Korkmaz, 2009, s. 820) Bahri Kuş'un çalışmasında (2018a) süreklilik fiili olarak değerlendirilmemiştir. Kuş'a göre *koy-, iktidar* (2018a, s. 182), *istek* (2018a, s. 342) ve *koyulma* (2018a, s. 407) işlevlerinde kullanılan bir tasvir fiilidir.

[15] *Dur-* tasvir fiilinin emir kipi içinde kullanımı, oluşun kesinliğini vurgular (Gabain, 1953, s. 19): *Gidedur!*

[16] *Kör- (>gör-)* tasvir fiilinin ise Köktürkçe dönemindeki kullanımı tezlik işlevine yaklaşmaktadır (Tekin, 2016, s. 96).

ünüp yarutu yaltrıtu turgaylar." (Budalar üzerinde dolaşıp altın renkli ışıklar yükselip parlayacak.) (AY-VI 532-535 / Ayazlı, 2012, s. 104).

Karahanlı Türkçesi döneminde süreklilik fiillerinin çeşitlilik kazandığı görülmektedir. Köktürk ve Uygur Türkçesi dönemlerinde de kullanılmış olan *kel- (>gel-)* ve *ṭur- (>dur-)* süreklilik fiilleri bu dönemde de sıklıkla kullanılmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 85, Hacıeminoğlu, 2013, s. 181): *"Olardın* ***ḳalu keldi*** *edgü törü / Ḳumaru ṭurur tegse ḳoprur örü" (İyi töre onlardan kalageldi. Bu mirastır, kimin eline geçerse onu yükseltir.)* (KB 269 / Arat, 2008, s. 132-133), *"Taŋrı ol idi kim yarattı yeti ḳat köklerni yime yėrdin anlarnıŋ teg.* ***İne ṭurur*** *yarlıġ anlar ara bilmekiŋizler üçün." (Yedi kat göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah'tır. Allah'ın buyruğu onların arasında inedurur.)* (KT-TİEM 414v/5-6 / Ünlü, 2004, s. 238). Bunlar dışında *bar- (>var-)* tasvir fiili de bu dönemde süreklilik ifade eden tasvir fiillerindendir: *"Ṭuru itlü barġay ḳamuġ işleriŋ / Èliŋ* ***arta barġay*** *kiŋügey yėriŋ" (Böylece bütün işlerin yavaş yavaş düzene girecek; ülken günden güne genişleyecek, toprakların artacak.)* (KB 5915 / Arat, 2008, s. 980-981), *"****Udu barıp*** *üküş ėwdim." (Onu takip edip çok kovaladım.)* (DLT 93 / Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 87). *Ḳal-* tasvir fiili Karahanlı Türkçesinin bir diğer süreklilik fiilidir (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 85, Güner, 2008, s. 409-410): *"Bu Aytoldı buldı tilekin tükel / Tüketti tiriglik* ***ṭuru ḳaldı*** *māl" (Bu Aytoldı her dileğine kavuştu; ömrünü tamamladı, malı mülkü kalakaldı.)* (KB 1051 / Arat, 2008, s. 260-261), *"Aydılar: Hem tepremez-miz anıŋ üze* ***ṭuru ḳalġay-miz*** *yanġınça bizke Mūsā." (Musa dönünceye kadar buna tapmaya devam edeceğiz, dediler.)* (KT-R 31/65b2-3 / Ata, 2019a, s. 70).[17]

Süreklilik ifade eden tasvir fiilleri, Harezm Türkçesi döneminde de çeşitlilik arz etmektedir. Bu dönemde en fazla kullanılmış olan süreklilik fiilleri *ṭur- (>dur-)* ve *ḳal-* fiilleridir (Eckmann, 2017, s. 25, Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 209). *Ṭur- (>dur-)* tasvir fiilinin örnekleri şu şekildedir: *"Uş men* ***baru ṭurur-men****, menim birle barsun." (İşte ben gidiyorum, benimle gitsin.)* (NF 37/3 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 27), *"Ol baru* ***kelü ṭurur*** *fulānḳa." (O filancaya gidip geledurur.)* (ME 137/2 / Yüce, 2014, s. 59). *Ḳal-* tasvir fiili için ise şu kullanımlar örnek olarak gösterilebilir: *"Bu kimerse anlar artınġa* ***baḳa ḳalur****." (Bu kimse onların ardından bakakalır.)* (NF 439/17 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 306), *"Yaʿḳūb ant içti, Beşīrni satḳay-men tėp, āḫir anasıdın ayırıp sattı. Anası Mübeşşere* ***yıġlayu ḳaldı****." (Yakup ant içti. "Beşir'i satacağım!" deyip daha sonra annesinden ayırıp sattı. Annesi Mübeşşere ağlayadurdu.)* (KE 105r18 / Ata, 2019b, s. 193). Bu tasvir fiillerinin dışında *yöri- (>yürü-)* fiilinin de bir tasvir fiili olarak bu dönemde süreklilik ifade ettiği görülmektedir (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 209): *"Yā Resūlallāhi, nefsüm yana aytur kim bu dünyānı terk ḳılġıl, seyyāḥlıḳ ḳılġıl, ʿālamnı* ***keze yörigil****." (Ya Resulallah, nefsim yine bana diyor ki, dünyayı terk et, seyyahlık eyle, âlemi gezedur."* (NF 262/11 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 181).[18]

Harezm Türkçesinde olduğu gibi Kıpçak Türkçesi döneminde de *ṭur- (>dur-)* ve *ḳal-* fiillerinin süreklilik tasvir fiili olarak kullanımı devam etmiştir (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 348, Güner, 2013, s. 317): *"Yastuḳı üstine kelip kördi kim şemʿ* ***yana***

[17] Mustafa Argunşah ve Gülden Sağol Yüksekkaya (2017, s. 85), *kör- (>gör-)* fiilini de Karahanlı Türkçesinin bir başka süreklilik fiili olarak göstermektedir. Galip Güner'e göre ise (2008, s. 414) bu tasvir fiili tezlik bildiren bir tasvir fiilidir.

[18] Gülden Sağol Yüksekkaya (2017, s. 209); *kel-*, *ḳop-* ve *kör-* tasvir fiillerinin de bu dönemde süreklilik bildirdiğini ifade etmektedir. Harezm Türkçesi döneminde kullanılan bu tasvir fiillerini, "tezlik bildiren tasvir fiilleri" olarak ele almak gerekmektedir (bk. *Tezlik Fiilleri*).

***ṭurur**." (Baş ucuna gelip gördü ki mum hâlâ yanıyor.)* (GT 229/2 / Karamanlıoğlu, 2019, s. 129), *"Ol ḫatunnıŋ ḳarı anası ėvde mütemekkin **oltura ḳaldı**." (O hanımın yaşlı annesi evde yerleşip oturakaldı.)* (GT 241/12-13 / Karamanlıoğlu, 2019, s. 120). Galip Güner (2013, s. 317), bu tasvir fiillerinin dışında, *yüri- (> yürü-)* fiilinin de bu dönemde süreklilik işleviyle kullanılan bir tasvir fiili olduğunu zikretmektedir: *ḳaçıp yüri-* (sürekli kaçmak), *oḳ kötürüp yüri-* (sürekli ok taşımak) *vd.*

Çağatay Türkçesinde süreklilik ifade eden tasvir fiili esasen *ṭur- (>dur-)* fiilidir (Argunşah, 2017, s. 210). Bununla birlikte *ḳal-* fiilinin de süreklilik işleviyle sık kullanıldığı görülmektedir (Eckmann, 2013, s. 116). Bu tasvir fiillerinin kullanımı şu şekilde örneklendirilebilir: *"Yārımnı **köre ṭurmaḳ üçün** ʿömr tiler-men." (Yârimi sürekli görmek için ömür dilerim.)* (MS 794 / Eraslan, 1999, s. 304), *"Botam meni **sora ṭurġıl** bu ṣubḥ yėlindin." (Yavrum, beni bu sabah yelinden soradur.)* (ŞH 120a/7 / Karasoy, 1998, s. 211), *"Soŋıdın ḥasret ile **baḳa ḳaldı**." (Sonradan hasretle bakakaldı.)* (SGT 91b/6 / Ergene, 2017, s. 363).

Eski Anadolu Türkçesinde süreklilik ifade eden tasvir fiilleri hakkında kaynaklarda farklı kayıtlar mevcuttur. Kâzım Köktekin (2011, s. 136), bu fiilleri *ḳo-*[19] *(>koy-)* ve *yoru- (>yürü-)* olarak göstermiştir. Süreklilik tasvir fiilleri, Faruk Kadri Timurtaş'a göre (2012, s. 141-142) *gel-* ve *gör-*, Ali Akar'a göre ise (2018, s. 186) *ṭur-/dur-*, *ḳal-* ve *gör-* fiilleridir. Bu fiiller; Vahit Türk, Şaban Doğan ve Yasin Şerifoğlu'nun ortak çalışmasında (2013, s. 41) *ṭur-/dur-, gör-* ve *gel-* şeklinde verilmiştir. Hatice Şahin (2018, s. 70), bu tasvir fiillerini *gel-, gör-, ṭur-/dur-, bul-* olarak göstermiştir. Erol Öztürk ise (2021, s. 72) *ṭur-/dur-, gel-, gör-, ḳo- (>koy-), yoru- (>yürü-)* ve *yat-* fiillerini süreklilik bildiren tasvir fiilleri bahsinde anmaktadır. Zeynep Korkmaz'ın (2009, s. 833), diğer araştırmacılar tarafından zikredilmeyen *var-* tasvir fiilini süreklilik tasvir fiilleri bahsinde ele alması da dikkat çekmektedir. Bu tasvir fiillerinden *ṭur-/dur-, gel-, gör-* ve nispeten *yoru-* tasvir fiilleri dönem eserlerinde çok sık kullanılmıştır: *"Nefsde şoldur ṣayrulıḳ kim ḫalḳ bilür / Ṣayru dėp dostlar anı **şora gelür**" (Nefisteki hastalığı halk bildiğinden insanın dostları hasta diye devamlı hâl hatır sorarlar.)* (GN 2967 / Yavuz, 2000-I/2, s. 613), *"Ėy ʿāşıḳ sen ʿışḳ yolınça **gide gör** / ʿIşḳ yolında cānuŋı **terk ede gör**" (Ey âşık, sen aşk yolunda devamlı git. Aşk yolunda canını feda et.)* (GN 716 / Yavuz, 2000-I/1, s. 161), *"Üstüŋe Ḥaḳ raḥmeti **yaġa dura** / Ṭalʿat ayı ḳarşuŋa **ṭoġa dura**" (Üstüne sürekli rahmet yağsın, Allah'ın cemali hep karşında görünsün.)* (GN 1070 / Yavuz, 2000-I/1, s. 235), *"... pādişāh bizi ve yėrleri **yöreni ṭura**." (... padişah bizi ve çevreyi dolaşadursun.)* (MN 38a/9 / Korkmaz, 2017b, s. 227), *"Pādişāhlar milki vilāyeti **isteyi geldiler**." (Padişahlar daima ülkeyi ve mülkü isteyedurdular.)* (MN 43a/10 / Korkmaz, 2017b, s. 233), *"... gendü ʿādetince **seyrān ėdi yorurken**..." (... kendi âdetince seyran ededuruken...)* (MN 51b/6 / Korkmaz, 2017b, s. 243).

Tezlik Fiilleri

Tezlik fiilleri, eklendikleri esas anlamlı fiildeki oluş ve kılışın tezlikle, ansızın yahut kolaylıkla gerçekleştiğini bildiren tasvir fiilleridir (Korkmaz, 2009, s. 818). Türkçenin tarihsel dönemlerinde çeşitli tezlik fiilleri kullanılmış olsa da bugün Türkiye Türkçesinin yegâne tezlik fiili *ver-* fiilidir. Tezlik işlevinin yanında eyleme kesinlik işlevi de katan bu tasvir fiilinin dinî metinlerde kuvvetli istek/dua işlevlerinde kullanıldığı da görülmektedir. *Ver-* tasvir fiili esas fiile /-(y)X) zarf-fiil ekiyle bağlanmaktadır. Tezlik fiili ve onu esas fiile bağlayan yapı hakkındaki bu genel kanının aksine, Haydar Ediskun (1992, s. 231), bu tasvir fiilinin "ıvermek"

[19] Bu tasvir fiili, süreklilikten ziyade bir eylemin yapılıp bitirilmiş olduğunu ifade etmektedir (Akar, 2018, s. 186, Korkmaz, 2017b, s. 148).

(tahrik etmek, çabuklaştırmak, acele ettirmek) fiilinden geliştiğini, dolayısıyla buradaki bağlantı unsurunun zarf-fiil eki olmadığını söylemektedir. Tezlik fiilinin oluşumu hakkındaki bir diğer yorum ise Marcel Erdal'a aittir. Erdal (2013, s. 171), bu yapının tek başına *ver-* fiili değil, "yollamak" anlamına gelen ve Eski Türkçe *ıd-* ve *bėr-* fiillerinin birleşiminden oluşan *ıdu bėr-* fiilinden gelişmiş olan "yivermek" fiili olduğunu ileri sürmektedir.

Bėr- (>ver-) tasvir fiili, Köktürkçe döneminden beri tezlik işleviyle kullanılan bir tasvir fiilidir. Tezlik işlevinin yanında bu dönemde "eylemin bir başkası yararına yapılmış olduğunu" da ifade eden *bėr- (>ver-)* tasvir fiili (Gabain, 1953, s. 22; Tekin, 2016, s. 95), kitabelerde sıklıkla kullanılmıştır: *"Olurupan Türük bodunıŋ ėlin törüsin* ***tuta bėrmiş, iti bėrmiş****." (Tahta oturarak Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermiş.)* (KT D1 / Tekin, 2014, s. 24-25), *"Türgiş ḳaġan ḳızın ertiŋü uluġ törün oġluma* ***alı bėrtim****." (Türgiş hakanının kızını büyük bir törenle oğluma alıverdim.)* (BK K9-10 / Tekin, 2014, s. 46-47), *"Teŋri Umay ıduḳ yėr sub* ***basa bėrti****." (Tanrı Umay, kutsal yer ve su bizi destekleyiverdi.)* (T B38 / Orkun, 2011, s. 112). Köktürkçe döneminde kullanılan ve tezlik bildiren ikinci yapı ise *kör- (>gör-)* tasvir fiilidir. Bu tasvir fiilinin yalnızca emir kipiyle kullanımı mevcuttur (Tekin, 2016, s. 96): *"Buŋadıp ḳaġan* ***yelü kör*** *tėmiş." (Böyle zahmet çekip hakan atları dörtnala sürüverin, demiş.)* (T K26 / Orkun, 2011, s. 108).

Bėr- (>ver-) tasvir fiili, Uygur Türkçesi döneminde de eylemin bir anda yapıverildiğini ifade etmek üzere kullanılmıştır: *"Teŋrisi ünteyü yol* ***ayu bėrdi****." (Perisi ona seslenerek yolu söyleyiverdi.)* (PKPH LX/6-7 / Hamilton, 2020, s. 60), *"Anı amtı men sizlerke* ***ayu bėreyin****." (Onu ben şimdi size söyleyivereyim.)* (AY-VI 309-310 / Ayazlı, 2012, s. 87-88).

Karahanlı Türkçesi döneminde de *bėr- (>ver-)* tasvir fiilinin tezlik işleviyle kullanımı mevcuttur. Tezlik tasvir fiili dönem eserlerinde eylemin kesin olarak yapıldığını da ifade etmektedir (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 85): *"Negü ḳılmışıŋnı sen adra seçe /* ***Yora bėrdiŋ*** *uḳtum ḳamuġnı açа" (Niçin yaptığını birer birer açıklayıverdin. Ben de her şeyini açıkça anladım.)* (KB 797 / Arat, 2008, s. 218-219), *"Küler yüz işig söz ḳılınç edgü tut /* ***Bolu bėrge*** *ödlek* ***kelü bėrge*** *ḳut" (Güler yüzlü, tatlı sözlü ol ve iyi hareket et. Böylece devran dönüverecek ve sana mutluluk geliverecek.)* (KB 6095 / Arat, 2008, s. 1008-1009). *Bėr- (>ver-)* tasvir fiilinin ilk Kur'an tercümesindeki kullanımı ise "kuvvetli istek, dua" işleviyle dikkat çekmektedir: *"****Örte bėrgil*** *yazuḳumızn, yarlıḳaġıl bizni sen." (Günahlarımızı bağışlayıver ve bizi affeyle.)* (KT-R 28/32a2 / Ata, 2019a, s. 29). Karahanlı Türkçesi döneminde tezlik ifade eden bir diğer tasvir fiili ise *kör- (>gör-)* fiilidir. (Güner, 2008, s. 414): *"****Baḳa körgil*** *ėmdi uḳa sınayu" (Anlayarak ve sınayarak etrafına bakıver.)* (AH 99 / Arat, 2006, s. 48). Bu tasvir fiillerinin yanı sıra *al-* ve *kel- (>gel-)* tasvir fiilleri de Karahanlı Türkçesi döneminde tezlik işleviyle kullanılmıştır (Kuş, 2018a, s. 445-447): *"Yana* ***saḳnu aldı*** *kör Ögdülmişig / Ayur men unıtmış men edgü işig" (Sonra birdenbire Ögdülmiş'i hatırlayıverdi ve şöyle dedi: Unutmuşum ben bu iyi işi.)* (KB 1577 / Arat, 2008, s. 340-341), *"****Ṭuru keldi*** *terkin kör Ögdülmişe / Yunup taŋ namaz ḳıldı tattı aşa" (Ögdülmiş hızla yerinden kalkıverdi. Abdest alıp sabah namazını kıldı, bir şeyler yedi.)* (KB 5829 / Arat, 2008, s. 966-967).

Bėr- (>ver-) fiili, Harezm Türkçesi dönemi eserlerinde de en sık kullanılan tezlik tasvir fiilidir. Bu fiil ayrıca eylemin kesin olarak yahut birinin lehine yapıldığını da ifade etmektedir (Argunşah ve Sağol Yüksekkaya, 2017, s. 209; Eckmann, 2017, s. 25): *"Ve eger mundaġ ḳılmasaŋız, aġır çerig* ***ıda bėrür-men****." (Ve eğer böyle yapmazsanız büyük bir ordu gönderiveririm.)* (NF 82/14-15 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 61), *"İdiyā, maŋa mülk bėrdiŋ taḳı tüş ʿilmini taḳı şerīʿat ʿilmini* ***ögretü bėrdiŋ****." (Ey Allah'ım! Bana mülk verdin. Ayrıca rüya tabir etme ilmini ve şeriat ilmini öğretiverdin.)* (KE 110v14 / Ata, 2019b, s. 201). *Bėr- (>ver-)* tasvir fiilinin *Muʿînü'l-Mürîd*'de kuvvetli istek/dua işleviyle kullanıldığı da görülmektedir: *"Tilimni* ***ḳılu bėr*** *arıġ seni tėr" (Dilimi, temiz olan seni her daim söyler kılıver.)* (MM 2/4 / Toparlı ve

Argunşah, 2014, s. 91). Harezm Türkçesi döneminde *ḳop-, kel- (>gel-)* ve *kör- (>gör-)* tasvir fiilleri de tezliğin ifadesinde kullanılmıştır. Bu kullanımlar şu şekilde örneklendirilebilir: *"Ṭalḥa yėrindin* ***öre ḳopdı****." (Talha yerinden kalkıverdi.)* (NF 132/9 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 93), *"Ey ḫalāyıḳ, bu cemʿ içinde kim kim ʿİrāḳ ėllig erse* ***örü ḳopsun****." (Ey ahali, bu topluluk içinde kim Iraklı ise ayağı kalkıversin."* (NF 399/13-14 / Mahmut b. Ali, 2014, s. 278), *"Rūbīl* ***ḳopa keldi****, Yehūdānıŋ adaḳınġa tüşdi." (Rubil kalkıverdi, Yehuda'nın ayağına kapandı.)* (KE 105r9-10 / Ata, 2019b, s. 193), *"Yüz dīv busuġdın* ***çıḳa kelip*** *Semdūnnı tuttılar." (Yüz dev pusudan çıkıverip Semdun'ı tuttular.)* (KE 140r6 / Ata, 2019b, s. 282), *"Kimerse inanmasa* ***sınayu körsün****." (Kimse inanmazsa sınayıversin.)* (KE 26v20-21 / Ata, 2019b, s. 73).

Kıpçak Türkçesi döneminde de tezlik tasvir fiillerinin en dikkat çekeni *bėr- (>ver-)* fiilidir. Dönem eserlerinin çoğunda tespit edilen bu ekin örnekleri şu şekildedir: *"Eger süŋüŋni yoḳaru baṭallasa sen süŋüŋni ġayb ėtgil,* ***kitere bėrgil****." (Eğer süngünü yukarı doğru savuşturursa sen süngünü gizle ve uzaklaştırıver.)* (MG 66b/7-8 / Uğurlu, 1987, s. 83), *"****Açа bėrgil****." (Açıver.)* (CC 82b/10 / Argunşah ve Güner, 2015, s. 324), *"****Şalı bėrgil****." (Salıver.)* (KMT 36b/10 / Toparlı, Çögenli ve Yanık, 2000, s. 50). Bu dönemde *kör- (>gör-)* ve *ḳoy-* tasvir fiilleri de tezlik işleviyle kullanılmıştır (Güner, 2013, s. 316): *"Ḳaçan kim anı bir ṭarīḳada körseŋ anı ol ṭarīḳadın özge ṭarīḳaġa* ***çıḳaru körgil****." (Ne zaman ki onu bir yolda görsen onu o yoldan başka bir yola çıkarıver.) .)* (MG 58/a3-5 / Uğurlu, 1987, s. 76), *"****Tike ḳoyġıl****." (Ekiver.)* (KMT 38a/6 / Toparlı ve diğerleri, 2000, s. 53). Bu tasvir fiillerinin yanı sıra *kel- (>gel-)* tasvir fiili de bilhassa Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde tezlik işleviyle kullanılmıştır (Uysal, 2012, s. 347-348): *"Tuman yaŋlıġ tarıldı tün nāgāh /* ***Çıḳa keldi*** *bulutdın kün meŋiz şāh" (Birdenbire gece duman gibi yarıldı. Bulutun içinden güneş benizli bir şah çıkıverdi.)* (HŞ 3218 / Hacıeminoğlu, 2000, s. 368). Bu dönemde *bar- (>var-)* tasvir fiilinin şu kullanımları da tezlik işlevine yaklaşmaktadır: *"Taḳı ḳayırmas* ***sora barmaḳ*** *ẕimmī kāfirni taḳı Yahūdīni taḳı Naṣrānīnı sökel ḥālde" (Ayrıca Müslümanlara vergi veren kâfiri, Yahudi'yi ve Hristiyan'ı hasta hâldeyken ziyaret edivermenin ziyanı yoktur.)* (İM 448a/5 / Toparlı, 2017, s. 326), *"... taḳı başın tartġan yirde* ***ṭura barġay****." (... ayrıca -at- başı çekildiği yerde duruverecek.)* (MG 112b/3 / Uğurlu, 1987, s. 121).

Çağatay Türkçesinde *bėr- (>ver-)* tasvir fiili tezliğin yanında başkaları uğruna yapılan bir harekete de işaret etmektedir (Eckmann, 2013, s. 115): *"****Ḳoya bėrdük*** *saŋa sançış yaraġın." (Sana savaş hazırlığını açıklayıverdik.)* (GÜ 1043 / Efendioğlu, 2019, s. 350), *"Gehī gül ḫırmenindin ḫūşe tėrmek / Gehī oynamaḳ u gāh* ***ayta bėrmek****" (Gâh gül harmanından başak toplamak, gâh oynamak gâh söyleyivermek...)* (DEH 863 / Köktekin, 2013, s. 105), *"Oġrılar ulugı aŋa ... bir pāre direm ve dīnār* ***ıdu bėrdi****." (Hırsızların başı ona ... bir miktar gümüş ve altın gönderiverdi.)* (SGT 71a/5-6 / Ergene, 2017, s. 340). Çağatay Türkçesi döneminde *bėr- (>ver-)* fiilinin yanı sıra *kel- (>gel-)* fiili de tezlik tasvir fiili görevinde kullanılmıştır: *"Dostları* ***sora keldiler****: ʿAzīz yār firākıda nėçük sen?" (Dostları soruverdiler: O sevgili yârin hicranında nasılsın?)* (SGT 80a/4-5 / Ergene, 2017, s. 350).

Bėr- (>ver-), Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tezlik tasvir fiili olarak sık kullanılmıştır. Bu tasvir fiilinin dönem eserlerindeki kullanımı yer yer kuvvetli istek ve rica işlevlerini de ortaya koymaktadır: *"Eytdüm iy şeyḫ-i muḳaddes nūr-ı Ḥaḳ / Niçe ḫalḳdur* ***eydi vėrgil*** *işbu ḫalḳ" (Ey Hakk'ın nuru olan değerli hocam! Bu insanların nasıl bir topluluk olduğunu anlatıver, dedim.)* (GN 8713 / Yavuz, 2000-II/2, s. 591), *"Bī-çārenüŋ eger ẓāhir gözi gitdiyise Ḥaḳ Taʿālā bāṭın gözin* ***açı vėrdi****." (O zavallı her ne kadar gözlerini kaybettiyse de Allah onun kalp gözünü açıverdi.)* (MN 12b/6-7 / Korkmaz, 2017b, s. 188), *"Ḳażılıḳ Ḳocayı* ***şalı vėrmişler****." (Kazılık Koca'yı salıvermişler.)* (DK D107b/6 / Özçelik, 2022, s. 429). Eski Anadolu Türkçesi döneminde tezlik tasvir fiili göreviyle kullanılan fiillerden biri de *gel-* fiilidir (Köktekin, 2011, s. 135; Şahin, 2002, s. 253; Uysal, 2012, s. 349). *"Giderken nāgāh bir ḳurd*

öŋine ***çıḳa geldi****." (Giderken ansızın bir kurt önüne çıkıverdi.)* (MN 56a/13 / Korkmaz, 2017b, s. 250), *"Çoḳ melāʾik aŋa* ***üşe geldiler*** */ Yüzleri üstine* ***düşe geldiler****" (Melekler başına toplanıverdiler. Yüzleri üstüne düşüverdiler.)* (AM 3688, dipnot[20] / Öztürk, 2021, s. 650). Dönem eserlerinde *gör-* ve *ḳo- (>koy-)* tasvir fiillerinin de tezlik işleviyle kullanıldığı görülmektedir: *"Ḳayurmaġıl gėrü furṣat senüŋdür /* ***Ṭuru gör uru gör*** *ruḫṣat senüŋdür" (Çekinme, artık fırsat senindir. Ayağa kalkıp vuruver, izin senindir.)* (HN 4872 / Ayan, 1979, s. 313); *"Seḥer yėli bigi her dem-be-dem dem /* ***Urı gör*** *ʿālem olsun şād u ḫurrem" (Seher yeli gibi her vakit esiver ki âlem şen ve bahtiyar olsun.)* (HN 6438 / Ayan, 1979, s. 371); *"Müselsel ḫaṭṭ ile* ***yaza ḳomışlar*** */ Dımışḳ̄ ṭīġ ile* ***ḳaza ḳomışlar****" (Birbirine bağlı olan harfler ile yazıvermişler. Şam kakması kılıç ile nakşedivermişler.)* (HN 1628 / Ayan, 1979, s. 189); *"Eri çömlegi ḳotarup vārın yėdi. Gėrü çömlegi* ***örte ḳodı****." (Adam çömleği boşaltıp içindekileri yedi. Çömleği tekrar kapatıverdi.)* (MN 53b/12 / Korkmaz, 2017b, s. 247).

Yaklaşma Fiilleri

Yaklaşma fiilleri, esas fiildeki oluş ve kılışın gerçekleşmesine çok az kaldığını bildiren tasvir fiilleridir. Yaklaşma tasvir fiili denilince akla ilk gelen fiil *yaz-* fiilidir. Bu tasvir fiili, yaklaşma işlevinin yanında dolaylı yoldan, kaçınılması gereken bir durumu da anlatmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 831). *Yaz-*, birçok araştırmacıya göre Eski Türkçede "yanılmak, hata etmek, günah işlemek, isabet etmemek" anlamlarına gelen esas fiilin zamanla sözlük anlamından uzaklaşması sonucu oluşmuş bir tasvir fiilidir (Banguoğlu, 2011, s. 492; Gabain, 1953, s. 19; Korkmaz, 2009, s. 831). Haydar Ediskun ise (1992, s. 235-236) "yanılmak, ok hedefini şaşırmak, hata etmek" anlamlarına gelen *yaz-* fiilinin yanı sıra "meyletmek, meylettirmek" anlamlarındaki *yay-* fiilinin de bu tasvir fiilinin kökeni olabileceğini ifade etmektedir. Tarihî Türk lehçelerinde *yaz-* tasvir fiilinin yanı sıra *ḳal-* ve *ṭur- (>dur-)* tasvir fiilleri de yaklaşma tasvir fiili olarak kullanılmıştır.

Köktürk ve Uygur Türkçesi dönemlerinde yaklaşma ifade eden *yaz-* tasvir fiili henüz teşekkül etmemiştir. Bu dönemlerde *yaz-* fiili yalnızca "günah işlemek, hata işlemek, yanılmak" anlamlarıyla esas fiil olarak kullanılmıştır. *"... sözine* ***yazmayın*** *tėdi." (... sözüne karşı günah işlemeyeyim, dedi.)* (ŞU B5 / Orkun, 2011, s. 180-181), *"... erke* ***yaztım*** *yaŋıltım ėrser közüŋüz eneçlenük bolzun." (... adama karşı hata işlediysem gözleriniz kör olsun.)* (PKPH A1-2 / Hamilton, 2020, s. 75).

Köktürkçe döneminde *bar- (>var-)* fiilinin bir tasvir fiili olarak yaklaşma bildirdiği örnekler mevcuttur (Kuş, 2018a, s. 451): *"Türük bodun ölüreyin, urugsıratayın tir ėrmiş.* ***Yokadu barır ėrmiş****." (Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim, dermiş. Türk halkı yok olmak üzere imiş.)* (KT D10 / Tekin, 2014, s. 26-27).

Yaz- fiili Karahanlı Türkçesi döneminde esas anlamıyla kullanımının yanı sıra, bu anlamlardan sıyrılarak yaklaşma bildiren bir tasvir fiili hüviyeti de kazanmıştır (Erdal, 2004, s. 260). Bu kullanımın *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki tek örneği şu şekildedir: *"Ol anı* ***uru yazdı****." (O, neredeyse onu dövecekti.)* (DLT 469 / Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 376). *Yaz-* tasvir fiilinin bilhassa Kur'an tercümelerindeki zengin kullanımı dikkat çekmektedir: *"Ey anam oġlı, bütünlükin bu bodun küçsüzlediler meni,* ***öldrü yazdılar*** *meni." (Ey anamın oğlu! Kavim beni güçsüz buldu. Az kalsın beni öldürüyorlardı.)* (KT-R 28/28a2-3 / Ata, 2019a, s. 28), *"Pāre pāre* ***bolu yazar*** *kökler andın* ***yarılu yazar*** *yėrler* ***tüşe yazar*** *taġlar." (Neredeyse gökler parça parça olacak, yer ortasından yarılacak, dağlar yıkılıp çökecek!)* (KT-TİEM 228r/2-3 / Kök, 2004, s. 226), *"****Emite yazdı*** *bir gürūhnuŋ köŋülleri anlardın yana tevbe bėrdi anlar üze." (İçlerinden*

[20] Bu beyit ilgili eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nüshasında geçmektedir.

bir kısmının kalpleri eğrilmeye yüz tutmuşken onlara tövbeyi nasip etti.) (KT-TİEM 151r/9-151v/1 / Kök, 2004, s. 145).

Harezm Türkçesi döneminde *yaz-* fiilinin yaklaşma tasvir fiili olarak kullanımı devam etmiştir: *"Taḳı yawuḳ boldılar öldürü meni, yaʿnī* ***öldürü yazdılar****." (Beni öldürmeye yaklaştılar. Yani beni öldüreyazdılar.)* (HT-KT 163b/5 / Sağol, 1993, s. 89), *"****Yarılu yazar*** *kök, üstünlerindin." (Gök üstlerinden neredeyse yarılacak.)* (HT-KT 461a/3-4 / Sağol, 1993, s. 271), *"Zeyd* ***uru yazdı****." (Zeyd vurayazdı.)* (ME-PY Y321/b1 / Özçamkan Ayaz, 2023, s. 196). *Yaz-* tasvir fiilinin yanı sıra *ṭur-* tasvir fiili de bu dönemde yaklaşma işleviyle kullanılmıştır (Kuş, 2018a, s. 451): *"Taḳı ol* ***yıḳıla***[21] ***ṭurġan*** *tam içide yetim oġlanlarnıŋ mālları bar ėrdi." (Ayrıca o yıkılmak üzere olan evin içinde yetim çocukların malları vardı.)* (KE 130v20-21 / Ata, 2019b, s. 266).

Yaz- tasvir fiili, Kıpçak Türkçesi döneminde de yaklaşma işleviyle kullanılmıştır. Bu kullanımın örnekleri şu şekildedir: *"Usı entikti* ***yıḳlu yazdı*** *töndi / Özin ʿayyarlıḳ ėtti sėzdi tėdi" (Aklı şaştı, neredeyse yere yıkılacaktı, döndü. Kendini kandırdı, fark etti ve dedi.)* (HŞ 3269 / Hacıeminoğlu, 2000, s. 371), *"Sençer* ***ṭura yazdı****." (Sencer neredeyse kalkacaktı.)* (Kİ 158 / Caferoğlu, 1931, s. 158); *"****Yıḳıla yazdı****." (Neredeyse yıkılacaktı.), "****Öle yazdı****." (Neredeyse ölecekti.), "Meni* ***köre yazdı****." (Neredeyse beni görecekti.)* (KK 38b / Toparlı, Çögenli ve Yanık, 1999, s. 41). Galip Güner (2013, s. 315), bu dönemde *bar-* tasvir fiilinin de yaklaşma ifade ettiğini söylemekte ve şu örnekleri zikretmektedir: *"Taḳı ḳayırmas* ***sora barmaḳ*** *zimmī kāfirni taḳı Yahūdīni taḳı Naṣrānīnı sökel ḥālde." (Ayrıca Müslümanlara vergi veren kâfiri, Yahudi'yi ve Hristiyan'ı hasta hâldeyken ziyaret edivermenin ziyanı yoktur.)* (İM 448a/5 / Toparlı, 2017, s. 326), *"... taḳı başın tartġan yėrde* ***ṭura barġay****." (... ayrıca -at- başı çekildiği yerde duruverecek.)* (MG 112b/3 / Uğurlu, 1987, s. 121). Bu örneklerdeki *bar-* tasvir fiilinin tezlik işlevine yaklaştığını söylemek mümkündür (bk. *Tezlik Fiilleri*).

Yaz- tasvir fiili, Çağatay Türkçesinin yaklaşma bildiren tek tasvir fiili olarak dikkat çekmektedir[22]. Bu tasvir fiilinin dönem eserlerindeki örnekleri şu şekildedir: *"Şehā bir nėçe kün sizge tekessür bolmaġay vāḳiʿ / Cihān ber-hem* ***ura yazdı*** *ulusnıŋ ḳalmadı cānı" (Ey Şah, birkaç gün size kırgınlık olmayacak. Cihan neredeyse karmakarışık olacaktı. Halkın gücü kalmadı.)* (LD 6/17 / Karaağaç, 2020, s. 49), *"Kiʿālem* ***örtene yazdı*** *demindin / Felek mātem tonın kėydi ġamındın" (Âlem, nefesinden sanki yanacaktı. Felek kederinden yas elbisesini giydi.)* (GÜ 494 / Efendioğlu, 2019, s. 273), *"Bu kün bu suda nėge* ***öle yazdıŋ****?" (Bu gün bu suda niçin öleyazdın?)* (SGT 39b/4 / Ergene, 2017, s. 304).

Yaklaşma bildiren *yaz-* tasvir fiili, Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde de sıklıkla kullanılmıştır. Bu zengin kullanımın örnekleri şu şekildedir: *"Bir kez cemālüŋe naẓar ėdem dėdüm şehā / Mūsī bigi tecellī odına yana yazmışam" (Ey şah, bir kez güzelliğine bakayım dedim. Neredeyse Musa gibi tecelli ateşiyle yanacaktım.)* (AD 536/5 / Gülüm, 2021, s. 1222), *"Çeşmümden aḳan ḫūn ile sāġar* ***ṭola yazdı*** */ Meclisde geçen gėce yine ḳan* ***ola yazdı****" (Gözümden akan kan ile neredeyse kadeh dolacaktı. Geçen gece mecliste yine az kalsın kan akacaktı.)* (BD 529/1 / Küçük, 2011, s. 428), *"Ḳāf Ṭaġı'ndan bir ṭaşı şöyle atdılar baŋa / Öylelik yėre düşdi* ***boza yazdı*** *yüzümi" (Kaf Dağı'ndan bana bir taş attılar. Öyle bir yere düştü*

[21] Aysu Ata'nın çalışmasında *"Taḳı ot yaḳıla…"* (2019b, s. 266) şeklinde olan kısım *"Taḳı ol yıḳıla…"* olmalıdır. Zira Ata da, eserinin dizin kısmında bu kelimeleri *ot* ve *yaḳıl-* madde başlarında değil *ol* (2019b, s. 796a) ve *yıḳıl-* (2019b, s. 977b) madde başlarında vermiştir.

[22] Bununla birlikte Filiz Meltem Erdem Uçar (2016, s. 35), Çağatay Türkçesi döneminde *kal-* tasvir fiilinin de tek örnekte yaklaşma bildirdiğini ifade etmektedir: *"Tapmay yürekim derdiġa dermān bu kün men / Cānım* ***bėre ḳaldım****" (Bu gün yüreğimin derdine derman bulamayınca neredeyse canımı verecektim.)* (ŞMM 34/19 / Erdem Uçar, 2016, s. 35).

ki neredeyse yüzümü parçalayacaktı.) (YED 407/8 / Tatcı, 2020, s. 470), *"Anlaruŋ çoḳ oldı ġāyet südleri /* ***Ṣıda yazdı*** *hep ḥasūduŋ ödleri" (Onların sütleri çoğaldı. Hasetçilerin neredeyse ödleri kopacaktı.)* (AM 2167 / Öztürk, 2021, s. 509), *"Āh ėtdi aġladı ol zār zār / Kendüyi* ***öldüri yazdı*** *ol nigār" (O, ah edip zar zar ağladı. O sevgili neredeyse kendini öldürecekti.)* (AM 4327 / Öztürk, 2021, s. 709).

Uzaklaşma Fiili

Uzaklaşma fiili, esas fiildeki oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan kısa bir süre önce başladığını, hâlen sürmekte olduğunu ve bir süre daha devam ederek uzaklaştığını ifade etmektedir. *Git-* tasvir fiilinin kattığı bu anlam, esasen geleceğe dönük bir süreklilik işlevini ortaya koyduğundan *git-* fiiline aynı zamanda bir süreklilik tasvir fiili demek yanlış olmayacaktır. Zeynep Korkmaz (2009, s. 831), uzaklaşma fiilinin Eski Anadolu Türkçesine özgü bir biçim olduğunu ve o dönemden uzanageldiğini ifade etmektedir. Diğer tarihî Türk lehçelerinde örneklerine rastlayamadığımız uzaklaşma fiilinin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımı, uzaklaşmadan ziyade geleceğe dönük bir süreklilik bildirmektedir: *"Kim kāruvān-ı ʿışḳ evini* ***isteyü gider*** */ Yüki belā vü nālesi hem-çün ceres gerek" (Her kim aşk evinin kervanını isterse yükü bela ve inlemesi de çan sesi gibi olmalıdır.)* (ADD 274/5 / Özmen, 2017, s. 237).

***Hurşîd-nâme*'de Kullanılan Tasvir Fiilleri ve İşlevleri**

Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd), 14. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinin meşhur şahsiyetlerinden olan ve *Marzubân-nâme Tercümesi, Kâbûs-nâme Tercümesi, Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-ʿUlemâ* gibi önemli eserlerle de tanınan Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın kaleme aldığı bir aşk mesnevisidir. Eser, birbirini görmeden âşık olan Mağrip padişahının oğlu Ferahşâd ile Acem şahı Siyavuş'un kızı Hurşîd'in aşkını, başlarından geçen maceraları ve nihayet kavuşmalarını anlatmaktadır (Ayan, 1979, s. 34-43; Yavuz, 2010, s. 89). 7903 beyitten müteşekkil olan *Hurşîd-nâme*, hem dil hususiyetleri bakımından Eski Anadolu Türkçesi döneminin tipik bir örneğini teşkil etmekte hem de tasvir fiilleri açısından bize zengin bir malzeme vermektedir. Eserde yeterlilik, süreklilik ve tezlik tasvir fiillerinin muhtelif işlevlerde kullanılması bilhassa dikkat çekmektedir.

Yeterlilik Tasvir Fiillerinin Kullanımı

Hurşîd-nâme'de *bil-* ve zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-* tasvir fiillerinin yeterlilik işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir. *Bil-* tasvir fiili, *Hurşîd-nâme*'de yer alan aşağıdaki beyitlerde "güç yetirme" işlevi bildirmektedir[23]:

Firāḳ derdine dil-berden özge var mı devā Hezār ʿİsī vü Meryem **bulı bilürse** ʿilāc (3360)	*İsa ve Meryem binlerce ilaç bulmaya muktedir olsa da ayrılık derdine sevgiliden başka deva var mı?*
Segirdümci seçüŋ dėr üç tümen er **Ėre bildükçe** tārāc eylesünler (4639)	*"Üç tümen piyade seçin. Yapabildikleri kadar yağma yapsınlar!" der.*
Duru bildükçe dura vü ḳıla ceng Ėde ol pādişāhuŋ vaḳtını teng (5549)	*Durabildiği kadar dursun ve savaşsın. O padişahın vaktini daraltsın.*
Çü ėdem ben vücūda bunda der-bāḫt Neyile **olı bilem** ġayre perdāḫt (6395)	*Çünkü ben vücudu burada kaybedeyim. Başka biçimle nasıl ortaya çıkabileyim?*

[23] Tasvir fiillerini örneklendiren beyitler, Hüseyin Ayan'ın çalışmasından (1979) alınmıştır. Beyitlerin Türkiye Türkçesine çevirimi ise tarafımızca yapılmıştır.

Aşağıdaki beyitte "güç yetirme" işlevi, "niyetlenme, bir işe girişme" işleviyle birleşmektedir:

Ki ėylügine **pādaş ėde bilem** Veyā yüzden biri şükrini ḳılam (432)	*İyiliğine karşı mükâfat verebileyim. Veya az da olsa iyiliği karşısında şükredeyim.*

Bil- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımı ise "ihtimal, bir şeyin olabilmesi durumu" işlevindedir:

Eger gönŋlüm **olı bilürse** ārām Duʿā ḳılam saŋa her ṣubḥ u her ṣām (3941)	*Eğer gönlüm rahata erebilirse sana her gün ve gece dua edeyim.*

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yeterlilik tasvir fiilinin olumsuz şekli, daha çok *u-* fiiliyle yapılmıştır. "Muktedir olmak" anlamı kalıplaşmaya uğrayan bu tasvir fiili, zarf-fiil ekiyle kaynaştığı için biçim birimsel olarak görünmemektedir. *Hurşîd-nâme*'de, *u-* tasvir fiilinin "güç yetirememe" işleviyle zengin bir kullanımı vardır:

Biri bu kim severven Muṣṭafāyı Velīkin **bekleyümezven** vefāyı (142)	*[Hasletlerimden] biri de Mustafa'yı sevmektir. Fakat sevgimi göstermekte yeterli değilim.*
Anı biz ṣaḳlayavuz bir arada Süleymān **bulımaya** ger arada (571)	*Onu biz burada saklayalım. Süleyman aratsa da onu bulamasın.*
Şu ʿilletden ki bilmezdük yėrini **Dėyümezdük** şehe ḳızuŋ varını (843)	*Bu sebepten ötürü yerini bilmezdik. Şah'a kızından haber söyleyemezdik.*
Bezeneli boyum servīyle bāġum **Ėrememişdür** aġduḳ yėl budaġum (1019)	*Bahçenin serviyle bezenmesi gibi ben de büyüyüp serpildim. Dalıma kötü bir rüzgâr ulaşamamıştır.*
Tılā vü kef-gīr-i ser-bāft-ı muʿlem Ki ben **vaṣf ėdemezven** Ḥaḳdur aʿlem (1257)	*Altın yaldızlı ve üzerinde dokunmuş motifler bulunan kaplar [vardı.] Onları ben anlatamam, Allah bilir!*
Dėdi Ḫurşīd eyā ḫatun aŋa bil Senüŋ ėylügüŋi **vaṣf ėdemez** dil (1362)	*Hurşit ona dedi ki "Ey hatun! Bil ki senin iyiliğini dil anlatamaz."*
Çü ayruḳ çāre **bulımadı** n'ėtdi Ṣaçın gėce gibi aya ṭaġıtdı (1449)	*Çare bulamadığı için saçını gece gibi aya karşı dağıttı.*
Gėce olduḳda şöyle berkinür dėk Ki çıḳup **giremez** uş sivri siŋek (1569)	*[Bu kale] Gece olduğunda o kadar sağlamlaştırılır ki şu sivri sinek bile içine giremez.*
Belürsüz eylemişlerdür ṭapusın Kimesne **fehm ėdemez** hīç yapusın (1584)	*Onun makamını belli belirsiz hâle getirmişlerdir. Yapısını da kimse idrak edemez.*
Bunı dėdi vü çoḳ zārīlıḳ ėtdi **Ṭurımadı** vü düşdi uşşı gitdi (1948)	*Bunu dedi ve çok ağladı. [Yerinde] Duramadı ve düştü, aklı gitti.*
Bular ne nesnedür daḫıları var Ki ben **dėyümezem** fikr eyle sen var (2060)	*Bunlar bir şey değil, dahası var. Fakat ben diyemem, gerisini sen düşün.*
Anuŋ gökçekligin **vaṣf ėdemez** dil Eger yüz dėr isem biŋ ol ḳadar bil (2689)	*Dil, onun güzelliğini anlatamaz. Eğer ben yüz dersem, sen bin anla!*
Esīr oldı aŋa biŋ cān dil ile Ki **vaṣf** anı **ėdemezven** dil ile (2696)	*Ona bin can ve gönül esir oldu. Bunu dil ile anlatamam.*

Velī göydi olınca lālāsı ṭarḥ Çü gitdi n'ėtdügin **ėdemezem şerḥ** (2750)	*Lakin hocası [şiiri okumayı] bırakınca [yüreği] yandı. Kendisinden geçti, artık ne yaptığını açıklayamam.*
Nėceme ʿışḳa bağlanmış durur berk Be-küllī ʿaḳlı daḫı **ėdemez terk** (2799)	*Her ne kadar aşka bağlanıp sağlam dursa da aklı tamamıyla terk edemez.*
Eridi ṭurduġı yėrde Feraḥṣād **Başarımadı** bir söz ėtmege yād (2974)	*Ferahşad durduğu yerde eridi ve bir söz hatırlamayı başaramadı.*
Dil ile kimse **diyümez** ḥüsn-i ṣıfātını anuŋ Gerçi bu ḫalḳ içinde ol bir yine ẕāt gösterür (3108)	*Her ne kadar o da bu halk içinde bir insan olsa da onun güzel tabiatını kimse dil ile söyleyemez.*
Ögememişsin anuŋ sen cemālin Bize bildürmemişsiz vaṣf-ı ḥālin (3136)	*Onun güzelliğini sen övememişsin. Onun mevcut hâlini bize bildirmemişsiniz.*
Ki meydānında ʿışḳuŋ nėce biŋ baş **Başarımayup** oldı ḫurd u ḫaşḫāş (3211)	*Aşkın meydanında nice başlar, muvaffak olamayıp paramparça oldular.*
Ṭaġıtdı kendüzini **dėrşürimez** Yüz urdı yatdı ṭarvanup **ṭurımaz** (3240)	*Kendini dağıttı, toplayamaz. Yüzükoyun yattı, davranıp kalkamaz.*
Vedāʿ ėtdükde ḳuçdı bir birin berk **Ėdemez** biri birin bir nefes **terk** (3629)	*Veda ederken birbirini sıkı sıkı kucakladılar. Birbirlerini bir nefes terk edemezler.*
Ḳaralıḳ şöyle göstermiş durur yüz Ki aḳ yüzi yüze yüz **görimez** göz (3727)	*Karanlık öyle bir çökmüştür ki, ak yüzlüyle yüz yüze bakışılsa bile göz onu göremez.*
Ne kişi kim anı göre gelürdi **Gidemezdi** ḳapılurdı ḳalurdı (3976)	*Kim ki onu görerek gelirse bir daha geri gidemez ona kapılıp kalırdı.*
Ṭaŋaḳaldılar anuŋ ʿālemine **Bilimezler** ki ʿışḳuŋ ʿālemi ne (4061)	*Onun hâline şaşırıp kaldılar. Aşkın hâlinin ne olduğunu da bilemezler.*
Siyāhuŋ her cevābını Ṭurumṭay İşitdi **aŋlayumadı** dėdi vāy (4180)	*Turumtay, Siyah'ın her cevabını işitti fakat anlayamayarak "Vay!" dedi.*
Ne deŋlü çoḳ çeri gelürse yüz yüz **Olımaz** saŋa Rüstemler yüze yüz (4536)	*Ne kadar çok asker karşına çıkarsa çıksın, Rüstemler sana denk olamaz.*
Çıḳarsa aŋa çıḳmaz leşkeri yoḳ Girürse şehre daḫı **ṭurımaz** çoḳ (4597)	*Çıkarsa bile onun karşısına çıkamaz, askeri yok. Şehre girse dahi çok duramaz.*
Bu miskīnüŋ çü oldı gözleri ṭuş **Ṭurımadı** oturdı oldı ḫāmūş (5530)	*Bu miskinin gözleri onu gördüğü için ayağa kalkamadı, oturup sessiz kaldı.*
Geliserdür baŋa ḳarşı Boġa Ḫan Gelicek ḫod elümden **iltemez** cān (5539)	*Boğa Han bana karşı (hücum için) gelecektir. Fakat gelince benim elimden canımı alamaz!*
Başarımadı çoḳ lenger bıraḳdı Yėl ucından demür şu bigi aḳdı (6134)	*[Denize] Çok çapa bıraktı fakat başaramadı. Demir [çapa] rüzgârın peşi sıra su gibi aktı.*
Yiŋemedi nėce kim egdi burdı İletdi şişe bigi ṭaşa urdı (6135)	*Eğip bükülen [gemi] dayanamadı ve [rüzgâr gemiyi] şişe gibi taşa çarptı.*
Dėdi Āzād elā ė şāh-zāde **Yüriyimezüz** ayruḳ biz piyāde (6219)	*Azad, "Ey şehzade, dikkatli ol. Biz artık yaya yürüyemeyiz." dedi.*

Dirīġā ki inṣāf cārūsile Gönül ḥücresin **ḳılamadum temīz** (6922)	*Eyvah ki, insaf süpürgesiyle gönül odasını temizleyemedim.*
Hemān sāʿatde ol Ṭūs oġlı Behrām Ḳulaḳdan **dutımadı** gönli ārām (7694)	*Hemen o anda Tus oğlu Behram'ın gönlü huzurunu kaybetti.*

Aşağıdaki beyitlerde yer alan kullanımlar ise "güç yetirememe" işlevinin yanında "elinden gelmeme, âciz kalma, çaresizlik" bildirmektedir:

Ṭurup girdi sarāya beŋzi ṣaru Ne ola **bilemez** bu derde dārū (521)	*Benzi sararmış bir şekilde kalkıp saraya girdi. Bu derde neyin ilaç olacağını bilemez.*
Yüregi düpdüpinden ṣarṣılur yėr Acısından **bulamaz** ṭuracak yėr (865)	*Kalbinin atışından yer sarsılır. Acısından duracak yer bulamaz.*
Nėce Rüstemler anuŋ pençesine **Doyamaz** bir nefes işkencesine (2819)	*Nice Rüstemler onun pençesine ve işkencesine bir an bile doyamaz.*
Daḫı ben **ṣabr ėdemezven** dėr ė yār Oda düşdüm meded ḳıl baŋa zinhār (2854)	*"Ey yâr! Artık ben sabredemem! Ateşe düştüm, aman bana medet eyle!" der.*
Bilimezdi ki n'ėde n'eyleye hem Ki zaḫmına bir azcük ėre merhem (3950)	*Ne yapıp edeceğini de bilemezdi ki yarası birazcık iyileşsin.*
Gör āḫir degme gözler kim ola kör **Göremez** gerçi dāʾim doḳınur nūr (3991)	*Gör işte, nice gözler kör olup göremez. Fakat nur onlara daima ulaşır.*
Siyāh olmışdı ʿışḳ deŋizine ġarḳ **Ėdemez** gėcesin ü gündüzin **farḳ** (4096)	*Siyah, gecesini ve gündüzünü fark edemeyecek kadar aşk denizine batmıştı.*
Ėrişdi bārī gėrü ṣāhına ol **Ėrürümedi** dermān āhına ol (4443)	*Bu durum karşısında tekrar şahına gitti. Ahına derman bulamadı.*
Yoruluban ḳanatları şeşerdi Ḳonacaḳ yėr **bulımazdı** düşerdi (4573)	*Yorularak kanatları[nın gücü kalmaz ve] çözülürdü. Konacak yer bulamayıp düşerdi.*
Gözedüp **göremezdi** Ṣāmı Ṣāmī Alurdı degme yėrden kāmı kāmī (4769)	*Şamlı dahi [nurdan ötürü] kendi şehri olan Şam'a bakıp göremez. [Bu nurdan ötürü] her yiğit değme yerlerden nasibine düşeni alır.*
Ne ḳılasın **bilimez** oldı güm-rāh Yürisün bu deŋiz leşker seḥer-gāh (5278)	*Bu yolunu kaybetmiş kişi ne yapacağını bilemez oldu. "Bu deniz, seher vakti asker [misali] yürüsün." [dedi.]*
Ṣabāḥ oldı bular **ayrılımazlar** N'ėdüben n'eyleyesin **bilimezler** (6119)	*Sabah olmasına rağmen bunlar ayrılamazlar. Ne yapıp edeceklerini bilemezler.*
Bu yaŋa ḫod **dönemezven** żarūret Ya ḳanı atama varmaġa ṣūret (6213)	*Bir yandan bir yana dönemem. Babama ulaşmak için bir yol var mı?*
Ḳala bir kirpügi ucında ʿāciz Ḳalem **banduramaz** ola renge hergiz (6523)	*[Nakkaşlar onun resmini çizmeye niyet etse] Kirpiğinin ucunu çizmekte bile âciz kalırlar. [Onu çizmek için] Asla bir boyaya kalem bandıramazlar.*
Bir az gün kim içikdi şāha Behrām **Ėdemez oldı** gönli ansuz **ārām** (6650)	*Behram birkaç gün Şah'tan aman diledi. Onsuz gönlü huzura eremezdi.*

Ki sizden bileyidüm bir ḫaber ben **Bulımadum** ḫayālinden eṣer ben (7523)	*Keşke sizden bir haber alsaydım. Hayalinden bir iz bulamadım.*
Bilimez ḳanḳısından döndüre yüz Yā ḳanḳısıyla duta gönlini düz (7535)	*Hangisinden yüz çevireceğini, hangisiyle yakınlık kuracağını bilemez.*
Bu ortalıḳda ḳalmış deng ü ʿāciz Birine **söz vėremez** birine ḳız (7559)	*Burada şaşkın ve âciz kalmış. Birine söz veremez, birine ise kızını veremez.*

Zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-* tasvir fiili, aşağıdaki örneklerde "güç yetirememe" işlevinin yanında "nasipsizlik, talihsizlik" işlevlerinde kullanılmıştır:

Melāʾik biŋ biŋ ola "Ṭarriḳū" dėr Ġulūsından ṣıġacaḳ **bulımaz** yėr (208)	*Binlerce melek "Ṭarriḳū" der ve meleklerin kalabalığından sığacak yer bulamaz.*
Eger bu gün **göremezsem** laṭīf ḳāmetini Ḳılam gerek ki ḳıyāmet günine dek feryād (1941)	*Bu gün nazik endamını göremezsem kıyamet gününe dek feryat edeyim.*
Ṣoŋında ataya anaya ḥasret Öŋinde **bulamaz** maʿṣūḳa furṣat (2152)	*Bir yandan anne babasına hasrettir, bir yandan sevdiğine [kavuşmaya] fırsat bulamaz.*
Velīkin ancılayın Ṣādemī-zād **Durımadı** olalı dünye bünyād (2425)	*Fakat onun gibi Şademi tıynetli biri, dünya yaratılalı beri var olamadı.*
Çü senden meyl ola "Miṣḳāle ẕerre" **Alımaz** kimsene miṣḳāle ẕerre (2778)	*Senden zerre kadar meyil olsa dahi, kimse senden zerre kadar bir şey alamaz.*
Alımadum özinden bir ḫaber ben **Bulımadum** izinden hīç eṣer ben (7590)	*Kendisinden haber alamadım. İzinden de hiç eser bulamadım.*

U- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımları *ḳıy-* fiilinin de yardımıyla "merhamet, acıma, vefa" işlevleri bildirmektedir:

Meger bī-çāre ġāyet şefḳatinden Saŋa **ḳıyamamış** ırmış ḳatından (1062)	*Meğer o biçare, şefkatinden ötürü sana kıyamamış ve yanından uzaklaştırmış.*
Ḳıyamadum ki ben geldüm dėyeydüm Ki ḳaydum yėmegüŋ ḳaydın yėyeydüm (7204)	*Ben geldim demeye içim elvermedi. Uzaklaştım, yemeğini nereden yiyecektim?*

U- tasvir fiilinin şu kullanımında "güç yetirememe" işlevinden hareketle temennide bulunulmuş, dua edilmiştir:

Ėremesün boyuŋ servin yaman yėl Saŋa yaġı olana olmasun ėl (986)	*Servi gibi olan boyuna kötü rüzgâr erişemesin. Sana düşman olan yer yurt bulamasın.*

U- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımı dikkate değerdir. Bu kullanımda "yetmezlik" işlevinden söz etmek mümkün değildir. Burada "bir işi doğal seyrinde yapma" anlamı vardır. Aşağıda görülen "ısırımazlar" yapısı, anlamsal olarak "ısırmazlar" yapısıyla aynıdır:

Yavuzı kim yıḳamazlar yaparlar Eli kim **ışırımazlar** öperler (5293)	*[Doğal olan şey budur ki,] Kötü şeyi [iyi olsun diye] yıkamazlar, üstünü örterler. Eli de ısırmazlar, öperler.*

Aşağıdaki kullanımda ise "isteyerek bir işi yapma veya yapmama", "gönüllülük" işlevleri ağır basmaktadır:

Doyamazvan bu cevre ḫāṣā zinhār Bu ẓulmi ḳılmaya yaġmacı Tatar (6070)	*Bu zulmü bana yağmacı Tatar bile etmemiş olmasına rağmen ben senin cevrine asla doyamam.*

Hurşîd-nâme'de "güç yetirememe" işlevinin ifadesinde *u-* tasvir fiilinin yanı sıra *bil-* tasvir fiili de kullanılmıştır. *Bil-* tasvir fiilinin aşağıdaki örneklerde olumsuzluk işlevi bildiren "ne... ne..." sıralama bağlacıyla birlikte kullanımı "güç yetirememe" bildirmektedir:

Ne duta bildi yüzin görmege göz **Ne aça bildi** ḥālin ṣormaġa söz (992)	*Ne yüzünü görmek için yüzüne bakabildi ne de hâlini sormak için söz açabildi.*
Ne kendü **vara bilür** ṣoḥbetine **Ne** anı **getüri bilür** ḳatına (2700)	*Ne kendi onun sohbetine gidebilir ne de onu makamına getirebilir.*
Ne kendüzin bilür ne ḫod ḥabībin **Ne** derdin **bulı bilür ne** ṭabībin (3071)	*Ne kendini bilir ne de sevdiğini. Ne derdini bulabilir ne de tabibini.*
Ne anda öglerin **dėri bilürler** **Ne** ḫod ḫana ḫaber **vėri bilürler** (4076)	*Orada ne akıllarını başlarına toplayabilirler ne de Han'a haber verebilirler.*

Aynı kullanımlar aşağıdaki örneklerde ise "güç yetirememe" işlevinin yanında "nasipsizlik" de bildirmektedir:

Ne dönüben **gide bilür** ėline **Ne** yārı **getüre bilür** eline (2153)	*Ne dönüp şehrine gidebilir ne de yâri yanına getirebilir.*
Ne gönḫlüm **aŋlayu bildi** ḫayālin **Ne** gözüm **gözedü bildi** cemālin (7591)	*Ne gönlüm hayalini anlayabildi ne de gözüm güzelliğine bakabildi.*

Aşağıdaki örnekte *bil-* tasvir fiilinin soru edatıyla birlikte kullanımı da "güç yetirememe" işlevini ortaya çıkarmıştır:

Gör aŋa māniʿ **ola bildi mi** çāh Nübüvvet geldi çāh içinde nā-gāh (1084)	*Bak, ona (Hz. Yusuf'a) kuyu engel olabildi mi? Kuyunun içinde ansızın peygamberlik geldi.*

Diğer Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde de sıklıkla rastlanan *bilme-* yapısının *Hurşîd-nâme*'de tek örneği mevcuttur. Bu kullanımda da "güç yetirememe" söz konusudur:

Veger ne ḳılma daʿvī urmaġıl lāf Ki altun **dike bilmez** būriyā-bāf (5226)	*İddiada bulunma ve laf etme! Hasırcı altın dikemez.*

Süreklilik Tasvir Fiillerinin Kullanımı

Hurşîd-nâme'de *ṭur-/dur-, gör-, gel-, ḳal-* ve *ḳo-* fiillerinin süreklilik işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir. *Ṭur-/dur-* tasvir fiili 6 örnekte *ṭur-*, 2 örnekte ise *dur-* şeklinde kullanılmıştır:

Deŋeyelüm hele **göre ṭuralum** Gėrüden n'ėtdügin **ṣora ṭuralum** (2450)	*Hele bir dikkatle bakıp göreduralım. Yine ne yaptığını soraduralım.*
Uma ṭurġıl ki bir gün nā-gehānī Geliser vaḳtuŋa ol ṣeh nihānī (2508)	*O şahın bir gün ansızın ve gizlice geleceğini ummaya devam et.*
Ne uzatmaḳ gerek **bili ṭurursın** Yā ḳılduŋ geçdi yā **ḳılı ṭurursın** (3502)	*Uzatmaya gerek yok, [aşk nasıl yaşanır] bilmektesin. Ya geçmişte yaşadın ya da hâlâ yaşamaktasın.*
Göŋül cān baḫçesinde **uça ṭursun** Bizümle göz yumup ḫoş gėce ṭursun (6689)	*Gönül, can bahçesinde uçadursun, [Behram] bizimle gece güzelce uyuyup sonra uyansın.*
Ataŋ anaŋ **göre dursun** cemālüŋ Ki bize key ġanīmetdür viṣālüŋ (1140)	*Baban ve annen güzelliğini göredursun. Sana kavuşmak bize ganimettir.*

Bunı **diyü dururken** ḳoptı bir yėl Gemiyi aldı gitdi nėte kim seyl (6133)	*Bunu dediği sırada bir fırtına koptu. Bir sel gibi gemiyi alıp gitti.*

Ṭur- tasvir fiilinin *ör-* (yükselmek, çıkmak) esas fiiliyle birlikte kullanımı *(örü tur-)* zamanla kalıplaşmış ve ortaya "ayağa kalkmak, ayakta durmak" anlamındaki birleşik fiil çıkmıştır. Bu birleşik fiil, *Hurşîd-nâme*'de sık kullanılmıştır:

Örü ṭurdılar andan dėrdiler gül Çemenden lāle vü reyḥān u sünbül (1351)	*Oradan kalktılar ve yeşilliklerden gül, lale, reyhan ve sümbül topladılar.*
Örü ṭur ėrte yaḳındur[24] gidelüm Iraġ ėt zaḥmeti rāḥat görelüm (1660)	*Kalk, sabah yakındır, gidelim. Zahmeti uzaklaştır, rahata erelim.*
Örü ṭurdı seḥer Şeh-zād u Āzād Ferāġat ḳayġudan u ġuṣṣadan ṣād (2302)	*Sabahleyin Şehzade ile Azat kalktılar. Kaygıdan ve gamdan kurtulup mesut oldular.*
Örü ṭurdı ṣoloḳ dem ṣāh-bānū Sevinü vü güveni vü ḳıvanu (2917)	*O zaman hanımefendi sevinerek, güvenerek ve kıvanarak ayağa kalktı.*
Dėdi bismillāh ė ʿāṣıḳ **örü ṭur** Ḳapuda size maʿṣūḳ muntaẓırdur (2947)	*Dedi ki "Bismillah!". "Ey âşık, ayağa kalk. Kapıda seni maşuk beklemektedir."*
Örü ṭurdı dėdi ė Taŋrı ḫāṣı Seni sevmeyen olur Ḥaḳḳa ʿāṣī (2964)	*Ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ey Tanrı'nın has kulu, seni sevmeyen Hakk'a asi olur."*
Örü ṭurdı vü düzdi kendüzini Dilini dutdı vü açdı gözini (3167)	*Ayağa kalktı ve kendisine çekidüzen verdi. Dilini tutup gözünü açtı.*
Örü ṭurdı Feraḥṣād eydür ė cān Çü gördüm ʿaḳlum oldı deng ü ḥayrān (3266)	*Ferahşad ayağa kalkıp şöyle dedi: "Ey can! Seni görünce aklım şaşkın ve hayran oldu."*
Hemān dem börkin aldı yėre urdı Diken bigi bıyıġı **örü ṭurdı** (4450)	*O anda kalpağını aldı yere vurdu. Bıyığı [hiddetten] diken gibi ayağa kalkmıştı.*
Getürdiler yėdi yėrde baş[25] urdı Şehenşāh anı gördi **örü ṭurdı** (5728)	*Getirdiler, yerlere kapanıp temenna etti. Şahlar şahı onu görüp ayağa kalktı.*
Örü ṭurdı vü gitdi ḫʷār u ġam-nāk Yėrine vardı ḳoydı başına ḫāk (7696)	*Ayağa kalktı ve hüzünlü bir şekilde yerine gidip başına kara topraklar attı.*

Örü tur- birleşik fiilinin bir yerde takdim tehirli kullanımı dikkat çekmektedir:

Ola kim ṭapuŋa gizlü sözi var Yaluŋuzdur **ṭuru örü** ḳatına var (2950)	*Belki sana gizli bir söz söyleyecektir. Yalnızdır, ayağa kalk ve ona git.*

Ṭur-/dur- tasvir fiili kadar sık kullanılmayan *gör-* tasvir fiili aşağıdaki örneklerde süreklilik bildirmektedir:

Ne buyursaŋ buyur fermān senüŋdür El ėrdi **süre gör** devrān senüŋdür (2469)	*Ne buyursan buyur, ferman senindir. Elinin ulaştığı yerlerde devranını süregör, devran senindir.*

[24] Bu kelime Hüseyin Ayan'ın çalışmasında (1979, s. 190) "yaḳındar" şeklinde okunmuştur. Anlam gereği bu tasarrufta bulunulmuştur.

[25] Bu kelime Hüseyin Ayan'ın çalışmasında (1979, s. 345) "boş" şeklinde okunmuştur. Anlam gereği bu tasarrufta bulunulmuştur.

Elinden ne gelürse **ėde görsün** Başını ḳanḳı ṭaş ḳatıysa ursun (4411)	*Elinden ne geliyorsa yapadursun. Hangi taş sert ise başını ona vursun.*

Aşağıdaki örneklerde ise *gör-* tasvir fiili, "süreklilik" işlevinin yanında "tavsiye, öğüt" işlevlerinde kullanılmıştır.

Bu ṣūret saŋa ḳaluŋ perdedür bil Yüzin görmek dilerseŋ **yırta görgil** (2090)	*Bu suretin sana kalın bir perde olduğunu bil. Yüzünü görmek istersen onu yırtagör.*
Ögüŋ dėrṣür ṭaġıt endīşeyi sen Felekden **ögrenü gör** pīşeyi sen (2174)	*Aklını başına topla, endişeyi dağıt. Felekten bu sanatı öğrenegör.*
Olı gör dün ü gündüz ʿadle **meşġūl** Ki ʿādiller olur ḫażretde maḳbūl (6860)	*Gece gündüz adaletle meşgul oladur. Unutma ki adil kimseler Allah katında makbul olur.*
Ne deŋlü var ise **ikrām ü ʿizzet** **Ḳılı görüŋ** ki oldur ʿayn-ı devlet (7305)	*Elinizden geldiği kadar izzet ve ikramda bulunadurun. Unutmayın ki bu, saadetin ta kendisidir.*

Hurşîd-nâme'de daha çok "tezlik" işleviyle kullanılan *gel-* fiili (bk. *Tezlik Tasvir Fiillerinin Kullanımı*), aşağıdaki örneklerde ise "süreklilik" bildirmektedir:

Bize Aḳṣāda evvel ol buyurdı Ki ṭurduḳ **isteyü geldük** bu yurdı (2416)	*Bize o (Hızır), evvelce Aksa'da buyurmuştu. Bundan dolayı kalktık, bu yurdu isteyedurduk.*
Ḫaṭā ʿışḳ olduġı yėrde irādet Dilek maʿşūḳuŋ **olı geldi ʿādet** (3125)	*Aşkın olduğu yerde iradeden bahsetmek hatadır. Maşuku dilemek, âdet hâline gelmiştir.*
Yaġıları ṣımaḳdur saŋa pīşe ʿAdū **ḳahr eyleyü geldüŋ** hemīşe (4871)	*Senin işin düşmanları kırıp geçirmektir. Sen daima düşmanları kahrededurdun.*

Gel- tasvir fiili, aşağıdaki örneklerde ise *ṭur-/dur-* (ayağa kalkmak) esas fiili ile birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımda süreklilik işlevinin kalıplaştığı görülmektedir. Zira *ṭuru gel-/duru gel-* birleşik fiili de "ayağa kalkmak" anlamını taşımaktadır:

Ṭuru geldiler andan yüridiler Ṣabā bigi ṣabāḥın ėrdiler (1685)	*Ayağa kalktılar ve oradan yürüdüler. Sabah yeli gibi sabah vakti eriştiler.*
Ṭuru geldi bu ḫādim gitdi gėrü Yöneldi ilerü vü yöni gėrü (2491)	*Bu hizmetçi ayağa kalktı ve tekrar gitti. İleri doğru yöneldi fakat aklı arkadaydı.*
Teninde ne ki ḳıl vardı ser-ā-ser **Duru geldi** ḳamusı oldı ḫançer (4350)	*Sanki tenindeki kıllar ayağa kalkarak bir hançer hâline geldi.*

Ḳal- tasvir fiili ise *Hurşîd-nâme*'deki tek örnekte süreklilik işlevinde kullanılmıştır:

Ṭuru ḳaldı biri sürdi birisi Bes andan bildiler oldur dirisi (5605)	*Biri [atını] sürdü, birisi öylece durdu. Artık kimin güçlü olduğunu bildiler.*

Ḳal- tasvir fiilinin metinde *ṭaŋ-* (şaşırmak) esas fiili ile birlikte zengin bir kullanımı vardır. Bu kullanımda süreklilik işlevinin kalıplaştığı görülmektedir. Zira ṭaŋa *ḳal-* birleşik fiili de "(çok) şaşırmak" anlamını taşımaktadır (krş. *şaşakal-*[26]):

[26] *Şaşakal-* birleşik fiili için Güncel Türkçe Sözlük'te "çok şaşırmak, şaşkınlıktan ne yapacağını bilememek" (Türk Dil Kurumu, 2009, s. 1851) anlamı verilmiştir.

Bu ḳullar anda kim gelmişler idi Ḳızı görüp **ṭaŋa ḳalmışlar idi** (1455)	*Oraya gelmiş olan hizmetçiler, kızı görüp şaşakalmışlardı.*
Gėce vü gündüz ėtmezlerdi ārām **Ṭaŋa ḳalmışlar idi** ḫāṣ u ʿām (2262)	*Gece gündüz rahata eremezlerdi. Bütün halk şaşakalmıştı.*
İkisi daḫı **ṭaŋa ḳaldılardı** Bu söze yüze ḥayrān oldılardı (2405)	*İkisi de şaşakalmışlardı. Bu söze ve yüze hayran olmuşlardı.*
Ṭaŋa ḳalmış iken ḥāline anuŋ Ṣunar ol nüsḫayı eline anuŋ (2588)	*Onun durumuna şaşakalmışken o nüshayı (şiir nüshasını) ona sundu.*
Ki ser-ḫoşlıġı ṭaŋa ḳalmış idi Bunuŋ luṭfına **ṭaŋa ḳalmış idi** (3069)	*Sarhoşluğu tan vaktine kadar sürmüştü. Bunun cömertliğine şaşakalmıştı.*
Dönüp baṣ urdılar Ḥaḳ ḥażretine **Ṭaŋa ḳaldılar** anuŋ ḳudretine (3222)	*Dönüp Hakk'a secde ettiler. Onun kudretine şaşakaldılar.*
Ṭaŋa ḳaldılar anuŋ ʿālemine Bilimezler ki ʿışḳuŋ ʿālemi ne (4061)	*Onun hâline şaşakaldılar. Aşkın hâlinin ne olduğunu da bilemezler.*
Ṣoŋ ucı ḳıza kendü varduġını Yüzin görüp çü **ṭaŋa ḳalduġını** (4236)	*Nihayet kıza kendi gittiğini, yüzünü görüp şaşakaldığını [anlattı.]*
Bu aḥvāle ḫalāʾiḳ **ṭaŋa ḳalmış** Yayılmış her biri bir yaŋa ḳalmış (5359)	*Bu duruma halk şaşakalmış. Her biri bir yana dağılıp gitmiş.*
Bu alḳışa **ṭaŋa ḳaldı** şehenşāh Be-küllī ol yaŋa ḳaldı şehenşāh (5960)	*Şahlar şahı bu duaya şaşırıp kaldı. Bütün [vücuduyla dönüp] o tarafa doğru baktı.* [27]

Tezlik Tasvir Fiillerinin Kullanımı

Hurşîd-nâme'de tezlik işlevinde kullanılan tasvir fiillerinin başını *gel-* ve *vėr-* çekmektedir. Bu fiillerden *gel-*, her ne kadar süreklilik ifade eden bir tasvir fiili olsa da metindeki kullanımları açık bir şekilde tezlik tasvir fiili görünümündedir. Bu tasvir fiillerinin zengin kullanımının yanı sıra *gör-* ve *ḳo-* fiillerinin de metinde tezlik tasvir fiili işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Gel- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımları "hemen vuku bulma; birdenbire, kolaylıkla, zorlanmadan olma" işlevleri bildirmektedir:

Gözüm gördükçe göŋlüm **ṭaşa geldi** Ḳavī sevdā buḫārı başa geldi (343)	*Gözüm gördükçe gözüm taşıverdi. Güçlü sevda buharı başımdan çıktı.*
Birazdan gördiler ḥışm ile sulṭān **Çıḳa geldi** elinde tīġ-i ʿüryān (864)	*Biraz sonra sultanın öfke ile yalınkılıç çıkageldiğini gördüler.*
Çıḳa geldükde gördiler ki ṣaḥrā Ne ḥayvān var ne insān var ne ġavġā (1617)	*Çıkageldiklerinde çölde ne hayvan ne insan ne de bir kargaşa gördüler.*

[27] Verilmiş olan bu örneklerin dışında *Hurşîd-nâme*'de şöyle bir kullanım da mevcuttur: *Tefekkür pīşesine ṭalmış idi / Ol aṣlanuŋ **ṭaŋına ḳalmış idi** (Tefekkür işine dalmıştı. O aslanın şaşkınlığı üzerindeydi.)* (5715). Burada görülen birleşik fiilde *ṭaŋ-* (şaşırmak) eylemi değil "ṭaŋ" (şaşılacak şey) ismi mevcuttur. Bu ismin üzerine yönelme ekinin getirilmesiyle birleşik fiil oluşturulmuştur.

Yine nūruŋ deŋizi **coşa geldi** Dükeli bulıt aŋa **üşe geldi** (1688)	*Yine nurun denizi coşuverdi. Bütün bulutlar onun başına toplanıverdi.*
Yaŋıla geldi bu iḳlīme düşdi Ki ʿışḳa baş ḳoşaldan ʿaḳlı şaşdı (1846)	*Yanılıvererek bu diyara düştü. Aşka uğrayalı aklı şaştı.*
Ḫalāʾiḳ uyḳudan **uyana geldi** Ṣanasın ehl-i küfr īmāna geldi (1869)	*Bütün halk uykudan uyanıverdi. Sanki küfür ehli imana geldi.*
Dėdi ol ḳalʿa kim gördüŋ yücelmiş Şu yüzinden gemi **egridü gelmiş** (2231)	*"[Rüyanda] O kalenin göğe kadar çıkmış olduğunu ve denizden gemilerin kaleyi kuşatıvermiş olduğunu gördün." dedi.*
Ferahṣāduŋ yüregi **ṭaşa geldi** Varuraḳ ol yazulu ṭaşa geldi (2331)	*Ferahşad'ın yüreği taşıverdi. Yavaş yavaş o yazılı taşın olduğu tarafa geldi.*
İki gözi şoloḳ dem **ṭola geldi** Yaŋaġındaġı güller **şola geldi** (2593)	*O anda iki gözü doluverdi. Yanağındaki güller soluverdi.*
Şoloḳ sāʿat yüregi **ṭaşa geldi** Sevü mevci başından **aşa geldi** (2749)	*O anda yüreği taşıverdi. Sevgi dalgası başından aşıverdi.*
Çü gördiler anı kim **düşe geldi** Ḫalāyıḳ cümle anda **üşe geldi** (3896)	*Onun düşüverdiğini gördüler. Bütün halk başına toplanıverdi.*
Yanına **üşe geldiler** Siyāhuŋ Göge ėrürdiler gül-bankın āhın (3967)	*Siyah'ın yanına toplanıverdiler ve ah ve iniltilerini göğe çıkardılar.*
Üşe gelmiş ne deŋlü var ise ḳuş Aġaçlar başına vü şöyle ḫāmūş (4094)	*Ne kadar kuş ve ağaç varsa böyle sessizce başına toplanıvermiş.*
Çü oḳıtdı bitisini Boġa Ḫan **Ṭola geldi** şoloḳ dem gözleri ḳan (4447)	*Boğa Han mektubunu okuttuğu için o anda gözleri kan doluverdi.*
Ṭola geldi şoloḳ dem gözleri yaş Dėdi baġruŋ demür midür yāḫūd ṭaş (6249)	*O anda gözleri yaş doluverdi. "Bağrın demir midir yoksa taş mıdır?" dedi.*
Ḳaçan ol ḳutıdan ḳaldurdı şuḳḳa **Çıḳa geldi** içinden laʿl ḥoḳḳa (7347)	*O kutudan kumaş parçasını kaldırınca içinden lal renkli hokka çıkıverdi.*

Vėr- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımları da "hemen vuku bulma, birdenbire olma, kolaylıkla olma" işlevleri bildirmektedir:

Dėdi ė daya sözüm var senüŋle Ben **eydi vėreyin** bir bir sen aŋla (636)	*"Ey süt anne, sana bir şey söyleyeceğim. Ben bir bir söyleyivereyim, sen anla." dedi.*
Dėdi ḫādim gelüŋ şehre varalum Size bir ḫoş oda **bulı vėrelüm** (2406)	*Hizmetçi, "Gelin şehre gidip size güzel bir oda buluverelim." dedi.*
Bu işüŋ sen ḳabūl eyle s̱evābın Bu gėce **ilti vėr** şiʿrüŋ cevabın (2610)	*Bu işin sevabını sen kabul eyle. Bu gece şiirin cevabını götürüver.*
Gėrü vaḳt olduġı dem ṭurdı vardı Ferahṣāda bu şiʿri **iltü vėrdi** (2757)	*Tekrar vakit geldiği zaman kalktı ve gitti. Ferahşad'a bu şiiri götürüverdi.*
Ḳoyu vėrdiler anı ḫana gitdi ʿAcebdür cāna geldi yana gitdi (5534)	*Onu bırakıverdiler, Ferahşad'a gitti. Şaşılacak şey, canlandı fakat yine kendini kaybetti.*

Ḳalanınuŋ kimini **ḳoyı vėrdi** Kimi kim anda ḳaldı nesne vėrdi (5751)	*Geri kalan kimselerin bazılarını bırakıverdi. Orada kalanlara da hediyeler verdi.*

Vėr- tasvir fiili, yukarıdaki işlevlerinin yanında emir kipinin de katkısıyla "kuvvetli istek, dua, temenni" işlevlerinde de kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitlerde bu işlev göze çarpmaktadır:

Beni benüm elümden **ḳurtarı vėr** Mübeddel ḳıl beni al u seni vėr (136)	*Beni, benim elimden kurtarıver. Değiştir; beni al ve seni ver.*
Baḳarsın ḳamusınuŋ sözine sen Liḳānı **gösteri vėr** gözine sen (255)	*Sen hepsinin sözüne değer verirsin. Onların gözüne cemalini de gösteriver.*
Çü evvel senden işitdüm sözini Girü sen **gösteri vėrgil** yüzini (1860)	*Çünkü öncelikle senden onun sözünü işittim. Tekrar yüzünü gösteriver.*
Bu sözler ḫādime ḫoş geldi yavlaḳ Naṣībin **arturı vėrsün** dėdi Ḥaḳ (2582)	*Bu sözler hizmetçiye çok hoş geldi. "Allah nasibini artırıversin." dedi.*
Ḳamu ḳullaruŋ sulṭān-ı ekber Murādın **eyleyü vėrgil müyesser** (3488)	*Ey en büyük sultan! Bütün kullarının muradını onlara nasip eyleyiver!*
Düşüm mi yā ögüm mi yā ḫayālüm Ne ḥāldür **bildüri vėr** baŋa hālüm (3653)	*Bu düş müdür, aklımın bir oyunu mudur, yoksa hayal midir? Bu nasıl bir hâldir, bana bildiriver.*
Vezīr eydür yigit ögüŋi dėrgil Nėce gördüŋ bize **gösterdi vėrgil** (4167)	*Vezir şöyle söyler: "Yiğit, aklını başına al! Ne gördüysen bize de gösteriver!"*
Ayaḳ baṣ **ilti vėr** işümi başa Veger ne ölürem eyle temāṣā (4278)	*Buraya gel ve işimi hallediver. Eğer ölürsem beni seyret.*
İlāhī gördügini düşde Ḫurşīd Öŋinde **gösteri vėr** ḳılma nevmīd (6777)	*Allah'ım! Hurşid'in rüyada gördüğünü önüne çıkarıver! Onu ümitsiz kılma!*

Gör- tasvir fiilinin aşağıdaki kullanımları da yine "hemen vuku bulma; birdenbire, kolaylıkla, zorlanmadan olma" bildirmektedir:

Ḳayurmaġıl gėrü furṣat senüŋdür **Ṭuru gör uru gör** ruḫṣat senüŋdür (4872)	*Çekinme, artık fırsat senindir. Ayağa kalkıp vuruver, izin senindir.*
Seḥer yėli bigi her dem-be-dem dem **Urı gör** ʿālem olsun ṣād u ḫurrem (6438)	*Seher yeli gibi her vakit esiver ki, âlem şen ve bahtiyar olsun.*

Ḳo- tasvir fiili de *Hurşîd-nâme*'de geçtiği tek beyitte yine "hemen vuku bulma; birdenbire, kolaylıkla, zorlanmadan olma" işlevlerinde kullanılmıştır:

Müselsel ḫaṭṭ ile **yaza ḳomışlar** Dımışḳī tīġ ile **ḳaza ḳomışlar** (1628)	Birbirine bağlı olan harfler ile yazıvermişler. Şam kakması kılıç ile nakşedivermişler.

Sonuç

Anlamı üzerinde taşıyan esas fiillere bazı zarf-fiil eklerinin yardımıyla eklenerek onları çeşitli yönlerden tasvir eden, bu tasvir etmenin bir sonucu olarak da söze bir incelik, anlatıma bir çeşitlilik kazandıran tasvir fiilleri, kaynaklarda "yeterlilik", "süreklilik", "tezlik", "yaklaşma" ve "uzaklaşma" fiilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvir fiilleri her ne kadar öncü işlevlerinden hareketle bu şekilde isimlendirilmiş olsa da, bunlar, çok çeşitli işlevler bildirmeleriyle dikkat çekmektedir. Bu işlevsel zenginlik Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)* adlı eserinde de izlenebilmektedir.

Tasvir fiillerinin işlevsel zenginliğini ortaya koymak maksadıyla hazırlanan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Köktürkçe döneminden itibaren tespit edilebilen yeterlilik fiilleri, zengin bir işlevsel görünüme sahiptir. *Bil-*, Karahanlı Türkçesinden itibaren zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-, al-, bol- ve boltuk-* tasvir fiilleri, tarihsel süreç içerisinde yeterlilik tasvir fiilleri olarak "yeterlilik, yetenek, yetmezlik, ihtimal, rica, izin, tavsiye..." gibi pek çok işlevde kullanılmıştır.

2. Köktürkçe döneminden itibaren tanıklanan süreklilik fiilleri ise yapısal çeşitlilikleriyle dikkat çekmektedir. Pek çok kullanımı süreklilik işlevini ortaya koyan *ṭur-/dur-, ḳal-, kör-/gör-, kel-/gel-, ḳo-/ḳoy-, bar-/var-, yöri-/yoru-/yürü-* tasvir fiilleri; "tavsiye, öğüt, istek" gibi farklı işlevler de bildirebilmekte, bunun yanında *örü ṭur-* (ayağa kalkmak), *ṭuru gel-* (ayağa kalkmak) ve *ṭaŋa ḳal-* (çok şaşırmak) gibi kalıplaşmış birleşik fiiller de oluşturabilmektedir.

3. Tezlik ifade eden tasvir fiilinin ilk yazılı örnekleri de Köktürkçe döneminde tespit edilmiştir. Bu dönemde yalnızca *bėr- (>ver-)* şeklinde kendini gösteren tezlik fiili, takip eden tarihî dönemlerde çeşitlilik kazanmıştır. *Kör- (>gör-), al-, kel- (>gel-), ḳop-, ḳo-/ḳoy-* ve *bar-* fiilleri, yer yer tezlik işlevinden sıyrılarak "kesinlik, kuvvetli istek, rica, dua, temenni" gibi işlevlerde de kullanılmıştır.

4. Yaklaşma ifade eden tasvir fiili de ilk kez Köktürkçe döneminde ortaya çıkmıştır. *Bar- (>var-)* fiilinin bu dönemde yaklaşma bildirdiğini söyleyen kaynaklar vardır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise *yaz-* fiili, yaklaşma işlevini barındıran bir tasvir fiili olarak teşekkül etmiş, sonraki tarihî dönemlerde de sıklıkla kullanılmıştır. Bu tasvir fiillerinin dışında *ṭur- (>dur-)* ve *bar-* tasvir fiillerinin de bazı örneklerde yaklaşma bildirdiği kaynaklarda zikredilmiştir.

5. Diğer tasvir fiilleri kadar işlek bir kullanıma sahip olmayan ve *git-* fiilinin kalıplaşmasıyla teşkil edilen uzaklaşma tasvir fiili ise, Eski Anadolu Türkçesine özgü biçimlerdendir ve geleceğe dönük bir süreklilik bildirmektedir.

6. Çalışmamıza kaynaklık eden *Hurşîd-nâme* adlı eserde toplam 166 adet tasvir fiili kullanılmıştır. Bu tasvir fiillerinin 83'ü (%50'si) yeterlilik tasvir fiilleridir. Eserde *bil-* ve zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-* tasvir fiilleri, yeterlilik tasvir fiilleri olarak dikkat çekmektedir. Bu tasvir fiillerinden *bil-* fiili, "güç yetirme", "güç yetirememe", "nasipsizlik, talihsizlik" işlevlerinde kullanılmıştır. Zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan *u-* tasvir fiili ise "güç yetirememe", "elinden gelmeme, âciz kalma", "nasipsizlik, talihsizlik", "merhamet, acıma", "temenni, dua", "bir işi doğal seyrinde yapma" ve "gönüllülük" gibi çeşitli işlevlerde kullanılmıştır. Bu işlevlerden "güç yetirememe" işlevi 35 farklı yerde tanıklanmıştır. Toplam kullanımın %21'ine tekabül eden bu kullanım, metindeki en işlek kullanımdır.

7. *Hurşîd-nâme*'de süreklilik tasvir fiili olarak kullanılan yardımcı fiiller *ṭur-/dur-, gör-, gel-* ve *ḳal-* fiilleridir. Metinde 43 kere kullanılan bu tasvir fiillerinin hepsi süreklilik işlevini ortaya koymaktadır. *Gör-* tasvir fiilinin süreklilik işlevinin yanında "tavsiye, öğüt" işlevlerinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Ayrıca süreklilik tasvir fiilleriyle kurulmuş ve kalıplaşmış olan *örü ṭur-* (ayağa kalkmak), *ṭuru gel-* (ayağa kalkmak) ve *ṭaŋa ḳal-* (çok şaşırmak) birleşik fiilleri de dikkat çekmektedir.

8. *Hurşîd-nâme*'de tezliğin ifadesinde kullanılan en işlek fiil, *gel-* tasvir fiilidir. Metinde 40 yerde kullanılan tezlik fiillerinin %50'sini (20 adet) *gel-* fiili oluşturmaktadır. Bu tasvir fiilinin yanında *vėr-* tasvir fiili de metinde işlek bir kullanıma sahiptir. Ancak *vėr-* tasvir fiili,

metinde “birdenbire olma” işlevinden ziyade “kuvvetli istek, dua, temenni” işlevlerinde kullanılmıştır. Bu tasvir fiillerinin yanında *gör-* ve *ḳo-* fiilleri de birkaç örnekte tezlik fiili görünümündedir.

9. Yukarıda zikredilen bulguları, tablolar hâlinde dikkatlere sunmak faydalı olacaktır:

Tablo 1: Yeterlilik Tasvir Fiilleri

Tasvir Fiili	İşlev	Kullanım	Toplam
Bil-	Güç yetirme	4	83
	Güç yetirememe	9	
	Nasipsizlik, talihsizlik	4	
U-	Güç yetirememe	35	
	Elinden gelmeme, âciz kalma	19	
	Nasipsizlik, talihsizlik	7	
	Merhamet, acıma	2	
	Temenni, dua	1	
	Bir işi doğal seyrinde yapma	1	
	Gönüllülük	1	

Tablo 2: Süreklilik Tasvir Fiilleri

Tasvir Fiili	İşlev	Kullanım	Toplam
Ṭur-	Süreklilik	6	43
	Örü ṭur- (Kalıplaşma)	12	
Dur-	Süreklilik	2	
Gör-	Süreklilik	2	
	Tavsiye, öğüt	4	
Gel-	Süreklilik	3	
	Ṭuru gel- (Kalıplaşma)	3	
Ḳal-	Süreklilik	1	
	Ṭaŋa ḳal- (Kalıplaşma)	10	

Tablo 3: Tezlik Tasvir Fiilleri

Tasvir Fiili	İşlev	Kullanım	Toplam
Gel-	Hemen vuku bulma, birdenbire olma, zorlanmadan olma	20	40
Vėr-	Hemen vuku bulma, birdenbire olma, zorlanmadan olma	6	
	Kuvvetli istek, dua, temenni	9	
Gör-	Hemen vuku bulma, birdenbire olma, zorlanmadan olma	3	
Ḳo-	Hemen vuku bulma, birdenbire olma, zorlanmadan olma	2	

Kısaltmalar

ABH : Aç Bars Hikâyesi
AD : Ahmedî Dîvânı
ADD : Ahmed-i Dâî Dîvânı

AH : Atebetü'l-Hakâyık
AM : Ahmed'in Mevlid'i
AY-I : Altun Yaruk I. Kitap
AY-VI : Altun Yaruk VI. Kitap
B : Batı
BD : Bâkî Dîvânı
BK : Bilge Kağan Yazıtı
bk. : bakınız
CC : Codex Cumanicus
Çev. : çeviren
D : Doğu
DEH : Dehnâme
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
DK : Dede Korkut
DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk
G : Güney
GN : Garîb-nâme
GT : Gülistân Tercümesi
GÜ : Gül ü Nevrûz
Haz. : hazırlayan
IB : Irk Bitig
HB : Hüseyin Baykara Dîvânı
HN : Hurşîd-nâme
HŞ : Hüsrev ü Şîrîn
HT-KT : Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi
İM : İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn
K : Kuzey
KB : Kutadgu Bilig
KE : Kısasü'l-Enbiyâ
Kİ : Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk
KK : El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye
KMT : Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
krş. : karşılaştırınız
KT : Köl Tigin Yazıtı
KT-R : Kur'an-ı Kerim Tercümesi-Rylands Nüshası
KT-TİEM : Kur'an-ı Kerim Tercümesi-Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası
LD : Mevlânâ Lutfî Dîvânı
ME : Mukaddimetü'l-Edeb
ME-PY : Mukaddimetü'l-Edeb (Paris ve Yozgat Nüshaları)
MG : Münyetü'l-Guzât
MM : Muʿînü'l-Mürîd
MN : Marzubân-nâme Tercümesi
MS : Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı
NF : Nehcü'l-Ferâdîs
PKPH : Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi
s. : sayfa
SGT : Sibîcâbî'nin Gülistân Tercümesi
ŞH : Şiban Han Dîvânı
ŞMM : Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi

ŞU	: Şine-Usu Yazıtı
T	: Tonyukuk
TDK	: Türk Dil Kurumu
Uyr.	: uyarlayan
vd.	: ve diğerleri
YE	: Yûsuf Emîrî Dîvânı
YED	: Yûnus Emre Dîvânı

Kaynakça

Akar, A. (2018). *Oğuzların dili Eski Anadolu Türkçesine giriş* (4. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim (1. 2. 3. ciltler)* (6. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki – Atebetü'l-Hakayık* (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Arat, R. R. (2008). *Yusuf Has Hacib – Kutadgu Bilig* (2. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Argunşah, M. (2017). *Çağatay Türkçesi* (4. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, M., Sağol Yüksekkaya, G. (2017). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, A. (2019a). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.

Ata, A. (2019b). *Rabġūzī - Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) giriş-metin-dizin [1. cilt]*. Ankara: TDK Yayınları.

Ayan, H. (1979). *Şeyhoğlu Mustafa - Ḫurşîd-nâme (Ḫurşîd ü Feraḥşād) (inceleme-metin-sözlük-konu dizini)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap*. İstanbul: TDK Yayınları.

Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin grameri* (9. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Bilgegil, M. K. (1963). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.

Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische grammatik der Islamischen litteratur-sprachen mittelasiens*. Leiden: Brill.

Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân – Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

Daşdemir, M. (2014). *Oklama yöntemiyle Türkçenin yapısal-işlevsel söz dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.

Demir, N. (2004). Eski Türkiye Türkçesinde tasvir fiilleri. *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: TDK Yayınları, 103-116.

Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi*. (Elöve, A. U. Çev.; Benzer, A. Uyr.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı* (Karaağaç, G. Çev.) (6. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Eckmann, J. (2017). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. (Sertkaya, O. F. Haz.) Ankara: TDK Yayınları.

Ediskun, H. (1992). *Türk dilbilgisi* (4. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Efendioğlu, S. (2019). *Mevlânâ Lutfî – Gül ü Nevrûz (dil incelemesi-metin ve aktarma-gramatikal dizin-tıpkıbasım)*. Erzurum: Eser Yayınları.

Eker, S. (2019). *Çağdaş Türk dili* (12. Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.

Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden: Brill.
Erdal, M. (2013). Tezlik fiilinin kaynağı. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Semih Tezcan'a Armağan)*, 13 (13), 169-173.
Erdem Uçar, F. M. (2016). Çağatay Türkçesinde tasvir fiilleri. *Türkbilig*, 32, 21-56.
Ergene, O. (2017). *Sibîcâbî - Gülistan tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
Ergönenç Akbaba, D. (2015). Standart Türkiye Türkçesinde tasvir fiillerinin zaman çizgisindeki yeri. *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014 (1. Cilt)* (s. 579-593). Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
Gabaın, A. v. (1953). Türkçede fiil birleşmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1, 16-28.
Gabaın, A. v. (2000). *Eski Türkçenin grameri* (Akalın, M. Çev.) (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan Aç Bars Hikâyesi (metin-çeviri-açıklamalar-dizin)* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Gülüm, E. (2021). *Ahmedî Dîvânı (inceleme-tenkitli metin-tıpkıbasım)*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)
Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde fiil.* (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)
Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi grameri* (4. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller (en eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar -yazı dilinde-)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Hamilton, J. R. (2020). *Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens masalının Uygurcası – Prens Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara hikâyesi* (Korkut, E. ve Birkan, İ. Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin söz dizimi*. Ankara: TDK Yayınları.
Hengirmen, M. (1995). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
İlhan, N. (2001). Birleşik fiil kuruluşunda a-ı-u ünlüleri. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/II (596), 177-182.
Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
Karaağaç, G. (2020). *Mevlânâ Lutfî - Dîvân*. Ankara: TDK Yayınları.
Kara, F. (2011). Bil- tasvir fiilinin işlevleri. *Turkish Studies*, 6 (1), 1421-1438.
Karahan, L. (2023). *Türkçede söz dizimi* (29. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Seyf-i Sarayî – Gülistan tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: TDK Yayınları.
Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
Koç, N. (1990). *Yeni dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkân' gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 7, 107-124.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri - şekil bilgisi* (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2017a). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü* (5. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2017b). *Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ – Marzubân-nâme tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*. Ankara: TDK Yayınları.

Kök, A. (2004) *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) (giriş-inceleme-metin-dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emirî Divanı (giriş-inceleme-tenkitli metin-sözlük-tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Köktekin, K. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi* (2. Baskı). Erzurum: Fenomen Yayınları.

Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emirî – Dehnâme (inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.

Kuş, B. (2018a). *Tarihî Türk lehçelerinde tasvir fiilleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Kuş, B. (2018b). Tasvir ek fiilinin yapısı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 73-82.

Küçük, S. (2011). *Bâḳî Dîvânı (tenkitli basım)* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Mahmut b. Ali (2014). *Nehcü'l-Ferâdîs [Uştmaḫlarnıŋ Açuḳ Yolı (Cennetlerin Açık Yolu)]*. (Tıpkıbasım ve çeviri yazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata). Ankara: TDK Yayınları.

Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları (birleştirilmiş 3. baskı)*. Ankara: TDK Yayınları.

Özçamkan Ayaz, G. (2023). *Zemahşerî – Mukaddimetü'l-Edeb - Paris ve Yozgat nüshaları (giriş-metin-dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.

Özçelik, S. (2002). Tasvir fiillerinde kullanılan ekler üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2002/II (610), 820-824.

Özçelik, S. (2022). *Dede Korkut -Dresden yazması- metin, dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

Özmen, M. (2017). *Ahmed-i Dâ'î – Divan*. Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, E. (2021). *Eski Anadolu Türkçesi el kitabı* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Öztürk, M. R. (2021). *Ahmed'in Mevlid'i (giriş-inceleme-tenkitli metin-dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Sağol, G. (1993). *Harezm Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (giriş, metin, sözlük ve tıpkıbasım)*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Şahin, H. (2000/2001). Kutadgu Bilig'de tasvirî fiiller. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 95-105.

Şahin, H. (2002). Tezlik fiilinin dilimizde gösterdiği çeşitlilikler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 139, 249-253.

Şahin, H. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi* (5. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Şemseddin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî* (2. Baskı) (Yavuzarslan, P. Haz.). Ankara: TDK Yayınları.

Taş, İ. (2023). Kutadgu Bilig'de -sA bol- yapısı hakkında. *BURANA – Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 43-51.

Tatcı, M. (2020). *Yûnus Emre Dîvânı* (5. Baskı). İstanbul: H Yayınları.

Tekin, T. (2013a). On Uigur {-gAlI} bol-, {-gAlI} boltuk-. *Makaleler 2 – Tarihî Türk Yazı Dilleri* (Yılmaz, E., Demir N. Haz.). Ankara: TDK Yayınları, 483-489.

Tekin, T. (2013b). *Irk Bitig*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları* (5. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2014). *İslâm - Muʿînü'l-Mürîd* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (1999). *El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yayınları.
Türk Dil Kurumu (2009). *Türkçe sözlük* (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Türk, V., Doğan, Ş., Şerifoğlu, Y. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi dersleri* (2. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.
Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzât*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Uysal, İ. N. (2012). Çıkagel- fiili üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, CII (725), 346-355.
Uysal, İ. N. (2013). Gel- fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde tezlik yapma işlevi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, CV (739), 70-77.
Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa – Garib-nâme (I/1, I/2, II/1, II/2)*. İstanbul: TDK Yayınları.
Yavuz, K. (2010). Şeyhoğlu. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, 88-89.
Yıldırım, T. (2021). *Hüseyin Baykara – Dîvân*. Ankara: TDK Yayınları.
Yüce, N. (2014). *Ebul Ḳāsım Cārullāh Maḥmūd bin ʿOmar bin Muḥammed bin Aḥmed Ez-Zamaḫşarī El-Ḫʷārizmi – Mukaddimetü'l-Edeb (Ḫʷārizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası* (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch (Berliner Turfantexte XVIII)*. Berlin: Berlin Branderburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1623245*

Nihad Sâmi Banarlı'nın Emin Bayrakdaroğlu Müstearıyla *Meydan* Mecmuasındaki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Emin Bayrakdaroğlu's (Pen Name of Nihad Sâmi Banarlı) Writings in Meydan *Magazine*

Yakup ÖZTÜRK[a]*

[a] Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Bilecik / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3840-4177

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 19 Ocak 2025
Kabul tarihi: 23 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Türkçe,
Dilde sadeleşme,
Uydurmacılık,
İdeoloji,
Atatürk.

ÖZ

Nihad Sâmi Banarlı, aylık *Meydan* mecmuasında 1965, 1966, 1967 yıllarında Emin Bayrakdaroğlu müstearıyla Türk dilinin meseleleri üzerine yazılar yazmıştır. Bu yazılar, Banarlı'nın 1972'de yayımlanan *Türkçenin Sırları* kitabında ele aldığı başlıklarla büyük nispette benzeşir. Bazı yazıları doğrudan kitabına almış, bazıları üzerinde başlık dahil değişiklik yapmıştır. Türkçenin özellikle Cumhuriyet'ten sonraki politikalar karşısında maruz kaldığı durumu Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerine ayırarak mukayese eder. Atatürk dilde sadeleşme hareketlerini başlatmış ancak dilin çıkmaza girdiğini fark ederek bu hatasından dönmüş, İsmet İnönü ise Atatürk'ün Güneş-Dil Teorisi ile çareler aradığı hatayı sürdürerek Türkçeyi zayıflatmıştır. Bu süreçte Rusya güdümlü Komünizm ve sol ideolojilerin Türk aydınları arasında yayılarak Türkçeye verdiği zarar vurgulanmıştır. Banarlı bu iddiasını Türkiye'de dil meseleleri, politikanın kurbanı olmuştur diyerek desteklemiştir. *Meydan* mecmuasındaki bu yazılar tasnif edildiğinde merkezde Türkçenin yapısı ve meseleleri durur. Banarlı, sağ-sol ideolojileri karşılaştırırken, kelimede ses-anlam ilişkisini değerlendirirken daima Türkçenin o günkü durumunu öncelemiştir. Dilde sadeleşme hareketlerine karşı çıkmakla beraber o, yaşayan Türkçenin taraftarıdır. Halkın kullandığı tabiî Türkçenin esas alınması gerektiğini düşünür. Bir kelimenin etimolojik yapısı o kelimenin Türkçe olup olmadığı hususunda belirleyici olamaz. Bunun dışında Banarlı'nın *Meydan*'daki yazılarında biyografisine dair izler, kurduğu, katıldığı cemiyetler, okuduğu kitaplar, ezan ve Bektaşilik hakkındaki düşünceleri gibi pek çok hususla karşılaşmak mümkündür. Bu makalede henüz kitaplaşmamış bu yazılara dikkat çekilmek hedeflenmiş, yazılar tasnif edilerek Banarlı'nın Türkçe karşısındaki son derece güçlü savunmacı ve ikna edici tarafı vurgulanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 19, 2025
Accepted: April 23, 2025

Keywords:
Turkish,
Simplification in language,
Fabrication,
Ideology,
Atatürk.

ABSTRACT

Nihad Sâmi Banarlı wrote articles on the issues of the Turkish language in the monthly Meydan magazine in 1965, 1966 and 1967 under the pen name Emin Bayrakdaroğlu. These articles are largely similar to the titles discussed by Banarlı in hİS book Türkçenin Sırları, published in 1972.He took some of the articles directly into his book, and made changes to some of them, including the title.She compares the situation that Turkish was exposed to, especially in the face of policies after the Republic, by dividing it into the periods of Atatürk and İsmet İnönü. He compares the situation that Turkish was exposed to, especially in the face of policies after the Republic, by dividing it into the periods of Atatürk and İsmet İnönü.Ataturk initiated the simplification movements in the language, but realized that the language had reached a dead end and reversed his mistake. İsmet İnönü, on the other hand, weakened Turkish by continuing the mistake for which Atatürk sought solutions with the Güneş-Dil Teorisi.In this process, the damage caused to Turkish language by the spread of Russian-controlled Communism and left-wing ideologies among Turkish intellectuals was emphasized. Banarlı supported this claim by saying that language issues in Turkey have become victims of politics. When these articles in Meydan magazine are classified, the structure and issues of Turkish are at the center. While comparing right-left ideologies and evaluating the sound-meaning relationship in words, Banarlı always prioritized the current state of Turkish. Although he opposes the simplification movements in the language, he is a supporter of living Turkish. He thinks that the natural Turkish used by the people should be taken as basis. The etymological structure of a word cannot be a determinant as to whether that word is Turkish or not. Apart from this, it is possible to encounter many issues in Banarlı's writings in Meydan, such as traces of his biography, the societies he founded and joined, the books he read, his thoughts on ezan and Bektashism. This article aims to draw attention to these articles that have not yet been published as a book. The articles were classified and Banarlı's extremely strong defensive and persuasive side towards Turkish was emphasized.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: yakup.ozturk@bilecik.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Emin Bayrakdaroğlu is the pen name of literary historian and educator Nihad Sâmi Banarlı. Under this name, he wrote articles on Turkish in Yeni Sabah and Meydan magazines. In this study, only the articles in Meydan magazine were classified and analyzed in terms of content. As far as we can determine, the articles in question number one hundred and three between 1965 and 1967. The fact that these articles have not been published in a book before and have not been discussed in any academic study motivated us to carry out this study. It can be said that these writings, which can reach the volume of a book, largely overlap with the issues in Banarlı's book Türkçenin Sırları, published in 1972. However, these articles are at a level that will both give an idea about Banarlı's biography and enrich the claims and examples in his book.

In this study, it was seen that the Turkish language was at the center of all the articles published in Meydan. History, culture, society, religion, politics etc. In whichever areas the words will be put forward, this has been done based on the identity of the Turkish language. In our study, which we started with the comparison of right and left ideologies in Turkey, it was emphasized that, according to Banarlı, the right remained clumsy and lazy by being carried away by heroism, while the left pulled politics to its advantage with aggressive but at the same time "sneaky" policies. Banarlı, especially during the İsmet İnönü period and II. He emphasizes that Turkish language policies were left to the leftists during the World War II. The blow that Russian-controlled intellectuals dealt to Turkish language with the principles of Communism is explained in detail. While looking at the issues of simplification or distortion of Turkish after the Republic, Banarlı made a distinction between the Atatürk period and the İnönü period. It has been said that during Atatürk's period, interventions such as language simplification, purilingualism, and pure-Turkishism were avoided because they became the bane of Turkish, and during the İnönü period, Atatürk's efforts to save the Turkish language, which had reached a dead end, were abandoned and the language deteriorated.

Nihad Sâmi Banarlı focuses on the meaning and spirit of a word in Turkish rather than the language of its origin. For this reason, he opposes the removal from the language of words that have entered the daily language, have been adopted by the people, have been interfered with the grammar and sound structure of Turkish and have become the property of Turkish. On the other hand, he is not completely distant from new words. He considers it sufficient for the word to meet a need in the language. Another issue that stands out in the writings in Meydan is the claim that there is harmony between the sounds that make up a word and the meaning of the word. He defends the view that as the sounds of the word change as a result of simplifying the words or changing them under the name Öztürkçe, the meaning of the word also changes. For example, he is of the opinion that when you change the word muallim to teacher, you weaken the weight and reputation of the person who practices this profession.

In the Overview of Words of Arabic-Persian Origin section of the article Nihad Sâmi Banarlı does not have an understanding of language that considers whether a word is Arabic or Persian in origin. He sees serious differences between the etymology of the word being Arabic and its state after the intervention of the Turkish sound structure. In his article "İmparatorluk Dilleri", he explains in detail what pure linguists "do not want to think about". 1) There is not even a tribal language that has remained its own language in the history of the world. 2) Even though languages on earth are not pure languages, they are still national. According to Banarlı, it is not the words of languages, but their sounds and architecture that become national. 3) Turkish was also an imperial language in Central Asia.

One of the issues frequently emphasized in the articles written in Meydan magazine is the claim that there is a closeness, connection and even integrity between the sounds that make up a word in Turkish and the meaning of that word.

Nihad Sâmi Banarlı also included some issues that we have collected under the title of "Diğer Meseleler" in this article in Meydan. Turkish ezan, Bektashism, commemoration days, and the books he read are among these. Finally, even though Banarlı is one of the Turkish defenders of his time, he will not be able to escape the misfortune that befell him. A page-long section from the book Resimli Türk Edebiyatı Tarihi by Banarlı, who fought against fabrication, in his own words, for so many years, was read on Istanbul radio without mentioning the name of the book, and Banarlı's words were translated into "fabricated" words. He touches upon this issue in his article "Aynı Hedefe Doğru".

Giriş

Nihad Sâmi Banarlı, özellikle *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türkçenin Sırları* adıyla yayımladığı dil yazıları ile geniş kitlelere hitap etmiş önemli bir isimdir. Onun İstanbul Fetih Cemiyeti ya da Yahya Kemal Enstitüsü gibi çeşitli sivil toplum kuruluşu, dernek ve cemiyetlerde faaliyetler yürüttüğü bilinir. Ömrünü, Edirne ve İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaparak kazanmıştır. Mesaisi dışında cemiyet bünyesinde yürüttüğü çalışmaları ve Yahya Kemal'le derin hukukunun bir neticesi olarak yayıma hazırladığı Yahya Kemal Külliyatı, Banarlı'nın adını daima yaşatacak önemli işlerdir. İlk gençliğinden vefatına kadar çeşitli edebiyat dergilerinde ve gazetelerde dil, kültür, edebiyat, tarih ve şehir üzerine yazılar kaleme alan Banarlı'nın sağlığında yayımlanmış pek az kitabından biri *Türkçenin Sırları*'dır. Bu eser yayımlandığı 1972 yılından bu yana yüze yakın baskı yaparak Banarlı adını geniş kitlelere duyurmuştur. Bugün yayımlanmakta olan Nihad Sâmi Banarlı imzalı kitapların neredeyse tamamı Banarlı'nın vefatından sonra süreli yayınlardan derlenerek kitaplaştırılmıştır. Hâlen onun süreli yayınlarda kalan çok sayıda yazısı olduğu bilinmektedir. *Türkçenin Sırları* kitabında tartıştığı meselelerin, vefatından sonra derleme ile yayımlanan kitaplarında da bazen tekrar ettiği görülür. Ancak *Türkçenin Sırları*'nın âdeta kaynağı olabilecek metinleri Emin Bayrakdaroğlu müstearıyla *Meydan* mecmuasında yazmıştır.

Nihad Sâmi Banarlı'nın dedeleri, Trabzon'un fethi sırasında Kanunî Sultan Süleyman'ın ordusunda sefere çıkan alemdar bir ailedir (Öztürk, 2022, s. 29). Banarlı, Emin Bayrakdaroğlu müstearındaki bu ismi ailesinin kökenlerine bir vefa olarak tercih etmiş olmalıdır. Emin adının ise, Banarlı'nın dedesi Trabzonlu divan şairi Emin Hilmi Efendi'den geldiği kuvvetle muhtemeldir. Banarlı, babası İlyas Sâmi Bey'i, *Meydan* mecmuasında kaleme aldığı iki uzun yazıda yine müstear isimle ayrıntıları ile anlatır. Ancak yazının hiçbir yerinde İlyas Sâmi Bey'in babası olduğunu belirtmez. Banarlı hakkında küçük bir biyografi yayımlayan Nermin Suner Pekin, kitabında bu yazılara atıf yaparak Banarlı'nın babası hakkında bilgi verdiğini söyler. Yakup Öztürk ise *Türkçeye Adanmış Bir Ömür Nihad Sâmi Banarlı* kitabında Emin Bayrakdaroğlu müstearının Banarlı'ya ait olduğunu, Banarlı'nın terekesinden çıkan evrak üzerinden gösterir. Aynı zamanda Nihad Sâmi Banarlı, gerçek imzasını, *Meydan* mecmuasında, Bayrakdaroğlu müstearıyla yazdığı sırada da kullanır. Bu çalışmada Emin Bayrakdaroğlu adı yerine doğrudan Nihad Sâmi Banarlı adı kullanılarak yazılar tasnif ve tahlil edilecektir.

Meydan mecmuasında Kelimeler adıyla yayımlanan bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yüz üç yazı, *Türkçenin Sırları* kitabında karşımıza çıkan birtakım kavram ve iddiaların benzeri yazılardır. Ancak bunların henüz kitaplaşmadığı hatırlanmalıdır. Yazılar derlenip ortaya çıkarıldığında Banarlı'nın muhiti, devlet kadrolarındaki kısa süreli görevleri, kütüphanesi gibi biyografisindeki bazı eksik kısımlar ortaya çıkacaktır. Banarlı, bir vefat haberi üzerinde dururken bile Türk dilini merkeze alarak değerlendirme yaptığı için bu çalışmadaki başlıkların da Türkçe ve Türk dili etrafındaki tartışmalara göre belirlendiği baştan ifade edilmelidir. Bu yazılar arasındaki "Vatan ve Dil Hikâyesi"nde hatırlattığı gibi Yahya Kemal'in "Türkçenin çekilmediği yerler vatandır." sözü Banarlı'nın da Türkçeye bakışında temel iddialarından olmuştur. Bu ifadenin Banarlı'nın kaleminden çıkan Türkçeye dair yazılarda bir ilke olarak görülmesi gerekir.

Nihad Sâmi Banarlı'ın *Meydan*'daki yazıları sağ ve sol ideolojilerin karşılaştırılması, Arapça-Farsça kökenli kelimelerin Türkçenin dışına itilemeyeceği, kelimeyi oluşturan seslerle kelimenin anlamı arasında bir bütünlük olduğu iddiaları altında tasnif edilebilir. Bunların dışında bunlar kadar geniş yer tutmayan bazı kişilerin vefatı üzerine söyledikleri, okuduğu, takip ettiği yayınlar hakkındaki düşünceleri, Türk ezanı olarak adlandırdığı ezanın musikisi üzerine değerlendirmeleri, Bektaşilik tarikatına bakışı, telaffuz ve anlam ilişkisine dair yorumları da *Meydan*'daki yazılarda görünür.

Sol ve Sağ İdeolojilerin Karşılaştırılması

Nihad Sâmi Banarlı'nın sağ ve sol ideolojiler hakkında söylediklerine geçmeden önce onun 1967'de "Hazm Edilmemiş İdeolojiler" başlığıyla yayımladığı bir yazısını hatırlamak gerekir. Cumhuriyet öncesinde aydınların ideolojik birtakım fikirlerle buluştuklarını ancak bu fikirlerin ya da ideolojilerin kendilerine bir hareket sahası bulamadığını dile getirir. "Milletler sokma ideolojilerle değil kendi realiteleriyle idare edilirler." diyen Banarlı, o dönem ideologlarından kabul edilen Namık Kemal'den hep övgüyle bahseder. Onun için "millî kahraman" ifadesini kullanır. Ama Banarlı'ya göre Namık Kemal'in getirdiği ideolojiler "hazım zorluğu" yaşatmıştır. Yabancıların milliyetçilik, vatancılık, hürriyet ve istiklal fikri gibi kavramları içimize bizi dağıtmak için soktukları kanaatindedir. "II. Abdülhamid okullaşarak, bu ideolojilerin hazmedilmesini sağlayacaktı ancak sabredemedik." (Bayrakdaroğlu, 1967a, s. 7) diyen Banarlı geriden gelen Balkan Savaşları ile vatanın yarısını kaybettiğimizi, arkasından nasyonalizm diye bir şeye sarıldığımızı vurgular. Enver Paşa'nın, bizi "heyecanla" I. Dünya Savaşı'na sürüklemesini, nasyonalizme sarılmasında görür.

Nihad Sâmi Banarlı, sol düşünceyi Rusya'dan gelen, getirilen zararlı ideolojilerin başı olarak gördüğünü sıklıkla yazmıştır. Onun kavramları içerisinde sol, Avrupa ya da dünyanın başka coğrafyalarındaki sol düşünce değil doğrudan Rusya'dan yayılan Komünizm faaliyetleridir. Bu açıkça ifade edildikten sonra Banarlı'nın Türkiye'deki sol düşünceye bakışına yer verilebilir. "Tanzimat Paşası" (Bayrakdaroğlu, 1967b, s. 22) başlıklı yazısında Türkiye'de solun sistemli çalıştığını, sağın ise rahat olduğunu ifade eder. Ona göre sağ, "Bu vatan benim, bu millet benim" gafleti içindedir. Mesela Banarlı'nın sıkça telaffuz ettiği ifadelerden olan "uyduruk kelime" ve "devrik cümle" solun Türkçeyi yıkmak için bir icadıdır. Gaflet içerisindeki sağ da bu kelime ve cümleleri farkında olmadan kullanır. (Bayrakdaroğlu, 1967b, s. 22) Banarlı'nın *Meydan*'da devrik cümleyi müstakilen ele aldığı bir yazısı da vardır. "Devrik Cümle Hastalığı" başlığını taşıyan bu yazıda "Devrik Cümle, Türk cümlesi değildir. Türkçenin en telaşlı devrinde olduğumuz için devrik cümle kullanıyoruz." der. Aynı yazıda Millî Eğitim Bakanlığı'nın "uyduruk kelime hastası olan" Nurullah Ataç'a *Andersen Masalları* çevirttiğini yazar. Ataç da bu çevirisine devrik cümleler yığmıştır. Banarlı, Bektaşi'nin namaz kılmamasının sebebi olarak "Allah böyle emretti." deyişini hatırlatarak devrik cümlenin anlamı nasıl tahrif ettiğini gösterir. Kur'an'da geçen "Namaza yaklaşmayınız."[1] ifadesi, sonrasında gelen ifade okunmadığında Bektaşi'yi haklı çıkarır.

"Ruhumuzu Değiştirmek" yazısını da bu başlık altında okumak gerekir. Banarlı önce, Atatürk'ün inkılaplar hakkındaki bir sözünü hatırlatır. Atatürk, en zor inkılap musiki inkılabıdır demiştir. Çünkü bunun için o milletin ruhunu değiştirmek gerekir düşüncesindedir. Banarlı da Atatürk sonrasında solcu olduğunu iddia edenlerin millete ait ne varsa değiştirerek ruhları tahrip ettiği iddiasıyla yazısına başlar. Burada sol düşüncenin ekonomi ve sosyal adalet meselesini ele alır göründüğünü ifade eder. Oysa sol, bir milletin tarih boyunca elde ettiği değerleri hiçe sayıp her fırsatta milleti millet yapan temellere saldırmak, onları yıkma amacındadır. Solun ilerici, yenilikçi özelliklerini sadece kendisinde tutmasına itiraz eder. Banarlı'ya göre hem ileri ve yeni olmak hem de Türk kalmak mümkündür. Ama milletten ilericilik adına Türklüğünden

1 Bu ifade Nisa Suresi'nin 43. ayetinde geçmektedir. Ayetin tamamının meali şu şekildedir: Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculuk hâlinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/536/43-ayet-tefsiri

vazgeçmesini isteyecek yollar tutturmak hain ve sinsi bir solculuktur. (Bayrakdaroğlu, 1967c, s. 22) Banarlı, *Meydan*'daki yazılarında sıkça bu millet için sol kelimesinin din ve imanı terk etmek anlamında kullanıldığını hatırlatır.

Nihad Sâmi Banarlı, "Sel ve Sal Hikâyesi" yazısında önce Arapça için bize İslam'ın Kur'an'ın geldiği dil ifadesini kullanır. î nispet ekinin kaldırılmasına karşı çıkar. En iptidaî dil olarak gördüğü Moğolca'dan -gay, -tay eklerini bile aldığımızı hatırlatır. Daha sonra bizim bu başlık altında değerlendireceğimiz üzere "Türkiye'de dil davası apaçık bir politika davasıdır." sözünü ifade eder. Hatta daha sert bir tutumla bu politika davasının, sol politika davası olduğunu dile getirir. Banarlı'ya göre Türkiye'de solculuk bir ihtiyaç değil özentiden doğmuştur. Bunu Bihruz'un alafrangalığına benzetir.

Türkiye'de dil politikalarını Atatürk dönemi ve sonrası biçiminde keskince ayıran Nihad Sâmi Banarlı, Türkçeye en büyük darbelerin İsmet İnönü dönemindeki politikalarla vurulduğunu sıkça yazmıştır. İnönü'ye geçmeden önce Banarlı'nın Türk dili politikaları ve Atatürk'e bakışını hatırlamak gerekir. "İlmi Yenen Bir Vehim" yazısında Atatürk'ün, Türkçeyi alaylı dil âlimleriyle bozguncuların elinden kurtulmak için bütün gücüyle Güneş-Dil Teorisine sarıldığı vurgulanır. Bu teori Türkçeleşmiş bir kelimenin Türkçe olduğunu ispat yolunda kullanılmıştır. 1935 yılı sonlarında vazifesi Türkçeyi korumak ve kurtarmak olan yeni bir güneş doğmaya başlamıştır. Türk Dil Kurumu üyeleri Arapça-Farsça ve Fransızcadan gelmiş kelimelerin Türkçe olduklarını ispata çalışmışlardır. Burada yeri gelmişken ifade edilmelidir ki Banarlı, *Yeni Sabah* gazetesinde de Emin Bayrakdaroğlu imzasıyla yazdığını kendisi söyler. (Emin Bayrakdaroğlu, "Türkçemiz ve Meseleleri", *Yeni Sabah*, 25-31 Temmuz 1966) Türk Dilini Koruma Cemiyeti'nin yayıncılık yaptığı da bu yazıdan öğrenilir. Atatürk'ün yazdığı, yazdırdığı makaleler serisinin cemiyetin yayınları arasından basılması hedeflenmiştir.

Atatürk'ün Türk dilini çıkmazdan kurtarmak için attığı adımları Zeynep Korkmaz'ın bir kitabı dolayısıyla yeniden hatırlatan Banarlı bu hususta "Kur'ân'ı Çizmişler" (Bayrakdaroğlu, 1967ç, s. 22) başlıklı yazısında bahseder. Banarlı'ya göre Türk Dil Kurumu, daha niceleri gibi darda kaldığında Atatürk'e sığınır. Atatürk, dil inkılabında iki yolu denemiştir. İlki, özleştirmeyi denediği inkılap yoludur. İkincisi, bundan tamamen vazgeçip Türkçeleşmiş kelimelerin Türkçe olduğunu kabul ettiği tabiî yoldur. Atatürk, hayatının son dört yılında yanındaki dilcilere Türkçeleşmiş kelimelerin Türkçe olduğunu ispat vazifesi vermiştir. TDK, Atatürk'ün ölümüyle yine bundan uzaklaşıp dili çıkmaza sokmuştur. Yazı, kurum tarafından basılması planlanan Zeynep Korkmaz'ın *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* kitabının başına gelenler hakkındadır. Korkmaz'ın kitabı yarısına kadar basıldıktan sonra devamı gelmemiştir. Çünkü yazar, Atatürk'ün iki nutkundan bazı parçaları kitabın devamına almak istemiştir. Neticede kitabı Türk Tarih Kurumu tamamlamıştır. Banarlı'ya göre Atatürk, hayatının son yıllarında "ölesiye bitesiye" Türkçeyi tabii yola koymak için uğraşmışken, uydurmacılar onun hatırasıyla, gayretiyle alay eder gibi radyolarda 10 Kasım'ı uydurma bir dille anmışlardır. (Bayrakdaroğlu, 1967d, s. 22) "Kendilerini Akademi Sananlar" yazısı da Atatürk'ten İnönü'ye dil meselelerinin dönüşümünün özeti mahiyetinde önemli bir yazıdır.

"Dilimizin 6-7 Eylülcüleri" yazısında ise kendisinin de mensup olduğu Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyeti'nin Beyannamesinden bahseder. Aynı zamanda Cemiyetin amacı ve faaliyetlerinden bahsettiği bu yazıda Köprülü'nün Türk diline bakışını İsmet İnönü için "Bu diktatörlük denilen şeydir. Bu ölülerden bile intikam alma hırsıdır. Bu Atatürk'ün vazgeçtiğini ben başarırım hırsıdır." dediğini hatırlatır. Atatürk, dilin çıkmaza girdiğini, dilde sadeleşme çalışmalarından geri dönüldüğünü ilan etmiş hatta Güneş-Dil Teorisi ile reddedilen kelimelere sahip çıkılmıştır. Banarlı, Atatürk'ün dilde özleşmeye adımlar attığını ancak bundan döndüğünü dile getirir. Falih Rıfkı Atay'ı referans göstererek Atatürk'ün "Çocuk çıkmaza girmişizdir, dili bu çıkmazda bırakamayız, tabiî yola döneceğiz." dediğini anlatır. Kimsenin

bilmediği "baysal utku" ifadesi o dönemde Atatürk'ün resmî bir konuşmasında bile geçmiştir. "Türkiye'de dilciler, dilci değil çıkarcıdır." diyen Banarlı, Atatürk geri adım atınca "dalkavukça", "mesela" kelimesinin bile Türkçe olduğunu iddiaya çalışanların varlığından bahseder. (Bayrakdaroğlu, 1966a, s. 22) Ancak İnönü döneminde Köprülü'nün de ifade ettiği gibi "Atatürk'ün vazgeçtiğini ben tamamlarım" iddiası rağbet kazanmıştır. Banarlı, bu tavır sahiplerini, 6-7 Eylül olaylarında sokakları darmaduman edenlere benzeterek onların da Türk dilini böyle yıkıp yağmaladıklarını söyler. 6-7 Eylülcülerin hınçları bir gecede geçmiş, uydurma dilcilerinki geçmek bilmemiştir. Hayat, vatan, kelime, cümle, hürriyet, şehir gibi yüzyıllarca bizim olmuş sözleri yıkmak neden diye sorar? Bunlar Nâzım Hikmet'in "Düşmanıyım asaletin kelimelerde bile" öğüdünü dinleyenlerdir. Banarlı yazısına şu soruyu da ilave eder: "6-7 Eylül zararlarını Türk milleti yıllarca kesesinden ödemişti. Bunların yaptıkları dil ve kültür zararlarını ise çocuklarımız kim bilir kaç asırda ödeyecek?" (Bayrakdaroğlu, 1966a, s. 22)

M. Fuad Köprülü, Nihad Sâmi Banarlı'nın Darülfünun'dan beri takipçisi olduğu, mezuniyet tezini onun danışmanlığında hazırladığı, kaleme aldığı edebiyat tarihinde de Köprülü metodunu uyguladığı bir isimdir. Türk dili, dilde sadeleşme ya da Banarlı'nın ifadesiyle uydurmacılıkla savaş hususunda da Köprülü'yü daima öne çıkarmıştır. "Fuad Köprülü ve Türk Dili" başlıklı yazısında da Atatürk'ün Türkçeyi kurtardığı kahramanlığına dair uzun bir vurgu vardır. "Atatürk dönemi hokkabazları" sayesinde o zamanki Türk Dil Kurumu, memlekete sıkça gelen Moskova ve Bulgaristan devlet sirklerinin yarı resmî sirk çalışmalarından farksız bir çalışma faaliyeti içindedir. Bu yazıda İsmet İnönü'nün başlarda Fevzi Çakmak, Yahya Kemal, M. Fuad Köprülü gibi isimlere gelerek Atatürk'ü dilde sadelik sevdasından vazgeçirmeleri için çaba gösterdiği söylenir. Ancak Atatürk hatasından vazgeçmişken ondan sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, Öztürkçecilik ve arıdilcilik altında Türkçeyi daha büyük uçuruma sürüklemiştir. Banarlı, Köprülü'yü gördüğü bir gün ona bu durumu söylemiştir. Köprülü'nün cevabı şu şekildedir: "Bu diktatörlük denilen şeydir. Bu, ölülerden bile intikam alma hırsıdır. Bu, Atatürk'ün vazgeçtiğini ben başarırım sanmanın yoludur. Bu, vatanı, milleti hiçe saymanın ve onun en aziz varlığı Türkçeye kastetmenin ta kendisidir." (Bayrakdaroğlu, 2024, s. 269) Köprülü, İnönü'nün dil politikalarına önce 2 Nisan 1942'de Anayasa hakkındaki bir hükümet sorusuna verdiği cevapla tepkisini gösterir. Banarlı buradan birkaç maddeyi tamamıyla yazısına taşır. Köprülü daha sonra 1 Ekim 1945'te *Vatan* gazetesinde "Dil Mes'elesi" başlıklı bir yazı yazar ancak ciddi bir netice alamayınca 11 Ekim'de yine *Vatan* gazetesinde "İlim Politika Âleti" başlıklı ağır bir yazı daha kaleme alır.

Sağ ve sol düşünceleri karşılaştırmayı değerli bulan Banarlı, bu sefer isim vermeden devletin solculuğu desteklediği bir dönem olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarını işaret eder. Sağ ise Gökalp ve Atatürk dönemlerinde himaye görmüştür. Banarlı'ya göre son asırda sağı ayakta tutan iki şey: Biri Gökalp, diğeri Atatürk devirleridir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise devlet açıkça solu tutmuştur. "Altın Tavuk Hikâyesi" yazısında da Banarlı bundan bahsedecektir: "İkinci Dünya Harbi yıllarındadır ki Türk dili, şimdi hayli aydınlanmış bulunan birtakım yıkıcı sebeplerle baltalanmaya başlamış ve Atatürk'ün dil inkılabı soysuzlaştırılarak yurdumuzda vahim bir dil hastalığı yaratılmıştır." Bu yıllar İsmet İnönü'nün uzun zaman Türkiye'de tek hâkim güç olduğu yıllardır. Banarlı'nın İnönü ve halk arasındaki mesafeyi gösterdiği ilginç anlardan biri "Allah Adı Alerjisi" yazısına yansır. Banarlı bir gün, Boğaz kenarında bir kahvede insanların İnönü'nün radyo konuşmasını dinlediklerine tanık olur. İnönü, Allah diyecek mi demeyecek mi diye insanlar kulak kabartmış bir hâldedir. "Hay Allah yine demedi be" diye üzüldüklerini yazısında anlatır. Banarlı yazısının sonunda Allah'a ısmarladık, Allah'a emanet ol sözünden bile kaçan insanları eleştirir. Radyo başındaki insanların İnönü'nün Allah demeyeceği ile ilgili aslında ön kabulleri vardır. Banarlı, "Tehlikeli Partiler" yazısında İsmet Paşa'ya insanların Atatürk'ün silah arkadaşıdır diye oy verdiğini, yaşlıların, onun tek parti

zamanında halka neler yaptığını bildiklerini ifade eder. Bu yazı o yılki seçim sonuçları üzerine kaleme alınmıştır.

Banarlı'ya göre Türkiye'de sol düşüncenin varlığı ve Türkçe meselesinin ele alınması sırasında en merkezî yeri Rusya'nın varlığı ve komünist tavır işgal eder. Türkçenin bir dönem Türk Dil Kurumu ya da devletin sair kadroları elinde tahrif edilmesinin arkasında bu iki yapı vardır. "Hükûmetin Dil Tutumu" yazısında Maliye Bakanının bile "Biz dil devrimini bir komünist taktiği şeklinde anlamış değiliz." demesini Banarlı şaşkınlıkla yazısına taşır. Gençliğe Hitabe, Türk Dil Kurumu tarafından yeni kelimelerle yayımlanmıştır. Yazıda buna da yer verilir. "Asil kan" yerine "soycul kan" gibi bir dilin ortaya çıkmasından Banarlı son derece ızdırap duymuştur. Banarlı buna "Ataççı dil anlayışı" der. Rusya'nın tesiri hususunda Banarlı bir fıkra naklederek Tanzimat dönemi paşalarından Fuad Paşa'yı yâd eder. Banarlı, "Hani bir fıkra vardır diye başlar." Tanzimat paşalarından Fuad Paşa, siyasî muvaffakiyetlerinin sırrını açıklarken "Dış siyasette ne zaman müşkil bir durumla karşılaşsam hemen Rus sefirini çağırır, meseleyi ona danışırım. O ne akıl verirse aksini yaparım demiş"tir. Hâlbuki gece gündüz Türkiye'ye seslenen Rus radyosu (Bizim Radyo) durmaksızın uyduruk kelimeler kullanır. Banarlı bunun üzerine sorar: "Türkçenin ve gerçek Türk vatanının Fuad Paşaları! Neredesiniz?" (Tanzimat Paşası)

"Diller Çözülürken" yazısında da Banarlı Türkçenin yozlaşmasına engel olma yolunda solculukla çatışma mücadelesini 1944 yılından beri verdiğini söyler. Onun bu mücadelesinde hep hepine yalnız olduğu iddia edilemez. Mesela Tahsin Banguoğlu'nun varlığı üzerinde durmak gerekir. Maarif Vekilliği ve Türk Dil Kurumu Başkanlığı yapan Banguaoğlu, 1950 yılı başında kurum içinde bir ilim heyeti kurmuştur. Türk ilim dilinde Türkçe terimler sisteminin yerleşmesine devam edilecektir. Ancak bu heyeti, Türk Dil Kurumu birkaç ay bile yaşatamamıştır. Kurum, eski politika oyunlarına dönmüştür. Nihad Sâmi Banarlı bu ilim heyetinin kurulduğu 6. Dil Kurultayı'nın terim komisyonunda müşavir sıfatıyla bulunmuştur. Terimlerin o güne kadar hangi prensiplere dayanarak yapıldığı sorusu üzerine bir tıp doktoru olan Sami Ali Dilemre "Kemküm etmeyelim. Bizim prensibimiz mrensibimiz yoktu, uyduruyorduk!" demiştir. Bu yazıda Banarlı, Banguoğlu'nun uzun bir konuşmasına da yer verir. Rusların, rakip gördükleri Türkleri parçalama hareketini dil üzerinden Komünistlerin propaganda aracı yaptığını, bunu da ilk defa Nâzım Hikmet'in Türkçemize getirdiğini söylemiştir. Malum olduğu üzere Nâzım Hikmet, Yakup Kadri'ye yazdığı hicivde "Şapka çıkarmam konuştuğun dile / Düşmanıyım asâletin kelimelerde bile" demiştir. (Bayrakdaroğlu, 1967e, s. 14) Banarlı'nın Rusların, Türkçe üzerindeki tesiri hususunda getirdiği eleştirilerinin arkasında Banguoğlu'nun varlığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Nihad Sâmi Banarlı'nın Nâzım Hikmet'e olan bakışı bir kitap dolduracak kadar çok yazısına malzeme olmuştur. *Meydan*'da da "Şecaat Arz Ederken" başlıklı yazısında Vala Nureddin'in kitabı dolayısıyla Nâzım Hikmet'in askere gitmemek için yurtdışına kaçışının bir kahramanlık olarak anlatılmasını şecaat arz etmek olarak görür. Banarlı, Nâzım Hikmet'in Bursa'da serbest serbest dolaşırken gazetecilere poz vermesi söz konusu olunca parmaklıklar ardından bakışını başka yazılarında da iddia etmiştir. Banarlı bu yazıyı yazdığı sırada Vala Nureddin'in yazı dizisi *Meydan*'da devam etmektedir. İstitrat kabilinden olmak üzere ifade edilmelidir ki Banarlı, sadece kendi gayretlerinin değil Türk matbuatında Komünizme karşı mücadelede neler yapıldığının da izlerini sürmüştür. "Kitaplar Arasında" başlıklı yazısında "Türkiye'de Komünizme ve Komünistlere karşı yapılan Türkçe neşriyatın seviyesi nedir?" diye sorar ve Dr. Salim Şehidoğlu'nun bibliyografya çalışmasının bu soruya cevap verebileceğini belirtir.

Nâzım Hikmet ya da Komünizm ideolojisini ilke edinerek uydurma dile yönelen çokça sanatçıdan bahseden Nihad Sâmi Banarlı, "Bir İlim ve Fazilet Listesi" başlıklı yazısında M.

Fuad Köprülü, Hüseyin Cahit Yalçın, Yahya Kemal ve Halide Edip Adıvar adlarını anarak onların "ilim dışı ve akıl dışı uydurmacılığa karşı" çıktıklarını ifade eder. Banarlı'ya göre Türkiye'de uydurmacılığa, ipleri politikacıların elinde olanlar, çıkarcılar katılmıştır. Bir de buna kapılan masum kurbanlar vardır. Banarlı bu isimlere başkalarını da ekler. Bir liste yapar. Sait Faik ve Orhan Veli'yi bile yukarıdaki dört ismin arasında sayar. Banarlı, romancılar hakkında pek konuşan biri değildir. Burada dil meselesine taraftar olduğu için Peyami Safa'dan bahseder. Falih Rıfkı da dilin uçuruma sürüklenmesi karşısında tepkisini ortaya koymuştur. Yahya Kemal, Mehmet Akif, Ahmet Haşim, Faruz Nafiz, Orhan Seyfi de "Türkçeye Hizmet Edenler" içindedir.

Arapça-Farsça Kökenli Kelimelere Bakışı

Nihad Sâmi Banarlı, bir kelimenin köken bakımından Arapça ya da Farsça olmasını mesele edinen bir dil anlayışına sahip değildir. Kelimenin etimolojik açıdan Arapça oluşu ile ona Türkçenin ses yapısının müdahalesinden sonraki durumu arasında ciddî farklar görür. "İmparatorluk Dilleri" yazısında arı dilcilerin "akıl etmek istemediklerini" maddeler hâlinde anlatır. 1) Dünya tarihinde öz dil kalmış kabile dili bile yoktur. 2) Yeryüzünde diller arı dil olmadığı hâlde yine de millîdirler. Banarlı'ya göre dillerin kelimeleri değil, sesleri ve mimarileri millî olur. 3) Türkçe, Orta Asya'da iken de bir imparatorluk dilidir. *Edebiyat Sohbetleri* kitabının bir yerinde de "Mademki böyle duygularım kaldı, çok şükür." mısraındaki "çok şükür" ifadesinin aslında Arapça "şükr" kökenli kelimenin önce "şükür" ile Türkçe hâlini aldığını "çok şükür" ile de bu kelimenin tamamen Türkçenin malı olduğunu dile getirir. (Banarlı, 2016, s. 335) Bu tavrı aklımızda tuttuğumuzda Banarlı'nın *Meydan*'daki yazılarında Arapça-Farsça kelimelere yaklaşımını da anlamamız kolaylaşacaktır. "Tanzimat Paşası" yazısında dilimize Farsçadan geldi diye "âteş" kelimesini atıp yerine "od" sözünü yerleştirmeyi de bu nedenle eleştirir. Odlu, odsuz, od almak, odlanmak, odum çıktı gibi terkiplerde bu kelimenin nasıl durduğunu gösterir.

"Akıllar Dağılırken" yazısında da "akıl" yerine "us" kullanılmasını eleştirir. "Akl Arapçadır, akıl Türkçe" der. "Akılları durduracak kadar", "akıl almayacak gibi" deyim ve içerisinde akıl kelimesi geçen onlarca ifadeyi yazısına taşır. Banarlı'ya göre "sivri akıllı" yerine "sivri uslu" demek, "us ustan üstündür" demek faciadır. Us kelimesinin kullanılacağı yerler de vardır: "Hayvanın akıllısı olmaz ama uslusu olur." Nihad Sâmi Banarlı tek başına bir dönemin dil tartışmalarını idare edecek, Türkçenin aleyhinde duracak kişi ya da kurumlarla savaşacak kadar disiplinli ve inanmış biridir. Nitekim kendisi de Muallimler Birliği'nde yapılan bir kongreden bahsettiği "Ağırbaşlı Bir Dil Kongresi" yazısında Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyeti'nin dili içeriden ve dışarıdan yıkmak isteyenlere yeni bir İstiklal Savaşı vereceğinden bahseder. Banarlı, bu cemiyet hakkında müstakil bir yazı da yazmıştır. "Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyeti Beyannamesi" başlıklı yazısında cemiyeti, dili, politikacı ve maceracılar elinden kurtararak, ilim ve ihtisas adamlarının bilgi, metod ve gayretlerine tevdi etmek gayesinde bir yapı olarak tarif eder. Cemiyetin idare heyetinde, Reis Ali Nihad Tarlan, Reis Yardımcıları Mümtaz Turhan, Ayhan Songar, Umumî Kâtip Nihad Sami Banarlı, Muhasip Kemal Eraslan, Azalar Z. F. Fındıkoğlu, İbrahim Kafesoğlu, Selçuk Özçelik, Mithat Sertoğlu, Rasim Erhan, Necmeddin Hacıeminoğlu'dur. Yazıda, *Meydan*'daki köşenin adı olan Kelimeler'in tenkit ve idealleri ile cemiyetin beyannamesi arasında tam bir mutabakat olduğu söylenir. Daha sonra beyannamenin metnine yer verilir. Buna göre Türk dili, zararlı ideolojilerin elinde harcanacak kolay bir varlık değil, Türk milletinin millî servetidir. Türkçenin sözleri fethedilmiş topraklar gibi fethedilmiş kelimelerdir. Bunu tıpkı üç kıtada toprak fethetmeye benzetir. Bu heyet, yıkıcı dil hareketine bir son verme kararı almıştır. Cemiyet, eski Arapça terimler sistemi yerine konulan Türkçe terimler sistemine taraftardır. Türk halkının emeği ile Türkçeleşmiş ve yüzyıllardır yaşayan kelimeleri kaldırıp atmayı Atatürk heykelinin baltalanması gibi şiddetle reddeder.

Nihad Sâmi Banarlı, hem içerisinde bulunduğu cemiyetlerin tavrını sürdürerek hem de kendi dil anlayışını ortaya koyarak doğu ve batı dillerinden Türkçeye gelip yerleşmiş, gündelik dile girmiş kelimelere bakışını bu şekilde hülasa eder. Yazılarına dağılmış bir biçimde bazı kelimelerin yerine öz Türkçelerinin getirilmesine eleştirel yaklaşır. Bu kelimelerden biri de Arapça kökenli "hayal"dir. Banarlı, hayal yerine görüt, görüntü, imge gibi kelimeler getirilmesine ağır bir dille karşı çıkar. "Hayalin Ölümü" yazısına Macbeth'den söz ederek başlar. O, "dünya cinayet edebiyatının en tanınmış şairi"nin var ettiği "saralı cani tipidir." Banarlı, Macbeth ile Türkçeyi öldürenleri eş tutar. Macbeth uyuyamıyordu ama onlar rahatça uyuyorlar der. Uydurmacılar bu sefer de "hayal"i ortadan kaldırmışlar, görüntü, imge (Banarlı bu kelimeyi züppelik diye tarif eder) görüt, görüntü gibi kelimeler çıkarmışlardır. Yazının en zengin taraflarından biri de "hayal" kelimesinin klasik Türk şiirinden bu yana Türkçede nasıl yaşadığının numunelerinin gösterilmesidir.

"Bu Mabedi Siz Öldürdünüz" yazısında da hayat>yaşam>life, kahve>kafeterya, musiki>Amerikan Zenci müziği gibi kültür unsurlarının hem mekân ve muhteva hem de kelime itibarıyla değiştirilmesinden bahseder. Türkçe bir mabed olarak bu şekilde öldürülmüştür. "Veda-Elveda" yazısında da bu kelimelerin uydurma Türkçesinin esenleşme olduğunu hatırlatır. Atatürk'ün Falih Rıfkı Atay'a dilde sadeleşme politikalarından dolayı söylediği "Çocuk çıkmaza girmişizdir." deyişini bu yazıda da kullanır. Daha sonra gelen yazıda gönül kelimesini ele alır. "Dilde Kalem Aşısı" yazısında perde kelimesi üzerinde durur. Uydurmacılar bu kelimeye de "gergek" ya da "şımıldık" diyecekler mi diye imalı bir soru sorar. Nihad Sâmi Banarlı sadece Arapça-Farsça kökenli kelimelerin müdafaasını yapmaz. Sözgelimi Yunanca "efendi" kelimesi üzerinde de durur. Banarlı'ya göre "efendi", fethedilen topraklardan alınıp gelen "Beyaz Türkçe"ye katılan kelimelerdendir. 13. asırdan beri bu kelime Türkçede vardır. Kelimenin Türkçedeki zengin hâlini öyle örneklendirir ki bu kelimenin Yunanca olması hiçbir anlam ifade etmez. (Efendi, Efendimiz)

Bu bölümün başında ifade edildiği üzere Nihad Sâmi Banarlı, bir kelimenin etimolojisinden çok o kelimenin Türkçede kazandığı ahenge değer verir. Bu sebepten yeni kelimelerden milletin diline ve Türkçenin gücüne uyanları kullanmaktan çekinmediğini kendisi de ifade eder. Türkçeye, dilin kelimelerine bir inatla yaklaşmaz. "Bir İlim ve Fazilet Listesi" yazısında eski dilde kullanılan azm-i enfi yerine burun kemiği, azm-i terkova yerine köprücük kemiği denilmesine kimsenin itirazı yoktur der. Hatta Osmanlıca ifadesi yerine Eski Türkçe ya da Osmanlı Çağı Türkçesi demeyi, bugünkü Türkçeye de "yaşayan Türkçe" demeyi teklif eder. (Dilimizin 6-7 Eylülcüleri) Eski ile yeni arasındaki bağı, birini diğerinin yerine ikame edecek kadar katılıkla sahiplenmez. Esas olan milletin konuştuğu dili muhafaza etmektir. Buna müdahalelerde bulunmamaktır. Ona göre bir dili âlimler değil millet yapar. Bu hususta yazılarından birinde geçen trajik bir ayrıntı vardır. "Millî Eğitim Bakanının Dil Müdafaası" yazısında bir mektep çocuğunun, kompozisyon sınavı öncesinde hocasına, öz Türkçe mi yazayım konuştuğum gibi mi yazayım diye sorduğundan bahseder. "Dilleri Dil Yapanlar" yazısında ise âlimlerin dil inşası hususuna değinir. Bunlara şairleri de ilave eder. Banarlı'ya göre sadece âlimler, dilciler değil, milletler de dili dil yaparlar. Bir de büyük şairler vardır. Fransız şiiri için Malharbe'yi örnek gösterir. Tamamen Malhaberbe'ye ayrılan bu yazı Banarlı'nın Fransızca ve Fransız şiiri bilgisini de ortaya çıkarır.

Milletin ve devletin dilinin ayrı olması da Banarlı'nın yazılarında ele aldığı ve itiraz ettiği bir durumdur. 1967 yılı mayıs ayında Cumhuriyet Senatosu Tabiî Üyesi (Eski Millî Birlikçi) Kadri Kaplan, Meclis'e "Devlet dilindeki birliğin sağlanması hakkında bir kanun tasarısı" sunması üzerine Banarlı "Dağınık Fıkralar" başlıklı bir yazı yazmıştır. Bu yazısında Banarlı, Türk dilini, Anayasa dili, devlet dili, millet dili, Dil Kurumu dili, uydurukça, Öztürkçe vb. diye ayırmayı, bu milletin dilini belini doğrultamayacak şekilde parçalamak olarak görür.

Devlet dili ile millet dili diye bir ayrımı kabul etmemiştir. Bu bölümün sonunda Banarlı'nın, köken itibarıyla Arapça oldukları hâlde devlet ve hükûmet kelimelerine "uydurmacıların ilişemediği" tespiti ile son verebiliriz (Devlet ve Hükûmet).

Kelimede Ses-Anlam İlişkisi

Meydan mecmuasında kaleme alınan yazılarda sıklıkla vurgulanan hususlardan biri de Türkçede bir kelimeyi meydana getiren seslerle o kelimenin anlamı arasında bir yakınlık, bağ hatta bütünlük olduğu iddiasıdır. Türk dili uzmanlarının bu hususta Banarlı ile ne derece müşterek bir düşünce içerisinde olduklarını bilmiyoruz ancak bu, bizim Banarlı'nın söz konusu yazıları ve kitapları ile öğrendiğimiz bir husus olmuştur. "Kelimeler ve Sesler", Nihad Sâmi Banarlı'nın bir kelimedeki seslerin, o kelimenin anlamına olan tesirinden bahsettiği yazılarından sadece biridir. Ona göre Türk halkı kelimelere mananın sesini vermiştir. Ancak eski kelimelerin yerine zorla getirilen yeni kelimelerde bu ahenk yoktur. Bunun için bazı misaller getirerek meseleyi daha anlaşılır kılmak ister. âlim>bilgin, muallim>öğretmen, maarif>eğitim, Allah>Ellah gibi kelimelerin ilkinde sesler o kelimenin değerini ifade edecek şekilde kulağa gelirken, sade Türkçe ile söylendiğinde kelimenin mana ve ağırlığının kaybolduğunu iddia eder. Burada, *Meydan*'daki yazılarında zaman zaman atıf yaptığı bir Bolulunun İstanbul macerasını hatırlatır. Bolulu bir köylünün İstanbul'a gelince kibar konuşmak için nerelisin dediklerinde "Bülülüyüm efendim" deyişi gibi uydurmacılar da inceliği "gul"a "gül" demekte değil Bolu'ya Bülü demekte bulmuşlardıre. (Kelimeler ve Sesler)

"Kelimeler Muhâsebesi" yazısında da iki yıldır bu sayfaları yazdığını söyledikten sonra şimdiye kadar konuştuklarının bir hulasasını yapar. Bu yazıda dili millîleştiren şeyin köken değil ses ve mimarî olduğunu tekrar vurgular. Banarlı'ya göre mimarî özellikle cümle yapısında görünür. Devrik ve ters cümle Türkçeyi yıkmak için kullanılan yapılardır.

Diğer Meseleler

Nihad Sâmi Banarlı'nın Meydan'daki yazıları içinden onun yeni çıkan kitaplar ya da yakın çevresinden dostlarının, tanıdıklarının vefatı üzerine söyledikleri ile Türk ezanı kavramına ve Bektaşiliğe bakışı çıkarılabilir.

Okuduğu Kitaplar

Nihad Sâmi Banarlı, "Ağırbaşlı Bir Dil Kongresi" yazısında, Türk kültürü ve tarihine hem yazar hem eğitimci olarak hizmet etmiş Necdet Sakaoğlu'nun Amasra Ortaokulu'nda tarih öğretmeni sıfatıyla kaleme aldığı *Çeşm-i Cihan Amasra* kitabının geçen ay yayımlandığından bahseder. Taşrada öğretmenlerin güzel işler yaptıkları, kitabın zorlukla hazırlandığı vurgusu ile kitap tanıtılır. Banarlı, "Sanat Dünyasında Uyuyanlar" yazısında ise 1 Kasım 1966'da Yahya Kemal Enstitüsü'nde *Eğil Dağlar ve İstiklal Harbi Yazıları* kitabı törenine muhabir yollamayan basının ilgisizliğinden bahsettikten sonra sözü Ümit Yaşar Oğuzcan'ın yeni çıkan kitabı *Seni Sevmek*'e getirir. Oğuzcan için "Şiir sanatının yorulmak bilmez koşucularındandır." der. Uzunca bir değerlendirme ile şiiri ele alır. Sonunda da "Türkiye'de her şair, ancak Türkçeyi sevdiği ve anladığı ölçüde güzel şiir söyleyecektir." der. *Seni Sevmek*, Banarlı'ya göre bu gerçeği ortaya koymuştur.

Banarlı'nın Rusların Türk diline bakışını ya da dile dair söylediklerini ezberden eleştirmediğini göstermesi bakımından Marksist dil çalışmaları ile de ilgilendiğini görürüz. "Stalin ve Dil" yazısında Stalin'le Marksizm ve dil ilişkisine dair yapılan bir röportajın küçük bir kitap hâlinde yayımlanmasından bahsedilir. Adil Onural bu eseri Türkçeye çevirmiştir. "Yeni Bir Dil Hiylesi" yazısında da Osman Atilla'nın *Türk Kahramanlık Şiirleri Antolojisi* tanıtılır. Nadir Nadi'nin *Perde Aralığından* kitabı da Banarlı'nın yazılarında söz konusu edilir. Bu kitaptaki yanlışları görmek için kitabın tamamını okumak gerekmez, forma aralığından bakmak

yeter, görüşündedir. Yazı büyük nispette Nadir Nadi'nin Yahya Kemal'le uğraşmasına cevap niteliğindedir. *Meydan*'daki yazılar Banarlı'nın takip ettiği yayınların geniş bir sahaya hitap ettiğini de gösterir. 1965 yılı Ekim ayında "alanında boşluk dolduracak bir dergi" olarak *Matematik Öğretimi* dergisi çıkmıştır. Matematiğin kuru bir rakamlar kümesi olmadığını dile getiren Banarlı burada da dikkatini dil meselelerine çekmiş, Türkiye'de sürekli terimlerin değişmesini bir matematik dergisi üzerinden ele almıştır (Bir Matematik Dergisi).

Vefat ve Anma Yazıları

"Sağ Duyuya Sol Vuruş" yazısının sonlarında Mehmed Kaplan'ın eşi, Bedriye Atsız'ın kız kardeşi Behice Kaplan'ın geçen ayın sekizinde kaybettik haberini verir. Banarlı, Behice Kaplan için "Genç denecek ölümü Türk maarifi için ciddi bir kayıp oldu" der. Bu başlık altında Banarlı'nın Tevfik Fikret hakkında bir törenden bahsettiğini de görürüz. "Tevfik Fikret Töreni" yazısında Tevfik Fikret'in doğumunun 100. yılında İstanbul Üniversitesi'nde yapılan bir törenden bahseder. Bakanlar, Rektör Ekrem Şerif Egeli, Mehmet Kaplan konuşmuş, Kenan Akyüz'ün, Munis Faik Ozansoy'un konuşmaları da olmuştur. Banarlı'ya göre bu konuşmalarda tekrara düşülmüş, iki saatlik program dört saate çıkmıştır. Melahat Mansuroğlu da Tevfik Fikret'in kadınlara dair fikirlerini anlatmıştır. Galatasaray Lisesi adına yapılan bu konuşmayı birileri, TDK adına yapılıyor sanmıştır. Mansuroğlu uydurma kelimeleri sıkça kullanmıştır. Bu tören 24 Aralık 1967'de pazar günü öğleden sonra Fen Fakültesi Konferans Salonu'nda yapılmıştır. 25 Aralık sabahı da Edebiyat Fakültesi'nde yine aynı kişilerin katıldığı bir başka tören düzenlenmiştir. Ancak Ömer Faruk Akün burada Fikret'in aksayan yönlerini de eleştirmek gerekir diye bir konuşma sunmuştur. Banarlı, semineri, Kaplan'ın "sızıltısız" idare edişini nazik ve ustalıklı bulmuştur.

Telaffuz ve Anlam İlişkisi

Nihad Sâmi Banarlı'nın, radyolardaki telaffuz arızalarını, anlamı tahrif etmesi durumunda eleştirmekten geri durmadığı görülür. "Sathî Müdafaa" yazısında "hatt-ı müdafaa yoktur sath-ı müdafaa vardır sözünün radyoda "sathî müdafaa" biçiminde yanlış okunmasını ele almıştır. Bu hususta tutumuna dikkat çekici durumlardan biri bir türkü mısraında karşımıza çıkar. "Emrah'ın Hikâyesi" yazısında 19. asır saz şairi Erzurumlu Emrah'ın "Sabahdan uğradım ben bir fidana / Dedim mahmur musun dedi ki yok yok" mısralarındaki "yok yok" ifadesinin hatalı okunduğunu iddia eder. Bu türkü söylenirken "yok yok" ifadesinin hayıflanarak değil şuhlukla söylenmesi gerektiğini yazar. Çünkü mahmurluk o kadının gözlerinin tabiî güzelliğidir. Türkünün tamamındaki "yok yok"ların matem hâlinde söylenmemesi gerektiğini dile getirir. Emrah'ın bu şiirinin Garip Hasan namında bir saz şairine nazire olarak söylendiğini anlatır. Garip Hasan'ın şiirinin de tamamını yazıya alır. "Emrah ile Selvi Han" yazısı da bu yazının devamıdır.

Bir şiirde anlam söz konusu olduğunda Banarlı'nın Tevfik Fikret'in bir mısraına getirilen yorum neticesinde girdiği bir polemikten de söz açmak gerekir. "Et ve Ot Hikâyesi" yazısında bir edebiyat öğretmeninin Tevfik Fikret'in "Rübab'ın Cevabı" şiirindeki "Nazan vücudu bir kucak ot, bir yığın kemik" mısraındaki "ot" kelimesini diziliş hatası zannederek, bu kelimenin "et" biçiminde yazılmasını doğru bulduğundan bahsedilir. O öğretmen bir makale yazıp iddialarını ispata da çalışır. Bir üniversite hocası da nazik bir dille "bir kucak ot" doğrudur diye makale yazar. Banarlı bu konuda çok sayıda mektup almış, bunun aslı nedir diye soranlara söz konusu yazısında cevap vermiştir. Banarlı'nın cevabı şöyledir: Tevfik Fikret bu şiirinde vatanı güzel bir kadına benzetir. Bu vatandaki fırtınalar bir gün bu kadının altın sarısı saçlarını didik didik ederek bir kucak ot hâline koyar. O nazan vücut da bir yığın kemik manzarası hâlini alır. Banarlı başka açıklamalarla meseleye devam eder. Hatta bu tartışma ilgi görmüş olacak ki *Cumhuriyet*'te tartışma ile ilgili bir karikatür çıkmıştır. "Şah-ı Dârû ve Sim Gümüş I" yazısında

da Fikret'in şiirindeki "bir kucak ot/et" bahsi geçer. Bu iddia bir edebiyat öğretmenine aittir. O öğretmen, Banarlı aleyhinde aylık bir dergide yazı yazıp Yahya Kemal kitaplarıyla ilgili bulduğu "hataları" da ortaya çıkarınca Banarlı bu cevap yazısını yazar. İkinci yazıda "Bu öğretmenin kim olduğunu merak edenler Muharrem Ergin'in *Biz Şaşmadık* adlı broşürüne bakabilirler." der. (1964) Bu yirmi sayfalık küçük metin Orhan Şaik'e cevap adıyla yayımlandığına göre söz konusu edebiyat öğretmeninin de kim olduğu tahmin edilebilir.

Türk Ezanı

Nihad Sâmi Banarlı'nın yazılarında nicelik bakımından epey ezan ve ezanın okunuşuna dair ifadeye rastlamak mümkündür. Türkçede en güzel ezan denemelerini Banarlı yazmış olabilir. Ezanın Türklere mahsus bir okunuşu olduğunu ve ezan musikisine Türklerin yenilik kattığını ifade eder. Bu ifadelerin benzerini *Meydan* mecmuasındaki yazılarında da geçirir. "Bunlar Ezan Sesleri mi?" yazısına "Ezanı çok fazla harcıyoruz?" ifadesiyle başlar. Banarlı'ya göre Hristiyan çanı maddî ve madenî ise ezan sesi o derece manevîdir. Ezan sesi için dünkü büyük Türklerden bize kalan son bir manevî ses ifadesini kullanır. Ezanın bozuk ses ve mikrofonlarla okunmasına itiraz ederek Tanrı çağrısının, "adi kul bağrışları hâline" konduğunu dile getirir. Yüksek binalar, sekiz, on sekiz katlı beton yığınları içinde ezan sesi aykırı kalmıştır. Yazıda Yahya Kemal'in "Ezansız Semtler" denemesinden uzunca bir alıntı da vardır.

Bektaşilik

"Aynı Hedefe Doğru", 16-19 Ağustos 1966 tarihlerinde Hacı Bektaş'taki türbesi çevresinde yapılan Hacı Bektaş Veli Anma Töreni vesilesiyle Banarlı'nın Bektaşilik tarikatına bakışını gösteren bir yazıdır. Banarlı'ya göre bu tarikat, millî bir teşekküldür. Körü körüne inanmayı değil insan düşüncesine yer vermeyi gözeten bir iman yoludur. Memlekette şeriat kanunlarının hâkim olduğu zamanlarda Bektaşiler, kadınlı-erkekli hür cemiyet hayatını yaşamışlardır. Tekkelerinde halka halk diliyle hitap eden dinî-fikrî-manevî bir hayat geliştirmişlerdir. Banarlı, "Osmanlı Sultanları, Bektaşiliğin halk arasında yaygın şöhret, tesir ve sevgisini dikkate alarak, kurdukları Yeniçeri Ordusu'nun manevi hayatına bu tarikate ve onun disiplinli hayatına bağladılar." der. Banarlı'ya göre Bektaşiler, Türk diline, müziğine, millî raksına, Türk süsleme sanatına; giyimden selamlaşmaya kadar Mevlevilik kadar hizmet etmişlerdir. Bu yazıya vesile olan şey, bir gazetede bir profesörün Hacı Bektaş hakkında büyük Türk şairidir, Orhan Gazi'nin yanına gelmiştir, talebelerini getirmiştir gibi hatalı sözler etmesindendir. Banarlı bunları düzeltir (Aynı Hedefe Doğru).

Sonuç

Emin Bayrakdaroğlu, edebiyat tarihçisi, eğitimci Nihad Sâmi Banarlı'nın müstear adıdır. Bu isimle *Yeni Sabah* ve *Meydan* mecmuasında Türkçe üzerine yazılar yazmıştır. Bu çalışmada sadece *Meydan* mecmuasındaki yazıları muhteva bakımından tasnif ve tahlil edilmiştir. Söz konusu yazılar 1965-1967 yılları arasında bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yüz üç adettir. Daha önce bu yazıların kitaplaşmamış olması ve herhangi akademik bir çalışmada ele alınmaması bu çalışmayı yapmak üzere bizi harekete geçirmiştir. Bir kitap hacmine ulaşacak nicelikteki bu yazıların Banarlı'nın 1972'de yayımlanan *Türkçenin Sırları* kitabındaki meselelerle büyük oranda örtüştüğü söylenebilir. Ancak bu yazılar hem Banarlı'nın biyografisi hususunda fikir verecek hem de söz konusu kitabındaki iddialarını ve örneklerini zenginleştirecek bir seviyededir.

Bu çalışmada *Meydan*'da yayımlanan yazıların tamamının merkezinde Türk dilinin durduğu görülmüştür. Tarih, kültür, toplum, din, siyaset vs. alanların hangisinde sözler ileri sürülecekse bu, Türk dili kimliği esas alınarak yapılmıştır. Türkiye'de sağ ve sol ideolojilerin mukayesesi ile başladığımız çalışmada Banarlı'ya göre sağın hantal ve hamasete kendisini

kaptırarak tembellik içerisinde kaldığı, solun ise atak ama aynı zamanda "sinsi" politikalarla siyaseti kendi lehine çektiği üzerinde durulmuştur. Banarlı, özellikle İsmet İnönü dönemi ve II. Dünya Savaşı yıllarında Türk dili politikalarının solculara terk edildiğini vurgular. Rusya güdümündeki aydınların Komünizm ilkeleri ile Türkçeye vurdukları darbe ayrıntıları ile anlatılır. Banarlı, Cumhuriyet sonrasında Türkçenin sadeleşmesi ya da tahrif edilmesi meselelerine bakarken Atatürk dönemi ve İnönü dönemi ayrımına gitmiştir. Atatürk döneminde dilde sadeleşme, arıdilcilik, öz Türkçecilik gibi dile müdahalelerden Türkçenin felaketi hâline geldikleri için uzak durulduğu, İnönü döneminde ise Atatürk'ün çıkmaza giren Türk dilini kurtarma faaliyetleri terk edilerek dilin bozulduğu söylenmiştir.

Nihad Sâmi Banarlı, bir kelimenin kökeninin hangi dile ait olduğundan çok o kelimenin Türkçede kazandığı mana ve ruh üzerinde durur. Bu sebepten gündelik dile girmiş, halkın benimsediği, Türkçenin grameri ve ses yapısı ile müdahaleye uğrayıp Türkçenin malı olmuş kelimelerin dilden uzaklaştırılmasına karşı çıkar. Öte yandan yeni kelimelere de büsbütün mesafeli değildir. Kelimenin dilde bir ihtiyacı karşılamasını yeterli görür. *Meydan*'daki yazılarda öne çıkan bir başka husus da bir kelimeyi meydana getiren seslerle, kelimenin manası arasında uyum olduğu iddiasıdır. Kelimelerin sadeleştirilmesi ya da öz Türkçe adı altında değiştirilmesi sonucunda kelimenin sesleri değiştiği için taşıdığı anlam da değişir görüşünü savunur. Sözgelimi muallim kelimesini öğretmene çevirdiğinizde bu mesleği icra edenin ağırlığını ve itibarını da zayıflatırsınız görüşündedir.

Nihad Sâmi Banarlı, *Meydan*'da bu makalede "Diğer Meseleler" başlığı altında topladığımız bazı hususlara da yer vermiştir. Türk ezanı, Bektaşilik, anma günleri, okuduğu kitaplar bunlar arasındadır. Son olarak Banarlı, tek başına bir dönemin Türkçe müdafilerinden biri olsa da başına gelen şu talihsizlikten kurtulamayacaktır. Onca yıl kendi tabiriyle uydurmacılıkla savaşmış Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* kitabından sayfalarca bir bölüm İstanbul radyosunda kitabın adı anılmadan üstelik Banarlı'nın kelimeleri "uydurmacaya" aktarılarak okunmuştur. "Aynı Hedefe Doğru" yazısında bu hususa değinir.

Kaynakça

Banarlı, N. S. (2016). *Edebiyat sohbetleri*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
Banarlı, N. S. (2024). *Türkçenin sırları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Nisâ Suresi-43. Ayet Tefsiri". Erişim 18.03.2025. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/536/43-ayet-tefsiri
Öztürk, Y. (2022). *Türkçeye adanmış bir ömür Nihad Sâmi Banarlı.* İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.

Makalede Bahsi Geçen Yazılar

Banarlı, N. S. (2024) *Türkçenin sırları* içinde "İlmi yenen bir vehim", 99-104.
Banarlı, N. S. (2024) *Türkçenin sırları* içinde "Hayalin ölümü", 145-152.
Banarlı, N. S. (2024) *Türkçenin sırları* içinde "Altın tavuk hikâyesi", 56-60.
Banarlı, N. S. (2024) *Türkçenin sırları* içinde "Fuad Köprülü ve Türk dili", 267-273.
Banarlı, N. S. (2024) *Türkçenin sırları* içinde "İmparatorluk dilleri", 20-36.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Bunlar ezan sesleri mi?, *Meydan*, 135, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Kitaplar arasında, *Meydan*, 124, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Dağınık fıkralar, *Meydan*, 125, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Kelimeler muhâsebesi, *Meydan*, 118, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Dilleri dil yapanlar, *Meydan*, 115, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967e). Diller çözülürken, *Meydan*, 115, 14.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Hükûmetin dil tutumu, *Meydan*, 115, 14.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Millî Eğitim Bakanının dil müdafaası, *Meydan*, 115, 7.

Bayrakdaroğlu, E. (1967a). Hazm edilmemiş ideolojiler, *Meydan*, 115, 7.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Akıllar dağılırken, *Meydan*, 115, 14.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Bir ilim ve fazilet listesi, *Meydan*, 115, 14.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Sağ duyuya sol vuruş, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967d). Sanat dünyasında uyuyanlar, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967c). Ruhumuzu değiştirmek, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Kelimeler ve sesler, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Ağırbaşlı bir dil kongresi, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967b). Bir Tanzimat Paşası, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Aynı hedefe doğru, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967ç). Kur'ân'ı çizmişler, *Meydan*, 115, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Bu mabedi siz öldürdünüz, *Meydan*, 115, 21.
Bayrakdaroğlu, E. (1966). Devrik cümle hastalığı, *Meydan*, 52, 14.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Sel ve sal hikâyesi, *Meydan*, 37, 18.
Bayrakdaroğlu, E. (1966). Kendilerini akademi sananlar, *Meydan*, 63, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1966a). Dilimizin 6-7 Eylülcüleri, *Meydan*, 15, 22.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Allah adı alerjisi, *Meydan*, 43, 20.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Tehlikeli partiler, *Meydan*, 40, 7.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Şecaat arz ederken, *Meydan*, 25, 16.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyeti Beyannamesi
Bayrakdaroğlu, E. (1966). Türkçeye hizmet edenler
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Veda-Elveda, *Meydan*, 8, 19.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Bir matematik dergisi, *Meydan*, 44, 16.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Dilde kalem aşısı, *Meydan*, 10, 20.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Devlet ve hükûmet, *Meydan*, 5, 17.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Stalin ve dil, *Meydan*, 141, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Yeni bir dil hiylesi, *Meydan*, 143, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Sathî müdafaa, *Meydan*, 144, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1968). Tevfik Fikret töreni, *Meydan*, 155, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Emrah'ın hikâyesi, *Meydan*, 136, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1967). Emrah ile Selvi Han, *Meydan*, 131, son sayfa.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Et ve ot hikâyesi, *Meydan*, 18, 18.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Şah-ı dârû ve sim gümüş I, 33, 16.
Bayrakdaroğlu, E. (1965). Efendi, efendimiz, *Meydan*, 13, 19.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1611202*

15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Tarihçilerinin Eserlerinde Padişahın Meşruiyeti Meselesi

The Issue of the Sultan's Legitimacy in the Works of 15th and 16th Century Ottoman Historians

Mustafa DEMİR[a*]

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1952-6235

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 1 Ocak 2025
Kabul tarihi: 28 Şubat 2025

Anahtar Kelimeler:
Meşruiyet,
Rüya,
Soy,
Halifetullah,
Zillu'llâh.

ÖZ

Egemenliğin halkın elinde olmadığı monarşi ve benzeri yönetimlerde hükümdarlar yönetme erklerini dayandırdıkları bazı araçlara ihtiyaç duyuyorlardı. Meşruiyetlerini dayandırdıkları temel olgu, güçlerini kutsala bağlamaktı. Bunu gerçekleştirmek için bazen büyücülerin, kahinlerin öngörülerini, bazen rüyaları, bazen ise bir din adamının onayını kullandılar. Kimileri kendilerinde doğa üstü güçler olduğuna da inanıyordu. Bazıları için savaşta elde edilen başarılar meşruiyetlerinin deliliydi çünkü zaferler seçilmişliklerine işaret ediyordu. Bu makale Osmanlı padişahının, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde benzer kavram ve anlatılarla meşrulaştırılma çabasına odaklanmaktadır. Rüya anlatıları, padişahı tanımlamak için kullanılan İslami hükümdarlık teorisinden kaynaklanan halifetullah, zillu'llah vb. kavramlar ve padişahın kutsal ve kabul görmüş soy ağaçları bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bu eserlerde yer alan rüya anlatıları, İslam'ın rüyaya verdiği değerin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Osman'ın rüyası gerekse Ertuğrul'unki hem kutsal bir nesebe hem de soyun kutsal bir dokunuşla muştulanmasına işaret etmektedir. Osman'ın soyunun Kayı üzerinden Oğuz'a oradan da Nuh Peygamber'e bağlanması soyun kutsiyetine atıf yapmak, Türk beyleri arasında yönetmeye en layık olanın Osmanlı olduğunu ima etmek içindir. Zillu'llah, halifetullah, mehdi vb. kavramlar İslam Hükümdarlık telakkisinden neşet etmiş ve padişahın meşruluğunun göstergesi olarak kullanılmıştır. Osmanlı kronik yazarlarında padişahın meşruiyetini destekleyecek araçların, üç ayrı çerçevede ele alınmasıyla, ortaya çıkan nihai sonuç, tüm bu hikayelerin dönüp dolaşıp kesiştikleri noktanın padişahın seçilmişliği olgusu olmasıdır. Bunun rüyalar üzerinden, İslami hükümdarlık teorisinin kavramları üzerinden ya da soy üzerinden gerçekleştirilmesi anlatıcının kendi ideolojik dünyası, çevresel politik yaşamı, aldığı eğitim, eserin sunulacağı kişi ya da okunacağı çevreyle ilişkilidir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 1, 2025
Accepted: February 28, 2025

Keywords:
Legitimacy,
Dream,
Lineage,
Halifetullah,
Zillu'llâh.

ABSTRACT

In monarchies and similar regimes where sovereignty was not in the hands of the people, monarchs needed certain instruments on which they based their power to rule. The basic fact on which they based their legitimacy was attributing their power to the sacred. To achieve this, they sometimes used the predictions of sorcerers and soothsayers, dreams, and sometimes the approval of a religious leader. Some of them also believed that they had supernatural powers. For some, because victories signaled their being chosen, victory in war proved their legitimacy. This article focuses on the attempt to legitimize the Ottoman sultan through similar concepts and narratives in the works of Ottoman historians of the 15th and 16th centuries. The dream narratives in the works, some adjectives and titles derived from the Islamic theory of sovereignty used to describe the Sultan, and the sacred and respected family trees of the Sultan were evaluated in this context. The dream narratives in these works reflect the value that Islam has given to dreams. Both the dream of Osman and the dream of Ertuğrul refer to a sacred lineage and the announcement of the lineage with a divine touch. The connection of the Ottoman lineage to the Oghuz through Kayı and then to the Prophet Noah was meant to refer to the sanctity of the lineage and to imply that the Ottomans were the most worthy to rule among the Turkish beys. Concepts such as Zillu'llah, Khalifatullah, Mehdi, etc., originated from the Islamic notion of sovereignty and were used as indicators of the legitimacy of the sultan. The result of discussing the instruments of the sultan's legitimacy in the Ottoman chroniclers in three different frameworks is that the point of intersection of all these stories is the phenomenon of the sultan's chosenness. Whether this is done through the narration of dreams, the concept of the Islamic theory of sovereignty, or lineage depends on the narrator's ideological world, his political life, his education, the person to whom the work is presented, or the environment in which it is read.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: lopsangus@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Rulers from ancient societies to modern times have used a variety of tools to ensure the unquestioning obedience of their subjects, to gain the support of the ruling elite, and to prove that they are the 'legitimate ruler' to increase their authority. Until the monotheistic religions, with the foresight of shamans, oracles and omens, or magicians, and with the use of divination or secret signs, the candidate for ruler inherited the power to rule from his father, sometimes from another dynasty, from a family member, from a kin tribe member, or in the usual way as a reflection of a patrimonial understanding of government. Western scholars' conceptualisation of 'divine kingship', which establishes a direct or indirect link between the king and God, has emerged in different political structures, within the framework of other faiths, on a historical scale from the pre-medieval period to the present, where pluralist governments, and therefore the source of sovereignty, are the elected people. The fact that the ruler was considered 'chosen' was reflected in various ways in the works of the authors of that time. For example, success on the battlefield was a clear sign of the monarch's status as the chosen one. In addition, in some societies, rulers claimed to possess supernatural powers, which served to legitimize their authority.

This article examines how Ottoman historians of the 15th and 16th centuries employed the mentioned instruments of legitimacy to reinforce the authority of the Ottoman sultan. While not all history books from the period fall within the scope of this study, we can infer that they share similar themes with those we have analysed, as they originate from the same intellectual framework. We believe that the books we have analysed provide sufficient content to serve as examples. In this context, three key phenomena emerge prominently in the works of historians from the period. One of these is the tradition of dream narratives, with Osman's dream being at the heart of these accounts. The use of dreams as a tool for legitimisation can also be traced back to ancient societies. Nevertheless, it undoubtedly holds a unique place in Islam, as both the holy Qur'an and the hadiths of Prophet Muhammad underscore the significance and interpretation of dreams. Thus, Osman's dream draws on Islamic traditions while also incorporating motifs rooted in Turkish heritage. Another theme explored in the article is the titles and epithets attributed to the Sultans, which, unsurprisingly, were derived from the Islamic theory of rulership, as the Ottoman sultan was regarded as the sole ruler of the Islamic world. The most frequently used epithets included terms such as *gazi*, *khalifatullah*, *zillullah fi'l alem* (shadow of God on earth), and *mahdi*. The frequent use of the term 'gazi' for Ottoman sultans by Aşıkpaşazade can be attributed to the fact that he was a gazi. On the other hand, the fact that he did not receive a madrasa education that would enable him to understand the Islamic conception of sovereignty was the explanation for his distance from definitions such as khalifatullah, zillu'llâh, etc., which most of the other authors intensively prefered. The writers of the *ilmiye* class preferred terms such as *khalifatullah* and *zillu'llâh*, which signify the ‘Islamic ruler,’ owing to their perception of the sultan as an Islamic ruler. There were numerous works in which the title ‘caliph’ was used for the Ottoman Sultans from the very beginning. However, the Ottoman sultans envisioned a broader role for themselves, as exemplified by Mehmet the Conqueror's concept of a universal empire. The term *mehdi*, often associated with Suleiman the Magnificent, appears to reflect the apocalyptic expectations of the Hijri millennium and the Safavid belief in a *mehdi*.

Another key issue explored in the works of Ottoman historiographers, aimed at legitimizing the sultan’s authority, is the origin of the Ottoman lineage. This subject raises numerous questions that modern historians struggle to agree upon. However, historically, especially in works produced after the Battle of Ankara, there is a pronounced emphasis on the Turkish heritage and lineage of the Ottoman Empire. Accordingly, the Ottoman lineage was linked to the Oghuz, who held the power to rule according to Turkish tradition through the Kayı tribe. Especially Yazıcızade Ali's work is recognised as one of the most important early sources on this subject. Yazıcızade and others not only connect the origins of the Ottomans to Oghuz but also link the lineage of Oghuz to the Prophet Noah. In this way, the Ottoman lineage was both sanctified and the archaic character of the lineage was also emphasized. From this perspective, the Ottoman sultan’s good fortune was seen as stemming from his origins, as reflected in historical writings and official documents referring to them as ‘sultan son of sultan son of sultan.’

The result of the analysis of the means of supporting the legitimacy of the sultan in the Ottoman chroniclers in three different frameworks is that the point of intersection of all these stories is the phenomenon of the electness of the sultan. Whether this was expressed through dreams, concepts drawn from the Islamic theory of the sultanate, or lineage, it varied according to the narrator’s ideological perspective, political affiliations, educational background, the intended audience of the work, or the social context in which it was received.

Giriş

Eski çağlardan çoğulcu idare yöntemlerinin egemen olduğu döneme kadar hükümranlar, tebaalarının koşulsuz itaatini sağlamak, yönetici elitin desteğini kazanmak ve otoritelerini artırmak amacıyla "meşru hükümdar" olduklarını ispata çalışmışlardır. Tek tanrılı dinlere kadar şamanların, kâhinlerin ve omenlerin ya da büyücülerin öngörüleri [1], hükümdar adayının barındırdığı talih ya da gizli işaretlerin de okunmasıyla aday, bazen başka bir hanedandan, kimi zaman aile ferdinden, kandaş bir aşiret üyesinden ya da patrimonyal bir yönetim anlayışının tezahürü olarak olağan şekilde babasından hükmetme hakkını devralmıştır. Batılı araştırmacıların "ilahi krallık" veya "kutsal krallık" kavramsallaştırması, kral ile Tanrı arasında doğrudan veya dolaylı bir bağ kuran anlayışı ifade ederler. Bu anlayış milattan önceki dönemlerden egemenliğin kaynağının seçici halk olduğu günümüze kadar geçen tarih sürecinde, farklı inançlar çerçevesinde ve değişik politik yapılarda ortaya çıkmıştır. [2] Hükümdarın "seçilmişliği" olgusu, dönem yazarlarının eserlerine farklı şekillerde yansımaktadır. Nizamü'l Mülk'e göre Allah, her dönemde bir kişiyi seçer ve onu hükümdarlara layık özelliklerle donatır, ardından bu kişiyi dünya işlerinden ve toplum düzeninden sorumlu kılar (Nizamü'l Mülk, 2011, s. 11). Ravendi, Melikşah'ın gücünü Allah'tan aldığını, O'nun Allah tarafından kuvvetlendirildiğini, Allah'ın yardımı ve desteği ile başarılı olduğunu yazmaktadır. Allah Melikşah'ı diğerlerinin arasından seçip ihsanda bulunmuştur (Merçil, 2007, s. 2). Osmanlı'nın kuruluşunda, Allah'ın daha önce Selçuklu'ya bahşettiği lütuf, Selçuklu'dan alınmış ve Osmanlı'ya geçmiştir (Kafadar, 2010, s. 46). Allah'ın lütfu başarıyı getirdiği gibi, başarısızlık ve bedbahtlık da "Allah'ın ihtilafını" göstermektedir (Roux, 2020, s. 140).

Seçilmişliğin ve lider karizmasının çok belirgin bir göstergesi hükümdarın savaş meydanındaki başarılarıdır.[3] Osman Bey, bunu "Allah cihat yoluyla han olma şerefini bana verdi" diyerek göstermektedir (Roux, 2020, s. 143). II. Mehmet İstanbul'u fethettiğinde hem kendinden öncekilerin alamadığı, zaptı zor bir kaleyi ele geçirerek kendi siyasi gücünü arttırmış hem de Hz. Peygamber'in övgü dolu sözlerine nail olarak İslami meşruiyet kazanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın henüz iktidarının başında Belgrat ve Rodos'taki başarısı te'yîd-i ilâhî olarak yorumlanmıştır (İnalcık, 1993a, s. 77). Seçilmişliğin başka bir belirtisi ise hükümdarın olağanüstü güçlere sahip olduğu düşüncesine ilişkindir. Ortaçağ İngiltere ve Fransa'sında kralların dokunuşları ile sıraca-tüberküloz-hastalığını iyileştirdiğine, kralların şifacılığına inanılmaktadır. Güvercin kılığına girmiş bir meleğin ya da Ruhülkudüs'ün getirdiği bir yağ ile kutsanan Fransa kralları Tanrının inayeti ile şifa veren ele dönüşmekte, tek ellerinin dokunuşu ile sıraca hastalığını tedavi etmektedirler (Bloch, 2023, s. 154). İlahi teyide mazhar olma yönetilenlerin de yönetenlerin de dini inanışlarından bağımsız olarak hem her toplumda karşılaşılan bir olgudur.

Osmanlı Devleti'nde meşruiyet kavramına birkaç farklı açıdan yaklaşılabilir. Halk

---

[1] İslam öncesi Türkler, şamanların kendilerine geleceğin iyi ya da kötü olaylarını gösterdiğini düşünür, onların onayı olmadan ordu toplamaz, savaşa gitmezlerdi. Dahası, aynı kültür ailesinden olan Moğollar şamanları müsaade etmediği için seferi yarıda bırakmışlardı (Turan, 1978, s. 119).

[2] H. Frankfort, bu iki kavramı birbirinden ayırır. Başyapıtı 'Kings and Gods' adlı eserinde, 'Divine Kingship' kavramını kralın bizzat Tanrı'nın kendisi olduğu Mısır ile; 'Sacral Kingship' kavramını ise kralın Tanrı'dan ilahi yönetme yetkisini aldığı Mezopotamya krallıklarıyla ilişkilendirir. Bu konuda bkz. (Frankfort, 1948). Ayrcıa farklı örnekler için (Al-Azmeh, 2001), (Broadbridge, 2008), (Soudavar, 2003), (Smith, 1957, ss.171-203), (Waida, 1976, ss. 319-342), (Waida, 1976, ss. 179-190), (Goodenough, 1929, ss. 169-205), (Lutz, 1924, ss. 435-453), (Gray, 1952, ss. 193-220).

[3] Karizmatik liderliği Weberci bir yaklaşımla Osmanlı Devleti hakimiyet telakkileri bağlamında ele alan bir makale için bkz. (Alkan, 2004).

açısından padişahın meşru kabul edilmesi, toplumsal hafızanın yansıması ile anlam bulmaktadır. Padişah babasının oğlu ya da kardeşi olması bakımından, daha genel bir ifade ile Osmanoğlu hanedanının bireyi bulunması sebebiyle yönetmeye layıktır. Yönetici olarak ondan beklenen adil olmasıdır. Adalet ile hükmetmesi gerekliliği, gerek Hint-İran geleneklerinde gerekse eski Türklerden itibaren Türk-İslam devletlerinde siyasetname yazarlarının söylemlerindeki en yoğun temadır. Bu geleneklerde hükümdar adil olduğu müddetçe hükmetmeye layıktır ve hükümdarlığı adaletin tecellisine bağlıdır. Adalet de tebaanın üzerinden zulmün izole edilmesiyle anlaşılmaktadır. Sasanilerde her hafta sıradan halkın sultanın karşısına çıkıp derdini anlatması, Selçuklu Devletinde aynı işlevin görülmesi için Mezalim mahkemelerinin kurulması, Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'un benzer fonksiyon icra etmesi tebaanın yerel yöneticilere karşı korunması amacıyladır. Ayrıca eşkıyaya, yol kesene karşı da tebaanın korunması adil hükümdarın en temel görevi sayılmaktadır. Yani tebaa hükümdarın farklı şekillerde unvan ve sıfatlarla anılmasıyla alakalı değildir, bunu umursuyor da değildir muhtemelen. Tebaanın yegâne meselesi yönetenin adaletle hükmetmesidir. Diğer yandan hükümdarın resmî belgelerde kendisini konumlandırdığı pozisyon, tanımlanma şekli ve unvanları diplomatik ilişkilerinde hasımlarına karşı üstünlük, müttefiklerine karşı güç gösterisine dairdir.[4] Yönetenin kendi pozisyonunu abartma eğilimi de tarihte görülen olgudur. Bilge Kağan Tanrı'nın kendisinin Türk Milleti yok olmasın diye tahta oturttuğunu söylemektedir (Turan, 1978, s. 165). Sultan Alp Arslan'a göre Allah O'nu dünya işlerini düzene koymak için görevlendirmiştir (Merçil, 2007, s. 2). Cengiz Han Batı'ya gönderdiği Latince mektupta kendisinden "omnium hominum imperator-Tüm insanların imparatoru" olarak bahsetmektedir (Roux, 2020, s. 57).

Padişahın "kulları" için ise durum daha farklı görünmektedir. Onlar için bir yandan Osmanlı hanedanı soyuna mensubiyet önemlidir zira hiçbir ayaklanmada, başka bir hanedanı başa getirme düşüncesinde değildirler. Padişahın sefere gitmesi, savaşta muzaffer olması yeniçeriler ve sipahiler için en önemli meşruiyet kaynağıdır. II. Bayezid artık sefere gidemeyecek kadar hasta olduğu için tahtı bırakması, kendi sancağında muzaffer bir şehzade görüntüsü veren Yavuzun tahta geçmesi istenmektedir. Yeniçeriler, II. Bayezid'i "padişahımız ihtiyar ve hastadır. Yerine Selim'i isteriz" serzenişleriyle tahttan inmeye zorlamışlardır (Vatin&Veinstein, s. 33). III. Murad'ın dedesi gibi sefere çıkmayıp, sarayda vaktini geçirmesi de aynı güruh tarafından benzer şekilde eleştirilmektedir.[5] Öte yandan, dönem tarih ya da edebi eser yazarları açısından da padişahın meşruiyetinin başka anlamları bulunmaktadır. Yazarlar

[4] Osmanlı Devleti'nin dış politika ile ilişkili olmayan tahrir kayıtları ve vakıf kayıtları gibi bazı resmî belgelerinde halifetullah, zillullah vb. kavramların padişahı nitelemek için kullanıldığı görülmektedir (Emecen, 2020, s. 47-59). Ancak bu ifadeler kaydı tutan kâtibin kendi seçimiymiş gibi görünmekte, aynı tür belge grubunda kullanımı yaygınlaşmamaktadır. Klasik dönem içeresinde bu ve benzeri motifler padişah unvanları içerisinde zaman zaman karşımıza çıkmaktaysa da bunlar name-i hümayun, ahidname vb. dış ilişkiler açısından anlamlı belge setlerinde bulunmaktadırlar. Mesela I. Süleyman'ın Fransa Kralı I. Francois'e gönderdiği 1535 tarihli mektupta " Ben ki sultânü's selâtin, burhânü'l-havâkîn, tâc-bahş-ı husrevân-ı rûy-ı zemîn, zıllu'llahi fi'l arzeyn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Rum ve Karaman vilayetlerinin….padişahı ve sultanı Sultan Bayezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Sultan Süleyman Hânım" (Kütükoğlu, 1994, s. 148) şeklindeki unvan girişiyle Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğu vurgusu yapıldığı gibi daha sonra sahip olunan, an itibariyle hükmü altında bulunan topraklar sayılmakta ve atalarının da ismi zikredilmektedir.

[5] Padişahların yaşamına ait bu anekdotları da Osmanlı tarih yazarlarından almamız yazdığımız mesele açısından bir çelişki oluşturuyor gibi değerlendirilebilir. Eninde sonunda ne yeniçeriler ne sipahiler bu söylemlerde bulunmamış olabilir. Ancak en azından dışarıya yansıyan bir rahatsızlığa dair işaretler var olmuş olmalıdır. Bu izlenimin şüphesiz tarih yazarının zihninde aldığı şekille bize ulaşmaktadır. O dönemin insanı olmaları sundukları hikâyeyi belirli oranda değerli kılmaktadır. Ayrıca benzer ifadeler birbirinden farklı kaynaklarda da yer almaktadır.

kendi kişisel yazma motivasyonları bir yana, eserlerinin açıkça sarayda okunacağını ya bilmekte ya da varsaymaktadırlar. Bu eserlerden bir miktar caize de almaktadırlar.[6] Muhtemelen padişah kendisini nasıl görmek istiyor ise, yazarlar o meyanda atıflarda bulunmaktadır. Burada İdris-i Bitlîsî'nin II. Bayezid'i bir mücahit kahraman olarak görmesini örnek verelim. Oysa II. Bayezid daha çok derviş meşrep bir padişah olarak bilinmekte ve savaş alanında adından çokça söz ettirmemektedir. İlk zamanlar ordunun başında sefere katılmışsa da sonraki dönemlerde askeri işleri ve devlet yönetimini yakın adamlarına bırakmıştır. Bu yüzden eleştirildiği de vakidir. İdris-i Bitlîsî eserini bizzat II. Bayezid'in isteği ile yazmış olduğunu hatırlamak da bu görüşün desteği için önemlidir. Kaldı ki II. Bayezid'in bu eserleri okuduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 83). Dahası, II. Bayezid'in telkiniyle, Ebu'l Feth yazarı Tursun Bey, II. Mehmed'in dönemini anlattığı eserini, bazı değişikliklerle yeni padişahın siyasetine uydurmuştur (Özcan, 2020, s. 22). Yani tarih yazarının eserinin içeriğini, bulunduğu konum, eseri sunacağı kişinin konumu, dönem padişahının eğilimleri ve tabi ki kendi zihin dünyası ile çevreyi algılama şekli etkilemektedir.

Osmanlı Devleti'nin klasik çağında yazılan birçok eserde padişahların meşruiyetlerinin bahsi geçen yöntemlerle temellendirilme çabası gözden kaçmamaktadır. Mesele padişahın kendisinden çok, yazanın kişiliği, bilgi birikimi, bulunduğu dünyadan yansıyan akislerin tarih yazarının zihinlerinde kurdukları dünyaya dairdir. Biz bu çalışmada kroniklerde ifade bulan anlatılar, rüyalar, tanımlar ve unvanlar aracılığıyla sultanın nasıl meşrulaştırıldığı sorusunun cevabını bulmaya çalışacağız.

Soy Meselesi

Osmanlı Hanedanın nesebinin kimlere dayandığı sorusu uzun yıllar tarihçiler, antropologlar tarafında tartışılmış, bu soruna eklenen yeni problemlerle Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aydınlatılmaya çalışılmıştır.[7] Bu tartışmalardaki en büyük sıkıntı, ilk dönem kaynakların anlatı özelliği taşıması, somut belgelerin azlığı ve hatta belirli dönemler için ciddi bilgi eksikliğinin varlığıdır. Öyle ki bazı bilim adamları, "black hole-kara delik-" olarak tanımladığı zaman diliminin eldeki verilerle aydınlatılmasının imkânsız ve eldeki anlatıların sadece birer "legend*"* olduğunu iddia etmiştir (Imber, 1987, s. 305-322). Diğer yandan yapılan saha çalışmaları, bulunan bazı verilerin kroniklerdeki anlatılarla örtüşmesi bu eserlerin bilimsel olarak değerinin artması sonucunu doğurmuştur. Yine de şimdilik Osmanlıların soy ağacının daha doğrusu uzak geçmişinin kesin bir zemine oturmadığını ifade etmek yanlış bir söylem değildir.

Osmanlının soyuyla ilgili ilk ve en değerli bilgileri veren Yazıcızâde Ali, Orta çağ kilise tarihçilerinin Avrupalıların soyunu sıklıkla Nuh'un oğullarından Yafes'e bağlamaları gibi (Woolf, 2014, s. 112), eseri Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta Oğuzların nesebini Nuh Peygamber'e, Osmanlıları da Kayı soyu üzerinden Oğuzlara bağlamıştır (Yazıcızâde Âli, 2009, s. 872).[8]

---

[6] Eser yazarları genelde o eseri hangi amaçla yazdıklarını, eserlerinin girişinde izah etmektedirler. Şüphesiz açıkça caize almak için yazdıklarını belirtmemektedirler. Caize bir sonuç gibi görünmektedir. Osmanlı tarih yazarlarının yazma amaçları, A. Özcan tarafından ele alınmıştır. Bkz. (Özcan, 2024, s. 61-85).

[7] Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair problemlerin 20. yüzyılın başından itibaren Wittek, Gibbons, Köprülü'nün çalışmaları ile belirli bir aşamaya gelmiş daha sonra bu çalışmaların açtığı yoldan Halil İnalcık, Colin Imber, Friedrich Giese, Rudi Paul Linder v.b. tarihçiler aynı çerçeveye yeni eklemlenen fikirleriyle devam etmişlerdir. Son yıllarda bu konuda yapılan çalışmaları en iyi özetleyen eser Cemal Kafadar'ın "İki Dünya Aresinde" adlı kitabı olmuştur. Ayrıca Mehmet Öz ve Oktay Özel'in editörlüğünde konuyla ilgili birçok temel makale "Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar" adıyla derlenmiştir.

[8] Osmanlının soy ağacı için ayrıca (Aşıkpaşazade, 2011, s. 14-15), (Şükrullah, 1949, s. 51); (Karamanlı Nişancı

Eserini II. Murat'ın isteği üzerine tahminen 1420-1440 yılları arasında kaleme almıştır. Zamanlama, Osmanlının neredeyse yıkılma tehlikesi yaşadığı Ankara Savaşında (1402) sarsılan Anadolu birliğinin tekrar kurulması çalışmaları ve Timur'un oğullarına karşı üstünlük iddiasının meşrulaştırılması açısından dikkat çekicidir (Murphey, 2008, s. 55; İnalcık, 2007, s. 141).[9] Yazıcızâde, soyu Kayı Boyuna dayandırarak hükmetmeye en uygun kişinin Osman Gazi olduğunu, adı geçenin eski Türk töresine göre Türkmen beyleri tarafından han seçildiğini ifade ederken, bu sebeple Anadolu'daki tüm Türkmenler üzerinde meşru yönetme yetkisiyle donatıldığını ima ediyordu. Oğuz töresine göre diyordu, Kayı soyu var iken başka bir boyun hanlık ya da padişahlık iddiası mümkün değildir (Yazıcızâde Âli, 2009, s. 872).[10]

Hükümdarların atalarının arkaik zamanlardan bu yana hükümdar oldukları iddiası da hükümran için temel meşruiyet kaynaklarındandır (Karateke, 2005, s. 19). Yazıcızâde Osmanlı'yı Kayı üzerinden Oğuz'a ve oradan da Hz. Nuh'un soyuna dayandırarak Osmanlı'ya hem kutsal bir nesep inşa etmekte hem de kadim ataları vasıtasıyla hükümdarlıklarının meşruiyetini desteklemektedir. Varna Savaş'ını konu alan anonim Gazavatnâmede, düzmece Mustafa olayı anlatılırken, ismi verilmemiş bir Bizans tekfurunun düzmeceyi ikna için kullandığı ifadeler de Osmanlı'nın "yönetmeye en layık" hanedan olduğunu göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Burada açıkça, Osmanlı neslinden olmanın yönetme erkini devralmak için zorunlu ve yeterli şart olduğu ihsas edilmektedir. Düzmecenin tek yapması gereken oradaki beylere ve paşalara gidip Osmanlı neslinden geldiğini ve O varken bir başkasının tahtta oturmasının söz konusu olmadığını söylemektir. Böylece tüm kapılar açılacaktır (İnalcık ve Oğuz, 1989, s. 37).

II. Murat döneminde başlatılan Türk soyuna vurgu politikası benzer şekilde II. Bayezid döneminde de etkindir. II. Bayezid bir taraftan kardeşi Cem'e karşı mücadele ederken diğer yandan babasının topraklarını kamulaştırarak ya da ikincil plana sürükleyerek küstürdüğü Türk elitlerinin ve ulemanın yardımını almak endişesi içinde payitahta oturmuş, 1501 yılında kurulmuş olan Safevi Devleti'nin başındaki lider Şah İsmail'in Türkmen aşiretlerini yanına çekmek için giriştiği propagandalara cevap vermek adına "yukarı canibe"[11] gidenlerin engellenmesinden, sünni tarikatların desteklenmesine, Balım Sultan'ın Trakya'dan getirtilerek devlet kontrolünde Bektaşiliğin sınırlarının çizilmesi çalışılmasına kadar bir dizi tedbiri uygulamaya sokmak zorunda kalmıştır (Demir, 2017, s. 68-69). Diğer yandan Hasan Beyati'nin Cem Sultan için yazdığı kitabında Oğuz geleneğine ve geçmişine vurgu yapılmış, Cem sultan da Anadolu'daki yerel liderlerden destek isterken, bu vurgunun onlar için hâlâ ne kadar önemli olduğunun farkına vararak hareket etmiştir (Murphey, 2008, s. 56). Bu şartlar altında Osmanlı'nın kökeninin sultanın isteğiyle yazılan kroniklerde işlenmesi ve Osmanlı'ya diğer Türk Beyliklerine nazaran bir üstünlük atfedilmesi, Şah İsmail'in mesihçi-mehdici propagandalarına karşı Türkmen beyliklerinin saf değiştirmelerinin önüne geçmek ve Cem Sultan'ın aynı kitleyi etkilemek için kullanıldığı argümanları sahiplenerek gücü dengelemek amacını güdüyor olabilir miydi? Ankara Savaşındaki tecrübeler dikkate alındığında bu ihtimal hiç de düşük değildir. Şah İsmail'e dini inançlarıyla yakınlık duyan Türkmenler, Yazıcızâde ve Ruhi Tarihi v e benzerlerinde ima edildiği gibi, bağlı oldukları törelere göre Osmanlı Hanedanı'nın Türkmen beyliklerinin meşru lideri olduğunu kabul etmeli ve Osmanlı Devleti'ne

Mehmed Paşa, 1949, s. 343)

[9] Konuya dair ayrıca bkz. (İnalcık, 1993a; 1993b)

[10] Ruhi tarihinde aynı anlatı Korkut Ata kaynak gösterilerek tekrarlanır. Bkz. (Ruhi Tarihi, 1992, s. 369)

[11] Bu konuyla ilgili verilen emirler için bkz. (II. Bayezid Dönemine Ait 906\1501 Tarihli Ahkam Defteri, 1994, s. 8, s. 21, s. 32)

bağlı kalmalıydılar. Böylece Ankara Savaşı'nda yapılan hatanın tekrarının önüne geçilmelidir.

Bu konudaki diğer yaklaşım ise Osmanlı soyunu İslam hükümdarı, halife olarak görebilecek şekilde oluşturulmuş bir meşruiyet meselesine dairdir. Örneğin Neşri Osmanlı soyunu Oğuz'a bağlarken, Oğuz'un Hz. Zulkarneyn olduğunu ima ederek Osmanlı soyunu peygamber soyuna bağlayıp, dini bir kutsiyet atfetmektedir (Neşri, 2008, s.6, s. 31-33). Fatih dönemi tarihçilerinden Enveri daha da keskin bir yorumda bulanarak Osmanlı'nın kadim atalarıyla Kureyş arasında bağlantı kurmuştur (Emecen, 2020, s. 78). Nesebin belirlenmesinin önemi İslami gelenekte meşru ve soylu bir geçmişin sultanda bulunması gereken şartlardan birisi olarak görülmesindendir. [12] Öte yandan daha öncekilerin itaat ettikleri bir soyun varlığı, yönetilenlerin bağlılığını sağlamaktadır. Kendilerine meşru bir soy inşa etmekten uzak Memlüklüler gibi kul kökenli hükümdarların bulunduğu devletlerde sıklıkla hükümdar değişmiş, bu durum devletin zayıflamasını ve parçalanmasını beraberinde getirmiştir. Memluklüler bu yüzden kendilerini sadece İslam'ın koruyucusu olarak meşrulaştırıyorlardı (Broadbridge, 2008, s. 12). Memlük Devlet'inde resmi görevlerle de vazifelendirilmiş, dönem tarihçisi İbn İyas'ın yazdığına göre I. Selim, Memlük sultanına gönderdiği mektupta, O'nun alınıp satılabilen bir köle olduğunu, bunun için yönetmeye layık olmadığını, kendisinin ise sultanların soyundan geldiğini, yirmi göbek geriye atalarının hep sultan olduğunu ifade etmektedir (Karateke, 2005, s. 25; İbn İyas, 2018, s. 117; Emecen, 2020, s. 43). Mektubun gerçek olmadığını, I. Selim'in "halifenin ve kadıların ahitnamesiyle hükümdar oldum" şeklindeki ifadesi göstermektedir (İbn İyas, 2018, s. 117). Zira Osmanlı Devleti'nde böyle bir uygulama bulunmamaktadır ve I. Selim'in de böyle bir ifadeyi kullanmak için bir sebebi yoktur (Emecen, 2020, s. 43). Mektup sahte olsa da içeriği bir anlam taşımaktadır. Memlük devletinde resmi hizmette bulunmuş bir tarihçinin gözünden sultanının köle kökeni sebebiyle meşru hükümdar kabul edilmemesinin ve Osmanlı Sultanı I. Selim'in atalarından yönetme hakkını devralmış birisi olarak görülmesinin işaretidir bu.

Osmanlı Devleti'nin geçmişten ders almak konusundaki mahareti onu 600 yıllık ömrüyle, bir hanedanın yönettiği, dünyanın en uzun süreli imparatorluğu haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen hiçbir darbe girişimi, hanedan değişikliğini hedeflememektedir çünkü padişahlar, babalarından ve atalarından miras kalan sultanlık unvanına sahiptirler.[13] Bu olgu padişahın kendisi gibi soyunun da seçilmiş olduğu anlamına gelmektedir. İdris-i Bitlîsî padişahların atalarından gelen kutlu bir talihe sahip olduklarını, bunun gölge gibi kendi evlatlarını ve onların evlatlarını da sardığını ifade etmektedir. Bu soydan gelmek, çalışarak ya da sonradan elde edilecek bir vasıf olmayıp ancak Allah'ın bahşetmesi ile mümkündür (İdris-i Bitlîsî, 2022, s. 34-35). Birçok kronikte geçen "sultan oğlu sultan oğlu sultan" ifadesi padişahın babalarının soyundan geldiği için sultan olmaya layık bulunduğunu işaret eden bir kullanımdır. Şehzade Korkud babasına yazdığı bir arzuhalde, onu tanımlarken "Murad oğlu Sultan oğlu Sultan" diye seslenmektedir (Korkud Çelebi, 2022, s. 460). Böylece babasının padişahlığını bir yönüyle atalarına bağlamaktadır. Kanuni kendisini iki göbek geriye

[12] Mâverdi halifede aranacak şartlar arasında soy bakımından Kureyş'ten olmanın gerekliliğini Hz. Peygamber'in "Devlet Başkanı Kureyş'tendir" hadisini delil göstererek ifade eder. Bkz. (el-Mâverdi, 1994, s. 32). 16. yüzyıl Osmanlı ilim adamlarından Kınalızâde Âli ise soyun yöneticilerde zorunlu şart olmadığını ancak tercih sebebi olduğunu belirtmiştir. Bkz. (Oktay, 2011, s. 497). Lütfi Paşa ise buna katılmamakta Halifenin Kureyşli olma şartının olsa olsa dört halife dönemi için geçerli olabileceğini ifade etmektedir. O'na göre sultan sahip olduğu özelliklerle imam, halife, vali, emir olarak da adlandırılabilir (Karateke, 2005, s. 27-28).

[13] Feridun Emecen Osmanlı Hanedanına karşı bazı yerel elitlerin, kimi sufilerin kendilerini yönetime aday gördüklerine dair bazı verilerin olduğunu ve bunların anlatılarda bazen kısık sesle ya da ihsas ile bazen de açık açık dile getirildiğini söylemektedir (Emecen, 2001).

giderek "Sultan Bayezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Sultan Süleyman Hânım" diyerek tarif etmekte, III. Selim ise "..es-sultân ibnü's-sultan ve'l-hâkan ibnü'l-hâkan es-sultânü'l-gazî Selim Han ibnü's- sultânü'l-gazî Mustafa Han ibnü's-sultânü'l-gazi Ahmed Hanım." ifadeleri ile babası ve dedesini gazi sultan lafzıyla överek kendi soyunu açıklamaktadır (Kütükoğlu, 1994, s. 148-s. 149).

Rüyalar

Rüyalara anlam yüklemenin tarihi, M.Ö. 2000'li yıllara değin uzanmaktadır. Görüngülerin, sembollerin yorumlanması her dönem rüyayı gören haricinde ehil bir kişi tarafından gerçekleştirilmiş, rüyayı anlamlandırmak, bir şifacının iyileştirme gücü gibi bir kehaneti ortaya koyma gücüne dönüşmüştür. Daha sonra her kültür kendi rüya tabiri kitabını ortaya çıkartmıştır ki Mısır Rüya Kitabı, Babil Rüya Kitabı bunlardandır. Mısır'da, Sümer'de ve Babil'de çok eski zamanlardan itibaren yönetenlerin rüyalarını yorumlattıkları, bunlara göre eylem planı yaptıkları bilinmektedir (Noegel, 2008; Szpakowa, 2008). Örneğin Mısır'da rüyalar, kralların tanrılarla iletişim kurma yoludur. Kralların tanrıları memnun etme görevini layıkıyla yapabilmesi için bu rüyaların doğru yorumlanması önemli olmalıdır (Frankfort, 1948, s. 252). Göktürklerden kalma, Turfan'da bulunmuş bir el yazması eserin de Türklerin ilk rüya kitabı olduğu tespiti yapılmıştır (Ögel, 2010, s. 571).

Müslüman toplumlarda da günlük yaşam pratiklerinde ya da siyasi hayatta rüyaların geleceğe, iyi ya da kötü kararlara dikkat çeken bir mekanizma olarak görülmesinde Kur'an ve Hz. Peygamberin hadislerinin doğrulayıcı etkisi vardır. Hz. Aişe'nin ve Ebu Hureyre'nin aktarımlarında buna şahitlik etmekteyiz (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 468).[14] İslam kültüründe rüyaların üç türlü olduğu, bunlardan birisinin ilahi kökenli, rüya-yı sadıka olduğu yani Allah'ın kişi ya da çevresindekilerle ilgili işaretinin rüyada tezahür ettiği inancı vardır.[15] Bu rüyalar sıradan insanlarla paylaşılmaz ve yorumlamak irfan ve maharete haiz bulunmayı gerektirdiğinden sadece bu yetiye sahip olanlara rüya aktarımı yapılması daha doğru bulunmuştur (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 471). Kimi İslami tarikatlarda kişinin ruhani gelişiminin izleri de, dervişin gördüğü rüyaların yorumlanması suretiyle yapılmıştır (Kafadar, Cemal, 2010, s. 123-190). III. Murat'ın kimilerince dini bütün bir derviş meşrep padişah olarak görülmesinin sebebi de geride bıraktığı rüya defteri olmalıdır.[16]

Aşıkpaşazade'nin tarihinde anlattığı Osman'ın rüyası öncelikle, yazarın kendi zihin dünyası ile ilişkilendirilmelidir. Kendisini bir derviş olarak tanıtan ve babasının bir şeyh olduğunu, onun soyunun da Şeyh Ebulvefa'nın halifesi Baba İlyas'a dayandığını ilan ederek Vefai tarikatına bağını açıkça ortaya koymaktadır (Aşıkpaşazade, 2011, s. 13). Osmanlı hanedanına "açıktan ve kapalı olarak dua edenlerdeniz" diyerek ve kendisini de Derviş Ahmed Aşıkî olarak tanıtarak, aktif olarak bir tarikat içinde yer aldığını söylemektedir (Aşıkpaşazade,

[14] Hz. Aişe'nin aktardığına göre "Hz. Peygamber'in ilk vahiy almaya başlaması uykuda rüya görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı" (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 387). Hz. Aişe, Hz. Peygamberle arasının açılmasına sebep olan bir olay hakkında şöyle aktarmaktadır " Allah muhakkak benim temiz ve suçsuz olduğumu ortaya koyacaktı….Resulullah'ın uykusunda bir rüya görmesini ve Allah'ın bu rüya ile beni temize çıkarmasını umuyordum" (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 394)

[15] Ebu Hureyre Hz. Peygamber'in "…Rüya üç çeşittir. Birincisi Allah'tan bir müjde olan salih rüyadır. İkincisi şeytandan kaynaklanan üzücü rüyalardır. Üçüncüsü ise kişinin yaşadıklarından bazılarının rüyasına yansımasıdır." dediğini aktarmaktadır (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 463). Bu hadisten hareketle İslam kültüründe rüyalar rahmani, şeytani ve nefsani olarak sınıflandırılmıştır (Özafşar ve diğerleri, 2015, s. 468)

[16] III. Murat'a ait rüya defteri- *Kitābü'l-Menāmāt* - Türkçeleştirilerek yayınlanmıştır. Bunun için bkz. (Felek, 2014)

2011, s. 13-14). Bu ortam ve zihin dünyası içerisinde rüya anlatılarına değer vermesi şaşılmaması gereken bir durumdur. Her ne kadar Bayezid dönemine kadar olan anlatıyı Orhan Bey'in imamının oğlu Yahşi fakihten özetleyerek alıntıladığını ifade etse de özetlediği ve eserine almaya karar verdiği kısımlar Aşıkpaşazade'nin tercihleridir ve kendi dünyasını aksettirmektedir. Anlatıya göre Osman mutat olduğu üzere Şeyh Edebali'nin evine gitmiş ve orada istirahate çekilmiştir. Rüyasında, Allah dostu bir şeyhin, Şeyh Edebali'nin, karnından doğan ayın kendi karnına girdiğini ve akabinde aynı yerden bir ağacın yeşerip dallarının dünyaya yayıldığını görmüştür. Dalların altında dağlarlar vardır ve dağların eteklerinde sular akmaktadır. İnsanoğlu gah tarlalarını sulamakta, gah bu sudan içmekte, çeşmeler yapmaktadır (Aşıkpaşazâde, 2011, s. 19-20; Neşri, 2008, s. 40-41). [17]

Osman Gazi rüyasını ertesi gün Şeyh Edebali'ye yorumlatır. Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Şeyh Edebali, rüyayı yorumlamaya ehil birisidir. Bir vefai şeyhidir ve işin doğrusu Osman Bey'in Şeyh Edebali'nin evine gitme sebebi Şeyh'in manevi ve maddi nüfuzunda faydalanmaktır. Anlatıya bakarsak Osman kendi geleceğini anlayabilmek için bazı işaretler aramaktadır. Bunun için Şeyh'in evinde uyumayı tercih etmiş olabilir. Belki de rüya görüp bunu Şeyh'e yorumlatmayı ummaktadır. Edebali'nin yorumu Osman'ın beklediği gibidir, Hak Teâlâ Osman'a ve nesline padişahlık vermiştir; bu neslin devamı da Şeyh Edebali'nin kızı Mal Hatun vasıtasıyla olacaktır (Aşıkpaşazade, 2011, s. 20). Şeyh'in koynundan çıkan ayın Osman'ın koynuna girmesi, Osman'a verilen padişahlığın kutsi bir kişi vasıtasıyla olduğunu göstermekte ve böylece Osman'ın padişahlığına kutsal bir kaynakla meşruiyet kazandırılmaktadır.

Aşıkpaşazade rüya anlatısıyla velayet ehli bir kişinin Osmanlı kuruluşunda oynadığı başat role üstü kapalı gönderme yapmaktadır. Aynı dönem yazarlarından İdris-i Bitlîsî de bir eserinde hükümdarlık telakkisinden bahsederken padişahların Hz. Peygamberden ve velilerden sonra alemin en erdemlileri olduğunu söyler (İdrîs-i Bitlîsî, 2022, s. 23). Bitlîsî eseri boyunca farklı vesilelerle padişahı her defasında velilerden sonraya konumlandırmaktadır. Aşıkpaşazade gibi bir tarikat çizgisinden gelen, ilk eğitimini Nurbahşiye Tarikatına mensup mutasavvıf babasından alan (İdrîs-i Bitlîsî, 2022, s. 7) İdris-i Bitlîsî kendi ideolojik arka planının yansımasını kağıda açıkça döker. Bitlîsî'nin yaptığının benzeri Aşıkpaşazade'nin rüya anlatısı yoluyla yapılmıştır. Padişahın üzerinde ona yol gösteren ve padişahın yayacağı ışığın kaynağı olan bir veli rüyanın merkezine konulmuştur. Rüyalar belki de anlatıcının açıktan veremeyeceği mesajların kamuflesi olarak kullanılmaktadır.

Rüya anlatısı Osmanlı'nın izini takip ettiği İslam geleneğinden de Türk geleneğinden de imgeler taşımaktadır. Ağaç kültü kadim Türk toplumlarında kayda değer bir yer tutar ve çeşitli Türk devletlerinde, rüyaların yorumu oneirologik açıdan farklı anlamlar barındırmaktadır. Doğumla, ölümle, gelecek nesillerle ilintilendirilmiştir ağaçlar (Ögel, 2010, s. 474-475). Batı Türklerinde rüyada bir ağacın bitip, büyümesi hükümdarlık ve güç kazanma sembolü olarak görülmüştür. Kerence_Hoca'nın oğlu Togurmış rüyasında göğsünden bir ağacın çıktığını, büyüdüğünü, dallarının yapraklarla sarıldığını, yükseldiğini görmüş, bunu Miran Kahin'e anlatmış, kâhin rüyasının çok güzel olduğunu kimseye anlatmaması gerektiğini söylemiştir (Ögel, 2010, s. 475). Rüya içeriğindeki motifin Osman'ın rüyası ile benzerliği bir yana rüya yorumcusunun da kutsiyet taşıması motifi de bu tip anlatılarda sık karşılaşılan bir ögedir. Dini kutsiyete sahip bir kişiliğin hükümdarı onaylamak anlamındaki el vermesi gerek Türk-Moğol geleneğinde gerekse İslam geleneğinde göze çarpar. Oğuz'u muştulayan Ituk Baba, sonraki

[17] Oruç tarihinde rüya anlatısı Ertuğrul'a nispet edilmiştir. Bkz. (Oruç, 2008, s. 8)

Oğuz devletlerindeki Korkut Ata hep benzer rollerle anlatıya girmektedirler (Turan, 1978, s. 165-174).

Önceki Türk toplumlarında Osman'ın rüyasının benzerlerinin bulunması kimseyi şaşırtmayacaktır. XIII. asır tarihçisi Cuzcâ'nin Tabakât-ı Nâsıri'sindeki rüya anlatısında Gazneli Mahmud'un babası Sevük Tigin oğlu doğmadan kısa süre önce rüyasında, evindeki bir ocaktan bir ağacın yükselip tüm dünyayı gölgelediğini görmüş ve bu rüyayı, fatih bir oğlu olacağı şeklinde yorumlamıştır (Köprülü, 2009, s. 45-46). XIV. yüzyılın başlarında Reşideddin Câmi'üt-Tevârih'te, Oğuz hükümdarlarından Tuğrul adında birisinin ve kardeşinin babalarının yine ağaç kültü etrafında örülmüş rüyasında karnından türeyen büyük üç ağacın her tarafa gölgeler salarak, göklere, teperler vararak büyüdüğünü görür. Kabile içinden hükümdar çıkacağını önceden bildiren kabile kâhini, adamı çocuklarının gelecek hükümdarlıklarıyla muştular (Köprülü, 2009, s. 46).

Osman'ın babası Ertuğrul'un düşü üzerinden de Osman'a ait bir gelecek öngörüsü kurulduğunu yine aynı kaynaklarda görürüz. Ziyaretine gidip, yatıya kaldığı köy imamının evinde, istirahat edeceği odada bulunan Kur'an-ı Kerim'e hürmeten boy abdesti alıp tamamen temizlenen ve Kur'an-a yönelip huşu içinde tefekküre dalan, ancak saygısızlık olmaması için uyumayı düşünmeyen lakin sabaha doğru ev ahalisine de bu durumu göstermemek için gözlerini yuman ve o sırada rüyaya dalan Ertuğrul'a, Kur'an-a hürmetinden dolayı kendisinin ve neslinin dünyada muteber ve mükerrem kılındığı açıklanmıştır (Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa, 1949, s. 343-344; Ruhi, 1992, s. 378; Neşri, 2008, s. 37). Anlatıya göre Ertuğrul abdestli yatmıştır. İslam rüya kültüründe abdestli uyumak "sadık rüya" görebilmek için önemli bir şarttır (Schimmel, 2005, s. 44). Rüyasını sabaha doğru gördüğünü özellikle vurgulanmış gibidir. Çünkü Hz. Peygamberin ifadesine göre sadık rüyalar sabahın erken saatlerinde görülmektedir (Schimmel, 2005, s. 48). Hem Osman'a hem de Ertuğrul'a nispet edilen rüyalar belirli açılardan benzerdir ve ortak temalara vurgu yapmaktadır. Osman'ın Şeyh Edebali'nin evinde uyuya kalması gibi Ertuğrul da köyün imamının evinde bulunmuş ve orada uykuya dalmıştır. Birincisinde rüyanın yorumcusu ve müjdecisi Şeyh Edebali iken ikincisinde imamdır. İkisi de dini figürlerdir. Kutsala bağlı seçilmişlik olgusunun farklı metaforlarla anlatıya dahil edildiği iki rüya da benzer amaca hizmet etmektedir.

İslami kültürü öne çıkaran motiflerle kurgulanmış yukarıdaki anlatının da benzerlerine daha evvelki kaynaklarda rastlanabilir. XIV. yüzyıla ait bir Selçuknâmede geçen menkıbede Kur'an'a saygı gösterdikleri için büyük bir istikbale kavuşacak sülaleden bahsedilir. Selçukluların atası Lokman nikah gecesinde, zifaf odasında yedi adet Kur'an'ın rahleler üzerinde odada bulunduğunu görür. Bunun üzerine kutsal kitabın olduğu yerde zifafa giremeyeceğini belirtir; Kur'an'ın başka yere götürülmesi teklifini de münasip bulmaz ve kendisi başka bir eve gider, rüyasında Hz. Peygamber'i görür ve O, Kur'an'a gösterdiği saygıdan ötürü kendisinin ve çocuklarının dünya ve ahirette izzet ve devlete mazhar olmaları için dua eder (Köprülü,2009, s. 46).

Yukarıda tafsilatı yapılan iki rüyada da Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde hanedanın seçilmişliği vurgulanmış, meşru bir Osmanlı Hanedanı oluşturmak amacıyla önceki menbâlar vasıta edilmiştir. Bu kaynaklar Türk-Moğol ve İslam geleneklerindeki motiflerin sentezlenmesiyle kurgulanmışlardır ve büyük ölçüde yazıldıkları dönemin zihin dünyasını yansıtmaktadırlar. Bu rüyalar "hükümranlık akdinin temsili olarak sergilendiği hikâyeler olarak da okunabilir" (Kafadar, 2010, s. 223). Ocak'a göre (2013), rüyalardaki metaforlar Ortadoğu hâkimiyet anlayışına dayanan çok eski ve yaygın motifleri çağrıştırmakta kaynağını da Eski Ahit'teki menkıbeden almaktadır (s. 96).

Tanımlar, Unvanlar

Osmanlı erken dönem kroniklerinde sultanlar için kullanılan en yaygın unvanlardan birisi "gazi" dir. Padişahların askerleri ile savaşlara katılması, cephede bizzat kılıç kuşanıp varlık göstermesi, yazarlar tarafından, onların "gazi sultan" olarak anılmalarındaki temel etkendir. Anlatısında kendisinin de savaşlara katıldığını belirten ve gazi karakterine vurgu yapan Aşıkpaşazade'nin dünyasında, erken dönem sultanlarının başka bir şekilde tanımlanmasının imkânı yoktur. İlk dönem padişahların da bu unvanı sıklıkla kullandıkları, isimlerinin başına "gazi" kelimesini ekledikleri görülmektedir (İnalcık, 2007, s. 141). [18] Yavuz Sultan Selim örneğin, Şah İsmail'e yazdığı mektupta kendisi için "dindarların koruyucusu, gazi, imanın muhafizı" tanımını yapmıştır (Baer, 2023, s. 158). Allah için, O'nun yolunda savaşan gazi sultan, varlık nedenini Allah'a bağlamak suretiyle kendisi ile aynı inancı paylaşan tebaası, özellikle ilk devirlerde nökerleri ya da yoldaşları nezdinde kabul edilebilirliğini arttırmaktadır.

II. Murad oğlu lehine tahttan feragat ettiğinde saray ahalisi ve askerler II. Mehmet'e itaat etmekte zorlanmışlardı. Filozof Mengzi'nin dediği gibi gökte iki güneş dünyada iki hükümdar bulunmamalıdır (Roux, 2020, s. 56). Mehmed'in meşru bir hükümdar olarak tanınması için önce babasının ebediyete irtihali gerekecektir. Daha sonra O, İstanbul'u fethederek ilâhî teyitle yüceltildiğini ispat etmiş ve gücünü zirveye çıkarmıştır. II. Mehmet döneminden itibaren eserlerde sultanın tanımı anlamın kapsayıcılığı bağlamında genişleme eğilimine girmiş, eserlerde kullanılan unvan ve tanımlar padişahın "absolute" yapısını daha da güçlendirecek şekilde değişmiştir. Bunda Fatih'in mutlak otoritesinin, dönemin yansıttığı imajın etkisi büyüktür. Osmanlı padişahlarının tahta çıktıklarında elde ettikleri zafer onların ilahi yardıma mazhar oldukları şeklinde yorumlanıyordu. Bu "te'yîd-i ilâhî", II. Mehmet için diğer tüm padişahlardan daha belirgindir. O zamana kadar defalarca denenmiş, her bir hükümdarın varisine görev bıraktığı İstanbul'un fethi O'nun tarafından gerçekleştirilmiş böylece Hz. Peygamberin övgüsünü hak etmiştir. Bunun için Enverî, O'nun "zill-i hak" , "zill-i ilâhî" olduğunu dile getirmişti (Enverî, 2003, s. 46, s. 51). Tursun Beğ, 'Ebu'l Feth-i Tursun Beğ' adlı eserinin girişinde, padişaha "zillu'llâh" payesi vererek, hükümdarın gerekliliği konusundaki görüşlerini dile getirmiş ve böylece Osmanlı siyasi düşüncesinin İslam geleneğinden etkilenme biçimini açıklamıştır (Tursun Bey, 1977, s. 10-15). Ayrıca Neşri II. Bayezid'e, M. Selaniki I. Süleyman'a aynı isnadda bulunmuştur (Neşrî, 2008, s. 390; Selânikî Mustafa Efendi, 1999, s. 18). Kınalızâde Ali Efendi "Ahlâk-ı Alâi" de, Lütfi Paşa "Hulâsu'l-Ümem fi Ma'rifeti'l-E'imme" de Osmanlı padişahlarının otoritesinin kaynağına, 'sultan dünyada Allah'ın gölgesidir' vurgusuyla atıfta bulunmuşlardır (Yavuz, 1994, s. 2102; Oktay, 2011, s. 492).

II. Bayezid dönemi, alimlerinden, siyasetçi ve tarihçi İdris-i Bitlis'i, padişahın Allah'ın gölgesi vasfını taşıyabilmesi için bazı şartları haiz bulunması gerektiğinden bahsetmektedir. Padişah bu dünyanın işlerini yürütebilmek için ilahi teyitle onurlandırılmalı, adaletle hükmetmeli, Allah'ı bilmeli ve Allah'ın yarattıklarının hâlini anlamalıdır. Böylece hem Allah'ın gölgesi hem Allah'ın halifesi olarak anılmaya hak kazanır (İdris-i Bitlîsî, 2022, s. 22). Ancak padişah akli gücünü sadece nefsi zevklere, hayali arzulara kavuşmada kullanırsa, manevi alemin tatmininden uzaklaşırsa, bu durum Allah'ı unuttuğu anlamına gelir. İdris-i Bitlisi'ye göre padişah Allah'tan gafil ise zillu'llâh değildir, O ancak şeytanın komşusudur (İdris-i Bitlîsî,

[18] Wittek'in 1930'lu yıllarda Ahmedî'nin İskendernâmesindeki ifadelerden ve Bursa'daki Caminin 1337 tarihli kitabesinde Orhan'a atfen yazılan "mücahit, gazilerin sultanı, gazi oğlu gazi" tanımlamalarından hareketle oluşturduğu Gaza tezi bugüne kadar, üzerine en fazla söz söylenen kuruluş problematiğidir. Gazi tezi ile ilgili tartışmalar için bkz. (Kafadar, 2010, s. 45-97). Ayrıca konuyla ilgili literatür için bkz. (Öz& Özel, 2005, ss. 13-35).

2022, s. 42). Bitlîsî, padişahın sırf oturduğu makam sebebiyle Allah'ın gölgesi ya da halifesi kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Padişahlık, seçilmişliği gösterse de bahsi geçen özellikleri taşımayan, Allah'ın yolundan sapan kişinin padişahlığı olsa olsa satranç oyunundaki şahın durumu gibidir.

Zillu'llâh kavramı, "Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Kim ona itaat ederse bana itaat etmiş olur. Kim ona isyan ederse bana isyan etmiş olur" (Ebu Mansur es-Seâlibi, 1997, s. 71) hadisi çerçevesinde, Abbasiler döneminden başlayarak sultanların meşruiyetini desteklemek için tercih edilen başarılı propagandalardan birisidir. Allah'ın gölgesi, Sasani geleneğinde bulunan "Tanrı'nın Yansıması" kavramının İslamileştirilmiş ve Kur'an'a dayalı anlamıyla ifade edilmiş şeklidir (Black, 2010, s. 48).[19] Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde de önceki dönemlerde de bu kavramın benzer amaçlarla kullanıldığına şahitlik edilmektedir. Ravendî, İbn-i Bibi ve Aksarayî, eserlerinde Selçuklu sultanlarını; Gıyaseddin II. Keyhüsrev, İzz ed-Din II. Keykavus ve II. Keyhüsrev ise kendilerini; Abbasi Halifesi Muntasır Billah, Sultan Ala-ed-Din Keykubad'ı (Merçil, 2007, s. 3 vd.); Gıyas ed-Din Kandemir, Hüseyin Baykara'yı; Ahmed bin Muhammed Gaffarî ise Şah Tahmasp'ı aynı şekilde nitelemiştir (Newman, 2006, s. 30).

Bilindiği üzere, Osmanlılar halifelik makamını diplomatik bir araç olarak resmi şekilde 1774 yılına kadar kullanmamışlardır. Ancak özellikle Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı kroniklerinde halife-i rûy-i zemîn- yeryüzünün halifesi- ifadesine sıklıkla rastlanmaktadır. Osmanlı Padişahlarının "halife" unvanını daha önceki dönemlerden itibaren kullanmışlarsa da Mısır'ın alınmasıyla Osmanlı padişahının "resmen İslam halifesi" olarak anılmaya başlandığına dair yorumlar tartışmalı bir konuya kapı aralamaktadır. İslam politik düşüncesi içinde halifelik, farklı dönemlerde dönemin entelektüelleri ve uleması tarafından değişik yaklaşımlarla ele alınmıştır. İslam tarihinde "halifelik" kavramının içerdiği anlamı çözümlemek, Osmanlı dünyasındaki halifelik algısını kavramak için gereklidir.

Halifelik din ve dünya işlerinin idare edilmesi amacıyla peygamberlik makamının ardılı olarak tanınan bir kurumdur (el-Maverdi, 1994, s. 19). Kur'an-ı Kerim'deki iki ayetin yorumlanma biçimi, sonraki dönemlerde halifenin algılanışını şekillendirir ve İslam alimlerinin oluşturduğu halifelik kurumu teorisinin temelini oluşturur. Bunların birincisinde "Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tespih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhâlde ben bilirim, dedi." (Bakara, 2/30) denilmektedir. Zemahşeri bu ayette tüm peygamberlere ve insanlara işaret edildiğini vurgularken (Lambton, 1978, s. 947), Hasan-ı Basri halifenin ardışık bir soy manası taşıdığını söylemektedir(Watt, 2010, s. 114). Diğer ayet "Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O hâlde insanlar arasında adaletle hükmet..." (Sâd 38/ 26) şeklindedir. Hz. Davud, burada peygamber ve kral olarak, dini ve dünyevi-siyasi otoriteyi temsil etmektedir (Lewis, 2011, s. 70; Lambton, 1978, s. 947). İdris-i Bitlîsî bu iki ayet haricinde hükümdarlık telakkisini işaret edecek şekilde "İbrahim soyuna da kitabı ve hikmeti verdik ve onlara azim bir hükümranlık bahşettik" (Nisa 4/ 54) ayetini hatırlatmaktadır. O'na göre Allah padişahlık ve hilafetteki himmetini yüceltmek için "azim" kelimesini özellikle kullanmıştır (İdrîs-i Bitlîsî, 2022, s. 27).

Halife hem siyasi bir iradeye sahiptir hem de dini açıdan en yüksek otoritedir. Ebu Yusuf (öl. 798), halifenin Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu savunurken "Halifetullah"

[19] Ayrıca İran krallık geleneği için bkz. (Soudavar, 2003)

terimini kullanır ve halifeyi insanların rehberi olarak görür. Bu yaklaşım aşağı-yukarı 750 yıl sonra Jean Bodin ve sonra Thomas Hobes tarafından dillendirilecek olan absolutist devletin kral tanımına yakın bir tariftir.[20] En temel fark Ebu Yusuf'un, Abbasilerin, Ardeşir'in vasiyetindeki "Din krallığın ikiz kardeşidir, din krallığın temelidir, krallık da dinin koruyucusu" (Black, 2010, s. 48) ifadelerinden hareketle inşa ettikleri İran-Sasani altyapılı monarşik patrimonyal anlayışı reddetmesidir.

Modern zamanın İslam alimlerinden Mevdudî bu konuda farklı bir yaklaşım getirir. Kur'an'a göre insanların tümü halife kılınmıştır. Hz. Ebu Bekir Halifetullah kelimesinin kendisi için kullanımını menederken, bu hakkın tüm Müslümanlara ait olduğunu bilmektedir. Halifeliğin temel özelliği, Müslümanların kendi istek ve rızalarıyla halifelik görevini bir kişiye emanet etmeleri ve bu kişiyi kendi işlerini yönetmekle görevlendirmeleridir (Ebu'l A'la Mevdudî, 2006, s. 362). Buradan bakıldığında dört halife döneminden sonra halifelik kurumu, İbn-i Teymiye ve İbn-i Haldun'un ifade ettikleri gibi yok olmuş, Emevî ve Abbasi dönemlerinde krallığa dönüşmüştür. Bu aşamadan sonra İslami egemenler de diğer monarşik yapılar gibi kendi varlıklarını meşrulaştıracak argümanlar oluşturma peşine düşmüşlerdir. [21] Abbasiler devrinden itibaren resmi yazılarda, mektuplarda, menkıbelerde vb. yazın şekillerinde daha sıklıkla kullanılmaya başlanan Halifetullah, Zillu'llâh, Mehdî gibi kavramalar bunun tezahürleri olmalıdır.

Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde halifelik politik gücünü çoktan kaybetmiş sembolik bir kurum hâline gelmişti. Selçuklular açısından halifelik dini bir üst makamdı; Sultanlar Abbasi halifesinin onayı alıyor isimlerinin başında O'nun verdiği unvanı kullanıyorlardı. Tuğrul Bey halife tarafından "doğunun ve batının hükümdarı" unvanıyla anılıyor (Káldy-Nagy, 2005, s. 399; Manz, 2024, s. 150), Abbasi Halifesi Mustansır Billah (1226-1242) Sultan Ala-ed-Din Keykûbat'ı "Zillu'llâh fi'l âlem" olarak tanımlıyordu. İranlı tarihçi Revandî'nin naklettiğine göre Abbasi Halifesi En-Nâşir 1194 yılında hükümdarlar üzerinde Halife olarak siyasal bir üstünlük iddiasında bulunduğunda yöneticiler halka itirazlarını şu şekilde açıklamışlardı: "Halife eğer imam ise, onun sürekli iş edinmesi gereken şey dua etmektir… Halifenin öncelikli oluşu bundandır… Halifenin devlet işlerine karşıması anlamsızdır; devlet işleri Sultanlara bırakılmalıdır." (Lewis, 2011, s. 75). 1258 yılında Moğol istilası ile ilga edilen Halifelik, Memlüklerin politik manevrasıyla tekrar aktif hâle getirildiyse de bu ancak dinî güçlerini korumaya yetmiştir.

"Yavuz Sultan Selim (1512-1520) "asabiyyet" ve "kılıç" hakkı olarak halîfeliği Mısır Abbasîlerinden Osmanlılara intikal ettirmiş" böylece "Osmanlı padişahı klasik Osmanlı sultanı tipolojisini tamamlamıştır" (Alkan, 2023, s. 298-299). Ancak bu, I. Selim'in kendisini resmen halife ilan ettiği ya da halifeliği siyasi bir koz hâline getirdiği anlamı taşımamaktadır. Öte yandan bu fetih I. Selim'e, hem Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hadimi hem de İstanbul'a aktarılan kutsal emanetlerin bekçisi olarak İslam'ın muhafızı sıfatını somut biçimde kullanma hakkını kazandırmıştır. Bu sıfatlar I. Süleyman devri resmî belgelerinde daha sık görünür hâle gelmektedir. Emecen (2020), bu durumun sebebini Kanuni'nin uzun payitahtı ile

[20] Absolutizm kralın sadece Tanrı'ya karşı sorumlu olduğu ve hiçbir canlıya hesap vermediği bir yönetim anlayışıdır. Kral sürünün çobanıdır, kanunları yapma, uygulama, yönetme yetkisi ona aittir. Hobes'a göre kral, ölümlü bir Tanrı'dır. Bkz. (Vincent, 1994, s. 45-75) Bodin'in fikirleri için ayrıca bkz. (Bodin, 1994).

[21] Emeviler Arap geleneği gereği intikam almanın en yetkin varise düştüğünü iddia edip, Hz. Osman'ın akrabası olarak Muaviye'nin bu koltuğun gerçek sahibi olduğunu öne sürmüşlerdir. Bkz. (Watt, 2010, s. 112) Abbasiler Hz. Muhammed'in akrabalığı argümanını kendilerine temel teşkil ederek ayetleri ve Hadisleri sentezleyerek yeni yorumlar getirmişlerdir. (Black, 2010, s. 47-48).

ilişkilendirilmektedir (s. 49).

I. Selim'e kadarki dönemde de halife unvanının tercih edildiğini ancak bunun bir politik nüfuz aracı olarak görülmediğine şahitlik etmekteyiz. Zira I. Murad, I. Bayezid, I. Mehmed'in halifeliklerini ima eden ifadeler bazı belgelerde yer almıştır. Kimi kayıtlarda ise payitaht için sıklıkla "halifelik makamı" ibaresi geçmektedir (Emecen, 2020, s. 21-36). Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren halifelik zaten çoktan güç kaybetmiş hâlde bulunduğu için Osmanlı padişahları kendilerini tanımlamakta bu ifadeyi tercih etmemiş olmalıdırlar. Belirli durumlarda, daha önce Hz. Ömer'in halife ifadesine tercih ettiği, emir'ül mü'minîn unvanı, örneğin, Medine'deki Cuma Mescidindeki kitabede II. Bayezid için, Kudüs'te kaledeki kitabede I. Süleyman için ve Fatih dönemine ait bir vakıfnâmede II. Mehmed için kullanılmıştır (Gibb, 2008, s. 146-147). Padişahlar için XVI. yüzyıl metinlerinde geçen "halife-i rûy-i zemîn" (Selânikî Mustafa Efendi, 1999, s. 5, s. 14) ifadesi aslında "Halife" kavramına Osmanlı bakış açısını göstermektedir. Yeryüzünün halifesi iddiası özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten sonra padişahların kendilerini cihanşümul bir imparatorluğun başında gördüklerini düşündürmektedir. Halife, Osmanlı bakış açısında sadece dini saygınlığı olan bir lider konumundadır. II. Murad devri tarihçilerinden Yazıcızâde Âli, Tevarih-i Âl-i Selçuk'ta Ortodoks patriğini tanımlarken "bizdeki halife gibi" diyerek dönem penceresinden "halife" imajına tanıklık etmemizi sağlar.[22] Oysa Osmanlı sultanları, doğunun ve batının imparatoru olma iddiasına sahiptiler ve bu da II. Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra kendisini dünya imparatoru olarak görmesi ve unvanlarına "kayser-i Rum"u eklemesiyle açıklığa kavuşmuş olur (İnalcık, 2003, s. 398). Osmanlı sultanlarının halife unvanını tek başına kullanmamasını bu meyanda düşünmek gerekir.

Osmanlı kroniklerinde sultanlara ithaf edilen, dikkate şayan bir başka tanımlama "mehdî-yi zaman" dır. Mehdî hidayete sevk eden, dini ikame eden, belâyı yok eden, zulmü engelleyen ve arzı adalet ve rahmetle dolduran lider anlamlarını haizdir (ed Dûrî, 2006, s. 102).[23] Benzer anlama gelen kavramların birçok kavimde ve dinde bulunduğunu görmek de şaşırtıcı değildir. Örneğin Aztekler quetzalcoatl, eski Mısırlılar ameni, Hindular kalki, Mecusiler saoşyant, Budistler maytreya, Yahudi ve Hristiyanlar da Mesih kavramını yakın anlamlarda kullanmışlardır (Sarıkçıoğlu, 2008, s. 369). İslam dünyasında ise ilk devirlerinden itibaren çok farklı kişiler mehdi olarak tanımlanmıştır: Hz. Ali, Hz. Osman, Muhammed ibn el-Hanefiyye ve benzeri. Ancak ilk zamanlar kelime manası "hayra ve iyiliğe sevk eden" şeklinde anlaşılmaktayken zamanla gelişerek siyasi bir anlam kazanacak şekilde değişmiştir. Emevî ve Abbasi Devletlerinde insanları zulümden kurtaracak kişi tarifiyle, dönem yazınsalında kendisine yer bulmaktadır. Mehdi inancının apokaliptik bir hale dönüşmesi ise Şia inancının içine yerleşmedeki uyumunda gizlidir. Zira Şia hem isnâ-aşeriye-12 imam- hem İsmâili fırkalarında, dünyanın sonundan hemen önce "kaybolan imam" nazariyesinin devamı olarak bir imamın-mehdi, el-kaim- geleceği ve son kez İslam'ı düzene sokacağı inancı hakimdir (Rahman, 2009, s.200, s. 245). Öte yandan, sünni Nizamülmülk de beklenen mehdinin geleceğini, ayaklanma ve çalkantı zamanından sonra adil bir hükümdar olarak Allah tarafından diriltileceğini, mehdinin düzeni sağlayabilmek için yeterli bir zeka ve güçle donatılmış

[22] Marco Polo (1254-1324) bu tanımlamanın yaklaşık anlamda ancak tersini kendi bakış açısından ifade etmektedir. Bağdat'ı ziyaret ettiğinde, Roma'da Hristiyanların başının yaşaması gibi Bağdat'ta da Müslümanların halifesinin tahtı bulunmaktadır demektedir(Barthold, 2012, s.59).

[23] Mehdî ifadesi Kur'an'da geçmez lakin bir mehdi geleneğinin oluşmasına yetecek kadar hadiste yer almıştır. Sahih el-Buhari ve Müslim'de olmasa da Ebu-Davud, Tirmizi gibi kaynaklarda atıflar yer almaktadır (Madelung, 1986, s. 1234)

olacağını anlatmaktadır (Roux, 2020, s. 186).

XVI. yüzyılda, Osmanlı dünyasında üretilen yapıtlarda padişahlara mehdî isnadı sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. Ancak bunların olduğu örneklerin de devrin konjonktürüyle ilgilisini kurmak mümkündür. Yüzyılın hemen başında kurulan Safevi Devleti'nin resmi kurucusu Şah İsmail Anadolu'daki Türkmen nüfusu hedefe aldığı propagandalarında beklenen mehdînin kendisi olduğunu iddia ediyordu (Ocak, 2000, s. 44-57). Bu propagandaların amacına ulaşmada ciddi başarı sağladıklarını Osmanlı belgeleri ispatlamaktadır. 1502 tarihli Ahkâm Defterinde, Şah İsmail'e katılmak üzere giden kitlelere karşı alınacak tedbirlerle ilgili sayısız emir bulunmaktadır (Şahin ve Emecen, 1994). Diğer yandan bu hareketlenmelerin Şah İsmail zamanıyla sınırlı kalmadığının da ispatı olasıdır; halef Şah Tahmasp da kendi mehdiliğini ilan etmiştir ve O'nun zamanında da hâlâ Anadolu'dan göç eden gruplara rastlanmaktadır.[24] Büyük ihtimalle, Safevilerin bu politikası vasıtasıyla, savundukları fikirlerin Osmanlı düşünce dünyasında bazı yankıları olmuştur; Mehdilik ideolojisinin Kanunîyle ilişkilendirilmesi bununla alakalı olmalıdır. Cornell Fleischer, Safevi rolünü daha derinlerde bir alt neden olarak okumakta ve I. Selim'e atfen "sahibkıran" unvanı ile bağ kurmakta ve Osmanlı eserlerinde görülmeye başlayan ve I. Süleyman'a isnat edilen Mehdî unvanını, ana etken olarak Avrupa'da yayılmakta olan dünyanın sonu ve Mesih'in gelişi inancı çerçevesinde ele almaktadır (Fleischer, 1999, s. 149-159). O'na göre I. Süleyman'ın kendisi de muhtemelen mehdi olduğuna inanmaktadır (s. 15).

Erdeşir'e nisbet edilen "din ve krallık kardeştir" ifadesini, çok geniş bir mekân ve uzun bir zaman dilimini araştırarak doğrulayan Roux, "dinden kurtulabilen ve din olmadan kendisini meşrulaştırabilen bir hükümdar yoktur" demektedir (Roux, 2020, s. 14). Osmanlı anlatılarının nesep kurgusu dışında büyük ölçüde İslami gelenekten beslenilmiş olması da bu düşünceyi desteklemektedir. Osmanlı padişahları açıkça Allah tarafından İslam'ı yaymak, İslami düzeni uygulamak ve devam ettirmek için seçilmiş kişiler olarak görülmüştür. Örneğin İbn-i Kemal Hz. Peygamberin nübüvvetinin kıyamete kadar devam edeceğini, Osmanlı padişahlarının iki yüz elli yıldır halife olarak O'na hizmet ettiklerini söylemektedir (İbn Kemal, 1997, s. 6). Böylece onların Hz. Muhammed'den yönetme erkini, önceki silsileler vasıtasıyla almış olduğunu ihsas etmektedir. Açıkça zikredilmediği durumlarda da kronik yazarları rüyaları, anlatıları, tanımlamaları (gazi, zillu'llâh, halifetullah, mehdî vb.) aynı mantık doğrultusunda eserlerine eklemişlerdir.[25]

Sonuç

Hükümdarın kendi hükümranlığını desteklemek için bazı araçları kullanması en eski zamanlardan itibaren farklı coğrafyalarda ve kültürlerde görülen bir olgudur. Zamanın ruhu,

---

[24] Bu göçlerin izleri Tahrir Kayıtları vasıtasıyla sürülebilir. Micheal Cook yaptığı çalışmalarda 1526 yılında Rum Eyaletinde bulunan bazı kızılbaş köylerin bir sonraki tahrirde görünmemesinin sebebini bu kitlelerin Safeviler topraklarına göçüyle açıklamıştır(Cook, M.A., 1972, s. 25, s. 35).

[25] Burada bir problem daha ortaya çıkmaktadır. İslamı yaymak için Allah'ın teyit ettiği-mü'eyyid min-indallâh-, yönlendirdiği-mehdî-, Hz. Peygamberin el verdiği padişah nasıl olacak ta çevresindeki Müslüman beyliklerle ya da devletlerle savaşa girişecektir? Buna cevabı da dönem yazarları vermektedir. Buna göre, Osmanlı Allah yolunda gaza ederken, beylikler Osmanlı'ya saldırmakta, ya da kefereyi Osmanlı'ya karşı kışkırtmaktadırlar. I. Murad'ın Karaman elçisine hitaben "...Benüm gazama mâni' olup Müslümanları ben gazadayken incidürsün. Ahd ü emân bilür âdem degülsün. Seni kam' itmeyince huzûrla gaza idemezem. Nice barışmak ki, mâni'-i gazâya gazâ, gazâ-yı ekberdir." (Mevlâna Neşrî, 2008, s. 101) sözleri Osmanlı'nın diğer Müslüman unsurlar ile savaş konusundaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Aynı ifadelerin benzerleri Behçet'üt Tevârih'te de vardır. "Çevredeki beğler gazi şahın denizi geçeceğini işitince Bursa'ya yürümek istediler... Dediler: Bu savaş farz-ı kifâyedir. Müslümanlara gelecek kötülüğü savmak ise padişahlara farz-ı ayndır." (Şükrullah, 2011, s. 55)

kullanılan araçları değiştirmiş olsa da hepsinin beslendiği yegâne kaynak dindir. Hükümdarlar varlıklarını dine bağlamak suretiyle yönettikleri tebaa nezdinden kabul görmüşlerdir. İnandıkları mabut aracılığıyla hükmetme yetisini ellerinde barındırdıkları yolundaki görüşleri desteklemek için seçilmiş olduklarını iddia etmiş, savaş meydanlarındaki başarılarını ya da sahip olduklarını iddia ettikleri hayali güçlerini buna delil saymışlardır. Büyücü, kâhin ya da şifacı krallar benzer sebeplerle kendilerinde bulunduklarını söyledikleri hayali vasıflara sahipmiş gibi davranmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde padişahın kendisini meşrulaştırma araçları da kadim devletlerinkinden farklılık arz etmemekte, kendi kültür, gelenek ve inanç dünyaları çerçevesinde şekillenmektedir. Osmanlı tarih yazarları eserlerinde padişahı, bulundukları ortam ve yaşam süreçlerinin etkisiyle İslam dininin hükümdarlık teorisine göre meşrulaştırmışlardır. Eserlerinde yer alan rüya anlatıları, İslam'ın rüyaya verdiği değerin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Osman'ın rüyası gerekse Ertuğrul'unki hem kutsal bir nesebe hem de soyun kutsal bir dokunuşla muştulanmasına işaret etmekte, rüya tabircisi Şeyh Edebali ve köyün imamı dinin bu görüngüdeki açıklayıcı etkisini göstermektedir. Osmanlı'nın kökeninin Oğuz'a dayandırılarak yönetmeye en layık hanedanın Osmanlılar olduğu vurgusu, Ankara Savaşından sonra ve II. Bayezid dönemi tarih eserlerinde görülmektedir. Bu vurgunun genel konjonktürle alakası dikkat çekicidir. Kökenin Oğuz üzerinden Hz. Nuh'a dayandırılma girişimi de nesebe dini bir kutsiyet kazandırmak ve soyun arkaik özelliğine vurgu içindir. Bazı eserlerde Kureyş kabilesine bağlanan soy, Osmanlı'nın Halifeliğin gerçek sahibi olduğu ispatı için kurgulanmıştır ve aslında genel kabul görmemiştir. Padişahların kutsal bir soydan gelmeleri, atalarının devamı oldukları için oturdukları tahtta bulunmalarının nedeni olarak görülmektedir. "Sultan oğlu sultan oğlu sultan.." formülasyonuyla imlenen bu gerçektir.

İslam hükümdarlık teorisinin Osmanlı eserlerinde görünme biçimi, padişahlardan bahsederken kullanılan İslam düşüncesi kaynaklı unvanlar ve tanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı padişahları için "gazi" ifadesinin en yoğun kullanan Aşıkpaşazade'nin kendisinin de bir gazi olması bu kullanımın yoğunluğunu açıklarken, İslam hükümdarlık telakkisine vakıf olacak bir medrese eğitimi almamış bulunması, diğer yazarların çoğunun yoğun olarak tercih ettikleri halifetullah, zillu'llâh vb. tanımlamalara mesafesinin gerekçesi olmalıdır. İlmiye sınıfından yazarların "İslami hükümdarı" işaret eden halifetullah, zillu'llâh gibi kavramları tercih ediyor olmaları da onların, padişahı bir İslam hükümdarı olarak görmelerindendir. Osmanlı Sultanları için "halife" unvanının en başından itibaren kullanıldığı sayısız eser yer almaktadır. Ancak Osmanlı Sultanları kendilerini daha büyük bir rolle ilişkilendirmektedirler. Bu durum kendisini Fatih Sultan Mehmet'in cihanşümul imparatorluk düşüncesinde açığa çıkarmaktadır. Genelde Kanuni Sultan Süleyman için tercih edilen "mehdi" ifadesi ise hicri binyılın apokaliptik senaryosunun etkisi ve Safevilerin mehdi inançlarının bir yansıması gibi görünmektedir.

Osmanlı kronik yazarlarında padişahın meşruiyetini destekleyecek araçların, üç ayrı çerçevede ele alınmasıyla, ortaya çıkan nihai sonuç, tüm bu hikayelerin dönüp dolaşıp kesiştikleri noktanın padişahın seçilmişliği olgusu olmasıdır. Bunun rüyalar üzerinden, İslami hükümdarlık teorisinin kavramları üzerinden ya da soy üzerinden gerçekleştirilmiş olması anlatıcının kendi ideolojik dünyası, çevresel politik yaşamı, aldığı eğitim, eserin sunulacağı kişi ya da okunacağı çevreyle alakalıdır.

Kaynakça

Basılı kaynak eserler

Âşıkpaşazade. (2011). *Aşıkpaşaoğlu tarihi* (N. Atsız, Çev.). İstanbul: Ötüken.
Bodin, J. (1994). *On sovereignty; four chapters from the six books of the commonwealth* (J. H.

Franklin, Çev.). Cambridge University Press.
Enverî. (2003). *Düstürnâme-i Enverî* (N. Öztürk, Çev.). İstanbul: Kitabevi.
el-Maverdi, E. H. H. (1994). *El-ahkamu's sultâniye* (A. Şafak, Çev.). İstanbul: Bedir.
es-Seâlibi, E. M. (1997). *Hükümdarlık sanatı (Âdabu'l-mulûk)* (S. Aykut, Çev.). İstanbul: İnsan Yay.
Gazali. (2008). *İmam-ı Gazali'den yönetim sırları* (İ. Doğu, Çev.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
İbn Kemâl. (1997). *Tevârih-i âl-i Osmân, X. defter* (Ş. Severcan, Çev.). Ankara: TTK.
İdrîs-i Bitlîsî. (2022). *Kanun-ı Şâhenşâhî* (P. S. Esen & E. U. Sayın, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa. (1949). Osmanlı sultanları tarihi. İçinde N. Atsız (Haz.), *Osmanlı tarihleri* (ss. 321-369). İstanbul: Türkiye Yayınevi.
Korkud Çelebi. (2022). *Siyasetin ahlâkî eleştirisi: Da'vetü'n-nefsi't-tâliha ile'l-a'mâli's-sâliha* (M. Sancak, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
Mevlâna Neşri. (2008). *Cihannûmâ* (Necdet Öztürk, Çev.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
Nizamü'l Mülk. (2011). *Siyasetname* (M. T. Ayar, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Oruç Bey. (2008). *Oruç Beğ tarihi* (Necdet Öztürk, Çev.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
Ruhi Çelebi. (1992). Rûhî târîhi (Y. Yücel & H. E. Cengiz, Çev.). Belgeler, 14(18).
Selânikî Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânikî* (C. 1). Ankara: TTK.
Şükrullah. (2011). Behçetü't tevârîh. İçinde N. Atsız (Haz.), *Üç Osmanlı tarihi* (ss. 181-239). İstanbul: Ötüken.
Tursun Bey. (1977). *Târîh-i Ebu'l-Feth* (M. Tulum, Çev.). İstanbul: Baha Matbaası.
Yazıcızâde Ali. (2009). *Tevârih-i âl-i Selçuk* (A. Bakır, Çev.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Araştırma inceleme eserler

Al-Azmeh, A. (2001). *Muslim kingship, power and the sacred in Muslim, Christian and pagan polities*. New York: I.B.Tauris.
Alkan, M. (2004). Max Weberci nazariyeye göre Osmanlılarda hâkimiyet anlayışı. *Ekev Akademi Dergisi*, (21), 153-166.
Barthold, V. V. (2012). *İslam'da iktidarın serüveni, halife ve sultan*. (İ. Kamolov, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Yeditepe.
Black, A. (2010). *Siyasal İslam düşüncesi tarihi, peygamberden bugüne* (H. Çalışkan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
Bloch, M. (2023). *Şifacı Krallar* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Ötüken.
Broadbridge, A. F. (2008). *Kingship and ideology in the Islamic and Mongol worlds*. New York: Cambridge University Press.
Cook, M.A. (1972). *Population pressure in rural Anatolia 1450-1600*. London: Oxford University Press.
de Jouvenel, B. (1957). *Sovereignty: An inquary in to the political good*. (J.F.Huntington, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
ed- Dûrî, A. (2006). Abbasi propagandası sürecinde ve Abbasilerin ilk asrında Mehdi tasavvuru. İçinde C. Zorlu (Ed.), *Din ve siyasal söylem; Abbasi Devleti'nin meşruiyet kavgası*. İstanbul: İnsan Yay.
Emecen, F. M. (2001). Osmanlı hanedanına alternatif arayışlar üzerine bazı örnekler ve mülahazalar. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (6), 63-76.
Emecen, Feridun M. (2020). *Osmanlı klasik çağında hilafet ve saltanat*. İstanbul:Kapı
Felek, Ö. (Ed.). (2014). *Kitābü'l-Menāmāt: Sultan III. Murad'ın rüya mektupları* (Birinci basım). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Fleischer, C. H. (1999). Mehdi ve binyıl: Osmanlı emperyal ideolojisinin gelişimi. İçinde *Osmanlı* (C. 7, ss. 149-161). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Frankfort, H. (1948). *Kingship and the Gods,a study of ancient near eastern religion as the integration of society and nature*. Chicago: The University of Chicago.

Gibb, H. A. R. (2008). *Studies on the civilization of Islam*. London: Routledge- Kegan.

Hermansen, M. (2008). İslamiyet'te rüyalar ve rüya görme. İçinde K. Bulkeley (Ed.), *Psikolojik kültürel ve dini boyutlarıyla rüyalar* (s. 73-92). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Imber, C. (1987). The Ottoman dynastic myth. *Turcica, 19*, 305-322.

İnalcık, H., Oğuz, M. (Çev.). (1989). *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân: İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) üzerine anonim gazavâtnâme*. Ankara: TTK.

İnalcık, H. (1993a). State, sovereignty and law during the reign of Suleyman. İçinde H.İnalcık and C.Kafadar (Ed.), *Suleyman the second and his time*. İstanbul: The Isıs Press.

İnalcık, H. (1993b). The Ottoman succesion and ıts relation to the Turkish concept of Sovereignty. İçinde *the Middle East and the Balkans under the Ottoman empire: essays on economy and society*. Bloomington: Indiana University.

İnalcık, H. (2003). II. Mehmed. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 395-407). Ankara: TDV.

İnalcık, H. (2007). Padişah. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 140-143). Ankara: TDV.

Kafadar, C. (2010). *İki cihan aresinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* (C. Çıkın, Çev.). Ankara: Birleşik Yayın.

Kafadar, C. (2010). *Kim var imiş biz burada yoğ iken, dört Osmanlı: yeniçeri, tüccar, derviş ve hatun* (3.). İstanbul: Metis.

Káldy-Nagy, G. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında kutsal savaş(cihad). M. Öz ve O. Özel (Ed.), *Söğütten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu üzerine tartışmalar* içinde. Ankara: İmge.

Karateke, H. T. (2005). Legitimizing the Ottoman Sultanate: A framework for historical analysis. İçinde H. T. Karateke & M. Reinkowski (Ed.), *Legitimizing the order: The Ottoman rhetoric of state power* (ss. 13-52). Brill.

Köprülü, F. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*. Ankara: Akçağ.

Lambton, A. K. S. (1978). Khalifa. İçinde *Encyclopedia of Islam*: *C. IV* (ss. 970-985). Leiden-E.J.Brill.

Lewis, B. (2011). *İslam'ın siyasal söylemi* (Ünsal Oskay, Çev.). Anakara: Phoenix.

Manz, B. F. (2024). *Göçebeler, Ortadoğu'da konargöçer halkların tarihi* (M. Ş. Yüksel & M. Demirci, Çev.). İstanbul: Kronik.

Madelung, W. (1986). Al-Mahdi. İçinde *EI* (C. 5, ss. 1230-1238). Leiden: E.J.Brill.

Merçil, E. (2007). *Selçuklular'da hükümdarlık alâmetleri*. Ankara: TTK.

Murphey, R. (2008). *Exploring Ottoman sovereignty: Tradition,image and practice in the Ottman imperial household, 1400-1800*. London: Continuum.

Newman, A. J. (2006). *Safavid Iran: rebirth of Persian Empire*. New York.

Noegel, S. (2008). Mezopotamya ve Eski Ahit'de (Tevrat) rüyalar ve rüya yorumcuları. İçinde K. Bulkeley (Ed.), *Psikolojik, kültürel ve dini boyutlarıyla rüyalar* (s. 45-73). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Ocak, A. Y. (2000). *Türkiye sosyal tarihinde İslamın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Oktay, A. S. (2011). *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi* (C. 1-2, C. 2). Ankara: TTK.

Özafşar, M. E., Ünal, İ. H., Ünal, Y., Erul, B., Martı, H., Demir, M. (Ed.). (2015). *Hadislerle İslam* (C. 1). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Özel, O., Öz, M. (Ed.). (2005). *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin kuruluşu üzerine tartışmalar*. Ankara: İmge Kitabevi.

Özcan, A. (2020). *Osmanlı'da tarih yazımı ve kaynak türleri*. İstanbul: Kronik.

Rahman, F. (2009). *İslam* (M. Dağ & M. Aydın, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yay.

Roux, J. P. (2020). *Kral: mitler ve simgeler* (N. F. Kıcıroğlu, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sarıkçıoğlu, E. (2008). Mehdî. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 369-371). Ankara: TDV.
Schimmel, A. (2005). *Halifenin rüyaları: Islamda rüya ve rüya tabiri* (1. baskı; T. Erkmen, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Soudavar, A. (2003). *The aura of kings, legitimacy and divine sanction in Iranian kingship*. California: Mazda Publishers.
Şahin, İ., Emecen, F. (Çev.). (1994). *II. Bayezid dönemine ait 906\1501 tarihli ahkam defteri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
Szpakowska, K. (2008). Ayna'nın içinden eski Mısır'da rüyalar. İçinde K. Bulkeley (Ed.), *Psikolojik kültürel ve dini boyutlarıyla rüyalar* (s. 30-45). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
Turan, O. (1978). *Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi* (C. 1). İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin saray teşkilatı*. Ankara: TTK
Watt, M. (2010). *İslam düşüncesinin teşekkül devri* (Ethem R. Fığlalı, Çev.). Ankara: Sarkaç Yayınları.
Vincent, A. (1994). *Theories of the state*. Oxford: Blackwell Publishers.
Yavuz, H. (1994). Sadrazam Lütfî Paşa ve Osmanlı Hilâfeti. *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*. Program adı: X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986, Ankara. Ankara: TTK.

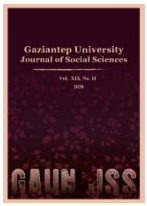

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1581266*

Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin Artah Zaferi ve Hârim Kalesi'ni Fethinin Dış Siyasete Etkileri (Ağustos 1164)[1]

The Effects of Nur al-Din Mahmud Zengi's Victory at Artah and Conquest of the Castle of Harenc on Foreign Policy (August 1164)

Serkan ÖZER[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4079-9454

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 7 Kasım 2024
Kabul tarihi: 2 Şubat 2025

Anahtar Kelimeler:
Hârim Kalesi,
Artah Savaşı,
Haçlılar,
Nûreddîn Mahmûd Zengî.

ÖZ

Yaklaşık iki yüzyıllık bir süreyi kapsayan (1096-1291) Haçlı-Müslüman ilişkilerinde Antakya, Kudüs, Dımaşk, Haleb, Musul, Mısır gibi bazı coğrafi bölgeler askeri, siyasi, dini, iktisadi ve jeostratejik önemleriyle öne çıkmaktadır. Bu önem, bir yönetim merkezine bağlı olarak Haçlıların veya Müslümanların hâkimiyetinde olan ya da zaman zaman taraflar arasında çatışmalara sahne olarak el değiştiren kaleler için de geçerlidir. Hatta bazen bir kale, geniş bir alanın güvenlik kilidi görevini de gördüğünden bazı kaleler, saldırılar için bir hareket üssü ya da zor durumlarda sığınılacak müstahkem bir yapı hâline gelmektedir. Bu bağlamda Antakya'ya yaklaşık 40, Haleb'e ise 88 km. mesafede ve Antakya'dan Haleb'e giden yola hâkim bir noktada bulunan müstahkem Hârim Kalesi, yolun kontrolü açısından tarafların mutlaka hâkim olmak istedikleri bir yer olmuştur. Haçlı ordularının Antakya'yı kuşattıkları esnada 1098'de Haçlıların eline geçen Hârim, bu tarihten sonra mücadele sahalarından biri olarak Haçlılara müdahale eden Türk-İslam ordularının, cihad ruhunu canlandıran Musul atabeyi İmâdeddîn Zengî'nin ve onun sonrasında da Nûreddîn Mahmûd'un hedefinde yer almıştır. Bu bağlamda 1163-1164 yılları arasında Hârim ve çevresinde cereyan eden mücadeleye yoğunlaşan çalışmada Hârim Kalesi'nin arz ettiği jeostratejik konum ve hâkimiyet mücadelesi vurgulanmış; Haçlıları Artah yakınlarında 1164'te büyük bir hezimete uğratarak ordunun tüm lider kadrosunu esir alan Nûreddîn Mahmûd'un Hârim Kalesi'ni fethi ve bu fethin Müslümanlar, Haçlılar ve Bizans açısından neleri ifade ettiği dönem kaynakları üzerinden analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlarla da Müslüman-Haçlı ilişkilerinin çok yönlülüğü gösterilmeye çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: November 7, 2024
Accepted: February 2, 2025

Keywords:
Harenc Castle,
Battle of Artah,
Crusaders,
Nur al-Din Mahmud.

ABSTRACT

The Crusader-Muslim relations spanning a period of nearly two centuries (1096-1291), certain geographical regions such as Antioch, Jerusalem, Damascus, Aleppo, Mosul, and Egypt stand out with their military, political, religious, economic, and geostrategic importance. This importance also applies to castles under the rule of the Crusaders or Muslims under a center of administration or that changed hands from time to time as the scene of conflicts between the parties. Sometimes, a castle even served as a security lock for a large area, making it a base of operations for attacks or a fortified structure to take refuge under challenging situations. In this context, the fortified castle of Harenc, which was about 40 kilometers from Antioch and 88 kilometers from Aleppo and located at a point dominating the road from Antioch to Aleppo, was a place that the parties wanted to control in terms of controlling the road. Having fallen into the hands of the Crusaders in 1098 during the siege of Antioch by the Crusader armies, Harenc became a target of the Turkish-Islamic armies that intervened against the Crusaders as one of the battlefields after this date and of the Mosul atabeg Imad al-Din Zengi, who revived the spirit of jihad, and of Nur al-Din Mahmud after him. In this context, the study focuses on the struggle that took place in and around Harenc between 1163-1164, and the geostrategic position and struggle for dominance presented by Harenc Castle have been emphasized. The conquest of Harenc Castle by Nur al-Din Mahmud, who inflicted a great defeat on the Crusaders near Artah in 1164 and took the entire leadership of the army captive and what this conquest meant for the Muslims, Crusaders and Byzantium are analyzed through the sources in the period. The results obtained have also attempted to demonstrate the versatility of Muslim-Crusader relations.

[1] Bu çalışma, Erzurum Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (ETÜ, BAP, Proje Numarası: 2024/036) tarafından desteklenmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: serkan.ozer@erzurum.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Harenc Castle, which was of critical importance due to the intense conflicts in the Crusader-Muslim struggle and its location on the expedition route of the parties, is one of the prominent fortified positions. Located on the Belus Hills at a point dominating the Antioch-Aleppo road, the castle provides a great advantage to both sides regarding defense and attack. The castle, which Turks used as a base to attack the Crusaders besieging Antioch and as a refuge palace if necessary, fell into the hands of the Latins at the very beginning of the Crusades, and this time, they used the castle as a stronghold to attack Islamic lands. However, both Il-Ghazi and Imad al-Din Zengi limited their use of this advantage by standing against the Crusaders on the Aleppo-Antioch line. Although this situation made the hills mentioned above, including Harenc, a natural border between the Crusaders and the Muslims, Nur al-Din Mahmud tried to move this border forward in favor of the Muslims. In this framework, Harenc-centered conflicts intensified between 1149-1162, and the castle changed hands more than once.

In the year following the Crusaders' capture of Ascalon in 1153, Nur al-Din Mahmud was able to fight the Crusaders directly by annexing Damascus to his domain. This brought the struggle between the parties to a new arena. Thus the Fatimids, who were experiencing an unstable period due to internal events, faced the threat of the Crusaders. However, Nur al-Din, who had goals such as ensuring sectarian unity, spending Egypt's wealth for jihad, and pincering the Crusaders with attacks from Egypt and Syria, intervened in the events to neutralize the Crusaders' expeditions to Egypt. Nur al-Din sent an army to Egypt upon the request and promises of Shawer, who lost his position in the vizier competition, for help. However, the fact that Shawer, who was reinstated as vizier, did not keep his word and called the Crusaders for help brought the Zengids face to face with the Crusaders in a different geography this time. In this context, Nur al-Din's army commander Shirkuh was besieged by the combined Crusader-Fatimid army in the city of Bilbeis, where he had retreated, and Nur al-Din took action and besieged the strategic Harenc Castle. With all the troops he could muster, Nur al-Din drove the Antiochian, Tripoli, and even Armenian and Byzantine troops, who had come to Harenc's aid, to the Artah position and successfully applied classical Turkish warfare tactics to achieve a great victory and conquered Harenc Castle immediately afterward.

Having captured the leaders of the Christian army in the battle, the way to Antioch was opened for Nur al-Din. However, he did not want to draw Byzantium into the region by marching on Antioch and preferred to remain neighbors with the weak Antioch Crusader Princedom. For this reason, he besieged Banyas, which belonged to the Crusader Kingdom of Jerusalem, and conquered this strategic point. The Crusaders in Egypt, who heard about the situation, were worried about the remaining lands and returned to their country in agreement with Shirkuh.

Although sources attribute these operational successes of Nur al-Din in 1164 to his intention to avenge the defeat he had suffered near Hisn al-Akrad the year before, Nur al-Din had acted to not lose Egypt to the Crusaders and to save his besieged army. On the other hand, the Crusaders, on their way to help the Fatimids, were motivated by the desire to prevent Shirkuh from dominating Egypt, to capture Egypt, and thus to organize more powerful attacks on Islamic lands. In a way, the Crusaders took a risk by going to Egypt, leaving their lands defenseless against Nur al-Din. This risk resulted in significant military casualties and the loss of two strategic points such as Harenc and Banyas.

In 1164, Nur al-Din further enhanced his reputation in the Islamic world by conquering Harenc Castle after his great victory. On the other hand, Bohemond III, the prince of Antioch, who had been released by Nur al-Din after a year of captivity, came under the control of the Byzantine emperor from whom he had received aid. The Byzantine aid, which led to a concession such as the appointment of a Byzantine patriarch in Antioch, further increased the Byzantine pressure on Antioch. On the other hand, the fact that the king of Jerusalem was dealing with the administrative affairs of Antioch in the absence of the prince Byzantium intervened, and the emperor had the opportunity to demonstrate his claim of sovereignty over Antioch by removing the king from the city. Therefore, according to the picture that emerges, the campaign that Nur al-Din won in Artah and the conquests he realized afterward had positive or negative repercussions on Byzantium and the Crusaders in the East.

Giriş

Haçlı seferleri döneminde stratejik konumuyla öne çıkan Hârim, Antakya'dan Haleb'e giden yolun biraz dışında kalmakla beraber yine de bu yolun kontrolü bakımından yeterince yakın bir mesafe ve konumda bulunuyordu (Ory, III, 1986, s. 208; Anonim, V-1, 1987, s. 237). Hârim'i tasvir eden yazarlardan İbnü'l-Esîr, *Müslümanların nazarında müstahkem bir kale* olduğunu söylerken Yâkût el-Hamevî, Antakya'ya yakın bu müstahkem kalenin ağaç ve su yönünden zengin bir coğrafyada yer aldığını bildirmekte; İbnü'l-Adîm ise büyük bir kalesi bulunan Hârim'in sebze ve meyveleriyle meşhur olduğunu ve içinde cami, mescit, çarşı gibi yapıların bulunduğunu kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 178; Yâkût el-Hamevî, II, 1977, s. 205; İbnü'l-Adîm, I, 1988, s. 90).

Haçlıların, 1098 yılında Antakya'yı kuşattıkları esnada ele geçirdikleri Hârim, onlar açısından büyük bir kazançtı ve Haçlı seferlerinin henüz başlangıcında zapt edilmiş olması, güvenlik noktasında önem arz etmekteydi. Zira Antakya'nın kilit noktası olarak tavsif edilen Hârim (Runciman, II, 2019, s. 308), Antakya'yı Haleb yönünden koruyan en önemli mevkilerden biriydi (Stevenson, 1907, s. 27) ve Haçlıların eline geçmesiyle hem Haleb ile Antakya arasındaki geçiş kapanmış hem de buradan gelebilecek saldırıların önü kesilmiş oluyordu (Polat, 2024, s. 7). Öyle ki Hârim, Belus Tepeleri olarak da bilinen Cebelü'l-A'lâ üzerinden Antakya ve Haleb'i birbirine bağlayan ana yolu korumakta ve bu yol da Haleb'den Antakya'ya saldırmak isteyen Müslümanlar için en kestirme yolu oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Hârim, ele geçirildiği tarihten itibaren yakınlarında bulunan Artah ve 'Imm ile birlikte Haçlılar için güçlü bir savunma hattı oluşturmuştur (Buck, 2016, s. 115-116; Barber, 2021, s. 192).

Bu nedenlerle Haçlılarla Müslümanlar arasında mücadele alanı hâline gelen Hârim, sınırın kontrolü için stratejik bir mevki, bölgedeki güç dengesi açısından merkezi bir yer ve Haleb-Antakya sınırındaki çatışmaların odak noktasıydı. Diğer yandan 1130-1191 yılları arasında beşi zapt ile sonuçlanan en az on üç saldırıya sahne olan Hârim'in bu el değiştirme sıklığı, taraflar için stratejik önemini de ortaya koymaktadır (Buck, 2016, s. 113-114, 121). Bu bağlamda Haçlıların eline geçtiği tarihten Nûreddîn Mahmûd'un kesin olarak İslam hâkimiyetine kazandırdığı 1164 yılına kadar Hârim ve civarı, bazen bir sefer güzergâhı, bazen İslam ordularının kuşattığı müstahkem bir kale bazen de çatışmaların merkezi olarak siyasi-askeri gelişmelere şahit olmuştur. Bunun dışında Hârim, Antakya'yı kuşatan Haçlılara müdahale eden civarın Müslüman hâkimlerinden kaleyi fetheden Nûreddîn Mahmûd'a kadar önemli bir sığınak görevi de görmüştür. Ancak Haleb ile Haçlılar arasındaki gerçek sınır hâline gelecek olan Hârim, tarafların uzun süre ellerinde tutabildikleri bir yer olmamıştır (Holt, 2007, s. 75).

Bu noktalardan hareketle çalışmada, Müslüman-Haçlı mücadelelerinde kritik bir önemi bulunan ve Haçlı seferleri döneminin hareketli ve değişken sonuçlu askeri atmosferini çok iyi yansıtan sahalardan biri olan Hârim ve çevresi coğrafi; 1163-1164 yılları arası ise zamansal kapsam olarak alınmıştır. Bununla birlikte Haçlı seferlerinin başlangıcından mezkûr zaman aralığına kadar Hârim merkezli yaşanan gelişmeler geniş bir alanı etkilemiştir. Özellikle Nûreddîn Mahmûd dönemi söz konusu olunca Bizans'ı ve bir noktaya kadar da Ermenileri coğrafyanın dışında düşünmemek gerekir. Nitekim kriz anlarında tüm Franklarla birlikte Bizans ve Ermeni birliklerinin Nûreddîn'e karşı birleşmiş olmaları bu yargıyı desteklemektedir. Bu da hem dar bir coğrafyada vuku bulan olayların genele etkilerini hem de Müslüman-Haçlı ilişkilerinin çok yönlülüğünü/derinliğini göstermektedir. Bu nedenle çalışmada Nûreddîn Mahmûd'un belli bir alandaki başarılarının geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Diğer taraftan çeşitli vesilelerle dönem kaynaklarına yansıyan Hârim ve çevresine dair geniş malumat bulunmakta ve bu bilgi yoğunluğu, bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Zira dönem yazarları olaylara kendi zaviyelerinden yaklaştıkları için bazı nüanslar ortaya çıkabilmektedir. Özellikle Latin, Süryani ve Bizans kaynaklarının nüansları -aşağıda belirtildiği üzere- Hristiyan cenahın kendi aralarındaki dini-siyasi çatışmalara dair ipuçlarını da barındırmaktadır. Bu nedenle dönemin İslam ve Hristiyan kaynaklarının tahlil ve tenkidiyle elde edilen veriler, yaşananların öncesi ve sonrasıyla karşılaştırılmak suretiyle genel bir çerçeveye oturtulacaktır.

Hârim Merkezli Yaşanan Mücadelelere Genel Bir Bakış (1098-1162)

Tarafların savunma hattını zayıflatıcı etkilere sahip olan Harim'i Haçlılar, Antakya kuşatması esnasında zapt etmiş ve Türklerin saldırılarına karşı bir emniyet noktası hâline getirmişlerdir. Zira dönem kaynakları Haçlıların Hârim'i zaptıyla sonuçlanan çatışma (Şubat 1098) öncesinde Türklerin Hârim'de toplandıklarını ve Antakya'yı kuşatan Haçlılara saldırı düzenlemek için burayı hareket üssü olarak kullandıklarını bildirmektedir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 93; Peter Tudebodus, 2019, s. 93, 100; Guibert de Nogent, 1997, s. 76; Runciman, I, 2019, s. 168). Muhtasar kayıtlarında Anonim Haçlı yazarı ve Peter Tudebodus, Antakya önlerinde zor günler yaşayan Haçlıların sayıca kendilerinden üstün Türk ordusunun karşısına çıktıklarını; vuku bulan çatışmada yenilgiye uğrayan Türklerin telaşla Hârim Kalesi'ne çekildiklerini fakat burada tutunamayacaklarını anladıklarından kaleyi ateşe vererek bölgeden uzaklaştıklarını ve bu esnada ortaya çıkan Ermeni ve Süryanilerin geçitlere pusu kurarak Türkleri öldürdüklerini veya esir aldıklarını kaydetmişlerdir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 93-95; Peter Tudebodus, 2019, s. 101-102; Runciman, I, 2019, s. 173). Buna karşılık çatışma hakkında daha detaylı bilgi veren Willermus ise Antakya hâkiminin yardım isteği üzerine Türklerin *Antakya'ya dört mil bile uzaklıkta olmayan Hârim'de* Haçlılara ani bir baskın düzenlemek amacıyla sessizce ordugâhlarını kurduklarını fakat büyük faydaları dokunan çevredeki Ermenilerin haber vermesi üzerine Haçlıların önlem almaya başladıklarını bildirmiştir. Yazarın kayıtlarına göre süvariler Türklerle savaşmak üzere hazırlık yaparken piyadeler, şehirden gelmesi muhtemel saldırılara karşı ordugâhta bırakılmış; ancak yaşanan çatışmada yenilen Türkler, Hârim yakınlarındaki ordugâhlarına kaçınca daha fazla kalmaya cesaret edemeyen halk, kaleyi ateşe vererek kaçmayı tercih etmişti. Bunun üzerine Hârim'i işgal eden civardaki Ermeniler, kaleyi Haçlılara teslim etmişler; Türklerden iki bin kişiyi öldüren Haçlılar ise bol miktarda ganimetle ordugâhlarına dönmüşlerdi (Willermus, I, 2016, s. 193-196; Robert the Monk, 2005, s. 130-131). Aynı minvalde bilgi veren İbnü'l-Adîm de Yağısıyan'ın Haçlılara karşı Haleb meliki Rıdvan'dan yardım istediğini, Rıdvan'ın Emir Sökmen'i orduyla yola çıkardığını fakat hazırlıksız yakalanan Türklerin Haçlılar karşısında tutunamayarak yönetimi Ermeni ahalinin eline geçmiş olan Hârim'e çekildiklerini kaydetmiştir (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 238; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 89-90; Altan, 2018, s. 59-60).

Harita 1: Hârim ve çevresi (Asbridge, 2014, s. 14).

Haçlılar, tahkim ederek Antakya'nın güvenliğini sağlayan güçlü bir kale hâline getirmişlerse de (Ory, III, 1986, s. 208) Antakya-Haleb yolunun emniyeti açısından hayati önemi haiz olan Hârim, Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengi ve onun sonrasında oğlu Nûreddîn Mahmûd tarafından ciddi şekilde taciz edilmiştir. Örneğin; İmâdeddîn Zengî'nin 1130 (İbnü'l-Esîr, X, 1987, s. 524; Ebû Şâme, I, 2002, s. 157); Nûreddîn'in ise 1156 yılı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 178-179; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 109; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 337-338; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 127-128) kuşatmalarında tarafların bölgenin gelirini paylaşmak hususunda anlaşmaları Hârim'i kurtarmış; kaleyi 1162 yılında tekrar kuşatan Nûreddîn, bu kez de çok iyi savunulduğu ve müstahkem olduğu için amacına ulaşamamıştı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 233; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 116; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 134). Bununla birlikte 1149-1162 yılları arasında yoğunlaşan mücadelede Nûreddîn veya Haçlılar kaleyi yekdiğerinden almış olmakla birlikte uzun süre ellerinde tutamamışlardır.[2]

Bu süreçte Nûreddîn Mahmûd'un 1149 yılındaki Hârim kuşatmasına ve sonrasında kazandığı İnnib (İnâb) zaferine ayrıca değinmek gerekir. Zira aşağıda görüleceği üzere öncesi ve sonrasıyla olaylar, 1164 yılında yaşananları anımsatmakta ve Nûreddîn'in tavrı hususunda ipuçları vermektedir. Kaynaklar, Kasım-Aralık 1148'de Nûreddîn'in Antakya Haçlı ordusunun saldırısına uğradığını, askerlerinin bir kısmının öldürüldüğünü ve mallarının yağmalandığını haber vermektedir. Ancak Haleb'e ulaşmayı başaran Nûreddîn, askerlerinin ihtiyaçlarını

[2] Örneğin, Nûreddîn'in ağır bir hastalığa yakalanması hatta öldüğüne dair haberlerin yayılması üzerine çıkan kargaşada herkes başına buyruk davranmaya başlamış; bundan cesaretlenen ve fırsatı değerlendiren Haçlılar, 1158 yılında Hârim Kalesi'ni ele geçirmişlerdi (İbnü'l-Kalânisî, 1908, s. 350-351; Willermus, III, 2019, s. 120-121, 123-124). Hârim merkezli yaşanan mücadeleler için bkz. (Karakuş, 2017, s. 53-85).

karşılayarak toparlanmış (İbnü'l-Kalânisî, 1908, s. 302-303; Ebû Şâme, I, 2002, s. 210; Anonim Süryani, 2005, s. 71-72; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386; Süryanî Mihail, 1944, s. 153; Turan, 2018, s. 110-112); ertesi yıl Hârim'i kuşatarak civarını tahrip etmiş, buraya bağlı köyleri ardından da İnnib Kalesi'ne yönelerek civarını yağmalamıştı. Bunun üzerine Nûreddîn'i bölgeden uzaklaştırmak için harekete geçen Haçlılar, yaşanan çatışmada ağır bir bozgun yaşamışlar (28 Haziran 1149); pek çoğu esir alınıp birçoğu öldürülürken Antakya prinkepsi Raymond de Poitiers de maktul düşmüştü (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 130; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 98-99; İbnü'l-Kalânisî, 1908, s. 304-305; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 120-121; Ebû Şâme, I, 2002, s. 215; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 333-334; Anonim Süryani, 2005, s. 72; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386; Turan, 2018, s. 115-116; Polat, 2023, s. 120-121).[3] Savaşın seyrini aktaran Willermus'un kayıtlarına göre Nûreddîn'in 1149 yılında Antakya arazisine girmesi üzerine Antakya prinkepsi Raymond de Poitiers, süvarilerini beklemeden küçük bir birlikle onun karşısına çıkmıştı. Yazar, prinkepsin büyük bir orduyla geldiğini zanneden Nûreddîn'in geri çekildiğini ancak Haçlıların küçük bir birliğe sahip olduğunu ve yardıma gelecek kimsenin bulunmadığını haber alınca savaşı başlattığını kaydetmiştir. Birliklerinin toplanmasını beklemeyerek risk alan prinkeps, kritik bir hata daha yaparak savaşı açık alanda kabul edince ordusunun etrafı sarılmış ve cesurca savaşmasına rağmen hem savaşı ve hayatını kaybetmiştir (Willermus, III, 2019, s. 66-68; Süryanî Mihail, 1944, s. 154-155; Asbridge, 2014, s. 252-253).[4]

Nûreddîn Mahmûd'un Hısnü'l-Ekrâd Yakınlarındaki (el-Bakia) Yenilgisi (1163)

Haçlıların 1153 yılında Askalân'ı zaptına ertesi yıl -Haçlılara müdahalesinin önündeki engel olan- Dımaşk'ı hâkimiyet alanına katarak cevap veren Nûreddîn, böylece babası İmâdeddîn Zengî'nin ulaşmak istediği hedefi de gerçekleştirmiş oldu. Nitekim Zengî, Müslümanlar arasında birliği tesis etmeden Haçlılarla mücadeleye girişmenin geçici başarılar sağlayacağının farkındaydı. Bu birlik ise el-Cezîre ve Suriye'de İslam birliğini ve kendi mutlak hâkimiyetini kurmasıyla mümkün olacaktı (Demirkent, II, 1994, s. 87, 96; Polat, 2019, s. 5; Detay için bkz. Oflaz, 2023, s. 67-72; Polat, 2023, s. 108-110; Kütük, 2018, s. 52). Dolayısıyla Haçlılarla mücadelede, İmâdeddîn Zengî'nin Musul valiliğine tayiniyle başlayan bu mantalite değişikliği, oğlu Nûreddîn Mahmûd tarafından da devam ettirilmiştir. Bu kapsamda Zengî ve halefi, bir yandan Haçlılarla mücadelelerini sürdürürlerken bir yandan da İslam birliğinin önündeki engelleri kaldırmanın mücadelesini vermişlerdir. İmâdeddîn Zengî, Kudüs Haçlı Krallığının müttefiki ve Suriye'de birliği sağlamanın önündeki en büyük engel olan Dımaşk'ı alamamıştı. Onun siyasetini devam ettiren Nûreddîn de Antakya, Trablus ve Kudüs Krallığının doğusunda güçlü bir İslam birliği temin etmeye uğraşmış ve Dımaşk'ı hedef almıştır. Bu düşüncesini İkinci Haçlı Seferi dolayısıyla ertelemek zorunda kaldıysa da (Çetin, 2021, s. 219) nihayetinde bu pürüzü ortadan kaldırarak Suriye'de birliği sağlamayı başarmıştır.[5]

---

[3] İslam kaynakları, öldürülen prinkepsin yerine oğlu Bohemond'un geçtiğini fakat yaşı küçük olduğu için annesinin evlenerek kocasını Antakya hâkimiyetine getirdiğini kaydetmektedir. Ancak daha sonra bir sefere daha çıkan Nûreddîn, Haçlıları yenip yeni prinkepsi (Bohemond'un babalığı) esir alınca Bohemond başa geçmiş fakat o da Artah Savaşı'nda esir düşmüştür. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 130; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 99; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 334).

[4] Nûreddîn'in Hârim Kalesi üzerine çıktığı sefer çerçevesinde İnnib civarında elde ettiği zafer, Müslümanlar arasında büyük bir sevince neden olmuş ve bu vesileyle şairler, Nûreddîn'i övmüşlerdir. (Polat, 2006, s. 121-122).

[5] Suriye'de İslam birliğini sağlamanın Haçlılara karşı yürütülen mücadeleye etkileri, bu mücadelede Dımaşk'ın merkezi rolü ve bu doğrultuda İmâdeddîn Zengî ile Nûreddîn'in faaliyetleri hakkında değerlendirmeler için bkz. (Polat, 2019, s. 1-15; Polat, 2023, s. 124-130; Altan, 2014, s. 59).

Haçlı ve Müslüman cenahında meydana gelen bu gelişmeler, iyice güçten düşmüş ve müdahaleye açık olan Mısır'ı mücadele alanı hâline getirmiş; başka bir deyişle yönlerini Mısır'a çeviren Haçlılar, stratejik ve zengin Mısır'ı ele geçirerek bu avantajla Müslümanlar üzerine daha güçlü yürümeyi planlamışlardır. Buna karşılık Nûreddîn, Haçlıların her hareketini yakından takip ediyor ve onların bu emeline ulaşmasını engellemek için adımlar atıyordu. Bu noktadan hareketle Nûreddîn'in Trablus topraklarına girerek Hısnü'l-Ekrâd'ı kuşatması ve neticesinde yaşanan savaşın Haçlılarla Zengîler arasında mücadele alanı hâline gelecek olan Mısır ve bu çerçevede tarafların geliştirdikleri politikayla yakın ilgisi bulunmaktadır. Zira Nûreddîn'in ciddi bir tehlike atlattığı bu olay ve bir yıl sonra Hârim'i fethi, Haçlıların Mısır'a saldırılarına gösterilen bir reaksiyondur. Yani, Nûreddîn'in 1163 yılındaki yenilgisi ve ertesi yıl kazandığı parlak zafer, -kaynakların temele aldıkları gibi- Haçlıların yokluğunda oluşan fırsatı değerlendirmekten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Dolayısıyla Nûreddîn Mahmûd'un 1163 yılında Hısnü'l-Ekrâd yakınlarında Haçlılar karşısında yaşadığı yenilgi, önemli bir kırılmadır ve Hârim'in fethiyle sonuçlanacak olan olayların da sacayaklarından birini oluşturmaktadır.

Kaynaklar, Nûreddîn'in canını zor kurtardığı bu savaşı sebepleri, safhaları ve sonuçlarıyla ortaya koymaktadır. Buna göre 1163 yılında Hısnü'l-Ekrâd'ı ardından da Trablus'u kuşatmak için Hısnü'l-Ekrâd'ın alt tarafında yer alan el-Bakia bölgesine yerleşen Nûreddîn ve ordusu, öğle vakti çadırlarında dinlenirken üzerinde Hısnü'l-Ekrâd'ın yer aldığı dağın arkasından çıkan Haçlıların ani baskınına uğradılar. Yani Haçlılar, Müslümanların herhangi bir saldırı gelmeyeceğinden emin oldukları gündüz vaktini tercih etmiş ve onları gafil avlamışlardı. Haçlılar, bu düşüncelerinde haklı çıktılar zira Müslümanlar, Haçlıların yaklaştıklarının farkına bile varamadıklarından toparlanıp onlara karşı koymaları mümkün olmadı. Baskına uğrayan askerler durumu Nûreddîn'e iletmişlerse de ani ve şiddetli Haçlı saldırısı karşısında tutunamayarak Nûreddîn'in karargâhına kadar geri çekildiler. Nihayetinde tedbirsiz yakalanarak atlarına binemeyen veya silahlarını bile alamayan Müslümanların pek çoğu öldürüldü veya esir alındı. İslam ve Süryani kaynakları bazı nüanslarla Nûreddîn'in çadırından zırhını bile giyemeden fırlayarak atına bindiğini, aceleden atının ayaklarındaki köstekleri/ipleri dahi çözemediğini, Kürt kökenli bir askerin köstekleri keserek Nûreddîn'in kaçmasını sağladığını bildirmektedir. Nûreddîn kaçmaya muvaffak olurken mezkûr asker öldürülmüş; Nûreddîn, bu askerin evladına çok iyi bakmış ve onlar için vakıflar tesis etmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 240-241; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 116-117; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 135; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 342-343; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 37; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400).

Müslümanların durumunu dile getiren Willermus, Nûreddîn'in Trablus bölgesindeki el-Bakia (La Bochea)'da kibirli bir şekilde vakit geçirirken *telafisi imkânsız bir zarara uğradığı* değerlendirmesinde bulunmuştur. Bozguna uğrayarak hayatını zorlukla kurtaran Nûreddîn hakkında ise *bu karşılaşmadan ağırlıklarını almadan, şaşırmış, kurtuluş konusunda çaresiz, kılıçsız bir şekilde, bir ayakkabısıyla, bir yük hayvanı üzerine binmiş vaziyette Haçlıların elinden güçlükle kaçabildi* kaydını düşmüştür (Willermus, III, 2019, s. 152).

Savaş alanına dört fersah (yaklaşık 23 km.) mesafede bulunan Hıms yakınlarındaki Kades Gölcüğü (Buhayratu Kades) kenarında konaklayan Nûreddîn'e kurtulan askerleri de katıldı. İslam kaynaklarına göre askerlerden biri, Nûreddîn'e Haçlılara çok yakın oldukları için burada kalmasının doğru olmadığını ve çekilmesini tavsiye etti. Fakat Nûreddîn, şahsının ve İslam'ın intikamını almadıkça dinlenmeyeceğini ifade ederek bu askeri susturdu. Hemen ardından Haleb ve Dımaşk'tan para, elbise, çadır, silah ve at getirtip kayıpları telafi ve askerini motive ederek bozgunun izlerini silmeye çalıştı. Şehit düşenlerin iktalarını da çocuklarına verdi. Galip gelen Haçlılar ise en yakın şehir olan Hıms'a gitmeye karar vermişlerdi. Ancak

Nûreddîn'in de orada olduğunu duyduklarında *eğer o yanında bizi yenecek kadar kuvvete sahip olmasaydı böyle yapmazdı* diye düşünerek çekindiler ve barış teklifinde bulundular. Ancak Nûreddîn kabul etmeyince Hısnü'l-Ekrâd'da muhafız birlikleri bırakarak dağıldılar (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 241-242; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 117-118; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 135-136; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 343-344; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 37; Küçüksipahioğlu, 2007, s. 161-162).

Nûreddîn Mahmûd'un Artah Yakınlarındaki Zaferi (10 Ağustos 1164) ve Hârim ile Banyas Kalelerini Fethi

Yukarıda ifade edildiği üzere Nûreddîn, Haçlıların 1163 yılındaki Mısır saldırısına doğrudan müdahale etmemiş, Haçlı topraklarına girerek onları Mısır'dan uzak tutmaya çalışmıştı. Ancak Fâtımî Devletinde yaşanan gelişmeler sonucu Nûreddîn, ertesi yıl olaylara doğrudan müdahil olmuştur. Buna göre vezirlerin iktidar mücadelesinin güçsüz düşürdüğü Fâtımî Devletinde makamını kaybeden vezir Şâver, Nûreddîn'e gelerek cazip tekliflerle yardımını talep etmişti. Şâver'in Mısır gelirlerinden vaadleri ve Haçlıların tehdit ettiği Mısır'da söz sahibi olma gibi sebeplerle Nûreddîn, Şâver'e yardım etmeye karar vermişti. Ancak Nûreddîn'in Şirkûh komutasında yolladığı ordu, Şâver'i makamına iade etmişse de sözünde durmayan Şâver, adeta Fâtımîleri Haçlıların hükmüne sokacak bir anlaşma yaparak onları yardıma çağırmış; Şirkûh ise Bilbîs şehrini zapt ederek savunmaya geçmişti (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 243-244; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 120-121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 137-139; Ebû Şâme, I, 2002, s. 356-359; Nuveyrî, XXVIII, 2004, s. 219-220; Willermus, III, 2019, s. 149-151; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401-402; Süryanî Mihail, 1944, s. 197; Özer, 2019, s. 390-391).

Şaver'in yardım istediği Haçlılar, Nûreddîn'in olası Mısır hâkimiyetinden korkmakla birlikte bu teklifi Mısır'ı ele geçirmek için bir fırsat olarak gördüler. Nitekim Nûreddîn Haçlıların hareketini haber alınca derhal Haçlı topraklarına akınlar düzenlemişse de Haçlılar, onun Mısır'a hâkim olma ihtimalini kendilerine hayat hakkı tanımayacağı ve iki ateş arasında kalacakları için daha tehlikeli bularak risk aldılar. Toprakları müdafaa için muhafız birlikleri bırakan Haçlılar, doğuya yeni gelmiş olan hacılardan da yardım istediler. Bunların bir kısmı sefer ordusuna bir kısmı ise Haçlı topraklarını korumak üzere geride kalanlara katıldı (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 244-245; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 139-140; Ebû Şâme, I, 2002, s. 359). Ancak alınan bu risk, Haçlılara pahalıya mal oldu ve Nûreddîn, müstahkem Hârim Kalesini muhasaraya başladı.

Kaynaklar, bazı nüanslarla verdikleri bilgilerde Nûreddîn'in Hârim üzerine yürüme sebebini Hısnü'l-Ekrâd'da uğradığı yenilginin intikamını almakla ilişkilendirmektedirler. Yukarıda ifade edildiği üzere İslam kaynakları, Hısnü'l-Ekrâd yenilgisi sonrasında Nûreddîn'in hızlıca toparlandığını, para ve silah dağıtarak teçhiz ettiği askerlerin sanki hiç hezimet yaşamamış gibi olduklarını ve çok iyi motive ettiği ordusunun cihada ve Nûreddîn'in intikamını almaya hazır olduklarını bildirmektedir. Aynı şekilde Willermus da Nûreddîn'in, yaşadığı utanç verici yenilginin izlerini silmek ve intikam almak için harekete geçtiğini haber vermiştir (Willermus, III, 2019, s. 153). Bununla birlikte Nûreddîn'in Haçlıları Mısır seferinden vazgeçirmek daha doğrusu Mısır'da bulunan Haçlıları çekilmeye zorlamak için Haçlı topraklarına girdiği de kaynaklara yansımıştır (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 143).

İslam kaynakları, Nûreddîn'in yardım istediği kardeşi Musul ve el-Cezîre hâkimi Kutbeddîn Mevdûd, Hısn-ı Keyfa hâkimi Fahreddîn Kara Arslan, Mardin hâkimi Necmeddîn Alpı ve ismini vermedikleri diğer hükümdarların ordudaki yerlerini aldıklarını bildirmekte (İbnü'l-Esîr, XI, s. 1987, s. 246; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 122-123; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 143; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 2013, 45; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346) Willermus ise isim vermeden

Nûreddîn'in bütün dost ve akrabalarını para vermek ya da rica suretiyle bir araya getirdiğini belirtmektedir (Willermus, III, 2019, s. 153). Buna karşılık sadece Anonim Süryani yazar, Nûreddîn'in askeri gücünün 70 bin süvari ve 40 bin piyadeden müteşekkil olduğunu bildirmekte; Willermus, *sayısız kalabalık ve binlerce insan* gibi muğlak bir ifade kullanmakta (Anonim Süryani, 2005, s. 75; Willermus, III, 2019, s. 153), diğer kaynaklar ise herhangi bir rakam zikretmemektedir.

Kaynaklar, Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada geride kalan Haçlıların bir araya gelerek toplayabildikleri tüm süvari ve piyadelerle Hârim'i kuşatan Nûreddîn'in üzerine yürüdükleri ve Haçlı ordusunun komuta heyetinin Antakya prinkepsi III. Bohemond, Trablus kontu III. Raymond, ismen Urfa kontu olan III. Joscelin, Ermeni beyi Thoros ve Bizans imparatorunun akrabası ve Çukurova valisi Konstantin Koloman'dan oluştuğu konusunda hemfikirdir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246-247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 124; Willermus, III, 2019, s. 153; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 144; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46). Ebü'l-Ferec ve Süryani Patrik Mihail, Haçlıların askeri gücünün 13 bin süvari ve piyadeden; Anonim Süryani yazar, 600 süvari ve 5 bin piyadeden; Sıbt İbnü'l-Cevzî ise 30 bin kişiden oluştuğunu bildirmektedir (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Anonim Süryani, 2005, s. 75; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46).

İslam kaynaklarının kayıtlarına göre Nûreddîn, başarılı bir savaş taktiği uygulamıştır. Kendini takip ettirerek Haçlıları kendi bölgelerinden uzaklaştırmak ve ani bir dönüşle düşmanı çembere alarak yok etmek üzerine bir strateji belirleyen Nûreddîn, Hârim kuşatmasını kaldırarak Artah'a çekilmiş; takibe başlayan Haçlılar da Gammer mevkiine kadar gelerek karargâhlarını kurmuşlardı. Ancak burada Nûreddîn ile karşılaşmaktan çekinen Haçlılar Hârim'e dönmeyi tercih etmişler, Nûreddîn de onları takibe başlamıştı. Taraflar karşı karşıya geldiklerinde Nûreddîn, planlarını uygulama fırsatı yakaladı. Zira Haçlılar ilk olarak Haleb askerleriyle Hısn-ı Keyfa hâkiminin bulunduğu sağ kanada saldırınca buradaki askerler çekilmeye başladı ve Haçlı süvarileri de onları takibe koyuldular. Haçlılar tuzağa düşmüşlerdi, zira bu, Haçlı süvarilerini piyadelerden ayırmak için önceden kararlaştırılmış bir sahte geri çekiliş idi. Yani süvariler, piyadeleri kılıçtan geçirmek için bu şekilde uzaklaştırılmıştı. Nitekim süvariler dönünce çekilen sağ kanat da dönecek ve Haçlılar her yönden kuşatılmış olacaklardı. Başarıyla uygulanan taktik sonucunda Haçlılar, sağ kanadı takip ederken ordu kumandanı Zeyneddîn Ali, Musul birlikleriyle beraber Haçlı piyadelerine saldırdı. Bir kısmını esir alırken pek çoğunu kılıçtan geçirdi. İslam kaynaklarının kayıtlarına göre bu taktiğe kanmış olsalar da Haçlı süvarileri, piyadelerine zarar gelmesinden korktukları için ricat edenleri daha fazla takip etmeyerek geri döndüler. Ancak piyadelerin öldürüldüğünü veya esir alındığını gördükleri sırada Müslümanların sağ kanadı da geri dönünce Haçlılar savaş meydanında kuşatıldılar. Müslümanlar, elde ettikleri üstünlük ve avantajla Haçlılara tam bir bozgun yaşattılar. Nihayetinde çatışma öyle bir hâle geldi ki Müslümanlar artık Haçlıları öldürmeyi bırakıp esir almaya başladılar (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 124-125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 144-145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 346-347).

Hristiyan kaynakların, Nûreddîn'in savaş taktiğini anlayamadıkları fark edilmektedir. Haçlıların amacının Nûreddîn'e kuşatmayı kaldırtmak olduğunu belirten Willermus, gerçekten de Haçlıların yaklaşması üzerine Nûreddîn'in savaşmak yerine kuşatmayı kaldırmanın daha güvenli olacağını düşünerek geri çekildiği değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu da Haçlıların Nûreddîn'in gücü ve stratejisi hakkında en başından beri yanılgı içinde olduklarını göstermektedir. Zira Haçlılar, Nûreddîn'in gerçekten çekildiğini düşünerek ve kendilerine fazla güvendikleri için dikkatsizce onu takibe başlamışlar ancak geri dönen Türkler, Haçlıları dar ve bataklık bir geçitte ağır bir bozguna uğratmışlardır. Yazarın *utanç verici biçimde öldürülen*

kurbanlar gibi düşmanın kılıçları altında ezilmiş ve paramparça olmuşlardı kaydı Haçlıların yaşadıkları hezimeti açıkça yansıtmaktadır (Willermus, III, 2019, s. 153).

Haçlılar gelince Nûreddîn'in kuşatmayı kaldırarak 'Am (Amme) Köyü'ne çekildiğini bildiren Anonim Süryani yazarın -her ne kadar Nûreddîn'in savaş hilesini anlayamamış olsa da- kayıtları önemlidir. Buna göre Ermeni Thoros, Nûreddîn'e kuşatmayı kaldırtmanın yeterli olduğunun/bunun bir başarı olduğunun altını çizerek kaleden güçsüz kimseleri çıkartıp yerlerine güçlü ve cesur askerleri koymak, Antakya'ya dönmek ve Kudüs kralı Mısır'dan dönünceye kadar beklemek gibi en makul tavsiyede bulunmuştu. Ancak Thoros, Trablus kontunun kibirli tavrı ve kendine güveni karşısında fikrini kabul ettirememiş ve neticesinde Haçlılar, Türkleri takibe başlamışlardı (Anonim Süryani, 2005, s. 75; Süryanî Mihail, 1944, s. 199). Keza Willermus da Thoros'un Nûreddîn'i takip etme fikrine en başından karşı çıktığını ancak diğer Haçlı liderlerinin *akılsızca* görüşünün üstün geldiğini belirterek Anonim Süryani yazarı teyit etmektedir (Willermus, III, 2019, s. 154).

Bazı nüanslar bulunsa da kaynaklar, III. Bohemond, III. Raymond, Konstantin Koloman, III. Joscelin ve Hugo vun Lusignan'ın savaşta esir düşerken Ermeni Thoros'un kaçarak kurtulmayı başardığını kaydetmişlerdir (Willermus, III, 2019, s. 154; İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Anonim Süryani, 2005, s. 75; Süryanî Mihail, 1944, s. 196).[6] Bazı İslam kaynakları, 10 binden fazla Haçlının öldürüldüğünü; İbn Kesîr bu rakamın 10 bin olduğunu fakat 20 bin diyenlerin de bulunduğunu; İbnü'l-Ezrak, Müslümanların yaklaşık 8 bin civarında Haçlıyı kılıçtan geçirdiklerini ve bir o kadarını da esir aldıklarını; Anonim Süryani yazar 10 bin Haçlının buna karşılık daha fazla Müslümanın öldürüldüğünü; Devâdârî ise -Haçlıların sayısına nazaran abartılı olan kaydında- sayılamayacak kadar çok Haçlının öldürüldüğünü ve 30 bin Haçlı askerinin esir alındığını kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; İbn Kesîr, XVI, 1998, s. 410; İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142; Anonim Süryani, 2005, s. 76; Devâdârî, VII, 1972, s. 33; Detay için Küçüksipahioğlu, 2007, s. 163-167).

İbnü'l-Esîr, bu zaferi Temmuz-Ağustos 1164 yılına tarihlerken; Anonim Süryani yazar da Ağustos 1164 tarihini vererek İslam kaynağıyla hemfikir olmaktadır (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; Anonim Süryani, 2005, s. 74-75). Buna karşılık Ebü'l-Ferec ve Süryani Patrik Mihail sadece 1164 yılını vermiş; Willermus ise savaşın hemen ardından Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada Hârim'in 10 Ağustos 1165'te fethedildiğini söyleyerek hataya düşmüştür (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 400; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; Willermus, III, 2019, s. 154). Ancak İslam kaynakları, Haçlıları yenen Nûreddîn'in birkaç gün kuşattığı Hârim'i 21 Ramazan 559'da (12 Ağustos 1164) fethettiğini kaydetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364). Bu durumda savaşın tarihi 10 Ağustos 1164 olarak kabul edilebilir.[7]

Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan savaşın sonuçları/yansımaları tüm kaynaklarda çarpıcı ifadelerle yer almıştır. İbnü'l-Esîr'in tam bir bozgun olarak nitelediği savaş sonrasında Ebü'l-Ferec, Frankların patriğinin büyük bir matem tutarak bütün çanları kırdırdığını ve

[6] Ioannes Kinnamos, esir alınan Antakya prinkepsinin Renaud de Chatillon olduğunu kaydederek hata yapmıştır. (Ioannes Kinnamos, 2001, s. 158). Esir alınan III. Bohemond idi, Renaud, dört yıl önce 1160 yılında Nûreddîn'e esir düşmüştü. Renaud'un esir alınışı hakkında bkz. (Willermus, III, 2019, s. 134-135; Altan, 2013, s. 1-30).

[7] Savaş ve fethin tarihi konusunda araştırmacılar fikir birliği edememişlerdir. Bkz. (Küçüksipahioğlu, 2007, s. 165).

ibadetleri durdurduğunu yazmış; Süryani Patrik Mihail ise Frankların rezilane bir surette mağlup olup kılıçtan geçirildiklerini kaydetmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Süryanî Mihail, 1944, s. 196). Savaşın sonunu dramatik bir şekilde tasvir eden Willermus ise *atalarının cesaretini ve gücünü hatırlayıp, özgürlüğü ve vatanı için direnip savaşma niyetinde olan hiç kimse yoktu. Daha doğrusu, tüm onurlarını bir tarafa bırakıp, silahlarını attılar. Vatan mücadelesinde güzel bir örnek olarak feda ettikleri yaşamlarının ahireti için dua ettiler* demiştir (Willermus, III, 2019, s. 153-154). Zaferi, *yıllardan beri böyle bir savaş görülmemişti. (...) Frankların Suriye sahiline hâkim oldukları zamandan beri bu, halkın benzerini görmediği büyük bir fetihti. (...) İslam'ın başlangıcından beri hiç bir kimse böyle bir fethin olduğunu zikretmedi* cümleleriyle veren İbnü'l-Ezrak ise en coşkulu tasviri sunmuştur (İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142).

Görüldüğü üzere Nûreddîn'in Haçlılar karşısında Artah mevkiinde kazandığı büyük zafer, kaynaklara teferruatıyla yansımış olmakla birlikte hemen ardından gerçekleşen Hârim'in fethi tek cümleyle yer almıştır. Nitekim kaynaklar, bu konuda Haçlıları bozguna uğratan ve liderlerini esir alan Nûreddîn'in Hârim Kalesi'ni muhasaraya başladığını ve birkaç gün içerisinde fethettiğini söylemekle yetinmişlerdir (Willermus, III, 2019, s. 154; İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 46; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364; Anonim Süryani, 2005, s. 75). Bununla birlikte Süryani kaynakları ve İbnu'l-Ezrak, Hârim'i teslim alan Nûreddîn'in Simeon Grek Manastırı'nı (Deyr Seman/Aziz Sim'an) da ele geçirdiğini ve buradan altın, gümüş, değerli eşya, haçlar, altın gümüş ikonalar ve değerli giysilerden müteşekkil büyük bir ganimet elde ettiğini ve rahipleri esir ederek Haleb'e götürdüğünü kaydetmişlerdir (Anonim Süryani, 2005, s. 75-76; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 401; Süryanî Mihail, 1944, s. 196; İbnu'l-Ezrak, 1992, s. 142).

Aşağıda detayları bulunduğu üzere Hârim'i fetheden Nûreddîn'e Antakya'nın savunmasız olduğunu beyan eden bazı adamları şehri ele geçirmeyi teklif etmişler fakat o, Bizans'ın tepkisini çekmek yerine güçsüz Antakya ile komşu kalmayı tercih ederek savunmasız bir durumda olan Banyas üzerine yürümüştür. Willermus, Hârim'de kazandığı zafer ve Haçlı liderlerini esir almasıyla cesareti artan Nûreddîn'in, Kudüs kralının Mısır'da bulunmasından dolayı Haçlı topraklarının savunmasız olmasını fırsat bilerek Banyas üzerine yürüdüğünü/bu fırsatı değerlendirdiğini kaydetmiştir (Willermus, III, 2019, s. 154-155). İslam kaynakları ise Hârim'i fetheden Nûreddîn'in bir savaş hilesi uygulayarak Taberiye üzerine yürüyeceğini duyurduğunu, diğer Haçlılar Mısır'dayken kalanların Taberiye'yi muhafaza ve takviye için harekete geçtiklerini ve az sayıda askerin kaldığı Banyas üzerine yürüyerek kaleyi muhasara ettiğini bildirmiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 130; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 146).

Kuşatmayı haber alan Haçlılar, harekete geçmişlerse de onlar hazırlıklarını tamamlayamadan Nûreddîn kaleyi fethetti. İbnü'l-Esîr'in de belirttiği üzere Haçlılar Hârim'de ağır bir yara almışlar; pek çoğu öldürüldüğü gibi liderleri de esir alınmıştı. Yani Haçlılar Nûreddîn karşısında çok zayıf durumdaydılar ve Nûreddîn bunu çok iyi değerlendirmişti (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131). Keza Willermus'un kayıtlarında da aynı duruma rastlamaktayız. Nitekim o da şehir hâkimi Humfried'in Mısır'da kralın yanında olduğunu, şehrin savunmasız bir hâlde olduğunu ve nüfusunun çok az olduğunu vurgulamaktadır. Nihayet mancınıklarla şehri taşa tutan Nûreddîn, surların altını kazdırmış, kulelerin büyük bir kısmını tahrip etmiş ve çaresiz kalan halk, mallarıyla serbestçe çıkış hakkı isteyerek şehri teslim etmeye razı olmuşlardır (Willermus, III, 2019, s. 155; krş. İbnü'l-Esîr,

XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 146; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347; Ebû Şâme, I, 2002, s. 375).[8]

Willermus, Banyas'ın fethine dair ihtiyatlı bir kayıt daha düşmüştür. Yazarın ifadesine göre Banyas Kalesi'nin muhafızı, Mısır'a giderken Banyas'ta sadık adamlarından Walter von Quaisnet adında bir şövalyesini görevlendirmiş fakat bu adam kaleyi koruma hususunda ihmalkâr davranmıştı. Ayrıca bu adamın Banyas Kilisesi'nin tanınan rahiplerinden Roger ile işbirliği yaparak kaleyi teslim etmek üzere rüşvet aldığı da iddia edilmekteydi. Dolayısıyla mezkûr şahıslar cezalandırılacakları için kralın Mısır'dan dönmesinden çok korkmaktaydılar. Bu hususları dile getiren yazar, yine de bu iddialar hakkında sağlıklı bilgilere sahip olmadıklarını sözlerine eklemiştir (Willermus, III, 2019, s. 155). Fetihten sonra Banyas'a bir adamını görevlendiren Nûreddîn, kaleyi araç-gereç, silah ve zahire yönünden takviye etmiş; ayrıca Taberiye'ye bağlı yerlerin gelirinin yarısını almış ve Haçlılar burası dışındaki yerlerden de her yıl muayyen bir haraç ödemeyi kabul etmişlerdi (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347-348).[9]

Nûreddîn Mahmûd'un Mısır Siyasetinde Hârim'in Yeri

Kaynaklar, Haçlıların gerek 1163 gerekse 1164 yıllarındaki Mısır seferlerinde Nûreddîn'in onların yokluğunu fırsat bilerek Haçlı topraklarına girdiğini ifade etseler de Nûreddîn'i olayların bu kadar dışında düşünmemek gerekir. Zira Nûreddîn'in dini, siyasi ve ekonomik saikler üzerine oluşturduğu bir Mısır politikası bulunmaktaydı. Bu politikanın dini boyutunu Nil'den Fırat'a kadar mezheb birliğini tesis etmek; ekonomik yönünü Mısır'ın arz ettiği potansiyeli cihad yolunda sarf etmek oluşturmaktaydı. Siyasi boyutunda ise stratejik Mısır topraklarını hâkimiyet alanına katarak Haçlıları kıskaca almak düşüncesi esastı (Takkûş, 2021, s. 310-311). Bu nedenlerle Haçlıların Mısır'a saldırılarına Nûreddîn, seyirci kalamazdı. Aksine Haçlıların 1163 yılındaki Mısır seferinde onları yakından takip eden Nûreddîn'in Hısnü'l-Ekrâd'ı kuşatması, Mısır'da gelişen olaylara mukabele niteliğindeydi (Işıltan, 1979, s. 358; Küçüksipahioğlu, 2007, s. 161). Başka bir deyişle Nûreddîn'in bu hamlesi, Mısır'ı Haçlılara kaptırmamak ve onları geri çekilmeye zorlamak içindi.

Nûreddîn, ertesi yıl ordusu Mısır'a hareket ettiğinde de yine Haçlı topraklarına saldırarak gelmesi muhtemel saldırıların önüne geçmek istemişti (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 138; Ebû Şâme, I, 2002, s. 357). Nûreddîn'in zaferin ardından fetihle sonuçlanan Hârim kuşatması esnasında ise Şirkûh, surları yüksek olmadığı ve surların etrafında hendek bulunmadığı için savunması zor olan Bilbîs'te Haçlı-Fâtımî birleşik ordusunun muhasarasına üç ay kadar direnmişti. Bu noktada Haçlıların Şirkûh ile anlaşarak Mısır'dan çekilmeleri aldıkları riskin bir sonucuydu. Nitekim Nûreddîn'in Artah'taki zaferini, Hârim'i fethini ve Banyas üzerine yürüdüğünü haber alınca telaşa kapılan ve ülkelerini müdafaa için geri dönmek isteyen Mısır'daki Haçlılar, Şirkûh'tan Suriye'ye dönmesi ve elindeki yerleri Fâtımîlere teslim etmesi şartlarıyla barış talep etmişler; erzakı azalan ve Nûreddîn'in Haçlılara

[8] İbnü'l-Esîr, Banyas'ın fetih tarihini Ekim-Kasım 1164 olarak verirken Abû'l-Farac bunu 1165 yılına tarihlemekte; Willermus ise Banyas'ın 17 Ekim 1167 tarihinde fethedildiğini söylemektedir. Tarih vermeyen Anonim Süryani yazar da fethin, Kudüs kralının Mısır'da bulunduğu sırada vuku bulduğunu kaydetmektedir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Willermus, III, 2019, s. 155; Anonim Süryani, s. 76).

[9] İslam kaynaklarının rivayetine göre *Nûreddîn Banyas'ı fethettiği zaman yanında Banyas'ı Haçlılara teslim eden Muîneddîn Üner'in oğlu da vardı. Nûreddîn ona: 'Müslümanlar bu fetihten dolayı bir kere sevindiler, sen ise iki defa sevindin.' dedi; o da: 'Nasıl yani?' diye sorunca Nûreddîn: 'Çünkü Allah Teâlâ bu gün babanı, cehennem azabından kurtardı.'* demiştir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 249; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; İbn Kesîr, XVI, 1998, s. 411; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, 2013, s. 52).

yaptıklarını bilmeyen Şirkûh da barışa razı olarak Ekim-Kasım 1164'te Bilbîs'ten ayrılmıştır (İbnü'l-Esîr, XI, s. 1987, 245; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 121-122; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 140; Makrizî, III, 1996, s. 277; Nuveyrî, XXVIII, 2004, s. 220; Ebû Şâme, I, 2002, s. 359; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 348; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Süryanî Mihail, 1944, s. 197).[10] Buna karşılık Willermus, birleşik ordunun erzakı bitinceye kadar Şirkûh'u aylarca Bilbîs'te kuşattığını, erzakları bitince de Haçlıların onu Mısır'dan ayrılmaya zorladıklarını dile getirmiştir (Willermus, III, 2019, s. 151). Ancak bu kaydına rağmen yazar, ülkesine dönen kralın, *her ne kadar Nûreddîn'in Haçlılara yaptıkları hakkında bazı duyumlar almışsa da* şimdi felaketin boyutları hakkında detaylı bilgiler aldığını da sözlerine eklemiştir (Willermus, III, 2019, s. 156).

Görüldüğü üzere 1164 yılında Haçlı topraklarına saldırması, Mısır'da kuşatılan Şirkûh üzerindeki baskıyı azaltmak ve Haçlıları Mısır'dan çekilmeye zorlamak amaçlı olmakla birlikte Nûreddîn, olayların bizzat içinde yer almadığı 1163 yılında da Haçlıların Mısır'a hâkim olma girişimlerine aynı reaksiyonu göstermiştir. Durum, Haçlıların nazarından bakıldığında da değişiklik göstermez. Zira onlar da Mısır'ı Nûreddîn'e kaptırmamak için gereken riskleri göze almaktan çekinmemişlerdir. Bu risk ise onların iki stratejik mevkii kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda Nûreddîn, Haçlıların yokluğunda zaferlerini Hârim'de birçok Haçlı liderini esir alarak ve Banyas'ı fethederek taçlandırmıştı (Lane-Poole, 1906, s. 84). Nitekim jeostratejik olarak Hârim, Asi Nehri boyunca uzanan Demir Kapı'yı kontrol etmesi; Banyas ise tüm krallığın ana giriş kapısı olarak nitelendirilmesi bakımından önem taşımaktaydı (Barber, 2021, s. 345).

Aslında Nûreddîn, 1149-1162 yılları arasında belli aralıklarla Antakya Haçlı Prinkepsliğine bağlı yerleri ve özellikle Hârim'i hedef alarak bu fethin altyapısını hazırlamıştı. Nitekim Nûreddîn, Haçlılarla Müslümanlar arasında doğal bir sınır hâline gelen Belus Tepelerinin Batı eteklerindeki Hârim'i almak ve bu sınırı mezkûr tepelerin ötesine taşımak için 1149 yılında harekete geçmiş; bu suretle Antakya'nın doğusundaki savunma hattını zayıflatmaya başlamıştı (Asbridge, 2014, s. 251-252). Bu kapsamda 1164 yılına kadar Hârim ile birlikte Artah, Efâmiye, el-Bâre ve Yağra gibi yerleri hedef alan Nûreddîn, bu hattı zayıflatmış; nihayet fethin ardından Hârim'e güçlü bir garnizon yerleştirerek Antakya'nın doğu savunma hattını felce uğrattığı gibi kendi batı sınırını da güvence altına almıştır (Buck, 2016, s. 118-119, 124). Bu da Haleb'den Antakya'ya giden yol kontrol altına alındığından Antakya'nın doğrudan tehdit altına girdiği anlamına gelmektedir (Takkûş, 2021, s. 322). Stevenson da Esârib'in bir zamanlar Haçlıların eline geçmesi nasıl ki Haleb ve diğer İslam beldelerini tehdit etmişse Hârim'in Müslümanların eline geçmesinin de Antakya'yı aynı şekilde tehdit ettiğini söyleyerek fethin önemini vurgulamıştır (Stevenson, 1907, s.189). Dolayısıyla gelinen noktada bir sonraki adım, Antakya olabilirdi, ancak Nûreddîn, Bizans'ı bölgeye çekmek

[10] Kaynaklar, erzakı azalan Şirkûh'un Nûreddîn'in Haçlılara yaptıklarından haberi olmadığını bildirmesine rağmen Ebû Şâme, bir rivayetinde Nûreddîn'in Hârim'de yendiği Haçlıların sancaklarını toplatıp bir torba içinde Şirkûh'a yolladığını, bunları Haçlıların görmesi için Bilbîs'in surlarına asmasını emrettiğini ve bunun üzerine ülkeleri için telaşa kapılan Haçlıların Şirkûh'a başvurarak barış talebinde bulunduklarını kaydetmiştir. (Ebû Şâme, II, 2002, s. 62). Modern araştırmacılar da bu rivayeti kabul etmektedirler. (Man, 2017, s. 63; Demirkent, 2004, s. 126; Polat, 2015, s. 75; Maalouf, 2007, s. 154-155). Bunlara karşılık Fikret Işıltan, Bilbîs kuşatmasının kaldırılmasını Hârim'in fethi ve Banyas'ın kuşatılmasıyla alakalı bulmamaktadır. Zaferin 10 Ağustos 1164'te kazanıldığını ve bu tarihte Bilbîs kuşatmasının henüz başladığını ifade eden yazar, bu haberin ulaşması için üç ay geçmeyeceğini düşünmektedir. Ayrıca yazar, Nûreddîn'in Banyas'ı kuşattığı esnada kralın ülkesine dönmüş olduğunu ve esir düşenleri kurtarmak için Antakya'ya gittiğini söylemektedir. (Işıltan, 1979, s. 359).

istemediği için Antakya'dan uzak durmayı tercih ederek Trablus ve Kudüs topraklarına yönelmiştir.

Nûreddîn, aynı şekilde Hârim'in ardından yöneldiği Kudüs Haçlı Krallığına bağlı Banyas'ı almakta da zorluk yaşamadı ki bu fetih için uygun ortamı da Hârim önlerinde hazırlamıştı. Yapılması gereken, Banyas'a gelmesi muhtemel yardımları geciktirmek veya hedef şaşırtmaktı ve Nûreddîn, bunu da Haçlıları Taberiye'ye yönlendirerek başardı. Fethin kolaylaştırıcı sebeplerini ise Kudüs kralının Mısır'da bulunması ve krallık topraklarını koruyabilecek belli başlı liderlerin esir edilmesi oluşturmaktaydı. Tüm bu faktörler bir araya gelince fethetmekte zorlanmadığı Banyas'ı iyice tahkim eden Nûreddîn (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 248; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Steven Runciman, II, 2019, s. 309), başarılarını Muneytırâ Kalesi'ni (1165-1166) fethederek devam ettirdi (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 261; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 131; Turan, 2018, s. 186). Haçlılar açısından ortaya çıkan bu olumsuz sonuç ise Amaury'nin Mısır politikasındaki risk faktöründen kaynaklanmaktaydı (Barber, 2021, s. 345). Ancak zengin ve stratejik bir ülke olan Mısır, tarafların yekdiğerine kaptırmayı göze alamayacakları bir coğrafya olduğundan Haçlılar bu riski, Şirkûh ikinci kez Mısır'a girdiğinde de aldılar (Willermus, III, 2019, s. 158).

Nûreddîn'in Artah'taki zaferine askeri yönden bakıldığında ise onun Haçlılar karşısında taktiksel açıdan kusursuz bir planı, başarılı bir şekilde tatbik ederek büyük bir zafer kazandığını; aldığı esirlerle itibarını daha da artırdığını, böylece Haçlı devletlerini başsız ve savunmasız bırakarak Haçlıların askeri gücüne büyük bir darbe vurduğunu görmekteyiz. Örneğin liderler dâhil esir edilen onca insan ve öldürülenlerin yanı sıra III. Bohemond'un ordusunda savaşa katılan 67 Tapınak şövalyesinden altmışının öldürülmüş olması esefle kaydedilmiştir (Barber, 2006, s. 157, 358). Bunun yanında Nûreddîn'in Haçlılarla mücadelede kararlılığı ve bitmeyen azmi de zafer ve fetihlerinin devamlılığını sağlamıştır. Zira Nûreddîn'in 1149 yılında İnnib'de; 1164 yılında ise Artah'ta kazandığı zaferlerin bir yıl öncesinde Haçlılar karşısında başarısız olduğu hatta büyük kayıplara uğradığı görülmektedir. Ancak Nûreddîn, her iki yenilgide de ordusunu teçhiz ve askerini motive ederek Haçlıların karşısına daha güçlü bir şekilde çıkmış ve zafere ulaşmıştır. Üstelik her iki yenilginin ardından Nûreddîn'e Müslüman hâkimlerden yoğun bir katılım gerçekleşti ki bu da Nûreddîn'in İslam dünyasında nereye konumlandırıldığını göstermekteydi. Nitekim Nûreddîn, babası sonrasında Haçlı-Müslüman mücadelesinin simgesi ve din uğruna savaşan bir mücahid konumuna gelmişti. Bu cümleden 1164 yılında Haçlılar üzerine yürürken yaptığı cihad çağrısı derhal karşılığını bulmuş ve Müslüman hâkimler Nûreddîn'in yanında yerlerini almışlardı ki Nûreddîn'in o günkü konumunu İslam kaynaklarının Fahreddîn Kara Arslan'a dair kayıtları [11] çok güzel yansıtmaktadır. Zira Nûreddîn'in ordusuna katılmak konusunda kısa süreli bir tereddüt yaşayan Fahreddîn Kara

[11] *(…) Fahreddîn'e gelince, bana anlatıldığına göre, yakın adamları ve nedimleri ona: "Neye karar verdin?" diye sordular, o da: "Gitmemeye," dedi; "çünkü Nûreddîn fazla namaz kılıp oruç tutmaktan elbiselerini eskitti. O halk ile beraber canını tehlikeye atıyor, hepsi bu fikri destekliyor." dedi; fakat ertesi gün gazilere sefere hazırlanmalarını emretti, bunun üzerine yakın adamları: "Ne oldu da önceki fikrinden caydın? Biz dün senin yanından ayrıldığımızda şöyle düşünüyordun, şimdi ise tam tersini görüyoruz." dediler. Fahreddîn: "Nûreddîn bana karşı öyle bir siyaset tuttu ki, eğer ona yardım etmeyecek olursam ülkemiz halkı bana itaatten ayrılır ve bu beldeleri benim elimden alırlar; çünkü Nûreddîn ülkedeki zâhidlere, âbidlere ve dünyadan el elek çekenlere mektuplar yazarak Müslümanların Haçlıların elinden neler çektiklerini, onların Müslümanları öldürdüklerini, esir aldıklarını anlattı. Onların dualarıyla kendine yardım etmelerini ve bütün Müslümanları cihada teşvik etmelerini istedi. Bunların her biri oturmuş, yanlarındaki adamları ve taraftarlarıyla Nûreddîn'in mektuplarını okuyup ağlıyor, beni lanetliyor ve bana beddua ediyorlar, sefere mutlaka katılmalıyım." dedi ve sonra hazırlıklarını yapıp bizzat yola çıktı*. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 246).

Arslan, Nûreddîn'in İslam dünyasındaki itibarını göz önüne almış ve eğer bu çağrıya cevap vermezse düşeceği durumu hesap edebilmiştir. Nihayetinde o da Nûreddîn'e katılmıştır ki aksi bir durum, İslam kaynaklarının da belirttiği üzere kamuoyunda iktidarları bile sarsabilecek bir etki oluşturacaktır (Turan, 2018, s. 183; Gök, 2013, s. 113, 116-117; Asbridge, 2014, s. 269).

Nûreddîn'in Haçlı cenahında algılanışı da dikkat çekmektedir. Zira Kudüs kralı Amaury'nin Mısır'da bulunduğu 1163 ve 1164 yıllarında Nûreddîn'in Haçlı topraklarına girmesiyle gelişen olaylarda geride kalan Hristiyanlar güç birliği etmişler; gerek Hısnü'l-Ekrâd gerekse Hârim'de karşımıza çıkan Haçlı ittifakına Antakya, Trablus, Ermeni ve Bizans birlikleri katılmıştı. Bu tablo ise Nûreddîn'in arz ettiği tehlikeye karşı mezkûr grupların kendi aralarındaki ihtilafları bir kenara bıraktıklarını göstermektedir (Takkûş, 2021, s. 320; Kütük, 2018, s. 64).[12]

Netice itibariyle tarafların Mısır politikaları çerçevesinde 1164 yılı olaylarına bakıldığında bir bilanço çıkarmak mümkündür. İlk olarak Haçlıların 1163 yılındaki saldırısını kayıpsız atlatan Fâtımîler, ilk bakışta ertesi yılki mücadelenin de kazananı gibi görünmektedir. Ancak dâhili olayların etkisiyle istikrarsız bir dönem geçiren ve tehlikeye açık olan Fâtımîlerin Zengî veya Haçlı yardımı almadan ayakta kalmalarının zor olduğu anlaşılmıştır. Nitekim sahipsiz ve güçsüz Mısır'da Sünnî çevrelerden taraftar edinen Şirkûh, Şâver'in iktidarını Nûreddîn ile Haçlılar arasındaki rekabetten faydalanarak devam ettirebildiğini bizzat müşahede etmiştir (Şeşen, 1987, s. 44). İkincisi Haçlıların kâr-zarar durumudur. Zira Şâver'in Haçlılara, yardımlarına karşılık büyük paralar ödemesi[13] ve Mısır'ın Nûreddîn'in eline geçmesine engel olunması Haçlılar için önemli kazanımlardı. Buna karşılık Haçlılar, Hârim ve Banyas gibi iki stratejik mevkii kaybettiler. Bu da elde ettiği zafer ve fetihlerle Nûreddîn'in, Suriye hâkimiyetini güçlendirmesine ve İslam dünyasındaki itibarını daha da artırmasına katkıda bulundu (Setton, 1968, s. 516-517). Son olarak vezir Dırgâm başlatmış olmakla beraber Şâver'in ileri boyutlara taşıdığı Haçlı yardımına başvurma siyasetinin Fâtımîleri adım adım yıkılışa sürüklediğini söylemek gerekir.

Siyasi Denge: Antakya Haçlı Prinkepsliği, Bizans ve Nûreddîn Mahmûd

Kaynaklar, Nûreddîn'in savunmasız bir hâlde bulunan Antakya'ya saldırmaktan imtina ettiğini özellikle kaydetmişlerdir. Bu durum, Aydın Usta'nın ifade ettiği üzere *kuşatma tercihi konusunda kimi zaman siyasi dengelerin gözetilmesi* gerekliliğiyle alakalıydı. Nitekim Nûreddîn, kuruluşundan beri bu Haçlı devletine yüksek hâkimiyetini kabul ettirmek isteyen Bizans imparatorunun bölgeye müdahale etmesinden çekinmiş; başka bir deyişle Antakya'yı kuşatarak Bizans'ı bölgeye çekmek istememiştir (Usta, 2015, s. 182). Öyle ki Artah zaferi ve Hârim'in fethi sonrasında gelişen olaylarda ya da Nûreddîn'in hareket tarzında Bizans'ın ağırlığı hissedilmektedir. Bu çerçevede Antakya'ya saldırmaması ve III. Bohemond ile Bizans valisi Konstantin Koloman'ı serbest bırakması Bizans ile ilgili gelişmelerdir ve Nûreddîn'in akıllıca ve dengeli bir siyaset izlediğini ortaya koymaktadır (Takkûş, 2021, s. 325). Nitekim Willermus'un III. Bohemond'un serbest bırakılmasıyla ilgili kayıtları, dönemin siyasi

[12] İslam kaynakları, Nûreddîn'in Hısnü'l-Ekrâd'daki yenilgisinde Haçlıların dini bir motivasyonla yani sevap kazanma itici gücüyle savaştıklarını belirtmekte; Bizans valisinin Müslümanlara en sert ve kötü davranan kişi olduğunu kaydetmektedir. (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 241; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 117; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 343).

[13] Tamamı ödenmemiş olmakla birlikte Şâver, Haçlılara kat edecekleri yolda her merhale için bin dinar, yani Askalân'dan yola çıkan Haçlılara 27 bin dinar ödemeyi vaad etmişti. (Makrizî, III, 1996, s. 276-277; Ebû Şâme, II, 2002, s. 61).

atmosferini ve Nûreddîn'in siyasi dengeleri ne denli gözettiğini çok iyi yansıtmaktadır (Willermus, III, 2019, s. 156-157):

> Nûreddîn gibi ileri görüşlü ve akıllı bir prensin, kısa zaman sonra Antakya prensini serbest bırakması garip görünüyor. Zira o, şanını yücelten Hıristiyan esirleri ve esasen soyluları serbest bırakmak hususunda her zaman isteksiz davranıyordu. Bu bilmece iki şekilde çözülebilir: Ya prensi fidye ödemeden serbest bırakması talebiyle imparatorun müdahale edeceğinden korkmuş olabilir ya da eğer esarette daha uzun süre kalırsa, prens çok şey vadetmeyen genç bir adam olduğundan Antakyalıların onun yerine daha cesur ve tehlikeli bir rakip koyacaklarını düşünmüş olabilir. Son derece zeki ve ihtiyatlı bir adama, Antakya topraklarını yönetmesi için ikincisi daha müsait görünüyordu, zeki ve daha güçlü birisiyle oynamak kolay olmazdı. Bu bize son derece ileri görüşlü bir insanın düşünceleri gibi görünüyor.

Willermus'un bu değerlendirmeleri, aynı minvalde bir kayıt düşen İbnü'l-Esîr tarafından da desteklenmektedir. Yazarın kaydına göre zaferin hemen ardından bazı adamları, Nûreddîn'e Antakya'nın savunmasız olduğunu ve zapt etmeyi tavsiye etmişler; buna karşı çıkan Nûreddîn ise şu cevabı vermiştir: *Şehri zapt etmek kolay, fakat kale çok müstahkem olduğu için orayı almak zordur. Ayrıca şehri Bizans imparatoruna da teslim edebilirler, çünkü Antakya hâkimi imparatorun kardeşinin oğludur. Bohemond'a komşu olmak benim için Konstantiniyye hükümdarıyla komşu olmaktan daha iyidir.* Bu düşünceyle Antakya'dan uzak duran Nûreddîn, civardaki şehirlere seriyyeler yollayarak ganimet toplamış; daha sonra da Antakya prinkepsini büyük bir kurtuluş parası ödemesi ve çok sayıda Müslüman esiri serbest bırakması şartıyla salıvermiştir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 247-248; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 125; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 145; Ebû Şâme, I, 2002, s. 364; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 347).

Konuyla ilgili Ebü'l-Ferec ise Ermeni Thoros'un Maraş'ı yağmalayarak 400 Türk'ü esir aldığını, Nûreddîn'i yanındaki Haçlı liderlerini kendisine satmazsa esir ettiği Türkleri yakmakla tehdit ettiğini ve sonucunda Nûreddîn'in 100 bin dinar kurtuluş parası karşılığında Antakya prinkepsinin de içinde bulunduğu Haçlı liderlerini serbest bırakmaya mecbur kaldığını kaydetmiştir. Ancak yazar hemen ardından Antakya prinkepsi III. Bohemond'un kaçtığı için Bizans imparatorunun yanına gittiğini ve burada kendisine büyük paralar verilerek ülkesine yollandığını da söylemektedir. Yazarın diğer kaynaklarla uyuşmayan kayıtları, olayların seyri göz önüne alındığında pek muteber görünmemekte; kendi içinde de çelişmektedir. Zira Antakya prinkepsi, Willermus'un belirttiği üzere Kudüs kralı Amaury'nin temasları sonucu serbest kalmıştı. Yazarı destekleyen Süryani Patrik Mihail de mezkûr olaylar neticesinde Nûreddîn'in bazı esirleri serbest bırakmasından cesaret bulan Frankların III. Bohemond'u da salıvermesini istediklerini ve Nûreddîn'in yüz bin dahekan karşılığı prinkepsi serbest bıraktığını kaydetmiştir (Krş. Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Willermus, III, 2019, s. 156; Süryanî Mihail, 1944, s. 200-201).

Buna göre Nûreddîn'i savunmasız durumdaki Antakya önlerinden Banyas'a sürükleyen neden, Haçlıların Mısır'dan kesin olarak ayrılmalarını teminin yanı sıra Bizans'ın caydırıcılığıdır ki Steven Runciman'ın bildirdiğine göre müdahale edip Antakya'yı Bizans'ın bir parçası hâline getirmek ve yeni bir cephe açmak istemeyen Nûreddîn, Konstantin Koloman'ı da 150 ipekli kumaş karşılığında serbest bırakmıştır (Steven Runciman, II, 2019, s. 309; Takkûş, 2021, s. 324). Kısacası Antakya'yı Bizans'ın prestiji/nüfuzu ya da arz ettiği tehlike bir kez daha kurtarmıştır. Öyle ki çoğu İslam kaynağında Nûreddîn'in 1149 yılında İnnib'de kazandığı zaferin ardından Antakya'yı bir kenara bırakarak Efâmiye'ye yöneldiği ve halkın barış talebini kabul ederek kaleyi teslim aldığı rivayet edilmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1987, s. 134; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 100-101; İbn Vâsıl, I, 1953, s. 122; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 334-335). Buna karşılık İbnü'l-Kalânisî, Nûreddîn'in önce Antakya önlerine ordugâhını kurduğunu, şehir ile müzakerelere başladığını, hatta Antakyalıların, şehri teslim hususunda kendisinden mühlet istediklerini kaydetmiştir. Bunun üzerine şehir önünde birlikler bırakan Nûreddîn, Efâmiye'ye yönelerek kaleyi teslim almış; ardından döndüğü Antakya'da Haleb'e yakın yerlerin kendisine,

Antakya'ya yakın yerlerin ise Haçlılara ait olması üzerine bir anlaşma yapmıştır (İbnü'l-Kalânisî, 1908, s. 305; Ebû Şâme, I, 2002, s. 215-216; Polat, 2023, s. 122).[14] İster İbnü'l-Kalânisî'nin ister diğer İslam kaynaklarının kaydı esas alınsın Nûreddîn'in başsız kalmış olsa da Antakya ile anlaşmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Keza Nûreddîn, 1160 yılında Antakya prinkepsi Renaud'u esir alıp Antakya'yı savunmasız bıraktığında da -Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile anlaşma yapmış olduğu için- şehir üzerine yürümemiştir (Turan, 2018, s. 166; Takkûş, 2021, s. 303).

Bununla birlikte Haçlıları tehdit eden Nûreddîn, Bizans için doğrudan bir tehlike teşkil etmemekteydi. Hatta Haçlılar üzerindeki Müslüman tehdidi, onları Bizans'a yaklaştırdığı veya sadık kalmalarını temin ettiği için bu durum, Bizans'ın işine bile gelmekteydi (Kaleli, 2017, s. 372). Diğer yönüyle Antakya, Suriye ile Bizans arasında tampon bölgeydi ve Nûreddîn'in Suriye'de güçlenmesine perde oluşturmakta; doğrudan Bizans'ın tepkisini çekmesine engel olmaktaydı (Gök, 2013, s. 116; Altan, 2014, s. 61). Öyle ki Bizans'ın İmâdeddîn Zengî dönemi ve öncesinde bölgeye müdahalelerinde Antakya, bir duraksama yeri olmuş, imparatorlar, Ermenileri ve Antakya Haçlı Prinkepsliğini itaate alma hususunu öncelemişler ve sonrasında Müslümanlara müdahalede bulunmuşlardır. Dolayısıyla İslam kaynaklarının da ifade ettiği üzere güçsüz Antakya'ya komşu olmak, Bizans'a komşu olmaktan iyiydi ve Nûreddîn, daha önce kazandığı başarılar sonrasında da aynı düşünceyle hareket etmişti.

Diğer yandan III. Bohemond'un esaretiyle birlikte Antakya'ya yüksek hâkimiyetini kabul ettirmenin çabasını veren Bizans'ın şehir üzerindeki ağırlığı daha fazla hissedilmeye başladı. III. Bohemond, Antakya'da idari işleri düzenleyen[15] Kudüs kralı Amaury'nin çabaları sonucu serbest kalmışsa da Nureddin'e verdiği rehinelerin paralarını temin etmek için kısa bir süre önce kız kardeşi Maria ile evlenen Bizans imparatorunun yanına gitmiş ve burada çok iyi ağırlandıktan sonra bol miktarda hediyeyle ülkesine dönmüştür (Willermus, III, 2019, s. 156). Ancak bu jest, prinkepsin iyice Bizans'ın hükmü altına girmesine neden olmuştur. Zira prinkeps Antakya'ya yanında Bizanslı patrik Athanasios ile birlikte dönmüş ve böylece imparator, Antakya'ya Bizanslı patrik atanması tavizini koparmıştır. Ancak bu atamadan rahatsız olan Frank patriği, Kusayr Kalesine çekilerek şehri aforoz etmiştir (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 402; Süryanî Mihail, 1944, s. 201; Runciman, II, 2019, s. 310; Kaleli, 2017, s. 373).

Sonuç

Haçlı seferleri döneminin müstahkem ve stratejik mevkilerinden biri olan Hârim ve civarı, Antakya-Haleb yolunu kontrol etmek ve rakibine üstünlük sağlamak isteyen tarafların mücadele alanı hâline gelmiştir. 1098 yılından 1164'e kadar belli aralıklarda devam eden bu mücadele, Hârim'in jeostratejik önemini ortaya koymaktadır. Nitekim tarihi süreçte hâkimiyeti, olmazsa olmaz bir noktaya gelerek tarafları elde tutmaya mecbur bırakan Hârim, hâkimine avantaj sağlayarak rakibinin elini zayıflatmış ve bu jeostratejik potansiyel, kalenin hem savunma hem de tehdit unsurlarını bir arada barındırmasından kaynaklanmıştır. Zira Hârim'i

[14] Abû'l-Farac ise zaferin ardından Antakyalılar arasında fikir ayrılıklarının yaşandığını; bir kısmının şehri teslim etmek istemesine karşılık diğerlerinin Kudüs kralından yardım istediklerini ve şehrin kurtulduğunu bildirmiştir. (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 386).

[15] Ioannes Kinnamos'un kayıtlarına göre Bizanslı bir prensesle evlenmek için talepte bulunmuş olan Amaury'nin Antakya'da bulunması Bizans'ı rahatsız etmiş ve imparatorun şehir üzerindeki hâkimiyetini vurgulaması, kralın ümitlerini bitirmiştir. Amaury ise akrabalık bağının bir an önce tesis edilmesinde ısrar edebilmiştir (Ioannes Kinnamos, 2001, s. 172-173). Zira Bizans'ın bakış açısından Antakya'ya bir hami lazımsa bu Bizans olacak ve III. Bohemond esaretten kurtulursa Antakya'nın başına geçecektir, dolayısıyla Kudüs kralına Antakya'da gerek yoktur (Takkûş, 2021, s. 324; Runciman, II, 2019, s. 309).

zapt eden Haçlılar, burayı Haleb yönünden gelebilecek saldırılara karşı korunaklı bir mevki ve İslam beldelerine saldırmak için bir hareket üssü olarak kullanmışlardır. Ancak önce İlgazi ve İmâdeddîn Zengî sonra da Nûreddîn Mahmûd, Haçlıların bu avantajı kullanmalarına engel olmanın hatta fethederek bu avantajı lehlerine çevirmenin mücadelesini vermişlerdir. Dolayısıyla Hârim ve çevresinde geniş bir zaman aralığında vuku bulan yoğun mücadelenin jeostratejik açıdan incelenmesi mikro bir alanın makro düzeye etkilerini açıkça göstermektedir.

Bu geniş siyasi sahayı Suriye-Mısır coğrafyası ve Bizans'ın etki alanı olarak düşünmek mümkündür. Nitekim Zengî ve halefinin hedef aldığı Hârim'in, Dımaşk'ı alarak Suriye'yi tek bayrak altında toplama siyasetinden Haçlılarla Zengîler arasında mücadele alanı hâline gelen Mısır üzerine geliştirilen politikalara kadar geniş bir alana etkileri bulunmaktadır. Öyle ki mücadele sahasının Mısır'a kaydığı bir ortamda Nûreddîn'in Hârim'de sağlayacağı hâkimiyet, batı yönünde emniyet oluşturması anlamına gelecekti ve Haçlıların Mısır'a saldırıları üzerine onun ilk olarak Hârim'i hedef alması tesadüf değildi. Dolayısıyla Haleb-Antakya yoluna hâkim olan Hârim'i hedef seçmesi, kaynakların iddia ettiği gibi Nûreddîn'in yaşadığı yenilginin intikamını alma hırsından daha geniş kapsamlı siyasi-dini-iktisadi hedeflerle hareket ettiğini göstermektedir ve bu siyaseti coğrafyanın bütününe ve cereyan eden olayların birbiriyle olan bağıntısına bakarak görmek mümkündür. Zira Nûreddîn'in Haçlı topraklarına girişi ve Hârim'i kuşatması Haçlıların Mısır'da bulunmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle Nûreddîn'in hareketi, Haçlıların yokluğunu fırsat bilerek Haçlı topraklarına saldırmak yani bir fırsatı değerlendirmek şeklinde yüzeysel düşünülmemelidir ki Nûreddîn'in temel amacı Mısır üzerindeki Haçlı tehdidini etkisiz hâle getirmekti ve olayların seyri de bu fikri desteklemektedir. Bununla birlikte Hârim'in fethi sonrası Nûreddîn'in Antakya'ya saldırmak yerine Kudüs Haçlı Krallığına yönelmesi ise Bizans'ın bu denklemde önemli ve caydırıcı bir aktör olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere Harim merkezli yaşanan olayların geniş bir alan ve siyasi teşekküle etkileri bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda bilgi kaynaklarının çeşitliliği/bilgi yoğunluğu anlamına da geldiğinden İslam, Latin ve Süryani kaynaklarında çelişkili bilgiler ortaya çıkabilmektedir. Bu ikilem, özellikle Hristiyan yazarların yaşanan çatışmaların sonuçlarını ve verilen kayıpları kendi mensubiyetleri bakış açısından değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Latin yazarlardan Willermus'un Artah Savaşı ve Hârim'in fethine dair kayıtlarında Hristiyanların zararlarını daha hafif gösterme ya da olaylar esnasında Mısır'da bulunmasına rağmen Kudüs kralının rolünü artırma gibi gayretleri buna örnek verilebilir. Aynı yargı, Hristiyan bakış açısından yaklaşmasına rağmen Süryani yazar Ebu'l-Ferec'in Artah Savaşında esir edilen Haçlı liderlerinin serbest kalma süreci ve bu süreçte siyasi aktörlerin üstlendikleri rol konusunda Ermeni Thoros'u merkeze alan kayıtları için de geçerlidir. Bu durum, -her ne kadar Nûreddîn'in arz ettiği tehlike karşısında ortak hareket edebilmişlerse de- Hristiyanlar arasındaki siyasi-dini çatışmaların dışavurumu şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bu türden kayıtları, İslam kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle öncesi ve sonrasıyla ele alarak tarihi seyre uygun bir şekilde bilimsel/tarafsız bir analize tabi tutmak ve mantıklı bir çerçeveye oturtmak mümkün olmaktadır.

Hârim merkezli yaşanan mücadeleler, diğer bir yönüyle savaş stratejileri ve liderliğe dair önemli veriler de sunmaktadır. Bu konuda ilk olarak Nûreddîn'in 1149 ve 1164 yıllarındaki zaferlerinde sahte geri çekiliş ve bunun sonucunda düşmanı iki ateş arasında bırakarak imha etmek esasına dayanan klasik Türk savaş taktiğini başarıyla uygulamış olması dikkat çekmektedir. Zira Hristiyan yazarların da dile getirdikleri üzere Haçlıların anlayamadıkları bu taktiği Nûreddîn kusursuz bir şekilde hayata geçirmiştir. Bununla birlikte yaşadığı yenilgiler, onun mücadeleci ruhunu zayıflatmamış aksine azim ve gayretini daha da artırmıştır. Nitekim şahsının ve Müslümanların intikamını almadıkça durup dinlenmeyeceğine yemin eden

Nûreddîn, yukarıda bahsedilen iki büyük zaferi yaşadığı yenilgilerin ardından elde etmiştir. Nûreddîn'in bu hassasiyeti, İslam dünyasındaki konumunu da açıklamaktadır ki yaptığı cihad çağrıları yoğun katılımlarla karşılığını bulmuştur. Buna karşılık Hristiyan âlemi de tüm ihtilaflarını bir kenara bırakarak hem Hısnü'l-Ekrâd'da hem de Hârim'de Nûreddîn'e karşı güç birliği etmeye mecbur kalmıştır.

Sonuç olarak Nûreddîn, Artah mevkiinde kazandığı büyük zaferin ardından Antakya-Haleb hattındaki çatışmalarda kilit bir role sahip olan Hârim'i; ardından da Kudüs Haçlı Krallığına bağlı stratejik Banyas Kalesini fethederek Mısır'ı tehdit eden Haçlıları telaşa düşürmüş; diğer yönüyle de İslam âlemini sevindirmiştir. Ancak Hârim, Nûreddîn Mahmûd sonrasında da çatışma alanı olmaya devam etmiş ve Haçlılar gerek Salâhaddîn Eyyûbî gerekse halefleri döneminde kaybettikleri bu stratejik mevkii geri kazanmak için çaba sarf etmişlerdir.

Kaynakça

Abû'l-Farac. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*, II. (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Altan, E. (2013). Renaud de Châtillon: Antakya prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün senyörü (1177-1187). *Tarih Dergisi*, 55, 1-30.

Altan, E. (2014). Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the prominent leaders of the struggle against the Crusaders. *Tarih Dergisi*, 59 (1), 57-78

Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepsliği tarihi - kuruluş devri (1098-1112)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Anonim Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum). (2013). (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Anonim Süryani Vakayinamesi (I. ve II. Haçlı Seferleri vakayinamesi). (2005). (Triton, H. A. S. Triton. Notlar, İlmen, V. Çev.). İstanbul: Yaba Yayınları.

Anonim. (1987). Hârim. *İA*, V-1. İstanbul: MEB Yayınları, 237.

Asbridge, T. (2014). *Haçlı Seferleri*. (Duru, E. Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Barber, M. (2006). *Tapınak şövalyelerinin tarihi - yeni şövalyelik*. (Ülner, B. Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Barber, M. (2021). *Haçlı devletleri tarihi*. (Demir, D. M. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.

Buck, A. D. (2016). The castle and lordship of Hârim and the Frankish-Muslim frontier of Northern Syria in the twelfth century. *al-Masāq*, 28 (2), 113–131.

Çetin, A. (2021). *Haçlı Seferleri - Doğu ile Batı'nın bitmeyen mücadelesi*. İstanbul: Timaş Tarih.

Demirkent, I. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu tarihi (1118-1146)*, II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirkent, I. (2004). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Kitapları.

Devâdârî. (1972). *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, VII. (Aşûr, S. A. Tah.). Kahire.

Ebû Şâme. (2002). *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn -en-Nûriyye ve's-Salâhiyye-*, I-II. (Şemseddîn, İ. Neşr.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Guibert de Nogent. (1997). *The deeds of God through the Franks (Gesta Dei per Francos)*. (Levine, R. Transl.). Woodbridge: The Boydell Press.

Holt, P. M. (2007). *Haçlı devletleri ve komşuları Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı*. (Akad, T. Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ioannes Kinnamos. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. (Demirkent, I. Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Işıltan, F. (1979). Şâver. *İA*, XI, İstanbul: MEB Yayınları, 357-363.

İbn Kesîr. (1998). *El-bidâye ve'n-nihâye*, XVI. (Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Tah.). Kahire: Dârü'l-Hicr.

İbn Vâsıl. (1953). *Muferricü'l-kurûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, I. (Şeyyâl, C. Neşr.). Kahire.

İbnu'l-Ezrak. (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid tarihi (Artuklular kısmı)*. (Savran, A. Çev.). Erzurum.

İbnü'l-Adîm. (1988). *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, I. (Zekkâr, S. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.

İbnü'l-Adîm. (1989). *Buğyetü't-taleb fi tarihi Haleb, biyografilerle Selçuklular tarihi (Seçmeler)*. (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbnü'l-Adîm. (1996). *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb*. (Halil el-Mansûr. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr. (1963). *Et-târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Musul)*. (Tuleymât, A. A. Tah.). Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hâdise.

İbnü'l-Esîr. (1987). *İslam Tarihi*, X-XI. (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Kalânisî. (1908). *Zeylu tarîhi Dımaşk*. (Amedroz, H. F. Neşr.). Leyden.

Kaleli, E. (2017). *Haçlı Seferleri zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Karakuş, N. (2017). Haçlı Seferleri'nden Moğol İstilâsı'na Tarihin tanığı: Hârim Kalesi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX (1), 53-85.

Küçüksipahioğlu, B. (2007). *Trablus Haçlı Kontluğu tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kütük, A. (2018). Nûreddin Mahmud Zengi'nin kuzey sınırındaki Hıristiyan devletlerle ilişkileri (1146-1174). *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 18 (3), 51-68.

Lane-Poole, S. (1906). *Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem*. London: G.P. Putnam's Sons.

Maalouf, A. (2007). *Arapların gözünden Haçlı Seferleri*. (Berktay, A. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Makrizî. (1996). *İtti'âzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimme el-Fâtimiyyîn el-hulefâ*, III. (Ahmed, M. H. M. Tah.). Kahire.

Man, J. (2017). *Geçmişin ve geleceğin hükümdarı Selahaddin Eyyubi*. (Duru, E. Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Nuveyrî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, XXVIII. (Fevvâz, N. M.-Fevvaz, H. K. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Oflaz, A. (2023). *İmâdüddin Zengî'nin Haçlılarla mücadelesi ve Urfa'yı fethi*. Polat, Z. Çekiç, A. (Ed.). *Haçlılarla Mücadelenin Önderleri Sultanlar*, (s. 49-81). İstanbul: Divan Kitap.

Ory, S. (1986). Hârim. *EI*, III, Leiden, 208-209.

Özer, S. (2019). Mısır'ın hâkimiyeti için verilen mücadeleler (1161-1169). *Tarihin Peşinde*, 22, 385-417.

Tudebodus, P. (2019). *Bir tanığın kaleminden Birinci Haçlı Seferi - Kudüs'e yolculuk*. (Genç, S. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.

Polat, İ. E. (2006). *Haçlılara kılıç ve kalem çekenler*. Ankara: Vadi Yayınları.

Polat, Z. (2015). *Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla yaptığı antlaşmalar*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Polat, Z. (2019). Nûreddin Zengî'nin Dımaşk hâkimiyeti ve Bilâdüşşâm'da birliğin sağlanması. *Kadim Akademi SBD*, III/1, 1-15.

Polat, Z. (2023). *Düzen kurucu bir irade olarak Nûreddin Mahmud Devri*. Polat, Z. Çekiç, A. (Ed.). *Haçlılarla Mücadelenin Önderleri Sultanlar*, (s. 105-172). İstanbul: Divan Kitap.

Polat, Z. (2024). Haçlıların Antakya kuşatmasında motivasyon aracı olarak günah-tövbe denklemi. *Milel ve Nihal*, 21 (1), 1-21.

Robert the Monk's History of the First Crusade - Historia Iherosolimitana. (2005). (Sweetenham, C. Trasl.). USA: Routledge.

Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri tarihi*, I-II, (Işıltan, F. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Setton, K. M. (1968). Nureddin'in faaliyeti. (Kopraman, K. Y. Çev.). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (6-7), 505-520.

Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân*, XXI. (Zeybek, İ. Tah.). Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.

Stevenson, M. A. (1907). *The Crusaders in the East*. Cambridge: Cambridge University Press.

Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195). (1944). (Andreasyan, H. D. Çev.). Türk Tarih Kurumu'nda Yayınlanmamış Nüsha.

Şeşen, R. (1987). *Salâhaddîn Eyyûbî ve devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.

Takkûş, M. S. (2021). *Musul ve Biladü'ş-Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*. (Dönmez, M. İ. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Turan, A. (2018). *Nûreddin Mahmud Zengî ve devri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Usta, A. (2015). *Haçlı Seferlerinde kuşatma*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği - başlangıçtan Kudüs'ün zaptına kadar- (I-VIII. Kitaplar). (2016). (Ayan, E. Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, III, (1143-1184), Haçlılar Türkler karşısında. (2019). (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.

Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemü'l-buldân*, II. Beyrut: Dâr Sâdır.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1587004*

12.-13. Yüzyıllarda Sampson (Priene) ve Çevresinde Bizanslı Toprak Sahipleri ve Kentsel Mekâna Etkileri

12th-13th Century Byzantine Landowners in Sampson (Priene) and its Surrounding and Their Impact on Urban Space

Alican ÖZKAVRUK[a]*

[a] Arş. Gör., Ardahan Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ardahan / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5967-8081

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 17 Kasım 2024
Kabul tarihi: 7 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Sampson (Priene),
Bizanslı toprak sahipleri,
Episkepsis,
Kentsel devamlılık,
Bizans kentleri.

ÖZ

Aşağı Menderes Vadisi'nde, özellikle Priene çevresinde 12. yüzyıldan itibaren mülk sahibi ailelerin yükselişi belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu dönemde, Priene Geç Bizans Dönemi kayıtlarında "Sampson Episkepsisi" olarak anılmaktadır. Bu terim, imparatorluk hanedanlarıyla bağlantılı ya da yüksek rütbeli aristokratlar tarafından yönetilen, bağımsız idari birimleri tanımlamak için kullanılmıştır. Priene, Sampson Episkepsisinin merkezi olarak belirlenmiştir ve bu dönemde Arete Doukiana gibi yüksek rütbeli toprak sahipleri, bölge üzerindeki etkilerini artırmıştır. Özellikle, Sabas Asidenos'un Haçlıların Konstantinopolis'i almasının ardından Sampson kasabasını yönetmesiyle, yerel aristokratların önemi daha da artmıştır. Bölge, 7. yüzyılda Arap akınlarının etkisiyle olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bu durum, kentteki arkeolojik ve yazılı kayıtların eksikliğiyle kendini göstermektedir. Kent merkezinin bu dönemde terk edildiği ve nüfusun daha korunaklı olan yüksek bölgelere, özellikle akropole yöneldiği anlaşılmaktadır. 10. yüzyıldan itibaren imparatorluk ve bölge genelinde tekrar bir toparlanma dönemi ortaya çıkmaktadır. Ancak 1071 sonrasında, Türklerin Anadolu'ya yerleşip Batı Anadolu kıyılarına kadar ilerledikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Batı Anadolu'nun birçok kenti Türk yöneticilerinin hakimiyeti altına girmiştir. Ancak, Priene ve çevresi bu süreçten etkilenmemiştir. Toprak sahiplerinin himayesi altında, 12. ve 13. yüzyıllarda Priene ve çevresinde gerçekleştirilen inşa ve onarım faaliyetleri ile kilise yapılarının sürekliliği gibi unsurlar, Priene'nin yeniden gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu süreç aynı zamanda, bölgedeki nüfus artışını da tetiklemiştir. Menderes Vadisi'nin verimli tarımsal alanları hem Bizans İmparatorluğu hem de yerel toprak sahipleri için stratejik bir öneme sahipti. Bu dönemdeki yerleşim faaliyetleri, yerel aristokratların kentsel sürekliliktekı rollerini pekiştirmiştir. Bu bağlamda, Menderes Vadisi'nin tarihsel gelişimi, bölgedeki yerel güç dengelerinin ve sosyoekonomik ilişkilerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: November 17, 2024
Accepted: March 7, 2025

Keywords:
Sampson (Priene),
Byzantine landowners,
Episkepsis,
Urban continuity,
Byzantine cities.

ABSTRACT

From the 12th century onwards, the rise of landowning families in the Lower Menderes Valley, particularly around Priene, became increasingly evident. During this period, Priene is referred to as the "Sampson Episkepsis" in Late Byzantine records. This term describes independent administrative units governed by high-ranking aristocrats or those associated with imperial families. Priene was established as the center of the Sampson Episkepsis, with influential landowners such as Arete Doukiana strengthening their control over the region. The significance of local aristocrats increased particularly after Sabas Asidenos governed the town of Sampson following the Crusader capture of Constantinople. In the 7th century, the region was adversely affected by Arab invasions, as evidenced by the lack of archaeological and written records from this period. It is believed that the city center was abandoned, and the population sought refuge in more secure elevated areas, particularly the acropolis. However, from the 10th century, there was a period of recovery across the empire and the region. After 1071, the Turks began settling in Anatolia and expanding into Western Anatolia, where many cities fell under Turkish control. Priene and its surroundings, however, were not affected by this shift.Under the patronage of landowners, construction and repair activities in the 12th and 13th centuries, along with the continuity of church buildings, contributed significantly to Priene's revival. This process also stimulated population growth. The fertile agricultural land of the Menderes Valley was of strategic importance for both the Byzantine Empire and local landowners. These settlement activities reinforced the role of local aristocrats in urban continuity. The historical development of the region can thus be seen as a reflection of local power dynamics and socio-economic relationships.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: alicanozkavruk@ardahan.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In the 11th-12th centuries, landowning aristocrats began to appear in the Lowe Meander Valley and in and around Priene. In addition, Mount Mycale developed as an important monastic centre in the 10th century, and in the 11th-12th centuries it emerged as a lively centre with a large population. Priene and its surroundings, especially in the Late Byzantine period, are referred to as Sampson's Episkepsis. In the 12th-13th centuries, the term epsikepsis refers to larger state lands with indipendent administrative status, either administered by imperial officials or delegetad to members of the imperial dynasty or high-ranking nobles.

Although it is not possible to determine the exact boundaries of Sampson's Episkepsis, it is understood that its centre was Priene. In addition to the settlement of Priene, the boundaries of the episkepsis may have included a part of Mykale and a part of the Lower Meander Valley. Therefore, it appears that the Episkepsis of Sampson was a very important position. Episkepsis Sampson is recorded in Byzantine documents from the 12th and 13th centuries. These documents are known from Byzantine monastic archives in the region and include a number of disputes involving land and property. Documents show that the Episkepsis of Sampson was state property before 1204 and was transferred to members of high-ranking noble families. Some of the families known to have existed in the region are: Phokas, Kalaman, Karantinos, Parsakoutenos, Doukas and a local landlower Sabas Asidenos.

These landowners were in a very powerful position and were related to the imperial dynasty. The monastery documents contain information about landowning families who had a direct influence on the region. The first name learnt from these documents is Arete Doukiana, mentioned in the document dated 1157. Arete Doukiana was the niece of Emperor Ionnes Komnenos and the wife of Boris, the illegimate son of King Koloman of Hungary. Arete, therefore, uses the title "Kralian". Kralian is a title used by Hungarian queens. This explains the situation regarding Arete Doukiana's origin and position. The family known as the Kalaman family ruled the region as the owner the lands until the rule of Sabas Asidenos in the region.

In 1204, after the fall of Constantinople to the Latins, Sabas Asidenos emerged as an indipendent power in the region. Sabas Asidenos accepted the sovereignty of Theodoros Laskaris I, but maintained his influence and power in the territory of the episkepsis until 1216. It is also understood that these aristocratic families established kinship ties within the empire and among themselves.

Beginin in the 7th century, Arab raids negatively affected the cities and caused many cities to be abondoned or moved to more sheltered high areas. From the 7th to 10th centuries, there was a major decline throught the region. After the 10th century, a general recovery process started. The 11th-12th centuries saw an increase in population and new construction activity in the urban centre. Construction and repair of new fortifications on the Acropolis of Priene, as well as the construction of churches indicate a revival of the population in the area. After 1071, Turks came to the coasts of Western Anatolia. This period was a period in which the cities were devasted and gradually changed hands. Indeed, there are dwellings associated with these local landowners. The first half of the thirteenth century was an era of great fortification in the lowland valleys of western Asia Minor. On the southern flank of the Menderes Valley, there are two large fortified dwellings of the Late Ottoman period, the earliest dating back to the 13th century. In Priene and its surroundings, building activities such as churches built or still in use and repairs to the city walls are observed. Moreover, under the rule of these landowning ruling families, the old city center of Priena was reused and the urban area developed and grew again. One of the prominent points of the region during this period was agricultural activities. The Menderes Valley and the region also stands out as an important agricultural center. This is important for landowners properties.

However, Priene does not appear in this context in the records. In addition, the good condition of the buildings in the city shows that there was no destruction. In this context, when the written, archaelogical and material data are taken into consideration, the effects on urban continuity under the patronage of local ruling families in the region and the factors behind this situation constitute the subject of the research. This is linked to the role played by these local powerful families in the continuity of urban space.

Giriş

Episkepsis terimi, başlangıçta bir mali ve idari birimi tanımlarken, 12.-13. yüzyıllarda imparatorluk görevlileri tarafından yönetilen ya da imparatorluk hanedanı üyelerine veya yüksek rütbeli soylulara devredilen bağımsız idari statüye sahip daha geniş devlet arazilerini tanımlamaktadır (Kahzdan, 1991, s. 717). Priene ve çevresi, özellikle Geç Bizans dönemi kayıtlarında Sampson Episkepsisi adıyla anılmaktadır. Bu isimlendirme, Georgios Akropolites'in aktarımında da yer almaktadır (Macrides, 2007, s. 120). 1204 tarihli *Partitio Romanea*'dan yola çıkarak, Sampson Episkepsisinin oldukça geniş bir coğrafyayı kapsadığı düşünülmektedir. Nitekim, *Partitio Romanea*'da eyaletlerin listelenmesi ve Episkepsisten bahsedilmesi, bölgenin önemli bir kapsama sahip olduğunu göstermektedir (Carile, 1965, s. 128). Sampson Episkepsisi'nin sınırlarını kesin olarak belirlemek mümkün olmasa da merkezinin Priene olduğu anlaşılmaktadır. Priene yerleşimine ek olarak, Episkepsis sınırlarının Mykale'nin bir bölümünü ve Aşağı Menderes Vadisi'nin bir kısmını içerdiği düşünülebilir. Bu nedenle, Sampson Episkepsisinin oldukça önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Sampson Episkepsisi, 12. ve 13. yüzyıllara ait Bizans belgelerinde kayıt altına alınmıştır. Bu belgeler, bölgedeki Bizans manastır arşivlerinde yer alan envanterlerden gelme olup, tapu kayıtları ile arazi ve mülkleri içeren bir dizi anlaşmazlığı içermektedir[1]. Belgeler, Sampson Episkepsisinin 1204 yılından önce devlet arazisi olduğunu ve yüksek rütbeli soylu ailelerin üyelerine devredildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Aşağı Menderes Vadisi'nde ve Priene ile çevresinde 12. yüzyıldan itibaren mülk sahibi ailelerin ortaya çıktığı görülmektedir[2].

Bu çalışmada, 12. ve 13. yüzyılda Bizanslı toprak sahibi aristokratların Sampson Episkepsisindeki ve bölgedeki etkileri incelenecek; özellikle toprak sahibi ailelerin Sampson (Priene) Episkepsisinde kentsel mekâna olası etkileri ve inşa faaliyetlerine olan katkıları ele alınacaktır. Çalışma, yazılı kaynaklar, arkeoljik veriler ve yapı kalıntıları ışığında ele alınacak olup, bu etkilerin kentsel sürekliliğe olası katkıları değerlendirilecektir.

12.-13. Yüzyıllarda Sampson (Priene) ve Çevresinde Toprak Sahipleri

Kalaman Ailesi[3]

Manastır kayıtlarından gelen belgeler, bölgeyi doğrudan etkileyen toprak sahibi ailelerle ilgili bilgiler içermektedir. Bu belgelerden elde edilen ilk isim, 1157 tarihli bir belgede geçen Arete Doukiana'dır (Wilson ve Darrouzes, 1968, s. 31-34). Arete, yazılı belgelerin yanı sıra mühürler aracılığıyla da tespit edilebilmektedir. Belgede yer alan bilgilere göre, Arete Doukiana, Sampson sakinleri ile yakınındaki Mykale Dağı'nda yer alan Hiera Xecrochorapion Manastırı arasındaki arazi sınırıyla ilgili anlaşmazlıkta Hiera Xecrochorapion Manastırı lehine karar vermiştir. Bu durum Arete'nin bölge üzerindeki gücünü ve karar yetkisini ortaya koymaktadır. Bu noktada, Arete Doukiana'nın kimliğine değinmek gerekmektedir. Arete Doukiana, Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un yeğeni olup, Bizans İmparatoru tarafından desteklenen Macar Kralı Koloman'ın gayrimeşru oğlu Boris ile evlidir (Laurent, 1972, s. 35-

[1] Manastır kayıtları, bölgedeki manastırların arşivlerinden gelmektedir. Mykale'deki Hiera Xecrochorapion manastırına ait belgeler için bkz: (Wilson ve Darrouzes, 1968, s. 5-47). Latmos Paulos manastırı için bkz: (Müller ve Miklosich, 1871, s. 290-295). Patmos Ionnes Theologos manastırı için bkz: (Vronouse, 1980; Nystazopoulou Pelekidou, 1980).

[2] Menderes Vadisi'ndeki toprak sahibi aileler ve kimlikleri hakkında bkz: (Angold, 1975), Andronikos Doukas için bkz: (Polemis, 1968, s. 55-59). Andronikos Doukas'ın toprakları için bkz: (Thonemann, 2011, s. 259-270). Karantinos ve Phokas aileleri için bkz: (Raggia, 2007, s. 143-146).

[3] Kalaman ailesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: (Kahzdan, 1991, s. 1091).

39; Kahzdan, 1991, s. 311). Bu durum, Arete Doukiana'nın "Kraliana"[4] ünvanını kullanma sebebini açıklamaktadır. Arete'nin Episkepsis içindeki arazilerin büyük bir kısmında veya tüm arazi alanında mülkiyet hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Arete Doukiana'nın ardından, Arete'nin soyundan gelenler Bizans İmparatorluğu'nda etkilerini sürdürmüş ve "Kalamonos"[5] ailesi olarak bilinen bir hanedan kurmuşlardır. Arete'den sonra toprakların yönetimi, aynı aileden olduğu belirlenen ancak ismi tespit edilemeyen başka bir aile ferdine geçmiştir (Filduth, 2017, s. 20). Miras hukuku gereğince, yeni toprak sahibinin Arete'nin çocuklarından biri olduğu düşünülmektedir (Ragia, 2008, s. 186-88).

Sabas Asidenos[6]

Sampson Episkepsisi, Haçlıların Konstantinopolis'i almasından sonra da varlığını sürdürmüştür. Bizans'ın vekil devleti olan ve Küçük Asya'nın batısını kapsayan İznik İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Toparch olarak adlandırılan yerel yöneticiler, Küçük Asya'da kendi egemenliklerini kurmaya çalışmışlardır (Macrides, 2007, s.120). Bu durumun sonucunda, 1204 yılında başkent Konstantinopolis'in Haçlıların eline geçmesiyle birlikte, bölgedeki otorite boşluğundan yararlanarak Priene merkezli Sampson coğrafyasında Sabas Asidenos'un hakimiyeti ortaya çıkmıştır. Georgios Akropolites, Sabas Asidenos'un Sampson kasabasını ve civar köyleri yönettiğini aktarmaktadır (Macrides, 2007, s. 120). Yine Akropolites'ten öğrendiğimize göre bu yöneticiler, başkent Konstantinopolis'in düşüşünden sonra daha önce kontrol ettikleri bölgeleri kişisel alanları olarak yöneten, askerî ya da sivil yetkililer olarak tanımlanmaktadır. Bu tür yöneticiler, bölge üzerindeki yetkilerini ya kendi inisiyatifleri ya da yerleşimcilerin bulundukları toprakları savunmak üzere kendilerini çağırmalarıyla gerçekleştirmişlerdir (Macrides, 2007, s. 120). Sabas Asidenos, bölgedeki önemli bir yönetici olarak, yerel aristokratlar arasında etkili bir figür olarak öne çıkmaktadır. Bu tür askerî karakterlerin, otorite boşluğunun meydana geldiği bir ortamda kendi yönetici güçlerini hatırlayıp kullanmak istedikleri de düşünülebilir.

Sabas Asidenos'un kimliği ve idari pozisyonu ile ilgili mevcut veriler sınırlıdır. Honfmann, Sabas'ın yerel bir toprak sahibi olduğunu önermektedir. Sabas'ın kentin "güçlü adamı" olduğunu ve kentte daha önceden var olan etkisini güçlendirmek, ayrıca Sampson Episkepsisi üzerindeki kontrolünü sağlamak için gerekli mali güce sahip olduğunu belirtmektedir (Honfmann, 1974, s. 98). Bu verilere ek olarak, Sabas Asidenos imparator tarafından "sebastokrator[7]" ünvanıyla anılmaktadır. Bu durum, Sabas'ın imparatorluk hanedanıyla evlilik aracılığıyla bir akrabalık bağı kurduğunu ve imparatorun Sabas Asidenos'a prestijli bir ünvan vermiş olduğunu göstermektedir (Cheynet, 1990, s. 150). Sabas Asidenos'un bölgedeki hâkimiyetinin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. 1205 yılı civarında imparator Theodoros Laskaris'in üstünlüğünü kabul etmiştir. Ancak Theodoros Laskaris'in hâkimiyetini kabul etmesine rağmen, Sabas Asidenos, Sampson Episkepsisindeki etkili konumunu 1216 yılına kadar korumuştur. Akropolites, imparatorun rakiplerini askerî olarak yendiğini, ancak

[4] Kraliana ünvanı, Macar kraliçelerine verilmektedir. Arete Doukiana ve Kraliana ünvanı hakkında daha fazla bilgi için bkz: (Laurent, 1972, s. 35-39).
[5] Kalamonos ailesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: (Kahzdan, 1991, s. 1091).
[6] Sabas Asidenos için bkz: (Orgels, 1935, s. 67-80).
[7] "Sebastokrator," Bizans İmparatorluğu'nda bir ünvan olup, genellikle "imparatorun kardeşi" veya "imparatorun akrabası" anlamına gelir. Bu unvan, özellikle 12. yüzyılda ortaya çıkmış ve bazı yüksek rütbeli aristokratlar tarafından kullanılmıştır. Sebastokratorlar, genellikle önemli siyasi ve askerî yetkilere sahip olup, imparatorluk yönetiminde önemli bir rol oynamışlardır. Bu ünvan, özellikle asil ailelerin ve imparatorluk dinastilerinin içindeki rekabet ve güç dengeleri açısından önemli bir yere sahiptir.

Sabas ile müzakereler sonucunda anlaştığını aktarmaktadır (Filduth, 2017, s. 21). Sabas Asidenos'un bölgedeki diğer toprak sahipleriyle de bağları olduğu anlaşılmaktadır. Sabas, Malachiou köyünün sahibi George Phokas'ın kız kardeşiyle evlenmiştir. George Phokas, olasılıkla İmparator Theodoros Laskaris'in kayınbiraderi olan Thedotos Phokas[8]'ın oğludur (Thonemann, 2011, s. 272; Ragia, 2007, s. 144). 1216 yılından sonra bölgenin hâkimiyeti Michael Dermokaites'in kontrolüne geçmiştir. Sampson Episkepsisine ait son bilgiler 1261 yılına aittir. Bu veriler, imparator Michael VII Palailogos'un Sampson'un mali memuruna göndermiş olduğu bir "hrismos" belgesinde yer almaktadır. Bu belgedeki, Episkepsisin idaresinden sorumlu bir imparatorluk yetkilisinden ilk kez bahsedilmesi, Michael Dermokaites'in ölümünden sonra Episkepsisin yeniden imparatorluk kontrolü altına alındığını ve artık aristokrasinin bir temsilcisine verilmediğini göstermektedir (Filduth, 2017, s. 21).

Aşağı Menderes Vadisi'ndeki ve Sampson Episkepsisindeki 12.-13. yüzyıllardaki toprak sahiplerinin bölgede etkin bir güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu toprak sahiplerinin güçlerinin göstergesi olarak, 1216 yılında Hiera Manastırı arşivinden gelen bir belgede açıkça ifade edilmektedir. Belgede, Sampson Episkepsisinin sakinlerinin uzun zamandır güçlü bir konumda olduğu, bunun sebebinin nüfuz sahibi kişiler ve imparatorun akrabaları tarafından yönetilip desteklenmesi ve savunulması olduğu ifade edilmektedir (Wilson ve Darrouzes, 1968, s. 20).

Kentsel Mekân

Anadolu'da 7. yüzyılda başlayan önce Sasani, ardından Arap akınları bölge genelinde kentleri olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda bölgedeki birçok kentte yaşamın gerilediği genel bir olgu olarak değerlendirilmektedir. 7. yüzyıldan 10. yüzyıl sonlarına kadar uzanan "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan dönemde arkeolojik ve yazılı kaynakların eksikliği, Priene'nin kent merkezinin Arap istilalarının baskısı altında terk edildiğini ve bölge halkının 7. ve 8. yüzyıla tarihlenen yeni surlarla çevrili sarp yüksek akropole ve korunaklı bölgelere sığındığını göstermektedir (Foss, 1977, s. 479). Genel olarak, bölgede 10. yüzyıl sonrasında, özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda görece bir istikrar ve refah dönemi ortaya çıkmıştır. Bu durumun bir göstergesi ve sonucu olarak, 12. yüzyıldan itibaren Priene ve çevresinde inşa faaliyetleri görülmektedir. Nitekim 10. yüzyıldan 13. yüzyıl sonlarına kadar Mykale Dağları önemli bir manastır merkezi olarak gelişmiş ve kalabalık bir nüfus barındırmıştır[9]. (Filduth, 2017, s. 103-110). Yine bölgede inşa ve onarım işleri kapsamında, 12. yüzyılda Didyma/Hieron kalesi[10],

[8] Thedotos Phokas'ın bu dönemde Thrakesion Themasının komutanı olduğu düşünülmektedir. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz: (Ragia, 2007, s. 143).

[9] Mykale'nin önemli bir manastır merkezi olarak gelişimi 10. yüzyılda başlamış ve 13. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Bölgedeki en önemli manastır, Hiera-Xerchopion'dur. Bu manastır, 10. yüzyılda Milet Piskoposu Nikephoros tarafından kurulmuştur. Lohmann, konumu tartışmalı olan manastırı Hagios Antonios Manastırı ile özdeşleştirmektedir (Lohmann, 2007, s. 97). Niewöhner, Hagios Antonios Manastırı'nın mimari plastik parçalarının kalitesine ve kompleksin büyük ölçeğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca, üç nefli kiliseyi Orta Bizans dönemine tarihlendirmektedir (Niewöhner, 2007, s. 125-128). Ayrıca bölgedeki diğer kilise ve yapılar için bkz: (Wiegand ve Sachrader, 1904; Lohmann, 2007, s. 59-178; Baykaral Tok, 2004, s. 4-9), Nüfus için bkz: (Filduth, 2017, s. 105).

[10] 7. yüzyılda, Arap akınlarına karşı koruma ihtiyacıyla naos'a inşa edilen duvarlar güçlendirilmiştir. Orta Bizans kalesinin girişi daha sonra tamamen yanmış ve yeni bir biçimde inşa edilmiştir. Bu süreçte Orta Bizans düzenlemeleri terk edilmiştir. Önceki yarım daire şeklindeki sur, arkeologlar tarafından girişin yeniden inşasıyla aynı döneme tarihlendirilmiştir. Bu değişiklikler 12. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Knackfuss, 1941, s. 25-26).

Girit dükü Michael Karantinos Phokas[11] tarafından yenilenmiştir (Raggia, 2007, 134-137). 12.-13. yüzyıllarda Sampson Episkepsisinin merkezi olan Priene'de akropolde yerleşim devam etmiş ve aşağı kentte yerleşim, eski kent merkezine yeniden yayılmıştır. Eski kent merkezinde 11.-13. Yüzyıllara tarihlenen konutlar ve kilise yapıları bulunmaktadır. Bu dönemde, aşağı şehrin doğu mahallesi yeniden yerleşime açılmıştır; bu durum, kentin kullanım ve yaşam alanını iki katına çıkarmıştır. Bu veriler ve sur onarımları, Geç Bizans dönemi Priene'sinde önemli bir nüfus artışı olduğunu göstermektedir (Filduth, 2017, s. 68, 89).

Akropolis'teki daha erken surların güçlendirilmesi, yeni burç ve surların inşası ile perde duvarın inşası, bölgedeki Atburgazı ve Bafa kaleleriyle benzerlik göstermektedir. Bu durum, kentin hâlâ önemli bir yer olduğunu ve belki de burada ikâmet eden bir ailenin kalenin daha kapsamlı bir şekilde genişletilmesinden sorumlu olabileceğini göstermektedir. Müller-Weiner bu durumun, erken Komnenos dönemine ait olabileceğini belirtmektedir (Müller Weiner, 1961, s. 56). Akropolis'teki son inşa faaliyetleri, Sabas Asidenos dönemiyle ilişkilendirilmektedir. Bu dönemde yeni surların inşası ve Akropolis'teki üçgen bölüm, Sabas Asidenos'un askerî harekâtlarını yönetebileceği ve güçlü saldırılara karşı koyabilecek bir üs oluşturma amacıyla gerçekleştirilmiş olabilir (Müller Weiner, 1961, s. 56). Kenti çevreleyen Helenistik surlarda bir dizi onarım ve yenileme yapılmıştır. Surlarda uygulanan duvar inşa teknikleri ve harç özellikleri, muhtemelen 12. ve 13. yüzyıllara tarihlenebilecek Akropolis'teki savunma yapılarının genişletme faaliyetleriyle benzerlik göstermektedir (Filduth, 2017, s. 65). Ruppe, bu geç onarımların tarihlendirmesiyle ilgili olarak Müller-Weiner'in görüşlerine katılmakta ve surun dördüncü onarım aşamasını Sabas Asidenos'la ilişkilendirmektedir (Filduth, 2017, s. 65). Filduth, Sabas'ın Priene'deki egemenliğinin 13. yüzyılın başlarında başladığını ve bu durumun daha önce belirtilen altyapı gelişmelerinden belirgin bir şekilde sonra gerçekleştiğini ifade etmektedir. Geç Bizans dönemine ait tarihi kaynakların incelenmesi, Sabas'ın 12. yüzyıldan itibaren Priene ve çevresinde hüküm süren birkaç yüksek rütbeli aristokrat arasında yer aldığını göstermektedir. Yukarıdaki veriler bu aristokratların en azından bir kısmının kentte yaşadığını göstermektedir. Bu durum, Priene'deki büyüme ve genişlemenin daha erken bir tarihe yerleştirilmesinin daha olası olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, bu gelişmenin Sampson'un geniş bir Episkepsisinin kurulmasıyla bağlantılı olduğu ve bu Episkepsisin merkezinin en geç 12. yüzyıl boyunca kenti kapsadığı öne sürülebilir (Filduth, 2017, s. 89).

Surların yanı sıra, kentte yeni kiliselerin de inşa edildiği veya mevcut kiliselerin onarılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Akropolis'te iki kilise yapısı bilinmektedir. Tek nefli olarak inşa edilen bu kiliselerin kazısı henüz yapılmadığı için kesin bir tarihleme söz konusu değildir. Ancak mevcut verilerin değerlendirilmesi, bu kiliseler için bir tarihleme önerisi sunmaktadır. Bu kapsamda, Akropolis'in girişindeki kilisenin etrafındaki çatı kiremitlerinin Orta Bizans dönemine tarihlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, kilisenin güneybatı köşesinde bulunan ve İsa'nın doğumunu tasvir eden bronz bir levha parçası ise 10. ile 13. yüzyıllar arasında tarihlendirilmektedir (Filduth, 2017, s. 40). Diğer bir kilise, Akropolis'in en yüksek noktasına inşa edilmiştir. Bu kilisenin duvar yapım tekniği, Akropolis'teki diğer kilisenin duvar yapım tekniğiyle aynıdır. Mevcut veriler, her iki kilisenin de 7. yüzyılda Akropolis'te bir yerleşim kurulduktan sonra inşa edilmiş olabileceğini ve bu kiliselerin Orta Bizans döneminden Geç Bizans dönemine kadar uzanan uzun bir tarihi bağlama yerleştirilebileceğini göstermektedir (Filduth, 2017 s. 40-41). Eski kent merkezinde, bu dönemlere ait kiliselerin inşasına dair kanıtlar bulunmaktadır. Kent merkezindeki en önemli ve

[11] Didyma/Hieron'da bulunan yazıt kalenin onarımıyla ilgili bilgiler içermektedir. Bunun yanı sıra Phokas ve Karantinos ailesinin bölgedeki varlıklarıyla ilgili bkz: (Raggia, 2007, s. 144-146).

prestijli yapı olan bazilikanın ilk evresi, 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Westphalen, 1998, s. 303). Kent bazilikası, kent tarihiyle paralel olarak uzun süreli kullanımıyla öne çıkmaktadır. Diğer kiliselerin aksine, bu kilisenin litürjik mimari plastik elemanlarının in situ olarak ele geçmesi, yapının hiç yağmalanmadığını ve oldukça iyi korunduğunu göstermektedir [12] (Filduth, 2017, s. 37). Bu durum, kilisenin uzun süreli kullanımına veya geç bir yenilemeye işaret etmektedir. Kentin tarihsel gelişimi göz önüne alındığında, bunun 11. ve 12. yüzyıllarda ya da sonrasında gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir[13](Filduth, 2017, s. 36-37). Kent bazilikası ölçeği ve uzun süreli kullanımı ile kentteki tüm kilise yapılarından ayrılmaktadır. 12. ve 13. yüzyıllarda eski Bouleuterionun bulunduğu alana bir şapel inşa edilmiş[14] ve Roma imparatorluk dönemine tarihlenen nişli küçük bir kamu yapısı da bu dönemde bir şapele dönüştürülmüştür (Filduth 2017, s. 52, 88). 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan arkeolojik veriler, bu döneme dair daha iyi bir anlayış sunmaktadır. Yüzey seramikleri, akropolün platosunda yoğun yerleşim faaliyetlerine işaret etmektedir. Mykale araştırması kapsamında, Lohmann ayrıca surların dışında kalan dağın batı sırtında uzanan geniş bir alan tespit etmiştir. Bu durum, surların dışındaki alanların da kullanıldığını göstermektedir; burada bulunan seramiklerin çoğunluğu 12. ve 13. yüzyıla tarihlenmektedir (Filduth, 2017, s. 87).

Yazılı kaynaklar, 12. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle birçok kentin el değiştirdiği veya harap olduğuna dair bilgiler sunmaktadır. Anna Komnena, Batı Anadolu kentlerinin oldukça harap durumda olduğunu aktarırken, imparatorun bölgeyi yeniden imar etme konusundaki kararlılığını da ifade etmektedir (Reinsch ve Kambylis, 2001, s. 337-338). Yine, 12. yüzyıl ortalarında Haçlı kaynakları Menderes Vadisi'nde Türklerin etkisini aktarmaktadır. Bu dönemde, Haçlıların gözünde Menderes Vadisi büyük ölçüde Türklerin hakimiyetinde görünmektedir. Odo Deul, Menderes Vadisi'ndeki Antioch adındaki kasabanın Türklerin elinde olduğunu ve kentin oldukça fakir durumda olduğunu belirtmektedir (Thonemann, 2011, s. 7-8). Savaşların yaşandığı kaotik ortamda Batı Anadolu, John Doukas tarafından muhtemelen 1097 yazı veya sonbaharında tek bir seferle yeniden ele geçirilmiştir. Smyrna'nın (17 Haziran 1097) yeniden alınmasının ardından John Doukas, güney yönünde ilerleyerek Efes'te Türk emiri Tangrıpermes ile muhtemelen Cayster veya Menderes Vadisi'ndeki başka bir şehrin emiri olan Marakes'in birleşik kuvvetlerini ve adları belirtilmeyen diğer beylerin güçlerini yenilgiye uğratmıştır. Türkler, Menderes Vadisi üzerinden Frigya'nın dağlık bölgelerine geri çekilmiştir (Ragia, 2007, s. 140). Bölgedeki Türk yöneticilerden Priene'nin geri alınma girişimlerine ilişkin kayıtlara rastlanmamaktadır. Yazılı kaynakların yanı sıra, Priene'nin bu dönemde Anna Komnena'nın belirttiği harabe kentler gibi tahribata uğradığına dair veriler de bulunmamaktadır. Aşağı Menderes Vadisi ve Sampson Episkepsisinin gücü ile kentsel sürekliliğinin arkasındaki faktörler neler olabilir? Önemli bir tarım merkezi olan Menderes Vadisi, imparatorluk ve yerel toprak sahipleri için oldukça önemli bir pozisyonda olmalıdır.

[12] Hierapolis'te agoranın doğusunda yer alan bir Bizans kilisesi 11. yüzyıla tarihlenmektedir. 1071 sonrasında bölgeye Türklerin gelişiyle kilise tahrip edilmiş ve terk edilmiştir (Arthur, 2006, s. 124).

[13] Kilisenin ilk inşaat aşaması 5. Yüzyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Yapının sütunlu bazilika olarak yeniden inşası muhtemelen büyük bir zaman farkıyla gerçekleşmemiştir ve bu nedenle büyük olasılıkla 5. Yüzyılın sonları veya 6. Yüzyılın başlarına tarihlendirilmelidir. Yapının payeli bir bazilikaya dönüşümünün tarihine dairse çok az belirti bulunmaktadır. Benzer şekilde, daha payeli bazilikaların yeniden inşa örnekleri, hem 6. Yüzyılın ortalarından hem de orta Bizans döneminden bilinmektedir (Filduth, 2017, s. 36; Westphalen, 1998, s. 302-303).

[14] Wiegand tarafından belgelendirilerek kaldırılan şapel günümüze ulaşamamıştır. Wiegand, Bouleuterion üzerindeki şapeli erken döneme tarihlendirmektedir (Wiegand ve Schrader, 1904, s. 486). Filduth daha geç bir döneme 12.-13. Yüzyıla tarihlendirilmesinin daha olası olduğunu düşünmektedir.

Nitekim 12. yüzyılda bölgeden Konya sultanlığına tahıl ihraç edildiği de bilinmektedir. Bu kapsamda Menderes Vadisinde Türkler ve yerel halk arasında bazı antlaşmaların varlığı da bilinmektedir. Menderes Vadisinde 13. yüzyılda Tripolis kenti sakinleriyle Türkler arasında karşılıklı alışverişlerin olduğu bilinmektedir. Kış aylarında Aşağı Menderes Vadisinde büyük ölçüde göçebe Türkler hakimken yamaçlarda Meander ad Antioch örneğinde olduğu gibi surlarla çevrili Bizans yerleşimleri hayatta kalmıştır. Odo'nun anlatımının aksine bu kasabaların Türk göçebe topluluklarıyla ilişkileri düşmanca olmayıp karşılıklı bir etkileşim içerisindedir. Yaz mevsimlerinde Türkler, yeniden dağlık alanlara dönmekte ve Meander ad Antioch'taki Bizanslılar tarımsal üretimlerine devam etmekteydi (Thonemann, 2011, s. 15). Bu kapsamda bu yerel mülk sahiplerinin toprakları üretim merkezi olarak oldukça önemli olmalıdır. Nitekim, bu yerel toprak sahipleriyle ilişkilendirilen konutlar da mevcuttur. 13. Yüzyılın ilk yarısı, Küçük Asya'nın batısındaki ova vadilerinde büyük bir tahkimat çağıydı. Menderes Vadisi'nin güney kanadında, Geç Osmanlı Dönemi'ne ait iki büyük müstahkem konut bulunmaktadır: Latmos Dağı'nın kuzeyinde, günümüz Koçarlı yakınlarındaki Cincin'de yer alan Cihanoğlu Kalesi ve Harpasos Nehri Vadisi'nin ağzındaki Arpaz'da bulunan Beyler Konağı (Beylerin Malikanesi). Her iki kompleksin de ilk evrelinin 13. yüzyıla tarihlenen hanedan konutlarının ayakta kalan kısımlarını içerdiği öne sürülmektedir (Arel, 1999, s. 257-64). Bu bağlamda bu müstahkem merkezlerin konumu, muhtemelen yerel seçkinlerin 13. Yüzyılda açıkça daimî bir Türk tehdidi karşısında daha sürdürülebilir bir yerleşim coğrafyası yaratma çabası olarak değerlendirilebilir (Thonemann, 2011, s. 277).

Sampson Episkepsisi, özellikle yukarıda belirtilen toprak sahiplerinin güçlü konumları nedeniyle oldukça önemli bir pozisyona sahip olmuştur. Bu toprak sahipleri hem kendi mülklerinin korunmasında hem de Sampson Episkepsisi'nin merkezi olan Priene'nin sürekliliğinde büyük bir rol üstlenmiş olmalıdır. 12. yüzyılın ilk yarısında büyük ve özerk bir bölge olan Sampson Episkepsisinin önde gelen soyluları, Bizans İmparatorluğu'nun hiyerarşisinde yüksek pozisyonları işgal ettikleri için bu inşa çalışmalarının finansmanına önemli katkılarda bulunmuş olmalıdırlar. Bu durum, Müller-Weiner'in öne sürdüğünün aksine, imparatorluk hükümetinden ziyade yerel aristokratların desteğiyle gerçekleşmiş olmalıdır (Filduth, 2017, s. 84). Doğrudan bir kanıt olmamakla birlikte, bölgedeki kilise yapıları, inşa faaliyetleri ve arkeolojik veriler, tarihi kaynaklarla örtüştüğünde, Sampson Episkepsisi ve çevresindeki Mykale manastırlarının belirli bir canlı merkez olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, yerel toprak sahiplerinin güçlü konumlarının etkili olma ihtimalini artırmaktadır. Özellikle, Priene'nin 14. yüzyıla kadar uzanan uzun tarihi, toprak sahibi ailelerin onarım ve inşa faaliyetlerinde, ayrıca kentsel süreklilikte önemli bir rol oynamış olabileceğini göstermektedir. Nitekim Didyma/Hieron'daki yazıt, bölgedeki onarım ve inşa işlerinde yöneticilerin etkisini ortaya koymaktadır. Bu güçlü yerel aristokratların, sahip oldukları konumlarıyla bölge üzerindeki etkilerini kullanmış olmaları muhtemeldir.

Sonuç

Sonuç olarak, Sampson Episkepsisi, 12. ve 13. Yüzyıllar boyunca güçlü aristokrat ailelerin yönetiminde varlığını sürdürmüş ve bu ailelerin etkisiyle, bölgedeki inşa ve onarım faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Priene'de yeni surların inşası ve onarımı, Mykale Dağı'nda kurulan ve gelişen manastırlar ile toprak sahibi ailelere ait konutlar, bölgede canlı ve yerleşik bir nüfusun varlığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, episkepsisin merkezi olan Priene'nin küçülen kent alanı genişlemiş ve eski kent merkezi, kilise ve konut yapılarıyla yeniden işlev kazanmıştır. Türkler, Anadolu'ya geldikten kısa bir süre sonra Batı Anadolu kıyılarına kadar ulaşmışlardır. Yazılı kaynaklar, bu dönemde Batı Anadolu kentlerinin harabe hâline geldiğini ve Türklerin bölge üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. Priene ve çevresindeki inşa faaliyetleri ile kentin durumu, bölgedeki diğer kentlere kıyasla farklı bir manzara sunmaktadır.

Priene ve çevresi, bu tahribattan etkilenmemiştir. Bu bağlamda, güçlü toprak sahipleri, kendi bölgelerinin istikrarı ve savunmasında önemli bir rol oynamış olmalıdır. Bölgedeki kentlerin el değiştirmeye başladığı bir ortamda, güvenli sayılabilecek Sampson Episkepsisi, bölge nüfusu için bir sığınak hâline gelmiş olabilir. Bu kapsamda, Priene'ye yönelik bir nüfus hareketi olasılığı göz ardı edilemez. Sampson Episkepsisinin güçlü toprak sahiplerinin kendi mülklerinde, bölgedeki kaotik ortamın aksine, daha güvenli ve istikrarlı bir düzen sağladıkları anlaşılmaktadır. Sampson Episkepsisi ve çevresindeki yapılar ve inşa faaliyetleri, yerel aristokrasinin varlığının ve etkisinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirmelidir. Toprak sahibi yöneticiler, inşa çalışmalarının finansmanına önemli katkılarda bulunmuş olmalıdırlar. Bu aristokratlar hem kentsel gelişimi desteklemiş hem de bölgenin sosyoekonomik dinamiklerini şekillendirmiştir.

Kaynakça

Angold, M. (1975). *A Byzantine government in exile: Government and society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261).* London: Oxford University Press.

Arel, A. (1999). Une famille de notables de la région d'Aydın: les Cihanoğlu et l'architecture. *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu,* 8, 239-274.

Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk döneminde Hierapolis.* İstanbul: Ege Yayınları.

Baykaral Tok, E. (2004). Mykale (Samson) dağında Çınarlı Kilise adını verdiğimiz bir manastır kilisesi. *Sanat Tarihi Dergisi,* 13 (2), 1-18.

Carile, A. (1965). Partitio terrarium imperii Romanie. *Studi Veneziani,* 7, 125-305.

Cheynet, C. J. (1990). *Pouvoir et contestations a` Byzance.* Paris: Publications de la Sorbonne.

Filduth, J. (2017). *Das Byzantinische Priene stadt und umland.* Berlin : Dr Ludwig Reichert.

Foss, C. (1977). Archeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia. *American Journal of Archeology,* 81, 469-486.

Hoffmann, J. (1974). *Rudimente von terrtorialstaaten im Byzantinischen reich (1071-1210) unterschungen über unabhängigkeitsbestrebungen und ihr verhältnis zu kaiser und reich Miscellanea Byzantiner Monacensia* 17. Köln: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität.

Kahzdan, A. (1991). *The Oxford dictionary of Byzantium.* New York: Oxford University Press.

Knackfuss, H. (1941). *Didyma die baubeschreibung in deri banden von H. Knackfuss I. textband.* Berlin: Gebr. Mann Verlag.

Laurent, V. (1972). Arete Doukiana, la Kralaina. femme du pretending hongois Boris et mere des Kalamanoi mediatises. *Byzantinische Zeitschrift,* 65, 35-39.

Lohmann, H. (2007). Forschungen und ausgrabungen in der Mykale 2001-2006. *Istanbuler Miteilugen,* 57, 5-178.

Müller, J., Miklosich, F. (1871). *Acta et diplomata Graeca medii devi sacra et profana IV. Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orintes I.* Wien: Vindobonea.

Müller Weiner, W. (1961). Mittelalterliche befestigungen im südlichen Joinen. *Istanbuler Mitteilugen,* 11, 5-122.

Macrides, R. (2007). *George Akropolites. The history introduction, translation and commentary.* Oxford: Oxford Studies in Byzantium.

Niewöhner, P. (2007). Hagios Antonios eine reiche mittelbyzantinische stiftung. *Istanbuler Mitteilugen,* 57, 125-129.

Nystazopoulou Pelekidou, M. (1980). *Engrapha Patmu II Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου II. Δημόσιων Λειτουργών.* Athen: Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Orgels, P. (1935). Sabas Asidenos, dynaste de Sampson. *Byzantion,* 10, 67-80.

Polemis, D. I. (1968). *The Doukai a contribution to Byzantine prosopography.* London: University of London Historical Studies.

Raggia, E. (2007). The inscription of Didyma (Hieron) and the families of Phokas and Karantinos in Western Asia Minor (12th-13th C.). *Byzantinische Zeitschrift*, 100, 133-146.

Ragia, E. (2008). *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικόκέντρο στη δυτική Μικρά Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου.* Thessaloniki: Ηρόδοτος.

Reinsch, D., Kambylis, A. (2001). *Annea Comnenae Alexias: Pars prior: Prolegomena et textus. Pars altera: Indices.* Berlin, Boston: De Gruyter.

Thonemann, P. (2011). *The Maeander Valley a historical geography from Antiquity to Byzantium.* New York: Cambridge University Press.

Vronouse, E. L. (1980). *Enagrapha Patmu I Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου 1. Αυτοκρατορικά .* Athen: Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Westphalen, S. (1998). Die basilika von Priene architektur und liturgische ausstattung. *Istanbuler Mitteilugen*, 48, 279-340.

Wiegand, T., Schrader, H. (1904). *Priene ergebnisse der ausgrabungen und unterschungen in den jahren 1895-1898.* Berlin: Georg Reimer.

Wilson, N., Darrouzes, J. (1968). Reste du cartulaire de Hiera-Xerochoraphion. *Revue des Etudes Byzantines*, 26, 5-47.

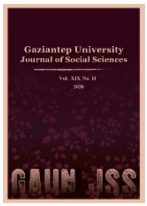

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1551340*

Başlangıçtan 1856'ya Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Egemenliğinin Tartışılmaya Açılması

The Ottoman-British Struggle for Influence in the Persian Gulf from the Beginning to 1856 and the Disputation of Ottoman Sovereignty

Nurcan YURDAKUL[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4223-787X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 16 Eylül 2024
Kabul tarihi: 11 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Basra Körfezi,
19. yüzyıl,
Nüfuz mücadelesi,
İngiltere,
Osmanlı İmparatorluğu.

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başladığı 16. yüzyılın sonundan 1856'ya kadar olan dönemde Basra Körfezi ve çevresindeki Osmanlı-İngiliz tanışıklığı, nüfuz çatışması ve güç rekabeti konuyla ilgili literatüre ek olarak Osmanlı ve İngiliz arşivlerinden belgeler ışığında etüt edilmektedir. Bu amaçla Basra Körfezi ve çevresinin tarihsel olarak hem Osmanlı hem de Britanya İmparatorluğu için neden önemli olduğu her iki devletin bölge ve çevresine yönelik tarihsel ve ticari öncelikleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Basra Körfezi Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Beylerbeyliği ve Bağdat Eyaleti'nin doğal bir parçası iken İngiltere için bu bölge Hindistan ve Güney Asya kolonilerinin "emperyal sınırları" olarak görülür. Osmanlı'nın egemenlik haklarının bölgedeki koruyucusu Bağdat ve Basra'daki valileri iken İngiliz politikalarının uygulayıcısı ve savunucusu da İngiliz konsoloslarıdır. Bu sebeplerle bu çalışmada müracaat edilen arşiv vesikaları ilgili valilerin ve konsolosların kendi devletleri ile olan yazışmalarıdır. Her iki devletin bölgeye olan ilgileri ve bölgedeki karşılaşmaları 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olsa da bu devletlerin müttefik olduğu dönemlerde dahil olmak üzere karşı karşıya gelişleri 1798'den itibaren Napolyon'un Mısır Seferi sonrasında başlar ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eder. Körfezde Osmanlı Devleti artan İngiliz nüfuzuna karşı merkezileştirmeyi amaçlayan reformlar ve idari düzenlemelerle bölgeye müdahil olur. İngiltere ise ağırlıklı olarak Arap şeyhlikleri ve kabilelerini ve hatta gayrimüslim unsurları himaye ederek nüfuz kurma yoluna gider. İki devlet arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar, İngiltere'nin Osmanlı tebaasından sayılan Arap şeyhleri ve kabileleri mensupları ile doğrudan ilişki kurması ve Osmanlı egemenlik haklarını ihlal etmesi çerçevesine yoğunlaşır. Nitekim iki devletin ilgili çatışmasından istifade eden de bu şeyhlikler olur ve bu süreç onların özerkleşmesine ve bağımsızlığa giden yollarını açar.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: September 16, 2024
Accepted: March 11, 2025

Keywords:
The Persian Gulf,
19th century,
Struggle for influence,
Britain,
The Ottoman Empire.

ABSTRACT

This article explores the Ottoman-British power struggle for developing influence in the Persian Gulf and its surrounding areas from the first encounters of both empires until 1856. It draws upon documents from both Ottoman and British archives, as well as relevant literature, to examine why this region was of strategic importance to both empires. The Persian Gulf was part of the Ottoman Empire's Basra Beylerbeylik and Baghdad Province, while the British viewed it as imperial borders of their Indian and South Asian colonies. The Ottoman actors were the governors of Baghdad and Basra protected the empire's sovereign rights in the region, while British actors were the consuls represented and defended British interests and applied British policies in the region. Although the two empires' encounters in the region began in the late 16th century, significant confrontations started after Napoleon's Egyptian expedition in 1798 and continued until World War I. To counter rising British influence in the Gulf, the Ottoman Empire implemented reforms and administrative and legislative centralization policies. Meanwhile, Britain sought to extend its influence by supporting local Arab sheikhdoms, tribes, and even non-Muslim groups. Conflicts between the two powers centered on Britain's direct relations with Arab sheikhs, who were considered Ottoman subjects, which the Ottomans saw as violations of their sovereignty. These Arab sheikhdoms, however, leveraged the rivalry between the two empires to gain greater autonomy, setting the stage for their eventual independence.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: nozkaplan@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the Ottoman and British Empires' interests in the Persian Gulf starting from the new encounters up to 1856, highlighting why the region became a focal point for both powers. It draws on archival sources, as well as relevant literature. The study's timeline ends in 1856, as the introduction of the telegraph led to a vast increase in archival documents. Additionally, as a result of new inventions; new factors such as telegraph and railway projects, the construction of the Suez Canal in 1869, brought new dynamics to the region, requiring further specialized study.
The British interest in the region were mostly trade related. However, these interests shifted to political concerns after Napoleon's invasion of Egypt in 1798, leading to the establishment of a British political consulate in Ottoman Baghdad Province to expand its influence. The Ottoman authorities, however, closely monitored and attempted to limit these activities since the very beginning. The confrontation between the two empires in the Gulf began in the early 19th century but was often concealed due to alliances, such as Britain's support for the Ottoman Empire's territorial integrity and their cooperation during the Crimean War (1854–1856). The Persian Gulf's strategic significance made it a focal point for both Ottoman-British relations and broader international political crises. Starting from the late 18th century, the Anglo-French rivalry, followed by Anglo-Russian competition after the 1828 Ottoman-Russian War, impacted the region. By the late 19th century, Germany, having recently unified, became the new actor in the struggle for influence in the Gulf, leading up to World War I.
The Persian Gulf, due to its strategic location, has historically been a center of struggle for both local actors and states. However, its significance, particularly that of the city of Basra, became more pronounced with the rise of Islam when huge regions like Ahvaz, Sijistan, Azerbaijan, and Khorasan were placed under governance of Basra. Glubb introduces the concept of the "Arabian Corridor" to highlight the Persian Gulf's significance in world history. This corridor is bordered by the Persian Gulf to the east, the Red Sea to the west, the Gulf of Aden to the south, and the Indian Ocean to the southeast. This vital trade route has maintained its relevance since ancient times, connecting regions and facilitating global commerce.
Given this strategic importance, it was inevitable that the Ottoman Empire, with its boundaries encompassing the Persian Gulf and Red Sea, and the British Empire, with its global reach described as "the empire on which the sun never sets," would have conflicting interests in the region. There is a clear linear relationship between the initial political interactions between the Ottoman and British Empires and Britain's growing share of world trade. Rothman explores how the British rise in global trade and the erosion of the Ottomans' perceived invincibility among Europeans were linked to the 1571 Battle of Lepanto. Following Lepanto, Venice, previously the dominant European power in the Mediterranean, not only lost its preeminence but also had to cede a portion of global trade to Northern European maritime powers like Britain and the Netherlands.
Eventually, Britain engaged in a struggle with Portugal and Spain for control over trade in the Far East. By the end of the 16th century, Britain had successfully navigated the competition among European naval powers around the Arabian Corridor and in the Indian Ocean. The British East India Company (EIC) emerged as a significant player in the region, acting as a representation of British political power. The EIC was involved in a wide range of issues, from commercial activities to matters concerning local subjects. The political stability established by the Ottoman Empire in the Gulf through the Baghdad Province effectively prevented international powers from engaging in armed conflicts in the region, unlike in previous centuries. Instead, these powers sought to address their issues through diplomatic initiatives in Baghdad. During the 18th Century there was notable competition between the British and French to build and enhance relations with the Baghdad governors to secure commercial privileges in the Gulf. Until 1764, the EIC made efforts to establish contact with the Baghdad Governor to address their concerns in the Gulf. That year, British ambassador in Istanbul, Henry Grenville, succeeded in obtaining a Consular Certificate from the Ottoman authorities for the British representative in Basra, granting legal status to the British presence there.
Although Napoleon's Egyptian expedition in 1798 was an attack on Ottoman territory, it was strategically viewed as an assault on the route to India. During this period the Ottoman Empire and Britain collaborated to expel Napoleon's armies from Egypt, Syria, and the Eastern Mediterranean. Fallowing the 1798 expedition the struggle for influence between the two empires in the Persian Gulf began to emerge. Following the defeat of Napoleon's threat, the Wahhabi uprising and the rise in piracy activities prompted both the Ottoman and British states to reassess their policies toward the Persian Gulf. During this period, Britain adopted several measures to strengthen its influence in the region. This included maintaining a military presence in the Gulf, fostering relationships with Arab and pirate tribes, and extending protection to non-Muslim and Shiite minorities. These actions, which contravened the international laws of the time and the agreements between the two empires, were seen as interference in its internal affairs.
In response to the Wahhabi uprising and other provincial disturbances, the Ottoman Empire not only employed military measures but also implemented administrative reforms aimed at re-centralizing its authority. As the Ottomans sought to consolidate their power and strengthen their administrative control in the region, they encountered resistance from the British. This tension manifested in disputes between Ottoman governors and British consuls. The winners of the struggle and competition between the Ottomans and the British, summarized in this article, in the Persian Gulf from the end of the 18th century onwards were the Arab sheikhdoms and tribes who took advantage of this process and paved the way for autonomy and statehood.

Giriş

İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik 19. yüzyılın başına kadar süren ticari ilgisi, 1798'de Bonaparte'ın Mısır'ı işgalinden itibaren siyasi bir ilgiye dönüşür ve siyasi konsolosluk ihdas etmek üzerinden de yerini nüfuz oluşturma faaliyetlerine bırakmıştır. Ancak bu siyasi etkinlik ve nüfuz oluşturma çalışmaları Osmanlı otoriteleri tarafından en başından itibaren gözlemlenmiş ve sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple körfezde bu iki imparatorluğun karşı karşıya gelişleri 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlar; iki devlet arasında kurulan ittifaklar, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleme siyaseti ve 1854-1856 Kırım Savaşı sırasındaki müttefiklik gibi nedenler bu çatışmaların örtülü kalmasına sebep olur. Diğer taraftan Basra Körfezi stratejik önemi sebebiyle hem Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin hem de uluslararası siyasi krizler ve politik dengelerdeki değişimlerin yansımalarına sahne olur. Nitekim 18. yüzyılın sonundan 1808'e kadar İngiliz-Fransız ve özellikle 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da İngiliz-Rus nüfuz mücadeleleri, Basra Körfezi'ni doğrudan etkiler (Nieuwenhuis, 1981, s. 82). Yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşı'na doğru ise bu mücadeledeki değişen aktör birliğini yeni tamamlamış Almanya olur.

Basra Körfezi'nde yaşanan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesi çok çeşitli araştırmalara konu olsa da bu çalışmada amaçlandığı üzere bölgede Osmanlı egemenlik haklarının varlığını konu edinen ve bu konuyu literatürden başka hem Osmanlı hem de İngiliz arşiv kaynaklarını birlikte ele alarak etüt eden çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Anscombe'un *The Persian Gulf* adlı kitap için yazdığı ve Osmanlı hâkimiyeti dönemindeki Basra Körfezi'ni ele aldığı makalesi hem Osmanlı hem İngiliz arşiv belgeleri ışığında yazılmış bu alandaki en kapsamlı çalışmalardan biridir. Farah'ın Basra Körfezi'nde doğrudan Osmanlı-İngiliz çatışmasını ele alan ve hem İngiliz hem Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanan çalışması ise genelde 19. yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelere yöneliktir (Farah, 2003, s. 117-132). Her iki devletin arşivlerinden yararlanılan Yurdakul'un çalışması ise Basra ve Bağdat'taki İngiliz konsolosluk faaliyetlerini genel olarak değerlendirip hassaten Basra Körfezine yoğunlaşmamıştır (Yurdakul, 2024). Basra Körfezi hakkındaki diğer çalışmalar ise daha çok enerji (Okumuş, 2023, s. 321-332) siyasi güç dengeleri (Acar, 2022), ve güvenlik gibi güncel meseleler (Çavuşoğlu, 2023; Oktav, 2022; Özev, 2017; Örmeci, 2024) hakkındadır.

Bu çalışmada ise İngilizlerin bölgede görünür olmaya başladıkları 16. yüzyılın sonundan 1856 tarihine kadar Osmanlı ve Britanya İmparatorluklarının bölgeye yönelik ilgileri ele alınmakta, hangi sebeplerle her iki imparatorluk için körfezin ilgi odağı olduğu özetlenmekte, neden ve nasıl karşı karşıya geldikleri genel bir çerçeve içinde değerlendirilmektedir. 1856'dan Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç ise sadece literatür ışığında özetlenmektedir. Çalışmanın kaynakları konuya ilişkin literatürden başka her iki imparatorluğun bölgedeki temsilcileri olan Osmanlı valileri ve İngiliz konsoloslarının yazışmalarını içeren arşiv kaynaklarından oluşmaktadır. Söz konusu arşiv belgelerinin sayısı 1856 yılından itibaren telgrafın kullanılmaya başlaması (Shahvar, 2002, s. 169-172) nedeniyle çok yüksek sayıya ulaştığı için çalışmanın zaman dilimi bu tarihle sınırlandırılır. Ayrıca 1856'dan sonra bölgenin telgraf ve demiryolu imtiyazları gibi sebeplerle yeni ilgi ve çıkar odakları tarafından hedef alınması, 1869'dan itibaren Süveyş Kanalı'nın inşası ve hemen arkasından Almanya'nın yeni bir siyasi aktör olarak dünya sahnesine çıkması; Basra Körfezi'ne yönelik hem konuları çeşitlendirmekte hem her bir konunun derinlemesine çalışılmasını gerektirmektedir.

Basra Körfezi'nin Dünya Ticaret ve Siyasi Tarihindeki Önemi

Basra Körfezi konumu nedeniyle ilk çağlardan beri bölgedeki meskûn devletlerle beraber komşu ve uzak devletlerin askeri ve siyasi mücadelelerine sahne olan bir coğrafya ola

gelmiştir. Suriye çölleri, Fırat Vadisi ve Bağdat üzerinden Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşılan bu güzergâh Büyük İskender'in de kullandığı güzergâhtır (Kelly, 1968, s. 63). Ancak hem Basra şehrinin hem de körfezin önemi İslamiyet'le birlikte belirginlik kazanır. Hz. Ömer'den itibaren Ahvaz, Sicistan, Azerbaycan ve Horasan'ın idaresinin Basra Valiliği'ne bağlanması ve Emeviler devrinde Halife Abdülmelik'in İran ve Irak'ı Basra şehrinden idare etmesi jeo-stratejik olarak körfezin önemini daha da artırmıştır (Halaçoğlu, 2011, s. 351-369).

Glubb, (Glubb, 1959, s. 19-20) Basra Körfezi'nin dünya tarihi için neden önemli olduğunu izah etmek için "Arap koridoru" kavramını kullanır. Arap koridorunun sınırları doğuda Basra Körfezi, batıda Kızıl Deniz, güneyde Aden Körfezi ve güneydoğuda Hint Okyanusu'ndan oluşmaktadır (Glubb, 1971, s. 160-178; Childe, 1971, s. 160-178; Hrozny, 1951, s. 158; Jackson, 1955, s. 299). Güney Asya'da üretilen mallarla Akdeniz havzasında üretilen malların iklim ve coğrafya gibi şartlar nedeniyle farklı olmaları ve ticaretin ancak bu koridorun kullanımıyla mümkün olması Arap koridorunun ilk çağlardan beri süren stratejik önemini gösterir. Güney yarımküre ile Kuzey yarımkürenin mallarının el değişiminden başka milattan önce Anadolu ve Hindistan arasında var olan ilişkiler ve Hint kültürünün Fırat-Dicle, Nil boyu ve Girit kültürleriyle ilişkisi dahi bu koridor üzerinden gerçekleşir (Childe, 1971, s.160-178; Hrozny, 1951, s.158; Glubb, 1954, s. 20-23).

Arap koridoruna yönelik siyasi ve askeri mücadelenin tarihi de ticaret tarihi kapsamı gibi oldukça eskidir. Milattan önce 27 yılında Roma İmparatorluğu bölge ticaretini kendi kontrolüne almak için Kızıldeniz'deki askeri girişiminden ağır bir başarısızlıkla çıkmıştı. Bu girişimden sonra Batılı güçler askeri çabalar yerine bölge ticaretinden pay alabilmek için yerel aktörlerle ikili ilişkiler geliştirme ve bölgede antrepolar oluşturma yoluna gitmişlerdi (Jackson, 1955, s. 299).

Basra Körfezi ve Britanya İmparatorluğu

Peterson, *emperyal sınırlar* kavramı ile Basra Körfezi'ni İngiltere için özellikle Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybettikten sonra önemi artan (Perry, 2003, s. 2) Hindistan sömürgesinin sınırı kapsamında ele alır (Peterson, 2009, s. 277). Emperyal sınırlar yaklaşımı hem Osmanlı hem İran'a İngiltere'nin komşu olması anlamını taşır. Kelly, Basra Körfezi'ndeki Avrupalı güçlerle bölge güçlerinin Abbasi Hilafeti'nden günümüze kadar süren ilişkilerini konu eder. 16. yüzyılda Portekiz ve 17. ve 18. yüzyılda ise İngiliz varlığını sadece deniz gücü olmaları ile sınırlandırır. 19. yüzyıla kadar ticaretin İngilizler açısından bölgede bulunmanın temel amaç olduğuna dair tezini güçlendirmek için 1600'de kurulmuş olan Doğu Hindistan Şirketi'ni (DHŞ) ve bu şirketin gücünü delil olarak gösterir (Kelly, 1968, s. 278).

İngiltere için Basra Körfezi'nin önemi 19. yüzyılda siyasi sebeplerden başka coğrafi nedenlerle de artmıştır. 1818'den itibaren buharlı gemiler Ümit Burnu hattında kullanılmaya başlansa da buharlıların yakıt ihtiyacının yüksekliği, yakıtın bu gemilerde taşınması durumunda ticari ürünlere ayrılan yerin azalması, buharlıların sıkça kısa mesafelerde durmasını ve yakıt yenilemesini gerektiriyordu. Ayrıca Hindistan -Londra irtibatındaki posta ulaşımı için de uzunluğu sebebiyle Ümit Burnu hattı kullanışsızdı. Bu sebepledir ki Hindistan'a ulaşımda Akdeniz üzerinden kullanılabilecek daha kısa yolların önemi artmaya devam etmiştir (Kütükoğlu, 1974, s. 75-76). Buharlı ulaşımındaki liman ihtiyacının önemi ise 1784'ten beri İngiliz tüccarlarınca İngiliz siyasilerinin gündemine getirilmekte İngiliz politikacılarına Basra Körfezi'nin ve buradaki limanların önemi hatırlatılmaktaydı (Bailey, 1940, s. 453-454).

Klasik Dönemde Basra Körfezi ve Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ndeki siyasi varlığı, belli aralıklarla sekteye uğramış, Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi'nden sonra otuz sene sonra1546'da Basra

Beylerbeyliği'nin kurulması ile başlamış (Özbaran, 1971, s. 51-57) ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Körfezdeki Osmanlı etkinliği 1696'da İran'ın Bağdat'ı işgali ile kesintiye uğramış ancak Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra Valiliği ile siyasi yapı yeniden kurularak Bağdat Vilayeti ve bu vilayetin doğal uzantısı sayılan körfezde Osmanlı siyasi varlığı yeniden tesis edilebilmiştir (Halaçoğlu, 2011, s. 437).

Anscombe, modern tarihçilerin Basra Körfezi'nin gelişimi ve tarihindeki Osmanlı etkisini hafife alma (Fattah, 1997) ve bazen da yok sayma eğiliminde olmalarını eleştirir. Modern tarihçilerin bu eğilimini Anscombe, galip devlet mensubu tarihçilerin tarihe diledikleri şekli verme zannı ve eserlerinde sadece Londra'da kolayca eriştikleri İngiliz arşiv belgelerinden yararlanma gibi sebeplerle açıklar. Ona göre, İngiliz arşiv belgeleri genellikle İngiliz tüccar ve devlet adamlarının davranış ve varsayımlarını içermeleri ve Osmanlı bakış açısını temsil etmeme ihtimalleri nedeniyle Basra Körfezi'nde Osmanlı siyasi varlığının gerçekte ne olduğunu yansıtmayabilirler (Anscombe, 2009, s. 261). Örneğin Kelly ve Peterson'ın 19. yüzyıla kadar İngilizlerin bölgede sadece Portekizliler ve Fransızlarla mücadele ettiklerinden bahsetmesi ve Osmanlı varlığını yok sayması gerçekliği yansıtmaktan oldukça uzaktır. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki varlığının anlaşılmasına Orhonlu, (Orhonlu, 1974) Mughul (Mughul, 1974, s. 22-24), Al-Bustani (Al-Bustani, 1979) ve Özbaran'ın (Özbaran, 2004) araştırmaları ışık tutarak Kelly ve Peterson'ın tezlerinin tartışılmasını mümkün kılar.

Osmanlı Devleti için Arap koridorunun ve dolayısıyla Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin önemi ticaret yollarının kontrolünden ibaret değildi. Safavi Devleti'nin coğrafi olarak, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Müslüman Türkleri ve Hindistan Müslümanları ile karasal temasını engelleyen, bir blok gibi konumlanması körfezin Osmanlı açısından önemini artıran bir diğer sebep olmuştur (Orhonlu, 1974, s. 5). Kanuni Sultan Süleyman'ın *Halife-i Ruyi Zemin* unvanını (Buzpınar, 2004) taşımaya başlaması Uzak Doğu ve Hindistan Müslümanları için hac yollarının emniyet ve açık tutma hak ve sorumluluğunu Osmanlı padişahlarına vermiştir (Bilge, 2011, s. 114-117). Bu hak ve sorumluluğun Osmanlı sultanlarının siyasi ve hukuki meşruiyet kaynaklarından biri olması da (Findley, 1980, s. 37) Basra Körfezi'nde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri etkinliğini gerektirmiştir, denilebilir.

Mughul, Kanuni Sultan Süleyman'ın Portekizlilerin bölgede tutunma çabalarını bertaraf etmek için gösterdiği çabanın neden ve nasıl akim kaldığına netlik kazandırır. Ona göre Kanuni'nin Hindistan'a fetih ve yerleşme amacıyla sefer düzenlemesi ve bu amacın Babür Şahı tarafından anlaşılmış olması Babür Şahlığı'nın Osmanlı desteğine şüphe ile bakmasına neden olmuştur. Bu da Avrupalı deniz güçlerine karşı iki imparatorluk arasında muhtemel bir iş birliğini imkânsız kılmıştır (Mughul, 1974, s. 22-24). İngiltere Basra Körfezi'nde görünürlük kazanana kadar kronolojik olarak Osmanlılar önce Portekizlilerle (Özbaran, 2004, s. 107) devamında İspanyollarla kendi hükümranlık haklarını korumak için mücadele etmişlerdir. Bu mücadele sayesinde Osmanlı Devleti Yakın Doğudaki toprakları ile Hindistan bağlantısının korunmasını temin etmiştir (Mughul, 1974, s. 23).

Babür Şahlığı'nın yukarıda sözü edilen Kanuni'nin ilgili niyetini anlamış olması nedeniyle Osmanlı Devleti, Portekizlilere karşı Hindistan Müslümanlarına desteğini önceleri Mısır Beylerbeyliği kanalıyla temin etmiştir (Mughul, 1974, s. 128-131). Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bu diplomatik hassasiyet Kelly, Fattah ve Peterson gibi tarihçilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki rolünü görmezden gelmeleri üzerinde etkili olmuştur, denilebilir. Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle girdiği bu mücadeleyi Osmanlı'nın kaybetmesi bölgeye sevk ettiği denizciler arasında yeterince *iyi eğitilmiş denizci asker* sayısındaki yetersizlik (Özbaran, 2004, s. 176-277) ve seferlerin başına Turgut Reis veya Hayreddin Reis gibi devrin büyük amirallerinden biri yerine Süleyman Paşa'nın getirilmesi gibi sebeplerle açıklanır. (Mughul,

1974, s. 166) 1546 senesinden itibaren ise Osmanlılar, Basra Körfezi'nde Katif ve Lahsa gibi yerlerde hakimiyet tesis ederek Arap koridorunun doğu blokundaki varlıklarını tahkim etmişlerdir. (Kızılkaya, 2013, s. 294)

İngiltere'nin Körfez'de Gücünün Tecessüm Etmesi ve Bölgede İki İmparatorluğun Karşı Karşıya Gelmesi

Osmanlı ve İngiliz devletlerinin Basra Körfezi'nde karşı karşıya gelmelerinden önceki ilk siyasi temasları ile İngiltere'nin dünya ticaretinden pay almaya başlaması arasında doğrusal bir ilişkiden söz edilebilir. Rothman, İngilizlerin dünya ticaretindeki etkinliğinin artması ile 1571 İnebahtı yenilgisinden sonra Avrupalıların gözünde Osmanlıların yenilmezliği algısının sekteye uğraması arasındaki ilişkiyi tartışır. Buna göre İnebahtı'nın ardından Venedik, Akdeniz'deki tek baskın Avrupa gücü olma vasfını kaybetmekten başka İngilizler ve Hollandalılar gibi Kuzey Avrupalı denizci güçleri ile dünya ticaretindeki payını da paylaşmak zorunda kalmıştır (Rothman, 2013, s. 40-45).

İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in İstanbul'a gönderdiği temsilcisi William Harbourne'un (1584-1585) 1570'lerdeki girişimleri sonucunda 1580'de İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Ticaret ve Dostluk antlaşmasının imzasıyla resmi ilişkiler kurulmuştur (Kurat, 1953. s. 40-42). 1570'lerde İngiliz tüccarlar, Papa'nın Hristiyan devletlerin İran'la savaş hâlinde olan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş malzemesi satması yasağını delmişler ve kaçakçı olarak suçlanmayı dahi göze almışlardır (Kurat, 1953, s. 64). İkili ilişkilerin son derece iyi olduğu bu dönemde bile iki devletin ilk karşı karşıya gelişleri Basra Körfezi'nde gerçekleşmiştir. Bir deniz gücünün Hint Okyanusu'nda seyrüsefer yapabilmesi için Basra Körfezi'nde tutunması bunun için de bölgesel ittifaklar kurması kaçınılmazdır. Bu sebeplerle İngiltere, 1579'da körfezde Portekizliler ve İspanyollarla mücadele etmek için kurduğu İngiliz-Hollanda ittifakına Osmanlı'nın savaş hâlinde olduğu İran'ı da katması dolaylı olarak Osmanlıları karşısına alması demekti (Brotton, 2016, s. 215-216).

16. yüzyılın sonunda Avrupalı deniz güçleri arasında Arap koridoru çevresinde ve Hint Okyanusu'nda yapılan mücadeleden İngiltere başarıyla sıyrılmış ve DHŞ bölgede bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bölgede Britanya siyasi gücünün temsilcisi olan DHŞ'nin ticari konulardan tebaa meselelerine kadar pek çok konuda adı geçer (Litvak, 2000, s. 70).

Osmanlı idaresindeki yerlerde faaliyet gösteren tüccarların İran'la yaşanılan belirsizliklerle karşılaşmayacağına inanan DHŞ yöneticileri, dönemin Bağdat Valisi Ali Paşa (1640-1643) (Babuçoğlu, 2006, 77) ile temasa geçerek, 1640'ta Basra'da şirketin ilk antreposunu tesis etmişlerdir. Bu girişimle DHŞ'nin bölgede 350 yıl sürecek varlığı başlamış olur. (Arbuthnott, 2008, s. 87-88) Martin French (Lorimer, 1908, s. 2685) DHŞ'nin buraya atadığı yarı konsolosluk statüsünde "mümessil" ünvanlı *yerleşik temsilci* denilebilecek bir konumdaki ilk temsilcisidir. (Arbuthnott, 2008, s. 84) Martin French'den sonra Basra'ya atanan şirketin diğer mümessilleri Thomas Darrill (1739–1745), Thomas Grendon (1747–1748) ve William Shaw (1753–1761) (Lorimer, 1908, s. 2685) gibi DHŞ bürokrasisinin önemli isimleridir. Bu mümessillerden Shaw, Bağdat Valisi ile resmi temaslar kurmayı ve hatta kapitülasyonların Basra Körfezi'nde uygulanması için ilk kez *buyruldu* almayı başaran kişi olmuştur (Arbuthnott, 2008, s. 84).

Bağdat Vilayeti üzerinden Osmanlı Devleti'nin körfezde tesis ettiği siyasi istikrar, uluslararası güçlerin önceki yüzyıllarda yaptıkları gibi bu bölgede birbirleri ile silahlı mücadeleye girmesine mahal bırakmaz. Bunun yerine bu güçler diplomatik enstrümanlara müracaat etmişler yani Bağdat Vilayeti nezdinde girişimlerde bulunarak sorunlarını çözme yoluna gitmişlerdir. Nitekim bu yıllarda İngilizler ve Fransızlar arasında, körfezde ticari imtiyazlar elde etme noktasında Bağdat valileri ile ilişki kurup geliştirme noktasında bir

rekabetin yaşandığı gözlemlenir (Arbuthnott, 2008, s. 83-84). Bu çerçevede 1764'e kadar DHŞ'nin temsilcileri, körfezdeki sorunlarını çözebilmek için Bağdat Valisi ile temas kurmaya çalışırlar. 1764'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Henry Grenville, (Saleh, 1995, s. 40) Osmanlı makamlarından İngiltere'nin Basra temsilcisine, İngilizlerin Basra'daki fiili varlıklarına hukuki bir statü kazandıran *Konsolosluk Beratı*nı almaya muvaffak olur. (Kelly, 1968, s. 52) Böylece DHŞ'nin Bağdat Valisi ile kurduğu fiili ünsiyetin hukuki zemini de tamamlanmış olur.

İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik ilgisinin uluslararası ilişkilerdeki güç dengelerine bağlı olarak gittikçe arttığı gözlemlenir. Körfezin İngiltere için ilave önem kazanması 1774'ten sonra bu ülkenin Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi ya da Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığı ile yükselmeye devam etmiştir. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalaması Rus tehdidinin yayılmacı karakterini netleştirmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 2017, s. 1077-1079). Hem Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi hem Rusya'nın Hindistan'a bir adım daha yaklaşması körfezin önemini artırmıştır. Böylece Hindistan başta olmak üzere kolonileri ile irtibat yolları İngiliz dış politikasının birinci önceliği olmuştur. Bu sebepledir ki Britanya Başbakanı William Pitt Napolyon Bonaparte'ın Mısır seferi öncesinde dahi Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetini hem geliştiren hem de uygulamaya sokan İngiliz devlet adamı olarak tarihe geçer (Armaoğlu, 2003, s. 20-22).

Napolyon'un Mısır seferi gerçekte Osmanlı toprağına bir saldırı olsa da İngiliz devlet adamları stratejik olarak bu saldırıyı Hindistan yoluna yani İngiltere'ye karşı yapılmış bir sefer olarak gördükleri kaydedilir. Arap koridorunun batı yakası olan Kızıldeniz-Nil Vadisi, İngilizlerin Hindistan'a giden en kısa ve güvenli yolunun (Bailey, 1940, s. 453-454) Türklerin idaresinden çıkıp, öngörülmez ve güvenilmez Napolyon ordularının eline geçmesi ihtimali Londra'da ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Hatta İngiltere'nin Savaştan sorumlu Dışişleri Bakanı Henry Dundas'a göre Fransız gücü *güvenilmez ve iğrenç bir güç*tür (Lorimer, 1908, s. 1622). Böylece Arap koridorunun doğu yakası olan Basra Körfezi-Mezopotamya istikameti en güvenilir ve kısa yol, buranın istikrarı ve burada nüfuz kurmak da İngiliz dış politikasının temel stratejisine dönüşmüştür. Nieuwenhuis'a göre bu strateji gereğince İngiltere kendinden başka tüm Batılı güçleri buradan uzak tutmalıdır. Bu da Hindistan için "*savunmanın en ucuz metodu*"dur (Nieuwenhuis, 1981, s. 81-82).

Napolyon'un Mısır Seferi'nin hemen ardından 1799'da Harford Jones Fransız tehdidine karşı acil olarak Bağdat'a siyasi Konsolos olarak atanmıştır. Siyasi konsolos statüsü, Basra Körfezi ve *Bağdat Paşalığı*'nda İngiltere'nin genellikle ticari menfaatlerini gözeten DHŞ temsilinden farklılaşır. Kendilerine son derece düşük ücretler ödenen DHŞ'nin Basra temsilcileri, kendi namlarına ticari faaliyetlerde bulunarak şahsi gelirlerini artırma ve bu gelirlerle de Körfez'deki Arap Şeyhleri ile yerel ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişlerdi. (Yapp, 1967, s. 323) Bu ilişkiler İngiltere'nin daha sonraki yıllarda körfezde geliştireceği *Truce şeyhliklerinin* ilk basamağını oluşturmuştur.

Paradoksal bir şekilde bir taraftan Bonaparte'ın ordularının Mısır, Suriye ve Doğu Akdeniz'den uzaklaştırılması için Osmanlı-İngiliz iş birliği gerçekleşirken diğer taraftan da Basra Körfezi'nde iki imparatorluğun nüfuz mücadelesi bu dönemden itibaren tecessüm etmiştir. Osmanlı idaresi Bağdat Vilayeti üzerinden diplomatik, hukuki ve askeri olarak örgütlenerek kendi hükümranlık haklarını korumak için artan İngiliz nüfuzuna karşı mücadele etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı'nın Basra Körfezi'ndeki siyasi varlığını ve bu bölgenin tarihine olan etkisini özellikle İngiltere merkezli modern tarihçilerin azaltma veya yok sayma eğilimleri için tarihi galiplerin belirleme zannının bir uzantısıdır, denilebilir.

Nitekim, Anscombe, Nieuwenhuis, Yapp, Farah ve Ingram (Ingram, 1994, s. 255) gibi tarihçilerin bulguları Lorimer, Longrigg ve Kelly'nin bölgede İngiliz nüfuzunun Osmanlılarca sorgulanmadığı (Lorimer, 1908, s. 1304-1305) ve Bağdat idaresinin yarı-bağımsız olarak tanımlandığı (Arbuthnott, 2008, s. 89) yaklaşımının tartışılmasına imkân vermektedir. Mesela Yapp'in *Bağdat Paşaları*nın İngiliz nüfuzuna karşı Osmanlının egemenlik haklarını koruma mücadelesini gösteren (Yapp, 1967, s. 329) bulguları, bu vilayetin ve bu vilayetin sınırları kapsamında olan Basra Körfezi'nin yarı bağımsız olarak tanımlanması tezini zayıflatır. Aynı şekilde Nieuwenhuis da İngiliz nüfuzunun bölgede tedricen arttığını ancak Osmanlı idarecilerinin bundan hoşlanmadıklarını ve buna karşı mücadele içinde olduklarını kaydeder (Nieuwenhuis, 1981, s. 82-87). Ayrıca Osmanlı tüccarlarının da artan İngiliz ticari nüfuzuna karşı tepkileri bilinmektedir (Fattah, 1997, s. 9). İngiltere'nin bölgeye yönelik Bonaparte sonrası siyasetini, Asya'da '*Büyük Oyun*' ve bir *hayal* olarak eleştiren Ingram, İngilizlerin bu hayali kurarken bölgeyi *insanlarca yerleşilmemiş / uninhabited* olarak telakki ettiklerini, ancak zamanla *sahipli* olduğunu kavradıklarını yazar (Ingram, 1994, s. 303-304).

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin yaşadığı güç kaybı da Basra Körfezi'nde etkisini göstermiştir. 1775'te İran'ın Basra'yı işgal etmesi, 1778'den itibaren Vehhabilerin isyanı ve Ahsa sahilleri ve Basra Körfezi'nde bazı şeyhlikleri kontrol altına almış olmaları (Al-Bustani, 1979, s. 20) bu etkilerdendir. Bu gelişmeler hem Osmanlıların hem de İngilizlerin Basra Körfezine yönelik politikalarını yeniden ele almalarını gerektirmiştir. Körfezdeki korsanlık faaliyetlerinin artışına da sebep olan bu gelişmeler İngiltere'nin hem Hindistan-Basra ticaretini hem de Basra Körfezi-Bağdat hattında kurdukları sahra postasını etkilemiştir (Lorimer, 1908, s.167). 1818'e kadar Vehhabiler ve diğer yerel güçlerin Basra Körfezi'ndeki etkinlikleri karşısında bu güçlerin bazıları ile ilişki kurma yoluna giden İngiliz yetkililer (Peterson, 2009, s. 285-6; PRO FO,78/704/218) Osmanlı'nın burada kurduğu siyasi statükoyu bir daha aslına avdet edemeyecek şekilde sarsmışlardı.

Bu dönemden başlayarak İngiltere, Basra Körfezi'nde askeri güç bulundurma, Arap kabileleri (PRO, FO, 78/1018/37; PRO, FO, 78/798/78) ve korsan aşiretlerle ikili ilişkiler geliştirme ve gayrimüslim azınlıklara ve Osmanlı'nın Şii tebaasına himaye temin etme (PRO, FO, 78/ 704/191) gibi faaliyetleri araçsallaştırarak İngiliz nüfuzunu pekiştirme gibi politikaları devreye sokmuştur. Devrin devletler hukukuna ve iki devlet arasındaki ittifaka aykırı olan bu faaliyetler Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına tecavüz ve içişlerine müdahale anlamına geldiği için iki devlet arasındaki gerilimi üstü örtülü de olsa tırmandırmıştır.

Britanya'nın Buşehr Konsolosu William Bruce'un (1811-1822) (Lorimer, 1908, s. 2674) girişimleri sonucu 1814'te Ra'su'l Hayme korsanlarına karşı İngiltere ile Vehhabiler arasında yapılan anlaşmayı Osmanlı otoritelerinden başka Bombay Genel Valisi Hastings (1813-1823) dahi eleştirir. Hastings, İngiliz ticari çıkarlarının korsanlığın ortadan kaldırılmasını gerektirdiğini, Vehhabilerle kurulan bu ilişkilerin korsanlığı meşrulaştıracağı için Körfezdeki İngiliz ticaretine ve en önemlisi Osmanlı ile kurulan müttefiklik ilişkisine zarara vereceğini söyler. Ona göre böyle bir anlaşma ileride meşruiyeti olmayan bu güçler karşısında Osmanlı Devleti'nin otoritesine ihtiyaç duyulduğunda Hindistan Hükümeti'nin de yüzünü kızartacaktır. (Ingram, 1994, s. 220-222) Hastings haklı çıkar. İngiliz tüccarlar ilerleyen yıllarda korsan yağmaları karşısında Osmanlı otoritelerinden yardım istemek zorunda kalsalar da İngiliz siyaset adamları bu kabilelerle kurdukları ilişkilerle iftihar bile ederler. (PRO FO, 78/798/78) 1798 tarihinde Osmanlı'nın Bağdat Valisi kethüdası Ali Paşa önderliğinde Vehhabilere karşı gerçekleştirilen Ahsa seferinin başarısız olması ve hatta 1799'da Müntefik'e, 1801'de Necef, Kubeyse ve Ane kasabalarına hücumları (Lorimer, 1908, s.179) Osmanlı'nın Körfezdeki konumunu sarsmakla sonuçlanır (Al-Bustani, 1979, s. 16). Vehhabi saldırıları ve yağmaları

karşısında Şiilerce kutsal olan Necef ve Kerbela gibi yerleri Osmanlı'nın koruyamadığı gerekçesi ile fırsattan istifade eden İran harekete geçer (Aslan, 2021, s. 82).

Vehhabilerle anlaşarak geçici olarak körfezde *durumu kurtardığını* düşünen İngiltere diplomatik girişimlere de devam eder. Bağdat Konsolosu Jones, durumu *yakından* takip eden Rusya'nın İran'ı kışkırttığını hatta İran'ın güneydeki meşguliyetinden istifade ile Kafkasya'da ilerlemeye ve Hindistan'a yaklaşmaya devam edeceği gibi görüşlerle İngiltere'yi harekete geçirmeye çalışmıştır. İstanbul'da İngiliz Büyükelçiliği ile Babıali arasında gerçekleşen görüşmelerde Reisülküttap, İngiliz Elçisine *Bağdat ve havalisinin İranlılardan ve Vehhabiler*'den korunmasının *ilmen ve kanunen Mekke ve Medine havalisinin dahi istihkâmı*nın sorumluluğunun *Devlet-i Aliyye*'nin sorumluluğu olduğunu bildirmiştir (BOA, HATT, 0161/6709) .

Korsan saldırıları ile başa çıkmak için Bombay Hükümeti'nin Osmanlı'nın asi ilan ettiği Kasımi Aşireti'ne ödeme yaparak (Kelly, 1968, s. 131-132) bu aşiretin gücünü tanıması, bu ve benzeri aşiretlere adım adım meşruiyet kazandırmaya başlamıştır. Bu tanınma sürecinde güçlenmeye devam eden aşiretler ileriki yıllarda İngiliz tüccarları ile tekrar karşı karşıya geldiklerinde İngiltere onları Osmanlı tebaası olmaları gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne şikâyet edecek ve tüccarlarının gördükleri zararları tanzim ettirmek için girişimlerde bulunacaktır. (PRO, FO, 78/704/218) İngiltere diğer taraftan 1810'da Umman ile yapılan iş birliğinin de yardımı ile bir süre korsan faaliyetlerinden İngiliz tüccar gemilerini korusa da İngiliz-Umman saldırılarını savuşturan korsan aşiretler sıkıntı yaratmaya devam ederler. İngiltere'nin 1820'de Arap aşiretleri ve şeyhlikleri ile kurmaya başladığı *Trucial System/Ateşkes Sistemi* anlaşmaları ancak 1853'te kurumsallaşacaktır (Peterson, 2009, s. 285-286; PRO, FO, 78/704/218).

Vehhabi isyanlarını bastırmak için Bağdat Vilayeti üzerinden yapılan girişimlerden sonuç alınamaması üzerine bu görev Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan talep edilmiştir. İsyanı başarıyla bastıran ve üstelik Mora isyanında da vilayet orduları ile Babıali'nin yardımına giden vali bu askeri başarıları karşısında Mısır'dan başka Suriye valiliğini de istemesi ve talebinin Babıali tarafından reddedilmesi üzerine isyan eder (BOA, HATT, 1176/ 46442-4). Böylece bölgede Bonaparte ve Vehhabi meselesinden sonra Mehmet Ali Paşa krizi başlayacaktır (Verete, 1952, s. 142-146).

Tanzimat Reformları ve Merkezileştirme Siyaseti Karşısında Körfezde İngiliz Dış Politikası

Fransız askerlerinin bölgeden temizlenmesi için Osmanlı makamları ile iş birliğine giren İngiltere'nin politikaları, 1830'ların sonunda bölgeye yönelik Osmanlı siyasetine, yerel isyanlara karşı merkezileşmeyi öne alan idari reformlarına (Ortaylı, 1994, s. 307-308) ve Osmanlı gücünün tahkimine karşı evirildiği gözlemlenir. Paradoksal olarak bu ülkenin İstanbul büyükelçileri Babıali nezdinde reformları teşvik ederken, çevre vilayetlerdeki konsoloslar, reformların artan İngiliz nüfuzunu tehdit ettiğini düşünerek tepki gösterirler. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca sistemin merkezileştirilmesine paralel olarak İngiltere'nin bölgeye yönelik nüfuz kurma politikalarının şiddeti artmıştır. Benzer şekilde Osmanlı Devleti de zamanla yerel bazı güçlerin ve İngiltere'nin Körfezdeki faaliyetlerine karşı fiili idari mekanizmasını yeniden tesis etmiştir.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa krizi devam ederken İngiliz dış politikasını şekillendiren karar alıcılar arasında Mehmet Ali Paşa'yı mı yoksa Osmanlı Devleti'ni mi desteklemenin daha doğru olacağı tartışmaları körfeze de yansımıştır. Nihayetinde Palmerston Mehmet Ali Paşa'dansa Babıali ile ittifak kurmayı seçmiştir. Monreo'ye göre Kraliçe İngiliz devlet adamlarına *Fransız kültürü ile yakın münasebetleri olan Akdenizli Mısırlılar yerine iyi-yaşlı Türkler ve Mezopotamyalılarla* müttefik olmalarını telkin etmiştir. Bu kararı takiben 1840

Londra Protokolü ile Mehmet Ali Paşa Mısır'a hapsedilmiştir (Monroe, 1963, s. 15-16; Arbuthnott, 2008, s. 3).

Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılması Necid ve Ahsa'da ve Basra Körfezi'nde bir güç boşluğuna sebep olmuştur. Böylece Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesi Mithat Paşa'nın Ahsa Seferi'ne kadar üstü örtülü de olsa devam edecektir. İngiltere'nin nüfuzu, DHŞ, *Trucial Sistem* ve kurumsallaşan konsolosluk kurumu üzerinden artmaya devam ederken, Osmanlı Devleti idari reformlarla ve hukuki çözümlerle gücünü yeniden tesis etmeye çalışmıştır. (PRO, FO, 78/704/ 240) İki devlet arasındaki bu nüfuz çatışması en çok da Bağdat valileri ile İngiliz konsoloslarının ilişkilerine yansımıştır. İki devlet arasındaki gerilim, İstanbul ve Londra'daki ikili ilişkiler ve müttefiklik gereğince diplomasi ile gölgelenirken Basra Körfezi'nde valiler ve konsoloslar arasında fazla saklanamaz. İngiliz konsoloslarının Basra Körfezi çevresindeki göçebe ve korsan Arap kabileleri ile iş birliği etmeleri (BOA, HR. TO, 212/25) ve gizli anlaşmalara imza atmaları valileri tarafından Babıali'ye rapor edilerek konsolosların tebdili dahi talep edilmiştir (BOA, HATT, 1289/50032, 5 B 1236; BOA, HATT 395/20864-Y, 1).

İki devletin vali ve konsolos ilişkilerine yansıyan bu güç mücadelesi, Anscombe, Al-Bustani, Nevvar, (Nevvar, 1967, s. 198) Fattah ve Yurdakul gibi araştırmacıların bulguları genel olarak literatürde iddia edildiği üzere bölgedeki Osmanlı iktidarının sembolik ya da valilerin yarı-bağımsız olduğu tezlerini tartışmaya açarlar. Çatışmanın bir tarafı olan İngiliz konsoloslarının raporları dahi Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezindeki hükümranlık haklarına /*rights of suzeranity* yönelik mücadelesine dikkat çekerler. Konsolos raporlarından edilen başka bulgular, Osmanlı Devleti'nin meşru siyasi varlığının hangi taktiklerle yok sayılacağı ve ne şekilde azaltılacağı gibi konularda İngiliz politikacılarına tavsiyeleri de içerirler (BOA, HR.TO, 218/37).

Bahreyn iki devletin nüfuz çatışmasının somutlaştığı yerlerden birisidir. 1852'den itibaren Osmanlı Devleti Bahreyn'de yeni bir hukuki düzenleme ile egemenlik haklarının altını çizmiştir. Bağdat Konsolosu Rawlinson, bu düzenlemenin İngiltere'nin *yüzünü cidden kızartacak* sonuçlara neden olabileceğini / *may lead to serious embarresment in the Persian Gulf* belirtir. (BOA, HR.TO, 218/37) Söz konusu hukuki düzenleme Babıâli'nin Vehhabi Lideri Emir Faysal'ı *yıllık hilat itası*/*annual robe of investiture* ile Necid Sancağı'nın Kaymakamı olarak ataması hakkındadır. Bu atama Osmanlı hukukuna göre Bahreyn'in Bağdat Vilayeti'ne bağlı Necid Sancağı'nın bir kazası olduğunun teyididir. Bu düzenleme gereğince Bahreyn Şeyhi vergisini Emir Faysal'a ödeyerek fiili ve hukuki bağlılığını beyan etmiş olur. Bu gelişmeyi Rawlinson Bahreyn'de Osmanlı egemenliğinin fiilen *tanınması* olarak tarif eder ve İngiltere açısından yüz kızartıcı bir kayıp olarak değerlendirir (BOA, HR.TO, 218/37).

Emir Faysal'ın Osmanlı kaymakamı olma statüsünden rahatsızlık duyan İngiliz yetkililer, İran'ın Bahreyn'e yönelik tarihsel iddiaları ile Osmanlı'nın Bahreyn üzerindeki hukuki ve fiili gücünü sarsma arayışına gitmişlerdir. Bağdat'ta meskûn olan İran şehbenderinin Bahreynli bir tüccarın tebaası olması nedeniyle davasının Bağdat mahkemelerinde görüşülmesine tepki gösterir. Bu tepkiyi Bağdat Konsolosu Rawlinson teselli verici bir gelişme olarak değerlendir. Bölgedeki İngiliz konsolosları arasında İran'ın bu rahatsızlığından istifade edilmesi ve Bahreyn'deki Osmanlı varlığına karşı İran'ın harekete geçirilmesi konusu gündeme gelmiştir (BOA, HR.TO, 218/37).

İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu tahkim etme taktiklerinden bir diğeri de Osmanlı-İran arasında kendisine biçtiği arabuluculuk rolü olmuştur (Aykun, 1995, s. 57-58). Ancak, bölgedeki İngiliz konsolosları eliyle icra edilen bu rol kapsamında İngiltere kendi etkinliğini muhafaza etmek için sorunları istikrara kavuşturmama/ sürüncemede bırakma

taktiğiyle kendi kontrolünü cari kılmıştır. Osmanlı güçleri ile İran güçlerini karşı karşıya getirme teklifi, 19. yüzyılın başında Vehhabi isyanı zamanında İngiltere İstanbul Elçisinin Reisülküttaba yaptığı teklifi akla getirir. İlgili teklif İranlıların Vehhabilerin üzerine giderek İranla Vehhabilerin savaştırılmasını ve bu suretle Osmanlı'nın iki düşmanının da aynı anda zayıflamasını içermekteydi. Buna göre Osmanlı İran'ın Vehhabi husumetinden istifade ederek bu iki gücü birbirine düşürmeliydi. İlgili görüşmede Reis Efendi bir harita üzerinden İngiliz Elçisine bu teklifin imkânsızlığını izah eder. Buna göre İran askerinin Vehhabi üzerine gitmek için Osmanlı sularından ve topraklarından geçeceğini bu durumun *kanun-ı kadime mugayir* olduğunu ve ileride Osmanlı mülkünün İran için *yol olabileceğini* söyleyerek reddeder (BOA, HATT, 0161/6709, 1217 Ca).

İngiliz otoriteleri ile Osmanlı'nın körfezde karşı karşıya geldiği konulardan birisi de İngiltere'de 1807'de başlayan kölelik ve köle ticaretine karşı İngiliz siyaseti ile ilgili olmuştur (Walvin, 2009,). Bu siyaset gereğince bir köle ticareti hattı olan Basra Körfezi'nde hem köle istihdamının hem de köle ticaretinin yasaklanması için İngiltere Osmanlı Devleti ile iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Hem Arap ailelerinin ev kölesi istihdamına bağımlı aile gelenekleri hem Arap tüccarlarının köle ticareti yapa geliyor olmaları İngiltere ile iyi ilişki içinde olamaya çalıştıkları Arap şeyhlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu durumla başa çıkmak için İngiliz konsolosları Osmanlı yetkililerinden yardım istemek zorunda kalırlar. Körfezde kölelikle ilgili yasakların devreye girmesi için Osmanlı resmi görevlilerine ihtiyaç duyulması, Basra Körfezi'nde Osmanlı hukuki ve fiili gücünün tanıması anlamını taşımaktaydı (PRO, FO, 78/704 /191).

Ancak bu yıllarda Arap tüccarlardan başka İngiliz tüccarların da kölelikle ilgili kanunları ihlal ettikleri görülmüştür. 1816 tarihinde Basra'dan geçen Lord Buckingham'ın hatıratında majestelerinin gemilerinin en gözde kaptanı olan Kaptan Maude'nin köle yüklü gemisiyle Basra'ya geldiğini yazması (Buckingham, 1830, s. 430) İngiltere'deki yasaklara rağmen İngiliz tüccarlarının köle ticaretine devam ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. 1812'de uygulamaya konulan ve Basra'da köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı-İngiliz otoritelerinin mutabakatına rağmen 1816 tarihinde İngiltere'nin üstelik devlete ait bir gemisinin köle ticaretine devam ediyor olması dikkate şayandır (Thomas, 1851, s. 42).

1822 senesinde Maskat İmamı ile İngiltere arasında imza edilen antlaşma bu ülkenin Hıristiyan tüccarlarla köle ticaretini menetmeyi amaçlasa da bu dönemde Maskat'la ilişkilerini iyi tutma ihtiyacı İngiliz yetkililerin devam eden köle ticaretini görmezden gelmeleri ile sonuçlanmıştır (Neweulia, 1975, s. 224). Aynı şekilde İngiltere Arap şeyhlerinin de köle ticareti yapmalarına göz yummaya devam etmiştir. (Thomas, 1851, s. 33-35) Öyle ki Sohar Şeyhi ile köle ticaretinin menedilmesine yönelik anlaşma ancak1849'da imzalanabilmiştir (Thomas, 1851, s. 42).

1847 tarihli bir *irade*nin Basra Körfezi'nde köle ticareti yapan tüccarların *Bahr-ı Farisi* limanlarında yakalanarak *Devlet-i Aliyye zabıtanına teslim* edilmesinden bahsetmesi (BOA, İ. MSM 29/ 823, 4 S 1263) Osmanlı'nın köle ticareti yasağını Basra Körfezi ve çevresinde uygulamaya koyduğunu ve İngiliz yetkililerle bu konuda iş birliği içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İngiltere'nin Basra Körfezi Temsilcisi Hennel'in bir mektubunda Basra Körfezi'nde köle ticareti meselesinin önüne ancak *Türk Gümrük polisi* ile iş birliğine girilerek çözülebileceğini çünkü *Babıâli'nin kendisinin hükümranlığındaki limanlarda kendi mali kurallarını işletmek için tartışılmaz hakkı* (PRO, FO, 78/704/218) olduğunu yazması İngiltere'nin Arap şeyhlikleri ile yaptıkları anlaşmalardan sonuç alamadıklarını göstermesi

bakımından önemlidir. Bu evrak ayrıca bir İngiliz resmi yetkilisinin körfezde Osmanlı egemenliğini harfi harfine ifade etmesini temsil eder.

Sonuç

1869'da Süveyş Kanalı'nın İngiltere'nin kontrolü dışında açılmasıyla Basra Körfezi'nin önemini daha da artırmıştır. Kanalın İngiltere'nin muhalefetine rağmen Fransız mühendislerce inşa edilmesi ve inşanın İngiliz kontrolü dışında gerçekleşmesi İngiltere için Hindistan güzergahına Batılı güçlerin yaklaşması demekti. Arap koridorunun batısının İngiliz kontrolünden çıkması anlamına gelen bu gelişme koridorun doğusunu yani Basra Körfezi-Mezopotamya hattını, 19. yüzyılın başında olduğu gibi tekrar önemli kılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde başlatılan ve Irak'a da yönelen kalkınma politikaları 1900'lü yılların başından itibaren Osmanlı ve İngilizler arasındaki nüfuz mücadelesini tırmandırmaya devam etmiştir. 1907 yılında Huzistân Eyaleti'nde petrolün bulunmasının dünya siyasetini etkilemeye başlayacak olması ve Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arab nehirlerinde yapılmakta olan nakliyat gibi nedenlerle Basra Körfezi önem kazanmaya devam eder. Kayzer Wilhelm'in 1898'de Osmanlı topraklarına ikinci ziyareti, İngiltere'nin 1882'de Mısır'ın ilhakını takiben Süveyş Kanalı'nı kontrolüne almasına karşılık, Almanya'nın da Arap Koridorunun doğusu üzerinden Asya'ya açılma hamlesi olarak görülmelidir. 1888 yılında Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanya'ya veren iradenin çıkması İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin *bu imtiyazın Almanya'dan alınması için* "*elimizden geleni yapacağız*" açıklaması ile sonuçlanır. Bu açıklama için Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda İngiliz iradesinin erken bir beyanıdır, denilebilir.

Bağdat Demiryolu Projesi'ni Osmanlı devlet adamlarının nasıl algıladığını en iyi Mithat Paşa'nın Bağdat valisi olduğu dönemdeki icraatı temsil eder. Mithat Paşa Mezopotamya'dan geçecek bir demiryolu hattı sayesinde Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra kaybedilen ticaret hacminin telefi edilebileceğini düşünmekteydi. II. Abdülhamid ise Mezopotamya demiryoluna İngiltere'nin sahip olmasına bölgede artan İngiliz nüfuzu nedeniyle karşı çıkıyordu. Diğer taraftan Almanya'nın hattı bütün Anadolu'dan geçirmek zorunda olması, İngiltere ve Fransa'nın ise hattı sadece doğu Akdeniz limanlarına ya da Basra Körfezi'ne bağlama eğiliminde olmaları Almanya'nın ilgili imtiyazı alma şansını artıran sebepler arasındaydı.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti devamında ise İngiltere kurduğu manda idarelerine rağmen bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. 18. yüzyılının sonundan itibaren Basra Körfezi'nde Osmanlı ve İngiltere arasındaki mücadelenin ve rekabetin kazananı bu süreçten istifade ederek kendilerine özerkleşme ve devletleşme yolunu açan Arap şeyhlikleri ve aşiretleri olur.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri
BOA, Hatt:0161/6709, 1217 Ca 29/27 Eylül 1802
BOA, Hatt: 1289/50032, 5 B 1236/ 8 Nisan 1821
BOA, Hat: 395/20864-Y, 1 M 1247/12 Haziran 1831
BOA, Hatt: 1176/ 46442-4 1253 Z 29/ 26 Mayıs 1838
BOA, İ. MSM 29/ 823, 4 S 1263/ 22 Ocak 1847
BOA, HR. TO, 212/25, 20 Haziran 1849
BOA, HR. TO, 218/ 37, 23 Ağustos 1852 Rawlinson'dan Colonel Hugh Rose'a,
Birleşik Krallık Devlet Arşivleri
PRO FO 78/704/218. 2 Nisan 1847. Hennel'den Wellesley'e.

PRO, FO 78/1018/37. 16 Ocak 1854. Rawlinson'dan Chief Secretary of Government of Bombay Malet Exquire'a.

PRO, FO 78/704/176. 27 Ocak 1847. Rawlinson'dan Palmerston'a.

PRO, FO 78/704/191. 3 Mart 1847. Rawlinson'dan Wellesley'e.

PRO, FO 78/704/240. 28 Haziran 1847. Rawlinson'dan Palmerston'a.

PRO, FO 78/798/78. 16 Temmuz 1849. Rawlinson'dan Palmerston'a.

Kitap-Makaleler

Acar, N. (2022). Basra Körfezi güvenlik mimarisinde Çin faktörü. Oktav Z. Ö. ve Acar N. (Ed.). *Basra Körfezi güvenliğinin yeni dinamikleri*. (s.47-80). İstanbul: Orion.

Ahmet Cevdet Paşa. (2017). *Tarih-i Cevdet.* Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları.

Al-Bustani, M. J. H. (1979). *Bağdat'taki Kölemen hâkimiyetinin tesisi ve kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın valiliği (1749-1842).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul.

Anscombe, F. (2009). *The Ottoman role in the Gulf*. Potter, L.G. (Ed). *The Ottoman role in the Gulf* (s. 261-277). New York: Palgrave McMillian.

Arbuthnott, H., Clark T., Muir R. (2008). *British Mission around the Gulf, Part Two: Iraq*. Folkestone, Kent: Global Oriental.

Armaoğlu, F. (2003). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914).* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özcan, A. (2021) *II. Abdülhamid dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1876-1909),* (Doktora Tezi) YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp).

Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1834-1847). ve Osmanlı-İran hudut antlaşması*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=z-ciiORwcVMq5vrOhSDu9Q&no=z-ciiORwcVMq5vrOhSDu9Q).

Babuçoğlu, M., Eroğlu C., Özdil O. (2006). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Bağdat*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü.

Bailey, F. E. (1940). The economics of foreign policy, 1825-1850. *The Journal of Modern History*, 12 (4), 453-454.

Bilge, M. (2011). Basra Körfezi. *TDVİA*. V, 114-117.

Brotton, J. (2016). *The sultan and the queen: The untold story of Elizabeth and Islam*. New York: Viking.

Buckingham, J. S. (1830). *Travels in Assyria, India and Persia*: London: Cambridge University Press.

Buzpınar, T. (2004). Osmanlı hilafeti meselesi: Bir literatür değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1). 113-131.

Childe, V. G. (1971). *Doğunun prehistoryası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çavuşoğlu, E. (2023). The securitization in the Persian Gulf and its changing dynamics. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 3 (2). 140-160.

Farah, C. (2003). Anglo-Ottoman confrontation in the Persian Gulf in the late 19th and early 20th Centuries. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 33, 117-132

Fattah, H. (1997). *The politics of regional trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745–1900*. New York: State University of New York Press.

Findley, C. (1980). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte: 1789–1922*. Princeton N.J: Princeton University Press.

Glubb, J. B. (1959). *Britain and the Arabs*. London: Hodder and Stoughton.

Halaçoğlu, Y. (2011). Bağdat. *TDVİA*, IV, 437.

Halaçoğlu, Y. (2011). Basra, *TDVİA*, V, 105-110.
Hrozny, B. (1951). *Ancient history of western Asia, India and Crete*. Prague: Artia
Ingram, E. (1978). From trade to empire in the Near East: III: The uses of residency at Baghdad, 1794-1804. *The Middle Eastern Studies*, 14 (3). 278-306.
Ingram, E. (1992). *British persian connection, 1798–1828, prelude to the great game in Asia*. London: Clarendon Press.
Jackson, A. V. W. (1955). *The Persian dominions in northern India down to the time of Alexander's invasion*, *the Cambridge History of India I, Ancient India*. Delhi: Cambridge University Press.
Kelly, J. B. (1968). *Britain and the Persian Gulf, 1795–1880*. Oxford: Clarendon Press.
Kızılkaya, O. (2013). XIX. yüzyılın Sonu XX. yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nde uluslararası hâkimiyet mücadelesi. *Journal of Turkish Studies*, 8 (7), 293-306.
Kurat, A. N. (1953). *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553-1610).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Kütükoğlu, M. S. (1974). *Osmanlı-İngiliz münasebetleri, I (1580-1838).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Litvak, M. (2000). A failed manupulation: The British, The Oudh Bequest and the Shi'i ulema of Necef and Kerbela. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27(1), 69–89.
Longrigg, H. (1925). *Four centuries of modern Iraq*. Lebenon: Bookshop.
Lorimer, J. G. (1908). *A gazetteer of Persian Gulf, Oman and Central Arabia*. Calcutta: Government Press.
Monroe, E. (1963). *Britain's moments in the Middle East, 1914–1956*. London: Chatto & Windus.
Mughul, Y. M. (1974). *Osmanlı Hint Okyanusu politikası*, Kanuni Devri. İstanbul: Fetih Yayınevi.
Neweulia, M. D. E. (1975). *Britain and slavery in East Africa*, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
Nieuwenhuis, T. (1981). *Politics and society in early modern Iraq, Mamluk pashas, tribal shayks, and local rule between 1802 and 1831*, Amsterdam, The Hague: Martinus Nijhoff.
Oktav, Z. Ö. (2011). *Basra Körfezi'nin değişen dengeleri ve İran-Suudi Arabistan ilişkileri*. İstanbul: Beta Yayınları
Okumuş, A. (2023). *İngiliz donanmasının kömürden petrol yakıtına geçişi*. Naskali, E.G. (Ed.). *Soba Kömür Kibrit-Kar Kış Kitabı* (s.321-332). İstanbul: Kitabevi Yayınları
Orhonlu, C. (1974). *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti, Habeş eyaleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları.
Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat devri idari yapı. İhsanoğlu, E. (Ed.). *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi* (s. 307–308). İstanbul: IRCICA.
Örmeci, O. (2024). Kalkınma yolu projesi, Örmeci, O. (Ed.). *Türk dış politikası yazıları* (s. 474-484). İstanbul: Urzeni Yayıncılık.
Özbaran, S. (1971). XVI. yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin kuruluşu'. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 51-57.
Özbaran, S. (2004). *Yemen'den Basra'ya sınırdaki Osmanlı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
Özev, M. H. (2017). Energy security and the future of the Persian Gulf, Ünay, S. (Ed.). *Global political economy after the crisis: Theoretical perspectives and country experiences* (s.165-186). New York: Nova Science Publishers.

Perry, Y. (2003). *British Mission to the Jews in the ninententh century Palestine*. London: Frank Cass Publishers.

Peterson, J. E. (2009). *Britain and the gulf: at the periphery of empire*. Potter, L.G. (Ed.). *The Persian Gulf in History* (s. 277-295). New York: Palgrave.

Rothman, E. N. (2012). *Brokering empire: Trans-imperial Ssubjects between Venice and Istanbul*. New York: Cornell University Press.

Saleh, Z. (1995). *Britain and Iraq*. London: Books and Books.

Shahvar, S. (2002). Concessions in the age of reforms: British companies and the search for government guarantees: Telegraph concessions through Ottoman territories, 1855-1858. *Middle Eastern Studies*, 38 (4), 169-172.

Süleyman, A. (1968). *Dâvud Bâşâ Vâli Bağdâd*. Kahire: Dârül-Kitâbil-Arabî.

Thomas, R. H. (1851). *Treaties, agreements and engagements, between Hon. East India Company and Western India, The Red Sea, The Persian Gulf and Aslo Between Her Magesty's Government and Persia, Portugal and Turkey*. Bombay: Bombay Education Society Press.

Verete, M. (1952). Palmerston and the Levant crisis of 1832. *Journal of Modern History*, 24 (2). 142-146.

Walvin, J. (2009). The slave trade, abolition and public memory. *Transactions of the Royal Historical Society,*19 (6), 139-149.

Yapp, M. E. (1967). The establishment of the East Indian Company residency at Baghdad, 1798-1806. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 30 (2), 323-336.

Yıldırım, T. (2011). Ali b. Ebu Talib hilafetinden Yezid b. Muaviye dönemine kadar Basra Körfezindeki siyasî durum. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10 (1), 351-369.

Yurdakul, N. (2014). Basra ve Bağdat'ta İngiliz konsoloslukları (1798-1856), (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Yurdakul, N. Ö. (2024). *İngiltere Ortadoğu'ya nasıl girdi?*. İstanbul: Kronik Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1446430*

Aşırı Güven Eğiliminin Test Edilmesi: BİST Hizmet ve Sanayi Sektörü Örneği[1]

Testing Overconfidence: BIST Service and Industrial Sector Example

Cansel KIZILTEPE[a] Barış AKSOY[b]*

[a] Bilim Uzmanı, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0009-0007-5441-0581
[b] Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1090-5693

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 3 Mart 2024
Kabul tarihi: 10 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Davranışsal finans,
Aşırı güven,
Toda Yamamoto Nedensellik,
ARDL Sınır Testi,
Borsa İstanbul.
Jel Sınıflandırması: C32, D91, E71, G11, G41

ÖZ

Çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören BİST 100, BİST Sınai ve BİST Hizmet Endeksleri üzerinden davranışsal finans teorilerinden aşırı güven eğiliminin incelenmesi ve ele alınan endeksin getiri, volatilite ve hacim verileri arasında kısa ve uzun dönemli ilişkinin varlığının tespit edilmesidir. Bu amaçla çalışmada, her endeks için 2 Ocak 2012 yılı pazartesi günü ile 30 Aralık 2022 yılı cuma günü olmak üzeri 11 yıllık süreçte oluşan 2899 işlem günü günlük verileri ile ele alınan endeksin aylık getiri, aylık ortalama TL işlem hacmi ve aylık volatilite değerleri üzerinden analiz yapılmıştır. Aşırı güven eğiliminin tespit edilmesinde kullanılan nedensellik analizinin yanı sıra farklı bir bakış açısı katarak nedensellik ilişkisi kurulan değişkenler arasında ARDL Sınır Testi uygulanmıştır. Analiz edilen modelde, getiri bağımsız değişken, volatilite ve hacim bağımlı değişkendir. Üç endeks için de kısa dönem analizinde elde edilen sonuçlar getiri değişkeni ile volatilite değişkeni arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu yönündendir. Bu durumun yanı sıra üç endeks için de getiri değişkeni ile hacim değişkeni arasında nedensellik ilişkisi bulunmuş ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum getiri elde eden yatırımcıların kendilerine olan güvenlerinin artmasının sonucu olarak daha fazla işlem yaptıklarını göstermekte olduğu şeklinde yorumlanabilir. Elde edilen diğer bir sonuç ise getiri değişkeninden volatilite değişkenine doğru bir nedenselliğin olmamasıdır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: March 3, 2024
Accepted: April 10, 2025

Keywords:
Behavioral finance,
Overconfidence,
Toda Yamamoto Causality.
ARDL Boundary Test,
Borsa Istanbul
Jel Classification: C32, D91, E71, G11, G41

ABSTRACT

The aim of the study is to examine the overconfidence tendency from behavioral finance theories through BIST 100, BIST Industrials and BIST Services Indices traded in Borsa Istanbul and to determine the existence of a short and long term relationship between the return, volatility and volume data of the index. For this purpose, the study analyzed the monthly return, monthly average TL trading volume and monthly volatility values of the index with 2899 trading days of daily data for each index over an 11-year period from Monday, January 2, 2012 to Friday, December 30, 2022. In addition to the causality analysis used in the detection of overconfidence using the ARDL bounds test, the relationship between the variables that are causally related to the study is examined by adding a different perspective. In the model analyzed, return is the independent variable, volatility and volume are the dependent variables. The results obtained in the short-term analysis for all three indices indicate that the relationship between the return variable and the volatility variable is statistically insignificant. In addition, the relationship between the return variable and the volume variable is statistically significant for all three indices. This can be interpreted as showing that investors who earn returns make more transactions as a result of their increased self-confidence. Another result obtained is that there is no causality from the return variable to the volatility variable.

[1] Bu çalışma, Doç. Dr. Barış AKSOY danışmanlığında Eylül 2023 tarihinde Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan "Aşırı Güvenin Test Edilmesi: Borsa İstanbul Üzerine Bir Uygulama" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışma Uluslararası Ekonomi, Finans ve İşletme Kongresinde (EFİ 2023) sözlü olarak sunulan "Hizmet ve Sanayi Sektörlerine Duyulan Aşırı Güven Eğiliminin Test Edip Endeks Getirisi ile İlişkinin İncelenmesi: Borsa İstanbul Örneği" başlıklı tebliğde alınan eleştiri ve katkılar doğrultusunda son şekli verilen hâlidir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: baksoy@cumhuriyet.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Research Purpose

The aim of the study is to examine the overconfidence tendency from behavioral finance theories through BIST 100, BIST Industrials and BIST Services Indices traded in Borsa Istanbul and to determine the existence of a short and long term relationship between the return, volatility and volume data of the index. For this purpose, the study analyzed the monthly return, monthly average TL trading volume and monthly volatility values of the index with 2899 trading days of daily data for each index over an 11-year period from Monday, January 2, 2012 to Friday, December 30, 2022.

Literature Review

In the literature, Chuang, Lee (2006), Alsabban, Alarfaj (2020) and Uddin, Gul, Mubarik (2021) examined the relationship between return, trading volume and volatility with causality test and VAR Model. Among the studies investigating the overconfidence tendency of Borsa Istanbul investors, Korkmaz and Çevik (2007), Otluoğlu (2009), Gaygusuzlar (2008) chose Granger Causality analysis. Causality analysis examines the relationship between returns and volume and volatility. In addition to choosing causality analysis similar to the literature, Toda Yamamoto Causality analysis was used instead of the previously used Granger Causality analysis. Another reason for choosing Toda Yamamoto Causality analysis is that it is predicted that the variables will not be stationary at the same level due to the fluctuations experienced after the pandemic process. Toda Yamamoto Causality test is a test in which variables of different degrees can be analyzed.

Methodology and Findings

In the first stage of the analysis, similar to the literature, Toda Yamamoto Causality analysis was applied to evaluate the causality relationship with index data. The common result obtained for the three indices is that there is a causality relationship from the index return variable to the index volume variable. Toda Yamamoto Causality analysis was used instead of the previously used Granger Causality analysis. Another reason for choosing Toda Yamamoto Causality analysis is that it is predicted that the variables will not be stationary at the same level due to the fluctuations experienced after the pandemic process. Toda Yamamoto Causality test is a test in which variables of different degrees can be analyzed. In the first stage of the analysis, similar to the literature, Toda Yamamoto Causality analysis was applied to evaluate the causality relationship with index data.

Conclusions and Recommendation

In this study, the long and short-term relationship between the overconfidence tendency, which has been identified for all three indices in Borsa Istanbul, has been analyzed. In addition to the causality analysis used in the detection of overconfidence using the ARDL bounds test, the relationship between the variables that are causally related to the study is examined by adding a different perspective. The common result obtained for the three indices is that there is a causality relationship from the index return variable to the index volume variable. This situation has led investors to think that the returns they have achieved are due to their own abilities and talents and has increased the self-confidence of the investors. Investors with increased self-confidence make more transactions, leading to an increase in trading volume. However, there is no causality relationship from the volume variable to the return variable in the three indices analyzed. Another valid result for the three indices is that there is no causality from the return variable to the volatility variable. However, there is causality from the volatility variable to the return variable for the three indices. This leads to the conclusion that the return variable is the cause of the trading volume variable but not the volatility variable. In parallel with this situation, it is determined that the volume variable is not the cause of return, but volatility is the cause of return.

Another point that differs from the literature is that in the analyses on overconfidence tendency, stock market data as a whole or an index alone has been considered. There is no comparative study on indices traded on the same stock exchange. In this respect, the most similar study in the literature is the one by Bouteska and Regaeig (2020), which examined the overconfidence tendency in US firms operating in the industrial and service sectors using the least squares method and panel data analysis.

In addition, the relationship between the return variable and the volume variable is statistically significant for all three indices. When the results of the analysis are evaluated for the long run, the imbalances in the model are determined to be approximately one month for BIST 100 and BIST Industrial Indices, while this period is determined to be over one month for BIST Services Index.

Giriş

Genel olarak yatırım, sermaye sahibinin yatırım faaliyetlerinin sonuçlarından faydalanacağı umuduyla doğrudan veya dolaylı olarak yatırım faaliyetleri yürüten bireyler veya tüzel kişiler tarafından gerçekleştirilen bir faaliyettir. Ayrıca yatırım, gelecekte bazı faydalar elde etmek için gerçekleştirilen birçok fona veya diğer kaynaklara yapılan bir taahhüt olarak yorumlanabilir (Nurbarani ve Soepriyanto, 2022, s. 254).

Finansın başlıca teorilerinden olan Modern Portföy Teorisi risk ve getiri üzerine kurulmuştur ve yatırımcıların korelasyona bağlı bir şekilde çeşitlendirme yapması istenir. Oluşturulan bu teoriye göre yatırımcılar, kabul edilen risk seviyesinde en yüksek getiriyi ya da kabul edilen getiri seviyesinde en düşük riski seçmeyi hedeflemişlerdir. İnsanların duygu ve hislerinden arınarak sadece matematiksel olarak riskin hesaplanması oldukça tartışmalıdır (Sarıoğlu, 2021, 52).

Modern finans teorisi, yatırımcıların rasyonellik varsayımına dayanır, ancak kanıtlar piyasa yatırımcılarının aşırı güven ve eğilim etkisi gibi davranışsal ön yargılardan etkilendiğini göstermektedir. Aşırı kendine güvenen yatırımcılar durumları gerçekte olduklarından daha iyi algılarken, eğilim etkisi gösteren yatırımcılar kazanan hisseleri elden çıkarma ve kaybedenleri tutma eğilimindedir. Ancak her iki ön yargı arasında net bir nedensel ilişki yoktur (Trejos, vd., 2019, s. 61). Aşırı güven eğilimi gösteren yatırımcılar kendi tecrübe ve bilgilerini olduğu seviyenin çok üzerinde olarak gördükleri için var olan riski daha az önemserler. Bu kişilere göre risk ne olursa olsun tecrübeleri ve bilgileri sayesinde kazançlı olacaklarını düşünürler. Aşırı güven eğilimi gösteren yatırımcılara göre algılanan risk beklenen riskten daha önemlidir (Tufan ve Sarıçiçek, 2013, s. 170).

Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören BİST 100, BİST Sınai ve BİST Hizmet Endeksleri üzerinden davranışsal finans teorilerinden aşırı güven eğiliminin incelenmesi ve ele alınan endeksin getiri, volatilite ve hacim verileri arasında kısa ve uzun dönemli ilişkinin varlığının tespit edilmesidir. Bu çalışmada, ele alınan endeksler bazında aşırı güven eğiliminin araştırılarak Borsa İstanbul yatırımcılarının aşırı güven eğilimini gösterip göstermediklerinin tespit edilmesi ve aynı zamanda Borsa İstanbul'da yaşanan anomalilerin açıklanmasına yardımcı olmak hedeflenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Davranışsal Finans kavramı ve aşırı güven eğilimi kavramı ele alınmıştır. İkinci bölümde aşırı güven eğilimi ile ilgili yurtiçi ve yurt dışı araştırmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde BİST Hizmet ve Sanayi Sektörü'nde aşırı güven eğiliminin araştırıldığı ampirik araştırmanın veri seti ve yöntemi verilmiştir. Dördüncü bölümde analiz sonucu elde edilen bulgular paylaşılmış beşinci bölümde sonuç ve öneriler yer almaktadır.

Davranışsal Finansta Aşırı Güven Eğilimi

Klasik ve neoklasik dönemde bazı bilgilerin varsayım olarak kabul edilmesi bu varsayımların en önemlisi olan insanların rasyonel olduğu düşüncesi ile geliştirilen modellerin kolay anlaşılabilir olması ve kullanışlı olması birçok sosyal bilimde temel görüş olarak kabul edilmiştir. Temeli rasyonellik varsayımı üzerine oluşturulan bu modellerin gerçek hayatı yansıtmadığı ve ele alınan bireysel yatırımcıdan beklenen ideal bir profil üzerine oluşturulduğu konusunda birçok eleştiri almasına sebep olmuştur. Piyasanın etkinliğini sorgulayan çalışmalarda aranan etkinlik koşullarına ters düşen sapmalara rastlanmış ve bu hareketler anomali olarak isimlendirilmiştir (Aysan vd., 2021, s. 154; Mushinada ve Veluri, 2018, s. 613; Bouteska ve Regaieg, 2020, s. 452; Alsabban ve Alarfaj, 2019, s. 73).

Kahneman ve Tversky (1979) tarafından geliştirilen Beklenti Teorisi ile risk ve belirsizlik altında karar verme davranışı incelenmektedir. Bireylerin risk ve belirsizlik altında

karar alırken tamamen rasyonel olmadıkları, rasyonelliklerinin sınırlı olduğunu yani Beklenen Fayda Teorisi'ne göre hareket etmedikleri belirlenmiştir. Bu yönüyle Beklenen Fayda Teorisi'ne alternatif bir model olarak geliştirilmiştir ve aynı zamanda davranışsal finansın temelini oluşturmaktadır (Sumer, 2020, s. 3).

1900'lü yılların başı itibariyle psikolojinin bir bilim dalı olarak kabul edilmesi ile birlikte neoklasik finans teorileri ile açıklanamayan anomalileri araştırmak için insan davranışı ve psikolojik etkileri üzerinde durulmuştur. Finansın davranışsal psikoloji ile kesiştiği noktada davranışsal finans kavramı ortaya çıkmıştır. Yatırım yapan bireylerin karar alırken irrasyonel davranışlarının piyasadaki fiyatlara nasıl etki ettiği incelenmektedir (Temizel 2008, s. 133).

Geleneksel finans teorileri, menkul kıymet piyasalarında gözlemlenen çeşitli anormallikleri açıklamada başarısız olmaktadır. Yüksek piyasa devir hızı seviyeleri, birçok menkul kıymet piyasasında belgelenen en zorlu piyasa bulmacaları arasındadır. Birkaç çalışma, geçmiş piyasa getirisi ile mevcut piyasa cirosu arasında korelasyon olduğunu ileri sürmektedir. Davranışsal finans teorileri, bu ilişkinin arkasındaki nedenin aşırı güven ön yargısı olduğunu varsaymaktadır (Metwally ve Darwish, 2015, s. 35).

Öz güven veya kişinin kendi yeteneklerine inanması, başarının ön koşulu olarak kabul edilir. Dahası, öz güven bir kişiyi daha mutlu ve hayatından daha memnun tutar; potansiyel çalışanları, iş ortaklarını veya hayat arkadaşlarını bu kişinin olumlu özelliklere ve yüksek yeteneklere sahip olduğuna ikna etmeye yardımcı olabilir. Engeller, başarısızlıklar veya irade eksikliği karşısında yeni projeler üstlenme veya eski projelere devam etme motivasyonunu artırır. Ancak, kişi aynı zamanda aşırı öz güvenli de olabilir ve literatürde aşırı öz güvenin birçok olumsuz etkisi belirtilmiştir. Öz güvenin yararlı etkilerinin zararlı etkilerle dengelenebileceği ve böylece belirli bir bağlamda optimum düzeyde güven olabileceği düşünülebilir (Pikulina vd., 2017, s. 175).

Aşırı güven, bir kişinin finansal alandaki yeterliliği hakkındaki inancı ile gerçek yeteneği arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır. Aşırı güven iki farklı şekilde ölçülmektedir. Bunlardan ilki yatırımcıların yeteneklerini, başarılarını, kontrol düzeylerini veya başarı olasılıklarını gerçekte olduklarından daha yüksek olarak değerlendirdikleri aşırı tahmin (veya iyimserlik) ve ikincisi yatırımcıların kendilerinin diğerlerinden daha iyi olduğuna inandıkları ortalamadan iyi (veya aşırı yerleştirme) olarak belirtilebilir (Pikulina vd., 2017, s. 176).

Aşırı güven eğilimine sahip yatırımcılar ulaştıkları başarıları kendi kabiliyetlerinin bir sonucu olarak değerlendirmekte bu durumun tersi olan başarısızlık ise talihsizliğe veya dışsal faktörlerin bir nedeni olarak değerlendirilmektedir. Bu durum hataların doğru değerlendirilememesine ve beraberinde kişinin başarılarını abartarak aşırı güven eğiliminin artmasına yol açmaktadır (Elmas, 2022, s. 11; Daniel ve Hirshleifer, 2015, s. 62). Aşırı güven eğilimi gösteren yatırımcıların daha riskli pozisyon aldıkları ve rasyonel yatırımcıya göre daha büyük işlem hacimlerinde ve miktarlarda alım satım yaptıkları görülmüştür. Aşırı güven eğilimi gösteren yatırımcılar agresif alım satım işlemleri yapmaktadırlar. Bu durum önemli miktarda komisyon ödenmesine neden olmaktadır (Tekçe, 2015, s. 4).

Aşırı güven ön yargısı, çeşitli çalışmalar tarafından en yaygın ön yargı olarak kabul edilmektedir. Aşırı güven ön yargısından mustarip piyasalar aşırı tepkiler verme eğilimindedir. Aşırı güven, bir yatırımcının sergileyebileceği en zararlı ön yargılardan biridir. Bunun nedeni, aşağı yönlü riski hafife almak, çok sık işlem yapmak ve/veya "bir sonraki popüler hisse senedi" peşinde işlem yapmak ve yetersiz çeşitlendirilmiş bir portföy bulundurmak olabilir. Bunların hepsi kişinin serveti için ciddi tehlikeler oluşturur. Özellikle, aşırı güven eğilimine sahip olan yatırımcılar piyasayı zamanlamaya ve yüksek hisse senedi getirilerinin ardından agresif bir şekilde işlem yapmaya çalışmaktadır (Mushinada ve Veluri, 2018, s. 628). Aşırı öz güven oldukça yatkın olan genç yatırımcılar tarafından domine edildiğinden, bunu yüksek düzeyde bir

iyimserlik izleyecektir. Aşırı öz güven ve iyimserlik yanlılıkları, bilgi yanılsaması ve kontrol yanılsaması tarafından oluşturulur. Bilgi yanılsaması, bir kişinin sahip olduğu bilgi hakkında çok emin hissettiği ve bu bilginin başarı şansına olan inancını etkilediği bir durumdur (Kartini ve Nahda, 2021, s. 1238).

Literatür

Davranışsal finans literatüründe aşırı güven eğilimi en çok araştırılan konular arasındadır. Bu araştırmalardan bazılarında yöntem olarak anket kullanılmış, bazılarında ekonometrik analizler gerçekleştirilmiştir. Aşağıda konu ile ilgili yerli ve yurtiçi araştırmacılara ait çalışmalar yöntem yönünden ayrı ayrı ele alınarak özet olarak verilmiştir.

Anket çalışması yürüten çalışmalar aşağıda verilmiştir.

Merkle (2017) İngiltere'deki çevrimiçi aracılık müşterilerine yönelik bir panel anketinde, borsa ve portföy beklentilerini sormuşlar ve yanıtlar üzerinden çeşitli aşırı güven ölçütleri belirlemişlerdir. Aşırı güvenin zaman içindeki evrimini araştırmışlar ve aşırı güven duymayı öğrenmeye paralel olarak geçmiş başarının ve geriye dönük bakışın yatırımcının daha sonra yaptığı yatırımlarındaki aşırı güveninde bir rol oynadığını belirlemişlerdir. Katılımcıların portföylerinin piyasadan daha yüksek getiri sağlamasını beklediklerini (aşırı yerleştirme), gerçekleştirilecek olandan daha yüksek getiri beklediklerini (aşırı tahmin) ve portföylerinin oynaklığını hafife aldıklarını (aşırı kesinlik) bulmuşlardır.

Pikulina vd. (2017) bireylerin kendi yeteneklerine olan güvenlerinin yatırım kararlarını nasıl etkilediğini ele almışlardır. Kişinin finansal bilgisine olan aşırı güvenin doğrudan ölçümleri ile yatırım seçimi arasındaki pozitif ilişkiyi test etmişler ve doğrulamışlardır. Aşırı öz güven ve yetersiz öz güvenin, değeri maksimize etmeyen yatırım seçimleriyle ilişkili olduğunu görmüşlerdir. En yüksek aşırı öz güven dörtlüsünde yer alan katılımcılar uygunsuz şekilde yüksek yatırım seviyeleri seçtikleri ve aynı şekilde, yetersiz öz güvenli kişilerin uygunsuz şekilde düşük yatırımları seçtiklerini görmüşlerdir. Deneyde, yalnızca orta derecede aşırı kendine güvenen denekler, doğru yatırım seviyelerini seçme eğiliminde oldukları için iyi kalibre edildiği belirtilmiştir.

Kansal ve Singh (2018) bireyler arasında aşırı güven düzeyinin ve bileşenlerinin derecesinde değişikliklere neden olan demografik faktörler ve yatırımcı özelliklerini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Aşırı güvenin ve bileşenlerinin belirleyicilerini keşfetmek için bir anket yürütülmüştür. Sonuçlar, yüksek düzeyde kazanan, daha fazla bakmakla yükümlü olduğu kişi olan, kazanç sorumluluğunu paylaşan, yüksek yatırım sıklığına, daha az zaman ufkuna ve daha fazla yatırım deneyimine sahip olan ve büyük sermayeli hisse senetlerine yatırım yapanların aşırı güvene daha fazla maruz kaldığını göstermektedir. Çalışma ayrıca cinsiyet, yaş ve genel eğitimin aşırı güven düzeyini etkilemediği sonucuna varmıştır.

Grezo (2021) aşırı güven ile finansal karar alma arasındaki ilişkiyi araştırmak için yapılan 34 çalışmanın sonuçlarını gözden geçirmiştir. Aşırı güvenin finansal karar alma üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu, ancak bu etkinin düşük olduğunu bulmuşlardır. Sonuçlar, aşırı güven ile finansal karar alma arasında genel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu ancak bu ilişkinin gücünün çok düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kartini ve Nahda (2021) çeşitli psikolojik faktörlerin yatırım karar alma üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamışlardır. Yogyakarta'daki bireysel yatırımcılardan 165 anketle sonuçlanan bir anket yöntemi ve kartopu örneklemesine dayalı nicel bir yöntem kullanılmıştır. Araştırma bulguları aşırı güvenin yatırım kararları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Almansour vd. (2023) davranışsal finans faktörlerinin, risk algısı aracı değişkeni aracılığıyla Suudi hisse senedi piyasalarındaki yatırım kararları üzerindeki etkisini incelemeyi

amaçlamaktadır. 150 bireysel yatırımcıya çevrimiçi bir anket dağıtılmıştır. Aşırı güvenin yalnızca yatırım karar alma üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Ekonometrik analizlerin gerçekleştirildiği çalışmalar aşağıda verilmiştir.

Jlassi vd. (2014), yatırımcıların aşırı güven eğiliminin piyasa etkilerini incelemek üzere 27 ülkeden oluşan örneklem grubunu Latin Amerika, Asya, Avrupa ve Orta Doğu olarak sınıflandırmış, 5 Ocak 2000'den 12 Aralık 2012'ye kadar olan günlük verileri incelemiştir. Şili hariç küresel piyasada aşırı güven eğiliminin varlığına dair kanıtlar bulmuş ve küresel finansal piyasalardaki aşırı ve asimetrik oynaklığın büyük bir kısmının aşırı güven eğiliminden kaynaklandığını belirtmişlerdir.

Metwally ve Darwish (2015) 2002'den 2012'ye kadar olan dönemde Mısır Borsası'ndaki aşırı güven ön yargısını, farklı piyasa durumlarında piyasa getirileri ile piyasa cirosu arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Piyasa durumlarının, özellikle yükselen bir piyasada, Mısır Borsası'ndaki işlem faaliyetini güçlü bir şekilde etkilediği bulunmuştur. İşlem faaliyeti, Mısır Borsası yükselen bir trenddeyken yatırımcıların aşırı güveni tarafından tetiklenir. Ayrıca, piyasa kazançlarının sonraki dönemlerde ciro üzerinde olumlu ve önemli bir etkisinin olduğu belirtilmiştir.

Tekçe ve Yılmaz (2015) Türk borsasında bireysel hisse senedi yatırımcıları arasındaki aşırı güveni araştırmışlardır. Aşırı güvenin ne kadar yaygın olduğunu, aşırı güveni hangi faktörlerin etkilediğini ve aşırı güvenin işlem ve demografik verileri kullanarak yatırımcı getiri performansıyla nasıl ilişkili olduğunu incelemişlerdir. Bulgular, aşırı güven davranışının bireysel hisse senedi yatırımcıları arasında yaygın olduğunu göstermektedir. Erkek, daha genç yatırımcılar, daha düşük portföy değerine sahip yatırımcılar ve daha az gelişmiş bölgelerdeki düşük gelirli ve düşük eğitimli bölgelerdeki yatırımcıların daha fazla aşırı güven davranışı sergilediği bulunmuştur.

Özerol (2016) 3 büyük aracı kurumu seans odalarına 6 yıl boyunca düzenli bir biçimde gelen ve aktif olarak hisse senedi işlemi yapan 120 civarındaki müşterinin yaptıkları hisse senedi alım satımları, işlem hacmi, kâr zarar durumu ve demografik bilgileri incelendiğinde, diğer tüm faktörler sabitken kadın yatırımcıların erkek yatırımcılardan daha yüksek getiri elde ettiği ve yüksek işlem hacmi yapanların daha az işlem hacmi yapanlara göre daha düşük getiri elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlardan özetle kadın yatırımcılar erkek yatırımcılara göre daha düşük işlem hacmi yapması ve daha az komisyon ödemesi dolayısıyla daha yüksek getiri elde ettiği sonucuna ulaşmıştır.

Zia vd. (2017) Pakistan borsasında aşırı güven nedeniyle gerçekleşen kayıpları ve yüksek işlem hacmini incelemektedir. Çalışma portföy çeşitlendirilmesini kısıtlama eğiliminde olan ve Pakistan finans piyasasında aşırı ticarete yol açan aşırı güven ön yargısına odaklanmaktadır. Sonuçlar, yatırımcıların aşırı güven duyduğunu, çünkü cironun doğrudan hisse senedi getirilerine bağlı olduğunu göstermektedir. Bireysel olgun yatırımcıların finansal yatırım kararlarını verirken grafiksel bilgileri kullandığını, tarihi performansı gösteren çizgi grafiklere odaklandığını ve büyük ön yargıların göstergesi olduğunu ortaya koymuştur. VAR sonuçlarına göre, tarihi piyasa getirisinin aşırı güvenin güçlü bir göstergesi olan ciro ile negatif ilişkili olduğunu gösterdiği belirtilmiştir.

Mushinada ve Veluri (2018) Bombay Borsası'nda (BSE) aşırı güven hipotezini deneysel olarak test etmeyi amaçlamaktadır. Sonuçlar, aşırı güvenen yatırımcıların özel bilgilere aşırı tepki verdiğini ve kamuya açık bilgilere yetersiz tepki verdiğini göstermektedir. Doğru tahminlerle şartlandırılan öz-atıf ön yargısının yatırımcıların aşırı güvenini ve işlem hacmini artırdığı gözlemlenmiştir. Son olarak, getiri oynaklığı ile işlem hacmi arasındaki ilişkinin analizi, aşırı güvenen yatırımcıların aşırı ticaretinin gözlemlenen aşırı oynaklığa katkıda bulunduğunu göstermektedir. Genel olarak, yatırımcılar gelecekteki getiriler hakkında doğru tahminlerde bulunduklarında, aşırı güven duydukları ve sonraki zaman dilimlerinde daha fazla

işlem yaptıkları bulunmuştur. Öte yandan, yanlış tahminlerde bulunduklarında, aşırı güvenleri mütevazı bir şekilde düştüğü gözlemlenmiştir.

Trejos vd. (2019) yapay bir finansal borsayı temsil eden, genellikle mikro dünya olarak adlandırılan bir simülasyon modeli kullanarak, aşırı güven ve eğilim etkisi ile ilişkisini araştırmışlardır. Sonuçlar, aşırı güvenin cinsiyet, kariyer ve eğitim düzeyi ile açıklandığını, yaş, milliyet ve kârların ise önemli değişkenler olmadığını göstermektedir. Ayrıca, eğilim etkisi gösteren yatırımcıların aşırı kendine güvenmeye daha yatkın olduğunu doğrulamışlardır. Aşırı güvenen yatırımcıların yüksek işlem hacimleri sergileme eğiliminde olduğuna ve bunun da talepteki değişikliklere yol açarak fiyatları artırdığına ve böyle bir artışın yatırımcıların hisse senetlerini satma durumunda daha yüksek getiriler algılamalarına olanak tanıdığı sonucuna varmışlardır.

Zhang vd. (2019) Çin'deki büyük bir aracı kurumdan alınan benzersiz bir yatırımcı hesabı veri tabanını kullanarak, aşırı güven ile bireysel hisse senedi yatırım performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar daha fazla işlem yapan yatırımcıların daha düşük getiri elde ettiğini göstermektedir. Aşırı güvenin gelişmekte olan bir piyasa olarak Çin borsasında yatırım performansını olumsuz etkilediğine dair ampirik kanıt elde etmişlerdir. Gün içi arbitraj işlemcilerinin genellikle gün içi olmayan işlemcilerden daha düşük getiriye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ancak, günlük arbitraj işlemcileri için işlem süreleri ile getiriler arasında ters U şeklinde bir ilişki yakalamışlar ve bu da belirli yatırımcıların aşırı güvenle işlem yapmadıklarını, ancak becerileri veya bilgi avantajlarıyla kâr elde edebileceklerini gösterdiği belirtilmiştir.

Alsabban ve Alarfaj (2019) yatırımcıların irrasyonel davranışlarını, özellikle Suudi borsası Tadawul'daki aşırı güven davranışlarını ampirik olarak araştırmayı amaçlamaktadır. Aşırı güven davranışını test etmek için piyasa genelinde bir Vektör otoregresyon (VAR) modeli tasarlanmış ve piyasa getirileri ile piyasa cirosu arasındaki öncü-geri ilişkisi araştırılmıştır. Sonuç geçmiş piyasa getirilerinin ve piyasa cirosunun (hacminin) pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Özetle yatırımcıların bir önceki ayda pozitif getiri elde ettiklerinde daha fazla işlem yapma eğiliminde olduklarını, yani aşırı güven ön yargısı sergilediklerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Suudi'deki aşırı güven seviyesi diğer gelişmiş ülkelere göre biraz daha düşük olduğu belirtilmiştir.

Bouteska ve Regaieg (2020) 2006-2016 döneminde 154 ABD sanayi ve hizmet şirketleri yatırımcılarının aşırı güvenin ABD şirketlerinin performansı üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlamışlardır. ABD finans piyasalarındaki ekonomik ve piyasa performansına göre ölçülen performansının bu iki davranışsal ön yargıdan önemli ölçüde etkilendiğine dair kanıtlar sunmuşlardır. Bulgular aşırı güvenin sanayi şirketlerinin piyasa performansını olumlu etkilediğini ancak hizmet şirketlerinin piyasa performansını olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu sonuçlar, aşırı güven etkisinin bir sektörden diğerine farklılık gösterdiği görüşüyle açıklanabilir. Hizmet sektöründeki yatırımcı, hizmet şirketi konusunda aşırı kendine güvense bile, aşırı güveni kolayca başka bir şirkete kayabilir, ancak bir sanayi şirketi söz konusu olduğunda, aşırı kendine güvenen yatırımcı daha sadık olabilir şeklinde açıklamaktadırlar.

Uddin vd. (2021) yaptıkları çalışmada 2009-2018 yıllara ait verilerle Amerika Borsası ve Güney Asya Borsaları'na VAR Modeli ve Granger Nedensellik analizini uygulamış, getiri sayesinde kazanılan aşırı güven eğiliminin işlem hacmini arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Nurbarani ve Soepriyanto (2022) Bu çalışma, Büyük Cakarta bölgesinde kripto para birimine yatırım kararı üzerinde davranış faktörleri ve sosyal demografinin etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Test sonuçları, yalnızca aşırı güven ve farkındalık değişkenlerinin kripto para birimine yatırım yapma kararları üzerinde anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu, aşırı güvenin değerinde bir değişiklik olması durumunda, bunun Büyük

Cakarta bölgesinde kripto para birimine yatırım yapma kararı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu veya başka bir deyişle, aşırı güvenin artması durumunda, bir artış olacağı anlamına gelir. Bu arada, yaş, cinsiyet, meslek, eğitim ve yatırım deneyimindeki değişkenleri düzenleyen sosyal demografi, yatırımcıların yatırım kararları üzerindeki aşırı güven değişkenini düzenlememiştir.

Ünlübulduk (2023) 22 sektörün Kasım 2009 – Şubat 2022 tarihleri arasında 3.076 adet kapanış fiyatı ve işlem hacmi verilerinden yararlanarak aşırı iyimserlik, aşırı güven, aşırı kötümserlik ve rasyonel beklentiden oluşan model kurmuşlardır. Aşırı iyimserlik, aşırı güven, aşırı kötümserlik ön yargıları ve rasyonel beklentinin 13 sektör üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. En etkili ön yargı olarak aşırı güven eğilimi, en az etkili ön yargı olarak ise iyimserlik olduğu belirtilmiştir.

Davranışsal finans literatüründeki ampirik çalışmalar, bireylerin rasyonel davranmayabileceğini göstermektedir. Davranışsal ön yargılar yatırımcı kararlarını etkileyebilir ve finansal piyasaları etkileyebilir. Ancak, bu çalışmalar incelenen genel yatırımcı gruplarının alt örnekleriyle sınırlıdır ve esas olarak ABD ve Avrupa'ya odaklanmaktadır (Tekçe ve Yılmaz, 2015, s. 44). Bu çalışmanın literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmasını sağlayan faktörlerden biri aşırı güven eğilimi üzerine yapılan analizlerde Sanayi ve Hizmet sektörü verileri ele alınmıştır. Aynı borsada işlem gören endekslerin karşılaştırmalı olarak ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yönü ile literatürdeki çalışmalardan en benzer olanı Bouteska ve Regaeig (2020) tarafından yapılan en küçük kareler yöntemi ve panel veri analizi kullanılarak sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren ABD firmalarındaki aşırı güven eğiliminin incelendiği bir çalışmadır. Borsa İstanbul yatırımcısının aşırı güven eğilimi gösteriyor olması aynı zamanda Borsa İstanbul'un etkinlik koşullarının tam sağlamadığının göstergesi olabilecektir. Bu amaca ek olarak aşırı güven eğilimin seçilmiş endekslerde kısa ve uzun dönem ilişkisi incelenerek endeksler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Endeks getiri değişkenindeki değişmelerin ne kadarlık kısmı modele dahil edilen volatilite ve hacim değişkenleri tarafından açıklandığı tespit edilmiştir. Böylelikle endekslerin ayrı ayrı analiz edilmesi, yatırımcıların öngörüde bulunmasını kolaylaştıracaktır.

Veri Seti ve Yöntem

Bu bölümde çalışmanın yöntemi açıklanmış ve veri setleri belirtilmiştir. Veri setinin durağan hâle gelmesi için uygulanan testler sırasıyla açıklanmış ve formüle edilmiştir. Serinin durağanlığı için uygulanan Augmented Dickey Fuller ve Philips-Perron testleriyle durağanlık mertebeleri test edilmiştir. Bir sonraki aşamada ise VAR Modeli ile uygun gecikme sayısı belirlenmiştir. Bu aşamadan sonra analizin ilk bölümü olan Toda Yamamota nedensellik testi açıklanmış ve formüle edilmiştir. Sonrasında ARDL testi için gerekli olan açıklama yapılmıştır. Bulgular kısmında ele alınan endekslerin her biri için ayrı olmak üzere analizler ile açıklanmış ve ulaşılan sonuçlar belirtilmiştir.

Veri Seti ve Araştırmanın Kısıtları

Neoklasik yaklaşımda finansal risk, beklenen getirinin ve ihtimallerin bir fonksiyonu olarak değerlendirilir. Ancak bireyler fiziksel ve zihinsel olarak belirsizliği algılamaya yönelik olan psikolojik temelden yoksundur (Aren, 2018, s. 148). Risk alma davranışında riskin olduğundan daha düşük seviyede algılanmasına sebep olan eğilimlerden biri aşırı güvendir. Aşırı güven eylemi gösteren yatırımcılar daha sık işlem yapmalarına rağmen yanlış hisselerin alınmasına neden olduğu gözlemlenmiştir (Aydın ve Ağan, 2018, s. 5).

Davranışsal finans literatürünün büyük çoğunluğu ABD, İngiltere ve Batı Avrupa gibi gelişmiş piyasalardaki bireysel yatırımcıları analiz etmektedir. Ancak, gelişmekte olan bir piyasa olarak Türkiye ve Türkiye'deki Borsa İstanbul (BİST) analiz edilmeye değer görünen önemli özelliklere sahiptir. BİST Dünya Borsalar Federasyonu (WFE) ve Avrupa Menkul

Kıymetler Borsaları Federasyonu'nun (FESE) bir üyesidir. Önde gelen gelişmekte olan borsa olan BİST, ABD Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (SEC) ve Japonya Finansal Hizmetler Ajansı tarafından yatırım yapılabilir bir piyasa olarak kabul edilmektedir. BİST, dünya borsaları arasında en yüksek ciro oranlarından birine sahiptir. Bunun nedeninin Türk hisse senedi yatırımcıları arasındaki aşırı güvenle ilgili olabilir. Dünya Bankası'na göre, 2011 yılında BİST, İtalya, Kore Cumhuriyeti, Çin ve ABD'den sonra ciro oranı açısından beşinci sırada yer almıştır. BİSTdeki işlem hacmi nispeten yüksektir ve yatırımcılar için likit bir piyasa sağlamaktadır. Yabancı yatırımcılar ISE'deki serbest dolaşımdaki payın yaklaşık %65'ini elinde bulundursa da işlem hacminin yalnızca yaklaşık %15'ini oluşturmaktadırlar (Tekçe & Yılmaz, 2015, s. 36).

TSPB'nin 2023 yılı Eylül ayında yayınladığı rapor incelendiğinde Borsa İstanbul'un 2023/07 itibariyle piyasa değerinin 306 Milyar $ ile 28. sırada olduğu görülmektedir. NYSE ise 24.840 Milyar $ ile 1. sıradayken Nasdaq OMX ise 22.214 Milyar $ ile 2. sıradadır. 3. sırada ise 7.095 Milyar $ ile Şanghay yer almaktadır. 2022 yılı pay senedi işlem hacmi verilerine bakıldığında ise Borsa İstanbul 975 Milyar $ ile 19. sıradayken, Nasdaq OMX 75.242 Milyar $ ile 1. sırada, NYSE ise 30.289 Milyar $ ile 2. sıradadır. 3. sırada ise 19.085 $ Şenzhen yer almaktadır. 2022 yılı piyasa devir hızına (işlem hacmi/piyasa değeri) bakıldığında ise Nasdaq OMX % 463, 2. Sırada ise Şenzhen %406, 3. sırada Taipei %345, Borsa İstanbul'un 4. sırada %295 olduğu görülmektedir. Bu durum Borsa İstanbul'un piyasa değerinin çok üzerinde işlem hacmi oluşturduğunu göstermektedir.

Bouteska ve Regaieg (2020) 2006-2016 döneminde 154 ABD sanayi ve hizmet şirketleri yatırımcılarının aşırı güvenin ABD şirketlerinin performansı üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Bouteska ve Regaeig (2020) çalışmasını takip edilerek bu çalışmada BİST 100, BİST Sınai ve BİST Hizmet endeks verileri analiz için alınmıştır. Ayrıca ilgili endekslerde yer alan firma sayısının fazla olması BİST Sınai ve BİST Hizmet endeks verileri ile analiz yapılmasının diğer bir nedenidir.

Araştırmada Borsa İstanbul'da işlem gören BİST 100, BİST Sınai ve BİST Hizmet endekslerinin 2 Ocak 2012 yılı Pazartesi günü ile 30 Aralık 2022 yılı Cuma günü dahil olmak üzere toplam 11 yıllık sürece dair bilgiler Matriks Veri Terminali uygulanmasından elde edilmiştir. Günlük verilerden hesaplama yaparak üç endeks içinde aylık getiri, volatilite ve aylık ortalama TL işlem hacmi verilerine ulaşılmıştır.

Analiz iki aşama şeklinde tasarlanmıştır. İlk aşama literatüre benzer şekilde endeks verilerinin her biri ayrı ayrı nedenselliğinin incelenmesidir. Bu aşama sonrasında elde edilen sonuçlar değerlendirilerek ARDL Sınır testi uygulanmıştır.

Getiri değerinin hesaplanmasında endeks kapanış fiyatlarına logaritmik getiri formülü uygulanarak yeni bir getiri serisi elde edilmiştir.

Logaritmik getiri formülü 1 numaralı eşitlikte verilmiştir:

$$R_{i,t} = \ln\left(P_{i,t} \Big/ P_{i,\ (t-1)}\right) \quad (1)$$

Formül parametrelerinin açıklaması:

R: Getiri

P: Kapanış Fiyatı

Getiri hesaplaması yaparken istatistiksel açıdan daha sağlıklı bir sonuç alabilmek için çarpıklık ve sapma görülen verileri normal dağılıma uygunluğunu sağlamak amacıyla logaritması tercih edilmektedir (Olivier vd., 2008, s. 333).

Volatilite hesaplanmasında tarihi volatilite yöntemi kullanılmıştır. Tarihi volatilite belirli bir dönemde varlığın fiyatlarının standart sapmasıdır. Tarihi volatilite aynı zamanda

gerçekleşmiş volatilite olarak da isimlendirilir ve formülü 2, 3 ve 4 numaralı eşitliklerde verilmiştir:

$$x_1 = \ln (S_i \,/\, S_{i-1}) \quad (2)$$

$$X = \frac{1}{n} \sum_1^n x_i \quad (3)$$

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_1^n (x_i - X)^2} \quad (4)$$

Formül parametrelerinin açıklaması (Karabıyık ve Anbar, 2007, s. 65):
S_i : i zaman aralığı (gün)
x_i : Hisse senedi fiyatını
i : Zaman aralığında getiri oranı
X : x_i'lerin ortalaması
σ : Tarihi volatilite
n : Gözlem Sayısı

Endeks aylık ortalama TL işlem hacmi hesaplaması günlük verilerin toplamının, hesaplanan aydaki işlem gününe bölünmesiyle elde edilmiştir. Tablo 1'de çalışmada kullanılan değişkenler ve açıklaması verilmektedir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Açıklaması

Değişken	Açıklama
Endeks Getiri	ln (Endeks Kapanış değer (t) / Endeks Kapanış Değeri (t-1))
Endeks Volatilite	2012 Ocak ile 2022 Aralık arasında günlük verilerle hesaplanan volatilitenin logaritma değerleri
Endeks İşlem Hacmi TL	2012 Ocak ile 2022 Aralık tarihleri arasında BİST' de gerçekleşen TL cinsinden işlem hacimlerinin aylık ortalamalarının hesaplanmış logaritma değerleri

Not: Ele alınan değişkenler aylık zaman serisi verileridir.

Yöntem

Borsada işlem hacmi, belirli bir sürede yapılan tüm işlemlerin toplamı olarak ifade edilmektedir. Bu işlemler hisse veya endeks bazında değerlendirilecek olursa belirlenen süredeki tüm alım satım işlemleri hisse dolayısıyla endeks hacmini oluşturur. Kendisine aşırı güvenen yatırımcılar genelde riskli pozisyonlara girer ve rasyonel olarak karar alan yatırımcılara karşın daha fazla işlem hacmine, daha fazla miktarda alım satım işlemine neden olmaktadır. Başkalarının sahip olmadığı bilgilere kendilerinin sahip olduğunu düşünmeler aşırı işlem yapmaktadırlar (Bolaman, 2011, s. 60).

Nedensellik analizi sayesinde getiri ile hacim ve volatilite arasındaki ilişki incelenmektedir. Bu çalışmada literatüre benzer şekilde nedensellik analizi tercih edilmesinin yanı sıra daha öncesinde kullanılan Granger Nedensellik analizinin yerine Toda Yamamoto Nedensellik analizi kullanılmıştır. Toda Yamamoto Nedensellik analizinin tercih edilmesinin bir başka sebebi ise pandemi süreci sonrasında yaşanan dalgalanmaların etkisi ile değişkenlerin aynı seviyede durağan olamayacaklarının öngörülmesidir. Toda Yamamoto Nedensellik testi farklı dereceden değişkenlerin analiz edilebildiği bir testtir.

Çalışmada, endeksler bazında aşırı güven eğilimi test edilmiş ve bu durumun getiri ile olan ilişkisi incelenmiştir. Literatüre benzer şekilde nedensellik ilişkisi ile aşırı güven eğilimi ilişkilendirilmiştir. Bu duruma ek olarak ARDL Sınır testi ile üç endeks içinde geçerli olan aşırı

güven eğiliminin kısa ve uzun dönem ilişkisi incelenmiştir. Farklı endekslerin ele alınmasının sebebi ise bu endeksler arasındaki farklılığı gözlemleyebilmektir.

Analizde kullanılan birim kök testlerinden Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testi, Philips Perron Testi uygun gecikmenin bulunması için VAR modeli, nedensellik ilişkisinin tespit edilmesi için Toda Yamamoto Nedensellik Testi ve değişkenlerin uzun ve kısa dönemde birbirleri ile ilişkisini tespit etmek amacıyla Autoregressive Distributed Lag Bound Test hakkında gerekli bilgiler verilerek modeller açıklanmıştır.

Zaman serileri ile analiz yapabilmek için serilerin durağan olması gerekmektedir. Serinin durağanlığı ortalamanın durağanlığı ve varyansın durağanlığı ile mümkündür. Bir zaman serisinin durağanlığı hakkında bilgi edinebilmek için korelogram testi ve birim kök testi uygulamak gerekir (Dikmen, 2009, 284; Sevüktekin, Nargeleçekenler, 2010, 229). Bu tanıma ek olarak durağanlık kavramı belirli bir süreçte sürekli artma veya azalmanın olmadığı, verilerin yatay eksen boyunca saçılım göstermesi olarak da tanımlanabilir.

Durağan dışı serilerde serinin uzun dönemli bir ortalaması olmadığı, varyansın zamandan bağımsız bir şekilde ilerlediği ve teorik otokorelasyonun azalarak yok olmadığı görülmektedir. Böylece bir zaman serisinin uzun dönemli özelliklerini anlayabilmek için geçmiş dönem değerlerinin seri üzerindeki etkilerinin belirlenmiş olması gerekir. Bu nedenle serinin zaman içerisindeki anlayabilmek için, y ve y_{t-1} arasındaki ilişkinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu amaç için geliştirilen yöntemlerden en yaygın olanı birim kök testidir. Bu yöntem sayesinde serinin durağan olup olmadığı belirlenmektedir (Dikmen, 2009, ss. 288-289).

Y_t Değişkeninin ele alınan dönemdeki aldığı değerin geçen dönemdeki değeri ile olan Y_{t-1} İle olan ilişkisi şu şekildedir:

$$Y_t = PY_{t-1} + u_t \quad (5)$$

Bu denklemde u_t bir hata terimidir. Bu model ise birinci derecede otoregresif AR bir modeldir. Bu regresyonda P katsayısı bire eşit ise birim kök sorunu ortaya çıkmakta ve denklem şu şekilde kurulmaktadır:

$$Y_t = Y_{t-1} + u_t \quad (6)$$

Philips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen test sayesinde Dickey – Fuller testinde kabul edilen varsayımları biraz yumuşatmıştır (Philips ve Perron, 1988, s. 336).

Modelin denklemi şu şekildedir (Kutlar, 2005: 321):

$$y_t = m_0 + m_1 y_{t-1} + e_t \quad (7)$$

$$y_1 = m^*_0 + m^*_1 y_{t-1} + m^*_2 \left(t - \frac{T}{2}\right) + e_t \quad (8)$$

Denklemlerde T gözlem sayısını belirtmektedir. e_t , E(e_t) =0 şeklinde olduğunda bozucu terimlerin homojen olmaları veya seri korelasyon ilişkisinde olmamaları gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır.

Sims tarafından geliştirilen VAR Modeli'nde bütün değişkenler içsel değişken olarak kabul edilmektedir (Dikmen, 2009, s. 322). Eş zamanlı bir modeldeki denklemin uygun bir şekilde tahmin edilebilmesi için Y ve X değişkenleri için basit bir VAR Modeli şu şekildedir:

$$Y_t = a_{10} + \sum_{i=1}^{p} a_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} a_{12i} X_{t-i} + u_{1t} \quad (9)$$

$$X_t = a_{20} + \sum_{i=1}^{p} a_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} a_{22i} X_{t-i} + u_{2t} \quad (10)$$

denklemi ile ifade edilebilir.

Nedensellik kavramını, iki değişken arasında birinin cari zamandaki değişimi diğer değişkenin gecikmeli değerinde herhangi bir etki oluşturup oluşturmadığını değerlendirmek olarak ifade edilebilir.

Granger Nedensellik testinde serinin durağan ve durağan olmadığı durumlarda iki farklı yöntem kullanılır. İlk durum serilerin durağan olmasıdır. Bu durumda önce Vektör Otoregresif Model (VAR) uygulandıktan sonra Granger Nedensellik testi yapılır. Granger Nedensellik testinin yapılabilmesi için teste tabi olan serilerin aynı seviyede durağan olması gerekmektedir. Toda Yamamoto Nedensellik testinin yapılabilmesi için serilerin aynı seviyede durağan olma şartı yoktur, farklı seviyelerde durağan seriler Toda Yamamoto Nedensellik testi uygulanabilir.

Y ve X değişkenleri için Toda Yamamoto Nedensellik testinde yer alan VAR (k+d_{max}) hipotezi şu şekilde kurulur (Gazel, 2019, s. 292):

$$Y_t = \omega + \sum_{i=1}^{k} a_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k} \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{J=k+1}^{d_{max}} \theta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (11)$$

$$X_t = \varphi + \sum_{i=1}^{k} a_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k} \beta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (12)$$

Oluşturulan denklemlerde ε_{1t} ve ε_{2t} olarak gösterilen hata terimlerinin sabit kovaryans matriksine sahip olduğu ve sıfır ortalama olduğu varsayılmıştır. Belirtilen denklemler için kurulacak hipotez şu şekildedir:

$\boldsymbol{H_0}$: Y değişkeninden X değişkenine doğru nedensellik ilişkisi yoktur.

$\boldsymbol{H_1}$: Y değişkeninden X değişkenine doğru nedensellik ilişkisi vardır.

ARDL sınır testi diğer adı ile gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi, en az iki değişken arasında eşbütünleşme kavramını test etmek için kullanılır. Zaman serisinde ilişkinin olup olmadığını eş bütünleşme testleri ile analiz edilir. Eş bütünleşme testinin yapılabilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir. Bu durum durağan olmayan serilerin bir araya geldiklerinde durağan olmalarını ve değişkenlerin arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesini göz ardı eder (Bozkurt, 2007, s. 109). ARDL sınır testi diğer eşbütünleşme testlerine göre bazı avantajları bulunmaktadır. En önemli avantajı ise analizde kullanılacak olan değişkenlerin I (0) veya I (1) olup olmamasına bakılmaksızın uygulanabilir olmasıdır. Başka bir ifadeyle, ARDL Sınır Testi uygulamasında herhangi bir birim kök testine bakılmaksızın uygulanabilir ancak değişkenlerin ikinci seviyede durağan olmaları durumunda tablo kritik değeri olmamasından dolayı değişkenlerin I(2) olmadıklarını ispat etmek amacıyla birim kök testi uygulanır (Pata vd., 2016, s. 265).

Bulgular kısmında yapılan üç endeks için yapılan analizlerin sonucu ayrı ayrı verilmiştir. Sonuç kısmında ise elde edilen bulgular karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Bulgular

Ele alınan üç endeks için ulaşılan ortak sonuç, endeks getiri değişkeninden endeks hacim değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu durum getiri elde

eden yatırımcıların, elde ettikleri getiriyi kendi kabiliyet ve yetenekleri sayesinde olduklarını düşünmelerine neden olmuş ve yatırımcının kendine olan güvenini artırmış oldukları şeklinde yorumlanabilir. Kendine güveni artan yatırımcı daha çok işlem yaparak işlem hacminin artmasına neden olmuştur şeklinde yorum yapılabilir. Ancak bu nedensellik ilişkisinin incelendiği üç endeks içinde hacim değişkeninden getiri değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Ele alınan üç endeks için geçerli olan bir diğer sonuç ise getiri değişkeninden volatilite değişkenine doğru bir nedenselliğin bulunmamasıdır. Ancak üç endeks için volatilite değişkeninden getiri değişkenine doğru nedensellik bulunmaktadır. Bu durum, getiri değişkeninin işlem hacmi değişkeninin nedeni olduğu ancak volatilite değişkeninin nedeni olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Bu duruma paralel olarak hacim değişkeninin getirinin nedeni olmadığı ancak volatilitenin getirinin nedeni olduğu belirlenmiştir.

BİST 100 Endeksi Analiz Sonuçları

İlk aşamada değişkenleri için Dickey ve Fuller (1981) ve Phillips ve Perron (1988) birim kök testi uygulanmaktadır. Tablo 2'de değişkenlerin ADF (1981) ve PP (1988) birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2: Değişkenlerin ADF (1981) ve PP (1988) Birim Kök testi Sonuçları

		Değişkenler	ADF	PP		ADF	PP
Düzey	*Sabit*	Getiri	-10.117 (0) [0.00]***	-10.116 (3) [0.00]***	*Birinci Farklar*	-12.123 (3) [0.00]***	-44.463 (24) [0.00]***
		Volatilite	-1.943 (2) [0.311]	-6.144 (7) [0.00]***		-10.358 (2) [0.00]***	-34.351 (13) [0.00]***
		Hacim	0.125 (0) [0.966]	0.651 (4) [0.99]		-13.037 (0) [0.00]***	-13.148 (2) [0.00]***
	Sabit+Trend	Getiri	-10.500 (0) [0.00]***	-10.490 (6) [0.00]***		-12.123 (3) [0.00]***	-48.996 (24) [0.00]***
		Volatilite	-5.002 (1) [0.00]***	-8.855 (6) [0.00]***		-10.358 (2) [0.00]***	-35.065 (13) [0.00]***
		Hacim	-2.234 (0) [0.404]	-2.073 (3) [0.55]		-13.155 (0) [0.00]***	-13.451 (4) [0.00]***

Not: *** %1 anlam seviyesinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. () işareti Akaike bilgi kriterine göre seçilen gecikme uzunluğunu, [] işareti olasılık değerini göstermektedir.

Bu veriler ile Toda – Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Tablo 3'de BİST 100 endeksi Toda-Yamamoto (1995) nedensellik test sonuçları verilmiştir.

Tablo 3: BİST 100 Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Test Sonuçları

	Getiri	lnVOL	lnHacim
Getiri	-	0.502 [4] (0.918)	19.617 [4] (0.00)***
lnVOL	9.388 [4] (0.024)**	-	1.666 [5] (0.644)
lnHacim	4.447 [4] (0.217)	6.951[5] (0.073)*	-

Not: *** %1, ** %5 ve * %10 anlam seviyesinde nedenselliğin olduğunu göstermektedir. [] işareti vektör otoregresyon modelinden elde edilen optimal gecikme uzunluğunu (p) ve maksimum durağanlık derecesini (d_{max}) göstermektedir. Şekil 1'de BİST 100 endeksi Toda-Yamamoto (1995) nedenselliğin yönü yer almaktadır.

Getiri ⟶ LnHacim

LnVol ⟶ Getiri

LnHacim ⟶ LnVol

Şekil 1. BİST 100 Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedenselliğin Yönü

Toda Yamamoto Testi elde edilen bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir;

- BİST 100 getiri değişkeninden BİST 100 hacim değişkenine doğru %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- BİST 100 getiri değişkeninden BİST 100 volatilite değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- BİST 100 volatilite değişkeninden BİST 100 getiri değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- BİST 100 volatilite değişkeninden BİST 100 hacim değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- BİST 100 hacim değişkeninden BİST 100 getiri değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- BİST 100 hacim değişkeninden BİST 100 volatilite değişkenine doğru %10 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Getiri endeksinde negatif göstergeler bulunduğu ve yüzdesel değişim olduğu için doğal logaritması alınmamıştır. Hem volatilite hem de hacim değişkenlerinin doğal logaritması alınmıştır.

Bu çalışmada kullanılan model;

$$Getiri=\beta_0+ \beta_1 lnVolatilite+ \beta_2 lnHacim \quad (13)$$

Tablo 4'de değişkenler arasında korelasyonlar ve istatistikler verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler Arasında Korelasyonlar ve İstatistikler

	Getiri	lnVOL	lnHacim	Ortalama	Medyan	Standart Sapma	Gözlem Sayısı
Getiri	-			0.0179889	0.016371	0.07196249	132
lnVOL	0.234	-		1.35661088	1.304338	0.31854969	132
lnHacim	0.278	0.744	-	9.8169909	9.66225	0.426133725	132

BİST 100 volatilite ile BİST 100 getiri değişkenleri arasında pozitif yönlü fakat zayıf bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum BİST 100 hacim ile BİST 100 getiri değişkenleri arasında da geçerlidir. BİST 100 volatilite ve BİST 100 hacim değişkenleri arasında pozitif yönlü ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

BİST 100 endeksine ait getiri değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre düzey değerinde durağandır. BİST 100 endeksine ait volatilite değişkeni ise sabitli modelde Dickey ve Fuller (1981) testinde birim kök taşımaktadır. BİST 100 endeksine ait volatilite değişkeni diğer alternatif modellerde durağandır. Bu

değişkenin uzun hafıza yaşadığı varsayılarak birinci farkı vektör otoregresyon modelinde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde kullanılacaktır. BİST 100 endeksine ait hacim değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre birinci farkında durağandır. Tablo 5'de ARDL sınır testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 2: ARDL Sınır Testi Sonuçları

	F İstatistiği	k
	38.347	2
	I(0)	I(1)
%10 Kritik Değer	2.63	3.35
%5 Kritik Değer	3.1	3.87
%1 Kritik Değer	4.13	5

ARDL testi için ilk olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. F istatistiği %1 anlam seviyesinde sınır testinin sağ tarafında kaldığı için değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır. Tablo 6'da ARDL (1,1,1) kısa dönem sonuçları verilmiştir.

Tablo 3: ARDL (1,1,1) Kısa Dönem Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
Getiri (-1)	-0.079	0.373
lnVOL	-0.028	0.476
lnVOL (-1)	0.062	0.106
lnHacim	3.295	0.00***
lnHacim (-1)	-3.010	0.00***
Sabit Terim	-0.644	0.255
Ayarlı R^2	0.177	
F İstatistiği	6.598 (0.00)***	
Ramsey-Reset	0.182 (0.914)	
Breusch-Godfrey	0.274 (0.760)	
Breusch-Pagan-Godfrey	7.068 (0.00)***	

Not: *** %1 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

BİST 100 getiri değişkenin bir dönem gecikmesi, BİST 100 volatilite değişkeninin cari dönem ve bir dönem gecikme değerleri, sabit terim istatistiksel olarak anlamsızdır. BİST 100 hacim değişkeninin cari dönem ve bir dönem gecikme parametreleri %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayarlı R^2 değerine göre BİST 100 getiri değişkenindeki değişmelerin %17.7'si modele dahil edilen volatilite ve hacim değişkenleri tarafından açıklanmaktadır. F istatistiğine göre model bir bütün olarak anlamlıdır. Ramsey Reset testinde sıfır hipotezi model doğru kurulmuştur ve alternatif hipotez ise model doğru kurulmamıştır şeklindedir. Ramsey Reset testine göre model doğru kurulmuştur. Breusch-Godfrey otokorelasyon testine göre modelde otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır. Breusch-Pagan-Godfrey değişen varyans testinde ise modelde değişen varyans bulunmaktadır. Bu duruma karşı parametreler Newey-West tahmincisi ile elde edilmiştir. Tablo 7'de ARDL (1,1,1) Uzun Dönem Sonuçları verilmiştir.

Tablo 4: ARDL (1,1,1) Uzun Dönem Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
ECT(-1)	-1.079	0.00***
lnVOL	0.031	0.523
lnHacim	0.263	0.251
Sabit Terim	-0.597	0.245

Not: *** %1 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Modelde BİST 100 volatilite ve hacim değişkenleri, sabit terim istatistiksel olarak anlamsızdır. Hata düzeltme katsayısı %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre modelde meydana gelen dengesizlikler 0.92 (yaklaşık 1 ay) ay içerisinde tekrar düzelmektedir. Şekil 2'de CUSUM ve CUSUMQ Testleri verilmiştir. CUSUM ve CUSUMQ testlerine göre modelde yapısal kırılma bulunmamaktadır.

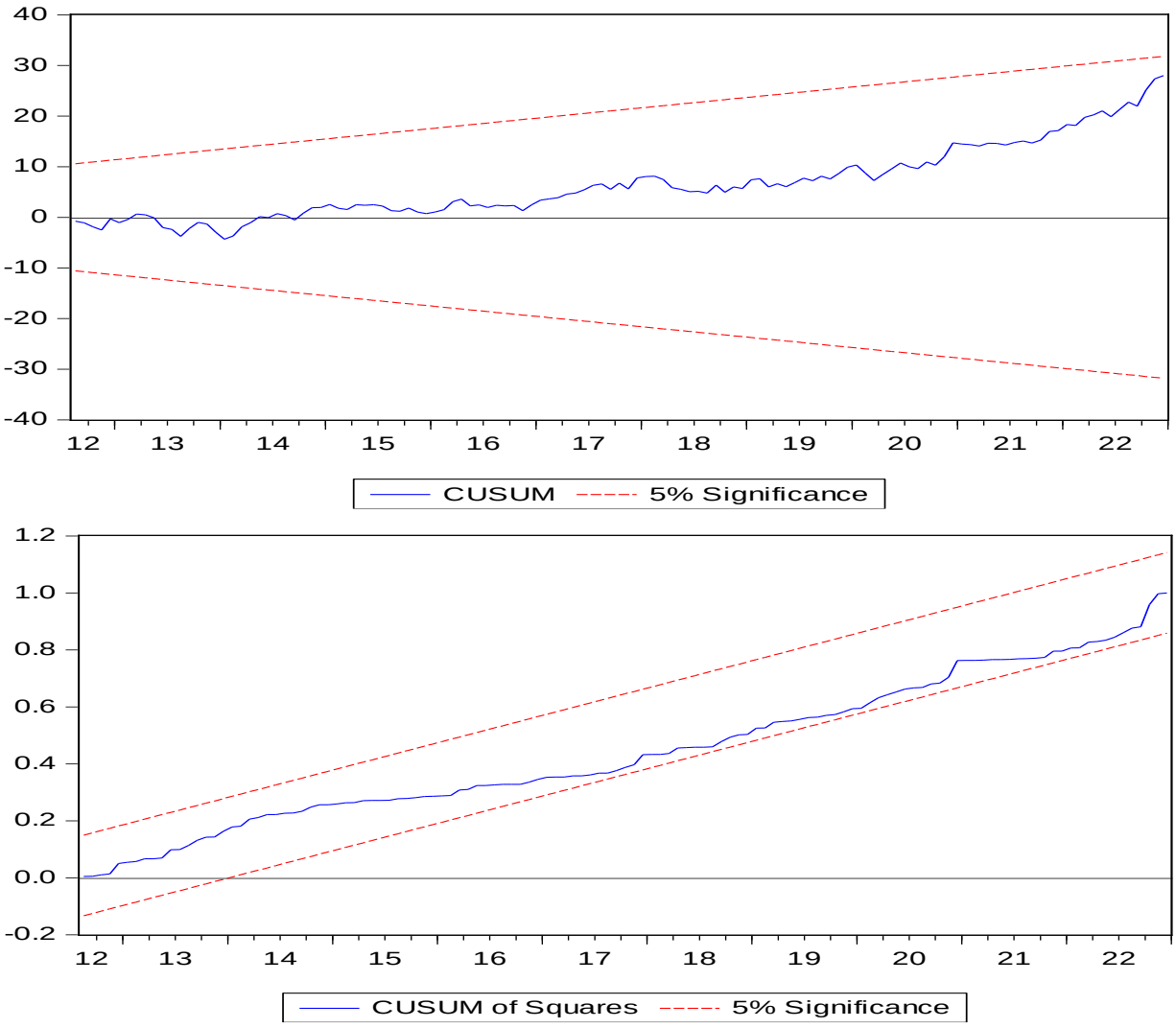

Şekil 2: CUSUM ve CUSUMQ Testleri

Sınai Endeksi Analiz Sonuçları

Sınai endeksi içinde ilk aşamada durağanlık seviyeleri ve uygun gecikme uzunluğu tespit edilmiş ve Toda Yamamoto Nedensellik Testi uygulamıştır. Tablo 8'de Değişkenlerin ADF (1981) ve PP (1988) birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5: Değişkenlerin ADF (1981) ve PP (1988) Birim Kök testi Sonuçları

		Değişkenler	ADF	PP		ADF	PP
Düzey	*Sabit*	Getiri	-9.418 (0) [0.00]***	-9.457 (5) [0.00]***	*Birinci Farklar*	-11.903 (3) [0.00]***	-41.019 (25) [0.00]***
		Volatilite	-1.782 (2) [0.387]	-3.930 (6) [0.00]***		-13.463 (1) [0.00]***	-32.239 (16) [0.00]***
		Hacim	-0.018 (0) [0.954]	0.730 (14) [0.992]		-12.799 (0) [0.00]***	-13.428 (10) [0.00]***

Sabit+Trend	Getiri	-9.986 (0) [0.00]***	-9.921 (10) [0.00]***	-11.879 (3) [0.00]***	-43.656 (25) [0.00]***
	Volatilite	-7.904 (0) [0.00]***	-8.385 (6) [0.00]***	-13.414 (1) [0.00]***	-32.334 (16) [0.00]***
	Hacim	-2.550 (0) [0.303]	-2.300 (5) [0.430]	-12.917 (0) [0.00]***	-14.157 (13) [0.00]***

Not: *** %1 anlam seviyesinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. () işareti Akaike bilgi kriterine göre seçilen gecikme uzunluğunu, [] işareti olasılık değerini göstermektedir.

Sınai endeksine ait getiri değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre düzey değerinde durağandır. Sınai endeksine ait volatilite değişkeni ise sabitli modelde Dickey ve Fuller (1981) testinde birim kök taşımaktadır. Sınai endeksine ait volatilite değişkeni diğer alternatif modellerde durağandır. Tablo 9'da Sınai Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Test Sonuçları verilmiştir.

Tablo 6: Sınai Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Test Sonuçları

	Getiri	lnVOL	lnHacim
Getiri	-	2.767 [3] (0.428)	25.009 [4] (0.00)***
lnVOL	8.455 [3] (0.037)**	-	4.819 [3] (0.185)
lnHacim	3.541 [4] (0.315)	10.347 [3] (0.015)**	-

Not: *** %1 ve ** %5 anlam seviyesinde nedenselliğin olduğunu göstermektedir. [] işareti vektör otoregresyon modelinden elde edilen optimal gecikme uzunluğunu (p) ve maksimum durağanlık derecesini (d_{max}) göstermektedir.

Şekil 3'de Sınai Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedenselliğin Yönü yer almaktadır.

Getiri ⟶ lnHacim

lnVOL ⟶ Getiri

lnHacim ⟶ lnVOL

Şekil 3: Sınai Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedenselliğin Yönü

Elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilir;

- Sınai getiri değişkeninden Sınai hacim değişkenine doğru %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- Sınai getiri değişkeninden Sınai volatilite değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Sınai volatilite değişkeninden Sınai getiri değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- Sınai volatilite değişkeninden Sınai hacim değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Sınai hacim değişkeninden Sınai getiri değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Sınai hacim değişkeninden Sınai volatilite değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Tablo 10'da değişkenler arasında korelasyonlar ve istatistikler verilmiştir.

Tablo 7: Değişkenler Arasında Korelasyonlar ve İstatistikler

	Getiri	lnVOL	lnHacim	Ortalama	Medyan	Standart Sapma	Gözlem Sayısı
Getiri	-			0.022087	0.018934	0.0671307	132
lnVOL	0.233	-		1.386296	1.305301	0.4230774	132
lnHacim	0.333	0.797	-	9.34038	9.221909	0.53035796	132

Sınai volatilite ile Sınai getiri değişkenleri arasında pozitif yönlü fakat zayıf bir ilişki (0.233) bulunmaktadır. Bu durum Sınai hacim ile Sınai getiri değişkenleri arasında da (0.333) geçerlidir. Sınai volatilite ve Sınai hacim değişkenleri arasında pozitif yönlü ve güçlü bir ilişki (0.797) bulunmaktadır.

Sınai endeksine ait getiri değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre düzey değerinde durağandır. Sınai endeksine ait volatilite değişkeni ise sabitli modelde Dickey ve Fuller (1981) testinde birim kök taşımaktadır. Sınai endeksine ait volatilite değişkeni diğer alternatif modellerde durağandır. Bu değişkenin uzun hafıza yaşadığı varsayılarak birinci farkı vektör otoregresyon modelinde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde kullanılacaktır. Sınai endeksine ait hacim değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre düzey değerinde birim köke sahip olmakla birlikte birinci farkında durağandır. Tablo 11'de ARDL Sınır Testi Sonuçları verilmiştir.

Tablo 8: ARDL Sınır Testi Sonuçları

	F İstatistiği	k
	45.883	2
	I(0)	I(1)
%10 Kritik Değer	2.63	3.35
%5 Kritik Değer	3.1	3.87
%1 Kritik Değer	4.13	5

ARDL testi için ilk olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. F istatistiği (45.883) %1 anlam seviyesinde (5) sınır testinin sağ tarafında kaldığı için değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır. Tablo 12'de ARDL (1,0,1) kısa dönem sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 9: ARDL (1,0,1) Kısa Dönem Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
Getiri (-1)	-0.063	0.429
lnVOL	-0.006	0.842
lnHacim	3.633	0.00***
lnHacim (-1)	-3.273	0.00***
Sabit Terim	-0.784	0.024**
Ayarlı R^2	0.339	
F İstatistiği	17.728 (0.00)***	
Ramsey-Reset	1.924 (0.056)*	
Breusch-Godfrey	0.056 (0.945)	
Breusch-Pagan-Godfrey	3.781 (0.00)***	

Not: *** %1, ** %5 ve * %10 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Sınai getiri değişkenin bir dönem gecikmesi, Sınai volatilite değişkeninin cari dönem değeri istatistiksel olarak anlamsızdır. Sınai hacim değişkeninin cari dönem ve bir dönem gecikme parametreleri %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Sabit terim %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayarlı R^2 değerine göre Sınai getiri değişkenindeki değişmelerin %33.9'u modele dahil edilen volatilite ve hacim değişkenleri tarafından açıklanmaktadır. F istatistiğine göre model bir bütün olarak anlamlıdır. Ramsey Reset testine göre %10 anlam seviyesinde model doğru kurulmuştur. Breusch-Godfrey otokorelasyon testine göre modelde otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır. Breusch-Pagan-Godfrey değişen varyans testinde ise modelde değişen varyans bulunmaktadır. Bu duruma karşı parametreler Newey-West tahmincisi ile elde edilmiştir. Tablo 13'de ARDL (1,0,1) uzun dönem sonuçları verilmiştir.

Tablo 10: ARDL (1,0,1) Uzun Dönem Sonuçlar

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
ECT (-1)	-1.062	0.00***
lnVOL	-0.0056	0.824
lnHacim	0.338	0.017**
Sabit Terim	-0.737	0.018**

Not: *** %1, ** %5 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Modelde sınai volatilite değişkeni istatistiksel olarak anlamsızdır. Sınai endeksi hacim değişkeni ise %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre sınai endeksi %1 artarsa sınai endeksi getirisi %0.338 artmaktadır. Hata düzeltme katsayısı %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre modelde meydana gelen dengesizlikler 0.94 (yaklaşık 1 ay) ay içerisinde tekrar düzelmektedir. Şekil 4'de CUSUM ve CUSUMQ Testleri yer almaktadır.

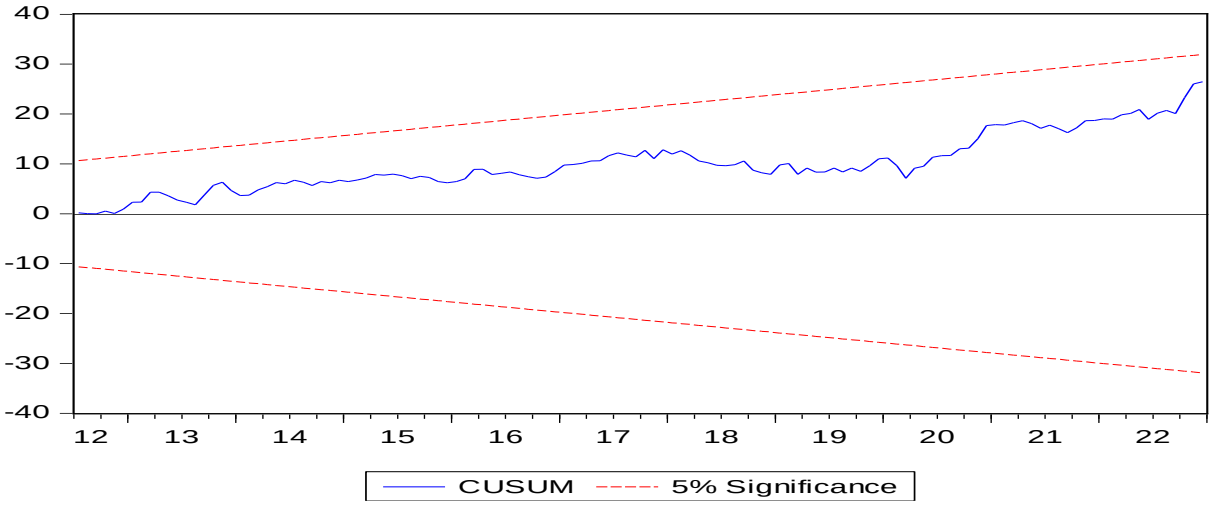

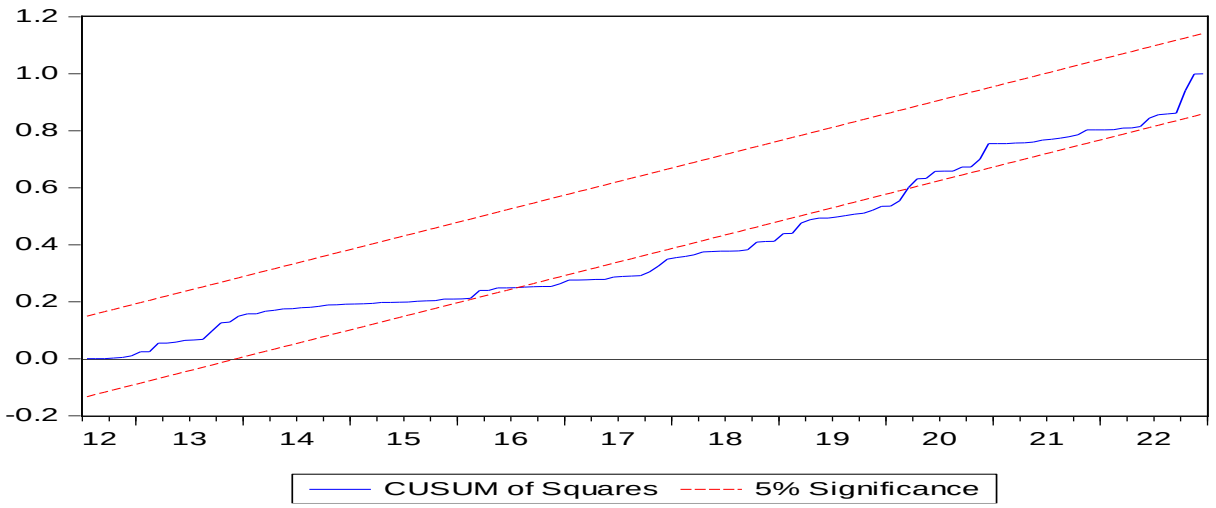

Şekil 4: CUSUM ve CUSUMQ Testleri

CUSUM testine göre modelde yapısal kırılma bulunmamaktadır. Ancak CUSUMQ testinde modelde yapısal kırılma olasılığı göz ardı edilmemelidir.

Hizmet Endeksi Analiz Sonuçları

Hizmet Endeksi içinde ilk aşamada durağanlık seviyeleri ve uygun gecikme uzunluğu tespit edilmiş ve Toda Yamamoto Nedensellik Testi uygulamıştır. Tablo 14'de ADF (1981) ve PP (1988) birim kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 11: ADF (1981) ve PP (1988) Birim Kök testi Sonuçları

		Değişkenler	ADF	PP		ADF	PP
Düzey	*Sabit*	Getiri	-5.952 (1) [0.00]***	-10.871 (5) [0.00]***	*Birinci Farklar*	-11.349 (3) [0.00]***	-59.083 (33) [0.00]***
		Volatilite	-3.94 (1) [0.022]**	-4.985 (6) [0.00]***		-11.931 (1) [0.00]***	-34.061 (18) [0.00]***
		Hacim	0.381 (1) [0.981]	-0.109 (1) [0.945]		-13.960 (0) [0.00]***	-13.960 (0) [0.00]***
	Sabit+Trend	Getiri	-11.162 (0) [0.00]***	-11.215 (4) [0.00]***		-11.392 (3) [0.00]***	-65.821 (31) [0.00]***
		Volatilite	-8.205 (0) [0.00]***	-8.384 (4) [0.00]***		-11.903 (1) [0.00]***	-34.384 (18) [0.00]***
		Hacim	-3.436 (0) [0.051]*	-3.449 (5) [0.049]**		-14.020 (0) [0.00]***	-14.076 (1) [0.00]***

Not: *** %1 anlam seviyesinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. () işareti Akaike bilgi kriterine göre seçilen gecikme uzunluğunu, [] işareti olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 15'de Toda-Yamamoto (1995) nedensellik test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 12: Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Test Sonuçları

	Getiri	lnVOL	lnHacim
Getiri	-	0.518 [4] (0.518)	7.843 [3] (0.049)**
lnVOL	11.881 [4] (0.00)***	-	3.001 [3] (0.391)

	1.385 [3]	7.392 [3]	
lnHacim	(0.708)	(0.061)*	-

Not: *** %1, ** %5 ve * %10 anlam seviyesinde nedenselliğin olduğunu göstermektedir. [] işareti vektör otoregresyon modelinden elde edilen optimal gecikme uzunluğunu (p) ve maksimum durağanlık derecesini (d_{max}) göstermektedir.

Şekil 5'de Hizmet Endeksi Toda-Yamamoto (1995) nedenselliğin yönü yer almaktadır.

Getiri ⟶ lnHacim

lnVOL ⟶ Getiri

lnHacim ⟶ lnVOL

Şekil 5: Hizmet Endeksi Toda-Yamamoto (1995) Nedenselliğin Yönü

Elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir;

- Hizmetler getiri değişkeninden hizmetler hacim değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- Hizmetler getiri değişkeninden hizmetler volatilite değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Hizmetler volatilite değişkeninden hizmetler getiri değişkenine doğru %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.
- Hizmetler volatilite değişkeninden hizmetler hacim değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Hizmetler hacim değişkeninden hizmetler getiri değişkenine doğru nedensellik bulunmamaktadır.
- Hizmetler hacim değişkeninden hizmetler volatilite değişkenine doğru %10 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Hizmetler endeksine ait getiri değişkeni hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök testlerine göre düzey değerinde durağandır. Hizmetler endeksine ait volatilite değişkeni ise sabitli modelde Dickey ve Fuller (1981) testinde %5 anlam seviyesinde durağandır. Hizmetler endeksine ait volatilite değişkeni diğer alternatif modellerde durağandır. Bu değişkenin uzun hafıza yaşadığı varsayılarak birinci farkı vektör otoregresyon modelinde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde kullanılacaktır. Hizmetler endeksine ait hacim değişkeni ise sabitli modelde düzey değerinde hem Dickey ve Fuller (1981) hem de Phillips ve Perron (1988) birim kök vardır. Sabitli ve trendli modelde ADF (1981) testinde %10 anlam seviyesinde, PP (1988) birim kök testinde ise %5 anlam seviyesinde durağandır. Bu değişkenin birinci farkı alındığında durağan olduğu görülmektedir. Tablo 16'da ARDL Sınır Testi Sonuçları verilmiştir.

Tablo 16: ARDL Sınır Testi Sonuçları

	F İstatistiği	k
	13.811	2
	I(0)	I(1)
%10 Kritik Değer	2.63	3.35
%5 Kritik Değer	3.1	3.87
%1 Kritik Değer	4.13	5

ARDL testi için ilk olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. F istatistiği (13.811) %1 anlam seviyesinde (5) sınır testinin sağ tarafında kaldığı için değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır. Tablo 17'de ARDL (2,4,1) kısa dönem sonuçları yer almaktadır.

Tablo 17: ARDL (2,4,1) Kısa Dönem Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
Getiri (-1)	-0.046	0.578
Getiri (-2)	0.155	0.068*
lnVOL	0.012	0.655
lnVOL (-1)	0.033	0.255
lnVOL (-2)	-0.008	0.769
lnVOL (-3)	0.052	0.064*
lnVOL (-4)	-0.055	0.044**
lnHacim	2.627	0.00***
lnHacim (-1)	-2.485	0.00***
Sabit Terim	-0.306	0.553
Ayarlı R^2	0.251	
F İstatistiği	5.749 (0.00)***	
Ramsey-Reset	0.742 (0.97)	
Breusch-Godfrey	1.006 (0.368)	
Breusch-Pagan-Godfrey	4.985 (0.00)***	

Not: *** %1, ** %5 ve * %10 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Hizmetler getiri değişkeninin bir dönem gecikmesi, hizmetler volatilite değişkeninin cari dönem, bir ve ikinci dönem gecikme değerleri, sabit terim istatistiksel olarak anlamsızdır. Hizmetler getiri değişkeninin bir dönem gecikmesi %10 anlam seviyesinde, hizmetler endeksinin üçüncü ve dördüncü dönem gecikme değerleri sırasıyla %10 ve %5 anlam seviyesinde, hizmetler hacim değişkeninin cari dönem ve bir dönem gecikme parametreleri %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayarlı R^2 değerine göre hizmetler getiri değişkenindeki değişmelerin %25.1'i modele dahil edilen volatilite ve hacim değişkenleri tarafından açıklanmaktadır. F istatistiğine göre (5.749) model bir bütün olarak anlamlıdır. Ramsey Reset testine göre model doğru kurulmuştur. Breusch-Godfrey otokorelasyon testine göre modelde otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır. Breusch-Pagan-Godfrey değişen varyans testinde ise modelde değişen varyans bulunmaktadır. Bu duruma karşı parametreler Newey-West tahmincisi ile elde edilmiştir. Tablo 18'de ARDL (2,4,1) uzun dönem sonuçları verilmiştir.

Tablo 18: ARDL (2,4,1) Uzun Dönem Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
ECT(-1)	-0.89	0.00***
lnVOL	0.038	0.508
lnHacim	0.159	0.539
Sabit Terim	-0.344	0.546

Not: *** %1 anlam seviyesinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Modelde hizmetler volatilite ve hacim değişkenleri, sabit terim istatistiksel olarak anlamsızdır. Hata düzeltme katsayısı %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre modelde meydana gelen dengesizlikler 1.12 ay içerisinde tekrar düzelmektedir. Şekil 6'da CUSUM ve CUSUMQ Testleri yer almaktadır.

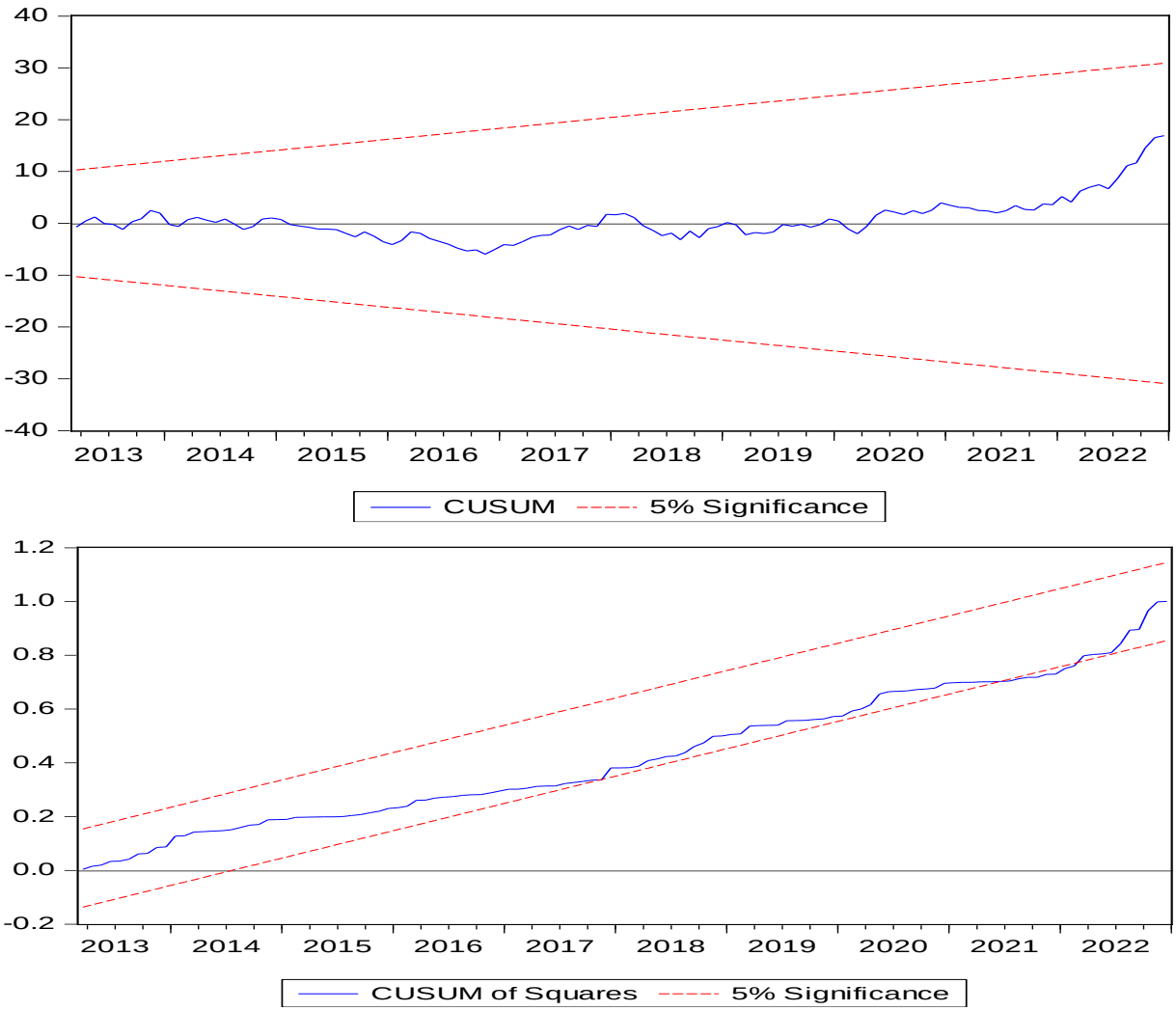

Şekil 6: CUSUM ve CUSUMQ Testleri

CUSUM testine göre modelde yapısal kırılma bulunmamaktadır. Ancak CUSUMQ testine göre modelde yapısal kırılma bulunmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören BİST 100, BİST Sınai ve BİST Hizmet Endeksleri üzerinden davranışsal finans teorilerinden aşırı güven eğiliminin incelenmesi ve ele alınan endeksin getiri, volatilite ve hacim verileri arasında kısa ve uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışmada ele alına endeksler için Ocak 2012-Aralık 2022 dönemini içeren 11 yıllık süreçte ele alınan endeksin aylık getiri, aylık ortalama TL işlem hacmi ve aylık volatilite değerleri üzerinden analiz yapılmıştır. Aşırı güven eğiliminin tespit edilmesinde kullanılan nedensellik analizinin yanı sıra farklı bir bakış açısı katarak nedensellik ilişkisi kurulan değişkenler arasında ARDL Sınır Testi uygulanmıştır. Analiz edilen modelde, getiri bağımsız değişken, volatilite ve hacim bağımlı değişkendir. Toda Yamamoto Nedensellik Testi sonuçlarına bakıldığında BİST 100 ve BİST Sınai Endeksleri için getiri değişkeninden hacim değişkenine doğru %1 anlam seviyesinde BİST Hizmet Endeksi için ise getiri değişkeninden hacim değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Bu durum aslında getiri elde eden yatırımcıların elde ettikleri kazancı kendi kabiliyet ve yeteneklerine bağlıyor olması ve bu durumun kendilerine olan güveni arttırıyor olmasıyla kendine aşırı güvenen yatırımcının daha çok işlem yapmak istemesi sonucunda işlem hacminin artmasına neden olduğu şeklinde yorum yapılabilir. Toda Yamamoto Nedensellik Testi sonuçlarına göre yukarıda

elde edilen bulgu Metwally & Darwish (2015); Zia, Sindhu, & Hashmi (2017); Mushinada & Veluri (2018); Trejos, Deemen, Rodríguez, & Gómez (2019); Alsabban & Alarfaj (2019); Uddin, Gul, Mubarik (2021) çalışma sonuçlarıyla uyum göstermektedir.

BİST 100 ve BİST Hizmet Endekslerinde hacim değişkeninden volatilite değişkenine doğru %10 anlam seviyesinde, Sınai Endeksinde ise hacim değişkenlerinden volatilite değişkenine doğru %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmuştur. Bu bulgu Jlassi, Naoui ve Mansour (2014) çalışma sonucuyla örtüşmektedir.

Volatilite değişkeninden getiri değişkenine doğru BİST 100 ve BİST Sınai Endeksi için %5 anlam seviyesinde BİST Hizmet Endeksi için ise %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Bu bulgu ile Mushinada & Veluri (2018) çalışma bulguları aynı yöndedir.

Çalışmanın ikinci aşaması ise ARDL sınır testi ile getiri değişkeni bağımsız değişken olarak, hacim ve volatilite değişkeni ise bağımlı değişken olarak ele alınıp uzun ve kısa dönem için ilişkileri incelenmiştir. Bu durumun yanı sıra üç endeks için de getiri değişkeni ile hacim değişkeni istatistiksel olarak anlamlıdır. Uzun dönem için analiz sonuçları değerlendirildiğinde modelde meydana gelen dengesizlikler BİST 100 ve BİST Sınai Endeksleri için yaklaşık olarak bir ay olarak belirlenirken BİST Hizmet Endeksi için bu süre bir ayın üzerinde ortadan kalkmaktadır.

Bu çalışma bulguları incelenerek düzenleyiciler ticarette iyimserlik ve aşırı güvenin etkilerini azaltmak için inisiyatif alabilirler. Örneğin, bu davranışsal faktörlerin yatırım kararlarındaki etkileri hakkında finansal eğitim ve farkındalık yoluyla, davranışsal ön yargıların zararlı etkilerini azaltmak mümkündür. Finansal danışmanlar, müşterilerini karar alma süreçlerinde bulunan ön yargılar konusunda eğitmeli ve bunların etkisini azaltmak için çalışmalıdır. Sürü davranışı, eğilim etkisi ve aşırı güven gibi ön yargıları etkisiz hâle getirmek için çeşitlendirmenin, disiplinli yatırım stratejilerinin ve uzun vadeli düşünmenin önemini vurgulayabilirler. Fon yöneticileri portföy oluşturma ve risk yönetimini optimize etmek için yatırım süreçlerine davranışsal finans araştırma bulgularından elde edilen sonuçları dahil edebilirler.

Finansal karar alma sürecinde bireysel yatırımcı ile profesyonel yatırımcının davranışları arasındaki farklar ve benzerlikler üzerine bir araştırma yapmak literatür için kıymetli bir çalışma olacaktır. Buna ek olarak literatür de kısaca değinilmiş olsa da daha geniş açıdan ülkelerin davranışsal finansa olan eğilimi üzerine bir araştırma yapılarak kültürel kodlar ile davranışlar arasındaki ilişki incelenebilecektir. Örneğin gelişmiş, gelişmekte olan ve Asya Pasifik ekonomileri gibi uluslararası mevcut verilerin analiz edilmesiyle araştırma soruları küresel düzeyde test edilebilecektir. Gürültü ticaretiyle ilgili gürültülü piyasaların karşılaştırmalı bir çalışması ve çok faktörlü bir varlık fiyatlandırma modeline bir gürültü tüccarı risk faktörünün dahil edilmesi ve yüksek frekanslı ticaretin gürültü ticareti faaliyetine yol açıp açmadığını ve nasıl yol açtığını araştırmak ilginç olacaktır.

Kaynakça

Almansour, B. Y., Elkrghli, S., Almansour, A. Y. (2023). Behavioral finance factors and investment decisions: A mediating role of risk perception. *Cogent Economics & Finance*, 11 (2), 1-20, DOI: 10.1080/23322039.2023.2239032.

Alsabban, S., Alarfaj, O. (2020). An Empirical analysis of behavioral finance in the saudi stock market: evidence of overconfidence behavior. *International Journal of Economics and Financial Issues.* 10(1): 73-86. Retrieved from https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/8920

Aren, S. (2019). Davranışsal finansın psikolojik eğilimlerinin kavramsal değerlendirmesi. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 2(2): 127-160. https://doi.org/10.33416/baybem.559155

Aydın, Ü., Ağan, B. (2018). Yükselen davranışsal finans: Optimal finansal yapının tesisi için davranışsal politika önerileri. *Current Debates in Economics*.1-9.

Aysan, A. F., Camgöz, M., Yiğit, F. (2021). *Finansal vaka analizleri vakalarla finans teorileri.* Ankara: Nobel Yayın.

Bolaman, Ö. (2011). *Davranışsal finans: Aşırı güven hipotezi ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'ndan kanıtlar*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir. 33-55

Bozkurt, H. (2007). *Zaman serileri analizi.* Ankara: Ekin Kitapevi.

Bouteska, A., Regaieg, B. (2020). Loss aversion, overconfidence of investors and their impact on market performance evidence from the US stock markets. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science,* 25(50), 451-478. https://doi.org/10.1108/JEFAS-07-2017-0081

Chuang, W. (2006). An empirical evaluation of the overconfidence hypothesis. *Journal Of Banking & Finance.* 30(9): 2489-2515. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2005.08.007

Daniel, K., Hirshleifer, D., Subrahmanyam, A. (1998). Investor psychology and security market under and overreactions. *The Journal of Finance*. 1839-1885. https://www.jstor.org/stable/117455

Dikmen, N. (2009). *Ekonometri.* Ankara: Nobel Yayın.

Grezo, M. (2021). Overconfidence and financial decision-making: a meta-analysis. Review of Behavioral Finance, 13 (3), 276-296, doi: 10.1108/RBF-01-2020-0020.

Elmas, B. (2022). *Davranışsal finans*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi :1-25.

Gaygusuz, F. (2008). Hisse senedi piyasalarında işlem hacmi-volatilite ilişkisi ve İMKB'ye ait bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*. 12(1).

Gazel, S. (2019). BİST sınai endeksi ile çeşitli metaller arasındaki ilişki: Toda-Yamamoto nedensellik testi. *The Journal of Academic Social Science,* 287-299. Doi:: 10.16992/ASOS.12637

Jlassi, M., Naoui, K., Mansour, W. (2014). Overconfidence behavior and dynamic market volatility: Evidence from international data. *Procedia Economics and Finance*. 13: 128-142. https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00435-3

Kahneman, D., Tversky, A. (1979). On the interpretation of intuitive probability. A Reply to Jonathan Cohen. 263-291.

Kansal, P., Singh, S. (2018). Determinants of overconfidence bias in Indian stock market. Qualitative Research in Financial Markets, 10 (4), 381-394, doi: 10.1108/QRFM-03-2017-0015.

Karabıyık, L., Anbar, A. (2007). Volatilite ve varyans swapları. *Muhasebe ve Finansman Dergisi.* (35) :62-77.

Kartini, K., Nahda, K. (2021). Behavioral biases on investment decision: A case study in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8 (3), 1231-1240, doi:10.13106/jafeb.2021.vol8.no3.1231.

Korkmaz, T., Çelik, E. İ. (2007). Davranışsal finans modellerinden aşırı güven hipotezinin geçerliliği: İMKB'de bir uygulama. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*. 22(261): 137-154.

Kutlar, A. (2005). *Uygulamalı ekonometri*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Merkle, C. (2017). Financial overconfidence over time: Foresight, hindsight, and insight of investors. *Journal of Banking and Finance,* 84, 68-87, https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2017.07.009

Metwally, A. H., Darwish, O. (2015). Evidence of the overconfidence bias in the Egyptian stock market in different market states. International Journal of Business and Economic Development, 3 (3), 35-55.

Mushinada, V. N., Veluri, V. S. (2018). Investors overconfidence behaviour at Bombay Stock Exchange. *International Journal of Managerial*, 14(5), 613-632, doi: 10.1108/IJMF-05-2017-0093.

Nurbarani, B. S., Soepriyanto, G. (2022). Determinants of ınvestment decision in cryptocurrency: Evidence from Indonesian ınvestors. *Universal Journal of Accounting and Finance*, 10 (1), 254-266, doi: 10.13189/ujaf.2022.100126.

Olivier, J., Johnson, W. D., Marshall, A. G. (2008). The Logarithmic transformation and the geometric mean in reporting experimental ıge results: What are they and when and why to use them?. *Annals of Allergy, Asthma & Immunology:* 333-337. Doi: 10.1016/S1081-1206(10)60595-9

Otluoğlu, E. (2009*). Davranışsal finans çerçevesinde aşırı güven hipotezinin test edilmesi: İMKB'de bir uygulama.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özerol, H. (2016). *Saçmalama-bireysel yatırımcıların nasıl davranacakları belli olmaz*! Ankara: Elma Yayınevi.

Pata, U. K., Yurtkuran, S., Kalça, A. (2016). Türkiye'de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 38(2), 255-271.

Philips, P. C., Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika.* 75(2): 335-346. https://doi.org/10.2307/2336182

Pikulina, E., Renneboog, L., Tobler, P. N. (2017). Overconfidence and investment: An experimental approach. *Journal of Corporate Finance*, 43, 175-192, https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2017.01.002.

Sarıoğlu, S. E. (2021). *Modern protföy teorisi, finansın temel teorileri*. Ankara: Gazi Kitapevi.

Sevüktekin, M., Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi*. Ankara: Nobel Yayın.

Sumer, S. (2020). *Deneysel finans kavramına teorik bir bakış, davranışsal finans, Homo Economicus, Psikoloji, İrrasyonalite*. 1-19. Ankara: Gazi Kitabevi.

Tekçe, B., Yılmaz, N., Bildik, R. (2015). What factors affect behavioral biases? Evidence from individual turkish stock investors. *Research in International Business and Finance*. 37: 515-526. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2015.11.017

Temizel, F. (2008). İMKB'de hisse senedi fiyatlarının gün içi yapılarına dayalı alternatif bir yatırım stratejisi önerisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (39), 128-141.

Trejos, C., Deemen, A. v., Rodríguez, Y. E., Gómez, J. M. (2019). Overconfidence and disposition effect in the stock market: A micro world based setting. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 21, 61-69, https://doi.org/10.1016/j.jbef.2018.11.001.

Tufan, C., Sarıçiçek, R. (2013). Davranışsal finans modelleri, etkin piyasa hipotezi ve anomalilerine ilişkin bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 159-182.

Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği. ''Türkiye Sermaye Piyasası Genel Görünümü''. Erişim: 09 2023. Tspb.org.tr

Uddin, S., Gul, F., Mubarik, F. (2021). Overconfidence bias across countries: Evidence from south asian stock markets. ınternational transaction *Journal of Engineering,*

Management, & Applied Sciences & Technologies, 12(7), 1-12. Doi: 10.14456/ITJEMAST.2021.147

Ünlübulduk, S. N. (2023). Yatırımcı önyargılarının işlem hacmi üzerine etkisi: Borsa İstanbul sektör endeksleri üzerinde bir araştırma". *Alanya Akademik Bakış*. 7(2): 671-695.

Zia, L., Sindhu, M. I., Hashmi, S. H. (2017). Testing overconfidence bias in Pakistani stock market. *Cogent Economics & Finance,* 5, 1-8, http://dx.doi.org/10.1080/23322039.2017.1289656.

Zhang, X., Liang, J., He, F. (2019). Private information advantage or overconfidence? Performance of intraday arbitrage speculators in the Chinese stock market. *Pacific-Basin Finance Journal,* 58, 1-13, https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2019.101215.

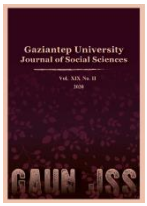

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1523000*

Türkiye'de Gayrimenkul Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis of Graduate Theses on Real Estate in Türkiye

Emine BAYDAN[a*] Esra KESKİN[b]

[a] Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5564-8507
[b] Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2778-9024

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 26 Temmuz 2024
Kabul tarihi: 25 Aralık 2024

Anahtar Kelimeler:
Bibliyometrik analiz,
Gayrimenkul çalışmaları,
Ulusal tez merkezi.

ÖZ

Gayrimenkul, özel bilgi ve uzmanlık gerektiren bir alan olup farklı disiplinler tarafından araştırma konusu yapılmaktadır. Gayrimenkul araştırmalarının rolü, her geçen gün artmakta ve sanayi, hükümet ve toplum gibi çeşitli paydaşlar için makro çıktıların yanı sıra akademide yer alanlar için de bilgi birikimini genişletmeye yönelik mikro çıktılarla sonuçlanmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'de "gayrimenkul" üzerine yapılan lisansüstü tezler incelenmektedir. Araştırmada YÖK (Yükseköğretim Kurulu) Tez Merkezi veri tabanında 1986-2024 yılları arasında yayınlanmış ve özetinde "gayrimenkul" veya "taşınmaz" kelimelerinin yer aldığı 777 yüksek lisans ve 156 doktora tezi olmak üzere toplam 933 adet lisansüstü tez kullanılmıştır. Daha sonra tezler; "tez türü", "tez başlığı", "yayınlandığı yıl", "yayınlandığı üniversite", "yayınlandığı anabilim dalı" ve "tezin çalışma konusu" gibi farklı parametrelere göre bibliyometrik analiz ile incelenmiştir. Veri tabanında yer alan çalışmalara ilişkin bilgilerin analizinde Python programlama dilinde çeşitli kütüphaneler kullanılmıştır. İlgili lisansüstü tezlerin kümelenmesi ve eğilimlerinin tespit edilebilmesi için tez başlıkları üzerinde kelime bulutu analizi yapılmış, araştırma konularının yıllara göre dağılımı incelenmiş, yayınlayan üniversite ve anabilim dalı ilişkilerine yönelik analizler gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma ile, akademisyenler ve araştırmacılar için gayrimenkul alanındaki araştırma konularındaki yönelim ve araştırma boşlukları tespit edilerek, sonraki araştırmalar için bir zemin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu kapsamda, gayrimenkul alanındaki lisansüstü tez çalışmaların mevcut durumu ortaya konularak, gelecek araştırmalar için yol gösterici olacak bilgiler sunulmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: July 26, 2024
Accepted: December 25, 2024

Keywords:
Bibliometric analysis,
Real estate studies,
National thesis center.

ABSTRACT

Real estate is an area that requires specialized knowledge and expertise and is researched by different disciplines. The role of real estate research is increasing daily, resulting in macro outputs for various stakeholders such as industry, government, and society, as well as micro outputs for those in academia to expand knowledge. This study examines graduate theses on "real estate" in Turkey. In this study, a total of 933 postgraduate theses, 777 master's theses, and 156 doctoral theses, published between 1986 and 2024 in the YÖK (Council of Higher Education) Thesis Center database and containing the words "real estate" or "immovable" in their abstracts were used. Then, a bibliometric analysis of the theses was performed according to different parameters such as "thesis type", "thesis title", "year of publication", "university of publication", "department of publication" and "the subject of study". Various libraries in Python programming language were used to analyze the information about the studies in the database. To determine the clustering and trends of the relevant graduate theses, word cloud analysis on thesis titles, distribution of research topics by years, and analysis and analysis of the relations between the publishing university and the department were carried out. With this study, it was tried to prepare a basis for future research by identifying the orientation and research gaps in the research topics in the field of real estate for academicians and researchers.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: ebaydan@ankara.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Undergraduate and graduate programs in real estate studies have existed for many years in different universities in many countries such as the United States, Europe, and Asia. In Turkish higher education institutions, departments related to real estate are being established and academic programs are being opened. However, when compared to foreign examples, it is seen that this process is progressing quite slowly. Since it is a relatively new field in Turkey compared to other fields and is in development, studies in this field have been selected as the research subject.

There are many bibliometric analysis studies in the literature; bibliometric analyses are conducted on journals and graduate theses using databases such as WOS, Scopus, and PubMed and tools such as R Studio and Vosviewer. However, as a result of the literature research, it was determined that there is no study published only in the field of real estate using the National Thesis Center database for graduate theses in Turkey. In this context, the objectives of the research were determined as follows:

A1: To examine the distribution of master's and doctoral theses over time

A2: Examination of the change in the research topics of graduate theses in the field of real estate by years

A3: Determining in which universities and departments the postgraduate theses written on real estate in Turkey are concentrated

In line with the research objectives, a bibliometric analysis was conducted for a total of 933 theses (777 master's theses and 156 doctoral theses) published between 1986 and 2024 in the YÖK (Council of Higher Education) Thesis Center (National Thesis Center) database using parameters such as "thesis type", "thesis title", "year of publication", "university of publication", "department of publication" and "the subject of study". In this study, bibliometric analysis methodology was used to examine in detail the bibliographic characteristics of graduate theses published in the National Thesis Center database in the field of "real estate" studies in Turkey. The research was conducted in three stages: data collection, data preparation and analysis.

As a result of the research, the distribution of authors according to gender (the number of female and male authors) in graduate thesis studies on "real estate" is parallel to each other and no significant change or difference was observed between the number of female and male authors. This finding reveals that the gender distribution in real estate studies has a balanced structure over the years and that inequalities between genders have not emerged significantly. Based on this finding, it can be said that there is no gender-based trend or change in graduate theses in the field of real estate.

The distribution of the types of postgraduate theses and the distribution of the English and Turkish language of writing were analyzed by years by including the type (doctoral and master's) and language (English and Turkish) parameters of the postgraduate theses. While there was a steady increase in the number of master's theses in the early 2010s, this increase has shown a significant increase after 2015. This increase is mainly attributed to the Department of Immovable Development (later renamed as the Department of Real Estate Development and Management), which started teaching at Ankara University in 2007, as well as graduate programs on real estate studies opened in many universities. In the research, when the writing language of the graduate theses obtained from the database is examined, it is determined that the dominant writing language in both master's and doctoral theses is Turkish. Considering the total number of graduate theses, the rate of theses written in English was only 4.82%, while 95.18% of the theses were published in Turkish. The fact that the rate of theses published in English is quite low is because the language of instruction in both doctoral and master's programs is predominantly Turkish.

According to the results of the word cloud analysis using thesis titles, the words "immovable property" and "urban" are among the words with the highest frequency. The results of the word cloud analysis show that the thesis titles are largely centered around immovable properties, urban planning, legal regulations, protection of cultural heritage, and issues specific to Turkey. The diversity of the titles reveals that the studies address a wide range of topics and utilize different disciplines.

When the research topics defined in the National Thesis Center database are examined, it is seen that there is no definition of a topic directly associated with "real estate" studies. In the majority of the thesis studies, "architecture" is preferred following "law" and "geodesy and photogrammetry" research topics according to the content of the study. When the distribution of postgraduate theses on the concepts of "real estate" or "immovable" is analyzed according to universities, Ankara University (84), Istanbul Technical University (77), Istanbul University (59), and Gazi University (55) are among the top four universities. These universities account for 29.47% of the total number of graduate theses. The high number of graduate theses prepared at Ankara University and Istanbul Technical University is attributed to the fact that these universities have "Department of Real Estate Development and Management" and "Department of Real Estate Development" graduate programs for real estate studies. Istanbul University's Department of Private Law stands out with 31 theses, while Karadeniz Technical University's Department of Surveying Engineering ranks second with 19 theses. Ankara University's Department of Real Estate Development and Management also has an important place with 18 theses.

The research results show the depth and breadth of real estate research and confirm its multi- and interdisciplinary nature. One of the important points drawn from the results of the analysis is that the number of graduate theses produced on real estate studies in Turkey has been increasing rapidly over the years and this trend will continue soon. The research is limited to graduate theses published within the scope of the National Thesis Center and research studies published on academic platforms are excluded from the scope of this study.

Giriş

Gayrimenkul (taşınmaz) konusundaki çalışmalar arazi ediniminden başlayarak yönetim sürecine kadar uzanan çok boyutlu ve uzun vadeli bir süreci içermektedir. Gayrimenkul konusunda çalışan yaklaşık 20 akademisyenden oluşan bir grup tarafından 29 Aralık 1964 tarihinde, Amerikan Gayrimenkul ve Kentsel Ekonomi Derneği (AREUEA) kurulana kadar "gayrimenkul", sosyal bilimlerden ayrı bir akademik disiplin olarak kabul görmemiştir (Hendershott vd., 2009). Zamanla bu alanda ihtiyaç duyulan nitelikli çalışan sayısının artırılması ve uygulamada karşılaşılan sorunların çözülebilmesi için farklı eğitim programları açılmaya başlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok ülkede farklı üniversitelerde gayrimenkul çalışmalarını konu alan lisans ve lisansüstü programları uzun yıllardır mevcuttur. Türk yükseköğretim kurumlarında da gayrimenkule ilişkin bölümler kurulmakta ve akademik programların açılmasına ağırlık verilmektedir. Ancak gayrimenkul çalışmaları, birçok disiplinin kesişiminde yer almakta olup, ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve eylemsel boyutları içeren çok disiplinli bir alan olarak tanımlanmaktadır (Walker vd., 2018; Winson-Geideman ve Evangelopoulos, 2013).

Türkiye'de gayrimenkul sektörü, ülkenin ekonomik büyümesinde önemli bir bileşendir. Gayrimenkul faaliyetleri, Türkiye'de gayrisafi yurt içi hasılanın 2022 yılında yaklaşık %3,7'sini oluştururken, 2023 yılında bu payın %3,9'a yükseldiği görülmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2024). Bu artış gayrimenkul faaliyetlerinin ve sektörün ülke ekonomisindeki rolünün giderek arttığını göstermektedir. Bu bağlamda, sektörle ilgili akademik çalışmalar, sektörel gelişim için önemli bir yol haritası niteliğindedir. Gayrimenkulün akademik bir disiplin olarak incelenmesi birçok farklı şekilde gerçekleştirilmiştir. Bazı çalışmalar, belirli bir makale veya derginin ürettiği atıf sayısını analiz için temel olarak kullanılırken, diğer çalışmalarda öğretim üyeleri pedagojik bir perspektiften araştırılmıştır (Winson-Geideman ve Evangelopoulos, 2013). Literatürde birçok bibliyometrik analiz çalışması mevcut olup; Web of Science (WOS), Scopus ve PubMed gibi veri tabanları ve R Studio ve Vosviewer gibi araçlar kullanılarak dergiler ve lisansüstü tezler üzerinden bibliyometrik analizler yapılmaktadır. Ancak yapılan literatür araştırması sonucunda Türkiye'de lisansüstü tezlerine yönelik ulusal tez merkezi (UTM) veri tabanı kullanılarak yalnızca gayrimenkul alanında yayımlanmış bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda araştırmanın amaçları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

A1: Gayrimenkul alanında yüksek lisans ve doktora tezlerinin zaman içindeki dağılımının incelenmesi

A2: Gayrimenkul alanında yapılan lisansüstü tezlerin araştırma konularının yıllara göre değişiminin incelenmesi

A3: Türkiye'de gayrimenkul konusunda yazılan lisansüstü tezlerin hangi üniversitelerde ve anabilim dallarında yoğunlaştığının belirlenmesi

Araştırma amaçları doğrultusunda UTM veri tabanında 1986-2024 yılları arasında yayınlanmış ve özet bölümlerinde gayrimenkul veya taşınmaz kelimelerinin yer aldığı 777 yüksek lisans ve 156 doktora tezi olmak üzere toplam 933 adet tez için "tez türü", "tez başlığı", "yayınlandığı yıl", "yayınlandığı üniversite", "yayınlandığı anabilim dalı" ve "tezin çalışma konusu" gibi parametreler kullanılarak bibliyometrik analiz yapılmıştır. Araştırma sonuçları, gayrimenkul araştırmalarının derinliğini ve genişliğini göstermekte olup, disiplinler arası yapısını teyit etmektedir.

Literatür Taraması

Literatürde bibliyometrik analize ilişkin yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde farklı araştırma alanlarına ait birçok çalışma olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmaların bir kısmı yüksek lisans tezleri üzerine iken bir kısmı farklı veri tabanlarında yayınlanan makaleler ya da belirli dergilerde yapılmış yayınlar üzerine yürütülmüştür (Tablo 1). Tezler ile ilgili yapılmış olan bibliyometrik analiz çalışmaları değerlendirildiğinde UTM veri tabanında tarama yaparak başlığında, özetinde veya anahtar kelimelerinde belirli kavramlar üzerinden bibliyometrik analiz gerçekleştirmiş ve "tez türü", "yayınlandığı yıl", "yayınlandığı üniversite", "yayınlandığı enstitü", "yayınlandığı anabilim dalı", "danışman unvanı" ve "tezin çalışma konusu" gibi farklı parametreler açısından değerlendirme yapılmış olduğu görülmüştür (Aksöz ve Yücel, 2020; Arıkan Saltık, 2020; Armutlu ve Sağlam Arı, 2010; Ayaz ve Türkmen, 2018; Aydeniz ve Haydaroğlu, 2021; Güdü Demirpolat ve Tetik Dinç, 2017; Zeren ve Kaya, 2020).

Tablo 1: Literatür araştırması sonuçları

Çalışma Konusu	İncelenen çalışmalar (Yazarlar ve yıl)	Veri tabanı
Belirli bir dergide yapılmış olan çalışmalar	Al ve Coştur, (2017); Birinci, (2007); Beşel ve Yardımcıoğlu, (2017); Zencir ve Kozak, (2012); Çetinkaya Bozkurt ve Çetin, (2016); Karagöz ve Ardıç, (2019); Yalçın, (2010)	TR-dizin, WOS, Scopus
Tezler üzerinden yapılan çalışmalar	Arıkan Saltık, (2020); Güdü Demirpolat ve Tetik Dinç, (2017); Zeren ve Kaya, (2020); Aksöz ve Yücel, (2020); Ayaz ve Türkmen, (2018); Armutlu ve Sağlam Arı, (2010); Aydeniz ve Haydaroğlu, (2021); Batur ve Özcan, (2020); Beşel, (2017); Önal, (2018); Yeşil ve Akyüz, (2018); Tayfun vd., (2016); Şahin vd., (2018); Sünnetçioğlu vd., (2023); Sezgin ve Atasoy, (2020); Öçal, (2023); Oğuzbalaban, (2019); Murathan vd., (2020); Köşker, (2019); İnceoğlu, (2014); Duran ve Çelikkaya, (2019)	YÖK-Tez Merkezi
Makaleler üzerinden yapılan çalışmalar	Yılmaz, (2017); Karagöz ve Şeref, (2019); Erkan, (2020); Tekin vd., (2021); Baynal Doğan vd., (2021); Düşmezkalender ve Metin, (2019); Cevizkaya vd., (2014)	TR-dizin, WOS, Scopus, Yükseköğretim Akademik (YÖK Akademik)
Yöntem üzerine yapılan çalışmalar	Yılmaz, (2021)	

Makaleler ile ilgili yapılmış olan bibliyometrik analiz çalışmalarında genellikle Scopus ve WOS veri tabanları kullanılarak SCI-Expanded, SSCI ve A&HCI atıf indekslerinde yayınlanmış makaleler VOSviewer aracı ile değerlendirilmiş ve yayınların yapıldığı ülkeler, atıf, kullanılan anahtar kelimeler ve konuyla ilgili çalışan akademisyenler açısından analizler yapılmıştır (Baynal Doğan vd., 2021; Depren vd., 2018; Erkan, 2020; Karagöz ve Şeref, 2019; Tekin vd.,2021; Yılmaz, 2017). Literatürde yapılmış olan çalışmaların büyük bir kısmının ise seçilmiş olan belirli bir dergide yayınlanmış makaleler üzerinden yapıldığı görülmüştür (Al ve Coştur, 2007; Birinci, 2008; Bozok vd., 2017; Hotamışlı ve Erem, 2014; Zencir ve Kozak, 2012). Tablo 1'de de görüldüğü üzere, Yılmaz (2021) ise sosyal bilimlerin ve eğitim bilimlerinin çeşitli disiplinlerinde kullanılan bibliyometrik analizler üzerinden sistematik derlemeleri ve kullanılan farklı analiz yöntemlerini değerlendirmektedir.

Tablo 2: Farklı konulara göre sadece tezler üzerinden yapılmış olan bazı çalışmalar

Konu	Yıl	Çalışmada analize konu edilen tez sayısı	Yıl aralığı	Parametreler
Yönetim modaları	2010	520	1986–2008	"Tez adı", "tezin yazarı", "danışman", "tezin yazıldığı üniversite ve enstitü", "konu", "anahtar sözcükler"
Turizm alanında engelliler	2014	603	2000-2013	"Tez türü", "yayınlandığı yıl", "üniversite", "enstitü", "konu"
Sinema	2014	199	1985-2013	"Yıllara göre sayısal değişimleri", "anabilim ve ana sanat dalları", "araştırma konuları", "dayandıkları eleştirel ve kuramsal arka plan üzerine eğildikleri yapım türleri", "bölge sinemaları ile yazıldıkları diller ve içerdikleri anahtar kelimeler"
Turizm	2016	367	1985-2016	"Özet kurgusu", "yararlanılan disiplin", "lisansüstü düzey", "enstitü türü", "danışman unvanı", "yıl"
Sürdürülebilir turizm	2017	63	1987-2015	"Tez türü", "yıl", "üniversite", "enstitü", "anabilim dalı", "çalışma konusu"
Maliye	2017	1714	2003-2017	"Yıl", "üniversite", "tez yazarlarının cinsiyet", "tez yazarlarının lisans mezuniyet dağılımı", "danışman", "danışman unvanı", "jüri", "izin durumu", "anabilim dalı", "bilim dalı", "bölüm sayısı", "sayfa sayısı", "anahtar kelime", "başlık ve özetlerde en sık kullanılan kelimeler", "içerik", "yöntem"
Yöresel yiyecekler	2018	45	1999-2017	"Yıl", "üniversite", "anabilim dalı", "yazım dili", "tez türü", "çalışma konusu", "anahtar kelimeler", "araştırma yöntemi"
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	2018	23	-	"Yıl", "danışman unvanı", "üniversite", "enstitü", "anabilim dalı", "temel çalışma alanı", "uygulama bölgesi", "sayfa sayısı", "anahtar kelimeler", "örneklem grubu", "örnekleme yöntemi", "veri toplama yöntemi"
Bağlama	2018	50	1995-2017	"Üniversite", "enstitü", "tür", "yıl", "tema", "yöntem", "anabilim/ana sanat dalları", "kaynakça"
Muhasebe	2018	320	-	"Yıl", "üniversite", "danışman unvanı", "konu", "veri toplama yöntemi"
Lojistik	2019	529	2000-2019	"Yıl", "tür", "dil", "danışman unvanı", "konu", "araştırma yöntemi", "sayfa sayısı", "üniversiteler", "anahtar kelimeler"
Termal turizm	2019	76	1988-2018	"Yıl", "üniversite", "enstitü", "bölüm", "anahtar kelimeler", "veri toplama yöntemi", "araştırma konusu"
Fiziksel aktivite	2020	416	2002-2019	"Üniversiteler", "enstitüler", "türler", "yıllar", "temalar", "yöntemler", "anabilim/ana sanat dalları", "kaynakça durumları"
Coğrafi işaret	2020	45	2001-2019	"Tür", "yıl", "danışman unvanı", "üniversite", "enstitü", "anabilim dalı", "konu", "anahtar kelimeler", "araştırma yöntemi"
Engelli turizmi	2020	55	1987-2019	"Yıl", "tür", "araştırma desenleri", "anahtar kelimeler", "yazım dili", "enstitü", "anabilim dalları"

Turist rehberliği	2020	94	1989-2018	"Eğitim düzeyi", "yıl", "üniversite", "anabilim dalı", "danışman unvanı", "sayfa sayısı", "araştırma yöntemi", "veri toplama tekniği", "kaynaklar"
Turizm rehberliği	2020	87	1989-2019	"Yıl", "üniversite", "anabilim dalı", "enstitü", "konu", "danışman unvanı"
Eleştirel düşünme	2020	165	2015-2019	"Yıl", "program türü", "üniversite", "yöntem", "enstitü", "anabilim dalı", "bilim dalı", "konu"
Dil becerisi	2021	245	2015-2019	"Yıl", "tür", "üniversite", "danışman unvanı", "tartışma ve sonuç bölümlerinin birbirleriyle ilişkisi"
Turizm ve gastronomi	2023	26	-	"Yıl", "tez türü", "üniversite", "anahtar kelimeler", "sayfa sayısı", "danışman unvanı", "tez konusu", "araştırma yaklaşımı", "örnekleme tekniği", "örnekleme grubu", "veri toplama aracı"
Konteyner taşımacılığı	2023	36	1999-2022	"Yıl", "tür", "yazım dili", "üniversite", "enstitü", "anabilim dalı", "konu", "anahtar kelimeler", "araştırma yöntemleri"

Literatürde lisansüstü tezler üzerinden bibliyometrik analiz yapılmış olan akademik çalışmalar incelenmiştir. Öncelikli olarak bibliyometrik analiz konusunda yayınlanan araştırma makaleleri bibliyometrik analize konu ettikleri lisansüstü tezleri veya bibliyometrik analize konu edilen araştırma alanına göre gruplandırılmıştır. İncelenen tüm akademik çalışmalarda belirli bir yıl aralığında yayınlanmış olan tezlerin farklı parametreler açısından analiz edildiği tespit edilmiştir (Tablo 2). Söz konusu parametreler genel olarak tezlerin yayınlandıkları yıl, kaynakça durumları, bağlı oldukları üniversite ve anabilim dalı, çalışma konusu, yazım dili ile enstitü olarak belirlenmektedir. Ancak bazı çalışmalarda yazarların cinsiyeti, danışman ünvanı, lisans mezuniyeti, sayfa sayısı, araştırma yöntemi ve anahtar kelimeler gibi parametrelerin de analizlere dahil edildiği görülmektedir.

Tablo 3: YÖK-Tez Merkezi veri tabanı kullanılarak bibliyometrik analiz yapılan konular[i]

Bibliyometrik analize konu edilen lisansüstü tezlerinin çalışma konuları	Çalışma sayısı
Turizm	40
Gastronomi	17
Sağlık	17
Pazarlama	16
Eğitim	14
İktisat- işletme- finans	11
Teknoloji	11
Yönetim	11
Muhasebe	10
Boş zaman -iş yaşam dengesi-çalışma	9
İletişim	8
Şehirler	7
Kamu yönetimi-kent	6
Kadın	6
Marka	5
Maliye ve vergi	5
Spor	5
Lojistik	3
Dil becerisi	3
İş sağlığı ve güvenliği	3
Sanat	3
Sinema	2
Çeviri	2
Kahve	2

İnsansız hava araçları- havacılık	2
Siyaset	2
Deprem	2

YÖK Tez Merkezi'nde yer alan lisansüstü tezlere ilişkin bibliyometrik analiz yapan akademik araştırmalar değerlendirildiğinde Tablo 3'te de görüldüğü gibi siyasetten teknolojiye, muhasebeden sağlık alanına, iletişimden turizme kadar oldukça geniş yelpazede çalışma konuları için lisansüstü tezler üzerinden bibliyometrik analiz yapıldığı görülmüştür. Lisansüstü tezleri kullanarak bibliyometrik analiz yapan akademik araştırmalardan, farklı çalışma konularında (edebiyat, göç, ekran bağımlılığı, sürdürülebilirlik vb.) yapılan tekil çalışmalar Tablo 3'te kapsam dışı tutulmuştur. Çalışma konularına göre yapılan gruplandırmada 40 farklı akademik çalışma ile turizm alanı oldukça popüler iken, bu çalışma alanının yanı sıra gastronomi, pazarlama ve sağlık alanlarındaki çalışmaların da sayıca fazla olduğu görülmektedir (Tablo 3). Yapılan literatür araştırması sonucunda Türkiye'de lisansüstü tezler üzerinden yalnızca gayrimenkul/taşınmaz alanında yapılmış herhangi bir bibliyometrik analize rastlanılmamıştır.

Araştırma Yöntemi ve Kapsamı

Bu çalışmada bibliyometrik analiz metodolojisi, "gayrimenkul" çalışmaları alanında Türkiye'de UTM veri tabanında yayınlanan lisansüstü tezlerin bibliyografik özelliklerini ayrıntılı olarak incelemek üzere kullanılmıştır. Araştırma; veri toplama, veri hazırlama ve analiz olmak üzere üç aşamada yürütülmüştür (Şekil 1).

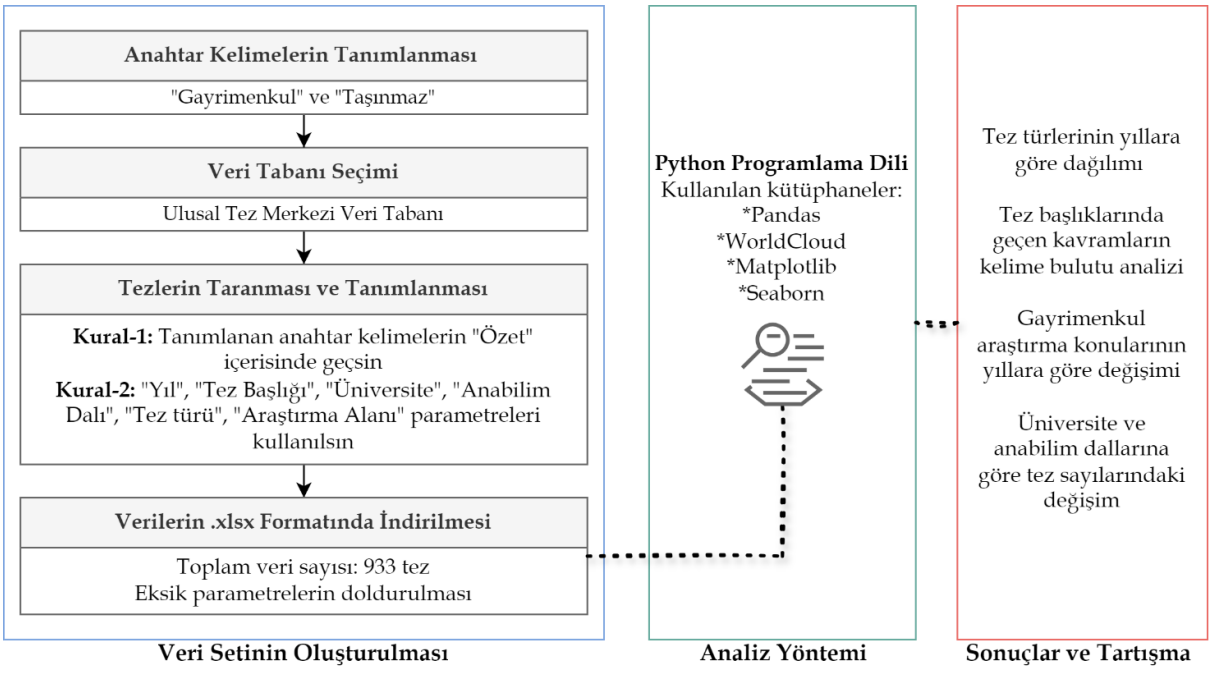

Şekil 1: Gayrimenkul çalışmaları bibliyometrik analizi için araştırmanın çerçevesi

Araştırmanın veri toplama aşamasında, UTM veri tabanı üzerinden yapılan gelişmiş sorgu ile tez özetleri içerisinde "gayrimenkul" veya "taşınmaz" kavramları geçen lisansüstü tezler filtrelenmiş olup, toplam 933 adet lisansüstü teze erişim sağlanmıştır. Erişim sağlanan tezler yüksek lisans ve doktora tezlerinden oluşmakta olup, 1986 ve 2024 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Veri toplama işlemi, 10 Temmuz 2024 ile 14 Temmuz 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Veri hazırlama aşamasında, UTM veri tabanından elde edilen tezler; tez başlığı, üniversite, anabilim dalı, tez türü (doktora ve yüksek lisans) ve çalışma konusu olarak belirlenen ölçüm parametrelerine göre sınıflandırılmıştır. Elde edilen veriler, Excel dosyasına aktarılmış ve metin temizleme ve format düzeltme işlemleri yapılarak araştırmanın veri seti oluşturulmuştur. Veri seti oluşturulduktan sonra araştırma amaçları doğrultusunda Python programlama dilinde matplotlib, seaborn, pandas, WordCloud kütüphanelerinden yararlanılarak bibliyometrik analizler yapılmıştır.

Bibliyometrik analiz kapsamında, Türkiye'de gayrimenkul ile ilgili yazılan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı, tezlerin hangi üniversitelerde ve anabilim dallarında yoğunlaştığı, tez türlerine göre dağılımın zaman içindeki değişimi ile araştırma konularındaki değişim incelenmiştir. Bu analizler; tezlerin araştırma konuları, tez başlıklarında geçen temel kavramlar ve diğer bibliyografik özelliklere dayanarak gerçekleştirilmiş olup analiz sonucunda gayrimenkul alanında yükseköğretimde yapılan araştırma eğilimleri ile tematik odak noktalar belirlenmiştir. Araştırma, UTM kapsamında yayınlanan lisansüstü tezlerle sınırlı tutulmuş olup akademik platformlarda yayınlanan araştırma çalışmaları bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, 1986 ile 2024 yılları arasında yayınlanan ve "gayrimenkul" (veya "taşınmaz") konusunu içeren yüksek lisans (777 adet) ve doktora (156 adet) olmak üzere lisansüstü tezlerinin analizinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Öncelikli olarak; 1986 ve 2024 yılları arasında UTM veri tabanında yayınlanan lisansüstü tezlerinin yazar cinsiyetlerinin dağılımı analiz edilmiştir (Şekil 2).

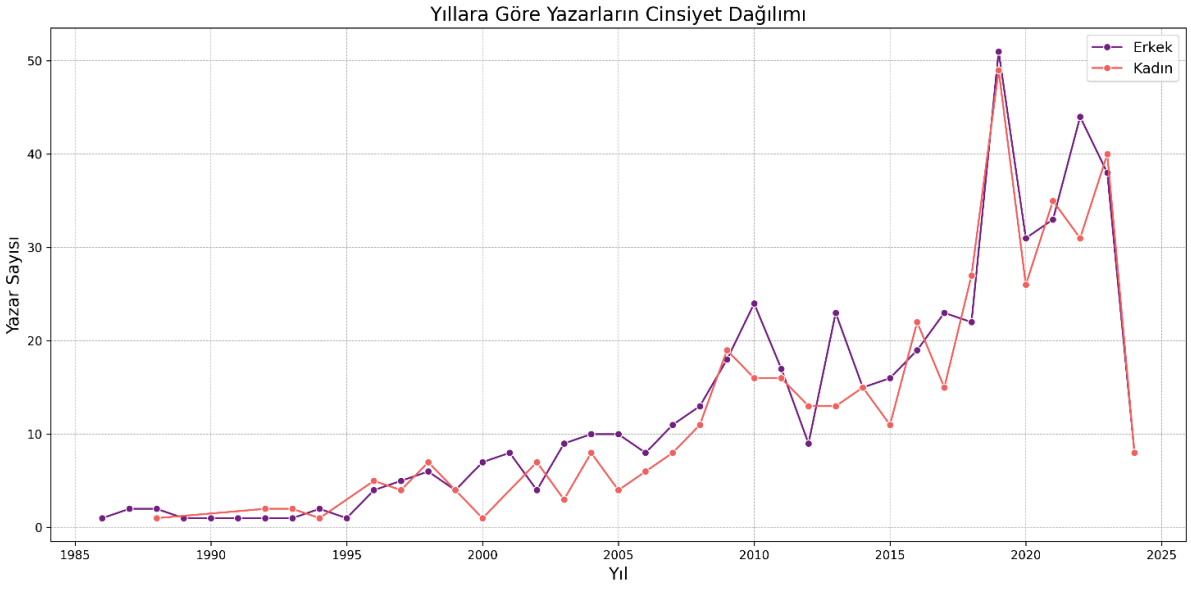

Şekil 2: Veri seti içerisindeki lisansüstü tez yazarlarının yıllara göre cinsiyet dağılımı

Şekil 2'de "gayrimenkul" üzerine yapılan lisansüstü tez çalışmalarında yazarların cinsiyetlerine göre dağılımı (kadın ve erkek yazar sayıları) birbirine paralellik göstermekte olup kadın ve erkek yazar sayıları arasında ciddi bir değişim ya da farklılık gözlenmemiştir. Bu bulgu, gayrimenkul çalışmalarında cinsiyet dağılımının yıllar itibariyle dengeli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu bulgudan yola çıkılarak, gayrimenkul alanındaki lisansüstü tezlerde cinsiyet temelli bir eğilim veya değişim olmadığı söylenebilmektedir. Bu sebeple, çalışmanın devamında gerçekleştirilen analizlerde cinsiyet parametresi dikkate alınmamış ve bu doğrultuda değerlendirmeler yapılmıştır. Cinsiyet değişkeninin analiz

sonuçları üzerindeki etkisinin öncelikli olmadığı tespit edildiğinden, bu parametre analizlerin kapsamından çıkarılmıştır.

A1: Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin Zaman İçindeki Dağılımının İncelenmesi

Çalışma kapsamında belirlenen birinci amaç (A1) doğrultusunda yıllara göre yüksek lisans ve doktora tezlerinin dağılımı detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Analize, lisansüstü tezlerinin türü (doktora ve yüksek lisans) ile dil (İngilizce ve Türkçe) parametreleri dahil edilerek yıllara göre lisansüstü tez türlerinin dağılımı ile İngilizce ve Türkçe yazım dili dağılımı analiz edilmiştir (Şekil 3).

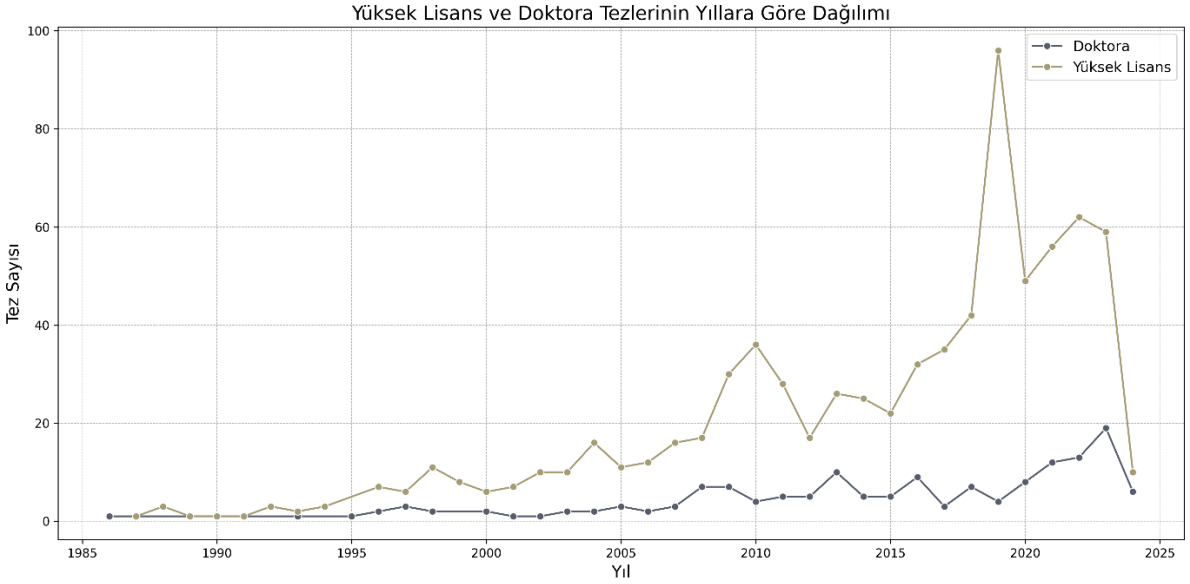

Şekil 3: Doktora ve yüksek lisans tezlerinin yıllık dağılımı ve eğilimleri

Akademik araştırma ve yüksek öğrenim trendlerinin zaman içindeki evrimini yansıtan Şekil 3'e göre, yüksek lisans ve doktora tez sayılarında yıllar içinde düzenli bir artış gözlemlenmektedir. Yüksek lisans tezlerinin sayısında 2010'lu yılların başında istikrarlı bir artış yaşanırken, bu artış 2015 sonrası belirgin bir yükseliş göstermiştir. Söz konusu artışın temelinde, 2007 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde eğitim öğretime başlayan Taşınmaz Geliştirme ve Yönetimi Anabilim Dalı (daha sonra isim değişikliği ile Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü olmuştur) ile birlikte birçok üniversitede açılan gayrimenkul çalışmaları üzerine lisansüstü programlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Söz konusu programların ilk mezunlarını vermesiyle tez sayılarında artış yaşanmıştır. Ayrıca, lisansüstü eğitim programlarındaki değişim ve yüksek lisans programlarına olan ilgi ile lisansüstü eğitim talebindeki artışın, tez sayılarındaki artışı etkilediği düşünülmektedir. Doktora tezleri ise yıllar içinde daha dalgalı bir eğilim sergilemiştir. 2010-2015 döneminde nispeten düşük olan doktora tezlerinin sayısı, 2016 yılından itibaren belirgin bir artış göstermiştir. Bu artış, doktora programlarına olan ilgi ve akademik araştırma desteğinin güçlendiğini işaret etmekle birlikte gayrimenkul çalışmalarına yönelik açılan doktora programlarının mezun sayıları ile de ilişkilendirilebilmektedir.

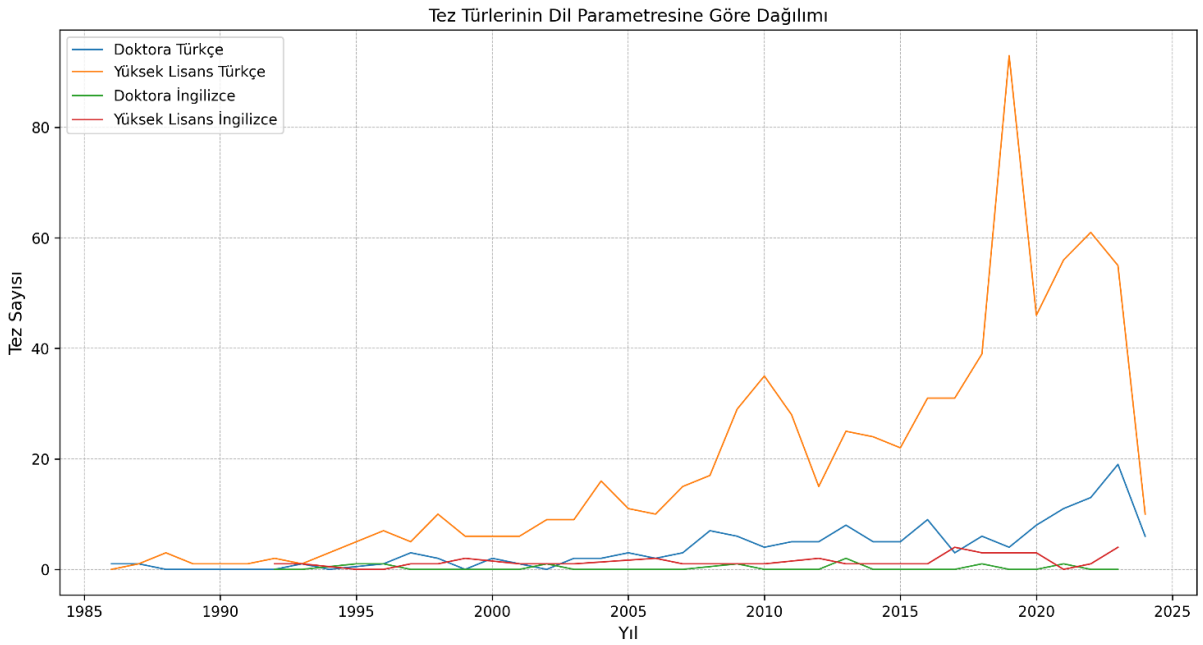

Şekil 4: Yüksek lisans ve doktora tezlerinin yazım dillerinin yıllara göre dağılımı

Yapılan araştırmada, veri tabanından elde edilen lisansüstü tezlerin yazım dili incelendiğinde, Şekil 4'te görüldüğü üzere hem yüksek lisans hem de doktora tezlerinde baskın yazım dilinin Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Toplam lisansüstü tez sayısına bakıldığında, İngilizce yazılan tezlerin oranı sadece %4,82 iken, tezlerin %95,18'i Türkçe olarak yayınlanmıştır. İngilizce yayınlanan tez oranının oldukça düşük olması hem doktora hem de yüksek lisans programlarında eğitim dilinin ağırlıklı olarak Türkçe olmasından kaynaklanmaktadır.

A2: Gayrimenkul Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin Araştırma Konularının Yıllara Göre Değişiminin İncelenmesi

Tez başlıkları üzerinden yapılan kelime bulutu analizi

Bu bölümde, Ulusal Veri Tabanından elde edilen "Excel" veri seti dosyasındaki "tez başlığı" verileri kullanılarak, metin verilerini analiz ederek bilgi görselleştirmede önemli bir araç olan (Viegas ve Wattenberg, 2008) kelime bulutu analizi gerçekleştirilmiştir. Python programlama dili ve çeşitli kütüphaneler kullanılarak yapılan bu analizde, ilk olarak "pandas" kütüphanesi yardımıyla Excel dosyasından başlıklar okunmuş ve boş değerler temizlenmiştir. Başlıklar, birleştirilerek tek bir metin hâline getirilmiş, bu metin noktalama işaretlerinden arındırılmış ve küçük harfe dönüştürülmüştür. Ardından başlıklarda geçen bağlaç, zamir, edat, zarf ve benzeri konuya ilişkin bilgi sağlamayan kelimeler "ve, ile, ilgili, gibi, ilişkin, de, da, ama, ancak, fakat, şu, bu, o, ne, neden, nedenle, ile, da, de, kadar, her, bazı, öteki, şunlar, bunlar, onlar, herhangi, kim, ne, nasıl, bir, ili, analizi, örneği, bağlamında, değerlendirilmesi, incelenmesi, kapsamında, yönelik, için, veya, göre, üzerine, İstanbul, etkileri, hakkında, belirlenmesi" olarak listelenmiştir. Türkçe dilinde sık kullanılan ancak analizde önemli bilgi sağlamayan bu kelimeler "stopwords" listesi kullanılarak metinden çıkarılmıştır. Temizlenmiş metin üzerinde kelime sıklıkları hesaplanmış ve "WordCloud" kütüphanesi yardımıyla bir kelime bulutu görselleştirme işlemi yapılmıştır. Görselleştirilmiş kelime bulutu "matplotlib" kütüphanesi kullanılarak kelimelerin frekanslarına göre boyutlandırılmıştır (Şekil 5).

Şekil 5: Tez başlıklarında kullanılan kavramların analizi

Tez başlıkları kullanılarak yapılan kelime bulutu analizi sonuçlarına göre (Şekil 5); "taşınmaz" ve "kentsel" kelimeleri, frekansı en yüksek olan kelimeler arasında yer almaktadır. Bu kavramlar, tez başlıklarının önemli bir kısmının taşınmaz mülkler ve kentsel konularla ilgili olduğunu göstermektedir.

Ayrıca yapılan analiz sonucunda öne çıkan "Türkiye" ifadesi, çalışmaların büyük bir kısmının Türkiye'ye odaklandığı ve yerel konuları ele aldığını işaret etmektedir. "Taşınmaz" ve "kentsel" kavramlarından sonra, "kültür", "hukukunda", "koruma", "mülkiyet", "tarihi", ve "değerleme" gibi kelimeler de kelime bulutunda belirgin olarak ön plana çıkmaktadır. Bu kavramlar, tezlerin büyük bir kısmının kültürel mirasın korunması, hukuki düzenlemeler, mülkiyet hakları, tarihi eserler ve taşınmaz değerleme konularına odaklandığını vurgulamaktadır. Analizde "inşaat", "arsa", ve "konut" kelimeleri de sıkça kullanılan terimler arasında yer almakta olup, lisansüstü tezlerde yapılaşma, arsa yönetimi ve konut konularının da önemli araştırma alanları olduğunun altını çizmektedir. Nitekim öne çıkan kelimelerin yanı sıra "bilgi", "model", "projesi", "sistemi", "payı", ve "imar" gibi kavramların da yer aldığı görülmektedir. Bu kelimeler, lisansüstü araştırmaların bilgi yönetimi, projelendirme, sistem analizi ve imar planlaması gibi çeşitli konuları kapsadığını göstermektedir.

Yapılan kelime bulutu analizi sonuçları, tez başlıklarının büyük ölçüde taşınmaz mülkler, kentsel planlama, hukuki düzenlemeler, kültürel mirasın korunması ve Türkiye'ye özgü konular etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Başlıkların çeşitliliği, araştırmaların geniş bir yelpazede konuları ele aldığını ve farklı disiplinlerden yararlanıldığını ortaya koymaktadır.

Yıllara göre gayrimenkul çalışmalarında araştırma konularının değişimi

UTM veri tabanında lisansüstü tezler konularına göre kategorize edilmektedir. Veri tabanında 193 farklı araştırma konusu tanımlanmıştır. "gayrimenkul" ve "taşınmaz" kavramlarını kullanan lisansüstü tezlerin UTM tarafından veri tabanında tanımlanan araştırma konularının yıllara göre değişimi analiz edilmiştir. Veri analizi sürecinde Python programlama dili kullanılarak veri seti içerisindeki "yıl" ve "araştırma konuları" parametreleri analize konu edilmiştir. Bir araştırma konusu kapsamında yapılan tekil tez sayıları genellikle yeterince anlamlı veri sağlayamayacağından veri ön işleme aşamasında, tez sayısının birden fazla olduğu yıllar ve konular dikkate alınmak üzere filtrelenmiş veri kümesi oluşturulmuştur. Görselleştirme aşamasında "matplotlib" ve "seaborn" kütüphaneleri kullanılarak zaman içindeki değişim trendlerini gösteren bir çizgi grafiği oluşturulmuştur (Şekil 6).

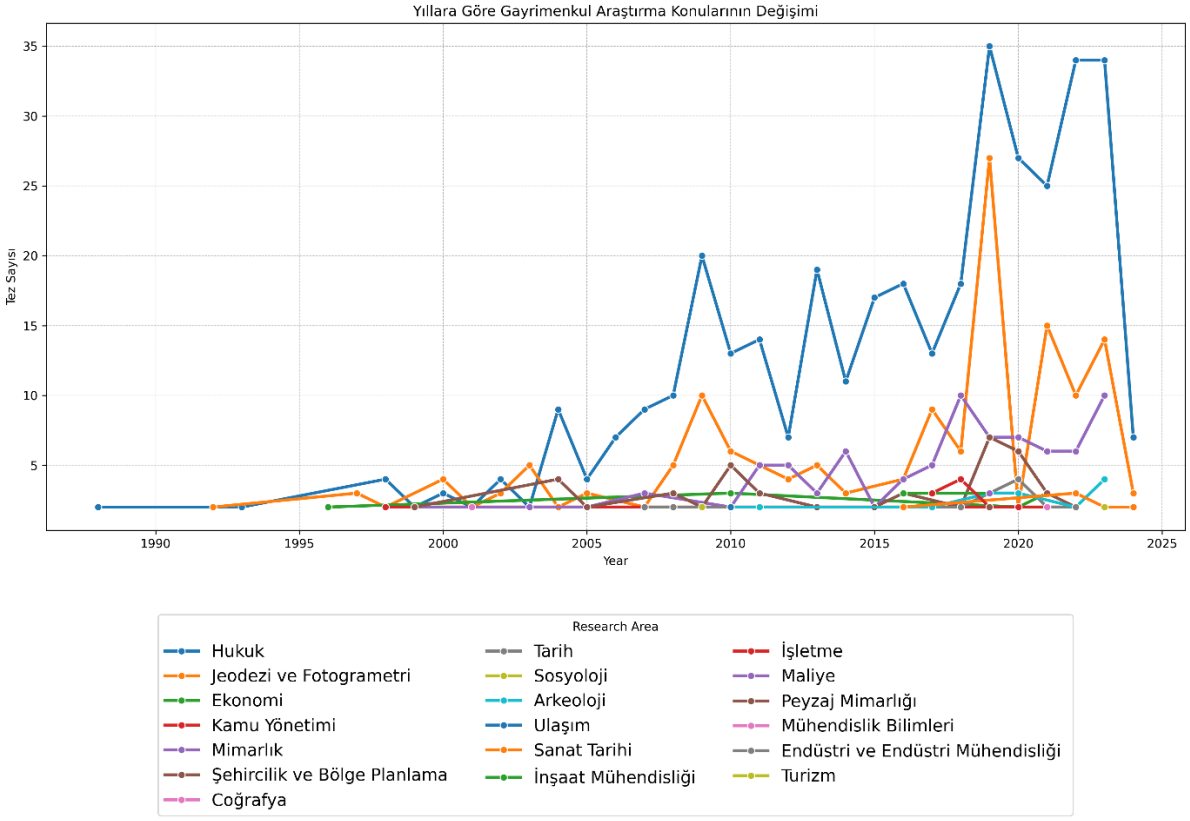

Şekil 6: Yayınlanan tezlerin araştırma konularının yıllara göre değişimi

Analiz, gayrimenkul alanında araştırma konularının zaman içerisindeki trendlerini inceleyerek, akademik literatürdeki gelişmelerin ve değişimlerin net bir şekilde anlaşılmasını amaçlamaktadır. Yıllara göre tez sayısındaki değişiklikler ve farklı araştırma konularının bu değişikliklere katkısı Şekil 6'da gösterilmektedir. Şekil 6'ya göre 2000'li yılların başından itibaren belirli araştırma konularına yönelik tez sayılarında önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bu dönemden sonra özellikle hukuk, jeodezi ve fotogrametri konularında belirgin artışlar görülmektedir. Buna karşın, Ekonomi ve Mimarlık gibi alanlarda tez sayıları daha düşük ve sabit seviyelerde kalmıştır. 2010 yılı ve sonrasındaki dönemlerde bazı araştırma konularında yayınlanan tez sayısında ani artışlar ve düşüşler yaşanmış olup bu durum o dönemdeki güncel sorunlar veya trendlerin etkisiyle açıklanmaya çalışılmaktadır. Özellikle 2010'lu yıllarda kentsel dönüşüm projeleri Türkiye'de büyük bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde, kentlerdeki eski yapı stoklarının yenilenmesi ve güvenli yaşam alanlarının oluşturulmasına yönelik girişimler, gayrimenkul alanındaki akademik araştırmalara olan ilgiyi artırmıştır. Bu bağlamda, yapılan akademik yayınların (Aslan, 2022; Görün ve Kara, 2010; Yenice ve Karadayı Yenice, 2018) yanı sıra hukuk, mimarlık ile şehir ve bölge planlama araştırma konuları altında kodlanan gayrimenkul alanındaki lisansüstü tez sayılarındaki artış da bu artan ilgiyi desteklemektedir.

UTM veri tabanında tanımlanan araştırma konuları incelendiğinde "gayrimenkul" çalışmaları ile doğrudan ilişkilendirilen bir konu tanımlaması yapılmadığı görülmektedir. Yapılan tez çalışmalarının büyük çoğunluğunda çalışmanın içeriğine göre "hukuk" ve "jeodezi ve fotogrametri" araştırma konularını takiben "mimarlık" konuları tercih edilmektedir. Yükseköğretim Kurulu tarafından tez veri tabanında "gayrimenkul" çalışmalarına araştırma konuları içerisinde yer verilmemesi, bu alanda yapılan araştırmaların diğer disiplinlerden ayrışamamasına ve daha az görünür hâle gelmesine yol açmaktadır.

A3: Türkiye'de Gayrimenkul Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Hangi Üniversitelerde ve Anabilim Dallarında Yoğunlaştığının Belirlenmesi

Bu analiz, yüksek lisans tezlerinin üniversite ve anabilim dalı bazında dağılımını incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Veri ön işleme aşamasında, veri setinin sadece ilgili sütunları (üniversite, anabilim dalı ve yıl) seçilerek üniversiteler ve anabilim dalları bazında en yüksek tez sayısına sahip ilk 20 üniversite ve anabilim dalı belirlenmiştir. Bu işlem, 933 adet yüksek lisans ve doktora tezleri içerisinde veri setinin daraltılarak, daha anlamlı analizlerin yapılabilmesini sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarının görselleştirilmesi aşamasında, "matplotlib" ve "seaborn" kütüphaneleri kullanılarak bar grafikleri oluşturulmuştur.

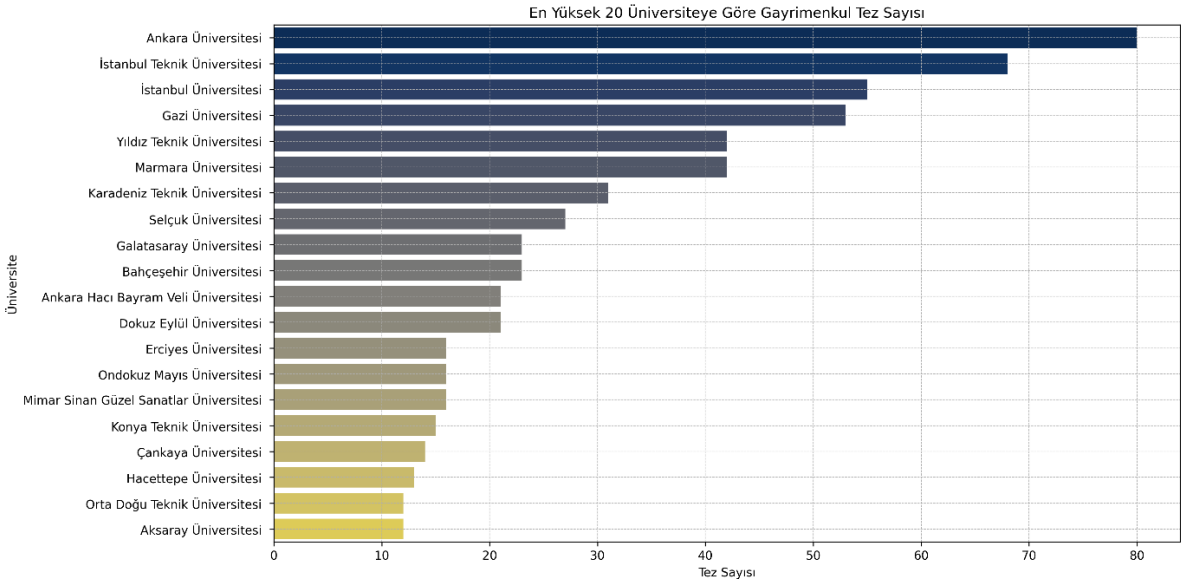

Şekil 7: "Gayrimenkul" çalışmaları üzerine en fazla tez üretilen ilk 20 üniversite

"Gayrimenkul" veya "Taşınmaz" kavramları üzerine yapılan lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı analiz edildiğinde, Şekil 7'de görüldüğü gibi Ankara Üniversitesi (84 tez), İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) (77 tez), İstanbul Üniversitesi (59 tez) ve Gazi Üniversitesi (55 tez) ilk dört üniversite arasında yer almaktadır. Toplam lisansüstü tez sayısının %29,47'si bu üniversiteler bünyesinde hazırlanmıştır. Ankara Üniversitesi ve İTÜ bünyesinde hazırlanan lisansüstü tezlerin sayısının yüksek olması, bu üniversitelerde gayrimenkul çalışmalarına yönelik olarak "Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Anabilim Dalı" ile "Gayrimenkul Geliştirme Anabilim Dalı" lisansüstü programlarının bulunması ile ilişkilendirilmektedir.

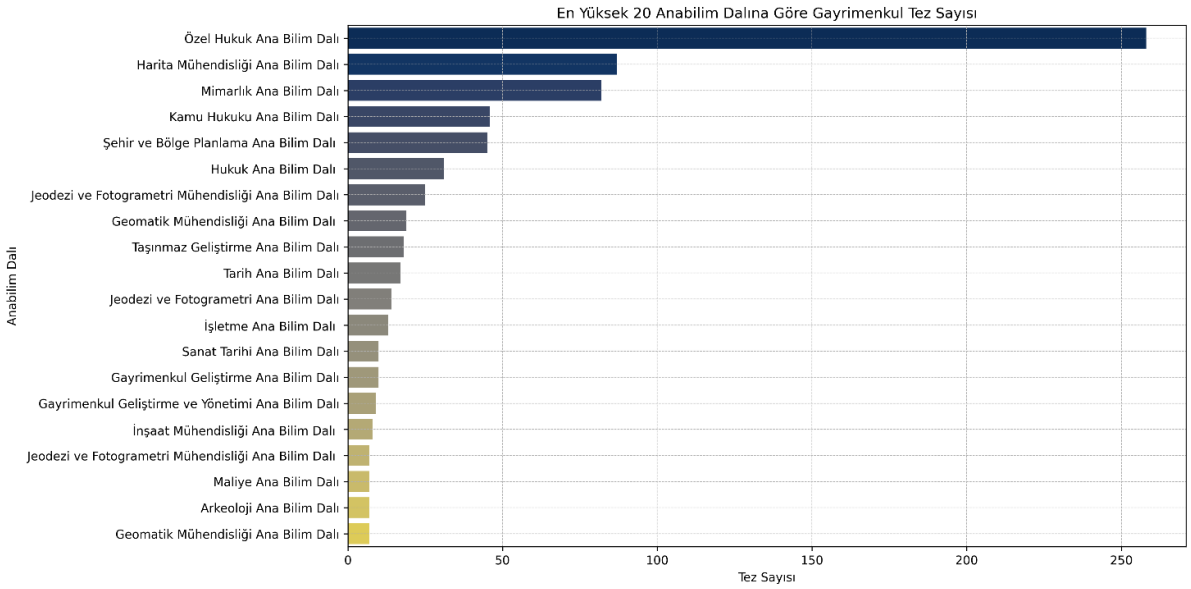

Şekil 8: "Gayrimenkul" çalışmaları üzerine en fazla tez üretilen ilk 20 anabilim dalı

Özetinde "gayrimenkul" veya "taşınmaz" kavramları geçen tez sayılarının en yüksek olduğu ilk 20 anabilim dalı analiz edilmiş olup, en fazla lisansüstü tez sayısının özel hukuk anabilim dalında olduğu Şekil 8'de görülmektedir. İsminde "gayrimenkul" kavramı geçen anabilim dallarındaki lisansüstü tez sayılarının diğer anabilim dallarına göre görece düşük olmasının nedeni, bu anabilim dallarının 2015 yılı sonrasında kurulmuş ve eğitim vermeye başlamış olmasıdır. Zamanla mezun sayılarının artmasına bağlı olarak, bu anabilim dallarında üretilen tez sayılarının da artması beklenmektedir.

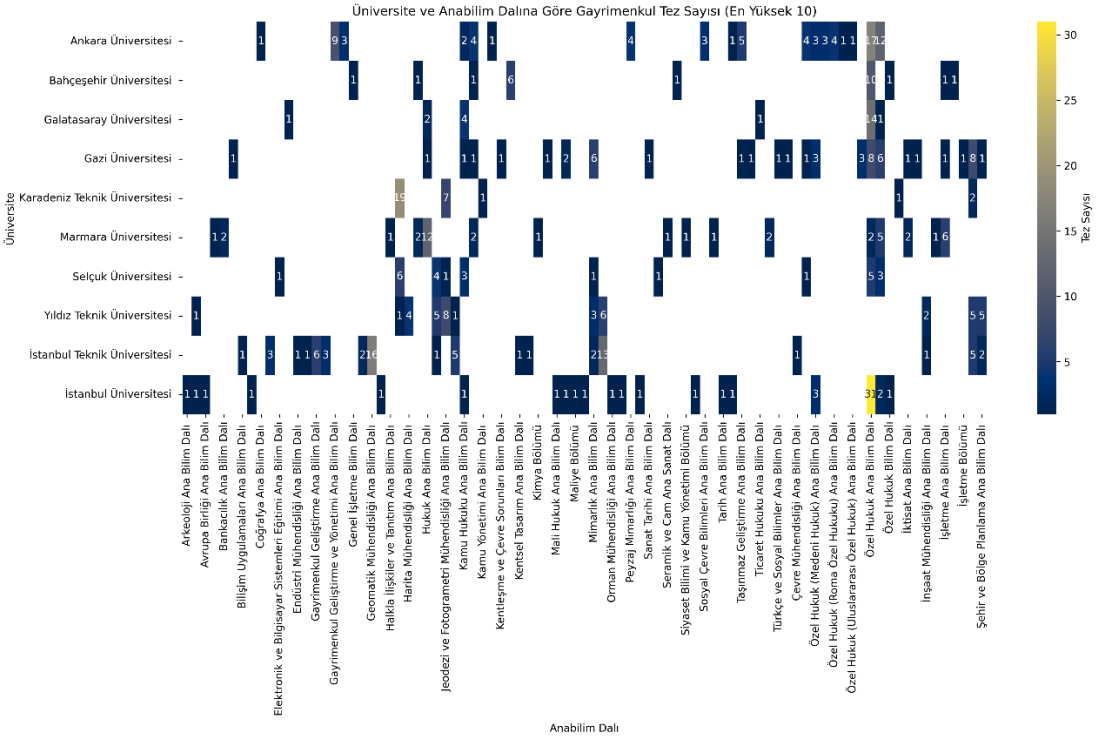

Şekil 9: Tez üretiminde ilk 10 üniversite ve anabilim dalları arasındaki ilişki

Üniversiteler ve anabilim dalları arasındaki tez dağılımını daha ayrıntılı bir şekilde incelemek amacıyla en yüksek tez üretim sayısına sahip ilk 10 üniversite ile bu üniversitelerin

anabilim dalları arasındaki ilişki analiz edilerek, ısı haritası (heatmap) oluşturulmuştur. Şekil 9'da her üniversite ve anabilim dalı kombinasyonunun tez sayısı gösterilmektedir. Bu ısı haritası (Şekil 9), her üniversitenin ve anabilim dalının tez katkısını görsel olarak ifade ederken, üretilen tez sayısı en yüksek olan ilk 10 üniversite ile anabilim dalları arasındaki kombinasyonların tez sayılarını göstermektedir.

Ankara Üniversitesi, İTÜ ve İstanbul Üniversitesi, gayrimenkul alanında en yüksek tez sayılarına sahiptir. Şekil 8'e göre; İstanbul Üniversitesi'nde Özel Hukuk Anabilim Dalı 31 tez ile öne çıkarken, Karadeniz Teknik Üniversitesi Harita Mühendisliği Anabilim Dalı 19 tez ile ikinci sıradadır. Ankara Üniversitesi'nin Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Anabilim Dalı da 18 tez ile önemli bir yere sahiptir. Bu dağılım, gayrimenkul alanında araştırmaların üniversite ve anabilim dallarına göre yoğunlaştığını göstermektedir. Özellikle Ankara Üniversitesi, İTÜ ve İstanbul Üniversitesi, bu alanda en aktif kurumlar olarak öne çıkmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı "gayrimenkul" kavramını ele alan lisansüstü tez çalışmalarına bütünsel bir bakış açısı kazandırmak ve bu alandaki literatürü yapılandırılmış bir şekilde incelemektir. Bu amaç doğrultusunda UTM veri tabanından çekilen "gayrimenkul" ile ilgili lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler için 933 adet tez verisi üzerinden çalışma gerçekleştirilmiştir. Analizlerden elde edilen bulgular, gayrimenkul araştırma alanında çalışanlar ve bu alanda araştırma yapan akademisyenler için yol gösterici niteliktedir. Her ne kadar lisansüstü tezlere yönelik literatürde çok sayıda bibliyometrik analiz çalışması mevcut olsa da gayrimenkul çalışmalarında Türkiye'de üretilen lisansüstü tezlerin yönelimlerini ve gelişmeleri ortaya koyan çalışmalara rastlanamamıştır.

Yapılan analiz sonuçlarına göre çıkarılan önemli noktalardan birisi yıllar itibariyle Türkiye'de gayrimenkul çalışmalarına yönelik üretilen lisansüstü tezlerin sayısı hızla artmakta olduğu ve yakın gelecekte de bu eğilimin devam edeceği düşünülmektedir. Üniversitelerde açılan gayrimenkul geliştirme ve yönetimi, gayrimenkul yönetimi ve taşınmaz geliştirme gibi lisansüstü programların sayılarındaki artışa paralel olarak mezun sayılarındaki artış ile birlikte üretilen tez sayısı da ivme kazanacaktır. Bir diğer çıkarılan sonuç ise, veri tabanında tanımlanan araştırma konularına göre lisansüstü tezlerin dağılımında "hukuk" konusunun ön plana çıkmış olmasıdır. Tezlerin araştırma konularına göre dağılımı, konu açısından oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu durum "gayrimenkul" araştırmalarının disiplinler arası bir alan olduğunun ispatı olsa da literatürde farkındalığı artırabilmek ve çalışmalardaki yönelimleri doğru tespit edebilmek adına veri tabanlarında "gayrimenkul" konusunun ayrı bir çalışma alanı olarak tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak üniversite ve anabilim dallarına göre tez üretim sayıları incelendiğinde, Ankara Üniversitesi, İTÜ ve İstanbul Üniversitesi gibi köklü ve saygın yükseköğretim birimlerinde üretilen tezlerin fazla sayıda olduğu sonucuna varılmıştır.

Mevcut çalışma, ilgili araştırma konusunu sistematik hâle getirerek, gelecekteki lisansüstü tez araştırmaları için objektif ve anlamlı sonuçlar sunmaktadır. Araştırma; UTM tabanlı lisansüstü tezlerine ilişkin geniş bir veri seti kullanılarak tüm "gayrimenkul" tez konularını analiz etmeye yönelik ilk çalışma niteliğindedir. Analiz bulguları, gayrimenkul araştırma alanındaki akademisyenlere ve uygulayıcılara lisansüstü tez çalışmalarının mevcut durumu hakkında daha geniş bir bakış açısı kazandırma amacı taşımaktadır. Yapılan analiz sonuçları, araştırma konularındaki dinamikleri takip etmek ve gelecekteki araştırma eğilimlerini öngörmek açısından önemli bir fırsat sunmakta olup gayrimenkul konularındaki değişimlerin ve eğilimlerin anlaşılmasını desteklemektedir.

Bu araştırma yalnızca UTM veri tabanındaki tezlerle sınırlandırılmış olup, diğer veri tabanlarında bulunan lisansüstü tezler ve akademik çalışmalar bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. İncelenen tezler sadece özet bölümlerinde "gayrimenkul" veya "taşınmaz" terimlerini içerenlerle sınırlı olup, bu terimlerin geçmediği ancak ilgili olabilecek diğer tezler hariç tutulmuştur. Bibliyometrik analiz sadece belirli parametrelerle (tez türü, başlık, yıl, üniversite, anabilim dalı ve konu) sınırlandırılmış olup bu durum daha kapsamlı analizler için potansiyel veri noktalarının göz ardı edilmesine neden olabilmektedir. Gayrimenkul çalışmalarının daha detaylı analiz edilebilmesi için gelecek çalışmalarda uluslararası veri tabanları kullanılarak farklı disiplinlerdeki gayrimenkul araştırmalarının dahil edilmesine ve süreç içindeki gelişiminin izlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Gelecek çalışmalar için, gayrimenkul araştırmalarının kapsamına ve kullanılan yöntemlere daha derinlemesine bir anlayış sunmak amacıyla içerik analizlerinin uygulanması önerilmektedir. Çalışmada elde edilen veriler yalnızca YÖK (Yükseköğretim Kurulu) Tez Merkezi veri tabanından elde edilmiştir. Gelecekte yapılması planlanan çalışmalarda Türkiye'de gayrimenkul alanında yapılan tezlerin analizine SCOPUS ve WOS gibi uluslararası veri tabanlarının da dahil edilmesi, alandaki eğilimlerin küresel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, gayrimenkul çalışmalarının disiplinler arası yapısını ortaya koymak amaçlı, farklı bilim dallarının da etkisini gözlemlemek üzere gayrimenkul çalışmaları ile değerleme, tesis yönetimi, yapılı çevre yönetimi gibi farklı alanlara odaklanılarak, bu alanlar arasındaki ilişki detaylandırılabilir ve verilerin mekânsal haritalandırması yapılabilir. Bu tür çalışmalar, gayrimenkul alanındaki araştırmaların pratik uygulamalardaki etkilerini analiz ederek, akademik bilgi birikimi ile sektör ihtiyaçları arasındaki boşluğun giderilmesine katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar

Aksöz, E. O., Yücel, E. (2020). Engelli turizmi alanındaki lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi,* 4 (1), 388-404.

Al, U., Coştur, R. (2007). Türk Psikoloji Dergisi'nin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği,* 21 (2), 142-163.

Arıkan Saltık, I. (2020). Turist rehberliği konulu ulusal lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili (1989-2018). *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 11 (1), 45-69.

Armutlu, C., Sağlam Arı, G. (2010). Yönetim modalarının yüksek lisans ve doktora tezlerine yansımaları: Bibliyometrik bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Nisan, 1-20.

Aslan, M. (2022). Türkiye'de güvenlik algısının kavramsal ve pragmatik dönüşümü: Modern dönemlerin karşılaştırılması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21 (3), 1647-1666.

Ayaz, N., Türkmen, B. M. (2018). Yöresel yiyecekleri konu alan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research,* 2 (1), 22-38.

Aydeniz, S., Haydaroğlu, M. (2021). Dört temel dil becerisi alanında yapılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Türkiye Eğitim Dergisi,* 6 (1), 200-216.

Batur, Z., Özcan, H. Z. (2020). Eleştirel düşünme üzerine yazılan lisansüstü tezlerinin bibliyometrik analizi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 9 (2), 834-854.

Baynal Doğan, T. G., Doğan, S., Aykan, E. (2021). Liderlik tarzlarının bibliyometrik analizi. *Erciyes Akademi*, 35 (1), 161-189.

Beşel, F. (2017). Türkiye'de maliye alanında yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi (2003-2017). *International Journal of Public Finance,* 2 (1), 27-62.

Beşel, F., Yardımcıoğlu, F. (2017). Maliye Dergisi'nin bibliyometrik analizi: 2007-2016 dönemi. *Maliye Dergisi,* 172 (Ocak-Haziran), 133-151.

Birinci, H. G. (2008). Turkish Journal of Chemistry'nin bibliyometrik analizi. *Bilgi Dünyası,* 9 (2), 348-369.

Bozok, D., Kılıç, S. N., Özdemir, S. S. (2017). Turizm literatüründe kırsal turizmin bibliyometrik analizi. *Journal of Human Sciences,* 14 (1), 187-202.

Cevizkaya, G., İlsay, S., Avcıkurt, C. (2014). Turizm alan yazınında engelliler ile ilgili çalışmaların bibliyometrik profili (2000-2013). *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi,* 2014 *(*2), 101-108.

Çetinkaya Bozkurt, Ö., Çetin, A. (2016). Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi,* 11 (2), 214-229.

Depren, Ö., Kartal, M. T., Kılıç Depren, Ö. (2018). Borsalarda oynaklık üzerine yayınlanmış akademik çalışmaların bibliyometrik analizi. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi,* 2 (6), 1-15.

Duran, G., Çelikkaya, S. (2019). Türkiye'de lojistik üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Gaziantep Üniversitesi İslâhiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 3 (3), 152-167.

Düşmezkalender, E., Metin, M. (2019). Alternatif turizme yönelik bibliyometrik bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi,* 22 (2), 813-824.

Erkan, İ. (2020). Dijital pazarlamanın dünü, bugünü, geleceği: Bibliyometrik bir analiz. *Akademik Hassasiyetler,* 7 (13), 149-168.

Görün, M., Kara, M. (2010). Kentsel dönüşüm ve sosyal girişimcilik bağlamında Türkiye'de kentsel yaşam kalitesinin artırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi,* 8 (2), 140-164.

Güdü Demirpolat, Ö., Tetik Dinç, N. (2017). Sürdürülebilir turizm konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi,* 14 (2), 20-30.

Hendershott, P. H., Thibodeau, T. G., Smith, H. C. (2009). Evolution of the American Real Estate and Urban Economics Association. *Real Estate Economics,* 37 (4), 559-581.

Hotamışlı, E., Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Temmuz, 1-20.

İnceoğlu, Ç. (2014). Türkiye'de sinemayı konu alan doktora tezleri üzerine bibliyometrik bir çözümleme. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, Aralık, 31-50.

Karagöz, B., Ardıç, İ. K. (2019). Ana Dili Eğitimi Dergisi'nde yayımlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi,* 7 (2), 419-435.

Karagöz, B., Şeref, E. (2019). Okuma alanındaki araştırmaların bibliyometrik özellikler açısından incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi,* 7 (3), 781-799.

Köşker, H. (2019). Coğrafi işaret konusunda yazılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Journal of Humanities and Tourism Research,* 10 (4), 775-787.

Murathan, G., Murathan, F., Bozyılan, E. (2020). Fiziksel aktivite konulu tezlerin bibliyometrik analizi (2002-2019). *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi,* 14 (2), 158-167.

Oğuzbalaban, G. (2019). Termal turizm konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi,* 4 (3), 1012-1027.

Öçal, B. (2023). Türkiye'de konteyner taşımacılığı alanında hazırlanan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 22 (85), 40-60.

Önal, H. (2018). "Bağlama" konulu tezlerin bibliyometrik analizi (1995-2017). *Social Sciences Studies Journal,* 4 (19), 2111-2120.

Sezgin, B., Atasoy, B. (2020). Turizm rehberliği alanındaki lisansüstü tezlerin bibliyometrik çerçevesi. *Alanya Akademik Bakış Dergisi,* 4 (3), 975-992.

Sünnetçioğlu, A., Yalçınkaya, P., Olcay, M., Mercan, Ş. O. (2023). Turizm alanında yazılmış olan gastronomiye ilişkin tezlerin bibliyometrik profili. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 5 (2), 345-354.

Şahin, E., Akdağ, G., Çakıcı, C., Onur, N. (2018). Gastronomi ve mutfak sanatları anabilim dallarında yayınlanan tezlerin bibliyometrik analizi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi,* 2 (Ek.1), 30-41.

Tayfun, A., Küçükergin, F. N., Aysen, E., Eren, A., Özekici, Y. K. (2016). Turizm alanında yazılan lisansüstü tezlere yönelik bibliyometrik bir analiz. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi,* 1 (1), 50-69.

Tekin, M., Öztürk, D., Bahar, İ. (2021). Tersine lojistiğin bibliyometrik analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 13 (3), 87-100.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *Dönemsel gayrisafi yurt içi hasıla, III. çeyrek: Temmuz-Eylül, 2024: Tablo-1 Gayrisafi yurtiçi hasıla iktisadi faaliyet kollarına (A10) göre cari fiyatlarla (değer, pay, değişim oranı). TÜİK.* https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=D%C3%B6nemsel-Gayrisafi-Yurt-%C4%B0%C3%A7i-Has%C4%B1la-III.-%C3%87eyrek:-Temmuz-Eyl%C3%BCl,-2024-53755&dil=1.

Viégas, F. B., Wattenberg, M. (2008). Timelines, tag clouds and the case for vernacular visualization. *Interactions,* 15 (4), 49-52.

Walker, T., Krosinsky, C., Hasan, L. N., Kibsey, S. D. (Eds.) (2018). *Sustainable real estate: Multidisciplinary approaches to an evolving system*. Springer.

Winson-Geideman, K., Evangelopoulos, N. (2013). Topics in real estate research, 1973–2010: A latent semantic analysis. *Journal of Real Estate Literature,* 21 (1), 59-76.

Yalçın, H. (2010). Millî Folklor Dergisi'nin bibliyometrik profili (2007-2009). *Millî Folklor,* 22 (8), 205-211.

Yenice, M. S., Karadayı Yenice, T. (2018). Gaziantep kenti planlama deneyimleri üzerine bir süreç değerlendirmesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 17 (2), 552-562.

Yeşil, T., Akyüz, F. (2018). Muhasebe alanındaki ulusal doktora tezlerinin bibliyometrik analizi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi,* 20 (Özel Sayı), 440-472.

Yılmaz, G. (2017). Restoranlarda bahşiş ile ilgili yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi,* 14 (2), 65-79.

Yılmaz, K. (2021). Sosyal bilimlerde ve eğitim bilimlerinde sistematik derleme, meta değerlendirme ve bibliyometrik analizler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10 (2), 1457-1490.

Zencir, E., Kozak, N. (2012). Sosyal bilimler enstitü dergilerinde yayımlanan turizm makalelerinin bibliyometrik profili (2000-2010). *VI. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi,* 12-15 Nisan, Antalya, 673-682.

Zeren, D., Kaya, N. (2020). Dijital pazarlama: Ulusal yazının bibliyometrik analizi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 17 (1), 35-52.

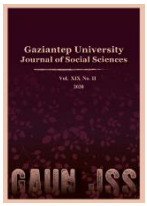

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1487980*

Türkiye İmalat Sanayisinde Enerji Tüketimi, Karbon Emisyonu ve İhracat: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi

Energy Consumption, Carbon Emissions and Exports in Turkish Manufacturing Industry: Cointegration and Causality Analysis

Abdullah TAKIM[a] Müsemma ÇÖKERDENOĞLU[b*]

[a] Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0187-8862
[b] Arş. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Ömer Seyfettin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2905-2974

M A K A L E B İ L G İ S İ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 22 Mayıs 2024
Kabul tarihi: 8 Şubat 2025

Anahtar Kelimeler:
İmalat sanayi ihracatı,
Enerji tüketimi,
Karbon emisyonu.

Ö Z

Enerji, ekonomik faaliyetler ve üretim süreçlerinde temel bir girdi olarak öne çıkmaktadır. Ülkelerin ekonomik büyüme performansı ve dış ticareti üzerinde kritik bir rol oynayan enerji, sanayileşmenin hızla artması, küresel ekonominin gelişimi ve ticaretin serbestleşmesi gibi faktörlere bağlı olarak talep artışıyla karşı karşıyadır. Bu talebin en belirgin bir şekilde ortaya çıktığı alanlardan biri, sanayi sektörünün temel alt dalını oluşturan ve üretim süreçlerinde enerjiyi önemli ölçüde kullanan imalat sanayi sektörüdür. İmalat sanayi, üretimin ve tüketimin gerçekleştiği geniş bir yelpazede faaliyet gösteren ve çeşitli alt sektörleri kapsayan bir endüstri dalıdır. Bu endüstri dalı, malların üretiminden tasarımına, işleme süreçlerinden geri dönüşümüne ve tüketiciye ulaşıncaya kadar tüm aşamalarında enerjiyi kullanmaktadır. Özellikle hammaddenin işlenmesinden başlayarak tüketildiği son noktaya kadar üretim ve imalatla ilgili tüm endüstriyel faaliyetlerde kullanılan yoğun enerji tüketimi, sera gazı emisyonlarının önemli bir kaynağıdır. Gelişmekte olan ülkelerin büyüme sürecinde rol oynayan imalat sanayi Türkiye için kritik bir role sahiptir. GSYH içindeki payı %20'lerde olmasının yanı sıra toplam ihracatının %87'si gibi büyük bir kısmını oluşturmaktadır. 1991-2021 yıllarını kapsayan bu çalışmada Türkiye imalat sanayi enerji tüketiminin karbon emisyonu ve ihracatı arasındaki ilişki Johansen eşbütünleşme yöntemi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizi kullanılarak test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre imalat sanayi ihracatı, enerji tüketimi ve karbon emisyonu arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik analizine göre ise imalat sanayi ihracatı ile karbon emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bu değişkenlerin karşılıklı olarak birbirini etkilediği, imalat sanayi enerji tüketiminden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received: May 22, 2024
Accepted: February 8, 2025

Keywords:
Manufacturing industry export,
Energy consumption,
Carbon emission.

A B S T R A C T

Energy stands out as a fundamental input in economic activities and production processes. Energy, which plays a critical role in the economic growth performance and foreign trade of countries, is facing an increase in demand due to factors such as the rapid increase in industrialization, the development of the global economy and the liberalization of trade. One of the areas where this demand is most evident is the manufacturing industry, which constitutes the main sub-branch of the industrial sector and makes significant use of energy in production processes. The manufacturing industry is a branch of industry that operates in a wide range of areas where production and consumption take place and covers various sub-sectors. This industry uses energy at all stages from the production of goods to their design, from processing to recycling and until they reach the consumer. The intensive energy consumption used in all industrial activities related to production and manufacturing, especially from the processing of raw materials to the final point of consumption, is an important source of greenhouse gas emissions. The manufacturing industry, which plays a role in the growth process of developing countries, has a critical role for Turkey. Its share in GDP is around 20% and it accounts for 87% of Turkey's total exports. In this study covering the period 1991-2021, the relationship between Turkey's manufacturing industry energy consumption, carbon emissions and exports is tested using Johansen cointegration method and Toda-Yamamoto causality analysis. According to the results of the analysis, it is determined that there is a long-run relationship between manufacturing industry exports, energy consumption and carbon emissions. According to Toda-Yamamoto causality analysis, it is determined that there is a bidirectional causality relationship between manufacturing industry exports and carbon emissions, these variables mutually affect each other, and there is a unidirectional causality relationship from manufacturing industry energy consumption to exports.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: mcokerdenoglu@bandirma.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

With the rapid population growth and industrialisation in emerging countries, the demand for energy is increasing rapidly. Energy is a mandatory production factor in production processes and is seen as the main input. It is one of the main indicators reflecting the potential for economic and social development. Since energy increases total production and living standards, It can be asserted that a linear relationship exists between socioeconomic improvements. In addition, it can be said that economic development and increase in welfare also increase energy consumption. For this reason, energy consumption generally proceeds in parallel with economic growth. Because economic growth is generally associated with increased production and industrial activities. Since production and industry require large amounts of energy, the demand for energy increases. Therefore, the impact of energy on economic growth has been widely analysed and discussed in the literature. Energy is used in all economic processes, is considered as the main input and is seen as the key input of economic growth. However, in recent years, the carbon emission caused by energy consumption has come to the fore. It is stated that a large portion of carbon emissions arise from the use of fossil resources in the energy sector and carbon emissions gradually increase as energy consumption increases. For this reason, the interaction between energy consumption and carbon emissions has been an important topic of economic analysis in the recent literature. One of the main reasons for this is the increase in demand for energy used in all economic activities with globalisation and industrialisation. In particular, the acceleration of international trade not only encourages economic growth, but also leads to an increase in energy use and greenhouse gas emissions in developing countries such as Turkey. Although there is a widespread empirical literature on this subject, this study differs from other studies in that energy consumption and carbon emissions are analysed within the scope of the sector. In the study, the manufacturing industry sector, which is particularly important for Turkey, is taken into consideration. The manufacturing industry sector is one of the most important sub-sectors of the industrial sector and includes twenty-one sub-sectors. Manufacturing industry is the branch of industry in which raw materials to be used in production are processed and transformed into intermediate products. Manufacturing industry plays an essential role in terms of growth and development. Most of the goods that are the driving force of growth and subject to trade are produced in the manufacturing industry. Manufacturing industry is very important especially in terms of providing added value, offering employment opportunities, providing international competitiveness, and implementing technology and innovation policies. Increasing the share of sectors in the total production of developing countries like Turkey is seen as one of the distinguishing features of development. Although the share of Turkey's manufacturing industry sector in GDP has increased over time, the share of the sector is 21 per cent today. The manufacturing industry, which also has an important share in foreign trade, meets 87% of total export. With the start of the industrialisation process, energy has become the locomotive and driving force of industry. Production activities in the manufacturing industry require intensive energy use. As a result of energy use, gases that increase environmental pollution emerge. The reason for this situation is due to the use of fossil fuels and the production of industrial activities by ignoring the environment. Therefore, the primary focus of the study is on energy use and carbon emissions, which are key contemporary concerns. Furthermore, upon reviewing the literature, it became apparent that no sector-specific study exists. Despite having a high share in Turkey's exports, the manufacturing industry, which is one of the main causes of environmental pollution and stands out with its high energy requirements, has not been adequately addressed in previous studies. Thus, this study seeks to address this gap in the existing literatüre. The manufacturing industry, which is one of the main sectors of Turkey's largest exporter group, constitutes another source of the study. Therefore, production and export processes are closely related to energy consumption and environmental impacts. The fact that the manufacturing industry accounts for 87% of total exports and the high need for energy to sustain production activities further increases the importance of this study. Consequently, this study examines the connection between energy consumption, carbon emissions, and exports of the Turkish manufacturing sector from 1991 to 2021 using the Johansen cointegration test and Toda-Yamamoto causality analysis. The results of the analyses revealed that there is a long-run relationship between the variables. It is seen that there is a bidirectional causality relationship between the exports of the manufacturing industry and carbon emissions and that both variables affect each other. There is a unidirectional causality from energy consumption to exports. Approximately 40 per cent of manufacturing industry exports are made to the EU. Considering this situation, environmental and climate issues such as the Paris Agreement and the Green Deal, which are on the agenda, come to mind. It reveals that Turkey needs to work especially in the field of energy and that it should focus more on renewable energy sources. In addition to these, production forms should focus on technology and carbon emission should be prevented. In this regard, it is very important for Turkey to develop its policies and take sustainability measures in the developing world market and changing commercial conditions.

Giriş

İhracat, bir ülkenin yurt içinde ürettiği mal ve hizmetlerin uluslararası piyasalara satılması demektir. Ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratan ihracat, döviz gelirlerini artırarak ihtiyaç duyulan teknolojinin ve sermaye mallarının ithalatı için finansman sağlar ve ülke ekonomisinin üretim potansiyelini artırır (Doyle, 2001, s. 32). Bu bağlamda, ekonomik büyümenin ihracat artışıyla desteklendiğini savunan dört temel ihracata dayalı büyüme hipotezi bulunmaktadır. Keynesyen yaklaşım, ihracat artışının dış ticaret çarpanı etkisiyle gelir artışına neden olduğunu öne süren ilk teorik yaklaşımdır. İkinci yaklaşım, ihracattan elde edilen dövizin ara ve sermaye malı ile teknolojinin ithalini finanse ederek büyümeye katkı sağladığını ileri sürmektedir. Üçüncü yaklaşım, ihracat artışının rekabetçi bir ortam oluşturarak piyasalarda bir dizi değişikliğe neden olduğu belirtilmektedir. Saatçioğlu ve Karaca'nın (2004) belirttiği üzere rekabet ortamı, ekonomilerin yeni teknolojileri uygulama ve bunlara uyum sağlama sürecinde yenilikleri teşvik eder ve maliyetleri azaltma yolunda bir itici güç oluşturur. İhracattaki artış, işletmelerin daha geniş pazarlara erişimini ve daha fazla müşteriye ulaşmasını sağlar. Bu durum, işletmelerin ölçek ekonomilerinden faydalanma imkânını artırır. Ölçek ekonomileri, bir işletmenin üretim miktarını artırarak birim maliyetlerini düşürmesine olanak tanır (Ramos, 2001, s. 614; Awokuse, 2005, s. 128). Bu doğrultuda ihracat, daha etkili yönetim ve üretim yöntemleri aracılığıyla ekonomiye olumlu dışsallıklar kazandırır (Özcan ve Özçelebi, 2013, s. 3). Özellikle sanayi sektörü, bu dışsallıklardan en çok yararlanan alanlardan biri olarak, bir ülkenin ekonomik kalkınma seviyesinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Sanayi sektörünün alt dalı olan imalat sanayi, ekonomi içerisinde diğer sektörlerin büyümesine ve gelişimine katkı sağladığı için büyümenin lokomotifi olarak görülmektedir (Kaya ve Yalçınkaya, 2016, s. 96-97). İleri teknoloji, verimlilik ve rekabetçi üretim sayesinde imalat sanayisi ekonomide büyümeyi teşvik eder, istihdamı artırır ve uluslararası arenada rekabet gücü kazandırır. Bu nedenle, bir ülkenin sanayileşme sürecinde imalat sanayisine odaklanması genellikle ekonomik başarı için kritik öneme sahiptir. Türkiye'nin ihracat yapısı büyük ölçüde imalat ürünlerine dayanmaktadır. Toplam ihracatının %87'si imalat sanayisi tarafından yapılmaktadır ve imalat sanayinin GSYH'deki payı %20'dir.

Sanayileşme ekonomik büyümenin yanı sıra doğal kaynakların kullanımını ve enerjiye olan talebi artırmaktadır. Enerji, üretim süreçlerinde aktif rol oynayan önemli bir girdidir. Neoklasik iktisat teorisine göre, enerji genellikle bir ara madde olarak kabul edilmektedir. Buna karşılık, biyofizik ekonomisi yaklaşımı enerjiyi merkezi bir rolde ele alır. Bu yaklaşıma göre üretimin temel faktörü enerjidir ve enerji, diğer üretim faktörlerini sağlamak ve üretim sürecini desteklemek için gereklidir. Enerjiye olan gereksinim ve bundan kaynaklı enerji talebindeki artış, fosil kaynaklı enerjiye olan talebi beraberinde getirerek CO_2 gibi sera gazı emisyonlarını da artırmaktadır. Weber vd. (2008), özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretinin enerji kullanımına bağlı olduğu ve bu durumun sera gazı emisyonlarına yol açtığını belirtmektedir. Bu durum doğal çevrenin hızla değişmesine, iklim değişikliğine ve ekosistemlerin dengesizleşmesine yol açmaktadır (Özbay, 2023, s. 83). Özellikle Türkiye'nin sanayileşme ve ekonomik büyüme süreçlerindeki ilerlemesinin küresel sera gazı emisyonları üzerindeki etkileri incelendiğinde; Türkiye'nin küresel CO_2 emisyonu sıralamasında 1960 yılında 38. sırada, 2019'da ise 16. sırada olduğu görülmektedir (Global Carbon Atlas, 2021). Son zamanlarda çevre kirliliğinin azaltılması amacıyla ihracat ve ithalat yapılması şartının öne sürülmesiyle birlikte ülkelerarasındaki ticaret koşullarının karbon emisyonunu ve enerji tüketimini azaltılması yönündeki politikaların tartışılması dış ticaret ve enerji tüketimi değişkenlerinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca sera gazı emisyon azaltımı taahhüdüne dayanan Paris Anlaşması, Yeşil Mutabakat gibi uluslararası çevre politikalarını uygulamaya çalışan Türkiye'nin, çevre performansını ele alan çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, 1991-

2021 yıllarına ait veriler kullanılarak Türkiye'nin imalat sanayi ihracatının, imalat sanayi enerji tüketimi ve karbon emisyonu arasındaki ilişki eşbütünleşme ve nedensellik testleri kullanılarak incelenmiştir. Karbon emisyonuyla ilgili son verilerin 2021 yılında yayımlanması sebebiyle bu analizde yer alan tüm değişkenler için son yıl olarak 2021 yılı kabul edilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde imalat sanayi teorik açıdan ele alınmış, sektöre ait dış ticaret değerleri, enerji tüketimi ve karbon emisyonu verileriyle bu bilgiler desteklenmiştir. İkinci bölümünde literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde metodoloji ve yöntem hakkında bilgiler verilmiş daha sonra analiz sonuçları değerlendirilip özetlenmiştir.

Teorik Çerçeve

Sanayileşme, bir ülkenin hem ekonomik gelişiminin hem kalkınma politikalarının temelinde yer almaktadır. Bu süreçte hem üretim kapasitesinin artırılması hem de ekonomik kalkınmanın desteklenmesi açısından imalat sanayi kritik bir rol üstlenmektedir. İmalat, genel anlamda bir ürünün üretim sürecini ifade ederken, imalat sanayi hammaddelerin ya da yarı mamullerin makine veya insan emeği kullanılarak sanayi ürünlerine dönüştürüldüğü endüstri dalıdır. İmalat sanayi, nihai ürünlerin üretimini sağlayan ve çeşitli ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturan çok geniş kapsamlı bir sektördür. Sektör, hammaddelerin işlenmesi, kullanılması, üretilmesi aracılığıyla bitmiş mal ya da mamul olarak ekonomiye katma değer sağlamaktadır. Ayrıca ülkenin ihracat potansiyelini artırma, istihdam sağlama, teknolojik ilerleme ve inovasyonu teşvik etme, ekonomik çeşitlilik ve dönüşüm sunmaktadır. İmalat sanayi sektörü, değer yaratma, ürün çeşitliliğini artırma, ürünlerin geliştirilmesi ve yüksek katma değerli ürünlerin üretiminde aktif rol oynadığı için sektörlerin üretim kapasitesi ve verimlilik düzeyleri açısından rekabet güçlerinde önem taşımaktadır. Sektör, hizmet ve tarım gibi diğer endüstrilerin gelişimini etkilemektedir. Özellikle hizmet sektöründe üretkenliği artıran ulaşım araçları, tarım sektöründe verimliliği yükselten makine ve teçhizatlar ile ilaç ve gübreler, imalat sanayi sektörünün teknoloji geliştirme süreçleri sayesinde üretilip kullanılmaktadır. Bir ülkenin gelişmişlik düzeyinde kritik bir değere sahip olan imalat sanayi hem kendi hem de diğer sektörlerin gelişimini desteklemesi nedeniyle büyümenin temel dinamiği olarak değerlendirilmiştir (Tunç, 2007, s. 64). Sektörler arası iş birliği ve endüstriyel ilişkileri imalat sanayi sektörünün entegre bir yapısının olduğunu vurgulamaktadır. Sektör üretimi, istihdamı desteklemekte, ekonomik çeşitliliği artırmakta, yeniliklere fırsatlar sunmakta ve daha fazla sermaye birikimi sağlamaktadır (Haykır ve Aydın, 2019, s. 516). Aynı zamanda bünyesinde barındırdığı farklı alt sektörlerle geniş bir kapsama sahiptir. Bu çeşitlilik, sistemsel ve sektörel şoklar karşısında ekonomiyi daha dirençli kılmaktadır (Ritchie vd., 2012, s. 4). Bulutay (2005), imalat sanayiyi verimlilik artışının, temel kaynağı olduğunu belirtmektedir ve sektörün hem istihdam hem de üretimde önemli bir paya sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca, ülkenin GSYH'sine de önemli ölçüde katkı sağlayarak, bireylerin satın alma gücünü artırmakta ve talep düzeyini olumlu yönde etkilemektedir. Yüksek katma değer yaratma ve rekabetçi olma potansiyeline sahip olan sektör, dış ticaret dengesini sağlama veya dış ticaret açığını kapatma noktasında kritik bir rol oynamaktadır. Aşağıda yer alan grafikler, imalat sanayinin hem dış ticaret değerlerine katkısı hem de GSYH içindeki payını göstererek, sektörün ekonomideki önemini, verilerle desteklemektedir.

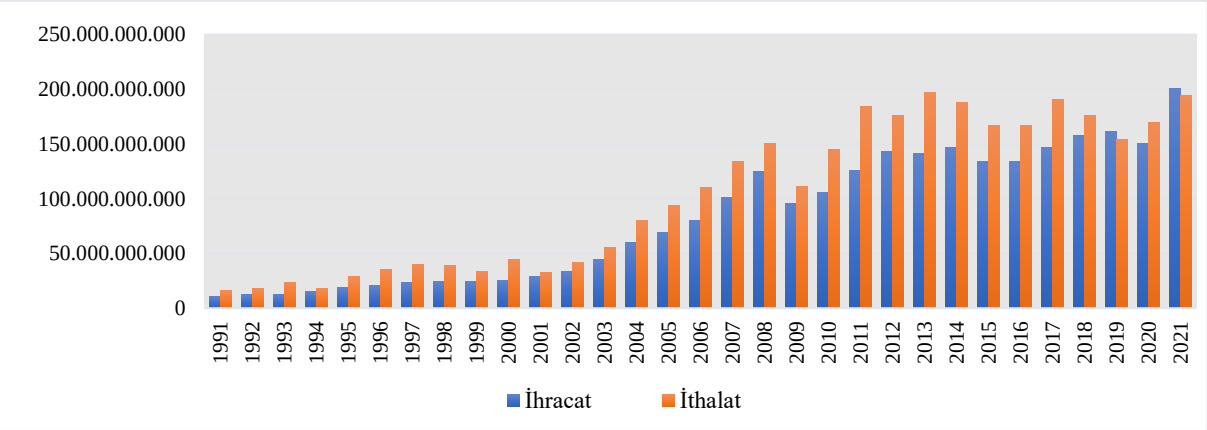

Grafik 1: İmalat Sanayi İhracat ve İthalat Değerleri ($)

Kaynak: TÜİK, Sektörel Dış Ticaret Verileri

Grafik 1, Türkiye'nin 1991'den 2021'e kadar olan dönemdeki imalat sanayi sektörüne ait ihracat ve ithalat değerlerini göstermektedir. İhracat ve ithalat değerleri genel eğilimleri incelendiğinde, her iki durumda da artış eğiliminin olduğu görülmektedir. Ancak değerler bazı yıllarda azalış gösterdiğinden dönem içerisinde dalgalanmalar ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin imalat sanayi ihracatı 1991'den 2008'e kadar sürekli bir artış göstermiş, 1991 yılında 10.829 milyar dolar olan imalat sanayi 2008 yılında 125.187 milyar dolara ulaşmıştır. İhracat hacminde 2008'deki küresel ekonomik krizle birlikte bir düşüş yaşanmış, 125.187 milyar dolar olan ihracat, 2009 yılında 95.449 milyar dolara düşmüştür. Ancak, kriz sonrası dönemde sektörde tekrar artış trendine girildiği gözlemlenmiştir. 2020'de ise küresel COVID-19 pandemisinin etkisiyle bir düşüş olmasına rağmen 2021 yılında hızla toparlanarak rekor seviyelere ulaşmış ihracat 150.616 milyar dolardan 200.585 milyar dolara yükselmiştir. İmalat sanayi sektörünün ithalat verilerine bakıldığında da benzer bir eğilim görülmektedir. 1991 yılından 2008 yılına kadar sektör ithalatı 16.446 milyar dolardan 150.252 milyar dolara kadar yükselmiştir. 2009 yılında 11.030 milyar dolara düşen ithalat dönemsel dalgalanmalar ve farklı artış oranları göstermeye devam etmiştir. 2020 yılında 169.390 milyar dolar olan imalat sanayi ithalatı 2021'de pandeminin etkisinin azalmasıyla tekrar artış trendine girmiştir.

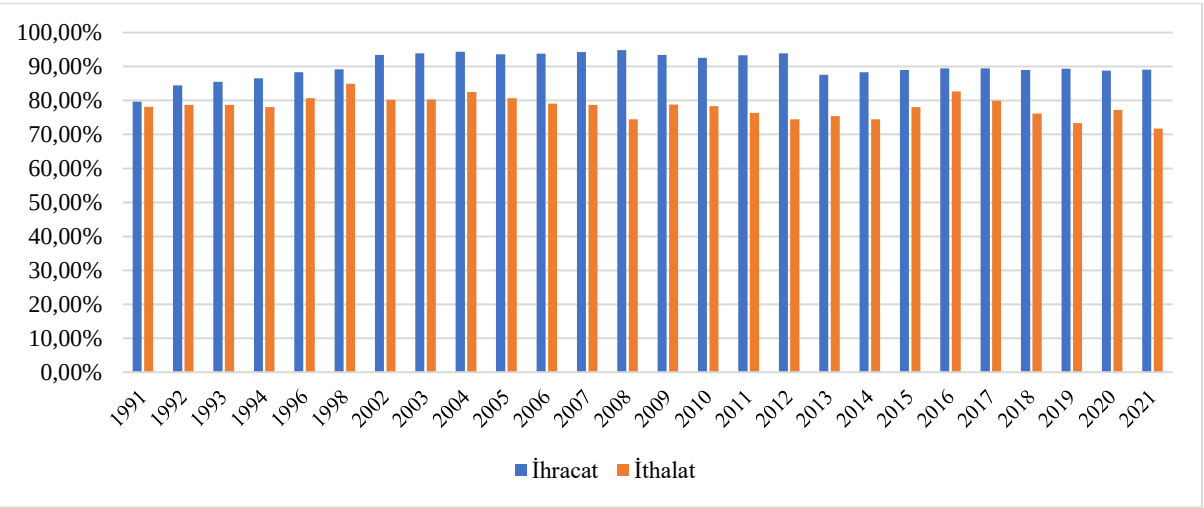

Grafik 2: İmalat Sanayi İhracat ve İthalatının Toplam İhracat ve İthalat İçerisindeki Payı

Kaynak: TÜİK, Sektörel Dış Ticaret verilerinden alınarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Grafik 2'de imalat sanayi sektörünün Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalat içerisindeki payı verilmektedir. Türkiye'nin toplam ihracatının ortalama %87'sinin imalat sanayi sektörü

tarafından karşılandığı görülmektedir. 1991 yılında toplam 13.59 milyar dolarlık ihracatın 10.83 milyarı imalat sanayi sektörü tarafından yapılmıştır. Bu değer, toplam ihracatın %79'unu karşılamaktadır. Toplam ihracattan sektörün en fazla aldığı pay %94.32 ile 2004 yılında yaşanmıştır. 2021 yılında yine toplam ihracatın %89'u imalat sanayi sektörü tarafından karşılanmaktadır. Bu, Türkiye'nin ihracatının önemli bir kısmının imalat sanayi ürünlerine dayandığını göstermekte, Türkiye'nin toplam ihracattaki oranı ile imalat sanayi sektörünün önemi gözler önüne serilmektedir. İmalat sanayinin ithalat değerleri incelendiğinde 1991 yılında 21.02 milyar dolarlık toplam ithalat yapılmış, 16.45 milyar dolar ithalatın yani %78'i imalat sanayi karşılamaktadır. Toplam ithalat içerisinde en fazla payı %82.72 ile 167.243 milyar dolar ile 2016 yılında yapılmıştır. 2021 yılında toplam ithalat içerisindeki payı 194.737 milyar dolar ile %71'dir. İmalat sanayi sektörünün toplam ihracat içerisindeki payı yüksek seviyelerde olmasına rağmen imalat sanayi dış ticaret dengesi incelendiğinde aslında sektörün dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. 1991 yılında 5.617 milyar dolar dış ticaret açığı 2011 yılında 57.967 milyar dolar olmuştur. Genellikle 1991-2020 yıllarında dış ticaret açığı veren sektör, yalnızca 2021 yılında 5.847 milyar dolar dış ticaret fazlası vermiştir.

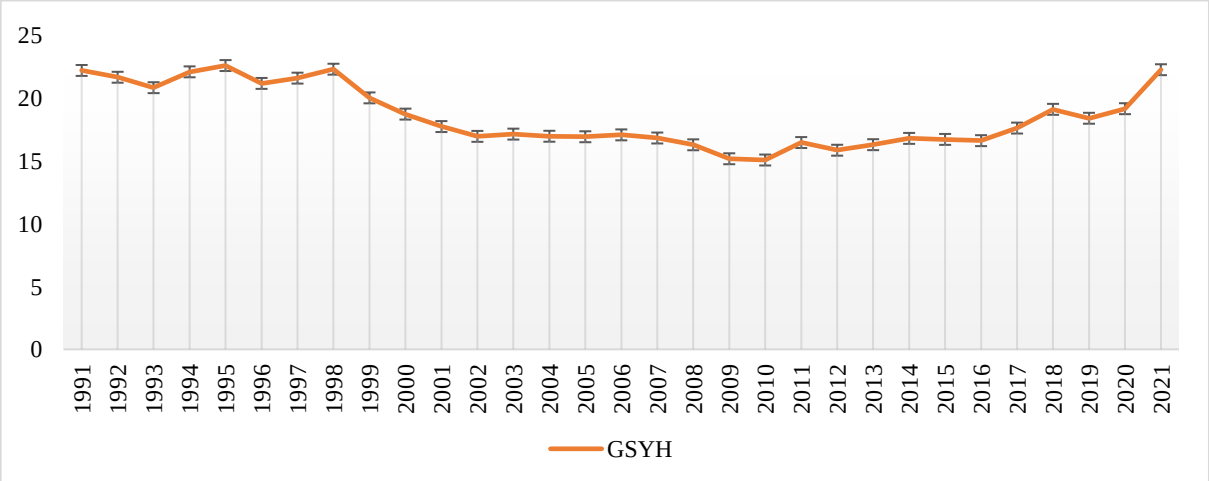

Grafik 3: İmalat Sanayi Katma Değerinin GSYH İçindeki Payı

Kaynak: OECD

Ülkenin gelişim süreci değerlendirilirken; en temel göstergelerden biri imalat sanayinin GSYH içerisindeki yeridir. İmalat sanayinin ekonomi içerisindeki payı ülkenin sanayileşme seviyesini, endüstriyel gelişimini ve ekonomik yapısını anlamak için önemli bir göstergedir. Grafik 3'te imalat sanayinin GSYH içindeki payı gösterilmiştir. Sektörün GSYH payı büyüme hızı istikrarsız bir seyir göstermektedir. 1991 yılında %22.17 dolaylarında iken sonrasında azalmalar yaşayarak bu değer 1993'te %20 civarına gerilemiştir. 1994-1998 yılına kadar %20'lerin üzerinde gerçekleşmiş daha sonra 2000 yılı ile azalışlar devam etmiş, 2010 yılında bu değer %15'e kadar düşmüştür. Sonraki yıllarda dalgalanmalar yaşanmış 2013 yılı itibariyle sektörün payı yükselmeye başlamıştır. Son olarak 2021 yılında imalat sanayi sektörünün GSYH içerisindeki payı %22.23 dolaylarında gerçekleşmiştir.

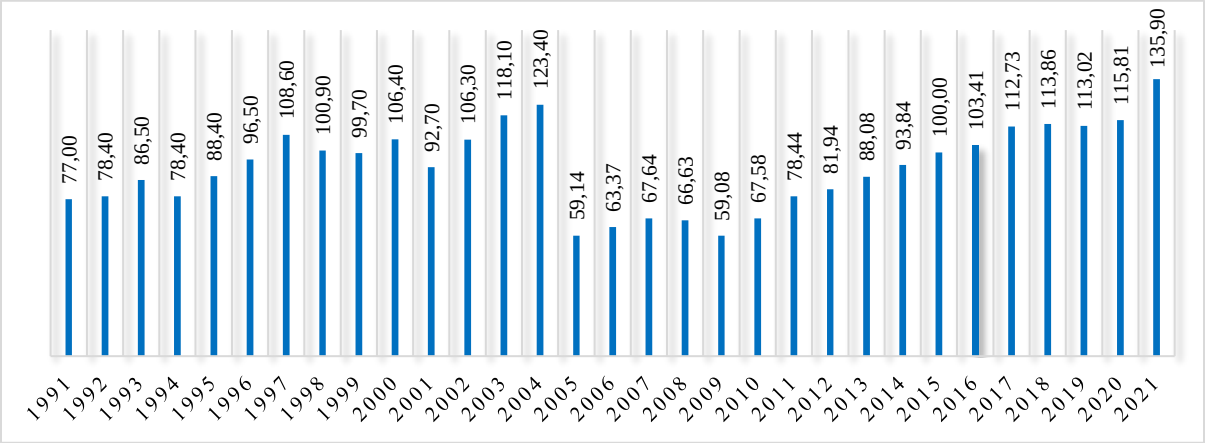

Grafik 4: İmalat Sanayi- Sanayi Üretim Endeksi

Kaynak: TÜİK (2015=100)

Sanayi üretim endeksi, belirli dönemlerde ülkenin sanayi sektöründeki faaliyetlerini gösteren en önemli göstergelerden biridir. Bu endeks sanayi sektörünün mevcut durumunun, sanayi üretimindeki artış-azalış değişimlerinin karşılaştırmalı olarak takip edilmesini sağlamaktadır. Ekonomi içinde sanayi sektöründe meydana gelen gelişmeleri ve uygulanan politikaların etkililiğini, kısa dönem içerisindeki değişimleri ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Endeks, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından aylık olarak açıklanmakta, imalat, elektrik gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı, madencilik ve taş ocakçılığı olarak farklı sanayi gruplarını kapsamaktadır. Grafik 4'te 1991-2021 yılları arasında imalat sanayi üretim endeksi verilmiştir. 1991 yılında %77 olan imalat sanayi üretim endeksi, 2021 yılında %135.90'a ulaşmıştır. Söz konusu dönem boyunca endeks yaklaşık %59 oranında artış göstermiştir. Bu durum, imalat sanayinin üretimde önemli bir büyüme kaydettiğini ancak, endeksin keskin iniş çıkışları nedeniyle izlediği seyrin istikrarsız olduğunu ortaya koymaktadır. En düşük sanayi üretim endeksi değeri %59.08 ile 2009 yılında gerçekleşmiştir. Grafikte 4'te de görüldüğü üzere imalat sanayi üretim endeksi 2008 yılında yaşanan küresel kriz, 2020 yılında yaşanan Covid-19 salgını, ekonomik ve siyasi olaylardan imalat sanayi, ciddi bir şekilde etkilenmiştir. 2021 yılında dünya genelinde pandemiye karşı mücadelede aşının bulunması toplumda güvenin artmasına ve ekonomik aktivitenin canlanmasına katkıda bulunmuş ve bu gelişmeler imalat sanayisini pozitif yönde etkilemiştir. Sanayi üretim endeksi, imalat sanayinde 2021 yılında %35'lik bir artış kaydetmiştir. Bu artış, sektörün pandemi sonrası dönemde bir iyileşme yaşandığını göstermektedir.

Üretim, reel ekonomik büyümenin temelini oluşturur ve genellikle emek ve sermaye gibi iki temel faktöre dayanmaktadır. Ancak endüstriyel devrim enerjinin, üretim süreçlerinde önemli bir bileşeni hâline gelmesini sağlamış, enerji üretim süreçlerinde daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Enerji, ekonomik büyüme sürecinde sosyal ve politik anlamda oldukça önemlidir. Üretim girdilerinden biri olan enerji; tarım, sanayi ve ulaşım gibi temel sektörlerin tüm faaliyetlerdeki kullanımı nedeniyle ekonomideki enerji arzı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Enerjinin temel faktör olarak kabul edilmesinin nedeni nihai mal üretiminde kullanılan bir faktör olması ve emek ve sermayeyi ikame edebilir olmasıdır (Stern, 2004; Pata, 2016, s. 33). Geleneksel büyüme teorilerini savunan iktisatçılara göre enerji ara mal olarak değerlendirilmektedir (Cheng ve Andrews, 1998, s. 35). Hammaddeleri işleyerek geniş bir ürün yelpazesi üreten imalat sanayi sektörü, genellikle diğer endüstrilere de hammadde, bileşen veya nihai ürün tedarik etmektedir. Üretim ve tüketim süreçlerinde kritik bir konuma sahip olan bu sektör, yoğun enerji talebi ve beraberinde enerji tüketimini getirmektedir. Gökçe (2007), sanayide kullanılan enerji miktarının üretim miktarını artırdığını ve artan üretim miktarı

beraberinde hasıla artışına neden olduğunu dolayısıyla sanayide kullanılan enerji miktarının ekonomik büyümenin artmasını sağladığını ifade etmektedir. Ayrıca, enerji tüketimi ve büyüme arasındaki ilişki "büyüme hipotezi" ile açıklanmaktadır. Büyüme hipotezine göre enerji, üretim süreçlerinde emek ve sermayeyi tüm aşamalarda tamamlayan temel faktördür. Bu sebeple ekonomik büyüme üzerinde enerjinin rolü çok önemlidir. Aynı zamanda hipoteze göre enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu, enerji tüketiminde meydana gelen artışın ekonomik büyümeyi artırdığı veya enerji tüketimindeki azalışın, ekonomik büyümeyi azaltacağı öne sürülmektedir.

Grafik 5: Toplam Enerji Tüketimi-İmalat Sanayinin Enerji Tüketimi (Bin-Ton Eşdeğer Petrol (TEP))

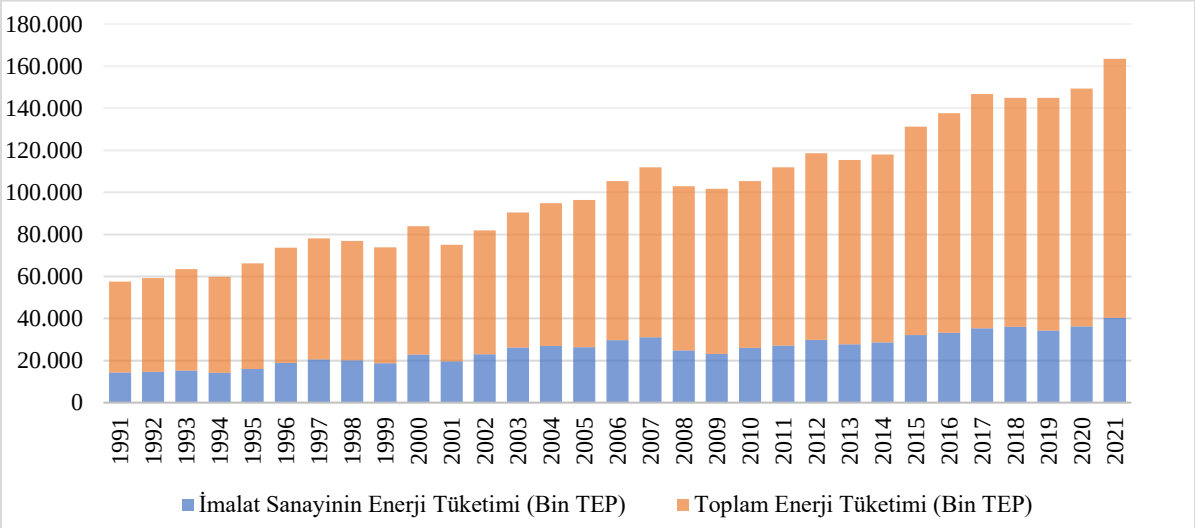

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

Grafik 5'te T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) verilerine göre Türkiye'de toplam enerji tüketimi ve imalat sanayinin enerji tüketimi verileri düzenlenmiştir. 1991-2021 yılları arasında sektörde enerji tüketiminde bir istikrarsızlık görünmektedir. 1996'dan 1997'ye ve 2005'ten 2007'ye kadar olan dönemlerde enerji tüketiminde önemli artışlar yaşanmıştır. 1994, 1998, 2001 ve 2008 gibi ekonomik krizlerin yaşandığı yıllardan sonra imalat sanayi sektörü faaliyetlerindeki azalmanın ve akabinde enerji tüketiminde meydana gelen dalgalanmaların makul bir zemine oturtulması gelecekte de bu tip olayların sektör hacmi ve enerji tüketimine etkileri incelenirken göz önünde bulundurulması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu dönemlerdeki ekonomik belirsizlik ve azalan talep, sektörde üretim aktivitelerinde azalmalara yol açmıştır. 1991 yılında imalat sanayinin enerji tüketimi 14.400 ton eşdeğer petrol iken; 2021 yılında 40.334 ton eşdeğer petrole yükselmiştir. Bu, yaklaşık olarak üç katlık bir artışa denk gelmektedir. 2020 yılında pandeminin etkisiyle 2021 yılında aşıların yaygınlaşması ekonomilerdeki kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılması ve tüketim talebinin yeniden canlanmasıyla birlikte ekonomik toparlanma süreci başlamıştır. Bu durum, imalat sanayi gibi enerji yoğun sektörlerde üretimin artmasına ve dolayısıyla enerji tüketiminde artışlara yol açmıştır. Türkiye'nin sektörel enerji tüketimi verileri incelendiğinde ise 2021 yılında %33 ile sanayi sektörü, %28 ile çevrim ve enerji sektörleri %28, ulaştırma ise %24 enerji tüketimi en fazla olan sektörler olarak öne çıkmaktadır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021). Aynı zamanda enerji yoğunluğu imalat sanayinin sektörlerine göre de farklılık göstermektedir. Ana metal, kimya ve kimyasal ürünler ve metalik olmayan mineraller yoğun enerji kullanan sektörler iken; büro ve hesaplama makinaları, makine ve ekipman, elektrikli makine, motorlu taşıtlar gibi sektörlerde az enerji yoğun olan sektörlerdir. Ara düzeyde enerji yoğun olan imalat sanayi alt sektörü ise petrokimyasallar, kâğıt, hamur ve basım ağaç ve ağaç

ürünleri, gıda ve tütün ve deri tekstil sektörleridir (UNIDO Industrial Development Report, 2011, s. 60).

Ekonomik büyüme ve gelişme artan üretim ve tüketim faaliyetleriyle ilişkilidir. Ancak artan üretim ve tüketim sonucunda doğanın dengesi bozulmakta ve doğal yapı olumsuz yönde etkilenmektedir. Üretim faaliyetleri ve endüstriyel süreçler, sera gazı emisyonlarının artmasına neden olmaktadır. Bu gazların miktarlarında meydana gelen artış hem küresel ısınma hem de iklim değişikliği gibi iki sorunu ortaya çıkarmış, bu da dünya ülkeleri için önemli sorun hâline gelmiştir. İmalat sanayi ülkelerin ekonomik dinamik gücünü oluşturmaktadır. Ancak sektörün büyümesi genellikle üretim için tüketilen kömür, doğalgaz ve petrol gibi karbon temelli enerji kaynaklarının miktarını artırdığından sera gazına neden olmaktadır. İmalat sanayi, hem doğrudan üretim süreçlerinden kaynaklanan sera gazı emisyonlarıyla hem de sektörün genel enerji talebiyle dolaylı olarak sera gaz üretimi ile ilişkilidir (Ünlüoğlu ve Dağdemir, 2023, s. 22).

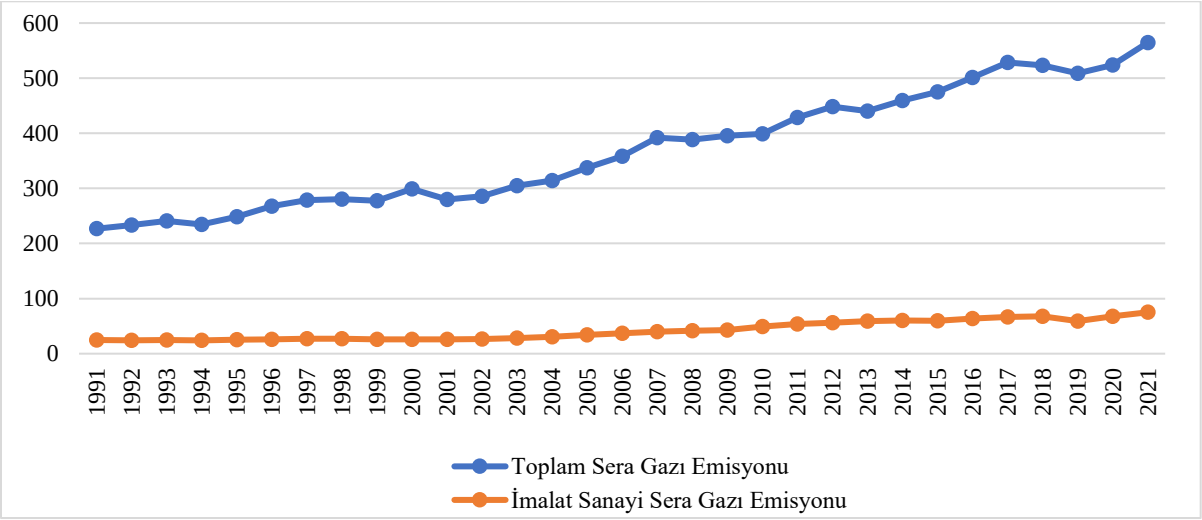

Grafik 6. İmalat Sanayi Sera Gazı Emisyonu (CO_2 Eşdeğeri)

Kaynak: TÜİK, Sera Gazı Emisyon verileri (2021)

Atmosfere salınan sera gazı emisyonlarının dağılımı endüstriyel olarak farklılık göstermektedir. Bu farklılık çeşitli endüstrilerin faaliyetlerine ve üretim süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkar. Bazı sektörler diğerlerinden daha fazla sera gazı emisyonuna neden olurken bazı sektörlerin sera gazına etkisi daha azdır (Olokesusi ve Ogbu, 1995, s. 368). Grafik 6'da Türkiye'de toplam sera gazı emisyon (milyon ton) CO_2 eşdeğeri değerleri verilmiştir. Sera gazı emisyonlarına ilişkin veriler en son 2021 yılına kadar yayımlandığından son yıl olarak 2021 değerlendirilmiştir. Türkiye'de 1991 yılında toplam 226.8 milyon ton CO_2 eşdeğeri iken 2021 yılında bu değer 564.4 milyon ton CO_2 eşdeğerine ulaşmıştır. 2001 yılından itibaren bu değer sürekli olarak artmıştır. İmalat sanayi sektörüne ait sera gazı emisyon milyon ton CO_2 eşdeğeri incelendiğinde 2001 yılından itibaren sürekli bir artış görülmektedir. 1991 yılında 24.68 milyon ton CO_2 eşdeğeri iken 2021 yılında 75.1 milyon ton CO_2 eşdeğerine yükselmiştir. 2021 yılında sera gazı emisyonunun %13.31'i imalat sanayiden kaynaklanmaktadır. Türkiye'de 1991-2021 yılları arasında toplam sera gazı emisyonunun ortalama %71'i enerji, %12'si imalat sanayi sektöründen %17'si tarım sektöründen kaynaklanmaktadır.

Literatür Taraması

Bu bölümde konu ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Literatür incelendiğinde daha çok enerji tüketimi-büyüme, enerji tüketimi- cari açık, enerji tüketimi-dış ticaret dengesi, karbon emisyonu-büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmaların yoğunlukta olduğu

gözlemlenmiştir. Mevcut literatürde özellikle sektör bazında değişkenler kullanılarak ele alınan çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada literatürde belirtilen eksiklikten yola çıkılarak ve imalat sanayinin Türkiye ihracatı açısından önemli bir sektör olması nedeni ile imalat sanayi ihracatının enerji tüketimi ve karbon emisyonu arasındaki ilişki araştırılmıştır.

Narayan ve Smyth (2005), 1974-2002 dönemleri yıllık verileri kullanarak 6 Ortadoğu ülkesine panel eşbütünleşme ve VECM analizi yapmıştır. Çalışmada kişi başına düşen GSYH, elektrik tüketimi ve ihracat arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz sonucuna göre değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Jalil ve Mahmud (2009), 1975-2005 yılları verilerini kullanarak Çin'deki karbon emisyonları, gelir, dış ticaret ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemiyle incelemiştir. Analiz bulguları, karbon emisyonlarının uzun dönemde enerji tüketimi ve gelir tarafından belirlendiğini ancak ticaret ile karbon emisyonu arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir.

Halıcıoğlu (2009), Türkiye'nin 1960-2005 yıllarına ait verileri kullanarak karbon emisyonları, gelir, dış ticaret ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger nedensellik analizi kullanılan çalışmada Türkiye'de karbon emisyonlarını açıklamada öncelikle gelir düzeyinin daha sonra enerji tüketimi ve dış ticaretin geldiğini ortaya koymuştur.

Hossain (2011), 1971-2007 yıllarına ait verileri kullanarak yeni sanayileşmiş ülkeler (NIC) üzerinde Panel eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi yapmıştır. Karbon emisyonları, ekonomik büyüme, ticari açıklık, enerji tüketimi ve kentleşme arasındaki dinamik nedensel ilişkileri test etmiştir. Değişkenler arasında uzun vadeli nedensellik ilişkisine dair bir kanıt olmadığını analiz etmiştir. Ekonomik büyümeden enerji tüketimine ekonomik büyüme ve ticari açıklıktan karbon emisyonlarına, ticari açıklıktan ekonomik büyümeye tek yönlü kısa vadeli nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Farhani vd (2014), Tunus'un 1971-2008 yıllarına ait karbon emisyonu, ticaret, enerji tüketimi ve büyüme verilerini kullanarak ARDL yöntemi ile değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz bulgularına göre değişkenler arasında uzun dönemli ve çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Al-Mulali ve Sheau-Ting (2014), 1990-2011 yıllarında 6 farklı bölgeden 189 ülkeye ait ticaret, enerji tüketimi, karbon emisyonu, ihracat ve ithalat verilerini kullanarak değişkenler arasındaki ilişkiyi OLS (FMOLS) testi ile analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre; Doğu Avrupa dışında kalan tüm bölgelerde ticaret değişkenleri ve enerji tüketimi, ticaret ve karbon emisyonu arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Kesingöz ve Karamelikli (2015), Türkiye'nin dış ticaret, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi faktörlerinin karbon emisyonları üzerinde bir etkisinin olup olmadığını 1960-2011 yıllarına ait verileri kullanarak ARDL sınır testi ile incelemiştir. Sonuçlara göre karbon emisyonunun, dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Anatasia (2015), Tayland ve Malezya'da 1978-2008 dönemlerine ait GSYH, enerji tüketimi, ihracat ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Tayland'da ihracattan ve GSYİH'den karbon emisyonuna ve enerji tüketimine tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Malezya'da ise enerji tüketiminden ve ihracattan karbon emisyonuna doğru nedenselliğin tek yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Topallı (2017), 1960-2013 yıllarına ait Brezilya, Çin, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye'nin büyüme, ihracat ve karbon emisyonu verilerini kullanarak Konya (2006) panel

nedensellik analizi ile uzun dönemli ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye ve Güney Afrika'da ihracattan karbon emisyonuna doğru tek yönlü bir nedenselliğe rastlanırken Brezilya, Hindistan ve Çin'de ihracat ve karbon emisyonu arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Haug ve Ucal (2019), doğrudan yabancı yatırım ve dış ticaretin karbon emisyonları üzerindeki etkisini Türkiye'yi baz alarak ARDL testi ile incelemiştir. Analiz sonuçları uzun dönemde ihracattaki azalmanın karbon emisyonlarını azalttığını, ithalattaki artışların ise karbon emisyonlarını arttırdığını ortaya koymuştur.

Gardiner ve Hajek (2019), 1990-2015 yılları arasında sekiz yeni, on beş eski AB ülkelerine enerji tüketimi, CO_2 emisyonları, GSYH, doğrudan yabancı yatırım, net ihracat ve sanayi istihdamı arasındaki ilişkiyi varyans ayrıştırma, eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanarak analiz etmiştir. Analiz sonucunda eski AB ülkelerinin GSYH, enerji tüketimi ve CO_2 emisyonları arasında kısa dönemli çift yönlü nedensellik bulunurken GSYH'den enerji tüketimi ve CO_2 emisyonlarına doğru tek yönlü nedensellik tespit etmiştir. Varyans ayrıştırma analizi sonucunda ise GSYH'de yaşanacak bir şokun %22'sinin eski AB ülkelerinde enerji tüketimi, CO_2 ve istihdamdaki dalgalanmalardan kaynaklandığını, yeni AB ülkelerinde ise %53,1'inin CO_2, istihdam ve doğrudan yabancı yatırımlardan kaynaklandığı sonucunu ortaya koymuştur.

Çütçü (2019), 1970-2015 yıllarında Türkiye'de sanayide kullanılan elektrik tüketimi ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştırmış, çalışmanın sonucunda değişkenler arasındaki ilişkinin uzun dönemli olduğunu ve nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğunu tespit etmiştir.

Akbulut (2021), 2003-2014 yıllarında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ülkeleri için karbon emisyonu, ticari açıklık ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi Panel ARDL yöntemi ile incelemiştir. Araştırmacı, uzun dönemde enerji tüketiminin anlamlı ve pozitif olduğunu, ticari açıklığın anlamlı ama etkisinin negatif olduğu sonucuna varmıştır. Uzun dönemde karbon emisyonundan, enerji tüketimine ve ticari açıklığa doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu, enerji tüketimi ve ticari açıklık arasındaki nedenselliğin çift yönlü olduğu bulgusuna rastlamıştır.

Yılmazer ve Karabiber (2022), Türkiye'nin 1974-2019 yılları arasında ihracat, doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve çevre kirliliğine ait verileri kullanarak ARDL sınır testi ve TodaYamamoto nedensellik testi yapmışlardır. Analiz sonucuna göre, ihracatın karbon emisyonunu istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediğini, çalışmada doğrudan yabancı yatırımlar ile karbon emisyonu arasında güçlü bir bağlantının olduğunu ancak değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna varmıştır.

Özekenci (2023), 1990-2015 yılları verilerini kullanarak, Türkiye'nin doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, ihracat ve enerji tüketimi faktörlerinin karbon emisyonu üzerindeki etkisini incelemiştir. ARDL sınır testini kullanarak analiz yaptığı çalışmasında karbon emisyonu, enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu karbon emisyonu, ihracat ile büyüme arasındaki ilişkinin anlamsız ve negatif olduğu sonucuna varmıştır.

Yeter (2023), 2016:01-2020:02 dönemine ait aylık verileri kullanarak Türkiye'nin elektrik tüketimi ile imalat sanayi üretimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada Engle ve Granger, Phillips ve Ouliaris, Hansen ve Shin eşbütünleşme testleri ile değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki analiz edilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin olduğunu ve sanayi üretiminin elektrik tüketimi üzerindeki etkisine nazaran elektrik tüketiminin sanayi üretimi üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğunu tespit etmiştir.

Kazanasmaz vd. (2023), 1967-2017 yıllarına ait ekonomik büyüme, elektrik tüketimi ve karbon emisyonuna ait verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi ile kısa ve uzun dönemli dinamik ilişkileri analiz etmiştir. Çalışmada Türkiye'de, elektrik tüketiminin büyüme üzerinde uzun dönemde pozitif bir etkiye sahipken karbon emisyonunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu sonucuna varmıştır.

Mahmood vd. (2023), 1995-2020 yılları arasında on iki MENA ülkesine ait Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY), ihracat ve ithalatının tüketime dayalı karbon emisyonlara katkısı Mekânsal Otoregresif (SAR) modelini kullanarak analiz etmiştir. Analiz sonucuna göre MENA bölgesinin ihracatı, tüketime dayalı karbon emisyonlarını azaltmakta ve emisyonları ithalatçı ortaklarına aktarmaktadır. Ayrıca ihracat ve ithalatın yayılma etkinin pozitif olduğu durumda bir MENA ülkesinin ihracatı veya ithalatı sonucunda diğer MENA komşu ülkelerine tüketime dayalı karbon emisyonlarını aktardığını tespit etmiştir. Aynı zamanda, DYY'nin çoğunlukla maden, inşaat ve kimya sektörlerinde gerçekleştiği için tüketime dayalı karbon emisyonlarını artırdığı sonucuna varmıştır.

İzgi (2023), 1990-2014 yılları içerisinde Türkiye'nin imalat sanayi-sanayi üretim endeksi, karbon emisyonu, enerji tüketimi ve GSYH arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme testi ile incelemiştir. Çalışmada GSYH, enerji tüketimi ve imalat sanayi-sanayi üretim endeksinin karbon emisyonları üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Ünlüoğlu ve Dağdemir (2023), 1998-2018 yıllarına ait kişi başına karbon emisyonu, kişi başına imalat sanayi GSYH, kişi başına düşen imalat sanayisinde tüketilen enerji miktarı verileri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre uzun dönem de imalat sanayi üretimi ile karbon emisyonu miktarı arasında doğrusal bir ilişki olduğu, enerji tüketimi ve karbon emisyon miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Işık vd. (2024), Şubat 2002 ile Kasım 2021 arasındaki döneme ait verileri kullanarak SVAR modeli uygulamıştır. Çalışmada ABD'nin yeniden ihracat ve yurtiçi ihracatı, yenilenebilir enerji, iklim politikası belirsizliği (CPU) endeksi, sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Analiz sonucunda, yeniden ihracatın toplam ihracat içindeki payının %83'e ulaşmasının CO_2 emisyonlarında bir azalmaya yol açtığını tespit etmiştir. Ayrıca ABD'deki iklim politikasındaki belirsizliğin artması karbon emisyonlarını etkilemediği ve yenilenebilir enerji tüketimindeki CO_2 emisyonlarını azalttığı sonucuna varmıştır.

Akpoghelie vd. (2024), Sahra-altı Afrika ve OECD ülkelerinde gelir kriterlerine göre seçilen 21 ülkenin enerji tüketimi ile İnsani Gelişme Endeksi ve sanayi sektörü performansına ait 1990-2022 dönem verilerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulamıştır. Analiz sonucunda seçilen ülkelerin enerji tüketiminin, insani kalkınma ve sanayi sektörü performansındaki değişiklikleri açıklamada pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu tespit etmiştir. Ancak, İnsani Gelişme Endeksi sanayi sektörü performansındaki değişiklikleri açıklamada istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna varmıştır.

Emir vd. (2024), 1981-2019 yılları arasında Hindistan'ın ekonomik büyüme, kömür, tarım, ticaret ve inovasyon değişkenlerini kullanarak karbon emisyonlarının temel belirleyicilerini tespit etmiştir. DOLS ve Granger nedensellik testi uygulanan çalışmada inovasyon değişkeni hariç diğer değişkenlerin karbon emisyonlarındaki artışa neden olduğunu test etmiştir. Aynı zamanda Granger nedensellikten elde edilen bulgular, DOLS analizinden elde edilen bulguları desteklediği sonucuna varmıştır.

Wang ve Li (2024), Mekânsal Durbin modeli kullanarak 2010-2016 yılları arasında 282 Çin şehrine ait mineraller, kimyasallar, metalürjik ürünler, plastikler, makineler ve elektronik eşyaların ithalat ve ihracatı üzerinde karbon emisyonlarının etkisinin olup olmadığını

incelemiştir. Analiz sonucunda ithalat, yerel karbon emisyonlarını azaltırken, ihracatın karbon emisyonlarını artırdığını tespit etmiştir. Ancak mineraller ve plastikler ihraç edildiğinde karbon emisyonlarını azalttığı, metalürjik mallar ithal edildiğinde karbon emisyonlarının arttığı gözlemlenmiştir. Çalışmada, Çin'in yüksek teknolojili mal ihracatını ve temiz teknoloji ithalatını artırmasına, sanayi mallarının lokasyon değişimine dikkat edilmesi sonucuna varmışlardır.

Metodoloji ve Yöntem

Literatürde enerji tüketimi, ekonomik büyüme, dış ticaret ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiler üzerine yapılan akademik çalışmalar geniş bir perspektiften incelenmiştir. Çeşitli bölgelerden elde edilen verilere dayalı analizler, ihracatın enerji tüketimi üzerindeki etkisinin yanı sıra, enerji tüketimi ile karbon emisyonu ve ekonomik büyümenin ilişkili olduğunu ve artan ticaret hacminin karbon emisyonları üzerinde önemli etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Mevcut literatürde bu değişkenlerin sektörel bazda incelenmemiş olması dikkat çekicidir. Özellikle ülkelerin ekonomik büyümelerinde kilit rol oynayan ve dış ticaretinde önemli bir paya sahip olan imalat sanayi gibi aktif ve geniş kapsamlı sektörün yaratabileceği enerji tüketimi ve beraberinde yol açtığı karbon emisyonları arasındaki ilişki, araştırma ilgisi uyandırmıştır.

Bu çalışmanın amacı, 1991-2021 yılları arasında Türkiye özelinde imalat sanayinin enerji tüketimi, karbon emisyonu ve ihracatı arasında ilişkiyi analiz etmek ve bu faktörler arasında anlamlı bir bağın bulunup bulunmadığını ortaya koymaktır. Bu nedenle, değişkeler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin belirlenmesi amacıyla öncelikle Johansen eş bütünleşme testi uygulanmış, ardından değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin tespiti için Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. Araştırmada analiz edilen değişkenlere ilişkin veriler, farklı kaynaklardan temin edilmiştir. İmalat sanayi ihracatı ve imalat sanayi karbon emisyonu verileri Türkiye İstatistik Kurumu'ndan, enerji tüketimine ait veriler T.C. Enerji ve Tabii Bakanlığı raporlarından elde edilmiştir. 30 yıllık dönemi kapsayan bu çalışma, CO_2 emisyonuna ait yayımlanan son verinin 2021 yılında olması nedeniyle tüm değişkenler bu payda da toplamıştır. Analiz, Eviwes-12 programı ile yapılmıştır. Değişkenlerin özet bilgileri ve değişkenleri temsil eden kısaltmalar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Veri Adı	Veri Kaynağı
Lnexport	İmalat Sanayi İhracatı ($)	TÜİK
Lnenergy	İmalat sanayi Enerji tüketimi (Bin Ton Eşdeğer petrol TEP)	T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı
Lnco$_2$	İmalat Sanayi Karbon Emisyonu (milyon ton- CO_2 eşdeğeri)	TÜİK

Not: Tüm değişkenler logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir.

Birim Kök Testi

Zaman serilerinde değişkenler arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi, serilerin durağan olmasıyla ilgilidir. Hem eş bütünleşme uygulanabilmesi hem de nedensellik analizlerinin kullanılabilmesi için öncelikle serilere birim kök testinin yapılması gerekmektedir. Ekonometrik çalışmalarda serilerin durağanlıkları incelenmeden yapılan analizlerde sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle değişkenlere durağanlık testi yapılması, serilerin durağanlaştırılması gerekmektedir (Grene, 2002, s. 649). Çalışmada serilerin durağanlığının tespit edilmesi için Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Philips Peron (PP) birim kök testleri kullanılmıştır.

Tablo 2: Augmented Dickey- Fuller (ADF) ve Philips Peron (PP) Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Augmented Dickey- Fuller (ADF)			Philips Peron (PP)		
	Düzey	Birinci Dereceden Fark	Maksimum Durağanlaşma Derecesi	Düzey	Birinci Dereceden Fark	Maksimum Durağanlaşma Derecesi
	T-İstatistiği (Olasılık)	T-İstatistiği (Olasılık)		T-İstatistiği (Olasılık)	T-İstatistiği (Olasılık)	
Lnexport	-1.473627 (0.532)	-4.242430 (0.002) ***	I (1)	-3.670170 (0.5487)	-4.256533 (0.0024) ***	I (1)
Lnenergy	-0.940314 (0.761)	-6.036378 (0.000) ***	I (1)	-0.940314 (0.7610)	-6.036378 (0.0000) ***	I (1)
$Lnco_2$	0.604370 (0.987)	-4.529479 (0.001) ***	I (1)	0.60430 (0.9875)	-4.529479 (0.0012) ***	I (1)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

H_0: birim kök içermektedir; seri durağan değildir.

H_1: birim kök içermemektedir; seri durağandır.

Tablo 2'de sunulan birim kök test sonuçlarına göre; ADF ve PP birim kök testleri uygulandığında düzeyde analiz edilen tüm değişkenlerde sıfır hipotezi reddedilmeyerek birim kök sorununa sahip olduğu yani değişkenlerinin tümünün durağan olmadığı görülmektedir. Analizler, durağan olmayan değişkenlerle yapıldığında sahte regresyon sorununa yol açtığından tahmin sonuçlarının hatalı ve güvenilir olmaması oldukça yüksektir. Bu nedenle sahte regresyon sorununun ortadan kalkması için düzeylerde fark alma işlemi yapılara durağanlık sağlanmaktadır. ADF ve PP birim kök testlerinde serilerin birinci farkları alındığında sıfır hipotezi reddedilerek %1 anlamlılık düzeyinde serilerde birim kök içermemektedir; seriler durağandır sonucuna varılmıştır. Tüm değişkenlerin birinci dereceden I (1) bütünleşik olduğu tespit edilmiştir.

Eşbütünleşme Testi

Johansen (1988), Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen, Johansen eşbütünleşme testi, model içerisindeki ikiden fazla değişkenin olması durumunda değişkenler arasında uzun dönemde ilişkinin varlığını sınamak için uygulanan bir yöntemdir (Johansen ve Juselius, 1990). Johansen eşbütünleşme analizi, birim kök testi sonucuna göre aynı düzeyde durağan olan serilerde uygulanmaktadır. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmaması değişkenlerde eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir (Vidyarthi, 2013, s. 281). Eşbütünleşme ilişkisini belirleyebilmek için İz İstatistiği ve Maksimum Özdeğer istatistiklerinden yararlanılmaktadır.

Tablo 3: Johansen Eş Bütünleşme Testi

Eşbütünleşme sayısı	İz (trace) İstatistiği	%5 Kritik Değer	Prob Değer	Maksimum Özdeğer (Max-Eigen) İstatistiği	%5 Kritik Değer	Prob Değer
Hiç	55.75620*	42.91525*	0.0017*	30.48859*	25.82321*	0.0112*
En Çok 1	25.26761	25.87211	0.0593	18.68096	19.38704	0.0631
En Çok 2	6.586648	12.51798	0.3896	6.586648	12.51798	0.3896

H_0: Eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

H_1: Eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 3'te Johansen eşbütünleşme analiz sonuçları verilmiştir. Johansen eşbütünleşme testinin iz(trace) ve maksimum(max-eigen) özdeğer testlerinin kritik değerlerden büyük olması gerekmektedir. Tabloda iz istatistiği ve maksimum özdeğer istatistiklerinin, %5 kritik değerinden büyük olduğu görülmektedir. Yani sıfır hipotezi reddedilerek iz istatistiği ve maksimum öz değer seriler arasında iki adet eşbütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle modelde imalat sanayinin enerji tüketimi, karbon emisyonu ve ihracatı arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığından söz etmek mümkündür. Sonuç olarak, çalışmada belirtilen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespitinin ardından, modelin sağlamlığı test etmek amacıyla diagnostik testlerinin (tanı testleri) yapılması gerekmektedir. Bu testler içerisinde en önemlileri otokorelasyon ve değişen varyans testlerinin olduğu belirtilmektedir. Doğru kurulan bir modelde otokorelasyon ve varyansların homojenlik sorunu olmaması gerekmektedir. Otokorelasyon sorununu test etmek için serisel korelasyon LM testi, varyansların homojenliğini test etmek için ise değişen varyans testi yapılmıştır.

Tablo 4: Diagnostik Testler

LM Testi		Değişen Varyans Testi (White Test)	
LM	P-Değeri	Ki-Kare	P-Değeri
7.8645	0.5479	81.64487	0.5524

Tablo 4'te modele ilişkin diagnostik test sonuçları verilmiştir. Testlerin güvenirlilik kriterlerini karşılaması için sonuçların 0.05'ten büyük olması beklenmektedir. Otokorelasyon sorunu test etmek için serisel korelasyon LM testi yapılmıştır. Test sonuçlarına göre p-değeri (0.5479) 0,05'ten büyük olması nedeniyle otokorelasyonun varlığı reddedilmiştir. Varyansların homojenliğini test etmek kullanılan değişen varyans testinde p-değerinin 0.5524 olduğu görülmektedir. Bu durumda modelde değişen varyans sorununa da rastlanılmamaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri analiz edilmiştir. Bu kapsamda, çalışmada Toda-Yamamoto tarafından geliştirilmiş nedensellik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda-Yamamoto (1995), Granger nedensellik testinin geliştirildiği bir versiyonu olup, serinin birim kök derecesine ve eşbütünleşik olup olmamasına bakılmaksızın uygulanabilmektedir (Jain ve Ghosh, 2013, s. 90). Söz konusu eşbütünleşme ve durağanlık bilgisi, testin geçerliliğini engellememektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testi değişkenler arasındaki ilişkiyi VAR (Vector Autoregression) modeli üzerinden değişkenlerin düzey değerlerini kullanarak Wald test istatistiği ile tahmin etmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995, s. 227; Gazel, 2017, s. 291; Mert ve Çağlar, 2019, s. 344). VAR modeline dayanan Toda-Yamamoto nedensellik testinin uygulanabilmesi için öncelikle tüm değişkenlerin maksimum durağanlaşma derecesinin hesaplanması gerekmektedir. Bu nedenle, analizin ilk adımında birim kök testi uygulanmalıdır. İkinci adımda, uygun gecikme uzunluğunu belirlemek amacıyla VAR modeli kurulmalı ve modelin güvenirliğini kontrol etmek amacıyla tanı testleri gerçekleştirilmelidir. Son adımda ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü belirlemek amacıyla Wald testi uygulanmalıdır.

Analiz başlangıcında, optimal gecikme uzunluğu ile maksimum bütünleşme derecesi tespit edilmelidir. Bu nedenle ilk olarak birim kök testi uygulanarak maksimum bütünleşme derecesi belirlenmiştir. Tablo 2'de sunulan ADF ve PP birim kök testilerinin sonuçlarına göre,

ele alınan değişkenlerin düzeyde birim köklü olduğu, ancak birinci farkta durağan olduğu tespit edilmişti. Bu bulgular doğrultusunda, değişkeler için maksimum bütünleşme derecesi 1 olarak alınmıştır. Uygun gecikme uzunluğu seçimi ise Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: VAR Gecikme Uzunluğunun Seçimi

Gecikme	LogLR	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	4.457766	NA	0.000182	-0.1000536	0.040909	-0.056237
1	103.9988	171.6224*	3.54e0-7*	-6.344743*	-5.778965*	-6.167549*
2	111.7300	11.73012	3.96e-07	-6.257241	-5.267130	-5.947150

*: Uygun gecikme uzunluğu

Değişkenler arasında uygun gecikme sayısını belirlemek için kullanılan Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ile Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ), istatistiksel model seçimi süreçlerinde yaygın olarak kullanılan araçlardandır. Uygun gecikmenin belirlenmesi için bilgi kriterlerinin minimum değere sahip olması beklenmektedir. Tablo 5 incelendiğinde, oluşturulan VAR modelinde gecikme uzunluğu "1" olarak belirlenmiştir. Bir sonraki aşamada AR karakteristik polinomlarının ters köklerinin incelenmesi gerekmektedir. Ters köklerinin birim çemberi içerisinde yer alması ve değerlerin tümünün 1'den küçük olması serilerin durağan olduğunu ve birim köke sahip olmadığını göstermektedir.

Tablo 6: AR Polinom Ters Kökleri ve Karakteristik Polinom Çemberi

AR Polinom Ters Kökleri
0.928720
0.860038
0.860038
0.431582
0.431582
0.243393

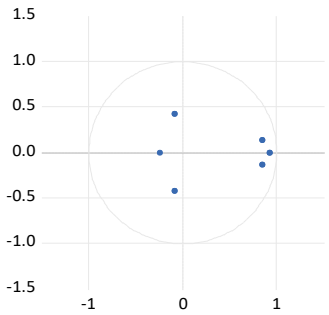

Tablo 6'da AR polinom ters kökleri ve karakteristik polinom çemberi gösterilmektedir. AR karakteristik polinomlarının ters kök modül değerlerinin tümünün çemberin içerisinde kalması ve değerlerin 1'den küçük olması serilerin durağanlığı ile ilgili bulguları desteklemektedir. Nedensellik ilişkinin belirlenebilmesi için gerekli olan analizler yapılmış modelin uygun olduğu tespit edilmiştir. Yapılan testlere göre modelin hem uygun gecikme uzunluğu hem de maksimum durağanlaşma derecesi 1 olarak belirlenmiştir. Buna göre, çalışmada kullanılan üç değişken için VAR (2) modeli tahmin edilmiştir. Her bir değişken için Wald testi uygulanarak nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler		Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare Olasılık Değeri	Nedensellik Kararı
Birinci	**İkinci**			
Lnexport	Lnenergy	1.237218	0.5387	Yok
Lnexport	$Lnco_2$	9.302570	0.0095*	Var
$Lnco_2$	Lnenergy	0.015250	0.9924	Yok
$Lnco_2$	Lnexport	8.925583	0.0015*	Var

Lnenergy	Lnexport	8.488311	0.0143*	Var
Lnenergy	$Lnco_2$	1.1705804	0.4262	Yok

*%5 seviyesinde istatistiki olarak anlamlıdır.

H_0: Birinci değişkenden ikinci değişkene doğru nedensellik yoktur.

H_1: Birinci değişkenden ikinci değişkene doğru nedensellik ilişkisi vardır.

Tablo 7'de Toda-Yamamoto nedensellik testine ait sonuçlar verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, imalat sanayi ihracatından (Lnexport) karbon emisyonuna ($Lnco_2$) doğru, enerji tüketiminden (Lnenergy), imalat sanayi ihracatına (Lnexport) doğru, karbon emisyonundan ($Lnco_2$) imalat sanayi ihracatına (Lnexport) doğru nedenselliğin olduğu görülmektedir. Ki-kare olasılık değerlerinin 0.05'ten küçük olması nedeniyle sıfır hipotezi reddedilmiştir. Tablo 7'deki Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına dayanılarak, nedensellik ilişkisinin özetini içeren Tablo 8 hazırlanmıştır.

Tablo 8: Nedensellik Analizinin Özetlenmiş Sonuçları

Lnexport	⟵	**Lnenergy**
Lnexport	⟷	$Lnco_2$

↔: Çift yönlü nedensellik→: Tek Yönlü Nedensellik

Tablo 8'de Toda-Yamamoto nedensellik analizinin özet sonuçları sunulmuştur. Analiz bulgularına göre, imalat sanayi ihracatı ile karbon emisyonu ($Lnco_2$) arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, enerji tüketiminden (Lnenergy), imalat sanayi ihracatına (Lnexport) doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Sonuç

Enerji, temel üretim faktörleri arasında önemli bir yere sahip olup, iktisadi büyümenin kritik bir girdisi olarak değerlendirilmektedir. Üretim süreçlerinin devamlılığı ve ekonomik faaliyetlerin genişlemesi, enerjiye olan talebin karşılanmasıyla doğrudan ilişkilidir. Ancak enerji tüketimi, karbon emisyonlarının önemli ölçüde yükselmesine neden olmaktadır. Bu durum son yıllarda enerji tüketimi ve karbon emisyonu arasındaki etkileşimin iktisadi analizler açısından önemli bir inceleme alanı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Çalışma, sektör bazlı ele alınması nedeniyle literatürde mevcut olan diğer çalışmalardan farklı olup, Türkiye özelinde, imalat sanayi ihracatı ile imalat sanayi enerji tüketimi ve imalat sanayi karbon emisyonu arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Ekonomik büyümenin itici gücü olan ve uluslararası ticarete konu olan malların büyük bir bölümü imalat sanayi tarafından üretilmektedir. GSYH içinde %20'lik bir paya sahip olması, sektörün ekonomik açıdan taşıdığı önemi bir kez daha ortaya koymaktadır. İmalat sanayi, diğer sektörlerle entegre olan ve birçok farklı alt sektörü içeren geniş kapsamlı bir sektördür. Hammaddenin işlenmesinden başlayarak nihai ürünlerin tüketiciye ulaşmasına kadar uzanan üretim süreçlerini kapsayan imalat sanayisi, enerji gibi kritik ara girdilere büyük ölçüde bağımlıdır. Türkiye'nin sektörel enerji tüketimi verileri incelendiğinde 2021 yılında enerji tüketiminin %33'ünün sanayi sektöründen kaynaklandığı görülmektedir. Bu veri, sanayi sektörünün Türkiye'deki toplam enerji tüketiminde önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Sektörün enerji tüketimi 1991 yılında 14.400 ton eşdeğer petrol iken 2021 yılında 40.334 ton eşdeğer petrole yükselmiştir. Enerji üretim ve iç tüketim açısından önemli bir bileşendir ancak fosil yakıtların yanmasıyla gerçekleştiği için sera gazı emisyonlarına özellikle karbon salımına yol açmaktadır. İmalat sanayi sektörüne ait sera gazı emisyon milyon ton CO_2 eşdeğeri 1991 yılında 24.68 milyon ton CO_2 eşdeğerinde iken 2021 yılında 75.1 milyon ton CO_2 eşdeğerine ulaştığı

görülmektedir. 2021 yılında sera gazı emisyonunun %13.31'i imalat sanayiden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, sektörün ekonomiye sağladığı katma değerle kalkınma sürecinin itici gücü olmasına rağmen kullandığı enerjinin yoğun yapısı ve karbon emisyonlarıyla çevresel bozulmalara yol açabilmekte; insan sağlığını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Sanayi faaliyetleri, çevre kirliliğinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Özellikle ekonomik büyümeyi ve toplumsal refahı artırma hedefi doğrultusunda sanayileşmeye odaklanmak, doğal kaynakların kullanımına ve çevresel etkilerin yeterince dikkate alınmamasına yol açabilmektedir.

Bu kapsamda Türkiye'nin toplam ihracatında önemli bir payı olan imalat sanayi, çalışmanın odak noktası olarak belirlenmiş ve imalat sanayinin enerji tüketimi, karbon emisyonu ve ihracatı arasındaki ilişki incelenmiştir. 1991-2021 dönemini kapsayan çalışmada Johansen eşbütünleşme testi kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki analiz edilmiş, Türkiye imalat sanayisinin enerji tüketimi, karbon emisyonu ve ihracatı arasında uzun dönemli bir ilişinin olduğu tespit edilmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları değerlendirildiğinde imalat sanayi ihracatı ile ve karbon emisyonu arasında çift yönlü nedenselliğin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu, değişkenler arasında bir etkileşimin olduğunu göstermektedir. Enerji tüketiminden ihracata doğru, tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Yarattığı katma değer ve ihracat potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda imalat sanayi rekabet edebilirliğin ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması açısından önemli bir unsur hâline gelmiştir. Türkiye sürdürülebilir sanayi politikalarını uygulama süreçlerini hızlandırmalı uluslararası ticaretini ve ekonomik yapısını buna göre şekillendirmelidir. Örneğin sanayi sektörleri içerisinde teknoloji düzeyine göre sektörleri gruplandırmalı, katma değerli veya yüksek teknolojili ürünleri üretmeli, düşük-orta ve orta-yüksek teknolojileri ithal etmelidir. 1991'den 2021'e kadar imalat sanayisinde hem enerji tüketimindeki artış hem de Türkiye'deki sera gazı emisyonlarının sürekli artması, sektörün çevresel ve iklimsel etkilerini göz önüne sermektedir. Bu nedenle, Türkiye'de sera gazı emisyonlarını azaltmak için sürdürülebilirlik önlemleri alınmalı, fosil yakıt gibi enerji kaynakları terk edilerek veya kullanımı azaltılarak yenilenebilir enerji kaynaklarına daha çok önem verilmeli ve buna yönelik etkili politikalar geliştirilip uygulanmalıdır. Bu hususta Onuncu Kalkınma Planında (2014-2018) yer alan "Enerji Verimliliğinin Geliştirilmesi Programı" ivedi bir şekilde yeniden ele alınarak enerji verimliliği çalışmaları sürdürmelidir. Ayrıca, Dokuzuncu Kalkınma Planında (2007-2013) yer alan "yeşil imalat" konusu tekrar gündeme gelmelidir. Yeşil imalat; ürünün, tasarım, imalat, kullanım ve imhası gibi hayat döngüsü boyunca sanayi süreçlerinde çevre üzerinde riskleri ve çevresel etkileri en aza indirgeyerek üretimde verimliliği artırmayı hedefleyen, kaynakların kullanımını optimize eden çok taraflı bir yaklaşım olan modern bir imalat sanayi şeklidir. Bu doğrultuda yeşil enerji kaynaklarına yatırım yapılarak, enerji verimliliği artırılabilir ve endüstriyel süreçlerde daha temiz teknolojiler kullanılabilir. Özellikle enerji-AR-GE, üretim-AR-GE çalışmalarına, yenilikçi enerji üretim teknikleri ve sürdürülebilir üretim süreçleri geliştirilebilir. Türkiye'nin imalat sanayi ihracatında %40'ından fazlası Avrupa Birliği'ne (AB) yapılmaktadır. Son dönemlerde güncel konulardan biri olan Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında değerlendirilen Yeşil Mutabakat-Sanayi Planı, AB'nin sanayi sektörünü yeşil dönüşüme ve rekabet edebilirliğin artırılmasına yönelik politikalarının önemli bir parçasıdır. Yeşil Mutabakat-Sanayi Planı, AB'nin karbon hedeflerine ulaşmak için sanayi sektöründe çeşitli politika önlemleri ve yatırımların hayata geçirilmesini öngörmektedir. Bu kapsamda Türkiye, yeşil imalat süreçlerini hızlandırarak imalat sanayi sektörünü yeni standartlara uyumlu hâle getirmeye çalışmalıdır.

Kaynakça

Akbulut, G. (2021). OPEC üyesi orta doğu ülkelerinde CO2 emisyonu, enerji tüketimi ve ticari açıklık: Panel ARDL yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 35 (1), 83-102.

Al-Mulali, O., Sheau-Ting, L. (2014). Econometric analysis of trade, exports, ımports, energy consumption and CO_2 emission in six regions. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 33, 484-498.

Anatasia, V. (2015). The causal relationship between gdp, exports, energy consumption, and CO2 in Thailand and Malaysia. *International Journal of Economic Perspectives*, 9 (4), 37-48.

Akpoghelie, E. O., Ishioro, B. O., Edo, G. I. (2024). Effects of energy consumption on human development and industrial sector performance in selected Sub-Saharan Africa and OECD countries: Comparative analysis. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 31(5), 537–553.

Awokuse, T. O. (2005). Export-led growth and the Japanese economy: Evidence from var and directed acyclic graphs. *Applied Economics Letters,* 12 (14), 849-858.

Bulutay, T. (2005). Türkiye'de yüksek öğrenimlilerde işlendirme ve işsizlik. *Türkiye Ekonomi Kurumu*, Tartışma Metni, 16.

Cheng, B. S., Andrews, D. R. (1998). Energy and economic activity in the united states: Evidence from 1900 to 1945. *Energy Sources, 20* (1), 25-33.

Çütçü, İ. (2019). Sanayide kullanılan elektrik tüketimi ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişki: Yapısal kırılmalı testlerle ekonometrik bir analiz. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37 (1), 17-39.

Doyle, E. (2001). Export-output causality and the role of exports in ırish growth: 1950-1997. *International Economic Journal,* 15 (3), 31-54.

Emir, F., Udemba, E. N., Philip, L. D. (2024). Determinants of carbon emissions: Nexus among carbon emissions, coal, agriculture, trade and innovations. *Environ Dev Sustain* 26, 17237–17251.

Farhani, S., Chaibi, A., Rault, C. (2014). CO2 emissions, output, energy consumption, and trade in Tunisia. *Economic Modelling*, 38, 426-434.

Gardiner, R., Hajek, P. (2020). Interactions among energy consumption, CO_2, and economic development in European Union countries. *Sustainable Development*, *28*(4), 723-740.

Gazel, S. (2017). BİST sınai endeksi ile çeşitli metaller arasındaki ilişki: Toda-yamamoto nedensellik testi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 52, 287-299.

Gökçe C. (2007). *Ekonomik büyüme sürecinde enerjinin değişen rolü: Türkiye örneği*. (Yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi açık erişim tabanından erişildi. (https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/4371)

Gövdere, B., Can, M. (2016). Türkiye'de enerji tüketimi, dışa açıklık, finansal gelişme, sabit sermaye yatırımları ve dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi: Sınır testi yaklaşımı. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 209-228.

Greene, W. H. (2002). *Econometric analysis 5th edition,* Prentice Hall, Upper Saddle River.

Guan, D., Hubacek, K., Weber, L., Peters, P., Reiner, D. (2008). The drivers of Chinese CO2 emissions from 1980 to 2030. *Global Environmental Change,* 18 (4), 626-634.

Halıcıoğlu, F. (2009). An econometric study of CO2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey. *Energy Policy,* 37, 1156–1164.

Haug, A., Ucal, M. (2019). The role of trade and fdı for CO2 emissions in Turkey: Nonlinear relationships. *Energy Economics Elsevier,* 81(C), 297-307.

Haykır, Ö., Aydın, M. (2019). Türkiye'de banka kredilerinin ihracat üzerine etkileri: Ekonometrik analiz. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 9 (2), 515-533.

Hossain, M. (2011). Panel estimation for CO2 emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries, energy policy, *Elsevier*, 39 (11), 6991-6999.

Işık, C., Ongan, S., Ozdemir, D., Jabeen, G., Sharif, A., Alvarado, R., Rehman, A. (2024). Renewable energy, climate policy uncertainty, industrial production, domestic exports/re-exports, and CO2 emissions in the USA: a SVAR approach. *Gondwana Research*, *127*, 156-164.

İzgi, Ç. (2023). İmalat sanayi, enerji kullanımı ve çevre kirliliği arasındaki bağlantı: Türkiye'de bir inceleme. *Ahi Evran Akademi*, 4 (2), 35-46.

Jain, A., Ghosh, S. (2013). Dynamics of global oil prices, exchange rate and precious metal prices in India. *Resources Policy, 38* (1), 88-93.

Jalil, A., Mahmud, S. F. (2009). Environment kuznets curve for CO_2 emissions: A cointegration analysis for China. *Energy Policy*, 37 (12), 5167-5172.

Johansen, S., Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with appucations to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 52* (2), 169-210.

Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegrating vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.

Kaya, V., Yalçınkaya, Ö. (2016). İmalat sanayinin gelişimi, ekonomik büyüme ve cari açık ilişkisi: BRICS+seçilmiş yükselen piyasa ekonomileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 30 (1), 91-119.

Kazanasmaz, E., Demirel, B. L., Karatepe, S., Hızarcı, A. E. (2023). Ekonomik büyüme, elektrik tüketimi ve karbon emisyonu ilişkisi: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi,* 6 (2), 248 – 265.

Kesgingöz, H., Karamelikli, H. (2015). Dış ticaret-enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO_2 emisyonu üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 9 (3), 7-17.

Konya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modeling,* 23, 978-992.

Kraft, J., Kraft, A. (1978). On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development*, 3 (2): 401-403.

Kunst, R., Marın, D. (1989). On exports and productivity: A causal analysis. *The Review of Economics and Statistics,* 71 (4), 699-703.

Küresel Karbon Atlası, (2021). (https://globalcarbonatlas.org/emissions/carbon-emissions/)

Mahmood, H., Saqib, N., Adow, A. H. (2023). FDI, exports, imports, and consumption-based CO_2 emissions in the MENA region: Spatial analysis. *Environ Sci Pollut Res* 30, 67634–67646.

Mert, M., Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi*, Ankara: Detay Yayıncılık.

Narayan, P. K., R. Smyth. (2005). Electricity consumption, employment and real ıncome in Australia: Evidence from multivariate granger causality tests. *Energy Policy,* 33, 1109–1116.

Olokesusu, F., Ogbu, O. M. (1995). Dirty industries: A challenge to sustainability in Africa, O. M. Ogbu, B. O. Oyeyinka ve H. M. Miawa, technology policy and practice in Africa. *Kanada: International Development Research Centre*, (367-383).

Özbay, Ü. (2023). Türkiye'de sanayileşme, CO_2 emisyonu, ekonomik büyüme ve tarımsal üretim ilişkisi: Ampirik bir uygulama. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 29 (2), 79-91.

Özcan, B., Özçelebi, O. (2013). İhracata dayalı büyüme hipotezi Türkiye için geçerli mi?. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20 (1), 1-14.

Özekenci, E. K. (2022). Karbondioksit emisyonu (CO_2) ile ihracat, enerji, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 40, 83-98.

Pata, U. K. (2016). *Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme ilişkisi 1972-2011*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=5RpSex-XNji60nclqw3z8A&no=VuOTximZ17p03TiBpV7IsQ)

Ramos, F. R. (2001). Exports, ımports, and economic growth in Portugal: Evidence from causality and cointegration analysis. *Economic Modelling*, 18, 613-623.

Ritchie, F., Thomas, A., Welpton, R. (2012). What's a manufacturing job? *University of the West of England.*

Saatçioğlu, C., Karaca, O. (2004). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5 (2), 183-195.

Stern, D. (2004). Economic growth and energy, (http://sterndavidi.com/Publications/Growth.pdf)

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Enerji Raporları. (2021) (https://www.enerji.gov.tr/anasayfa)

Toda, H. Y., Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal Of Econometrics, 66* (1-2), 225-250.

Topallı, N. (2017). Ekonomik büyüme, ihracat ve CO_2 arasındaki eşbütünleşme ilişkisi: BRICS ve Türkiye Örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (12), 685-698.

Tunç, T. (2007). Üretkenlik-istihdam ilişkisi: Türkiye imalat sanayii üzerine bir uygulama. (Yüksek lisans tezi). Mersin Üniversitesi açık erişim tabanından erişildi (https://acikerisim.mersin.edu.tr/yayin/163546&dil=8&q=)

Türkiye İstatistik Kurumu, Sektörel Dış Ticaret Verileri (https://data.tuik.gov.tr/).

UNIDO's Industrial Development Report. (2011). (https://www.unido.org/sites/default/files/2012-01/unıdo_full_report_ebook_0.pdf)

Ünlüoğlu, M., Dağdemir, Ö. (2023). The relationship between manufacturing ındustry production and environmental pollution: The validity of the environmental kuznets curve hypothesis for Turkiye. *The Journal of Economics and Related Studies*, 5 (1), 19-43.

Üstünışık N. (2014). Türkiye imalat sanayiinde yeşil imalatın uygulanabilirliği: Makine imalat sanayii örneği. *T.C Kalkınma Bakanlığı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü,* 2864.

Vidyarthi, H. (2013). Energy consumption, carbon emissions and economic growth in India. *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development.* 10 (4), 278-287.

Yeter, F. (2023). Türkiye'de elektrik tüketimi ile imalat sanayi üretimi arasındaki ilişkinin incelenmesi: Eşbütünleşme analizi. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 7 (1), 37-48.

Yılmazer, M., Karabiber, B. (2022). The relationship of export, foreign direct ınvestment, economic growth and carbon emission in Turkey. *Business and Economics Research Journal, Uludag University, Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 13 (2), 199-220.

Wang, J., Li, J. (2024). Carbon emissions, import, and export: A spatial econometric analysis of the Chinese cities. *Environ Dev Sustain* 26, 16057–16072.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1501734*

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluğun İnovatif İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Yeşil Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolü

The Mediating Role of Green Talent Management in the Impact of Environmental Corporate Social Responsibility on Innovative Business Behavior

Itır HASIRCI[a] Fatma ZEYBEK PINARBAŞI[b]* Volkan AKGÜL[c]

[a] Dr., Bağımsız Araştırmacı, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5449-2640
[b] Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3525-0520
[c] Öğr. Gör. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1248-1425

M A K A L E B İ L G İ S İ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 15 Haziran 2024
Kabul tarihi: 1 Aralık 2024

Anahtar Kelimeler:
Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk,
Yeşil yetenek yönetimi,
İnovatif iş davranışı.

Ö Z

Günümüzün çevreye duyarlı dünyasında, kuruluşlar sürdürülebilirliklerini ve itibarlarını geliştirmek için çevresel kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarını benimsemektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, çevresel etkiyi azaltmaya ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmeye yönelik çeşitli girişimleri kapsamaktadır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun önemli bir yönü de yeşil yetenek yönetimidir. Yeşil yetenek yönetimi, çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini desteklemek için gerekli beceri ve bilgilere sahip çalışanları geliştirmeye ve elde tutmaya odaklanmaktadır. İnovatif iş davranışı ise mevcut durumu sorgulayan, yeni fikirler sunan ve yaratıcı problem çözmeyi teşvik eden çalışan davranışlarını ifade etmektedir. Çalışanlar inovatif iş davranışına katıldıklarında, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk girişimlerini benimseme ve kuruluş içinde sürdürülebilir uygulamaların geliştirilmesine katkıda bulunma olasılıkları da yükselmektedir. Bu çalışma, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında; Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan 717 banka çalışanına anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler, PLS temelli yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiştir. Bulgulara göre, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların inovatif iş davranışını anlamlı olarak etkilediği, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların yeşil yetenek yönetimini anlamlı olarak etkilediği, yeşil yetenek yönetiminin çalışanların inovatif iş davranışını anlamlı olarak etkilediği belirlenmiştir. Bununla birlikte, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin kısmen aracılık etkisinin bulunduğu sonucuna varılmıştır.

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received: July 15, 2024
Accepted: December 1, 2024

Keywords:
Environmental corporate social responsibility,
Green talent management,
Innovative business behavior.

A B S T R A C T

In today's environmentally sensitive world, organizations adopt environmental corporate social responsibility practices to improve their sustainability and reputation. Environmental corporate social responsibility encompasses various initiatives to reduce environmental impact and promote sustainable practices. An essential aspect of environmental corporate social responsibility is green talent management. Green talent management focuses on developing and retaining employees with the skills and knowledge required to support environmental sustainability goals. Innovative work behavior refers to employee behaviors that question the status quo, offer new ideas, and encourage creative problem-solving. When employees participate in innovative work behavior, their likelihood of adopting environmental corporate social responsibility initiatives and contributing to developing sustainable practices within the organization also increases. This study examines the mediating effect of green talent management on the innovative work behavior of bank employees' environmental corporate social responsibility. Within the scope of the study, a survey was conducted on 717 bank employees working in Bandırma district and Balıkesir city center. In this context, the data obtained were tested using PLS-based structural equation modeling. According to the findings, it was determined that environmental corporate social responsibility significantly affects employees' innovative work behavior, environmental corporate social responsibility significantly affects the green talent management of employees, and green talent management significantly affects employees' innovative work behavior. However, it is concluded that environmental corporate social responsibility partially mediates green talent management and employees' innovative work behavior.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: fatmazeybek1525@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

In today's sustainability-focused world, banks are adopting environmental corporate social responsibility practices through initiatives to reduce environmental impact and promote green practices. In this framework, green talent management constitutes a strategic approach aimed at enticing, nurturingand retaining personnel equipped with the requisite expertise and competencies to advance the environmental sustainability objectives of financial institutions. Consequently, the significance of the work environment, corporate environmental responsibility, green talent managementand employee innovation is pivotal for the attainment of business sustainability objectives. Environmentally friendly business practices are among the important factors that increase employee morale and motivation. Employees prefer to work in companies that follow environmentally friendly policies and exhibit higher job satisfaction and commitment in such workplaces. Environmental sustainability initiatives enhance employee well-being by fostering a secure and health-promoting workplace environment. This increases employee productivity and ensures workforce continuity. Environmental corporate social responsibility encompasses the approaches implemented by enterprises to mitigate ecological effects and enhance societal welfare. Environmental corporate social responsibility focuses on practices in various areas such as energy efficiency, waste management, water conservation and carbon footprint reduction. In addition to improving the environmental performance of businesses, such responsibilities increase social reputation and gain consumer trust. Environmental corporate social responsibility practices also facilitate compliance with legal regulations and help avoid possible penalties. Another variable green talent management, encompasses strategies designed to attract, cultivateand retain skilled employees committed to environmental sustainability principles. This management approach encourages environmentally conscious individuals to create value within the organization. Green talent management ensures that employees are trained on sustainability issues and actively participate in environmental projects, thus contributing to businesses achieving their environmental goals. At the same time, this strategy helps businesses gain competitive advantage by increasing their innovation capacity. The innovative conduct exhibited by employees is pivotal for organizations' adaptation to fluctuating and competitive market environments. Such innovative behaviors encompass the entrepreneurial initiatives undertaken by employees to enhance existing operational processes, create novel products and servicesand revolutionize business models. Organizations ought to foster an environment that encourages employees' willingness to engage in creative thinking and undertake risks by cultivating an innovative organizational culture. The synergy between innovative practices and environmental sustainability enhances organizational ecological effectiveness while advancing economic sustainability goals. This study investigated the mediating effect of green talent management on bank employees' environmental corporate social responsibility innovative work behaviors. The demographic structure of the study consists of 1,835 banking sector personnel employed in Balıkesir province and its affiliated districts. Seven hundred seventeen banking professionals from Bandırma district and Balıkesir city center serve as a representative sample for this research. This study conducted an online survey to ensure compliance by obtaining ethical approval from the university's ethics committee. The study was applied to bank employees determined by convenience sampling using an online survey between April 15 and May 15, 2024. The study's data analysis was carried out using partial least squares (PLS) based structural equation modeling. First, reliability assessment, descriptive statistics and factor analysis were conducted for the scales. Then, the mediating effect of green talent management on the link between environmental corporate social responsibility and innovative work behaviors of bank employees was investigated. The results show that bank employees' views on environmental corporate social responsibility significantly affect green talent management and employees' innovative work behavior, with the latter acting as a partial mediator in the relationship between employees' environmental corporate social responsibility and innovative work behavior. Bank employees' positive perceptions of their organizations' environmental corporate social responsibility initiatives are positively associated with improved practices in green talent management. This suggests that banks prioritizing environmental sustainability are more successful in attracting and developing employees with the necessary competencies to support their green goals. Bank employees' positive perceptions of their organizations' environmental corporate social responsibility efforts are associated with greater engagement in innovative work behavior. This means an environmentally responsible culture fosters employees' creativity, innovation, and problem-solving. The phenomenon of green talent management acts as a mediator in the interaction between environmental corporate social responsibility and innovative work behavior. This mediation is partially explained by the positive impact of environmental corporate social responsibility on innovative work behavior by encouraging employees to participate in green talent management. The study's findings illuminate the complex connections between creative corporate behavior, environmental corporate social responsibility, and green talent management. It shows that environmental corporate social responsibility can improve the public image of an organization, as well as influence employee behavior and promote sustainable talent management practices. The study results provide critical insights for financial institutions to effectively execute environmental corporate social responsibility and green talent management strategies. Ultimately, by developing a culture focused on environmental corporate social responsibility and encouraging innovative business behaviors, financial institutions can create a more sustainable and creative workforce, thereby contributing to their enduring success.

Giriş

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, bir örgütün sürdürülebilirlik performansını iyileştirmenin yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle örgütlerin çevresel kurumsal sosyal sorumluluğa odaklanmaları ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri aracılığıyla çalışanlara değer sunarken, yetenek yönetimi uygulamalarına yatırım yapmaları gerekmektedir (Lacey ve Groves, 2014). Yetenek yönetimi, örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmeleri için oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla örgütler, gelecekteki zorluklara yanıt verebilecek ve onları şekillendirebilecek kişileri işe almaya ve motive etmeye çalışmaktadırlar. Bu nedenle, sürdürülebilirlik performansını tanımak ve örgüt içi yeşil girişimleri teşvik etmek için doğru yeteneğe sahip yeşil insan sermayesinin sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla yeşil insan sermayesini geliştirebilmek için yetenek yönetimi kavramının yeşil yetenek yönetimine doğru güncellenmesi adına örgütler belirli girişimlerde bulunmaktadırlar. Yeşil yetenek yönetimi, liderlerin sistematik olarak doğru yetenekleri çekmeye, yetiştirmeye ve elde tutmaya çalıştıkları bir kavramdır (Story vd., 2016).

İnovatif iş davranışı potansiyelinin yanı sıra yeşil merkezli becerilere ve değerlere sahip çalışanları cezbetmeye, tanımlamaya, seçmeye, elde tutmaya ve yerleştirmeye yardımcı olmak adına yetenek yönetimi uygulamaları örgütler için oldukça önemlidir (Bui ve Chang, 2019). Yeşil uygulamalar artık örgütlerin belirli işlevlerinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Örgütlerin çalışanları arasında yeşil sürdürülebilirlik uygulamalarına ilişkin farkındalığın kazanılması için gösterdikleri çaba sürdürülebilirlik performansına ulaşmalarına ve diğer örgütlere göre rekabet avantajı kazanmalarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla örgüt içinde yeşil yetenek uygulamaları, o örgütün başarısı ve hayatta kalması için çok önemli bir stratejik alan olarak nitelendirilmektedir (Gardas vd., 2019).

Günümüz yoğun rekabet ortamında örgütlerin çevresel kaygılara ilişkin farkındalıklarını arttırmaları hem sürdürülebilirlik hem de çevresel kurumsal sosyal sorumluluk kavramlarıyla bağlantı kurabilmeleri hususunda önem arz etmektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, inovatif iş davranışı ve yeşil yetenek yönetimi uygulamalarının amaçlanan sonuçları birbirini tamamlamaktadır. Zira kurumsal sosyal sorumluluğa sahip birçok örgüt aynı zamanda yetenek yönetimi stratejilerini, politikalarını ve programlarını benimsemeyi amaç edinmektedir (Umair vd., 2023). Bu stratejiler örgütlerin çevresel ve sürdürülebilirlik performansını arttıracaktır. Bu süreç temel olarak iş ile ilgili hedefleri sistematik düşünceyle ve yeşil görevlerde çalışanların kapsamlı iş birliğiyle ilişkilendirmeyi içermektedir. Bu çalışmanın amacı, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık rolünü belirlemektir. Örgütlerde çalışanların inovatif davranışlar sergileyebilmeleri için kurumsal sosyal sorumluluk bilincinin önemi ve bu hususta örgütlere düşecek görevlerin belirlenmesi hususları araştırmanın temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde, çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı hakkında bilgi verilmiştir.

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları dış, iç ve çevresel sorumluluklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İç sorumluluklar, çalışanların güvenliği, sağlığı ve yaşam kalitelerinin iyileştirilmesiyle ilgilidir (Abbas vd., 2019). Dış sorumluluklar, sosyal ve kültürel faaliyetlere sunulan yardımlarla bağlantılıdır. Ayrıca toplumun kalkınmasıyla ilgili sorunları da içermektedir. Üçüncü tür kurumsal sosyal sorumluluk uygulaması çevresel sorumluluktur. Bu

tür kurumsal sosyal sorumluluk, örgütün atık azaltma, geri dönüşüm, izleme, verimli enerji, su kullanımı ve doğal kaynakları koruma çabalarıyla bağlantılı iş süreçlerini ve uygulamalarını içermektedir (Vives, 2006). Kurumsal sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik günümüzde iş dünyasının en önemli konuları arasında yer almaktadırlar. Bütün bunlar toplumsal vicdanın değişmesinden kaynaklanmaktadır. Örgütler, stratejilerinin ve eylemlerinin çevresel, ekonomik ve sosyal alanda yarattığı etkiyi dikkate almadan, ne pahasına olursa olsun fayda elde edemezler (Maldonado-Erazo vd., 2020).

Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk örgütlerin yasal düzenlemelere uyum sağlayarak, aynı zamanda kâr elde etmeyi sürdürerek ve çevre üzerindeki etkileri göz önünde bulundurarak yürüttükleri gönüllü faaliyetlerdir. Böyle bir yaklaşım yaşam kalitesinin iyileştirilmesine ve sürdürülebilir kalkınma kavramının hayata geçirilmesine katkı sağlamaktadır (Zelazna vd., 2020). Sosyal sorumluluk anlayışına sahip kuruluşlar, yaptıkları işlerin çevresel etkilerini dikkate alarak bu etkilerin sorumluluğunu üstlenirler. Bu nedenle, kirliliği ve zararlı madde salınımlarını azaltmaya çalışırlar ve doğal kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlarlar (Wood, 2010). Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun amacı, çalışanların ve toplumun yanı sıra başkalarının çıkarlarının da gözetilmesidir. Böylece yalnızca bireylerin ve örgütlerin dar ve sınırlı çıkarları için değil, geniş toplumsal amaçlar için de çevresel kurumsal sosyal sorumluluk önem arz etmektedir (Weber ve Wasielewski, 2018). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramında anahtar olarak tartışılan konulardan biri, çevre boyutudur. Toplumu etkilemek aynı zamanda onların çevresini, yaşam alanını etki altına almak demektir. Bu nedenle çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile çevreye mümkün olduğunca az zarar verecek şekilde örgüt faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Huk ve Kurowski, 2021).

Bir örgütün faaliyet gösterdiği en dinamik ve zorlu alanlardan biri olan çevresel kurumsal sosyal sorumluluk; faaliyetlerin ekonomik, sosyal, etik ve çevresel etkilerini dengelemek için temel araç olarak kullanılmaktadır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, bir örgütün toplumla olan etkileşimlerindeki ahlaki davranışlarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bu kavram ile örgütlerin paydaşlarıyla olan ilişkileri etik uygulamaların benimsenmesi ile sürdürülebilir bir şekilde yönetilebilir (Barbarossa vd., 2022).

Yeşil Yetenek Yönetimi

Örgütler, bulundukları pazarda rekabet avantajı elde edebilmek için rakiplerinden farklı stratejiler izlemek mecburiyetindedirler. Bu nedenle çevik olmayı başarabilen yeni çalışma biçimlerine, örgüt içi yaratıcılığı geliştiren insan kaynakları uygulamalarına ulaşabilmek için doğru çalışanlara yatırım yapmak gerekmektedir (Liu vd., 2021). Klein'a (1998) göre bu çalışanların özellikleri arasında; rekabet farkı yaratmak, örgütsel başarıya katkıda bulunan özellikler, beceriler, değerler ve deneyimlere sahip olmak yer almaktadır. Bu görüşe göre yetenek, örgütsel başarı ve sürdürülebilirlik için önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla yetenek yönetimi, insan kaynakları yönetimi için zorunlu bir husus hâline gelerek, örgütlerde merkeziyetçi bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle örgütler; yetenekli çalışanları cezbetmek, onları elde tutmak ve yeteneklerini geliştirmek için özel stratejiler oluşturmalı ve bu stratejileri uygulamalıdırlar (Valvere vd., 2013). Câmara ve Fonseca (2007), yeteneğin eylem, tutku ve vizyon boyutları arasındaki etkileşimden oluştuğunu belirtmektedirler. Eylem, çalışanların görevlerini yerine getirmelerini sağlayan bir dizi yeterlilik olarak tanımlanmaktadır. Tutku, hem çalışanların görevlerini yerine getirirken ortaya koydukları coşkuyu, hem de örgüte olan bağlılığı ve saygı duygusunu ifade etmektedir. Vizyon ise çalışanların dahil oldukları projelerde elde edebilecekleri potansiyeli algılamalarına olanak tanımaktadır.

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, bir örgütün sürdürülebilirlik performansını iyileştirmenin yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Örgütler bu durumu temel bir değer olarak benimsediklerinde, daha fazla paydaşa bağlılıklarını gösterebilecek girişimlere yönelmeye başlamaktadırlar. Örgütlerin odak noktası hâline gelen çevresel kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanlara değer sunulmakta; dolayısıyla örgütler, yetenek yönetimi uygulamalarına yatırım yapmayı tercih etmektedirler (Lacey ve Groves, 2014). Tansley ve Tietze (2013) yetenek yönetimini; örgüte değer katan, yüksek düzeyde potansiyele sahip çalışanların ilgisini çeken, gelişimlerini sağlayan elde tutma stratejileri ve protokolleri olarak tanımlamaktadır. Henriques (2019) yetenek yönetimini, çalışanların örgüt içi gelişimlerini sürdürürken kendilerine atfedilen işlevleri yerine getirmek amacıyla gerekli hazırlıkları gerçekleştirmelerini sağlayan bir mekanizma olarak tanımlamaktadır. Bir örgütün yetenek yönetimi stratejileri, örgüt performansını artırmaya yardımcı olabilecek yetenek yönetimi uygulamalarını tanımlamaktadır. Yetenek yönetimi, örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmeleri için zorunlu hâle gelmektedir. Bu nedenle örgütler, gelecekte karşılaşabilecekleri zorluklara yanıt verebilecek ve onları şekillendirebilecek kişileri işe almaya ve motive etmeye çalışmaktadırlar (Gardas vd., 2019). Dolayısıyla sürdürülebilirlik performansını tanımak, yeşil girişimleri teşvik etmek, doğru yeteneğe sahip olmak, yeşil insan sermayesini geliştirmek için yetenek yönetimi kavramının yeşil yetenek yönetimi olarak güncellenmesi gerektiği gözlemlenmektedir. Yeşil yetenek yönetimi, liderlerin sistematik olarak doğru yetenekleri örgüte çekmeye, onları yetiştirmeye ve elde tutmaya çalıştığı bir kavramdır (Bui ve Chang, 2018). Dolayısıyla yeşil yetenek yönetimi; örgütlerin gelecekteki liderlerini, yöneticilerini ve çalışanlarını yetiştirmesi anlamına gelmektedir. Yeşil odaklı beceri ve değerlerin yanı sıra yeşil girişimleri ve yeşil performansı teşvik etme potansiyeline sahip çalışanları cezbetmeye, tanımlamaya, seçmeye, elde tutmaya ve yerleştirmeye yardımcı olmak için yeşil yetenek yönetimi kavramı önem kazanmaktadır (Odugbesan vd., 2023).

İnovatif İş Davranışı

Günümüzde ürün, hizmet ve iş süreçlerinin sürekli yenilenmesi ve iyileştirilmesi, işletmeler için hayati önem taşımaktadır. İnovasyon kavramı, örgütsel rekabet gücünde merkezi bir rol oynamaktadır (Reuvers ve diğerleri, 2008; Shalley, Gilson ve Blum, 2009). Devamlı bir inovasyon süreci sağlanabilmesi için bireysel çalışanların hem motive olmuş hem de yetenekli olmaları gerekir (Janssen, 2000). Çalışanların eylemlerinin sürekli inovasyon ve iyileştirme açısından kritik bir rol oynadığı düşüncesi, sadece inovasyonla ilgili akademik çalışmalarla (örneğin; Van de Ven (1986), Janssen (2000)) sınırlı kalmaz; aynı zamanda toplam kalite yönetimi (McLoughlin ve Harris, 1997) ve kurumsal girişimcilik (Sharma ve Chrisman, 1999) gibi diğer önemli yönetim yaklaşımlarında da vurgulanmaktadır.

Bireysel inovasyon kişilik özellikleri, çıktılar ve davranışlar açısından incelenmiştir. Örneğin Hurt, Joseph ve Cook (1977) bireysel inovasyonun kişilik temelli bir yönü olan genel değişim istekliliğine odaklanmaktadır. Çoğu çalışan için inovatif iş davranışı, genellikle resmi iş tanımlarında belirtilmeyen gönüllü ve isteğe bağlıdır (Katz ve Kahn, 1978; Janssen, 2000). İnovatif iş davranışı köklerini rol inovasyonundan almaktadır ve bu kavram; görev hedefleri, süreçler, malzemeler, zamanlama ve kişilerarası ilişkiler gibi mevcut bir rolde büyük değişikliklerin başlatılması şeklinde tanımlanabilir (Schein, 1971; West, 1987; West ve Farr, 1990). İnovatif iş davranışı, mevcut koşulları iyileştirmeyi veya yenilerini yaratmayı amaçlayan, kendi kendine başlatılan bir eylem olarak tanımlanabilen aktif bir performans kavramı olarak kategorize edilebilir (Crant, 2000; Griffin vd., 2007). West'in (1987) rol inovasyonu çalışması, bir bireyin işinde önceki rol sahibine kıyasla kaç değişiklik başlattığını araştırmıştır. Benzer şekilde, Axtell vd. (2000) araştırmasında, bireylerin önerilerinin ve gerçekleştirdikleri inovasyonların kendi kendine değerlendirilmesini ele almaktadır. Her ikisi

de bireysel inovasyona çıktı temelli bir bakış açısıyla yaklaşırlar. Diğerleri, bireysel inovasyonu bir dizi isteğe bağlı çalışan davranışı olarak kavramsallaştırır (Scott ve Bruce, 1994).

İnovatif iş davranışı, tipik olarak fırsatların keşfi ve yeni fikirlerin üretilmesini (yaratıcılıkla ilgili davranışlar), örgütte değişim uygulanmasına yönelik davranışları, yeni bilgiyi uygulamayı veya kişisel ve/veya iş performansını artırmak için süreçleri iyileştirmeyi kapsamaktadır. Önceki araştırmalar genellikle çalışanların yaratıcılığına ve yaratıcı fikirlerin üretilmesine odaklanmıştır. Başka bir deyişle, bu çalışmalar inovasyon sürecinin başlangıç aşamalarına yoğunlaşmıştır. Ancak birçok araştırmacı, fikirlerin hayata geçirilmesi ve bu aşamada daha fazla bilimsel ilgi gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir (Mumford, 2003; Zhou ve Shalley, 2003). Bu bağlamda, inovatif iş davranışı; fikirlerin ortaya konması, destek sağlanması ve uygulanması gibi geniş bir davranış yelpazesini kapsayan bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Scott ve Bruce, 1998; Jansen, 2000). Sonuç olarak çalışanların inovatif iş davranışı bireyin, grubun veya organizasyonun yararına olacak şekilde, iş rolü, grup veya organizasyon içinde yeni fikirler, süreçler, ürünler veya hizmetlerin kasıtlı olarak yaratılması, tanıtılması ve uygulanması durumudur. Hızla değişen iş ortamında firmaların başarısı için özel bir anahtar varlıktır (West ve Farr, 1990; Janssen, 2000).

Literatür Taraması

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

Günümüzde örgütler rekabete odaklanmakta ve gelişim için sürekli olarak olası değişimlere uyum sağlamaktadırlar. İnovasyon, zorlu iş ortamlarına karşı savunma yapmak için mevcut ve yeni teknolojileri kullanmaya çalışarak, sürdürülebilirliğe imkân tanımakta, örgütlerin sosyal sorumluluk bilincinin önemli göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Örgütlerde inovatif davranışların gelişimi için sosyal sorumluluk bilincini destekleyen bir ortamın geliştirilmesi önem arz etmektedir. Çalışanlarının sosyal sorumluluklarının gelişimine ve inovatif davranışlarına odaklanan örgütlerin, pazar payı kazanma konusunda daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir (Shanker vd., 2017). Literatürde çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan araştırma örnekleri arasında; Alhmoudi vd. (2022), Paruzel vd. (2023), Li vd. (2020) çalışmaları bulunmaktadır. Alhmoudi vd. (2022) çalışmasında çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini incelemiş, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bilincine sahip örgütlerin inovatif iş davranışında artış gerçekleştirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Paruzel vd. (2023) kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif davranış ilişkisini incelediği araştırmasında, kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğunu belirlemiştir. Li vd. (2020) ise Tayvan'da bulunan 500 işletmenin 431 çalışanıyla kurumsal sosyal sorumluluk, inovatif davranış, psikolojik kimlik ilişkisini inceleyen araştırmasında, kurumsal sosyal sorumluluk ve psikolojik kimliğin inovatif davranış üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisi literatürde duygusal olaylar teorisi ile açıklanmaktadır. Bu kurama göre, duygusallık bir tercih olarak görülmektedir (Büyükgöze ve Özdemir, 2017). Kişinin duygusallığının hangi konuya ne derece önem verdiği ile ilişkili olan bu kurama göre çevresel kuramsal sosyal sorumluluk bilinci taşıyan örgütlerde çalışanların inovatif iş davranışı göstereceği savunulmaktadır (Li vd., 2020).

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Yeşil Yetenek Yönetimi İlişkisi

Örgütler yeşil yetenek yönetimi ile en iyi yetenekleri çekebilen bir işveren markası yaratmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla yetenek yönetimi yalnızca imaj oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda kurumsal sosyal sorumluluk bilincinde çalışanları çekme ve elde tutma potansiyeline sahiptir. Daha yüksek kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerin, daha düşük kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerle karşılaştırıldığında

sürdürülebilir istihdam sağlama eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir (Rhee vd., 2021). Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi ilişkisini ele alan araştırma örnekleri arasında; Story vd. (2016), Bozma ve Karcıoğlu (2023) çalışmaları bulunmaktadır. Story vd. (2016) 16 firmanın 532 çalışanıyla kurumsal sosyal sorumluluk, yetenek yönetimi ve örgütsel çekicilik ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamış, yapılan analizlerin sonucunda yetenek yönetimi ve kurumsal sosyal sorumluluğun örgütsel çekiciliği etkilediği belirlenmiştir. Bozma ve Karcıoğlu (2023) araştırması Erzurum'da çağrı merkezinde çalışan 158 personelle gerçekleştirilmiş ve kurumsal sosyal sorumluluk kaygısı taşıyan insan kaynakları uygulamalarının yetenek yönetimi için önem arz ettiği belirlenmiştir. Daha yüksek kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütler, daha düşük kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerle karşılaştırıldığında, sürdürülebilir istihdam edilebilirlik sağlama eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Sinyal verme teorisine göre bireyler, bir örgüt hakkındaki bilgiyi, örgütün çalışma koşulları ve profiline ilişkin bir "sinyal" olarak yorumlama eğilimindedirler. Bireyler, o örgütün bir parçası olmanın nasıl bir şey olacağının izini sürmeye çalışmaktadırlar. Örgüt hakkındaki bilgiler, bireylerin örgüt ve çevresi hakkında fikir sahibi olmalarına yardımcı olmaktadır. Örgütlerin kurumsal sosyal sorumluluk yoluyla çalışanlarına potansiyel çalışanları çekme kaygısı taşıdığının sinyallerini verme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Daha da önemlisi, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bağlamında örgütler, çevreye önem verdiklerinin sinyalini yaymakta ve bu sinyal sanki örgütün çevresel kaygıları varmış gibi yorumlanmaktadır. Bu sinyal, aynı zamanda doğru yetenekleri örgüte çekebilme olanağı da tanımaktadır. Güçlü kurumsal sosyal sorumluluk performansına sahip örgütlerin aynı zamanda örnek yetenek yönetimi stratejilerini, programlarını ve politikalarını benimsedikleri bilindiğinden, kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve yetenek yönetimi uygulamalarının birbirini tamamladığı düşünülmektedir (Lacey ve Groves, 2014).

Yeşil Yetenek Yönetimi ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

İnsanların inovatif iş davranışları, örgütün performansına olumlu katkıda bulunan bir faktördür. İnovatif iş davranışı; fırsatların araştırılması, sorunların tanınması, fikirlerin sonuçlara aktarılması ve bu sonuçların stratejik olarak kurumsal taahhütlere dönüştürülmesi gibi hususları içermektedir. Bir örgütün yetenek yönetimi stratejileri inovatif iş davranışının sağlanması için önemli bir unsur olarak görülmekte olup, örgütsel performansın ve rekabet avantajının sağlanmasına katkı sağlamaktadır (Appau vd., 2021). Literatürde yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan çalışma örnekleri arasında; Odugbesan vd. (2023), Rahmayanti ve Johan (2024), Revianto (2023) tarafından yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Odugbesan vd. (2023) Kuzey Kıbrıs'ta bulunan üniversitelerde çalışan akademik personelin katılımıyla hazırladıkları araştırmada yeşil yetenek yönetimi, inovatif iş davranışı, yapay zekâ ve dönüşümcü liderlik ilişkisini ele almışlardır. Yapılan analizlerin sonucunda yeşil yetenek yönetimi, dönüşümcü liderlik ve yapay zekânın inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Rahmayanti ve Johan (2024) Bandug şehrinde bulunan özel hastanelerde çalışan 190 personelle yeşil yetenek yönetimi, inovatif iş davranışı ve hizmetkar liderlik ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamışlardır. Yapılan analizlerin sonucunda hizmetkâr liderlik ve yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Revianto (2023) yetenek yönetimi ve yeşil inovasyon ilişkisini ele aldığı araştırmasında, iki değişken arasında anlamlı ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı ilişkisi literatürde sosyal değişim teorisi ile açıklanmaktadır. Sosyal değişim teorisi, bireyler ve gruplar arasındaki potansiyel kaynak alışverişini anlamaya yönelik bir sosyolojik yaklaşımdır. Bu teori, sosyal ve psikolojik kaynakların hem soyut hem de somut olan, bireyler ve gruplar arasında nasıl değiştiğini inceler (Kulualp ve Sarı, 2019).

Yeşil Yetenek Yönetimi, Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

Örgütler, sürdürülebilirlik performansı sağlarken yalnızca örgütün kendisi için değil, tüm toplum için de bir kazan-kazan durumu yaratmaya çalışmaktadırlar. Toplumun çevresel konulardaki farkındalığı arttıkça örgütler, rekabet avantajı elde etmek için çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi uygulamalarının gerekliliğini fark etmişlerdir (Umair vd., 2023). Literatürde yeşil yetenek yönetimi, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan çalışma Umair vd. (2023) tarafından yapılmıştır. Umair vd. (2023) araştırmasında Oman şehrinde bulunan bankalarda çalışan 389 personelle çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi, sürdürülebilirlik yönetimi, inovatif iş davranışı ve yeşil performans ilişkisini ele alan araştırma hazırlamışlardır. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonucunda, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi ve sürdürülebilirlik yönetiminin inovatif iş davranışı ve yeşil performans üzerinde anlamlı etkiye sahip oldukları belirlenmiştir.

Mevcut değişkenler arasındaki ilişki, literatürde sosyal öğrenme teorisi ve sosyal kimlik teorisi ile açıklanmaktadır. Sosyal öğrenme teorisi, bireylerin başkalarını gözlemleyerek farklı şeyler öğrendiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla kurumsal sosyal sorumluluk ilkelerini takip eden bir örgütün çalışanlarına yardım etmesi ve desteklemesi beklenmektedir. Buna karşılık, çalışanlar görev yaptıkları örgüte yardım etmek için motive olmakta ve dolayısıyla örgütlerine yardım etmenin inovatif yollarını düşünmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çaba sarf etmektedirler (Rotter, 2021). Sosyal kimlik teorisi ise bireylerin kendilerini belirli grupların üyesi olarak gördükleri farklı koşulları açıklamaya ve tahmin etmeye çalışmaktadır. Bu teori, örgütlerin çalışanlarının çalışma koşullarının iyileştirilmesine odaklanmaları gerektiğini belirtmektedir (Ellemers ve Haslam, 2012). Böylece çalışanları farklı örgütsel hedeflere ulaştırmak için düşüncelerini geliştirme konusunda motive eden güçlü bir aidiyet bağının gelişimi için imkân sağlanacaktır. Dolayısıyla sosyal kimlik teorisi ve sosyal öğrenme teorisi doğrultusunda, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bilincinin geliştiği ve doğru çalışan seçiminin yapıldığı örgütlerde inovatif davranışların sergilenmesi olası bir durum olarak görülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisi değerlendirilmiştir. Çalışmanın evrenini, Balıkesir ilinde ve ilçelerinde çalışan 1835 banka çalışanı oluşturmaktadır. Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan 717 banka çalışanı çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu çalışmada online anket çalışması yapılmıştır ve bu anket çalışması için ilgili üniversitenin etik kurulunda onay alınmıştır. Çalışma, kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen banka çalışanlarına 15 Nisan-15 Mayıs 2024 tarihleri arasında online anket yöntemi ile uygulanmıştır. Çalışmada bankacılık sektörü, finansal kaynakları yönlendirme gücü sayesinde çevresel sürdürülebilirlikte kritik bir rol oynaması, çevre dostu kredi politikaları ve sosyal sorumluluk girişimleriyle bu alanda önemli katkılar sağlaması sebebiyle tercih edilmiştir. Bankadaki çalışanların çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algılarının ve bu algının inovatif iş davranışlarına etkisinin anlaşılması, sektörün sürdürülebilirlik ve yenilikçilik hedeflerine ulaşmasında stratejik önem taşımaktadır. Ayrıca yeşil yetenek yönetimi uygulamaları, çevresel farkındalığı ve inovasyonu destekleyerek hem çalışanların motivasyonunu artırabilir hem de sektörel gelişime ışık tutabilir. Çalışmanın verilerinin analizi, kısmi en küçük kareler (PLS) temelli yapısal eşitlik modellemesi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu değerlendirmek için De Roeck ve Farooq (2018) tarafından geliştirilen dört maddelik bir ölçek kullanılmıştır. Yeşil yetenek yönetiminin tespiti için Ogbeibu ve diğerleri tarafından (2022)

geliştirilen, on dört maddelik bir ölçekten yararlanılmıştır. İnovatif iş davranışı ise Tria ve diğerleri tarafından (2019) geliştirilmiş altı maddelik bir ölçek uygulanarak incelenmiştir.

Çalışmanın Modeli ve Hipotezleri

Bu bölümde çalışmanın modeli ve hipotezleri ifade edilmiştir. Aşağıda sırasıyla çalışmanın modeli ve hipotezleri sunulmuştur.

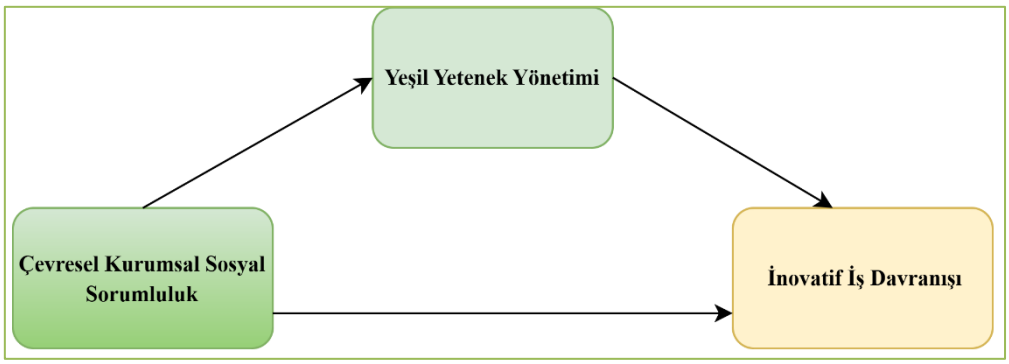

Şekil 1: Çalışmanın modeli

Çalışmanın hipotezleri aşağıda sunulmuştur.

H1: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H2: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun yeşil yetenek yönetimi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H3: Yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H4: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin kısmi aracılık etkisi bulunmaktadır.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışmanın banka sektöründe çalışanlara uygulanması ve Balıkesir ili bazında uygulanması, sebebiyle çalışmada sektör ve il kısıtı bulunmaktadır.

Çalışmanın Bulguları

Çalışma kapsamında öncelikle çalışmaya katılan banka çalışanlarının demografik bilgilerine yer verilmiştir, sonrasında güvenilirlik ve geçerlilik testleri uygulanmış, keşfedici faktör analizi gerçekleştirilmiş ve daha sonrasında çalışmanın hipotezleri test edilmiştir.

Tablo 1: Çalışmaya katılanların demografik bilgileri

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	380	53,0
	Erkek	337	47,0
Medeni Durum	Bekar	301	42,0
	Evli	416	58,0
	18-25 yaş arası	49	6,8
	26-33 yaş arası	107	14,9
Yaş	34-41 yaş arası	235	32,8
	42-49 yaş arası	232	32,4
	50 ve üzeri	94	13,1
	Lise	19	2,6
	Ön Lisans	28	3,9
Eğitim Durumu	Lisans	603	84,1

	Lisansüstü	67	9,3
Gelir Durumu	0-17.000 ₺	28	3,9
	17.001-30.000₺	76	10,6
	30.001-43.000₺	199	27,8
	43.001-56.000₺	326	45,5
	56.001₺ ve üzeri	88	12,3
	Toplam	717	100

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının %53'ü kadın, %47'si ise erkektir. Katılımcıların %32,8'i 34-41 yaş aralığındadır. Çalışanların %84,1'i lisans mezunu iken, %58'i evlidir. Ayrıca, çalışanların %45,5'inin aylık gelirinin 43.001-56.000₺ arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Ölçeklerin güvenilirlik katsayıları

Ölçek	Madde	Cronbach's Alpha
Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk	4	0,927
Yeşil Yetenek Yönetimi	14	0,964
İnovatif İş Davranışı	6	0,949

Çalışmada kullanılan ölçeklerin Cronbach's alpha değerleri 0,70'in üzerinde olduğu için bu ölçeklerin güvenilir olduğu saptanmıştır (Sharma, 2016, s.273).

Tablo 3: Ölçeklerin tanımlayıcı istatistikleri ve normallik testi

Ölçek	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Çarpıklık	Basıklık
ÇKSS	4,07	,979	1,00	5,00	-1,401	1,187
YYY	3,98	,930	1,00	5,00	-1,183	,960
IID	4,25	,949	1,00	5,00	-1,756	2,198

Tablo 3'deki ÇKSS: çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu, YYY: yeşil yetenek yönetimini, IID: inovatif iş davranışını ifade etmektedir. Bazı araştırmacılar "basıklık ve çarpıklık değerlerinin kendi standart hatasına bölünmesi ile elde edilen değerin, 3,2'nin altında kaldığında verilerin normal dağılım gösterdiğini" (Hair vd., 2010) varsaymaktadır. Ölçekteki verilerin normal dağılımını etkileyen nedenlerden dolayı, yeşil yetenek yönetimi ölçeğindeki 1., 6., 9. ve 11. maddeler çıkarıldıktan sonra normallik testi yapılmıştır. Bu test sonucunda, analiz edilen değerlerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

Tablo 4: KMO ve Bartlett's testi

		ÇKSS	YYY	İİD
Kaiser-Mayer-Olkin (KMO)		0,857	0,963	0,925
	X^2	2241,360	7638,489	4035,158
Bartleett's Küresellik Testi	df	6	45	15
	Sig.	0,000	0,000	0,000

Tablo 4'te, ölçeklerin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Bu analize göre; çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ölçeğinin örneklem yeterliliği 0,857, yeşil yetenek yönetimi ölçeğinin örneklem yeterliliği 0,963 ve inovatif iş davranışı ölçeğinin örneklem yeterliliği ise 0,925 olarak bulunmuştur. Ayrıca, Bartlett's küresellik testi sonucunda p=0,000 bulunmuş olup, bu değer anlamlıdır (p<0,05). Bu bulgular, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğunu ve ölçeklerin faktör yüklerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun faktör yükleri

	Boyut
Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk	**1**
ÇKSS1	0,910
ÇKSS2	0,914
ÇKSS3	0,896
ÇKSS4	0,904

Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu algısı tek boyutta toplanmıştır ve ölçeğin faktör yükü kabul edilebilir düzeydedir.

Tablo 6: Yeşil yetenek yönetiminin boyutları ve faktör yükleri

	Boyut	
Yeşil Yetenek Yönetimi	**1**	**2**
YYY2	0,877	
YYY3	0,887	
YYY4	0,890	
YYY5	0,895	
YYY7	0,894	
YYY8		0,891
YYY10		0,797
YYY12		0,883
YYY13		0,886
YYY14		0,861

Banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumu iki boyutta toplanmıştır ve bu ölçeğin faktör yükleri kabul edilebilirdir.

Tablo 7: İnovatif iş davranışının faktör yükleri

	Boyut
İnovatif İş Davranışı	**1**
IID1	0,887
IID2	0,912
IID3	0,893
IID4	0,846
IID5	0,908
IID6	0,903

Tablo 7'de banka çalışanlarının inovatif iş davranışı tek boyutta toplanmıştır ve bu ölçeğin faktör yükü kabul edilebilirdir. Çalışmada, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisi incelenmiştir ve aşağıda çalışmanın çok faktörlü modeli gösterilmektedir.

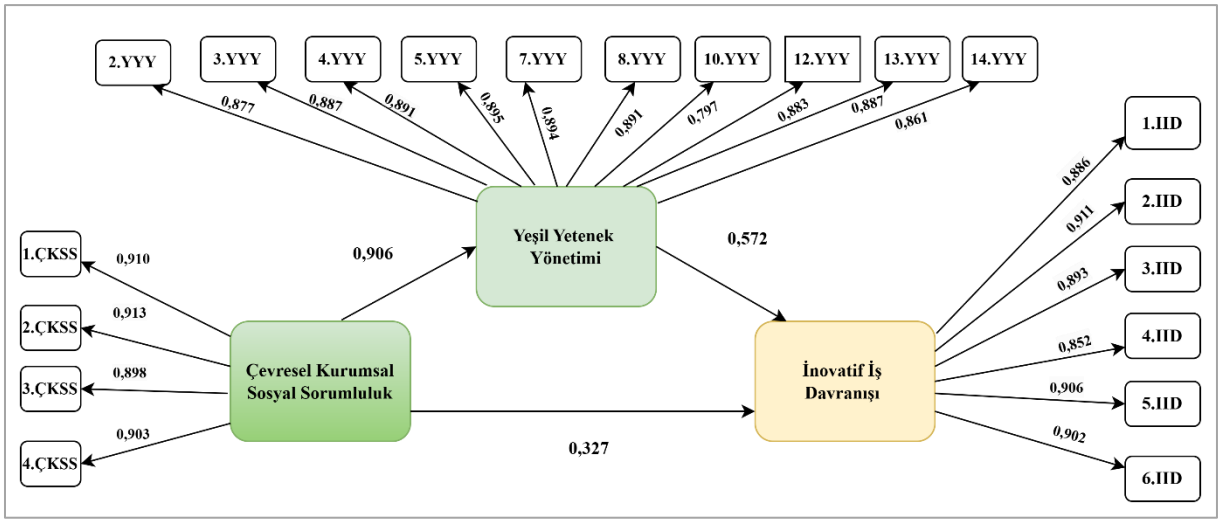

Şekil 2: Aracılık Modeli

Modeldeki yeşil yetenek yönetimi ölçeğindeki 1.,6., 9. ve 11. maddeleri modelden çıkarılmıştır. Çünkü bu maddeler, modelin anlamlılığını etkilemektedir. Doğrulayıcı faktör

analizi ölçümünün çok faktörlü modelinin test edilmesiyle iç tutarlılık güvenilirliği, yakınsak geçerlilik ve ayrım geçerliliği değerlendirilmiştir ve aşağıda ifade edilmiştir.

Tablo 8: Çok Faktörlü Ölçüm Modelinin Sonuçları

				Güvenilirlik Değeri	
Değişken	**Coefficients**	**Cronbach's Alpha**	**rho A**	**CR**	**AVE**
ÇKSS		0,927	0,928	0,948	0,821
ÇKSS1	0,910				
ÇKSS2	0,913				
ÇKSS3	0,898				
ÇKSS4	0,903				
YYY		0,966	0,967	0,971	0,769
YYY2	0,877				
YYY3	0,887				
YYY4	0,891				
YYY5	0,895				
YYY7	0,894				
YYY8	0,891				
YYY10	0,797				
YYY12	0,883				
YYY13	0,887				
YYY14	0,861				
İİD		0,948	0,948	0,959	0,795
İİD1	0,886				
İİD2	0,911				
İİD3	0,893				
İİD4	0,852				
İİD5	0,906				
İİD6	0,902				

Çok faktörlü ölçüm modelinin sonuçları incelendiğinde, Cronbach alpha, rho A ve CR değerlerinin 0,70'in üzerinde olması, modeldeki yapıların iç tutarlılığı ve güvenilirliğini sağladığını göstermektedir. Ayrıca AVE değerlerinin 0,50'nin üzerinde olması, modelin yakınsak geçerliliğini doğrulamaktadır (Hair vd., 2019). PLS-SEM analizlerinde, faktör yüklerinin en az 0,60 olması gerektiği istenmektedir (Hair vd., 2014) ve bu modeldeki faktör yüklerinin 0,60 ve üzerinde olması faktörlerin uygun seviyede olduğunu göstermektedir. Ayrım geçerliliğini değerlendirmek için Fornell ve Larcker (1981) tarafından önerilen kriter kullanılır ve bu kritere göre, bir değişkenin AVE değerinin karekökünün, aynı sütundaki korelasyon katsayılarından büyük olması, o değişkenin ayrım geçerliliğinin sağlandığını gösterir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 9'da modelin Fornell ve Larcker kriterine ilişkin analiz sonuçları ifade edilmiştir.

Tablo 9: Modelin Ayırt Edici Geçerlilik Sonuçları ((The Fornell ve Larcker Kriteri)

	İİD	**YYY**	**ÇKSS**
İİD	0,892		
YYY	0,868	0,906	
ÇKSS	0,845	0,877	0,905

Modeldeki değişkenlerin Fornell ve Larcker kriterlerine göre, ayrım geçerliliğini sağladığı belirlenmiştir. Modelin tahmin performansını değerlendirmek amacıyla birkaç farklı ölçüt kullanılmıştır: Q^2 değeri modelin tahmin gücünü, R^2 değeri bağımsız değişkenlerin

bağımlı değişken üzerindeki toplam varyansı açıklama oranını gösterir. β, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ölçer. VIF değeri, çoklu doğrusal bağlantı sorunlarını tespit eder. f^2, veri setindeki faktörlerin değişkenlerle olan ilişkisini ifade eder (Hair vd., 2014). Ayrıca modelin anlamlılığını değerlendirmek için p ve t değerleri kullanılmıştır (Ringle vd., 2015).

Tablo 10: Araştırma Modelinin Katsayıları

	VIF	R^2	Q^2	f^2	β	Standart Sapma	t	p
ÇKSS -> İİD	1,000	0,713	0,713	0,084	0,327	0,063	5,219	0,000
YYY -> İİD	1,000	0,749		0,257	0,572	0,058	9,855	0,000
ÇKSS-> YYY	1,000	0,819	0,821	4,579	0,906	0,010	88,917	0,000
ÇKSS ->YYY -> İİD	1,000	0,770			0,518		10,103	0,000

Araştırma modelinin katsayıları olan R^2 değerleri açısından incelendiğinde; banka çalışanlarının inovatif iş davranışının %71,3, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetiminin %81,9 oranında çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile açıklandığı tespit edilmiştir. Modelin doğrusallığını VIF değeri ifade etmektedir ve bu değer 5'in altında olduğundan doğrusallık sorunu olmadığı belirlenmiştir (Henseler vd., 2015; Yılmaz vd., 2023: 716). Modelin tahmin gücünü gösteren Q^2 değerlerinin 0,35'in üzerinde olması yüksek tahmin edilebilirliği simgelemektedir ve bu modeldeki Q^2 değerleri yüksek tahmin edilebilir düzeydedir (Hair vd., 2014). f^2 değerinin 0,002'nin üzerinde olması kabul edilebilir olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014) ve bu modelin f^2 katsayıları incelendiğinde; banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının yeşil yetenek yönetimi üzerinde yüksek etkiye sahip olduğu, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumunun inovatif iş davranışı üzerinde orta düzey etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının İnovatif iş davranışı üzerinde düşük etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluklarının inovatif iş davranışını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği bulunmuştur ($\beta=0,327$, $p<0,01$). Aynı şekilde, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışını önemli bir şekilde etkilediği belirlenmiştir ($\beta=0,572$, $p<0,01$). Ayrıca, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun yeşil yetenek yönetimi üzerinde de güçlü ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir ($\beta=0,906$, $p<0,01$). Bu sonuçlar doğrultusunda, H1, H2 ve H3 hipotezlerinin desteklendiği sonucuna varılmıştır. Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık rolü ($\beta=0,518$, $p<0,01$) olduğu belirlenmiştir ve H4 hipotezi kabul edilmiştir. Modeldeki R^2 değerleri incelendiğinde; birinci modeldeki R^2 değerinin aracı değişken olan yeşil yetenek yönetimi modele eklendiğinde R^2 değerinin 0,770'e yükselmesi yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisinin olduğu göstermektedir. Birinci model olan çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerindeki anlamlı etkisinin yeşil yetenek yönetimi değişkeni modele eklendiğinde anlamlılığının devam etmesi, bu değişkenin kısmi aracılık rolünü üstlendiğini ifade etmektedir.

Sonuç

Dünya, artan çevresel zorluklar ve değişen sosyal beklentiler ile karşı karşıyadır. Bu durum, bankalar da dahil olmak üzere tüm işletmeleri sürdürülebilirlik ve sorumlu iş uygulamalarına yöneltmektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi, bu bağlamda bankacılık sektöründe öne çıkan iki kavramdır. İnovasyon ise bankacılık sektöründe rekabette kalmanın ve sürdürülebilir büyümenin anahtarıdır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi, bankaların inovatif bir kültür oluşturmasına ve sürdürmesine katkıda bulunabilmektedir. Bu çalışma, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve

yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışını üzerindeki etkisini bankacılık sektöründe özel olarak inceleyen özgün çalışmalardan biridir. Bu kapsamda çalışmada; Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan ve kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 717 banka çalışanına anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler, kısmi en küçük kareler (PLS) tabanlı yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir.

Elde edilen veriler ışığında belirlenen bulgulara göre, banka çalışanlarının, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanları motive ederek, çevreye duyarlı bir şirket kültürü yaratarak ve yaratıcı problem çözme becerilerini geliştirerek inovasyonu teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu sonuca göre H1 hipotezi desteklenmiştir ve bu sonuç *Alhmoudi vd. (2022), Paruzel vd. (2023)'nin çalışmaları ile de benzerlik göstermektedir.* Bununla birlikte, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu yükseldiğinde, pozitif yeşil yetenek yönetimi tutumlarının görüldüğü sonucuna varılmıştır. Bu bulgu, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğuna bağlı kuruluşların yeşil yetenek yönetimi uygulamalarını geliştirme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulguya göre, H2 hipotezi desteklenmiştir ve *Bozma ve Karcıoğlu (2023)'nun çalışması ile nedensellik ilişkisinde benzerlik gösterdiği görülmektedir.* Çalışmadaki bir diğer bulgu, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumu artış gösterdiğinde, inovatif iş davranışlarının yükseleceğidir. Bu bulgu, yeşil yetenek yönetimi çevreye duyarlı çalışanları işe alma, eğitme ve geliştirmenin inovasyonu teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu bulguya göre, H3 hipotezi desteklenmiştir. *Revianto (2023), Rahmayanti ve Johan (2024)'ın araştırmaları ile de sonucun benzerlik gösterdiği literatürde desteklenmektedir.* Son olarak çalışmanın temel konusu olan bir diğer bulgu, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun yeşil yetenek yönetimi aracılığıyla inovatif iş davranışı üzerinde kısmi aracılık rolüne sahip olduğu tespit edilmiştir ve böylece H4 hipotezi kabul edilmiştir. Bu tespit, yeşil yetenek yönetiminin çalışanların çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovasyona yönelik faydalarını gerçekleştirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Çalışmanın sonuçları ışığında işletmelere sunulan öneriler aşağıda sunulmuştur.

- İşletmeler, sürdürülebilirlik politikalarını kullandıkları ekipmanlara entegre ederek kurumsal sosyal sorumluluk stratejilerini güçlendirmelidir.
- İnsan kaynakları politikalarında yeşil yetenek yönetimini ön planda tutarak, çevre bilincine sahip yeteneği çekmeli ve elde tutmalıdır.
- Çalışanlara yönelik programlar, eğitim programları düzenlenmeli ve çevre dostu uygulamalar yaklaşık olarak artırılmalıdır.
- İnovatif birliğin ortaya çıkmasını teşvik etmek amacıyla çalışanlara yönelik inovasyon yarışmaları düzenlenmeli ve başarılı projeler ödüllendirilmelidir.
- İşletmelerin kullandıkları ekipmanlarda sürdürülebilir politikalar uygulanarak hem çevre dostu hem de verimli kullanım olanakları oluşturulmalıdır. Bu, gelecekte uzun vadede sürdürülebilirlik sağlamak için katkı sunabilir.
- Çevresel sürdürülebilirliği destekleyen bir kurumsal kültür oluşturulmalı, insanlara duyarlı ve inovatif davranışlar teşvik edilmelidir.

Çalışmanın farklı sektörler bazında, farklı demografik ve psikografik çalışanlara uygulanması ile sonuçların farklılaşacağı söylenebilmektedir. Ayrıca çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile inovatif iş davranışı arasındaki ilişkinin bölgesel çapta karşılaştırılabilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Abbas, J., Mahmood, S., Ali, H., Ali Raza, M., Ali, G., Aman, J., Nurunnabi, M. (2019). The effects of corporate social responsibility practices and environmental factors through a moderating role of social media marketing on sustainable performance of business firms. *Sustainability*, 11(12), 3434.

Alhmoudi, R. S., Singh, S. K., Caputo, F., Riso, T., Iandolo, F. (2022). Corporate social responsibility and innovative work behavior: Is it a matter of perceptions?. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29(6), 2030-2037.

Appau, B. K., Marfo-Yiadom, E., Kusi, L. Y. (2021). Performance implication of talent management and innovative work behaviour in colleges of education in Ghana. *International Journal of Economics and Business Administration*, 7(1), 1-10.

Axtell, C. M., Holman, D. J., Unsworth, K. L., Wall, T. D., Waterson, P. E., Harrington, E. (2000). Shop floor ınnovation: Facilitating the suggestionand implementation of ideas. *Journal of Occupa-Tional And Organizational Psychology*, 73, 265-285.

Bandura, A. (1969). Social-learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization theory and research*, 213, 262.

Barbarossa, C., Chen, Y., Romani, S., Korschun, D. (2022). Not all CSR initiatives are perceived equal: The influence of CSR domains and focal moralities on consumer responses to the company and the cause. *Journal of Cleaner Production*, 380,134-149.

Bozma, K., Karcıoğlu, F. (2023). The relationships between corporate social responsibility and talent management: An analysis through human resources management. *Trends in Business and Economics*, 37(2), 81-90.

Bui, L. T. T., Chang, Y. (2018). Talent management and turnover intention: focus on Danang city government in Vietnam. *International Review of Public Administration*, 23(4), 219-236.

Büyükgöze, H., Özdemir, M. (2017). İş doyumu ile öğretmen performansı ilişkisinin duygusal olaylar kuramı çerçevesinde incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 311-325.

Câmara, G., Fonseca, F. (2007). Information policies and open source software in developing countries. *Journal of The American Society for Information Science And* Technology, 58(1), 121-132.

Connelly, B. L., Certo, S. T., Ireland, R. D., Reutzel, C. R. (2011). Signaling theory: A review and assessment. *Journal of Management*, 37(1), 39-67.

Crant, J.M. (2000) Proactive behavior in organizations. *Journal of Management*, 26, 435-462.

De Roeck, K., Farooq, O. (2018). Corporate social responsibility and ethical leadership: ınvestigating their ınteractive effect on employees' socially responsible behaviors. *Journal of Business Ethics*, 151, 923-939.

Ellemers, N., Haslam, S. A. (2012). Social identity theory. *Handbook of theories of social psychology*, 2, 379-398.

Fornell, C., Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 382-388.

Gardas, B. B., Mangla, S. K., Raut, R. D., Narkhede, B., Luthra, S. (2019). Green talent management to unlock sustainability in the oil and gas sector. *Journal of Cleaner Production*, 229, 850-862.

Griffin, M. A., Neal, A., Parker, S.K. (2007) A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and ınterdependent con-texts. *Academy of Management Journal*, 50, 327-347.

Groenewald, E., Groenewald, C. A., Kilag, O. K.andrin, G., Pernites, M. J., Macapaz, M. K. (2024). Talent Management in the 21st century: a comprehensive review and prospects for ınnovation. *International Multidisciplinary Journal of Research for Innovation, Sustainabilityand Excellence (IMJRISE)*, 1(3), 93-99.

Guerra, J. M. M., Danvila-del-Valle, I., Méndez-Suárez, M. (2023). The impact of digital transformation on talent management. *Technological Forecasting and Social Change*, 188, 122291.

Hair, J. F., William, B. C., Barry, B. J., Rolph, A. E. (2010). *Multivariate data analysis*. Pearson Prentice Hall.

Hair, Jr J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106-121.

Hair, JF., Risher, JJ., Sarstedt, M., Ringle, C.M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.

Henriques, T. A. (2019). *Gestão de sistemas de ınformação: Pessoas, equipas e mudança organizacional*, Descrição Detalhada da Publicação

Henseler, J., Ringle, C. M., Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of The Academy of Marketing* Science, 43, 115-135.

Hogg, M. A., Terry, D. J., White, K. M. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 58(4), 255-269.

Huk, K., Kurowski, M. (2021). The environmental aspect in the concept of corporate social responsibility in the energy industry and sustainable development of the economy. *Energies*, 14(18), 59-93.

Hurt, H. Joseph, K., Cook, C. (1977). Scale for the measurement of innovativeness. *Human Communication Rese*arch, 4(1), 58-65.

Janssen, O. (2000). Job demands, perceptions of effort-reward fairnessand innovative work behavior. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73, 287-302.

Katz, D., Kahn, R.L. (1978) *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.

Kulualp, H. G., Sarı, Ö. (2019). Destekleme davranışı ve sosyal değişim teorisi kapsamında kırsal turizmin etkilerinin değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 643-666.

Lacey, M. Y., Groves, K. (2014). Talent management collides with corporate social responsibility: Creation of inadvertent hypocrisy. *Journal of Management Development*, 33(4), 399-409.

Li, Y. B., Zhang, G. Q., Wu, T. J., Peng, C. L. (2020). Employee's corporate social responsibility perception and sustained innovative behavior: Based on the psychological identity of employees. *Sustainability*, 12(20), 86-94.

Liu, Y., Vrontis, D., Visser, M., Stokes, P., Smith, S., Moore, N., Ashta, A. (2021). Talent management and the HR function in cross-cultural mergers and acquisitions: The role and impact of bi-cultural identity. *Human Resource Management Review*, 31(3), 100744.

Maldonado-Erazo, C. P., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M. D. L. C., Correa-Quezada, R. (2020). Corporate social responsibility and performance in SMEs: Scientific coverage. *Sustainability*, 12(6), 23-32.

McLoughlin, I., M. Harris (1997). *Innovation, organizational change and technology*. London: Thompson.

Mumford, M. D. (2003). Where have we been, where are we going? Taking stock in creativity research. *Creativity Research Journal*, 15(2&3), 107-120.

Odugbesan, J. A., Aghazadeh, S., Al Qaralleh, R. E., Sogeke, O. S. (2023). Green talent management and employees' innovative work behavior: the roles of artificial intelligence and transformational leadership. *Journal of Knowledge Management*, 27(3), 696-716.

Ogbeibu, S., Jabbour, C. J. C., Burgess, J., Gaskin, J., Renwick, D. W. S. (2022). Green talent management and turnover intention: The roles of leader stara competence and digital task interdependence. *Journal of Intellectual Capital*, 23, 27-55.

Paruzel, A., Schmidt, L., Maier, G. W. (2023). Corporate social responsibility and employee innovative behaviors: A meta-analysis. *Journal of Cleaner Production*, 393, 136-189.

Rahmayanti, R., Johan, A. (2024). Does ınnovative work behavior matter for performance? green talent management and green servant leadership in the healthcare industry. *JBTI: Jurnal Bisnis: Teori dan Implementasi*, 15(1), 85-100.

Reuvers, M., van Engen, M.L., Vinkenburg, C. J., Wilson-Evered, E. (2008). Transformational leadership and innovative work behaviour: exploring the relevance of gender differences. *Creativityand Innovation Management*, 17, 227-244.

Revianto, A. B. (2023). The role of green human capital as a mediation variable based on improved talent management in enhancing green innovation and environmental performance. *International Business and Accounting Research Journal*, 7(1), 101-109.

Rhee, C. S., Woo, S., Yu, S. J., Rhee, H. (2021). Corporate social responsibility and sustainable employability: Empirical evidence from Korea. *Sustainability*, 13(14), 81-94.

Ringle, C., Da Silva, D., Bido, D. (2015). Structural equation modeling with the smartpls. *Brazilian Journal of Marketing*, 13(2), 56-73.

Rotter, J. B. (2021). *Social learning theory. Expectations and actions*. Routledge.

Schein, E. H. (1971). Occupational socialization in the professions: The case of the role innovator. *Journal of Psychiatric Research*, 7, 401-426.

Scott, S. G., Bruce, R.A. (1994) Determinants of innovative behavior: A path model of individuals innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37, 580-607.

Shalley, C. E., Gilson, L. L., Blum, T.C. (2009). Interactive effects of growth need strength,work context and job complexity on self-reported creative performance. *Academy of Management Journal*, 52, 489-505.

Shanker, S. (2023). Corporate social responsibility disclosure and corporate governance in malaysian listed firms. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 13(2), 2023, 1078-1096.

Sharma, B. (2016). A Focus on reliability in developmental research through cronbach's alpha among medical, dental and paramedical professionals. *Asian Pacific Journal of Health Sciences*, 3(4), 271-278.

Sharma, P., Chrisman, J. J. (1999). Toward a reconciliation of the definitional issues in the field of corporate entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 23(3), 11-27.

Story, J., Castanheira, F., Hartig, S. (2016). Corporate social responsibility and organizational attractiveness: implications for talent management. *Social Responsibility Journal*, 12(3), 484-505.

Tansley, C., Kirk, S., Tietze, S. (2013). The currency of talent management-A reply to talent management and the relevance of context: Towards a pluralistic approach. *Human Resource Management Review*, 23(4), 337-340.

Tri, H. T., Nga, V. T., Sipko, J. (2019). Predicting overall staffs' creativity and ınnovative work behavior in banking. *Management & Marketing*, 14(2), 188-202.

Umair, S., Waqas, U., Mrugalska, B., Al Shamsi, I. R. (2023). Environmental corporate social responsibility, green talent management and organization's sustainable performance in the banking sector of oman: The role of innovative work behavior and green performance. *Sustainability*, 15(19), 143-154.

Valverde, M., Scullion, H., Ryan, G. (2013). Talent management in Spanish medium-sized organisations. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(9), 1832-1852.

Van de Ven, A. (1986). Central problems in the management of innovation. *Management Science*, 32, 590-607.

Vives, A. (2008). Corporate social responsibility: The role of law and markets and the case of developing countries. *Chi.-Kent L. Rev.*, 83, 199.

West, M. A. (1987) Role innovation in the world of work. *British Journal of Social Psychology*, 26, 305-315.

West, M. A. ve Farr, J. L. (1990) *Innovation and crea-tivity at work: Psychological and organizational strategies*, Chichester: John Wiley & Sons.

Wood, D. J. (2010). Measuring corporate social performance: A review. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 50-84.

Yılmaz, Ö. (2014). *İlişkisel pazarlama faaliyetlerinin ağızdan ağıza iletişim (WOM) yaratma üzerine etkisi: Bankacılık sektörüne ilişkin bir alan araştırması* (Doktora tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Żelazna, A., Bojar, M., Bojar, E. (2020). Corporate social responsibility towards the environment in lublin region, Poland: A comparative study of 2009 and 2019. *Sustainability*, 12(11), 44-63.

Zhou, J., C. E. Shalley (2003). *Research on employee creativity: A critical review and proposal for future research directions*, Martocchio, J.J. ve G.R. Ferris (Ed.). Research in personnel and human resource management, Oxford, England: Elsevier.

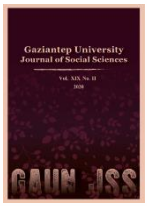

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1624652*

Sınıraşan Göç Kaynaklı Radikalleşme: Riskler ve Yönetilmesine Yönelik Stratejiler

Radicalization Driven by Cross-Border Migration: Risks and Strategies for Management

Cenker Korhan DEMİR[a] Pelin ALİYEV[b*] Onur BİLGİNER[c]

[a] Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8016-7123
[b] Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2466-2132
[c] Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Sosyoloji, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9956-2860

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 21 Ocak 2025
Kabul tarihi: 2 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Göç,
Radikalleşme,
Sosyal uyum,
Almanya,
Kanada.

ÖZ

Sınıraşan kitlesel göç ve radikalleşme ilişkisi akademik çevrelerde ve siyaset alanında artan bir şekilde dikkat çeken bir alan hâline gelmiştir. Bu ilişki göçün yönetilmesi ve sosyal uyum çabalarının geliştirilmesini özellikle yoğun göç akımlarından nasibini alan ülkeler için zorunlu hâle getirmektedir. Öte yandan, bu çalışma, göçün radikalleşmeye yol açabileceği gibi doğrusal ve zorunlu bir ilişkinin kabulünden değil, yönetilemediği takdirde potansiyel riskler barındırdığı varsayımı üzerine kurgulanmıştır. Nihayetinde çalışmanın amacı, potansiyel risklerin nasıl yönetilebileceğini kuramsal bir çerçeve, saha uygulamaları ve örnekleriyle birlikte ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada karşılaştırmalı vaka çalışması yöntemi kullanılarak Kanada ve Almanya örnekleri incelenmiş ve çalışmanın konusu bağlamında benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu örnekler, farklı kıtalarda bulunmaları, farklı göç grupları ve farklı yönetim felsefeleriyle tartışmanın derinliğini sağlamak amacıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Göç ve radikalleşme ilişkisinin yönetilmesi kapsamında, merkezi politika ve yerel uygulamalar ile risk gruplarına yönelik alternatif çözümler üretilmesi ve bu süreçte aktör çeşitliliğinin artırılması ön plana çıkmaktadır. Başka bir deyişle, öncelikler listesinin başında her durumda uygulanabilir tek bir politika ve programdan ziyade radikalleşme süreçlerine yönelik yerel ihtiyaçlara odaklanan farklı programların geliştirilmesi, bunların devlet tarafından dengeli ve istikrarlı biçimde finanse edilmesi, radikalleşmeyle mücadelede sivil toplumun katılım ve desteğinin sağlanması, sahadan doğru verilerin toplanması ve sonuçların bilimsel yöntemlerle ölçülmesi gibi unsurlar yer almaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 21, 2025
Accepted: April 2, 2025

Keywords:
Migration,
Radicalization,
Social cohesion,
Germany,
Canada.

ABSTRACT

The relationship between border-crossing mass migration and radicalization has increasingly become a significant area of attention in academic circles and political fields. This relationship makes it essential for countries, particularly those receiving immense migration flows, to govern migration and promote social integration. Yet, this study relies on the idea that migration does not necessarily lead to radicalization linearly and inevitably, but it might carry potential risks, unless governed effectively. At the end of the day, this study aims to explore how these potential risks can be identified and removed with the help of a theoretical framework, field practices, and relevant examples. Besides, this article uses a comparative case study method and focuses on Canada and Germany to identify similarities and differences in terms of mass migration governance. These examples are specifically selected to enrich the overall discussion for the reason that they come from different continents, involve different migrant groups, and depend on different governance philosophies. Overall, this study shows that in the governance of the migration-radicalization relationship, the emphasis is placed on generating alternative solutions for risk groups through central policy-making and local implementations and increasing actor diversity in this process. In other words, instead of a single, universally applicable policy and program, the priority is given to developing different programs tailored to local needs regarding de/radicalization processes, balancing financial support of the state for these programs, promoting civil society participation and winning public support in the fight against radicalization, collecting accurate field data, and measuring results with scientific methods.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: pelin.aliyev@hku.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The phenomenon of migration, driven by various factors such as security concerns, natural disasters, political oppression, and the pursuit of better living conditions, has increasingly dominated the international community's agenda, particularly in light of recent wars. While the tragedies faced by migrants compel states and international actors to reassess their capacities for humanitarian assistance, ensuring that migrants can coexist harmoniously with host communities emerges as a critical issue requiring sustained attention.

Historical examples illustrate that if migrants entering a new social environment and host societies fail to foster a mutual effort toward harmonious coexistence, there is a significant risk of polarization, radicalization, and, ultimately, violent behaviors. This study examines how cross-border migration can be managed without fostering radicalization, combining a theoretical review of the literature with an analysis of prominent country cases in migration governance. The article uses a comparative case study method and focuses on Canada and Germany to identify similarities and differences in terms of mass migration governance. These examples are specifically selected to enrich the overall discussion for the reason that they come from different continents, involve different migrant groups, and depend on different governance philosophies.

In migration management, two key factors stand out: centralized policy coordination and the adaptation of efforts to local needs and capacities. While centralized coordination ensures coherence and direction in overall policy, local adaptation enables tailored solutions to address the diverse challenges encountered on the ground. The tools and strategies for migration management and fostering social cohesion must be designed by the specific needs of each society and situation. When local resources are insufficient, support from centralized administrative capacities can fill the gap.

Effective policies and programs should directly address the needs and expectations of the target population. In this regard, programs must reflect the social and demographic diversity of both migrants and host communities. Moreover, the actors involved in policy implementation—such as governmental institutions in security, education, justice, and health, as well as religious organizations, youth groups, social associations, and media representatives—should mirror this diversity. Policies must adopt an inclusive approach, involving not only migrants but also host communities, while field-level implementation should be carried out by actors equipped to address the specific needs of diverse groups.

The case studies analyzed in this research emphasize the importance of viewing radicalization as a process and developing stage-specific interventions. For example, regulating online spaces, widely recognized as one of the most prominent tools for radicalization today, particularly among youth, has become a critical area of focus. Instead of merely restricting internet access, discussions have shifted toward alternative solutions that can be developed collaboratively with schools, teachers, and media professionals. Beyond addressing youth, identifying vulnerable groups at risk of radicalization and designing tailored programs for them is another key recommendation.

Another crucial proposal focuses on the rehabilitation and reintegration of individuals who have reached violent levels of radicalization, both within prison settings and upon their release. Developing comprehensive programs to support these individuals is vital for mitigating risks and fostering societal stability.

Additionally, two major challenges in counter-radicalization efforts require particular attention. The first is the difficulty of financing such programs; establishing societal funds is suggested as a viable solution. The second challenge lies in measuring the outcomes of radicalization and counter-radicalization efforts. Monitoring the effectiveness of these programs and adapting them based on feedback is essential. Collaborating with universities to develop joint projects can also strengthen the scientific foundation of these initiatives and enhance their long-term impact.

Overall, this study shows that in the governance of the migration-radicalization relationship, the emphasis is placed on generating alternative solutions for risk groups through central policy-making and local implementations and increasing actor diversity in this process. In other words, instead of a single, universally applicable policy and program, the priority is given to developing different programs tailored to local needs regarding de/radicalization processes, balancing financial support of the state for these programs, promoting civil society participation and winning public support in the fight against radicalization, collecting accurate field data, and measuring results with scientific methods.

In conclusion, migration management should not be viewed merely as a set of integration or adaptation policies directed at migrants but as a broader effort to develop a resilient, sustainable system that enhances societal capacity to address migration challenges. Furthermore, it must be acknowledged that no policy or program can guarantee positive outcomes from the outset. Failures, unintended consequences, societal backlash, and recidivism into violence or criminal behaviors are all potential setbacks. These realities necessitate understanding counter-radicalization efforts not as linear progressions but as dynamic learning processes characterized by challenges and continuous improvement.

Giriş

Radikal ve radikalleşme, günlük hayatta ve farklı disiplinlerde kullanılan kavramlar olmasına rağmen hem öznel yargıların müphemliği hem sosyo-politik bağlamın değişkenliğinden ötürü üzerinde kolaylıkla uzlaşılan tanımlara sahip değildirler. Hayatın farklı alanlarında görülen ve hatta kimi zaman siyasal grupların bilerek yarattığı kavramsal karışıklık veya belirsizlik, radikalleşmeyle mücadele tartışmalarına da yansımaktadır. Öyle ki gerek ulusal gerekse uluslararası yazında kavramsal netleştirmenin nihai olarak yapılamayışı önemli ölçüde siyasal dilin bir mücadele alanı olmasından kaynaklanır. Bu makale, tüm tartışmalı doğası veya kavramsal belirsizliğine rağmen, "siyasal radikalleşme" meselesine odaklanmaktadır. Yani, bu çalışma toplumsal ve siyasal alanlar arasında kategorik bir fark olduğu kabulüne dayanarak, gündelik hayatta herhangi bir şekilde radikal olarak tanımlanan kişi/grup, tutum ya da davranışı çalışmanın kapsamına dahil etmez. Onun yerine, radikal olarak ifade edilen tutum ve davranışların siyasi saiklerle yapılması gerekmektedir ki bu da ilk olarak akla ideolojik, dini ve etnik motivasyonlarla yönetim mekanizmalarına meydan okumayı getirir. Aynı zamanda, bu çalışma radikalleşme eğilimini göç bağlamında incelediğinden, siyasal radikalleşmenin ne ölçüde göçten kaynaklandığı ya da mevcut toplumsal hoşnutsuzlukların göç nedeniyle hangi oranlarda arttığı ve yoğunlaştığı sorusuyla ilgilenir.

Radikalleşme ile göç arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine incelemek gerekirse, buradaki asıl odak dünyanın ve tabii Türkiye'nin en sıcak ve dikkat çekici olgularından biri olan sınıraşan kitlesel göçtür. Uluslararası Göç Örgütü verilerine göre, 2020 yılında dünya nüfusunun %3,6'sı ülke sınırlarının dışına göç etmiş durumdadır (IOM, 2024). Ayrıca Sudan'daki Eritreli mülteciler[1], Bangladeş'teki Rohingyalar, Pakistan'daki Afgan mülteciler, Kenya'daki Somalili mülteciler, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ndeki Ruandalı mülteciler, Ürdün ve Suriye'deki Iraklı mülteciler, yurtlarından kopmak zorunda kalan Filistinliler ve bunun bölge ülkelerine ama özellikle Lübnan'a etkileri, göçün vahametini gösteren yakın geçmişten sadece birkaç örnektir. Hatırlamak gerekir ki, Irak'taki savaş ülke nüfusunun %10'unun, Suriye'deki savaş ve politik istikrarsızlık ise ülke nüfusunun yaklaşık yarısının göç etmesine sebebiyet vermiştir (Schmid, 2016).

Sayısını çoğaltmak mümkün olan bu ve benzeri örneklerde mültecilerin bir kısmının gittikleri ülkelerde radikal gruplara katıldığı ya da bunların kuruluşunda yer aldığı görülmekte (Sude, Stebbins ve Weilant, 2015), özellikle göç edenlerin sayılarından ziyade misafir oldukları ülkede kalma süreleri, hele ki etkili uyum politikaları uygulanmadığında, güvenlik sorunu haline gelebilmektedir (Schmeidl, 2002). Hâlihazırdaki güvenlik endişelerini ise, göçmenlerin sayısı, nüfus yoğunluğu ve demografisi; etnik, kültürel, siyasi ve ideolojik farklılıkları; ev sahibi ülkenin iktisadi olarak sorunu sönümleme kapasitesi; göçmenlerin hem iç hem de dış siyasette araçsallaştırılması gibi faktörler beslemektedir (Weiner, 1992/93).

[1] Sığınmacı, mülteci ve göçmen kavramları arasındaki ayrım önemlidir (Vardar, 2015). İstihdam, eğitim ve gelecek güvencesi gibi nedenlerle yasal yollardan göç edenlerin yanı sıra, ülkeye giriş ya da çıkış yaparken yasa dışı yollara başvuranlar da mevcuttur. Özellikle bu ikinci grup için "düzensiz göç" terimi tercih edilir. Mülteci, cinsel yönelimi, etnik aidiyeti veya siyasi görüşleri gibi sebeplerden ayrımcılığa uğrayan ve bu yüzden ülkesini terk eden ya da ülkesine dönmek istemeyen kişilere verilen hukuki bir statüdür. Sığınmacı kavramı ise, resmi başvurusu değerlendirilen ama mülteci olarak henüz tanımlanmayan kişiler için kullanılır. Türkiye'deki hukuki uygulamada, Avrupa ülkeleri dışından sığınmacı olarak gelenler—üçüncü bir ülkeye yerleştirilene kadar—"şartlı mülteci" olarak kabul edilir (Bilginer, 2023). Fakat bu makalede zaman zaman kullanılan "mülteci" kelimesi hukuki değil sosyolojik bağlamda ele alınmakta ve kendi ülkesi dışında sığınma talebinde bulunan ve uluslararası korumaya ihtiyaç duyan zorunlu göçmenleri de ifade etmektedir.

Bununla beraber, sınıraşan kitlesel göç ve radikalleşme tek taraflı bir süreç olarak değerlendirilmemelidir. Aksine radikalleşme, karşılıklı kutuplaşma—basitçe, gerek ev sahibi toplulukta gerekse göçmen toplulukta "biz ve onlar" ayrımının giderek keskinleşmesi—olarak ele alınmalıdır. Öte yandan, bu makalede göçmenlerin doğrudan radikalleştirici bir unsur olarak görülmediği ifade edilmelidir. Buradaki hareket noktası, hem ülkelerini terk etmek zorunda kalanların ve/ya ülkelerine dönmek istemeyenlerin hem de ev sahibi ülkedeki insanların birbirlerine karşı radikal olarak tanımlanan düşünceler geliştirebileceği gerçeğidir. Dolayısıyla göç otomatik bir karşılıklı radikalleşmeden ziyade bunun potansiyelini (olasılığını) doğurur ve siyaseten zahiri bir sebep olarak kullanılma riskini taşır. Örneğin, göçmenler yaşanan sosyal ve ekonomik sorunlarla ilgili günah keçisi olarak gösterilebilir (Goga, 2019) ya da açık veya örtük bir tehdit olarak nitelendirilip güvenlikleştirilerek, "normal dışı" siyasi uygulamaları meşru kılmak için kullanılabilir (Buzan, Waever ve de Wilde, 1997).

Bu makale, Türkçe literatürde sınıraşan kitlesel göç ve radikalleşme ilişkisini araştıran akademik çalışmalara katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Makalenin temel amacı, sınıraşan kitlesel göç kaynaklı radikalleşme risklerinin yönetilmesinde uygulanabilir politika ve stratejilerin tespit edilmesidir. Bu saikle karşılaştırmalı vaka çalışması yöntemiyle Kanada ve Almanya örnekleri incelenecektir. Kanada çok kültürlülüğü öngören stratejisiyle bu tip çalışmalarda sıklıkla başvurulan bir ülke olması, Almanya ise Türkiye ile benzeri göç dalgalarının muhatabı olması ve sınıraşan düzensiz göçe en fazla maruz kalmış Avrupa ülkesi olması nedeniyle inceleme örneği olarak seçilmiştir.

Çalışma, öncelikle kavramsal tartışmalar üzerinde durarak kullanılabilir tanımlar geliştirmeye gayret edecek ve sınıraşan kitlesel göçün radikalleşmeye etkilerinin neler olabileceğini (hem uluslararası örneklere başvurarak hem de bu hususta alınan tedbir ve politikaları karşılaştırarak) ortaya koymaya çalışacaktır. Sonrasında radikalleşmeyle mücadele örnekleri (Kanada ve Almanya) incelenerek uygulanabilir politika ve programlar tartışılacaktır.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Çalışmanın odağındaki radikalleşme ve göç ilişkisini anlamak için öncelikle mevcut literatürde radikal, radikalleşme, radikalleşmeyle mücadele ve bunlarla ilintili kavramların nasıl kullanıldığı incelenmelidir.

Radikal ve Radikalleşme

Radikal kelimesi Türkçe sözlüklerde "kökten, köktenci" olarak tanımlanmaktayken (TDK [web], 2024), İngilizce ise "köklü siyasal ve sosyal değişimi esas alan veya savunan" anlamına gelmektedir (Oxford Dictionary [web], 2022). Genel kullanımdaysa, kamuoyunda kabul edilen norm, değer ve inanışlara karşı gelen ya da davranış kalıplarının dışında hareket eden kişileri tanımlamak için tercih edilir. Öte yandan, bu kavramın içeriği kişiye, gruba, topluma ya da devlete göre değişebilmektedir. Örneğin, temel hak ve özgürlüklerin kök saldığı demokratik rejimlerde bunları kısıtlamaya dönük girişimlerde bulunan bireyler radikal olarak betimlenebilir. Fakat tam tersi bir durumda, yani demokratik olmayan bir rejimde temel hak ve özgürlükleri savunmak da radikal olarak nitelendirilmek için yeterli olabilir. Dolayısıyla, radikal kavramının duruma ve yargı kriterlerine göre değişen bir niteliğe sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Radikalleşme ise, "mevcut durumun kapsamlı siyasal veya sosyal reformlar ile değişmesi gerektiğini savunan kişilerin inanç veya eylemleri" ya da "siyasal veya sosyal konularda kişilerin radikal pozisyon almaları için yapılan eylemler veya süreç" olarak tanımlanabilir (Oxford Dictionary [web], 2022). Başka bir deyişle, radikal kişi ya da davranış öznel yargılara dayanan bir durum tespitiyken; radikalleşme bu duruma yol açan süreçtir.

Dolayısıyla belli sosyo-politik koşullar gerçekleştiğinde veya olgunlaştığında herhangi birinin radikalleşmesine uygun bir zemin veya ortam oluşabilir.

Kavramsal tartışma biraz daha derinleştirildiğinde, radikalleşmenin bilişsel ve davranışsal olmak üzere iki temel boyutu olduğu görülür (Neumann, 2013). Bilişsel radikalleşme, kişilerin "normal" olarak tanımlanmayan fikirleri kabullenmesi, içselleştirmesi ve bunlar doğrultusunda uyum göstermesi ile açıklanmaktadır. Davranışsal radikalleşme ise, bu fikirleri gerçekleştirmek adına harekete geçme ve gerekli görüldüğünde şiddet içeren eylemlere başvurma anlamına gelmektedir (McCauley ve Moskalenko, 2008). Bu iki boyut arasında bir tür geçişlilik olduğu söylenebilir. Zira bilişsel radikalleşme sonucu kişiler hoşnutsuzluklarının farkına vararak bunları bir aktöre bağlama eğiliminde olurlar ve böylece davranışsal radikalleşme süreçlerine hazır hâle gelirler.

Ne var ki, radikalleşmenin iki boyutu her zaman peşi sıra ya da ardıllık ilişkisi içinde gerçekleşmek durumunda değildir. Örneğin, bilişsel olarak radikalleşenler bunu davranışlarına yansıtmayabilirler. Aynı şekilde radikal olarak tanımlanabilen davranışları sergileyenler bilişsel anlamda radikalleşmemiş olabilirler (Vergani, Iqbal, Ilbahar ve Barton, 2018). Başka bir ifadeyle, kişisel intikam ve anlık öfke gibi duygulara dayanan davranışlar, radikalleşme sürecinin birer parçası olarak kabul edilmez. Bununla birlikte, her radikalleşme süreci yasa dışılığı ve şiddeti doğurmayacağı gibi, zora başvuran ya da yasa dışı eylemlere girişen her radikal grup da toplum tarafından dışlanmayabilir. Kısaca, davranışsal olarak radikalleşen kişi ya da grupların yasa dışı eylemlere yönelmesi, onların ahlaken ve siyaseten kabul edilebilir olmasına engel teşkil etmeyebilir (Bilginer, 2018). Oturma eylemlerinden bina işgallerine kadar şiddet içermeyen ama yasadışı olan birçok sivil itaatsizlik eylemi kamu vicdanında karşılık bulabilmektedir. Bu durum radikalleşmenin çerçevesinin çizilmesini daha da zorlaştırır. Zira radikalleşme yasal eylemlerden yasa dışı olana ve şiddet içermeyen fiillerden şiddetin kullanılmasına kadar uzanan geniş bir yelpaze üzerinde tanımlayanın kriterlerine ve hedeflerine göre değişebilmektedir. O hâlde, kimi eylemler her ne kadar "radikal" olarak tanımlansa da bazen suç teşkil etmemekte ya da suç olarak tanımlansa dahi toplum tarafından kabul edilebilmektedir. Dolayısıyla radikalleşme, bir yandan toplumdan topluma değişkenlik gösteren -ama yerleşik olan- ahlak kurallarıyla ve sosyo-politik kabullerle ilişkiliyken; diğer yandan anayasal çerçeveyle sınırlandırılan davranış kalıplarıyla paralellik göstermeyebilir ve hatta buna rağmen meşru addedilebilir.

Sınıraşan Kitlesel Göç ve Radikalleşme

Radikalleşmeyi, şiddet araçlarının gerekçelendirilmesi de dâhil aşırılıkçı düşünce sistemlerine doğru kademeli bir kayış olarak gören yaygın bakışın haricinde, nedenleriyle birlikte inceleyen kapsayıcı yaklaşımlar mevcuttur. Örneğin, bunlardan birisi radikalleşmeyi farklı unsurların eklemlenmesinden meydana gelen bir "bulmaca" olarak ele alır. Bu unsurlar arasında ekonomik tecrit, kültürel yabancılaşma ve mağduriyet hissiyatı; arkadaşlık ve akrabalık ilişkilerinden mürekkep toplumsal ağlar; dünya ve insanla ilgili büyük anlatılar/ideolojiler; radikalleşmenin oluşumuna fırsat veren koşullar ile destek yapıları yer alır (Hafez ve Mullins, 2015). Bu ve benzeri faktörler tıpkı bir bulmacanın parçaları gibi bir araya geldiğinde radikalleşmenin başlayabileceği savunulur.

Başka bir yaklaşım, birey ve grupları radikalleşmeye iten ve çeken faktörler ile birlikte kişisel faktörleri inceler. *İten faktörler* arasında toplumsal meşruiyetin kaybedilmesi, coğrafi unsurlar, devlet baskısı, göreli yoksunluk, eşitsizlik algıları, şiddet, gruplar arası iletişim sorunları, kutuplaşma gibi kökten yapısal sebepler olarak da adlandırılan hususlar bulunmaktadır. *Çeken faktörler*, grubun/örgütün algılanan etkililiği ve ahlaki duruşu, kimliğiyle ilişkilenme, kültürel uyuşma, grup/örgüt propagandası, ideolojik yakınlık, liderlik, grup/örgüt

içinde değer görme, macera hevesi gibi daha çok örgüt ya da radikal grupla ilgilidir. *Kişisel faktörler* kapsamında ise, depresyon ve travma gibi akıl ve ruh sağlığı sorunları ve ayrıca narsisizm ve dürtülere hâkim olamama gibi psikolojik durumlar ele alınır (Vergani vd., 2018).

Nihayetinde, özellikle de kimlikler arası kutuplaşmanın yaşandığı toplumlarda bir grubun talepleri diğer grubun isteklerine rağmen gerçekleştirilmeye çalışılıyor ya da alternatif kanallara veya uzlaşıya yönelmeden bu gayretler haklı gösteriliyorsa, aşırılıkçılık seviyesine geçilmiş olarak kabul edilir (Lenos, Haanstra, Keltjens ve Van de Donk, 2017). Artık bu sürecin ucu açıktır; koşullara bağlı olarak sönümlenebileceği gibi şiddetin meşrulaştırıldığı bir evreye de sıçrayabilir. Genel olarak ise ister süreç ister bulmaca diyelim, radikalleşme kişi ya da grup için siyasal ve niteliksel bir dönüşümü ima etmektedir.

Buna alternatif bir yaklaşım, McCauley ve Moskalenko (2008) tarafından önerilen piramit modelidir. Bu modelde, radikalleşmenin (birey, grup ve kitlesel olmak üzere) farklı seviyelerde gerçekleştiğine dikkat çekilir. Sonraki çalışmalarında radikalleşme modellerini fikir ve eylem piramitleriyle açıklayan McCauley ve Moskalenko (2017), fikirsel piramitte aşağıdan yukarıya doğru, siyasal sorunla ilgilenmeyenler (tarafsız), sorunla ilgilenenler fakat şiddeti meşru görmeyenler (sempatizanlar), nedenleri doğrultusunda şiddeti meşrulaştıranlar (şiddeti haklı bulanlar), şiddetin ahlaki zorunluluk olduğuna inananlar gibi bir sıralama yapar. Eylem piramidindeyse, siyasal neden ya da grup için herhangi bir şey yapmama, yasal siyasal eylemlere başvurma (aktivist), yasa dışı eylemlere kalkışma (radikal) ve sivilleri hedef alan yasa dışı eylemler (terörist) gibi tepeye doğru giderek daralan bir sıralamadan bahsedilir (McCauley ve Moskalenko, 2017).

Benzer şekilde, Doosje ve arkadaşları (2016) radikalleşmenin mikro (alt), mezo (orta) ve makro (üst) seviyeleri olduğunu iddia ederken; radikalleşme aşamalarının hassasiyet, grup üyeliği ve eylem gibi sınıflandırılabileceğini vurgulamaktadırlar. Buna göre, ilk aşamada veya mikro seviyede, bireylerin önem arayışlarıyla birlikte toplumsal hayata ilişkin belirsizlik hisleri birtakım hassasiyetler oluşturmaktadır. Mezo seviyede, kimlik ya da grup-temelli oluşan göreli yoksunluktan[2] muzdarip kişiler kendi hassasiyetlerini yakın arkadaş çevreleri ve aileleriyle paylaşırlar. Makro seviyedeyse, kendilerini ait hissettikleri gruba farklı derecelerde etki eden toplumsal faktörler kişilerin hassasiyetlerinin artmasına katkıda bulunur.

Bu bulgular, Bélanger ve arkadaşlarının (2019) şiddete yönelen radikalleşmeyi inceledikleri çalışmayla uyumludur. Bu çalışmaya göre, ihtiyaç, ideoloji ve ağ kapsamında modellenen radikalleşme süreci (İngilizce *3N [need, narrative, network]* olarak adlandırılmaktadır), sosyal hayatta amacını kaybeden ve topluma yabancılaşan bireylerden başlatılabilir. Kruglanski ve arkadaşlarının da (2014) iddia ettiği önem arayışıyla ilişkili bu model, kişilerin bulundukları toplumla bağ kuramadıklarında yeni sosyal ağlara ihtiyaç duyacaklarını belirtir. Sonraki adımda yoksunlukların şiddet araçlarıyla giderilmesini meşrulaştıran ideolojilerle tanışırlar ve son aşamada bunu savunan ağ yapılarının birer parçası hâline gelirler (Bélanger vd., 2019).

Bu modeli göçmen topluluklara uygulayan Goga (2019), ev sahibi ülkedeki yabancı düşmanlığının göçmenlerin entegrasyonunu olumsuz etkileyebildiğini, bu gruptaki bireylerde "bilişsel açıklık" oluşmasına neden olarak onları değişime hazır hâle getirebildiğini ve

[2] Göreli yoksunluk, sosyopolitik eşitsizliklerden ama özellikle bireylerin siyasal ve ekonomik beklentilerinin yükselmesine rağmen tatmin edilememesinden ortaya çıkar. Yoksunluk hayal kırıklığına, hayal kırıklığı ise yeterli koşulların varlığında saldırganlığa yol açabilir. Sadece bireyler değil sosyal grupların da yaşam koşullarını eşitsiz olarak algılaması (gruplar arası) çatışmalara yol açabilir (Demir, 2017).

böylelikle farklı dönüşümleri tetikleyebildiğini savlar. Bu durumdaki göçmenlerin ise kendi iç gruplarıyla daha çok iletişim kurması ve aşırılıkçı eğilimlere karşı hassaslaşması beklenir (Goga, 2019). Bu kişilerde oluşan bilişsel açıklık, daha önce de ifade edilen "hassasiyetler" ile ilişkilidir. Bireyler, göçe neden olan faktörler sebebiyle hassas ve travmaları nedeniyle sarsılmış olarak yerleşecek yeni bir ülke arayışına girmektedirler. Bu öyle bir arayıştır ki, göç edenlerin kültürel, ailesel ve kişisel alışkanlıklarını belli noktalarda terk etmelerini ya da içine girmeye çalıştıkları topluma göre gözden geçirmelerini gerektirebilir. İşte bu tür sorgulamalardan kaçamayan göçmenler ev sahibi ülke tarafından kabul görmez ve üstüne üstlük kendilerine "hasım" ya da "düşman" gibi davranılırsa, hem bu grupta bilişsel açıklık ortaya çıkabilir hem de grubun üyeleri radikal görüş ve örgütlere hassas hâle gelebilir.

Buna istinaden, göçmenlerin radikalleşmesinde rol oynayan en önemli faktörlerden biri, yabancı düşmanlığı nedeniyle ev sahibi toplumla entegre olamamaları, sosyal veya profesyonel hayatta ayrımcılığa uğramaları ve nihayetinde kendilerini gerçekleştirememeleridir. Yapılan çalışmalar bireysel ya da sosyal önem arayışının radikalleşmeye yol açabileceğini işaret etmektedir. Bireysel önem kaybının temel sebepleri arasında, aşağılanma, süregelen istikrarsızlık ve güvensizlik gibi unsurlar yer alır. Sosyal önem kaybındaysa, kimliğin başkaları tarafından kabul edilmemesi belirleyicidir (Kruglanski vd., 2014). Öyle ki, göçmenlerin içinde yaşadıkları toplum tarafından kabul edilmemeleri, hatta aşağılanmaları onların kendilerine ve topluma saygılarını kaybetmelerine neden olabilir. Ait olma ihtiyacı karşılanmayan ya da toplumdan soyutlanan bireylerin diğerlerine karşı saldırgan davranışlar sergileyebileceği (Warburton, Williams ve Cairns, 2006), hele ki sosyal kimliklerinin tehdit altında olduğunu düşünenlerin saldırganlık ve intikam alma hissiyatlarında artış olabileceği iddia edilmektedir (Fischer, Haslam ve Smith, 2010). Tüm bu yaşananlar bireyleri yeniden anlam arayışına iterken, karşılaştıkları ideolojiler ve sosyal ağlar devreye girip radikalleşmelerine zemin hazırlayabilir (Kruglanski vd., 2014). Göçmen toplulukların görece daha küçük ve kapalı gruplar oluşturması dolayısıyla radikalleşme olasılığı ve hızlarının daha fazla olabileceği ifade edilmelidir (Goga, 2019).

Ev sahibi ülkenin, göçmenlerin haklarını yasaklayıcı ve fırsatlarını sınırlandırıcı idari ve hukuki uygulamalarının onların radikalleşmeleriyle ilgili en önemli sebeplerden biri olduğu iddia edilmektedir (Sude vd., 2015). Bu durum, ev sahibi ülkenin yasal organlarının göçmenleri kabullenmemesinin bir temsili olarak yorumlanabilir. Hele ki sınıraşan kitlesel ve düzensiz göç akımları sırasında silahlı grupların ev sahibi ülkeye girmesi durumunda, radikalleşmenin gerçekleşmesi neredeyse kaçınılmazdır.

Son olarak, bunlara ev sahibi ülkenin ekonomik koşulları eklenebilir. Eğer kısıtlı kaynakların paylaşımı gerekiyorsa, ev sahibi ülke halkının göçmenleri tehdit olarak tanımlaması ve onlara karşı radikalleşmesi olasılık dahilindedir (Sude vd., 2015). Bu gibi nedenler göç eden grupla ev sahibi topluluk arasında kutuplaşmanın artmasına neden olabilir. Göçmen ya da ev sahibi topluluklar içerisinde bu motivasyona sahip alt grupların mevcudiyeti ise yaşananların hızla şiddetlenmesi ve radikalleşmeye yol açmasıyla neticelenebilir.

Radikalleşmeyle Mücadele

Radikal kavramı ve radikalleşme süreçleri üzerine yürütülen tartışma asla tam olarak kapanmaz ve dahası bu çekişme radikalleşmeyi ortadan kaldırmak ya da yönetmek için gereken faaliyetleri tanımlarken devam eder. Bu yeni tartışma kapsamında, radikalleşmeyle mücadele (*counter-radicalization*) ve radikalleşmeden geri döndürme (*deradicalization*) kavramlarına sıklıkla başvurulur. En genel tanımıyla, radikalleşmeden geri döndürme, bir şekilde radikalleşme sürecini yaşamış kişilerin inanç sistemleri ve davranış kalıplarını iyileştirmeyi hedeflerken; radikalleşmeyle mücadele, bireylerin radikalleşmemesi için alınacak tedbirler ve

uygulanacak politikalar üzerine yoğunlaşır. Aralarında kesişen konu ve alanlar olmasına rağmen radikalleşmeden geri döndürme daha spesifik temalar üzerinde dururken, radikalleşmeyle mücadele daha kapsamlı politika önerileri ve uygulamalarını içerir. Bu çalışmada ise radikalleşmeyle mücadele, şiddet içeren aşırılıkçılığı önleme (*preventing violent extremism, PVE)* ya da var olan aşırılıkçı şiddete karşı koymayı amaçlayan (*countering violent extremism, CVE*) tedbirleri de içine alan bir kapsayıcı bir terim olarak tercih edilmiştir.

Kavramları net sınırlarla ayırmak kolay olmasa da ilgilendikleri faaliyet alanlarından bahsedilebilir. Bu kapsamda, çözülme (*disengagement*) radikal örgütlerden fiziksel olarak ayrılmayı, başka bir deyişle, davranışsal kopuşu temsil eder. Ne ki, örgütle bağı kopan biri bilişsel olarak radikalleşmeden geri döndürülmüş sayılmayabilir. Zira fiziksel kopuş zorunlu olarak zihinsel bir kopuş anlamına gelmez. Bunun tam tersi de mümkündür; hiçbir şekilde bilişsel radikalleşme yaşanmadan davranışsal radikalleşme sürecine girilebilir (Koehler, 2017). Yani, radikal bir gruba katılımın arkasında akran ya da akraba baskısı, kişisel intikam, zorla kaçırılma ve sonrasında ayrılmanın imkânsız hâle getirilmesi gibi nedenler bulunabilir. Yeniden entegrasyon ya da toplumla bütünleşme ve rehabilitasyon gibi metotlar tam da bu bağlamda anlam kazanır. Her iki yöntem de bilişsel ve davranışsal radikalleşme süreçlerini nihayetlendirme aşamasında olan kişilerin topluma katılabilmesinin ve/ya yeniden hayatlarını kurabilmesinin yolunu arar. Radikalleşmeden dönüş penceresinden bakıldığında, bu hem şiddet kullanımının reddi hem de çeşitlilik ve farklılığın kabulü anlamına gelir (Koehler, 2017).

Tartışmayı göçmenlerle ilgili yaşanabilecek olası sorunların çözümüne doğru kaydırırsak, geleneksel olarak üç stratejinin izlendiği görülür: Çatışmayı kaynağında çözerek göçmenleri evlerine geri göndermek; göçmenlerin ev sahibi ülkede kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamak ve daha ileri bir aşamada onlara vatandaşlık vermek; son olarak, göçmenleri üçüncü bir ülkeye yerleştirmek (Hynie, 2018). Her strateji ayrı ayrı derinlemesine sorgulanmayı hak ediyorsa da bu çalışma göçmenlerin, en azından azımsanmayacak sayıda bir göçmen topluluğun, ev sahibi ülkede kalıcı olabileceği gerçeğini yadsımadan uygulanabilir politikalar geliştirmenin daha isabetli olacağını söylemekle yetinecektir.

Bu bağlamda, göçmenlerin ev sahibi toplumla kültürel etkileşiminin genellikle dört şekilde sonuçlandığı gözlemlenir: Entegrasyon, asimilasyon, ayrışma, anomi ya da marjinalleşme. Entegrasyon, genel hatlarıyla, göçmen topluluğun kültürel kimliğinin esas özelliklerini koruyarak ev sahibi toplumun kültürünü öğrenmesi ve benimsemesidir. Asimilasyon, ev sahibi toplumun kültürünü benimsemek için kendi kültürel kimliğinden vazgeçme durumunu işaret eder. Ayrışma, kendi kültürel kimliğinin bütün unsurlarını koruyarak, ev sahibi toplumun kültürel değerlerini reddetmek anlamına gelir. Marjinalleşme ise kendi toplumunun kültürel mirasıyla birlikte ev sahibi toplumun kültürünün reddedilmesidir. Bu durum bireylerin anomi yaşamasına ve kendilerini hiçbir topluma ait hissetmemelerine yol açabilir (Berry, 1997).

Ev sahibi ülke tarafından göçmenlere yönelik uygulanan politikalar genellikle "entegrasyon" olarak nitelendirildiğinden, kavramsal çerçevenin genişletilmesine buradan devam edilebilir. Entegrasyon ülkeden ülkeye değişen bir içeriğe sahip olsa da (Castles, Korac, Vasta ve Vertovec, 2002), Ager ve Strang'ın (2008) belirttiği gibi bu sürecin temel bileşenleri birbirine oldukça benzerdir. Dört kategoride toplanan bu temel bileşenler "belirleyiciler, sosyal ilişkiler, kolaylaştırıcılar ve temel/alt yapı" olarak sayılabilir. Belirleyiciler, çalışma, barınma, eğitim ve sağlıkla ilgili konuları; sosyal ilişkiler, sosyal köprüler, bağlar ve bağlantıları; kolaylaştırıcılar, dil ve kültür bilgisi, güvenlik ve istikrarı; temel/alt yapı ise, genel olarak hakları ve vatandaşlığı kapsar. Temel/alt yapı ile belirleyiciler arasındaki ilişki sosyal ilişkiler ve kolaylaştırıcılar vasıtasıyla sağlanır. Bu modeli, temel haklara erişim sağlanmadığı takdirde entegrasyonun zorlaşacağı gibi okumak nasıl mümkünse (Şimşek, 2018), sosyal ilişkiler ve

kolaylaştırıcıların çalıştırılamadığı ya da toplumun göçmenleri kabullenemediği durumda entegrasyonun beklenilen ölçüde gerçekleşemeyeceği gibi okumak da mümkündür.

Entegrasyonun tüm olumlu çağrışımlarına rağmen, kavrama ciddi eleştiriler getirildiği de ifade edilmelidir. Bunlardan ilki, mühendislik alanında bir parçanın diğerine entegre edilmesi olarak karşımıza çıkan bu kavramın mekanik bir tınısı olduğu ve sosyal bilimlerde kullanıldığı takdirde yanlış anlamalara sebebiyet verebileceğidir. İkinci eleştiri, entegrasyon kavramının hiyerarşik tabiatına vurgu yapar. Daha açık söylemek gerekirse, bu kavramda sonradan geleni mevcut ya da yerleşik olan ile bütünlemek/birleştirmek gibi bir ima vardır. Bununla ilintili üçüncü eleştiriye göre, göçmenler ve ev sahibi halk arasındaki etkileşimde, kimin kime ne ölçüde uyum sağlayacağı aslında siyasi iktidar tarafından belirlenir. Bu meseleye ilişkin nihai karara ise toplumsal baskı, güvenlik endişeleri, uluslararası gelişmeler ve benzeri değişkenler etki eder. Tüm eleştiriler değerlendirildiğinde, entegrasyon sonradan gelenin var olana uyması anlamına gelebilir ki bu da zaman içinde asimilasyon politikalarını meşrulaştırabilir (Abadan Unat, 2017). Bu nedenle pek çok sosyal bilimci entegrasyonu "tuzak" bir kavram olarak nitelendirmekten çekinmez (Erdoğan, 2021).

Son dönemde ise, entegrasyon yerine uyum ya da sosyal uyum kavramlarının kullanılmaya başlandığı, bunun da ev sahibi ve misafir toplumun birbirlerine uyum sürecini kapsar şekilde tanımlandığı dikkat çekmektedir. Her ne kadar "sosyal uyum" üzerinde bir fikir birliği olmasa da farklı sosyal grupların dayanışması, birlikteliği ve barışçıl şekilde bir arada yaşamasıyla ilişkilendirilmekte; sosyal düzensizlik ve karmaşa gibi kavramların zıttı olarak kullanılmaktadır (Demireva, 2021). Göç İdaresi Başkanlığı da (2025) entegrasyondan ziyade uyum üzerinde durmuş ve kavramı şu şekilde tanımlamıştır:

> Hem yabancının hem de ev sahibi toplumun sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmesine katkıda bulunmayı hedefleyen, asimilasyoncu olmayan, ev sahibi toplumun da göçmenlere uyum sağlanmasını ve yabancıların kendi yeteneklerini ekonomik, sosyal ve kültürel alanlar dâhil olmak üzere yaşamın tüm alanlarında gerçekleştirmesini amaçlayan, gönüllülük esaslı politikadır.

Görüldüğü gibi daha güncel yaklaşımlar göçmenler ile ev sahibi toplumun birbirine uyum sağlaması üzerinde durmakta ve bu eğilim son dönem çalışmalarında "toplumsal dayanıklılık" (*community resilience*) olarak kendini göstermektedir. Söz konusu kavram, "herhangi bir tehdit sonrasında sosyal uyumu ve olumlu iş görmeyi sağlayan ağ tipi uyum kapasitelerini birleştiren bir süreç" olarak tanımlanmaktadır (Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche ve Pfefferbaum, 2008).[3] Bu bakış açısına göre dayanıklılığı yüksek toplumlar karşılaşacağı problemlere uyum sağlayabilecek ve çatışmaya yol açmadan alternatif çözüm/ilişki modelleri önerebilecektir. Aşırılıkçılığın önlenmesi ve risk faktörlerinin azaltılmasına yönelik toplumsal dayanıklılığı geliştirme programlarında, Ager ve Strang'ın (2008) daha önce belirttiği, sosyal bağlar, köprüler ve bağlantılar gibi üç tip sosyal ilişki üzerinde durulmaktadır. Buna göre, aynı kimlikte olanlarla sosyal bağların; aynı toplum içerisinde yaşayıp farklı kimliğe sahip olanlarla köprülerin; devlet ve sivil toplum kuruluşlarıyla ise bağlantıların kurulması ya da güçlendirilmesi gerekir (Ellis ve Abdi, 2017). Örneğin, kişilere benzer bir sosyo-ekolojik yapı içerisinde bulunan arkadaşları ve aileleri vasıtasıyla ulaşılabilir. Bir anlamda, ya sosyal bağlar kullanılabilir ya da bu bağların çalışması sağlanabilir. Ayrıca, farklı etnik kökenlerden gelenler çeşitli programlar yardımıyla bir araya getirilerek, aralarında sosyal köprüler kurulabilir. Böylelikle karşılıklı anlayışın gelişebilmesi için temeller atılabilir.

---

[3] Uyum kapasiteleri, ekonomik gelişme, sosyal sermaye, bilgi ve iletişim, toplumsal yetkinlik olarak tanımlanmaktadır. Bunlar içinde sosyal sermaye toplumu bir arada tutan beklentiler, ilişkiler ve ağları; toplumsal yetkinlik ise daha az gücü olanların dahi seslerini duyurabildikleri bir toplumu işaret etmektedir (Norris vd., 2008).

Son olarak, hükûmet destekli sivil toplum kuruluşlarında görev üstlenerek ve yerel yönetimlerin faaliyetlerinde yer alarak, göçmenlerin yerel otoriteler ve yasa koyucuyla bağlantılarının oluşması sağlanabilir.

Öte yandan radikalleşmeyle mücadele politikalarının çok boyutlu düşünülmesi ve çok aktörlü yürütülmesi gerekir. Zira toplumsal algı, hukuk sistemi, ceza kanunu, bireyler ve kişisel ağlar, siyasal otorite, uluslararası örgütler ve uluslararası sosyal ağlar gibi farklı seviye ve etkideki unsurlar politika üretim sürecinin içkin birer parçasıdır. Dolayısıyla ancak her seviyede işleyen ve birbirini bütünleştiren programlar olursa, uygulanan politikaların amacına ulaşması mümkün olabilir (Goga, 2019). Sonuç olarak, göçmenlere yönelik ev sahibi toplumla bütünleştirici ve radikalleşme risklerini azaltıcı programların mevcudiyeti sosyal uyumun sağlanmasında gerekli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, radikalleşmeyi önlemeyi amaçlayan toplumsal dayanıklılık politika ve programlarının mikro/alt, mezo/orta ve makro/üst düzeyleri hesap ederek hazırlanması gerekir. Bu, sırasıyla birey, grup ve toplum düzeyinde yapılacak çalışmaları kapsamaktadır (Stephens ve Sieckelinck, 2020). Örneğin alt düzeyde bireylerin eğitiminin sağlanması, orta düzeyde sosyal gruplar arasındaki bağ ve köprülerin geliştirilmesi ve üst düzeyde sosyal grupların kurumsal bağlantılarının sağlamlaştırması için politika ve programlar üretilebilir. Buradaki amaç, tek başına dayanıklı vatandaşlar yetiştirmek yerine toplumsal dayanıklılığın sergilenebileceği ortamlar yaratmaktır.

Sınıraşan Göç Kaynaklı Radikalleşme ile Mücadelede Ülke Örnekleri

Çalışmanın başında belirtildiği gibi sınıraşan göç modern toplumların bir gerçeğidir. Bunun bir sorun hâline gelmeden yönetilmesi ise devletlerin ve uluslararası toplumun önemli bir çalışma alanı olarak gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde uluslararası ortamda göçün yönetilmesi anlamında dikkat çeken iki ülke incelenecektir: Kanada ve Almanya.

Sınıraşan Göç Kaynaklı Radikalleşmenin Yönetiminde Kanada Örneği

Kanada'nın gelişiminde göçün önemli bir rolü olduğu kabul edilmektedir. Öyle ki, 1878'de uygulamaya konulan Ulusal Politika ile iç talebi artırmak ve sanayinin işgücü ihtiyacını karşılamak için göç teşvik edilmiştir. Ancak bu politika, 1970'lere kadar sınırlayıcı ve ayrımcı olarak yürütülmüş; Britanya ve Kuzey Avrupa'dan göçmenler kabul edilirken Asya ve Afrika'dan göçmen kabul edilmemiştir (Kelley and Trebilcock, 2010, s. 62-63). Dolayısıyla Kanada, göçmen politikasını ırksal kriterlere dayandırarak "beyaz adamın ülkesi" statüsünü korumaya çalışmıştır (Triadafilopoulos, 2004). Bununla beraber, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ırkçılığın lanetlenmesi, küresel insan hakları rejiminin ortaya çıkması ve sömürge karşıtı hareketler neticesinde ayrımcı göç politikası terk edilmiş ve çok kültürlülük anlayışı benimsenmiştir (Triadafilopoulos, 2012; Banting, 2022). Bu anlayışın benimsenmesiyle Kanada, günümüzde kişi başına en fazla göçmen kabul eden ülkelerden biri hâline gelmiştir (Trebilcock, 2019).

Kanada çok kültürlülük ilkesine dayalı göç ve göçmen politikaları ile başarılı bir model olarak öne çıkarken, bunun önemli kanıtlarından biri 21 demokratik ülkede çok kültürlülük politikalarının gücünü 1980-2020 yılları arasında 10'ar yıllık periyotlarla toplamda beş kez ölçen Çok Kültürlülük Politika Endeksi'nde (Wallace, Tolley ve Vonk, 2021) lider ülkelerden biri olmasıdır. ABD Eski Başkanı Clinton'ın (1995) "Ulusları parçalayan etnik çatışmaların kararttığı bir dünyada Kanada, farklı kültürlerden insanların barış, refah ve karşılıklı saygı içinde birlikte nasıl yaşayabileceğinin ve çalışabileceğinin bir modeli olarak duruyor" tespiti bu noktada dikkate değerdir. Kanada, birçok gelişmiş ülke tarafından rol model olarak görülürken (Harris, 2020), uygulamalarıyla uluslararası basında da kendine yer bulmaktadır. *The Economist* (2016) "*Özgürlük kuzeye doğru ilerliyor*" başlıklı haberinde "Duvar örenlerin, kapı

kapatanların ve asma köprü kuranların bu iç karartıcı dünyasında Kanada yüreklendirici bir istisna olarak öne çıkıyor." sözleriyle Kanada'nın göç ve göçmenlere ilişkin olumlu yaklaşımını ön plana çıkarmaktadır.

Güncel Endişeler

Her ne kadar çok kültürlülük ilkesi Kanada'nın göçmen politikalarında etkili olsa da toplum içinde tepkilerin yükselmeye başladığı dikkat çekmektedir. Örneğin, *Focus Canada*'nın (2024) son araştırmasında Kanadalıların %58'inin ülkenin çok fazla göçmen kabul ettiğine inandığı görülmektedir. Bunu destekleyen başka bir kamuoyu araştırmasına göre (Nanos Research, 2024), Kanadalıların %64'ü 2025 yılında daha az göçmen kabul edilmesini istemektedir. Çok fazla göç olduğu yönündeki kamuoyu yargısı üzerinde konut sektöründeki sorunlar, ekonomik durum, aşırı nüfus ve göç sisteminin nasıl yönetildiğiyle ilgili endişeler etkili olmaktadır. Nitekim, Leger'in (2023) araştırmasına göre Kanadalıların %75'i göçmenlerin konut krizine, %73'ü sağlık sistemine ve %63'ü okul sistemine baskı yaptığını düşünmektedir.

Göçmenlerden duyulan rahatsızlığın davranışsal boyuta taşındığı da dikkat çekmektedir. Bu kapsamda cami saldırıları, göçmen karşıtlığı tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. 2017'de Quebec'de ve 2022'de Mississauga'da (CityNews Toronto, 2022), 2023'te Toronto'da, 2024'te ise yine Mississauga'da cami saldırıları gerçekleşmiştir (Reuters, 2024). Bunu destekleyen bir başka veri ise Ontario Tech Üniversitesi'nde yapılan bir çalışmaya dayanmaktadır. Aşırı sağcı görüşlere sahip Kanadalı grupların sayısında "inanılmaz bir artış" olduğunun iddia edildiği bu araştırmada, kadın karşıtı, göçmen karşıtı, İslam karşıtı farklı grupların varlığına dikkat çekilmiştir. Aşırı sağ hareketin demografik profilinin de son zamanlarda değiştiği ifade edilmektedir. Aşırı sağ söylemler gençlerin her zaman ilgisiyle karşılaşsa da, orta yaş ve yaşlı yetişkinler arasında daha fazla taraftar bulmaya başlamıştır. Ekonomik durumu iyi olan eğitimli profesyoneller arasında da aşırı sağcılara rastlamanın yaygınlaştığı iddia edilmiştir (House of Commons, 2022).

Bu gelişmeler göçmenlerin radikalleşme riski üzerinde düşüncelerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. "*Genç teröristler: Kanada'da gençlerin radikalleşme sorunu var mı?*" başlıklı başka bir haberde, Ottowa Yahudi toplumuna yönelik bir terör saldırısı planlamakla suçlanan bir gencin tutuklanması olayı üzerinde durulmuştur. Kanada Kraliyet Atlı Polisi *(Royal Canadian Mounted Police, RCMP)* tarafından yapılan açıklamada sadece son altı ay içinde beş gencin terör suçundan tutuklandığına ve teröristlerin gençleri örgüte dahil etmek için interneti kullanmaları konusunda endişe verici bir eğilimin varlığına dikkat çekilmiştir. Ebeveynlerin yanı sıra öğretmen ve antrenörlerin de radikalleşme belirtilerine karşı tetikte olmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Haberde terörist grupların uzun zamandır aşırılık yanlısı propagandaya karşı daha savunmasız olabilen gençleri hedef aldığı, internetin ise güçlü bir üye kazanma aracı hâline geldiği vurgulanmıştır (Global News, 2023).

Kanada'da büyüyen bir çocuğun nasıl terörist olduğu sorusuna cevap arayan Dawson'a (2014) göre, "*Bunlar, çoğu dış göstergeye göre olağanüstü işler yapan sıradan insanlar…*" ve bu konuda "*İnsanlardan çok onları çevreleyen sürece bakmalıyız.*" Bu süreci kimlik mücadelesi çerçevesinde açıklayan Dawson, din değiştirenlerin genç, zeki ve duygusal olarak başıboş olma eğilimlerinin varlığına dikkat çekmiştir. Yazara göre; "*Radikal İslamcı görüşlere yöneliş gibi yeni dinlere yöneliş de çoğu gencin yaşadıklarının ötesine geçen kimlik mücadelelerine dayanıyor… Akranları ve ebeveynleriyle olan ilişkileri garip ve tatmin edici olmayan bir hâl alıyor.*" Müslüman göçmenlerin çocukları Kanadalı akranların liberal kültürüne uyum sağlamaya çalışmak ile ailelerinin geleneksel sosyal ve dini gelenekleri arasında kalmaktadırlar. Bu noktada Berry'nin (1997) anomi olarak ifade ettiği, bireylerin kendilerini hiçbir topluma ait

hissetmemesi durumu yaşanmaktadır. Öte yandan, Dawson'a (2014) göre bu koşullardaki her genç radikalleşmez ve radikalleşen her genç de şiddete yönelmez. Radikalleşme, bilişsel açıklığa sahip olan savunmasız bir gencin karizmatik bir destekçiyle çevrimiçi veya şahsen tanıştığı bir döneme ihtiyaç duyar.

Kurumsal Yapı ve Strateji

Kanada, radikalleşme eğiliminin güçlenme riski karşısında 2018'de bir mücadele stratejisi geliştirmiştir. Ulusal Stratejinin, (1) şiddet içeren radikalleşmeyi ve bunun içerdiği yıkıcı ve zararlı davranışları, bunların topluluklar üzerindeki etkileri de dahil olmak üzere açıklamak; (2) erken önleme, risk altında önleme ve şiddet içeren ideolojilerden ayrılma (çözülme) yoluyla radikalleşmeyi önleme ve bununla mücadele etme yaklaşımını ortaya koymak ve (3) "Kanada Toplumsal Katılım ve Şiddetin Önlenmesi Merkezi" *(Canada Centre for Community Engagement and Prevention of Violence)* tarafından paydaşlara, kamuoyuna ve uluslararası uzmanlara danışılarak belirlenen önceliklerin ana hatlarını çizmek olmak üzere üç temel amacı bulunmaktadır (Government of Canada, 2018).

Radikalleşme ile mücadele sürecinde önemli rol oynayan bu merkez, Kanada'nın şiddet içeren radikalleşme ile mücadele çabalarında kurumsal bakış açısını yansıtır. Burada dikkat çeken en kritik noktalardan biri radikalleşme ile mücadele sürecinin göçmenlerle sınırlandırılmamış olmasıdır. Bu anlamda yerel toplumla göçmenler arasında herhangi bir ayrım yapılmamaktadır. Bir mükemmeliyet merkezi olarak Kanada Toplumsal Katılım ve Şiddetin Önlenmesi Merkezi, şiddet içeren radikalleşme ve bununla mücadele etmenin en etkili yollarını keşfetme sürecinde topluluklar, federal, eyalet ve bölgesel partnerler, kolluk, yerel ve uluslararası uzmanlar ile iş birliği hâlinde hareket etmektedir (Government of Canada, 2018). Bu hâliyle radikalleşme ile mücadelenin çok boyutlu düşünüldüğü ve çok aktörlü yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Söz konusu merkezin faaliyetleri, erken önleme, risk altında önleme ve çözülme olarak üç başlıkta toplanabilir. Erken önleme, nüfusun geneline yönelik olup şiddet içeren radikalleşmenin gerçekleşmesini engellemeyi ve meydana geldiğinde mümkün olduğu kadar erken müdahale etmeyi amaçlamaktadır. Bireylerde şiddet içeren radikalleşme konusunda farkındalık yaratmak, çevrimiçi terör ve şiddet içeren aşırılık yanlısı mesajlardan etkilenmemeleri için bireylerin eleştirel düşünme becerilerini ve dijital okuryazarlık kapasitelerini geliştirmek, öğrencilere karşılaştıkları sorunları paylaşmaları için uygun bir sınıf ortamı sağlamak, erken önleme çabaları içinde yer almaktadır. Bu noktada hükûmet, hoşgörüsüzlük ve nefretin aşırılık içeren ifadelerine karşı bireysel ve grup direncinin nasıl artırılabileceği ile bunların şiddet olaylarına dönüşmesinin nasıl önlenebileceğine odaklanmaktadır (Government of Canada, 2018).

İkincisi risk altında önleme olup şiddet içeren radikalleşmenin ilk aşamalarındaki bireylere veya gruplara yönelik çabaları içerir. Koruyucu faktörler oluşturmayı ve bu faktörlerle savunmasızlık ve risk belirtileri gösteren bireylere müdahalede bulunmayı içerir. Savunmasızlık ve risk belirtileri gösteren bireyler için koruyucu faktörler oluşturulur ve onları şiddet içeren aşırıcılığa giden yoldan saptırmak amacıyla müdahaleler yapılır. Ayrıca risk altındaki kişilere müdahale etmek için aile üyeleri, akranlar ve polis memurları ve ruh sağlığı uzmanları gibi ön saflardaki çalışanlar ve uygulayıcılar için uygun araçlar oluşturulur. Çevrimiçi ortamda zararlı içerikle etkileşimde bulunan ve onları şiddete doğru radikalleştirebilecek bireyleri harekete geçirmeye yönelik araçlar ve stratejiler geliştirilir (Government of Canada, 2018).

Üçüncüsü ise çözülmedir. Bireylerin şiddet içeren aşırılık yanlısı gruplardan çıkmalarına yardımcı olmaya yönelik girişimleri kapsamaktadır. Çözülme programları,

Kanada'nın güvenlik ve polis teşkilatlarının izleme, soruşturma ve cezai kovuşturma için bir dava oluşturma konusundaki kapsamlı çalışmasının tamamlayıcısı olarak hizmet eder. Bireylerin şiddet yanlısı aşırıcı gruplardan çıkmalarına yardımcı olacak girişimler gibi programlar, bu bireylerin oluşturduğu potansiyel tehdidi hafifletmenin başka bir yoludur (Government of Canada, 2018).

Öte yandan, radikalleşme ile mücadele kapasitesini geliştirmek için üç öncelikli alan belirlenmiştir: Bilgi oluşturma, paylaşma ve kullanma; çevrimiçi alanda şiddet içeren radikalleşmeyi ele alma; müdahalelerin desteklenmesi (Government of Canada, 2018). İlkiyle ilgili olarak radikalleşmenin güvenilir ve anlamlı göstergeleri ve koruyucu faktörler hakkında bilgi oluşturulması, şiddet içeren radikalleşme ile mücadeleyi amaçlayan programların etkinliğini ölçmek ve değerlendirmek için yöntemler hakkında bilgi oluşturulması, konferanslar ve etkinlikler aracılığıyla en iyi uygulamaları paylaşmak için Kanada genelinde araştırmacıları ve uygulayıcıları bir araya getirerek bilgi paylaşılması hedeflenmektedir (Government of Canada, 2018).

İkinci öncelikli alanla ilgili olarak dijital okuryazarlık kılavuzlarının ve alternatif anlatıların geliştirilmesiyle sivil toplumun desteklenmesi, terörist ve şiddet içeren aşırılık yanlısı içeriğin çevrimiçi etkisini azaltmak amacıyla teknoloji şirketleri ve uluslararası ortaklarla birlikte çalışılması, teröristlerin ve şiddet içeren aşırılık yanlısı grupların çevrimiçi ortamda nasıl çalıştıklarını ve faaliyetleri ile nasıl mücadele edilebileceğini daha iyi anlamak için ilgili araştırmaların desteklenmesi gibi faaliyetler bulunmaktadır (Government of Canada, 2018). Kamusal ve çevrimiçi alanlarda hoşgörüsüzlük ve nefret ifadelerine ilişkin artan endişenin farkında olarak, söz konusu stratejiyi uygularken hoşgörüsüzlük ve nefret ifadelerine karşı bireysel ve grup dayanıklılığının nasıl artırılacağına ve bu ifadelerin şiddet olaylarına dönüşmesini nasıl önleyeceğine odaklanılmaktadır. Bu konu, ayrıca Kanada Terörizmle Mücadele Stratejisinde de belirtilmiş, toplumsal dayanıklılığın artırılmasının şiddet içeren aşırıcılıkla mücadelenin temel bileşeni olduğu vurgulanmıştır. Bu amaca ulaşmak için yerel ortaklarla ve topluluk temsilcileriyle çalışılması öngörülmüştür (Canada's Counter-terrorism Strategy, 2013).

Üçüncü öncelikli alan olan "müdahalelerin desteklenmesi"nde şiddet içeren radikalleşme vakalarını değerlendirebilmeleri ve müdahale edebilmeleri için ön saflardaki çalışanlar ve uygulayıcıların eğitimle desteklenmesi, finansman sağlanması, vakalara müdahale etmek için kapasitenin geliştirilmesi hedeflenmektedir (Government of Canada, 2018). Bu bağlamda, çalışanların radikalleşme ve şiddetle mücadele konularında gerekli bilgi ve becerilerle donatılmaları amaçlanmaktadır. Bu tür çabalar, şiddet içeren radikalleşme sürecinin erken tespit edilmesi ve önlenmesine yönelik daha güçlü bir altyapı kurulmasını sağlayacak, aynı zamanda güvenliğin de sağlanmasına katkı sunacaktır.

Kanada'nın radikalleşme risklerini yönetebilmek için kurumsal gayretlerinin bir başka örneği "Toplumsal Dayanıklılık Fonu"dur (*Community Resilience Fund, CRF*). Kanada Hükümeti tarafından finanse edilen ve Kanada Toplumsal Katılım ve Şiddetin Önlenmesi Merkezi tarafından yönetilen bu fon şiddet içeren radikalleşmeyi önlemeyi amaçlayan girişimlere mali destek sağlamak için kurulmuştur (Government of Canada (2018). Fon, yerel topluluklara, örgütlere, uygulayıcılara, araştırmacılara ve gençlik liderliğindeki girişimlere, şiddete yönelik radikalleşme girişimleri ile mücadele etme fırsatları sunmaktadır. Hedef ise, çeşitli projeleri finanse ederek toplulukların daha dayanıklı hâle gelmesini sağlamaktır. CRF, yeni ve yenilikçi projeleri finanse etmek için yılda 7 milyon dolarlık bir bütçeye sahip olup 2017'den bu yana 78 projeye 69 milyon dolardan fazla fon sağlanmıştır (Government of Canada, 2024).

Kanada'nın radikalleşmeyle mücadele program ve uygulamalarıyla ilgili birçok girişime rastlanmaktadır. Örneğin, *Kanishka* Projesi, Kanada'yı etkileyen terörizmle ilgili meseleler üzerine araştırmalar sunmakta olup, şiddet içeren aşırılığı önlemek ve bununla mücadele etmek gibi konuları kapsamaktadır. Proje, terörizmin Kanada bağlamında ne anlama geldiğini, zaman içinde nasıl değiştiğini ve Kanada'da terörizm ve şiddet içeren aşırılıkla mücadele etmek için etkili politika ve programları desteklemek adına neler yapabileceğini daha iyi anlamayı amaçlamıştır. *Kanishka* Projesi, 70'e yakın alt projeyi finanse etmiş ve terörizmle mücadele üzerine bilgi paylaşımı yapmak amacıyla yetkilileri, araştırmacıları, uygulayıcıları ve toplum üyelerini bir araya getiren çeşitli etkinliklere ev sahipliği yapmıştır (Public Safety Canada, 2018).

Bu anlamda, Kanada Islah Hizmetleri (*Correctional Service Canada, CSC*) biriminin çabaları da dikkate alınabilir. Buradaki uygulayıcılar, ideolojik olarak motive olmuş suçlular arasında radikalleşmeden şiddet içeren aşırılığa kadar risk faktörlerini ele alan bir program geliştirme çabalarını tartışırlar. Çeşitli yaklaşımların uygulanabilirliğini, güvenilirliğini ve geçerliliğini belirlemek için daha fazla çalışma yapılması gerektiğinden bahsetmekle birlikte, CSC şiddet içeren aşırılıkçı ideolojiye karşı koymak için bilişsel davranışçı programları, dinler arası danışmanlık ve etno-kültürel hizmetleri kullanır (U.S. Department of Justice, 2015).

Kanada, radikalleşmeyle mücadelede yerel yönetimleri de kullanmaktadır. Bu konuda verilebilecek örneklerden biri, Mart 2015'te Quebec Hükümeti desteği ve toplum ve kurumsal ortakların aktif iş birliği ile Montreal şehri tarafından kurulan "Şiddet İçeren Radikalleşmeyi Önleme Merkezi"dir (*Center for the Prevention of Radicalization Leading to Violence,* CPRLV). Merkezin misyonu, toplumda uyumlu, herkesin bir arada yaşayabileceği bir ortam oluşturarak şiddeti önlemektir. Kanada ve Kuzey Amerika'da bir öncü olan bu merkez, şiddet içeren radikalleşmeyi önlemeyi ve bu olgudan etkilenen bireylere destek sağlamayı amaçlayan ilk bağımsız kâr amacı gütmeyen kuruluştur. Radikalleşmiş veya radikalleşme sürecinde olan bireyler, bu bireylerin aileleri ve arkadaşları, öğretmenler, profesyoneller veya saha çalışanları gibi tüm gruplara yönelik destek sunmaktadır. CPRLV, eyalet düzeyinde yetkilendirilmiş bir kuruluş olup aynı zamanda nefret suçlarının ve nefret içeren olayların önlenmesi, bu tür olayların mağdurlarına yönelik destek ve danışmanlık sağlanması gibi çalışmalar da yürütmektedir (CPRLV [web], 2025).

Merkez, 2022 yılı itibariyle aşırı uç ideolojilerle ilgili terminolojisinde değişikliğe giderek ekonomik, dini, etnik-ulusal, cinsiyetle ilgili ve bireysel özerklikle ilgili boyutları kapsayan daha geniş bir yaklaşım benimsemiştir. Merkezin destek hizmetleri, radikalleşme sürecine giren kişilerin şiddetten uzaklaşmalarını ve topluma yeniden entegrasyonlarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu hedeflere, doğrudan radikalleşme sürecindeki kişiyle yapılan destek çalışmaları veya dolaylı olarak, bu bireylerle çalışan profesyoneller ya da yakın çevreleriyle yapılan destek yoluyla ulaşılabilir. Doğrudan destek, kişilere şiddet içeren aşırılıktan kurtulmaları için profesyonel yardım sağlarken, dolaylı destek, bu kişilerin etrafındaki koruyucu ağı güçlendirmeyi amaçlar. Destek hizmetleri, 2023 yılında 181 yeni destek talebine yanıt vermiştir ve bu taleplerin çoğu, Orta Doğu'daki çatışmalarla ilgilidir. İsrail-Filistin savaşı, Quebec'te, özellikle Montréal bölgesinde gerginliklere sebep olmuştur. Antisemitik, İslamofobik ve Arap karşıtı nefret olaylarının artışı ile çatışma etrafında daha genel bir kutuplaşma, Merkez'e olan destek taleplerinde bir artışa yol açmıştır. En yüksek talep okullardan gelmiş, öğretmenler aşırı kutuplaşmış öğrencilerle çalışabilmek için destek talebinde bulunmuşlardır (CPRLV [web], 2023).

Bir başka yerel yönetim girişimi örneği olan *Calgary ReDirect* programında ise, 12-18 yaş arasındaki gençlerin ideolojik ve nefret temelli çatışmalara karşı savunmasız olmalarına yol açan psikososyal risk faktörlerini ele almak için hedeflenmiş müdahaleler sunulur. Eğitim,

farkındalık ve vaka yönetimi aracılığıyla gençlerin yaşam becerilerini artırarak, çatışma çözme yeteneklerini geliştirmek ve topluluklarıyla bağ kurmalarına yardımcı olarak dirençlerini artırmak hedeflenmektedir. Gönüllü bir program olan *ReDirect*'te aileler, eğitimciler, kolluk kuvvetleri ve topluluk organizasyonları tarafından yönlendirilen başvuruları kabul etmektedir. Programın uygulama ekibinde bir polis memuru ve bir sosyal hizmet uzmanından oluşur ve destek, katılımcıların evlerinde, okullarda ve diğer topluluk alanlarında sağlanır (Calgary Police Service [web], 2025).

Bunlara birçok yerel çözüm örneklerini eklemek mümkündür. Örneğin, Toronto'da yürütülen *Furthering Our Communities by Uniting Services Toronto (FOCUS Toronto)* programı, Toronto Polis Teşkilatı, Toronto Belediyesi ve United Way Toronto ve York Bölgesi tarafından yönetilen, acil sağlık veya sosyal problemler yaşayan bireyler için çok disiplinli müdahaleler sunar. *Ottawa Multiagency Early Risk Intervention Tables* (*MERIT*), Ottawa Polis Hizmetleri, yerel ajanslar ve hizmet ortakları tarafından desteklenen, suç ve mağduriyeti azaltmayı, toplum dayanıklılığını ve refahını iyileştirmeyi amaçlayan bir müdahale programıdır. *Edmonton Resiliency Project*, şiddet içeren aşırılığın önlenmesi için topluluk ve organizasyonel ilişkilerden yararlanan bir önleme ve müdahale yaklaşımı olup Edmonton Polis Hizmetleri, Edmonton Belediyesi ve Şiddet Önleme Organizasyonu tarafından desteklenmektedir (Government of Canada, 2018).

Küreselleşen dünyada iletişimin hızlanması ve araçların çeşitlenmesi, radikalleşmenin internet tabanlı uygulamalarda yayılmasına zemin hazırlamıştır. Çevrimiçi şiddet içeren radikalleşmeyi önlemek karmaşık bir süreç olup, teknoloji şirketleri, akademik çevreler ve sivil toplumun katılımını gerektiren çok paydaşlı bir yaklaşımı gerektirmektedir. Kanada, bu alanda bazı girişimlerde bulunmaktadır. Örneğin, oyun platformlarında şiddet içeren radikalleşme potansiyelini araştıran projeler geliştirilmekte ve bu alanda çalışmalar için "Toplumsal Dayanıklılık Fonu" aracılığıyla maddi destek sağlanmaktadır. Bu projeler, oyun ve platformlardaki zararlı sosyalleşme süreçlerini daha iyi anlamayı ve radikalleşme ile şiddet içeren aşırıcılığa karşı koymayı hedeflemektedir (Public Safety Canada, 2024).

Bu örneklerden de anlaşılabileceği gibi Kanada'nın bölgesel çeşitliliği ve şiddet içeren radikalleşme yollarının karmaşıklığı göz önüne alındığında, etkili müdahaleler için herkese uyan tek bir müdahale yaklaşımı yoktur. Çabalar, bireylerin koşullarına ve yerel bağlamlarına, şiddet içeren radikalleşme yollarında ne kadar ilerlemiş olduklarına ve katılma eğilimi gösterdikleri şiddet yanlısı aşırı grupların türlerine veya motivasyonlarına göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle müdahaleler, mentorluk ve koçluk, istihdam ve barınma için sosyal destek, psikolojik ve travma danışmanlığı ve yerel topluluk programlarına katılım dâhil olmak üzere farklı biçimlerde olabilir (Government of Canada, 2018). Bu çabaların radikalleşmenin bireysel ve davranışsal boyutlarına yerel değişkenleri göz önüne alarak müdahale etmeyi amaçlayan kapsamda çalışmalar olduğu dikkat çekmektedir.

Öte yandan, Kanada'nın terörizmle ve radikalleşmeyle mücadele politikalarına eleştiriler olduğu da söylenmelidir. Bunlardan en önemlisi Müslüman topluluklara potansiyel radikal gözüyle bakılmasıdır. Bu grupları kontrol altında tutmak için evlere, ibadet yerleri ve topluluk dernek ve kuruluşlarına yapılan zamansız ziyaretler gibi uygulamalar güvenlikleştirici girişimler olarak görülmektedir (Ahmad, 2020). Dolayısıyla, terörizmle mücadele stratejisinin de yukarıdan aşağıya bir yaklaşımı yansıttığı, yerel farklılıkları ve toplulukla ilgili özellikleri yeterince dikkate almadığı iddia edilmektedir (Fergusson ve Ahmed, 2017).

Bununla beraber, Kanada'nın radikalleşme ile mücadele stratejisinin, çok boyutlu ve çok aktörlü bir yaklaşımı benimsediği, erken önleme, risk altındaki bireylerle müdahale ve şiddet içeren aşırılıkçı gruplardan ayrılma süreçlerine odaklandığı belirtebilir. Yerel

topluluklarla iş birliği içerisinde yürütülen bu çabalar, bireylerin ve grupların şiddet içeren radikalleşmeden uzaklaşmalarını sağlamak amacıyla çeşitli müdahale yöntemleri sunmaktadır. Aynı zamanda, dijital ortamda radikalleşmenin önlenmesine yönelik geliştirilmiş projeler ve "Toplumsal Dayanıklılık Fonu" gibi destekleyici mekanizmalar, toplulukların dayanıklılığını artırmayı hedeflemektedir. Bu geniş çaplı strateji, Kanada'nın radikalleşme risklerini etkili bir şekilde yönetebilmek için sürekli bir iş birliği ve yerel bağlamlara duyarlı esnek müdahalelerle güçlendirilmektedir. Kanada'da radikalleşme ile mücadelenin tek taraflı bir süreç olarak değerlendirilmediği, kurumsal temele dayalı, birden fazla aktörün iş birliği ile yürütülen bir süreç olarak ele alındığı görülmektedir.

Sınıraşan Göç Kaynaklı Radikalleşmenin Yönetiminde Almanya Örneği

Şiddet içeren aşırılıkçılığın önlenmesinde Almanya özel bir yer tutar. Zira hem federal hükümet ile eyaletleri bir araya getiren çeşitli projeler geliştirilmekte, hem de sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla farklı ölçeklerde uygulanan ve değişik araçlarla yürütülen geniş kapsamlı programlar finanse edilmektedir. Fakat radikalleşmeyle mücadele programlarının verimliliği, kalitesi ve başarısı canlılığını hiç yitirmeyen tartışma konularıdır.

Daha özelde veya ülkeler bazında, programların uygulanış yöntemlerinde önemli farklılıklar hiç şüphesiz ki görülür. Örneğin, Almanya ne Birleşik Krallık ve Fransa gibi tepeden aşağıya (merkeziyetçi) bir yaklaşım tarzı izler ne de İsveç, Danimarka, Norveç ve Avusturya gibi "karar alma, koordinasyon ve gündem belirleme" süreçlerini yerel topluluklara ya da sivil toplum örgütlerine bırakır (Koehler, 2021). Almanya'yı istisnai kılan durum, deneyimlerden öğrenen ve tek bir merkezi olmayan (çok-aktörlü, çok-boyutlu ve çok-çeşitli) radikalleşmeyle mücadele faaliyetleri yürütmesidir (RAN, 2024, s. 9,10,16,23). Bu faaliyetleri, içerdiği sorunlar ve çözüm önerileriyle birlikte genel hatlarıyla incelemeden önce, uygulanan yöntem ya da programların kuramsal arka planına kısaca değinmek faydalı olabilir.

Radikalleşmeyle Mücadelenin Kuramsal ve Tarihsel Arka Planı

Almanya'daki radikalleşmeyle mücadele faaliyetleri, kökleri klinik psikiyatriye uzanan kamu sağlığı modelinin (Caplan, 1964) alt kategorisiyle örtüşür (Koehler, 2017; Koehler ve Fiebig, 2019). Koehler (2021), kamu sağlığı modelinden hareketle üç önleme aşamasından bahseder. Birincil önleme, bireylerle aşırılıkçı gruplar henüz karşılaşmadan ve belirli riskler ortaya çıkmadan müdahaleyi içermektedir. İkincil önleme, radikalleşmenin somutlaşmaya başladığı erken dönemi hedef alır. Üçüncül önleme, artık toplumdan kopma veya uzaklaşmanın belli oranlarda yaşandığı varsayımıyla, kişinin şiddet içeren eylemlere ya da riskli davranışlara başvurmasını engellemeye dönüktür. Birincil önleme ergenlerin farkındalığını artırarak, kapasitelerini geliştirerek ve gençlik çalışmalarına katılmalarını sağlayarak, şiddet araçlarıyla tanışmalarının önüne geçmeye çalışır. İkincil ve üçüncül önleme ise radikalleşmeden çözülme, rehabilitasyon veya yeniden entegrasyon gibi süreçleri yönetir.

Önleme basamakları arasında kategorik farklar göze çarpsa da, pratikte radikalleşme süreçleri oldukça dinamik olduğundan önleme veya müdahale odaklı yöntem ve programlar (İngilizcedeki kısaltmasıyla, *PVE* ile *CVE*) keskin bir şekilde birbirinden ayrılamazlar. Bunun ötesinde, Almanya'da olduğu gibi, toplumsal hayatta radikalleşmeyle mücadeleyi zorlaştıran başka unsurlar dikkat çeker. İkincil ve üçüncül önleme basamaklarında görülen önyargılar, ayrımcılık ve damgalama (von Lautz, Bösing, Kart ve Stein, 2024) ya da Müslüman topluluğun radikalleşmeyle mücadele faaliyetlerine gösterdiği katkıya halk ve diğer aktivistler tarafından duyulan güvensizlik (Said ve Fouad, 2018, s. 8) buna örnek verilebilir. Toplum içinde karşılıklı bir gerilim hissedilmektedir. Bir tarafta, aşırılıkçı ortam ve ideolojiye bağlılığı kırma/azaltma, geri dönüşleri engelleme, şiddet içeren görüşlere karşı direnci geliştirme, sürdürülebilir yeni bir hayat ve kimlik edinme gibi önleme ve müdahale odaklı araçların eşgüdümlü kullanılmasına

gayret edilirken; diğer tarafta, uygulanan program ve projelere karşı yükselen direnç başarısızlık riskini artırmaktadır.

Uygulamalardaki tüm nüanslara ve belirsizliğe rağmen (Clubb, Koehler, Schewe ve O'Connor, 2021), Almanya'da makro, mezo ve mikro seviyede önleyici, baskılayıcı ve müdahaleci araçlar devreye sokulmaktadır. Ulusal, bölgesel ya da şehir ölçeğinde (makro düzeyde) varlık gösteren eğitim sistemi ve STK'lar yasalara ve siyasal otoriteye itaat edilmesini (önleyici araç); güvenlik birimleri istihbarat ve soruşturmalarla sınırların korunmasını ve terörizmin finansal kaynaklarının engellenmesini (baskılayıcı araç); karşı-söylemler radikalleşmenin erken evrelerindeki kişilerin aşırılıkçı çevrelerden şüphe duymasını (müdahaleci araç) sağlar (Ashour, 2011; Briggs ve Feve, 2013; Koehler, 2021). Akran grubu, aile, iş ve okul gibi mezo ölçekte yürütülen çeşitli/melez proje ve programlar, gençlerle güçlü ve olumlu bağlar kurmayı (önleyici araç); aşırılıkçı grupları yasaklamayı veya yakalayıp cezalandırmayı (baskılayıcı araç); radikalleşme sürecindeki ya da radikalleşmiş bireylerin ailelerine ve çevrelerine odaklanarak, şiddet eğilimini azaltmayı ya da durdurmayı (müdahaleci araç) hedefler. Bireysel/mikro ölçekteki faaliyetler ise, kişinin aidiyet duygusunu ve yurttaşlık ödevlerini güçlendirecek (önleyici), suçluları tutuklayıp cezalandıracak (baskılayıcı) ve aşırılıkçı fikir ve çevreleri geride bırakmalarını destekleyecek (müdahaleci) araçlara başvurur (Koehler, 2021).

Farklı ölçeklerde ve araçlarla uygulanan önleme ve karşı koyma pratikleri nihayetinde bağlamsaldır. O yüzden, aşırılıkçılıkla mücadele için geliştirilen metotlar ve programlar o günün koşullarına ve ihtiyaçlarına göre ve sonuçlar olabildiğince hesaplanarak belirlenmelidir. Bağlamsallık ya da durumsallık, radikalleşmeyle mücadele (P/CVE) alanındaki tüm aktörlerin sürekli olarak dönüşen sosyo-politik gerçekliği yakından takip etmesini ve çözümler açısından özgün olmasını gerektirir. Zira demokratik, çoğulcu ve kapsayıcı bir kültürün inşasına dönük sivil ve siyasal inisiyatifler hem onları sınırlayan nesnel koşulların hem de bu yöndeki değişime direnen kesimlerin baskısı altındadır. Almanya'daki sivil toplumun ve kamu otoritelerinin 30 yılı aşkın süredir değişen derecelerde sorumluluk alarak yürüttüğü radikalleşmeyle mücadele faaliyetleri üç ölçekte de benzer bir baskıyı göğüslemek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan, radikalleşmeyle mücadele alanı akademik çalışma ve tavsiyeler doğrultusunda masa başında tasarlanmak yerine mevcut faaliyetler ve sosyal hizmetlerden edinilen pratik deneyim ve dönütler üzerine inşa edilmektedir (Koehler, 2021).

Almanya'daki radikalleşmeyle mücadele faaliyetleri tarihsel bir perspektiften incelendiğinde, sağcı (örn. neo-Naziler) ya da solcu (örn. RAF) aşırılıkçıların radikalleşmesini ortadan kaldırmayı amaçlayan politikaların 1980'lerin sonlarına kadar uzandığı, 1990'larla birlikte sivil toplum aktörlerinin devreye sokulduğu ve 2000'li yıllarda bu girişimlerin yaygın şekilde benimsendiği görülmektedir. Almanya'nın birleşmesiyle birlikte ivmelenen ve kamu otoritelerini hazırlıksız yakalayan mülteci ve sığınmacı karşıtı şiddet (Hof, 2018), radikalleşmeyle mücadele programlarına ve yerel sivil toplum projelerine hız kazandırmıştır. Radikalleşmeyle mücadele alanı, şiddet olaylarının yaşandığı bölgelerdeki halk ve belediyelere danışmanlık hizmeti verilmesi, sosyal uyumun desteklenmesi, neo-Nazilerin kontrolündeki kamusal alanların etkisizleştirilmesi, alternatif sosyal ağların yaratılması ve eğitim faaliyetleriyle iyiden iyiye genişler (Koehler, 2021). 2000 yılında Düsseldorf'taki bir sinagogun kundaklanması bu açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu saldırı radikalleşmeyle mücadelede hem yeni bir tartışma dalgasını hem de STK'ları içeren yoğun bir eylem planını tetikler. Bu yıllardan itibaren sağ veya İslamcı aşırılıkçılık hükümet ve STK'lar tarafından ciddiyetle ele alındığından, proje ve programların sayısında artış gözlemlenir; bu eğilim özellikle 2010'lardan itibaren belirginleşir. Örneğin, 2010-2014 yılları arasında yurt çapında hizmet veren (Arapça "telefon" anlamında) *HATIF* isimli arama hattı kurulur (Younes, 2014).

Ücretsiz ve gerektiğinde anonimliği koruyan bir başka acil telefon hattı, aşırılıkçı kişilerin yakınlarına ulaşabilmek maksadıyla Federal Göç ve Mülteciler Dairesi tarafından kamu-özel iş birliğiyle başlatılır (Koehler, 2017, s. 151). Sivil toplumdan danışmanları içeren bu kamu-özel iş birliği uygulaması daha sonra Almanya'daki on altı eyaletin on ikisine yayılacaktır.

Radikalleşmeyle Mücadelenin Kurumsal ve Stratejik Boyutları

Güvenlikçi politikalar yerine sosyal politikaların öne çıkmasıyla, Almanya Federal Hükümeti, Almanya Federal Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı (kısaca, Federal İçişleri Bakanlığı) ve Almanya Federal Cumhuriyeti Aile, Yaşlılar, Kadın ve Gençlik Bakanlığı (kısaca, Federal Sosyal Bakanlığı) aşırılıkçılık ile mücadeleye yönelik ilk Ulusal Stratejiyi 2016 yılında yayımlamıştır (The Federal Government, 2016). Demokrasiyi desteklemek amacıyla yayımlanan Ulusal Strateji altı operasyonel alan ve 18 stratejik ortaktan oluşur: Alanlar (1) politik eğitim, kültürlerarası öğrenme ve demokrasinin inşası; (2) sivil toplumun katılımı; (3) danışmanlık, müdahale ve izleme; (4) basın ve internet; (5) araştırma; (6) ve uluslararası iş birliği; ortaklar ise, yerel ve dini topluluklar, polis, mağdur destek kuruluşları, danışmanlık hizmetleri, istihbarat, devlet kurumları, ulusal ağlar, dernekler, cezaevleri, üniversiteler, medya ve internet aktörleri, gençlik hizmetleri, aileler, iş çevresi, risk altındaki bireylerin arkadaşları, ordu ve okullardır (Koehler, 2021, s. 70).

Ana hedef, yereldeki paydaşların, STK'ların ve devlet kontrolündeki merkezlerin mağdur desteği, danışmanlık hizmeti, çıkış stratejileri, istikrar ve cezaevlerinde radikalleşmenin engellenmesi gibi konularda koordineli bir biçimde çalışmasıdır. Belediyeler ve uzmanlaşmış STK'larla birlikte aile ve akran danışmanlığı, ergenlerin siyasal eğitimi, ergenlerle müzik ve spor aracılığıyla yakınlık kurma gibi faaliyetler yürüten yerel topluluklar dengeli bir şekilde finanse edilmektedir. Federal İçişleri Bakanlığı ve Federal Sosyal Bakanlığı'nın ortak çalışmasıyla, "*PräJus*" (hapishane çalışanlarının radikalleşmeyi tanıyabilmesini ve duruma uygun hareket edebilmesini amaçlayan), "*Demokratie Leben!*" (aşırı sağa odaklanan faaliyetlerin geniş kapsamlı fonlanmasını hedefleyen), "*Jugendmigrationsdienste*" (okullardaki radikalleşmenin önlenmesine yönelik projelerin desteklenmesini sağlayan) gibi ve ayrıca savaş alanlarında "terörist" kabul edilen gruplara katılıp geri dönen kadın ve erkeklerin rehabilitasyonunu kapsayan programlar üretilmiştir (Said ve Fouad, 2018, s. 4-6).

Koehler'in (2021) aktardığı istatistiklere göre, Alman Federal Kriminal Polisi'nin (*Bundeskriminalamt*, BKA) 2018 yılında sayımını yaptığı 1.642 aktif radikalleşmeyle mücadele proje ve programının %60'ı STK'lar tarafından yürütülmekte; yine BKA'nın 2015'te ulaştığı 721 sayısına kıyasla, aktif proje ve programların kısa sürede arttığı görülmektedir. Sivil toplum programlarının zamanla çoğalmasını hem yarattıkları etkiye hem de (eyalet düzeyindekiler hariç) federal finansmanın sağlanmasıyla ilgilidir. Örneğin federal hükümetin karşı-radikalleşme programlarına aktardığı kaynak, 2015'te 42,8 milyon Euro'dan 2018'de 151,3 milyon Euro'ya; 2015 yılında tüm programların kabaca on beşte birini oluşturan radikalleşmeden geri döndürme programlarındaysa, 300.000 Euro olan fon 2020'de 25 kat artarak 7,5 milyon Euro'ya yükselmiştir. Ne var ki, bunların çoğunlukla mikro ölçekteki programlar olduğu da eklenir. Almanya'daki programların dörtte üçünden fazlası radikalleşme ve aşırılıkçılıktan doğrudan etkilenen kişilere (aile üyeleri dâhil) ve radikalleşme vakalarıyla karşı karşıya kalan profesyonellere (öğretmenler, psikologlar, belediye personeli gibi) yöneliktir; buradaki destek araçlarıysa eğitim ve öğretim dışında, genellikle broşür ve benzeri yollardır. Dolayısıyla, Belçika, Danimarka, Kanada ve diğer birçok ülkede olduğu gibi, Almanya'daki radikalleşmeyle mücadele programları da bir yandan radikalleşmeyle erken tanışmanın, diğer yandan radikalleşmeyi ileriki aşamalara varmadan engelleyebilmenin yeri

veya ortamı olarak aile ve yakın sosyal çevreyi fazlasıyla önemsemektedir (Koehler, 2017, s. 146).

Sınıraşan Göç: Yansımalar ve Yanılsamalar

Almanya'da sınıraşan göçü ve toplumsal yansımalarını belirleyen gelişmelerin başında İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma, 1970'lerdeki Petrol Krizi ile misafir işçi alımının sınırlandırılması ya da durdurulması, 1990'larda Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve 2000 sonrası vatandaşlığın kan bağı yerine toprak esasına göre verilmesi sayılabilir (Altan ve Budak, 2023). Yurttaşlık tanımının değişmesi, ekonomik küreselleşmenin hızlanması, refah arayışı ve sosyal-sendikal hakların varlığı Almanya'yı göç ve iltica açısından hedef ülkeler arasında ilk sıralara taşır. Bu tarihsel sürecin bir sonucu olarak, günümüz Alman nüfusunun neredeyse beşte biri göçmen tarihiyle ilintilidir. Bu, Türkiye, Ukrayna, Suriye, Romanya ve Polonya gibi ülkelerden *ebeveyni ya da kendisi* göç etmiş (yurttaş olmuş ya da olmamış) yaklaşık 21 milyon kişi demektir (Statistisches Bundesamt Deutschland, 2024a). Son dönemde savaş ve şiddet sebebiyle göç etmek zorunda kalanlar için ayrı bir parantez açarsak, Almanya'da yaşayan 14 milyon *yabancı* göçmen nüfusun kabaca 1 milyonu Suriyeli ve 1,2 milyonu ise Ukraynalıdır (Statistisches Bundesamt Deutschland, 2024b).

Merkel'in özellikle 2011 sonrası uyguladığı açık kapı politikasıyla yüzbinlerce Suriyeli Almanya'ya giriş yapmış, 2015'te bu sayı bir milyonu bulmuş ve 2021-2023 yılları arasında yaklaşık 143 bini yurttaşlık almıştır (McGuinness, 2024). 'Göç yazı' olarak da bilinen 2015 yazında, Merkel göç politikalarında yaptığı değişikliklerle siyasi, iktisadi ve kültürel anlamda önemli bir yükün altına girmiştir. Örneğin, Eylül 2015'te Macaristan sınırında bekleyen binlerce göçmeni denetleme olmadan kabul ederek hem Alman sığınma yasasını uygulamamış hem de sığınma başvurularının giriş yapılan AB üyesi ülke tarafından değerlendirilmesini şart koşan 18 Şubat 2003 tarihli Dublin Sözleşmesine uymamıştır. Ayrıca, mülteci statüsü yerine ikincil koruma statüsü veren ve sığınma kararlarına itiraz süresini kısaltan yeni sığınma yasa paketiyle birlikte bu süreci hızlandırmıştır (Bayraklı ve Keskin, 2017).

Bu dönemde yoğun göç alan Almanya'nın demografik yapısı değişirken, görünüşte zıt ama aslen birbirini bütünleyen iki göç politikası yürürlüktedir. Bir taraftan, sosyo-ekonomik hakların ve yardımların sınırlandırılması ve sınır dışı edilmenin kolaylaştırılması gibi düzenli bir sıkılaştırma politikası uygulanırken; diğer taraftan, sınıraşan göçü yönetmek maksadıyla hazırlanan yasalarla yüksek nitelikli işçilerin çalışma ve ikamet izni alması düzenlenir, entegrasyon kursları başlatılır, mesleki eğitim verilir ve çalışma hayatına katılan göçmenlerin sınır dışı edilmeleri zorlaştırılır (Altan ve Budak, 2023). Buna rağmen, aşırı sağ ve cihatçı örgütlerin karşılıklı radikalleşme eğilimi göçmenlerin entegrasyon sürecini baltalamakta ve hatta kimi zaman ulusal sınırları aşmaktadır. Örneğin, 2012 sonrasında yaklaşık 5000 kişi cihatçı örgütlere ve özellikle Irak ve Şam İslam Devleti'ne (IŞİD) katılmak için Batı Avrupa'yı terk etmiş ve üçte birine yakını 2020'ye kadar ülkelerine dönüş yapmıştır (Koller, 2019).

Almanya Federal Göç ve Mülteciler Dairesi (BAMF), Nisan 2024'te yayımladığı "Göç ve radikalleşme arasında bağ var mı?" başlıklı raporu (Neitzert, Miguel Müller ve Lux, 2024), göçmen kökenli bireylerin radikalleşme süreçlerine dair önemli bulgular sunar (Akt. Perspektif, 2024). Belki de aralarından en önemlisi, göçmenlerin radikalleşme oranlarının yerli nüfusa göre daha yüksek olduğunu gösteren yeterli bilimsel kanıt bulunmadığı ve radikalleşmenin sosyal çevre, yaşam koşulları ve toplumsal aidiyet hissi gibi faktörlerden etkilendiğidir. Özellikle göçmenlerin maruz kaldığı ayrımcılığın toplumsal dışlanma hissini artırarak radikal ideolojilere karşı savunmasız bıraktığı belirtilir. Dolayısıyla ayrımcılığın sadece göçmenlere özgü bir olgu olmadığı ve yerli nüfus üzerinde de benzer etkilerin görülebileceği teslim edilir.

Perspektif'in (2024) aynı rapordan aktardığına göre, radikalleşme iki-taraflı işleyen bir süreçtir. Aşırı sağcı gruplar göçmen karşıtı retorik kullanarak toplumsal korkuları körüklerken; "İslamcı" olarak nitelendirilen gruplar, ayrımcılık ve dışlanma hissi yaşayan bireyleri hedef alarak onlarda mağduriyet duygusu yaratırlar. Karşılıklı kutuplaşmayı güden bu siyaset tarzları hem bireylerin topluma duyduğu güveni zedeler, hem de göçmenlerin yaşadığı sorunları ideolojik propagandanın araçlarına dönüştürür. BAMF'ın çalışmasıysa, radikalleşmeye dair mevcut istatistiklerin eksikliklerini ortaya koyarak, önleyici tedbirlerin alınması gerekliliğini vurgular. Zira ayrımcılık, dışlanma ve toplumsal aidiyet eksikliği radikalleşmeye zemin hazırlamakta ve ardından gelen toplumsal tepkiler radikalizmi yeniden üretmektedir. Raporun da belirttiği üzere, bu fasit çemberden kurtulmanın yolu daha kapsayıcı ve adil bir toplumdan, bilimsel bulgular ile siyasi kanaatleri birbirine karıştırmamaktan geçmektedir. Göçmen kökenli bireylerin toplumda eşit ve adil bir şekilde temsili, radikalleşme riskinin azaltılması ve aidiyet duygusunun güçlendirilmesi açısından kritiktir.

Almanya'daki Güncel Uygulamalara Eleştirel Bir Bakış

Almanya'daki radikalleşmeyle mücadele uygulamalarında çeşitli sorunlar göze çarpmaktadır. Koehler (2021), bu sorunları dört başlıkta toplar. İlki, kanıta dayalı sistematik bir gözlem ve değerlendirmenin olmayışıdır. Ölçümlerdeki metodolojik zayıflıklar, sivil ve siyasal inisiyatiflerin ne derece başarılı olduğuna dair nihai sonuçlara erişilmesini zorlaştırır. Çıktılara ilişkin bilimsel delilin yokluğu veya yetersizliği, önleyici bir araç olarak kullanılan eski aşırılıkçıların eğitici konuşmaları için de geçerlidir. Diğer sorun, ikincil ve üçüncül önleme programlarında etkin olan polis ve istihbaratın meseleyi "güvenlikleştirerek" STK'ları ve onların "yumuşak" yaklaşımlarını oyun dışına itme ve âtıl bırakma riskidir (Koehler, 2017, s. 4). Güvenlikleştirme eğilimi güçlenerek toplumsal algıya yön verdiğinde ya da mevcut tedirginlik ve kırılganlıklarla birleştiğinde, bahsedilen riskin artacağı öngörülür. 2016'daki bir araştırma bu riskin ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Zira araştırmanın yapıldığı 10 Avrupa ülkesinden sekizinde, nüfusun yarısından fazlası göçmen akınıyla terörizm arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmektedir (Ihlamur-Öner, 2019). Üçüncü olarak, radikalleşmeyle mücadele uygulayıcıları ya da personeli arasında uyumlu, kaliteli ve standart hâle getirilmiş bir uzman eğitimi olmadığı gibi, buna bağlı bir profesyonelleşme eksikliği de hissedilmektedir. Bu sorunun doğal bir uzantısı, hedefteki aşırılıkçılığa (neo-Nazizm, cihatçılık, silahlı sol örgütler vs.) has araç ve metotların tespit edilememesi ya da geliştirilememesidir (Walkenhorst ve Ruf, 2021). Dördüncü sorun, Almanya'daki güçlü yasalar ve engellerden ötürü federal hükümet, eyaletler ve STK'lar arasındaki bilgi paylaşımın sınırlı kalması ve tam da bu sebepten paydaşlar arasında güçlü ve güvenilir bir iş birliğinin kurulamayışıdır (Said ve Fouad, 2018).

Radikalleşmeyle mücadele alanındaki sorun ve eksikliklere binaen, Koehler (2021) kanıta dayalı, uzun erimli değerlendirmelerin yapılmasını; prosedür ve kalite ölçüm ve standartlarının iyileştirilmesini; alan deneyimine sahip sosyal hizmet uzmanları, psikologlar ve ilahiyatçılar dışında uyumlu ve iyi eğitim almış bir personelin yetiştirilmesini önerir. Bununla birlikte, birincil ve hatta ikincil önlemede sivil toplum aktörlerine önemli işler düştüğünü hatırlatır. Zira STK'lar siyasi otoritelere kıyasla daha esnek olduğundan ihtiyaçlar doğrultusunda kolayca uyarlanabilirler. Bu adaptasyon kapasitesi onlara hem bir tür erişilebilirlik hem de güvenlik güçlerine şüpheyle bakanların gözünde bir üstünlük kazandırır.

Özetlersek, Almanya federal hükümeti radikalleşmeyle mücadelenin en başından itibaren ikili bir amaç gütmektedir. Bir yandan aşırılıkçı şiddetin belirgin biçimlerini hedef alırken, diğer yandan dirençli ve çoğulcu bir sivil toplum yaratmaya çalışır (Koehler, 2021). Hiç kuşkusuz radikalleşme eğilimini şiddet eylemlerine dönmeden önlemek, bunun yollarını aramak, ortamını yaratmak ve sürdürülebilir kılmak hayati bir önem arz eder. Bu doğrultuda özellikle öne çıkan öneri ve uyarılar, radikalleşmeyle mücadele programlarının kanıta dayalı

olarak dizayn edilmesi (Williams, 2021), personel alımında belli standartların belirlenmesi (RAN, 2017), personelin çeşitli alanlarda eğitilmesi (Koehler ve Fiebig, 2019), programların stratejik gelişimi denetleyecek düzenleyici bir üst yapının (ulusal koordinasyonun) geliştirilmesi (Koehler, 2021; Said ve Fouad, 2018), toplumsal cinsiyete hassasiyet gösterilmesi (Zeiger, 2019; Andrews, 2022), mevcut programlardaki kavramsal ve metodolojik boşlukların tespiti ve yapısal bütünlüğün sağlanması (Koehler, 2021), bağımsız değerlendirme kurumlarının yaratılması ve hükümet dışı organların uzun süreli fonlanabilmesini mümkün kılacak yasal dayanağın oluşturulması (Koehler, 2017; Koehler, 2021) ve kuşaklar arası iletişim ve farklılığın radikalleşme üzerindeki etkilerinin incelenmesidir (Pastuovic ve Wylie, 2024).

Almanya'nın neredeyse yarım asırlık radikalleşmeyle mücadele tarihi diğer ülkelere örnek olacak şekilde göstermektedir ki, bu mücadelede yukarıda bahsi geçen tüm katmanları, onlara özgü hassasiyetleri ve aralarındaki ilişkileri odağına alan ve buna uygun personeli yetiştiren, sadece güvenlikçi olmayıp gerektiğinde pragmatik ve esnek davranabilen (örneğin radikalleşen ilk kuşağa üçüncül, sonraki kuşağa birincil ve ikincil önlemlerle yaklaşabilen) programlara ihtiyaç vardır. Bu, radikalleşmeyle mücadele eden aktörler arasında (kolluk kuvvetleri, mahkemeler, hapishane yetkilileri, denetimli serbestlik memurları, sivil toplum, hükümet danışma merkezleri, gençlik ve sosyal hizmetler, psikoterapistler, psikologlar vb.) yoğun ve güvenilir bir iş birliği olması anlamına gelir (Koller, 2019). Ne var ki, Almanya'daki uygulamalarda farklılaşan öncelikler, yaklaşımlar ve organizasyonel kültürden ötürü kurumlar ve aktörler arasındaki ilişkiler beklentinin gerisinde kalmaktadır. Son tahlilde, eğer Almanya'nın deneyimlerinden bir ders çıkarmak gerekirse, şunu söylemek yanlış olmaz: Radikalleşmeyle mücadele alanındaki ilerlemeler, bilimsel kanıtlara (ampirik verilere) dayalı uygulamaların gelişmesi, aktörler arası koordinasyonun sağlanması, radikalleşmenin toplumun ortak bir sorunu olduğunun anlaşılması, şiddeti davet eden siyasal kutuplaşmaya karşı toplumsal dayanıklılığın artırılması ve ancak eşit ve adil bir toplum içinde sosyal bağların, köprülerin ve bağlantıların güçlendirilmesi ile mümkün olabilir.

Sonuç

Güvenlik sorunları, doğal afetler, siyasi baskı ve daha iyi yaşam koşulları gibi birçok sebebe bağlanabilecek göç olgusu, özellikle son dönemde yaşanan savaşlar ve iklim sorunlarıyla birlikte uluslararası toplumun gündemini artarak meşgul etmeye devam etmektedir. Bir taraftan göç etmek durumunda kalanların yaşadığı dram ve zorluklar devletlerin ve uluslararası toplumun insani yardım olanaklarını gözden geçirmelerine neden olurken; diğer yandan ev sahibi toplum ile uyum içinde yaşamalarının sağlanması dikkat gösterilmesi gereken bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tip sorunların farkında olarak bu çalışma ile sınıraşan göç ile radikalleşme ilişkisi tartışılarak nasıl yönetilebileceği üzerine kuramsal literatür araştırması yapılmış ve göç yönetiminde öne çıkan ülke örnekleri incelenmiştir.

Tarihte yaşanan benzeri örneklerden de not edilebileceği gibi, ev sahibi toplum ve onların ortamına göçle girmek durumunda kalanlar uyum içinde yaşamaya yönelik ortak bir çaba geliştiremezlerse kutuplaşma, radikalleşme ve nihayetinde şiddet içeren davranışlara yönelme ihtimali taşıyabilirler. Ayrıca, iletişim ve ulaşım teknolojilerinde yaşanan gelişme ile siyasal söylemin bu alanı kullanması, radikal düşüncelerin hızla yayılması ve taraftar bulmasına zemin hazırlamaktadır. Çalışmada verilen örnek olaylar, Kanada ve Almanya gibi "iyi örnek" olarak kabul edilen ülkelerde dahi, konunun hassasiyetini ve yönetilemediği takdirde içerdiği yaygınlaşma riskini gözler önüne sermektedir.

Göç yönetiminde, politikanın merkezi koordinasyonu ve çabaların yerel ihtiyaç ve imkânlara göre şekillendirilmesi dikkat çeken ilk husus olarak ortaya çıkmaktadır. Merkezi koordinasyon faaliyetlerin ortaklığını ve yönünü belirlerken, yerellik sahadaki ihtiyaçların

çeşitliliğine yönelik geliştirilebilecek farklı çözüm olanaklarını ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Göç yönetimi ve toplumsal uyumu sağlamaya yönelik kullanılabilecek araçlar her toplumun ve karşı karşıya kalınan durumun gereklerine göre şekillenmektedir. Buna ayrılacak kaynakların yerel imkânları aşması hâlinde merkezi yönetimin olanakları kullanılabilecektir.

Geliştirilen politika ve programlar hedef kitlenin ihtiyaçlarına ve beklentilerine yönelik olmalıdır. Bu anlamda, toplumun sosyal ve demografik farklılıklarına uygun programlar geliştirilmeli ve bunların uygulamasında rol alacak aktörler de toplumsal çeşitliliği yansıtmalıdır. Bunlar içerisinde, devletin güvenlik, eğitim, adli, sağlık gibi kurumları ile dini gruplar, gençlik kuruluşları, sosyal dernekler, medya temsilcileri gibi çeşitli aktörler bulunmaktadır. Çok katılımlı geliştirilecek politika sadece göçmenlere yönelik değil ev sahibi toplumun da içinde yer alabileceği kapsayıcılıkta olmalı; sahadaki uygulamalar da grupların ve ihtiyaçların farklılığını öngörebilecek aktörler tarafından gerçekleştirilmelidir.

İncelenen Kanada ve Almanya örneklerinden de görülebileceği gibi radikalleşmeye bir süreç olarak yaklaşılarak her aşamaya özgü programların geliştirilmesi önerilmektedir. Bu sürecin, toplumun aşırılıkçı söylemlere karşı dayanıklı hâle getirilme çabalarıyla başlatıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, günümüzün en önemli radikalleşme araçlarından biri olarak görülen internet ortamının özellikle gençlere yönelik nasıl düzenlenebileceği güncel uğraşı alanlarından biridir. Bu kapsamda sadece internetin sınırlandırılması yerine, okullar ve öğretmenler ve medya ile nasıl alternatif çözümler getirilebileceği üzerine tartışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Sadece gençler değil, radikalleşmeye yönelik hassasiyet taşıyan riskli grupların belirlenmesi ve bunlara özgü programlar geliştirilmesi dikkat çeken bir öneridir. Bir süreç olarak değerlendirilen radikalleşmeyle ilgili getirilen bir başka öneri, şiddet içeren düzeyde radikalleşen bireylerin cezaevlerinde ve tahliyeleri durumunda toplum içerisinde nasıl rehabilite edilebilecekleri ve topluma yeniden kazandırılacaklarına ilişkindir.

Yukarıdakilere ilaveten, radikalleşmeyle mücadele alanında iki önemli sorun karşımıza çıkar. Bunlardan birisi programların finanse edilmesinde yaşanan güçlüktür. Bunun giderilmesinde toplumsal fonların kurulması bir çözüm önerisi olarak sunulmaktadır. Bir diğer sorunlu alan, radikalleşme belirtilerinin ya da eğilimlerinin ve radikalleşmeyle mücadele sonuçlarının ölçülebilmesiyle ilgilidir. Bu konunun, incelenen ülke örneklerinin yanı sıra çalışma alanında karşılaşılan yaygın güçlüklerden biri olduğu ifade edilmelidir. Radikalleşmenin nedenlerini ve düzeylerini ölçebilmek müteakiben yapılacak müdahaleleri de kaçınılmaz olarak etkileyecektir. Uygulanan programların sonuçlarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi ise programların etkinliğinin kontrol edilmesi ve geri bildirimlere göre şekillendirilmesi açısından önem taşır. Her ne kadar bu çabaların zorluğunun farkında olunsa da uygulayıcıların ve üniversitelerin iş birliğiyle yerel farklılıklara göre uyarlanabilir projeler geliştirilmesi, alanın sorunlarına yönelik bilimsel altyapısının oluşturulması ve desteklenmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, göç yönetimine sadece göç etmek durumunda kalan kişilere uygulanacak entegrasyon ya da uyum politikaları perspektifinden bakılmamalı, toplumun bu konuda dayanıklılığını artırmak üzere sürekliliği olan bir sistem geliştirilme gayretine odaklanılmalıdır. Öte yandan, uygulanan hiçbir politika ya da programın olumlu bir çıktıyı en baştan garanti edemeyeceği bilinmeli, toplumdaki etkilerin oluşmasının zaman alacağı akıldan çıkarılmamalıdır. Akamete uğrayan girişimler, niyet edilmeyen sonuçlar, toplumsal tepkiler, yeniden suça ve/ya şiddet eylemlerine karışmalar gibi sorunlarla karşılaşılması radikalleşmeyle mücadele programlarındaki gidişatı çizgisel bir ilerlemeden ziyade inişler ve çıkışlarla dolu bir öğrenme süreci olarak ele alınmasını gerektirmektedir.

Kaynakça

Abadan Unat, N. (2017). *Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus ötesi yurttaşlığa.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ager, A., Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee* Studies 21(2), 166–191.

Ahmad, F. (2020). The securitization of Muslim civil society in Canada (115-133). D. Silva, M. Deflem (ed.) *Radicalization and counter-radicalization,* Emerald Publishing.

Altan, H. N., Budak, M. M. (2023). İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya göç politikalarının dönüşümü. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(4), 1409-1423.

Andrews, S. (2022). *Gendered perspectives on preventing violent extremism: Women and 'prevent'*. Bristol: Bristol University Press.

Ashour, O. (2011). Online de-radicalization? Countering violent extremist narratives: Messages, messenger and media strategy. *Perspectives on Terrorism, 4* (6), 15-19.

Banting, K. (2022). Multiculturalism policy in Canada. E. A. Lindquist, A. S. B. Hryniuk, & P. G. Smith (Eds.), *Policy success in Canada* (pp. 183-205). Oxford University Press.

Bayraklı, E., Keskin, K. (2017). Avrupa'nın mülteci krizi. *Akademik İncelemeler Dergisi, 12*(2), 115-136.

Bélanger, J., Moyano, M., Muhammad, H., Richardson, L., Lafrenière, M. A., Mccaffery, P., Framand, K., Nociti, N. (2019). Radicalization leading to violence: A test of the 3N model. *Frontiers in Psychiatry,* 10, 1-12.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. 46(1), 5-68.

Bilginer, O. (2018). Direniş siyaseti: Direnme hakkı ve siyasal direniş. *Toplum ve Bilim*, 143 (1), 93-124.

Bilginer, O. (2023). Göçmenler, demokratik yurttaşlık ve insan hakları. *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi, 3*(1), 50-65.

Briggs, R., Feve, S. (2013). *Review of programs to counter narratives of violent extremism*. Londra: Institute for Strategic Dialogue.

Buzan, B. Waever, O., de Wilde, J. (1997). *Security: A new framework for analysis*. Londra: Lynne Rienner Publishers.

Calgary Police Service. (2025). ReDirect. https://www.calgary.ca/cps/youth-programs-and-resources/youth-intervention/redirect.html (Erişim Tarihi: 13.01.2025).

Canada's Counter-Terrorism Strategy (2013). *Building resilience against terrorism* https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrcs/pblctns/rslnc-gnst-trrrsm/rslnc-gnst-trrrsm-eng.pdf (Erişim Tarihi: 19.01.2025).

Caplan, G (1964). *Principles of preventive psychiatry.* New York: Basic Books.

Castles, S., Korac, M., Vasta, E., Vertovec, S. (2002). Integration: Mapping the field. *Home Office Online Report 29/03*. Londra: Home Office.

Centre for the Prevention of Radicalization Leading to Violence (CPRLV). (2023). *Annual report.* https://info-radical.org/wp-content/uploads/2024/07/CPRMNV_RA23_ENG_1.pdf (Erişim Tarihi: 10.01.2025).

Centre for the Prevention of Radicalization Leading to Violence (CPRLV). (2025). https://info-radical.org/en/ (Erişim Tarihi: 10.01.2025).

CityNews Toronto. (2022, March 19). Pepper spray used in attack on mosque in Mississauga. *CityNews Toronto*. https://toronto.citynews.ca/2022/03/19/mississauga-mosque-pepper-spray/ (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Clinton, W. J. (1995). Remarks to the Canadian Parliament in Ottowa. *The American Presidency Project.* https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-canadian-parliament-ottawa (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Clubb, G., Koehler, D., Schewe, J., O'Connor, R. (2021). *Selling de-radicalisation: Managing the media framing of countering violent extremism*. Oxon: Routledge.

Dawson, L. (2014). How does a Canadian teen turn into a terrorist?. *University of Waterloo.* https://uwaterloo.ca/state-of-the-university/2014/accessible/research/global-security/how-does-a-canadian-teen-turn-into-a-terrorist.html (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Demir, C. K. (2017). *Sebeplerinden mücadele yöntemlerine etnik ayrılıkçı terörizm: PIRA, ETA, PKK*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Demireva, N. (2021). Briefing: Immigration, diversity and social cohesion. *The Migration Observatory*. https://migrationobservatory.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2016/04/Briefing-Immigration-Diversity-and-Social-Cohesion.pdf (Erişim tarihi: 30.08.2022).

Doosje, B., Moghaddam, F.M., Kruglanski, A.W., de Wolf, A., Mann, L. Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79-84.

Ellis, B. H., Abdi, S. (2017). Building community resilience to violent extremism through genuine partnerships. *American Psychologist*, 72 (3), 289-300.

Erdoğan, M. (2021). *Suriyeliler barometresi: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi (SB-2020).* Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık.

Fergusson, J., Ahmed, K. (2017). Canada's national counterterrorism strategy and challenges of community based intervention in countering radicalization. S. N. Romaniuk, F.Grice, D.Irrera, S.Webb (ed.), *The Palgrave handbook of global counterterrorism policy* (195-222). Londra: Palgrave Macmillan.

Fischer, P., Haslam, S. A., Smith, L. (2010). "If you wrong us, shall we not revenge?" Social identity salience moderates support for retaliation in response to collective threat. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 14*(2), 143–150.

Focus Canada. (2024). Canadian public opinion about immigration and refugees. *Environics Institute*. https://www.environicsinstitute.org/docs/default-source/default-document-library/final-report94fae631-0284-4ba5-b06a-e0aeeab5daf3.pdf?sfvrsn=9f47b717_1 (Erişim Tarihi: 10.01.2025).

Global News. (2023, January 18). Ottawa terrorism arrest involves minor. *Global News*. https://globalnews.ca/news/10174666/ottawa-terrorism-arrest-minor/ (Erişim Tarihi: 14.01.2025).

Goga, C. I. (2019). Is migration a risk factor for radicalization? Social and legal instruments for identifying and combating radicalization. *Sociology and Social Work Review, 1*, 39-47.

Government of Canada. (2018). National strategy on countering radicalization to violence. *Public Safety Canada*. https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrcs/pblctns/ntnl-strtg-cntrng-rdclztn-vlnc/ntnl-strtg-cntrng-rdclztn-vlnc-en.pdf (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Government of Canada. (2024). Government of Canada announces funding to help counter ideologically motivated violent extremism. *Public Safety Canada*. https://www.canada.ca/en/public-safety-canada/news/2024/03/government-of-canada-announces-funding-to-help-counter-ideologically-motivated-violent-extremism0.html.(Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Göç İdaresi Başkanlığı. (2025). Uyum hakkında. https://www.goc.gov.tr/uyum-hakkinda (Erişim tarihi: 18.02.2025).

Hafez, M., Mullins, C. (2015). The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism. *Studies in Conflict & Terrorism, 38*(11), 958-975.

Harris, K. (2020, March). Canada shares expertise with Germany on successfully integrating immigrants. *CBC*. https://www.cbc.ca/news/politics/mendocino-immigration-settlement-services-1.5484192 (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Hof, T. (2018). From extremism to terrorism: The radicalisation of the far right in Italy and West Germany. *Contemporary European History, 27*(3), 412–431.

House of Commons. (June 2022). *The rise of ideologically motivated violent extremism in Canada: Report of the Standing Committee on Public Safety and National Security.* https://publications.gc.ca/collections/collection_2022/parl/xc76-1/XC76-1-1-441-6-eng.pdf (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Hynie, M. (2018). Refugee integration: Research and policy. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, *24*(3), 265-276.

Ihlamur-Öner, S. G. (2019). Delinking the migration-terrorism nexus: Strategies for the de-securitization of migration. *Perceptions, 24* (2-3), 195-224.

International Organization for Migration (IOM). (2024). Migration and migrants: A global overview. In M. McAuliffe & L.A. Oucho (Eds.), *World Migration Report 2024* (pp. 1-45). IOM.

Kelley, N., Trebilcock, M. (2010). *The making of the mosaic: A history of Canadian immigration policy*. University of Toronto Press.

Koehler, D. (2017). *Understanding deradicalization: Methods, tools and programs for countering violent extremism*. New York: Routledge.

Koehler, D. (2021). Deradicalisation in Germany: Preventing and countering violent extremism. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, *128*, 59-78.

Koehler, D., Fiebig, V. (2019). Knowing what to do: Academic and practitioner understanding of how to counter violent radicalization. *Perspectives on Terrorism, 13* (3), 44-62.

Koller, S. (2019). Reintegration of returnees from Syria and Iraq. *German Council on Foreign Relations*. https://dgap.org/en/research/publications/reintegration-returnees-syria-and-iraq (Erişim Tarihi: 20.12.2024).

Kruglanski, A. W., Gelfand. M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: how significance quest impacts violent extremism. *Advances in Political Psychology, 35*, 69-93.

Leger. (2023). Immigration plan: Survey of Canadians. https://leger360.com/wp-content/uploads/2024/04/Leger-X-CP_Immigration-Plan.pdf (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Lenos, S. Haanstra,W., Keltjens, M., Van de Donk, M. (2017). *RAN polarisation management manual*. RAN Centre of Excellence. https://home-affairs.ec.europa.eu/pages/page/ran-polarisation-management-manual-amsterdam-06-july-2017_en (Erişim tarihi: 29.08.2022).

McCauley, C., Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence, 20* (3), 415-433.

McCauley, C., Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model, *American Psychologist, 72* (3), 205-216.

McGuinness, D. (2024, December 11). Germany's one million Syrians at centre of fierce debate over their future. *BBC News in Berlin*. https://www.bbc.com/news/articles/cy7kxn6p878o (Erişim tarihi: 22.12.2024).

Nanos Research. (2024). *Two in three Canadians say Canada should accept fewer immigrants in 2025 than in 2024.* https://nanos.co/wp-content/uploads/2024/09/2024-2670-CTV-Aug-Populated-report.pdf (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Neitzert, A., Miguel Müller, N. Lux, C. (2024). *Gibt es einen Nexus zwischen Migration und Radikalisierung? Eine wissenschaftliche Spurensuche*. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF) Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl (FZ).

Neumann, P. R. (2013). The trouble with radicalization. *International Affairs*, *89* (4), 873-893.

Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F., Pfefferbaum, R.L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, *41*, 127-150.

Oxford Dictionary. (2022). *Oxford Learner's Dictionaries*. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com (Erişim tarihi: 29.08.2022).

Pastuovic, M. H. Wylie, G. (2024). Challenging the youth assumptions behind P/CVE: Acknowledging older extremists. *Critical Studies on Terrorism*, 1-17. DOI: https://doi.org/10.1080/17539153.2024.2380547.

Perspektif. (2024, 17 Aralık). 'BAMF: 'Radikalleşme ve Göç Kökenlilik Arasında Bir Bağlantı Yok'. *Perspektif*. https://perspektif.eu/2024/12/17/bamf-radikallesme-ve-goc-kokenlilik-arasinda-bir-baglanti-yok/ (Erişim tarihi: 24.12.2024).

Public Safety Canada. (2018). *Kanishka Project*. https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/ntnl-scrt/cntr-trrrsm/r-nd-flght-182/knshk/index-en.aspx (Erişim Tarihi: 12.01.2025).

Radicalization Awareness Network (RAN) (2017). *RAN Handbook on CVE/PVE training programmes. Guidance for trainers and policy-makers*. https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/913c709f-9673-467f-96c9-fc5426afb602_en?filename=ran_wb_vrwe_skopje_28-29062022_en.pdf. (Erişim Tarihi: 11. 11. 2024).

Radicalisation Awareness Network (RAN) (2024). *National and regional networks focusing on P/CVE across the EU*. https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/b70fc126-5856-498b-a5c6-abb5d88299b3_en?filename=ran_national_regional_networks_focusing_on_P-CVE_across_EU_en.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2024).

Reuters. (2024, February 2). Trudeau condemns mosque attack, says Islamophobia has no place in Canada. *Reuters*. https://www.reuters.com/world/americas/trudeau-condemns-mosque-attack-says-islamophobia-has-no-place-canada-2024-02-02/ (Erişim Tarihi: 01.01.2025).

Said, B. T., Fouad H. (2018). Countering Islamist radicalisation in Germany: A guide to Germany's growing prevention infrastructure. *The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague*. https://icct.nl/publication/countering-islamist-radicalisation-germany-guide-germanys-growing-prevention (Erişim tarihi: 25.12.2024)

Schmeidl, S. 2002. (Human) security dilemmas: Long-term implications of the Afghan refugee crisis. *Third World Quarterly*, *23*(1), 7-29.

Schmid, A. P. (2016). Links between terrorism and migration. *International Centre for Counter-Terrorism.* https://icct.nl/app/uploads/2016/05/Alex-P.-Schmid-Links-between-Terrorism-and-Migration-1.pdf (Erişim tarihi: 29.08.2022).

Statistisches Bundesamt Deutschland. (2024a). *Population: Migration and integration*. https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/_node.html. (Erişim tarihi: 20.12.2024).

Statistisches Bundesamt Deutschland. (2024b). *Migration and Integration: Foreign population by selected citizenships and years*. https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-

Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-citizenship-time-serie.html. (Erişim tarihi: 20.12.2024)

Stephens, W., Sieckelinck, S. (2020). Being resilient to radicalisation in PVE policy: A critical examination. *Critical Studies on Terrorism*, *13*(1), 142-165.

Sude, C., Stebbins, D., Weilant S. (2015). *Lessening the risk of refugee radicalization: Lessons for the Middle East from the past crises.* RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE166.html (Erişim tarihi: 29.08.2022).

Şimşek, D. (2018). Mülteci entegrasyonu, göç politikaları ve sosyal sınıf: Türkiye'deki Suriyeli mülteciler örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, *40*(2), 367-392.

The Economist. (October 2016). Liberty moves north. *The Economist*. https://www.economist.com/leaders/2016/10/29/liberty-moves-north (Erişim Tarihi: 13.01.2025).

The Federal Government (2016). *The federal government strategy to prevent extremism and promote democracy*. https://www.bmfsfj.de/resource/blob/115448/cc142d640b37b7dd76e48b8fd9178cc5/strategie-der-bundesregierung-zur-extremismuspraevention-und-demokratiefoerderung-englisch-data.pdf (Erişim Tarihi: 26.03.2025).

Trebilcock, M. (2019). The puzzle of Canadian exceptionalism in contemporary immigration policy. *International Migration & Integration, 20*(4), 823–849.

Triadafilopoulos, T. (2004). Building walls, bounding nations: Migration and exclusion in Canada and Germany, 1870–1939. *Journal of Historical Sociology, 17*, 385-427. https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2004.00238.x

Triadafilopoulos, T. (2012). *Becoming multicultural: Immigration and the politics of membership in Canada and Germany*. Vancouver: UBC Press.

Türk Dil Kurumu. (2024). *Güncel Türkçe Sözlük*. https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 17.11.2024).

U.S. Department of Justice (2015). Radicalization and violent extremism: Lessons learned from Canada, the U.K. and the U.S. https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/249947.pdf (Erişim Tarihi: 13.01.2025).

Vardar, N. (2015, 8 Eylül). Mülteci, göçmen, sığınmacı arasındaki farklar? *Bianet*. https://bianet.org/yazi/multeci-gocmen-siginmaci-arasindaki-farklar-167434 (Erişim tarihi: 05.09.2022).

Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E., Barton, G. (2018). "The three Ps of radicalization: Push, pull, and personal. A systematic scoping review of the scientific evidence about radicalization into violent extremism. *Studies in Conflict & Terrorism, 43*(10), 1-32.

von Lautz, Y., Bösing, E., Kart, M., Stein, M. (2024). Influences of discrimination and stigmatization on secondary and tertiary level P/CVE efforts. *Journal for Deradicalization, 38*, 122-164.

Walkenhorst, D., Ruf, M. (2021). Violent ego-centered sovereignism as a global threat? The case of the German "Reichsbürger" and implications for P/CVE research. In F. Atamuradova ve S. Zeiger (Eds), *Researching the evolution of countering violent extremism* (pp. 223-241). https://hedayah.com/app/uploads/2021/09/Full-Edited-Volume-RC2019.pdf

Wallace, R., Tolley, E., Vonk, M. (2021). *Multicuturalism policy index: Immigrant minority policies.* Kingston: The Multiculturalism Policy Index Project, Queen's University. https://www.queensu.ca/mcp/ (Erişim Tarihi: 13.01.2025).

Warburton, W. A., Williams, K. D., Cairns, D. R. (2006). When ostracism leads to aggression: The moderating effects of control deprivation. *Journal of Experimental Social Psychology, 42*(2), 213–220.

Weiner, M. (1992/93). Security, stability, and international migration. *International Security*, *17*(3), 91-126.

Williams, M. J. (2021). *Preventing and countering violent extremism: Designing and evaluating evidence-based programs*. Londra, New York: Routledge.

Younes, A. E. (2014). A chronicle of a disappearance: Mapping the figure of the Muslim in Berlin's verfassungsshutz reports (2002-2009). *Islamophobia Studies Journal*, *2*(2), 114-142.

Zeiger, S. (2019). International and national frameworks for women, peace and security (WPS). In S. Zeiger, R. Alonso, J. Herrera, L. El Sayed (Eds.) *Enhancing women's roles in preventing and countering violent extremism (P/CVE)* (pp. 9-21). Amsterdam, Berlin, Washington: IOS Press.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1574311*

Çin'in Deniz Taşımacılık Koridorları Çerçevesinde Arktik ve Akdeniz Geçitlerinin Konumları Hakkında Bir Karşılaştırma

A Comparison of the Positions of Arctic and Mediterranean Passageways in Terms of China's Sea Transportation Corridors

Ferdi GÜÇYETMEZ[a*] Sina KISACIK[b]

[a] Öğr. Gör., Uluslararası İlişkiler ve Jeopolitik Araştırmalar, İSVİÇRE
ORCID: 0000-0003-1204-2606
[b] Dr. Öğr. Üyesi, Kıbrıs Aydın Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ozanköy-Girne / KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ
ORCID: 0000-0002-3603-6510

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 26 Ekim 2024
Kabul tarihi: 3 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Arktik Bölgesi,
Akdeniz Ticaret Rotası,
Çin'in Deniz Taşımacılığı Koridorları,
Kuzey Denizi Rotası,
Ticaret Rotalarının Jeopolitiği.

ÖZ

Küresel güvenlik ve jeopolitik eksenli sorunlar, ülkelerin yeni müttefikler ve alternatif ticaret rotaları arayışına neden olmuştur. Bu bağlamda, Akdeniz'deki güvenlik sorunlarının yanı sıra Kuzey Deniz Rotaları'nın giderek daha erişilebilir hâle gelmesi, Arktik bölgesinin küresel ölçekteki stratejik önemini artırmıştır. Özellikle Çin, geniş kapsamlı Kuşak ve Yol Girişimi'nin başarılı bir şekilde sürdürülmesi için her iki bölgeyi de stratejik açıdan kritik bir konumda değerlendirmektedir. Malakka Boğazı ve Süveyş Kanalı gibi mevcut rotalarda yaşanan geçit problemleri, Çin'i alternatif güzergâh arayışlarına itmiş ve bu doğrultuda Arktik, jeopolitik bir potansiyel alana dönüşmüştür. Arktik bölgesine yönelik Çin'in artan ilgisi, altyapı yatırımları ve enerji taşımacılığı iş birlikleriyle somutlaşmaktadır. Özellikle Rusya ile sıvılaştırılmış doğalgaz taşımacılığı alanında kurulan ilişkiler, Kuzey Deniz Rotası'nın Çin için giderek öncelikli hâle gelmesini sağlamaktadır. Mevcut Akdeniz rotalarının maliyet ve teknik zorluklarının yanı sıra, bölgedeki güvenlik riskleri de Çin'i Arktik güzergâhına yönlendiren önemli etkenlerden birisidir. Kuzey Deniz Rotası, enerji tasarrufu, ekonomik iş birliği ve daha güvenli bir ticaret güzergâhı sunma potansiyeli ile Çin'in ticaret stratejisinde kilit bir rol üstlenmeye başlamıştır. Bu makale, Arktik geçiş rotalarının gelecekteki jeopolitik önemini vurgularken, bu rotaların yerleşik Akdeniz güzergâhlarıyla karşılaştırmalı analizini sunmaktadır. Güvenlik, maliyet, enerji verimliliği ve ekonomik iş birliği gibi jeopolitik faktörler ışığında, Çin'in hangi ticaret yollarını daha elverişli bulabileceğine dair kapsamlı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bağlamda, Arktik ve Akdeniz rotalarının uluslararası ticaret üzerindeki potansiyel etkileri incelenmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: October 26, 2024
Accepted: March 3, 2025

Keywords:
Arctic Region,
Mediterranean Trade Route,
China's Maritime Transport Corridors,
Northern Sea Route,
Geopolitics of Trade Routes.

ABSTRACT

The emergence of global security and geopolitics-centred challenges has prompted nations to seek alternative allies and new trade routes. In this context, security issues in the Mediterranean and the increasing accessibility of the Northern Sea Routes have heightened the Arctic region's strategic significance on the global stage. For China, in particular, both regions hold critical importance for successfully implementing its expansive Belt and Road Initiative. Challenges posed by traditional routes, such as the Malacca Strait and the Suez Canal, have led China to explore alternatives, positioning the Arctic as a region of growing geopolitical potential. China's increasing engagement in the Arctic is evident through its infrastructure investments and energy transportation collaborations, particularly with Russia. The partnership between China and Russia, especially in the realm of liquefied natural gas (LNG) transportation, underscores the prioritization of the Northern Sea Route in China's trade strategy. Additionally, the technical and cost-related challenges of existing Mediterranean routes and security risks in the region further motivate China to focus on developing and operationalizing the Arctic passage. The Northern Sea Route offers significant advantages, including energy efficiency, economic cooperation, and a safer trade corridor, making it an increasingly attractive option for China's international trade objectives. This article aims to highlight the future geopolitical significance of Arctic transit routes and provides a comparative analysis with established Mediterranean routes. By examining key geopolitical factors such as route security, energy efficiency, and economic collaboration, the study seeks to offer insights into which trade routes may be more advantageous for China. Furthermore, the potential impacts of Arctic and Mediterranean routes on global trade dynamics are assessed.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: ferdigucyetmez26@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This study uses a qualitative research approach that combines case studies, comparative analysis, and document analysis to examine China's strategic interests and actions in the Arctic and compare them with its activities in the Mediterranean region. By focusing on these two critical maritime areas, the research provides insights into how China seeks to strengthen its global trade network and geopolitical influence, particularly within the framework of the Belt and Road Initiative (BRI). Comparative Analysis: The comparative analysis in this study focuses on China's engagement in the Northern Sea Route (NSR, Kuzey Denizi Rotası, KDR) and the Mediterranean. It explores the similarities and differences in China's approach to securing and expanding its influence in these regions. The Arctic offers opportunities for economic expansion through resource development and emerging trade routes, while the Mediterranean serves as a traditional but crucial hub connecting Europe, Asia, and Africa. This comparison highlights how China's Arctic strategy aligns with and diverges from its broader global objectives under the BRI framework. For example, the Arctic presents untapped natural resources and shorter shipping times, allowing China to diversify its trade routes. Meanwhile, China leverages infrastructure investments in the Mediterranean, such as the Port of Piraeus in Greece, to establish critical logistics hubs. By comparing these two strategies, the analysis emphasizes how China adapts its approach to fit each region's distinct geopolitical and economic contexts. Case Study Methodology: The study adopts a case study methodology to provide detailed insights into China's specific investments and initiatives in the Arctic and the Mediterranean. In the Arctic, China's participation in Russia's Yamal LNG project exemplifies its ambition to secure energy resources while establishing a foothold in the region. Similarly, Chinese investments in Arctic port infrastructure illustrate their role in ensuring the viability of the Northern Sea Route (NSR) for commercial shipping. In the Mediterranean, China's acquisition and development of the Port of Piraeus in Greece highlights its strategic focus on transforming key infrastructure into logistics hubs. This investment has significantly boosted the port's capacity and efficiency, establishing it as a major gateway for Chinese goods entering Europe. These case studies provide a concrete understanding of China's operational strategies, the challenges encountered, and the outcomes achieved in both regions. Document Analysis: Document analysis forms a crucial part of the research, drawing on primary and secondary sources to contextualize China's activities. The key document in this analysis is the 2018 White Paper on China's Arctic Policy, which outlines China's official stance and strategic objectives in the Arctic. This document emphasizes China's role as a "near-Arctic state" and its commitment to developing the Arctic Silk Road as part of the BRI. Additionally, the study examines international agreements, legal frameworks, and governance mechanisms relevant to the Arctic and Mediterranean regions. These documents provide insights into the geopolitical constraints and opportunities shaping China's activities. Reports from international organizations, academic articles, and media coverage supplement this analysis, offering a broader perspective on the implications of China's strategies. Thematic Analysis: Thematic analysis is employed to identify recurring themes that shed light on China's motivations, strategic objectives, and challenges in the Arctic and Mediterranean. Economic interests play a central role in China's activities, as the country seeks to diversify its trade routes and reduce its dependence on traditional maritime chokepoints like the Malacca Strait and the Suez Canal. The Arctic presents an opportunity to create a shorter and potentially safer trade route between Asia and Europe, while the Mediterranean remains a critical artery for global trade. Environmental concerns are another significant theme, particularly in the Arctic, where China must balance the exploitation of natural resources with global environmental sustainability efforts. Geopolitical competition also shapes China's actions, as major powers such as the United States, Russia, and the European Union vie for influence in the Arctic and Mediterranean. China navigates these competitive dynamics through strategic partnerships, such as its collaboration with Russia in Arctic energy projects and its investments in Mediterranean infrastructure. International cooperation emerges as a recurring theme in China's strategy, as the country emphasizes working with Arctic and Mediterranean nations to advance mutual interests while securing its strategic objectives.

Research Questions and Structure: The study is guided by several research questions: What are the main motivations behind China's strategic interest in the Northern Sea Route, and how do they compare with its activities in the Mediterranean? How does China's Arctic policy align with the broader BRI, particularly regarding the security of global trade routes as outlined in the 2018 White Paper? What are the potential economic benefits of China's development of the South Sea Route? What environmental and geopolitical challenges does China face in the Arctic, and how do these challenges differ from those faced in the Mediterranean? What are the long-term strategic implications of China's investments in the Arctic for international maritime trade, especially regarding competition with traditional trade routes such as the Suez Canal? Based on these questions, the first part of the study discusses the basic characteristics of Arctic geography, emphasizing its strategic significance for global trade and resource development. The second part analyzes the main elements of the Arctic Silk Road Route within the context of China's maritime strategy. The third part focuses on the Mediterranean Silk Road Route, examining China's investments and activities in this established trade corridor. The penultimate section compares the Arctic and Mediterranean maritime routes, analyzing their respective advantages and challenges. The concluding section offers evaluations and predictions on the implications of China's maritime strategies for international trade and geopolitics. This research contributes to a deeper understanding of China's strategic engagement in the Arctic and Mediterranean. By comparing China's activities in these two regions, the study provides a comprehensive perspective on the opportunities and challenges China faces as it seeks to expand its influence and secure its interests in the evolving global trade landscape.

Giriş

Çin'in Arktik[1]teki stratejik çıkarları, küresel ticaret ve uluslararası alandaki etkisini artırmaya çalışırken giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Çin'in Arktik'teki politika hedefleri çok yönlüdür. Bunlar; Arktik'i tüm ülkelerin ortak çıkarlarını koruyacak ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edecek şekilde anlamak, korumak, geliştirmek ve yönetmektir. Detaylarına baktığımızda, Arktik'i anlamak, değişimlerini ve gelişimini yöneten doğal yasaları keşfetmek için bilimsel araştırma kapasitesini geliştirmeyi içermektedir. Arktik'i korumak, iklim değişikliğine aktif olarak yanıt vermeyi, benzersiz çevresini ve ekosistemini korumayı ve yerli halkların çeşitli sosyal kültürlerine ve geleneklerine saygı duymayı gerektirmektedir. Arktik'i geliştirmek, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimine katkıda bulunmak için teknolojik yeniliği, çevre korumayı ve kaynak kullanımını artırmaya odaklanmaktadır. Arktik yönetimine katılım, Çin'in adil ve organize bir yönetim sistemine bağlı olduğu uluslararası yasalara ve iş birliği mekanizmalarına dayanmaktadır (The State Council of The People's Republic of China, 2018).

Çin'in Kuzey Kutbu'na katılımı 1925 yılında Svalbard Antlaşması'nı onaylamasına kadar uzanmaktadır. Ancak Çin'in Kuzey Kutbu'na, özellikle de bilimsel araştırmalara ciddi bir şekilde odaklanmaya başlaması 1990'ların sonlarına doğrudur. 2018 yılında ise Çin, Beyaz Kitap ile Arktik hedeflerini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Bunlar; saygı, iş birliği, kazan-kazan ve sürdürülebilirliktir. Saygı, uluslararası anlaşmalara uymayı ve Arktik devletleri ve yerli halkların egemenliğine ve geleneklerine saygı duymayı içermektedir. İş birliği, iklim değişikliği, bilimsel araştırma ve kaynak kullanımı gibi konularda çok düzeyli ve geniş kapsamlı iş birliğini vurgulamaktadır. Kazan-kazan sonucu ilkesi, tüm paydaşlar için karşılıklı yarar ve ilerlemeyi arayarak koruma ve kalkınma arasında uyumu garanti etmektedir. Sürdürülebilirlik, Arktik'in uzun vadeli ekolojik ve ekonomik sağlığını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Bu hedefler doğrultusunda Çin, Arktik stratejisinin temel direkleri olarak bilimsel araştırma, çevrenin korunması, rasyonel kaynak kullanımı ve uluslararası iş birliğine öncelik vermiştir. Çin'in bilimsel keşif gezilerine, çevre yönetimi girişimlerine ve Arktik nakliye rotalarının geliştirilmesine -özellikle de Kutup İpek Yolu'nun teşvik edilmesi yoluyla- katılımı, bölgeye yönelik kapsamlı yaklaşımını göstermektedir. Ayrıca, Çin'in uluslararası hukuk ve iş birliği platformları tarafından yönlendirilen Arktik yönetişimine katılımı, bölgede barış, istikrar ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etme konusundaki kararlılığını vurgulamaktadır.

Çin'in Kuzey Kutbu'ndaki politika hedefleri çok yönlü ve iddialı olup, bölgeyi anlamaya, korumaya, geliştirmeye ve yönetmeye yönelik geniş bir faaliyet yelpazesini kapsamaktadır. Bu hedefler, Çin'in küresel yönetişimde kilit bir oyuncu olarak konumunu güvence altına alma ve "Kutup İpek Yolu" gibi stratejik girişimler yoluyla uluslararası ticaretteki rolünü artırma arzusundan kaynaklanmaktadır. Çin'in daha geniş kapsamlı Kuşak ve Yol Girişimi'nin (KYG) bir parçası olan bu girişim, Kuzey bölge üzerinden yeni nakliye rotaları oluşturarak Asya ve Avrupa arasında mal taşımacılığının mesafesini ve maliyetini potansiyel olarak azaltmayı amaçlamaktadır.

Buna karşılık, Arktik'te büyük güç rekabetinin çerçevesi, Rusya ve Çin askeri faaliyetleri ile değişiklik gösterecektir. Arktik'teki olası iş birlikleri, Amerika Birleşik

[1] Coğrafi bir terim olan Arktik, İngilizce'de, Kuzey Kutbu'nda yer alan bölge olarak kullanılmaktadır. Yine Türk Dil Kurumu'na göre, sıfat olarak coğrafya, Kuzey Kutbu ve çevresindeki bölgeyle ilgili anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu çalışma boyunca Arktik kelimesi kullanılacaktır.

Devletleri'nin (ABD) ulusal güvenlik çıkarları konusunda belirleyici olacaktır. Rekabetin iki itici gücü olarak askeri gelişmeler ve enerji konuları önemli unsurlardır. Ukrayna Krizi nedeniyle Rusya'ya uygulanan yaptırımlar, ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Çin arasındaki artan ticaret savaşları ve Çin-ABD arasındaki soğuk ilişkiler göz önüne alındığında, ABD'nin diğer Arktik ülkeleriyle etkileşimini nasıl sürdüreceği belirsizliğini korumaktadır. Aynı zamanda ABD'nin caydırıcılık girişimleri de güvenlik ikilemlerini (dilemma) ortaya çıkarmaktadır. ABD için yeni strateji belgesinin nihai taslağı gelecekte ne olursa olsun, ABD'nin Arktik politikasının daha pro-aktif bir yapıya dönüşmesi kaçınılmaz görünmektedir. ABD'nin Grönland'ı satın alma arzusuna rağmen bu bölge, Çin ve Rusya'nın Grönland'daki varlıklarını ve nüfuzlarını artırma potansiyeline de sahiptir. (Şöhret, 2024, s.74-75; Limon, 2020, s.293-294).

2018 yılında Çin, Arktik politikasına ilişkin Beyaz Kitap'ı yayınlayarak Arktik Konseyi'ndeki gözlemci konumu hakkında tartışmalara yol açmıştır. Bazıları için bu durum beklenmedik bir şekilde ortaya çıkarken, bir kesim için Çin'in Arktik stratejisinin uzun zamandır beklenen bir teyidi olmuştur. Beyaz Kitap, yeni politikalar getirmekten ziyade Çin'in bölgeye yönelik mevcut yaklaşımını sağlamlaştıran, Pekin'in kararlılığını yansıtan bir belge olarak görülmektedir. Çin'in Arktik stratejisi diğer Arktik ülkelerine kıyasla nispeten yenidir ve Beyaz Kitap, Çinli liderler için Arktik'in öneminin altını çizmektedir. Belgenin yayınlanmasındaki gecikme, Çin'in Arktik politikalarını resmen açıklamaktaki isteksizliğinden değil, bölgenin hızla değişen diplomatik ve siyasi ortamına uyum sağlama kabiliyetini geniş zamana yaymak istemesinden kaynaklanmaktadır. Belge sadece Çin'in niyetleri konusunda uluslararası topluma güven vermeyi amaçlamakla kalmamaktadır, aynı zamanda Arktik meseleleriyle ilgilenen çeşitli hükümet organları için bir koordinasyon aracı olarak da hizmet vermektedir.

Çin'in Kuzey Denizi Rotasındaki (KDR) stratejik çıkarları, küresel ticaret için bir diğer önemli geçiş bölgesi olan Akdeniz'deki faaliyetleriyle anlamlı bir şekilde karşılaştırılabilir. Her iki bölge de Çin'in KYG için hayati arterler olarak hizmet vermektedir ve Çin'in küresel ticaret ağlarını güvence altına alma ve genişletme yönündeki stratejisini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Akdeniz uzun zamandır önemli bir deniz geçidi olsa da KDR, Çin'in geleneksel rotalara olan bağımlılığını azaltması için bir fırsatı temsil etmektedir. Akdeniz'de Çin, Yunanistan'daki Pire Limanı gibi birçok liman altyapısına büyük yatırımlar yapmıştır. Bu limanlar, Avrupa'ya giren Çin malları için kritik bir merkez hâlindedir. Ayrıca bu yatırım, Çin'in Asya ve Avrupa arasındaki mal akışını kontrol edebilmesini ve kolaylaştırabilmesini sağlamak için kilit deniz geçiş noktalarında güçlü bir varlık oluşturmaya yönelik daha geniş bir stratejinin parçasıdır.

Benzer şekilde KDR, Çin'e Asya ve Avrupa arasında malların taşınması için daha kısa ve potansiyel olarak daha uygun maliyetli bir rota sunmaktadır. Bu rota, daha uzun ve siyasi açıdan hassas olan Süveyş Kanalı rotasını atlamada yardımcı olmaktadır. Çin'in KDR'ye olan ilgisinin birçok nedeni vardır. Bunlardan birisi, Çin'in ihracata dayalı ekonomisine doğrudan fayda sağlayacak olan nakliye sürelerini ve yakıt maliyetlerini azaltma potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Çin, Arktik enerji projelerinde pay alarak ve KDR boyunca altyapı gelişmelerini destekleyerek, Akdeniz'de olduğu gibi bu yeni deniz koridorunda da varlığını sağlamlaştırmayı hedeflemektedir.

Ancak Çin'in bu bölgelerde karşılaştığı zorluklar farklılık göstermektedir. Akdeniz'de Çin'in etkisi nispeten yerleşmiş olsa da Çin, borç diplomasisi ve jeopolitik etki konusundaki endişeler nedeniyle bir dirençle karşı karşıyadır. Arktik'te ise Çin, bölgedeki artan katılımının etkileri bağlamında jeopolitik kaygıların gündeme gelmesine sebebiyet vermektedir. KDR, Çin için küresel ticaret ağının esnekliğini ve verimliliğini artırabilecek alternatif bir rota sunarak

Akdeniz'deki faaliyetlerinin stratejik bir tamamlayıcısıdır. Ancak bu stratejinin gelecekteki başarısı, Çin'in her iki bölgenin karmaşık jeopolitik manzarasında gezinme ve ekonomik hedeflerini diğer paydaşların endişeleriyle dengeleme becerisine bağlı olacaktır. Akdeniz yatırımlarında olduğu gibi Çin'in KDR'nin potansiyelini tam olarak gerçekleştirebilmesi için şeffaflık ve iş birliği çok önemlidir.

Bu çalışma, KDR ve Akdeniz geçişinin karşılaştırmalı analizi aracılığıyla, Çin'in bu rotalarda kendini nasıl konumlandırdığını incelemektedir. Araştırma, Çin'in Arktik stratejilerini vurgulayarak, politika hedeflerine ve Arktik'in yönetimini anlama, koruma, geliştirme ve katılım gibi temel ilkelere odaklanmaktadır. Makale, KDR ve Akdeniz geçişini karşılaştırarak, bu deniz rotalarının avantajları ve zorlukları hakkında öngörüler sağlamaya ilaveten, Çin'in Arktik bölgesindeki stratejik manevralarına odaklanmaktadır. Temel araştırma soruları ise şu şekildedir: KDR ve Akdeniz ticaret yolları arasındaki benzerlikler ve türleri nelerdir? Çin'in Arktik stratejisi, küresel ticaret ve jeopolitik rekabet avantajı nasıl bir dönüşüm gerçekleştirmektedir? Çalışma kapsamında, veri analizi ve politika belgeleri incelenerek araştırma soruları yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Arktik Coğrafyasını Keşif

Dünya'nın en kuzeyini çevreleyen geniş bir alan olan Arktik bölgesi, 66°36′ enlemindeki paralel ile sınırlanan Kuzey Kutup Dairesi'ni kapsar. Bu sınır, yaz gündönümü sırasında güneşin gece yarısı görünür kaldığı "gece yarısı güneşi" sınırını işaret eder (Lozán vd., 2014). Kuzey Kutbu'nun adı Yunanca ayı anlamına gelen "Arctos" kelimesinden türetilmiş olup, kuzey göklerinde bulunan Büyük Ayı takımyıldızına atıfta bulunmaktadır (Blümel, 1999). Bu bölge, ağırlıklı olarak buz ile kaplı Arktik Okyanusu'nu ve İskandinav Yarımadası, kuzey Rusya ve Sibirya, Alaska, Kanada, Grönland ve Spitsbergen gibi kıtaların kuzey kısımlarını içerir (Jared ve Güçyetmez, 2024).

Arktik Okyanusu, yaklaşık 13 milyon kilometrekarelik bir alana ve 4000 metreyi aşan derinliklere sahip alan olarak tanımlanmıştır (Winkelmann, 2007). Ancak Kuzey Kutbu'nun karasal sınırlarını belirlemek daha zordur. Kuzey Kutup Dairesi için, ağaç sınırı ve permafrost kapsamı dahil olmak üzere çeşitli kriterler önerilmiştir. En yaygın kabul gören tanım, en sıcak ayda -temmuz- ortalama hava sıcaklığının 10°C'yi aşmadığı bölgeyi işaret eden Köppen çizgisini kullanır (Kalfaoğlu, 2021). Bu izoterm, yaklaşık 24 milyon kilometrekarelik bir alanı kapsayan boreal ormandan (tayga) tundraya geçişle yakından uyumludur: 17 milyonu okyanus, 3 milyondan fazlası kıta karası ve yaklaşık 4 milyonu dağınık ada, Aleutianlardan Labrador'a kadar uzanmakta olup azami çapı 7000 kilometreyi aşmaktadır (Skagestad, 2010).

Arktik coğrafyası sadece ekolojik ve jeopolitik olarak değil coğrafya açısından da önemlidir. Yüzyıllar önce trajedilerle sonuçlanan keşifler, geçmişin izinde zaferlere dönüşmüş ve zorlu yolculuklar gelecek nesiller için yeni keşiflerin yolunu açmıştır. İlk kaşifler buzlu denizlerde yönlerini bulmak için kendi imkânları ile geliştirdikleri ilkel araçlara ve de yöntemlere güvenip yola çıkmışlardır. Buza dayanması için güçlendirilmiş ahşap gemiler, basit pusulalar, köpek kızakları ve yerli halkların geniş bilgi birikimi kara yolculukları için çok önem arz etmiştir. Bu yardımlara rağmen, ilk seferler tehlikeli olup kaşiflerin Kuzey Kutbu'nun zorlu koşullarına dair sınırlı anlayışları nedeniyle çoğu zaman bunlar çok sayıda trajediyle sonuçlanmıştır.

Kuzey Kutbu'na duyulan ilk merak, Milattan Önce (M.Ö.) 330'larda Britanya'dan kuzeye doğru yola çıkan Yunan kâşif Pytheas ile başlamıştır. Ancak, Kuzeybatı Geçidi arayışı ve Avrupa'dan Asya'ya Kuzey Kutbu üzerinden doğrudan bir rota 16. yüzyılın sonlarına kadar başarılı olamamıştır. Milattan Sonrası Dönemin (M.S.) ilk zamanlarında basit işlevli pusulaların ortaya çıkması ve 11. yüzyılda denizlerde yön bulmak için kullanılmaya başlanması, denizciler

ve yeni keşifler için devrim niteliğinde olmuştur. Çinliler tarafından 11. yüzyılda iğneli pusulaların kullanılması sayesinde, kendi zamanı içinde keşiflere imza atan denizciler daha şanslı olmuştur (Mütercimler, 2023, s. 89). 1497 yılında İngiltere'nin görevlendirdiği İtalyan denizci John Cabot, batıya doğru yelken açarak Asya'ya daha kısa yoldan ulaşabileceğine yönelik kısa bir yol aramıştır. John Cabot, Kuzeybatı Geçidi'ni bulamamış olsa da yolculukları Kuzey Amerika'nın bazı bölgelerinin keşfedilmesine yol açarak Arktik keşiflerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur (History, 2023).

1576 yılında yola çıkan bir diğer İngiliz kâşif Martin Frobisher, Grönland ve Kanada arasındaki Baffin Körfezi'nden geçmiş ve Baffin Adası'na ulaşmayı başarmıştır. Kraliçe Elizabeth, altın ihtimaline dayanarak daha büyük bir keşif seferi için görevlendirecekti ancak Frobisher'in bölgeden getirdiği elementlerin altın olmadığı anlaşılınca görevi iptal edildi. Frobisher her ne kadar altın bulamamış ve Kuzeybatı geçidini keşfedememiş olsa da gelecek nesiller için bir yol haritası çıkarmayı başarmıştır (Marsh ve Panneton, 2015). Daha yakın tarihte, 1845 yılında bu keşiflerden en trajik olanı yaşanmıştır. Sir Franklin ve 128 kişiden oluşan mürettebatı ortadan kaybolmuştur. 2014 yılında yapılan bölgesel araştırmalar sonucu enkaza ulaşılsa da mürettebat hakkındaki sırlar çözülememiştir (Baylis, 2002).

Arktik'te yaşanan diğer ilginç olay ise 1872'de İsveçli kâşif Adolf Erik Nordenskiöld tarafından yaşanmıştır. Kuzeydoğu geçidine ulaşmak için Sibirya boyunca devam eden kâşif, Arktik buzullarının aniden donması sonucunda 294 gün mahsur kalmıştır. Buzulların çözülmesinin ardından Bering Boğazı'na ulaşmayı başarmıştır. O dönemde telgraf aracılığıyla, başarılı yolculuğunun haberi her yere yayılmıştır. Vega'nın Kuzeydoğu Geçidi'ni tamamladığı 1879 yılında, onun hakkında neredeyse 500 haber bulunmaktaydı (Kettunen, 2019). 1937 yılında Rus Ivan Papanin ve 1948'de Fransız kâşif Paul-Émile Victor, Grönland'a yaptığı seferlerde başarılı olmuştur.

Zaman ilerledikçe Arktik'in sırları çözülmüş ve gemiler teknoloji ile donatılmıştır. Arktik buzullarında tarihi başarı 1977'de Sovyet nükleer buzkıranı Arktik'in Kuzey Kutbu'na ulaşan ilk yüzey gemisi olmayı başarmıştır. Bu dönüm noktası, buzkıran teknolojisinin artan karmaşıklığını ve dayanıklılığını göstererek, kutup bölgelerinde daha kapsamlı keşif ve araştırmayı kolaylaştırmıştır. 1998'den itibaren, en modern ABD buz kırıcısı suya indirilmiştir. Healy adını taşıyan bu gemi, özellikle bilimsel ihtiyaçları karşılamak için tasarlanmış ilk buz kırıcı olmuştur (WHOI, 2024).

Keşifler tarihi ile incelediğimiz Arktik, keşfetme merakı sayesinde bugün olduğu değere ulaşmıştır. Kadırgalardan devasa buzkıranlara geçen zaman yolculuğu, bölgesel enerji çeşitliliğini, yeni yol hatlarını, bölgenin potansiyelini ortaya çıkarmış ve bölgenin sadece Avrupalılar için değil tüm dünya için önemli olmasını sağlamıştır. Bugün Arktik'e baktığımızda Arktik sadece bölge ülkeleri ile sınırlı kalmamıştır. Arktik Konseyi içinde yer alan Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Danimarka, İzlanda, Norveç, İsveç, Norveç ve Rusya'ya ek olarak 13 gözlemci ülke de Arktik üzerinde politikalar geliştirmeye başlamıştır (Yorulmaz, 2021, s. 148-170 ve Yorulmaz, 2020, s. 5250-5273, Duman, 2024).

Çin'in Deniz Stratejisi olarak Arktik İpek Yolu Rotası

Çin'in Arktik stratejisinin taktiksel boyutunu 1990lı yıllarda bilimsel girişimler ve 2006 senesinden bu yana diplomatik yollarla geliştirdiğine yönelik açık kanıtlar söz konusudur. Peki, Çin'in "Kutup İpek Yolu" girişimi, Arktik bölgesinde ticaret, enerji politikası ve altyapı geliştirme bakış açısı çerçevesinde nasıl bir dönüşüm yaratmakta ve bu süreç, Rusya ile oluşturulan iş birliği ve ABD'nin stratejik güvenlik politikalarıyla beraber nasıl şekillenmektedir? Ayrıca, Çin'in Arktik bölgelerindeki varlığı ve yatırımları, uluslararası deniz hukuku, Arktik Konseyi ülkelerinin egemenlik iddiaları ve büyük güç rekabeti çerçevesinde ne

tür hukuki, siyasi ve ekonomik meydan okumalarla karşı karşıyadır?

Mart 2021'de ilan edilen 14. beş yıllık plana baktığımızda Çin'in Arktik iş birliğine iştiraki ve Kutup İpek Yolu'nun geliştirilmesi hususunda yakın ilgisi olduğu doğrulanmaktadır. Bahse konu kapsamda oluşturulan ilk resmî belge 2018 senesindeki Beyaz Kitap'tır. Bu kitapla Çin'in Arktik konularına iştiraki hakkında, strateji hedeflerini, ana prensiplerini, temel siyasalarını ve tutumlarını detaylandırmak, Arktik'te barışın, istikrarın ve sürdürülebilir kalkınmanın korunması, teşvik edilmesi ve de milletlerarası toplumla beraber çalışılması hedeflenmektedir. Beyaz Kitap'a göre Çin, Arktik konularında dikkate değer bir ortaktır. Çin, münhasıran coğrafi yönden Kuzey Kutup Dairesi'ne en yakın kıta ülkelerinden birisidir. Bir başka ifade ile Çin kendisini Yakın Kutup Devleti (Near-Polar State) biçiminde ifade etmekte ve de Arktik'te vuku bulan dönüşümlerin, Çin'in iklim yapısı ve de çevresel atmosferi üstünde etkilerine ek olarak tarım, ormancılık, balıkçılık, deniz sanayisi ve de öteki alanlardaki iktisadi menfaatlerini doğrudan etkilediğini vurgulamaktadır (Asl ve Isanedjad, 2023, s. 238). Çin'in Arktik Konseyi gözlemci üyeliği, BM Güvenlik Konseyi daimî üyeliği, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Svalbard Antlaşması'na taraf olması, Arktik'te barış ve güvenliğin teşvikinde dikkat çekici bir görev şeklinde kıymetlendirilmektedir (Yılmaz ve Limon, 2022a, s. 918-920; Genç, 2021, s. 138-140, Duman, 2024, s. 117-123).

Çin'in Arktik bölgesi ile diyalog tarihi, Çin'in istikrarlı bir şekilde bölge politikalarını sürdürdüğünü göstermektedir. Dünya Savaşları öncesinde başlayan ilgi yıllar içerisinde sekteye uğrasa da dönemsel olarak yatırımlar ve çalışmalar devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Xi'nin iktidara geldiği yıl (2013) itibariyle Çin'in Arktik Konseyi'nde daimi gözlemci olarak kabul edilmesi ve sonrası süreçte hem buzkıranların hem bilimsel çalışmaların hem de Rusya ile yapılan iş birliklerinin artması, Çin'in hızlanan Arktik vizyonu ile ilişkilendirilebilir. Çin, Arktik Bölgesi'nde ekolojinin muhafazası, kaynaklardan istifade etme ve buradaki insan aktivitelerin sürdürülebilirliğinin sağlanması yoluyla ilgili coğrafyanın sürdürülebilir gelişiminin desteklenmesini hedeflemektedir. Söz konusu prensipler, herhangi bir ortağın Arktik coğrafyasının gelişim amaçlı zarara uğratılmamasıyla alakalıdır (Güçyetmez, 2021, s. 37-39).

2012-2018 döneminde Arktik'in bütünündeki iktisadi gelişme %0,8, Arktik devletlerinin Arktik olmayan yerlerindeki iktisadi gelişme oranı ise %2,2'dir. Arktik bölgesinin senelik ekonomik büyüklüğünün 450 milyar dolardan fazla olduğu bilinmektedir. Çin'in buraya yaptığı yatırımlar ise öncelikli olarak enerji ve de maden alanlarında olup hâlihazırdaki yatırım, sermaye miktarının ciddi bir bölümünü teşkil etmektedir. Söz konusu çerçevede Çin'in 2015-2017 döneminde Arktik ülkelerine 1,4 trilyon doları aşkın yatırım gerçekleştirdiği bilinmektedir. (Yılmaz ve Limon, 2022a, s. 925; Holz vd., 2022; Wang, 2022; Peiqing ve Huiwen, 2023). Yine 2017 yılında Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi, Rus mevkidaşı Sergey Lavrov'a şunları söylemiştir: "*Çin, Rusya tarafından önerilen 'Buz İpek Yolu' girişimini memnuniyetle karşılıyor ve destekliyor. Rus tarafı ve diğer taraflarla birlikte Arktik rotalarını ortaklaşa keşfetmeye hazırız"* (Chinese Embassy, 2017).

Diğer Arktik ülkeleriyle mukayese edildiğinde her iki unsurda da Rusya'nın ön planda olduğu söylenebilir. Tüm Arktik ülkeleri içerisinde Rusya, Arktik'e yönelik en fazla taktik yatırımlar gerçekleştiren ve yatırımlara planlayan ülke durumundadır. En öncelikli taktik menfaati ise kendi rezervlerinin potansiyelinin arttırmaktır. Arktik'teki kaynak geliştirme aktivitelerinin Rusya'nın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'sının takriben %12-15'lik bölümünü oluşturduğu düşünülmektedir. Rus Arktik'i, öteki coğrafi alanlarının bölgesel brüt çıktısının %5'ini aşkın bir miktarını sağlamaktayken, bölgedeki firmalar öncelikli olarak madenlerin gün yüzüne çıkartılması ve bunların işlenmesi konusunda kayda değer bir rol üstlenmektedirler. Kaynak sanayilerinin ve kuruluşlarının bölgesel brüt çıktısının katma değeri

%50'den fazladır. Söz konusu durumda Rusya'nın tüm Arktik'ten sağlanan toplam iktisadi değerin üçte ikisini kendi alanından elde ettiği sonucuna varılabilir (Duman, 2024, s. 44-66; Güçyetmez ve Kısacık, 2024, ss. 45-46; Yılmaz ve Limon, 2022b, s. 868; Genç, 2021, s. 143-145).

Rusya'nın Ukrayna'ya yaptığı müdahale ve Kırım'ı yasa dışı ilhak etmesinden dolayı uygulanan iktisadi yaptırımlar, Rusya'nın iktisadi kırılganlığı ve Avrupa piyasalarına olan bağımlılığı ile bir araya geldiğinde Arktik'te Moskova-Pekin ortaklığının gelişip güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Pekin'in Arktik'teki önde gelen mevcudiyeti, Çinli firmaların risk alarak ciddi miktarda fon sağladığı Rus Yamal LNG Projesi'dir (Vereykina, 2024; Yamal LNG, t.y.). Çin Ulusal Petrol Şirketi (China National Petroleum Corporation/CNPC) ve Çin İpek Yolu Fonu kanalıyla bahse konu girişimde takriben %30'luk hisseyi elinde bulunduran Pekin, bu girişimden senede takriben 4 milyon ton sıvılaştırılmış doğalgaz alma hakkına sahiptir. Buna ilaveten Gydan Yarımadası'nda bulunan Rus LNG Projesi'nin ikinci safhasına sponsorluk taahhüdünde de bulunmuştur. 2019 senesinde Rusya'nın en önde gelen özel doğalgaz firması Novatek ile Yamal LNG-2 Projesi'nden %20'lik bir hisse almak suretiyle projenin devreye alınmasına dönük kritik önemde bir finansman sağlamıştır. Söz konusu girişimler kanalıyla LNG'nin deniz kanalıyla Asya'ya transferine olanak sağlamaya dönük olarak her ikisi de Yamal Yarımadası'nda yer alan Sabetta Limanı'nın ve Kotelny Burnu açık deniz petrol tesisinin inşası benzeri projelerin ilerlemesine destek sağlamak niyetindedir (LNG Prime, 2024). Bunlara ilaveten Murmansk'ta Çin-Rus firmaların ortak girişimiyle bölgedeki enerji rezervlerinden faydalanmak ve de Yamal Yarımadası'nın batısında bulunan Leningradskoye Sahası'nın tüm özelliklerini ortaya çıkartmak için faaliyetler yürütülmektedir (Staalesen, 2023; Global Oil & Gas Exit List, 2024). İki ülke arasındaki irtibatlarda problemli ve kalıcılığı olan hususlar bulunmasına karşın Arktik kapsamında yürütülen ticari ve güvenilir tedarik zincirlerinin tesis ettiği güven iklimi, Rusya ve Çin'i ortaklık içerisinde birleştiren kuvvetli bir yapıştırıcı şeklinde kıymetlendirilebilir (Duman, 2024, s. 127; Güçyetmez ve Kısacık, 2024, s. 46-49; Yılmaz ve Limon, 2022b, s. 869).

İktisadi yönün ön planda yer aldığı ikinci kısım ise Arktik deniz güzergahlarından istifade edilmesi ve ilerletilmesidir. Pekin, bahse konu ara bağlantı liman tesislerine ve demir yollarına yatırım yapmayı öncelikli görmektedir. Çin, toplam olarak milletlerarası ticaretinin %90'ını, taşınabilir değer bağlamındaki ticaretinin %60'ını ve petrol dış alımının %80'ini deniz yoluyla yapmaktadır. Çin'in enerji ve de maden rezervlerini, farklılaştırılmış evrensel kaynaklardan alarak güvenliğini sağlamak için attığı özel adımlar ve deniz güzergahlarını farklılaştırmaya yönelik yakın alakasını güçlendirmektedir. Arktik ülkeleri ile beraber ortaklık fırsatlarını ortaya koyarken derin deniz liman tesislerinde genişlemekte olan evrensel etkisi jeo-stratejik varlıklar açısından da önem arz etmektedir. Çin, Afrika ve Basra Körfezi kaynaklı enerji akışının ABD benzeri taktiksel rakiplerin egemen olduğu, korsanlık tehdidi ile karşı karşıya kaldığı ya da Malakka Boğazı'nın kapatılması gibi durumları tecrübe etmektedir. Buna ilaveten Avrupa piyasasına yönelik dış satımlar da aynı su yolları üzerinden gitmektedir. Bundan dolayı enerji ve ticarete dönük olarak deniz güzergahlarının farklılaştırılması Pekin'in öncelikleri arasındadır (Kısacık, 2022, s. 1459; Yılmaz ve Limon, 2022a, s. 926-927; Oliveira, 2024).

Kutup İpek Yolu'nun bir bileşeni olarak, Kuzeybatı Geçidi (KBG), Kuzeydoğu Rotası ve Transpolar Rotası sayılabilir (Asl ve Isanedjad, 2023, s. 234). Kanada'nın batı kıyısından kıta Avrupası'na gitmek amacıyla KBG'den yararlanan bir gemi Panama Kanalı ile mukayese edildiğinde transit mesafesini takriben 1000 deniz mili azaltmaya ilaveten öngörülen yakıt tutarını da 80 bin dolar düşürebilir. Mevcut koşullarda KDR dışındaki öteki güzergâhların ağırlıklı biçimde güçlü bir altyapıya sahip olmamasına ilaveten sağlam bir arama-kurtarma

niteliklerini barındırmadığı görülmektedir. Bundan dolayı faydalanma, geçme ve altyapı imkânları daha sınırlı ve zorlu olan KBG, Çin tarafından tercih edilmeyip yatırımların ana yoğunlaştığı yer KDR olmaktadır (Humpert, 2023; Karabay, 2023; Mekhdiev vd., 2021, s. 1-8).

Çin, 2017 yılında Kutup İpek Yolu'nun geliştirilmesine yönelik Rusya ile anlaşmasını müteakip 2018 senesinde Kuzeydoğu Rotası üstündeki 70 projenin yapımına yönelik Rusya ile 10 milyar dolarlık bir kredi anlaşması gerçekleştirmiştir (The Maritime Executive, 2024, Sørensen ve Klimenko, 2017; Alexeeva ve Lasserre, 2018). Bahse konu çerçevede Çin'in Rusya'nın uyguladığı geçiş ücretleri ve seyahatler mevzusunda 45 gün evvelden bilgilendirme yapması, gemilerin Rusya'nın yönlendirmesine tabi olması hususlarında herhangi bir farklı uygulamadan yararlanmayacağı bilinmektedir. Kuzeydoğu Rotası kapsamında Pekin tarafından desteklenen projeler içerisinde Arkhangelsk (Rusya), Klaipeda (Litvanya), Kirkenes (Norveç) ve İzlanda'da liman tesis yatırımları yer almaktadır (Almén ve Hsiung, 2020). Bunlar arasında yer alan Arkhangelsk Limanı'nın derin su limanı şeklinde yeniden yapılarak 2025 senesine kadar devreye alınması öngörülmektedir (Offshore Energy, 2017). Liman tesisinin, Beyaz Deniz kanalıyla Çin'e gerçekleştirilecek deniz taşımacılığında önemli bir üs olmasının yanı sıra Kuzeydoğu Rotasının güçlendirilmesinde kayda değer bir rol oynayacağı öngörülmektedir. Bahse konu liman tesis yatırımlarının yanı sıra Çin, Kuzeydoğu Rotası'ndaki potansiyel deniz taşımacılığı trafiğinden yararlanmak suretiyle demiryolu bağlantı projeleri vasıtasıyla Kuzeydoğu Rotası aracılığıyla Norveç, İsveç ve Rusya'dan Çin'e doğru uzanan ticaret bağlarını da güçlendirmek niyetindedir (Russia's Pivot to Asia, 2024; Port News, 2023; The Arctic, 2018).

Söz konusu çerçevede, 2018 yılında Çin'in Sichuan Yol ve Köprü Grubu'nun (China's Sichuan Road and Bridge Group/SRBG) Norveç'in kuzey liman şehri Narvik'in yakınında Rombaken fiyordu üzerinde yaptığı Halogaland Köprüsü (1.533 metre), Kuzey Kutup Dairesi üstündeki en uzun asma köprü olarak E6 otoyolu kanalıyla kuzey-güney rotasında ve E10 otoyolu üstünden Norveç ve İsveç arasındaki ulaşım kısaltılmış olmaktadır (Belt and Road Portal, 2023; Jamal ve Sundet, 2021, s. 516-522). Bunlara ilaveten daha evvel Sami yerli halklarınca veto edilen Kirkenes-Rovaniemi demiryolunun bitirilmesi (Junka-Aikio, 2022, s. 1-23; Samiraddi, t.y.; Nilsen, 2021) hâlinde ikili ticarette artış yaşanabilir. Tüm bu projelerin ortaya konması ve faaliyete alınması Çin ve Arktik devletleri arasındaki ticaret ve de ortaklıkları arttırma fırsatı vermektedir. Pekin açısından Kuzeydoğu Rotası ve Kuzeybatı Geçidi hakkındaki en önde gelen meydana okumalardan birisi her iki güzergahın çözüme kavuşturulamamış hukuksal bir mesele, milletlerarası boğaz olup olmadığı şeklinde gündemde yer almasıdır.

Bu noktada ABD ve AB her iki deniz güzergahının da milletlerarası boğaz hüviyetinde olduğunu ifade ederken, Rusya ve Kanada ise buraların kendi iç suları hüviyetinde olduğunu savunmaktadır. Çin doğrudan ya da dolaylı olarak her iki yaklaşıma da destek vermemektedir. Daha belirsiz bir tutum izleyen Pekin, bütün ülkelerin Arktik deniz güzergahlarından faydalanma ayrıcalıklarının milletlerarası hukuk çerçevesinde korunması zorunluluğuna vurgu yapmaktadır. Bu esnada Çin'in Rusya ve Kanada'nın pozisyonuna onay vermesi, Güney Çin Denizi ile Hainan Adası arasındaki Tonkin Körfezi'ni Güney Çin Denizi'ne bağlamakta olan Qiongzhou Boğazı hakkındaki münhasır iddiaları lehine milletlerarası bir örnek teşkilini, bunun da Çin-Rusya-Kanada üçgeninde öncelikli olarak Kutup İpek Yolu gelmek üzere ortaklıklarını ilerletmesine fırsat verebilir (Yılmaz ve Limon, 2022a, s. 928-929).

Çin finansmanı, Rus Arktik'inin ekonomik kalkınmasında kilit rol oynamaktadır. 2016 yılında Rus LNG üreticisi Novatek, Yamal LNG projesini finanse etmek için Çin Kalkınma Bankası ve Çin İhracat-İthalat Bankası ile 12 milyar ABD doları tutarında kredi anlaşması

imzalamıştır. Novatek çoğunluk hissedarı (%50,1): hisselerin %20'si devlet mülkiyetindeki Çin Ulusal Petrol Şirketi'ne (CNPC) ve %9,9'u Çin'in İpek Yolu Fonu'na aittir (Yamal LNG, 2015). Son zamanlarda Novatek, yine CNPC (%10) tarafından finanse edilen ve Çin Ulusal Açık Deniz Petrol Şirketi'nden (%10) ek fon sağlanan Yamal LNG 2'nin inşasını duyurmuştur (Staalesen, 2019). Çin, Yamal LNG gelişimi için fonların %60'ını sağlamış ve bunun karşılığında ekipmanın %80'i Çin tersanelerinde üretilmiştir (Camilla ve Koldunova 2017). Konunun Arktik boyutuna baktığımızda ise, Yamal'dan gelen gaz, Süveyş Kanalı üzerinden Orta Doğu'dan gaz göndermek için gereken sürenin yarısı olan iki haftada Çin limanlarına ulaşabilir. Ek olarak, Çin Kalkınma Bankası Rusya'nın devlet Vnesheconombank'ına KDR'yi geliştirmek ve Rus Arktik'indeki diğer İpek Rotaları'nı finanse etmek için 9,5 milyar dolarlık bir kredi sağlamıştır (CNPC, 2017).

Sonuç olarak, Pekin'in "Kutup İpek Yolu" ile vurgulanan proaktif Arktik politikası, Asya ve Avrupa'yı Arktik nakliye rotaları aracılığıyla birbirine bağlamayı amaçlamaktadır. Çin'in altyapı ve enerji projelerine önemli yatırımlar, Arktik devletleriyle iş birliği ve Arktik Konseyi gibi uluslararası forumlara aktif katılım içeren çok yönlü yaklaşımı, Arktik meselelerinde nüfuz ve meşruiyet iddia etme hırsını vurgulamaktadır. Çin, ABD ile jeopolitik gerginlikler de dahil olmak üzere birçok zorlukla karşı karşıya olsa da Arktik çıkarlarını daha geniş KYG'ye entegre etme yönündeki kararlıdır. Çin, ekonomik hedeflerle çevre yönetimini ve diplomatik angajmanı dengeleyerek, Arktik'in jeopolitik stratejisini kendi lehine yeniden şekillendirmeyi ve Arktik diplomasisi ile uluslararası iş birliğinin yeni bir dönemini başlatmayı amaçlamaktadır.

Bu süreçte Çin ve Rusya arasındaki iş birliği de giderek derinleşmektedir. Moskova'nın desteği olmadan Çin'in Arktik faaliyetleri mümkün olmazken, Rusya da Batı'nın yaptırımları nedeniyle Çin'e daha fazla bağımlı hâle gelmektedir. Rosatom ve Çin'in Hainan Yangpu Xinxin Shipping Company ortaklığıyla yeni altyapılar ve kutup sınıfı konteyner gemileri inşa edilerek yıl boyunca ticari taşımacılığın sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca Çin Sahil Güvenlik birimlerinin Rusya ile birlikte ilk kez Arktik devriyelerine katılması, Pekin'in bölgedeki etkisini daha da artırabileceğine işaret etmektedir. 2013-2021 yılları arasında COSCO Shipping Specialized Carriers, Kuzey Deniz Rotası boyunca 42 sefer düzenlemiş ve bunlardan 14'ünü buz kırıcı gemi eşliğinde gerçekleştirmiştir. 2021 yılında bu rotadaki sefer sayısı 14'e çıkarılarak önemli bir adım atılmıştır.

Çin, Arktik'te 90 milyar doları aşan yatırımlarla altyapı projeleri geliştirmiştir (The State Council of the People's Republic of China, 2018). 2013'te İzlanda ile serbest ticaret anlaşması imzalamış ve aynı gün İzlanda hükümeti, Çin'in Arktik Konseyi'ne gözlemci olarak kabul edilmesini desteklemiştir. Çin devletine bağlı şirketler (SOE), Grönland ve İzlanda gibi ülkelerde önemli yatırımlar yapmıştır (Greenland Government, 2021). 2017 itibarıyla Çin'in yatırımları Grönland'ın GSYİH'sinin %12'sini, İzlanda'nın ise %6'sını oluşturmuştur. Ancak Grönland, Çin'in havaalanları ve eski ABD askeri üsleri gibi kritik altyapıları satın alma girişimlerini engellemiştir. Kanada da 2020 yılında, Çinli bir şirketin NORAD radar üssüne 100 km mesafedeki altın madenini satın alma girişimini güvenlik gerekçesiyle reddetmiştir (Arctic Council, 2013). Enerji ve madencilik alanında Çin, Grönland'daki 1.4 milyar dolar değerindeki Kvanefjeld uranyum projesine %12.5 ortak olmuştur. Ancak Grönland'ın 2021'de çıkardığı Uranium Act ile bu proje durdurulmuştur (Greenland Government, 2021). Çinli firmalar ayrıca İzlanda'daki Dreki ve Gammur petrol sahalarının %60'ına sahiptir. Rusya ile iş birliği kapsamında Çin Kalkınma Bankası, 2018'de Arktik projeleri için 10 milyar dolar fon sağlamıştır

Uluslararası hukuka dayanan çekişmeli sınır iddiaları ve Çin'in bölgedeki büyük güç rekabeti, bölgedeki tartışmaları da güçleştirmektedir. ABD'nin Arktik'teki güvenlik

önlemlerini artırması, NATO'nun bölgesel yöndeki genişlemesinin artması ve Rusya'nın enerji projelerindeki ayrılma rolü, Çin'in Kuzey Denizi Rotası üzerindeki sınırlamayı engelleyen faktörlerdir. Çin'in Rusya ile enerji faaliyetlerine yaptığı yatırımlar ve Arktik limanlarına aktardığı kaynaklar, Pekin'in küresel ticaret ağlarını çeşitlendirme çabasının bir parçasıdır. Ancak riskler ve bölgesel gerilimler nedeniyle uzun vadeli istikrarı da belirsizdir. Sonuç olarak, Çin'in Arktik'teki etkinliği, uluslararası güç dengelerinin evrimine, bölgelerdeki gelişmiş ekonomik planlara ilaveten iş birliğinin sürdürülebilirliğine ve küresel yönetimdeki değişimlere bağlı olarak şekillenecektir (Güçyetmez, 2023, s. 634).

Çin'in Deniz Stratejisi olarak Akdeniz İpek Yolu Rotası

Dünyanın kadim medeniyetlerinden biri olan Çin, elde ettiği başarılar ve başarısızlıklarla uygarlık tarihinde her zaman adından söz ettiren oldukça etkili küresel bir aktör olmuştur. Tarihsel açıdan bakıldığında bazı dönemlerde içine kapanan Çin, bazı dönemlerde yıldızı parlayan bir devlet olmuştur. 1839 yılında başlayan Afyon Savaşları ile Batılı devletlerin Çin'e askerî olarak da girmesi, Çin'in kendi iç sorunlarına yoğunlaşmasına ve dış dünya ile irtibatının asgari düzeye inmesine neden olmuştur. Bu dönemde adeta dünya siyasetinden izole olan Çin, Batılı güçler tarafından işgal edilmiştir (Şöhret, 2022, s.415).

"Çin'in Aralık 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılmasının ardından ülkenin uluslararası politikadaki konumu da güçlenmeye başlamıştır. Çin DTÖ'ne katılarak aynı zamanda uluslararası ekonomik sistemin yükümlülüklerini, tarife oranları düzenlemelerini ve ticari kısıtlamaları kaldırmayı da kabul etmiştir" (Şöhret, 2022, s.415). Bir başka deyişle sosyalist bir ekonomik ve siyasi sisteme sahip olup o dönem dünyanın en büyük nüfusunu barındıran Çin, tam anlamıyla küresel kapitalist sistemin bir parçası hâline gelmiştir. Bu durum bir taraftan yıllar içinde Çin'in dış ticaret hacmini hızlı bir şekilde arttırırken bir taraftan da Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nı (GSYİH) ciddi şekilde yükseltmiştir. 2000'li yıllarda Çin, uyguladığı ekonomi politikaları sayesinde ekonomik kalkınmasını önemli ölçüde gerçekleştirmiş ve küresel sistemin başat aktörü olan ABD ile rekabet etmeye başlamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin hızlı yükselişi, 2000'lerin ilk yıllarında devlet söylemlerinde sıklıkla barışçıl yükselme (peaceful rising) şeklinde yer edinse de bu söylem ilerleyen yıllarda Çin Yüzyılı, Çin Rüyası, Aşağılanma Yüzyılından Kurtuluş gibi ifadelere dönüşmeye başlamıştır. Eş zamanlı olarak literatürde ABD-Çin rekabetinin ekonomik boyutun ötesinde hegemonik bir rekabet olup olmadığı çerçevesindeki tartışmaları da gündeme gelmiştir (Şöhret, 2023b, s.394).

Geçtiğimiz on yıllardan bu yana Çin'in sermaye ihracatları Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmıştır. Çin'in genişlemeci sermayesi ağırlıklı olarak üç ülkede toplanmaktadır. Bunlar; Türkiye, İsrail ve Yunanistan'dır. Çin'in buradaki sermaye ihracatlarının toplam miktarı yaklaşık 55 milyar dolardır. Türkiye ve İsrail'in buradaki durumları ileriki paragraflarda detaylandırılacağı için bu kısımda Çin'in Doğu Akdeniz'deki diğer önemli ticari yatırımları ele alınacaktır. Yunanistan'da COSCO'nun 2009 senesindeki ana yatırımı olan Pire Limanı 2016 senesinde çoğunluk hissesi yoluyla bu firmanın eline geçmiştir. 2021 senesinde ise Yunan limanındaki %16'lık ek bir hisse bu firma tarafından alınmıştır. COSCO şu anda Yunanistan'ın en büyük denizcilik tesisinde %67'lik bir paya sahiptir. Çin tarafından yapılan ve fonlanan taşımacılık altyapısının bağlantılılık boyutu bölgede çok gelişmiş durumdadır. Pekin, Doğu Akdeniz bölgesinde münhasır ticari denizcilik bağlantılılık mimarisini güçlendirmektedir. Çinli firmalar tarafından yapılmakta olan köprüler, demiryolu rotaları ve otoyollar derin ticari kökler kurmuştur. Örneğin Lübnan'da bile Çin, Fransa, Almanya ve Türkiye ile yüksek karlı Beyrut Limanı'nın yeniden inşası için teklif vermiştir. Buradaki girişimler Pekin'in KYG'nin köşe taşları olan taşımacılık sektörü içinde ve arasında bağlantılılık için stratejik bir varlık özelliğini arz etmektedirler (Bastian, 2022, s. 488-489).

Doğu Akdeniz'de Çinli taşımacılık firmaları için uygun durumda bulunan hâlihazırdaki denizcilik bağlantılılık fırsatları, kara temelli taşımacılık altyapısına genişlemektedir. Aynı esnada Çin, "China–Europe Land–Sea Express Line" hattını tamamlamak amacı ile bölgedeki kritik demiryolu altyapı varlıklarını inşa etmekte, fonlamakta ya da mülkiyetlerini almaktadır (Li, 2019a, s. 453-456). Bu yatırımlar, bütünleşik kara-deniz intermodal taşımacılık varlıklarının genişleyen bir köprübaşını oluşturmaktadır. Doğu Akdeniz'de gelişen ve Çin'in KYG bağlantılılık gündemi çerçevesinde desteklediği bu kara-deniz koridorları ortak özellikler paylaşmaktadır. Örneğin, adı geçen koridorlar bölgelerarası sürdürülebilir iş birliği geçmişine ihtiyaç duymayan ülkelerin arasında taşımacılık altyapı projelerini birbirine bağlamaktadır (Fang vd., 2024, s. 294).

Çin'in bölgedeki stratejik avantajlarından birisi ise Doğu Akdeniz'de tarihsel geçmişlerin yükünü taşımamasıdır. ABD, Rusya ve çeşitli Avrupa ülkelerinin tersine Çin, birçok ev sahibi ülke tarafından bölgeye yeni gelen bir ülke olarak görülmektedir. Bundan dolayı Pekin, ortaya attığı "kazan-kazan iş birliği" pazarlama sloganı altında KYG bağlantılılığının reklamını ve uygulamasını yapar pozisyondadır. Doğu Akdeniz'de aldığı liman tesisleri ve fonladığı demiryolu rotaları, Çin'e Rusya'yı devre dışı bırakabilecek alternatif taşımacılık rotaları sağlamaktadır. Sonuçta Rusya'ya karşı ABD-AB ikilisince uygulanan uluslararası yaptırımlar devam ettiği müddetçe ki bu yaptırımlar Moskova'nın 2014 Kırım İşgali'nden bu yana uygulanmakta olup 2022'deki Ukrayna'nın işgaliyle güçlendirilmiştir, Çin'in kargo tren firmaları ürünleri ve hizmetleri Rusya kanalıyla Avrupa'dan Çin'e taşımaları durumunda mali etkilerin riskini üstlenmektedir (Bastian, 2022, s. 491-492).

2010'lu yılların sonundan itibaren Çin, Doğu Akdeniz bölgesinde yerel piyasalarda görünür bir aktör hâline gelmiş ve stratejik olarak önemli Akdeniz limanlarında büyük miktarlarda alımlar yoluyla bölgesel denizcilik taşıma altyapısı üzerindeki kontrolünü genişletmiştir. Bunların arasında Yunan Pire Limanı'na ek olarak Hırvatistan'ın Rijeka ve Zadar (Mihelin, 2024, s. 14; Jaćimović vd., 2023, s. 626-643), Malta'nın Marsaxlokk, Suriye'nin Tripoli, İsrail'in Hayfa ve Ashdod, Mısır'ın Greater Alexandria (Alexandria and el-Dekheila) ve Port Said, Libya'nın Tobruk, Tunus'un Zarzis, Cezayir'in Cherchel, İtalya'nın Genoa, Fransa'nın Marsilya ve İspanya'nın Algeciras, Barselona ve Valencia limanları bulunmaktadır. Mısır'da ise Çin hâlihazırda 2000'lerin ortasında zaten altyapı projelerine başlamış ve 2005 senesinde Port Said Konteyner Limanı'nın yüzde yirmilik hissesi COSCO tarafından satın alınmıştır. 2019'da ise Çin, Mısır'ın en büyük iki ticari limanı olan Alexandria and el-Dekheila'nın kontrolünü almıştır. Çin, China-Egypt TEDA Suez Economic and Trade Cooperation Zone çerçevesinin altında Kızıldeniz Süveyş Körfezi'nin batı sahilindeki Ain Sokhna limanını modernize etmiştir (Gülseven, 2023, s. 111).

Kıbrıs'ta ise COSCO, Limasol Limanı'nın çoğunluğunu almayı planlamıştır. Pire Limanı'yla birlikte sağlanacak kontrolle Çin, Süveyş Kanalı vasıtasıyla kargo taşımacılığında hâkim bir konuma gelebilecekti. Fakat 2017 senesinde Limasol'un parçalı özelleştirmesinin uzun süreci bittiğinde Euro-Gate International, Inter-orient Navigation Company ve East Med Holdings S.A. konsorsiyumu konteyner terminalinin kontrolüne sahip olmuştur. Çin, İsrail'in Hayfa Limanı'nda da aktif olarak çalışmaktadır. Buna ilaveten Çin, İsrail'de 5-G ağını oluşturmaktan Tel-Aviv'de hafif raylı sistem inşa etmeye, Eliat'tan Ashdod'a ki bu da büyük ölçekli bir Çin yatırımını barındıran diğer bir İsrail limanıdır, Red-Med adlı yüksek hızlı bir demiryolu inşa etme gibi çok çeşitli ve büyük ölçekli projelere müdahil olmuştur. Tüm bu örnekler göstermektedir ki Çin'in Doğu Akdeniz'deki temel öncelikli çıkarı ticari odaklı olmaktadır ki bu daha sonrasında bölgedeki tüm ülkelerle daha dengeli ilişkiler tesis edebilme çabasına dönüşmüş durumdadır (Shlykov ve Koldunova, 2023, s. 54-56).

Çin, Afrika'daki ekonomik genişlemesini yönlendirerek değerli metallere, tarıma,

imalat sanayilerine ve özellikle petrol gibi enerji kaynaklarına yaptığı yatırımları önemli ölçüde artırdı. Bu yatırımlar, Çin'in sermaye birikimi ihtiyaçlarını desteklemek için Afrika ülkelerinin ekonomik zenginliği ve kaynak potansiyeliyle stratejik olarak uyumlu hâle getirilmiştir. Özünde, Pekin'in yatırım stratejileri, belirli bölgelere odaklanmak yerine petrol rezervleri, doğal kaynak bolluğu, okyanus kıyılarına erişim, kıta içindeki stratejik lojistik konumları, iç pazar potansiyeli ve kritik ham maddelerin veya değerli tarım ürünlerinin bulunabilirliği gibi faktörlere öncelik vermektedir (Çolak, 2023). Buna karşılık Çin yönetimi, kıtaya kazan-kazan ilkesiyle yaklaştığını ve herhangi bir politik koşul olmaksızın verilen kredi, yardım ve yatırımların ortak kalkınmaya hizmet ettiğini savunmaktadır (Argın ve Karakuş, 2022). Çin hem kamusal hem de özel şirketleri aracılığıyla başta Afrika, Orta Doğu ve Latin Amerika bölgeleri olmak üzere küresel anlamda ekonomik bir yayılma sürecine girmeye başlamıştır. Bu dönemde Afrika'nın, Çin'in sermaye birikimi ihtiyaçlarını karşılayan bir bölge olmaya başladığını söylemek mümkündür. Bir başka deyişle Afrika, bu dönemde Çin'in üretim ve dış ticaretten elde ettiği artık değeri (surplus) yatırıma dönüştürebileceği ve tekrardan kâr elde edebileceği bir bölge hâline gelmeye başlamıştır (Şöhret, 2023a, s. 201-202).

Avrasya havzası çerçevesinde Çin'in dış siyaset hedeflerinin hayata geçirilmesine yönelik Orta Doğu coğrafyasının pozisyonunun belirlenmesi bu noktada iyi olacaktır. Orta Doğu-Avrasya bağlantısı, KYG çerçevesinde projeler kanalıyla değerlendirilebilmektedir. KYG kanalıyla Avrasya kıtasını Doğu'dan Batı'ya bağlamayı öngören Çin; İran, Türkiye, İsrail ve Mısır'ı söz konusu düzlemde konumlandırarak, Suudi Arabistan'da inşa ettiği demiryolu ve gerçekleştirdiği ulaştırma projeleri kanalıyla Riyad'ın bölgede global lojistik üslerinden birisine dönüşmesine yardımcı olmuştur. Böylelikle Orta Doğu, Kuşak'ın Yol'a dahil olduğu yer biçimde adlandırılmaktadır (Hammond, 2023; Divya, 2024; Lons, 2024).

KYG kanalıyla Orta Doğu; Çin'i Avrasya, Afrika ve Avrupa kıtalarına bağlantısını tesis eden bir rol üstlenmiştir. Bahse konu girişim çerçevesinde Çin'in Pakistan, Mısır, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Suudi Arabistan ve İran benzeri ülkelerde stratejik liman inşaları, altyapı yatırımları ve demiryolu bağlantılarını gerçekleştirmesi, Pekin'i sadece Orta Doğu özelinde değil Kafkasya, Kuzey Afrika, Batı Avrupa ve Arap Yarımadası benzeri alt coğrafyaların siyasi meselelerine karşı daha hassas hâle getirmek suretiyle aynı esnada Avrasya-Afrika-Orta Doğu bağlantısının kuvvet denklemlerinin biçimlenmesinde de kendisini dikkate değer bir oyuncu pozisyonuna konumlandıracaktır. Adı geçen çerçevede Pekin'in özellikle 2015-2018 zaman aralığında Orta Doğu coğrafyasında geliştirdiği irtibatları, geniş kapsamlı Avrasya bölgesindeki siyasaları ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir (Juan vd., 2018, s. 363-379). 2014 senesinden bu yana Mısır'la kurulan ve de stratejik ortaklık seviyesine çıkartılan irtibatlar, Pekin'in Yeni Süveyş Kanalı Koridoru aracılığıyla KYG yatırımlarının burada yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Xinhuanet, 2019; Ghoneim 2014). Özellikle Washington'ın bölgede düşüş kaydeden ağırlığı, Kahire'nin Rusya ve Avrasya Ekonomik Birliği ile güçlenen irtibatları (ElSheikh, 2024; Eurasian Economic Commission (EEC), 2023; Litsas, 2019, s.169-189; Gasimov, 2022, s. 477) ve Kahire'nin global deniz iletişim hattındaki taktiksel önemi ele alındığında Pekin'in Kahire ile irtibatlarını güçlendirmesi çok daha büyük bir alana yayılan büyük güç irtibatları çerçevesinde kıymetlendirilebilecektir (Yüce, 2022, s. 253-269; Görmüş, 2022, s. 295-309).

Çin, Doğu Akdeniz'deki kalkınma patlamasına geç dahil olan bir ülkedir ancak KYG'yi bölgeye girmek için giriş kapısı ya da kaldıraç olarak kullanmıştır. Bölgede daha büyük bir jeo-ekonomik müdahilliğe yönelik değişim 2000'lerin sonunda gerçekleşerek 2013 senesinde bu KYG ile daha da hızlanmıştır. Çin, KYG çerçevesinde Doğu Akdeniz, küresel anahtar deniz ve kara ticaret yollarının geçiş ve de kesişim noktalarını temsil etmektedir. Bahse konu olay ulusal bankalarca desteklenen Çinli firmaların limanlar ve otoyollar gibi çeşitli altyapı projelerini

yürütmedeki aktif rollerini açıklamaktadır. Çin bakış açısından ele alındığında Doğu Akdeniz birkaç ana sebepten ötürü önemlidir. Bunlar; Avrupa ve Kuzey Afrika'yı Orta Doğu ve Asya'ya bağlayan anahtar küresel deniz ve kara ticaret rotalarının kesişim noktalarında konumlanması, Avrupa ve Avrupalı piyasalar için anahtar bir kapı olması, yenilenen enerjik çıkarları barındıran önemli bir jeopolitik nosyona sahip olması ve çatışmalı bir bölgesel alan olarak bazen bazı Batı modelini izlemekten imtina etmesinden ötürü aralarında Çin'in olduğu etkili dış aktörler tarafından daha ulaşılabilir bir hâle gelmesidir.

Mart 2019'da Mutabakat Muhtırasının imzalanmasıyla birlikte İtalya resmi olarak bir Yeni İpek Yolu inşa etme amaçlı Çin girişiminin bir parçası olmuştur. Buna istinaden İtalya, AB içerisinde bir Truva Atı olarak görülmüştür (Fang vd., 2024, s. 295-296). İtalya bu mutabakat muhtırasını imzalamadan önce ABD tarafından bu girişime katılmasının ona ekonomik olarak yardımcı olmayacağını ancak İtalya'nın uluslararası imajını ciddi biçimde zarara uğratabileceği yönünde uyarılmıştır. Yatırımların ve ihracatın çok büyük bir bölümü İtalya'nın zengin kuzey bölgeleri olan Lombardy, Emilia-Romagna, Veneto, Piemonte ve Toscano'dan olmaktadır. Örneğin, 2019 senesinde bunların toplamı yaklaşık % 80 olmuştur. Confindustria, İtalya ve Çin arasındaki ticaret dengesizliği ve de İtalyan firmalarının yanı sıra ürünlerinin Çin piyasasına karşılıklı olarak erişememesi konularındaki endişelerini ifade etmiştir (Cerami, 2024, s. 652-654).

15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye'de yaşanan darbe girişimini müteakiben, Türkiye'nin Çin ile ilişkileri önemli oranda gelişme kaydetmiştir. Ekonomik ölçüde Çin'in etkisi çok daha fazla artmıştır. Örneğin, 2021 itibariyle toplam ticaret hacmi 35,9 milyar dolar olarak kayıtlara geçmiştir, ki bunun 32,2 milyar dolarlık bölümü Çin'in Türkiye'ye ihracatları olmuştur. İthalatlar bağlamında ise Çin, Almanya'nın arkasında ikinci sırada yer almış ve Rusya'yı geçmiştir. Çin'in Türkiye'deki yatırımları 4 milyar dolar olmasına rağmen bu rakam Batılı ülkelerin yatırım oranlarının düştüğü bir zamanda Türkiye açısından önemlidir. Türkiye'nin KYG'de Avrasya merkezli orta koridorda konumlanmasından ötürü burada zamanla Çin'in yatırımlarının artması beklenmektedir (Chen, 2020, s. 783-785). Bu manada altyapı projeleri önemli bir rol oynamaktadır. Çinli firmaların Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nü de kapsayan Kuzey Marmara Otoyolu'nu inşa eden şirketler birliğinde çoğunluk hissesi almak istediği raporlara yansımıştır. Türkiye'nin doğu-batı hızlı demiryolu ağının yapımına iştirak için Çin'le 2015 senesindeki anlaşması da KYG'nin bir parçasıdır. KYG'nin bir uzantısı olarak Asya Altyapı ve Yatırım Bankası (AAYB) 2019 senesi itibariyle Türkiye'ye sürdürülebilir enerji, finans ve şehir gelişimi alanlarında kullanılmak üzere 1,4 milyar dolar borç vermiştir. Bu, Türkiye'yi Hindistan ve Endonezya'nın ardından AAYB desteğinin en büyük üçüncü alıcısı yapmıştır (Tüysüzoğlu, 2023, s. 96).

Çinli firmalar konteyner yatırımları ve termal güç santralleri yatırımları bağlamında orta koridorda faaliyetlerini sürdürmektedirler. Türkiye, aralarında Karadeniz sahilinde Kilyos, Ege'de Çandarlı ve Mersin'de yeni bir konteyner limanının olduğu çeşitli altyapı projelerine '21. Asrın Deniz İpek Yolu' çerçevesinde Çin yatırımlarını çekmeye çalışmaktadır. Türkiye'nin Çin ile ilişkileri önemli bir gelişme yönündedir. Altyapı yatırımları için gerek duyulan sermayenin sağlanmasına ilaveten buradaki amaç mali destek sağlamak ve kalkınmanın yanı sıra istihdamı da artıracak Çin doğrudan yatırımlarını çekmektir (Li, 2019b, s. 457-461). Örneğin, 2021 senesinde Batılı aktörlerin doğrudan yatırımlarda Çin'in önünde olmasına ve Türkiye'nin ihracatının %41,3'ünün AB piyasasına olmasına rağmen Türkiye'nin Çin'e ihtiyacı artmaktadır. Bunun ana sebepleri arasında COVID 19 Salgını ve Ukrayna İşgalinden ötürü Batılı aktörlerin yatırım yapma ve borç verme konularındaki artan isteksizlikleridir. Pekin açısından Rusya'ya Ukrayna işgalinden ötürü uygulanan yaptırımlardan dolayı KYG Orta Koridoru'nun büyük önem kazanması hasebiyle Türkiye'nin pozisyonunun kritik bir hâle

gelmesidir (Tüysüzoğlu, 2023, s. 96-97).

Arktik ve Akdeniz Deniz Rotalarının Karşılaştırması

Uzun zamandır küresel meselelerde çevresel bir bölge olarak algılanan Arktik, artık kritik bir geçişin merkezindedir. Erişilebilir bir Arktik algısı, bölgeyi küresel jeopolitik gündemin kesin bir parçası hâline getirmiştir. İklim değişikliği nedeniyle kaynaklara daha kolay erişim ve daha kısa nakliye rotaları sonucunda Arktik'te hızlı ekonomik kalkınma potansiyeli ortaya çıkmıştır. Arktik rotası yaz aylarından itibaren, özellikle Temmuz'dan Kasım'a kadar süren aylarda geçiş kolaylığı sağlar. Gelecek tahminlere göre, ilkbaharda buzların daha erken erimesi ve sonbaharda donmanın gecikmesi ardından Kuzeydoğu Geçidi 4 ile 7 ay aralığında geçiş imkânı sunmaktadır (European Environment Agency, 2021). Bu yaklaşım, üç ana trans-Arktik rotası olasılığını açıyor: Kuzeybatı Geçidi (KBG), Kuzey Denizi Rotası (KDR) ve Transpolar Deniz Rotası (TPDR).

Küresel ticaret için kısayol olarak trans-Arktik deniz rotalarının artan kullanımı, geleneksel rotalara kıyasla önemli ölçüde daha kısa mesafelere ve seyahat sürelerine dayanmaktadır. Örneğin, Kuzeydoğu Geçidi'nde yapılacak bir yolculuk, Süveyş Kanalı rotasına kıyasla Kuzeybatı Avrupa ile Doğu Asya arasındaki rota uzunluğunda %30 ila %40 oranında bir azalma sağlamaktadır. Bu, zaman ve yakıt tasarrufu potansiyeli önemli bir avantajdır. Ancak şimdilik, zorlu buz koşulları ve sınırlı altyapı gibi faktörler, Kuzey Denizi Rotası boyunca tamamlanan geçiş sayısını Süveyş Kanalı'na kıyasla düşük tutmaya devam etmektedir.

Arktik buzullarının büyük kısmı karalar ile çevrilidir. Bu nedenle buzlar Güney Okyanusu'ndaki kadar serbestçe sürüklenmez ve bu da buzların hareketini komşu Atlantik ve Pasifik sularıyla sınırlamaktadır. Arktik merkezi yaklaşık 4.000 metre derinlikte deniz tabanının üzerinde çok derin bir ovaya uzanır ve en derin noktasında 5.440 metreye kadar düşmektedir. Arktik Okyanusu'nun yaklaşık %70'i nispeten derin, 1.000 metreden fazladır. Geri kalan %30 ise 1.000 metreden daha sığ alanlardan oluşmaktadır (The Nippon Foundation, 2015).

Arktik kıyılarında ilerlemek asgari düzeyde karaya oturma riski oluşturmaktadır. Buzullar yaz aylarında bile Arktik kıyı yakınlarında yaygındır ve bu durum ticaret gemisinin ilerleyişini zorlaştırır. Öncelikle ticari gemiler tarafından kullanılan Kuzey Denizi Rotası, yaz aylarında buzun nadir olduğu Avrasya kıta sahanlığını çevrelemektedir. Bu rota, buz tehlikelerini en aza indirse bile en fazla 200 metre derinliğe ulaşmaktadır ve sığ alanlarda 20 metreden daha az derinliğe sahiptir. Ayrıca, 10 metreden daha düşük derinliğe sahip çok sayıda geçit ve kara kütleleri arasındaki dar boğazlar ilerleyişi daha da zorlaştırmaktadır.

Jeopolitik ve iklim değişikliği birleştiğinde ortaya çıkan katastrofik sonuçları olumlu yönde değerlendiren küresel düşüncelere de sahip olabiliriz. Rusya'nın kuzey kıyısı boyunca uzanan KDR, Çin için uluslararası transit nakliyede önemli bir fırsat sunabilir (Şöhret, 2024: 82). Dünyanın en büyük ihracatçısı ve küresel olarak sevk edilen malların ikinci büyük ithalatçısı olan Çin, büyük ölçüde deniz yollarına bağımlıdır. Kuzey Kutbu geçişlerinin potansiyel olarak açılması, Çin'in Kuzey Kutbu'na artan katılımı için zorlayıcı bir fırsat sunmaktadır. Arktik rotaların avantajları önemlidir: (Maritime Magazine, 2018). Arktik bölgesindeki deniz buzu örtüsünün mevsimsel olarak azalması, şirketler ve devletler için mesafe, zaman ve dolayısıyla maliyetler açısından büyük tasarruf fırsatları yaratmaktadır. Ayrıca, Arktik rotaları üzerinden büyük ölçekli deniz ticareti olasılığını artırarak daha güvenli ve daha karlı bir ticaret temeli yaratmaktadır.

Kısaltılmış Mesafe: Arktik geçitler, Çin kıyı limanlarını Kuzey Amerika'nın doğu

kıyısına bağlayan geleneksel deniz yollarından 2.000-3.500 deniz mili daha kısa bir rota sunar. Ek olarak, bu geçişler Şangay'ın kuzeyindeki limanlardan Batı Avrupa, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi'ndeki limanlara olan mesafeyi % 25 ile %55 oranında azaltabilir. Maliyet Azaltma: Arktik rotaların kullanılması, Çin'in uluslararası ticaretiyle ilgili maliyetleri yıllık olarak tahminen 53,3 milyar ile 127,4 milyar dolar arasında azaltabilir. Kaynaklara Yakınlık: Kuzey Kutup yollarının ticari kullanımı Çin'i bölgenin zengin kaynaklarına yaklaştıracak ve bu kaynakların çıkarılması ve kullanılmasını Çin çıkarları açısından daha uygun hâle getirecektir. Kuzey Limanları İçin Ekonomik Faydalar: Kuzey Çin'deki limanlar, Kuzey Kutbu geçişlerinin açılmasından önemli ölçüde faydalanmış olmasına ilaveten bunlar üzerinden taşınan malların hacminde önemli bir artış görmüştür. Çin Okyanus Üniversitesi'nde kutup siyaseti ve hukuk alanında doçent olan Guo Peiqing'e göre, Arktik rotalar "küresel ticaretin yapısını dönüştürecek" ve potansiyel olarak Rusya, Kuzey Amerika ve Kuzey Amerika'yı kapsayan yeni bir kutup çevresi ekonomik bölgesinin yükselişine yol açacak: Kuzey Avrupa.

Çin'in KDR'ye olan stratejik ilgisi çeşitli jeopolitik faktörlerden etkilenmektedir. Büyük küresel güçler arasındaki artan gerginlikler, yaptırımlar ve karşı yaptırımlar, KDR aracılığıyla uluslararası transitin teşvik edilmesini zorlaştırsa da bu zorluklara rağmen Çin, KDR'yi jeopolitik kesintilere karşı savunmasız olan birincil ticaret rotalarına uygulanabilir bir alternatif olarak görmektedir. Hem bilimsel araştırmaların hem de diğer alternatif geçitlerin güvensizliği, Çin'i KDR planlamasına itmektedir. Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles'ta coğrafya profesörü olan Laurence Smith hem NSR'nin hem de Kuzeybatı Geçidi'nin (NWP) 2050 yılına kadar buz kırıcılı geleneksel küçük gemiler tarafından geçilebileceğini öne sürmektedir. Bu gelişme, Rotterdam ile Yokohama arasındaki nakliye mesafesini Süveyş Kanalı rotasına kıyasla %40'tan fazla azaltabilir ve yakıt tasarrufu, mürettebat bakım maliyetlerinin azaltılmasına ek olarak kanal ücretlerinden ve de korsan saldırılarından kaçınma gibi önemli avantajlar sunabilir.

Çin, bu rotaların açılmasını, küresel nakliye ve ticaretteki rolünü artırmak için stratejik bir fırsat olarak görmektedir. Çin'in araştırmaları ve küresel çalışmaların bulgularına göre, Arktik'ten açılan yeni yol Avrupa limanlarına mesafeyi %40 oranında azaltmaktadır. Doğrudan örneklendirdiğimizde ise, Çin ile Hollanda arasındaki nakliye mesafesini %23 oranında azaltacaktır. Hollanda Ekonomik Politika Analiz Bürosu'na (CPB) göre, iklim değişikliği nedeniyle NSR'nin 2030 yılına kadar bir nakliye rotası olarak tam olarak faaliyete geçmesi ve o yıl boyunca buzsuz olması beklenmektedir (Bakkers vd., 2015). Bu rota sayesinde Doğu Asya ile Avrupa arasındaki ticaret kapasitesinin artması beklenmektedir (Güçyetmez ve İncekara, 2022, s. 31-33). Humpert'e göre, 17 knot hızla giden bir gemi, 27 günde tamamladığı Süveyş Kanalı'nı NSR üzerinden 16 günde geçiyor. Bu, maliyet tasarrufu sağlarken, özellikle tarifesiz yük taşımacılığında daha fazla kargo bulma fırsatı sunuyor (Humpert ve Raspotnik, 2012).

Tablo 1: Çin ve Seçili Ülkelerde Kuzey Deniz Rotası (KDR) ve Güney Deniz Rotası (GDR) Karşılaştırması

Nereden	Nereye	KDR (km)	GDR (km)	Aradaki Fark %
Çin	Hollanda (Rotterdam)	15,436	19,942	% -23
Çin	Belçika (Anvers)	15,477	19,914	% -22
Çin	Almanya (Hamburg)	15,942	20,478	% -22
Çin	Birleşik Krallık (Felixstowe)	14,898	19,799	% -25

Kaynak: (Bakkers vd., 2015).

Yukarıda incelediğimiz seçili ülkeler, Çin'in en yoğun konteyner limanlarına sahip dört Kuzey Avrupa ülkesine yaptığı ihracat noktaları baz alınarak incelenmiştir. GDR'yi kullanan mevcut nakliye yolları ve KDR mesafelerini karşılaştırdığımızda minimum %22 ve maksimum %25 oranında bir azalma saptanmıştır. Bu rotadaki ilk resmi ticari sefer 2009 yılında buzkıranların eşliğinde gerçekleşmiştir. Şanghay'dan yola çıkan bir LNG gemisi, 150.000 m³'lük tam kapasite ve 19 knot hızla Süveyş Kanalı üzerinden 25 gün 19 saatte Amsterdam'a ulaşmıştır. Kuzey Deniz Rotası ile bu süre 14 güne kadar düşmektedir (The Geography of Transport Systems, 2020). Bu örnekler her geçen gün artmaktadır. Novatek bu konuda başka bir örnektir. 2018 yılında ilk sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) kargosunu Kuzey Denizi Rotası üzerinden Çin'e ulaştırmıştır (Güçyetmez ve İncekara, 2022, s. 30). Daha sonra konteyner gemisi Venta Maersk, Rusya'dan gönderilen balıkları ve Güney Kore menşeili elektronik ürünleri Vladivostok limanından çıkararak Bering Boğazı'ndan geçmek suretiyle St. Petersburg'a ulaştırmıştır (The Geography of Transport Systems, 2020).

Sonuç

Çalışma, Çin'in Arktik stratejisini KDR ve Akdeniz geçişi üzerinden analiz ederek, bu iki rotanın ticaret ve jeopolitik dinamikler açısından nasıl konumlandığını ortaya koymaktadır. Bulgular, Çin'in KDR'yi Akdeniz geçişine alternatif olarak gördüğünü ve bu bölgedeki yatırımlarının ekonomik ve stratejik nedenlere dayandığını göstermektedir. Çin'in Arktik bölgesindeki etkinliği, "Arktik'e yakın devlet" söylemiyle desteklenmekte ve enerji, madencilik ve lojistik sektörlerindeki yatırımlarıyla güçlenmektedir.

Çalışmamız bağlamında ele aldığımız karşılaştırmalarda hem Arktik hem de Akdeniz bölgeleri Çin'in KYG'sinde son derece kritik bir yerde konumlanmaktadır. Bir başka deyişle Pekin'in bahse konu çok geniş boyutlu girişiminin başarıya ulaşmasında her iki bölge de anahtar roller üstlenmektedir. Çin'in Arktik stratejisinin küresel ticaret ve jeopolitik rekabet üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde, Çin'in bölgedeki yatırımlarının yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik kazanç sağlamaya yönelik olduğu görülmektedir. Rusya ile geliştirilen "Buz İpek Yolu" projesi, Çin'in KDR'ye yönelik uzun vadeli taahhüdünü göstermektedir. Çin, Arktik Konseyi'ndeki gözlemci statüsünü, bölgedeki yönetim mekanizmalarına dahil olma ve hukuki zeminini güçlendirme aracı olarak kullanmaktadır. Akdeniz'de ise Çin, Yunanistan'ın Pire Limanı gibi stratejik noktaları kontrol altına alarak ticaret ağını sağlamlaştırmaktadır.

Araştırma sorularına yanıt olarak, KDR ve Akdeniz ticaret yolları arasında belirgin benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Her iki rota da Çin'in küresel tedarik zinciri güvenliğini sağlamak için kritik öneme sahiptir. Ancak Akdeniz rotası, Süveyş Kanalı gibi gelişmiş altyapılar ve oturmuş bir uluslararası hukuk çerçevesi ile ticaret için daha stabil bir ortam sunmaktadır. Buna karşın, KDR'nin avantajı, Süveyş'e kıyasla yaklaşık %30 daha kısa mesafe sunmasıdır. Bununla birlikte, yılın büyük bir bölümünde buzullarla kaplı olması, hukuki belirsizlikler ve yetersiz altyapı, KDR'nin sürdürülebilir bir ticaret güzergâhı olarak tam kapasiteye ulaşmasını engellemektedir. Bulgulara göre, Akdeniz geçidi hâlen en aktif ve etkili ticaret yolu olmaya devam etmektedir. KDR, Çin için cazip bir alternatif sunsa da, mevcut jeopolitik ve çevresel engeller nedeniyle tam kapasiteyle işleyememektedir. Bulgulara göre şöyle sıralanabilir;

Birincisi, altyapı ve lojistik kapasite açısından Akdeniz rotası daha gelişmiş durumdadır**.** Süveyş Kanalı, küresel ticaretin yaklaşık %12'sini taşımakta ve uzun yıllardır güvenilir bir transit rotası olarak faaliyet göstermektedir. Buna karşılık, KDR'nin etkin bir ticaret koridoru olabilmesi için ciddi altyapı yatırımlarına ve buzulların erimesine bağlı olarak daha uzun süre

açık kalmasına ihtiyaç vardır.

İkincisi, hukuki ve düzenleyici çerçeve açısından Akdeniz geçişi daha istikrarlı bir yapıya sahiptir. Süveyş Kanalı, uluslararası hukuk çerçevesinde belirlenmiş kurallar ile yönetilmektedir ve ticari gemiler için net prosedürler bulunmaktadır. Ancak KDR'de, Rusya'nın belirlediği kurallar, uluslararası ticaret aktörleri için belirsizlik yaratmaktadır. Çin'in Rusya ile iş birliği bu süreci kolaylaştırsa da, bölgedeki yasal düzenlemeler ve egemenlik iddiaları uzun vadede KDR'nin sürdürülebilirliğini sınırlayabilir.

Üçüncüsü jeopolitik istikrar açısından Akdeniz rotası halen daha güvenlidir. KDR büyük ölçüde Rusya'nın kontrolünde olduğu için, Çin ve diğer küresel aktörler için tamamen güvenilir bir yol değildir. Akdeniz geçişinde ise Süveyş Kanalı zaman zaman siyasi krizlere maruz kalsa da, genel olarak istikrarlı bir ticaret rotası olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Çin'in KDR ve Akdeniz ticaret yollarına yönelik politikaları birbirine paralel şekilde ilerlese de, stratejik çıkarları açısından farklı motivasyonlarla şekillenmektedir. Akdeniz ticaret yolları hâlihazırda Çin'in Avrupa ile bağlantısını sağlayan en sık kullandığı güzergâh iken, KDR uzun vadede alternatif bir rota olarak değerlendirilmekte ve Çin'in küresel ticaret hegemonyasını pekiştirmek için kullanılan bir araç olarak öne çıkmaktadır. Ancak KDR'nin tam anlamıyla ticari bir rota olarak işlevsellik kazanması, altyapı geliştirmeleri, çevresel değişkenler ve uluslararası hukuk çerçevesinin netleşmesi gibi kritik faktörlere bağlıdır. Çin'in Arktik'teki etkinliği, sadece ticari değil, aynı zamanda jeopolitik bir dönüşüm sürecinin parçası olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

Alexeeva, O., Frédéric, L. (2018). The evolution of sino-russian relations as seen from moscow: the limits of strategic rapprochement. *China Perspectives | 2018 Twenty Years After: Hong Kong's changes and challenges under China's rule,* 2018(3), s. 69-77.

Almén, O., Hsiung, C. W. (2020). China's economic influence in the Arctic Region the Nordic and Russian cases. *Swedish Defence Research Agency (FOI)*. https://www.foi.se/en/foi/reports/report-summary.html?reportNo=FOI-R--5326--SE.

Argın, M. F., Karakuş, A. (2022). Borç ve ekonomi güvenliği ilişkisi: Çin Afrika ilişkileri Örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (*40*), s. 560-595, https://doi.org/10.14520/adyusbd.1009109

Asl, S. S., Isanedjad, M. S. (2023). 21. yüzyılda Kuzey Kutbu'nun jeopolitik konumu ve oluşan yeni jeopolitik ekseni (Rusya, Çin ve ABD). *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(2), s. 229-246.

Barentsinfo. (2024). The Northern Sea Route. Erişim adresi: https://www.barentsinfo.org/barents-region/Transport/Northern-Sea-Route#:~:text=The%20Northern%20Sea%20Route%2C%20especially,Bering%20Strait%20and%20Far%20East. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Bastian, J. (2022). The Dragon reaches the Eastern Mediterranean: Why the region matters to China. *Comparative Southeast European Studies*, 70(3), s. 486–515.

Bayliss R. (2002). Sir John Franklin's last Arctic expedition: A medical disaster. *Journal of the Royal Society of Medicine,* 95(3), s. 151-153.

Bekkers, E., Francois, J. F., Romagosa, H. R. (2015). Melting ıce caps and the economic ımpact of opening the Northern Sea Route. *The Journal Economics,* 128(600), s. 1095-1127.

Belt and Road Portal (2023). Chinese-built bridge boosts development in Northern Norway. Erişim adresi: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/p/0N0A8H4C.html. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Biagioni, M. (2023). China's push-in strategy in the Arctic and ıts ımpact on regional

governance. *Istituto Affari Internazionali IAI Commentaries.* Erişim adresi: https://www.iai.it/en/pubblicazioni/chinas-push-strategy-arctic-and-its-impact-regional-governance. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Birleşmiş Milletler, Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, Nüfus Bölümü (2017). dünya nüfus beklentileri: 2017 revizyonu, temel bulgular ve ileri tablolar. çalışma belgesi no. ESA/P/WP/248. Erişim adresi: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf. (Erişim tarihi: 10.05.2024)

Blümel, W. D. (1999). *physische geographie der polargebiete.* (teubner studienbücher der geographie), Almanya: Teubner.

Camilla S., Ekaterina K. (2017). Emerging Chinese–Russian cooperation in the Arctic, *Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)*. s. 32.

Cerami, C. (2024). Italy, Turkey and China in the Eastern Mediterranean: ımplications for the EU. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, s. 1-19.

Chen, Y. (2020). Developments in China–Turkey relations: A view from China. *Critical Sociology*, 46(4-5), s. 777–787.

Chinese Embassy (2017). Wang Yi meets with foreign minister Sergey Lavrov of Russia. Erişim adresi: http://ph.china-embassy.gov.cn/eng/chinew/201706/t20170621_1165650.htm#:~:text=On%20June%2018%2C%202017%2C%20Foreign,high%20level%20since%20this%20year. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

CNPC (2017). *Phase I of Yamal LNG Project Became Operational. Yamal LNG embarked on the Silk Road*., Erişim adresi: https://www.cnpc.com.cn/en/2014enbvfg/201807/2a1ed925047b4193b64bb71e056f4d24/files/1a74e3c91e2f4755945e9abfdf08baa3.pdf (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Çolak, S. (2022). 1978 sonrası Çin'in dünya-ekonomide yükselişinin Afrika'ya etkisi: Angola örneği. (Yayınlanmış doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.

Dahlman, C. E., Torell, Otto., Lovén, S., Nordenskiöld, A. E. (1880). Karta öfver svenska Arktiska expeditionernas forskningsområde åren 1837–80", national library of finland, A. E. Nordenskiöld Collection. Erişim adresi: http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2014111346281. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Dams T., Schaik L., Stoetman A. (2020). Presence before power China's Arctic strategy in Iceland and Greenland. Presence before power: Why China became a near-Arctic state. Clingendael Institute.

Deutsches Arktisbüro: fact sheet. Arktischer Rat, schifffahrt in der Arktis. Erişim adresi: https://www.arctic-office.de/fileadmin/user_upload/www.arctic-office.de/PDF_uploads/Arktischer_Rat/Factsheet_Arktischer_Rat.pdf. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Divya, A. (2024). Will China replace the US as Saudi Arabia's main ally? *The Diplomat*. Erişim adresi: https://thediplomat.com/2024/06/will-china-replace-the-us-as-saudi-arabias-main-ally/ (Erişim tarihi: 11.08.2024).

Duman, S. (2024). *Uluslararası politikada Arktik Bölge.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ElSheikh, N. (2024). Egypt-Russia relations: Drivers and dimensions of a stable partnership. *The George Washington University The Russia Program*. Erişim adresi: https://therussiaprogram.org/gs_egypt_ru. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Eurasian Economic Commission (EEC) (2023). *EAEU and Egypt* Held Sixth Round of Negotiations on Free Trade Agreement. Erişim adresi: https://eec.eaeunion.org/en/news/eaes-i-egipet-proveli-shestoy-raund-peregovorov-po-

soglasheniyu-o-svobodnoy-torgovle/. Erişim tarihi: 15.05.2024.
European Environment Agency (EEA): The melting Arctic. Erişim tarihi: 10.05.2024, https://www.eea.europa.eu/articles/the-melting-arctic.
Fang, C., Nolan, P., Linggui, W. (2024). *Kuşak ve yol el kitabı.* Çev.: Onurcan Ülker, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
Gasimov Z. (2022). Russia under Putin in the Eastern Mediterranean: The Soviet legacy, flexibility, and new dynamics. *Comparative Southeast European Studies*, 70(3), s. 462–485.
Genç, A. (2021). Rusya-Çin ilişkilerinde Arktik Bölge. (Yorulmaz, M., Yılmaz, S. ed.). *Avrasya Denkleminde Rusya-Çin Rekabeti* (s.137-157). Astana Yayınları.

Ghoneim, A. F. (2014). Egypt's Suez Canal corridor project. *Middle East Institute*. Erişim adresi: https://www.mei.edu/publications/egypts-suez-canal-corridor-project-0 (Erişim tarihi: 20.05.2024).
Global Oil, Gas Exit List (Gogel) (2024). Yamal LNG and Arctic LNG 2: Gas in the Russian Arctic. Erişim adresi: https://gogel.org/yamal-lng-and-arctic-lng-2-gas-extraction-russian-arctic. (Erişim tarihi: 10.06.2024).
Görmüş, E. (2022). Kuşak ve Yol İnisiyatifi: Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da otoriter rejimler için bir can suyu. (Al, A., Kaya, H. ed.). *Uluslararası Politik Ekonomide Avrasya* (s. 295-309). Nobel Akademik Yayıncılık.
Güçyetmez, F. (2023). Arktik'te Güç Mücadelesi: ABD-Rusya-NATO. (Çomak, H., Şeker, B.Ş., Çinar, H. ed.). *Küresel Aktörler ve Büyük Güç Rekabeti/Global Actors and Great Power Competition* (s. 629-641). Nobel Akademik Yayıncılık.
Güçyetmez, F. (2021). Arktik'te büyük meydan okuma: Çıkar dengesi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 22(1), s. 29-41.
Güçyetmez, F., Kısacık S. (2024). The impact of climate and geopolitical changes on Russia's Energy Policies in the Arctic region. *NOVUS ORBIS Journal of Politics and International Relations*, 6(1), s. 29-54.
Gülseven, Y. (2023). China's Belt and Road Initiative and South-South Cooperation. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(1), s. 102-117.
Greenland Government. (2021). *Uranium Act (Act No. 20).* Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://govmin.gl/wp-content/uploads/2022/01/Uranlov-ENG.pdf (Erişim tarihi: 20.01.2025).
Hammond, A. (2023). Saudi Arabia's first choice for China's BRI investment. *Arabian Gulf Business Insight*. Erişim adresi: https://www.agbi.com/construction/2023/08/saudi-arabia-first-choice-for-chinas-bri-investment/ (Erişim tarihi: 15.05.2024)
History (2023). "John Cabot". Erişim adresi: https://www.history.com/topics/exploration/john-cabot. (Erişim tarihi: 10.05.2024)
Holz, H., Taffer, A., Miller, A., DeThomas, B. (2022). Exploring the relationship between China's investment in the Arctic and its national strategy. *CAN National Security Analysis*, Erişim adresi: https://www.cna.org/reports/2022/01/exploring-the-relationship-beween-chinas-arctic-investment-and-its-national-strategy.pdf. (Erişim tarihi: 10.05.2024).
Humpert, M. (18 Aralık 2023). China pushes Northern Sea Route transit cargo to new record. *High North News.* Erişim adresi: https://www.highnorthnews.com/en/china-pushes-northern-sea-route-transit-cargo-new-record (Erişim tarihi: 10.05.2024).
Humpert, M., Raspotnik, A. (2012). *The future of Arctic shipping along the transpolar sea route,* Arctic Yearbook, s. 281-307.
İncekara, B., Güçyetmez, F. (2022). China's Arctic policy in the framework of geopolitical

theories. (Kısacık, S., Güçyetmez, F. ed.). *Global Energy and Geopolitical Transformation* (s. 11-36). İdeal Kültür Yayınevi.

Jaćimović, D., Deichmann, J. I., Tianping, K. (2023). The Western Balkans and geopolitics: Leveraging the European Union and China. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(4), s. 626-643.

Jamal, A., Sundet, E. (2021). Hålogaland Bridge—A landmark in Arctic Norway. *Structural Engineering International*, 31(4), s. 516-522.

Jared D., Güçyetmez, F. (2024). *Arctic 8 policy: Reassessing international relations*. London: Transnational Press London.

Juan, C., Meng, S., Shaobiao, W. (2018). Aligning China's Belt and Road Initiative with Saudi Arabia's 2030 vision opportunities and challenges. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 4(3), s. 363–379.

Junka-Aikio, L. (2022). Whose settler-colonial state? Arctic railway, state transformation, and settler self-ındigenization in Northern Finland. *Postcolonial Studies*, s. 1-23.

Kalfaoğlu, R. (2021). Arktik bölgenin tanımı ve sınırları. Erişim adresi: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/kutup/ansiklopedi/arktik-bolgenin-tanimi-ve-sinirlari. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Karabay, Z. B. (2023). Northern Sea Route garnered attention as a fast, efficient trade route. *Anatolian Agency (AA) Energy Terminal*. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/en/energy/international-organization/northern-sea-route-garnering-attention-as-fast-efficient-trade-route/38722 (Erişim tarihi: 17.05.2024).

Kettunen P. (2019). Adolf Erik Nordenskiöld – A great Arctic explorer of the nineteenth century. Gale Ambassador at the University of Helsinki.

Kısacık, S. (2022). 20. yüzyıldan 21. yüzyıla Çin'in enerji güvenliği politikaları: Sürdürülebilir kalkınma için sürekli enerjiye ihtiyaç duyan bir dev. (Caşın, M.H., Kısacık, S., Donduran, C. ed.). *21. yüzyılda bütün boyutlarıyla Çin Halk Cumhuriyeti 2. Cilt* (s. 1436-1483). Nobel Akademik Yayıncılık.

Lanteigne, M., Shi, M. (2018). Claim to the Arctic: Beijing's Arctic White Paper claims interests in the region for China as a "near Arctic State. *The Diplomat*. Erişim adresi: https://thediplomat.com/2018/01/china-stakes-its-claim-to-the-arctic/ (Erişim tarihi: 17.05.2024).

Li, X. (2019a). China-Europe Land-Sea Express Route with the Belt and Road Initiative. (Fang, C., Nolan, P. ed.). *Routledge Handbook of the Belt And Road* (453-456). Routledge.

Li, X. (2019b), Middle Corridor initiative with the Belt and Road Initiative. (Fang, C., Nolan, P. ed.). *Routledge Handbook of the Belt And Road* (s. 457-461). Routledge.

Lim, K. S. (2018). China's Arctic Policy & The Polar Silk Road Vision. Arctic Yearbook. 1-17, https://arcticyearbook.com/images/yearbook/2018/Scholarly_Papers/24_AY2018_Kong.pdf.

Limon, O. (2020). *Arktik jeopolitiği-2 sorunlar ve anlaşmazlıklar, bölge ve bölge dışı aktörlerin stratejile*ri. Efe Akademi.

Litsas, S. N. (2019). The Russian foreign policy in the Eastern Mediterranean: A sui-generis revisionism. (Litsas, S.N., Tziampiris, A. ed.). *The New Eastern Mediterranean: Theory, Politics and States in Volatile Era* (s. 169-189). Springer International Publication AG.

LNG Prime (2024). Yamal LNG cargo delivered to China via NSR, Erişim address: https://lngprime.com/vessels/yamal-lng-cargo-delivered-to-china-via-nsr/117434/. (Erişim tarihi: 10.05.2024)

Lons, C. (2024). East Meets Middle: China's blossoming relationship with Saudi Arabia and

the UAE. *European Council on Foreign Relations Policy Brief*. Erişim adresi: https://ecfr.eu/publication/east-meets-middle-chinas-blossoming-relationship-with-saudi-arabia-and-the-uae/ (Erişim tarihi: 25.06.2024).

Lozán, José L., Graßl, Hartmut, Piepenburg, Dieter, Notz, Dirk, eds (2014): Warnsignal klima: die Polarregionen; Gebiete höchster empfindlichkeit mit weltweiter wirkung / J. Lozán, H., Graßl, D. piepenburg ve D. Notz (editors), Hamburg, Wissenschaftliche Auswertungen, s. 376., ISBN: 978-3-9809668-6-3.

Maritime Magazine (2018). *China Eyes Arctic Resources and Shipping Potential*. Erişim adresi:www.maritimemag.com/index.php?option=com_content&view=article&id=94: china-eyes-arctic-resources-and-shipping-potential&catid=4:news&Itemid=6. (Erişim tarihi: 27.05.2024).

Marsh, J., Panneton, D. (2015). Sir Martin Frobisher. *In the Canadian encyclopedia*. Erişim adresi: https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/sir-martin-frobisher (Erişim tarihi: 25.07.2024).

Mekhdiev, E.T., Zakharevich, E. V., Mammadova, P.V., Jumayev, F. (2021). Northern Sea Route - Russia and China: competition or partnership. *Journal of World Economy: Transformations & Transitions (JOWETT),* 1 (01-02), 1-8.

Michelin, D. (2024). Croatia and China in the diamond era of bilateral relations. (Wang, H., Miao, M. L. ed.). *The Future of China's Development and Globalization Views from Ambassadors to China* (s. 11-18). Springer International Publication AG.

Nilsen, T. (2021). Lapland Regional Council rejects Arctic railway. *Arctic Business Journal*. Erişim adresi: https://www.arctictoday.com/lapland-regional-council-rejects-arctic-railway/ (Erişim tarihi: 25.05.2024).

Offshore Energy (2017). Arkhangelsk seaport to be operational by 2025. Erişim adresi: https://www.offshore-energy.biz/arkhangelsk-seaport-to-be-operational-by-2025/. (Erişim tarihi: 10.05.2024).

Oliveira, J. C. (2024). Opinion – The "Malacca Dilemma" and the maritime routes between China and Europe. *Macau Business*. Erişim adresi: https://www.macaubusiness.com/opinion-the-malacca-dilemma-and-the-maritime-routes-between-china-and-europe/ (Erişim tarihi: 25.05.2024).

Peiqing, G., Huiwen, C. (2023). Chinese perspective on the Arctic and its implication for Nordic Countries. *The Arctic Institute Center for Circumpolar Security Studies*. Erişim adresi: https://www.thearcticinstitute.org/chinese-perspective-arctic-implication-nordic-countries/ (Erişim tarihi: 30.05.2024)

Port News (2023). Russian Gov't gives go-ahead to the Arkhangelsk Transport Hub Development Project. Erişim adresi: https://en.portnews.ru/news/354275/.

Republic of China The Council Information Office, White Paper- China's Arctic Policy. http://english.scio.gov.cn/whitepapers/node_7247532.html.

Russia's Pivot to Asia (2024). The new deep sea port is to be built in Arkhangelsk. Erişim adresi: https://russiaspivottoasia.com/new-deep-sea-port-to-be-built-in-arkhangelsk/ (Erişim tarihi: 17.06.2024).

Samiraddi (t.y.) Arctic railway plans are an ongoing threat to Sámi reindeer herding. Erişim adresi: https://www.saamicouncil.net/news-archive/arctic-railway-plans-are-an-ongoing-threat-to-smi-reindeer-herding. (Erişim tarihi: 17.06.2024).

Shlykov, P., Koldunova, E. (2023). Russia and China in the Eastern Mediterranean: On Parallel Tracks? *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(1), s. 48-64.

Skagestad, O. G. (2010). The 'High North': An elastic concept in Norwegian Arctic Policy. FNI Report. Erişim adresi: https://www.fni.no/publications/the-high-north-an-elastic-concept-in-norwegian-arctic-policy-article821-290.html. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

Sørensen, C. T. N., Klimenko, E. (2017). Emerging Chinese– Russian cooperation in the Arctic possibilities and constraints. *SIPRI Policy Paper No. 46*. Erişim adresi: https://www.sipri.org/sites/default/files/2017-06/emerging-chinese-russian-cooperation-arctic.pdf. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

Staalasen, A. (2019). Japan teams up with Russia in big Arctic LNG. *The Barents Observer*. Erişim tarihi: 30.05.2024, https://thebarentsobserver.com/en/industry-and-energy/2019/07/japan-teams-russia-big-arctic-lng

Staalasen, A. (2023). Chinese investors could finance Murmansk LNG. *The Barents Observer*. Erişim adresi: https://thebarentsobserver.com/en/arctic-lng/2023/06/chinese-investors-could-finance-murmansk-lng. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

Şöhret, M. (2022). Çin'in Orta Doğu politikasının jeopolitik etkileri. (Çomak, H., Şeker, B.Ş., Ultan, M.Ö. ed.). *Orta Doğu jeopolitiği / Middle East Geopolitics* (s. 415-431). Nobel Akademik Yayıncılık.

Şöhret, M. (2023a). ABD-Çin rekabeti kapsamında Afrika jeopolitiği. (Çomak, H., Şeker, B.Ş., Şahin, M. ed.) *Afrika jeopolitiği*. Nobel Yayıncılık.

Şöhret, M. (2023b). Çin yeni hegemon güç olabilir mi? (Çomak, H., Şeker, B.Ş., Çınar, H.Y. ed.), *Küresel aktörler ve büyük güç rekabeti* (s. 391-411). Nobel Akademik Yayıncılık.

Şöhret, M. (2024). Impact of global warming on the Arctic Region and world trade routes. *Paradigma: Journal of Economics and Management Research,* 13, s. 72-89

The Arctic (2018). Sergei Kokin: The port of Arkhangelsk is Russia's northern gateway to the Arctic. Erişim adresi: https://arctic.ru/analitic/20180921/791100.html. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

The Geography of Transport Systems (2020). Erişim adresi: https://transportgeography.org/contents/chapter1/transportation-and-space/polar-shipping-routes/. London: Routledge, https://doi.org/10.4324/9780429346323. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

The Maritime Executive (2024). Russia teams with China for the development of the Northern Sea Route. Erişim adresi: https://maritime-executive.com/article/russia-teams-with-china-for-development-of-the-northern-sea-route. (Erişim tarihi: 30.05.2024)

The Nippon Foundation (2015). Northern sea route handbook. Erişim Adresi: (https://www.nikkaibo.or.jp/pdf/NorthernSeaRouteHandbook_E.pdf. Erişim tarihi: 30.05.2024).

The State Council Information Office of the People's Republic of China (2018). China's Arctic policy. Erişim adresi: http://english.scio.gov.cn/2018-01/26/content_50313403.htm (Erişim tarihi: 15.06.2024).

Tüysüzoğlu, G. (2023). The Eurasianist transformation of Turkish foreign policy after the coup attempt: An evaluation in the Context of the SCO. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 17(1), s. 83-105.

Vereykina, E. (2024). Shipments of liquefied gas from the Russian Arctic could be stopped this summer. *The Barents Observer*. Erişim tarihi: 15.06.2024, https://thebarentsobserver.com/en/2024/05/shipments-liquefied-gas-russian-arctic-could-be-stopped-summer

Wang, Y. (17 Ağustos 2022). Understanding China's economic presence in the Arctic: Are tangible investments following the hype?". *Inkstick*. Erişim Adresi: https://inkstickmedia.com/understanding-chinas-economic-presence-in-the-arctic/ Erişim tarihi: 15.06.2024.

WHOI (Woods Hole Oceanographic Institution, (2024). Early icebreakers 20th century. Erişim Adresi: https://www2.whoi.edu/site/beaufortgyre/history/early-icebreakers-20th-century/#:~:text=The%20most%20powerful%20nuclear%20icebreaker,the%20North

%20Pole%20in%201977. (Erişim tarihi: 30.05.2024).

Winkelmann, I. (2007). Wem gehört die Arktis?. Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit (SWP), No. 56. https://www.files.ethz.ch/isn/118646/2007_Arctic_D.pdf.

Xinhuanet (18 Kasım 2019). Spotlight: China, and Egypt join hands to write a new chapter of Suez Canal development. Erişim tarihi: 16.06.2024, http://www.xinhuanet.com/english/2019-11/18/c_138563688.htm

Yamal LNG (t.y.). About the project. Erişim Adresi: http://yamallng.ru/en/. (Erişim tarihi: 17.06.2024).

Yamal LNG, (2015). About the project. Erişim adresi: http://yamallng.ru/en/project/about/. (Erişim tarihi: 17.06.2024).

Yılmaz, S., Limon, O. (2022a). Çin'in Arktika politikası. (Caşın, M.H., Kısacık S., Donduran, C. ed.). *21. Yüzyılda Bütün Boyutlarıyla Çin Halk Cumhuriyeti 2. Cilt* (s. 908-938). Nobel Akademik Yayıncılık.

Yılmaz, S., Limon, O. (2022b). Bölüm 34: Rusya'nın Arktika politikası. (Yılmaz, S., Ateş, Ş., Yılmaz, V. B., Küçükyılmaz, M., Kıratlı, M. ed.). *Geçmişten günümüze Ruslar ve Rusya* (s. 853-877). Nobel Akademik Yayıncılık.

Yorulmaz, M. (2021). Arktik bölgesinde güvenlikleştirme: Kıyıdaş devletlerin güvenlik sektörleri analizi. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), s. 148-170.

Yorulmaz, M. (2020). Realizm ve liberalizm perspektifinde Arktik bölge güvenliği ve süregelen güvenlik ikilemi. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(32), s. 5250-5273.

Yüce, M. (2022). Avrasya'da değişen güç dinamikleri çerçevesinde Çin'in Orta Doğu politikası. (Al, A., Kaya, H. ed.). *Uluslararası politik ekonomide Avrasya* (s. 253-269). Nobel Akademik Yayıncılık.

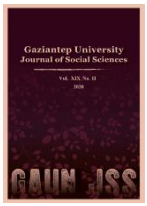

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1586558*

Kamu Kurumlarında Kurumsal İletişim: Yeni Nesil Meslek Yüksekokulları Üzerinden Bir Değerlendirme

Corporate Communication in Public Institutions: An Evaluation on New Generation Vocational Schools

Mehmet ÖLMEZ[a]*

[a] Dr. Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi, OSB MYO, Malatya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1462-1241

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 16 Kasım 2024
Kabul tarihi: 2 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Kurumsal iletişim,
Yeni nesil üniversiteler,
Meslek yüksekokulu.
Jel Sınıflandırma Kodları: M10, D83, I21

ÖZ

Günümüz teknolojisi ile beraber toplumların gelişmesi sürecinde üniversiteler, lokomotif görevi görmekte ve dönemsel olarak birinci, ikinci, üçüncü ve yeni nesil gibi kavramlar ile anılmaktadır. "Yeni Nesil Üniversite" kavramı ile amaç geleneksel akademik yaklaşımlardan "dijitalleşen eğitim anlayışına" dönüşmektir. Bu dijitalleşme ile beraber meslek yüksekokulları özelinde üniversiteler, kurumsal iletişim faaliyetlerindeki başarıları ile doğru orantılı bir şekilde akademik başarısını artırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, yeni nesil meslek yüksekokullarında yürütülen kurumsal iletişim çalışmalarının öğrencilerin memnuniyet düzeylerine ve mezuniyet sonrası kariyer olanaklarına etkisini araştırmaktır. Bu doğrultuda kurumsal iletişim boyutları ve katılımcıların memnuniyeti arasında demografik farklılıklar ve ilişki düzeylerinin olup olmadığının araştırılması amaçlanmıştır. Araştırmanın evrenini, Malatya OSB MYO'na ders kaydını yaptıran 805 öğrenci oluşturmuştur. Tabakalandırılmış örneklem yöntemi doğrultusunda bölümlerin toplam sayıdaki oranlarına göre tesadüfi yöntem ile 321 öğrenciye çevrim içi anket uygulanmıştır. Yapılan çalışmada öğrencilerin yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışmalarından orta düzeyin üstünde memnun olduğu ve bu memnuniyetlerin cinsiyet ve bölüm/programlara göre farklılık gösterdiği sonuçları elde edilmiştir. Kurumsal iletişimin 7 boyutta incelendiği bu çalışmada katılımcıların en fazla kurumsal iletişim memnuniyeti $\bar{X}$=3.90 ile "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet Boyutu" olurken en az memnuniyeti ise $\bar{X}$=2.75 ile "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet Boyutu" olmuştur. Bu çalışma doğrultusunda boyutlar arasındaki pozitif güçlü ilişkiden dolayı kurumlarda doğru bir kurumsal iletişimin sağlanması ile sürdürülebilir başarının etkin bir şekilde elde edilebileceği sonucuna varılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: November 16, 2024
Accepted: April 2, 2025

Keywords:
Corporate communication,
New generation university,
Vocational school.
JEL Classification Codes: M10, D83, I21

ABSTRACT

In the process of the development of societies with today's technology, universities act as locomotives and are periodically referred to with concepts such as first, second, third and new generation. The aim of the concept of "New Generation University" is to transform from traditional academic approaches to a "digitalized education approach". With this digitalization, universities, in particular vocational colleges, increase their academic success in direct proportion to their success in corporate communication activities. The aim of this study is to investigate the impact of corporate communication activities carried out in new generation vocational colleges on students' satisfaction levels and career opportunities after graduation. In line with this purpose, it is aimed to investigate whether there are demographic differences and relationship levels between institutional communication dimensions and participants' satisfaction. The population of the study consisted of 805 students enrolled in Malatya OSB Vocational School. In line with the stratified sampling method, an online survey was applied to 321 students by random method according to the proportions of the departments in the total number. In the study, it was concluded that students were more than moderately satisfied with the corporate communication activities of the new generation vocational college and that these satisfactions differed according to gender and department/program. In this study, in which institutional communication was examined in 7 dimensions, the highest satisfaction of the participants with institutional communication was "Satisfaction Dimension Related to Measurement and Evaluation of Teaching Staff" with $\bar{X}$=3.90, while the lowest satisfaction was "Satisfaction Dimension Related to Services Provided in Social Areas" with $\bar{X}$=2.75. In line with this study, it is concluded that sustainable success can be achieved effectively by ensuring a correct corporate communication in institutions due to the positive strong relationship between the dimensions.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: mehmet.olmez@inonu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this research is to investigate the effectiveness of corporate communication in public institutions. In line with this purpose, the effect of corporate communication dimensions carried out in new generation vocational schools on students' satisfaction levels and career opportunities after graduation was examined. One of the primary objectives is to determine which dimension of the institutional communication activities of the New Generation Vocational Schools is effective on students' satisfaction. With this study, it was investigated whether there are demographic differences and relationship levels between the dimensions of institutional communication and the satisfaction of the participants.

The population of the study consists of 805 students who enrolled in Malatya OSB Vocational School in the 2023-2024 academic year. The sample consisted of 321 people with a 5% margin of error. The sample size was made using the random sampling method according to the proportion of the departments in the total number in line with the proportional stratified sampling method. For example, since the number of computer technology students constituted approximately 18.6% of all participants, the students of this department constituted approximately 17.4% of the participants in the study. Likewise, the proportional method was used according to the number of classes of the students. 329 students participated in the study, 8 of which were excluded from the evaluation and a total of 321 questionnaires were analyzed

In the study, it was concluded that students were more than moderately satisfied with the corporate communication activities of the new generation vocational college and that these satisfactions differed according to gender and department/program. As a result, the effect of institutional communication dimensions on internal stakeholder satisfaction was clearly understood. In this study, especially students see their institution as a new generation university (71%) and have high expectations. In line with this study, it is concluded that sustainable success can be achieved effectively by ensuring the right corporate communication in institutions due to the strong positive relationship between the dimensions. The highest correlation among these dimensions was found between "Satisfaction with Communication" (r=.770). This indicates that the participants' career development and post-graduation career thoughts increase with communication activities such as conferences, social media and websites, which are sub-branches of the communication dimension. A weaker relationship was found between the dimensions of "Satisfaction with Services Provided for Career and Personal Development" and "Satisfaction with Services Provided for Social Areas" (r=.382). As the age of the participants increases, their perception of the institutions they receive education as a new generation also increases. Since Generation Z has higher expectations from universities, it is concluded that the Vocational School does not meet these expectations sufficiently. In this study, especially students see their institutions as a new generation university and keep their expectations high. However, it is seen that their satisfaction level with corporate communication activities is not at a sufficient level.

Of the students participating in the study, 71.7% were male and 83.8% were between the ages of 17-25. It is among the findings of the study that 17.4% of the participants are computer and technology program students and 53% are 2nd + class students. In the study in which institutional communication was examined in 7 dimensions, the highest satisfaction of the participants with institutional communication was related to the "Satisfaction Dimension Related to Measurement and Evaluation of Instructors" with $\bar{X}$=3.90, while the least satisfaction was with $\bar{X}$=2.75 "Satisfaction Dimension Related to Services Provided in Social Areas". In the "Satisfaction Dimension Related to Instructors' Assessment and Evaluation" of the participants, the criterion was "Instructors used the course time effectively" with $\bar{X}$=4,02. Since new generation Vocational Schools provide more applied education, lecturers can use workshops and laboratories for students more effectively. The least satisfaction of the participants was $\bar{X}$=2.38 with the criterion "There are enough opportunities (sportive, social and cultural activities, etc.) on our campus where we can spend our free time" within the scope of "Satisfaction with the Services Provided in Social Areas". As a result, according to the findings of the research, while there is a similarity in their satisfaction according to their gender and classes, there is a difference according to their age and the departments they study. However, it was determined that demographic factors did not have any effect on their overall satisfaction. As a result of this research, it is aimed to help vocational school administrations to carry out accurate and strategic corporate communication activities related to corporate communication activities. Covering a wider range of Vocational Schools will ensure that the findings obtained will become healthier.

Giriş

Dünya genelinde küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ile tarihsel süreç içerisinde yer alan üniversiteler; birinci, ikinci, üçüncü ve yeni nesil adı ile evrim ve dönüşüm süreci içerisindedir. Bu süreçle birlikte her dönem içerisinde üniversiteler yeniden şekillenmektedir. Üniversitelerin şekillenmesini etkileyen önemli etkenlerin başında teknoloji ve dijital devrim gelmektedir. Ayrıca bu şekillenmede belirleyici rol üstlenen üniversitelerin iç paydaşları; öğrenciler ve personeller ile dış paydaşları yerel yönetimler ve STK'lar olmuştur.

Birleşmiş Milletler (BM) "Sürdürülebilir Kalkınma Planı'nda" "Nitelikli Eğitim" başlığı ile üçüncü nesil üniversite anlayışı ortaya konulmaktadır. BM'nin üçüncü nesil eğitim anlayışı ile özellikle öğrenci memnuniyeti bir gösterge olarak görülmektedir. Türkiye'de Yükseköğretim Kurumu (YÖK), stratejik planlamaları başta olmak üzere öğrenci memnuniyetini ön planda tutmakta ve her üniversitenin göstermiş olduğu performansları belli ölçümler ile sayısal veriler üzerinden değerlendirmektedir (Ozok vd., 2022, s.447). "On Birinci Kalkınma Planı" çerçevesinde nitelikli bir eğitimin sahip olması gereken özelliklerin belirtildiği "Eğitim Yaklaşımlarının Değişmesi" çalışması oluşturulmuştur (T.C. Strateji Başkanlığı, 2019, s.11). Üniversiteler öğrencilere yönelik yapacakları hizmetlerde sadece eğitim ve öğretim ile sınırlı olmamaktadır. Öğrencilerin memnuniyetlerini artıracak yemekhane, kantin hizmetleri ile atölye, laboratuvar ve sınıfların temizliğine kadar tüm ortak alanların hijyen yapısına dikkat etmelidir. Bundan dolayı öğrenciler üniversite memnuniyetlerini sadece eğitim niteliği ile değil bu hizmetin niteliğinin ölçümlenmesi ile de belirleyecektir (Tayyar ve Dilşeker, 2012, s.194-197). Üniversite öğrencilerinin kurumları tarafından sunulan hizmetlere yönelik memnuniyet durumlarında daha iyi bir eğitimin verilmesi ve geleceğe yönelik stratejilerin planlanmasında önemli katkılar sağlayacaktır (McCuddy vd., 2008, s. 613-616).

Teknolojik gelişmeler ile beraber iletişim araçlarının gelişimi meslek yüksekokulları özelinde tüm yükseköğretim kurumlarında eğitim ve öğretime yönelik gerçekleştiren kurumsal iletişim çalışmaları ve yaklaşımları çok boyutlu bir olgu olarak yeniden düşünülmelidir. Kurumsal iletişimin çok boyutlu olması gerçekleştirilen çalışmanın niteliği ve birbirleri ile ilişkisinin koordineli bir şekilde yürütülmesini gerektirmektedir. Bu süreç boyutlar arasında koordineli bir şekilde yürütüldüğü taktirde öğrenci memnuniyeti ortaya çıkmaktadır. Kurumsal iletişim çalışmalarının koordineli bir şekilde yapılması hem kurumsal düzeyde çalışmaların yapılmasına hem de bu hizmetten yararlanan öğrencilerin memnuniyet düzeyinin yüksek olmasını sağlamaktadır. Bu çözümlerin belirlenmesi amacı ile yapılan araştırma doğrultusunda kurumsal iletişimin memnuniyet boyutları belirlenmiş ve bunlara yönelik strateji ve önerilerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmada, yeni nesil meslek yüksekokullarında yürütülen kurumsal iletişim boyutlarının öğrencilerin memnuniyet düzeylerine ve mezuniyet sonrası kariyer olanaklarına etkisi araştırılmıştır.

Kavramsal Çerçeve ve Literatür İncelemesi

Bu bölümde yeni nesil üniversiteler, meslek yüksekokulları ve kurumsal iletişim konularına ilişkin literatür taramasına yer verilmiştir.

Yeni Nesil Üniversiteler ve Meslek Yüksekokulları

Cambridge Dictionary (2023) sözlüğünde yeni nesil veya gelecek nesil kavramı "Next Generation" ile kullanılmaktadır. Bu kavram, yeni teknolojiler ile donatılmış veya mevcut bir ürünün geliştirilmesi ve değiştirilmesi olarak belirtilmektedir. "Yeni Nesil Üniversite" kavramı ise daha çok eğitim ve öğretim kalitesini artıran ve yenilikçi düşünce doğrultusunda geleceğin liderlerini eğiten kurumlar olarak tanımlanmaktadır (Selingo vd., 2013). Yeni nesil üniversitelerin üç temel amacı vardır; bunlar eğitim, araştırma ve topluma katkı sunmaktır. Yeni

nesil üniversiteler, eğitim-öğretim ile Ar-Ge uygulamalarını gelişen teknoloji standartlarına göre yenilemekte ve belli periyotlar ile gözden geçirmektedir. Yeni nesil üniversiteler, öğrencilerini hızla değişen iş dünyası ihtiyaçlarına göre en iyi şekilde hazırlayan ve bu ihtiyaçlara göre güncelleyen kurumlardır. Yeni nesil üniversitelerin en temel özelliği; yönetim, idari ve akademik personeller ile öğrenciler arasında daha iyi bir etkileşimin sağlanmasıdır (Koyuncuoğlu, 2023, s. 128-129).

Tarihsel süreç içerisinde üniversiteler misyon ve vizyon hedefleri doğrultusunda bölümlendirmelere ayrılmıştır. Bu bölümlendirmelerin ilki Bologna ve Oxford Üniversitesi gibi belirli konularda eğitim veren birinci nesil üniversiteler ve daha sonraki dönemler içerisinde uluslararası dillerde eğitim ve araştırma destekli çalışan ikinci nesil üniversiteler ortaya çıkmıştır. Son dönemlere doğru üçüncü nesil üniversiteler olan eğitim, araştırma ve topluma yönelik çalışmalar yapan üniversiteler hizmet veremeye başlamıştır. Teknolojinin gelişmesi ile beraber eğitim, araştırma ve ürün geliştirme vs. gibi dijital ağların kullanıldığı ve dijital üniversite olarak nitelenebilecek yeni nesil üniversiteler oluşturulmaktadır (Toprak vd., 2021, s. 347). Üniversitelerin zaman içerisindeki değişimini Erdem (2016, s. 44) dört nesil olarak belirlemiştir. Birinci nesil üniversitelerin eğitim ve öğretim anlayışı ile geliştiğini belirtmiş ve Büyük Selçuklular zamanında kurulan Nizamiye Medreseleri örneğini vermiştir. İkinci nesil üniversiteleri, araştırma üniversitesi kapsamında İzmir Yüksek Teknolojisi olarak belirtmiş, üçüncü nesil üniversiteler, girişimci ve hizmet üniversitesi anlayışı ile teknoparkları olan üniversiteler kapsamında nitelendirmiştir. Dördüncü nesil üniversiteleri ise dönüştürücü tematik üniversiteler olarak Ankara Sosyal Bilimler ile Türkiye Sağlık Bilimler Üniversitesini ön plana çıkartmıştır. Biçim (2024, s. 232-238), Atatürk Üniversitesinin "Yeni Nesil Üniversite Dönüşüm Projesi" konulu çalışmasında Atatürk Üniversitesi'nin öğretim programını yenilemesi, evrensel derslerin oluşturulması ve ölçme değerlendirme kriterlerini güncellemesi açısından yeni nesil üniversite dönüşümünü gerçekleştiğini belirtmiştir. Ancak yapılan program ve güncellemelerinin takibinin yetersiz olması, akran değerlendirme uygulamalarının olmaması, mezun izleme sistemlerinin bulunmaması ve farklı öğretim yöntem ve tekniklerinin genele yayılım göstermemesini ise eksik yanları olarak tespit etmiştir.

Üniversitelerin önemli bir parçası olan ve iş dünyasının ara eleman ihtiyaçlarını karşılayan meslek yüksekokulları değişen teknoloji uygulamaları, iş dünyasının ihtiyaç ve beklentilerindeki değişimden dolayı belli problemler yaşamaktadır. Nitelikli eleman yetiştiren bu kurumlardan mezun olan öğrenciler sektörü tanımandan iş dünyasına atılmaktadır. Bu problemin çözümü olarak Toprak vd. (2021, s.348), yeni nesil meslek yüksekokulları ile mezunlar "işin farkında olmanın ötesinde tecrübe sahibi" olarak iş dünyasında yer alacaklarını belirtmiştir. Ayrıca yeni nesil üniversite ve meslek yüksekokullarında yer alacak merkezi laboratuvarlar, atölyeler ve Ar-GE birimleri ile üniversite sanayi iş birliğinin üssü olacak öğrencilerin eğitim ve öğrenimin yanında araştırma ve uygulama odaklı bir sistemin içerisinde kendilerini geliştirebilecektir. Ayrıca yeni nesil üniversite ve MYO modelinin belirlenmesinde kurumsal yönetim ilkelerinin, konsept ve markalı derslerin oluşturulmasında belirleyici konumda olduğunu ifade etmiştir. Ziatdinov ve Cilliers (2021, s. 786-787)'e tarafından 2010'dan sonra doğan ve teknolojik ilerlemelerin etkileriyle büyüyen "Alfa Kuşağının" algı ve beklentilerine göre yükseköğretim ve öğretim yöntemlerinde düzenleme yapılması ile yeni nesil üniversitelerin ve sektörün ara eleman problemlerini çözecek meslek yüksekokullarının oluşturulacağını vurgulamıştır. Ayrıca bu kuşağın özellikle sosyal medya ve teknoloji yaşamlarının büyük bir parçası olduğundan sosyal medya ve sosyal bağlantılar eğitim ve öğretim yöntemlerinde dikkate alınması ile yeni nesil üniversite ve MYO olma yolunda avantajlar sağlanacağı belirtilmiştir.

Kurumsal İletişim

ABD'de bir yönetim disiplini olarak 20. yüzyılın ilk yarısında Edward Bernays tarafından ortaya atılan kurumsal iletişim olgusu, dünya genelinde hızla kamu ve özel alanlarda uygulanmaya başlanmıştır (Vural ve Bat, 2015, s. 27). Kurumsal iletişim, Uztuğ ve Şener (2012, s. 5) tarafından yönetim disiplini içinde gelişen, paydaşların kurum kimliği, imajı ve itibarının oluştuğu süreçler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Kavram, genel anlamıyla kurumun geleceğine yönelik üretkenliğin artırılması ve rakiplerine göre ayırt edilebilen iletişim disiplini olarak ifade edilmektedir (Yüksel ve Tolan, 2022, s. 163). Kurumsal iletişim, Van Riel (1997, s. 289-291) tarafından yönetim iletişimi, örgütsel iletişimi ve pazarlama iletişimi olmak üzere üç başlık altında incelenmiş ve yönetim iletişimin temel amacı değişim sürecinin başlatılması ve yönetilmesi olarak belirtilmiştir. Kurumsal iletişim, yönetim çalışmasında uygulanan stratejilerin süreç ve sonuçlarına yönelik iç ve dış paydaşların gözünde kurumun nasıl algılandığına yönelik ölçüm yöntemlerinin uygulanması olarak belirtilmiştir (Van Riel ve Fombrun, 2007, s. 44-45). Kurumsal iletişimin aynı zamanda stratejik bir boyut içermesi güven/itibar oluşturma hususu açısından da oldukça önemlidir (Ozan ve Yolcu, 2024, s. 51). Bu bakımdan kurumsal iletişimi, kurum tarafından yapılan tüm iletişim çalışmalarını kapsayan süreçler bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Elmas (2008, s. 82-95), üniversitelerde halkla ilişkiler ve kurumsal iletişim konulu çalışmasında öğrencilere yönelik kurumsal iletişim çalışmalarını kurum içi ve kurum dışı olarak iki kategoriye ayırmıştır. Kurum içi kurumsal iletişim faaliyetlerini; öğrenci toplulukları, öğrenci konseyi, öğrencilere yönelik şenlikler, duyurular, yemekhane, kantin ve kütüphane hizmetlerine yönelik çalışmalar şeklinde sıralamıştır. Kurum dışı kurumsal iletişim faaliyetlerini ise sosyal ve sportif faaliyetler, tanıtım programları ve bilimsel etkinlikler (kongre/sempozyum/panel) olarak ifade etmiştir. Kurumsal iletişim çalışması ile öğrencilerin yapılan çalışmalardan, öğretim, yönetim ve idari personellerden, sosyal ve sportif etkinliklerden memnun olma düzeyleri yorumlamıştır. Bu memnuniyetin öğrencilerin üniversite tercihlerini etkilediğini vurgulayarak bu durumun kurumsal iletişimin başarısını etkilediğini belirtmiştir. Koç (2015, s. 77-78), üniversitelerde web sitelerinin kurumsal iletişim amaçlı kullanımı konulu çalışmasında üniversitelerin iç ve dış hedef kitlesine ulaşmada ve etkileşim kurmasında web sitelerinin büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmiş ve üniversitelerin öğrencilere yönelik kurumsal iletişim çalışmalarında web sitelerinin etkin kullanıldığını ifade etmiştir. Akyıl (2017, s. 14), üniversitelerin kâr amacı gütmeyen kurumlar olmasına rağmen başarılı öğrencilerin seçilmesinde kurumsal iletişim çalışmalarında sosyal medyanın kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşımlar doğrultusunda sosyal medyanın daha çok gençler tarafından tercih edilmesinden dolayı üniversitelerin kurumsal iletişim çalışmalarında sosyal medyayı etkin kullanması üniversitelerin başarısını artıracağı düşünülmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de Yeni Nesil Üniversiteler

Üniversiteler evrensel bir yapıya sahip kurumlar olduğundan dünya genelinde tarihsel süreç boyunca toplumsal ve yapısal değişikliklerden etkilenmiştir. Dünyada üniversitelerin geçirdiği değişime bakıldığında ilk üniversite örnekleri MÖ 400 yılında Eflatun'un kurmuş olduğu Academia ve Aristo tarafından kurulan Lyceum okullarına dayanmaktadır (Sarıkaya, 2019, s. 4). Günümüzdeki anlamıyla üniversite örnekleri ise Fas'ta 859 yılında kurulan ve İbn Haldun ve İbn Rüşt gibi bilim adamlarının öğrenim gördüğü Karaviyyin Üniversitesidir. İlerleyen dönemler içerisinde 972 tarihinde El-Ezher Üniversitesi kurulmuştur. Avrupa'da ise ilk üniversite 1088 yılında kurulan Bologna Üniversitesidir (UNESCO, 2019). Avrupa Birliğinin yükseköğrenime yönelik yaklaşımı ile birlikte yeni nesil üniversite anlayışına yönelik birçok değerlendirme bulunmaktadır (EC, 2017). Bu değerlendirmelerin başında yeni nesil üniversitelerin araştırma üniversitesi olarak görüldüğü dikkat çekmektedir. Damar vd., (2020,

s.146), araştırma üniversitelerinin dünyadaki dağılımlarını incelediği çalışmasında ABD'de %4, Çin'de %2, Hindistan'da %0.6 ve Türkiye'de ise %1 olarak belirtmiştir. Ayrıca araştırma üniversitelerinin genele bakıldığında fazla olmadığını bu üniversitelere çok özel yaklaştığını ifade etmiştir.

Türkiye'de üniversitelerin tarihsel gelişimine bakıldığında daha çok Osmanlı döneminden gelen ve Fransız ekolünün etkili olduğu İstanbul Üniversitesi ilk üniversite olarak bilinmektedir. Bu tarihten itibaren büyük şehirler ile beraber Trabzon (Karadeniz Teknik Üniversitesi-1955) ve Erzurum'da (Atatürk Üniversitesi-1957) üniversiteler kurulmuştur. Türkiye'de 1946'da "Üniversiteler Kanunu" hazırlanmış, 1960 Anayasasına üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliğe sahip kamu tüzel kişiler olduklarına dair madde eklenmiş ve 1981 yılında Yükseköğretim Kanunu çıkartılmıştır (Alan, 2016, s.108). Türkiye'de yükseköğrenim alanında yürütülen çalışmalar AB tarafından izlenmekte ve referanslama raporları önem arz etmektedir. Türkiye, 2001 yılında Bologna sürecine dahil olması ile birlikte Avrupa Yeterlilikler Çerçevesi (EQF) alanlarında yoğun çalışmalar sonucunda Türkiye Eğitim ve Yeterlilikler Sistemi, 2017 tarihinde Brüksel'de Avrupa Komisyonu tarafından onaylanmıştır (MYK, 2017). TUBİTAK, girişimci ve yenilikçi kültür anlayışı ile ekonomiye katkı sağlayan üniversite sıralaması yapmaktadır (TUBİTAK, 2016). Yükseköğretim Kurulu tarafından 2017 yılında 10 üniversite ihtisas üniversitesi ilan edilmiş ve 2020 sonu itibarıyla 15 üniversite ihtisas üniversitesi olarak kabul edilmiştir. Üniversite derecelendirme kuruluşları (URAP vs.) üniversitelerin başarılarını belirlerken yayın, proje, atıf gibi bilimsel çalışmaların yanında mezunların işe yerleştirme durumları, işbirliği çalışmaları ve memnuniyet kriterlerini de dikkate almaktadır (YÖK, 2019). Organize Sanayi Bölgesi içinde kurulan OSTİM Teknik Üniversitesi yeni nesil bir üniversite olmayı hedeflemektedir. OSTİM Teknik Üniversitesi çalışma programını "Mezunlarını 21. yüzyılın getirmiş olduğu beceri ile donatan, işbaşı eğitimi ile öğrencilerinin kariyer hedeflerini sağlayan ve kurumsal yönetim ilkelerini etkin uygulayan" bir üniversite olarak konumlandırmaktadır (OSTİM Teknik Üniversitesi, 2018). Ülkelerin gelişmesi ve kalkınmasına katkıda bulunabilmek için, yüksek verimi gerçekleştirecek nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu verimin gerçekleşeceği yerlerde daha çok meslek yüksekokullarıdır. Sektörün ihtiyaç duyduğu ve sanayinin içinde üst düzey nitelikli insan gücünü yetiştirmek için yeni nesil MYO'larına ihtiyaç duyulmaktadır. YÖK, beceri odaklı insan kaynağını karşılayacak yeni nesil MYO'ların 2017 yılında Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) içerisinde açılması kararını almıştır. Bu karar doğrultusunda OSB'lerde 2022 yılı itibari ile 15 yeni nesil MYO açılmıştır (YÖK, 2024). Yeni nesil üniversitelerin temel özelliklerini Wissema (2014), devlete mali konularda bağlılığın az olması ile açıklamıştır. Yazar, yeni nesil üniversiteleri, devletin mali katkısını doğrudan almayan, kendi fon ve AR-GE bütçeleri ile finanse edilen üniversiteler şeklinde tanımlamıştır. Yeni nesil üniversitelerin bu özelliklerini karşılayan OSB MYO'ları, YÖK performans kriterlerine göre kendi bütçelerini oluşturmaktadır.

Materyal ve Metot

Bu bölümde araştırmanın amacı, önemi, hipotezleri, yöntemi, bilimsel dayanağı ve geçerliliğine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Araştırma için İnönü Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu 08.07.2024 tarihli 2024-08- 13 oturum sayılı 11 karar sayısı ile "Etik Açıdan Uygundur" izni alınmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, kamu kurumlarında kurumsal iletişimin etkinliğini araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda yeni nesil meslek yüksekokullarında yürütülen kurumsal iletişim boyutlarının öğrencilerin memnuniyet düzeylerine ve mezuniyet sonrası kariyer

olanaklarına etkisi incelenmiştir. Yeni Nesil MYO'ların kurumsal iletişim çalışmalarının hangi boyutu öğrencilerin memnuniyetlerinde etkili olduğunu belirlemek öncelikli amaçlardandır. Bu çalışma ile kurumsal iletişim boyutlarının katılımcıların memnuniyeti arasında demografik farklılıkları ve ilişki düzeylerinin olup olmadığı araştırılmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Bu bilgiler ışığında araştırmayı yönlendiren dört (4) adet hipotez oluşturulmuştur.

H_1. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir.

H_1 Alt Hipotezleri ise;

H_{1a}. Katılımcıların cinsiyetlerine göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları anlamlı farklılık gösterir.

H_{1b}. Katılımcıların yaşlarına göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları anlamlı farklılık gösterir.

H_{1c}. Katılımcıların bölüm/programlarına göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları anlamlı farklılık gösterir.

H_{1d}. Katılımcıların sınıflarına göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları anlamlı farklılık gösterir.

H_2. Yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin genel memnuniyetleri demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir.

H_2.Alt Hipotezleri ise;

H_{2a} Katılımcıların cinsiyetlerine göre MYO'larından genel memnuniyetleri anlamlı farklılık gösterir.

H_{2b} Katılımcıların yaşlarına göre MYO'larından genel memnuniyetleri anlamlı farklılık gösterir.

H_{2c} Katılımcıların bölüm/programlarına göre MYO'larından genel memnuniyetleri anlamlı farklılık gösterir gösterir.

H_{2d} Katılımcıların sınıflarına göre MYO'larından genel memnuniyetleri anlamlı farklılık gösterir.

H_3: Katılımcıların demografik değişkenlere göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık gösterir.

H_3 Alt Hipotezleri ise;

H_{3a} Katılımcıların cinsiyetlerine göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H_{3b} Katılımcıların yaşlarına göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H_{3c} Katılımcıların bölüm/programlarına göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H_{3d} Katılımcıların sınıflarına göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H_4. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları arasında pozitif ilişki vardır.

H_4 Alt Hipotezleri ise;

H_{4a}. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları ile mezuniyet sonrası kariyer ve kişisel gelişim ile ilgili sunulan hizmetlerden memnuniyet boyutları arasında pozitif ilişki vardır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın evrenini, 2023-2024 öğretim yılı içerisinde Malatya OSB MYO'una ders kaydını yaptıran 805 öğrenci oluşturmaktadır. Örneklem ise %5 lik hata payı ile 321 kişiden oluşmuştur. Örneklem büyüklüğü orantısal tabakalandırılmış örneklem yöntemi doğrultusunda bölümlerin toplam sayıdaki oranlarına göre tesadüfi örneklem yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Örneğin bilgisayar teknolojileri öğrenci sayısı tüm katılımcıların yaklaşık %18.6'sını oluşturduğu için bu bölüm öğrencileri çalışmada katılımcıların yaklaşık %17.4'ünü oluşturmaktadır. Aynı şekilde öğrencilerin sınıf sayılarına göre orantısal yöntem kullanılmıştır. Araştırmaya 329 öğrenci katılmış 8 tanesi değerlendirme dışı bırakılmış ve toplamda 321 anket üzerinden analiz yapılmıştır.

YÖK, beceri odaklı insan kaynağını karşılayacak yeni nesil MYO'larını 2017 yılında Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) içerisinde açılması kararı almıştır. Bu MYO'lardan biride Malatya OSB MYO'dur (YÖK, 2024). Wissema (2014) yeni nesil üniversitelerin en temel özelliklerini devlete mali konularda bağlılığın az olması ile belirttiğinden OSB MYO'ları, YÖK performans kriterlerine göre kendi bütçelerini oluşturması ve yeni nesil MYO kriterlerini karşılamasından dolayı Malatya OSB MYO örneklem alanı seçilmiştir.

Araştırmanın Bilimsel Dayanağı ve Geçerliliği

Veri toplama aracı olarak anket formu tercih edilmiştir. Elektronik anketlerin en popüleri olan internet temelli (çevrim içi) anketler ile daha hızlı sonuç alınmaktadır (Jansen, Corley, ve Jansen, 2007). O nedenle internet temelli çevrim içi hazırlanan anket formu Malatya OSB MYO öğrencilerine uygulanmıştır. Elde edilen veri seti içerisinde SPSS 26 istatistiksel analiz programı kullanılmıştır. Anket formu, demografik veriler ve Ekinci ve Burgaz (2011) tarafından hazırlanan ölçek çalışmasından oluşmuştur. Burada kullanılan ölçekler 31 maddeden oluşan bir ölçektir. Ölçek, 5'li Likert tipi ölçek (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) şeklinde düzenlenmiştir.

Çalışmanın anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda elde edilen sorulardan derleme yapılmış ve anketin birinci bölümü hazırlanmıştır. Birinci bölüm ile ilgili istatistik alanında uzman iki akademik personelin görüşü alınmıştır. Anketin ikinci bölümü, Ekinci ve Burgaz (2011) tarafından hazırlanan ölçek çalışmasından oluşmuştur. Anket formu kapsamında 17 kişi ile elektronik ortamda hazırlanan online sistem ile pilot çalışma yapılmıştır. Bu pilot çalışma sonucunda soruların anlaşılabilmesi için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Anket formunda gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra ölçek soruları ile ilgili uzman görüşlerden faydalanılmıştır. Araştırmanın Cronbach's Alpha güvenirlik analizi ile ölçeğin güvenirlik analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda Cronbach's Alpha güvenirlik analiz değeri 0.986 olarak yüksek düzeyde bulunmuştur.

Bu araştırmada normal dağılım ya da normal olmayan dağılıma yönelik testlerin yapılabilmesi için beş aşamalı bir sistem uygulanmıştır. Bu aşamalar için ilk olarak Histogram dağılımına bakılmıştır. İkinci aşamada ise Varyans (variance) kat sayısına ve üçüncü olarak da verilerin normal dağılım uygunluğunu gösteren ve +2,0 ile -2,0 arasında bir değere sahip olması

gereken Swekness çarpıklık ve Kuttosis basıklık değerleri belirlenmiştir. Araştırmanın dördüncü aşamasında Detrended Norm Q ve Normal Q değerlerine bakıldıktan sonra son aşama olan Tests of Normality değerlerinden kolmogorov-Smirnov Sign (0,00) değerlerine bakılmıştır (George ve Mallery, 2019, s.113-115). Bu testler kurumsal iletişimin 7 boyutu içinde ayrı ayrı olarak hesaplanmıştır. Bu testler sonucunda 7 boyutta normal dağılım göstermiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda normal dağılım testleri uygulanmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde katılımcıların tanımlayıcı özelliklerine yönelik bulgulara yer verilmiş ve katılımcıların demografik özellikleri hakkında detaylı bilgiler yer almıştır.

Araştırmanın Betimsel Bulguları

Çalışmaya katılan Malatya OSB MYO öğrencilerinin demografik bilgileri ile değişkenlere ait betimleyici ve tanımlayıcı istatistiklerine Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Bilgileri

		n	%
Cinsiyet	Erkek	230	71.7
	Kadın	91	28.3
TOPLAM		**321**	**100.0**
Yaş	17-21 Yaş Arası	170	53.0
	22-25 Yaş Arası	99	30.8
	26-30 Yaş Arası	28	8.7
	31-35 Yaş Arası	15	4.7
	36-40 Yaş Arası	2	0.6
	41+ Yaş ve Üstü	7	2.2
TOPLAM		**321**	**100.0**
Bölüm/Program	Bilgisayar ve teknolojileri	56	17.4
	Hibrid ve elektrikli taşıtlar teknolojisi	33	10.3
	Elektrik	45	14.0
	İklimlendirme ve soğutma teknolojisi	15	4.7
	Elektronik teknolojisi	12	3.7
	Elektronik haberleşme teknolojisi	9	2.8
	Gıda teknolojisi	33	10.3
	İnşaat teknolojisi	30	9.3
	Endüstriyel kalıpçılık	12	3.7
	Makine	26	8.1
	Kaynak	15	4.7
	Tekstil teknolojisi	35	10.9
TOPLAM		**321**	**100.0**
Sınıf	1.Sınıf	151	47.0
	2.+Sınıf	170	53.0
TOPLAM		**321**	**100.0**
Okulunuzu "Yeni Nesil MYO" olarak görüyor musunuz?	Evet Görüyorum	227	70.7
	Hayır Görmüyorum	94	29.3
TOPLAM		**321**	321

Tablo 1 incelendiğinde ankete katılan öğrencilerin %71.7'si erkek, %83.8'i 17-25 yaş arası kişilerden oluşmaktadır. Katılımcıların %17,4'ü bilgisayar ve teknolojileri programı ve %53'ü ise 2.+ sınıf öğrencisi olduğu araştırmanın bulguları arasında yer almaktadır. Katılımcıların yaklaşık %71'i eğitim aldığı kurumu "Yeni Nesil MYO" olarak görmektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Kurumsal İletişim Kriterlerime Göre Memnuniyet Düzeyleri

Tüm kriterlerden genel memnuniyet: $\bar{X}$=3.45

		KRİTERLER	$\bar{X}$	SS
Boyut 1- Öğretim Elemanları ve Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet	**1**	Öğretim elemanları derse zamanında ve hazırlıklı olarak geldi	3.92	.072
	2	Öğretim elemanları ders anlatımında anlaşılır ve etkin bir dil kullandı	3.96	.069
	3	Öğretim elemanları ders süresini etkin olarak kullandı	4.02	.068
	4	Öğretim elemanları öğrencilerin derse aktif katılımını sağladı	3.91	.070
	5	Öğretim elemanları öğrencilerle sağlıklı iletişim (empati, dinleme, anlayış vb) kurabildi	3.97	.069
	6	Öğretim elemanları dersleri haftalık düzenli bir şekilde devam edip işledi	3.96	.069
	7	Öğretim elemanları öğrencilerin derse aktif katılımını sağladı	3.84	.071
	8	Ölçme ve değerlendirmede öğretim elemanları objektif davranmaktadır	3.78	.071
	9	Öğrenci-öğretim elemanı arasındaki iletişim etkili olarak sağlanmaktadır	3.82	.073
Boyut 2- Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet	**10**	Kampüsümüzde boş vakitlerimizi değerlendirebileceğimiz yeterli imkân (Sportif, sosyal ve kültürel faaliyetler vs) bulunmaktadır	2.38	.092
	11	Eğitsel amaçlı alanlar (derslikler, okuma salonları, laboratuvar vb.) yeterlidir.	3.06	.082
	12	Yemekhane hizmetleri genel olarak yeterlidir	3.05	.080
	13	Kütüphane hizmetleri genel olarak yeterlidir.	2.74	.080
	14	Kantin hizmetleri genel olarak yeterlidir.	2.52	.080
Boyut 3- Okul Yönetiminin Öğrencilere Yönelik Yaklaşımları Hakkındaki Memnuniyet	**15**	Yönetim öğrencilerin sorun ve önerilerine karşı duyarlıdır	3.12	.077
	16	İdari personel ile öğrenciler arasında etkili bir iletişim bulunmaktadır	3.20	.072
	17	Öğrenci İşleri taleplerimize hassasiyetle yaklaşmaktadır.	3.48	.073
	18	Okulumuzda verilen danışmanlık hizmetleri yeterli düzeydedir	3.37	.077
Boyut 4- Fiziki Koşullar ile İlgili Memnuniyet	**19**	Okulumuzun çevre düzenlemesi temizdir	3.81	.073
	20	Bina, derslikler, laboratuvar vb. temizdir	3.93	.069
	21	Dersliklerin fiziksel koşulları (ısıtma, soğutma, aydınlatma) yeterlidir	3.85	.073
Boyut 5- Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri ile İlgili Memnuniyet	**22**	Programda yer alan dersler teorik ve uygulama açısından yeterli ve günceldir	3.41	.075
	23	Derslerde yeterli düzeyde uygulama yapılmaktadır	3.23	.080
Boyut 6- Kariyer ve Kişisel Gelişim ile İlgili Sunulan Hizmetlerden Memnuniyet	**24**	Okulum Türkiye'de saygın bir konumdadır.	3.35	.074
	25	Okulumda kendimi değerli hissediyorum.	3.26	.077
	26	Dönem sonunda mesleğim ile ilgili yeterli ve çeşitli yetkinlikler kazandım	3.42	.072
	27	Mezun olduktan sonra iş konusunda problem yaşamam	3.17	.077
Boyut 7- İletişim ile İlgili Memnuniyet	**28**	Okulumuzla ilgili duyurulara anlık olarak web sitesi vb. bilişim alt yapısı ile kolaylıkla ulaşabilmekteyim	3.55	.071
	29	Okulun yaptığı çalışmaların takibinde üniversitenin sosyal medya platformlarıyeterlidir	3.26	.074
	30	Okulumuzda gerçekleştirilen konferans, sempozyum, panel, çalıştay vb. bilgi almamızda yeterlidir.	3.09	.078
	31	Derslerde öğretim teknolojisi (projeksiyon cihazı, akıllı tahta vb.) etkili olarak kullanılmaktadır	3.71	.072

Tablo 2'de, katılımcıların kurumsal iletişim kriterlerine göre memnuniyet düzeyleri 5'li likert ölçeğine göre analiz edilmiştir. Katılımcıların tüm kriterlerden genel memnuniyeti **(**$\bar{X}$: 3.45) orta düzeyin üstünde belirlenmiştir. Katılımcıların en fazla memnuniyeti kurumsal iletişimin "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet Boyutu" ile ilgili olmuştur. Bu boyutta ise $\bar{X}$=4.02 ile "Öğretim elemanları ders süresini etkin olarak kullandı" kriteri olmuştur. Yeni nesil MYO'larında daha çok uygulamalı eğitim verilmesinden dolayı öğretim elemanları öğrencilere yönelik atölye ve laboratuvar dersleri daha etkin kullanabilmektedir. Katılımcıların en az memnuniyeti ise "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet" kapsamında "Kampüsümüzde boş vakitlerimizi değerlendirebileceğimiz yeterli imkân bulunmaktadır $\bar{X}$=2.38" kriteri ile gerçekleşmiştir. OSB

MYO'ları yeni nesil MYO'ları kapsamında değerlendirilmesine rağmen organize sanayi bölgesi içerisinde kurulmasından dolayı şehir merkezine uzak kalmaktadır. Bu MYO'ları öğrencilerin sosyal, kültürel ve sportif etkinlikleri konusunda yetersiz kalmaktadır.

Tablo 3: Katılımcıların Kurumsal İletişim Boyutlarına Göre Memnuniyet Düzeyleri

	BOYUTLAR	$\bar{X}$	**SS**
1	Boyut 1	3.90	.062
2	Boyut 2	2.75	.066
3	Boyut 3	3.29	.066
4	Boyut 4	3.86	.062
5	Boyut 5	3.32	.074
6	Boyut 6	3.29	.065
7	Boyut 7	3.40	.062

Tüm kriterlerden genel memnuniyet: $\bar{X}$=3.45
Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 3'te, katılımcıların kurumsal iletişim boyutlarına göre memnuniyet düzeyleri 5'li likert ölçeğine göre analiz edilmiştir. Katılımcıların en fazla kurumsal iletişim memnuniyeti $\bar{X}$=3.90 ile "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet Boyutu" ile ilgili olurken en az memnuniyeti ise $\bar{X}$=2.75 "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet Boyutu" ile olmuştur.

Araştırmanın Hipotez Bulguları

H_1. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir.

Tablo 4: Yeni Nesil MYO'ların Kurumsal İletişim Boyutlarının Katılımcıların *Cinsiyetlerine* Göre Karşılaştırılması (t-testi Sonuçları)

		Erkek N	Kadın N	***Erkek*** $\bar{X}$	Kadın $\bar{X}$	***Erkek ss***	Kadın ss	***t***	***p***
	H_{1a}. Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların Cinsiyetleri Arasında Anlamlı Farklılık Gösterir	230	91	3.86	4.02	1.13	1.10	-1.19	0.96
	Kurumsal İletişimin Alt Boyutları ile Katılımcıların Cinsiyet Arasındaki Farklılık								
1	Boyut 1	230	91	3.86	4.02	1.13	1.10	-1.19	0.96
2	Boyut 2	230	91	2.89	2.39	1.21	1.04	3.6	0.001
3	Boyut 3	230	91	3.27	3.34	1.19	1.17	-.45	0.814
4	Boyut 4	230	91	3.77	4.08	1.15	1.02	-2.2	0.033
5	Boyut 5	230	91	3.24	3.50	1.36	1.26	-1.55	0.251
6	Boyut 6	230	91	3.28	3.32	1.18	1.15	-.24	0.775
7	Boyut 7	230	91	3.42	3.35	1.15	1.05	.49	0.427

Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların cinsiyetlerine göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları ile anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p=0.96>0.05$). Dolayısıyla H_{1a} reddedilmiştir. Ancak kurumsal iletişim boyutlarının cinsiyete göre karşılaştırılması yapılmıştır. Bu bulgulara göre Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet ($p= 0,001<0.05$) ve Fiziki Koşullar ile İlgili Memnuniyet ($p= 0.033<0.05$) boyutlarının cinsiyet ile arasında anlamlı farklılık gösterdiği Tablo 4'deki bulgularda görülmektedir. Erkek katılımcıların yeni nesil MYO'ların "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet" düzeyleri kadınlara göre daha yüksek olurken ve Fiziki Koşullar ile İlgili Memnuniyet boyutlarından ise kadınların memnuniyet düzeyleri daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Yeni Nesil MYO'ların Kurumsal İletişim Boyutlarının Katılımcıların *Yaşlarına* Göre Karşılaştırılması (ANOVA Testi Sonuçları)

		Kareler Toplamı	***df***	**$\bar{X}$**	***F***	****p***
$H_{2a.}$ Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların Yaşları Arasında Anlamlı Farklılık Gösterir	Gruplar Arası	11.642	5	2.328	2.605	.025
	Gruplar İçi	281.507	315	0.594		
	Toplam	293.148	320			
Kurumsal İletişimin Alt Boyutları ile Katılımcıların Yaşları Arasındaki Farklılık						
		Kareler Toplamı	***df***	**$\bar{X}$**	***F***	****p***
Boyut 1	Gruplar Arası	30.417	5	6.083	5.116	.000
	Gruplar İçi	374.597	315	1.189		
	Toplam	405.014	320			
Boyut 2	Gruplar Arası	12.543	5	2.509	1.788	.115
	Gruplar İçi	441.859	315	1.403		
	Toplam	454.402	320			
Boyut 3	Gruplar Arası	6.728	5	1.346	.957	.445
	Gruplar İçi	443.120	315	1.407		
	Toplam	449.849	320			
Boyut 4	Gruplar Arası	21.252	5	4.250	3.474	.005
	Gruplar İçi	385.343	315	1.223		
	Toplam	406.595	320			
Boyut 5	Gruplar Arası	11.494	5	2.299	1.291	.268
	Gruplar İçi	560.956	315	1.781		
	Toplam	572.450	320			
Boyut 6	Gruplar Arası	9.872	5	1.974	1.449	.206
	Gruplar İçi	429.168	315	1.362		
	Toplam	439.040	320			
Boyut 7	Gruplar Arası	11.562	5	2.312	1.851	.103
	Gruplar İçi	393.445	315	1.249		
	Toplam	405.006	320			

Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 5.'e göre kurumsal iletişim boyutlarındaki memnuniyet ile katılımcıların yaşları arasında (p=0.025>0.05) anlamlı düzeyinde farklılık görülmektedir. Bu bulgulara göre H_{1b} Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların Yaşları Arasında anlamlı farklılık gösterir hipotezi kabul edilmiştir. Anlamlı farklılık (p=0.000>0.05) "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet" ile (p=0.005>0.05) "Fiziki Koşullar ile İlgili Memnuniyet" boyutlarında olmuştur. Ayrıca katılımcıların yaşlarına göre post-hoc testlerinden Games-Howell ile yapılan analizde 17-25 yaş arası katılımcılar ile 26+ yaş üstü katılımcıların kurumsal iletişimin boyutları arasındaki memnuniyetlerinde farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Yeni Nesil MYO'ların Kurumsal İletişim Boyutlarının Katılımcıların *Bölüm/Programlarına* göre Göre Karşılaştırılması (ANOVA Testi Sonuçları)

		Kareler Toplamı	***df***	**$\bar{X}$**	***F***	****p***
$H_{1c.}$ Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların **Bölüm/programları** Arasında Anlamlı Farklılık Gösterir	Gruplar Arası	21.667	11	1.97	2.242	.012
	Gruplar İçi	271.48	309	.0879		
	Toplam	293.148	320			
Kurumsal İletişimin Alt Boyutları ile Katılımcıların **Bölüm/programları** Arasındaki Farklılık						
		Kareler Toplamı	***df***	**$\bar{X}$**	***F***	****p***
Boyut 1	Gruplar Arası	32.466	11	2.951	2.448	.006
	Gruplar İçi	372.549	309	1.206		
	Toplam	405.014	320			
Boyut 2	Gruplar Arası	51.162	11	4.651	3.564	.000
	Gruplar İçi	403.240	309	1.305		

	Toplam	454.402	320			
Boyut 3	Gruplar Arası	44.670	11	4.061	3.097	.001
	Gruplar İçi	405.179	309	1.311		
	Toplam	449.849	320			
Boyut 4	Gruplar Arası	29.785	11	2.708	2.220	.013
	Gruplar İçi	376.810	309	1.219		
	Toplam	406.595	320			
Boyut 5	Gruplar Arası	29.015	11	2.638	1.500	.130
	Gruplar İçi	543.435	309	1.759		
	Toplam	572.450	320			
Boyut 6	Gruplar Arası	30.246	11	2.750	2.078	.022
	Gruplar İçi	408.794	309	1.323		
	Toplam	439.040	320			
Boyut 7	Gruplar Arası	25.424	11	2.311	1.881	.041
	Gruplar İçi	379.583	309	1.228		
	Toplam	405.006	320			

Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 6.'ya göre kurumsal iletişim boyutlarındaki memnuniyet ile katılımcıların bölüm/programları arasında (p=0.012>0.05) anlamlı düzeyinde farklılık görülmektedir. Bu bulgulara göre H_{1c} Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların Bölümleri/Programları arasında anlamlı farklılık gösterir hipotezi kabul edilmiştir. Anlamlı farklılık (p=0.0130>0.05) "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri ile İlgili Memnuniyet" dışında tüm boyutlar arasında görülmektedir. Ayrıca katılımcıların bölüm/programlarına göre post-hoc testlerinden Games-Howell ile yapılan analizde iklimlendirme ve soğutma teknolojisi ile diğer programlar arasındaki katılımcıların memnuniyetlerinde farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Yeni Nesil MYO'ların Kurumsal İletişim Boyutlarının Katılımcıların *Sınıflara* Göre Karşılaştırılması (t-testi Sonuçları)

		1.Sınıf N	2.Sınıf N	***1.Sınıf X̄***	2.Sınıf X̄	***1.Sınıf ss***	2.Sınıf ss	***t***	***p***
	H_{1d} Kurumsal İletişim Kriterleri ile Katılımcıların Sınıfları Arasında Anlamlı Farklılık Gösterir	151	170	3.52	3.39	.963	.950	1.210	.939
	Kurumsal İletişimin Alt Boyutları ile Katılımcıların Sınıfları Arasındaki Farklılık								
1	Boyut 1	151	170	3.97	3.85	1.14	1.10	.919	.501
2	Boyut 2	151	170	2.79	2.70	1.19	1.18	.649	.945
3	Boyut 3	151	170	3.31	3.27	1.18	1.18	.286	.845
4	Boyut 4	151	170	3.99	3.75	1.14	1.34	1.931	.418
5	Boyut 5	151	170	3.34	3.29	1.34	1.33	.338	.756
6	Boyut 6	151	170	3.42	3.18	1.11	1.16	1.87	.086
7	Boyut 7	151	170	3.48	3.33	1.16	1.08	1.15	.351

Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 7 incelendiğinde katılımcıların eğitim almış oldukları sınıflarına göre MYO'ların kurumsal iletişim çalışmaları ile anlamlı farklılık bulunmamıştır (p=0.939>0.05). Dolayısıyla H_{1d} reddedilmiştir. Kurumsal iletişim boyutlarının sınıflara göre karşılaştırılması yapılmış ve bu bulgulara göre kurumsal iletişim boyutları arasında da herhangi bir farklılık görülmemiştir.

$H_{2.}$ Yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin genel memnuniyetleri demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir

H_2.Alt Hipotezleri ise;

Tablo 8: H_2 Hipotezinin Alt Boyutları Karşılaştırılması (Yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin genel memnuniyetleri demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir Hipotezi Sonuçları)

	Erkek N	Kadın N	***Erkek*** $\bar{X}$	Kadın $\bar{X}$	***Erkek ss***	Kadın ss	***t***	***p***
$H_{2a.}$ Katılımcıların Cinsiyetleri ile Yeni Nesil MYO'lardan Memnuniyetleri Arasında Anlamlı Farklılık Vardır	230	91	3.17	3.20	1.33	1.47	-.192	0.70
	1.Sınıf N	2.Sınıf N	***1.Sınıf*** $\bar{X}$	2.Sınıf $\bar{X}$	***1.Sınıf ss***	2.Sınıf ss	***t***	***p***
$H_{2b.}$ Katılımcıların Sınıfları ile Yeni Nesil MYO'lardan Memnuniyetleri Arasında Anlamlı Farklılık Vardır	151	170	3.34	3.03	1.432	1.303	2.02	.009

		Kareler Toplamı	***df***	$\bar{X}$	***F***	****p***
$H_{2c.}$ Katılımcıların Yaşları ile Yeni Nesil MYO'lardan Memnuniyetleri Arasında Anlamlı Farklılık Vardır	Gruplar Arası	16.296	5	3.259	1.75	.122
	Gruplar İçi	585.935	315	1.86		
	Toplam	602.231	320			
		Kareler Toplamı	***df***	$\bar{X}$	***F***	****p***
H_{2d} Katılımcıların Bölüm/Programları ile Yeni Nesil MYO'lardan Memnuniyetleri Arasında Anlamlı Farklılık Vardır	Gruplar Arası	21,060	11	1.915	1.01	.430
	Gruplar İçi	581.170	309	1.88		
	Toplam	602.231	320			

Tablo 8 incelendiğinde yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin genel memnuniyetlerinin demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir hipotezinin Cinsiyet, Yaş, Sınıf ve Bölüm/Programları ile (p=>0.05) anlamlı bir farklılık görülmediğinden $H_{2a,}$ $H_{2b,}$ H_{2c} ve H_{2d} Hipotezleri reddedilmiştir.

Araştırmada kapsamında katılımcıların cinsiyet ve sınıfları üzerine etkisine bakıldığında bu karşılaştırmaların değeri Sig.>0.050 olduğundan anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Aynı zamanda yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin genel memnuniyetlerinin cinsiyet, yaş, sınıf ve bölüm/programları gibi demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık göstermediği memnuniyet düzeyleri arasında benzer özellik taşıdıkları Tablo 8'deki verilerde görülmektedir.

$H_{3:}$ Katılımcıların demografik değişkenlere göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık gösterir

H_3 Alt Hipotezleri ise;

Tablo 9: H_3 Hipotezinin Alt Boyutları Karşılaştırılması (Katılımcıların demografik değişkenlere göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık gösterir Hipotezi Sonuçları)

Hipotez	Eşit Varyans	**f**	**df**	**t**	**p**
$H_{3a.}$ Katılımcıların *cinsiyetlerine* göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır	Eşit Varyans Varsayımı	8.018	319	1.318	.005
	Eşit Varyans Yok		178.716	1.367	
H_{3b} Katılımcıların *Yaşlarına* göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır	Eşit Varyans Varsayımı	5.036	319	2.073	.026
	Eşit Varyans Yok		221.725	2.356	
H_{3c} Katılımcıların *Bölüm/Programlarına* göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır	Eşit Varyans Varsayımı	0.00	319	-.391	.993
	Eşit Varyans Yok		162.132	-.388	
H_{3d} Katılımcıların *sınıflarına* göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında anlamlı farklılık vardır	Eşit Varyans Varsayımı	2.352	319	-.695	.126
	Eşit Varyans Yok		165.655	-.696	

Tablo 9'a göre katılımcıların demografik değişkenlere göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında cinsiyet (p=.005>0.05) ve yaşlara (p=.026>0.05) göre anlamlı farklılık göstermektedir. Bu bulgulara göre $H_{3a,}$ ve H_{3b} hipotezleri kabul edilmiştir. Bölüm/programlar (p=.993>0.05) ile sınıflarına (p=.126>0.05) göre ise benzerlik gösterdiğinden dolayı $H_{3c,}$ ve H_{3d} hipotezleri reddedilmiştir. Post-hoc testlerinden Games-Howell ile yapılan analizde katılımcıların yaşları artıkça eğitim aldıkları kurumları yeni nesil görmeleri de artmaktadır. Z kuşağının üniversitelerden beklentileri daha yüksek olduğundan dolayı MYO'nun bu beklentileri yeterli düzeyde karşılamadığı sonucuna varılmaktadır. Bu çalışmada özellikle öğrencilerin kurumlarını yeni nesil bir üniversite görmekte olup beklentilerini yüksek tutmaktadır. Ancak kurumsal iletişim çalışmalarından memnuniyet düzeylerinin yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir.

H_4. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları arasında pozitif ilişki vardır.

H_4 Alt Hipotezleri ise;

H_{4a}. Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları ile mezuniyet sonrası kariyer ve kişisel gelişim ile ilgili sunulan hizmetlerden memnuniyet boyutları arasında pozitif ilişki vardır.

Tablo 10: Kurumsal İletişim Boyutları ve **"**Kariyer ve Kişisel Gelişim ile İlgili Sunulan Hizmetlerden Memnuniyet" Boyutları Arasında Korelasyon Analizi Sonuçları

BOYUTLAR	Boyut6	Boyut1	Boyut2	Boyut3	Boyut4	Boyut5	Boyut 7
Boyut1	1	.509**	.664**	.843**	.747**	.826**	.823**
Boyut2		1	.382**	.439**	.706**	.495**	.555**
Boyut3			1	.711**	.553**	.609**	.623**
Boyut4				1	.705**	.757**	.779**
Boyut5					1	.647**	.745**
Boyut7						1	.770**

Not: Boyutlar Tablo 2 de ayrıntılı verilmiştir.

Tablo 10'daki verilerde araştırmada yer alan öğrencilerin "Kariyer ve Kişisel Gelişim ile İlgili Sunulan Hizmetlerden Memnuniyet" boyutları ile tüm boyutlar arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bundan dolayı "Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları arasında pozitif ilişki vardır." hipotezi kabul edilmiştir.

Bu boyutlar arasında en yüksek korelasyon "İletişim ile İlgili Memnuniyet" arasında (r=.770) bulunmuştur. Bulunan korelasyon, katılımcıların kariyer gelişimi ve mezuniyet sonrası kariyer düşüncelerinin artmasında, iletişim boyutunun alt dalları olan konferans, sosyal medya ve web sitesi gibi iletişim etkinliklerindeki artışın etkili olduğunu ifade etmektedir. "Kariyer ve Kişisel Gelişim ile İlgili Sunulan Hizmetlerden Memnuniyet" boyutları ile "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet" (r=.382) arasında daha zayıf bir ilişki bulunmuştur.

Değerlendirme ve Sonuç

Araştırmaya katılan öğrencilerin %71.7'si erkek, %83.8'i 17-25 yaş arası kişilerden oluşmaktadır. Katılımcıların %17.4'ü bilgisayar ve teknolojileri programı öğrencisi ve %53'ü ise 2.+ sınıf öğrencisi olduğu araştırmanın bulguları arasında yer almaktadır.

Kurumsal iletişimin 7 boyutta incelendiği çalışmada katılımcıların en fazla kurumsal iletişim memnuniyeti $\underline{\bar{X}}$=3.90 ile "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet Boyutu" ile ilgili olurken en az memnuniyeti ise $\underline{\bar{X}}$=2.75 "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet Boyutu" ile olmuştur. Katılımcıların "Öğretim Elemanları Ölçme ve Değerlendirme ile İlgili Memnuniyet Boyutunda ise $\underline{\bar{X}}$=4.02 ile "Öğretim elemanları ders süresini etkin olarak kullandı" kriteri olmuştur. Yeni nesil MYO'larda daha çok uygulamalı eğitim verilmesinden dolayı öğretim elemanları öğrencilere yönelik atölye ve laboratuvar dersleri daha etkin kullanabilmektedir. Katılımcıların en az memnuniyeti ise "Sosyal Alanlar ile ilgili Sunulan Hizmetler ile İlgili Memnuniyet" kapsamında "Kampüsümüzde boş vakitlerimizi değerlendirebileceğimiz yeterli imkân (sportif, sosyal ve kültürel faaliyetler vs.) bulunmaktadır" kriteri ile $\bar{X}$=2.38 oranında bir katılım gerçekleşmiştir. OSB MYO'ları yeni nesil MYO'ları kapsamında değerlendirilmesine rağmen organize sanayi bölgesi içerisinde kurulmasından dolayı şehir merkezine uzak kalmaktadır. Bu MYO'ları öğrencilerin sosyal, kültürel ve sportif etkinlikleri konusunda yetersiz kalmaktadır. Yeni nesil kavramı ile bütünleşen OSB MYO'ların ayrı bir kampüs olarak değerlendirilmeli ve öğrencilere yönelik sosyal, kültürel ve sportif etkinlikleri barındıran bir yapının oluşturulması önerilmektedir. Bu bağlamda, "Yeni Nesil MYO'larda" kurumsal iletişimin boyutlarının etkin kullanımı, üniversitelerin gelişimi ve başarısı açısından önemli avantajlar sunmaktadır.

Yeni Nesil MYO'ların kurumsal iletişim boyutları katılımcıların cinsiyetlerine ve sınıflarına göre farklılık göstermektedir hipotezi benzerlik gösterdiğinden dolayı reddedilmiştir. Katılımcıların yaş ve program/bölümlere göre anlamlı farklılık görülmekte olup bu hipotezler kabul edilmiştir. Yeni nesil meslek yüksekokulu öğrencilerinin okullarından genel memnuniyetlerinin demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterir hipotezinin cinsiyet, yaş, sınıf ve bölüm/programları ile ($p=>0.05$) anlamlı bir farklılık görülmediğinden bu hipotezler reddedilmiştir. Katılımcıların demografik değişkenlere göre eğitim aldıkları kurumu yeni nesil meslek yüksekokulu görmeleri arasında cinsiyet ve yaşlarına göre anlamlı farklılık göstermektedir. Ancak bölüm ve sınıflarına göre ise benzerlik göstermektedir. Araştırma bulgularında katılımcıların "Kariyer ve Kişisel Gelişim ile İlgili Sunulan Hizmetlerden Memnuniyet" boyutları ile tüm boyutlar arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bundan dolayı "Yeni nesil meslek yüksekokulunun kurumsal iletişim çalışma boyutları arasında pozitif ilişki vardır." hipotezi kabul edilmiştir. Bu boyutlar arasında en yüksek korelasyon "İletişim ile İlgili Memnuniyet" arasında (r=.770) bulunmuştur. Katılımcıların kariyer gelişimi ve mezuniyet sonrası kariyer düşüncelerinin artması ile iletişim boyutunun alt dalları olan konferans, sosyal medya ve web sitesi gibi iletişim etkinlikleri arasında doğru orantı bulunduğunu ifade etmektedir.

Katılımcıların yaklaşık %71'i eğitim aldığı kurumu "Yeni Nesil MYO" olarak görmektedir. Ancak katılımcıların tüm kriterlerden genel memnuniyeti ($\bar{X}$: 3.45) orta düzeyde belirlenmiştir. Bu çalışmaya göre öğrenciler kurumlarını yeni nesil bir üniversite görmekte olup beklentilerini yüksek tutmaktadır. Ancak kurumsal iletişim çalışmalarından memnuniyet düzeylerinin yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak araştırma bulgularından hareketle cinsiyet ve sınıflarına göre memnuniyetlerinde benzerlik görülürken yaş ve eğitim aldıkları bölümlere göre farklılık göstermektedir. Ancak genel memnuniyetlerinde demografik etkenin herhangi bir etkisi

olmadığı belirlenmiştir. Araştırmanın daha geniş MYO'larını kapsaması elde edilen bulguların daha sağlıklı hâle gelmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

Akyıl, L. (2017). Üniversitelerin kurumsal iletişim uygulamalarında sosyal medya kullanımı: Bir vakıf üniversitesi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi (USAK'17) International Social Research Congress* 20 – 22 Nisan 2017 / İstanbul ISBN: 978-605-82729-0-3

Alan, G. A. (2016). Türkiye'de yeni nesil üniversiteler. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 105-118

Biçim, G. (2024). *Yükseköğretim programları bağlamında yeni nesil üniversite girişimlerinin incelenmesi: Atatürk Üniversitesi örneği*. (Doktora tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Cambridge Dictionary (2023). *Next-generation*. https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/next-generation (24.06.2024)

Damar, M., Özdağoğlu, G., Özveri, O. (2020). Üniversitelerde dönüşüm süreci ve araştırma üniversitesi yaklaşımı. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 135-159.

EC (2017). *Strengthening European identity through education and culture*. Erişim adresi https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/ communication-strengthening-european-identity-education-culture_ en.pdf (15 Mayıs 2024).

Ekinci, C. E., Burgaz, B. (2007). Hacettepe Üniversitesi öğrencilerinin bazı akademik hizmetlere ilişkin beklenti ve memnuniyet düzeyleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 33, 120-134.

Elmas, S. (2008). *Üniversitelerde halkla ilişkiler ve kurumsal iletişim*.(Yüksek Lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Erdem, A. R. (2016). Üniversite anlayışındaki değişim: Birinci nesil üniversiteden dördüncü nesil üniversiteye. *TYB Akademi Dergisi*, ss. 21-52.

George, D., P. Mallery. (2019). *IBM SPSS Statistics 26 step by step: A Simple Guide and Reference*. Routledge.

Jansen, K. J., Corley, K. G., Jansen, B. J. (2007). E-survey methodology. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement içinde (s.1-8). *IGI: Global*

Koç, H. (2015). Üniversitelerde web sitelerinin kurumsal iletişim amaçlı kullanımı: Devlet ve vakıf üniversitelerinin web siteleri üzerine karşılaştırmalı bir analizi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 3(2). https://doi.org/10.19145/guifd.86451

Koyuncuoğlu, D. (2023). Gelecek nesil üniversiteler: Bir model önerisi. *Five Zero*, 3(1), ss.127-145.

McCuddy, M. K., Pinar, M., Gingerich, E. F. R. (2008). Using student feedback in designing studentfocused curricula. *International Journal of Educational Management*, 22(7), 611-637.

MYK. (2017). Turkish Referencing Report, https://www.myk.gov.tr/index.php/en/haberler/102 tuerkiye-yeterlilikle-cercevesi-dairesibakanl/2687-tuerkiye-referanslama-raporu-avrupa yeterlilikler çerçevesi -ayc-danma-grubuna-sunuldu (14 Haziran 2024).

Ozan, M. S., Yolcu, F. S. (2024). Sükût daima altın mıdır? Stratejik sessizlik kavramını kamu kurumlarının belirsiz itibarı üzerinden değerlendirmek. *Amme İdaresi Dergisi*, 57(1): 47-64.

Ozok, H. İ., Kayri, M., Tanhan, F. (2022). Üniversite öğrencilerinde memnuniyet ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(2), 446-461. https://doi.org/10.33711/yyuefd.1108292

UNESCO (2019). World heritage list. Eriflim adresi https://whc.unesco.org/ en/list/170 (Erişim tarihi: 12 Haziran 2024).

Sarıkaya, B. Ö. (2019). *Girişimci ve yenilikçi üniversite endeksinde yeni nesil üniversite değerlendirmesi*. (Yüksek Lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Selingo, J., Fishman, R., Palmer, I., Carey, K. (2013). The next generation university. https://www.newamerica.org/education-policy/policy-papers/the-next-generation-university/ (17.06.2024)

Tayyar, N., Dilşeker, F. (2012). Devlet üniversitelerinde hizmet kalitesi ve imajın öğrenci memnuniyetine etkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28: 194-203.

T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *On Birinci Kalkınma Planı* (2019- 2023). 10.07.2023 tarihindehttps://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani2019-2023.pdf adresinden edinilmiştir

Toprak, M., Bayraktar, Y., Erdoğan, A., Kolat, D., Figengül, M. (2021). Yeni nesil üniversite: Bir model önerisi. *Yükseköğretim Dergisi*, 11(2 Pt 1), 344–362. doi:10.2399/yod.21.210226

Uztuğ, F., Şener, G. (2012). Kurumsal iletişim ve kurumsal marka yönetimi. (Ed. Ferruh Uztuğ). *Kurumsal İletişim* içinde (2-22) (1. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları

Van Riel, C. B. (1997). Research corporate communication: An Overview of an Emerging Field. Management. *Communication Quarterly*, Vol 11 No: 2 pp 288-309

Van Riel, C. B., Fombrun, C. J. (2007). Essentials of corporate communication: Implementing practices for effective. *Reputation Management*. *Routledge*

Vural, Z., Akıncı, B., Bat, M. (2015). *Teoriden pratiğe kurumsal iletişim* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

YÖK (2019). *Bölgesel kalkınma odaklı misyon farklılaşması ve ihtisaslaşma programı*, https://bolgeselkalkinma.yok.gov.tr/Sayfalar/ Haberler/yok-baskani-ihtisaslacak-5-yeni-universiteyi-acikladi.aspx (21 Mayıs 2024)

YÖK. (2024). *İşletmede mesleki eğitim uygulayan MYO'larının açılması,* https://yokatlas.yok.gov.tr/onlisans-anasayfa.php, ve https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/yayinlarimiz/2023/01-osb-lerde-kurulan-myo-lar-genel-degerlendirme-raporu.pdf Erişim Tarihi, 23.05.2024

Yüksel, D., Öç, B., Tolon, M. (2021). Dijital kurumsal iletişim. Tarakçı, İ. E. ve Göktaş B. (Ed.), *Dijital Gelecek Dijital Dönüşüm*, (s. 161-184). İstanbul: Efe Akademi Yayınları.

Wissema, J. G. (2014). *Üçüncü kuşak üniversitelere doğru* (Geçiş döneminde üniversiteleri yönetmek) (N. Devrim & T. Belge, Çev.). Özyeğin Üniversitesi Yayını.

Ziatdinov, R., Cilliers, J. (2021). Generation Alpha: Understanding the Next Cohort of University Students. *European Journal of Contemporary Education,* 10(3), 783-789.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1626338*

Kültürel Kutuplaşma: Popülizmin Gündüz Düşü Pop-İslam

Cultural Polarisation The Daydream of Populism, Pop-Islam

Gülçin Özge TAN[a]*

[a] Dr., Gaziantep Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7490-609X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 24 Ocak 2025
Kabul tarihi: 2 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Popüler kültür,
Popülizm,
Hegemonya,
Kültürel kutuplaşma,
Pop-İslam.

ÖZ

Bu makale, kültürel kutuplaşma fenomenini, popüler kültür ve popülist siyaset arasındaki ilişki bağlamında incelemektedir. Kültürel homojenleşme iddialarını sorgulayan çalışma, küreselleşmenin kozmopolit yapısına karşı yerelleşme ve kimlik politikalarının nasıl öne çıktığını ele almaktadır. Popüler kültürün ideolojik ve politik bir araç olarak kullanımını analiz eden makalede, sağ popülist siyasetin bu kutuplaşmayı derinleştirmedeki rolü vurgulanmaktadır. Bunun için öncelikle, popülizmin 21. yüzyılın politik atmosferinde toplumları "biz ve onlar" dikotomisi üzerinden nasıl antagonistik kamplara böldüğü tartışılmaktadır. Türkiye'deki Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) örneği üzerinden, partinin kültürel politikalarının dindar-seküler ayrımını nasıl kullandığı ve popüler kültürü, özellikle "Pop-İslam" kavramı çerçevesinde, yeni kimlikler yaratmak için nasıl dönüştürdüğü incelenmektedir. Popüler televizyon dizileri ve kutlama etkinlikleri gibi pratiklerle, Sünni-Türk Müslüman kimliği güçlendirilirken, seküler kesimler elitist olarak damgalanmıştır. Bu bağlamda makale, popüler kültürün yalnızca bir tüketim nesnesi olmadığını, aynı zamanda bireyleri ideolojik olarak şekillendiren bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. İslami moda, kitle iletişim araçları ve İslami sosyalleşme mekanları aracılığıyla Bourdieucu anlamda İslami bir habitus yaratıldığı ve İslam'ın ekonomik ve kültürel alanlarda yeniden tanımlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca bu sürecin, eleştirel bir bakışla, çoğunlukla seküler tüketim pratiklerinin İslami bir çerçeveye oturtulmasıyla sınırlı kaldığı savunulmaktadır. Sonuç olarak, popüler kültürün hegemonik ve karşı-hegemonik potansiyelleri olduğu ve sağ popülist stratejiler kadar sol popülist hareketler için de bir araç olabileceği vurgulanmaktadır. Ancak nihayetinde post-hakikat çağında, popüler kültürün yapılarının özgünlüklerini ve direniş potansiyellerini yitirerek sağ popülizme hizmet eder bir hâle geldiği belirtilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 24, 2025
Accepted: April 2, 2025

Keywords:
Popular culture,
Populism,
Hegemony,
Cultural polarisation,
Pop-Islam.

ABSTRACT

This article investigates the phenomenon of cultural polarization through the lens of the relationship between popular culture and populist politics. By challenging the claims of cultural homogenization, the study explores how localization and identity politics gain prominence in contrast to the cosmopolitan character of globalization. Focusing on the use of popular culture as an ideological and political tool, the article emphasizes the role of right-wing populist politics in intensifying cultural polarization. The discussion begins by examining how populism divides societies into antagonistic camps through the "us versus them" dichotomy prevalent in the political landscape of the 21st century. Using the Justice and Development Party (AK Party) in Turkey as a case study, the article analyzes how the party's cultural policies exploit the religious-secular divide and reshape popular culture-particularly through the concept of "Pop-Islam"- to construct new identities. Practices such as popular television series and celebratory events are shown to reinforce the Sunni-Turkish Muslim identity while stigmatizing secular groups as elitist. The article argues that popular culture is not merely an object of consumption but also serves as a tool for ideologically shaping individuals. Through examples of Islamic fashion, mass media, and Islamic spaces of socialization, it is demonstrated that an Islamic habitus, in the Bourdieuian sense, has been constructed, enabling the redefinition of Islam within economic and cultural contexts. However, this process is also subjected to critical scrutiny by a significant portion of society. In conclusion, it is emphasized that popular culture holds both hegemonic and counter-hegemonic potential, serving as a tool not only for right-wing populist strategies but also for left-wing populist movements. However, the article argues that in the post-truth era, the structures of popular culture have lost their authenticity and capacity for resistance, becoming increasingly subservient to right-wing populism.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: gulcinozgetan@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This article investigates the phenomenon of cultural polarization emerging under the influence of globalization, examining the intricate relationship between popular culture and populist politics. It critically interrogates the prevailing discourse of cultural homogenization, challenging the assumption that globalization inherently leads to the uniformity of cultural practices. Instead, it posits that processes of localization and the resurgence of identity politics act as counterforces to cosmopolitan tendencies, reinforcing rather than diminishing cultural distinctions and divisions. In this regard, the article provides a thorough analysis of how popular culture is strategically utilized as an ideological and political tool, particularly by right-wing populist movements, to exacerbate cultural polarization.

The study underscores the mechanisms through which populism reinforces cultural divisions, situating this analysis within the broader political climate of the 21st century. While economic globalization has undeniably transformed global markets and economic structures, the cultural dimension of globalization has not resulted in the same degree of homogenization. The persistence of nationalist and nativist movements has actively disrupted this trajectory, fostering resistance to global cultural integration. As a consequence, cultural polarization has emerged as a defining feature of contemporary politics, manifested in heightened identity politics, ethnic tensions, and the proliferation of hate speech. Rather than facilitating cultural cooperation, globalization, in many cases, has intensified social divisions, fueling ideological conflicts and reinforcing extant power structures.

The article examines popular culture not merely as a site of entertainment and mass consumption, but as a crucial site of ideological production and manipulation within everyday life. Popular culture, often perceived as an organic and dynamic expression of the people, also serves as a mechanism through which dominant ideologies are disseminated and perpetuated. Drawing on Antonio Gramsci's theory of cultural hegemony, the study demonstrates that popular culture can simultaneously function as a site of resistance and as a tool for reinforcing hegemonic power structures. This duality is further explored through Louis Althusser's concept of ideological state apparatuses, illustrating how popular culture functions as a means of subject formation, shaping individual and collective identities in ways that uphold existing political and ideological hierarchies. By naturalizing certain values, norms, and worldviews, popular culture plays a pivotal role in maintaining the dominance of ruling elites.

A central argument of the article is that right-wing populist politics deliberately exploits the symbolic and emotional power of popular culture to construct a binary opposition between 'the people' and 'the elite.' This 'us versus them' narrative functions as a powerful means of mobilizing supporters, emphasizing cultural grievances and perceived threats to traditional values. Populist leaders and movements frequently invoke popular culture to reinforce national identity, glorify a selectively constructed past, and delegitimize alternative political perspectives. The article explores this dynamic through a case study of Turkey's Justice and Development Party (AK Parti), analyzing how the party's populist strategies have employed cultural politics to deepen societal divisions. Specifically, the study scrutinizes the concept of 'pop Islam'—a fusion of Islamic identity with popular culture—as a tool for constructing a new cultural and ideological hegemony. Television series, public festivals, and other mass-media productions have played a key role in shaping and legitimizing this populist vision, portraying the secular 'other' as an elitist, out-of-touch minority, while glorifying Sunni-Turkish Muslim identity as the authentic representation of 'the people.'

Beyond political rhetoric and ideological symbolism, the article explores the economic and social dimensions of popular culture within the context of populist politics. It argues that popular culture functions not only as a medium of entertainment but also as a structural force that influences consumer behavior, social interactions, and even religious practices. Through an analysis of mass media, Islamic fashion industries, and emerging socio-cultural spaces, the study demonstrates how popular culture operates both as a commercial enterprise and an ideological apparatus. The concept of 'Islamic habitus,' derived from Pierre Bourdieu's sociological framework, is employed to examine how religious identity has been reshaped through market-driven adaptations of Islamic lifestyles. However, the study also highlights the paradox of this transformation: while purporting to offer an alternative to secular consumer culture, it often replicates capitalist logics within an Islamic framework, thereby blurring the boundaries between resistance and cooperation.

The concluding section of the article emphasizes the ambivalent nature of popular culture, asserting that despite its role in exacerbating cultural polarization, it also holds the potential for counter-hegemonic resistance. While right-wing populist politics have adeptly used popular culture to consolidate their influence, the study invites discussions on how left-wing populist movements and other progressive social projects might similarly engage with popular cultural forms to challenge dominant ideologies. Nevertheless, the article warns that the post-truth era has significantly altered the way mass media and cultural narratives function. The increasing prevalence of misinformation, emotional appeals, and spectacle-driven politics has made popular culture a primary vehicle for populist manipulation, raising critical questions about the potential for genuine cultural and political resistance in contemporary societies.

In summary, the article provides a nuanced analysis of the intersection between popular culture and populist politics, asserting that cultural polarization is not merely an accidental byproduct of globalization, but rather an actively produced and politically instrumentalized phenomenon. By exploring the ideological, economic, and social dimensions of popular culture, the study contributes to a deeper understanding of how cultural forces shape political landscapes in the 21st century and offers critical insights into the dynamics of power, identity, and resistance in an increasingly polarized world.

Giriş

Küreselleşme üzerine yürütülen tartışmalardan biri olan kültürel küreselleşme, yerelleşme konusundaki yükselen söylemlerle birlikte farklı bir mahiyet kazanmıştır. Çünkü kültürel küreselleşmenin kültürel bir homojenleşme yaratacağı görüşü, zamanla değişikliğe uğramış ve homojenleşme savının çok da mümkün olmadığı gözlemlenmiştir. *McDonaldlaşma*'nın (Ritzer, 2011), *McWorld*'leşmenin (Barber, 2001), *Coca-Kolonizasyon*'un (Wagnleitner, 1994), *Disneyleşme*'nin (Bryman, 2004) sürdüğü ancak butikleşmenin de ivme kazandığı bir sosyolojik düzlemde, yükselen milliyetçilikler yerele olan vurguyu arttırdıkça kültürel küreselleşme, uluslararası bir kimlik doğuramamıştır. *McDonaldlaşma* ve *CocaColalaşma*'nın kültürel görünürlüğünü kaybetmemesi, *McWorld*'leşmenin ve *Disneyleşme*'nin artmasının hatta *Netflixleşme*'nin gündem olmasının yanı sıra ekonomik küreselleşmenin küresel ticaret hacmini her geçen gün arttırması ve markalaşmanın sınır ve sınıf tanımadan yükselmesine rağmen kültürel homojenleşme yaşanmamış ve kültürel muhafazakârlıklar böylesi bir homojenleşmeyi engellemiştir. Bu anlamda kültürün küreselleşmesi, ekonomik etkinlik ve politikaların küreselleşmesinden çok daha zordur. Çünkü, kültürel dikotomiler hem ulusların kendi içinde hem de ulus aşırı düzeyde kurulması düşlenen kültürel küreselleşmeyi güçleştirir (Holton, 2000). Bilhassa aşırı sağın yükselişi ile birlikte büyüyen İslamofobi ve oryantalizm bu tarz büyük bir entegrasyonu imkânsız hâle getirir. Ayrıca Ortadoğu dünyasının ve İslam camiasının bakış açısı da benzer şekilde dünyanın geri kalanını kucaklamaya yatkınlık göstermemektedir.

Aşırı sağın küresel bir politik trend olarak yükselişiyle beraber ulusal kimlik direnci mevzusu gittikçe artan oranda tartışılmış ve küresel kültürü, bir vaatten çok bir tehdit olarak yani kültürel emperyalizm ve homojenleştirme distopyası olarak algılama (Tomlinson, 2013, s.111) fikri yaygınlık kazanmıştır. Bu anlamda ele alınması gereken yaklaşım homojen bir küresel kültürün tam karşısında olan küresel kültürel kutuplaşmadır. İlgili kutuplaşma, kozmopolitleşmeden ziyade ulusalcılığın vurgulandığı, kültürler arası iş birliği kadar etnik temizlik ve nefret söylemleriyle donatılmış kimlik politikalarının yükseltildiği, bu şekilde de uluslararası entegrasyonun yerini *medeniyetlerin çatışmalarına* bıraktığı bir anlayışı ifade etmektedir (Holton, 2000).

2000'lerle birlikte küresel kültürel kutuplaşma tartışmaları daha belirgin hâle gelmiştir. Bu tartışmalar, çoğunlukla Samuel Huntington'ın medeniyetler çatışması bağlamında ya da paralelinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Ancak, 21. yüzyılda popülizmin yükselişiyle kültürel kutuplaşma daha da derinleşmiş; sadece küresel ölçekte değil, ulusal düzeyde de popülist siyasetin etkisiyle görünürlük kazanmıştır. Bir taraftan yemekten, kıyafete; sanattan mimariye kadar her şey büyük kapitalist firmaların tekelinde küresel bir beğeni zincirinin parçası hâline getirilirken diğer taraftan siyasi algoritmalar yerellik vurgusu ile iç ve dış politika dengesini sağlamaya çalışmaktadır. Büyük kapitalist firmaların dünya ölçeğindeki tekeli ulusal piyasalara dahi hükmederken milliyetçilik ideolojisi ile karşılaşan firmalar, yerelleşme eğilimi ile "metaları" mutasyona uğratır. Coca-Cola'nın, İslam inancına göre kutsal kabul edilen Ramazan ayında düzenlediği reklam kampanyaları bunun bariz örneklerindendir. Büyük kapitallerin yerelleşme aracılığıyla ulusal refleksler savurması, özellikle *hayali bir cemaat* (Anderson, 2015) olan ulusal kültürün seçkinleri tarafından küresel sermaye ile bütünleşme çabası etrafında bertaraf edilir; ta ki hayali cemaatin seçkinlerinin milliyetçi ideolojiye yeniden ihtiyaç duyacağı ana kadar. İşte 2000'ler politik konjonktürü tam da bu ihtiyaç ile hasıl olmuş ve popülist sağ, küresel ekonomiye çekemediği seti kültürel sahaya çekmiş ve kültürü, kutuplaşma zemini olarak kullanmaya başlamıştır. Yerelleştirme örneğinde temsiline yer verilen Coca-Cola'nın, İsrail-Filistin Savaşı sonrasında Müslüman ülkelerce sosyokültürel zeminde boykot edilirken ticaret hacminde bir değişiklik yaşamaması bu konuda verilebilecek

birçok örnekten sadece biridir. Kültürel kutuplaşma için politikacıların popülist siyasetine aracılık edebilecek kültürse bu noktada popüler kültür olmuş, siyasetçiler bilhassa iç siyasi gündemin şekillenmesinde ve "halkın" ikna edilmesinde popüler kültürden yararlanmışlardır. Bu bağlamda, bu çalışmada öncelikle popüler kültür tanımlamalarına yer verilecek ve popüler kültürü siyasi teçhizata çeviren noktalar popüler kültür tartışmaları etrafında irdelenecektir. Ardından popüler kültürü popülizmle yaklaştıran hususlara değinilerek Türkiye siyasetinde popüler kültür ile sağ popülizmin buluşma noktası olarak pop-İslam tartışması yürütülecektir.

Popüler Kültür ve İdeoloji

Sosyal bilimlerin birçok kavramı gibi *popüler kültür* de üzerinde önemli tartışmaların yapıldığı/sürdüğü ve kavramın tanımı hakkında bir uzlaşıya varılamayan özelliğe sahiptir. Popüler kültür çalışmalarının önemli isimlerinden olan John Storey'e göre (2023, s.21), kavramda uzlaşıya varılamamasının sebebi *kültür* teriminin de farklı anlamlara sahip olması ve *popüler* teriminin farklı anlamlarıyla birlikte karmaşık kombinasyonlar oluşturmasıdır. Latince, halka ait olan anlamındaki *popularis* kelimesinden gelen popüler, 16. yüzyılda *alt/aşağı* gibi anlamlarıyla halkın kurduğu siyasal sistemi ifade ederken 18. yüzyıl ile *beğenilen* anlamına kavuşmuş; 19.yüzyılla birlikte giderek karmaşık bir içeriğe sahip olmuştur. 20. yüzyılda adım adım daha pejoratif bir içerikle eşleştirilen popüler, bir yandan çoğunluğun beğenisi anlamını korurken bir yandan da bir sıfat olarak önüne geldiği kavrama önemsizleştirme etkisi vermiştir (Williams, 2006, s.285-287). Peter Burke'ye göre (1978), kavramdaki karışıklığın sebebi, bu çalışmanın diğer alt başlığındaki popülizm kelimesinin de yaşadığı üzere, *people/halk*'ı tanımlama zorluğundandır. Bu anlamda geliştirilecek her tanım, popüler kültürün homojen ya da monolitik olmasının önüne geçmektedir.

Storey'in önerdiği üzere bir kültür tanımından yola çıkarak popüler kültür tanımlamasına yer vermek bu kavramsallaştırmayı, siyaset bilimi alanı çerçevesinde değerlendirebilmenin de ön koşulu gibi gözükmektedir. 1970'lerin sonlarında, kültürel çalışmalar sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk temelli eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde, genişleyen çalışma alanlarıyla birlikte *kültür* kavramı estetik boyutundan çok siyasal anlamıyla ele alınmıştır. Böylelikle kültürel çalışmaların konusu dar anlamıyla estetik mükemmeliyet veya estetik, ruhsal ve düşünsel gelişim süreci olarak betimlenen kültür değil; gündelik yaşamın konusu ve pratiği olarak anlaşılan kültür olmuştur. Bu şekilde tanımlanan kültür anlayışı, her iki alanı kapsayan ve popüler kültür analizlerini de dahil edecek bir içeriğe sahip olur. Böylelikle kültürel çalışmaların politik bir izlekten ele aldığı kültür, bir çatışma ve mücadele alanı olarak değerlendirilebilir hâle gelir ve gündelik hayatın idamesini sağlayan üretim ve yeniden üretim süreçlerinin anlamlandırılmasında belirleyici bir rol oynar (Storey, 2000, s.9-10). Bu bağlamda, esas farklılaşma nedenini kültürün ve popülerin farklı tasvirine ve bu iki kavramın belirli tarihsel ve sosyal temellerde, emekle olan farklı ilişkilenmelerine bağlayan Storey (2023, s.22-33), popüler kültüre dair tanımları altı yaklaşım temelinde açıklar. Buna göre, birinci tanımlamada popüler kültür, basitçe çoğu insan tarafından yaygın olarak tercih edilen ve sevilen kültür olarak ele alınır. Bu yaklaşımda dikkat çekici olan, popüler kültürün popülerliğini niceliksel bir ölçüte dayandırmasıdır. Ancak yalnızca niceliksel bir endeksin yeterli olmadığı açıktır; nitekim bazı yüksek kültür öğeleri de belirli koşullarda popüler hâle gelebilmektedir. İkinci yaklaşımda popüler kültürü tanımlamanın yolu, neyin *yüksek kültür* olduğunun belirlenmesiyle ilişkilendirilir ve geriye kalan kültür popüler kültür olarak imlenir ki bu aslında popüler kültürün bayağı bir kültür olduğu alt anlamı taşımaktadır. *Kitle kültürü* çerçevesinde popüler kültürü tanımlamak üçüncü yorum şeklidir. İkinci tanımlamayla ilişkili olan bu tanımlamada popüler kültürün ticari bir olgu olduğunun altı çizilir. Tüketim vurgusu ön plana çıkar ve tüketime bağlı seri üretimden ve üretimi "seçmeden" tüketen bir kitlenin varlığından bahsedilir. Dördüncü tanımda, popüler kültürün kaynağında halk

olduğu öne sürülür ve popüler kültürün yukarıdan dayatılan değil halktan kaynaklanan bir kültür olduğu iddia edilir. Beşinci yaklaşım, ideolojik bir hat takip ederek ve özellikle Antonio Gramsci'nin *hegemonya* analizinden yararlanılarak geliştirilir. Rıza ve zorun birlikteliği olarak hegemonya üretiminde egemen sınıfların rızayı sağlamak maksadıyla başvurduğu üstyapı unsurlarına atıfla, bu yaklaşımda popüler kültür, direniş ve bütünleşme; ideolojik mücadele alanı olarak düşünülür. Storey'in sınıflandırmasının son tanımında ise popüler kültür, postmodernizm tartışmaları etrafında değerlendirilir ve postmodern kültürle birlikte artık yüksek kültür ve popüler kültür arasındaki ayrımının kalktığı iddia edilir.

Sıralanan tanımlamaların her birinden özellikler taşıyan ve birçok sosyal bilim kavramı gibi tek bir noktadan ve bakış açısından tanımlanamayan popüler kültür, görüldüğü üzere bilhassa kitle kültürü ve halk kültürü ile iç içedir. Ancak yine de popüler kültürle, folklor ve kitle kültürü arasına dolayımlar koymak ve bu üç biçimi özdeş görmemek gerekir. Ahmet Oktay'a göre (1994, s.20), popüler kültürün bu özümlemeye kapı açan yapısına ve kitle kültürü ile olan yakınlaşmasına rağmen popüler kültür, daha farklıdır ve *gündelik yaşamın kültürüdür*. *Dar anlamıyla, emeğin gündelik olarak yeniden üretilmesinin bir girdisi olarak eğlenceyi içerirken; geniş anlamıyla, belirli bir yaşam tarzının ideolojik olarak yeniden üretilmesinin ön koşullarını sağlamaktadır.* Oktay'ın da vurgusunda açıkça belirdiği üzere popüler kültür, ideolojik bir işlevle iştigaldir. Çünkü, tüketim üstüne kurgulu bir zeminde gündelik hayatın yeniden üretilmesi için başat rol oynayan popüler kültür, öznelerin bilinçaltına işleyerek onları ideolojik olarak kontrol eder ve sınıfsal farklılıkları yok eder. Ancak popüler kültür sadece sınıfsal farklılıkları yok edecek bir işleve sahip değildir aynı zamanda bu farklılıkları yeniden yaratacak güce de sahiptir ki egemen sınıf hâkimiyetinin yeniden üretimini de bu özelliği ile sağlamaktadır (Özer ve Dağtaş, 2011). Popüler kültüre bu farklılıkları yok edecek ve yeniden kuracak olma özelliğini sağlayan şey, popüler kültürün içeriği ile ilgilidir. *Toplumda geniş bir şekilde paylaşılan inançları ve pratikleri ve bunların örgütlediği nesneleri dile getiren* popüler kültür, Erol Mutlu'ya göre, şöyle bir mahiyete sahiptir:

> Popüler kültür kökleri yerel geleneklerde bulunan halk inançlarını, pratiklerini ve nesnelerini, keza siyasal ve ticari merkezlerde üretilen kitlesel inançları, pratikleri ve nesneleri içerir; popüler kültürün içinde popülerleştirilmiş seçkin kültürel biçimlerin yanı sıra müze geleneği düzeyine yükseltilmiş popüler biçimler de bulunmaktadır (Mutlu, 2016, s.27).

Egemen sınıfların varlığının sürdürülebilmesi için önemli olan popüler kültür, bağımlı sınıfları, gerçeklikleri perdeleyerek mutluluk üstünden sürece ikna eder. İktidarı elinde bulunduranların gündelik yaşamı kurgularken ve yeniden üretirken kültürel öğelere başvurarak bilince işlemesiyle gerçekleşen ideolojik etki Gramsciyen anlamdaki ikna etrafında halkı kurar. Bu noktada halk da popüler olanın üretilmesi gibi inşa edilir. Kısacası, popüler kültürün gündelik hayatın yeniden üretiminde egemen iktidarın arzularına göre şekillendirilmesini sağlayan ideolojik bir ön belirleyen olması son derece kritik bir noktada durmaktadır. Bu anlamda popüler kültür ve ideoloji yakınlaşması son derece önemlidir. Böyle bir yakınlaşmayı sınıf analizi çerçevesinde alan Gramsci, sınıf egemenliğini yalnızca tahakkümle açıklamayıp hegemonyaya başvurur ve yapı ile üstyapının birlikteliği olarak *tarihsel blok*'un hegemonyadan nasıl etkilendiğini ideoloji alanında eklemlenme düzeylerinden yola çıkarak analiz eder. Hegemonik süreçlerin ideoloji alanındaki eklemlenme düzeylerini *felsefe*, *ortak duyu* ve *folklor* olarak üçe ayıran Gramsci, bu üç düzey arasında hiyerarşik bir ayrım yapar. En gelişkin düzey olan felsefe, ideolojinin dünya görüşleri bağlamında ele alınabilecek olan en yoğun aşamadır. Hegemonyanın kuruluşunda rol oynayan ve daha az gelişkin olan ortak duyu, farklı ideolojilerin birbirine eklemlenmesini sağlar ki bu yönüyle ideolojik öğelerin ve halk inançlarının çelişkili bir birlikteliğini ifade eder. Gündelik hayatın algılanmasına yönelik olan ortak duyu hem hegemonyanın yayılması hem de insanlarda algı oluşturulması için gereklidir. Kitlelerin psikolojisini ve algılama düzeyini yansıtan ortak duyunun bir diğer temel özelliği ise eleştirel

olmaması ve kitlelerin kendiliğinden gelişen felsefesini gündelik hayat pratiklerine uygulamasıdır. İdeolojinin en alt düzeyinde bulunan folklar ise tarihsel birikime dayalı düşünce, gelenek ve pratiklerin tamamıdır; dağınık ve bağımsızdır. Hegemonik üstünlük, üstyapıdaki ideolojinin bu kertesinde de gerçekleşecek olan eklemlenme ile sağlanacaktır (Yetiş, 2012, s.90). Aslında Gramsci'nin popüler kültürü ele alış şekli, devrimci değişimin popüler pratiklerle yaşanacağı iddiası üstündedir. Çünkü Gramsci için kültürel dönüşümün gerçekleşeceği alanı kurmak için öncelikle egemen ve madun kültürler arasındaki ilişkiye bakmak gerekir. Bu anlamda da folklor, egemen güçlerin geçmişten kalan çökelti ya da kalıntıları iken; popüler kültür, egemen artistik literatüre yükseltilmiş biçimlerdir (Gramsci, 2012: s.449-451). Bu yönüyle de anlaşılacağı üzere popüler kültür Gramsci nazarında, hâkim kültür anlayışına karşı bir mücadeledir ki bu da popüler kültürün karşı-hegemonya potansiyeline sahip olduğu anlamına gelir.

Görüldüğü üzere Gramsciyen perspektiften ideoloji, Marksist analizlerdeki gibi yanlış bilinç ve üst yapısal bir kavram olmaktan ziyade tarihsel bloğun birliğinde uyumu sağlayan bir pratiktir ve maddiliği vardır. Bu hâliyle, hegemonyanın kurulumunda ideoloji yalnızca politik bir düzlemde değil aynı zamanda entelektüel ve ahlaki bir düzlemde gelişir ve bir kolektif irade kurulumu devreye girer. Özetle, özne konumuna sınıfı aşan bir kolektiviteyi koyan Gramsci için *tarihsel bloku birleştiren, organik çimento hâline getiren* ideolojidir (Laclau ve Mouffe, 2012, s.116-117). Herhangi bir şekilde zorunlu sınıf aidiyeti gerektirmeyen ideolojinin oluşumu ise yukarıda sıralanan eklemlenme düzeyleri üstünden gerçekleşir. Gramsci'nin ideolojiye ve ideolojinin maddiliğine ilişkin yaptığı açıklama, Louis Althusser tarafından geliştirilmiştir ve Marksist çizgideki düşünür de ideolojinin yanlış bilince eş tutulmasına dair yapılan yorumları reddetmiştir. Onun için özneler içinde bulundukları koşulların, imkânların farkında olabilecek, bunu yorumlayabilecek bir iradeye sahiptir. Althusser'in ideoloji yaklaşımını farklılaştıran ve siyasi analiz kertesinde önemini artıran şey, onun bireylerin gerçeklik bilincinin oluşumunda ve şekillenmesinde ideolojinin işlevine dair yaptığı uyarıdır. İdeolojiyi geçekle kurulan hayali ilişki olarak tanımlayan Althusser'e göre (2015, s.73, 77-78, 81), *her pratik, ancak bir ideoloji yoluyla ve bir ideolojinin altında var olabilir ve her ideoloji, ancak bir özne yoluyla ve özneler için var olabilir*. İşte tam bu noktada Althusser, düşüncesinin merkezi olarak tanımladığı şeyi ortaya koyar ve ideolojiler yaklaşımına yeni bir boyut getirir: *ideoloji, bireyleri özne olarak çağırır*. Öncelikle onun için özne, her tür ideolojinin kurucu kategorisidir. Fakat kurucu kategori olması da her tür ideolojinin somut özneler kurma işlevine sahip olmasına bağlıdır. İdeolojilerin eylemi ve işlemesi, bireylerin içinden özneler toplamasına ve bireyleri öznelere dönüştürmesine bağlıdır. Bu dönüştürmeyi *çağırma (interpellation)* ile gerçekleştirir. Althusser, çağırma eylemi sayesinde seslenilen kişinin bedeninin dönüşüyle özne olduğunu çünkü çağırmanın tam da kendisini hedeflediğini ve kendisinin çağrıldığını anlayıp kabul ettiğini ileri sürer. Esasında hep özne olan bireyler, bu şekilde ideoloji sayesinde çağırılırlar ve somutlaşırlar.

Popüler kültür tam olarak bu hikâyede ideoloji ile kurduğu ilişki bağlamında sahneye dahil olmaktadır. Gündelik hayatın ve egemen sınıfların arzuladığı hayat tarzlarının ideolojik olarak yeniden üretiminde başrolü kapan popüler kültür, bağımlı ve sömürülen sınıfların, alt kültürlerin, "halkın" istek ve dirençlerini de içerse esasen egemen olanın yeniden üretimini sağlar ve egemen güçlerce ideolojik bir araç olarak kullanır. Ekonomik ve siyasi gücü elinde bulunduran iktidarlar için gerçekleri perdelemesi, kitleleri baskılaması ve bu bağlamda da hegemonyasını kurmasının aracı olan popüler kültürün, bilinçdışı üstünden işleyen yapısı zımni bir kontrol mekanizması oluştururken aynı zamanda Althusserci manada yarattığı "gerçeklik bilinci" ile ve iktidar dışında kalanları "çağırması" ile özneleri, tahakküm altında olduklarını hissettirmeden hegemonik olarak ikna eder. Bu çalışma kapsamında, tam da bu noktadan yola

çıkılarak popüler kültürün bilhassa ideolojik yanına değinilecek ve hegemonya yaratmanın bir parçası olarak popüler kültür ele alınacaktır. Ayrıca söylem temelli politik olanın ontolojik inşası yani halk inşası olarak popülizmin (Laclau, 2013), popüler kültür ile kurulan bağı hem popüler kültürün ideolojik özelliği ile hem de halk ile kurduğu yakınlık üzerinden irdelenecektir. Popüler kültür ve İslamcı ideolojinin kaynaşma noktası olarak ele alınacak olan Pop-İslam ise güncel siyasi pratiklerin kutuplaşma yaratma aracı olarak değerlendirilirken bir diğer taraftan da Müslüman bireyin "çağırılarak" özneleşmesi ve kültürel hegemonyanın sağlanması adımı olarak vurgulanacaktır.

Popüler Kültür ve Popülizm

Kültürel çalışmalar analizindeki siyaset terimi, iktidarın dağılımı ve işleyişi temelinde sahip olabileceği en geniş anlamı kazanır. Çünkü kültürel çalışmalardaki siyaset, yalnızca belirli konularla sınırlandırılmamıştır. Daha geniş bir perspektiften iktidarın işleyişi, neyin üstüne ve nasıl kurulduğu ve topluma sunulma biçim ve mekanizmalarını içine alarak siyasal iktidarın anlamının ve etki alanının genişliğini sağlar (Turner, 2016, s.276). Bu yüzden de siyasi iktidarlar gerek yönetime geliş aşamalarında gerekse de iktidarlarını muhafazada kültürden faydalanarak ekonomik ve siyasi hegemonya kadar kültürel hegemonyada da üstünlüğü sağlamaya çalışırlar. Gündelik hayatın kültürü olarak popüler kültürün siyasi süreçlerde kullanılmaması bu anlamda imkânsızdır. Hem halkı inşa etmek hem de yarattığı halkı sürece ikna etmek için iktidarlarca kullanılan popüler kültür, bu mahiyetinden dolayı popülizmle içli dışlı bir ilişki içindedir. Belirtildiği üzere popüler kültürün hegemonya kurmadaki önemi, "biz halkız" iddiasında bulunan popülist siyasetin mecburi yakınlık kuracağı ve *demokratik talepleri, evrensel taleplere* dönüştüreceği ve eklemlemeyi sağlayacağı stratejinin temel bileşenidir. Ayrıca popülist siyasetin, "biz ve onlar" antagonizmasını yaratması ve iki karşıt kültürel ve ideolojik kampı oluşturabilmesi için de popüler kültür son derece elverişlidir. Popüler kültürün gündemde olanın, çoğunluğun çıkarlarına uygun görünenin halka ait olanın, azınlıkta ve geri planda kalanın, başlangıçta dışlanıp sonra içerilenin, egemen çıkarlara aykırı gelenin, kötülenip değersizleştirilenin (Tellan ve Tellan, 2003, s.79) konusu edilen bir kültür olması, bilhassa iktidara gelme sürecinde popülist rejimlerin retoriğine çok uygundur.

Manipülasyon ve yanlış bilinçten farklı anlamlara gelen hegemonyanın sağlanması adına kullanılan popüler kültür, kültürel alanda da hegemonik olma çabasında olan iktidarların kendi kültürel üstünlüklerini oluşturma çabasıyla iktidardan olmayanların/bizden olmayanların dışlandığı ancak özellikle iktidara gelme aşamasında ötekileri de "halka" dahil etme çabasında oldukları bir durumda işlevselleştirilir. Bu anlamda iktidar yapılanmalarını anlamanın bir aracı olarak popüler kültür, kültürel hegemonyayı sağlama çabasında olan iktidarlarca muhalefetin yok edilmesinden ziyade karşıt çıkarların hegemonik grubun siyasal bağlantılarına eklemlenmesine aracılık eder (Turner, 2016, s.256). Bennett'in de iddia ettiği şekliyle:

> Popüler kültür alanı, egemen sınıfın hegemonya kazanma çabası ve bu çabaya karşı muhalefet biçimleri tarafından yapılandırılmıştır. Bu nedenle, ne basitçe egemen ideolojiyle örtüşen dayatılmış bir kitle kültüründen ne de basitçe kendiliğinden muhalif kültürden oluşur; daha ziyade bu ikisi arasında -farklı popüler kültür türlerinde- hâkim, tabi ve karşıt kültürel ve ideolojik değerler ile unsurların farklı permütasyonlarda "karşılaştığı" bir müzakere alanıdır (akt.Storey, 2023, s.30).

Farklı permütasyonların karşılaştığı müzakere alanı olarak hegemonyanın oluşum süreci, post-Marksist anlamda sınıfları aşan bir yapıdadır. Farklı sınıfları, cinsiyetleri, statüleri, ırkları, dinleri, inanış biçimlerini homojen bir kültür içerisinde eritmeden yani Laclaucu bir söylemle farklı tikelliklerin, kendi tikelliklerini kaybetmeden evrenselin parçası hâline gelmesi için iktidarlarca kullanılmaya müsait olan popüler kültür, bu hegemonik oluşumu "eklemlenme" üstünden gerçekleştirir. Bahsedilen süreç ve eklemlenme kavramı böylesi bir açıklama girişimini Laclaucu bir popülizm tartışmasına taşır. Bir halk inşası olarak popülizm,

grubun birliğini sağlayan bir yöntemdir. Kuşkusuz grubun birliğini sağlamak için tek yol olmayan, 21. yüzyılın "popüler" siyasi trendi popülizmin en küçük birimi toplumsal taleplerdir. Hikâyenin başında, dilekler vardır ve dilekten talep etmeye geçişle birlikte popülizmin nüveleri ortaya çıkar. Dilekten taleplere dönüşümdeki ikinci merhale talepler arasında kurulan ve doyurulmayı bekleyen eşdeğerlik ilişkisidir. Açığa çıkan her talep, demokratik talep olarak betimlenirken eşdeğerliğe bağlı olarak eklemlenen ve daha büyük bir toplumsal öznellik oluşturan talep çoğulluğu popüler talepleri oluşturur. Popüler talepler, başlangıç aşamasında halkı bir aktör olarak kabul eder. Halkın inşası tam da bu noktada devreye girer ve eşdeğerlik mantığı üstünden ilerler. Burada tikelliklerin, eşdeğerlikleri ön plana çıkarılarak ortak yönleri üstünde durulurken, tikelliklerinden kısmi anlamda vazgeçmesi beklenir. Fakat vurgulandığı üzere bu kısmi bir durumdur ve fark ve eşdeğerlik bir arada işlemeye devam eder. Eşdeğerlik ve fark arasında yaratılan özel eklemlenme ise toplumu dikotomik olarak iki kampa böler ve toplumsal olanın antogonistik bölünmesi gerçekleşir. Nihayetinde ise kamplardan birisi bütün olduğunu iddia eder. Özetle, siyaset biliminin önemli bir tartışma sahası olan popülizmin, dilekleri taleplere talepleri ise eşdeğerlik zinciri ile bir *boş gösteren (empty signifiers)* etrafında bütün, evrensel hâle getirmesi yani hegemonik bütünleşmeyi sağlaması *kapsamlamayla (synecdoche)* yani bütünü temsil eden parça ile gerçekleşir. Halk da bu anlamda toplumsal failler arasındaki gerçek bir ilişkidir ve halkın birliğini, grubun birliğini sağlayan yol da popülizmdir (Laclau, 2013, s.85-112). Popüler kültürün hegemonya ile kurduğu bağ da tam olarak böyle bir noktadan ortaya çıkar; zira popüler kültürün kendisi de halkın inşasına yönelik teorilerle birlikte ele alınır.

Popülist siyaset yürüten iktidarlar, bir halk inşası gerçekleştirirken, toplumu farklar üstünden antagonize ederken ve gerçek halkı kendilerinin temsil ettiğini söylerken gündelik hayatın kültüründen faydalanırlar. Elitlere karşı halkın yüceltildiği, yerleşik kurumlara karşı eleştirinin yükseldiği, duyguları merkeze alan siyasaların ön plana çıktığı ve karizmatik bir liderin etrafında gelişen popülist siyaset mantığı, bu bağlamda, küreselleşmiş, ekonomik anlamda sınırlarını yitirmiş ve toplumsal parçalanmışlıklarla çevrili bir dünya düzeninde hakim siyaset hâline gelirken; ekonomik sınırların belirsizleştiği bu zaman diliminde sınırlar kültürlerle çizilmiş ve popülist uygulamalar, her ülkenin kendi kültürüne uygun boş gösterenler etrafında şekillenmiştir (Tan, 2019, s. 111-112). Karşı kültürün seçkin olarak nitelendirildiği bir siyaset tarzında, eklemlenme stratejisinin üstüne kurulacağı kültür doğal olarak yüksek kültür karşısında konumlanan popüler kültürdür. Ayrıca popüler kültürün ideolojik kertede hegemonyayı sağlama yatkınlığı ve gündelikle olan münasebeti popülist siyasetin matematiğiyle doğru orantılıdır. Çünkü hâkim sınıfa dahil olmayan yani iktidar bloğunun karşısında yer alan halkın, hegemonya ile inşa edilmesi olarak beliren popülizm, gündelik hayat pratikleri üzerinden tahakküme yönelik rızayı ustaca üretir ve bunu toplumu ikiye bölerek yapar. Bu hasmane tarafgirlik yönetim süreci boyunca işlenir ve toplumun kutuplaşma özelliği kullanarak, toplumsal yarıklardan nemalanılır. Yukarıdaki bölümde belirtildiği üzere Gramsci'nin farklı taleplerin eklemlenmesini sağladığını öne sürdüğü ortak duyu, bu bağlamda yalnızca gündelik hayatın algılanmasını sağlamaz aynı zamanda nasıl algılanacağı yaratısı üstünden bahsedilen antagonizmayı da şekillendirir. Kısacası, kültürel liderliği ele geçirme yarışını da içeren hegemonya oluşturma, sürekli bir savaş alanı olarak gündelik hayat pratikleri üstünden işlerken popülist siyaset, bu özelliği fark ederek kendi lehine kullanmaya çabalar ve özellikle toplumsal yarıklardan faydalanarak; "ötekinin" "elitliğine" işaret eder ve "halkı" kendinin temsil ettiğini iddia eder. Öfke ve umut gibi duyguları kullanarak bizden olmayana dair duyguları yönlendiren popülist siyaset, folklordan elbette beslenir, kökleri yerelde olan halk inançlarına ve pratiklerine sık sık referans verir hatta bazen aksi bir tavırla yüksek kültüre entegre olmaya çalışan bir tutum takınır ancak bu çoğu kez hem halk kültürünün hem de yüksek kültürün popüler kültür pratikleri içiresinden konuşturulmasının ötesine gitmez. Son kertede,

popüler kültür, popülist iktidarın halkı "çağırmasının" pratiği olarak önemli bir kültürel teçhizat olarak açıkça kullanılır. Kültürel iktidarı korumak ve iktidarın sürdürülmesini sağlamak adına başvurulan popüler kültür buna çok elverişlidir zira Bennett'in (1999) da işaret ettiği gibi popüler kültür hem iktidarı hem de muhalefeti kapsar ve ikisinin hegemonya savaşını yani tahakküm altına alınanla tahakküm altında tutanın mücadelesini içerir. Başka bir deyişle, popülizm, halkın siyasi olarak inşa edilmesini ve iktidar bloğu ile olan ilişkisini, popüler kültür aracılığıyla sağlar ve gündelik hayatın her alanında hegemonik üstünlük kurmak için popüler kültürün açtığı izleği takip eder.

Popülizmin Gündüz Düşü: Pop-İslam

Pejoratif anlamda, halk dalkavukluğu ile bir tutularak sürekli eleştirel bir tonda kullanılan "opülis" sıfatı, siyaset bilimi literatüründe farklı teorik açıklamalara sahip olmakla birlikte popüler kullanımda bugün hâlâ olumsuz bir anlamlandırmaya sahiptir. Ancak popülist sıfatı kadar, kitleler nazarında pejoratif bir tınıya sahip olan bir sıfat daha vardır: "elitist". Öyle ki bugünün gündelik siyaset terminolojisinde popülist olmak ne kadar kötüyse elitist olmak da o derece kötüdür ve siyasetçiler bu iki salınımdan kaçınırlar. Siyasetçiler bu iki sıfatla anılmaktan imtina ederler fakat günün sonunda siyaset pratiği, siyasetçileri bu iki sıfattan birine saplar ya da yakınlaştırır. 2000'lerin başından itibaren farklı ülke deneyimleriyle sıkça gözlemlenebilir hâle gelen popülist siyaset, bu anlamda, ekonomik krizler başta olmak üzere çoklu krizlerin "halk" nezdinde yarattığı hayal kırıklıklarına panzehir olarak sunulmuş ve yükselişe geçmiştir. Siyasetçiler, ben popülistim demese bile "ben halkım" diyerek anti-elitist bir gündemle ilerlemiş ve yerele dair vurguyu artırmıştır. Eklemleme stratejisiyle belirli boş gösterenler etrafında ve halk olmayanı/ötekini işaret ederek evrensel bir küme meydana getiren popülizm, bu halk inşa sürecinde halka ait olan kültürden yararlanır. Bu anlamda Jim McGuigan'ın (1992, s.2-4) işaret ettiği bir *kültürel popülizm,* sürecin doğal parçası olarak yerleşir. Kültürel popülizmin analitik bir kategori olmadığını ve semantik sabitliğe karşı direndiğini, bu anlamda da akademik popülizm tanımlamalarından ziyade siyasi popülizme yakın terim kullanımı yaptığını belirten MacGuigan, kültürel popülizmi, ciddi kültür statüsünü, halkın onayı ve ticari başarı uğruna "satmak" üstünden açımlar ve kültürel popülizmi şu şekilde tanımlar: Popüler kültür öğrencilerinin bazılarının, sıradan insanın sembolik deneyimlerinin ve pratiklerinin büyük "K" harfine sahip kültürden analitik ve politik olarak daha önemli olduğu yönündeki entelektüel varsayımdır. MacGuigan, bu tanımıyla, kültürel popülizmin anti-elitist yönüne işaret etmekle birlikte kültürel popülizmin tüketime bağlanmış sorgulayıcı bir kültür olmamasını da eleştirir. MacGuigan'ın işaret ettiği kültür, bu bağlamda, toplumun ayrıcalıklı kesimlerine hitap eden büyük "K"lı yüksek kültür değil; sıradan kesimlerine ait olan küçük "k"lı popüler kültürdür. İkisinin dışında yer alan bir de halk kültürü vardır ki bu kültür otantikliği sebebiyle hayranlık uyandıran hem yüksek kültürün hem de popüler kültürün malzeme toplamak için zaman zaman başvurduğu kültürel bir kaynaktır (Mutlu, 2016, s.15). Fark edileceği üzere, çağdaş popülizmlerin başvuru kaynağı da doğal olarak küçük "k"lı popüler kültürdür ve halk kültüründen beslenmekle birlikte kültürel popülizm yaklaşımının da söylediği gibi ondan farklıdır. Gündelik hayatın hazlarını açığa çıkararak çağdaş dünyanın krizlerini bilinç düzeyinde kültürel salvolarla savuşturma gayesinde olan ve bunu anti-elitist bir noktadan ve kutuplaştırmayla gerçekleştirmek isteyen popülizm için popüler kültürün ulusal bir kültür olma ve geç kapitalizmin halk kültürü olma niteliği (Mutlu, 2016) bulunmaz bir nimettir ve eklemleme stratejisinin odağında yer alır. Ötekini elit olarak 'damgalarken' sahip olunamayanların işaret edilmesine alan açan popüler kültür, bu yönüyle adata popülizmin gündüz düşüdür.

21. yüzyıl siyasetine damga vuran ve hem sol hem de sağ türevleri sıkça görülen popülizm, bu yüzyılın hayaleti olarak yerkürenin hemen her kıtasında dolaşırken, Türkiye

siyaseti de ilgili yükselişin paydaşlarından birisi olmuştur. 2002 yılında iktidara gelen ve bu makalenin yazıldığı sene itibarıyla iktidarının yirmi üçüncü yılına giren Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), sağ versiyonuyla yükselen siyasi trend popülizmin önemli temsilcilerinden birisi olmuş ve gerek iktidara geliş gerekse de iktidarını muhafazada popülist politikalara yer vermiştir. Popülist siyasalarını uygularken popüler kültürden yararlanan partinin boş göstereni ise "İslam" olmuş ve muhafazakâr demokrat bir parti olduğu savıyla siyasete başlayan parti, eklemleme stratejisini İslami değerler üstüne kurarak özellikle muhafazakâr grupların sosyal taleplerini İslamcı bir eşdeğerlik zinciri etrafında bir araya getirmiştir. Ancak otantik bir İslami kültürden beslenmekten ziyade popüler kültür ile İslam'ı bir araya getiren iktidar partisi, yerlilik ve millilik iddiasını tam bu noktadan yola çıkarak kurarken diğer yandan da ekonomik ve politik kertede sağladığı hegemonyasını kültürel sahaya da taşımak istemiştir. Ayrıca iktidarını perçinledikçe kutuplaştırıcı siyaset dozunu artıran parti için Türkiye'nin önemli toplumsal yarıklarından birisi olan dindar-seküler ayrımından faydalanmak gittikçe olağan bir hâl almıştır. Popüler kültüre başvurmaksa kültürel kutuplaşma için bulunmaz bir nimet olmuştur: İktidar partisi siyasasını popüler kültürle buluşturdukça bir yandan parti tabanı başta olmak üzere seçmenlere yüksek kültür karşısında nasıl halkçı bir politika izlediğinin imajını çizmiş bir yandan da yıllarca elitist olmakla eleştirdiği seküler cenahla arasına antagonistik bir kültürel çizgi çekmiştir. Antagonizmanın bir ucunda gerçek halkı temsil ettiğini iddia eden Sünni Türk Müslümanlar varken diğer ucunda iktidara gelmeden önce ahlaksız ve yozlaşmış elitler olduğuna inandığı siyasal rakipler, iktidara geldiğinde ise meşruluğunu kaybetmiş bir muhalefete karşılık gelen laik elitler vardır (Müller, 2017, s.36). Böyle bir popülist momentte, kültürel küreselleşme giderek tehditkâr bir unsur olarak işaretlenmiş ve yerele yapılan vurgu her geçen gün artmıştır; başka bir söylemle sağ popülizmin milliyetçilikle örülü yapısı, yerel ve kendinden olmayanı bir tehdit olarak vurgularken AK Parti yönetimi de kendi kültürel habitusunu yaratmak istemiş ve sağ iktidar, popüler kültür üstünden kendi kültür endüstrisini oluşturmaya çalışmıştır. Parti lideri ve diğer partililerce sıklıkla dile getirilen "kültürel hegemonya" olamama, Lacancı anlamda bir eksiklik olarak belirdikçe, partililer arzusunu kültürel olana çevirmiş ve bu amaçla İslami bir kültür endüstrisinin içinden kültürel bir inşa gerçekleştirme çabası gelişmiştir.

Bugün itibarıyla tek bir yaşam stili olmayan İslam, farklı yorum ve yaşayış biçimleriyle karşı karşıyadır. Hem kamusal hem de özel alanda görünürlüğü artan, aşırı sağın yükselişi ile birlikte sıkça tartışılan İslam, dini bir tanımlama olmasının yanı sıra kültürel ve siyasi bir kimliği de karşılamaktadır. Uzunca süre modernite ile olan karşılaşmalarında nerede konumlanacağı tam olarak kestirilemeyen Müslümanlık, zamanla, özellikle küreselleşmenin etkisiyle, modernlikle olan zıtlıklarını törpülemiştir. Küreselleşmenin ekonomik, kültürel ve coğrafi sınırları silikleştirmesi, İslam ve modernite arasında da benzer şekilde sınırları belirsizleştirmiştir. İslam dinine mensup özneler, böylelikle modern hayattan yararlanmaya başlamıştır fakat söz konusu yarar ilişkisi her seferinde dini referansları ya da onayı gerektirmiştir. Dinin yeniden yorumlanması neticesinde ve serbest piyasa ekonomisinin zorlayıcı etkisiyle İslam, gittikçe siyasi ve kültürel bir kimlik olarak daha da ön plana çıkmıştır. Müslüman öznenin giderek yeni bir yaşam biçimine doğru yol aldığı bu kimlik, dayatılan değil talep edilen bir hayat istenci etrafında şekillenmiştir.

Din temelli burjuvalaşmanın da etkili olduğu bu değişim süreci, özellikle gündelik hayatın İslami değerler ölçeğinde yeniden anlamlandırılması ve Müslüman öznenin üretici-tüketici sürecinin parçası hâline gelmesi çerçevesinde yaşanmıştır. Bahsedilen anlamlandırmada zevkler İslamileştirilmiş böylelikle de İslam'ın geleneksel yorumlanışı yerini, İslami burjuvazinin kontrolörlüğünde popüler bir kültür algısına bırakmıştır. Bir hayat reformu anlamına gelecek bu başkalaşım, çeşitli meta üretimlerinden modaya, edebiyattan müziğe,

sosyalleşme mekânlarından iletişim dünyasına birçok alanı etkilemiştir. İslami burjuvazinin siyasetle yaptığı iş birliğinin sonucu olarak popülist bir düzlemde ve popüler kültürün ön plana çıktığı ve zikredildiği üzere farklı alanları içeren bu kültürel yapı, İslam'ın kültür endüstrisince yaratılmaktadır. Bu, esasında İslam'ın ekonomik ve ideolojik egemenliğini kuvvetlendirmek, korumak ve yukarıda da söylendiği gibi kültürel alandaki eksikliği gidermek maksadıyla popüler olanla bir ilişki kurarak kendine has bir kültür endüstrisi yaratma serüvenidir. Bu serüven nihayetinde hem piyasaya hem de bilinçlere yönelik ideolojik bir adımdır. Gramsciyen bağlamda kültürel ve ekonomik süreçlerin iç içe geçtiği İslam'ın kültür endüstrisi, aynı zamanda bir rıza üretim mekanizmasıdır. Piyasaya yönelik hedeflerin yanı sıra siyasi iktidarın İslami burjuvazi ile birlikte yapılandırdığı bu kültür endüstrisi, ideolojik bir misyonla donatılmıştır ve kitleleri, halkı tüketiciler olarak sürece dahil etmektedir. Bu anlamda Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisinden farklı olarak dayatılan bir kültür üretiminde bulunmayan İslam'ın kültür endüstrisi, Müslüman tüketici için İslami bir pazar yaratır ve bu tüketiciler pasif özneler değildir. Tüketicinin istenci özellikle popülist rejimce çerçevelendiği için nettir ve inşa edilen halk, o ülkenin gerçek sahibi olarak kendine ait olanı tüketme talebinde bulunmalıdır. Bu noktada, sağ popülist rejim tarafından, üst bölümde belirtilen Althusser'in kavramsallaştırmasına referansla, İslami "çağırmayla" karşılaşan tüketici, özneleştiğini hissedecektir. Beğenisi ve ihtiyacı popüler kültüre adapte edilmiş Müslüman özne, böylece hem siyasi bir eklemlemenin parçası hem de gündelik hayatta tekrarlanan ideolojinin alıcısı hâline getirilerek zora/baskıya maruz kalmadan bir tahakkümün içine dahil olur (Tan, 2016, s.38-41). Politik ve ekonomik gücü elinde bulunduran sağ popülist rejimin kültürel eksikliği gidermeye ilişkin gayreti, sadece eksikliğini duyduğu alana yönlendirilen arzunun sonucu olarak sirayet etmemiş aynı zamanda da rejimin "biz" ve "onlar" ayrımını "halkın gerçek değerleri" üstünden sürdürmesine de hizmet etmiştir.

Kısacası, 2002'de tek başına iktidara gelen AK Parti, İslam boş göstereni etrafında şekillenen siyasi gücünü, İslami burjuvaziyle kurduğu karşılıklı dayanışma sayesinde pekiştirmiştir. Bu güçlenme, kültürel zeminde de yankı bulmuş ve iktidarın sürdürülmesi ile korunması temel bir hedef hâline gelmiştir. İktidara geldiğinde *Millî Görüş gömleğini* çıkaran AK Parti yönetimi, zamanla iktidarını sağlamlaştırdıkça Millî Görüş'ün millici-popülist dilini canlandırmıştır. Batılı, yoz, yabancılaşmış hayat tarzı ile özdeşleştirilen ve seçkinlerden oluşan "azgın azınlığın" karşısında yer alan "millî irade" söylemi, AK Parti'nin popülizminin de can damarı olan anti-entelektüalizmle doğrudan uyuşmuştur ve parti kültürel mücadelesini halka tepeden bakan kibirli aydın çevresine karşı başlatmıştır ki bu Cumhuriyet'in "laisist-batıcı" olarak tanımlanan kültürel inkılaplarını, öze dönüş şiarıyla tasfiye etme taktiği olarak işlemiştir. Bu strateji, özetle, *tepeden inme, yapay olan bir kültürel yapının yerine, milletin otantik değerlerini ihya ettiğini ileri süren etno-popülizm söylemine dayanır.* Cumhuriyet'in özel günlerine karşı Osmanlı ve Selçuklu övgüsüyle düzenlenen İstanbul fetih kutlamaları, Malazgirt kutlamaları ve Kut'ül Amare kutlamaları ve bunların büyük törenlerle yapılması (Bora, 2024, s.566-567) ilgili popülizmin en net ifadelerindendir. Bu törenlerin yüceltilmesine karşı 15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü haricinde milli bayramların gerekli ilgiyi görmediğine ilişkin kutbun diğer ucundan gelen eleştiriler, söz konusu taktiğin, kültürel kutuplaştırmanın bir göstergesidir. Ayrıca kültür endüstrisinin en önemli kaynaklarından birisi olan TV'lerde ve bu endüstrinin çağdaş yapılanma düzlemi olan platformlarda son derece büyük bütçelerle hazırlanan başta Osmanlı olmak üzere Cumhuriyet öncesi döneme dair dizilerin yapılması iktidarın popüler kültürle yakınlaşmasının açık bir ifadesidir. Literatürde sıkça tartışılan bu diziler, varlığını sürdürmekle beraber, son zamanlarda toplumsal kutuplaşmanın farklı metotlarla ekranlara yansıtıldığı görülmektedir.

Ömer, Kızılcık Şerbeti ve Kızıl Goncalar isimli yüksek izlenme oranına sahip diziler, önceki sezonlarda popüler olan tarihi dizilerin popülerlik konumunu değiştirmiştir. Bahsedilen dizilerin ortak özelliği, toplumsal yapı içerisinde önemli bir sosyolojik kırılma olan sağ popülist rejimin "biz ve onlar" ayrımına denk düşen seküler-dindar ayrışmasını ve çatışmasını yansıtıyor olmasıdır. Kültürel kutuplaşmanın siyasi bir arka planla popüler bir dünya üstünden yansıtılması, izleyici tarafgirliğini doğrudan etkilemekte ve toplumsal yarıkları derinleştirmektedir. İletişim dünyasından, bu minvalde gelen son örnek, TRT'nin "yerli", uluslararası dijital platformu olan "tabii"de yayınlanan "Gassal" dizisi olmuştur. Dizi, henüz daha yayınlanmadan, şiddet faili başrol oyuncusu ve dizinin tanıtımı sebebiyle ve dindar-seküler çatışması zeminine oturtularak tartışılmaya başlanmıştır. Muhafazakâr çevreden kadın bir senaristin kaleminden çıkan dizinin tek bir sahne dışında seküler bir karikatürizasyonu olmasa bile (Çelenk, 2025) dizi, izleyiciler nezdinde böyle bir kutuplaştırıcı zeminde algılanmıştır. Bu anlamda, Diyanet İşleri Başkanı'nın kızı Merve Safa Erbaş'ın sosyal medya hesabı X'te yaptığı, paylaşım ve bu paylaşıma gelen tepkiler (Demirci, 2025) ilgili kutuplaşma zeminin popüler kültürle yakınlaşmasının yakın tarihli örneği olarak açığa çıkmıştır. Ekranlarda dikkat çeken bir diğer önemli husus, dizi ve filmlerin iktidar ideolojisini pekiştiren bir formasyonu yansıtmasıdır. Bu doğrultuda, AK Parti iktidarının kültürel hegemonyasını pekiştirmede medya yapımlarının rolü büyüktür ve bu yapımlar, özellikle diziler aracılığıyla toplumsal normları inşa etme çabalarını göstermektedir. ATV, TRT gibi "devletin ideolojik aygıtı" olarak işlev gören kimi kanallar, ideolojik mesajların yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin bu kanallarda yayınlanan "Diriliş 'Ertuğrul'" ve "Kuruluş Osman" gibi tarihi diziler, iktidarın "Türk-İslam" kimliğini güçlendirmeyi amaçlayan ideolojik bir araç olarak işlev görmüştür. Bu diziler, Osmanlı ve Türk tarihine dair dramatize edilmiş anlatılar sunarak hem dini hem de milli değerlere vurgu yapmış, halkın bu değerlerle özdeşleşmesini sağlamıştır. Aynı şekilde, "Uyanış: Büyük Selçuklu" ve "Alparslan: Büyük Selçuklu" gibi yapımlar da tarihsel figürlerin ve olayların üzerinden iktidarın kültürel ve siyasi mesajlarını güçlendirmektedir. "Kudüs Fatihi Selahaddin Eyyubi" ve "Bozkır Arslanı Celaleddin" tarzındaki dizilerse, kahramanlık öyküleri üzerinden halkı birleştiren, ahlaki değerleri yücelten ve toplumsal düzeni savunan figürler sunmaktadır. Ayrıca, "Barbaroslar: Akdeniz'in Kılıcı" ve "Payitaht Abdülhamit" gibi yapımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gücünü ve yönetim biçimini öne çıkarırken, halkı millî kimlik ve değerler etrafında birleştirmeyi hedeflemektedir. Bu tür yapımlar, toplumsal yapıdaki gerilimi keskinleştirirken, teorik olarak iktidarın hegemonik ideolojisini topluma dayatmakta; pratikte ise halkın günlük hayatına nüfuz eden bir kültürel yapı inşa etmektedir. Özetle, medya içerikleri, sadece eğlenceye yönelik değil; aynı zamanda toplumsal yapıyı şekillendiren ve kutuplaştırıcı söylemleri pekiştiren bir araç olarak kullanılmıştır.

Popülist rejimin popüler kültür aracılığıyla kurduğu ilişki ve yaratmaya çalıştığı kültürel kutuplaşmanın, belirtildiği gibi, farklı boyutları vardır. Önceki paragrafta da anlatılmaya çalışıldığı üzere iletişim araçları bunun en kolay gerçekleştirilebileceği alandır. Filmler, diziler, reklamlar, şehir billboardları ulaşılabilirlik açısından en sık tercih edilenleri olsa da AK Parti'nin sürdürdüğü kültürel hegemonya savaşı pek çok cephede özellikle sermaye ile yaptığı iş birliği aracılığıyla sürmektedir. Çukurambar ve Fatih semtleri gibi en bilinen örnekleri ile İslami sosyalleşme ve lüks yaşam mekânlarının artışı, gündelik hayat pratiklerindeki yarışın ifadesi olarak düşünülebilir. Seküler "cephe" için geliştirilen halktan kopuk olma eleştirisine ve uzunca süre kent çeperlerinde sürdürülen yaşamlara koşut olarak lüks semtlere yerleşme, buraların rantlarından yararlanma ve dini yaşamı bu semtlerdeki lüks cafe ve nargile salonlarına taşıma öz bir söylemle "Çukurambarlaşma (Çaylak, 2016)" üstünden yeni bir İslami sosyalleşme ve hayat tarzı yaratma popüler kültüre entegrasyonun başka bir şeklidir. Gündelik hayatı İslami bir yaşam tarzı ile çerçeveleyen ve İslami sosyalleşme mekanlarını çoğaltan bir

diğer hizmet sahası için; helal turizm çatısı altında oluşturulan helal otellere, helal Cruise turlarına ya da düğün organizasyonları için tercih edilen lüks ama dini düğün organizasyon ve salonlarına bakılabilir. Popüler kültür ile buluşan, lüks ile kaynaşan bu sosyal mekanlar İslami bir içeriğe sahip olmaktan ziyade İslami bir perdeye sahiptir ve seküler lüksün adeta ayna görüntüsüdür.

Bourdieucu anlamda İslami bir habitus yaratmanın hem popüler kültürle hem de tüketimle birleştirilmiş bu iktidar yordamının işlediği bir diğer alansa İslami moda olarak değerlendirilebilir. İslami hayat tarzının siyasallaşması üzerinden okunabilecek bu alan, bir yandan uzunca süre kamusal alandan dışlanmış olan Müslüman kadın için kamusallaşmanın aracısı olmuşken; diğer yandan da bir yaşam ve inanma tarzının adım adım siyasileşmesinin, sembolleştirilmesinin ifadesi olmuştur. Bu anlamda, inanan kadının kendi kimlik ve yaşama tarzına atıf verme ve kamusal alana katılımını sağlama amacının dışında giderek daha fazla siyasi kodlarla örülmüş ve kadınlardan ziyade erkeklerin gündemi olmuştur. Özellikle başörtüsü, siyasi partilerin retoriğinin bir parçası hâline getirilmiş ancak başörtülü aday konusunda gerekli hak savunuculuğu çoğu kez verilmemiş; partili kadınlar kılık kıyafetlerinden ötürü eleştirildiğinde partiler sessizliğe gömülmüştür. Bu hâliyle yalnızca Müslüman kadınların ihtiyaçlarını karşılamak amacında olmayan İslami moda, bir yandan siyasi bir kimliğe atıf bir yandan ideolojik bir yayılma aracı bir yandan da İslami pazarın çıktısıdır ki bu da İslami modayı tam anlamıyla bir kültür endüstrisi ürünü hâline getirir (Tan, 2016, s.5). Henri Lefebvre'nin (2016, s.87) de belirttiği üzere, gündelik hayattan çeşitli çıkar sağlayabilseler dahi gündelik hayatın esas ağırlığı kadınların üstündedir. Kadınların ikamelerinin olması, aleyhlerinedir ve onları gündelik hayatın kurbanı hâline getirir çünkü kadınlar gündelik hayatta hem özne hem nesne hem üretici hem tüketici hem meta hem de metanın simgesidir. Tam da aynı yerden, Müslüman kadın da gündelik hayatın hem öznesi hem de nesnesi olarak kodlanmıştır. İnanç dünyasına uygun bir giyim stili içinde özneleşen dindar kadının, kamusal alanda tanınırlığının olabilmesi için kendini siyasal bir özne olarak tanımlaması, onu gündelik hayat içerisinde de özneleştirecektir. Birbirini tamamlayan bir sürecin ardılında, geleneksel gündelik yaşamda bir inancın gerekliliği olan, korunma ve mahremiyet vurgusu bulunan örtünme, görünürlük elde etmenin aracına dönüşür. Böylesi bir dönüşüm ise *örtünmüş mahremiyetin görsel sunumunu* önemli hâle getirir (Yücebaş, 2012, s.69) ve İslami moda kadın bedenini, aynı anda aktör ve tüketici kılar. 2000'lerle birlikte daha da önemli hâle gelen görsel sunum, İslami moda etrafında ve İslami burjuvazinin kontrolörlüğünde şekillendikçe İslami ilkelere uygunluk daha çok popüler olana eklemleme olarak açığa çıkmıştır. Popüler kültüre entegre, bedeni ve zihni yeniden inşa etme gayretinde olan İslami moda, bu özelliği ile ideolojik anlamda sıklıkla kullanılmış; İslamcı ideoloji için iktidarını üzerine inşa ettiği bir alan olmuştur. İslami ilkelerle bedene nüfuz etmenin aracısı olan İslami moda, gündelik hayatın içinden işlerken tıpkı sosyalleşme mekanlarında olduğu gibi eleştirdiği halktan kopuklukla sınanmıştır. Lüks markaların tekelinde olan, moda dergilerinin, önemli defilelerin küratörlerinin ve ünlü modacıların İslam referanslarıyla kuşatılan İslami moda, popülist bir yerden kurduğu ve halkın öz değerlerine yabancılaştırılması üstünden eleştirdiği "seküler öteki" gibi adım adım halktan kopmuş ancak popüler olanla kurduğu bağla önemli oranda "ideolojik takipçi" elde etmiştir.

Kısacası, iletişim araçlarından modaya, sosyalleşme mekânlarından çeşitli meta üretimlerine kadar pek çok alanda gözlemlenebilen İslam kültürü ile popüler kültürün kaynaşması anlamında Pop-İslam, 2002 yılından beri iktidarda olan AK Parti için gerek bir halk inşası gerçekleştirmede gerekse de iktidarını muhafaza etmede ideolojik olarak son derece önemli rol oynamıştır. Popülist siyasanın, kendini kurmak ve nüfuz etmek istediği gündelik hayatın yönlendirilmesi için muazzam bir fırsat olan pop-İslam bu anlamda, AK Parti'nin kültürel yerelciliği savunduğu, gerçek halkın kültürünü yansıttığını iddia ettiği ve günün

sonunda kültürel hegemonya açığını kapatmak için kültürel üstünlük savını öne çıkardığı bir düş olarak belirmektedir.

Sonuç Yerine…

Sonuç olarak, popüler kültür ile popülist siyaset arasındaki ilişki, özellikle sağ popülist rejimlerin kültürel hegemonya oluşturma çabalarında belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu bağlamda, popüler kültür hem bir iktidar aracı hem de karşı-hegemonik mücadelelerin sahnesi olarak ikili bir yapı sergiler. Popüler kültürün geniş kitlelerce benimsenen yapısı, egemen güçlerin ideolojik projelerini meşrulaştırmalarını sağlarken, aynı zamanda alternatif toplumsal hareketlere ve eleştirel direnişe de zemin hazırlayabilir. Ancak bu çalışmada, popüler kültürün daha çok hegemonik boyutlarına ve kültürel kutuplaşma yaratma potansiyeline dikkat çekilmiştir. Türkiye özelinde, sağ popülist politikalarla şekillenen "Pop-İslam" olgusu, kültürel yerelleşme iddiası ve hegemonya inşası arasındaki ince çizgide ilerlemektedir. AK Parti'nin, İslami değerler ve popüler kültür pratiklerini bir araya getirerek oluşturduğu kültürel politikalar, yalnızca toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmekle kalmamış, aynı zamanda modernite, gelenek ve tüketime dayalı yeni bir kültürel kimlik yaratmıştır. Bu süreç, ideolojik olarak "halk" inşasını mümkün kılarken, aynı zamanda popüler kültürün manipülatif doğasını da gözler önüne sermektedir.

Son tahlilde, popüler kültürün hegemonik doğasının yanı sıra direnç ve alternatif söylemler için bir alan sunduğu da göz ardı edilmemelidir. Eğer iktidar popüler kültürden yararlanarak toplumu dönüştürebiliyorsa, muhalefet ve farklı toplumsal hareketler de bu dinamik yapıdan faydalanabilir. Ancak bitirirken belirtmek gerekir ki popülist rejimlerin, kitleselleşme ve post-hakikat (post-truth) döneminin araçlarını kullanarak sahiciliğini yitirmiş toplumsal yapılar oluşturması önemli bir gerçektir ve bu, popüler kültürün olumsuz yönlerini daha görünür kılmaktadır. Bu nedenle hem sağ hem de sol popülist hareketler tarafından kullanılan popüler kültürün toplumsal dönüşümlere etkisi, daha kapsamlı ve eleştirel bir şekilde incelenmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

Althusser, L. (2015). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları.* İstanbul: İthaki Yayınları.

Anderson, B. (2015). *Hayali cemaatler: milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması.* İstanbul : Metis Yayınları.

Barber, B. (2001). *Jihad vs. McWorld.* New York: Ballantine Books.

Bennett, T. (1999). Popüler ve popüler kültür politikası. N. Güngör içinde, *Popüler kültür ve iktidar* (s. 53-72). Ankara : Vadi Yayınları.

Bora, T. (2024). Kültüralizm, popülizm ve kültürel iktidar. C. Özatalay içinde, *Toplumsal yapı: Türkiye'de eşitsizlik, tahakküm, değişim* (s. 563-573). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bryman, A. (2004). *The disneyization of society.* London: SAGE.

Burke, P. (1978). *Popular culture in early modern europe.* USA: Ashgate.

Çaylak, A. (2016). Türkiye'de muhafazakar müslümanlığın dönüşümü ve çukurambarlaşma. *Birikim (332),* 81-91.

Çelenk, Z. (2025, Ocak 10). *Varoluş sancısı çeken muhafazakâr: Gassal*. GazeteDuvar: https://www.gazeteduvar.com.tr/varolus-sancisi-ceken-muhafazakar-gassal-makale-1748608 adresinden alındı. (Son erişim tarihi: 22 Ocak 2025).

Dağtaş, E., Özer, Ö. (2011). *Popüler kültürün hakimiyeti: bir Türkiye hikayesi.* İstanbul: Literatürk Academia.

Demirci, E. (2025, Ocak 4). *Diyanet İşleri Başkanı'nın kızı Gassal dizisini savundu, tepkiler gecikmedi*. Onedio: https://onedio.com/haber/diyanet-isleri-baskani-nin-kizi-gassal-

dizisini-savundu-tepkiler-gecikmedi-1268091 adresinden alındı. (Son erişim tarihi: 22 Ocak 2025).

Gramsci, A. (2012). *Gramsci kitabı: Seçme yazılar 1916-1935 (Haz. David Forgacs).* Ankara: Dipnot Yayınları.

Holton, R. (2000). Globalization's cultural consequences. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science (570),* 140-152.

Laclau, E. (2013). *Popülist akıl üzerine.* Ankara: Epos Yayınları.

Laclau, E., Mouffe, C. (2012). *Hegemonya ve sosyalist strateji: radikal demokratik bir politikaya doğru* . İstanbul: İletişim Yayınları.

Lefebvre, H. (2016). *Modern dünyada gündelik hayat.* İstanbul : Metis Yayınları.

McGuigan, J. (1992). *Cultural populism.* London ve New York: Routledge.

Mutlu, E. (2016). Popüler kültürü eleştirmek. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* , 11-44.

Müller, J.-W. (2017). *Popülizm nedir?* . İstanbul : İletişim Yayınları.

Oktay, A. (1994). *Türkiye'de popüler kültür.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ritzer, G. (2011). *Toplumun McDonaldlaştırılması çağdaş toplum yaşamının değişen karakteri üzerine bir inceleme.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Storey, J. (2000). *Popüler kültür çalışmaları.* İstanbul: Babil Yayınları.

Storey, J. (2023). *Kültürel teori ve popüler kültüre giriş.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tan, G. Ö. (2016). Kültürel muhafazakarlık ve popüler kültür. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tan, G. Ö. (2019). Türkiye'de sağ popülizm ve kadın. *Toplum ve Bilim (147),* 108-127.

Tellan, D., Tellan, T. (2003). Türkiye'deki popüler kültür çalışmaları üzerine kısa bir değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi (3),* 77-99.

Tomlinson, J. (2013). *Küreselleşme ve kültür.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Turner, G. (2016). *İngiliz kültürel çalışmaları.* Ankara: Heretik Yayınları.

Wagnleitner, R. (1994). *Coca-Colonization and the Cold War*. University of North Carolina Press.

Williams, R. (2006). *Anahtar sözcükler.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yetiş, M. (2012). Hegemonya. G. Atılgan, & E. Aytekin içinde, *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (s. 87-98). İstanbul: Yordam Kitap.

Yücebaş, S. (2012). Türkiye'de muhafazakârlığın gündelik yaşam estetiği. *İnsanbilim Dergisi 1(2),* 62-80.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1549686*

İş Hukukunda Üçlü İlişkiler Açısından İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

Obligation to Set Up an Occupational Health and Safety Committee in Terms of Triple Relationships in Labor Law

Yusuf AKMAN[a]*

[a] Arş. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1608-3424

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 13 Eylül 2024
Kabul tarihi: 25 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu,
Asıl işveren,
Alt işveren,
Geçici iş ilişkisi,
İşyeri devri.

ÖZ

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, işverenlerin belirli koşullar hâlinde işyerinde iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturmakla yükümlü olduğunu hüküm altına almıştır. Bu koşullar; işyerinde elli veya daha fazla çalışan olması ile işyerinde altı aydan fazla süren sürekli işlerin yapılmasıdır. İki koşulun birlikte aranacağı şüphesizidir. Stajyerler ve çıraklar da elli sayısının hesaplanmasına dahil edilecektir. Çünkü 6331 sayılı Kanun'da elli işçi sayısı değil, elli çalışan sayısı dikkate alınmaktadır. İşverenin çalışan sayısının elliden az olması mümkündür. Bu durumda işveren isteğe bağlı olarak bir kurul oluşturabilir. Bu konuda herhangi bir yasal kısıtlama bulunmamaktadır. Altı aylık şart bir yıllık sürelik periyod içerisinde değerlendirilebilir. Asıl işveren-alt işveren ilişkilerinde kurulu oluşturma yükümlülüğünün kimde veya kimlerde olacağı ihtimallere göre değişmektedir. Kanunun aradığı şartların yalnızca asıl işveren tarafından sağlanması durumunda sadece asıl işveren, alt işveren tarafından sağlanması durumunda sadece alt işveren, iki işverenin de şartları tek başına sağlamaması durumunda ise her iki işveren ortak kurul oluşturmakla yükümlü hâle gelir. Muvazaanın tespiti sonucunda kurulu oluşturma yükümlüsü farklılaşabilir. Geçici iş ilişkisi bakımından geçici işçi her iki işyeri bakımından da sayıya dahil edilmelidir. İşyerinin bir bölümünün devri hâlinde, devredilen ünite ayrı bir işyeri olarak faaliyetini sürdürecekse sadece devredilen işyerinde çalışan sayısı dikkate alınacaktır. İşyerinin bir bölümü, devralan işverenin farklı işyerine dahil olacaksa işçi sayısı bir bütün olarak esas alınmalıdır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: September 13, 2024
Accepted: March 25, 2025

Keywords:
Occupational Health And Safety Committee,
Main employer,
Sub employer,
Temprorary work,
Transfer of workplace.

ABSTRACT

Law No. 6331 on Occupational Health and Safety regulates that employers are obliged to establish an occupational health and safety committee in the workplace within specific conditions. These conditions are the existence of fifty or more employees in the workplace and the performance of permanent work in the workplace for more than six months. There is no doubt that the two conditions will be sought together. Interns and apprentices will also be included in the calculation of the number fifty. Because in Law No. 6331, the number of fifty employees is taken into account, rather than the number of fifty workers. It is possible for the employer to have a number of less than fifty employees. In this situation, the employer may set up an optional committee. There is no legal restriction to this. The six-month condition can be considered within a one-year period. In the main employer-sub employer relations, In the main employer-sub employer relationship, the obligation to establish a committee varies depending on the possibilities. If the conditions required by the Code are fulfilled only by the main employer, only the main employer, if fulfilled by the sub-employer, only the sub-employer, and if both employers do not fulfill the conditions alone, both employers become obliged to establish a joint committee. In case of collusion, the obligation to establish the committee may differ. In terms of temporary employment relationship, the temporary worker must be included in the number required by the Code for both workplaces. In case of transfer of a part of the workplace, if the transferred unit will continue to function as a separate workplace, only the number of employees working in the transferred workplace will be considered. If a part of the workplace will be included in the different workplace of the transferee employer, the number of employees should be taken as a whole.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: yusufakman13@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

It is important to provide workers to work in a healthy and safe environment. Therefore, it is of great importance to provide adequacy in occupational health and safety in workplaces. It is very difficult situation for employers to ensure this qualification on their own. This qualification is ensured by the Occupational Health and Safety Board, which must be set up in the workplace. The obligation to set up an occupational health and safety committee is regulated in Law No. 6331. Law No. 6331 states that there are two conditions for the obligation to set up a board. In Law No. 6331, it is stated that two conditions are required for the obligation to establish a board. These conditions are the existence of fifty or more employees in the workplace and the performance of permanent work in the workplace for more than six months. These conditions must coexist. There will be no obligation for workplaces that do not provide any of the conditions.

Interns and apprentices will also be included in the calculation of the number fifty. Because in Law No. 6331, the number of fifty employees is taken into account, rather than the number of fifty workers. It is possible for the employer to have a number of less than fifty employees. In this situation, the employer may set up an optional committee. There is no legal restriction to this. The six-month condition can be considered within a one-year period.

The main employer-sub employer relationship is a widely used type of relationship in practice. Employers turn to this type of relationship in order to get rid of the cost in the workplace. The obligation to establish a committee in the main employer-sub employer relationship is regulated differently in the Law. This is because these types of employment have different characteristics. The obligation to set up a committee in main employer-sub employer relationships is concerned for relationships lasting longer than six months. In this respect, it is not obligatory to establish a committee in main employer-sub employer relationships lasting less than six months. Nevertheless, employers are free to establish an occupational health and safety committee for relationships lasting less than six months. However, the number of fifty employees that Law No. 6331 takes into account is also considered in the main employer-sub employer relationship. In this case, the situation of employers in setting up a board may differ. Law No. 6331 aims to overcome this difference with Article 22. In this context, it is possible to form the committee according to various possibilities.

Collusion may occur in main employer-sub employer relationships. In this case, the sub employer's employees are regarded as the employees of the principal employer. Therefore, there may be a change in the number of the main employer's employees. In this case, the obligation to set up an occupational health and safety committee may occur.

A temporary employment relationship is a triple employment relationship between the employer, the temporary worker and the temporary employer. The legal employment relationship between the employer and the temporary worker is based on an employment contract. The legal relationship between the temporary worker and the temporary employer is not based on an employment contract. As a result of temproray worker's confirmation, he/she works for the temporary employer within the framework of the periods stipulated in the Labor Law No. 4857. The worker may encounter various risks during this period. Therefore, the health and safety of the worker may be at risk. The temporary worker should be taken into consideration in the number of fifty taken as a basis for the setting up of the occupational health and safety committee. However, the temporary worker should be taken into account not only in terms of the employer's workplace, but also in terms of the temporary employer's workplace.

The transfer of a workplace can be described as the transfer of the workplace as a result of a legal transaction. The transfer of the workplace may arise from legal transactions such as sale or rental. As a result of the transfer of the workplace, the employment contracts in the workplace are transferred to the new employer. It is also possible to transfer a part of the workplace. In this case, a part of the workplace may function independently or may be included in another workplace of the new employer. If it will function independently, the number of fifty employees is to be calculated only for this workplace. If the transferred workplace will be included in another workplace of the new employer, all employees will be included in the number of fifty.

Giriş

İşçilerin sağlıklı bir yaşam sürdürmesinin yanı sıra işyerindeki faaliyetlerini güvenli bir ortamda ifa etmesi de önemli bir husustur. Bu husus iş sağlığı ve güvenliğinin konusunu oluşturur. Fakat işverenler arasındaki rekabet, üretimin artırılması ihtiyacının gün geçtikçe artması gibi nedenler neticesinde işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin ikinci plana atılması güncelliğini koruyan bir sorundur. Gerçekten işyerlerinde seri üretimi ve yüksek kazancı ön planda tutan işverenlerin, uygulamada işçilerin sağlıksız ve güvenliksiz bir ortamda çalışmalarına göz yumdukları görülmektedir.

Kanuni gereklilikleri yerine getirmek isteyen bir işveren açısından baktığımızda ise, işverenin kendisine ait işyerlerinin iş sağlığı ve güvenliği bakımından denetlenmesi de esasen güçlük içermektedir. Buradan hareketle 6331 sayılı İş Sağlı ve Güvenliği Kanunu (İSGK) (İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, 2012) belirli koşulların varlığı hâlinde işverenlere, işyerlerini denetleyecek bir örgüt oluşturma yükümlülüğü getirmiştir. Örgüte Kanunda "*İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu*" denilmektedir. Kanunda kurula bir yandan iş sağlığı ve güvenliği açısından işvereni bağlayıcı kararlar alması, diğer yandan işyerindeki sağlık ve güvenlik konusunda yeknesaklık sağlaması görevleri verilmiştir.

İşverenin iş organizasyonunda yer alan işyeri/işyerlerinin birden fazla işveren tarafından paylaşılması mümkündür. Asıl işveren-alt işveren kurumu belirtilen hâle örnek teşkil eder. Her iki işverenin işyerleri kendileri açısından bağımsızlık arz etse de nihayetinde aynı fiziki mekânı paylaşan işçiler aynı/benzer risklere maruz kalabilmektedir. Geçici iş ilişkisinde geçici işçinin asıl işvereninin aynı kalması, ancak işçinin başka bir işverenin emir ve talimatları doğrultusunda farklı bir işyerinde çalışması kurulun kurulması için aranan elli sayısına hangi işyeri bakımından dahil olacağı önemli bir sorundur. İşyeri devirlerinde değişen işçi sayılarının kurul oluşturma yükümlülüğüne nasıl etki edeceğinin de değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca farklı işverenlerin işçilerinin aynı işyerini paylaştığı konsinye iş ilişkilerine değinmekte de fayda vardır. Bu bağlamda çalışmamızda iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturma yükümlülüğünün İş hukukunda üçlü iş ilişkiler olarak kabul edilen; asıl işveren-alt işveren ilişkisi, geçici iş ilişkisi, işyeri veya bir bölümünün devri ile konsinye iş ilişkisi kurumları bakımından ne şekilde paylaştırılacağı incelenecektir.

İşverenin İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

İş sağlığı ve güvenliği kurulu, iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin işyeri veya işletmede bulunan (bulunması gereken) en önemli denetim mekanizmasıdır (Sümer, 2021, s. 161; Ekmekçi, 2005, s. 65; Selek, 2004, s. 96; Başbuğ, 2013, s. 86; Akın, 2005, s. 4; Odaman, 2005, s. 599; Ulusoy, 2013, s. 31; Oğuz, 2011, s. 116; Caniklioğlu, 2012, s. 52; Süzek, 2021, s. 921; Mollamahmutoğlu, Astarlı, Baysal, 2022, s. 1491). Öyle ki kurul, bir yandan çalışanların mesleki risklere karşı korunmasını sağlarken, diğer yandan işyeri (işletme) içi bir denetim mekanizması kurmak suretiyle konusu ünite bakımından, iş kazasına uğranmasına ve meslek hastalıklarına yakalanılmasına karşı önleyici bir rol üstlenmektedir (Sümer, 2021, s. 161; Başbuğ, 2013, s. 86; Oğuz, 2011, s. 116)[1]. Ayrıca iş sağlığı ve güvenliği kurullarının oluşturulması sayesinde işçilerin işyeri yönetimine katılmalarına da olanak sağlanmaktadır

[1] Kurulun iş sağlığı ve güvenliği geleneğini meydana getirmesinin yanında iş kazası ve meslek hastalıklarıyla mücadele ettiği ve bunların gerçekleşmesini önlediğine ilişkin gözlemler mevcuttur (Süzek, 2021, s. 921). İş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesi hususunda dikkate değer çalışmalardan birisi de işyeri örgütlenmesidir. Kurulun kaza ve hastalığın gerçekleşme ihtimali olan yere (işyerine) hâkim konumda yer alması önem arz etmektedir (Akın, 2005, s. 2).

(Sümer, 2021, s. 161). İşçilerin yönetime katılmaları inisiyatiflerine bağlı olmayıp; bilakis kanun koyucu tarafından zorunlu tutulmaktadır (Oğuz, 2011, s. 116; Sümer, 2021, s. 161)[2].

Kurula dair ilk düzenleme 1475 sayılı İş Kanunu[3] m.76'da yer almıştır. Maddede kurulun hangi işyerlerinde kurulacağı, teşekkül tarzları, çalışma usulleri, ödev ve yetkileri Çalışma Bakanlığı'nca çıkarılacak bir tüzükte tespit edileceği belirtilmiştir. Buna yönelik olarak İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Tüzük çıkarılmıştır. Daha sonra ise kurul ile ilgili yeni düzenleme 4857 sayılı İş Kanunu'nda (İşK) (İş Kanunu, 2003) yapılmıştır. Nihayet söz konusu düzenlemeler yerini, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik'te (Yön) (İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik, 2013) öngörülen hükümlere bırakmıştır.

İşverenin İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğünün Şartları

İSGK m. 22 uyarınca, "*Elli ve daha fazla çalışanın bulunduğu ve altı aydan fazla süren sürekli işlerin yapıldığı işyerlerinde işveren, iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili çalışmalarda bulunmak üzere kurul oluşturur. İşveren, iş sağlığı ve güvenliği mevzuatına uygun kurul kararlarını uygular*" (İSGK m. 22/1). Kanunda elli veya daha fazla çalışanın bulunması ile altı aydan uzun süren sürekli işlerin yapılması koşulları birlikte aranmıştır. 4857 sayılı Kanun'un mülga 80 inci maddesinde düzenlenen işyerinin sanayiden olma koşulu ise kaldırılmıştır (Özdemir, 2014, s. 152)[4].

Kanunun aradığı ilk şart işyerinde elli veya daha fazla çalışanın bulunmasıdır[5]. Hükümde açıkça işyeri denildiğinden, işverene ait birden fazla işyerinin her birinde kurulun ayrı ayrı kurulması gerekir (Sümer, 2021, s. 161; Başbuğ, 2013, s. 86)[6]. Gerçekten Yönetmeliğin m. 5/1 maddesi uyarınca, "*İşverene bağlı, fabrika, müessese, işletme veya*

[2] Kurul, çalışanların iş sağlığı ve güvenliği organizasyonuna katılmalarını sağlar, ancak belirtilen durum işyerinin iş sağlığı ve güvenliği standardını belirlemede tek başına bir ölçü değildir (Özdemir, 2014, s. 313). İş sağlığı ve güvenliği kurullarının en önemli faydası iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili yükümlülüklerin işverence yerine getirilmesini sağlamaktır (Aydınlı, 2015, s. 162). Yönetime katılma hâli, iş sağlığı ve güvenliği kurullarının devlet, işveren ve en önemlisi çalışanlar için ne denli önemli bir yapı olduğunu ortaya koymuştur. Gerçekten bu kurullar ile birlikte işyerindeki sağlık ve güvenlik problemleri katılımcı bir yöntemle çözülecektir. (Akın, 2005, s. 4-5).

[3] 4857 sayılı ve 10.06.2003 tarihli İş Kanunu ile kıdem tazminatı düzenlemelerinin yer aldığı 14 üncü maddesi dışında yürürlükten kaldırılmıştır.

[4] Bu koşulun kaldırılmasıyla artık ticari, tarım ve orman işlerinde faaliyet gösteren işyerleri veya kamu işverenleri 6331 sayılı Kanun'da yer alan koşulları sağlamaları hâlinde kurulu oluşturmak zorunda kalacaklardır (Süzek, 2021 s. 92; Caniklioğlu, 2012, s. 52).

[5] 4857 sayılı Kanun'un mülga 80 inci maddesinde yer alan "devamlı elli işçi çalışıyor olması" ifadesi yeni düzenlemeyle birlikte ortadan kaldırılmıştır. Söz konusu hükmün uygulandığı dönemdeki bir görüşe göre, devamlı elli işçi sayısının aranması, işverenlerin kurul oluşturmamak adına çalışan sayılarının ellinin altına düşürebilme çabalarına sahne olacaktır. Bu durum muvazaalı işlemleri ortaya çıkaracaktır (Aydınlı, 2015, s. 163). Kanun'daki ifadeyi eleştiren Özdemir'e göre, ihlalinin sonucu idari para cezalarına bağlanan kanuni düzenlemelerin yoruma açık bırakılması isabetli değildir (Özdemir, 2014, s. 315). Oğuz'a göre, istatistikler büyük işletmelere kıyasla küçük işletmelerde daha fazla iş kazasının gerçekleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla, elliden daha az işçi çalıştıran küçük işletmeler kurulların getireceği yararlardan mahrum kalacaktır. (Oğuz, 2011, s. 120).

[6] Her bir işyerinde farklı kurulların kurulması, işyerlerinin farklı çalışma ortamına sahip olmasına binaen çeşitli risklere sahip olması, dolayısıyla alınacak önlemlerinde değişebilecek olmasının bir sonucudur. O hâlde, işverenler tüm işyerlerine yönelik yalnızca bir adet ortak kurul oluşturarak Kanun'daki örgütlenme yükümlülüğünden kurtulamaz (Mollamahmutoğlu ve diğerleri, 2022, s. 1492). İşverene ait birden çok işyeri bulunması ve her bir işyerindeki işçilerin sayısının elliden az olması hâlinde işçilerin toplanabilmesi söz konusu olmaz (Ekmekçi, 2005, s. 67).

işletmeler grubu gibi birden çok işyeri bulunduğu hallerde elli ve daha fazla çalışanın bulunduğu her bir işyerinde ayrı ayrı kurul kurulur" (Yön. m. 5/1).

İşyerine bağlı yerlerden, yönetimde ve amaçta birlik olan işverene ait birden fazla ünitenin tek bir işyeri olarak kabul edilmesi anlaşılır (Çelik, Caniklioğlu, Canbolat, Özkaraca, 2022, s. 137). Bu bağlamda, fiziken ayrı ve mesafe olarak birbirinden uzak yerler olsa da bağlı yer statüsünde değerlendirilen yerlerde çalışanlar elli çalışan sayısının hesaplanmasında toplam sayıya dahil edilmelidir. Ayrıca işyerlerinin holding bünyesinde yer alması durumunda her bir şirketin ayrı tüzel kişiliğe, diğer deyişle işveren niteliğine sahip olduğu kabul edilir (Süzek, 2021, s. 155-156). İşyeri olarak değerlendirildiğinde her bir şirket bakımından ayrı ayrı elli çalışan sayısının aranması yerinde olur.

Hükümde açıkça, "çalışan" ifadesi yer aldığından elli çalışan sayısına stajyer ve çırakların dahil edilmesi gerekir (Aydınlı, 2015, s. 163, Caniklioğlu, 2012, s. 53, Selek, 2004, s. 98, Sümer, 2021, s. 162)[7]. İşçilerin iş sözleşmelerinin türünün önemi yoktur. Kanunun aradığı sayı bakımından belirli veya belirsiz süreli, kısmi ya da tam süreli iş sözleşmeleri ile çalışan tüm işçiler hesaba dahil edilecektir (Caniklioğlu, 2012, s. 53).

Elli çalışan sayısının sağlanmadığı işyerlerinde de kurulun oluşturulması mümkündür. Kurulun işlevi ve niteliği Kanun'da zorunlu olarak kurulması gereken kurullarla aynıdır (Ekmekçi, 2005, s. 66; Ulusoy, 2013, s. 36)[8]. Dolayısıyla kurul, iş sağlığı ve güvenliği hakkında kararlar alabilir, işveren böylelikle söz konusu kararlara uymakla yükümlü hâle gelir (Ulusoy, 2013, s. 36).

Elli çalışan sayısının işyerinde sürekli olarak sağlanmasının gerekli olup olmaması bakımından; Kanunda gerekli sayı için devamlılık şartı öngörülmediği, dolayısıyla işin veya işyerinin nitelik bakımından genel olarak elli veya daha fazla işçiyi gerektirmesinin aranması ifade edilebilir (Süzek, 2021, s. 922; Mollamahmutoğlu ve diğerleri, 2022, s. 1492). Hatta işçi sayısını belirli bir dönem elli sayısının altına düşmesinin kurulun kaldırılmasına neden olmayacağı da söylenebilir[9].

Kanunda belirtilen diğer koşul ise, işyerinde yapılan işin altı aydan fazla süren sürekli işlerden olmasıdır. Sürekli işten ne anlaşılacağı ve altı aylık sürekliliğin belirlenmesinde hangi zaman diliminin esas alınacağı hükümde belirtilmemiştir. İŞK m. 10/1'de, "*Nitelikleri bakımından en çok otuz gün süren işler süreksiz iş, bundan fazla devam edenlere sürekli iş denir…*" ifadesi yer almaktadır. Ancak 6331 sayılı Kanun, işin sürekli olmasıyla yetinmemiş bu işin altı aydan fazla sürmesini aramıştır. Öğretide altı aylık sürekliliğe esas alınacak zaman aralığının bir yıllık dönem kapsayacağı ifade edilmektedir. Bir yıl için esas alınacak dönem

---

[7] Çalışanın kapsamında yer aldığı kanunun önemi yoktur. 6331 sayılı Kanun, diğer İş Kanunlarına ve Türk Borçlar Kanunu'na tabi çalışanları da kapsamına aldığından, statüleri esas alınmaksızın tüm çalışanlar elli sayısına dahil edilir (Özdemir, 2014, s. 316).

[8] İşyerinin Kanun'da belirtilen şartları taşımaması hâlinde toplu iş sözleşme-sinde yer alacak bir hükümle işyerinde iş sağlığı ve güvenliği kurullarına benzer örgütler kurulabilir (Selek, 2004, s. 99). İşverenin; tek taraflı, düzenli, devamlı ve genel davranışlarına işyeri uygulamaları denir. Zorunluluğunun bulunmamasına rağmen işyerinde kurul oluşturan işverenin bu davranışının işyeri uygulaması hâline gelmesi durumunda işveren kurulu tek taraflı olarak ortadan kaldıramaz (Demircioğlu, 2011, s. 1835).

[9] İşyerindeki işçi sayısının ellinin altına düşmesi hâlinde ilk olarak muvazaa ihtimali üzerinde durulmalıdır. İşverenin çalışan sayısının ellinin altına inmesi yönünde hileli bir davranışta bulunup bulunmadığı incelenmelidir (Oğuz, 2011, s. 120). İşyerindeki çalışan sayısı yılın belirli dönemlerinde değişiklik gösteriyorsa - ellinin altına düşüyorsa - söz konusu işyerlerinde işverenin kurul oluşturma yükümlülüğünden bahsedilemez (Ekmekçi, 2005, s. 67).

içinde altı aydan uzun süren sürekli işlerin yapılmadığı yerler bakımından kurul oluşturma yükümlülüğü yoktur (Oğuz, 2011, s. 116; Özdemir, 2014, s. 316)[10].

Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkilerinde İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

Asıl işveren-alt işveren ilişkisi işyeri veya işletmelerde işverenler tarafından rağbet gören bir uygulamadır. Teknolojik gelişmelerin yaşanması, işyerindeki maliyetlerin artması gibi hususlar, (A) işvereni tarafından faaliyetin sürdürüldüğü bir işyerindeki iş organizasyonuna (B), (C) ve (D) işverenlerinin de dahil olmasına yol açmıştır. Öte yandan, işyeri veya işletmede sendikasız veya ucuz işgücünü elde etme gibi hususlar işverenlerin söz konusu uygulamayı tercih etmesinde önemli rol oynamaktadır.

Alt işverenlik ilişkilerinde taraflar arasındaki hukuki ilişki iş sözleşmesine değil, bilakis alt işverenlik sözleşmesi adı verilen sözleşmeye dayanır (Ekonomi, 2008, 21 vd.; Süzek, 2010, s. 16 vd.; Taşkent, 2004, s. 363 vd.; Ünsal, 2006, s. 536 vd.; Akyiğit, 2015, s. 15 vd.; Bozkurt Yüksel, 2008, s. 47 vd.; Güzel, 2004, s. 31 vd.; Ayan, 2006, s. 500 vd.; Göktaş, 2012, s. 56 vd). Taraflar arasındaki hukuki ilişkinin kaynağını kira, nakliye, eser ve inşaat gibi sözleşmeler oluşturur (Sümer, 2019, s. 25; Eyrenci, Taşkent, Ulucan, 2016, s. 31; Narmanlıoğlu, 2014, s. 119; Süzek, 2010, s. 13; Güzel, 2004, s. 62; Ünsal, 2006, s. 539.; Bozkurt Yüksel, 2008, s. 48; Göktaş, 2012, s. 56-57; Taşkent, 2004, s. 363). Kanun hükmünde yer alan "*...bu iş için görevlendirdiği işçilerini*…" ifadesinden alt işverenin işveren niteliğini haiz olması gerektiği sonucuna varılabilir (Narmanlıoğlu, 2008, s. 57; Süzek, 2010, s. 14; Ünsal, 2006, s. 539).

Asıl işveren-alt işveren ilişkilerinde, asıl işverenden iş alan alt işverenin faaliyetini yürüttüğü ünite artık onun açısından "kendi işyeri" hükmünü kazanır[11]. Gerçekte asıl işverene ait olan söz konusu alan, işyeri organizasyonun bir parçası olma hüviyetini korur. Dolayısıyla alt işverenin faaliyetini sürdürdüğü ünitede alınacak bir karar her iki işvereni de etkiler. Bu nedenle kanun koyucu asıl işveren-alt işveren ilişkisinde kurul oluşturma yükümlülüğünü özel olarak düzenleme altına almıştır.

İSGK m. 22/1'deki şartların bulunduğu hâllerde;

- "*Asıl işveren ve alt işveren tarafından ayrı ayrı kurul oluşturulmuş ise, faaliyetlerin yürütülmesi ve kararların uygulanması konusunda iş birliği ve koordinasyon asıl işverence sağlanır.*
- *Asıl işveren tarafından kurul oluşturulmuş ise, kurul oluşturması gerekmeyen alt işveren, koordinasyonu sağlamak üzere vekâleten yetkili bir temsilci atar.*
- *İşyerinde kurul oluşturması gerekmeyen asıl işveren, alt işverenin oluşturduğu kurula iş birliği ve koordinasyonu sağlamak üzere vekâleten yetkili bir temsilci atar.*
- *Kurul oluşturması gerekmeyen asıl işveren ve alt işverenin toplam çalışan sayısı elliden fazla ise, koordinasyonu asıl işverence yapılmak kaydıyla, asıl işveren ve alt işveren tarafından birlikte bir kurul oluşturulur*" (İSGK m. 22/2).

Kanun'da genel olarak işverenlerin kurul oluşturma yükümlülüğünden farklı olarak altı aylık devamlılık; işverenin işyerindeki işin devamlılık arz etmesi açısından değil, alt işverenlik

[10] Kanun'da öngörülen süreyi, bir yıllık zaman dilimi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Dolayısıyla hükmü, bir yıllık süre zarfında devamlı işlerin yapıldığı işyerleri için kurul oluşturma yükümlülüğü şeklinde anlamak daha doğru olacaktır (Ekmekçi, s. 66).

[11] Alt işverenin işyeri asıl işverenin işyerinden bağımsız olarak düşünülemez. Alt işverenin işyeri asıl işverenin işyerinin fer'i olarak kabul edilmesi yerinde olacaktır (Başbuğ ve Yücel Bodur, 2021, s. 102-103).

ilişkisinin süreceği zaman aralığı bakımından aranmıştır. Bu konuda öğretide çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre, genel olarak kurul oluşturma yükümlülüğünün altı aydan fazla devamlı işlerin yapıldığı işyerleri bakımından öngörülmesinin yanı sıra, alt işverenlik ilişkisi için de benzer düzenlemenin yapılması isabetlidir. Öte yandan, kısa süren alt işverenlik ilişkileri bakımından kurulun meydana gelmesini zorlamamak adına altı aylık süre sekiz ay olarak da düzenlenebilmesi yerinde olacaktır (Belverenli, 2016, s. 191). Diğer görüşe göre, kurul oluşturma yükümlülüğünün altı aydan uzun süren alt işverenlik ilişkilerinin devam ettiği işyerleri için aranmasının, ancak alt aydan daha az süren alt işverenlik ilişkilerinde bu yükümlülüğün bulunmamasının haklı bir gerekçesi yoktur (Ertürk, Şükran, 2012, s. 23). Bir diğer görüşe göre ise, alt işveren de esas olarak bir işverendir. 6331 Sayılı Kanun'un m. 22/1. ve 2. fıkralarını göz önünde bulunduracak olursak altı aydan kısa süren alt işverenlik ilişkilerinde kurul oluşturma zorunluluğunun bulunmamasını olağan karşılamak gerekir (Centel, 2013, s. 14). Kanaatimizce alt işverenlik ilişkilerindeki iletişim ve koordinasyon eksiklikleri göz önünde bulundurulduğunda ve kısa süren alt işverenlik ilişkileri nedeniyle kurulun sık sık kurulup sona erdiğini düşünüldüğünde, Kanun'da altı aylık sürekliliğin öngörülmesi isabetlidir. Kanun'daki ihtimallere göre işverenlerin kurul oluşturma şekilleri aşağıda incelenecektir.

Asıl İşveren ve Alt İşverenin Ayrı Şekilde Kurul Oluşturması

Asıl işverenin yanı sıra alt işverenin çalışan sayısının da elliden fazla olma hâli, her iki işverenin farklı kurul oluşturma yükümlülüğünün ortaya çıkmasına yol açar. Böylece aynı iş organizasyonu içerisinde farklı kurullar meydana gelmiş olur. Öğretide asıl işveren-alt işveren ilişkilerinde birden fazla kurulun oluşturulması bakımından çeşitli görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre, işyerinde birden fazla kurul oluşturulmasının bazı sakıncaları olabilir. Bunlardan birisi, farklı kurulların birbirleri ile çelişen iç yönetmelik uygulama hâlidir. İşyerinde bir adet kurul oluşturmak yeterlidir. Söz konusu kurulu meydana getirme sorumluluğu ise asıl işverene verilmelidir (Başbuğ, 2013, s. 88). Diğer görüşe göre, aynı işyerinde birden fazla kurulun faaliyetini yürütmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Kurulların farklı iç yönetmelik uygulama ihtimali de önem taşımaz. Zira asıl işveren yükümlü olduğu iş birliği ve koordinasyonu sağlama görevi ile bu tür uygulamaların önüne geçilmesinde etkin bir rol oynayabilir (Belverenli, 2016, s. 194).

Kanun koyucu "…*Asıl işveren ve alt işveren tarafından ayrı ayrı kurul oluşturulmuş ise, faaliyetlerin yürütülmesi ve kararların uygulanması konusunda iş birliği ve koordinasyon asıl işverence sağlanır…*" ifadesiyle ortaya çıkabilecek sakıncalı durumları önlemeye çalışmıştır. Düzenlemenin amacının aynı ortamda faaliyetini sürdüren kurulların farklı karar ve uygulamalarının önüne geçilmesi, diğer bir ifade ile uygulamada yeknesaklık sağlanması olduğu söylenebilir (Akı, 2013, s. 16)[12]. Kanaatimizce asıl işveren, işyerinin iş sağlığı ve güvenliğine dair eksikliklerin tespiti bakımından en önemli kişi konumunda yer alır. Bu nedenle, kanun koyucu tarafından koordinasyon sağlama görevinin asıl işverenin kendisine verilmesine ilişkin düzenlemenin isabetli olduğu söylenebilir (Benzer yönde bkz., Centel, 2013, s. 15).

[12] Aynı işyerinde olması gereken eş güdümün sağlanamaması, iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin etkin olarak uygulanamamasına neden olabilir (Centel, 2013, s. 15).

Sadece Asıl İşverenin Kurul Oluşturması

Asıl işveren, Kanun'da öngörülen sayıya ulaşmış olmakla birlikte alt işveren söz konusu şartı sağlayamamış olabilir. Bu durumda kurulun sadece asıl işveren tarafından oluşturması söz konusu olur. Kurul oluşturmakla yükümlü olmayan alt işverenin, koordinasyonu sağlamak için vekaleten yetkili temsilci ataması gerekir.

Öğretide yetkili temsilci kurumuna karşı olumlu eleştiriler getirilmiştir. Bir görüşe göre, kanun koyucunun öngördüğü bu düzenleme son derece isabetlidir. Örneğin, sadece asıl işveren tarafından kurul kurulmuştur. Alt işverene ise kurul oluşturmanın gerekmediği bir işyerinin güvenlik işleri verilmiştir. İşte, güvenlik biriminde çalışan işçilerin herhangi bir saldırı ile karşı karşıya kalmamaları adına yetkili temsilci gerekli önlemleri alabilir (Özdemir, 2014, s. 324). Diğer görüşe göre, işyerinde birden çok alt işverenin bulunması hâlinde kurula da birden çok temsilci atanacaktır. Bu hâlde, iş sağlığı ve güvenliği önlemleri hususunda alt işverenlerin görüşleri de alınmış olacaktır. (Caniklioğlu, 2012, s. 54). Bir diğer görüşe göre, yetkili temsilcinin yerinde müdahaleleri ile iş sağlığı ve güvenliği süreci süratlenebilir (Belverenli, 2016, s. 195). Öte yandan öğretide temsilcilik kurumuna yönelik olumsuz eleştiriler de söz konusudur. Bir görüşe göre, temsilcinin yetkilerinin içerik ve kapsamı belirsizdir. Temsilcinin toplantıya izleyici vasfı ile katılması olası riskler karşısında tedbirlerin alınmasına herhangi bir katkı sağlamayacaktır (Gerek, 2012, s. 18). Kanun'da koordinasyonu sağlamakla görevli olduğu belirtilen temsilcinin neyi koordine edeceği merak konusudur. Zira koordinasyon iki kurulun varlığı hâlinde mümkündür. Ancak alt işverenin işyerinde hâlihazırda bir kurul bulunmamaktadır (Centel, 2013, s. 15).

Yetkili temsilci sayesinde kurul bulunmayan alt işverenin işyeri ile birliktelik sağlanabilir. Aksi takdirde aynı coğrafi alanı paylaşan işyerlerinde benzer riskler ile karşılaşabilecek işçilerin bir kısmı Kanun'un aradığı denetim ve gözetim altında olurken, diğer işçiler bu denetim ve gözetimden mahrum kalabilir (Özdemir, 2014, s. 324). Kaldı ki bu sayede, alt işverenin işyerinde kurul bulunmamasının alt işverende yaratabileceği keyfiliğin veya tepkisizliğin de önüne geçilebilir.

Yetkili temsilcinin kimler arasından seçileceği hususu Kanun'da düzenleme altına alınmamıştır. Kanun metninde vekalet ifadesi kullanıldığından bu kişilerin işveren vekillerinden seçilebileceği yoruma yapılabilecek olsa da öğretide *Özer*'in de haklı olarak ifade ettiği üzere, işveren vekilleri 6331 sayılı Kanun bakımından işveren sayılmaktadır. Dolayısıyla Kanun anlamında işveren olarak kabul edilen kimselerin asıl işvereni vekaleten temsil etmesi düşünülemez (Özer, 2018, s. 508-509). O hâlde işverenin diğer çalışanlar ve bu Kanun kapsamında işveren vekili sayılmayan kişiler arasından olan kimseleri temsilci olarak atamasının mümkün olduğu kabul edilmelidir. Yetkili temsilcinin işyerlerinde koordinasyonu sağlamak için kurul toplantılarına katılmakla yükümlü olduğu söylenebilir (Benzer yönde bkz., Belverenli, 2016, s. 196).

Alt işverenin, asıl işverenin işyerindeki kurul kararlarının uygulanması bakımından herhangi bir yükümlülüğün olup olmadığının cevaplanması gerekir. Bunun için ise, Yönetmeliğin 4'üncü maddesinin son fıkrasından hareket etmek doğru olacaktır. Fıkrada "*…İşverenler, iş sağlığı ve güvenliği mevzuatına uygun kurul kararlarını uygular…*" ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla işverenin niteliğine bakılmaksızın kurul kararlarını uygulaması gerektiği (Baycık, 2013, s. 115), ancak işyerinde kurul bulunmayan alt işverenin asıl işveren tarafından oluşturulmuş olan kurulun kararlarına Kanun hükümlerine aykırılık bulunduğu takdirde itiraz etme hakkı olduğu söylenebilir (Belverenli, 2016, s. 196).

Sadece Alt İşverenin Kurul Oluşturması

Asıl işverenin işyerinde çalışanların sayısı elliden az, alt işverenin işyerinde çalışanların sayısının elliden çok olması hâlinde alt işveren kurulu kurmakla yükümlü hâle gelir. Bu durumda asıl işverenin koordinasyonun sağlanması için yetkili temsilci göndermesi gerekir. Asıl işveren, kurulda alınan kararlara uymakla yükümlüdür.

Asıl İşveren ve Alt İşverenin Birlikte Kurul Oluşturması

İşverenlerin çalışan sayılarının tek başına Kanun'da belirtilen asgari sayıyı sağlamaması hâlinde her iki işverenin çalışan sayısı toplanarak iş sağlığı güvenliği kurul oluşturulur. Bu hâlde işverenler kurulu birlikte meydana getirmiş olur. Asıl işveren işyerleri arasındaki uyumu sağlamakla yükümlü hâle gelir[13].

İşverenlerin kurulu birlikte oluşturması öğretide eleştiri konusu olmuştur. Bu hükmün art niyetli uygulamalara neden olabileceği ifade edilmiştir. Bir görüşe göre, düzenleme, işyeri temelli bir kurulun oluşmasının önüne geçmektedir. Öte yandan, hükümde asıl işverenin ve alt işverenin işyerlerinin ayrı ayrı işyerleri olduğu da gözetilmemiştir. Çalışan sayılarının toplanması suretiyle aynı Kanun'da belirtilen elli çalışan koşulunun da bir anlamı kalmamıştır (Centel, 2013, s. 16). Diğer görüşe göre, maddenin getiriliş amacı her ne kadar yerinde gibi gözükse de; düzenleme ile Kanun'un aradığı elli çalışan çalıştırma koşulu anlamını yitirecektir. Kurulun kim tarafından ve nasıl oluşturulacağı, mali yükü kimin üstleneceği, asıl işverenin eş güdümü nasıl sağlayacağı gibi soruların cevaplanması şarttır (Akı, 2013, s. 17). Düzenlemeyi yerinde bulan bir diğer görüşe göre ise, iş kazalarının yoğunlukta olduğu bu tip iş ilişkilerinde kurulun birlikte oluşturulması işyerinde kontrol mekanizmasının meydana gelmesini sağlar (Akın, 2013, s. 139). Kanaatimizce, işverenlerin her birinin elli çalışan sayısına ulaşmamak için danışıklı iş organizasyonu kurmalarının önüne geçilmesi, farklı işyerleri olmasına rağmen aynı iş organizasyonu içerisinde yer alması ve hatta çalışanların aynı/benzer iş sahasında faaliyet sürdürmesi, işyerlerinin benzer riskleri taşımaları gibi nedenlerle düzenlemenin isabetli olduğu söylenebilir.

Birden Fazla Alt İşverenin Bulunduğu Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkilerinde Kurul Oluşturma Yükümlülüğü

Asıl işverenin alt işverenlik kapsamında birden çok alt işveren ile hukuki ilişki kurması mümkündür. Genel kuraldan hareketle Kanun'daki koşullar mevcutsa işverenler kendi işyerleri bakımından kurul oluşturmakla yükümlü hâle gelir. Asıl işverenin alt işverenle olan hukuki ilişkilerinde bütün alt işverenlerin elli çalışan sayısını ve alt aylık süreyi sağlaması durumunda herhangi bir problem ortaya çıkmaz. Ancak Kanunda belirtilen sayının sağlanamaması durumunda kurul oluşturma yükümlülüğünün ne şekilde gerçekleşeceğinin belirlenmesi gerekir.

---

[13] Elli çalışan sayısının toplanmasına ilişkin henüz Yönetmelik yürürlüğe girmeden önce çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Demircioğlu/Kaplan'a göre, alt işverenin faaliyetini sürdürdüğü işyerini asıl işverenin işyerinden bağımsız bir işyeri olarak düşünmek gerekir. Bundandır ki, alt işverenin işçilerinin elli sayısının hesaplanmasında sadece kendi işyerleri açısından dikkate alınması gerekir (Demircioğlu ve Kaplan, 2013, s. 9). Baycık'a göre, alt işverenlik ilişkilerinde kurul oluşturma yükümlülüğü açısından elli sayısının belirlenmesinde Kanun'da yer alan ifadeyi lafzi yorumlamamak gerekir. İşyerinde esas alınan orandaki riskin işçi sayısından kaynaklanıp kaynaklanmadığına bakılmalıdır (Baycık, 2011, s. 242). Akın'a göre, aynı işyerini paylaşan alt işverenin işçilerinin elli sayısına dahil edilmesi gerekir. Ancak asıl işverenle aynı işyerini paylaşmayan ve coğrafi açıdan işyerine uzak bir alanda çalışan alt işveren işçilerinin elli sayısının hesabına dahil edilmesi beklenemez (Akın, 2013, s. 136-137).

Öğretideki bir görüşe göre, kurulun hangi şekilde oluşturulacağı asıl işverenin kurul oluşturmakla yükümlü olup olmamasına göre değişecektir. Asıl işveren kurul oluşturmakla yükümlü ise, alt işverenlerin işçi sayısı ayrı ayrı hesaplanmalıdır. Eğer asıl işveren ve alt işverenlerin hiçbiri kurul oluşturmakla yükümlü değilse, asıl işverenin işçileri ve bütün alt işverenlerin işçilerinin toplanması gerekir (Özden, 2022, s. 153, 155). Diğer görüşe göre, Kanun'daki düzenlemenin işyerinde birden çok alt işverenin olduğu durumlarda doğrudan doğruya uygulanması, işverenlerin işçi sayısının ellinin altında kalması ihtimalinde hiçbir şekilde kurul oluşturulamamasına neden olabilir (Akyiğit, 2013, s. 130).

Kanaatimizce, İSGK m. 22, 2, (a)'dan hareketle işyerinde birden çok alt işverenin faaliyette bulunmasında dahi alt işverenlerin her birinin kurul kurma yükümlülüğüne sahip olacağı kabul edilmelidir. Sadece asıl işverenin kurul oluşturmakla yükümlü olduğu durumda, İSGK m. 22, 2, (b) gereğince, alt işverenler koordinasyonu sağlamak amacıyla temsilci atamalıdır. İşverenlerin bir kısmının kurul oluşturmakla yükümlü olduğu durumlarda ise, asıl işveren gibi diğer alt işverenlerin de temsilci ataması doğru olacaktır. İşverenlerin hiçbirinin kurul oluşturma ile yükümlü olmadığı durumlarda da İSGK m. 22, 2, (ç) hükmü uygulanabilir. Zira ilgili hüküm asıl işverene, ayrı işyeri olarak kabul edilen ancak kendi işyeri organizasyonu içerisinde yer alan alt işverenin işyeri ile ortak kurul kurabilmesine imkân tanımıştır. Dolayısıyla bağımsız işyerlerinin değil asıl işverenin işyeri organizasyonunun esas alındığının görüldüğü İSGK m. 22, 2, (ç) esas alınarak; alt işverenin sayısından ziyade, aynı işverenle aynı işyeri organizasyonu kapsamında hukuki ilişki kurulmasına dikkat edilmelidir. Sonuç olarak son durumda işverenlerin çalışan sayıları toplanarak ortak kurul oluşturulabileceği söylenebilir (Benzer yönde bkz., Özden, 2022, s. 155).

Muvazaa Hâlinin Kurul Oluşturma Yükümlülüğüne Etkisi

Alt işverenlik ilişkisinin kurulması belirli şartların var olması sonucunda mümkün hâle gelir. İş Kanunu uyarınca alt işverenlik ilişkisi için aranan şartların mevcut olmaması durumunda, muvazaalı işlem gündeme gelir. İşK m. 2'de hangi hâllerin muvazaalı işlem sayılacağı belirtilmiştir. Aynı maddede muvazaalı ilişkilerin mevcudiyeti durumunda, alt işverenin işçilerinin başlangıçtan itibaren asıl işverenin işçisi olarak kabul edileceği belirtilmiştir.

Muvazaa hâlinin kurul oluşturma yükümlülüğüne etkisini yukarıda değinilen ihtimallere göre incelemek gerekir. Buna göre:

- İşverenlerin ayrı şekilde kurul oluşturması durumunda işyerinde kurul bulunmayan asıl işverenin işçi sayısı muvazaa hâli nedeniyle ellinin üzerine yükselirse kurul oluşturma yükümlülüğü de ortaya çıkar.

- Aynı işyerinde birden çok alt işverenin bulunduğu durumlarda da asıl işverenin işçi sayısı elliden az olmasına rağmen, bazı alt işverenlerle olan alt işverenlik ilişkisinde muvazaa hâli tespit edilmiş ise yukarıdaki duruma benzer şekilde yeni durumdaki işçi sayısına göre belirleme yapılmalıdır. İşçi sayısı ellinin üzerinde olması durumunda asıl işveren kurul oluşturmakla yükümlü hâle gelmelidir[14].

[14] Bu durum aslında alt işverenin işçilerinin asıl işverenin işyerindeki elli sayısının sağlanmasında dikkate alınması gerekliliğinin itirafından başka bir şey değildir (Özer, 2018, s. 507).

Geçici İş İlişkisinde İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

4857 sayılı Kanun uyarınca, geçici iş ilişkisinin mesleki veya genel anlamda olmak üzere iki şekilde kurulabilmesi mümkündür. Özel istihdam büroları aracılığıyla ve iş görme ediminin Kanun'da önceden belirlenmiş süreler boyunca sunmaya yönelik anlaşmanın yapılması mesleki geçici iş ilişkisi olarak adlandırılabilir (Baskan, 2017, s. 4; Civan, 2017, s. 315). Bir işçi ile holding veya aynı şirketler topluluğu bünyesindeki şirketler arasında olmak üzere onun da onayının alınması suretiyle genel anlamda geçici iş ilişkisi kurulduğu ifade edilebilir (Başmanav, 2016, s. 140).

Özel istihdam bürosu, tıpkı diğer işverenler gibi Kanun'un aradığı şartları sağlaması durumunda kurulu meydana getirmekle yükümlüdür. Geçici işverenin de özel istihdam bürosundan bağımsız olarak, kendi işyeri açısından kurul oluşturması mümkündür. Genel anlamda geçici iş ilişkisinde de aynı şekilde kurulu oluşturma yükümlülüğü şirketler açısından ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Geçici iş ilişkilerinde temel sorun geçici işçinin hangi işverenin işyerindeki sayıya dahil edileceğidir. Bu konu hakkında öğretide farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir görüşe göre, geçici işçiler geçici iş ilişkileri sırasında geçici işverenin işyerinde çalışacağından, geçici işverenin işyerindeki risklerle karşılaşacağından ve eğitimleri de geçici işveren tarafından sağlanacağından elli işçi sayısına ayrıca dahil edilmelidir (Akyiğit, 2016, s. 490). Diğer görüşe göre, geçici iş ilişkisinin altı aydan fazla süreyle kurulabileceği göz önünde bulundurulacak olunursa, belirtilen süreden uzun süren işlerin yapılacağı ilişkilerde elli çalışan sayısının hesabında geçici işçilerin de dikkate alınması gerekir (Ulusoy, 2013, s. 35). Bir diğer görüşe göre, geçici işçilerin iş sözleşmeleri başka işverenledir. Bu nedenle elli sayısının hesaplanmasında geçici işverenin işçilerine değil; işçinin asıl işverenin işçi sayısına eklenmelidir (Demircioğlu ve Kaplan, 2013, s. 9; Caniklioğlu, 2012, s. 53; Mollamahmutoğlu ve diğerleri, 2022, s. 1492).

Kanaatimizce, ilk görüş daha isabetlidir. Kanun'un elli çalışan sayısına ilişkin düzenlemesini; sadece "*işverenlerce*" istihdam edilen çalışanlara yönelik olarak değil, ayrıca işverenler arasındaki farklı kanuni ilişkilerin gerçekleşmesi neticesinde asıl işyerinden ayrılan ve gönderildiği "*işyerinde*" farklı iş sağlığı ve güvenliği riskleriyle karşılaşacak çalışanları da kapsayacağı şekilde anlamak gerektiği ifade edilebilir. Dolayısıyla geçici işçinin kurul oluşturulması bakımından geçici işverenin işyerindeki sayısına ayrıca dahil edileceği söylenebilir. Alt işverenlik ile ilgili düzenlemelere bakıldığında, her ne kadar farklı işyerleri olarak kabul edilse de asıl işverenin iş organizasyonunda bulunmadan hareketle işverenlerin kurulun birlikte oluşturulmasının da hüküm altına alındığı görülmektedir. O hâlde geçici işçi açısından farklı işverenin işçisi olması nedeniyle elli çalışan sayısına dahil edilmemesinden ziyade, fiilen çalıştığı işyerinde de sayıya dahil edileceğinin dikkate alınması yerinde olacaktır.

Kanun'da da belirtildiği üzere, geçici iş ilişkisi çeşitli sürelerle kurulabilir. Elli çalışan sayısına dahil olma geçici iş ilişkisinin kurulduğu süre bakımından değil, dahil olunan işyerindeki işin niteliği (ne kadar sürdüğü) açısından aranması gerektiği açıktır.

İşyerinin veya Bir Bölümünün Devri Hâlinde İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

İşyerinin veya bir bölümünün devrine ilişkin hükümler İşK m. 6'da düzenlenmiştir. İşyeri veya işyerinin bir bölümünün el değiştirmesi durumunda işyerinin devrinden bahsedilir. Devir işlemi her zaman bir hukuki işleme dayanır (Süzek, 2013, s. 313). İşyerinin devri, işverenin değişmesini neden olur. Diğer bir deyişle, işyerinin devri ancak devre ilişkin farklı iki tarafın bulunması hâlinde söz konusu olabilir (Doğan Yenisey, 2019, s. 133). İşverenin

değişmesi ile sonuçlanmayan bir devir işlemi işyeri devri olarak nitelendirilemez (Alpagut, 2010, s. 41). Ayrıca işverenin değişmesi, işyerinin mülkiyetinin de değişeceği anlamına gelmez. Devir işlemine konu olan hukuki ilişkinin işyerinin kiralanması olması hâli bu durumu örnektir (Akı, 2013, s. 5).

İşyerinin bir bölümünün devri durumunda işverenin çalışan sayısı ellinin altına düşebilir. Çalışan sayısının ellinin altına düşmesi sonucu işverenin kurul meydana getirme yükümlülüğü kural olarak ortadan kalkar. Ancak bu hâlde dahi işyerinin kalan kısmının nitelik itibariyle elli çalışan bulunmasını gerektiriyorsa işverenin yükümlülüğünün devam edeceği ifade edilebilir. İşyerini devralan işveren bakımından ise, devralma ile işyeri ayrı bir işyeri niteliğinde olmayacaksa, hâlihazırdaki bir işyerinin bölümü hâline gelecekse genel toplama göre kurul oluşturma yükümlülüğünün var olup olmadığı belirlenecektir. Devralınan işyerinin bir bölümü ayrı bir işyeri olarak faaliyetini sürdürecekse artık sadece devralınan ünitedeki işçi sayısını esas almak gerekir.

Ticaret şirketlerinde yapısal değişiklik sonucunda meydana gelen işyeri devirlerde işçinin itiraz hakkı söz olduğundan işçinin hangi işverenin işyerindeki sayıya dahil edileceğinin tespit edilmesi gerekir. İşçinin itiraz hakkını kullanması devir sonrası döneme sarkabilir. İşçi düşünme süresi boyunca devralan işverenin emir ve talimatları doğrultusunda iş göreceğinden, bu işyerindeki sayıya dahil edilir.

Türk hukukunda işçini itiraz hakkının kullanması sonucunda eski işverenine dönmesi yöntemi benimsenmemiş, itirazın kullanılmasıyla iş sözleşmelerinin fesih bildirim sürelerinin sonunda sona ereceği öngörülmüştür (Alp, 2012, s. 63). İlgili düzenleme ise Türk Ticaret Kanunu'nda (TTK) (Türk Ticaret Kanunu, 2011) düzenleme altına alınmıştır (TTK m. 178 vd.). Dolayısıyla itiraz hakkının henüz devir işlemleri tamamlanmadan kullanılması durumunda, işçinin ortada dahil edileceği bir işyeri/işveren kalmayacağından, işçi devralan işverenin işyerindeki sayıda esas alınmayacaktır.

Konsinye İş İlişkisi Açısından İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu Oluşturma Yükümlülüğü

Konsinyatör işverenin kendi mallarını konsinye işverene bırakmasının yanı sıra malların tanıtımı ve satışı için kendi işçilerini konsinye işverenin işyerinde görevlendirdiği hukuki ilişkiye konsinye iş ilişkisi denir. Konsinye iş ilişkisi işverenlerin ürünlerinin pazarlanması ve satışına ilişkin ihtiyaçları nedeniyle zaman içerisinde ortaya çıkan atipik bir iş ilişkisidir. Konsinye iş ilişkisinde taraflar arasında üçlü iş ilişkisi meydana geldiği kabul edilmektedir (Baskan, 2023, s. 970). Konsinye iş ilişkisinin taraflarını konsinyatör işveren, konsinye işçi ve konsinye işveren oluşturmaktadır (Baskan, 2023, s. 970; Erdoğan ve Buluş, 2024, s. 91-92).

Öğretide, konsinye iş sözleşmesinde konsinye işçi ile konsinye işveren arasında herhangi bir iş ilişkisinin bulunmadığı ve işçinin iş ve toplu iş sözleşmesinden doğan ve sosyal güvenlik mevzuatından kaynaklanan tüm haklarından konsinyatör işverenin sorumlu olduğu ifade edilmektedir (Erdoğan ve Buluş, s. 104). Bu bağlamda konsinye işçinin işvereni konsinyatör işverendir. Öğretideki isabetli bir görüşe göre ise, konsinye işverenin işyeri düzenini sağlamak üzere konsinye işçiye sınırlı da olsa emir ve talimat verebileceği kabul edilmelidir (Baskan, s. 971).

Konsinye iş ilişkisine dair Yargıtay'ın önüne gelen bir uyuşmazlıkta; konsinye iş ilişkisinin kurulmasına yönelik Kanun'da herhangi bir engel bulunmadığına, ancak taraflar arasında muvazaalı asıl işveren-alt işveren ilişkisinin bulunmasına olanak sağlayan unsurların söz konusu olmamasına işaret edilmiştir. Kararda, işçinin konsinyatör işverenin belirlediği

kapsamda ve onun hesabına hareket etmesi, konsinye işverenin mallarını satmakla görevlendirilmemesi gibi hususlara dikkat çekilmiştir[15].

Konsinye iş ilişkisinde tararlar arasında muvazaaya dayanan bir hukuki ilişki söz konusuysa işçiler baştan itibaren konsinye işverenin işçisi olarak kabul edilir. Asıl işveren-alt işveren ilişkilerine dair yukarıda belirttiğimiz olasılıklara göre asıl işveren diğer deyişle konsinye işveren iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturmakla yükümlü hâle gelebilir.

Konsinye iş ilişkisi bakımından eğer taraflar arasında muvazaaya dayanan bir hukuki ilişki söz konusu değilse, konsinye işçi konsinyatör işverenin işçisi olarak iş görmeyi sürdürür. Konsinye iş ilişkisinde işin ifası konsinye işverenin işyerinde gerçekleşmeyi devam eder. Dolayısıyla işçi, konsinye işverenin işyerinden kaynaklanan iş sağlığı ve güvenliği riskleri ile karşı karşıya kalır. Hatta olası bir iş kazası, bu işyerinde alınmayan veya eksik alınan iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin yahut işçinin bilgilendirilmemesinin bir sonucu olarak meydana gelebilir. Geçici iş ilişkisinde de ifade ettiğimiz üzere, iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturulması için gereken çalışan sayısında esas alınması gereken ölçüt "*sadece*" iş sözleşmesinin hangi işverenle yapıldığı olmamalıdır. İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu bakımından "*çalışanın*" hâlihazırda ve bir iş ilişkisi kapsamında iş gördüğü işyeri açısından ayrıca değerlendirilebilir. Bu doğrultuda, konsinye işçinin konsinye işverenin işyeri açısından da elli çalışan sayısında dikkate alınması düşünülebilse de; konsinye işverenle "*iş sözleşmesi benzeri*" sözleşmeye dahi dayanan iş ilişkisi benzeri bir hukuki ilişkisi bulunmayan konsinye işçinin hangi hukuki gerekçe esas alınarak nisaba dahil edileceği hususu müphem kalmaktadır. Fakat, taraflarca yapılacak sözleşmedeki bir hükümle konsinye işverene, işyerindeki konsinye işçileri iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin tehlikeler, önlemler ve buna yönelik uygulamalara ilişkin bilgilendirme yükümlülüğünün öngörülmesi söz konusu olabilir. Bu sayede konsinye işçi konsinye işverenin işyerindeki iş sağlığı ve güvenliği önlemleri hakkında bilgi sahibi olabilir.

Sonuç

İş sağlığı ve güvenliği kurulu işyerindeki iş sağlığı ve güvenliği örgütlenmesi mekanizmasının en etkili ayağıdır. Kurul sayesinde işvereni bağlayıcı kararlar alınabilmekte ve alınan kararların süratle uygulanması sağlanmaktadır. Kurul ülkemizde çok sık başvurulan alt işveren ilişkileri açısından da büyük önem arz eder. Kanun koyucu kurulun önemini, Kanun ve Yönetmelik hükümleri ile de vurgulamıştır.

Kanun'da belirtilen koşulların bütün işverenlerin işyerinde bulunması hâlinde her bir işverenin kendisinin kurulu oluşturması gerekir. Ancak asıl işverenin yeterli sayıda çalışanının olmaması, alt işverenin de Kanun'da yer alan asgari sayıda çalışanın altında çalışana sahip olması durumunda, alt işverenin işçilerinin de hesaba dahil edilmesi yerinde olacaktır. İşyerinde

[15] "…4857 sayılı Kanun'un 8 ... maddesi ve 6098 sayılı Kanun'un 393'üncü maddesindeki tanımlardan anlaşılacağı üzere ... sözleşmesi, ... görme, ücret ödeme ve kişisel/hukuki bağımlılık unsurlarından oluşmaktadır. ... sözleşmesini belirleyen ölçüt hukuki-kişisel bağımlılıktır. İşçinin başka işyerinde de ... sözleşmesi ile çalışıyor olması ... ilişkisinin kurulmasına engel oluşturmaz. Ancak bu hâlde işçinin ... sözleşmesi yaptığı işverenin belirlediği çerçevede ve onun hesabına hareket etmesi, işveren tarafından verilen görevi yerine getirmesi, sadece işverenin işini yapması, işyerinde çalıştığı firmanın işini yapmaması gerekir. Konsinye sözleşmesi kapsamında çalışan işçinin sadece görev aldığı konsinyatör firmanın mallarının satışını yapması, diğer konsinyatör firmaların ve konsinye firmanın mallarının satışını ve işlerini yapmaması gerekir. Aksi takdirde her ne kadar konsinyatör firma işçiyi işe alıp ... sözleşmesi yapsa ve işçinin ücretini, Sosyal Güvenlik Kurumuna primini ödemiş olsa dahi ... ilişkisinde olması gereken bağımlılık unsuru gerçekleşmeyeceğinden konsinye firmanın kayden işveren olduğu kabul edilmelidir…", Y9HD., E. 2023/1806, K. 2023/4941, T. 05.04.2023. www.yargitay.gov.tr

çok sayıda alt işverenin faaliyette bulunması durumunda alt işverenler için ayrı ayrı değerlendirme yapılmalıdır. İşverenlerin hiçbiri kurul için yeterli sayıyı sağlamıyorsa, İSGK m. 22, 2, (ç) çerçevesinde alt işverenlik ilişkisinin bulunduğu bütün işverenlerin çalışan sayıları toplanılarak kurul için gereken sayının sağlanıp sağlanmadığı belirlenmelidir. Alt işverenlik ilişkisinde muvazaanın tespiti durumunda kurul oluşturma yükümlülüğü yer değiştirebilir veya tamamen ortadan kalkabilir. Hatta İSGK m. 22, 2, (ç) kapsamında ortak kurul oluşturma yükümlülüğü de ortaya çıkabilir.

Geçici iş ilişkileri açısından asıl işyerinden farklı bir işyerine gönderilen işçinin, karşılaşacağı risklerin de farklı olabileceği ihtimali nedeniyle, iş sözleşmesinin kurulmuş olduğu işverenin yanı sıra fiilen çalıştığı işverenin işyerinde de Kanun'un aradığı sayıya dahil edileceğinin kabulü gerekir.

Kaynakça

Akı, E. (2013). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve çalışma yaşamına etkileri, *DEUHFD*., 15 (Özel Sa.), 3-24.

Akı, E. (2013). İşyeri devrinin iş sözleşmelerine etkisi, *Sicil İş Hukuku Dergisi,* (29), 5-12.

Akın, L. (2005). İş sağlığı ve güvenliğinde işyerinin örgütlenmesi, *AÜHFD,* 54 (1), 1-60.

Akın, L. (2013). *İş sağlığı güvenliği ve alt işverenlik*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Akyiğit, E. (2016), *İş hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Akyiğit, E. (2013), *İş ve sosyal güvenlik hukukunda alt işverenlik.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Akyiğit, E. (2015). Kamuda asıl işin bir bölümü alt işverene verilirken muafiyet var mıdır?, *Çalışma ve Toplum*, 2 (45), 15-64.

Alp, M. (2012). Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Bölünme, Birleşme ve Tür Değiştirmenin İş İlişkilerine Etkisi (TTK 178; 158; 190), *Çalışma ve Toplum,* (1), 51-74.

Alpagut, G. (2010). *İşyerinin devri ve iş sözleşmesini fesih hakkı*. İstanbul: Beta Yayınları.

Ayan, Ö. (2006). Türk iş hukukunda alt işverenlik ilişkisi, *Legal İHSGHD*., (10), 500-527.

Aydın, B. (2013). *İşyerlerinde iş sağlığı ve güvenliği*. Ankara: ŞEKER-İŞ.

Aydınlı, İ. (2015). *İş sağlığı ve güvenliğinden doğan hukuki ve cezai sorumluluk*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Baskan, Ş. E. (2017). Türk iş hukukunda meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI (2), 3-46.

Baskan, Ş. E. (2023). Konsinye satış (satım için bırakma) sözleşmesinin alt işverenlik ilişkisi yönünden değerlendirilmesi -karar incelemesi-, *Legal İSGHD*, 20 (79), s. 949-982.

Başbuğ, A., Yücel Bodur, M. (2021). *İş hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.

Başmanav, E. (2016). Ödünç iş ilişkisi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* Prof. Dr. Fevzi Şahlanan'a Armağan Sayısı, 74, (Özel Sa.), 139-169.

Baycık, G. (2011). Yeni düzenlemeler açısından inşaat işvereninin iş sağlığı ve güvenliği yükümlülükleri, *AHUFD,* 60 (2), 227-254.

Baycık, G. (2013). Çalışanların iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin haklarında yeni düzenlemeler, *Ankara Barosu Dergisi,* (3), 103-170.

Belverenli, D. (2016). Alt işverenlik ilişkisinden doğan iş sağlığı ve güvenliği yükümlülükleri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 74 (Özel Sa.), 171-221.

Bozkurt Yüksel, A. E. (2008). Asıl işveren - alt işveren ilişkisinde sorumluluk ve sınırları, *Sicil İHD.,* 3 (9), 47-55.

Caniklioğlu, N. (2012). *6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nda öngörülen işveren yükümlülükleri*. İstanbul: Türkiye Toprak İşverenleri Sendikası

Centel, T. (2013). İş sağlığı ve güvenliği kurullarının işleyişi, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (29), 13-24.

Civan, O. E. (2017). Yeni düzenlemeler çerçevesinde meslek edinilmiş ödünç (geçici) iş ilişkisi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 66 (2), 311-397.

Çelik, N., Caniklioğlu, N., Canbolat, T., Özkaraca, E. (2022). *İş hukuku dersleri*. İstanbul: Beta Yayınları.

Demircioğlu, A. M. (2011). *İşyerinde iş sağlığı ve güvenliği organizasyonu. Sarper Süzek'e Armağan*. İstanbul: Beta Basım Yayın.

Demircioğlu, M., Kaplan, H. A. (2013). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası çerçevesinde işyerinde iş sağlığı ve güvenliği örgütlenmesi, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (30), 5-23.

Doğan Yenisey, K. (2019). *İşyerinin devri çerçevesinde "işyeri" ve "işyeri bölümü" kavramları*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Sempozyum Yayını.

Ekmekçi, Ö. (2005). *4857 Sayılı Kanun'a göre iş sağlığı ve güvenliği konusunda işyeri örgütlenmesi*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Ekonomi, M. (2008). *Asıl işveren-alt işveren ilişkisinin kurulması ve sona ermesi, Türk iş hukukunda üçlü ilişkiler*. *Legal Vefa Toplantıları (II), Prof. Dr. Nuri Çelik'e Saygı*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Erdoğan, C., Buluş, S. (2024). Bireysel iş hukuku açısından konsinye iş ilişkisinin değerlendirilmesi, *AHBVÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, (4), 2024, 81-118.

Ertürk, Ş. (2012). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nda işverene getirilen yükümlülükler, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (27), 13-24.

Eyrenci, Ö., Taşkent, S., Ulucan, D. (2016). *Bireysel iş hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.

Gerek, N. (2012). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun düşündürdükleri, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Sa. 28, Aralık, 10-20.

Göktaş, S. (2012). Asıl işverenin iş güvencesi hükümleri yönünden sorumluluğu, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Eylül, 7 (27), 56-67.

Güzel, A. (2004). İş yasasına göre alt işveren kavramı ve asıl işveren - alt işveren ilişkisinin sınırları, *Çalışma ve Toplum*, 1 (1), 31-65.

Mollamahmutoğlu, H., Astarlı, M., Baysal U. (2022). *İş hukuku*. Ankara: Lykeion.

Narmanlıoğlu, Ü. (2014). *İş hukuku ferdi iş ilişkileri*. İstanbul: Beta Yayınları.

Narmanlıoğlu, Ü. (2008). *Asıl işveren - alt işveren ilişkisinden doğan sorumluluklar*, Türk. *Legal Vefa Toplantıları (II), Prof. Dr. Nuri Çelik'e Saygı*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Odaman, S. (2005). *Fransa'da ve Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliği kurullarının yapıları ve işlevleri*. A. *Can Tuncay'a Armağan*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Oğuz, Ö. (2011). *AB direktifleri ve Türk iş hukukunda iş sağlığı ve güvenliğinde işverenlerin yükümlülükleri ve işçilerin hakları*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Özdemir, E. (2014). *İş sağlığı ve güvenliği hukuku*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Özden, B. (2022). Asıl işveren alt işveren ilişkisinde iş sağlığı ve güvenliği kurullarının oluşumu ve işleyişi, *İMHFD*, 7 (12), 139-167.

Özer, H. D. (2018). İşverenlerin iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturma yükümlülüğü, *EBYÜHFD*, XXII (3-4), 489-546.

Selek, C. (2004). İş sağlığı ve güvenliği kurulları, *TÜHİS*, 19 (1-2), 94-105.

Sümer, H. H. (2019). *İş hukuku uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sümer, H. H. (2021). *İş sağlığı ve güvenliği hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Süzek, S. (2010). Alt işveren ilişkisinin kurulması, *Legal İHSGHD*., (25), 16-27.

Süzek, S. (2013). İşyerinin devri ve hukuki sonuçları, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (Özel Sa.), 311-330.

Süzek, S. (2021). *İş hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları.

Taşkent, S. (2004). Alt işveren, *Legal İHSGHD*., (2), 363-366.

Ulusoy, M. E. (2013). *İşverenin iş sağlığı ve güvenliği açısından işyerinde örgütlenme yükümlülüğü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ünsal, E. (2006). 4857 Sayılı Yasa'ya göre asıl işveren alt işveren ilişkisinin kurulması, *Legal İHSGHD*., (6), 536-544.

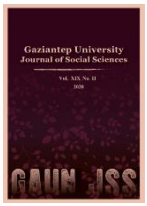

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1646641*

Toplu İpoteği Takip Hukuku Çerçevesinde Paraya Çevirme Sorunsalı

The Challenge of Monetizing a Collective Mortgage within the Context of Prosecution Law

Tayfun ERCAN[a]* Mehmet EVİS[b]

[a] Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6207-668X
[b] LLM, Adalet Bakanlığı, İcra Müdürlüğü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0009-0007-2193-5883

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 25 Şubat 2025
Kabul tarihi: 20 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Toplu ipotek,
Takip hukuku,
Paraya çevirme sorunsalı,
İcra ve İflas Kanunu,
Türk Medeni Kanunu.

ÖZ

Belirlilik ilkesi gereğince taşınmazların rehnedilmesine ilişkin asıl kural, bir borç ilişkine konu alacağın, tek taşınmazın kaydına ipotek tesis edilerek güvence altına alınmasıdır. Fakat bazı durumlarda tek bir taşınmazın kıymeti, alacağı güvence altına almaya yetmemektedir. Buna istinaden kanun koyucu, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 855. maddesi ile aynı alacağa ilişkin birden çok taşınmazın rehnedilmesi hususunu düzenlemiştir. Toplu ipoteğin tesis edilmesindeki asıl amaç, tek taşınmazın, alacağa güvence teşkil edemediği durumlarda birden çok taşınmazın alacağı teminat altına almasıdır. Alacağı, tamamen güvence altına almak amacıyla tesis edilen toplu ipoteğin, takip hukuku çerçevesinde paraya çevrilmesi aşamasında bazı problemlerle karşılaşılmaktadır. Bu problemlerin temel sebebi, toplu ipoteğin paraya çevrilmesine ilişkin düzenlenmiş olan kanun maddelerinin açıklayıcı nitelikte olmamasıdır. Bu durum da icra ve iflas hukukunun, alacaklıyı alacağına kavuşturma prensibine aykırılık teşkil etmektedir. Alacaklının, alacağına kavuşamamasının yanında borçlu da borcundan kurtulamayacağı için kanunlar arasındaki çelişkiden ve uygulamada ortaya çıkabilecek sorunlardan, tüm hak sahipleri olumsuz yönde etkilenecektir. Dolayısıyla kanun maddeleri arasındaki çelişkiyi giderecek şekilde yasal düzenleme yapılması zarurî hâle gelmiştir. Yapılması gereken yasal düzenlemelerin yanında usule dair işlemlerin de yönetmelikle belirlenmesi daha net ve açıklayıcı olacaktır. Böylece usul ekonomisi ilkesini de gözetmiş olacak olan icra müdürü, alacaklıyı en kısa sürede ve en az masrafla alacağına kavuştururken, aynı şekilde asıl borçluyu ve maliki de borçlarından kurtarmış olacaktır.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: February 25, 2025
Accepted: March 20, 2025

Keywords:
Collective mortgage,
Prosecution law,
Problem of foreclosure,
Enforcement and Bankruptcy Code,
Turkish Civil Code.

ABSTRACT

Under the principle of certainty, the main rule regarding the pledge of immovables is that the receivable subject to a debt relationship is secured by pledging a mortgage on a single immovable. However, in some cases, more than the value of a single immovable is needed to ensure the receivable. Accordingly, the legislator has regulated the pledging of multiple immovables for the same receivable with Article 855 of the Turkish Civil Code No.4721. The primary purpose of establishing a collective mortgage is to secure the receivables of multiple immovables in cases where a single immovable cannot guarantee the receivable. The monetization of the collective mortgage, established to provide comprehensive security for receivables in accordance with the enforcement law, has encountered certain challenges. The primary reason for these difficulties is the lack of clarity in the legal framework governing the foreclosure of collective mortgages. This situation constitutes a violation of the principle of the enforcement and bankruptcy law to bring the creditor to its receivables. Since the creditor will not realize its receivable and the debtor will not be able to get rid of its debt, all right holders will be negatively affected by the contradiction between the laws and the problems that may arise in practice. Accordingly, it has become imperative to implement legal regulation that will reconcile the inconsistencies among the statutory provisions. In addition to the necessary legislative measures, delineating the procedural processes through regulatory enactments would render the framework clearer and more explicative. Consequently, by adhering to the principle of procedural economy, the enforcement director will secure the creditor's claim in the shortest possible time and at minimal expense, while simultaneously exonerating both the principal debtor and the owner from their obligations.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: av.tayfunercan@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

In cases where a single immovable property isn't enough to secure a claim, there may be a need to mortgage multiple properties. To address this, Turkish Civil Code No. 4721 includes provisions under the section titled " Real Estate Mortgage. " Specifically, Article 855 discusses collective mortgages under the headings “Definiteness” and “Where there are multiple immovables.” The statute's structure indicates that creating a collective mortgage depends on the principle of definiteness. This principle mandates that all properties involved in the collective mortgage must be clearly identified and the distribution of the mortgage burden among them should be unambiguously delineated.

Article 855 of the Turkish Civil Code regulates collective mortgages in three paragraphs. Specifically, it requires that multiple immovable properties must be mortgaged in connection with a single debt. The mortgaged properties should be owned either by one person or by several owners who share joint and several liabilities for the obligation. While the text does not explicitly highlight the differences, its clear wording implies two types of mortgages: collective and partitioned (or fractional) mortgages. In a partitioned mortgage, each property is separately encumbered for a particular portion of the claim as outlined in the parties' contract. Conversely, in a collective mortgage, the mortgage burden is placed on all properties equally, without apportionment. This arrangement benefits creditors by distributing the mortgage obligation across all properties, ensuring uniform security for the creditor's claim. On the other hand, individual mortgages for each property with different amounts in a partitioned mortgage can leave the creditor in a more vulnerable position disadvantage.

The general rule in mortgaging immovable properties is the partitioned mortgage, which distributes the mortgage obligations across the various properties. Article 855, Paragraph 2 of the Turkish Civil Code clearly states that when multiple real properties are mortgaged to secure a single debt, it is necessary to specify at the time of establishing the mortgage how much of the debt each property covers. This provision highlights that the partitioned mortgage is the general rule for cases involving multiple pledges, with collective mortgages where the obligations are not divided being a rare exception case.

When multiple owners share immovable properties under a collective mortgage and are jointly and severally liable for the debt, Swiss Ordinance Article 107/f.II mandates that sales should start with the debtor’s assets. However, this ordinance is not part of the Turkish legal framework. Thus, implementing this procedure without a legal basis would undermine legal predictability from an equity standpoint. It is essential to consider the balance of interests between the parties. From the creditor’s viewpoint, the security aspect of the mortgage remains intact, ensuring that the creditor experiences no detriment. While starting the sale with the debtor’s assets may raise questions from the main debtor’s side, there is no fundamental issue with initiating the sale of the debtor’s real estate. However, in a collective mortgage, all immovable properties serve as security for the claim. While the sale of a single immovable property belonging to an owner who is jointly and severally liable might suffice to satisfy the entire claim, the sale of all the debtor’s properties raises a significant likelihood that the claim may not be fully satisfied. This, in turn, could lead to the forfeiture of the debtor’s assets. Conversely, from the perspective of an owner who is jointly and severally liable, it may be considered inequitable to prioritise the sale of the principal debtor’s properties thus depleting the debtor’s assets before resorting to the owner’s own immovables. However, an owner who is aware of this possibility at the time of establishing a collective mortgage must take such eventualities into account when encumbering their properties. Accordingly, asserting a claim in this manner would contravene the systematic frameworks of the Enforcement and Bankruptcy Law, the Turkish Code of Obligations, and the Turkish Civil Code, as well as the principles of equity. Therefore, a compelling need exists for legislative regulation in this area.

In accordance with Article 873, Paragraph 3 of the Turkish Civil Code, the enforcement director has discretionary authority to sell as many immovable properties as necessary. However, at the monetization stage, there are no statutory regulations regarding the prioritisation of immovable properties for sale, nor is there any judicial precedent on the matter. Consequently, it can be inferred that the enforcement director must, in a manner that duly considers the balance of interests between the parties, determine the criteria under which priority is accorded to the properties subject to sale. Fundamentally, the purpose of enforced execution law is not only to satisfy the creditor’s claim but also to protect the interests of the debtor and other stakeholders. Indeed, the legislator has established this balance of interests in Paragraph 6 of Article 85 of the Enforcement and Bankruptcy Law. From the enforcement director’s viewpoint, it is crucial to initiate the monetisation process in a way that minimises harm to all parties involved. However, this approach does not imply that the principal debtor’s properties must be sold first. Instead, when selling the necessary immovable properties as per Article 873, Paragraph 3, the enforcement director should prioritise based on the valuations, features, and types of these properties under the collective mortgage. In other words, the enforcement director should arrange the sales sequence entirely based on the properties themselves, without considering the ownership of the immovable assets’ properties.

The study consists of three main sections. The first section conceptually examines collective mortgages, their standing in comparative law, and their subject matter and prerequisites to ensure a correct and comprehensive understanding of the subject. The second section evaluates the preliminary conditions necessary for the monetisation of collective mortgages within the framework of enforcement proceedings. The third and final section addresses the monetisation issue of collective mortgages encountered in enforcement law, offering solutions derived from the problems that may arise in practice.

Giriş

Bir alacağı teminat altına alabilmek amacıyla tesis edilen ipoteklerde kimi zaman tek taşınmaz, alacağı güvence altına almaya yeterli kalmamaktadır. Bu sebeple birden çok taşınmazın rehnedilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu ihtiyaca binaen kanun koyucu, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun (TMK) (Türk Medeni Kanunu, 2001) "*Taşınmaz Rehni*" ana başlığı altında "*Belirli olma*" üst başlığı ve "*Taşınmaz birden çok ise*" kenar başlığı ile 855. maddesinde toplu ipotek hususunu düzenlemiştir. Kanun'un sistematiğinden de anlaşılacağı üzere toplu ipoteğin tesisi, belirlilik ilkesine[1] (*Bestimmheit*) bağlıdır. Belirlilik ilkesinden anlaşılması gereken, toplu ipoteğe konu olan tüm taşınmazların açıkça belirli olması ve rehin yükünün ipoteğe konu taşınmazlar arasındaki dağılış şeklidir (Demirbaş, 2023, s 11).

Toplu ipotek, TMK'nun 855. maddesinde üç fıkra hâlinde, "*Birden çok taşınmazın aynı borç için rehnedilmesi, taşınmazların aynı malike veya borçtan müteselsilen sorumlu olan maliklere ait olmalarına bağlıdır. Aynı alacak için birden çok taşınmazın rehnedildiği diğer hâllerde, her taşınmazın alacağın ne miktarı için güvence oluşturduğu rehin kurulurken belirtilir. Aksine bir anlaşma bulunmadıkça, tapu idaresi, re'sen güvenceyi taşınmazların her birine değeri oranında dağıtır.*" şeklinde düzenlenmiştir. Her ne kadar madde metninde kavramsal olarak bir ayrıma gidilmemiş ise de Kanun'un lafzından anlaşılan, birlikte rehin müessesesi toplu rehin ve paylı rehin olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Paylı rehinde her taşınmaz, münferit olarak alacağın taraflarca kurulan sözleşmede belirlenmiş olan kısmı için rehin ile yüklenirken toplu rehinde, söz konusu rehin yükü[2] paylaştırılmaksızın rehne konu tüm taşınmazlara yüklenir (Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 63). Alacaklı yönünden daha avantajlı olan sistem, toplu ipotektir. Zira toplu ipotekte rehin yükü paylaştırılmadan bütün taşınmazlara yüklendiğinden alacaklının alacağı, tüm taşınmazlarda aynı değerde teminat altına alınmış olacaktır. Öte yandan paylı rehinde her taşınmaz için ayrı bedelde ipotek tesis edileceğinden alacaklı açısından daha dezavantajlı bir durum ortaya çıkacaktır.

Taşınmazların rehnedilmesi hususunda genel kural, rehin yükünün taşınmazlar üzerinde paylaştırıldığı paylı rehin kurumudur. Nitekim TMK'nun 855. maddesinin 2. fıkrasında geçen "*Aynı alacak için birden çok taşınmazın rehnedildiği diğer hâllerde, her taşınmazın alacağın ne miktarı için güvence oluşturduğu rehin kurulurken belirtilir.*" hükmü gereğince birlikte rehnin söz konusu olduğu durumlarda asıl kuralın paylı rehin olduğu vurgulanmıştır. Rehin yükünün, paylaştırılmaksızın tesis edildiği toplu ipotek ise istisnaî bir durumdur.

Çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Konunun doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla birinci bölümde, kavramsal olarak toplu ipotek, toplu ipoteğin karşılaştırmalı hukuktaki yeri, konusu ve şartları konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde, toplu ipoteğin, takip hukuku çerçevesinde paraya çevrilebilmesi için ön takip şartları değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise toplu ipoteğin, takip hukukunda karşılaşılan paraya çevirme sorunsalına, uygulamada ortaya çıkabilecek problemlerden yola çıkılarak yer verilmiştir.

---

[1] Belirlilik ilkesine ilişkin detaylı açıklamalar için bkz. Acar, 2017, s. 201 vd.; Çetiner, 2015, s. 101 vd.

[2] Rehin yüküne ilişkin detaylı açıklamalar için bkz. Demirbaş, 2023, s. 12 vd.; Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 62 vd.; Özer, 2013, s. 40 vd.

Toplu İpotek Kavramı, Toplu İpoteğin Karşılaştırmalı Hukuktaki Yeri, Konusu ve Şartları

Toplu İpotek Kavramı

Etimolojik olarak, Fransızca kökenli bir kelime olan ipotek kavramı, Güncel Türkçe Sözlüğünde "tutu[3]" olarak tanımlanmaktadır. İngilizce karşılığı olan "mortgage" ise, bir taşınmazın alacağa karşılık olarak güvence olarak tutulmasıdır. Türk hukuk sistemindeki karşılığı, mevcuttaki yahut gelecekte oluşması muhtemel bir borcu, teminat altına almak amacıyla aslî borçlunun veya üçüncü şahısların, belirli olan bir taşınmazını teminat olarak gösterdiği sınırlı bir aynî haktır (Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, 2022, s. 1101; Aybay ve Hatemi, 2014, s. 271; Erdal, 2023, s. 1). İpotek kavramına ilişkin bu tanımlamalar ışığında toplu ipotek, aynı malikin yahut borçtan müteselsil olarak sorumlu olan maliklerin, birden çok gayrimenkullerinin rehnedilmesi olarak tanımlanabilir.

Aynı alacağa ilişkin olarak birden çok taşınmazın kaydına ipotek tesis edilmesi, doktrinde ve yargı kararlarında farklı tanımlamalara konu olmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu tanımlama farklılıkları, anlamda bir değişiklik olmaksızın yalnızca terminolojik yöndedir. Bu yönüyle toplu ipotek, birlikte ipotek (Çetiner, 2015, s. 199; Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 62), müşterek rehin (Bengisu, 2009, s. 1881), toplu rehin[4] (Tekinay, 1994, s. 74; Köprülü ve Kaneti, 1983, s. 291), ortak rehin (Akipek ve Akıntürk, 2009, s. 762) ve müteselsil rehin (Acar, 2017, s. 250) olarak da adlandırılabilir.

TMK'nda toplu ipoteğe ilişkin kavramsal bir tanımlama yapılmamıştır. Aynı şekilde TMK'nun mehazı olan İsviçre Medeni Kanunu (ZGB) da toplu ipotek konusunda bir tanımlama yoluna gitmemiştir[5]. Öte yandan Tapu Sicil Tüzüğü'nde toplu ipotek konusu, "müşterek rehin" olarak geçmektedir. Ancak bu çalışmadaki konunun özü, ipotekli taşınmazların toplu olarak rehnedilmesi ve uygulamada "toplu ipotek" kavramının kullanılmasının daha yaygın olması[6] nedeniyle rehin yükünün, gayrimenkuller üzerinde bölünmemiş olduğu ipotek (*Gesamtpfandrecht*) için "toplu ipotek"; bölünmüş olduğu ipotek (*Teilpfandrecht*) için ise "paylı ipotek" terimlerinin kullanılması tercih edilmiştir[7].

Toplu İpoteğin Karşılaştırmalı Hukuktaki Yeri

Roma hukukunda, aynî teminattan ziyade şahsi teminata başvurma sistemi yaygındı (Kaser, 1986, s. 139; Demirbaş, 2023, s. 5-6). Dolayısıyla aynî teminat konusunun tarihsel gelişimi, oldukça ağır ilerlemiştir. Kişisel teminatların tercih edilmesinin temel sebebi, Roma toplumsal yapısında güvenilir olma ve dürüstlüğün son derece ehemmiyetli olmasıdır (Erdoğmuş, 2000, s. 118). Kişisel teminatların tercih edilmesinin sebeplerinden bir diğeri ise taşınmazların kaydındaki her nevi şerhin kaydedileceği bir tapu sicil alt yapısı olmamasıdır

---

[3] Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük içinde. Erişim adresi: www.tdk.gov.tr

[4] Yargıtay 12. HD, E: 2023/12204, K: 2023/1505, T: 08.03.2023 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.07.2024); Yargıtay 8. HD, E: 2014/12938, K: 2014/657, T: 20.01.2014 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.07.2024).

[5] Toplu ipotek konusu, İsviçre Medeni Kanunu'nun (ZGB) 798. maddesi (Art. 798) ile düzenlenmiştir.

[6] Uygulamada, "toplu ipotek" kavramının daha yaygın olduğunu destekler nitelikteki Yargıtay kararları: Yargıtay 12. HD, E: 2019/4524, K: 2019/3946, T: 10.03.2019 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.07.2024); Yargıtay 12. HD, E: 2018/97, K: 2018/756, T: 05.02.2018 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.07.2024); Yargıtay 12. HD, E: 2018/90, K: 2018/760, T: 05.02.2018 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.07.2024).

[7] Terminolojik olarak kavramın, "toplu ipotek" olarak kullanılmış olduğu ve kavramsal açıdan esinlenilmiş olan eser için bkz. Demirbaş, 2023, s. 4.

(Demirbaş, 2023, s. 5; Endes, 2018, s. 541). Aynî teminata, borçlunun göstermiş olduğu kişisel teminatın yetersiz kalması hâlinde müracaat edildiği bilinmektedir (Ayyıldız, 1989, s. 7). Aynî teminat gösterilmesinin, ancak mülkiyetin alacaklıya geçmesi şartıyla cevaz veren kurallardan, zamanın ekonomik ihtiyaçları göz önünde bulundurularak vazgeçilmiştir. Klasik devir Romalılarının, mülkiyet hakkı devredilmeksizin yalnızca zilyetliğin devri ile yetindiği "pignus" adı verilen bir teminatın gösterilmesine ilişkin düzenlemeler yapmış olmasıyla beraber ekonomik sürekliliğin artmış olduğu gözlemlenmiştir (Kaser, 1986, s. 141; Erdoğmuş, 2000, s. 120; Demirbaş, 2023, s. 6; Umur, 1999, s. 494). Ancak zaman içerisinde bu sistemin de yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Çünkü "pignus" adı verilen teminatın getirilmiş olduğu sistemde, teminat olarak gösterilmiş olan malın, mevcut borç ilişkisinin haricinde başkaca borç veya borçlar sebebiyle teminat gösterilmesi yasaktı. Aynı zamanda bu sistemde her ne kadar borçlu, teminata konu malın mülkiyetini kaybetmemiş olsa da zilyetliğini kaybetmiş olduğundan söz konusu maldan gelir elde etme hakkından mahrum kalmaktaydı. Bu sebeple teminata konu malın zilyetliğinin veya mülkiyetinin devredilmediği "hypotheca" olarak adlandırılan bir rehin türü ortaya çıkmıştır (Umur, 1999, s. 496; Kaser, 1986, s. 141; Demirbaş, 2023, s. 6; Dürr ve Zollinger, 2013, s. 17). Bu rehin türünde rehin hakkı, taşınır ve taşınmaz her nevi mal için tesis edilebilmekteydi. Ancak taşınmaz rehninin, Roma hukukundaki tarihsel gelişim süreci boyunca hiçbir zaman toplu ipotek hususunda özel bir düzenlemeye gidilmemiştir (Marca, 1929, s. 4). 19. yüzyıl içinde taşınmazların rehnedilmesine hâkim olan ilkelerden kamuya açıklık ilkesinin tekraren kabul edilmiş olmasına müteakip birden çok taşınmazın rehnedilebilmesi hususu gündem konusu olabilmiştir[8].

İsviçre hukukunda, aynı alacaktan kaynaklanarak birden çok taşınmaza ilişkin ipotek kurulması, belirlilik alt başlığı İsviçre Medeni Kanunu'nda düzenlenmiştir[9] (Demirbaş, 2023, s. 8-9). TMK'nun mehazı olan İsviçre Medeni Kanunu'nda toplu ipoteğe ilişkin olarak yer alan düzenlemeler, Türk hukuk sistemindeki toplu ipotek kuralları ile bire bir uyuşmaktadır (Demirbaş, 2023, s. 9).

Alman hukukunda toplu ipotek (*Gesamthypotek*), Alman Medeni Kanunu'nda düzenlenmiştir[10]. Bu kanunda yer alan şekliyle toplu ipotek, bir alacak için birden fazla taşınmazın hakkında ipotek tesis edilebilmesi olarak düzenlenmiştir. Ancak Alman hukukunda düzenlenmiş olan toplu ipotek, Türk ve İsviçre hukukundan farklı olarak, taşınmaz malikinin aynı olması yahut maliklerin, borca ilişkin sorumluluklarında teselsül ilişkisinin olma şartları aranmamaktadır (Marca, 1929, s. 33; Demirbaş, 2023, s. 27).

Toplu İpoteğin Konusu

Toplu ipoteğin konusunu, genel kural olarak tapu siciline kayıtlı taşınmazlar oluşturmaktadır. Nitekim buna ilişkin olarak Kanun'un emredici hükmü bulunmaktadır. Öte yandan hangi varlıkların tapu siciline taşınmaz olarak kaydedilebileceği hususu da TMK'nda düzenlenmiştir. Bu hükümler uyarınca tapu sicilinde kaydı bulunmayan taşınmazlar, rehne konu olamayacaktır. Dolayısıyla rehne konu olamayan taşınmazlara ilişkin toplu ipotek tesis edilmesi de mümkün değildir (Marca, 1929, s. 18; Oğuzman ve diğerleri, 2022, s. 1122; Sarı, 2000, s. 992; Demirbaş, 2023, s. 27).

[8] Buna örnek olarak, 1783 tarihli Prusya İpotek Kanunu ve Prusya Genel Toprak Kanunu'nda, arazi parselleri üzerinde ipotek tesis edilebilmesine ilişkin özel hükümler bulunmaktadır (Aktaran: Demirbaş, 2023, s.7.).

[9] Toplu ipotek, İsviçre Medeni Kanunu'nun 798. maddesinde üç fıkra hâlinde düzenlenmiştir.

[10] Toplu ipotek, Alman Medeni Kanunu'nun 1132. maddesi ile iki fıkra hâlinde düzenlenmiştir.

Tapu siciline kayıtlı olmayan taşınmazlara ilişkin olarak ipotek tesis edilip edilemeyeceği hususu, doktrinde tartışmalıdır. Bir görüşe göre, özel mülkiyet kapsamında olan ancak tapu sicilinde kaydı olmayan taşınmazlara ilişkin ipotek kurulması, söz konusu borçlandırıcı işlemin, resmî makamlarca düzenleme şeklinde yapılmasıyla mümkündür. Lakin bu rehin hakkı, taşınmaza ilişkin ayrıca bir tapu sayfası olmadığından tescil edilemeyeceği savunulmuştur (Acar, 2017, s. 8; Oğuzman ve diğerleri, 2022, s. 1125). Diğer bir görüş ise, taşınırların rehnedilmesine dair hükümlerin, tapu sicilinde kayıtlı olmayan taşınmazlar hakkında kıyasen uygulanabileceği; fakat tapu siciline kayıtlı olmayan taşınmazlara ilişkin tesis edilecek olan rehin hakkının, zilyetliğin devredilmesi yoluyla kurulabileceği yönündedir (Çetiner, 2015, s. 86-87).

Doktrinel görüşlerden hangisinin benimseneceği fark etmeksizin tapu sicilinde ayrı bir sayfaya kaydedilemeyen taşınmazlara ilişkin toplu ipotek tesis edilmesi mümkün değildir. Zira toplu ipoteğin tesisi, bazı istisnaî koşulların varlığına ve tapu sicilinde ayrı bir sayfada yer alan "düşünceler" sütununda yer almasına bağlıdır. Kaldı ki, TMK'nun 853. maddesi ile düzenlenmiş olan emredici hüküm, tapu siciline kayıtlı olmayan taşınmazların, toplu ipoteğin konusunu oluşturmasına cevaz vermemiştir (Nomer ve Ergüne, 2020, s. 1224; Demirbaş, 2023, s. 28). Öte yandan kanun koyucu, taşınmaz mülkiyetinin konusunun nelerin olabileceğini, TMK'nun 704. maddesinde tahdidi olarak sıralamıştır[11]. Hemen belirtmek gerekir ki, toplu ipotek tesis edilebilmesi için toplu ipoteğe konu taşınmazların tümünün aynı cinsten olmaları şart değildir[12].

Toplu İpoteğin Şartları

Toplu ipotek tesis edilebilmesi için gereken şartlardan öncelikli olan, birden fazla taşınmazın mevcut olması gerektiğidir. Kanun'un lafzından da anlaşılacağı üzere toplu ipoteğe konu olacak olan taşınmazların sayısında herhangi bir üst sınır belirlenmemiştir. Dolayısıyla taşınmaz yönünden bakıldığında ipoteğe konu taşınmaz sayısının birden fazla olması yeterlidir. Ancak toplu ipoteğe konu edilen taşınmazların, aynı alacak için güvence oluşturması gerekmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu taşınmazların mülkiyetinin, borç ilişkisindeki borçluya ait olması yahut borçtan müteselsil olarak sorumlu olan kişilere ait olması gerekmektedir. Bu şartlardan herhangi birinin gerçekleşmemiş olması hâlinde toplu ipotek tesis edilmiş sayılamamaktadır (Demirbaş, 2023, s. 49).

Toplu ipotek tesis edilmesine ilişkin bütün şartlar gerçekleşmiş olsa dahi taraflar, tesis edilecek olan ipoteğin, paylı ipotek olmasını kararlaştırabilirler. Nitekim toplu ipoteğin, taraflar açısından bazı dezavantajları bulunmaktadır (Altay ve Eskiocak, 2007, s. 52; Demirbaş, 2023, s. 49). Bu nedenle her ne kadar Kanun'da sayılmamış ise de toplu ipotek tesis edilebilmesi için öncelikle tarafların, bu konudaki iradelerini açıkça ortaya koymaları gerekmektedir. Çünkü toplu ipotek, daha önce de belirtildiği üzere istisnaî bir nitelik taşımaktadır (Demirbaş, 2023, s. 49). Ancak doktrinde, işin özünde taraf iradelerinin toplu ipotek tesis etmeye yönelik olduğu

[11] Taşınmaz mülkiyetinin konusunun tahdidi olarak sayılmış olduğu kanun maddesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. TMK, m. 704: "*Taşınmaz mülkiyetinin konusu şunlardır: 1. Arazi, 2. Tapu kütüğünde ayrı sayfaya kaydedilen bağımsız ve sürekli haklar, 3. Kat mülkiyeti kütüğüne kayıtlı bağımsız bölümler.*"

[12] Çalışmanın asıl konusunu, toplu ipoteğe konu olan taşınmazların paraya çevirme sorunsalı oluşturmaktadır. Bu sebeple toplu ipoteğin konusunu oluşturan eşya ve haklar ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Toplu ipoteğe konu olabilecek ve olamayacak eşya ve haklara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Demirbaş, 2023, s. 27-48; Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 63-67; Özer, 2013, s. 7-14.

açık veya örtülü olarak anlaşılmaktaysa toplu ipotekten söz edilebileceğine ilişkin görüşler de mevcuttur (Çetiner, 2015, s. 204; Kurşat, 2006, s. 406).

Birden Çok Taşınmaza İlişkin Olması

Toplu ipotekten bahsedebilmek için öncelikle en az iki taşınmazın veya toplu ipotek tesis edilebilecek mal varlığının bulunması ve bunların rehnedilmiş olması gerekmektedir. Toplu ipotek tesis edilebilecek bir mal varlığı ile edilemeyecek bir mal varlığının, aynı alacağı güvence altına almak üzere rehnedilmesi hâlinde toplu ipotekten söz edilemez. Böyle bir durumda şartlar oluşmuş ise belirtilen mal varlıkları açısından iki farklı rehin tesis edilmiş olur (Demirbaş, 2023, s. 50). Ancak tür bakımından farklı olan iki taşınmazın kaydına toplu ipotek tesis edilmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Örneğin, tapu sicilinde ayrı bir sayfaya kaydedilmiş olan irtifak hakkı ile garaj nitelikli bir bağımsız bölüm, toplu ipoteğin konusunu teşkil edebilir.

Birden çok taşınmazın, tapu sicilinde aynı sayfaya kaydedilebildiği istisnaî durumlar da söz konusu olabilmektedir. Nitekim kanun koyucu, TMK'nun 1000. Maddesinin 5. fıkrası ile mülkiyeti aynı kişiye ait olan birden çok taşınmaz, sınırdaş olmasalar dahi mülkiyet sahibinin talebiyle kütükte aynı sayfaya kaydedilebilmesine cevaz vermiştir. Birden fazla taşınmazın aynı sayfaya kaydedildiği bu sayfaya "müşterek sahife" denilmektedir (Ünal ve Başpınar, 2017, s. 333). Fıkranın ikinci cümlesinden de görüleceği üzere bu müşterek sayfaya yapılan rehin tescillerinin, sayfada bulunan tüm taşınmazları bağlayacağı hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla normal şartlarda ayrı sayfalarda yer alan taşınmazlara ilişkin olarak kullanılan toplu ipotek hususu, Kanun'un cevaz verdiği ölçüde aynı sayfada yer alan taşınmazlara ilişkin de kullanılabilmektedir.

Toplu ipoteğin tesisinde, eşzamanlılık şart değildir. Şöyle ki, taşınmaz maliki yahut malikleri, toplu ipoteğe konu taşınmazlardan bazılarının kaydına toplu ipotek tesis edildikten sonra, başkaca bir taşınmazı da ilk yapmış oldukları toplu ipoteğin konusu yapmalarında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Ancak uygulamada ekseriyetle toplu ipotek, tüm taşınmazlar için eşzamanlı olarak tesis edilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, sonradan yapacakları hukuki işlemde, toplu ipotek tesis etme iradesinin açıkça beyan edilmesidir (Demirbaş, 2023, s. 52).

Aynı Malike veya Borçtan Müteselsilen Sorumlu Olanlara İlişkin Olması

Kural olarak üzerinde ipotek tesisi yapılacak olan taşınmazların malik veya malikleri, güvence altına alınan borçtan bizzat sorumlu olan şahıs yahut şahıslar olabilir. Hatta üçüncü şahıslar dahi "ipotek veren" sıfatıyla borçtan müteselsilen sorumlu olmamalarına rağmen malikleri oldukları taşınmaz veya taşınmazları, başkasının borcu için teminat olarak ipotek ettirebilirler. Ancak toplu ipotekte, kaydında toplu ipotek kurulacak olan taşınmazların mülkiyetinin aynı şahıslara ait olması; mülkiyet aynı şahıslara ait değilse asıl borcun müteselsil sorumluları olması gerekmektedir (Demirbaş, 2023, s. 52). Aksi takdirde tesis edilecek olan ipotek, toplu ipotek hükümlerine göre değil; paylı ipotek hükümlerine işlem görebilecektir. Zira toplu ipotek tesisi, TMK, m. 855/1 hükmü uyarınca sıkı şekil şartlarına bağlanmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, toplu ipotek tesisinde taraf olanların gerçek kişi olmaları şart değildir. Tüzel kişilerin de toplu ipotek sözleşmelerinde taraf olma ehliyetleri bulunmaktadır.

Üçüncü şahısların, malikleri oldukları birden çok taşınmazı aynı borca ilişkin ipotek ettirmeleri, toplu ipotek tesisinde tek başına yeterli değildir. Bu durumda kanun koyucu, teselsül ilişkisi olması şartını aramıştır. Uygulamada sıklıkla karşılaşılan problemlerden biri, asıl borca kefil olanın veya ipotek veren sıfatıyla bulunan üçüncü şahısların da müteselsil borçlu gibi toplu ipotekten sorumlu tutulmasıdır. Ancak her kefalet, müteselsil kefalet hükmünde değildir. Şayet

kefalet, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda (TBK) (Türk Borçlar Kanunu, 2011) düzenlenmiş bir kurumdur ve kefaletteki teselsül ilişkisi, yalnızca taraflar arasındaki kefalet sözleşmesine bağlıdır. Hemen belirtmek gerekir ki, toplu ipotek tesis edilebilmesi için üçüncü kişilerin, asıl borcun tamamına müteselsilen kefil olması gerekmektedir.[13] Toplu ipotek tesisinde kişiler açısından yapılmış olan sınırlamaların sebebi, menfaat çatışmalarını minimuma indirgeme isteğidir (Dürr, 2009, s. 10). Böylece taraflar arasındaki rücu ilişkisinde meydana gelebilecek karışıklıkların da önüne geçilmiş olur (Demirbaş, 2023, s. 52).

Aynı Alacağa Teminat Teşkil Etmesi

Toplu ipotek, yalnızca aynı alacağı güvence altına almak amacıyla tesis edilebilir. Aynı kaynaktan ve hukukî ilişkiden doğmuş olan alacak, aynı alacak niteliğinde kabul edilmelidir (Gürsoy, 1978, s. 13; Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 69). Dolayısıyla hukukî sebepler açısından farklılık arz eden alacaklara istinaden toplu ipotek tesis edilmesi mümkün değildir (Demirbaş, 2023, s. 54).

Toplu ipotek tesis edilmesi, birden fazla alacak hakkının bulunduğu anlamına gelmemektedir (Kaşak ve Güvenç, 2019, s. 70). Belirtmek gerekir ki, alacağın aynı olmasına ilişkin esas kural, alacaklının tek gerçek veya tüzel kişiden oluşmasıdır. Ancak borç ilişkisinin, aynı alacaktan kaynaklandığı ve müteselsil alacaklılığın söz konusu olduğu durumlarda toplu ipotek tesis edilmesinde herhangi bir sakınca yoktur.

Toplu İpoteğin Takip Hukuku Çerçevesinde Paraya Çevrilmesine Hazırlık Evresi

Genel Olarak

İpotek, rehin hakkını iktisap edecek alacaklı ile tapu sicilinde kaydı olan bir taşınmazın maliki arasındaki iradi bir anlaşmayla tesis edilir (Erdal, 2023, s. 24). Bu tanımlamadan ve TMK'nun 856. maddesinin 2. fıkrasında geçen "*Taşınmaz rehninin kurulmasına ilişkin sözleşmenin geçerliliği, resmî şekilde yapılmış olmasına bağlıdır.*" hükmünden de anlaşılacağı üzere tapu siciline kayıtlı bir taşınmazın kaydına ipotek tesis edilebilmesi için öncelikle geçerli bir sözleşmenin olması aranmıştır. İpotek sözleşmesi, hukukî mahiyeti itibariyle tek tarafa borç yükleyen sözleşmelerin en bariz örneklerindendir. Nitekim ipotek sözleşmesinde, yalnızca ipoteğe konu taşınmazın maliki borç altına girmektedir. İpoteğe konu alacaklı yönünden herhangi bir borçlandırıcı işlem bulunmamaktadır. Borçlandırıcı işlem borçlunun, alacaklı lehine mal varlığında bulunan aktifleri azaltma taahhüdünde bulunduğu (Belen, 2006, s. 6) hukukî bir müessesedir.

Sözleşme kaynaklı borç-alacak ilişkilerinde taraflardan beklenen ve borcu sona erdiren sebeplerden en olağanı, sözleşmede belirtildiği gibi aynen ifadır. Buna istinaden ipotek sözleşmelerinde de borçlu, borcunu sözleşme gereğince ifa etmekle yükümlüdür. Herhangi bir sebepten ötürü ipotek sözleşmesi kaynaklı borcunu ifa etmeyen borçlu aleyhinde, ipotek alacaklısı tarafından cebri icra yoluna başvurabilecektir.

Cebri icra hukuku, en temelde 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu (İİK) (İcra ve İflas Kanunu, 1932) hükümleri uyarınca alacaklının para ile tatmin edilmesini düzenlemektedir

[13] Kısmî kefalet, TBK'nda düzenlenmiş bir kurum değildir. Ancak toplu ipoteğin "bölünemez" niteliğine aykırılık teşkil edeceğinden toplu ipotek tesisinde kefilin, asıl borcun tamamından müteselsilen kefil olması ve toplu ipotekle güvence altına alınan borcun, müteselsil kefillerin kefalet sözleşmesinden kaynaklanması gerekmektedir. Aksi takdirde asıl borcun kaynağı ne olduğu fark etmeksizin, kefilin borcunun kaynağı asıl borç ilişkisi değil, kefalet sözleşmesinden kaynaklı kendi borcu olduğuna ilişkin görüş için bkz. Demirbaş, 2023, s. 58-59.

(Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2011, s. 618; Muşul, 2013, s. 11). Ancak alacaklı, alacağına kavuşturulmaya çalışılırken borçlunun da menfaatlerinin gözetilmesi, cebri icra hukukunun başlıca ilkelerinden biridir. Cebrî icra faaliyetlerinin yürütülmesi, devletin egemenlik yetkisini kullanması ile ilişkilidir (Çiftçi, 2010, s. 322). Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın (Anayasa) 6. maddesinin 2. fıkrasında geçen "*Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle kullanır.*" hükmü gereğince alacak veya hukukî meselelerde cebir yetkisi yalnızca Devlete ve dolayısıyla icra ve iflas organlarına aittir. İcra ve iflas organları, anayasal yetkilerini kullanırken taraflar arasındaki menfaat dengesini (Çiftçi, 2010, 313; Çiftçi, 2010a, s. 1 vd.) gözetmenin yanında eşitlik ilkesine de riayet etmeleri gerekmektedir.

Toplu ipotekle teminat altına alınmış olan alacağın karşılanmaması ihtimali, paylı ipoteğe göre daha düşüktür. Dolayısıyla toplu ipotek, alacağın tahsili yönünde alacaklıya, paylı ipotekten daha çok avantaj sağlamaktadır. Nitekim toplu ipoteğe konu taşınmazlar, alacağın tümü için teminat yükü altına girmektedir. Bu nedenle bir taşınmazın paraya çevrilmesinden sonra alacak karşılanamamış ise tüm alacak karşılanana kadar diğer taşınmazlara başvurulabilir (Bengisu, 2009, s. 1886).

Takip Öncesi

Toplu ipoteğin, cebri icra hükümlerine göre paraya çevrilme usulü TMK'nun 873. maddesinin 3. fıkrasında "*Aynı alacak için birden çok taşınmazın rehnedilmiş olması hâlinde, rehnin paraya çevrilmesi istemi, taşınmazların tamamı hakkında yapılır. Bununla birlikte, icra dairesi onlardan ancak gerektiği kadarını paraya çevirir.*" hükmü ile düzenlenmiştir. Belirtilen fıkradaki ilk cümle, emredici şekilde kurulmuştur. Dolayısıyla ipotek alacaklısının, toplu ipoteğe konu taşınmazların tümünün satışını birlikte istemesi zorunludur[14] (Bengisu, 2009, s. 1887). Bu zorunluluğun sebebi, ipotek alacaklısının, toplu ipoteğe konu taşınmazlardan istediği herhangi birini paraya çevirterek keyfî hareket etmesinin önüne geçmektir (Davran, 1972, s. 29; Kuntalp, 1998, s. 289; Bengisu, 2009, s. 1887).

Bir alacağa teminat teşkil eden taşınmazların, icra ve iflas hukuku çerçevesinde paraya çevrilmesinde başvurulması gereken ilk yol, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla icra takibi yapılmasıdır. Nitekim İİK'nun 45. maddesinin 1. fıkrasından da anlaşılacağı üzere önce rehne başvurma zorunluluğu bulunmaktadır. Rehnin paraya çevrilmesinden sonra kısmen veya tamamen semeresiz kalan alacak miktarı için haciz veya iflas yoluyla takip yapılabilmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, aynı maddenin 3. fıkrası, kambiyo senetlerine mahsus yapılacak takipleri bu kuraldan müstesna tutmuştur. Dolayısıyla alacaklının, toplu ipoteği paraya çevirmede öncelikle hangi takip yolunu seçeceğini belirlemesi, takibin açılışından paraya çevirme safhasına gelinceye kadarki süreçte büyük önem arz etmektedir.

Hesap Kat İhtarının Borçluya veya İpotek Veren Malike Gönderilmesi

Genel kural olarak alacaklının, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamlı takip başlatabilmesinin şartı, ipotek resmi senet akit tablosunun kayıtsız şartsız bir para borcu ikrarını ihtiva eden bir ibarenin bulunmasıdır. Ancak buna ilişkin olarak kanun koyucu, İİK, m. 150/ı ile kredi kuruluşlarının alacaklı olduğu durumlarda istisnaî bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemeye göre madde metninden de anlaşılacağı üzere söz konusu hüküm, "*borçlu cari*

[14] İpotek alacaklısının, toplu ipoteğe konu taşınmazların tümünün satışını birlikte istemesinin zorunlu olduğuna ilişkin Yargıtay kararı için bkz. Yargıtay 12. HD, E: 2021/7188, K: 2021/8874, T: 13.10.2021 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 18.10.2024).

hesap veya kısa, orta, uzun vadeli kredi şeklinde işleyen nakdî veya gayrinakdi" kredilere ilişkindir (Esen, 2023, s. 96-97). Ayrıca madde metninde geçen "*krediyi kullandıran taraf*" ibaresi doktrinde tartışmalı bir ifadedir. Bir görüş, madde metninde geçen bu ibareden anlaşılması gerekeni yalnızca bankalar olduğunu savunmuştur (Tercan, 1994, s. 90-91; Altınkaya, 2021, s. 398; Budak, 2010, s. 165). Diğer ve çoğunlukta olan görüşe göre ise krediyi kullandıran taraf ibaresi, yalnızca bankalar ile sınırlı olmayıp finans kuruluşlarını da kapsamaktadır (Kuru, 2013, s. 286; Postacıoğlu ve Altay, 2010, s. 717-718; Üstündağ, 2004, s. 322; Yılmaz, 2015, s. 1878). Madde metninden de anlaşılacağı üzere krediyi kullandıran taraf ibaresi, salt olarak bankalardan ibaret olmayıp finans kuruluşlarını da kapsar nitelikte kullanılmıştır. Nitekim Yargıtay'ın da vermiş olduğu güncel kararlar bunu destekler niteliktedir[15].

Yukarıda belirtilen şartları sağlayan krediyi kullandıran taraf, borçlunun cari hesabının kesildiğine ilişkin kat özetini noter vasıtasıyla borçluya veya taşınmaz malikine göndermelidir. Noter vasıtasıyla yapılmayan kat ihtarının şeklen bir geçerliliği bulunmadığından borçlunun veya malikin temerrüde düştüğü tarih hesabında, noter vasıtasıyla yapılmamış olan ihtarın tebliğ tarihi dikkate alınmayacaktır. Dolayısıyla usulüne uygun olarak yapılmayan hesap kat ihtarını dayanak gösteren krediyi kullandıran taraf, borçlu veya malik aleyhine ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamlı takip başlatamaz. İcra müdürü, bu durumu resen araştırmak zorundadır. Söz konusu düzenleme kamu düzenine ilişkin olduğundan aksi hâllerde borçlunun ve malikin süresiz şikâyet hakkı bulunmaktadır.

Uygulamada, borçlunun veya malikin adresine gönderilecek olan kat ihtarnamesi tebligatının usulüne uygun olarak tebliğ edilip edilmediği ve hukukî neticelerinin ne şekilde cereyan edeceğine ilişkin çelişkiler bulunmaktadır. Şöyle ki, noter vasıtasıyla borçluya veya malike gönderilecek olan kat ihtarının hangi adrese gönderileceğine ilişkin olarak kanun koyucu, "*kredi sözleşmesinde yazılı ya da ipotek akit tablosunda belirtilen adrese*" gönderilmesini emretmiştir. Maddede geçen bu emredici ibare mucibince hangi adrese tebligat gönderilmesi gerektiği bir tartışma konusu değildir. Ancak gönderilen kat ihtarnamesi tebligatının, usulüne uygun olarak tebliğ edilip edilmemesinin neticeleri tartışma konusudur. Borçluya veya malike noter vasıtasıyla gönderilen kat ihtarnamesi tebligatının, ilgilinin adresinin kapalı olması ve tebliğ mazbatasında taşındığına dair bir ibarenin de bulunmaması hâlinde iade olması, tebligatın usulüne uygun yapılmadığını gösterecektir. Buna rağmen alacağına dayanak olarak bu tebliğ mazbatasını icra dairesine ibraz eden alacaklının talebine istinaden icra dairesi, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamlı takip başlatırsa ve tanzim edilecek icra emrini borçluya veya malike gönderirse, icra emrini tebellüğ eden ilgilinin, söz konusu icra emrini iptal ettirmesi için süresiz şikâyet hakkı bulunmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, tebligatın usulsüzlüğüne ilişkin icra müdürünün inceleme yetkisinin bulunmamasıdır[16]. Dolayısıyla söz konusu iddia, yargılamayı gerektirdiğinden kat ihtarını tebellüğ eden ilgilinin, icra mahkemesine şikâyet yoluna başvurması gerekmektedir.

Noter vasıtasıyla gönderilmiş olan kat ihtarını tebellüğ eden borçlu veya malik, tebliğ tarihinden itibaren sekiz gün içerisinde bu ihtara itiraz etme hakkına sahiptir. Ancak bu itirazı noter aracılığıyla ihtar edene göndermelidir. Aksi takdirde başka bir usulde yapacağı itiraz, icra

[15] Yargıtay 12. HD, E: 2015/34681, K: 2016/6148, T: 03.03.2016 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 17.10.2024); Yargıtay 12. HD, E: 2023/6775, K: 2024/3062, T: 28.03.2024 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 17.10.2024).

[16] Buna ilişkin olarak verilmiş olan Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararı: Yargıtay HGK, E: 2018/255, K: 2021/1724, T: 21.12.2021 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 22.10.2024).

mahkemesi nezdinde nazara alınmayacaktır. Hemen belirtmek gerekir ki, borçlunun veya malikin kat ihtarına itiraz etmiş olması, ihtar eden alacaklının ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamlı takip başlatmasına engel bir durum teşkil etmemektedir.

Yukarıda belirtilen şartları yerine getirmeyen alacaklının, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamsız takip başlatmak gibi seçimlik bir hakkı da bulunmaktadır. Ancak alacaklı açısından ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamsız takip, tercih edilen bir takip türü değildir. Çünkü bu takip türünde borçlunun veya malikin icra dairesine yapacağı bir itiraz[17] ile takip kendiliğinden duracaktır. Bunun üzerine alacaklı, itirazın iptali davası yahut itirazın kaldırılması davalarına başvurmak zorunda kalacaktır. Ayrıca alacaklının dezavantajlı olduğu durumlardan biri de itirazın iptali davalarında ispat yükünün [18] alacaklıda olduğudur. Dolayısıyla ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamsız takip, borçlu veya malik açısından avantajlı bir takip türüyken alacaklı yönünden dezavantajlıdır.

Takip Talebinin ve Alacağa Dayanak Belgelerin İcra Dairesine İbraz Edilmesi

İpoteğin paraya çevrilmesi yoluyla yapılacak olan takiplerde tanzim edilecek olan takip talebi ve alacağa dayanak belgeler[19], İİK, m. 148 gereği yetkili yahut gayrimenkulün bulunduğu yerdeki icra dairesine alacaklı tarafından ibraz edilir[20]. Takip talebini ve alacağa dayanak belgeleri inceleyen icra müdürü, yetkisi dâhilinde[21] yapacağı incelemeler neticesinde alacağın muaccel olup olmadığına, alacaklı ve borçlu veya malik yönünden taraf teşkilinin sağlanıp sağlanmadığına, toplu ipoteğe konu taşınmazların tümünün paraya çevrilme isteminin bulunup bulunmadığına ve gerekli dayanak belgelerin ibraz edilip edilmediğine karar verip gerekli şartlar sağlanmışsa buna göre bir icra emri veya ödeme emri tanzim edecektir. Belirtilen şartların herhangi birinin sağlanmamış olması hâlinde icra müdürü, alacaklı tarafından ibraz edilmiş olan takip talebini gerekçeli olarak reddedecektir. İlgili alacaklının, bu red kararına karşı İİK, m. 16 gereğince şikâyet yolu mahfuzdur.

İcra müdürü, alacağın muaccel olduğuna ve alacaklı tarafından sunulan ipotek akit tablosunun kayıtsız şartsız bir para borcu ikrarını içerdiğine kanaat getirirse bir icra emri tanzim edip, icra emrini borçluya ve varsa ipotekli taşınmaz malikine tebligat yoluyla gönderir. Tanzim edilen bu icra emrinde borcun otuz gün içerisinde itfa edilmesi ve bu süre içerisinde borç ödenmez yahut icra mahkemesinden icranın geri bırakılmasına ilişkin karar ibraz edilmezse, alacaklının toplu ipoteğe konu taşınmazların satışını isteyebileceği emredilir. Alacaklının, takip talebiyle birlikte ibraz etmiş olduğu alacağa dayanak olan belgeler, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamlı takip yapılmasına müstenit değilse icra müdürü, İİK, m. 149 uyarınca belirtilen durumlar dışındaki muaccel alacaklar için borçluya ve varsa ipotekli taşınmaz malikine ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamsız takiplerde tanzim edilen bir ödeme emri gönderir. Tanzim edilen bu ödeme emrinde borcun otuz gün içerisinde itfa edilmesi veya yedi gün içerisinde itiraz edilmesi, belirtilen süre içerisinde borç ödenmez yahut itiraz edilmezse, alacaklının toplu

[17] İpoteğin paraya çevrilmesi yoluyla ilamsız takipte yapılacak olan itiraz, İİK, m. 150 uyarınca yedi günlük süreye tabi tutulmuştur. Aynı madde, itiraz konusunun rehin hakkı olamayacağını da düzenlemektedir.

[18] İtirazın iptali davalarında ispat yükünün alacaklıda olduğuna ilişkin olan düzenleme İİK, m. 67 ile sabittir.

[19] Alacağa dayanak belgeler: İpotek akit tablosunun tapu idaresince verilmiş resmî bir örneği, varsa kredi sözleşmesi, varsa kat ihtarnamesi, kat ihtarının tebliğ sonucunu gösteren mazbata ve alacaklı olduğunu gösterir her nevi belge.

[20] İİK, m. 148 uyarınca ibraz edilecek olan takip talebinin ihtiva etmesi gereken hususlar, aynı maddede yapılan atıf mucibince İİK, m. 58'de yer almaktadır.

[21] İcra müdürünün takdir yetkisine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Özçelik, 2014, s. 7 vd.

ipoteğe konu taşınmazların satışını isteyebileceği emredilir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere İİK, m. 150 uyarınca borçlu veya malik, rehin hakkını itiraz konusu yapamaz.

Toplu İpoteği Paraya Çevirme Sorunsalı

İcra Müdürünün Takdir Yetkisinin Belirsizliği

Birden çok taşınmazın kaydına tesis edilen ipoteklerin paraya çevrilmesi, taşınmazların tümünün satışının talep edilmesi zorunluluğuna bağlı iken kanun koyucu, satışa dair icra müdürüne takdir yetkisi vermiştir. Madde metninden de anlaşılacağı üzere icra müdürü, toplu ipoteğe konu taşınmazlardan "*ancak gerektiği kadarını*" paraya çevirebilir. Bir başka anlatımla, taşınmazlara yapılan kıymet takdiri gereği tüm alacak miktarını karşılayan taşınmaz veya taşınmazları paraya çevirebilir (Kuntalp, 1998, s. 289-290; Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2011, s. 428-429; Gürsoy, 1978, s. 22-23; Gürdoğan, 1979, s. 21; Üstündağ, 2004, s. 329-330; Postacıoğlu, 1982, s. 582). Aksi takdirde yapılan paraya çevirme işlemi, ihalenin feshi istemli şikâyet yoluna başvuru konusu olabilir. Nitekim Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun da vermiş olduğu karar bu yöndedir[22].

İcra müdürüne "*gerektiği kadar*" taşınmazın paraya çevrilmesine ilişkin tanınan yetki, taşınmazların belirlenmesinde hangi kıstaslara riayet edileceği hususunda belirsizlik meydana getirmektedir (Uyar, 1992, s. 388-389; Postacıoğlu, 1982, s. 582). Nitekim Yargıtay da vermiş olduğu kararlarda bu konuya bir açıklık getirmemiştir[23]. İsviçre icra ve iflas hukuku çerçevesinde "*Taşınmazların Cebri İcra Yolu ile Paraya Çevrilmesine İlişkin Tüzük*", icra müdürüne tanınan bu yetkiye açıklık getirmektedir. Ancak İsviçre İcra ve İflas Kanunu, Türk hukuk sistemine iktibas edilmiş ise de "*Taşınmazların Cebri İcra Yolu ile Paraya Çevrilmesine İlişkin Tüzük*" iktibas edilmemiştir (Bengisu, 2009, s. 1888). Dolayısıyla uygulamada, toplu ipoteğe konu taşınmazlardan hangisinin öncelikle paraya çevrileceğine ilişkin problemler vuku bulmaktadır.

İcra müdürünün, "*gerektiği kadar*" taşınmazı paraya çevirme işlemlerini yaparken söz konusu ibareden anlaşılması gerekenin, taşınmazların kıymetleri açısından miktarsal bir değerlendirme mi yoksa taşınmazların niteliksel bağlamda değerlendirilmesi gerektiği mi olduğu açık değildir. Kavramsal olarak karmaşaya yol açan bu tür ibarelerin mevcudiyeti, uygulamada sıklıkla karşılaşılan problemlere yol açmaktadır.

Farklı Maliklere Ait Olan İpotekli Taşınmazların Birlikte Satışı

Kayıtlarına toplu ipotek tesis edilmiş olan taşınmazların, TMK m. 855/1 uyarınca borçtan müteselsilen sorumlu olan birden fazla malike ait olması mümkündür. Böyle bir durumda icra müdürünün, satışa hangi taşınmazdan başlayacağına ilişkin yasal bir düzenleme bulunmamaktadır. Nitekim icra müdürü, yukarıda da belirtildiği üzere ancak borca yetecek miktarda yahut kanun lafzıyla ifade etmek gerekirse "gerektiği kadar" ipotekli taşınmazı paraya çevirebilir. Aksi takdirde Kanun'un emredici hükmüne aykırı davranmış olacaktır. Fakat paraya

---

[22] Yargıtay HGK, E: 2002/12-823, K: 2002/1020, T: 27.11.2002.

[23] Yargıtay 12. HD, E: 1974/90374, K: 1974/10657, T: 05.12.1974 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 31.07.2024): Bu kararda özetle "*Keyfiyet alacağın ve işin özünden anlaşılır.*" şeklinde hüküm verilmiştir.; Yargıtay 2. HD, E: 1964/5244, K: 1964/5481, T: 30.04.1964 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 31.07.2024): Bu kararda özetle "*Borç bir kısım taşınmazın paraya çevrilmesiyle biterse diğer taşınmazların paraya çevrilmesine lüzum yoktur.*" şeklinde karar verilmiştir.; Yargıtay 12. HD, E: 1996/3425, K: 1996/4504, T: 02.04.1996 (https://www.e-uyar.com, Erişim Tarihi: 31.07.2024): Bu kararda özetle "*TMK, m. 873 gereği paraya çevirmedeki sırayı icra müdürü gözetir.*" denilmektedir.

çevirme işlemine, satışa konu hangi taşınmazdan başlanması gerektiği muğlak bir durum ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki, paraya çevirme işlemine asıl borçluyla birlikte müteselsilen borçtan sorumlu olan ipotek veren malike ait taşınmaz veya taşınmazlardan başlanması hakkaniyete uygun düşecek midir? Buna karşın, müteselsilen borçtan sorumlu olan ipotek veren malike ait taşınmazlardan bir tanesinin paraya çevrilmesi tüm borcu karşılayabilecekken önce asıl borçlunun birden fazla taşınmazının satışına başlanması menfaat dengesini olumsuz etkileyecek midir? Buna ilişkin olarak İsviçre icra ve iflas hukukunda düzenleme yer almaktayken Türk hukuk sisteminde bu türden bir ayrıma gidilmemiştir.

İsviçre icra ve iflas hukuku kapsamında yürürlükte olan Taşınmazların Cebri İcra Yolu ile Paraya Çevrilmesine İlişkin Tüzük, öncelikle asıl borçlunun toplu ipoteğe konu taşınmazlarının paraya çevrilmesini, asıl borçluya ait bu taşınmazların, alacağı karşılamaması hâlinde malik veya maliklerin taşınmazlarının satışına geçilmesini emretmiştir (Bengisu, 2009, s. 1893)[24]. Bu hükmün amacı, lafzî olarak incelendiğinde borçtan aslen sorumlu olmayan maliklerin tasarruf serbestisini koruyarak alacaklı-borçlu-müteselsil borçlu arasındaki menfaat dengesini sağlamaktır. Ancak ORFI ile hükmedilen, öncelikle borçlunun taşınmazlarının satılması gerektiği hususu da açıklayıcı değildir. Çünkü müteselsil borçlunun bir adet taşınmazı tüm alacağı karşılayabilecek nitelikteyken asıl borçlunun birden fazla taşınmazının, alacağı tamamen karşılayamama ihtimali olağandır. Dolayısıyla toplu ipoteğe konu taşınmazların kıymeti, mahiyeti ve nitelikleri göz önünde bulundurulmadan paraya çevirme işlemine asıl borçluya ait taşınmazlardan başlanması hakkaniyete ve menfaat dengesine aykırılık teşkil edecektir.

Aynı Malike Ait Olan İpotekli Taşınmazların Birlikte Satışı

Toplu ipoteğe konu olan taşınmazların aynı malike ait olması durumunda icra müdürünce izlenecek olan yöntem açısından bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Ancak doktrinde, satışın malikin en az zararı göreceği sıralamaya göre yapılması genel olarak kabul edilmiş bir görüştür (Postacıoğlu, 1982, s. 582; Uyar, 1992, s. 352; Kuru, 2013, s. 2479; Kuntalp, 1998, s. 290; Davran, 1972, s. 29; Köprülü ve Kaneti, 1983, s. 294; Gürsoy, 1978, s. 23; Bengisu, 2009, s. 1890). Buna ilişkin olarak ORFI, art. 107/f.I hükmü, toplu ipoteğe konu edilmiş olan birden çok taşınmazın paraya çevrilmesinde, taşınmazların aynı malike ait olması ve paraya çevirme işleminin yalnızca alacak miktarına yetecek kadar taşınmaz üzerinden yapılmasını düzenlemektedir. Aynı madde devamla, satışa konu taşınmazlar arasında öncelik açısından bir seçim yapılması gerekiyorsa alt derecede bir veya birden çok ipotek ile takyid edilmemiş olan taşınmazların tercih edilmesi gerektiğini hüküm altına almıştır (ORFI, art. 107/f.I; Bengisu, 2009, s. 1891). Buna ilişkin olarak İsviçre Federal Mahkemesi bir kararında, aynı malike ait birden çok taşınmazdan bazılarının satışı hâlinde alacak karşılanıyor ise tüm taşınmazların paraya çevrilmesinde hangi taşınmazın satışının yapılacağı icra müdürünün takdirinde olduğuna dair hüküm kurmuştur[25]. Fakat Türk hukuk sisteminde toplu ipoteğe konu taşınmazların hangisinin öncelikle satılacağına ilişkin herhangi bir düzenleme yer almamaktadır.

[24] İsviçre icra ve iflas hukuku kapsamında yer alan ve yürürlükte olan Taşınmazların Cebri İcra Yolu ile Paraya Çevrilmesine İlişkin Tüzük (ORFI), art. 107/f.II.

[25] İsviçre Federal Mahkemesi Arrêt du Tribunal Fédéral (ATF), 126, III, 33.

Sonuç

Her ne kadar ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla yapılan takiplerde haciz müessesi söz konusu değilse de toplu ipoteğe konu taşınmazların aynı malike ait olması hâlinde izlenecek olan prosedür, İİK, m. 85/1, m. 109 ve m. 139 delaletiyle hacizde tertip ilkesi olarak adlandırılan sistematiğin kıyasen uygulanması yoluyla belirlenebilir. Hacizde tertip ilkesi, en basit anlatımla borçlunun haczi kabil mallarından, süre ve maddi yönden paraya çevrilmesi en kolay olanlarından hacze başlanmasını ifade etmektedir. Bu ilke, takip hukuku sürecinin, borçlunun haczedilen mallarının paraya çevrilmesi neticesinde alacaklıyı alacağına kavuştururken borçlunun da borcundan kurtulmuş olmasını ve her iki tarafın da en az zarar görecek şekilde tamamlanmasını hedefler. Söz konusu toplu ipoteğin paraya çevrilmesi olduğunda ise aynı malike ait olan taşınmazların satışında, hacizde tertip ilkesine benzer bir sistematik izlenilebilir. Şöyle ki, aynı malike ait taşınmazlardan öncelikle paraya çevirmesi en kolay olandan başlanması daha isabetli olacaktır. Bir başka anlatımla, önce hangi taşınmazın paraya çevrileceğine karar verilirken ilgili taşınmazın kaydında başkaca ipotek, haciz, tedbir veya talep edilebilirliğini zedeleyecek herhangi bir şerh olmayan taşınmazdan başlanması gerekmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, tüm taşınmazların olumlu veya olumsuz yönden aynı takyidata sahip olmaları hâlinde izlenmesi gereken yöntem, kıymetleri göz önünde bulundurularak taşınmazların niteliksel bağlamda tercih edilebilirlik sıralamasına göre gidilmesi daha isabetli olacaktır.

Toplu ipoteğe konu taşınmazların borçtan müteselsilen sorumlu olan birden fazla malike ait olması durumunda, satışa borçlunun taşınmazlarından başlanması gerektiği ORFI, art. 107/f.II ile düzenlenmiştir. Fakat bu tüzük, Türk hukuk sistemine iktibas edilmemiştir. Dolayısıyla hakkaniyet çerçevesinde bakıldığında herhangi bir dayanak olmaksızın uygulamanın bu yönde faaliyet göstermesi, hukukî öngörülebilirlik bağlamında bir aykırılığa sebebiyet verecektir. Burada öncelikle taraflar arasındaki menfaat dengesinin sağlanmasına değinmek gerekmektedir. Şöyle ki, alacaklı yönünden bakılacak olursa, ipoteğin teminat fonksiyonu her halükârda korunmakta olduğundan alacaklının bu durumda göreceği herhangi bir zarar yoktur. Asıl borçlu tarafından bakıldığında hakkaniyete uygunluğu tartışılabilir olsa da öncelikle borçluya ait taşınmazların satışına başlanılmasında herhangi bir beis bulunmamaktadır. Ancak toplu ipotekte tüm taşınmazlar, alacağa teminat teşkil etmektedir. Zira borçtan müteselsilen sorumlu olan malike ait bir taşınmazın satılması tüm alacağı karşılayabilecekken borçlunun tüm taşınmazlarının satılması hâlinde alacağı karşılamama ihtimali olağandır. Bu da borçlunun mahvına yol açabilecek bir durum teşkil edecektir. Borçtan müteselsilen sorumlu olan malik açısından bakıldığında ise borç-alacak ilişkisindeki asıl sorumlu olan borçlunun taşınmazları tüketilmeden, öncelikle kendi taşınmazlarına başvurulması hakkaniyete uygun olmayacağı düşünülebilecektir. Fakat toplu ipotek tesisi esnasında durumdan haberdar olan malik, taşınmazlarını ipotek yükü altına sokarken bu ihtimali göz önünde bulundurmak zorunda olduğundan bu yönde bir iddiada bulunması, İİK, TBK ve TMK sistematiğine ve hakkaniyete aykırılık teşkil edecektir. Dolayısıyla buna ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması bir zarurettir.

İcra müdürüne, TMK, m. 873/3 uyarınca "gerektiği kadar" taşınmazın satılması gerektiği yönünde bir takdir yetkisi tanınmıştır. Ancak paraya çevirme aşamasında icra müdürünün, satış sıralaması açısından hangi taşınmaza öncelik vereceği hususunda bir yasal düzenleme bulunmadığı gibi bu konuda herhangi bir yargı kararı da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durumda icra müdürünün, satışa konu taşınmazlarda hangi kıstaslar dahilinde bir öncelik tanıması gerektiğine taraflar arasındaki menfaat dengesini gözeterek ulaşılabileceği sonucuna varılabilmektedir. Şöyle ki, cebri icra hukukunun en temeldeki amacı, alacaklıyı alacağına kavuşturmanın yanında borçlunun ve ilgililerin menfaatini gözetmektir. Nitekim

kanun koyucu, İİK, m. 85/6 ile bu menfaat dengesinden bahisle hüküm kurmuştur. İcra müdürü açısından değerlendirildiğinde, taraflara en az zarar verecek şekilde paraya çevirme işlemlerine başlaması en doğrusu olacaktır. Ancak bu sistematikte icra müdürünün izlemesi gereken sıra, öncelikle asıl borçlunun taşınmazlarının satılması gerektiği yönünde düşünülmemelidir. TMK, m. 873/3 uyarınca "gerektiği kadar" taşınmazın satılması açısından bakıldığında icra müdürünün gözetmesi gereken sıralama, toplu ipoteğe konu taşınmazların kıymetleri, nitelikleri ve mahiyetleri olmalıdır. Bir başka anlatımla, icra müdürü, taşınmazın kime ait olduğu yönündeki araştırmaya girmeksizin satış sıralamasını tamamen taşınmaz odaklı olarak tasnif etmelidir.

Yukarıda yapılan değerlendirme ve öneriler ışında yahut yapılması gerekli olan başkaca yasal düzenlemelerle uygulamada birlik sağlanacak olup kanunlar arasında çelişkiye neden olacak uyuşmazlıklar büyük ölçüde ortadan kaldırılmış olacaktır. Ayrıca yapılması gereken yasal düzenlemelerin yanında usule ilişkin işlemlerin de yönetmelikle belirlenmesi daha net ve açıklayıcı olacaktır. Böylece usul ekonomisi ilkesini de gözetmiş olacak olan icra müdürü, alacaklıyı en kısa sürede ve en az masrafla alacağına kavuştururken, aynı şekilde asıl borçluyu ve maliki de borçlarından kurtarmış olacaktır.

Kaynakça

A Marca, G. (1929). *Die gesamthypothek im schweizerischen zivilrecht*. Borna-Leipzig: Universitätsverlag von Robert Noske.

Acar, F. (2017). *Rehin hukukunda taşınmaz kavramı ve özellikle belirlilik ilkesi*. 2. Basım. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Akipek, J., Akıntürk, T. (2009). *Eşya hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.

Altay, S., Eskiocak, A. (2007). *Türk medeni hukukunda taşınmaz rehni*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Altınkaya, M. (2021). *İpoteğin paraya çevrilmesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Aybay, R., Hatemi, H. (2014). *Eşya hukuku*. 4. Baskı. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Ayyıldız, H. (1989). *Roma hukukunda ayni teminat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Belen, H. (2006). Ana hatları ve bazı temel özellikleriyle ipotek hakları. *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (5), 3-30.

Bengisu, H. (2009). Birden fazla taşınmaz üzerinde kurulan ipoteğin paraya çevrilmesinde taşınmazların satışına ilişkin sorunlar. *İstanbul Barosu Dergisi*, 83 (4), 1179-1920.

Budak, A. C. (2010). *İpoteğin paraya çevrilmesi yoluyla takip*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Çetiner, B. (2015). *Taşınmaz teminatı*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Çiftçi, P. (2010). Menfaat dengesi çerçevesinde genel icra hukuku ile kamu icra hukukunun karşılaştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (Özel Sayı), 313-379.

Çiftçi, P. (2010a). *İcra hukukunda menfaat dengesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Davran, B. (1972). *Rehin hukuku dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Demirbaş, F. (2023). *Toplu ipotek*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

1. Dürr, D., Zollinger, D. (2013). *Zweite lieferung, allgemeiner teil, wirkung des grundpfands, art. 805 ZGB kommentar zum schweizerischen zivilrecht, Schweizerisches zivilgestzbuch, das grundpfand*. Band Nr. IV/2b/2. Zürich: Schulthess Juristische Medien AG.

Dürr, D. (2009). *Das grundpfand, systematischer teil und art 793-804, zürcher kommentar zum schweizerischen zivilrecht.* Band Nr. IV/2b. Zürich: Schulthess Juristische Medien AG.

Endes, N. (2018). Roma hukukunda rehin sözleşmesi ve lex commissoria yasağı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 533-561.

Erdal, T. (2023). İpotek sözleşmesi. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Erdoğmuş, B. (2000). *Roma eşya hukuku*. İstanbul: Der Yayınları.

Esen, U. (2023). *İpoteğin paraya çevrilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Gürdoğan, B. (1979). *İpoteğin paraya çevrilmesi ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar*. Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Gürsoy, K. T. (1978). *Birden ziyade gayrimenkulün aynı borç için ipotek edilmesi ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar*. Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

İcra ve İflas Kanunu (1932, 9 Haziran). *Resmî Gazete* (Sayı: 2128). Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.2004.pdf

Kaser, M. M. (1986). *Römisches privatrecht*. 14. Auflage. München: Verlag C.H. Beck.

Kaşak, F. E., Güvenç, İ. (2019). Taşınmazların birlikte rehni (TMK m. 855). *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 23 (1), 61-92.

Köprülü, B., Kaneti, S. (1998). *Sınırlı aynî haklar*. 2. Baskı. İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Kuntalp, E. (1998). Aynı alacak için birden çok taşınmaz rehni. *Galatasaray Üniversitesi Yayınları*, Yiğit Okur'a Armağan, 265-295.

Kurşat, Z. (2006). Birlikte rehin. *Prof. Dr. Özer Seliçi'ye Armağan*, 393-426.

Kuru, B., Arslan, R., Yılmaz, E. (2011). *İcra ve iflas hukuku ders kitabı*. Ankara: Yetkin Yayınevi.

Kuru, B. (2013). *İcra ve iflas hukuku el kitabı (tamamen yeniden yazılmış ve genişletilmiş ikinci baskı)*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Muşul, T. (2013). *İcra ve iflas hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Nomer, H. N., Ergüne, M. S. (2020). *Eşya hukuku*. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 8. Bası. İstanbul: On İki Levha Yayınları.

Oğuzman, M. K., Seliçi, Ö., Oktay Özdemir, S. (2022). *Eşya hukuku*. 24. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Özçelik, V. (2014). *İcra müdürünün takdir yetkisi*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Özer, M. T. (2013). *Birlikte rehin*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Postacıoğlu, İ. E. (1982). *İcra hukuku esasları*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Postacıoğlu, İ. E., Altay, S. (2010). *İcra hukuku esasları*. Güncelleştirilmiş, Genişletilmiş 5. Bası. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Sarı, S. (2000). Taşınmaz rehninde belirlilik (muayyenlik) ilkesi. *Prof. Dr. Kemal Oğuzman'ın Anısına Armağan*, 1 (1), 963-1011.

Tercan, E. (1994). İpoteğin paraya çevrilmesinde kredi kurumlarının özel durumu. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 17 (1-4), 79-110.

Tekinay S. S. (1994). *Menkul mülkiyeti ve sınırlı ayni haklar (eşya hukuku II/3)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Türk Borçlar Kanunu (2011, 11 Ocak). *Resmî Gazete* (Sayı: 27836). Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/ mevzuatmetin/1.5.6098.pdf

Türk Medeni Kanunu (2021, 8 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 24607). Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf

Umur, Z. (1999). *Roma hukuku ders notları*. 3. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.

Uyar, T. (1992). *İcra hukukunda rehnin paraya çevrilmesi*. Ankara: Feryal Matbaacılık.

Ünal, M., Başpınar, V. (2017). *Şeklî eşya hukuku*. Güncellenmiş ve Genişletilmiş 9. Baskı. Ankara: Savaş Yayınları.

Üstündağ, S. (2004). *İcra hukukunun esasları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, E. (2015). Kredi kuruluşlarının İİK m.68/b ve İİK m. 150/ı hükümlerinden yararlanması. *Prof. Dr. Ramazan Arslan'a Armağan*, 2, 1875-1884.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1425899*

A Critical Analysis of the Laws Relating to the Carriage of Goods by Sea: Bangladesh and Türkiye Perspective

Deniz Yoluyla Eşya Taşınmasına İlişkin Kanunların Eleştirel Bir Analizi: Bangladeş ve Türkiye Perspektifi

ASM Mahmudul HASAN[a]* Md. Minhajul Abedin Chowdhury[b] Md Syful Islam[c]

[a] Asst. Prof., Karabuk University, Department of International Relations, International Law Department, Karabük / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8833-5101
[b] Lec., Bangladesh Maritime University, Department of Maritime Law and Policy, Dhaka / BANGLADESH
ORCID: 0009-0008-7560-4120
[c] PhD Candidate, Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Sea and Maritime Law (DEHUKAM), Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-3092-0858

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 25, 2024
Accepted: April 21, 2025

Keywords:
Carriage of goods,
Shipper,
Carrier,
Bangladesh,
Türkiye.

ABSTRACT

Despite its centrality to international trade, maritime law remains a patchwork of uneven regulations across countries. As Bangladesh and Türkiye demonstrate, the carriage of goods by sea is governed by a complex interplay of international conventions and domestic statutes, with varying degrees of protection for both shippers and carriers. While Bangladesh clings to the outdated Hague Rules, favoring carrier interests, Türkiye navigates a more balanced landscape with Hague-Visby and Montreal rules. However, both countries struggle with the potential for conflicting laws when domestic legislation adds another layer to the regulatory mix. The emergence of the Hamburg and Rotterdam Rules, with their emphasis on shipper-carrier equity, offers a glimpse of a fairer future. Yet, their limited ratification demonstrates the reluctance of some developed shipping nations to cede their advantage. This discrepancy highlights the need for developing countries like Bangladesh to consider embracing the modern conventions. Doing so could not only protect their shippers but also simplify dispute resolution and foster legal certainty in a globalized trading environment. Modernizing domestic legislation and dispute resolution mechanisms would further strengthen this position. Ultimately, navigating the legal terrain of the seaway requires understanding the complex interplay of regional nuances and global aspirations. In this context, Bangladesh and Türkiye offer valuable case studies for charting a course towards a more equitable and efficient maritime legal framework. Its originality lies in the focus on the adoption of modern maritime conventions by developing countries, providing a unique perspective on an issue that predominantly affects these nations in the global trade arena.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 25 Ocak 2024
Kabul tarihi: 21 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Eşya taşınması,
Gönderici,
Taşıyan,
Bangladeş,
Türkiye.

ÖZ

Uluslararası ticaretin merkezinde yer almasına rağmen deniz hukuku hâlen ülkeler arasında yeknesak olmayan, parçalı ve farklı düzeylerde düzenlenmiş kurallar bütünü olarak varlığını sürdürmektedir. Bangladeş ve Türkiye örnekleri, deniz yoluyla eşya taşınmasının, uluslararası sözleşmeler ile iç hukuk normlarının karmaşık bir etkileşimi çerçevesinde düzenlendiğini ve gönderici ile taşıyan lehine sağlanan hukuki korumanın ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bangladeş, taşıyanın menfaatlerini gözeten ve artık çağın gerisinde kalan Hague Kurallarına bağlı kalırken; Türkiye, Hague-Visby Kuralları ve Montreal Sözleşmesi ile daha dengeli bir düzenlemeye yönelmiştir. Bununla birlikte, her iki ülke de iç hukuk düzenlemelerinin getirdiği ek norm katmanları sebebiyle normlar çatışması riskiyle karşı karşıyadır. Taşıyan ile gönderici arasındaki menfaat dengesini daha açık şekilde gözeten Hamburg ve Rotterdam Kuralları, daha adil ve eşitlikçi bir uluslararası rejim için umut vermektedir. Ancak bu sözleşmelerin sınırlı sayıda ülke tarafından onaylanmış olması, denizcilikte güçlü konumda bulunan bazı gelişmiş ülkelerin mevcut avantajlarını kaybetmeye yönelik isteksizliğini ortaya koymaktadır. Bu fark, Bangladeş gibi gelişmekte olan ülkelerin daha modern konvansiyonlara yönelme gerekliliğini gündeme getirmektedir. Bu tür bir dönüşüm, yalnızca göndericilerin korunmasını değil, aynı zamanda uyuşmazlık çözümünde öngörülebilirliği artırmayı ve küresel ticaret ortamında hukuki belirliliği sağlamayı da mümkün kılacaktır. İç mevzuatın güncellenmesi ve etkin uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının benimsenmesi ise bu süreci daha da güçlendirecektir. Sonuç olarak, denizyolu taşımacılığının hukuki çerçevesinde yol alabilmek, bölgesel hukuki farklılıkların küresel normlarla olan etkileşimini derinlemesine anlamayı gerektirir. Bu bağlamda Bangladeş ve Türkiye, daha adil ve etkin bir deniz hukuku sistemine ulaşma noktasında önemli örnekler sunmaktadır. Bu çalışmanın özgün yönü, modern denizcilik sözleşmelerinin gelişmekte olan ülkeler tarafından benimsenmesini ele alması ve bu konunun küresel ticaret sisteminde esasen bu ülkeleri etkileyen bir mesele olduğuna dikkat çekmesidir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: abusalehhasan@karabuk.edu.tr

Introduction

The carriage of goods by sea is crucial in global trade, and its governance by maritime law is essential for facilitating international commerce. This research explores the diverse legal frameworks of maritime transportation, focusing on the differing approaches of Bangladesh and Türkiye. Historically, pre-20th century sea trade resembled a perilous wild west, where shippers ventured at the mercy of carriers protected by expansive immunities. In 1924, recognizing this injustice, developed nations crafted the Hague Rules, setting the first global benchmarks for the carriage of goods. While taking a step forward, these rules tilted the scales towards carriers, shielding them behind the infamous "nautical fault" escape hatch. As the 20th century progressed, trade boomed and technology evolved, rendering the limitations of the Hague Rules starkly evident. The Hamburg Rules of 1978 emerged as a bold challenge to the nautical fault exemption and championed a more balanced shipper-carrier equation. With the transformative power of containerization in mind, the Rotterdam Rules followed in 2008, further refining legal clarity and efficiency. The evolution of maritime law has been significant, adapting to the changing needs of global trade (Islam, 2004). These conventions cater to different aspects of maritime law, reflecting the evolving requirements of international trade.

Yet, despite these four distinct conventions, the reality of maritime regulations resembles a patchwork quilt woven with national preferences. Developed nations, often clinging to vested interests, favor the earlier, carrier-friendly Hague and Hague-Visby frameworks. Furthermore, they subtly integrate elements of newer conventions into their domestic legislation, creating overlapping and sometimes conflicting legal threads. The adoption of these conventions varies, with developed nations often favoring established practices like the Hague and Hague-Visby Rules. In contrast, developing countries such as Bangladesh exhibit a slower adoption rate, leading to a varied legal landscape. This disparity is crucial for understanding how different legal frameworks affect the efficiency and safety of maritime transport. Nations unaffiliated with any modern convention and lacking domestic legislation that reflects their spirit risk getting tangled in the legal barbed wire spun by dominant shipping nations (Arafat & Islam, 2023). This vulnerability underscores the urgency of understanding the complex legal landscapes in which global trade operates. This analysis dives deeper into the specific contexts of Bangladesh and Türkiye, dissecting their unique legal frameworks and their impact on shippers and carriers.

The research also addresses specific responsibilities in sea carriage, such as the shipper's duty to inform carriers of dangerous cargo, highlighting the complexity of maritime law. Additionally, it examines the theoretical aspects of maritime contracts and their impact on legal structures. Globalization has introduced new dynamics in maritime law. The increasing integration of countries like Bangladesh and Türkiye into global trade networks calls for a nuanced understanding of the legal conditions of maritime transport in this context (Sosedová et al., 2021). In summary, this study provides insights into the varied maritime legal frameworks of Bangladesh and Türkiye, offering a perspective on how these nations navigate the complexities of maritime law amid the evolution of global trade. This research will rely on a comprehensive literature review of secondary sources to analyze the laws relating to the carriage of goods by sea in Bangladesh and Türkiye.

Comparative Analysis of International Legal Frameworks for Carriage of Goods by Sea

The international trade of goods across oceans relies heavily on a complex tapestry of legal frameworks regulating the responsibilities and liabilities of carriers and shippers. International maritime transport of goods is governed by four pivotal conventions: the Hague Rules (1924), Hague Visby Rules (1968), Hamburg Rules (1978), and the Rotterdam Rules (2008). While the first three have been effectively implemented, the Rotterdam Rules,

formulated in 2008, remain unenforced due to insufficient ratification (Anthony Rogers, 2019). These rules represent a significant shift in maritime law, extending the scope from traditional sea routes to a comprehensive door-to-door approach (Katsivela, 2010).

Nature and Application of the Contract of Carriage

In the realm of maritime transportation, the nature and application of the contract of carriage have evolved substantially, as demonstrated by the progression from The Hague and Hague Visby Rules to the Hamburg and Rotterdam Rules. This evolution reflects the increasing complexity of maritime contracts and the expanding responsibilities and obligations of carriers and shippers. Initially, The Hague and Hague Visby Rules, established in the early 20th century, do not explicitly define the contract of carriage. They primarily recognize the bill of lading as the cornerstone of the carriage contract, setting a precedent where the contractual terms are often inferred rather than explicitly stated. This approach, while foundational, does not encompass the full breadth of modern shipping practices and the intricacies of carrier and shipper obligations (Lubis, 2020). In contrast, the Hamburg and Rotterdam Rules, though not providing a precise definition of the carriage contract, significantly elaborate on the various obligations of the parties involved. This expansion in scope reflects the evolving nature of maritime contracts, acknowledging the complexities and varied nuances of modern shipping agreements.

The application of these rules also varies. The Hague Rules hinge on domestic legislation, with the laws of the enacting country primarily governing the contract. This approach places considerable emphasis on national legal frameworks, potentially leading to inconsistencies in international contexts. The Hague-Visby Rules introduced the concept of a "contracting state," necessitating the involvement of a signatory nation, either through the bill of lading or the port of loading, for the rules to apply (Bradgate & White, 1993). This amendment aimed to create a more uniform application of maritime law across different jurisdictions.

The Hamburg Rules further extended the application scope. Unlike their predecessors, they apply irrespective of the contracting state, provided both the loading and discharge ports are involved. This broader application signifies a shift towards a more inclusive and comprehensive legal framework in maritime law. Finally, the Rotterdam Rules, aligning with the door-to-door concept, utilize "place of receipt" and "place of delivery" instead of focusing solely on ports. This change marks a significant departure from traditional maritime law, expanding the applicability of these rules beyond sea voyages to include the entire transportation chain, encompassing all stages and modes of transport involved in delivering goods from origin to destination (Donovan, 1979). The Hague and Hague-Visby Rules to the Hamburg and Rotterdam Rules in maritime law illustrates an ongoing adaptation to the changing landscape of global trade and transportation (Djadjev, 2017b). It highlights a shift from a narrow, sea-centric view of shipping contracts towards a more holistic, door-to-door understanding, accommodating the complexities and multifaceted nature of modern shipping operations.

Stages and Period of Carriage

In the evolution of maritime law, the stages and period of carriage have significantly developed, transitioning from the narrow scope of The Hague and Hague-Visby Rules to the expansive framework of the Rotterdam Rules. Initially, The Hague and Hague-Visby Rules confined their coverage strictly to the sea voyage, with the period of carriage limited to the duration when goods are on board the vessel, focusing primarily on the loading and unloading phases. This "tackle-to-tackle" perspective emphasized the carrier's responsibility during the sea leg of the journey, overlooking the complexities of modern multimodal transport (Ping-Fat,

2021). The Hamburg Rules, introduced later, broadened this perspective by extending the carrier's liability from the time they take charge of the goods at the loading port until their discharge at the destination port, thereby acknowledging the various stages of handling and custody at ports.

Marking a more significant shift, the Rotterdam Rules encompass the entire transportation process, adopting a door-to-door approach. This modern framework starts from the moment the carrier receives the goods, potentially at locations beyond the traditional port settings, and continues until the final delivery to the recipient. This approach reflects the evolving nature of global trade and transportation, where goods often journey through multiple stages and modes of transport, not limited to sea routes. The Rotterdam Rules thus capture the full spectrum of the transportation chain, recognizing the complexities and varied stages involved in modern shipping logistics (Castelein et al., 2019). This progression in maritime law from the Hague and Hague-Visby Rules through the Hamburg Rules to the Rotterdam Rules mirrors the industry's adaptation to the intricacies of global logistics, marking a shift from a sea-centric view to a more holistic perspective of maritime transportation.

Carrier Duties and Liabilities

The evolution of carrier duties and liabilities across various maritime conventions reflects the changing landscape of maritime transportation and the increasing emphasis on carrier responsibilities. Under The Hague Rules, the primary focus of carrier duty is maintaining the seaworthiness of the vessel. This fundamental responsibility, though essential, is relatively narrow in scope, primarily concerning the vessel's condition at the beginning of the voyage. The Hague-Visby Rules extend this perspective slightly but still revolve predominantly around the concept of seaworthiness. However, these rules do not explicitly mandate the carrier to ensure the delivery of goods to the consignee, a gap in the legal framework that limits the carrier's responsibilities (Girvin, 2019).

The Hamburg Rules mark a notable shift by introducing a broader spectrum of carrier liabilities. These rules reduce the exemptions previously available to carriers under The Hague and Hague-Visby frameworks, thus holding carriers more accountable. In addition to maintaining vessel seaworthiness, the Hamburg Rules state that the carrier is liable unless they prove due diligence in preventing the occurrence and consequences of any damage or loss. This change indicates a move towards greater protection for cargo interests.

The Rotterdam Rules take an even more progressive stance. They extend the duties of carriers beyond the traditional concept of seaworthiness, mandating them to ensure the safety of goods throughout the entire journey. This holistic approach aligns with the modern complexities of maritime shipping, where cargo safety is a continuous responsibility, not confined to specific stages of the journey. The Rotterdam Rules explicitly require carriers to deliver goods to the consignee, a duty that was previously implicit or unaddressed in earlier conventions (Sooksripaisarnkit, 2014).

Traditionally, under the method of seaworthiness, the carrier's duty ended with the safe departure of the vessel from the port of loading, unless a breach of due diligence or negligence on part of the carrier or its agents was proven. However, the Hamburg and Rotterdam Rules modify this approach by stating that carriers are always liable for loss, damage, or delay caused by their fault or that of their agents. This signifies a shift in the burden of proof, where the carrier must demonstrate due diligence in case of any loss or damage, as opposed to the shipper disproving seaworthiness under the earlier rules. The progression from The Hague and Hague-Visby Rules to the Hamburg and Rotterdam Rules illustrates an increasing emphasis on carrier responsibility in maritime law. This evolution not only broadens the scope of carrier duties beyond seaworthiness but also enhances the protection for shippers and consignees by holding

carriers more accountable throughout the shipping process. It reflects a recognition of the complexities of modern maritime transport and the need for a legal framework that ensures comprehensive safety and reliability in the carriage of goods by sea.

Shipper Rights and Liabilities

Under the Hague and Hague-Visby frameworks, the shipper encounters more liabilities than rights. The Hamburg and Rotterdam Rules, however, aim to balance this equation, delineating the shipper's responsibilities more explicitly, particularly concerning the transportation of dangerous goods (Sefara, 2016). The Hague and Hague-Visby Rules favor carriers, imposing numerous liabilities on shippers, including strict penalties for undeclared dangerous goods, inaccurate information, and causing carrier losses. These Rules also grant the carrier various immunity clauses, making it challenging for shippers to claim compensation. The Hamburg and Rotterdam Rules introduce a more equitable balance. While upholding shipper liabilities for dangerous goods and inaccurate information, they provide clearer guidelines and limit carrier immunities. Additionally, the Rotterdam Rules impose specific documentation requirements on shippers, ensuring smooth contract execution.

The Hague-Visby Rules establish shipper liabilities in three scenarios: shipping dangerous goods without notification, ensuring accuracy of provided shipment information, and being responsible for loss or damage due to their fault or negligence (Kasi, 2021). The Hamburg Rules are similar but explicitly require informing carriers about hazardous cargo. The Rotterdam Rules, more detailed in Chapter Seven, impose additional duties on shippers, like providing necessary legal documents and ensuring goods are fit for transport, with stricter provisions for dangerous goods (Rose, 1996).

While all four conventions cover a shipper's right to safe and timely delivery, they differ in terms of claim nature, immunities, and burden of proof, with the Hague and Hague-Visby Rules favoring carriers and the Hamburg and Rotterdam Rules offering more balance between shipper and carrier rights.

Settlement of Claims

In maritime shipping, a nuanced and complex interplay of rights and claims exists between shippers and carriers. Disputes typically arise from situations like damage or loss of goods, theft or pilferage, and failure to deliver goods within the stipulated time. These disputes are intricately governed by international conventions, which significantly influence the resolution process and the burden of proof. Shippers commonly lodge claims in three primary scenarios: First, in cases where goods are damaged or lost during transit, they seek compensation for the losses incurred. Second, if goods are stolen or pilfered while under the carrier's responsibility, shippers look to hold the carriers accountable. Third, shippers file claims when goods fail to reach the consignee within the agreed timeframe, impacting business operations or customer relationships. Conversely, carriers might face claims from shippers for unpaid freight, damages arising from the shipper's negligence, or instances where the consignee fails to take delivery of the goods in a timely manner.

Most disputes, however, center around the shipper's right to the safe and timely delivery of goods. In such situations, carriers often attempt to avoid liability by claiming immunities. A critical aspect of these disputes is the allocation of the burden of proof. Under The Hague and Hague-Visby Rules, the onus is largely on the shipper to demonstrate the carrier's failure in maintaining due diligence or ensuring the ship's seaworthiness (Sefara, 2016). This requirement often poses a significant challenge to shippers, as proving a carrier's negligence or a vessel's unseaworthiness is a complex and demanding task.

In contrast, the Hamburg and Rotterdam Rules adopt a more balanced approach regarding the burden of proof. These conventions require that both the claimant (typically the shipper) and the defendant (usually the carrier) present evidence to substantiate their claims or defenses. This paradigm shift in the burden of proof under the Hamburg and Rotterdam Rules creates a fairer legal environment. It not only allows shippers a more reasonable chance to pursue their claims but also prevents carriers from escaping liability without adequate evidence.

The transition from The Hague and Hague-Visby Rules to the Hamburg and Rotterdam Rules marks a significant evolution towards a more equitable legal framework in maritime shipping. This shift is particularly important in an industry where the stakes are high, and the impact of disputes can be far-reaching. By ensuring a level playing field where both shippers and carriers are held accountable, the maritime industry moves closer to a system that prioritizes fairness and justice, as elucidated by Semenov (2022). This evolution reflects a growing emphasis on balanced legal practices, ensuring the rights and responsibilities of all parties in maritime transportation are adequately addressed and protected.

Liability of Subsequent Carriers

The liability of carriers in maritime law, particularly concerning subsequent carriers, has evolved significantly, reflecting the industry's transition towards more comprehensive and integrated shipping practices, especially in door-to-door contracts. The initial conventions, notably The Hague and Hague-Visby Rules, focus predominantly on the sea voyage, limiting their scope to the carrier directly involved in the sea leg of the journey. These conventions do not explicitly address the liability of subsequent carriers, those who might handle the goods after the sea voyage, often leaving a gap in accountability for the entirety of the shipping process (Mammadli, 2020). This limited perspective aligns with the era's shipping practices, where the focus was primarily on the segment of carriage by sea.

However, as global trade expanded and shipping operations became more complex, involving multiple carriers and modes of transportation, the need for a broader legal framework became apparent. The Hamburg Rules marked a significant shift in this regard. For the first time, these rules acknowledged the liability of actual or subsequent carriers, equating their responsibilities with the carrier who initially undertook the freight contract (Al-Marzouqi, 2018). This development represented a move towards greater accountability and continuity in the shipping chain, ensuring that all parties involved in the transportation process are held liable for their respective stages of carriage.

The Rotterdam Rules further advanced these concepts, introducing the notion of "maritime performing party" liability. This innovative approach extends the original carrier's responsibility to any intermediary party handling the goods within the overall contract. It encompasses a broader range of entities involved in the carriage process, including those responsible for land and other non-sea segments of the journey. By defining the liability of the "maritime performing party," the Rotterdam Rules pioneer a comprehensive framework that encapsulates all parties performing any part of the carrier's obligations, from the receipt of goods by the first party to their delivery to the actual consignee.

This progression in maritime law, from The Hague and Hague-Visby Rules through the Hamburg Rules to the Rotterdam Rules, demonstrates an adaptation to the evolving nature of global trade and transportation. The expansion of carrier liability, especially in the context of door-to-door contracts, highlights a significant move towards ensuring seamless accountability and protection of shipper interests throughout the entire carriage process. It reflects the contemporary reality of shipping, where goods often pass through multiple hands and transit modes before reaching their final destination, necessitating a legal framework that comprehensively addresses the responsibilities of all parties involved.

Ratification Challenges of the Rotterdam Rules

The Rotterdam Rules, adopted in December 2008 to modernize and expand the legal framework for maritime transportation, have faced significant challenges in gaining global ratification, primarily due to their requirement for signatory states to denounce existing conventions. Despite their comprehensive approach to the door-to-door concept in shipping, these rules have not come into force as they have only been ratified by a limited number of countries, predominantly in South Africa (Hashmi, 2012).

A critical factor in the slow pace of ratification is the requirement that signatory states must simultaneously denounce other prevailing conventions, notably The Hague-Visby and Hamburg Rules. This stipulation poses a substantial hurdle, particularly for developed shipping nations. These countries often perceive potential disadvantages in abandoning established legal frameworks that currently govern their shipping interests. The Rotterdam Rules, necessitating the ratification of twenty countries for enforcement, confront a catch-22 situation. The requirement for denunciation of existing conventions creates reluctance among nations to adopt the new rules, as it involves a significant shift from their established legal maritime frameworks.

This hesitancy is rooted in the apprehension about the implications of transitioning to a new legal system, which might disrupt existing shipping practices and contractual arrangements. Developed countries, with well-established maritime industries operating under the long-standing Hague-Visby and Hamburg frameworks, face potential uncertainties and risks in adopting the Rotterdam Rules. These risks include redefining liability norms, altering contractual obligations, and adjusting to new regulatory environments, which could impact their established maritime commercial interests.

The reluctance to ratify the Rotterdam Rules, therefore, reflects broader concerns about the impact of legal transitions in the maritime sector, highlighting the complexities involved in international lawmaking and adoption, especially in a field as globally interconnected and economically significant as maritime transportation. The challenge lies in balancing the need for modern, comprehensive legal frameworks that reflect contemporary shipping practices with the stability and predictability provided by established conventions.

Comparative Legal Analysis of Carriage of Goods by Sea in Bangladesh

The Current Maritime Legal Framework in Bangladesh

Bangladesh, as an emerging maritime player, navigates the challenges within the complexities of global trade with a legal framework comprising a patchwork of domestic statutes and elements of the Hague Rules. While this approach offers familiarity, it exposes Bangladeshi shippers and carriers to a landscape riddled with outdated provisions and ambiguities. The maritime law framework in Bangladesh is a unique blend of domestic legislation and general legal principles, distinct from direct adherence to international maritime conventions. It includes specific acts and statutes addressing various aspects of sea carriage and related activities. The primary governing law, the Carriage of Goods by Sea Act, (COGSA) 1925, incorporates the Hague Rules. This Act, an early attempt to standardize international maritime law, has become outdated in the face of contemporary challenges. COGSA heavily favors carriers, granting them extensive immunities under the “nautical fault” clause, often leaving shippers inadequately protected (Rahaman & Hasan, 2015).

Alongside COGSA, Bangladesh’s legal framework includes the Bills of Lading Act, 1856, and the Merchant Shipping Ordinance, 1983, among other statutes. These laws address merchant ship regulation and safety but are limited due to COGSA’s overarching. General statutes like the Marine Insurance Act, 1906, and the Contract Act, 1872, provide a broader context for maritime operations. The framework also comprises the Ports Act, 1908, and the Port Rules,

1966, focusing on port administration and ships' jurisdiction in ports. The Customs Act, 1969, regulates ships, goods, and personnel in import-export activities. In addition to its domestic legal frameworks, Bangladesh also adheres to international soft law mechanisms in specific domains associated with international organizations. It is worth noting that soft law instruments encompass non-binding legal frameworks, including rules, principles, guidelines, and recommendations, which-despite lacking formal enforceability-exert significant influence on the conduct of states and institutions (Hasan, 2025).

International Standards and Comparative Analysis and Limitation

A key area where existing laws fall short is in their treatment of modern shipping practices. Bangladesh's maritime laws, still influenced by the Carriage of Goods by Sea Act (COGSA) 1925, starkly contrast with international standards set by the Hamburg and Rotterdam Rules. The Hamburg Rules, established in 1978, provide a more balanced approach between shipper and carrier rights and liabilities, addressing the inadequacies found in the Hague Rules (Yilmaz, 2021). The Rotterdam Rules, introduced in 2008, further modernize maritime law by accommodating technological advancements such as containerization (Sturley, 2011).

Notably, Bangladesh's laws do not mention volume contracts, increasingly prevalent in contemporary maritime contracts. The issue of containerization is also overlooked, with no specific definitions or provisions for containerized cargo, a crucial component of modern shipping logistics. Moreover, the laws do not address the growing importance of electronic transport documents, which are essential in today's context of door-to-door shipping. The Hamburg and Rotterdam Rules, in contrast, appear as advanced legal frameworks, offering equitable distribution of rights and liabilities. They address contemporary challenges in maritime law, such as containerization, multimodal transport, and environmental concerns, and propose streamlined dispute resolution mechanisms and enhanced cargo protection.

Under COGSA 1925, carrier liability is significantly limited, contrasting with the more balanced approach of the Hamburg and Rotterdam Rules. These modern conventions provide stronger protections for shippers, a vital aspect missing in Bangladesh's maritime law. The outdated COGSA provisions, favoring carriers, represent a significant obstacle to fair treatment of shippers, leading to imbalances in dispute resolutions and increased risks for shippers. Furthermore, the compensation limits set by COGSA are inadequate compared to the potential value of modern cargo, leaving shippers with limited recourse in cases of loss or damage. COGSA also fails to address complexities of modern maritime transport, such as issues related to containerization and multimodal transport, creating legal uncertainties.

Legal provisions concerning bills of lading in Bangladesh are limited, focusing primarily on shipped bills of lading and neglecting other types such as switch bills or through bills of lading. This limitation poses challenges in addressing the carrier's liability to third parties, a crucial aspect in maritime law dispute resolution. Additionally, the laws do not distinguish between negotiable and non-negotiable transport documents, a crucial differentiation in contemporary maritime trade.

International maritime conventions also have their shortcomings. For instance, there is no standardized mechanism for the burden of proof, often interpreted in favor of carriers. The liability exceptions in the Hague Rules, especially those favoring ship owners, are problematic from a policy standpoint, allowing carriers to escape liability for negligence. Unfair clauses in bills of lading, exploiting loopholes in these frameworks, can further skew the balance in favor of carriers. Furthermore, the "tackle to tackle" formula in the Hague Visby Rules inadequately addresses issues related to lighterage and transshipment (Djadjev, 2017a). Other concerns

include provisions in the conventions that permit carriers to deviate from their course for saving property, potentially giving them an unfair advantage. The conventions are also unclear about loss due to delivery and have impractical time limits for legal actions, often less than a year, which is insufficient in many maritime dispute cases. Lastly, the lack of specific provisions on jurisdiction and arbitration in these conventions leads to the inclusion of unfair clauses in bills of lading.

In Bangladesh, maritime disputes fall under the jurisdiction of the Admiralty Court Act, 2000. This Act empowers the admiralty court to settle disputes related to the loss or damage of goods in carriages. However, the domestic Carriage of Goods by Sea Act, 1925, has been criticized for its bias in favoring carriers over shippers. This imbalance, combined with the application of lex fori (law of the forum) in international disputes, creates challenges in achieving equitable dispute resolutions within Bangladesh's maritime law context (Sayed et al., 2021). Therefore, while Bangladesh's legal framework for maritime law is extensive, it requires significant updates and reforms to align with modern shipping practices and ensure fair dispute resolution.

Beyond COGSA: Exploring International Conventions

Bangladesh's reluctance to ratify the Hamburg and Rotterdam Rules puts its maritime legal framework at a disadvantage. These conventions offer comprehensive protection and adaptability to contemporary challenges (Farah, 2021). The combination of COGSA, the Bills of Lading Act, and other statutes creates a complex and inconsistent environment for maritime trade in Bangladesh, leading to ambiguities and dispute resolution challenges. Bangladesh's hesitation reflects broader trends among developing nations, where concerns about costs and disruptions to established practices prevail (Hussain et al., 2019).

Comparative Legal Analysis of the Carriage of Goods by Sea in Türkiye

The carriage of goods by sea is a critical component of international trade, and it plays a pivotal role in Türkiye due to the country's strategic geographic position. The Turkish legal framework for this sector blends established international conventions with domestic statutes, creating a complex and fascinating legal tapestry.

Integration of Hague-Visby Rules and Turkish Commercial Code

The Hague-Visby Rules, an amendment of the original Hague Rules, standardize certain terms in the carriage of goods by sea, particularly focusing on the rights and duties of carriers and shippers under a bill of lading. Türkiye has adopted these rules within its national legislation, as seen in the Turkish Commercial Code (TCC), providing a foundation for maritime trade law (Karan, 2002). However, the integration includes certain reservations and modifications, such as different liability limits compared to those set by the Hague-Visby Rules. Türkiye's Commercial Code contains specific provisions governing maritime trade. These provisions cover various aspects, including carrier liabilities, shipper obligations, and dispute resolution mechanisms. The Code aligns with many international standards but also has unique features reflective of Türkiye's maritime commerce needs.

One critical note in this duet concerns the burden of proof. Article 4(f) of the Hague-Visby Rules shifts the onus onto the carrier to disprove liability when specific exceptions apply. The TCC echoes this in Article 1181, but adds additional exceptions favoring carriers, like acts of war or the inherent vice of the goods. This can create rough sailing for shippers seeking compensation, especially when evidence lies buried in the ocean's depths (TaŞKin, 2023). Another key measure rests in the limitation of liability. Hague-Visby Rules Article 4(5) imposes a fixed ceiling on carrier liability per package or unit. The TCC, in Article 1183, follows suit but allows for higher liability through special agreements. While this offers flexibility, the cap

itself can significantly mute the crescendo of compensation, particularly for valuable cargo shipments.

Exceptions that Dance in the Shadows

The legal framework also considers exceptions to liability. The Hague-Visby Rules and the TCC both include extensive exemptions, such as nautical fault and perils of the sea, with the TCC adding provisions like strikes and riots. These broad exceptions often protect carriers, potentially to the detriment of shippers. Article 4(2) of the Hague-Visby Rules lists extensive exemptions for carriers, including nautical fault, perils of the sea, and acts of war. The TCC, in Article 1182, harmonizes with this chorus, adding provisions like strikes and riots, potentially offering an even stronger shield for carriers (Yeni & Esmer, 2021). These broad exceptions can throw lifebuoys to negligent carriers, leaving aggrieved shippers adrift in a sea of frustration.

Additional Domestic Legislation

While the Hague-Visby Rules and TCC play the lead roles, additional domestic statutes add their voices to the legal chorus. The Maritime Trade Act regulates maritime trade practices and port operations, influencing cargo carriage indirectly. The Marine Insurance Act, meanwhile, governs marine insurance policies, providing an additional layer of protection for cargo. These supporting melodies play a crucial role, impacting dispute resolution and risk mitigation strategies for Turkish shippers.

Influence of Other International Conventions

The legal scenario in Türkiye is also shaped by the potential influence of international conventions like the Montreal Convention, the Hamburg Rules, and the Rotterdam Rules. While not yet ratified or adopted by Türkiye, these conventions offer modern frameworks for liability and dispute resolution in maritime trade. The Hague Rules, the precursor to the Hague-Visby Rules, laid the initial groundwork for uniformity in bills of lading. Although superseded in many respects by the Hague-Visby Rules, the Hague Rules still influence Turkish maritime law in areas where the latter is silent (Karan, 2011).

While the Montreal Convention primarily governs air transport, its provisions on the unification of certain rules for international carriage by air have indirect implications on multimodal transport involving sea legs (Aybay & Oral, 1998). Turkish law adopts some principles from this convention, particularly in the context of international transportation. A critical ear reveals discordant notes within this legal symphony. The reliance on the Hague-Visby Rules, with its outdated provisions and carrier-friendly exceptions, can leave Turkish shippers feeling unheard. The TCC, while offering some additional protections, largely echoes the Hague-Visby framework, raising concerns about fairness and adequacy. Moreover, the absence of the Montreal Convention's modern voice creates a silent gap in legal protection for Turkish stakeholders.

Recommendations and Conclusion

The evolution of maritime law, transitioning from carrier-centric rules like the Hague and Hague-Visby to more equitable frameworks such as the Hamburg and Rotterdam Rules, mirrors the evolving dynamics in the carriage of goods by sea. This historical progression holds particular significance for countries like Bangladesh and Türkiye, each grappling with distinctive challenges and opportunities within their maritime sectors.

For Bangladesh, a developing nation aspiring to deepen its maritime engagement, the imperative lies in the modernization of its maritime legal framework. The reliance on antiquated British-era legislation, exemplified by the Carriage of Goods by Sea Act, 1925, and the Bills of Lading Act, 1856, impedes its ability to effectively participate in contemporary maritime

commerce. The adoption of the Hamburg and Rotterdam Rules would bring Bangladesh's legal infrastructure in line with international norms, fostering fairer practices for both carriers and shippers.

Türkiye, situated uniquely with its strategic geographic position and adherence to the Hague-Visby Rules in its Turkish Commercial Code, incorporating elements from the Hamburg and Rotterdam Rules, particularly in areas where the Hague-Visby Rules prove inadequate. This alignment would enhance the legal framework, better addressing the intricacies of current maritime trade practices. In their pursuit of alignment with contemporary maritime practices and international standards, both Bangladesh and Türkiye should embark on comprehensive legislative overhauls in the domain of carriage of goods by sea.

The recommended legislative reforms should explicitly incorporate the door-to-door concept, aligning with both local practices and global trends. Additionally, to address challenges posed by modern cargo transport methods, provisions for containerized transport and electronic documentation must be introduced. The legal frameworks of both countries should expand their coverage of transport documents beyond traditional bills of lading, encompassing switch bills and through bills, to accurately reflect the diverse nature of contemporary maritime contracts. Recognizing the unique characteristics of deck cargo and volume contracts, specialized regulations in these areas are deemed crucial.

Furthermore, in the evolution of liability aspects, both nations should abolish the presumption of nautical fault, revise immunity provisions, and introduce regulations for carrier liability to third parties, especially in the context of the door-to-door system involving multiple stakeholders. Emphasizing the importance of a balanced legal framework, these reforms aim to address the complexities of modern shipping practices, fostering a more efficient and equitable maritime trade environment. Additionally, both Bangladesh and Türkiye are encouraged to collaboratively promote global maritime standards, ensuring fair trade practices, and enhancing legal certainty in international maritime law. This joint effort is anticipated to contribute significantly to the establishment of a harmonized and contemporary legal foundation for maritime trade in both countries.

The challenges in the carriage of goods by sea, particularly the historical dominance of carriers and conflicts with consignors and consignees, underscore the need for legislative measures. The progression from early rules favoring carriers to more balanced frameworks reflect global efforts to address the evolving dynamics of maritime trade. Consignors and third parties dissatisfied with contractual terms have spurred governments to enact protective legislation, leading ship-owning states to adopt rules like the Hague and Hague-Visby.

In conclusion, the call for a unified global standard, codified in conventions like the Hamburg Rule and Rotterdam Rule, is imperative for maintaining a consistent framework for world trade and the carriage of goods by sea. Developing nations must enact national legislation tailored to their interests, resembling the practices of developed countries. Bangladesh, as a non-ship-owning country, should enact legislation by repealing outdated acts, acceding to new conventions, and considering the outlined reforms to address contemporary challenges and foster a balanced maritime trade environment.

References

Al-Marzouqi, M. M. (2018). The documentary scope of the carriage of goods by sea articles under the qatari maritime law and international conventions. *International Review of Law*, *2018*(2), 153-174.

Anthony Rogers, J. C., Martin Dockray. (2019). *Cases and materials on the carriage of goods by Sea* (5th ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429059742

Arafat, E., Islam, M. R. (2023). The role of global governance in international trade: The case study of Bangladesh. *European Journal of Science, Innovation and Technology*, *3*(1), 22-53. https://www.ejsit-journal.com/index.php/ejsit/article/view/157

Aybay, G., Oral, N. (1998). Türkiye's authority to regulate passage of vessels through the Turkish straits. *Perceptions: Journal of International Affairs*, *3*(2), 0-0. https://dergipark.org.tr/en/pub/perception/issue/49036/625553

Bradgate, R., White, F. (1993). The carriage of goods by sea act 1992. *The Modern Law Review*, *56*(2), 188-207. http://www.jstor.org/stable/1096776

Castelein, B., van Duin, R., Geerlings, H. (2019). Identifying dominant stakeholder perspectives on sustainability issues in reefer transportation. A Q-Method study in the port of Rotterdam. *Sustainability*, *11*(12), 3425. https://www.mdpi.com/2071-1050/11/12/3425

Djadjev, I. (2017a). The carrier's obligations over containerized cargo. In *The Obligations of the Carrier Regarding the Cargo: The Hague-Visby Rules* (pp. 247-327). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62440-2_5

Djadjev, I. (2017b). The carrier's obligations over the cargo under the Hague-Visby Rules and the Rotterdam Rules. In *The Obligations of the Carrier Regarding the Cargo: The Hague-Visby Rules* (pp. 31-100). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62440-2_2

Donovan, J. J. (1979). The Hamburg Rules: Why a new convention on carriage of goods by sea. *Mar. Law.*, *4*, 1. https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/tulmar4&div=6&id=&page=

Farah, P. D. (2021). Global values and international trade law (Foreword). *Transnational Law and Governance Series, gLAWcal Series, Routledge Publishing (New-York/London),* X – XVIII. https://ssrn.com/abstract=3997336

Girvin, S. (2019). The carrier's fundamental duties to cargo under the Hague and Hague-Visby Rules. *The Journal of International Maritime Law*, *25*, 443-462. https://www.lawtext.com/lawtextMedia/media/15/443-462-2.pdf

Hasan, A.M. (2025). Global Soft Law Instruments in Public Auditing: The Role of INTOSAI and JURISAI in Shaping Supreme Audit Institutions. TCA Journal/Sayıştay Dergisi, 36 (136), 97-124. https://doi.org/10.52836/sayistay.1601674.

Hashmi, S. (2012). The Rotterdam Rules: A blessing? [Article]. *Loyola Maritime Law Journal*, *10*, 227+. https://link.gale.com/apps/doc/A428093567/AONE?u=anon~b6694d9&sid=googleScholar&xid=54c45458

Hussain, M. G., Failler, P., Sarker, S. (2019). Future importance of maritime activities in Bangladesh. *Journal of Ocean and Coastal Economics*, *6*(2), 19. https://doi.org/10.15351/2373-8456.1104

Islam, M. (2004). Pressing issues of global free trade in services [Journal Article]. *Law in Context*, *21*(1), 251-282. https://search.informit.org/doi/10.3316/ielapa.154796446236156

Karan, H. (2002). The carrier's liability for breach of the contract of carriage of goods by sea under Turkish Law. *Journal of Maritime Law and Commerce*, *33*, 91. https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jmlc33&div=10&id=&page=

Karan, H. (2011). Any need for a new international instrument on the carriage of goods by sea: The Rotterdam Rules? *Journal of Maritime Law and Commerce*, *42*, 441-451. https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jmlc42&div=26&id=&page=

Kasi, A. (2021). Hague/Hague-Visby Rules: Carriers' liability and time limitations. In *The Law of Carriage of Goods by Sea* (pp. 323-362). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-33-6793-7_10

Katsivela, M. (2010). Overview of ocean carrier liability exceptions under the Rotterdam Rules and the Hague-Hague/Visby Rules. *Revue générale de droit*, *40*(2), 413-466. https://doi.org/https://doi.org/10.7202/1026957ar

Lubis, T. (2020). Towards a reformed carriage of goods by sea law: Indonesia and global practice. *Mulawarman Law Review*, *5*(1), 61-79. https://doi.org/10.30872/mulrev.v5i1.330

Mammadli, G. (2020). Liability issue of the sub-carrier in the carriage of goods by sea. *Baku St. UL Rev.*, *6*, 20.

Ping-Fat, S. (2021). *Carrier's liability under the Hague, Hague-Visby and Hamburg rules*. Brill.

Rahaman, M. M., Hasan, K. R. (2015). Potential multimodal transport in bangladesh and relative obstacles. *Journal of Traffic and Transportation Engineering*, *3*(4), 241-246. http://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/56404e5b82d04.pdf

Rose, F. D. (1996). Cargo risks: "Dangerous" goods. *The Cambridge Law Journal*, *55*(3), 601-613. https://doi.org/10.1017/S0008197300100522

Sayed, C. M. A. A., Uddin, C. M. N., Hoque, A. M. (2021). Legal and practical aspects of maritime arbitration in Bangladesh. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, *25*(7), 2001-2030. http://www.annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/11229

Sefara, A. A. (2016). The structure of carrier's liability and burden of proof under the United Nations convention on contracts for the international carriage of goods wholly or partly by sea (2009). *Australian Journal of Maritime & Ocean Affairs*, *8*(3), 199-205. https://doi.org/10.1080/18366503.2016.1229647

Semenov, A. V. (2022). Particular issues of legal regulation of non-contractual liability in maritime transport. *SHS Web Conf.*, *134*, 00115. https://doi.org/10.1051/shsconf/202213400115

Sooksripaisarnkit, P. (2014). Enhancing of carriers' liabilities in the Rotterdam Rules–Too expensive costs for navigational safety? *TransNav: International Journal on Marine Navigation and Safety of Sea Transportation*, *8*(2). https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jmlc42&div=13&id=&page=

Sosedová, J., Otáhalová, Z., Dávid, A., Galieriková, A. (2021). Delivery times and delay in delivery of consignment under the conditions of international carriage. *Komunikácie*, *23*(4). https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1120119

Sturley, M. F. (2011). General principles of transport law and the Rotterdam Rules. In M. D. Güner-Özbek, *The United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea* Berlin, Heidelberg.

Taşkın, M. (2023). "Owners' Responsibilities" Clause Of Gencon 2022: An Assessment Under The Hague / Visby Rules, Gencon 94 Charter Party and the Turkish Commercial Code [Gencon 2022 "owners' responsibilities" klozu: Lahey / visby kuralları, Gencon 94 Çarter Partisi ve Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde bir değerlendirme]. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *8*(2), 887-907. https://doi.org/10.58733/imhfd.1358031

Yeni, K., Esmer, S. (2021). Regulation of Ports in Türkiye. In M. Eroğlu & M. Finger (Eds.), *The Regulation of Turkish Network Industries* (pp. 345-364). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81720-6_17

Yılmaz, M. (2021). The Evolution of the Obligation of Seaworthiness from the Hague Rules to the Rotterdam Rules [Lahey Kuralları'ndan Rotterdam Kuralları'na

Sefere Elverişlilik Yükümlülüğü'nün Gelişimi]. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *29*(2), 881-912. https://doi.org/10.15337/suhfd.865732

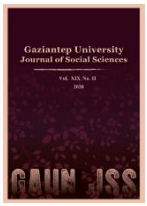

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi • Research Article *DOI: 10.21547/jss.1558159*

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Tutuklama Kararlarında Bulunması Gereken Gerekçe[1]

Justifications to be Provided in Arrest Order in Light of The Decisions of The European Court of Human Rights

Zeynep Büşra KORKMAZ[a]* Ahmet BOZDAĞ[b]

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kilis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4244-406X
[b] Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1157-9199

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 1 Ekim 2024
Kabul tarihi: 14 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Tutuklama,
Gerekçe,
Tutuklama kararlarında gerekçe, Gerekçeli karar,
Gerekçesizlik.

ÖZ

Türk hukukunda tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarında gerekçeli karar hakkı, Anayasa'nın 36. maddesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesi ile adil yargılanma hakkının bir unsuru olarak düzenlenmiş, yine Anayasa'nın 141. maddesindeki "*Bütün mahkemelerin her türlü kararının gerekçeli olarak yazılacağı*" ve Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 100 vd. maddeleri hükmüyle de bir kez daha güvence altına alınmıştır. Hukuk devleti ve adil yargılanma ilkesi gereği, tutuklama ve tutuklamanın devamı kararları doğru, makul, yasal ve yeterli bir gerekçeyle temellendirilmelidir. Gerekçesiz veya sözde gerekçeli kararlar, hukuk devleti ilkesine, adil yargılanma hakkına, savunma hakkına ve hukuki dinlenilme hakkına aykırıdır. Ceza muhakemesinde tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarının gerekçeli olması, özgürlük ve güvenlik hakkının ve gerekçeli karar hakkının korunması bakımından bir zorunluluktur. Bu sebeple tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarında somut olay ile soyut kanun maddesi arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin açıkça temellendirilmesi ve bu temellendirme üzerine de karar verilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada da gerekçeli karar hakkının adil yargılanma hakkı içindeki yeri, kapsamı ve özellikleri, gerekçeli karar hakkının temel ilkeleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi'nin konuya yaklaşımları ve tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarında, gerekçeli kararları denetlerken kullandıkları kıstaslar incelenmiş; ceza muhakemesinde tutuklama ve tutuklamanın devamı kararlarının gerekçeli olmasına ilişkin düzenlemeler değerlendirilmiş, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi içtihatları ışığında mevzuattan ve uygulamadan kaynaklanan sorunlar tespit edilmiş ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri sunulmuştur.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: October 1, 2024
Accepted: April 14, 2025

Keywords:
Arrest,
Justification,
Justification for arrest decisions,
Reasoned decision,
Lack of justification.

ABSTRACT

In Turkish law, the right to a reasoned decision in decisions to arrest and continue detention is regulated as an element of the right to a fair trial by Article 36 of the Constitution and Article 6 of the European Convention on Human Rights, and is once again secured by the provision in Article 141 of the Constitution that "*All decisions of all courts shall be written with reasons*" and Articles 100 and onwards of the Code of Criminal Procedure. In accordance with the principle of the rule of law and fair trial, decisions to arrest and continue detention must be based on a correct, reasonable, legal and sufficient justification. Unjustified or pseudo-reasoned decisions are contrary to the principle of the rule of law, the right to a fair trial, the right to defense and the right to be heard. In criminal proceedings, it is a necessity for decisions to arrest and continue detention to be reasoned in order to protect the right to liberty and security and the right to a reasoned decision. For this reason, in decisions to arrest and continue detention, the cause-effect relationship between the concrete event and the abstract article of law must be clearly substantiated and a decision must be made on this substantiation. In this study, the place, scope and characteristics of the right to a reasoned decision within the right to a fair trial, the basic principles of the right to a reasoned decision, the approaches of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court to the subject and the criteria they use when reviewing reasoned decisions in decisions on arrest and continuation of detention were examined; the regulations regarding the reasoning of decisions on arrest and continuation of detention in criminal proceedings were evaluated, the problems arising from the legislation and practice were identified in the light of the case laws of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court and solution proposals were presented for these problems.

[1] Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı doktora programında Doç. Dr. Ahmet Bozdağ'ın danışmanlığında Zeynep Büşra Korkmaz tarafından hazırlanan "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları Işığında Ceza Muhakemesinde Yargı Kararlarının Gerekçeli Olması (Sorunlar ve Çözüm Önerileri)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: Zeynep.95korkmaz@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

As thinking and curious beings, people question the causes of events and phenomena they encounter in their daily lives. The question "Why?" is one of the questions that people most frequently ask and seek answers to when investigating the causes of events and phenomena. Having an unlimited learning instinct, humans want to investigate and know the causes and effects of all events in nature. Humans, who have an inherent need for justification, seek various justifications in every area of life, even in daily life, to explain the reasons for their actions, to investigate the cause-effect relationships of events according to their own perception, and to convey them to others. The tool that meets a person's need for knowledge and learning and helps them convey the cause-effects of events to others is justification. In order to better understand justification, it is necessary to know the concepts of justification and reasoned decision, the place of justification in international and national legislation, and the legal nature of justification. Justification; It has important functions such as monitoring judicial decisions, protecting independence and impartiality in the trial, ensuring trust in the judiciary, contributing to the development of law, establishing the relationship between abstract norms and concrete facts, preventing arbitrariness, enabling review of appeals and cassation, and facilitating claims and defenses.

The right to a fair trial, which is a fundamental right in terms of trial law, plays a key role in the exercise of other rights. One of the most important and indispensable elements of this role is that judicial decisions are reasoned. In criminal proceedings, reasoned judicial decisions will contribute to the formation of precedents, the reduction of contradictions and surprise decisions, the development of the law and judges, and the establishment of uniformity, integrity and legal reliability among judicial decisions, the healthy functioning of the law, the satisfaction of the society with the decisions, and the trust of individuals in the state and the law. For this reason, it is regulated in both international and national legislation that many transactions in criminal procedure law must be reasoned. Within the scope of the protective measures included in the fourth section of the Code of Criminal Procedure; there are regulations such as capture, detention, arrest, judicial control, search, seizure, monitoring of communication via telecommunication, assignment of undercover investigators and monitoring with technical means. It is observed that there are various problems regarding the writing of reasoned decisions in all of these measures. However, since it would be beyond the scope of this study to consider all protective measures separately, only the protective measure of arrest will be examined in order to narrow the scope.

The right to a reasoned decision in decisions on arrest and continuation of detention is one of the most important elements of the right to a fair trial. Due to this importance, it is regulated in both the ECHR, the Constitution and the criminal procedure legislation. However, despite this, it is seen that there are few studies in the literature on the reasoning of judicial decisions and that the subject has not matured enough. The right to a reasoned decision in decisions to continue arrest and detention is usually addressed as a short section or subheading in studies on the right to a fair trial and detention, and in these short sections, the issue of judicial decisions being reasoned is given very little or not at all. Decisions to continue arrest and detention that are given without reason or with insufficient reasoning violate the right to a fair trial and the freedom to seek justice. Therefore, a comprehensive study is needed on the reasoning of decisions to continue arrest and detention.

The study consists of an introduction, main section and conclusion. In the introduction, the concepts of reason and reasoned decision were touched upon; the nature, purpose, importance and scope of reason were explained in detail. In the main section, the framework of the right to a reasoned decision was drawn in light of the ECHR case law; in this context, the scope and characteristics of the reasoned decision were explained and the issues of reasoning in decisions regarding detention measures were emphasized. In the conclusion of the study, the problem of lack of justification in decisions of arrest and continuation of arrest in criminal procedure in Turkey and solution proposals were examined. The problems were determined in the light of the decisions of ECHR, Constitutional Court and Supreme Court; the issues to be considered in eliminating the lack of justification were explained and solution proposals were made regarding the changes to be made in the criminal procedure legislation.

Giriş

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 6. maddesinde adil yargılanma hakkı kapsamına giren çeşitli haklar düzenlenmiştir. Bunlar, mahkemeye başvurma hakkı, yasayla kurulmuş bağımsız ve tarafsız mahkemede yargılanma hakkı, duruşmada hazır bulunma, susma ve kendini suçlamama hakkı, avukat ile temsil hakkı, aleniyet ilkesi ve makul sürede yargılanma hakkıdır (Sunay, 2016, s. 14). Bu çalışmada, her biri ayrı bir incelemeye konu olabilecek bu haklardan sadece gerekçeli karar hakkının tutuklama kararlarındaki yansıması incelenecektir. Gerekçeli karar hakkı, AİHS'in 6. maddesinde açıkça düzenlenmemekle birlikte, 6. madde metninin başlangıç hükümlerinin yorumlanması ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından adil yargılanma hakkının somut bir görünümü ve unsuru olarak içtihat yoluyla tanımlanmış bir haktır.[2] Anayasa'nın 141. maddesindeki; "*Bütün mahkemelerin her türlü kararları gerekçeli olarak yazılır.*" hükmü ile de anayasal bir zorunluluk olarak düzenlenmiştir.

Gerekçeli karar hakkı, yargı kararlarının ve muhakemenin süjeleri tarafından ileri sürülen davanın esasını oluşturan iddia ve savunmaların mahkemece hukuka uygun şekilde esas yönleriyle incelenip incelenmediğini ve nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu gösteren sebepleri ihtiva etmelidir (Yüksektepe, 2021, s. 25; Akca, 2021, s. 133). Böylece hem süjelerin hem de toplumun yargıya olan güveni güçlenmiş olacaktır. Ceza mahkemelerinin/hâkimliklerin gerekçeli karar vermesi, hem davayı sonuca bağlayan kararlar için hem de ara kararlar için bir yükümlülüktür (Yüksek, 2021, s. 123). Gerekçesiz ya da gerekçesi anlaşılamayan bir karara karşı kanun yolu etkin kullanılamayacak ve kanun yolu mercileri tarafından yapılacak inceleme de sağlıklı olamayacaktır (Akca, 2021, s. 133).

Kişi özgürlüğüne önemli bir müdahale olan tutuklama talebinin, tutuklamaya ve tutukluluğun devamına ilişkin kararların, Anayasa'nın 141. ve CMK'nın 34., 100. ve 101. maddeleri gereği mutlaka gerekçeli olarak verilmesi gerekir (Yüksek, 2021, s. 135). Anayasal ve kanuni düzenlemelere rağmen, ülkemizde geçmişten beri tutuklama koruma tedbirinin özellikle uygulamada gerekçe konusunda önemli sorunlara yol açtığı en çok mağduriyet oluşturan ve şikâyet konusu olan hususların başında tutuklama koruma tedbirine ilişkin kararların gerekçesiz olmasının geldiği de bilinmektedir. AİHM, tutuklama talebinin, tutuklama kararının veya tutuklamanın devamına ilişkin kararların ilgili ve yeterli bir gerekçe içermemesini ve gerekçesiz verilmesini hem AİHS'in 5. maddesinde düzenlenen özgürlük ve güvenlik hakkı hem de 6. maddesindeki gerekçeli karar hakkı kapsamında değerlendirmektedir (Bekri, 2014, s. 216; Yüksek, 2021, s. 123).[3]

Gerekçenin (Gerekçeli Kararın) Kapsamı ve Özellikleri

AİHS'de, Anayasa'da ve kanunlarda gerekçenin yazımıyla ilgili düzenlemelere yer verilmemiş, belirli bir şablon da öngörülmemiştir. Ancak hukuk biliminin kavramlar ve kurumlardan teşekkül ettiği düşünüldüğünde, gerekçenin hem kapsamının hem de yazım biçiminin aslında ne denli önemli olduğu görülecektir. Dolayısıyla, gerekçenin temel ilkelerinin ve faydalarının gerçekleşebilmesi için kararın ve gerekçenin; yazım tekniği, üslûp, dil, anlam bilgisi ve terim bakımından doğru ve amaca uygun bir şekilde kaleme alınması şarttır. Ayrıca kararın doğru, haklı, yeterli ve ayrıntılı bir gerekçeyle yazılması ve gerekçenin kapsam bakımından sınırlarının çizilmesi verilecek kararlar bakımından emsal ve rehber niteliğinde

[2] AİHM, B. 12945/87 (6 Aralık 1992), "*Ancak ulusal mahkemeler, kararlarını dayandırdıkları gerekçeleri yeterli açıklıkla belirtmelidir, aksi takdirde, başvuranın adil yargılanma avantajına sahip olmayacağı bu nedenle sözleşmenin 6. maddenin 3 (b) paragrafı ihlal edilmiştir.*"; AİHM, B. 19997/02 (15 Şubat 2007).

[3] AİHM, B. 47679/99 (21 Mart 2002); AİHM, B. 6847/02 (8 Kasım 2005).

olabileceğinden; karar ve gerekçelerin içeriği, kapsamı ve biçimi oluşturulurken mahkeme içtihatlarından, öğretideki görüşlerden ve karar yazım rehberlerinden yararlanılması gerekir (Şeker, 2020, s. 1118-1134).

Kapsamı

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesinde ve Anayasa'nın 141. maddesinde mahkemelerin kararlarının gerekçeli yazılması gerektiği düzenlenmişken, gerekçeli kararın kapsamının ne olması gerektiğine dair herhangi bir düzenleme öngörülmemiştir.

AİHM kararlarında, AİHS'e üye devletlerin farklı hukuk sistemlerine ve karar yazım usullerine sahip olduğu, gerekçenin kapsamının davanın niteliğine ve somut olayın özelliklerine bağlı olduğu, bu sebeple de sözleşmede ulusal mahkeme kararlarının içerik ve şekline ilişkin herhangi bir zorunluluk öngörülmediği ve bu konuda ulusal mahkemelere takdir hakkı tanındığı vurgulanmıştır. Fakat tanınan bu takdir hakkının, kararda hiç gerekçe yazılmaması ya da yazılan gerekçede olayın koşullarının gözetilmemesi anlamına gelmeyeceği de açıktır. AİHM, verdiği kararlarda, ulusal mahkemelerin taraflarca ileri sürülen ve davanın esasına etkisi olan iddia ve savunmalara yanıt verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

AİHM Budak/Türkiye kararı;

> Gerekçe sağlama yükümlülüğünün ne derece uygulanması gerektiği, kararın niteliğine göre değişebilmektedir ve davanın koşulları kapsamında belirlenmelidir. Bir davacı tarafından öne sürülen her argümana detaylı bir cevap verilmesini gerektirmeksizin bu yükümlülük, söz konusu yargılamaların sonucu açısından belirleyici olan argümanlara spesifik ve açık bir cevap verilmesi gerektiğini varsaymaktadır.[4]

AYM, verdiği kararlarda, gerekçenin kapsamının davanın niteliğine göre değiştiğine dikkat çekmekle birlikte, hükme dayanak oluşturan gerekçenin kısa ve öz de olsa, ilgili, yeterli ve makul olması gerektiğini vurgulamıştır. AYM; "*Bir kararda tam olarak hangi unsurların bulunması gerektiği, davanın niteliğine ve koşullarına bağlıdır. ... davayla doğrudan ilgili olan bu hususlara mahkemelerce makul bir gerekçe ile yanıt verilmesi gerekir.*"[5] AYM'nin gerekçeli kararın kapsamını belirlerken üzerinde durmuş olduğu bir diğer kavram da makul gerekçe kavramıdır ve şu şekilde tanımlanmıştır; "*Makul gerekçe; davaya konu olay ve olguların mahkemece nasıl nitelendirildiğini, kurulan hükmün hangi nedenlere ve hukuksal düzenlemelere dayandırıldığını ortaya koyacak, olay ve olgular ile hüküm arasındaki bağlantıyı gösterecek nitelikte olmalıdır.*"[6]

Yazım Tekniği ve Üslûp

Hâkim/mahkeme kararındaki gerekçelerin, taraflara ve topluma açık olması sebebiyle maddi içeriği ve kapsamı kadar yazım tekniği, dili ve üslubu da önemlidir.

Hâkimin vermiş olduğu kararlar onun hem düşünce yapısını hem de muhakeme edebilme yeteneğini gösterdiği için her bir kararın kendine özgü bir yazım tekniği ve üslubu bulunmaktadır. Gerekçenin içeriğinin anlaşılabilmesi için anlatım şeklinin bir plan dâhilinde sistematik bir şekilde ana ve alt başlıklandırma yapılarak, dil bilgisi kurallarına uyularak, anlaşılabilir bir dil kullanılarak, özenli bir şekilde yazılması gerekir (Sunay, 2021, s. 83).

---

[4] AİHM, B. 69762/12 (16 Şubat 2021); AİHM, B. 18390/91 (9 Aralık 1994).

[5] AYM, B. 2014/16269 (15 Kasım 2014), AYM, B. 2014/2388 (4 Kasım 2014); "*Gerekçenin ayrıntısı davanın niteliğine göre değişmekle birlikte ... gerekçenin kısa ve özet de olsa bulunmasının zorunlu olduğu açıktır.*"

[6] AYM, B. 2013/1235 (13 Haziran 2013).

Kararlarda sıkça kullanılan bağlaçların (ile, ve, veya, ya da, veyahut vb.) ve noktalama işaretlerinin doğru kullanımı da önemlidir. Aksi takdirde bağlaçların ve noktalama işaretlerinin yanlış kullanımı hem kararın akıcılığını bozacak hem de anlamının bozulmasına yol açacaktır. Gerekçeli karar yazılırken kısaltmalardan yararlanılacaksa kısaltmaların şekline ve kısaltmalara gelen eklerin yazımına da dikkat edilmelidir. Hâkimler, Türk Dil Kurumu İmla Kılavuzu'ndan yararlanarak dil bilgisi kurallarının doğru kullanımını sağlayabilirler. Gerekçeli karar yazımında metnin akışını bozacak şekilde sürekli vurgulamalara (koyu, altı çizili, italik, büyük harfli, renkli) yer verilmesi yazım tekniği bakımından hatalı bir uygulamadır. Gerekçeli kararda yasal düzenlemelere yer verilirken hem normlar hiyerarşisine uygun olmasına hem de kanun ve madde numaralarının yazımında hata yapılmamasına dikkat edilmelidir. Kararın tamamının ya da büyük bir kısmının nerede başlayıp nerede sona erdiği anlaşılamayan uzun cümlelerden oluşması anlam bakımından sorunlara yol açacağından, gerekçe yazımında bu hususa da özen gösterilmelidir.

Yargıtay, gerekçeli kararın yazımında uygulama birliğinin sağlanması amacıyla karar yazım yöntemleri ve örnek şablonlar içeren Yargıtay Gerekçeli Karar Yazım Rehberi'ni hazırlamıştır.[7] Karar yazım rehberinde, hem yazım kurallarının ve noktalama işaretlerinin yer aldığı "*İlamlarda Uygulanan Dil Bilgisi Kuralları*" başlıklı bölüm hem de sayfa düzeni, yazı stili gibi biçimsel özellikler ile kararlarda alıntı ve atıfların nasıl yapılacağına ilişkin "*İlam Yazımı İlkeleri*" bölümü yer almaktadır.[8]

Gerekçenin şekli ile ilgili yapılan açıklamalar sadece gerekçenin biçimsel olarak gelişmesine değil anlamının içeriksel olarak gelişmesine de hizmet edecektir (Sunay, 2021, s. 83). Gerekçenin yeterliliği, dilin özlü ve etkili kullanımı ile yakından ilişkilidir.

Dil ve Terminoloji

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dili Türkçe olduğu için yargılama iş ve işlemlerinde de Türkçe'nin kullanılması zorunludur. İstisna olarak tanığın, mağdurun ya da şüphelinin/sanığın Türkçe bilmediği hâllerde tercüman aracılığıyla iletişim kurulur, gerekçeye ve tutanağa geçirilecek hususlar yine Türkçe olarak yazılır (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 356).

Her bilim alanının kendine özgü teknik bir dili vardır, hukuk biliminde kullanılan dil de gündelik dilden farklılaşan kendine özgü bir terminolojiye sahip olan hukuk dilidir. Hukuk dilinde kullanılan kavramlar da dikkate alındığında gerekçenin amacına ulaşabilmesi için mahkeme kararlarında hukuk diline uygun olarak Türkçe ve anlaşılır bir dil kullanılması gerekir.

Sade, açık, anlaşılır ve Türkçe dil bilgisi ve anlatım kurallarına uygun şekilde yazılmış bir gerekçe, tatmin ediciliği artırdığı gibi hükmün de muhatapları tarafından doğru ve düzgün anlaşılmasına yardımcı olur. Gerekçede yazılan dilin sade ve anlaşılır olması, hukuk diline özgü terimlerin yerine, bunları karşılamayacak biçimde yapay, basit ve gündelik dilin kullanılacağı anlamına gelmez (Djogbenou, s. 10). Yine gerekçeli kararın yazımında hukuki terimler kullanılırken, hukuk dilini günlük yaşamda kullanılan dile çevirmeden kanunda yer aldığı şekilde kullanmak gerekir. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, "beraat" yerine "aklanma" terimini kullanan yerel mahkemenin kararını kanuna aykırı bularak bozmuştur.[9]

---

[7] 01.01.2023 tarihinden itibaren Yargıtay ceza dairelerince rehberde yer alan ilkeler itibarıyla gerekçeli karar yazımına geçilmiştir.

[8] Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı (YCBS), "Yargıtay Gerekçeli Karar Rehberi" (Erişim 21 Ocak 2024).

[9] YCGK, K. 1979/331 (17 Eylül 1979).

Gerekçenin belirsiz, karmaşık, anlaşılmaz olması ve dil bilgisi bakımından sorunlar içermesi, hükmün temellendirilmesini ve tarafların/toplumun ikna edilmesini olumsuz etkileyecektir (Şeker, 2020, s. 1119).

Hâkimin/mahkemenin tarafların iddialarını karşılarken anlatımı etkin kılması gerekçenin dil bakımdan zenginleştirilmesiyle mümkündür.

Gerekçede Hukuki Kaynaklara (Asıl ve Yardımcı) Yollama Yapılması

Hâkim/mahkeme, davayla ilgili hukuki görüşünü tüm açıklığı ve ayrıntısıyla açıklamaya çalışırken sadece hukukun ana kaynaklarından değil yardımcı kaynaklarından da yararlanmalıdır. Bu sebeple yargı kararlarının gerekçesi yazılırken doktrindeki bilimsel çalışmaların ve görüşlerin de dikkate alınması zaruridir. Bunun yanı sıra kararın güçlendirilmesine yönelik olarak gerekçede, AİHM'in, AYM'nin ve Yargıtay'ın yerleşik içtihatlarına da yer verilmelidir. Zorunlu olmasa dahi karar verilirken mahkeme içtihatlarından ve doktrin görüşlerinden yararlanmak, hukuki açıdan ikna ediciliği artıracağı için, kararın gerekçelendirilmesi bakımından faydalıdır. Mahkeme içtihatlarından ve doktrin görüşlerinden bu faydanın elde edilebilmesi için sadece mahkeme kararına ya da hukuki görüşe gönderme yapılması yeterli değildir, kararın ya da hukuki görüşün tartışılması ve mahkemenin önündeki uyuşmazlıkla ilişkilendirilmesi de gereklidir. Hâkimin/mahkemenin, önüne gelen olayda hukuk kuralını olaya hangi bilimsel yöntemlerle ve nasıl uyguladığını anlatmadan yorum yapması ve sonuca varması, keyfiliğe sebep olacak ve gerekçeli karar hakkını ihlal edecektir.

Açık ve Anlaşılır Olması

Gerekçeli kararın, tarafların/toplumun olayı kavraması ve gerekçeyi anlamaları için somut, açık, anlaşılır ve tutarlı bir şekilde kaleme alınması gerekir.

Gerekçede, somut olaya ilişkin iddiaların/savunmaların ve bunlara ilişkin değerlendirmelerin açık ve kolay anlaşılabilir biçimde ele alınması gerekir. Dava ile ilgili olaylara, süjelerin ileri sürdüğü iddia, savunma ve görüşlere, hukuki düzenlemelere gereğinden fazla ve ayrıntılı olarak yer verilmesi gerekçenin anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Belirsiz, karmaşık ve anlaşılması zor bir davada gerekçenin açık ve anlaşılır olması, davanın taraflarını ikna edebilmesi açısından önemlidir (Şeker, 2020, s. 1119; Beck, 2017, s. 932). Davanın esasını ilgilendiren; olaylar, iddialar ve savunmalar başlıklandırılarak gerçekleşme sırasına göre anlaşılır bir şekilde yazılmalıdır. Gerekçenin, anlaşılması zor bir dil ile belirsiz ve kapalı olarak yazılmış olması da bir gerekçesizlik şeklidir (Şeker, 2020, s. 1123).

Hâkim gerekçe yazarken, somut olaya ilişkin kanun maddelerini açık ve net bir şekilde belirlemeli ve belirli bir sistematik içinde yazmalı, belirsiz, anlaşılmaz ya da farklı anlamlara gelebilecek cümleleri kullanmaktan kaçınmalıdır (Taşkın, 2015, s. 35). Gerekçede kullanılan cümlelerin açık ve anlaşır olması, gerekçenin ayrıca bir yoruma ihtiyaç duymadan anlaşılması ve uygulanması bakımından önemlidir.

Gerekçede, tarafların iddialarının hangi maddi ve hukuki sebeplerle kabul veya reddedildiği; anlaşılır, kısa ve öz bir şekilde ortaya konmalı, uzun cümlelerden ve gereksiz tekrardan uzak durulmalıdır (Djogbenou, s. 10). Gerekçenin açık ve anlaşılır olması gerekliliği basitliğe ve özensizliğe yol açmamalı, doyurucu bir gerekçenin yoğun bir emekle ortaya çıkacağı unutulmamalıdır.

AİHM ve AYM de yargılama dilinin ve gerekçenin anlaşılabilir olmasını adil yargılanma hakkının ve savunma hakkının olmazsa olmaz unsurlarından biri olarak kabul etmektedir (Şeker, 2020, s. 1123).

AİHM'in bu yöndeki kararında şu ifadeler yer almaktadır; "*Maddi meselelerin değerlendirilmesini içeren kavramın kesin olmaması, bulguların başvuran açısından belirleyici olması, mahkemelerin daha ayrıntılı gerekçeler sunmasını gerektirmiştir.*"[10]

AYM de kararlarında gerekçelerin açık ve anlaşılır olması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir; "*... mahkemeler, kararlarını hangi temele dayandırdıklarını yeterince açık olarak belirtme yükümlülüğü altındadırlar.*";[11] "*İlk derece mahkemesinin kararı ... kurulan hükmün hangi nedenlere ve hukuksal düzenlemelere dayandırıldığını ortaya koyma ve olaylar ile hüküm arasındaki bağlantıyı gösterme gereksinimini karşılamamaktadır. Kararların yeterli gerekçelendirmeyi içermediği anlaşılmaktadır.*"[12]

Kapsayıcı Olması

Kapsayıcı gerekçe; hâkimin/mahkemenin tarafların ileri sürmüş olduğu vakıalarla ilgili düşüncesini ve sunulmuş olan delilleri hukuka ve vicdana göre nasıl değerlendirdiğini ortaya koyan, böylece kararın akıl ve mantık çerçevesinde adaletli verildiği ve keyfî bir karar olmadığı konusunda tarafları ve toplumu ikna edebilen gerekçedir (Taşkın, 2015, s. 214). Gerekçede, tarafların getirdiği ve hâkim/mahkeme tarafından resen toplanan deliller vasıtasıyla hükme dayanak teşkil eden hukuki nedenlerin somut olaya uygulanma biçimi usulüne uygun şekilde gösterilmelidir (Öztürk vd., 2022, s. 132; Yüksektepe, 2021, s. 73). Gerekçenin kapsayıcılığından bahsedilebilmesi için karşı oy gerekçelerinin de gerekçede yer alması gerektiği unutulmamalıdır. Olayla ilgisiz olduğu açıkça belli olan hukuki ve fiilî olgular ise gerekçenin kapsamına dâhil değildir. Bu tür argümanların gerekçede yer almaması gerekçeli karar hakkını ihlal etmeyecektir.

Tutuklama Koruma Tedbirine İlişkin Kararlarda Gerekçe

Kişi özgürlüğüne en çok sınırlayıcı nitelikte müdahale oluşturan koruma tedbiri tutuklamadır. Bu nedenle Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 9. maddesinde; "*Herkes kişi özgürlüğü ve kişi güvenliği hakkına sahiptir. Hiç kimse keyfî olarak gözaltına alınamaz veya tutulamaz. Hiç kimse hukukun öngördüğü sebepler ve usuller dışında özgürlüğünden yoksun bırakılamaz.*"[13], Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi'nin 9. maddesinde; "*Hiç kimse keyfî olarak tutuklanamaz, alıkonulamaz veya sürülemez.*"[14], AİHS'in 5. maddesinde; "*Herkes özgürlük ve güvenlik hakkına sahiptir. Aşağıda belirtilen hâller dışında ve yasanın öngördüğü usule uygun olmadan hiç kimse özgürlüğünden yoksun bırakılamaz.*", ve Anayasa'nın 19. maddesinde; "*Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir. Şekil ve şartları kanunda gösterilen: ... bir mahkeme kararının veya kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması veya tutuklanması ... hâlleri dışında kimse hürriyetinden yoksun bırakılamaz.*" ifadeleriyle kişi özgürlüğü ve güvenliğinin hukuka bağlı kalınarak sınırlandırılabileceği hâller açıkça düzenlenmiştir. Yine Ceza Muhakemesi Kanunu'nun (CMK) 100. maddesinde de tutuklama koruma tedbirine ve uygulanma koşullarına yer verilmiş ve tutuklamanın sınırları çizilmiştir. AİHS'de, Anayasa'da ve CMK'da yer alan koşullara aykırı

[10] AİHM, B. 21522/93 (29 Mayıs 1997).
[11] AYM, B. 2013/216 (11 Aralık 2014); Benzer yönde, AYM, B. 2014/2388 (4 Kasım 2014); AYM, B. 2013/1780 (20 Mart 2014); AYM, B. 2013/2995 (20 Şubat 2014).
[12] AYM, B. 2013/8756 (15 Nisan 2015).
[13] Adalet Bakanlığı, "Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi" (Erişim 16 Mart 2024).
[14] Hâkimler ve Savcılar Kurulu (HSK), "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" (Erişim 16 Mart 2024).

yapılan tutuklama, kişi özgürlüğünün keyfî olarak sınırlandırılmasına sebep olacağı için hem AİHS'in hem de Anayasa'yı ihlal edecektir.

CMK'nın 100. maddesine göre tutuklama; kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin ve tutuklama için bir sebebin bulunduğu durumlarda, hükümden önce hâkim veya mahkeme kararı ile şüpheli veya sanığın özgürlüğünün geçici olarak sınırlandırılması ve tutukevi denilen yere konmasıdır (Yerdelen, 2021, s. 76). Tutuklama, cezai yaptırım olmaması ve bir koruma tedbiri olması sebebiyle, şüphelinin/sanığın muhtemel bir mahkûmiyetten alacağı cezanın infazının uygulanması ya da yargılamadan kaçmasının veya delilleri karartmasının önlenmesi, maddi gerçeğe ulaşılması amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için zorunlu hâllerde başvurulan geçici ve istisnai nitelikte bir koruma tedbiridir (Gökcen vd., 2022, s. 420; Özbek, 2022, s. 251). Bu nedenle tutuklama, ceza muhakemesinin amacı değildir.

Kişi özgürlüğüne önemli bir müdahale olan tutuklama talebinin, tutuklamaya ve tutukluluğun devamına ilişkin kararların, Anayasa'nın 141., CMK'nın 34., 100. ve 101. maddeleri gereği mutlaka gerekçeli olarak verilmesi gerekir (Yüksek, 2021, s. 135). Yukarıda da bahsedildiği üzere ancak istisnai hâllerde kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin ve tutuklama için bir sebebin bulunması üzerine şüphelinin/sanığın muhtemel bir mahkûmiyetten alacağı cezanın infazından ya da yargılamadan kaçmasının veya delilleri karartmasının önlenmesi gerekçeleri gösterildikten sonra, talepte bulunularak tutuklamaya karar verilir (Yerdelen, 2021, s. 76; Gökcen vd., 2022, s. 420). Anayasal ve kanuni düzenlemelerle tutuklama talebinin ve kararının gerekçesiz olamayacağı düzenlenmiş olmasına rağmen, ülkemizde geçmişten beri tutuklama koruma tedbirinin özellikle uygulamada gerekçe konusunda önemli sorunlar bulunduğu bilinmektedir. AİHM, tutuklama talebinin, tutuklama kararının veya tutuklamanın devamına ilişkin kararların ilgili ve yeterli bir gerekçe içermemesini ve gerekçesiz verilmesini AİHS'in 5. maddesinde düzenlenen özgürlük ve güvenlik hakkı kapsamında değerlendirmektedir (Bekri, 2014, s. 216; Yüksek, 2021, s. 123).

Tutuklama Kararı Verilmesi İstemi ve Gerekçesi

Şüphelinin tutuklanmasına, soruşturma evresinde Cumhuriyet savcısının veya diğer süjelerin talebi üzerine sulh ceza hâkimi tarafından; sanığın tutuklanmasına ise kovuşturma evresinde Cumhuriyet savcısının veya diğer ilgililerin talebi üzerine ya da ilgili ceza mahkemesi tarafından resen karar verilir. Kovuşturma evresinde soruşturma evresinden farklı olarak tutuklama kararı mahkemece resen de verilebilir. Soruşturma evresinde ise sulh ceza hâkiminin resen tutuklama kararı verme yetkisi yoktur (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 500; Öztürk vd., 2022, s. 479).

CMK'nın 101. maddesinin 1. fıkrası gereği, Cumhuriyet savcısının tutuklama isteminde bulunurken mutlaka kuvvetli suç şüphesinin ve tutuklama nedenlerinin varlığını ve bu tedbirin makul/gerekli olduğunu gösteren somut delillerle istemini gerekçelendirmesi gerektiği gibi, neden adli kontrol uygulamasının yetersiz olacağını belirten fiilî ve hukuki sebeplere de yer vermesi gerekir (Özbek, 2022, s. 255-256). Cumhuriyet savcısının tutuklama talebinin, somut olayla uyumlu, yasal, yeterli ve hukuki anlamda ikna edici, tarafların adalet duygusunu kuvvetlendirecek gerekçeler içermesi gerekir (Centel, 2013, s. 52; Yüksek, 2021, s. 138). Somut olayla uyumsuz, tutuklama sebeplerini içermeyen, soyut kanun maddelerinden ibaret olan talepler hukuki anlamda gerekçeli olmadığından özgürlük ve güvenlik, gerekçeli karar, adil yargılanma ve savunma haklarını ihlal eder (Yüksek, 2021, s. 138; Taner, 2021, s. 103). Özgürlüğü kısıtlanma tehlikesi altında olan şüphelinin/sanığın etkili bir savunma yapabilmesi için özgürlüğünün kısıtlanması isteminin sebebini açık ve net bir şekilde bilmesi gerekir (Gökcen vd., 2022, s. 424; Yüksek, 2021, s. 138). Cumhuriyet savcısının tutuklama talebinde bulunurken gerekçe gösterme zorunluluğunun olması hukuki güvenilirliği sağlarken, keyfiliği,

adil yargılanma hakkı ve gerekçeli karar hakkının ihlal edilmesini de önleyecektir (Yüksek, 2021, s. 138).

Tutuklama Kararı Verilmesi, Kararın İçeriği ve Gerekçesi

Cumhuriyet savcısının tutuklama istemi üzerine, tutuklama koruma tedbirine, kişi özgürlüğüne ağır bir müdahale içermesi sebebiyle soruşturma evresinde şüpheli hakkında sulh ceza hâkimi (CMK m. 101/1, 162), kovuşturma evresinde ise sanık hakkında davaya bakan yetkili ve görevli ceza mahkemesi karar verir (CMK m. 101) (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 501; İçten, 2019, s. 54). Kovuşturma evresinde soruşturma evresinden farklı olarak Cumhuriyet savcısının talebi olmadan da sanık hakkında mahkemece resen tutuklama kararı verilebilir (Centel, 2013, s. 57; Öztürk vd., 2022, s. 479).

Kovuşturma evresinde dosyanın istinaf kanun yolunda devam ettiği sürede Bölge Adliye Mahkemesinin (BAM) ilgili dairesi, hem maddi hem hukuki denetim yapabildiği için; somut olayı, olaya uygulanması gereken kuralları, delillerin incelenmesi ve değerlendirilmesi gibi konuları yeniden ele alır ve tutuklama şartlarının oluştuğuna kanaat getirdiğinde de sanığın tutuklanmasına karar verebilir, fakat temyiz kanun yolunda, sadece hukuki denetim yapabildiği için Yargıtay'ın ilgili dairesinin sanık hakkında tutuklama kararı verme yetkisi bulunmamaktadır (Gökcen vd., 2022, s. 682; Centel ve Zafer, 2020, s. 415-146).

Anayasa'nın 141. maddesindeki ve CMK'nın 34. maddesindeki hüküm gereği soruşturma evresinde sulh ceza hâkiminin, kovuşturma evresinde ise ilk derece ceza mahkemesinin veya BAM'ın verdiği tutuklama kararlarının gerekçeli yazılması zorunludur. Tutuklama koruma tedbirinin, henüz hüküm tesis edilmeden önce kişi özgürlüğüne getirilen ağır bir müdahale olması, masumiyet karinesini ihlal etme tehlikesinin bulunması ve CMK'da bu hususa özel önem verilmesi sebebiyle CMK'nın tutuklamaya ilişkin 101. maddesinde de tutuklama kararlarının gerekçeli olması gerektiği ayrıca vurgulanmıştır (İçten, 2019, s. 59; Centel, 2013, s. 194).

CMK m. 101/2'de tutuklama kararının nasıl bir gerekçe içermesi gerektiği ayrıca ve açıkça gösterilmiştir. CMK m. 101/2'ye göre tutuklamaya ilişkin kararlarda; kuvvetli suç şüphesini, tutuklama nedenlerinden biri olan şüphelinin/sanığın kaçma şüphesini, delilleri karartma riskini, katalog suçların varlığını veya tekrar suç işleme tehlikesinden hangisinin veya hangilerinin var olduğunu, adli kontrol uygulamasının yetersiz kalacağını, tutuklama tedbirinin ölçülü olduğunu gösteren delillerin, somut olgularla akla ve mantığa uygun, çelişkisiz ve inandırıcı bir şekilde gerekçelendirilerek açıkça gösterilmesi gerekir (Yenisey, 2016, s. 222; Öztürk vd., 2022, s. 478). CMK m. 101/2'ye göre, gerekçelendirilen kararın içeriği ve karara karşı başvurulabilecek kanun yolu, süresi, mercii ve başvuru şekilleri şüpheliye/sanığa sözlü olarak bildirilir ve bir örneği de kendilerine verilir (CMK m. 32/2).

Koşulları oluşmadan eksik gerekçeyle veya gerekçesiz olarak tutuklama kararı verilmesi hem AİHS hem Anayasa hem de CMK ile güvence altına alınan özgürlük ve güvenlik hakkını ve gerekçeli karar hakkını ihlal edecektir (Öztürk vd., 2022, s. 478). Yine CMK m. 101/2'de yer alan koşullara uygun verilmeyen ve yasal dayanağı olmayan, kısa ve alelade yazılmış gerekçeler de AİHS'in 5. ve 6. maddelerinin ihlaline sebep olacaktır (Altınkök, 2014, s. 196). AİHM ve AYM[15], kararlarında, tutuklamaya ilişkin verilen kararların kuvvetli suç şüphesinin, tutuklama nedenlerinden olan şüphelinin/sanığın kaçma şüphesinin, delilleri karartma riskinin, katalog suçların varlığının veya tekrar suç işleme tehlikesinden hangisinin veya hangilerinin

[15] AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013); AYM, B. 2013/9894 (2 Ocak 2014).

var olduğunun, adli kontrol uygulamasının yetersiz kalacağının ve tutuklama tedbirinin ölçülü olduğunun gösterilmemesinin ve yeterli gerekçeyi içermemesinin AİHS'in 5. maddesine ve Anayasaya aykırı olacağını vurgulamıştır.[16]

Tutuklama kararının gerekçesinde bulunması gereken unsurlar

Tutuklama kararının gerekçesinde tutuklama kararı verilmesinin koşullarının mevcut olması gerektiği, aksi takdirde daha önce de ifade edildiği üzere özgürlük ve güvenlik hakkı ve gerekçeli karar hakkının ihlal edileceği vurgulanmıştı. Bu durumun özel önemine binaen temel hak ve özgürlüklerin ihlaline sebebiyet verilmemesi adına aşağıda tutuklama kararının gerekçesinde bulunması gereken unsurlar aşağıda ayrı ayrı açıklanmıştır (İçten, 2019, s. 60; Centel, 2013, s. 194).

Tutuklama kararının gerekçesinde bulunması gereken unsurlara geçmeden önce tutuklama kararının verilebilmesi için şüphelinin/sanığın müdafi ile birlikte huzurda bulunması, tutuklama yasağının bulunmaması, şüpheli/sanığa güvence belgesi verilmemiş olması ve muhakeme şartının gerçekleşmiş olması gerektiği unutulmamalıdır. (Öztürk vd., 2022, s. 469; Özbek, 2022, s. 260).

Kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut deliller

CMK'nın tutuklama koruma tedbirini düzenlediği 100. maddesinde tutuklama kararının gerekçesinde gösterilmesi gereken ilk şartın, kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut deliller olduğu belirtilmiştir. AİHS'in 5. maddesinin 1. fıkrasının c bendinde[17] de tutuklama koruma tedbiri için makul şüphenin arandığı düzenlenmiştir (Gökcen vd., 2022, s. 421; Centel, 2011, s. 51). AİHM vermiş olduğu kararlarda, tutuklamanın gerçekleşebilmesi için makul şüphenin mevcut olması gerektiğini vurgulamış ve makul şüphenin tanımı yapılmıştır. AİHM'e göre; "*Bir suçun işlendiğine dair 'makul şüphe' tarafsız bir gözlemciyi ilgili kimsenin bir suç işlediği konusunda ikna edecek unsurların ya da bilgilerin mevcut olduğu varsayımına dayalıdır*"[18]

CMK'nın 100. maddesinin 1. fıkrasında da kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin bulunması gerektiği düzenlenmiştir. Hâkimin, tutuklama kararının gerekçesinde Cumhuriyet savcısı tarafından kendisine sunulmuş olan ve olayla ilgili o ana kadar toplanmış kuvvetli suç şüphesini gösteren mevcut delilleri inceleyerek değerlendirmesi, kuvvetli şüphe ile deliller ve şüpheli/sanık arasında bağlantı kurması ve bunları gerekçelendirmesi gerekir (Yüksek, 2021, s. 139; Yerdelen, 2021, 76). Fakat, kanun koyucu CMK'nın 100. maddesinde bahsi geçen kuvvetli suç şüphesinden ne kast edildiğini düzenlememiştir.

Ceza muhakemesinde dört çeşit şüphe mevcuttur; basit, makul, yeterli ve kuvvetli şüphe. Bunlardan kuvvetli şüphe; yapılan yargılamada elde edilen delillere göre kişinin mahkûm olma olasılığının çok yüksek olduğu, şüphenin en yüksek dereceli hâlidir (Gökcen vd., 2022, s. 424; Özbek, 2022, s. 252). Tutuklama kararının gerekçesinde de mahkûmiyet kararının verilmesini gerektirecek düzeyde olmayan fakat hâkimin kriminalistik tecrübe kurallarından

---

[16] AİHM, B. 6847/02 (8 Kasım 2005), AİHM, B. 47679/99 (21 Mart 2002).

[17] "*Kişinin bir suç işlediğinden şüphelenmek için inandırıcı sebeplerin bulunduğu veya suç işlemesine ya da suçu işledikten sonra kaçmasına engel olma zorunluluğu kanaatini doğuran makul gerekçelerin varlığı hâlinde, yetkili adli merci önüne çıkarılmak üzere yakalanması ve tutulması*", "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi" (Erişim 26 Mart 2024).

[18] AİHM, B. 14305/17 (20 Kasım 2018); AİHM, B. 13237/17 (20 Mart 2018).

şüphelinin/sanığın suç işlediği konusundaki şüphesinin kuvvetli olduğunu gösterir somut delillere yer verilmesi ve gerekçelendirilmesi gerekir (Yüksek, 2021, s. 139; Öztürk, 2022, s. 470). Aksi takdirde somut delillere dayanmayan kuvvetli şüphe durumlarında tutuklama kararı verilemez (Gökcen vd., 2022, s. 424). Hukuka aykırı delillerle tutuklama kararı verilemeyeceğinden, kuvvetli suç şüphesini gösteren somut delillerin hukuka uygun olarak elde edilmiş olması gerekir (CMK m. 217/2) (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 139).

Olgu ve olaylara değinilmeden sadece soyut olarak kuvvetli suç şüphesinin varlığından bahsedilmesi tutuklama kararının gerekçeli olarak yazıldığı anlamına gelmez ve tutuklama kararı verilmesi için yeterli değildir (Centel, 2011, s. 58; Centel, 2013, s. 194). AİHM kararlarında da benzer ifadelere yer verilmiştir; "*... bir kişinin tutuklanmasına hükmeden kararın gerekçesi, tutuklamanın keyfî olarak değerlendirilip değerlendirilmemesinin belirlenmesinde ilgili bir faktördür.*"[19]; "*Mahkeme, adli makamların tutukluluğa izin veren kararlarında öne sürdüğü herhangi bir gerekçenin bulunmadığı kanaatindedir.*"[20]

Tutuklama nedeninin bulunması

Anayasa'nın 19. maddesindeki; "*... suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmalarını, delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunda gösterilen diğer hâllerde hâkim kararıyla tutuklanabilir.*" ve CMK'nın 100. maddesindeki; "*Kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut delillerin ve bir tutuklama nedeninin bulunması hâlinde, şüpheli veya sanık hakkında tutuklama kararı verilebilir.*" düzenlemeleri ile kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin tutuklama kararı verilebilmesi için bir ön koşul olduğu, tek başına tutuklama kararının verilebilmesi için yeterli olmadığı ve kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut delillerle birlikte bir de tutuklama sebebinin bulunması gerektiği belirtilmiştir (Yüksek, 2021, s. 136). Somut olayda şüphelinin/sanığın kaçma şüphesinin, delilleri karartma riskinin ya da tutuklama nedeninin varsayılabileceği suçların mevcut olması gerektiğine dair CMK'nın 100. maddesinde yer alan düzenlemeyle, hangi nedenlere dayanarak tutuklama kararı verilebileceği açıklanmıştır.

Kişi özgürlüğüne önemli bir müdahale olan tutuklama kararlarında, özgürlüğü kısıtlanan kişinin özgürlüğünün neden kısıtlandığını açık ve net bir şekilde anlayabilmesi için tutuklama nedenlerinin tek tek somut delillere bağlanarak mutlaka gerekçeli olarak verilmesi gerektiği, Anayasa'nın 141. ve CMK'nın 34., 100. ve 101. maddeleri gereği zorunludur (Gökcen vd., 2022, s. 424; Centel, 2011, s. 58). Fakat uygulamada hâkimlerin tutuklama kararlarında; CMK m. 100/2'de yer verilmiş olan somut olayda şüphelinin/sanığın kaçma şüphesinin, delilleri karartma riskinin ya da tutuklama nedeninin varsayılabileceği suçların mevcut olması gerektiği şeklindeki tutuklama nedenlerinden herhangi birinin varlığına dair dosya içeriğine uygun somut dayanakları genellikle göstermedikleri yasal, yeterli ve hukuki anlamda ikna edici bir gerekçe yazmadan kanuni terimleri tekrarladıkları ve "*suçun vasıf ve mahiyeti, mevcut delil durumu, öngörülen ceza miktarı, kaçma şüphesinin bulunması, delilleri ortadan kaldırma ve değiştirme hususunda kuvvetli şüphenin bulunması*" gibi kalıplaşmış ifadeler kullandıkları görülmektedir (Centel, 2013, s. 196; Yüksek, 2021, s. 139). Bu şekildeki delillerin nasıl ve ne şekilde incelenip değerlendirildiğini izah etmeyen gerekçesiz tutuklama kararları, tarafların ileri sürmüş olduğu esaslı iddiaların cevapsız kalmasına, etkili savunma yapmalarına ve mahkemeye erişim haklarına engel olacak, yargıya olan güvenin sarsılmasına

[19] AİHM, B. 35553/12 (22 Ekim 2018); AİHM, B. 55835/09 (31 Mayıs 2016).
[20] AİHM, B. 47679/99 (21 Mart 2002); AİHM, B. 6847/02 (8 Kasım 2005).

yol açacaktır (Yüksek, 2021, s. 139). AİHM içtihatlarında da tutuklama kararının gerekçesinde tutuklama sebeplerinin somut olayla ilişkilendirilerek açıklanması gerektiği, aksi takdirde soyut ve genel ifadelerle kanuni terimlerin tekrarının yeterli bir gerekçe olamayacağı ve AİHS'in 5. maddesinin ihlal edilmiş olacağı vurgulanmıştır (Doğan, 2021, s. 15; Cengiz vd., 2008, s. 39). AİHM'in bu yöndeki kararında şu ifadeler yer almaktadır; "*... kaçmaya ilişkin bir tehlikenin neden olduğuna ilişkin herhangi bir açıklama yapılmaksızın, hemen her zaman aynı kelimeler kullanılmıştır. Sözleşme'nin 5. maddesi ihlal edilmiştir.*"[21]

CMK'nın 100. maddesindeki; "*Kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut delillerin ve bir tutuklama nedeninin bulunması hâlinde, şüpheli veya sanık hakkında tutuklama kararı verilebilir.*" hükmü ile kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin yanı sıra bir tutuklama sebebinin varlığı hâlinde tutuklama kararının verilebileceği belirtilmiştir (Yüksek, 2021, s. 136). Yani kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut delillerin ve tutuklama nedeninin bulunması durumunda dahi tutuklama kararı verilmesinin zorunlu değil, ihtiyari bir koruma tedbiri olduğu unutulmamalıdır (Gökcen vd., 2022, s. 423; Cengiz vd., 2008, s. 37).

Şüpheli veya sanığın kaçma şüphesi

Yukarıda da bahsedildiği üzere kişi özgürlüğüne önemli bir müdahale olan tutuklama kararlarında, tutuklama nedenlerinin tek tek somut delillere bağlanarak mutlaka gerekçeli olarak gösterilmesi zorunludur (Centel, 2011, s. 58). CMK'nın 100. maddesinde sayılan ve uygulamada da en sık karşılaşılan tutuklama nedenlerinden biri de şüpheli veya sanığın saklanması, kaçması veya kaçacağı şüphesi uyandırmasıdır.

Hâkimin/mahkemenin tutuklama kararının gerekçesinde, somut olayda mevcut bulunan şüphelinin/sanığın kaçma şüphesi şeklindeki tutuklama sebebine dair dosya içeriğine uygun somut delilleri açık, net ve ayrıntılı bir şekilde göstermesi gerekir (Altınkök, 2014, s. 445). Aksi takdirde, yasal, yeterli ve hukuki anlamda ikna edici gerekçe yazmadan sadece şüphelinin/sanığın kaçma şüphesinin bulunmasından bahsedilerek geçiştirilmesi, hem özgürlük ve güvenlik hakkını hem de gerekçeli karar hakkını ihlal edecek ve itiraz makamının gerekli incelemeyi yapmasına engel olacaktır (Centel, 2013, s. 194; Taner, 2021, s. 103).[22] Tek başına suçun işlenmiş olması ya da kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin bulunması şüphelinin/sanığın kaçma şüphesi altında olduğu anlamına gelmez. Tutuklama kararı verilebilmesi için şüphelinin/sanığın kaçacağına dair ikna edici somut gerekçelerin ortaya konulması gerekir. Bu gerekçeler; bütün banka hesaplarının kapatılmış olması, mal varlıklarının satılması, yurt dışı bağlantılarının yoğunluğu, doğalgaz, elektrik, su, telefon vb. aboneliklerinin iptal ettirilmesi, işyerinin veya konutun sık sık değiştirilmesi, pasaport çıkarılması veya sahte pasaport, sahte belge edinme gibi yollara başvurulması, göçmen kaçakçılığı yapan kişilerle iletişime geçilmesi, sınırda yakalanılması gibi hâllerde olabileceği gibi somut olayın özelliğine göre bunlardan başka durumlar da olabilir (Gökcen vd., 2022, s. 425; Özbek, 2022, s. 253).[23] Şüphelinin/sanığın işlediği yönünde kuvvetli şüphe mevcut olan suçla ilgili, kanunda öngörülen cezanın yüksek olması tek başına haklı bir gerekçe olmamakla birlikte,[24] şüphelinin/sanığın

[21] AİHM, B. 16026/90 (8 Haziran 1995); AİHM, B. 35553/12 (22 Ekim 2018); AİHM, B. 55835/09 (31 Mayıs 2016).

[22] AİHM, B. 55939/00 (15 Şubat 2005).

[23] AİHM, B. 33644/96 (6 Haziran 2000); "*... başvuran başka bir kişinin kimlik kartını kullanarak araba satın almış, sahte pasaport almış ve cezai işlemlerle ilgili ayrıntılı bilgi almaya çalışmıştır.*"

[24] AİHM, B. 14348/02 (6 Şubat 2007); "*Mahkeme suçlamaların ciddiyetinin tek başına uzun tutukluluk sürelerini*

ikametgâhının sabit olmaması,[25] mesleki ve kişisel ilişkilerinin düzensiz ve gevşek olması, varsa daha önce kaçak durumunda olması da kaçabileceği şüphesini haklı gösterecek gerekçelerden olabilir (Yenisey, 2016, s. 219; Öztürk, 2022, s. 472). Hâkimin, tutuklama kararının gerekçesinde kaçma şüphesinden bahsederken şüphelinin/sanığın kişilik yapısı,[26] ahlaki durumu, sosyal çevresi ve sürdürdüğü yaşam tarzı, suç öncesi ve suçun işlenmesinden sonraki tutum ve davranışlarını kişiselleştirerek gerekçelendirmesi gerekir (Altınkök, 2014, s. 435; Yenisey, 2016, s. 226). AİHM ve AYM[27] de kararlarında bu hususlara dikkat çekmiştir. AİHM; "*Karşılaşılan cezanın ciddiyeti, kaçma veya yeniden suç işleme riskinin değerlendirilmesinde ilgili bir unsur olsa da özgürlükten yoksun bırakmanın devam ettirilmesi ihtiyacı, yalnızca suçun ciddiyeti dikkate alınarak tamamen soyut bir bakış açısıyla değerlendirilemez.*"[28]; "*Kaçma riski, kişinin karakteri, ahlaki durumu, evi, mesleği, varlıkları, aile bağları ve yargılandığı ülkeyle her türlü bağlantısıyla ilgili faktörler ışığında değerlendirilmelidir.*"[29]

Delillerin karartılma riski

CMK'nın 100. maddesinde sayılan ve uygulamada da en sık karşılaşılan tutuklama nedenlerinden bir diğeri, şüpheli veya sanığın delilleri gizleme, değiştirme veya yok etme, tanık, mağdur veya başkaları üzerinde baskı yapma gibi girişimlerde bulunma konusunda kuvvetli şüphe uyandırmasıdır (Centel, 2011, s. 51; İçten, 2019, s. 49).

Hâkimin/mahkemenin tutuklama kararının gerekçesinde, somut olayda mevcut bulunan şüphelinin/sanığın delilleri yok etme, gizleme veya değiştirme şüphesi şeklindeki tutuklama sebebine dair, dosya içeriğine uygun somut delilleri açık, net ve ayrıntılı bir şekilde göstermesi gerekir (Altınkök, 2014, s. 445). Yasal, yeterli ve hukuki anlamda ikna edici gerekçe yazılmadan sadece şüphelinin/sanığın delilleri gizleme, değiştirme veya yok etme şeklindeki davranışlarda bulunduğundan/bulunacağından bahsedilmesi fakat bu davranışların somut olaydaki görünümünden bahsedilmemesi özgürlük ve güvenlik hakkını ve gerekçeli karar hakkını ihlal edecektir (Yüksek, 2021, s. 138; Taner, 2021, s. 103).[30] Hâkimin/mahkemenin, tutuklama kararı verebilmesi için şüphelinin/sanığın delilleri gizleyeceğine, değiştireceğine veya yok edeceğine, tanık, mağdur veya başkaları üzerinde baskı yapmaya girişeceği konusunda şüphe oluşturan ikna edici somut delilleri, gerekçeleri ve olguları tutuklama kararında tartışması ve ortaya koyması gerekir (Özbek, 2022, s. 253; Yerdelen, 2021, s. 77). Delillerin karartılması riskine dayanılarak verilen tutuklama kararının gerekçesinde, henüz toplanmayan ve karartılabilecek muhtemel delillerin neler olduğu, şüphelinin/sanığın maddi gerçeğin ortaya çıkarılmasını engellemek için bu delillere nasıl müdahale edeceği hususunun da sebepleri ile birlikte gösterilmesi gerekir (Öztürk, 2022, s. 473; Yenisey, 2016, s. 219). Soruşturmanın gizliliği kararının bulunduğu, tüm delillerin toplandığı ve karartılacak delilin kalmadığı, delillerin şüpheli/sanık tarafından karartılacağına ilişkin somut belirtilerin olmadığı ya da Adli Tıp Kurumu, bilirkişi raporu gibi şüphelinin/sanığın müdahale imkânının bulunmadığı hâllerde delillerin karartılması riskine dayanılarak tutuklama kararı verilemez

---

haklı çıkaramayacağına karar vermiştir.".

[25] AİHM, B. 65655/01 (26 Ekim 2006); "*Başvuranın serbest bırakıldığı takdirde kaçmasını engelleyebilecek ne sabit bir meskeni ne de sosyal bağları vardı.*"

[26] AİHM, B. 1602/62 (10 Ocak 1969).

[27] AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013).

[28] AİHM, B. 46398/09 (24 Nisan 2014); AİHM, B. 5826/03 (22 Mayıs 2012).

[29] AİHM, B. 9190/03 (4 Ekim 2005).

[30] AİHM, B. 55939/00 (15 Şubat 2005).

(Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 492; Öztürk, 2022, s. 473). AİHM kararlarında da bu hususlara dikkat çekilmiştir; "*... Mahkeme, soruşturmanın ilk aşamalarında başvuranın delilleri yok edebileceği riski, onun gözaltında tutulmasını haklı gösterebileceğini kabul etmektedir. Ancak deliller toplandıktan sonra bu neden tutuklama için önemsiz hale gelir.*"[31]; "*Mahkeme, tanıklara baskı uygulanmasına ilişkin gerçek bir riskin başlangıçta mevcut olabileceğini kabul etmektedir, ancak zaman geçtikçe bu riskin azaldığı ve aslında ortadan kalktığı görüşündedir.*"[32]

Tutuklama nedeninin varsayılabileceği suçlar

CMK'nın 100. maddesinde sayılan ve uygulamada da en sık karşılaşılan tutuklama nedenlerinden sonuncusu da şüpheli veya sanığın kanunda sayılan suçları[33] işlediği hususunda somut delillere dayanan kuvvetli şüphe sebeplerinin bulunmasıdır (Centel, 2011, s. 51; İçten, 2019, s. 49). Tutuklama kararının verilebilmesi için bahsi geçen suçların işlendiğine dair kuvvetli şüphe sebeplerinin varlığı, karine olarak tutuklama sebebi varsayılabileceği için ayrıca tutuklama nedeni aranmaz (İçten, 2019, s. 50; Yüksek, 2021, s. 145). Fakat bu durum, sadece katalog suçun gösterilmesi şeklindeki formül gerekçeden ibaret (gerekçesiz) olan otomatik tutuklama kararı verilmesine de yol açmamalıdır (İçten, 2019, s. 51; Şen ve Özdemir, 2013, s. 254). Kanun koyucu madde metninde sayılan katalog suçların varlığının tutuklama nedeni olarak "varsayılacağını" değil "varsayılabileceğini" vurgulamıştır, bu sebeple katalog şeklinde sayılan suçlarda kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin ayrı ayrı, açık ve net bir şekilde tutuklama kararının gerekçesinde gösterilmesi, tartışılması, değerlendirilmesi ve somut olayla ilişkilerinin ortaya konması gerekir (Şen ve Özdemir, 2013, s. 18; Yerdelen, 2021, s. 77). AİHM de delillerin tartışılmadığı tutuklama kararlarının soyut olduğunu belirterek Sözleşme'nin 5. maddesini ihlal ettiğini vurgulamıştır; "*Gerekli detaylandırmanın yapılmadığı durumlarda, genel olarak kabul edilen gerekçelerin (örneğin delil durumu, dosya kapsamı suçun mahiyeti gibi) basmakalıp olarak sıralanması da bu eksikliği gidermemektedir.*"[34]

Tutuklama tedbirinin ölçülü olması

Ölçülülük, araç olarak kullanılan koruma tedbiriyle elde edilmesi hedeflenen yarar ile sınırlandırılan temel hak ve özgürlük arasında bir denge olmasını ifade eden ilkedir (Yüksek, 2021, s. 140; Özbek, 2022, s. 225). Ölçülülük ilkesiyle bağlantılı olarak öngörülen koruma tedbirinin istenen amaca ulaşmaya elverişli olması gerekir. Koruma tedbirinin ulaşılmak istenen amaç açısından zorunlu olması, yani amaca daha hafif bir tedbirle ulaşılmasının mümkün olmaması gerekir (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 492). Maddi gerçeğe ulaşma, delillerin karartılmasını önleme, şüpheli/sanığın kaçmasını önleme ile tutuklama koruma tedbiri arasında bir dengenin gözetilmesi ve eğer varsa amaca ulaştırabilecek diğer tedbirlerin de değerlendirilmesi gerekir.

Bir koruma tedbiri olan tutuklamanın temel hak ve özgürlüklere yapılan müdahalelerin en ağırı olması sebebiyle CMK'nın 100. maddesinde verilmesi beklenen ceza veya güvenlik tedbiriyle ve işin önemiyle ölçülü olmaması hâlinde tutuklama kararının verilemeyeceği ayrıca düzenlenmiştir (Yerdelen, 2021, s. 80). Kanun koyucunun ölçülülük ilkesini, tutuklama koruma

[31] AİHM, B. 7064/05 (1 Haziran 2006).
[32] AİHM, B. 12369/86 (26 Haziran 1991); AİHM, B. 15479/02 (4 Ekim 2005).
[33] CMK m. 100/3.
[34] AİHM, B. 38270/11 (8 Temmuz 2014); AİHM, B. 49651/06 (24 Ocak 2012).

tedbiri bakımından özel olarak düzenlemesi sebebiyle tutuklama kararının gerekçesinde de tutukluluğun ne şekilde ölçülü olduğunun somut veriler ile açıklanması gerekir.

Adli kontrol tedbirinin yetersiz kalması

Tüm koruma tedbirleri içinde tutuklamanın temel hak ve özgürlüklere en ağır müdahaleyi içermesi sebebiyle hâkimin/mahkemenin; tutuklama kararının gerekçesinde amacı sağlamaya elverişli araç tedbirler arasında, müdahalenin yoğunluğu bakımından, hafif olandan ağır olana yani adli kontrolden tutuklamaya doğru kademeli bir uygulama yaptığını, adli kontrol hükümlerini değerlendirdiğini, adli kontrol uygulamasının yetersiz kaldığını/kalacağını ve tutuklamayı son çare olarak uyguladığını, hukuki ve fiili nedenlerle ortaya koyması gerekir (Yerdelen, 2021, s. 79; Doğan, 2021, s. 18). Aksi takdirde, tutuklama kararında adli kontrol tedbirlerinin yetersiz kalacağının somut delillerle açıkça gösterilmemiş olması, ölçülülük ilkesine aykırılık oluşturacağı gibi ayrıca CMK'nın 100. maddesinin ve AİHS'in 5. ve 6. maddelerinin ihlaline sebep olacaktır (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 390). AİHM, kararlarında, tutuklama kararında tutuklamaya alternatif olabilecek tedbirlerin tartışıldığını gösteren gerekçelerin bulunmamasının, Sözleşme'nin 5. maddesinin ihlali niteliğinde olduğu vurgulanmıştır.[35]

Tutuklama kararının gerekçesinde; tutuklamanın hangi nedenlere dayandığının, tutuklama koruma tedbiri uygulanmadığı zaman delillerin karartılma ihtimalinin veya şüphelinin/sanığın kaçma ihtimalinin yüksek olmasının, adli kontrol tedbirinin yetersiz kalacak olmasının ve başka bir koruma tedbiriyle de hedeflenen amacın sağlanamayacağının, somut ve yeterli gerekçelerle açık ve net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir (Şen ve Özdemir, 2013, s. 19; Yerdelen, 2021, s. 80).

Tutuklamaya İtiraz ve Tahliye Taleplerinin Reddi ile Tutukluluğun Gözden Geçirilmesi Üzerine Verilen Tutuklamanın Devamı Kararlarında Gerekçe

Tutuklamanın kişi özgürlüğüne önemli bir müdahale içermesi sebebiyle Anayasa'nın 141. ve CMK'nın 34., 100. ve 101. maddelerinde düzenlenen gerekçe yazma yükümlülüğü, sadece ilk tutuklama kararları için değil, tutuklamaya itiraz ve tahliye taleplerinin reddi kararları ile tutukluluğun gözden geçirilmesi kapsamında verilen tutuklamanın devamına ilişkin kararlar için de zorunludur (Yüksek, 2021, s. 141). AİHM de tutuklamaya itiraz ve tahliye taleplerinin reddi kararları ile tutukluluğun gözden geçirilmesi ve tutuklamanın devamına ilişkin kararların ilgili ve yeterli bir gerekçe içermemesini ve gerekçesiz verilmesini AİHS'in 5. maddesinde düzenlenen özgürlük ve güvenlik hakkının ihlali kapsamında değerlendirmektedir[36] (Yüksek, 2021, s. 123; Bekri, 2014, s. 216). Bu sebeple tutuklama kararında aranan kuvvetli suç şüphesinin varlığını gösteren somut deliller ve tutuklama nedenlerinin, sadece ilk tutuklama anında değil tutuklamaya itiraz, tahliye taleplerinin reddi, tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda da mevcut delillerle ilişkilendirilerek gerekçesiyle birlikte açık ve net bir şekilde ortaya konulması gerekir (Yüksek, 2021, s. 144; Gökcen vd., 2022, s. 424).

Tutuklamaya itiraz ve tahliye taleplerinin reddi kararlarında gerekçe

Tutuklama kararlarının kişi özgürlüğüne ağır bir müdahale olması sebebiyle tutuklanan kişilere tutuklama ve tutukluluğun devamına ilişkin kararlara karşı kanun yoluna başvuru imkânı tanınmıştır. Tanınan bu hak hem AİHS'te hem de Anayasa ve CMK'da güvence altına

[35] AİHM, B. 38270/11 (8 Temmuz 2014); AİHM, B. 36475/10 (27 Şubat 2018).
[36] AİHM, B. 38270/11 (8 Temmuz 2014); AİHM, B. 49651/06 (24 Ocak 2012).

alınan en önemli haklardan biridir (AİHS m. 5, Anayasa m. 19/8, CMK m. 101/5). CMK'da şüphelinin/sanığın; soruşturma aşamasında sulh ceza hâkiminin, kovuşturma aşamasında ise mahkemenin verdiği tutuklama ve tutukluluğun devamına ilişkin kararlara karşı itiraz kanun yoluna[37] gidebileceği düzenlenmiştir.

Tutuklama kararına karşı itirazda bulunabilmek için davanın ilgililerinin (şüpheli/sanık, müdafi, yasal temsilcisi, eşi), tutuklama kararını öğrendikleri günden itibaren iki hafta içinde kararı veren merciye dilekçe veya tutanağa geçirilmek şartıyla zabıt kâtibine beyanda bulunmak ya da şüphelinin/sanığın tutuklu bulunduğu ceza infaz kurumu ve tutukevi müdürüne beyanda bulunmak veya bu hususta bir dilekçe vermek suretiyle itiraz kanun yoluna başvurması gerekir. Bunun üzerine, itiraz edilen kararı veren merci ya kararını düzeltir ya da üç gün içinde (örgüt faaliyeti çerçevesinde işlenen suçlar bakımından bu süre yedi gün olarak uygulanır) kararı incelemek üzere yetkili ve görevli merciye gönderir (CMK m. 105, m. 263, m. 268/1-2).[38] İtirazda bulunan ilgilinin dilekçesinde ya da beyanında tutuklamanın koşullarının oluşmadığını ve tutuklamanın neden hukuka aykırı olduğunu sebepleri ile birlikte göstermesi gerekir.[39] Kararına itiraz olunan veya itirazı inceleyecek merci kararın yerine getirilmesinin geri bırakılmasına karar vermediği sürece itiraz, tutuklama kararının yerine getirilmesinin geri bırakılması sonucunu doğurmayacaktır (CMK m. 269). İtiraz mercii itiraz hakkında duruşma yapılmaksızın karar verir ve ancak, gerekli görüldüğünde Cumhuriyet savcısını ve sonra müdafi veya vekili dinler (CMK m. 271/1). İtiraz merci inceleme yaptıktan sonra itirazın kabulüne ya da reddine karar verecektir, itiraz mercinin itiraz üzerine verdiği bu kararlar kesindir. İstisna olarak ilk defa merci tarafından verilen tutuklama kararlarına karşı itiraz yoluna gidilebilir (CMK m. 271/4).

İtiraz kanun yolunda verilen gerekçeli kararda, tutuklamaya itiraz sebeplerinin ve kararın verilme sebeplerinin açıkça gösterilmesi gerekir. İtiraz mercii tutuklama kararının hukuka aykırılığı sebebiyle itirazı kabul etmiş ise hukuka aykırılığın sebeplerini ve hukuka uygun olarak verdiği yeni kararın nedenlerini, itirazı reddetmiş ise reddetme sebebini ayrıca ve açıkça kararın gerekçesinde göstermelidir. Yine itiraz kanun yolunda itiraz merciinin, verdiği kararın gerekçesini yazarken, tutuklama kararında bulunması gereken kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin ve tutuklama sebeplerinin mevcut olup olmadığını ve ölçülülük ilkesine uyulup uyulmadığını da değerlendirip tartışması gerekir (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 1207; Gökcen vd., 2022, s. 677). İtiraz kanun yolunda verilen itirazın reddi veya kabulü kararlarının yeterli gerekçe içermemesi, mevcut delil durumu, suçun vasıf ve mahiyeti gibi şablon ifadelerden oluşması ya da gerekçesiz oluşu gerekçeli karar hakkını, adil yargılanma hakkını, özgürlük ve güvenlik hakkını ihlal edecektir (Yüksek, 2021, s. 144).[40] Fakat itiraz mercii, tutuklama kararını incelerken eğer itirazı reddedecekse itiraza tabi kararı veren mahkemenin tutuklama kararındaki gerekçesine gönderme yapması gerekçeli karar hakkını ihlal etmeyecektir.[41] İtiraz mercii, tutuklama kararı veren mercinin eksik gerekçeye

---

[37] CMK m. 267-271'de düzenlenen itiraz, hâkim/mahkeme kararlarında haksızlık, kanuna aykırılık ve hataların olması durumunda bunun düzeltilebilmesini ya da tarafların verilen karardan tatmin olabilmesini sağlayabilmek için kararın yeni bir yargılama makamı önüne getirilmesidir.

[38] İtirazı incelemeye yetkili ve görevli merci CMK m. 268/3-b'de düzenlenmiştir.

[39] AİHM, B. 41088/05 (11 Temmuz 2006); "*Serbest bırakılma lehine ve aleyhindeki iddialar 'genel ve soyut' olmamalıdır.*"

[40] AYM, B. 2013/5895 (19 Kasım 2014); "*... itiraz merciince kararlarda ayrıntılı gerekçeye yer verilmediği ve söz konusu yargısal kararlarda, başvurucunun ... ilişkin temel iddialarının değerlendirilerek karşılanmadığı anlaşılmaktadır.*"

[41] AYM, B. 2013/4186 (15 Ekim 2014); "*İtiraz merciinin yargılamayı yapan mahkemenin kararıyla aynı fikirde*

dayanan fakat tutuklamanın şartları bakımından doğru verilmiş karardaki gerekçe eksikliklerinin itirazı değerlendirme aşamasında tamamlayabilir (Yenisey, 2016, s. 224).

İlk tutuklama kararına yapılan itirazın dışında soruşturma ve kovuşturma evrelerinin her aşamasında ve her zaman şüpheli/sanık, müdafi, yasal temsilcisi ve eşi, şüphelinin veya sanığın tahliyesini (serbest bırakılmasını) ilgili merciden talep edebilir (CMK m. 104/1). Tahliye talebinde bulunulurken talepte bulunan ilgilinin dilekçesinde ya da beyanında tutuklama koşullarının ortadan kalktığı veya tutuklamaya sebep olarak gösterilen olayların şüpheli/sanık lehine değiştiği iddialarının sebepleri ile birlikte gösterilmesi gerekir (Cengiz vd., 2008, s. 38). Tahliye talebi üzerine, soruşturma evresinde sulh ceza hâkimi, kovuşturma evresinde mahkeme tarafından Cumhuriyet savcısı, şüpheli, sanık veya müdafin görüşü alındıktan sonra, üç gün içinde[42] şüpheli veya sanığın tutukluluk hâlinin devamına, adlî kontrol uygulanmasına veya salıverilmesine hâkim veya mahkemece karar verilir, (CMK m. 104, m. 105) (Gökcen vd., 2022, s. 437; Özbek, 2022, s. 270). Verilen bu kararlara itiraz edilebilir (CMK m. 104/2, m. 105). Dosya BAM'a ya da Yargıtay'a geldiğinde salıverilme istemi hakkındaki karar, BAM veya Yargıtay ilgili dairesi veya Yargıtay Ceza Genel Kurulunca dosya üzerinde yapılacak incelemeden sonra verilir; bu karar resen de verilebilir (CMK m. 104/3).

Tahliye talebini inceleyen merci, tutuklama kararının hukuka aykırılığı sebebiyle tahliye talebini kabul etmişse hukuka aykırılığın (kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin ve tutuklama nedenlerinin mevcut olmadığını ve ölçülülük ilkesine riayet edilmediğini) sebeplerini ve hukuka uygun olarak verdiği yeni kararın nedenlerini gerekçesinde açıkça göstermelidir. Tahliye talebini inceleyen mercinin tahliye talebini reddettiği durumda ise tahliye talebinde bulunanlar tarafından ileri sürülen iddiaların nasıl karşılandığının ve reddetme gerekçesinin kararın gerekçesinde somut olgularla ilişkilendirilerek gösterilmesi gerekir (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 1207; Yüksek, 2021, s. 141). Tahliye talebinin reddi veya kabulü kararlarının yeterli gerekçe içermemesi, "*mevcut delil durumu, suçun vasıf ve mahiyeti gibi*" genel ve soyut ifadelerden oluşması, kanuni terimlerin tekrar edilmesi, şüphelinin/sanığın kişisel durumuyla ilgili değerlendirmeye yer verilmemesi ya da gerekçesiz olması, gerekçeli karar, adil yargılanma, özgürlük ve güvenlik hakkını ihlal edecektir (Altınkök, 2014, s. 430; Yüksek, 2021, s. 144). AİHM [43] ve AYM[44] kararlarında da bu hususlara dikkat çekilmiştir.

Tutukluluğun gözden geçirilmesi üzerine verilen tutuklamanın devamı kararlarında gerekçe

AİHS'in 5. maddesinin 3. fıkrasındaki hüküm gereği tutuklama koşullarının ortadan kalktığı uzun tutukluluk durumlarında şüphelinin/sanığın salıverilmesi gerekir (Altınkök, 2014, s. 429). Aksi takdirde, geçici niteliğe sahip tutuklama koruma tedbirinin koşullarının ortadan

---

olması ve bunu ya aynı gerekçeyi kullanarak ya da basit bir atıfla kararına yansıtması yeterlidir."; AYM, B. 2013/723 (21 Kasım 2013).

[42] CMK m. 105; "*103. maddenin birinci fıkrasının birinci cümlesi uyarınca yapılan istemler hariç olmak üzere örgüt faaliyeti çerçevesinde işlenen suçlar bakımından bu süre yedi gün olarak uygulanır.*"

[43] AİHM, B. 41088/05 (11 Temmuz 2006); AİHM, B. 6847/02 (8 Kasım 2005); "*Serbest bırakılma lehine ve aleyhindeki iddialar 'genel ve soyut' olmamalıdır.*" Benzer yönde, "*Yasanın tutukluluğun devamına ilişkin gerekçelerde somut olguların varlığı ikna edici bir şekilde ortaya konmalıdır.*"; AİHM, B. 46133/99 (24 Temmuz 2003); AİHM, B. 46398/09 (24 Nisan 2014).

[44] AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013); "*Tahliyesini talep eden kişinin özel durumunun dikkate alınması ve bu anlamda tutukluluk gerekçelerinin kişiselleştirilmesi bir zorunluluktur.*" Benzer yönde, AYM, B. 2012/1158 (21 Kasım 2013); "*Somut olaydaki tutukluluk hâlinin devamına ilişkin bu gerekçelerin ilgili ve yeterli olduğu söylenemez.*"; AYM, B. 2014/184 (16 Temmuz 2014).

kalkmış olmasına rağmen şüphelinin/sanığın tahliyesine karar verilmemesi özgürlük ve güvenlik hakkını ihlal edecektir (Altınkök, 2014, s. 435; Yüksek, 2021, s. 144). Özgürlük ve güvenlik hakkının ihlalinin engellenebilmesi için CMK'da şüphelinin/sanığın tutukluluk durumunun periyodik olarak incelenmesi ve tutuklama koruma tedbirinin belli sürelerle sınırlandırılması konusunda özel düzenlemelere yer verilmiştir (CMK m. 102, m. 108) (Gökcen vd., 2022, s. 431; Centel, 2011, s. 68). CMK'nın 108. maddesinde yer alan düzenlemelere göre, soruşturma evresinde, "*şüphelinin tutukevinde bulunduğu süre içinde ve en geç otuzar günlük süreler itibarıyla tutukluluk hâlinin devamının gerekip gerekmeyeceği hususunda, Cumhuriyet savcısının istemi üzerine sulh ceza hâkimi tarafından 100. madde hükümleri göz önünde bulundurularak, şüpheli veya müdafii dinlenilmek suretiyle karar verilir.*",[45] kovuşturma evresinde, "*hâkim veya mahkeme, tutukevinde bulunan sanığın tutukluluk hâlinin devamının gerekip gerekmeyeceğine her oturumda veya koşullar gerektirdiğinde oturumlar arasında ya da birinci fıkrada öngörülen süre içinde resen karar verir.*" CMK'daki düzenlemeler incelendiğinde hem soruşturma evresinde hem de kovuşturma evresinde savunma hakkının etkin kullanılabilmesi için ilk tutuklama kararında olduğu gibi tutukluluğun devamı kararının da duruşmalı olarak verilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Yenisey ve Nuhoğlu, 2022, s. 513; Gökcen vd., 2022, s. 438).[46]

Tutukluluğun devamına ilişkin verilen her karar, yeni bir tutuklama kararı niteliğinde olduğu için hâkimin veya mahkemenin tutukluluğun devamı yönünde verdiği kararların mutlaka gerekçeli olarak verilmesi gerekir (Centel, 2013, s. 203; Yerdelen, 2021, s. 78). İlk zamanlar tutukluluğun devamını haklı gösteren nedenler, tutuklama süresi uzadıkça yeterli olamayacağından tutukluluğun devamı yönünde verilen kararların gerekçeleri birbirinin tekrarı niteliğini taşımamalı, CMK'nın 100. maddesindeki tutuklama koşulları tutuklamanın devamına ilişkin verilen her kararda tartışılmalı ve değerlendirilmelidir (Özbek, 2022, s. 265). Tutuklamanın devamına ilişkin kararların keyfiyet içermemesi için hâkimin/mahkemenin tutuklama kararında bulunması gereken unsurları somut, tutuklamanın amacına uygun ve yeterli gerekçe ile göstermesi gerekir (Doğan, 2021, s. 14).[47] Tutuklamanın devamına ilişkin kararlarda da ilk kez tutuklama kararında bulunması gereken kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut deliller, tutuklama nedenleri ve tutuklama tedbirinin ölçülü olması şüphelinin/sanığın kişisel durumu da dikkate alınarak somut olgularla gerekçelendirilmeli ve açıklanmalıdır (Yerdelen, 2021, s. 78; Altınkök, 2014, s. 435).[48]

Tutuklama kararı verilirken bulunması gereken ilk ve olmazsa olmaz koşul kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin mevcudiyetidir. Tutuklamanın devamı kararlarında da her uzatma kararı öncesi kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin yasal, yeterli ve hukuki anlamda ikna edici gerekçelerle kararda gösterilmesi gerekir (Öztürk, 2022, s. 482; Doğan, 2021, s. 14). AİHM, tutuklamanın devamı kararlarındaki gerekçenin olmazsa olmaz unsurunun "makul şüphe" olduğunu ve hatta gösterilen makul şüphe gerekçesinin ilk tutuklama kararındaki gerekçeden daha kuvvetli olması gerektiğini, aksi

[45] AİHM, B. 7067/06 (3 Nisan 2012); AİHM, B. 44695/09 (21 Haziran 2016); AİHM, B. 4807/08 (17 Haziran 2014).
[46] AİHM, B. 4807/08 (17 Haziran 2014).
[47] AİHM, B. 7064/05 (1 Haziran 2006); "*... tutukluluğun devamına ilişkin gerekçelerle ilgili somut olguların varlığını tespit etmenin ulusal makamların görevi olduğunu yinelemektedir*."
[48] AİHM, B. 31315/96 (25 Nisan 2000); AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013).

takdirde zaman içinde sadece makul şüpheye dayanan uzatma kararlarının Sözleşmeyi ihlal edeceğini vurgulamıştır (Şen ve Özdemir, 2013, s. 19).[49]

Tutuklamanın devamı kararlarının gerekçesinde, kuvvetli suç şüphesinin varlığına işaret eden somut delillerin yanı sıra tutuklama nedenlerinin varlığının da gösterilmesi gerekir. Tutuklama sebepleri zaman geçtikçe değişip dönüşeceği[50] (kaçma şüphesi azalacağı,[51] deliller toplandığından ve tanık ifadeleri alındığından karartma riski ve tanıklar üzerinde baskı yapma riski ortadan kalkacağı)[52] için tutuklama kararı verilirken sunulan sebepler yetersiz kalacaktır. Bu nedenle uzatma kararlarının gerekçesinde ileri sürülen nedenler somut olgulara dayandırılarak açıklanmalıdır (Cengiz vd., 2008, s. 40-41; Centel, 2011, s. 54).[53] Tutuklamanın devamı kararları verilirken her seferinde verilen kararın ölçülülük ilkesine uyup uymadığı da değerlendirilmeli ve gerekçesiyle birlikte kararda yer almalıdır (Şen ve Özdemir, 2013, s. 19; Yerdelen, 2021, s. 80). Uygulamada tutuklamanın devamı kararlarında gerekçe olarak sıklıkla mevcut delil durumu, suçun katalog suçlardan olması gibi kalıp sebeplere yer verildiği, fakat bu sebeplerin soyut normun tekrarından ibaret olduğu ve gerekçenin somut delillere dayandırılmadığı görülmektedir (Yüksek, 2021, s. 144). Örneğin; … Sulh Ceza Hâkimliğinin 2024/… değişik iş numaralı 10.06.2024 tarihinde tutukluluğun gözden geçirilmesi üzerine verdiği tutukluluğun devamı kararında; "*Şüphelilerin üzerine atılı suçun CMK 100/3 maddesinde belirlenen tutuklama nedeninin varsayıldığı katalog suçlardan olduğu, tutuklama nedeninin bulunduğu ve devam ettiği, tutuklulukta geçen süre dikkate alındığında tutuklama tedbirinin devamının ölçülü olacağı, şüphelilerin tahliyesini gerektirir mevcut dosya kapsamında herhangi bir lehe değişikliğin bulunmadığı anlaşılmakla; CMK'nın 100-108 maddeleri gereğince şüphelilerin tutukluluk hâlinin devamına*" şeklindeki gerekçe ile; aynı şüpheliler hakkında 30 gün sonra yapılan 10.07.2024 tarihindeki tutukluluğun gözden geçirilmesi üzerine verilen tutuklamanın devamı kararında da; "*Şüphelilerin üzerine atılı … suçunun vasıf ve mahiyeti, dosya kapsamı itibari ile şüphelilerin üzerine atılı suçu işlediğine dair kuvvetli suç şüphesini gösterir somut delillerin bulunduğu, atılı suçun CMK 100/3 maddesinde belirlenen tutuklama nedeninin varsayıldığı katalog suçlardan olduğu, tutuklama nedeninin bulunduğu ve devam ettiği, tutuklulukta geçen süre dikkate alındığında tutuklama tedbirinin devamının ölçülü olacağı, şüphelilerin tahliyesini gerektirir mevcut dosya kapsamında herhangi bir lehe değişikliğin bulunmadığı anlaşılmakla; CMK'nın 100-108 maddeleri gereğince şüphelilerin tutukluluk hâlinin devamına*" şeklinde verdiği gerekçelerin aynı olduğu görülmektedir. Tutuklamanın devamı kararlarında her defasında tutuklama koşullarının tartışılması ve değerlendirilmesi gerekirken, … Sulh Ceza Hakimliği tarafından verilen bu gerekçelerin hem birbirinin aynısı olduğu hem kanun maddesinin tekrarından ibaret olduğu hem de şüpheliler ile ilgili bireyselleştirme yapılmadan aynı ifadelerin tüm şüphelileri kapsayacak şekilde aynen tekrarı olduğu görülmektedir. Bu şekilde verilen yasal, yeterli, hukuki anlamda ikna edici ve somut delillere dayanmayan tutuklamanın devamı kararlarının gerekçelerinin yetersiz olması ya da daha önce verilen tutuklama kararının gerekçesinin (olduğu gibi değiştirilmeden) bire bir alınması ve tutuklamanın devamı kararlarının her zaman aynı ifadelerden oluşması, Sözleşme'nin 5. ve 6. maddesini ihlal edecektir (Yerdelen, 2021, s. 82). AİHM'in bu yönde verdiği kararlarda şu ifadeler yer almıştır; "*Mahkeme'ye göre, müşterek sanığın davranışı, tutuklunun kaçma riskinin değerlendirilmesinde belirleyici bir faktör*

[49] AİHM, B. 7064/05 (1 Haziran 2006); AİHM, B. 33492/96 (21 Aralık 2000).
[50] AİHM, B. 28213/95 (23 Eylül 1998).
[51] AİHM, B. 7064/05 (1 Haziran 2006); AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013).
[52] AYM, B. 2013/6149 (6 Mart 2014); AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013).
[53] AİHM, B. 34097/96 (26 Temmuz 2001).

olamaz."[54]; "*Mahkeme, Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin, dokuz kez herhangi bir gerekçe göstermeksizin aynı, basmakalıp ifadeleri kullanarak başvuranın tutukluluğunun devamına karar verdiğini belirtmektedir.*"[55] AYM'nin bu yönde verdiği kararlarda da benzer ifadeler yer almıştır; "*Başvurucunun tahliye taleplerini inceleyen mahkemeler, bu talepleri reddederken gerekçelerini yeterince kişiselleştirmemiş,*"[56]; " *... uzatmaya ilişkin kararlarda tutuklama nedenlerinin hâlâ devam ettiğinin gerekçeleriyle birlikte gösterilmesi gerekir.*"[57]

Sonuç

İnsanlar olayların sebeplerini anlamak isterler ve gerekçelendirme ihtiyacı duyarlar. Bu gereksinim yargı kararlarında da söz konusudur. Yargı kararlarının gerekçelerinin nasıl ve ne şekilde olması gerektiğini anlamak için çeşitli kavramlarla önce gerekçenin tanımı yapılmalı ve ardından gerekçenin hukuki niteliği ulusal ve uluslararası mevzuat ile yargı kararları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Gerekçenin yargı kararlarındaki amacının ve öneminin bilinmesi, gerekçenin doğru ve yeterli bir şekilde yazılması açısından önem taşımaktadır. Gerekçenin amacı ve önemi kısaca yargı sürecinde bağımsızlık ve tarafsızlığın sağlanması, yargılamanın açıklığı, yargıya duyulan güven, yargı kararlarının denetlenebilirliği, hukuki güvenlik, hukukun gelişimi, keyfiliğin önlenmesi ve adil yargılanma hakkının korunması ve etkin kullanımı gibi işlevlerle açıklanabilir. Bağımsız ve tarafsız mahkemelerce verilen gerekçeli kararlar, hâkim üzerinde bir özdenetim mekanizması oluşturarak keyfiliği önleme, kararların denetlenmesini ve değerlendirilmesini kolaylaştırma, yargı kararlarının açıklığını ve hesap verebilirliğini sağlayarak toplumun yargıya olan güvenini pekiştirme, hukukun üstünlüğünü, yargı kararlarındaki tutarlılığı ve hukuki güvenliği sağlama rolü de oynar.

Gerekçe, somut olaylar ile soyut hukuk kuralları arasında bir köprü işlevi gördüğünden, yargılama sonunda verilen hükmün oluşmasında özel bir öneme sahiptir. Hukuki meselelerde yalnızca ilgili yasal kuralların belirtilmesi yeterli olmayıp, bu kuralların somut olayda nasıl uygulandığı da gerekçelendirilmeli ve bu gerekçeler net bir şekilde ifade edilmelidir. Doğru bir şekilde kaleme alınmış bir gerekçede, kararın dayandığı yasal ve hukuki nedenler ile sonuca ulaşma süreci; yasal, yeterli, tutarlı, makul, doğru, haklı, tatmin edici ve vicdana uygun açıklamalarla ortaya konulmalıdır. AİHM, AYM ve Yargıtay içtihatları da gerekçelerde; olayın meydana geliş şekline, bilirkişi raporlarına, tanık beyanlarına, iddia ve savunmalara dayanan önemli olaylara, dosyanın içeriğiyle uyumlu, mantıklı ve bilimsel bir biçimde yer verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Ceza muhakemesinde, Anayasa'nın 141. maddesi ve CMK'nın 34. maddesi gereğince, tüm mahkeme kararlarının gerekçeli olarak yazılması zorunludur. Sulh ceza hakimlikleri, ilk derece ceza mahkemeleri ile yüksek dereceli ceza mahkemelerinin kararlarında, somut olaylara uygun, yasal, yeterli ve makul bir gerekçe bulunması hukuki bir zorunluluktur.

Ceza muhakemesinde, tutuklama koruma tedbirinin kişi özgürlüğüne müdahale içermesi nedeniyle, adil yargılanma, hukuki dinlenilme ve savunma hakkının tam anlamıyla sağlanabilmesi için tutuklama kararlarındaki gerekçenin tarafların açıklamalarına, iddia ve savunmalarına, olaylara ve delillere dayanması gerekmektedir. CMK'nın 100 vd. maddelerinde tutuklama kararında bulunması gereken unsurlar detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre,

[54] AİHM, B. 7064/05 (1 Haziran 2006).
[55] AİHM, B. 73038/01 (24 Mayıs 2005); AİHM, B. 18623/03 (7 Temmuz 2009).
[56] AYM, B. 2012/1272 (4 Aralık 2013).
[57] AYM, B. 2013/2814 (18 Haziran 2014); AYM, B. 2012/849 (4 Kasım 2013); AYM, B. 2015/9756 (16 Kasım 2016); AYM, B. 2015/14648 (23 Ocak 2019).

ceza muhakemesinde tutuklama ve tutuklamanın devamına ilişkin kararların gerekçesinde; maddi olaylarla ilgili delillere, karara dayanak olan hukuki nedenlere ve sonuçlarına yer verilerek kanaate nasıl ulaşıldığı açık, anlaşılır ve ikna edici bir şekilde yazılmalıdır. Hâkimin vardığı sonucun hukuki ve maddi sebeplerini göstermeyen genel ve soyut ifadeler gerekçe sayılmaz. Gerekçede, olayın oluş şekli ve iddialar/savunmalar açıkça ifade edilmeli ve maddi olay, esaslı iddialar ve deliller hukuki normlarla bağlantılı olarak değerlendirilmelidir. Tutuklama ve tutuklamanın devamına ilişkin kararların gerekçesinde her iddiaya ayrıntılı yanıt verilmesi beklenmez, ancak esaslı iddialar değerlendirilmeli ve yanıtlanmalıdır. Deliller yeterince incelenmeli, hukuki bağlantılar kurulmalı, karara esas alınan ve reddedilen deliller açıkça belirtilmeli ve reddedilen delillerin neden reddedildiği gerekçede yer almalıdır. Şüphelinin/sanığın hangi itiraz merciine ve ne kadar süre içinde başvurabileceği de açıkça belirtilmelidir.

Tutuklama koruma tedbiri kişi özgürlüğüne ağır bir müdahale olduğu için tutuklama, tutuklamanın devamı ve itiraz üzerine verilen kararların gerekçeli olma zorunluluğu özel önem taşır. Kişi özgürlüğüne ilişkin uluslararası ve ulusal düzenlemeler (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi, AİHS, Anayasa) tutuklamanın hukuka uygun olmasını şart koşar. CMK'nın 100. maddesi de tutuklama koşullarını ve sınırlarını belirlemektedir. Tutuklama kararlarının ve tutukluluk uzatma kararının yeni bir tutuklama kararı niteliğinde olması sebebiyle uzatma kararlarının gerekçeli olarak verilmesi zorunludur (Anayasa m. 141, CMK m. 34, 100, 101). Aksi hâlde AİHM içtihatlarında da belirtildiği üzere gerekçesiz tutuklama kararları AİHS'in hem 5. maddesini hem de 6. maddesini ihlal eder. Cumhuriyet savcısı da soruşturma evresinde tutuklama talebinde bulunabilir, fakat savcının talebi somut delillerle ve yasal gerekçelerle desteklenmelidir. Tutuklama kararlarının gerekçesinde, kuvvetli suç şüphesinin varlığı, tutuklama nedenlerinin (delillerin karartılma veya kaçma riskinin önlenmesi gibi) ve adli kontrol tedbirlerinin yetersiz olduğunun/hâlâ yetersiz olduğunun somut delillerle ilişkilendirilerek gösterilmesi gerekir. CMK m. 100'de belirtilen katalog suçlar tutuklama sebebi olarak kabul edilmekle birlikte katalog suçların varlığı otomatik olarak tutuklama kararı verilmesini gerektirmemektedir. CMK m. 100/3'te "*tutuklama nedeni var sayılabilir*" denilmesine rağmen, bu yasal karinenin uygulamada çoğunlukla yanlış anlaşıldığı ve tutuklamanın zorunlu olduğu anlayışının yerleştiği ve katalog suçlardan birinin bulunması durumunda tutuklama nedeninin "*var sayıldığı*", bu sebeple de otomatik tutuklama kararı verildiği sıklıkla görülmektedir. Bu konuda önerimiz, katalog suçların en az düzeye indirilmesi ve katalog suçlarda da tutuklamanın istisnai olduğunun yasa ile vurgulanmasıdır. Tutuklama tedbirinin ölçülü olması, işin önemi ve verilmesi beklenen ceza ile ölçülü olup olmadığının değerlendirilmesi ve adli kontrol uygulamasının yetersiz kaldığının da somut delillerle gösterilmelidir. Tutuklama kararlarında şüphelinin kişilik yapısı, sosyal çevresi ve yaşam tarzı gibi kişisel özellikleri dikkate alınmalıdır. Tüm bunların değerlendirilip gerekçeli karara yansıtılabilmesi için tutuklama taleplerini değerlendirecek sulh ceza hâkimine tutuklama taleplerini inceleme ve değerlendirmede makul sürenin verilmesi için yasal değişiklik yapılması, tutuklama kararlarının yeterli gerekçe içermemesi probleminin çözülmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Tutuklama kararlarına itiraz ve tahliye talepleri de gerekçeli olarak değerlendirilmeli, itiraz ve tahliye taleplerinin reddi kararlarında da gerekçeler somut delillerle ilişkilendirilerek açıklanmalıdır. Tutuklamanın devamını haklı kılan sebeplerin zamanla yetersiz kalabileceğinin göz önünde bulundurulmaması ve aynı ifadelerin kullanılması, gerekçeli karar hakkının ihlali olarak değerlendirilmiştir. Somut olgularla desteklenmeyen, soyut ve genel ifadelerle verilen yetersiz ve eksik gerekçeler, özgürlük ve güvenlik hakkını, gerekçeli karar hakkını ve adil yargılanma hakkını ihlal eder. Yasal, yeterli, hukuki anlamda ikna edici ve somut delillere dayanmayan tutuklamanın devamı kararlarının gerekçelerinin yetersiz olması ya da daha önce verilen tutuklama kararının gerekçesinin (olduğu

gibi değiştirilmeden) bire bir alınması, tutuklamanın devamı kararlarının her zaman aynı ifadelerden oluşması Sözleşme'nin 5. ve 6. maddesini ihlal edecektir.

Ülkemizde somut ceza soruşturmalarında, çok yaygın bir şekilde sulh ceza hâkimlerinin özellikle fiziki olarak hacimli soruşturma dosyalarını yeterince okumadan Cumhuriyet savcılarının taleplerine, şüphelilerin sorgu beyanlarına ve müdafinin savunma beyanlarına yer verdikten sonra çoğunda hiçbir gerekçe yazmadan sadece CMK'nın 100. maddesindeki hükmün bir kısmını kararına yazarak tutuklama kararı veya tutukluluğun devamına karar verdikleri görülmektedir.

Bu hukuka aykırı uygulamanın giderilmesi için kanun koyucu tarafından 2012 ve 2021 yıllarında CMK'nın 100. maddesinde tutuklama koruma tedbirine ilişkin kararların gerekçeli olması gerektiğini vurgulamak için birçok kez değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, hâlâ uygulamada yaygın bir şekilde gerekçesiz bir şekilde tutuklama koruma tedbirleri verilmeye devam edilmektedir.

Bu sorunun kısmen de olsa çözülebilmesi için hâkim ve savcı yardımcılarına Türkiye Adalet Akademisi'nde verilen eğitim kapsamında gerekçeli karar verme konusunda sadece teorik değil uygulamalı eğitim verilmesi, meslek içi eğitimlerin hâkim/savcılar nezdinde etkin olabilmesi için hâkim ve savcıların terfilerinde dikkate alınması, insan hakları hukuku ve adil yargılanma hakkı gibi konularda zorunlu eğitimler verilmesi ve yapılan teftişlerde sürekli/ısrarlı bir şekilde gerekçesiz tutuklama kararı veren sulh ceza hâkimlerine yönelik disiplin sürecinin işletilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Tutuklama kararlarında gerekçeyi yaygınlaştırmak ve gerekçesizliği ortadan kaldırmak için terfi sistemindeki performans kriterleri değiştirilmeli, yasal, yeterli ve ikna edici gerekçe yazımını teşvik edecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. Tutuklama kararlarında gerekçeye ilişkin iyi uygulama örneklerinin teşvik edilmesi, görünür kılınması ve yaygınlaştırılması özgürlük ve güvenlik hakkı ve gerekçeli karar hakkı bakımından önemlidir.

Kaynakça

Akca, T. (2021). *İdari yargıda gerekçeli kararın unsurlarına ilişkin mevzuat analizi*. Yılmaztekin, H. (Ed.). *Yargı Kararlarında Gerekçelendirme Çalışması "Anayasa ve İdare Hukuku Alanında Gerekçeli Karar Unsurları ve Geliştirilmesi Gereken Alanlara Yönelik İhtiyaç Analizi" (Raporlar ve Tebliğler)* (s. 131-139). Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Yayını.

Altınkök, S. (2014). *Anayasa ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde bireysel başvuru açısından özgürlük ve güvenlik hakkı*. (Doktora Tezi). YÖK Tez merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Beck, L. (2017). The constitutional duty to give reasons for judicial decisions. *UNSW Law Journal,* 40 (3), 923-951.

Bekri, M. N. (2014). Gerekçeli karar hakkı. *Ankara Barosu Dergisi*, 72 (3), 205-228.

Cengiz, S., Demirağ, F., Ergül, T., McBride, J., Tezcan, D. (2008). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları ışığında ceza hukukunun kurum ve kavramları*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Centel, N. (2011). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları ışığında tutuklama hukukuna eleştirel yaklaşım. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi,* 17 (1-2), 49-93.

Centel, N. (2013). Tutuklama uygulamasında sorunlar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 71 (1), 193-206.

Centel, N., Zafer, H. (2020). *Ceza muhakemesi hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 19. Bası.

Djogbenou, J. (2022). La motivation des décisions des Cours suprêmes judiciaires: Enjeu fondamental, entre traditions juridiques et exigences contemporaines. Conférence inaugurale.

Doğan, R. (2021). AİHM Kararları ışığında tutuklama tedbirinin hukuka uygunluğunun denetimi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 155, 1-50.

Gökcen, A., Balcı, M., Çakır, K., Alşahin, M. E. (2022). *Ceza muhakemesi hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi.

İçten, M. P. (2019). Tutuklama ve Türkiye'deki tutuklama kararlarının gerekçesizliği sorunu. *Dicle Adalet Dergisi,* 3 (5), 46-81.

Özbek, V. Ö. (2022). *Ceza muhakemesi hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Öztürk, B. (2022). *Nazari ve uygulamalı ceza muhakemesi hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sunay, Z. A. (2016). Gerekçeli karar hakkı ve temel ilkeleri. *Danıştay Dergisi,* 143, 7-55.

Sunay, Z. A. (2021). *Danıştay karar yazım rehberinin unsurları*. Yılmaztekin, H. (Ed.). *Yargı Kararlarında Gerekçelendirme Çalışması "Anayasa ve İdare Hukuku Alanında Gerekçeli Karar Unsurları ve Geliştirilmesi Gereken Alanlara Yönelik İhtiyaç Analizi" (Raporlar ve Tebliğler)* (s. 81-92). Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Yayını.

Şeker, H. (2020). *Esbabı mucibeden retoriğe hukukta gerekçe*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.

Şen, E., Özdemir, B. (2013). Tutuklama uygulamalarına bir bakış: Tutuklamada gerekçesizlik sorunu. *İstanbul Barosu Dergisi,* 87 (1), 15-24.

Taner, F. G. (2001). *Savunma hakkı, vicdani kanaat ve gerekçeli karara ulaşma hakkı*. Yılmaztekin, H. (Ed.). *Yargı kararlarında gerekçelendirme çalışması "Gerekçeli Karar Yazımına İlişkin İhtiyaç Analizi Çalışması Özel Hukuk ve Ceza Hukuku" (Raporlar ve Tebliğler)* (s. 91-106). Ankara: Türkiye Adalet Akademisi.

Taşkın, A. (2015). Mahkeme kararlarında gerekçenin önemi. *International Journal of Legal Progress,* 2 (1), 205-246.

Yenisey, F. (2016). Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Kararlarının ceza muhakemesi hukuku açısından değerlendirilmesi: Tutuklama. *Anayasa Yargısı,* 32 (1), 213-229.

Yenisey, F., Nuhoğlu, A. (2022). *Ceza muhakemesi hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yerdelen, E. (2021). *Koruma tedbirleri bağlamında gerekçeli karar hakkı*. Yılmaztekin, H. (Ed.). *Yargı Kararlarında Gerekçelendirme Çalışması "Gerekçeli Karar Yazımına İlişkin İhtiyaç Analizi Çalışması Özel Hukuk ve Ceza Hukuku" (Raporlar ve Tebliğler)* (s. 63-90). Ankara: Türkiye Adalet Akademisi.

Yüksek, M. (2021). Yargısal kararlar ışığında ceza yargılamasında gerekçe hakkı. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi,* 1 (42), 121-148.

Yüksektepe, M. A. (2021). *Ceza yargılamasında hüküm ve gerekçe*. Ankara: Platon Hukuk Yayıncılık.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1623433*

Beden Eğitimi ve Spor Dersi Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Yapılan Çalışmaların İncelenmesi

Investigation of Studies on the Evaluation of Physical Education and Sports Curricula

Emin YAŞAR[a] Uğur ABAKAY[b*]

[a] Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2218-7112
[b] Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-3426-6785

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 20 Ocak 2025
Kabul tarihi: 14 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Beden eğitimi,
Spor,
Öğretim programı.

ÖZ

Bu araştırmada, beden eğitimi ve spor öğretim programları değerlendirmeye yönelik yapılan bilimsel çalışmaları çeşitli yönlerden analiz etmek, yapılan çalışmaların eğilimlerini tespit etmek, sonuç ve öneriler sunmak amaçlanmıştır. Nitel olarak yürütülen ve betimsel içerik analizi yöntemi kullanılan çalışmanın veri kaynağını; beden eğitimi ve spor öğretim programı değerlendirmeye yönelik yayımlanmış makaleler, hazırlanmış lisansüstü tezler ve Talim Terbiye Kurulu Başkanlığının öğretim programları değerlendirme raporu oluşturmaktadır. Makale araştırmaları için *Dergi Park*, *Google Akademik* ve *TR Dizin* gibi ulusal ve uluslararası veri tabanları ile arama motorları; lisansüstü tezler için Ulusal Tez Merkezi veri tabanı taranmıştır. Tarama sonucu tespit edilen araştırmalar elektronik ortamda kayıt edilmiştir. Çalışma kapsamına, 12 lisansüstü tez, 14 makale ve 1 rapor olmak üzere 27 bilimsel araştırma alınmıştır. Beden eğitimi ve spor öğretim programları değerlendirmeye ilişkin araştırmaların değerlendirilmesi için yayın sınıflama formu düzenlenmiştir. Düzenlenen form alan eğitim uzman görüşüne sunulmuş ($n=3$) dönütler ile düzenlenen form seçkisiz olarak belirlenen üç araştırma için pilot olarak kullanılmıştır. İki değerlendirmecinin pilot uygulama sonucu ortaya çıkan görüşleri karşılaştırılmış ve ihtiyaç duyulan düzenlemeler yapılarak forma son hâli verilmiştir. Çalışma kapsamındaki araştırmalar içerik analizine tabi tutulmuş ve çalışmaya dahil edilen araştırmalar A-1, A-2, A-3, … şeklinde kodlanmıştır. İçerik analizi işlemi sonucu ortaya çıkan bulgular tablo hâlinde sunulmuştur. Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda getirilen önerilerin önemli bir bölümünde uygulayıcı konumda olan öğretmenlerin hizmet içi eğitime ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Katılımcıların ağırlıklı olarak öğretmenlerden oluştuğu göz önüne alındığında beklenen önerilerden biridir. Önerilerde öne çıkan diğer bir unsur da öğretim programlarının değiştirilmesi ya da revize edilmesidir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 20, 2025
Accepted: April 14, 2025

Keywords:
Physical education,
Sports,
Curriculum.

ABSTRACT

The aim of this study was to analyze the scientific studies on the evaluation of physical education and sports curricula from various aspects, identify the trends of the studies and present conclusions and suggestions. The data source of the study, which was conducted qualitatively and descriptive content analysis method was used, consisted of articles published on the evaluation of physical education and sports curricula, postgraduate theses and the Curriculum Evaluation Report of the Presidency of the Board of Education. National and international databases and search engines such as Dergi Park, Google Scholar and TR Index were searched for articles; The National Thesis Center database was searched for postgraduate theses. The research identified as a result of the search was recorded electronically. The study included 27 scientific studies, including 12 doctoral theses, 14 articles and 1 report. A publication classification form was prepared for the assessment of research related to the evaluation of physical education and physical education programs. The form was submitted to the field education expert review *(n=3)* and the form edited with the feedback was used as a pilot for three randomly selected studies. The opinions of two reviewers as a result of the pilot application were compared and the form was finalized by taking the necessary precautions. The studies included in the study were subjected to content analysis and the studies included in the study were coded as A-1, A-2, A-3, … The insights gained as a result of the content analysis process are presented in tables. A significant part of the proposals made in the studies evaluating physical education and sports curricula identified the need for in-service training for teachers in the position of practitioners. Considering that the participants are mainly teachers, this is one of the expected proposals. Another important element of the proposals is the modification or revision of the curricula.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: uabakay@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The quality of educational programs is determined through program evaluation studies. In light of program evaluation studies, educational programs are updated, strengthened, revised or renewed. Physical education and sport are of great importance for the protection and promotion of individual and social health. Physical education and sports provide a variety of activities for school-age individuals. Program evaluation studies are conducted to measure the effectiveness of physical education programs. The aim of this research is to analyze scientific studies on the evaluation of physical education and sports curricula from different perspectives, identify the trends of these studies and present conclusions and suggestions in this direction. The descriptive content analysis method was used in this qualitative research. The data source of the research consists of published articles on physical education and sports curriculum evaluation, theses, and the curriculum evaluation report published by the Board of Education. A publication classification form was created to evaluate the studies on this topic. A total of 27 scientific studies, including 12 doctoral theses, 14 articles and 1 report, were included in the study. When analyzing the results obtained, it can be seen that most of the studies were carried out in 2008. In the other years, with the exception of 2017, at least one study was published every year. When analyzing the results in terms of educational level, it was concluded that a significant proportion of studies (n=21) were conducted at the primary education level. The concentration of studies at the primary school level is believed to be due to the advantage of reaching the sample. The fact that only two studies were conducted at the secondary school level may be related to the limited number of hours of physical education and sports courses in general secondary schools. It can be seen that some studies were conducted to make judgments about the program and some studies were conducted with a research focus. It was found that a significant proportion of studies (n=15) were conducted for general assessment purposes. The studies carried out to implement the programs and compare the programs account for one third of the total studies. Some studies made comparisons between countries, while other studies made comparisons between different types of educational institutions. Only one study could be found within the scope of the graduate evaluation and the philosophical evaluation. The studies carried out based on a general assessment have looked at the process holistically and their ability to explain the reasons is questionable. It can be said that the studies focused only on one dimension of the program and were far from reflecting the entire process. It is not clear what the evaluation objective serves, which is the crux of the studies. One or more models may be adopted when conducting program evaluation studies. Depending on the purpose of the evaluation, program evaluation studies can be conducted using only one model or using more than one model. Although various approaches or models are recommended for program evaluation, only one approach or model may not be sufficient due to the characteristics of programs such as their components, structure, and variables. It is expected that the use of more than one paradigm, approach, and method in program evaluation studies will improve the quality of the study. The analysis of the studies examined shows that evaluation studies were predominantly carried out (n=22) without using a model. It is believed that there may be reasons for not favoring any model or approach in evaluation studies, e.g. B. avoiding limitation of the study, lack of mastery of evaluation models and saving time. Almost all studies were carried out with the participation of teachers. In addition to teachers, the studies also included students, parents, school principals and academic staff as participants. While it is positive that teachers and students in critical situations were included as participants in the studies, the lack of diversification of stakeholders meant that the results remained limited. In the studies analyzed, it was found that the survey method is most frequently used in quantitative research. The comparative study method was used in only one study. Mixed studies account for 15% of all studies. Since no approach or model was adopted in most studies, it is difficult to explain the preference of analysis methods. It can be expected that quantitative analysis methods will be used more frequently than qualitative analysis methods due to concerns such as time savings, sample size, and generalizability of results. Likert questionnaires were often used as data collection instruments in the studies. In addition, interview and document analysis techniques were often used. The fact that the studies predominantly preferred quantitative methods influenced the choice of data collection tools. The use of a uniform data collection tool in most studies can be criticized. As a result of adopting quantitative approaches as a method and technique in the studies, it was found that the reliability measures used were largely provided by preferring packaged programs. In four of the studies, no reliability measures could be identified. Given the generality of the studies, it can be stated that more than two reliability measures contributed positively to the quality of the results. A significant part of the results achieved in the evaluation studies can be described as research-oriented results. Although studies aimed at uncovering the strange situation are important, they are expected to have limited contribution to the development of the programs. Although the researchers' individual studies are noteworthy, continuing program evaluation studies at the institutional level will be more effective in terms of adopting axioms. It turns out that the results of the evaluation studies analyzed are very general. Limiting the results by giving them meaning will bring effective benefit. A significant part of the proposals presented in the studies point out that teachers who are in the position of practitioners need in-service training. Another important element of the proposals is the modification or revision of the curricula. Although this suggestion is valuable, it must be well justified. It is an ambitious proposal for limited curriculum evaluation studies.

Giriş

Eğitim, bireyin doğumu sonrası kendini ve çevresini tanımayla başlayan ve ömrünün sonuna kadar devam eden bir süreçtir (Karabacak, 2017). Varış (1985), gençlerin ve çocukların yaşadıkları sosyal çevreye sağlıklı ve zinde bir biçimde uyum göstermelerine destek olmayı, eğitimin amacı olarak ifade etmiştir. Eğitimi işe koşarak bireyin yeteneklerinin kapasite dahilinde geliştirilmesi bu uyumu gerçekleştirecektir (Tekin, 2006). Günümüz eğitim sistemlerinin amacı sadece zihinsel becerileri geliştirmekle sınırlı kalmaz. Beden eğitimi de zihinsel eğitim gibi eğitimin ayrılmaz bir parçasını meydana getirir (Kartallıoğlu, 2005). Anayasamızın 59. maddesinde, beden eğitimi devletin bir sorumluluğu olarak belirtilmiş ve "Devlet, her yaştaki Türk vatandaşlarının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirleri alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder. Devlet başarılı sporcuyu korur." ifadesine yer verilmiştir. Bu bağlamda bir araya getirilen planlı etkinlikler sağlıklı bir yaşamı mümkün kılmada gelişimi önemli şekilde desteklemektedir (Özmen, 1999).

Beden eğitimine eğitim kurumları bağlamında ilköğretim çağında başlanması gerekmektedir. Bu dönem öğrencilerin hareket ve oyuna en çok ihtiyaç duydukları dönemdir. Kritik dönemde kazanılamayan spor yapma alışkanlığı, hareket ve becerilerin daha sonraki dönemde kazanılması zorlaşır (Yaylacı, 1998). Okullardaki beden eğitimi ve spor dersleri, öğrencilerin sağlığına olumlu katkı sunar ve zinde kalmalarını sağlar. Ayrıca hayatları boyunca etkisi devam edecek fiziksel aktiviteleri beceri hâline dönüştürmelerine yardımcı olur. Bunlara ek olarak fair play ve takım çalışması gibi becerileri kazanmalarında da önemli rol oynar (EU Publication, 2013). Beden eğitim dersinin; ilkokul, ortaokul ve liselerde öğretim programları arasından yer alması ile öğrencileri ileride spor yapmaya yönlendirmek, spora karşı olumlu tutum geliştirmelerini sağlamak, spor yapma alışkanlığı edindirmek, temel motor becerilerin geliştirmek, yetenekli olanların ilgili spor dalında profesyonelleşmesine imkân vererek ülke sporuna katkıda bulunmak amaçlanmıştır (Pehlivan, 1998).

Eğitim programını; Varış (1998), milli eğitim ve eğitim kurumunun amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik bireylere sağlanan tüm faaliyetler; Ertürk (1994), geçerli öğrenme yaşantıları düzeneği; Bharvad (2010), öğrenenlerle paylaşılan bilginin düzenli bir şekilde öğrenme deneyimleri yaşatma etkinlikleri olarak tanımlamıştır. Öğretim programı ise bir dersin öğretimiyle alakalı öğrenme hedeflerinin bireye kazandırılması amacıyla tüm etkinlikleri kapsayan yaşantılar düzeneği olarak ifade edilmiştir (Demirel, 2012). Diğer bir deyişle öğrencilerin, öğretmen kılavuzluğunda edinmesi gereken temel bilgi ve beceriler, öğretim programlarını oluşturmaktadır (MEB, 2020). Değişimin temsilcisi olan eğitim programları durağanlıktan uzak süreklilik göstermektedir (Alsubaie, 2016). Eğitim programlarının etkililiği, bilimsel bir anlayış çerçevesinde koordineli ve planlı olarak geliştirilmelerine bağlıdır. Program geliştirme sürecinin önemli noktalarından biri, söz konusu programın uygun yöntemlerle değerlendirilmesiyle elde edilen değerlendirme sonuçlarının işe koşulmasıdır (Özdemir, 2009; Güven ve İleri, 2006). Program geliştirmede başlangıç noktası programın etkililik düzeyinin belirlenmesi ve değerlendirilmesidir. Bu sürecin dinamikliği sağlayan program değerlendirmedir (Gözütok, 2006).

Programlarla ilgili politikalar düzenlenirken ve programlara ilişkin kararlar alınırken program hakkında anlamlı veri ve bilgi sağlamak, program değerlendirmenin öncelikli amacıdır (Worthen ve Sanders, 1973; Stufflebeam ve Shinkfield, 1985; Patton, 1997; Sağlam ve Yüksel, 2007). Uygulanan bir eğitim programının, tamamının veya bazı boyutlarının etkililiğine ilişkin veri toplandığı, verilerin analiz edilerek yorumlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlara istinaden; programın devam ettirilmesi, geliştirilmesi ya da kaldırılmasına yönelik görüşün karar vericilere sunulduğu süreç, program değerlendirmedir (Kaya, 1997; Erden, 1998; Gözütok, 2006; Sağlam ve Yüksel, 2007; Demirel, 2012). Program değerlendirmenin temel

amacı, programın etkililiğini belirleme olabileceği gibi; programın uygulandığı kişi, grup, kurum ya da topluma uygunluk durumunu belirleme de olabilir (Chelimsky, 1997; Stufflebeam, 2000; Oliva, 2005; Melrose, 2006). Uygulamada olan öğretim programların değerlendirilmesi; programın eksiklerinin ve hataların belirlenmesi, uygulama sırasında ortaya çıkan sorunların tespiti, programın uygulanabilirliğinin belirlenmesi, etkililiğinin tespit edilmesi ve programın hedeflere ulaşıp ulaşmadığının ortaya çıkarılması açısından önemlidir (MEB, 2020). Lavelle ve Donaldson (2015), program değerlendirmenin amacı çerçevesinde; program değerlendirme yaklaşımları ve modelleri işe koşularak *"Programın amaca ulaşma düzeyi nedir?, Programın güçlü ve zayıf boyutları hangileridir?, Program, hedef kitle bağlamında etkili midir?, Programın etkililik düzeyine katkı sunacak neler yapılabilir?"* gibi sorulara cevap arandığını belirtmişlerdir.

Değerlendirme sürecinin nitelikli olması, program değerlendirme amacından bağımsız olarak iyi planlanmış bir çalışma ile mümkündür. Bu bağlamda değerlendirme yapılırken değerlendirme yöntem ve modellerinden uygun olanın belirlenmesi, uygulanması, veri kaynaklarının seçimi, veri toplama yöntemleri ve verilerin analizi sonrası raporlaştırılması aşamaları önem arz etmektedir (Yapıcıoğlu, Kara ve Sever 2016). Programın hedeflediği birey kazanımları temelinde benimsenin program yaklaşımı, program değerlendirme sürecinin ve programın nasıl değerlendirileceğinin belirleyicisidir (Özdemir, 2009).

Alan yazında en çok bilinen ve uygulanan; Stuflebeam'e ait Bağlam, Girdi, Süreç ve Ürün Modeli (CIPP), yine Stuflebeam'e ait Toplam Değerlendirme Modeli, Tyler'a ait Hedefe Dayalı Değerlendirme Modeli, Metfessel-Michael Değerlendirme Modeli, Stake'e ait İhtiyaca Cevap Verici Program Değerlendirme Modeli, yine Stak'e ait Uygunluk-Olasılık Modeli, Eisner'e ait Eğitsel Eleştiri Modeli, Provus'a ait Farklar Yaklaşımı ile Değerlendirme Modeli ve Demirel'e ait Analitik-Yararlanıcı Program Değerlendirme Modeli olsa da Stufflebeam (2000) 22 farklı program değerlendirme modelini açıklamıştır. Program değerlendirme modelinin seçimi benimsenen program değerlendirme yaklaşımı ile ilgilidir. Program değerlendirme yaklaşımları; katılımcı eğilimli, tüketici eğilimli, uzman eğilimli, yönetim eğilimli, hedef ve hedef davranış eğilimli olmak üzere beş başlıkta toplanmaktadır. Değerlendirme görevini yürütenler genellikle kişisel, felsefi ve yöntemsel tercihleri ön planda tutarak kullanılacak program değerlendirme yaklaşımına karar vermektedirler. Birçok değerlendirmeci tek bir yaklaşımdan ziyade farklı yaklaşımları birbirine entegre ederek değerlendirme sürecini yürütmektedir (Fitzpatrick, Sanders ve Worthen, 2004).

Çok sayıda program değerlendirme modeli olmasına ve birbirleri ile harmanlanarak kullanılabilmelerine karşın Türkiye'deki program değerlendirme çalışmalarından bir değerlendirme modeli temel alınarak yapılanların sayısı oldukça azdır (Gökmenoğlu, 2014). Yükseköğretim Kurulu tez merkezindeki 263 program değerlendirme tezini metodolojik açıdan inceleyen Aslan ve Sağlam (2015), tezlerin %92,7'sinde herhangi bir modelin sunulmadığını tespit etmişlerdir. Değerlendirme yaklaşım ve modelinin seçiminin yanı sıra Cooksy ve Mark (2012) değerlendirme işini yapacak olan kişinin yani değerlendirmecinin program değerlendirmeye yönelik becerilerinin, program değerlendirme çalışmalarının niteliğini etkilediğini belirtmişlerdir. Benzer şekilde Stobart (2009) da değerlendirmecinin kimliğinin değerlendirmenin geçerliliğini etkilediğini ifade etmiştir. Gökmenoğlu'nun (2014) incelediği 52 tez ve makale çalışmasından sadece 18'inin Eğitim Programları ve Öğretim (EPÖ) Anabilim Dalında yürütüldüğü tespit edilmiştir. EPÖ Anabilim Dalının eğitim programları değerlendirmecisi yetiştirdiği göz önüne alındığında diğer bölümlerde yürütülen değerlendirme çalışmalarında görev alan değerlendirmecilerin yeterliklerine ilişkin yorum yapmak güçleşmektedir.

Program değerlendirme sürecinde kritik noktalarından biri veri kaynağın kim ya da kimlerden oluştuğudur. Brandon, (1998) veri kaynağı olan paydaş seçiminin ve seçilen paydaşların çalışmaya katılımının değerlendirmenin geçerliği üzerinde etkisi olduğunu belirtmiştir. Fakat Aslan ve Sağlam'ın (2015) inceledikleri program değerlendirme çalışmalarının yarısından fazlasında (%58,6) veri kaynağı olarak öğretmenlerin tercih edildiği ve önemli bir kısmının (%56,3) tek bir veri kaynağından yararlandığı tespit edilmiştir. Kurt ve Erdoğan'ın (2015) da belirttiği gibi program değerlendirme çalışmalarının birçoğunda çoklu bakışa dayalı değerlendirmeye aykırı olarak sadece öğretmenler ve öğrencilerden veri toplanmaktadır. Verilere kaynaklık eden paydaşların çeşitliliğin yanı sıra veri toplamada birden fazla yöntem ve tekniğin işe koşulması program değerlendirmenin niteliğine ve geçerliğine olumlu katkı yapacaktır (Brandon, 1998).

Dijitalleşme ve makineleşmenin etkisiyle insanın bedensel gücünü kullandığı oran ve alanlar giderek azalmaktadır. Küçük yaşlardan itibaren bu konuda farkındalık yaratılması ve spor yapma davranışının kazanımı, beden eğitimi ve spor öğretim programları ile gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu perspektifte; beden eğitimi ve spor programları değerlendirilirken hangi yaklaşım ve model benimsendiğinin, sürecin nasıl planlandığının ve yürütüldüğünün, değerlendirmede kullanılan verilerin hangi paydaş ya da paydaşlardan hangi yöntemlerle toplandığının, değerlendirme sürecini kimin ya da kimlerin yönettiğinin sorgulanması gerekmektedir. Alan yazın taramasında beden eğitimi ve spor öğretim programına ilişkin yapılan çalışmaların değerlendirilmesine yönelik bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma ile 2000 yılından itibaren beden eğitimi ve spor öğretim programını değerlendirmeye dönük, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezinde erişim izni verilmiş olan12 lisansüstü tez, hakemli dergilerde yayımlanan 14 makale ve Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan 1 rapor incelenmiş, önemli bulguları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda elde edilen bulguların yorumuna, analizine, beden eğitimi ve spor öğretim programına ilişkin önerilere yer verilmiştir. Diğer bir deyişle yapılan çalışmaların analiz edilmesiyle beden eğitimi ve spor programı değerlendirmelerine ilişkin bütüncül bir bakış açısıyla genel eğilimler ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada amaç, beden eğitimi ve spor öğretim programları ile ilgili 2000 yılından itibaren yapılan lisansüstü çalışmalar, yayımlanan makaleler ve Talim Terbiye Kurulu Başkanlığının raporunu çeşitli yönlerden analiz etmek, yapılan çalışmaların eğilimlerini tespit etmek, sonuç ve önerilerini ele almaktır. Böylelikle elde edilen sonuçların, beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik olarak gelecekte yapılacak çalışmalara yol göstermesi hedeflenmektedir. Bu amaç temelinde çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik çalışmaların;

1. Türüne göre dağılımı nasıldır?
2. Yıllara göre dağılımı nasıldır?
3. Eğitim kademesine göre dağılımı nasıldır?
4. Amaçlarına göre dağılımı nasıldır?
5. Kullanılan değerlendirme modeline göre dağılımı nasıldır?
6. Araştırma yöntem ve desenlerine göre dağılımı nasıldır?
7. Veri toplama metotlarına göre dağılımı nasıldır?
8. Veri analiz yöntemine göre dağılımları nasıldır?
9. Alınan güvenirlik önlemlerine göre dağılımları nasıldır?
10. Sonuçlarına göre dağılımları nasıldır?
11. Önerilerine göre dağılımları nasıldır?

Yöntem

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarının değerlendirildiği çalışmaları inceleyen bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden betimsel içerik analizi yöntemi ile yürütülmüştür. Belirlenen konu ile alakalı yayınlanmış ya da yayınlanmamış tüm çalışmaların sistematik bir biçimde incelenerek eğilimlerin ve araştırma sonuçlarının tanımlayıcı şekilde değerlendirilmesi betimsel içerik analizi olarak ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle sınırlanan konu ile ilgili yapılan bütün çalışmaların incelenmesiyle hedef konu bağlamındaki genel eğilimleri ortaya çıkarmaktır (Miles ve Huberman, 1994; Cohen, Manion ve Morrison, 2007; Suri ve Clarke, 2009). Betimsel içerik analizi çalışmalarının, belirlenen konuya yönelik yapılan araştırmaların eğilimlerinin tespit edilmesi ve değerlendirmesiyle gelecekte planlanan çalışmalara kılavuzluk etmesi beklenmektedir (Çalık ve Sözbilir, 2014; Lune ve Berg, 2017).

Veri Kaynağı

Bu çalışmanın veri kaynağını beden eğitimi ve spor öğretim programı değerlendirmeye yönelik yayımlanmış makaleler, hazırlanmış lisansüstü tezler ve Talim Terbiye Kurulu Başkanlığının öğretim programları değerlendirme raporu oluşturmaktadır. Beden eğitimi ve spor öğretim programları ile ilgili araştırmaların çoğunu çalışmaya katabilmek adına yayın başlangıcı 2000 yılı olarak kararlaştırılmış ve anahtar kelimeler belirlenmiştir. Makale araştırmaları için *Dergi Park, Google Akademik* ve *TR Dizin* gibi ulusal ve uluslararası veri tabanları ile arama motorları; lisansüstü tezler için YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı taranmıştır. Tarama işlemi uzman görüşüne başvurularak belirlenen *"beden eğitimi öğretim programı, beden eğitimi ve spor öğretim programı, beden eğitimi müfredat, beden eğitimi ve spor müfredat, beden eğitimi ders programı, beden eğitimi ve spor ders programı"* anahtar kelimeler kullanılmıştır. Tarama sonucu tespit edilen araştırmalar elektronik ortamda kayıt edilmiştir. Kaydedilenlerden beden eğitimi ve spor öğretim programını inceleme/değerlendirme amacını barındıran tüm araştırmalar çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Makale ve tezlere ek olarak Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan (2020) öğretim programlarını değerlendirme raporu çalışma kapsamında tutulmuştur. Sonuç olarak çalışma kapsamına, 12 lisansüstü tez, 14 makale ve 1 rapor olmak üzere 27 bilimsel araştırma alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Beden eğitimi ve spor öğretim programları değerlendirmeye ilişkin araştırmaların değerlendirilmesi için yayın sınıflama formu düzenlenmiştir. Düzenlenen form Spor Bilimleri ve Eğitim Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapan eğitim uzmanlarının görüşüne sunulmuş ($n=3$); dönütler ile düzenlenen form seçkisiz olarak belirlenen üç araştırma için pilot olarak kullanılmıştır. İki değerlendirmecinin pilot uygulama sonucu ortaya çıkan görüşleri karşılaştırılmış ve ihtiyaç duyulan düzenlemeler yapılarak forma son hâli verilmiştir.

Veri Analizi

Çalışma kapsamındaki araştırmalar içerik analizine tabi tutulmuştur. Metin içinde geçen anahtar kelime veya kelime gruplarından sistematik ve objektif sonuçlara ulaşmak için kullanılan araştırma tekniği, içerik analizi olarak tanımlanır (Stone, Dunphy, Smith ve Ogilvie, 1966). Yıldırım ve Şimşek (2018), içerik analizinde yapılanları, benzerlik gösteren verilerin ortak kavram ve temalar bağlamında gruplamak ve bunları anlaşılabilecek bir şekle getirerek yorumlamak olarak açıklamışlardır. Diğer bir ifadeyle elde edilen verilerin kodlanarak kategorize edilmesi ve tanımlanması süreçleri takip edilerek içerik analizi süreci tamamlanmış olur (Glesne, 2012). Cartwright (1953) kodlama ve içerik analizinin birbirini ikame ederek sistematik ve niceliksel tanımlamalar yapabileceğini bildirmiştir. Bu çalışmaya dahil edilen

araştırmalar A-1, A-2, A-3, … ile kodlanmıştır. İçerik analizi işlemi sonucu ortaya çıkan bulgular tablo hâlinde sunulmuştur.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde verilerin analizi ulaşılan bulgular, alt problemlere göre sunulmuştur.

Tablo 1: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Türlerine Göre Dağılımı

Çalışmanın Türü	**Çalışmalar**	***f***	**%**
Yüksek Lisans Tezi	A-1, A-2, A-3, A-4, A-5, A-7, A-8, A-11, A-12	9	33
Doktora Tezi	A-6, A-9, A-10	3	11
Makale	A-13, A-14, A-15, A-16, A-17, A-18, A-19, A-20, A-21, A-22, A-23, A-24, A-25, A-26	14	52
Rapor	A-27	1	4
Toplam		27	100

Tablo 1'de görüldüğü üzere yapılan 27 çalışmanın önemli bir bölümünü (%52) hakemli dergilerde yayınlanan makaleler oluşturmaktadır. Çalışmalardan sadece üçü doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın yayınladığı öğretim programları değerlendirme raporu, türündeki tek çalışmadır.

Tablo 2: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	**Yüksek Lisans Tezi**	**Doktora Tezi**	**Makale**	**Rapor**	***f***	**%**
2000	A-1	-	-	-	1	4
2008	A-3	A-6	A-14, A-17	-	4	15
2009	A-2, A-8	-	A-26	-	3	11
2010	-	-	A-15, A-25	-	2	7
2011	-	-	A-13, A-18, A-20	-	3	11
2012	-	A-10	-	-	1	4
2013	A-7	-	A-23	-	2	7
2014	-	-	A-16	-	1	4
2015	-	-	A-22	-	1	4
2016	A-12	-	-	-	1	4
2017	-	-	-	-	0	0
2018	-	A-9	A-19	-	2	7
2019	A-5, A-11	-	-	-	2	7
2020		-	A-24	A-27	2	7
2021	-	-	A-21	-	1	4
2022	A-4	-	-	-	1	4
Toplam					**27**	**100**

Tablo 2'de görüldüğü üzere; beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik en fazla çalışma (*f*=4) 2008 yılında yapılmıştır. Yüksek lisans tezi olarak 2000 yılında hazırlanan çalışmadan sonra 2008 yılına kadar herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. 2008 yılından itibaren konu hakkında 2017 yılı dışında her yıl en az bir çalışma hazırlanmıştır.

Tablo 3: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Eğitim Kademesine Göre Dağılımı

Eğitim Kademesi	**Çalışmalar**	***f***	**%**
İlköğretim	A-2, A-3, A-4, A-5, A-6, A-7, A-8, A-9, A-10, A-11, A-13, A-14, A-15, A-16, A-18, A-20, A-21, A-22, A-24, A-25, A-26	21	78
Lise	A-19, A-23	2	7
Lisansüstü	A-1	1	4
Diğer	A-12, A-17, A-27	3	11
Toplam		27	100

Tablo 3 incelendiğinde çalışmaların önemli bir bölümünün (*f*=21) ilköğretim kademesinde yürütüldüğü görülmektedir. Okul öncesi kademesinde hiç çalışma olmaması dikkat çekmektedir. Ayrıca lise düzeyinde iki çalışma, lisansüstü düzeyinde ise sadece bir çalışma yapılmıştır.

Tablo 4: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Amaçlarına Göre Dağılımı

Değerlendirme Amacı	**Çalışmalar**	***f***	**%**
Genel Değerlendirme	A-2, A-3, A-6, A-7, A-8, A-9, A-12, A-15, A-16, A-18, A-20, A-22, A-23, A-26, A-27	15	56
Felsefi Değerlendirme	A-21	1	4
İçerik Değerlendirme	A-11, A-24	2	7
Uygulama Değerlendirme	A-4, A-5, A-13, A-25	4	15
Karşılaştırma	A-1, A-10, A-14, A-17	4	15
Mezun Değerlendirme	A-19	1	4
Toplam		27	100

Tablo 4'de görüleceği gibi çalışmaların yarıdan fazlası genel değerlendirme amaçlı yapılmıştır. Araştırmaların %30'luk bir bölümü programın uygulanması ve programların karşılaştırmasında oluşmaktadır. Karşılaştırma çalışmaları; farklı ülkelerde uygulanan eğitim programları arasında ya da aynı programı uygulayan kurumlar arasında yapılmıştır. Programların önemli değerlendiricilerinden sayılan mezunlara yönelik yalnız bir çalışma yapılmıştır. Genel değerlendirme amacı ile yapılan çalışmalarda katılımcılardan programın bütünsel olarak göz önüne alınması söz konusudur. Felsefi değerlendirme amacı güdülerek yapılan çalışmada ise programın dayandığı felsefeye ilişkin araştırma yapılmıştır. İçerik ve uygulama değerlendirme amaçlı yapılan çalışmalarda tahmin edileceği üzere programın bileşenlerine dönük araştırmalardır.

Tablo 5: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmalarda Kullanılan Değerlendirme Modeline Göre Dağılımı

Değerlendirme Modeli	**Çalışmalar**	***f***	**%**
Programın Öğelerine Dönük Değerlendirme Modeli	A-8, A-9, A-15, A-25	4	15
Karşılaştırma	A-10	1	4
Yok - Belirtilmemiş	A-1, A-2, A-3, A-4, A-5, A-6, A-7, A-11, A-12, A-13, A-14, A-16, A-17, A-18, A-19, A-20, A-21, A-22, A-23, A-24, A-26, A-27	22	81
Toplam		27	100

Tablo 5'te sunulan çalışmaların çok büyük bir kısmının (f=22) herhangi bir program değerlendirme yaklaşımını baz almadığını veya temel alınan program değerlendirme yaklaşımın belirtilmediği görülmektedir. Alan yazında birçok program değerlendirme yaklaşımı olmasına karşın bu çalışmalarda "Program Öğelerine Dönük Değerlendirme Modeli" tercih edilmiştir. A-10 çalışmasında ise karşılaştırmalı bir model benimsenmiştir.

Tablo 6: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Araştırma Yöntem ve Desenlerine Göre Dağılımı

Araştırma Yöntem ve Deseni		**Çalışmalar**	***f***	**%**
Nicel	Tarama	A-2, A-3, A-8, A-9, A-11, A-13, A-15, A-17, A-18, A-19, A-20, A-22, A-24, A-25, A-26	15	56
	Karşılaştırmalı Çalışmalar	A-10	1	4
Nitel	Olgubilim	A-12, A-16, A-23	3	11
	Fenomenografik Araştırma	A-4	1	4
Karma		A-1, A-6, A-7, A-27	4	15
Durum Çalışması		A-5, A-21	2	7
Dokuman Analizi		A-14	1	4
Toplam			27	100

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik çalışmalar incelendiğinde en sık nicel araştırmalardan tarama yöntemini kullandıkları (f=15) görülmektedir. Karşılaştırmalı çalışma yöntemi yalnız bir çalışmada benimsenmiştir. Program değerlendirme çalışmalarında sıkça kullanılan dokuman analiz yöntemi de Tablo 6'da görüldüğü üzere sadece bir araştırmada kullanılmıştır. Karma çalışmalar ise tüm çalışmaların %15'ini oluşturmaktadır. Özetle nicel yöntemler, nitel yöntemlere oranla daha fazla kullanılmıştır.

Tablo 7: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Veri Toplama Metotları Dağılımı

	Veri Toplama Araçları						Katılımcılar	Örneklem Seçimi		
Çalışmalar	Mülakat	Gözlem	Likert Tipi Anket	Açık Uçlu Anket	Çoktan Seçmeli	Doküman İncelemesi	Örneklem Sayısı	Amaçlı	Rastgele	Belirtilmemiş
A-1			√			√	120 Öğrenci			√
A-2			√	√			205 Öğretmen 2595 Öğrenci		√	
A-3			√				133 Öğretmen		√	
A-4	√						20 Öğretmen	√		
A-5	√	√				√	2 Öğretmen	√		
A-6	√	√	√			√	720 Öğretmen	√		
A-7	√		√				126 Öğretmen			√
A-8			√				248 Öğretmen		√	
A-9			√				117 Öğretmen 601 Öğrenci		√	
A-10			√				228 Öğretmen		√	
A-11			√				1470 Öğrenci		√	
A-12	√					√	8 Veli 5 Öğretmen	√		

A-13		√			133 Öğretmen	√	
A-14				√			
A-15		√			248 Öğretmen	√	
A-16	√	√			20 Veli 20 Öğretmen 20 Öğrenci	√	
A-17		√			4274 Okul Müdürü 5731 Öğretmen		√
A-18		√			720 Öğretmen		√
A-19		√			1118 Öğrenci		√
A-20		√			66 Öğretim Elemanı	√	
A-21	√				9 Öğretmen	√	
A-22		√			126 Öğretmen		√
A-23	√				17 Öğretmen	√	
A-24				√	1470 Öğrenci	√	
A-25		√			248 Öğretmen	√	
A-26		√			105 Öğretmen		√
A-27		√	√		783 Öğretmen	√	

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarına değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda veri toplama metotları incelendiğinde en sık likert tipi anket tercih edildiği görülmektedir. Likert tipi anket ile veri toplanan bazı çalışmalar diğer veri toplama araçlarıyla desteklenmiştir. A-6 çalışmasında veri toplama araçları açısından en zengin çalışma olarak göze çarpmaktadır. Tablo 7'de sunulan örneklem sayıları değerlendirildiğinde düzeylerin tatmin edici olduğu söylenebilir. Paydaş olarak katılımcıların tamamına yakınının öğretmenler olduğu tespit edilmiştir. Program değerlendirme çalışmalarında öğretmenler veri toplama açısından programların uygulayıcıları olarak kritik konumdadırlar. Fakat diğer paydaşların da katılımının sağlanması yapılan çalışmaların niteliğine katkı sunacaktır. Öğrencilerin de katılımcı olarak yer aldığı yedi çalışma olduğu görülmektedir. Eğitim programı paydaşlarından olan veli ve okul yöneticilerinden sadece birer çalışmada veri toplanması manidardır. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığında çalışan yetkililer, eğitim dernekleri ve sendikaları, mesleki kuruluşlar, politikacılar gibi diğer paydaşların katılımcı olarak yer aldığı çalışmaya rastlanmamıştır.

Tablo 8: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Veri Analiz Yöntemleri Dağılımı

Çalışmalar	Betimsel İstatsitik	Kestirimsel İstatistik	İçerik Analizi	Nicel Karşılaştırmalı Analiz	Nitel Karşılaştırmalı Analiz	Doküman Analizi
A-1	√	√		√		√
A-2	√	√		√		
A-3		√		√		
A-4		√	√			
A-5				√	√	√
A-6		√	√	√		
A-7		√	√	√		
A-8	√	√		√		
A-9	√	√		√		
A-10	√	√		√		
A-11		√		√		
A-12	√	√	√			

A-13	√	√		√				
A-14						√		√
A-15	√	√						
A-16	√	√	√			√		
A-17	√	√		√				
A-18	√	√		√				
A-19	√	√	√	√				
A-20	√	√		√				
A-21		√	√					
A-22	√	√						
A-23		√	√					
A-24		√		√				
A-25	√	√		√				
A-26	√	√						
A-27	√		√					

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarına değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda veri analiz yöntemleri incelendiğinde nicel karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Araştırmacılar çalışmalarında genellikle birden çok veri analiz yöntemini kullanmışlarıdır. En az kullanılan veri analiz yönteminin dokuman incelemesi olduğu Tablo 8'de görülmektedir. Araştırmacıların daha fazla örnekleme ulaşması veri analizinde nicel yöntemlerin kullanılma gerekçesi olarak gösterilebilir.

Tablo 9: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Alınan Güvenirlik Önlemleri Dağılımı

Çalışmalar	Uzman Görüşü	Paket Program Kullanımı	Ham Veri Paylaşımı	Pilot Uygulama	Onaylanmış Ölçek Kullanımı	Dış Okuyucu	Ses Kaydı	Görüntü Kaydı	Belirtil-memiş
A-1									√
A-2	√								
A-3	√	√							
A-4	√		√						
A-5	√	√	√						
A-6	√	√		√					
A-7	√	√		√		√			
A-8	√	√		√					
A-9	√	√		√					
A-10		√			√				
A-11		√			√				
A-12	√						√	√	
A-13	√	√							
A-14									√
A-15		√			√				
A-16	√					√	√		
A-17	√	√		√					
A-18		√			√				
A-19		√			√				

A-20		√		√	
A-21					√
A-22		√		√	
A-23	√		√		
A-24					√
A-25		√		√	
A-26		√		√	
A-27		√		√	

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda alınan güvenirlik önlemleri irdelendiğinde; Tablo 9'da görüleceği üzere en fazla paket programlarının kullanımı tercih edilmiştir. Analiz paket programlarının kullanımında sıklıkla nicel araştırma yöntemlerinin tercih edilmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Dört çalışmada alınan güvenirlik önlemleri açıkça belirtilmemiştir. Çalışmaların büyük çoğunluğunda ikiden fazla güvenirlik önlemleri alındığı görülmektedir. Bu durumun yapılan çalışmaların güvenirlik ve geçerliklerine pozitif katkı yaptığı düşünülebilir.

Tablo 10: Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Sonuçlarına Göre Dağılımı

Çalışmalar	Sonuçlar
A-1	Beden eğitimi ve spor alanında yer alan dersler, ders içerikleri ve ders kredilerinin üniversiteler arasından farklılıklar gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
A-2	Beden eğitimi öğretmenleri, uygulanan programın verimliliğine kısmen katılırken; öğrenciler, programın verimliliğine tam katılmaktadırlar.
A-3	Beden eğitimi ve spor dersi öğretim programının "kazanımlar" boyutunda en olumlu ve "değerlendirme" boyutunda en olumsuz olarak tespit edilmiştir.
A-4	Öğrencilerin işbirliği içinde hareket etmemesine neden olan en önemli faktör, öğrencilerdeki kazanma hırsından dolayı yenilgiyi hazmedememe duygusudur. Diğer bir deyişle öğrenciler oyun ve etkinlikler sırasında kazanma hırslarına yenik düşerek işbirliğini bozmaktadırlar.
A-5	Değerlendirmeye konu olan öğretim programının uygulanmasında öğretmenlerin ve diğer paydaşların etkili oldukları tespit edilmiştir.
A-6	Öğretmenler, öğretim programlarının hedeflerle yeterince uyumlu olmadığını ve uygulamada bu programların tam olarak takip edilmediğini ifade etmişlerdir.
A-7	Programlardaki kazanım ve hedeflerin tam anlamıyla gerçekleştirilmediği tespit edilmiş ve bu programların belirli periyotlarla yeniden değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.
A-8	Araştırma sonuçlarına göre, ortaokul beden eğitimi dersine ait program, öğretmenler tarafından genel amaç, kazanım ve öğrenme-öğretme süreci açısından kısmen uygulanabilir olarak değerlendirilmiştir. Ölçme ve değerlendirme boyutunda ise programın uygulanabilirlik düzeyi daha düşük bulunmuştur.
A-9	Araştırmada, öğrencilerin beden eğitimi dersine genel olarak olumlu bir yaklaşım sergiledikleri, derste oyuna dayalı etkinliklerin yer almasının dersi keyifli hâle getirdiği ve bu sayede öğrencilerin kendilerini daha rahat hissettikleri belirlenmiştir. Öğretmenler açısından ise öğretim programının yeterince uygulanabilir bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
A-10	Türkiye'de BEDÖP ile ilgili bilgilere en çok diğer öğretmenler ve televizyon gibi kaynaklar aracılığıyla ulaşıldığı (%52,8) tespit edilirken, Çin'de bu ihtiyacın daha çok Millî Eğitim Bakanlığı'nın düzenlediği kurs ve seminerlerle karşılandığı (%67,1) görülmektedir.
A-11	"Sağlıklı yaşamla bağlantılı fiziksel etkinlik ve spora dair kavramları açıklama" hedefiyle ilgili kazanımlar, "Beden eğitimi ve spora ilişkin kültürel birikim ve değerleri anlama" hedefiyle ilgili kazanımlar ve "Beden eğitimi ve spor aracılığıyla düşünme becerilerini geliştirme" hedefiyle ilgili kazanımlarda düşük puanlar elde edilmiştir.
A-12	Sınıflardaki engel çeşitliliğinin fazla olması, beden eğitimi programlarının içerik açısından yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca, Millî Eğitim Bakanlığı'nın özel eğitime yeterince önem vermemesi ve yardımcı kaynakların eksikliği önemli bir sorun olarak görülmektedir. Beden eğitimi için gerekli araç-gereçler, materyaller ve uygulama bölümlerinin yetersizliği, beden eğitimi ve spor öğretmeni bulunmamasıyla birleşerek durumu daha da zorlaştırmaktadır. Ders programlarında

	etkinlik ve oyunlara ayrılan sürenin kısıtlı olması, sınıf öğretmeni alan öğretmenlerinin beden eğitimi dersinde yeterli verimliliği sağlayamaması gibi sorunlar da belirlenmiştir. Bunların yanı sıra, velilerin okula ve beden eğitimi dersine karşı yeterli ilgi göstermemeleri ve öğrencilerin gelişim ve değişimlerini fark etmemeleri de önemli bir problem olarak tespit edilmiştir.
A-13	Davranışçı eğitim anlayışı ekosisteminde yetişen öğretmenlerin, yapılandırmacı yaklaşıma dayalı beden eğitimi ve spor öğretim programını tam olarak benimseyemedikleri, ancak program hakkında ek bir eğitim ihtiyacı hissetmedikleri belirlenmiştir.
A-14	Yaparak-yaşayarak öğrenmeye dayalı yapılandırmacı yaklaşımın gündeme gelmesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu yaklaşımın programlara uygulanarak etkili sonuçlar vermesi için, benzer bir anlayışla tasarlanan ve olumlu sonuçlar doğuran "Köy Enstitüleri" deneyiminden faydalanmanın önemli olduğunu ifade edebiliriz.
A-15	Araştırma sonuçları, ortaokul beden eğitimi ve spor dersinin öğretmenler tarafından uygulanabilirliğinin farklı boyutlarda değerlendirildiğini göstermektedir. Program, genel amaçlar, kazanımlar ve öğrenme-öğretme süreci açısından kısmen uygun bulunmuştur. Ancak, ölçme ve değerlendirme boyutunda programın daha az uygun olduğu ifade edilmiştir.
A-16	Yapılandırmacı öğrenme anlayışına dayalı olarak hazırlanan beden eğitimi programının uygulamada bazı eksiklikler barındırdığı tespit edilmiştir. Öğrenci ve ebeveynlerin çoğunluğunun beden eğitimi ve spor dersini, genellikle futbol, basketbol, voleybol gibi belirli spor dallarının öğretildiği, sıkça dersin ikinci bölümünün boş geçtiği ve kolayca yüksek ders notu alınan bir ders olarak gördükleri sonucuna varılmıştır. Ayrıca, beden eğitimi öğretmenlerinin büyük bir kısmı, kazanımlar, içerik, öğretim süreçleri ve değerlendirme boyutlarını spor alanları ve materyal eksiklikleri nedeniyle istenen etkililik düzeyinde uygulayamadıklarını ifade etmişlerdir.
A-17	Beden eğitimi ve spor öğretim programlarının günümüz gereksinimlerine yanıt veremedikleri ve geliştirilmeleri gerektiği saptanmıştır.
A-18	Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin, derslerin planlanmasında öğretim programından yeterince rehberlik almadıkları gözlemlenmiştir.
A-19	Katılımcılar, ortaöğretim beden eğitimi programında belirlenen kazanımların genellikle istenen düzeyde gerçekleşmediğini belirtmiştir. Ayrıca, bu kazanımların beklentilerin altında kaldığı da ifade edilmiştir.
A-20	Öğretim programının oluşturulma sürecinde üniversitelerin tam anlamıyla dahil edilmediği, hazırlanan kılavuz kitapların birçok akademik personel tarafından kullanılmadığı belirlenmiştir.
A-21	Beden eğitimi ve spor öğretim programının yapılandırmacı eğitim felsefesini yansıttığı, ancak bu felsefe ve hedeflere ulaşmada imkânlar ve toplumsal tutumun bazı engeller yarattığı; öğrencilerin bu derslere katılımında yüksek bir hazır bulunuşluk düzeyinin gerektiği görülmüştür.
A-22	2006-2007 eğitim yılından itibaren uygulanmaya konulan beden eğitimi ve spor öğretim programına ilişkin olarak Ardahan, Iğdır ve Kars illerinde çalışan beden eğitimi öğretmenleri, öğretim programının hedefler, kazanımlar, tema, eğitim süreçleri ve ölçme-değerlendirme uygulamaları bağlamında genel olarak olumlu görüş bildirmişlerdir.
A-23	Yeni ve eski öğretim programları arasında planlama, uygulama ve değerlendirme açısından fark görülmediği veya bilgi eksikliği nedeniyle yorum yapılamadığı; eski programın konularının daha net olduğu ve öğrencilerle daha fazla bilgi paylaşımı sağladığı ifade edilmiştir.
A-24	Ortaokul beden eğitimi programının bilişsel çıktıları ve bu çıktılara ulaşmada yetkili olan yöneticiler ve karar vericiler tarafından yeniden gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.
A-25	Beden eğitimi öğretim programının öğretmenlere göre uygulanabilirliği; genel amaçlar, kazanımlar ve öğrenme öğretme süreçleri bakımından "kısmen", ölçme ve değerlendirme bakımından ise "az" olarak değerlendirilmiştir.
A-26	Yeni öğretim programı hakkında öğretmenler genel olarak orta düzey olumluluk görüşünü bildirmişlerdir.
A-27	Öğretmenlerin beden eğitimi ve spor programına dönük genel anlamda olumlu bir tutum sergiledikleri, programın açık, anlaşılır ve uygulanabilir olduğunu düşündükleri; ancak kazanımlarla ilgili düzenlemelere daha az katıldıkları ifade edilmiştir.

Tablo 10'da beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmaların önemli sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmaların amaçları ve örneklemleri farklılık gösterdiğinden elde edilen sonuçlar da farklılaşmaktadır. Bütünsel değerlendirildiğinde beden eğitimi ve spor öğretim programlarının yetersiz olarak nitelendirildiği görülmektedir.

Tablo 11. Beden Eğitimi ve Spor Öğretim Programlarını Değerlendirmeye Yönelik Çalışmaların Önerilerine Göre Dağılımı

Çalışmalar	Öneriler
A-1	Beden Eğitimi ve Spor bölümü yüksek lisansüstü öğretim programlarının, uzlaşı çerçevesinde bir model oluşturacak şekilde yeniden düzenlenmesi ya da reforme edilmesi önerilmektedir.
A-2	Beden eğitimi öğretim programının daha etkili uygulanabilmesi için bu ve benzeri çalışmaların sonuçlarının Millî Eğitim Bakanlığı'nda tartışılması önerilmektedir.
A-3	Öğretim programlarının geliştirilmesinde beden eğitimi öğretmenleri, müfettişler, veliler ve okul yöneticilerinin görüşlerinin alınması ve Türkiye genelindeki okul şartlarının dikkate alınması tavsiye edilmektedir.
A-4	Beden eğitimi ve spor öğretmenleri işbirliği becerisini geliştirmek adına beden eğitimi ve Spor derslerinde uygulanabilecek işbirlikçi öğrenme yöntemlerine ağırlık vererek bu becerinin daha iyi kavranmasını sağlayabilirler.
A-5	Öğretmenlerin mesleki yeterliliklerini artırmak amacıyla, programın bileşenleri ve beden eğitimi öğretimi konularında kapsamlı hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesi önerilmektedir.
A-6	Ders saatlerinin artırılması, teorik derslere daha fazla önem verilmesi ve derslerin etkili işlenmesi için öğrenci sayısının azaltılması, yeterli fiziki şartların sağlanması gerekmektedir.
A-7	Beden eğitimi derslerinde ölçme ve değerlendirme süreçlerine ailelerin de katılımının sağlanması ve derslere uygun değerlendirme araçlarının temin edilmesi önerilmektedir.
A-8	Yeni ilköğretim programlarının etkili uygulanabilmesi için öğretmenler, yöneticiler ve müfettişlerin kapsamlı ve iyi organize edilmiş hizmet içi eğitimlerden geçirilmesi önerilmektedir.
A-9	Öğretim programında öğrencileri daha fazla eğlendiren daha fazla aktif olarak katılım sağlayan uygulamalar öğrenme öğretme sürecine dahil edilebilir.
A-10	Beden eğitimi derslerine, spor alanında uzmanlaşmış ve aktif olarak sporla ilgilenen öğretmenlerin katılması gerektiği vurgulanmaktadır.
A-11	Programdaki kazanımların bilişsel, psikomotor ve duyuşsal olarak ayrılmasının programın anlaşılabilirliğini artıracağı ve yeniden düzenlenmesi gerektiği önerilmektedir.
A-12	Zihinsel engelliler için daha donanımlı programlar ve hizmet içi eğitimler planlanmalıdır.
A-13	Öğretmen, yönetici ve müfettişler için uzun süreli, öğrenme ve değerlendirme süreçlerine yönelik atölye çalışmaları ve hizmet içi eğitimler düzenlenmelidir.
A-14	Köy Enstitüleri'nin getirdiği fikirlerden yararlanarak, kendi gerçeklerimize uygun eğitim modelleri geliştirilmelidir.
A-15	Ortaokul beden eğitimi programının uygulanabilirliğini artırmak için, öğretmen kılavuz kitaplarının her kazanıma göre nasıl yapılandırılacağını işleyen içeriklerle hazırlanması önerilmektedir.
A-16	Beden eğitimi programlarının tasarımından değerlendirmeye kadar tüm aşamalarda operasyonel bir yaklaşım benimsenmeli ve süreç değerlendirmesi ihmal edilmemelidir.
A-17	Öğretmenlerin mesleki gelişimlerini sürdürebilmeleri için okul tabanlı ve sürekli hizmet içi eğitimlere ihtiyaç duyulmaktadır.
A-18	Beden eğitimi ve spor öğretmenlerine, programın amaç ve kazanımları hakkında daha açıklayıcı bilgiler sağlanmalıdır.
A-19	Program öğeleri ve öğretimin değerlendirilmesi sürecinde objektif ölçme ve değerlendirme yapılması önerilmektedir.
A-20	Öğretmen adaylarının yetiştirilmesinde kritik bir rol üstlenen akademik personel ile Milli Eğitim Bakanlığı arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi gerekmektedir.
A-21	Beden eğitimi ve spor dersine giren öğretmenlere yönelik sıkça hizmet içi eğitim, kurs ve seminerlerin düzenlenmesi önerilmektedir.
A-22	Belirtilmemiş
A-23	Yeni öğretim programı felsefesinin görev yapan tüm beden eğitimi öğretmenleri tarafından özümsenmesi amacıyla seminerler ve hizmet içi eğitim kursları düzenlenmelidir.

A-24	Öğretim programındaki kazanım-çıktı ilişkilerinin daha anlaşılır hâle getirilmesi önerilmektedir.
A-25	Kalabalık sınıflar için önlemler alınması, yeni programın etkinliklerinin sınıf koşulları göz önüne alınarak hazırlanması gerekmektedir.
A-26	Programın genel hatlarının iyi olduğu ancak ders etkinliklerinin tekrar gözden geçirilmesi ve ölçme-değerlendirme bölümlerinin daha anlaşılır hâle getirilmesi önerilmektedir.
A-27	Belirtilmemiş

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda sunulan öneriler; program geliştirme süreçlerinde paydaşların katılımının artırılması, öğrenci katılımının ön planda olmasının sağlanması, okulların durumu (sınıf mevcutları, fiziksel imkânlar vb.) göz önüne alınarak programların geliştirilmesi, uygulayıcı ve denetleyicilere hizmet içi eğitimler verilmesi olarak özetlenebilir.

Sonuç

Türkiye'de beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmaların eğilimlerini belirlemeyi amaçlandığı bu çalışmada, yapılan araştırmaların amaçları, tercih edilen modeller, paydaşlar, kullanılan araştırma yöntemi, veri toplama süreci, alınan güvenirlik önlemleri, veri analiz yöntemleri, elde edilen sonuçlar ve sunulan öneriler incelenmiştir. Program değerlendirme çalışmaları yapılmasında genel olarak; elde edilen bulgulara dayalı program geliştirme çalıştırmalarına kaynaklık etmesi, programın dinamik yapısının sağlıklı yürütülmesi, paydaşlara dönüt sunması ve program geliştirme politikalarını şekillendirmesi amacıyla yapılmaktadır. Bu amaçlardan en önemlisi programın dinamik yapısının gereği olarak yapılan program geliştirme çalışmalarıdır. Program değerlendirmenin başarısı sonuçların programa yansıtılması ile orantılıdır. Fakat Türkiye'de yapılan program değerlendirme çalışma sonuçlarının program değerlendirme noktasında yeterince yansıtılmadığı düşünülmektedir. Bu sürekliliğin sağlanamaması ve dinamik yapının sürdürülememesi; program değerlendirme çalışmalarının akademik unvan alma gibi kişisel ihtiyaçların giderilmesi ya da lisansüstü tez çalışmalarının tamamlanması amacıyla yapılmasından kaynaklanabilmektedir.

Araştırma sonuçları göz önüne alındığında 2000 yılından itibaren beden eğitimi ve spor öğretim programının değerlendirilmesine yönelik yapılan çalışmaların nicel olarak sınırlı kaldığı (*n=27*) söylenebilir. Yapılan çalışmalardan sadece üçünün doktora tezi olması manidardır. Ayrıca karar verici konumunda olan Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı nezdinde yapılan yalnızca genel bir program değerlendirme raporu olması tartışılması gereken bir konudur. Çalışmaların yarıdan fazlasını hakemli dergilerde yayınlanan makaleler oluşturmuştur. Bu durum yapılan çalışmalarının çoğunun dar kapsamlı olmasına neden olmaktadır. Program geliştirme çalışmalarının asıl amacına ulaşabilmesi adına uzun soluklu araştırmalar yapılması yerinde olacaktır.

Elde edilen sonuçlar incelendiğinde en fazla çalışmanın 2008 yılında yapıldığı görülmektedir. Eğitim programlarının güncellendiği, yenilendiği ya da değiştirildiği yılların akabinde program değerlendirme çalışmalarında artış olması beklenen bir durumdur. Diğer yıllarda 2017 hariç her yıl en az bir çalışma yayınlanmıştır. Çalışmalar birbirinden bağımsız yapılmıştır. Çalışmaların yayınlandıkları yıllar ile programlarda değişiklik yapıldığı yıllar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Buradan hareketle "Yayın yapmak motivasyonuyla mı çalışmalar yapılmıştır?" sorusu akla gelmektedir. Sorunun cevabına bağlı olarak program üzerinde etkisi olmayıp programa katkı sağlamayan bu tür çalışmaların alandaki yeri ve değeri tartışmaya açıktır.

Eğitim kademeleri açısından sonuçlar ele alındığında çalışmaların önemli bir bölümünün (*n=21*) ilköğretim kademesinde yürütüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaların ilköğretim kademesinde yoğunlaşması örnekleme ulaşma avantajından olduğu düşünülmektedir. Lise düzeyinde yalnızca iki çalışma yürütülmüş olması ise genel liselerde beden eğitimi ve spor dersinin ders saatlerinin kısıtlı olması ile ilişkilendirilebilir. Özel eğitim okullarında uygulanan öğretim programlarına ilişkin değerlendirme çalışmalarının yapılması kayda değerdir. Lisansüstü düzeyde yalnızca bir çalışma yapılmışken okul öncesi düzeyde yapılan hiçbir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu düzeyde özellikle öğrencilerden veri toplamanın daha fazla çaba gerektirmesi okul öncesi dönemde çalışmaya rastlanılmamasının nedenleri arasında sayılabilir. Okul öncesi dönemde öğrencilerin kinestetik öğrenme ağırlığı göz önüne alındığında bu durumun alan yazın açısından eksiklik olduğu söylenebilir.

Bazı çalışmaların program hakkında yargılara ulaşma, bazı çalışmaların ise araştırma odaklı yapıldığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların önemli bir bölümünün (*n=15*) genel değerlendirme amacıyla yapıldığı tespit edilmiştir. Programların uygulanması ve programların karşılaştırması amacıyla yapılan çalışmalar toplam çalışmaların üçte birini oluşturmaktadır. Bazı çalışmalarda karşılaştırma ülkeler arasında yapılırken bazılarında eğitim kurum tipleri arasında yapılmıştır. Mezun değerlendirme ve felsefi açıdan değerlendirme kapsamında yalnız birer çalışmaya rastlanmıştır. Mezunların takibi ve bir araya getirilmesi, paydaşlara ulaşma bağlamında zor olup çalışmalarda süreklilik gerektirmektedir. Bu durum mezunların paydaş olarak yer aldığı çalışma sayısının nispeten düşük kalmasına neden olabilmektedir. Genel değerlendirme temelinde yapılan çalışmalar süreci bütünsel olarak ele almış olup sebepleri açıklamakta yeterlilikleri tartışmalıdır. Türkiye'de yapılan program değerlendirme çalışmalarının ders değerlendirme boyutu bağlamında sınırlı kaldığı yadsınamaz. Yapılan çalışmalarda programın sadece tek boyutuna odaklanıldığı, sürecin genelini yansıtmaktan uzak kaldığı söylenebilir. Çalışmaların başat noktası olan değerlendirme amacının hangi değerlendirme hedefine hizmet ettiği net değildir. Devamlılık açısından önemli olan hedefler çalışma sonuçlarının etkin kullanılmasına da katkı sağlayacaktır. Programa uygulanmayan değerlendirme sonuçlarının bir anlam ifade ettiğini söylemek zor olacaktır.

Program değerlendirme çalışmalarının yürütülmesinde bir ya da birden fazla model benimsenebilmektedir. Değerlendirme amacına bağlı olarak program değerlendirme çalışmaları sadece bir modelle yürütülebileceği gibi birden fazla modelle de yürütülebilir. Her ne kadar program değerlendirmede çeşitli yaklaşımlar ya da modeller öneriliyor olsa da programların bileşenleri, yapısı, değişkenleri gibi özellikleri sebebiyle yalnız bir yaklaşım veya model yeterli olmayabilmektedir. Program değerlendirme çalışmalarında birden fazla paradigma, yaklaşım ve yöntemin kullanılmasının çalışmanın niteliğini arttıracağını beklenir. Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde ağırlıklı olarak (*n=22*) herhangi bir model benimsenmeden ya da benimsenen model belirtilmeden değerlendirme çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Değerlendirme çalışmalarında herhangi bir model ya da yaklaşımın tercih edilmemesi; çalışmanın sınırlandırılmasının önüne geçmek, değerlendirme modellerine yeterince hâkim olamamak, zamandan tasarruf etmek gibi nedenler olabileceği tahmin edilmektedir.

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye ilişkin yapılan çalışmalardan tamamına yakını öğretmenlerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin dışında öğrenciler, veliler, okul müdürleri ve öğretim elemanları çalışmalara katılımcı olarak dahil olmuşlardır. Farklı paydaşların program değerlendirme çalışmalarına katılması değerlendirme sonuçlarının niteliğine pozitif etki eden bir durumdur. Program değerlendirme sürecine katkı sunabilecek paydaşlar; Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki yetkililer ve uzmanlar, eğitim dernekleri ve sendikaları, mesleki kuruluşlar ve politikacılar olarak

sıralanabilir. Değerlendirme sürecinin ihtiyacına cevap verecek, veri toplamaya uygun, seçilen değerlendirme yaklaşımı ya da modelin gerektirdiği paydaşların seçilmesi kritik bir öneme sahiptir. Nitekim doğru paydaş seçiminin yapılamaması değerlendirme sonuçlarının geçerliği noktasında soru işaretlerine neden olabilmektedir. Araştırmaya konu olan çalışmalarda kritik durumdaki öğretmen ve öğrencilerin katılımcı olarak yer alması olumlu iken paydaşların çeşitlendirilmemesi sonuçların sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik çalışmalar incelendiğinde en sık nicel araştırmalardan tarama yöntemini kullandıkları tespit edilmiştir. Doğal ortama yakınlık ve zaman alma gibi sınırlılıklar, nitel araştırma yöntemlerinin daha az tercih edilme nedenleri arasında sayılabilir. Karşılaştırmalı çalışma yöntemi yalnız bir çalışmada benimsenmiştir. Karma çalışmalar ise tüm çalışmaların %15'ini oluşturmaktadır. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmında herhangi bir yaklaşım ya da model benimsenmediği için analiz yöntemlerinin tercihini açıklamak zor olmaktadır. Nicel analiz yöntemlerinin nitel analiz yöntemlerine oranla daha çok kullanılması zamandan tasarruf, örneklem büyüklüğü, sonuçların genellenebilmesi gibi kaygılardan olduğu düşünülebilir. Program değerlendirme sürecinde referans alınan değerlendirme yaklaşımı ya da modelin verilerin analiz edilmesinde işe koşulacak yöntem ve teknikleri belirlenmesine yön vermektedir. Değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde; verilerin analizinde daha çok nicel karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin tercih edildiği tespit edilmiştir.

Yapılan program değerlendirme çalışmalarında en sık likert tipi anketler veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Çalışmalarda mülakat ve doküman incelemesi teknikleri de sıkça işe koşulmuştur. Yapılan çalışmalarda nicel yöntemlerin ağırlıkla tercih edilmesi veri toplama araçlarının seçimini etkilemiştir. Araştırmaların çoğunda tek tip veri toplama aracı kullanılması eleştirilebilir. Ayrıca dinamik bir yapı barından öğretim programları değerlendirilirken veri toplama aracı olarak gözlem tekniğinden daha fazla yararlanılması beklenmektedir.

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarının değerlendirmesine dönük yapılan çalışmalarda yöntem ve teknik olarak nicel yaklaşımların benimsenmesinin sonucu olarak, alınan güvenirlik önlemlerinin daha çok paket programların tercih edilmesiyle sağlandığı görülmüştür. Çalışmaların dördünde alınan güvenirlik önlemleri tespit edilememiştir. Çalışmaların geneline bakıldığında ikiden fazla güvenirlik önleminin alındığı ve bu durumun değerlendirme sonuçlarının niteliğine olumlu katkı sunduğu ifade edilebilir.

Program değerlendirme çalışmalarının ürünü olarak nitelendirilebilecek bulguların ilgili paydaşlara sunulması önem arz etmektedir. Uzman bir değerlendiriciden beklenen; nitelikli bir değerlendirme çalışması sonunda elde ettiği bulguları ve sonuçları ilgililere ulaştırabilmektir. Beden eğitimi ve spor öğretim programları değerlendirme çalışmalarında elde edilen sonuçların önemli bir bölümü araştırma amaçlı sonuçlar olarak nitelendirilebilir. Merak edilen durumu ortaya koymayı amaçlayan çalışmalar önemli olmakla birlikte programların gelişimlerine katkı sağlama konusunda sınırlı kalacağı düşünülmektedir.

Araştırmacıların bireysel çalışmaları kayda değer olsa da program değerlendirme çalışmalarının kurumsal boyutta sürdürülmesi aksiyom alma noktasında daha etkin olacaktır. Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirme çalışmalarında elde edilen sonuçlardan oldukça genel ifade ile yazılanlar olduğu görülmektedir. Sonuçların anlamlandırılarak sınırlandırılması etkin fayda sağlayacaktır. Ayrıca yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçların tam olarak hangi paydaşa hitap ettiğini anlamak zorlaşmaktadır. Sonuçların raporlanmasında değerlendirme amacı ile ilişki kurulması etkililiğe katkı sunacaktır. Raporların bilimsel bağlamda yazılması ve akademik dil kullanımına önem gösterilmesi çalışmaların sürekliliğini sağlayacaktır.

Beden eğitimi ve spor öğretim programlarını değerlendirmeye yönelik yapılan çalışmalarda sunulan önerilerin önemli bir bölümünde uygulayıcı konumda olan öğretmenlerin hizmet içi eğitime ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Katılımcıların ağırlıklı olarak öğretmenlerden oluştuğu göz önüne alındığında beklenen önerilerden biridir. Önerilerde öne çıkan diğer bir unsurda öğretim programlarının değiştirilmesi ya da revize edilmesidir. Bu öneri değerli olmakla birlikte iyi bir şekilde temellendirilmesi gereken bir öneridir. Sınırlı program değerlendirme çalışmaları için iddialı bir öneri olduğu düşünülmektedir.

Öneriler

Beden eğitimi ve spor dersi öğretim programlarının değerlendirilmeye yönelik çalışmaların başta Milli Eğitim Bakanlığı olmak üzere kurumsal boyutta koordine edilmesi, doktora düzeyinde detaylı çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Başta okul öncesi olmak üzere tüm eğitim kademelerinde beden eğitimi ve spor dersi öğretim programlarının değerlendirilmesi bütüncül açıdan daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme çalışmalarında değerlendirme amaçlarının çeşitlendirilmesi ile birlikte araştırmaya uygun veri toplama araçlarının da çeşitlendirilmesi ve değerlendirme amacı çerçevesinde tüm paydaşların örnekleme dahil edilmesi yerinde olacaktır.

Kaynakça

Alsubaie, M. A. (2016). Curriculum development: Teacher ınvolvement in curriculum development. *Journal of Education and Practice,* 7(9), 106-107.

Aslan, M., Sağlam, M. (2015). Türkiye'de 2005-2014 yılları arasında yapılan program değerlendirme tezlerinin metodolojik açıdan incelenmesi. *Üçüncü Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Kongresi Bildiri Özeti Kitabı.* Adana: Çukurova Üniversitesi.

Bharvad, A. J. (2010). Curriculum evaluation. *International Research Journal,* 1(12), 72-74.

Brandon, P. R. (1998). Stakeholder participation for he purpose of helping ensure evaluation validity: Bridging the gap between collaborative and non-collaborative evaluations. *American Journal of Evaluation,* 19, 325-337.

Cartwright, D. P. (1953). *Analysis of qualitative material*, Festinger L. and Katz D. (Eds). *Research methods in the behavioral sciences* (p. 421-470). New York: Holt, Rinehart and Winston.

Chelimsky, E. (1997). Thoughts for a new evaluation society. *Evaluation,* 3, 97-118.

Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2007). *Research methods in education.* (6th Edition). New York: Routledge.

Cooksy, L. J., Mark, M. M. (2012). Influences of evaluation quality. *American Journal of Evaluation,* 33(1), 79-87.

Çalık, M., Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim,* 39(174), 33-38.

Demirel, Ö. (2012). *Eğitimde program geliştirme: Kuramdan uygulamaya*. Ankara: Pegem Akademi.

Erden, M. (1998). *Eğitimde program değerlendirme*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Ertürk, S. (1994). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Meteksan.

European Union Publucation. (2013). *Avrupa'daki Okullarda Beden Eğitimi ve Spor*. https://data.europa.eu/doi/10.2797/58462 Erişim Tarihi:08.04.2025

Fitzpatrick, J. L., Sanders, J. R., Worthen, B. R. (2004). *Program evaluation: Alternative a approaches and practical guidelines*. New York: Pearson Education.

Glesne, C. (2012). *Nitel araştırmaya giriş*. (Ersoy, A. ve Yalçınoğlu, P. Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Gökmenoğlu, T. (2014). Geniş açı: Modeller ve yaklaşımlar açısından Türkiye'de program değerlendirme çalışmaları. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi,* 4(7), 55-70.

Gözütok, D. (2006). *Program değerlendirme*. Gültekin, M. (Ed.), *Öğretimde planlama ve değerlendirme* (s.175-190). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Güven, B., İleri, S. (2006). Program değerlendirme kavramı ve ilköğretimde program değerlendirme çalışmalarına kuramsal bir bakış. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1-2), 141-163.

Karabacak K. (2017). *Eğitime ilişkin temel kavramlar*. Arslan A. (Ed.). *Eğitim bilimine giriş* (s. 3-22). Ankara: Nobel Yayınları.

Kartallıoğlu, F. (2005). *Yeni ilköğretim programlarının uygulandığı pilot okullardaki öğretmenlerin yeni program ve pilot çalışmalar hakkındaki görüşleri.* (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Kaya, Z. (1997). Eğitimde program değerlendirme sürecinin temel işlemleri. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, 59-72.

Kurt, A., Erdoğan, M. (2015). Content analysis and trends of curriculum evaluation research: 2004-2013. *Education and Science,* 40(178), 199-224.

Yapıcıoglu, D. K., Kara D. A., Sever D. (2016). Türkiye'de program değerlendirme çalışmalarında eğilimler ve sorunlar: Alan uzmanlarının gözüyle. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi,* 6(12), 91-113.

Lavelle, J. M., Donaldson, S. I. (2015). The state of preparing evaluators. *New Directions for Evaluation*, 145, 39-52.

Lune, H., Berg, B. L. (2017). *Qualitative research methods for the social sciences*. (9th Edition). Essex: Pearson.

Miles, M. B., Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis.* (2nd Edition). California: Sage Publications.

MEB. (2020). *Öğrenim programlarını değerlendirme raporu*. (Bakanlık raporu). MEB Talim ve Terbiye Kurulundan erişildi. (https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_08/24113242_ogretimprogramlari_dr.pdf)

Melrose, M. (2006). Exploring paradigms of curriculum evaluation and concepts of quality. *Quality in Higher Education,* 4(1), 37-43.

Oliva, P. F. (2005). *Developing the curriculum*. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.

Özdemir, S. M. (2009). Eğitimde program değerlendirme ve Türkiye'de eğitim programlarını değerlendirme çalışmalarının incelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 6(2), 126-149.

Özmen, Ö. (1999). *Çağdaş sporda eğitim üçgeni.* Ankara: Bağırgan Yayınevi.

Senemoğlu, N. (2005) *Gelişim ve öğrenme*. Ankara: Nobel yayınları.

Pehlivan, Z. (1998). *Nitelikli beden eğitimi ve spor öğretmeni yetiştirme*. I. Spor Kongresi Bildirileri. (s. 7-14) Erzurum.

Patton, M. Q. (1997). *Utilization-focused evaluation: The new century text* (3rd Edition). Thousand Oaks, CA: Sage.

Sağlam, M., Yüksel, İ. (2007). Program değerlendirmede meta-analiz ve meta değerlendirme yöntemleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, 18, 175-188.

Stobart, G. (2009). Determining validity in national curriculum assessments. *Educational Research,* 51(2), 161- 179.

Stone, P. J., Dunphy, D. C., Smith, M. S. (1966). *The general inquirer: A computer approach to content analysis*. M.I.T. Press.

Stufflebeam, D. L., Shinkfield, A. J. (1985). *Systematic evaluation*. Boston: Kluwer-Nijhoff.

Stufflebeam, D. L. (2000). *Foundational models for 21st century program evaluation*, Stufflebeam, D. L., Madaus, G, F. and Kellaghan, T. (Ed.) *Evaluation models: View points on educational and human services evaluation* (p. 33-83). USA: Kluwer academic Publishers.

Suri, H., Clarke, D. (2009). Advancements in research systhesis methods: From a methodologically inclusive perspective. *Review of Educational Research*, 79(1), 395-430.

Tekin, M. (2006). *Bazı ilköğretim okullarında beden eğitimi dersinin uygulanma düzeyi*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Varış, F. (1985). *Eğitim bilimine giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

Varış, F. (1998). *Temel kavramlar ve program geliştirmeye sistematik yaklaşım*. Hakan, A. (Ed.) *Eğitim bilimlerinde yenilikler* (s. 3-19). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

Worthen, B. R., Sanders, J. R. (1973). *Educational evaluation: Theory and practice*. Worthington, OH: Charles A. Jones.

Yaylacı, F. (1998). *İlköğretim okulları beden eğitimi dersi program ve uygulamalarının değerlendirilmesi*. (Doktora tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara: Seçkin.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1625227*

Ekran Süresinin İşlenmiş Gıda Tüketimine Etkisi

The Effect of Screen Time on Consumption of Processed Foods

Rabia BÖLÜKBAŞ[a]*

[a] Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2586-3860

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 22 Ocak 2025
Kabul tarihi: 5 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:
Ekran süresi,
İşlenmiş gıda,
Yeme tarzı.

ÖZ

Günümüzde teknolojik gelişmelerle birlikte birçok teknolojik alet bireylerin yaşamsal faaliyetlerinde önemli bir yer edinmiştir. Bu teknolojik aletlerin yanı sıra özellikle cep telefonu, televizyon, bilgisayar, tablet gibi aletler ekran süresi kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Bireyler çeşitli uygulamalar, medyalar, video oyunları gibi birçok ekran türlerinde uzun süre vakit geçirmeye başlamıştır. Bu geçirilen ekran süresi bireylerin yeme davranışlarında değişikliğe sebep olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine etkisinin belirlenmesidir. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma tekniklerinden olan görüşme metodundan yararlanılmıştır. Bu çalışmanın örneklem grubunu üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Yeterli görüş çeşitliliğini sağlamak için, farklı çalışma disiplinlerinden üniversitenin birinci sınıfından dördüncü sınıfına kadar olan gönüllü öğrenciler tercih edilmiştir. Araştırma kapsamındaki görüşmeler (n = 10) 20.01.2025-22.01.2025 tarihleri arasında yarı yapılandırılmış form ile gerçekleştirilmiştir. Her bir görüşme yaklaşık 30 dakika sürmüştür. Yapılan görüşmelerle birlikte üniversite öğrencilerinin ekran süresince tükettikleri yiyeceklere ilişkin tematik kategoriler belirlenmiştir. Görüşmeler sırasında tutulan notlar, ortaya çıkan temaları belirlemek amacıyla nitel araştırma yöntemlerine uygun şekilde analiz edilmiştir. Elde edilen veriler neticesinde tematik analiz gerçekleştirilmiş ve 3 farklı tema belirlenmiştir. Bu temalar paylaşım hissi, tasarruf düşüncesi ve bağımlılık düşüncesidir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bulgular neticesinde katılımcıların ekran sürelerini en çok cep telefonlarında geçirdikleri, bu sürelerin büyük bir kısmında da işlenmiş gıdalar tükettikleri belirlenmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 22, 2025
Accepted: April 5, 2025

Keywords:
Screen time,
Processed food,
Eating behavior.

ABSTRACT

Today, with technological developments, many technological devices have gained an important place in the vital activities of individuals. In addition to these technological devices, especially devices such as mobile phones, televisions, computers and tablets have been associated with the concept of screen time. Individuals have started to spend a long time on many screen types such as various applications, media, video games. This screen time may cause changes in individuals' eating behaviours. The aim of this study is to determine the effect of screen time on processed food consumption. For this purpose, interview method, which is one of the qualitative research techniques, was used. The sample group of this study consists of university students. In order to ensure sufficient diversity of views, volunteer students from the first to the fourth year of the university from different study disciplines were preferred. The interviews (n = 10) were conducted between 20.01.2025-22.01.2025 using a semi-structured form. Each interview lasted approximately 30 minutes. With the interviews, thematic categories related to the foods consumed by university students during the screen were determined. The notes taken during the interviews were analyzed in accordance with qualitative research methods to identify emerging themes. As a result of the data obtained, thematic analysis was carried out and 3 different themes were determined. These themes are the feeling of sharing, the idea of saving and the idea of dependency. In addition, as a result of the findings obtained from the study, it was determined that the participants spent most of their screen time on mobile phones and consumed processed foods in most of these periods.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: rabiha@cumhuriyet.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The relationship between screen time and food consumption has been investigated by many researchers (Pearson and Biddle, 2011; Maia et al, 2016; Delfino et al, 2017; Fraga et al, 2020; Cao et al, 2021; Kearney et al, 2021). Especially these studies are related to the effect of television. However, over the years, screen time on other electronic devices such as computers, mobile phones, tablets and video games has increased significantly, especially among younger members of the population (Martins et al., 2024). In this context, the present study aims to determine the effect of screen time on processed food consumption. For this purpose, interview method, which is one of the qualitative research techniques, was used. The purpose of using the interview technique is 'to provide deep information based on individuals' life experiences and the meanings they attribute to situations or events' (Karahan, Uca, & Güdük, 2022). For the questions related to the form used in the research, Deliens et al. (2014) and Rodríguez-Barniol, Pujol-Busquets, and Bach-Faig (2024) were used and revised by the researcher within the scope of the research.
The sample group of this study consists of university students. In order to ensure sufficient diversity of views, volunteer students from the first to the fourth year of the university from different study disciplines were preferred. Snowball sampling, a purposive non-probability approach frequently used in qualitative research, was used to select the interviewed students. 10 students were interviewed. All interviewed students were explained about the purpose of the study and an informed consent form was signed by each participant. The interviews lasted an average of 30 minutes. The names of the participants were kept confidential and the participants were named with the codes K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9 and K10. After all interviews were completed, using an inductive thematic approach, the data (excerpts) were analysed for some recurring patterns, which were then systematically identified and coded and grouped across the dataset.

All students who participated in the study can be considered as having high screen time. Almost all of the students spend their screen time on mobile phones. When we look at the portion of this time allocated to food, it is seen that especially students prefer processed foods during screen time. This situation is similar to the study conducted by Rodríguez-Barniol et al. Rodríguez-Barniol et al. (2024) found that adolescents' consumption of processed foods is more common at home while watching television and in front of the screen.
When asked about the foods that university students consume the most when they are in front of the screen, it was observed that chips and cola are commonly consumed. Zhu et al. (2008), in their study on junk foods consumed by children and adolescents, found that fried foods, biscuits, cola and similar drinks were among the most preferred foods. Rodríguez-Barniol et al. (2024) reported that adolescents preferred snacks such as chips, chocolate, chocolate yoghurt while watching films. In addition, the students were asked about the amount of weight they had gained since they started university, and it was observed that except for 1 (P4) participant, the others had gained weight. Yakusheva et al. (2011) stated the reasons for weight gain in young adults as lack of physical activity and poor nutrition. Nedjar-Guerre et al. (2023) found that consuming unhealthy food was significantly associated with screen time. In addition, Nedjar-Guerre et al. (2023) state that there is a relationship between the increase in the number of devices (television, tablet, phone, video games, etc.) in the home and the rate of obesity and that this occurs in four different ways. The first is the increase in food intake during screen time, the second is the effect of product advertisements with low nutritional quality, the third is sedentary lifestyles, and the fourth is the effect of screen use in reducing sleep time. When these factors come together, they can lead to health problems, especially in countries with intensive digital development.

Three themes were identified within the scope of the participants' responses. The first of these is the feeling of sharing. This refers to the change in the amounts that participants eat individually or in groups. While watching something on the screen, participants may consume less food in a crowded environment, thinking that it will not be enough for other people. Another reason is the embarrassment of overeating behaviour in crowded environments. Rodríguez-Barniol et al. (2024) stated that adolescents consume processed food more when they are alone, and the reason for this is that they are not under family control. It was stated that being with family influenced a healthier and more varied diet. This situation is similar to the results of the study. The second theme that emerged in the study is the idea of saving. Here, in fact, the participants tend to processed foods because of the desire to save both time and economically. Most of the participants stated that they were away from the family environment because they stayed in dormitories, so they turned to foods that could be considered unhealthy. In addition, the fact that these foods are cheaper than eating out and do not require preparation also affects their motivation to consume these foods. This situation is similar to the study by Rodríguez-Barniol et al. (2024), in which adolescents turn to processed foods outside of family control. The third and final theme in the study was the feeling of addiction. Most participants stated that they were addicted to processed foods and that they were happy to consume them.

Giriş

Hareketsiz davranış, bireylerin oturarak veya uzanarak çok düşük seviyelerde enerji harcaması anlamına gelmektedir (Shqair vd., 2019). Uzun süre oturma veya uzanma sürelerini içeren hareketsiz davranış bireylerin ekranda geçirdiği süre ile doğru orantılı olabilmektedir (Martins vd., 2024). Ekran süresi, bilgisayar, televizyon, video oyunları ve akıllı telefonlar/tabletler gibi çeşitli ekran türlerinin uzun süreli izlenmesini ifade etmektedir (Shqair vd., 2019). Günümüzde yeni teknolojik cihazların ortaya çıkması ile birlikte medya hayatın önemli bir parçası hâline gelmiştir. Bu durum bireylerin ekranda geçirdikleri süreyi de etkilemiştir (Domingues-Montanari, 2017; Bölükbaş, 2024). Ekran süresinde artışın birçok fizyolojik ve psikolojik sorunlarla ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Ekran süresi ile obezite, sağlıksız beslenme, depresif semptomlar ve yaşam kalitesi arasındaki ilişkinin olduğu belirtilmektedir (Cartanyà-Hueso vd., 2021). Ekran süresinin artmasının uyku sürelerinde azalmaya yol açabileceği hatta bu durumlarda bireylerin daha fazla yeme davranışı geliştirebileceği düşünülmektedir (Pérez-Farinós vd, 2017).

Günümüzde sağlıksız beslenme davranışları ve ekran süresindeki artışla bireylerin hareketsiz zaman geçirmesinin oldukça yaygın olduğu belirtilmektedir (Pearson vd., 2018). Bireylerin ekranda geçirdikleri süre doğrultusunda hareketsiz kaldığı ve gıda tüketimi yolu ile kalori aldığı düşünülmektedir. Ayrıca bireyler ekranda geçirdikleri sürelerde yoğun olarak işlenmiş gıda reklamlarına da maruz kalabilmektedirler (Martins vd., 2024). Bu durumda bireylerde ekran kullanımının neden olduğu dikkat dağınıklığı ile açlık ve tokluk dengesinin sağlanamaması tüketilen yemek miktarı ve yeme isteğini artırabilir. Diğer bir ifade ile ekran kullanımı bireylerin açlık ve tokluk ile ilgili dikkatlerini dağıtabilir. Bireyler ekranda geçirdikleri süreçlerde film izlemek, video oyunları oynamak, sosyal medya videoları izlemek vb., birçok çeşitli eylem gerçekleştirebilir. Bu eylemlerdeki çeşitlilik dikkat dağınıklığı seviyelerinde farklı etkiye sahip olabilir. Ayrıca bireyin ekranda maruz kaldığı içerik türleri de dikkat dağınıklıklarında farklı etkiler meydana getirebilir. Bireylerin üzüntü veya neşeli içerikler izlerken dikkatlerinin daha fazla dağılması ve bu içerikleri izlerken yiyecek miktarlarında artış olması bu duruma örnek gösterilebilir (Tabares-Tabares vd., 2022).

Ekran süresi ile yiyecek tüketimi arasındaki ilişki birçok araştırmacı tarafından araştırılmıştır (Pearson ve Biddle, 2011; Shang vd., 2015; Maia vd, 2016; Delfino vd., 2017; Fraga vd, 2020; Cao vd., 2021; Kearney vd., 202; Viola vd., 2023). Özellikle bu araştırmalar televizyonun etkisi ile ilgilidir. Ancak yıllar içinde bilgisayarlar, cep telefonları, tabletler ve video oyunları gibi diğer elektronik cihazlarda ekran süresi, özellikle nüfusun daha genç bireyleri arasında önemli ölçüde artmıştır (Martins vd., 2024). Bu kapsamda mevcut çalışma ile ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Mevcut araştırmanın ortaya koyacağı sonuçlar ile belirtilen konulara ilişkin olarak karar alıcılara, uygulamacılara, planlamacılara ve akademisyenlere veri sunulabilecek ve böylece alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Bu araştırmanın amacı ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine etkisinin belirlenmesidir. Araştırmanın amacı doğrultusunda nitel araştırma tekniklerinden olan görüşme metodu tercih edilmiştir. Görüşme tekniğinin kullanılmasının amacı "*bireylerin yaşam deneyimlerine, durumlara veya olaylara yükledikleri anlamlara dayanan derin bir bilgi sağlamaktır"* (Karahan, Uca ve Güdük, 2022). Araştırmanın amacı doğrultusunda istenen verilerin toplanması amacı ile yarı yapılandırılmış formdan yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış formun oluşturulması için konuyla ilgili alanyazın taraması yapılmıştır. Araştırmada kullanılan forma ilişkin sorular için Deliens vd., (2014) ve Rodríguez-Barniol,

Pujol-Busquets ve Bach-Faig (2024)'ın çalışmasından yararlanılmış olup araştırma kapsamında araştırmacı tarafından yeniden revize edilmiştir. Revize edilen form iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcılara ilişkin bazı demografik sorular yer almaktadır. Formun ikinci kısmı ise ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine ilişkin ifadelerden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın örneklem grubunu üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın kapsamını genişletmek ve farklı bakış açılarını içerebilmek amacıyla, çeşitli disiplinlerden ve üniversitenin birinci sınıfından dördüncü sınıfına kadar olan gönüllü öğrenciler örnekleme dahil edilmiştir. Bu çalışmanın örneklem grubunu üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Katılımcıların seçiminde, nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan ve katılımcıların birbirlerini önermesi yoluyla ilerleyen amaçlı bir olasılık dışı örnekleme yöntemi olan kartopu örneklemesi uygulanmıştır. Çalışma kapsamında, yeni bilginin doygunluk noktasına ulaşmasına kadar görüşmelere devam edilmiş ve toplamda 10 öğrenciyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, görüşmelere katılan tüm öğrencilere çalışmanın amacı, yöntemi ve etik ilkeler hakkında detaylı bilgilendirme yapılmış, katılımcılardan gönüllü olduklarını teyit eden onay alınmıştır. Görüşmeler ortalama 30 dakika sürmüştür. Katılımcıların mahremiyetini korumak amacıyla isimleri gizli tutulmuş ve her birine K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9 ve K10 kodları atanmıştır. Bu durum, araştırmada anonimliği sağlamak ve katılımcıların daha samimi yanıtlar vermesini teşvik etmek amacıyla uygulanmıştır.

Tüm görüşmeler tamamlandıktan sonra, elde edilen veriler sistematik bir şekilde analiz edilerek, nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan tümevarımsal tematik bir yaklaşım benimsenmiştir. Tematik analiz, "*veri içindeki kalıpları (temaları) tanımlamak, analiz etmek ve raporlamak için kullanılan bir nitel analiz yöntemi*" olarak bilinmektedir (Çarıkcı vd., 2024). Bu doğrultuda, görüşmelerden elde edilen veriler dikkatlice kodlanmış, belirli temalar oluşturulmuş ve katılımcıların deneyimlerini anlamlandırmaya yönelik ayrıntılı bir içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Böylece, çalışmanın bulguları daha tutarlı ve kapsamlı bir şekilde yorumlanmıştır. Yapılan görüşmelerle birlikte üniversite öğrencilerinin ekran süresince tükettikleri yiyeceklere ilişkin temaları belirleyebilmek için yazılı olarak kayıt altına alınan görüşmeler tekrarlanarak okunmuştur. Daha sonra veriler (alıntılar) tekrar eden bazı örnekler açısından incelenmiş, daha sonra bunlar veri kümesi boyunca sistematik olarak tanımlanmış ve kodlanarak gruplandırılmıştır.

Bulgular

Katılımcıların bilgileri

Yapılan araştırma kapsamında toplamda 10 kişi ile görüşülmüştür. Görüşme yapılan katılımcıların isim bilgileri gizli tutulmuş olup her bir katılımcıya kod verilmiştir. Katılımcılara ilişkin bazı demografik bilgiler tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Katılımcılara ait kodlar, katılımcı yaşları ve üniversitedeki sınıf bilgileri

Katılımcı kodu	Yaş	Sınıfı
K1	21	3
K2	21	3
K3	22	4
K4	20	2
K5	18	1
K6	20	3
K7	22	4
K8	21	3
K9	22	4

K10	19	2

Katılımcıların yaşlarına bakıldığında en gencinin, 18 (K5) en yaşlı olanın ise 22 (K3, K7) olduğu görülmektedir. Katılımcılar 1, 2, 3 ve 4. sınıf öğrencilerinden oluştuğu için katılımcıların yaşları birbirine çok yakındır. 1. sınıf öğrenci sayısı 1 kişi (K5), 2. sınıf öğrenci sayısı 2 (K4 ve K10), 3. sınıf öğrenci sayısı 4 (K1, K2, K6 ve K8), 4. sınıf öğrenci sayısı ise 3 (K3, K7 ve K9)'tür.

Tablo 2: Katılımcıların ekran süresi ve tükettiği gıdalara ilişkin bilgiler

Katılımcı kodu	**Ekranda geçirilen süre (dakika)**	**Yemek sırasında ekranda geçirilen süre (dakika)**	**En çok vakit geçirilen teknolojik araç**	**Ekran süresince en çok tüketilen gıdalar**	**Katılımcıların üniversiteye başladığı dönemden itibaren aldığı/verdiği kilo miktarı**
K1	120	30	Cep telefonu	Cips, kola, soda	5 kilo alınmış
K2	480	60	Cep telefonu ve Bilgisayar	Cips, kola, çikolata	10 kilo alınmış
K3	500	90	Cep telefonu	Cips, kola, ananas suyu, çikolata	15 kilo alınmış
K4	300	0	Cep telefonu	-	5 kilo verilmiş
K5	180	0	Cep telefonu	-	10 kilo alınmış
K6	180	15	Cep telefonu	Kahvaltılık	5 kilo alınmış
K7	300	0	Cep telefonu	-	10 kilo alınmış
K8	660	60	Cep telefonu ve Bilgisayar	Su, meyve suyu, kola	15 kilo alınmış
K9	480	60	Cep telefonu	Cips, kola	10 kilo alınmış
K10	300	30	Cep telefonu	Cips, çikolata, kola	10 kilo alınmış

Katılımcıların ekranda geçirdikleri sürelere bakıldığında en yüksek ekran süresinin 660 dakika (K8), en düşük ekran süresinin ise 180 dakika (K5,K6) olduğu görülmüştür. Yemek sırasında geçirilen ekran süresine bakıldığında ise en yüksek sürenin 90 dakika (K3) olduğu, 2 katılımcının ise ekran süresince hiç yiyecek tüketmediği anlaşılmaktadır. En çok vakit geçirilen teknolojik araca bakıldığında ise tüm katılımcıların cep telefonlarını kullandığı belirlenmiştir. Cep telefonları dışında 2 katılımcı (K2, K8) bilgisayar üzerinde de vakit geçirdiklerini belirtmişlerdir. Ekran süresince en çok tüketilen gıdalara bakıldığında katılımcıların çoğunlukla cips ve kolayı tercih ettikleri görülmektedir. Katılımcıların üniversiteye başladıkları zamandan itibaren aldıkları kilo ve miktarları sorulduğunda ise 1 katılımcı hariç (K4) tamamının kilo aldığı görülmektedir.

Çalışma kapsamında ortaya çıkan temalar

Çalışma kapsamında toplam üç tema belirlenmiştir. Temalar paylaşım hissi, tasarruf düşüncesi ve bağımlılık hissi şeklindedir.

Paylaşım hissi

Ekran süresinin yemek yeme davranışında paylaşım hissi önemli rol oynamaktadır. Bireylerin yalnızken yedikleri miktar ile kalabalık gruplarla yedikleri yemeklerin miktarları değişiklik göstermektedir. K2 "*Kalabalıkken yiyeceği kontrollü tüketmem gerekiyor çünkü diğer kişilere yetmeyebilir. Onların da tüketebilmesine imkân verebilmek için kalabalık ortamlarda bir şeyler izlerken daha az yiyecek tüketme eğilimindeyim*" K6 "*Yalnızken daha fazla yiyorum çünkü bir şeyleri yalnız izlerken daha rahat olduğum için daha fazla tüketme isteği duyuyorum*" K8 "*Yalnızken daha fazla yiyorum. Bir şeyler izlerken yalnız izlemeyi*

seviyorum. Kalabalık ortamlarda yemekler daha çabuk tükenebiliyor ve herkese yetecek miktarda olmayabiliyor"

Bir diğer neden ise kalabalık gruplarda gıdaların daha çabuk bitmesi, yetmemesi veya çekingenlik olarak görülmektedir. K1 "*Arkadaş grubu ile daha az yalnız iken daha fazla yiyorum.*" K3 "*Kalabalık gruplarla bir şeyler izlerken yalnız olduğum kadar rahat olamıyorum. Açıkçası yalnızken daha fazla yiyorum, kalabalık ortamlarda çok çekiniyorum*." K9 "*Aslında yalnızken daha fazla yiyorum çünkü kalabalık ortamlarda bir şeyler izlerken yemek biraz daha zor*"

Tasarruf Düşüncesi

Bireyler genellikle hazır gıdalara zaman kazanmak ve ekonomik tasarruf sağlamak için yönelmektedirler. İşlenmiş gıdaların hazırlanma sürelerinin olmaması veya bu sürelerin çok kısa olması özellikle bu gıdaları tüketme eğiliminde olmalarına sebep olmaktadır. K1 "*İşlenmiş gıdalar çok lezzetli, özellikle ekran karşısında tüketmemin nedeni hem yerken kendimi mutlu hissetmem hem de işlenmiş gıdaların hazırlama gerektirmemesi*" K2 "*Genellikle abur cubur ve yoğun çikolatalı yiyecekler tüketme eğilimindeyim, ben kendimi abur cubura bağımlı olarak nitelendiriyorum. Bir şeyler izlerken hep yeme ihtiyacı duyuyorum. Yemek ve video izlemek benim için birbirini tamamlayıcı bir unsurdur…. yemekhanede çıkan yemekler çok lezzetsiz ama abur cuburla hem lezzetli hem de hazırlamak için vakit harcamama gerek kalmıyor*" K8 "*Öğrenci olduğum için ekonomik koşullar sebebiyle her zaman dışarıda yemek mümkün değil, işlenmiş gıdalar diğer yiyeceklere göre fiyat olarak daha avantajlı. Ayrıca işlenmiş gıdaları hazırlamak için herhangi bir zaman harcamama da gerek yok*" K10 "*Genellikle hazır ve işlenmiş olan gıdaları lezzetli olmalarının yanı sıra kolay ulaşılabilir ve hazırlanabilir olduğu için tercih ediyorum. Çünkü yurtta kalıyorum ve yurt ortamında bazı gıdaları istesem bile hazırlamam mümkün değil, ayrıca işlenmiş hazır gıdalar diğer gıdalara göre daha ekonomik oluyor*"

Bağımlılık hissi

Katılımcıların birçoğu işlenmiş gıdaları tüketme isteklerinin bağımlılık derecesinde olduğunu ifade etmişlerdir. K2 "*Ben çikolataya bağımlı olduğumu düşünüyorum. Çikolata yemediğim gün kendimi mutsuz hissediyorum, her gün çikolata tüketmem lazım. Çikolata bulamadığım zamanlar bile şekerli bir şeyler mutlaka yerim*.", K3 "*İşlenmiş gıdaları yediğim zaman kendimi çok mutlu hissediyorum. Bu tür yiyecekleri her gün ararım. Özelikle cipsi çok seviyorum ve ona bağımlıyım. Bu tür yiyecekler yediğimde bana enerji veriyor. Eğer onları bir gün bile yemezsem kendimi kötü hissederim.*", K8 "*Özellikle üzgün hissettiğim zamanlarda abur cubur yemem gerekiyor. Çünkü abur cubur bana mutluluk veriyor. O tür yiyecekleri tükettiğimde kendimi mutlu hissediyorum. Mutlu hissetmem için bu yiyeceklere ihtiyacım var.*", K9 "*Ben kendimi abur cubura bağımlı olarak tanımlayabilirim. Cips ve kola tüketmek beni çok mutlu ediyor. Özellikle ekranda geçirdiğim sürede bu yiyecekleri tükettiğim zaman kendimi çok rahat ve mutlu hissediyorum.*", K10 "*Bu tür yiyecekler (işlenmiş gıdalar) bence bir şeyler izlerken daha keyifli tüketiliyor. Ekran karşısında nasıl yediğimi bile anlamıyorum. Bir şeyler izlerken ağzımın dolu olması gerektiğini hissediyorum. O yüzden özellikle cips gibi ürünleri tüketmek istiyorum*".

Bu ortaya çıkan temalar dışında katılımcılar yaşları gereği sağlık ile ilgili endişelerinin olmadıklarını da ifade etmişlerdir. Katılımcılar, ilerleyen yaşlarda sağlık durumlarına dikkat etmeleri gerektiğini, genç yaşta oldukları için sağlıklı beslenmelerinin şu an çok önemli olmadığını belirtmişlerdir. K2 "*Şu an çok gencim, ilerleyen yaşlarda sağlığıma ve beslenmeme dikkat edebilirim ama şimdi istediğim gibi yemek istiyorum.*", K3"*Öğrenci olduğum için ekonomik sebeplerle sağlıklı beslenmem mümkün değil, çalışma hayatına girdiğimde sağlıklı*

beslenmeyi deneyebilirim." K10 "*Bence gençken istediğimizi yiyebilmemiz gerekiyor. İlerleyen yaşlarda zaten bu yiyecekleri (işlenmiş) istesek de tüketemeyeceğiz. O yüzden bu zamanlarda tüketmek gerekiyor*".

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma üniversite öğrencilerinin ekran sürelerinin işlenmiş gıda tüketimine etkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Üniversite öğrencilerinin ekranda geçirdikleri süre ve bu sürelerin işlenmiş gıda tüketimine etkisi incelenmiştir. Çalışmaya katılan tüm öğrenciler yüksek sayılabilecek ekran sürelerine sahip olarak değerlendirilebilir. Öğrencilerin neredeyse tamamı, ekran sürelerini cep telefonlarında geçirmektedirler. Bu sürenin yemeğe ayrılan kısmına bakıldığında ise özellikle öğrencilerin ekran sürelerinde işlenmiş gıdaları tercih ettiği görülmektedir. Bu durum Rodríguez-Barniol ve arkadaşlarının (2024) yapmış oldukları çalışma ile benzerlik göstermektedir. Rodríguez-Barniol ve arkadaşları (2024) çalışmasında ergenlerin ekran başında ve evde televizyon izlerken işlenmiş gıda tüketimlerinin daha yaygın olduğunu ortaya koymuşlardır.

Ekran başında iken üniversite öğrencilerinin en çok tükettiği gıdalar sorulduğunda ise cips ve kolanın yaygın olarak tüketildiği görülmüştür. Zhu ve arkadaşları (2008), çocuklar ve ergenlerin tükettikleri abur cuburlar üzerine yaptıkları araştırmada, kızarmış yiyecekler, bisküvi, kola ve benzeri içeceklerin en çok tercih edilenler arasında olduğunu belirlemiştir. Rodríguez-Barniol ve arkadaşları (2024) çalışmasında ergenlerin film izlerken cips, çikolata, çikolatalı yoğurt gibi atıştırmaları tercih ettiğini belirtmiştir. Ayrıca öğrencilere üniversiteye başladıkları zamandan itibaren aldıkları kilo miktarı da sorulmuş ve 1 (K4) katılımcı hariç diğerlerinin kilo aldığı görülmüştür. Yakusheva ve arkadaşları (2011) genç yetişkinlerde kilo alımının nedenlerini, fiziksel aktivite eksikliği ve kötü beslenme olarak ifade etmektedir. Nedjar-Guerre ve arkadaşları (2023) yapmış oldukları çalışmada, sağlıksız yiyecek tüketmenin ekran süresiyle önemli ölçüde ilişkili olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Ayrıca Nedjar-Guerre ve arkadaşları (2023) evdeki cihazların (televizyon, tablet, telefon, video oyunları, vb.) sayısındaki artış ile obezite oranı arasındaki ilişki olduğunu ve bunun dört farklı biçimde gerçekleştiğini ifade etmektedirler. Birincisi, ekran süresi boyunca gıda alımında artış, ikincisi düşük besin kalitesine sahip ürün reklamlarının etkisi, üçüncüsü hareketsiz yaşam tarzları ve dördüncüsü uyku süresini azaltmada ekran kullanımının etkisidir. Bu faktörler bir araya geldiğinde, özellikle dijital gelişimin yoğun olduğu ülkelerde sağlık sorunlarına yol açabilmektedir.

Katılımcıların verdikleri yanıtlar kapsamında üç tema belirlenmiştir. Bunlardan ilki paylaşım hissidir. Bu durum katılımcıların tek veya grup halinde yedikleri miktarların değişikliğini ifade etmektedir. Katılımcılar ekranda geçirdikleri süre zarfında kalabalık bir ortamdalar ise diğer kişilere yetmeyeceğini düşünerek daha az miktarda yiyecek tüketebilmektedir. Bir diğer neden ise kalabalık ortamlarda fazla yeme davranışından utanmalarıdır. Rodríguez-Barniol ve arkadaşları (2024), ergenlerin yalnızken işlenmiş gıda tüketiminin daha fazla olduğunu ve bunun nedeninin ailelerinin kontrolü altında olmamaları olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca çalışmada aileyle birlikte olmanın ergenleri daha sağlıklı ve daha çeşitli bir diyete yönelttiği de ifade edilmiştir. Bu durum yapılan çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Yapılan çalışmada ortaya çıkan ikinci tema ise tasarruf düşüncesidir. Aslında katılımcılar, işlenmiş gıdalara hem zaman hem de maliyet açısından tasarruf sağlama isteğiyle yönelmektedir. Katılımcıların çoğu yurtlarda kaldığı için aile ortamından uzakta olduklarını ve bu nedenle sağlıksız olarak nitelendirilebilecek gıdalara yöneldiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca, ergenlerin yöneldiği bu gıdaların dışarıda yemek yemeye kıyasla daha ucuz olması ve hazırlık gerektirmemesi, onların bu yiyecekleri tercih etme motivasyonlarını artırmaktadır. Bu durum, Rodríguez-Barniol ve arkadaşlarının (2024) ergenlerin aile kontrolü dışında işlenmiş gıdalara yönelme eğilimini ortaya koyduğu çalışmayla benzerlik

göstermektedir. Çalışmadaki üçüncü ve son tema ise bağımlılık hissidir. Katılımcıların çoğu, işlenmiş gıdalara bağımlı olduklarını ve bu yiyecekleri tüketmekten mutluluk duyduklarını belirtmiştir.

Bu araştırmada ekran süresinin işlenmiş gıda tüketimine etkisinin belirlenmesi amacıyla üniversite öğrencileri ile görüşme yapılmıştır. Bu sebeple sadece üniversite öğrencileri ve 18-22 yaş aralığındaki bireyler üzerinde bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda araştırma belirli yaş grubu üzerinde sınırlı kalmıştır. Daha sonraki çalışmalarda çeşitli yaş gruplarındaki bireyler de çalışma kapsamına dahil edilebilir, yaş veya kuşaklar arasındaki farklılık ölçülebilir. Ayrıca bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Sonraki araştırmalarda nicel veya karma metodolojilerden yararlanılabilir. Bu sayede daha fazla veriye ulaşılabilir. Bunun yanı sıra bu araştırma sınırlı bir örneklem grubunda gerçekleştirilmiştir. Mevcut bulguların tekrarlanıp tekrarlanmadığını değerlendirmek için farklı örneklem grupları kullanılarak araştırma tekrarlanabilir.

Kaynakça

Bölükbaş, R. (2024). Gastronomi turizmi ve sosyal medyaya ilişkin sistematik bir literatür taraması. *Uluslararası Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, *8*(2), 132-139.

Cao, Y., Dunstan, D. W., Sethi, P., Owen, N. (2021). The association of TV viewing time with 2-hour plasma glucose is modified by a prudent dietary pattern. *Journal of Diabetes*, *13*(8), 661-671.

Cartanyà-Hueso, À., González-Marrón, A., Lidón-Moyano, C., Garcia-Palomo, E., Martín-Sánchez, J. C., Martínez-Sánchez, J. M. (2021, February). Association between leisure screen time and junk food intake in a nationwide representative sample of spanish children (1-14 years): a cross-sectional study. In *Healthcare* (Vol. 9, No. 2, p. 228). MDPI.

Çarıkcı, K., Meral, H., Berkil, S., Çalışır, A., Önala, L., Arslan, Ö. (2024). Nitel Araştırmalarda Tematik Analiz. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches*, *10*(37), 127-140.

Delfino, L. D., dos Santos Silva, D. A., Tebar, W. R., Zanuto, E. F., Codogno, J. S., Fernandes, R. A., Christofaro, D. G. (2017). Screen time by different devices in adolescents: association with physical inactivity domains and eating habits. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, *58*(3), 318-325.

Deliens, T., Clarys, P., De Bourdeaudhuij, I., Deforche, B. (2014). Determinants of eating behaviour in university students: A qualitative study using focus group discussions. *BMC Public Health*, *14*, 1-12.

Domingues-Montanari, S. (2017). Clinical and psychological effects of excessive screen time on children. *Journal of Paediatrics and Child Health*, *53*(4), 333-338.

Fraga, R. S., Silva, S. L. R., Santos, L. C. D., Titonele, L. R. D. O., Carmo, A. D. S. (2020). The habit of buying foods announced on television increases ultra-processed products intake among schoolchildren. *Cadernos de Saúde Pública*, *36*, e00091419.

Karahan, S., Uca, S., Güdük, T. (2022). Nitel araştırmalarda görüşme türleri ve görüşme tekniklerinin uygulanma süreci. Nitel Sosyal Bilimler, 4(1), 78-101. https://doi.org/10.47105/nsb.1118399.

Kearney, J., Fitzgerald, R., Burnside, G., Higham, S., Flannigan, N., Halford, J. C., Boyland, E. J. (2021). Television advertisements for high-sugar foods and beverages: Effect on children's snack food intake. *British Journal of Nutrition*, *125*(5), 591-597.

Maia, E. G., Gomes, F. M. D., Alves, M. H., Huth, Y. R., Claro, R. M. (2016). Hábito de assistir à televisão e sua relação com a alimentação: resultados do período de 2006 a 2014 em capitais brasileiras. *Cadernos de Saúde Pública*, *32*, e00104515.

Martins, R. C. D. O., Caldeira, T. C. M., Soares, M. M., Mais, L. A., Claro, R. M. (2024). Leisure Screen Time and Food Consumption among Brazilian Adults. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *21*(9), 1123.

Nedjar-Guerre, A., Wattelez, G., Serra-Mallol, C., Frayon, S., Galy, O. (2023). Adolescent screen time and unhealthy food consumption in the context of the digital development in New Caledonia. *Plos one*, *18*(5), e0285374.

Pearson, N., Biddle, S. J. (2011). Sedentary behavior and dietary intake in children, adolescents, and adults: A systematic review. *American Journal of Preventive Medicine, 41*(2), 178-188.

Pearson, N., Biddle, S. J., Griffiths, P., Johnston, J. P., Haycraft, E. (2018). Clustering and correlates of screen-time and eating behaviours among young children. *BMC Public Health, 18*, 1-9.

Pérez-Farinós, N., Villar-Villalba, C., López Sobaler, A. M., Dal Re Saavedra, M. Á., Aparicio, A., Santos Sanz, S., ... Ortega Anta, R. M. (2017). The relationship between hours of sleep, screen time and frequency of food and drink consumption in Spain in the 2011 and 2013 ALADINO: A cross-sectional study. *BMC Public Health*, *17*, 1-12.

Rodríguez-Barniol, M., Pujol-Busquets, G., Bach-Faig, A. (2024). Screen time use and ultra-processed food consumption in adolescents: A focus group qualitative study. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics.*

Shang, L., Wang, J., O'Loughlin, J., Tremblay, A., Mathieu, M. È., Henderson, M., Gray-Donald, K. (2015). Screen time is associated with dietary intake in overweight Canadian children. *Preventive Medicine Reports*, *2*, 265-269.

Shqair, A. Q., Pauli, L. A., Costa, V. P. P., Cenci, M., Goettems, M. L. (2019). Screen time, dietary patterns and intake of potentially cariogenic food in children: A systematic review. *Journal of dentistry*, *86*, 17-26.

Tabares-Tabares, M., Aznar, L. A. M., Aguilera-Cervantes, V. G., León-Landa, E., López-Espinoza, A. (2022). Screen use during food consumption: Does it cause increased food intake? A systematic review. *Appetite*, *171*, 105928.

Viola, P. C. D. A. F., Ribeiro, S. A. V., Carvalho, R. R. S. D., Andreoli, C. S., Novaes, J. F. D., Priore, S. E., ... and Franceschini, S. D. C. C. (2023). Socioeconomic status, screen time, and time spent at school, and children's food consumption. *Ciência & Saúde Coletiva*, *28*, 257-267.

Yakusheva, O., Kapinos, K., Weiss, M. (2011). Peer effects and the freshman 15: evidence from a natural experiment. *Economics & Human Biology*, *9*(2), 119-132.

Zhu, S. P., Ding, Y. J., Lu, X. F., Wang, H. W., Yang, M., Wang, J. X., ... and Zhao, Z. (2008). Study on factors related to top 10 junk food consumption at 8 to 16 years of age, in Haidian District of Beijing. *Zhonghua Liu Xing Bing Xue Za Zhi= Zhonghua Liuxingbingxue Zazhi*, *29*(8), 757-762.

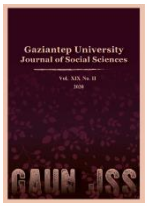

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1612977*

Effects of The Change in Wheat Varieties as a Result of The Green Revolution on Culinary Culture[1]

Yeşil Devrim Sonucu Buğday Çeşitlerindeki Değişimin Mutfak Kültürüne Etkileri

Ali ÖZKAN[a*] Ceylan DENİZ[b]

[a] Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Tourism, Department of Gastronomy and Culinary Arts, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7652-8176
[b] Graduate Student, Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Department of Gastronomy and Culinary Arts, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0009-0006-4725-8756

ARTICLE INFO

Article History:
Received: January 3, 2025
Accepted: March 25, 2025

Keywords:
Green Revolution,
Wheat,
Local wheat,
Culinary culture,
Gastronomy.

ABSTRACT

Meeting the need for nutrition has been an important issue from past to present. Structural changes in the production of "wheat," a fundamental food product in meeting nutritional needs, have led to negative reflections in areas such as health, the environment, genetic diversity, and culinary culture. This study aims to determine how Turkey, a country with a rich diversity of wheat production, has been affected by the Green Revolution and the reflections of this impact on its culinary culture. Data obtained from a review of relevant literature were used in conducting the study. Scientific articles, books, graduate theses, and related scientific research reports were utilized to gather the necessary data. The concept of the "Green Revolution" covers topics such as the structure, history, nutritional content, production, and trade of wheat. This study analyzed the effects of the Green Revolution in terms of areas such as "wheat diversity, public health, and the natural environment." The findings indicate that wheat production, one of the most important agricultural products, increased after the Green Revolution, with both positive developments and certain negative outcomes observed. It is noted that local wheat varieties may be suitable for sustainable agriculture, beneficial for diets related to diseases such as diabetes, and that these varieties have adapted to their regions for centuries, serving as a good source for bakery products. Although many studies have been conducted on the changes in wheat production following the Green Revolution, it has been determined that there is a limited number of comprehensive studies examining the impact of production increases on culinary culture. Sustainable food production is essential to ensure the continuity of culinary culture.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 3 Ocak 2025
Kabul tarihi: 25 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:
Yeşil Devrim,
Buğday,
Yerel buğday,
Mutfak kültürü,
Gastronomi.

ÖZ

Geçmişten günümüze beslenme ihtiyacının karşılanması önemli bir konudur. Beslenme ihtiyacının karşılanmasında temel gıda ürünü olan "buğdayın" üretiminde yaşanan yapısal değişimler; sağlık, çevre, genetik çeşitlilik ve mutfak kültürü vb. alanlarda olumsuz yansımalara neden olmuştur. Bu çalışmada buğday üretimi açısından zengin bir çeşitliliğe sahip olan Türkiye'nin, Yeşil Devrim'den nasıl etkilendiği ve mutfak kültürüne yansımalarının ne olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın yapılmasında ilgili literatürün taranmasından elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Gerekli verilerin elde edilmesinde bilimsel makalelerden, kitaplardan, lisansüstü tezlerden ve ilgili bilimsel araştırma raporlarından yararlanılmıştır. "Yeşil Devrim" kavramıyla buğday bitkisinin yapısı, tarihçesi, besin içeriği, üretimi, ticareti vb. konular ele alınmaktadır. Bu çalışmada Yeşil Devrim'in etkilerinin ne olduğu "buğday çeşitliliği, toplum sağlığı, doğal çevre" gibi alanlar açısından analiz edilmektedir. Araştırmadan elde edilen veriler sonucunda "Yeşil Devrim" sonrasında tarımsal üretimin en önemli ürünlerinden biri olan buğday üretiminde artışların olduğu, üretimde çeşitli olumlu gelişmelerin yanı sıra olumsuz bazı sonuçların da görüldüğü anlaşılmıştır. Yerel buğday çeşitlerinin sürdürülebilir tarım anlayışına uygunluğu diyabet vb. hastalıkların diyetinde faydalı olabileceği, yerel buğday türlerinin bulundukları bölgeye yüzyıllardır uyum sağlamış türler olduğu, unlu mamullerin yapımı için iyi bir kaynak olabileceği belirtilmektedir. "Yeşil Devrim" sonucunda buğday üretimindeki artışta yaşanan değişim üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına karşın, üretimdeki artış durumunun mutfak kültürüne etkilerini kapsamlı olarak inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu saptanmıştır. Mutfak kültüründe devamlılığın sağlanabilmesi için sürdürülebilir gıda üretimine ihtiyaç bulunmaktadır.

[1] This publication was produced from Ceylan DENİZ's Master's Thesis.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: aozkan27@gmail.com

Introduction

Nutrition is the behavior of taking the nutrients (carbohydrate, protein, fat, water, vitamins and minerals) needed for the continuation, protection and development of vital activities in a sufficient and balanced manner at the appropriate time. The problem of hunger, one of the most important problems of human history, has always existed. The world population is expected to reach 10 billion by the 2050s and today's agricultural production should increase by 70%, but it is stated by FAO and UN that these rates cannot be reached as a result of changes in agricultural production, industrialization, increased drought, depletion of water resources and air pollution.

Wheat (*Triticum aestivum*) is an annual herbaceous and self-fertilizing plant belonging to the *Poaceae* family. It has adapted to a large part of the earth. Since the beginning of the history of mankind, wheat has been easy to cultivate, tasty and cheap, which has made its production and consumption continuous. It is also used to meet the nutritional needs of 30 per cent of the world population. It has become a symbol of fertility and has been preferred in various religious ceremonies and special days. The first examples of studies on the domestication of wheat can be found in Turkey. The traces of the ancestor of today's wheat, known as Siyez or Kaplıca, were found 10 thousand years ago in Diyarbakır Karacadağ. It is known that the introduction of Mexican wheat into Turkey, which is the centre of wheat and its wild relatives, and the intensive use of inputs it brought with it, resulted in a decrease in local wheat varieties. While local wheat species were intensively cultivated until the Second World War, the cultivation of local wheat species gradually started to decrease in the following periods.

With the Green Revolution, Japanese and American scientists under the leadership of Dr Borlaug developed high-yielding Mexican wheat varieties with short stature and full spike structure in Mexico. With the increase in the use of inputs in agricultural activities, productivity increased and provided resources to many nations experiencing hunger problems after the Second World War. Countries such as India and Pakistan solved their hunger problems by importing Mexican wheat seeds at a time when hunger problems arose due to population growth. Turkey started to experience changes in agricultural production with mechanization in agriculture, input use and the introduction of Mexican wheat with the Marshall aid received after the Second World War. The introduction of commercial wheat varieties started in the Mediterranean Region. The increase in productivity has pleased the farmers, but the shrinkage of local wheat varieties and local wheat variety cultivation areas has limited production. It has also led to the forgetting of dishes prepared from local wheat varieties. High-yielding wheat varieties are not suitable for sustainable agriculture and damage the integrity of nature with the environmental problems they create. It causes various environmental problems, especially the risks it poses to human health. The negative consequences of the green revolution also affect our culinary culture

The concept of self-sufficiency has gained importance with recent global events such as Covid-19 and the Russia-Ukraine war. In addition, the new understanding of agriculture, which leads to a decrease in biodiversity, makes food systems vulnerable to future climate changes, pests and diseases. By ensuring food security, existing hunger problems can be solved and future hunger problems can be prevented. Since the preservation of culinary culture depends on food security, biodiversity and healthy food, local wheat species should be preserved. In this study, the reflections of the positive and negative effects of the Green Revolution on culinary culture were analyzed.

Conceptual Framework

Agriculture

According to TDK, the definition of agriculture, which includes all kinds of animal production as well as plant production, which is needed to meet our nutritional needs, which is considered one of our basic needs; production of plant and animal products, increasing their quality and yield, protection under appropriate conditions, processing and evaluation and marketing, agriculture, culture (Sözluk.gov.tr, 2025).

In the region known as the Fertile Crescent, which extends from Egypt along the Mediterranean coast to the southeast of Turkey and from there along the border between Iran and Iraq, it is known that human beings, who met their food needs by hunting and gathering in the period of 10.000 BC, collected wild grains. The fertile soil and climate structure of the region made it rich in edible plant resources and wild animals. This richness contributed to the start of agricultural activities in the region. As a result of the excavations, it was understood that the first plants cultivated were wild wheat and barley

The transition to agricultural activities did not take place in the same period in all regions. Communities started agricultural production in different periods and times independently of each other. For example, agriculture was practiced in the Near East in about 8500 BC, in China in about 7500 BC, and in Central and South America in about 3500 BC.

Some views on the transition to agriculture are as follows; The fruit in the story of Adam and Eve's expulsion from paradise by consuming the forbidden fruit is the transition to agriculture, unlike the fruit we know. Another source of inspiration is the interest in beer, which was discovered by the accidental fermentation of cereal grains. The positive and negative aspects of people's transition to agriculture continue to be a subject of debate (Standage, 2016).

The transition to settled life and agriculture are related issues. Agricultural activities have a great impact on the transition from nomadism to settled life. With the transition to settled life; population increase, settlement units, management, commercial activities, safe environment, orientation to different fields; science, art, culture, etc. initiated and accelerated progress (Standage, 2016, p. 19).

Change in Agricultural Production

Artificial Fertilizer

In the 1770s, scientists investigating air properties realized that nitrogen is a basic component of air and corresponds to 78% of it, which increased interest in nitrogen-related studies. Nitrogen is a building block of plant and animal tissues, a nutritive substance that forms the protein content of the cereal group and provides plant growth. The understanding of its role in meeting the nutritional needs has made nitrogen more valuable. As a result of the first studies, it was understood that it was an air component and non-reactive. In 1836, French chemist Jean-Baptiste Boussingault showed that the effectiveness of fertilizer types is directly related to the nitrogen in them.

> Plants need nitrogen and some microorganisms in the soil take nitrogen from the atmosphere and make it available for plants. However, microorganisms in the tubers on the roots of legumes also contribute to nitrogen production, which acts as a second nitrogen store that plants can utilize (Standage, 2016, p. 253).

Attempts to increase agricultural production started in the same period with the information on nitrogen. After 1850, the increase in population resulted in the opening of new areas for agricultural production. The idea that the areas opened to agriculture should have an end necessitated the need to meet the food supply with more yield from the unit area. Meeting the need for nitrogen with natural fertilizer led to more animal production and the need for food

for animal production led to a vicious circle and as a result, it became clear that nitrogen had to be supplied by different methods. By 1840, there was a search for nitrogen and solidified bird droppings from tropical islands became a good source for South America. A source of sodium nitrate discovered in Chile was demanded for artificial fertilizer.

The fact that these resources are limited and the increasing need for nitrogen has revealed that different methods should be found to meet the nitrogen. These methods are as follows;

By heating the coal in an oxygen-free environment, nitrogen was formed as ammonia, but the amount obtained was very limited.

The idea of making the nitrogen in the air more reactive by utilizing artificial lightning and high voltage was abandoned due to the high energy of nitrogen and the lack of a cheap electricity source for the continuation of production.

Fritz Haber carried out studies to synthesize ammonia from hydrogen and nitrogen, the two basic elements of ammonia, and it was understood that the results obtained were not very useful in practice. Haber, who continued his studies, made a presentation to BASF chemical company and his work was appreciated by the company and chemist Carl Bosch from BASF company was assigned to convert it into an industrial process.

Haber's original methods and Bosch's engineering combine to produce ammonia with nitrogen from the air and hydrogen from coal, and Haber's contributions to agriculture led to the Nobel Prize in Chemistry.

After 1920, methane gas obtained from natural gas started to be used instead of coal. Between 1910 and 1938 world fertilizer use tripled. Since ammonia is used both as a fertilizer and as an explosive, the number of plants for production increased during the Second World War and the end of the war increased fertilizer production capacity.

Seed Breeding

Increased use of artificial fertilizer has caused changes in the physiological structure of the seed. Since the seed heads are now heavier and larger, the increase in yield has led the farmer to use more nitrogen fertilizer.

Although this situation seemed to be favorable for the farmer at first, problems of plant breakage due to weight emerged. In the 19th century, Norin 10 was obtained by crossbreeding the local Japanese wheat Daruma with Red Winter Turkish wheat. After the Second World War, the variety hybridized at the Norin Breeding Station in Japan was brought to the USA. Norin 10, which is shorter than normal, responded well to nitrogen fertilizer. The new wheat species are shorter, high yielding and more fertilizer sensitive than the cultivated species. Hybridization with local species in the region of cultivation has started and developed countries have started to produce grain surplus with both nitrogen fertilizer and Norin10 wheat species (Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016, p. 6; Atar, 2017, p. 4 and Standage, 2016).

In 1952, Dr Borlaug added the Norin 10 variety to his studies on wheat in Mexico. By crossing the local American wheat variety Brevor and Mexican wheat with Norin 10, Borlaug developed new wheat varieties that are insensitive to day length, have high disease resistance, respond well to nitrogen fertiliser and have twice the yield compared to traditional Mexican varieties (Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016, p. 6; Atar, 2017, p. 4 and Standage, 2016).

Norman Borlaug, an American agricultural expert who took newly developed wheat varieties to developing countries, made these varieties widespread first in Mexico and then in India with the support of the Rockefeller Foundation. After Mexico, the studies carried out in

India and Pakistan led to an extraordinary increase in Indian production. This situation increased the interest in the new wheat species, namely high-yielding dwarf wheat. In Turkey, cultivation trials were carried out for the first time in the Mediterranean region after 1960. It was found successful by farmers and public institutions and paved the way for its importation.

In 1968, William Gaud of the United States Agency for International Development, in a speech in which he appreciated the developments in agriculture, referred to the impact of the new species as the 'Green Revolution', and the concept of 'Green Revolution' was soon accepted all over the world (Standage, 2016).

In 1970, Norman Borlaug was awarded the Nobel Peace Prize for his contribution to agricultural production in Mexico and India. Within a short time, new wheat varieties became widespread in Asia, Latin America, the Middle East and Africa.

Studies conducted in the 1970s showed that the cultivation areas of local wheat species were shrinking. In the following periods, studies revealed that high-yielding wheat species are not suitable for sustainable agriculture (Shiva, 2010).

Wheat

Wheat (*Triticum aestivum*) is an annual herbaceous and self-fertilizing plant belonging to the *Poaceae* family. Local wheat varieties are resistant to heat and drought with a tendency to show wide adaptation, have high grain quality and survive by natural selection. Today's commercial naked durum and bread wheat varieties are the result of natural selection and human modification of wild species.

Wheat, which is an important source of carbohydrates, is processed into flour and serves as raw material for many floury foods, especially bread. Another area of use is bulgur, a nutritious product popular in Anatolia. Pasta, biscuits, semolina are also wheat-based products. For animal production, the bran and stalk parts are used as feed. The stem part of today's wheat is different from local varieties. In wheat production, firstly in commercial varieties, care is taken to ensure that the stalk and spike parts are of the same quality, but recently the stalk part has been in the second place.

Wheat grain is divided into three parts: husk (pericarp), germ (embryo) and endosperm. Endosperm constitutes 85% of the grain and flour is obtained from this part. Bran is obtained from the husk and is mostly used in the feed industry. The husk constitutes 12-14% of the grain. The germ (embryo) is rich in protein, oil, vitamins and minerals. The ratio of embryo in the grain is between 2-3% (Badem, 2021).

The composition of wheat grain contains 12% water, 70% carbohydrate, 12% protein, 2% fat, 2.2% cellulose and 1.8% ash (ZMO, 2018).

As a result of the researches on wheat, the first traces of wheat were found in the Mesopotamia region about 10 thousand years ago. This region between the Euphrates and Tigris Rivers is called the "Fertile Crescent". The region, which includes Iran, Iraq, Turkey, Syria, Palestine and Israel, has been home to many nations.

Archaeo-botanical studies show that agriculture started in this region and explains agriculture as the start of conscious agriculture as a result of the accidental growth of seeds collected for consumption. The oldest agricultural products are Einkorn wheat, Emmer wheat, barley, pulses such as lentils and peas, and flax. As a result of the studies, Einkorn wheat was first cultivated near Diyarbakır Karacadağ 10 thousand years ago (Atar, 2017, p. 3; Özberk et al., 2016; Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016, p. 14; Işın, 2018).

Siyez (*T. mococcum*) and Gernik (*T. dicoccon*), the primitive forms of wheat

cultivated, are the result of mutations and human interventions of two wild species, Wild Siyez (*Triticum boeoticum*) and Wild Gernik (*T. dicoccoides*).

Cultivation of the primitive forms took place in the triangle of Gaziantep, Şanlıurfa and Diyarbakır in the Southeastern Anatolia Region.

Since the spine parts of the wild forms are fragile, damage to the stem with the ripening of the grains causes the seeds to fall. This situation negatively affects the amount of product. The fact that the grain structure of primitive forms is larger than the wild ones and the spikes are not fragile has facilitated the widespread cultivation.

Wild wheat forms; Wild Siyez (*Triticum boeoticum*), Urartu wheat (*Triticum urartu*), White wheat (*Aegilops speltoides*), Rosary wheat (*Aegilops tauschii*). Wild Gernik (*Triticum dicococides*), Urartu Wheat (*Triticum urartu*) and White wheat (*Aegilopos speltoides*) were hybridised in nature. Wild Gernik is the ancestor of the primitive gernic form. Triticum durum is the ancestor of today's naked durum wheat. The ancestors of Spelt wheat (*Triticum aestivum*) are Spelt Gernik (*Triticum dicoccon*) and Rosary wheat (*Aegilops tauschii*). The ancestor of bare bread wheat (*Triticum aestivum*) species is spelt wheat (Atar, 2017, p. 3; Özberk et al, 2016; Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016; Işın, 2018). Table 1 shows the primitive cultivated wheats, variety groups and ploidy levels.

Table 1: Primitive cultivated wheats, variety groups and ploidy levels.

Species	Turkish names	Variety group	Ploidy* Level
T. monococcum L.	Hot spring= Siyez	*Siyez*	Diploid
T. turgidum L.	Gernik= Çatal Spa, Çatal Siyez	*Dicoccon*	Tetraploid
	Durum wheat	*Status*	Tetraploid
	Actual pasta	*Durum ssp.commune*	Tetraploid
	Durum wheat spelt	*Durum ssp. duro- compactum*	Tetraploid
	Coarse wheat (= coarse grain)	*Turgidum*	Tetraploid
	Cranesbill wheat	*Polonicum*	Tetraploid
	Eastern wheat	*Carthlicum*	Tetraploid
T. timopheevi	Russian wheat	Russian wheat	Tetraploid
T. aestivum L. em Thell spelta	Kavuzlu wheat	*Spelt*	Hexaploid
	Branched wheat	*Vavilovi*	Hexaploid
	Bread wheat	*Aestivum*	Hexaploid
	Topbaş bread wheat	*Compactum*	Hexaploid
	Dwarf wheat	*Sphaerococcum*	Hexaploid
	Maha wheat	*Macha*	Hexaploid

Source: Kün 1981, Taken from Buğday Atlası.

Ploidy (polyploidy) level: The level at which somatic cells carry several integer multiples of the basic number of chromosomes (2n= 2x=14 diploid, 2n=4x= 28 tetraploid and 2n=6x= 42 hexaploid).

Changes in the Agriculture Sector in Turkey

Our country has around 12,000 plant taxa and about 1/3 of them are endemic species (Şenkul and Kaya, 2017, p. 109). Turkey is rich in terms of product diversity and active agricultural activities with its fertile land structure. As a result of the excavations, it was determined that the first traces of agricultural activities started in the Fertile Crescent region, including the Southeast region of Turkey.

The products cultivated are Emmer wheat, Einkorn wheat, Barley, Lentil, Pea and Flax. It is known that wheat was consumed by people before agricultural production. With agricultural activities, the amount of wheat in nutrition has increased and become widespread. Anatolian lands have hosted many nations and fertile lands have always attracted people.

Our country, which is the homeland of wheat, has a rich source of both local and wild relatives. This situation contributes to the provision of wheat culture varieties. In revealing this diversity with data, it has been reached as a result of researches carried out by both scientists of our country and scientists from other countries.

As a result of the studies conducted on wheat by Mirza Gökgöl, a scientist of our country, in 1930s, 18 thousand types and 256 new varieties were obtained. Russian scientists Vavilov and Zhukovsky carried out studies between 1925 and 1926. It was understood that two of the eight regions where the wild relatives of the cultivated plants identified by Vavilov grow naturally, the Mediterranean Origin and the Near East Origin regions, were in Turkey. US scientist Harlan collected 2112 wheat village varieties and 55 wheat wild relatives during his researches in Turkey in 1948 (Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016, p. 38; Akgün and Altındal, 2015; Atak, 2017, p. 8).

After the proclamation of the Republic, the transformation of the agricultural sector in Turkey took the following course: After the First World War, our country, which was trying to adapt to the decrease in the male population, economic problems and the changing world order, relied on agricultural production, and wheat production was limited to production for the domestic market due to the very low production due to all these problems.

With the awareness that agricultural production is important for the development of the country, many institutions were established and the improvement of the conditions of the agricultural sector was prioritized. In 1925, innovations were started to be made in agricultural production by abolishing the Ashar tax that farmers had to pay, and then the process of establishing institutions supporting agricultural activities was started.

For the first time in 1924, the Ministry of Agriculture ceased to be affiliated to other ministries and was transformed into an independent structure.

In 1925, a seed breeding station was opened in Eskişehir.

Alpullu and Uşak Sugar Factories were established in 1926. In the same period, Animal Breeding Law was adopted.

Dry Farming Experiment Station was established in Eskisehir in 1929 and studies were carried out with the institute to meet the wheat variety needs of the region. The development of hard wheat varieties, which are sown in autumn and are not damaged by winter cold during the germination phase, and the development of bread wheat varieties, which develop slowly with spring rains and fill their grains without being damaged by the bambul beetle at this stage, are among the first studies carried out.

The fact that more than 60 per cent of Turkey's agricultural land is not at a level to be irrigated has made dry farming effective and has led to the importance of dry farming studies. Agricultural engineer Ali Numan KIRAÇ conducted the first research on dry farming and his results set an example for the whole world (Eriş, 2018; Yıldırım, 2024).

After the First World War, the economic depression between 1929 and 1935, which affected the whole world, intensified state control over agricultural production and self-sufficiency in agricultural production came to the fore.

In 1935, the law on Agricultural Credit and Agricultural Credit Cooperatives was

enacted.

Agricultural Combines were established in 1937. Agricultural combines provided farmers with the necessary tools, machinery, seeds and resources for animal production. Since the outbreak of the Second World War and the subsequent events negatively affected agricultural production, the importance of agricultural combines increased. Turkey did not participate in the Second World War, but the army was kept ready and the needs of both the people and the army were tried to be met.

Under the control of agricultural combines, 13 state production farms were established and the production in the farms was useful in providing the resources needed by the country.

In the first half of the 20th century, 80 per cent of the population lived in rural areas and engaged in agriculture. In 1940, the Law on Village Institutes aimed to improve the socio-economic conditions of the rural population (Yurtoğlu, 2018).

The Turkish Grain Board (TMO) was established in 1938 for the collection, storage and preservation of the products obtained.

After the Second World War (1939-1945), the USA, which gained the most from the war, provided financial support to many countries, especially European countries, under the name of Marshall Aid. Our country is a beneficiary of these aids and the aids started during the Adnan Menderes period. Financial support was received between 1948 and 1952. The loans and grants provided to the country to be used in agriculture and military fields under the name of Marshall aid ended in 1952, but then the USA continued to provide loans and grants. A large part of the aid received was transferred to agriculture in order to ensure that 80% of the population of our country made a living with agriculture and to export agricultural products to European countries. With the aids received; breakthroughs have started to be made to change agricultural production, which is far from modern agricultural methods, has limited irrigation facilities and agricultural knowledge, and is based on the intensive use of human and animal power. It is known that the majority of the support given to agriculture in this period was used for mechanization in agriculture. The number of agricultural machinery, tools and equipment purchased from the USA was 73.036 at the end of 1956. The number of tractors, which was 1750 between 1948 and 1952, reached 31,415 and this number increased to 43,727 at the end of 1956. Wheat, potato, lentil, cotton and rice production increased with a 60 per cent expansion in production areas (Karaman and Yavuz, 2016).

Meat and Fish Institution was established in 1952 to develop domestic production and support animal husbandry activities. Feed Industry (1956), Soil Water, Milk Industry Institution (SEK) 1963, and various institutions for agricultural control were established (Yıldırım, 2024).

The Green Revolution, which caused a great repercussion all over the world, where productivity reached its peak with pesticides, chemical fertilizers and improved seeds, also affected our country after 1960. After 1960-1970, when agricultural subsidies were intensive, subsidies started to change and decrease. 28 After the First World War, market price support was applied in the agricultural sector where state support was intensive. With this support, the state determines the price at which the products will be purchased and the organization that will make the purchase. The first market price support was applied for wheat. The first purchase of wheat was made by Ziraat Bank. With the establishment of the Turkish Grain Board (TMO), the duty of purchasing wheat was transferred to TMO.

The 24 January 1980 "Stabilization Decisions", the Stabilization Programme implemented on 5 April 1994 and the Stand-by agreement signed with the International Monetary Fund (IMF) in December 1999 negatively affected the agriculture of our country

(TKV, 2022). During the prime ministership of Süleyman Demirel, the 24 January Decisions were announced as a solution to the economic problems of the country with the efforts of Turgut Özal, Undersecretary of the Prime Ministry. As a result of these decisions, the protectionist attitude in domestic markets was abandoned. An economic understanding according to neoliberalism was demanded. With the government established after the 12 September coup, this understanding became definite. As of 1985, there was an unprecedented increase in imports.

The 1980s, when the effectiveness of liberalism increased, was a period when many countries started to privatize their public enterprises. Following the results obtained, privatization started in Turkey and state-owned enterprises (SOEs) were privatized. The 26 products within the scope of agricultural support were reduced to 9 in 1994. State subsidies in agriculture were gradually reduced. The reform implementation project in agriculture; the supports provided by the IMF and the World Bank are aimed at reducing the state support in agricultural production in our country as much as possible. This project has completely changed the support given to farmers through direct income support. The same support is also applied in European countries, but there are differences in terms of implementation in our country. In our country, support is based on land size. This prevents small farmers from benefiting. Support does not change according to the amount of production and product (Aslan, 2013, p. 185).

In 2006, the Agricultural Law, the Seed Law and the Biosafety Law were enacted in 2010. With the Seed Law, seed exchange other than the sale of certified seeds is prohibited, but farmers can still exchange seeds among themselves.

Wheat Cultivation in the World and Turkey

Wheat is one of the most common cereal crops in crop production. The fact that it does not cause problems to the farmer in terms of climate and soil requirements makes it preferred for cultivation. The fact that it is cheap and durable increases the tendency towards wheat in production and consumption. Recent global events such as Covid-19 pandemic, Russia-Ukraine war and global warming affect the amount of food production. It shows that an external dependent structure in agricultural production creates a danger. In addition, it has shown that food security should be ensured and the preservation of diversity as much as possible is the basis of plant existence. With the effect of global warming, extreme temperatures cause problems such as imbalance in precipitation, etc. and negatively affect agricultural production. For example, early heat waves in 2022 reduced wheat production in India and the country had to ban wheat exports for a short time. The ongoing war between Russia and Ukraine has led to a decrease in Ukraine's wheat production and an increase in wheat prices. EU countries and African countries importing Ukrainian wheat were adversely affected by this situation. On 22 July 2022, with the initiatives of the UN and Turkey, a Grain Corridor Agreement was signed between Russia and Ukraine. Thus, Ukrainian grain met the grain needs of European and African countries. The agreement ended on 17 July 2023 when Russia withdrew from the agreement. As a result of this agreement, 40% of the grain exported was to European countries, 33% to Asia, 13% to Turkey, 12% to African countries and 5% to Middle Eastern countries (Yıldırım, 2025).

Due to reasons such as the Covid-19 pandemic, the ongoing Russia-Ukraine war and climate change, export prices increased by 70% from 236 $/ton in 2018/19 to 401 $/ton in 2022/23 (TEPGE, 2023).

After the First World War, wheat cultivation in Turkey was limited to a very small production for domestic consumption. Issues such as mechanization, irrigation and spraying in agriculture were provided with grants and loans received after Marshall Aid, and product efficiency increased with the introduction of fertilizers, pesticides and Mexican wheat. We also

see the effects of the Green Revolution in Turkey after 1960. Semi-dwarf varieties such as Penjamo-62, Pitic-62, Lerma Rojo-64, Super-x, which were obtained from the cross of Norin 10/Brevor and local varieties, pioneered significant changes in wheat production. Due to their high yields, they have been easy to spread and have surpassed local wheat varieties. With these new semi-dwarf wheat varieties, the use of inputs in agriculture has increased considerably. The deficiencies in yield and quality of local varieties have led farmers to Mexican wheat. The cultivation that started in the Mediterranean Region has negatively affected the preference of local wheat varieties in the region over time and has led to the oblivion of most of these varieties in the process until today. The use of inputs increases with modern varieties. Cultivation can be done in proportion to the support given to the farmer. The area available for wheat cultivation in Turkey is known to be 8 million hectares, but after the 2000s, despite the increase in inputs (fertilizer, diesel oil, seed, credit) due to the preference for seed, with the decrease in support, at least 1 million hectares of land is not produced in our country and this situation leads to a loss of at least 3 million tonnes of wheat production per year (Aslan and Çabuk Kaya, 2013, p. 273; TKV, 2022). As a result of the low response of local species to nitrogen fertilization, their high stature and sensitivity to some leaf diseases, they remain in the background compared to modern varieties. In our country, local varieties and cultivation areas, which were used as the only source until the Second World War, are decreasing (Atak, 2017, p. 10; Kaplan Evlice and Akkaya, 2019). Zerun, White Wheat, Red Wheat, Yellow Wheat, Karakılçık, Siyez, Koca Wheat, Topbaş, Şahman, Kırik and Üveyik are the local wheat varieties with the largest cultivation area (Özberk et al., 2016, P. 222).

The first breeding studies in the history of the Republic started with the establishment of Eskişehir Agricultural Research Institute. In 1925, wheat was one of the most important plants investigated in these studies. Local wheat varieties were selected for the breeding of bread wheat and durum wheat varieties and adaptation and selection studies were carried out on the varieties (Atay, 2006, p. 2).

The studies were shaped according to the agricultural understanding and needs of the period. In the 1920s, local varieties were used for wheat cultivation. In this period when there was no mechanization, fertilizer and pesticide use, yield was low. In the first period of the studies, stem and grain yield was taken as a basis and efforts were made to breed varieties suitable for barren areas. As a result of the first studies, Yellow Wheat 710 durum wheat variety was obtained. Then Ak 702 was developed. These were followed by Sertak 52 and Yayla 305. In 1944, the first result of hybridization breeding studies was hybrid 13. After 1950, grain yield gained intensity in the studies and breeding studies were carried out for three different growing environments. After 1962, with the introduction of species with high sensitivity to fertilizer use, the provision of foreign varieties to the country by FAO and the Law No. 308, seed breeding studies have progressed differently from the previous period. Kıraç 66, Bolal 2973 and Bezostaja varieties made our country, which had to import in 1970, an exporter (Atay, 2006, p. 5; Türkiye'nin Buğday Atlası, 2016, p. 47).

Table 2: Registered as a result of selection studies from local varieties between 1926-1980

Year	Wheat variety	Breeding Research Institute
1931	Durum yellow wheat 710 Bread Ak 702 (It was obtained by the mixture of two lines selected from the topbaş in Eskisehir region. It is the first registered variety).	Eskisehir Seed Breeding Station

1936	Bread grade Sertak 52 (a mixture of two pure lines from the fields of Yamula village near Kayseri and Karahisar village in the Kelkit valley; suitable for biscuits) Bread maker sivas11/33 (suitable for biscuits)	Eskisehir Seed Breeding Station Ankara Agricultural Research Station
1939	Bread Yayla 305 (a triple blend composite variety from Eastern Anatolia). Bread Köse 220/39 (very good bread grade variety known as Zerun and Kırık). Bread Bread Hybrid 13 (Developed from Mentana x Kızıldil 706 and Mentana x Akdil 707 hybrids. It is the first variety obtained through hybridization).	Eskisehir Seed Breeding Station Ankara Agricultural Research Institute Eskisehir Seed Breeding Station
1944	Bread Ankara 093/44 Durum Akbaşak 073/44 and Kunduru 414/44	Ankara Agricultural Research Institute
1955	Bread Yektay-406 (Mentana x Ae. Variety obtained from Ovata hybrid. Rapidly spread due to its high yield)	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
1952-	Bread 4-11 (Selection from hybrid 13.	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
-1964	Cultivated in Central Anatolia for many years). Durum Yellow Bursa 7113 Ankara Agric.. Fak. Durum Karakılçık 1133 Yeşilköy Agric. Res. Ens.	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
1961-1963	Durum Fata "S "185-1 (selected from the local variety "Fata" from Burdur.	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
1966	Durum 4-22 (recommended for Central Anatolian temperate transition regions and Thrace). Bread P8-6, P8-8 (recommended for temperate transitional regions of Anatolia and Thrace)	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
1967	Durum Kunduru 1149 (obtained by selection from a village variety named "Bolvadin wheat" taken from a market place in Kadınhanı).	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station
1958-1970	Bread Bread-66 (Yayla-305 x Florence hybrid compatible with poor soils) Bread Bolal 2973 (US origin variety obtained from Chynenne x Kenya-Mentana cross, suitable for rainy transitional regions of Central Anatolia) Bread Bezostaja-1 (Productive variety originating from Russia, suitable for winter, cold and moist soils). Sourdough Surak 1593-51. has good bread quality. It rivaled Köse 220-39.	Eskisehir Seed Breeding and Trial Station Eskisehir Seed Breeding and Trial Station Eskisehir Seed Breeding and Trial Station (the name agricultural research station was used after 1974) Ankara Agricultural Research Station

1976	Bread breed Badger-2800 (black rust susceptible variety selected by Rıfat Gerek from N10B/3/27-15/Rio/Rex/4/Burt cross originated from Mexico-USA).	Eskisehir Agricultural Research Station
1979	Breadbread Gerek 79 (Drought resistant variety, considered as one of the cornerstones of our wheat production, high yielding variety which is still being grown in Central Anatolia).	Eskisehir Agricultural Research Station

Source: Özberk and Özberk, 2016

Culinary Culture

Culture refers to all kinds of material and spiritual activities belonging to a society and continues to exist in our lives as a result of its transfer through generations. When it comes to culinary culture, it includes the entire process from growing to serving the products specific to that cuisine. Every society has a unique culture and maintains it; this includes culinary culture. Among the factors that shape the formation of culinary culture are factors such as natural factors (climate, landforms, etc.), accumulation of knowledge, interaction with other societies. Kitchen; It can be expressed as a place where the need for preparing, cooking, presenting and storing all kinds of food products necessary for cooking and cooking is met. The need for nutrition, which is one of our basic needs, has developed in parallel with the development of humanity and has become more than a need. The products cooked in the kitchen, the techniques used, presentation methods provide very important information about our culture. The discovery of fire and the transition to agriculture are very important for the formation of food culture. As a result of the discovery of fire in the Palaeolithic age, the number of consumable products increased.

The transition to agriculture in the Neolithic Age took place in the Mesopotamia Region and the cooking culture is based on Mesopotamia. The culinary culture spreading from here has contributed to the formation of other cuisines. Mesopotamian Cuisine; Asian and Chinese cuisine, Chinese; Japanese cuisine, Asian; Egyptian cuisine and Egyptian cuisine contributed to the formation of the culinary culture of Greek civilization. Rome was influenced by the ancient Greek cuisine, which was the civilization that preceded it, and played a role in shaping the cuisines of other European countries such as French cuisine and British cuisine (Düzgün and Özkaya, 2015, p. 43).

Method

The research method used in the preparation of this study is literature review, which is one of the qualitative research techniques. Published articles, books, thesis studies and other scientific publications were utilized to collect the necessary data. The concept of Green Revolution, the structure, history, nutritional content, production, trade, etc. of wheat plant and culinary culture were read. With the information obtained, the effects of the change in wheat production after the Green Revolution on culinary culture were analyzed. Based on the results of the analysis, the reflections of the impact of new wheat species on our culinary culture were evaluated and conclusions were drawn.

Findings

In order to ensure the continuity of culinary culture, factors such as ensuring food safety, sustainability of production, quality of the product in terms of health, preference in terms of flavor, taste and aroma are very important.

In studies evaluating commercial and local wheat species in terms of nutrients, it is

supported by many studies that commercial wheat species have lower values. Han and Ertop (2022), in their study on durum and bread wheat species and Siyez wheat, found that the mineral content of Siyez wheat was higher. (Akçura, Hocaoğlu, Kılıç ve Kökten 2013), in their study on registered species and local bread wheat species, stated that the elemental content of local bread wheat species is higher. Kızılaslan (2020) found that in baby biscuits produced with Siyez flour, glycemic index, slow and fast digestible starch values decreased and the amount of tryptophan increased as the amount of Siyez flour increased. In his study, Atak (2017) mentioned that the microelement content of local wheat species is high and stated that the production areas of local wheat varieties are gradually shrinking.

In terms of flavor, Özgören and Işık (2023) reported that Tulumba desserts prepared from Siyez, Dinkel, Kavılca and commercial baklava flour received the same score from the panelists in terms of flavour, smell and texture. It was also observed that protein and mineral content was higher in primitive wheat species. There are studies on the fact that some local wheat species can be a source for flour used in the preparation of products such as pasta and noodles. Koyuncu (2009), in his study on the durum wheat quality of local durum wheat varieties; Çalıbasan, Akçakale, Havrani and Sarı wheat were found to carry γ-gliadin 45 and LMW-2 glutenin proteins which showed superior pasta cooking quality. Sazak (2022), in his study on Gacer wheat, stated that the wheat type with low gluten ratio remained low quality for bread production, but mentioned that Gacer wheat gave better results in pasta, biscuit and bulgur production compared to other wheat types used in the study.

Indian Activist Vandana Shiva mentions that the Green Revolution encouraged pesticides and herbicides and monoculture agriculture. In many of her books, she talks about the intensive use of water resources in her country and the negative effects caused by pesticides. He also states that 25% of the world's carbon dioxide emissions, 60% of methane gas and 80% of nitrous oxide emissions are caused by agricultural production. He emphasizes that gene banks started to be established after the 1970s as a result of the effect of the decrease in seed diversity on biodiversity, and that large agricultural companies benefit from gene banks, and that companies producing seeds also produce pesticides

With the Green Revolution, the use of inputs in agricultural production has become quite widespread. Intensive irrigation activities deteriorate the structure of the soil and pave the way for erosion. Turkey is not a country rich in water resources and has 112 billion cubic meters of usable water resources. 73% of water resources are used in agricultural production, 16% in housing and living areas, 11% in industry, and agriculture is the most wasteful activity (Yıldırım, 2024, p. 49).

The use of pesticides is increasing in Turkey. The most intensive use is in the Mediterranean and Aegean regions. Arslan and Çiçekgil (2018) found that the use of pesticides increased year by year and the average annual increase rate was 1.2%

It is stated in many studies that a long-term production is not possible with the agricultural understanding brought by the Green Revolution. It is known that there should be an understanding of agriculture integrated with nature in order to protect the supply of food. It is known that today's commercial wheat species are not sustainable and have low sensitivity to organic agriculture. The wide adaptability of local wheat species and their low water and fertilizer requirements show that these wheat species create resources that can be used in terms of adaptation to organic agriculture. In their study, Tıraşçı and Erdoğan (2021) stated that climate changes as a result of global warming damage agricultural production, that the damage caused by global warming to the earth should be minimized, and that the livability of our planet is important in terms of providing food for living things. They also emphasized that the need for food can be met with sustainable agriculture.

Keçeli (2019) stated that studies examining the nature and human health of intensive input farming methods indicate that commercial wheat species are not sustainable and pose a threat to human health. He also stated that local wheat species are superior to commercial wheat species in terms of adaptation to organic agriculture.

In addition to the above-mentioned studies, in many studies examined, it was found that input utilization rates have increased, but agricultural supports given to farmers have decreased every year, agricultural lands cultivated in agricultural production have gradually shrunk, and imports have been used to eliminate the deficit in agricultural production.

Conventional agriculture approach causes soil erosion, inefficiency, water pollution and unnecessary use of water resources. According to the United Nations, approximately 2 billion people do not have access to safe water today and it is predicted that the global water problem will increase by 55% by 2050. The United Nations also states that wetlands have decreased by 64% in the last 100 years and 82% in the last 300 years.

It is stated in many sources that chemical pesticides destroy living organisms in the soil, pollute groundwater, harm agricultural workers during use and trigger the formation of greenhouse gases. It is stated that 98% of the pesticides and 95% of the herbicides used harm air, water, soil and living species outside the targeted area. In 2022, 518 notifications were made by the European Union, including 311 pesticide residues originating from Turkey.

In the Pesticide Atlas published by the Heinrich Böll Stiftung Association, it is stated that approximately 385 million pesticide poisonings occur in the world every year and 11 thousand people die due to pesticides (Buğday Derneği, 2023).

The rate of organic matter in the soil decreases due to the use of pesticides. It is a very important issue in terms of soil quality that the rate of organic matter in the soil does not fall below 3 per cent and this rate is found to be less than 3 per cent in 98 per cent of the soils in Turkey. Reasons such as urbanization and infrastructure investments have caused 3.5 million hectares of soil loss. 39 per cent of agricultural lands and 54 per cent of pasture lands are under the risk of erosion.

Many studies have shown that biodiversity is gradually decreasing, that it has become necessary to establish gene banks and that it leads to global warming. According to FAO data, 75% of the food consumed by the entire world population is supplied by 12 plants (wheat, rice, sugar cane, corn, soya, potato, palm oil, cassava and others) and 5 animal species (cow, chicken, buffalo, pig and goat).

After the Green Revolution, studies on chemical fertilizers, pesticides and high-yielding hybrid seeds started to attract more attention. The surplus in production increased international food trade and strengthened the food sector. It provided development in rural areas, but did not end the problem of hunger, which was the starting point, on the contrary, it caused it to increase even more. Developments in agriculture have not brought about a change in the African continent, where the hunger problem is the most intense. The Green Revolution is not limited to seed breeding, but is based on the availability of agricultural infrastructure, the use of chemical fertilizers and pesticides and the abundance of water resources in order to obtain high yields. The reasons why the hunger problem cannot be solved definitively are; supporting the big and strong farmer, carrying out studies in regions with infrastructure, and the main objectives of multinational agricultural companies are to generate income. According to FAO data, the chronic hunger rate was 7.9% in 2019 and this rate increased to 9.2% by 2022. In 2022, 691 to 783 million people suffered from hunger. The population most affected by hunger was Sub-Saharan Africa.

It has been emphasized in the studies that in our country, which is very rich in terms of local wheat varieties, a limited production is made and the foods prepared from local wheat varieties are limited and known by the local people.

Conclusion

Improving agricultural activities and increasing productivity has been an important issue for every period. In order to meet the need for food in response to the increasing population, the productivity obtained as a result of studies such as opening various lands to agriculture and increasing the use of animal fertilizers has remained limited. The Green Revolution includes the developments in agricultural production such as obtaining wheat species that provide full ears, resistant varieties and high yields through hybridization and breeding methods and supporting these seeds with the use of chemical fertilizers, pesticides and irrigation activities. In the early 20th century, the seed breeding studies have contributed to an increase in production efficiency in India, Pakistan and Mexico, which are countries struggling with food problems due to problems such as wars and population growth, and have contributed to partially solving the hunger problem for a certain segment of the population. The increase in productivity has directed the interest of farmers towards high yielding species.

After 1970, the damage to the environment caused by the new understanding of agriculture has been understood. However, the intensive use of inputs still continues. In order to preserve culinary culture, food should be sustainable, accessible, satisfying in terms of flavor-taste-aroma and should not pose a risk to health. Our country is very rich in local wheat species and is home to the remains of wheat cultivation and consumption of wheat in pre-agricultural periods.

Wheat, which has a rich nutritional content, is a cheap resource and can be cultivated in a large part of the world, is one of the three most widely used cereals to meet the nutritional needs of a large mass of people. The cultivation of high yielding wheat species in our country started after 1962. These species increased the use of chemical fertilizers, pesticides and water and led to the shrinkage of cultivation areas of local wheat species. Commercial wheat cultivation, which started in the Mediterranean region, gradually spread throughout the country. When local species and commercial species are evaluated in terms of sustainability, the cultivation of high-yielding species increases the need for irrigation. Our country is not rich in water resources and water wastage in agricultural production is quite high compared to other areas of use. Chemical fertilizers pollute groundwater, make the soil inefficient and cause aridification. While the pesticides used destroy harmful organisms, they also damage beneficial organisms and the emergence of organisms resistant to the pesticides used leads farmers to use higher doses and more effective pesticides. In addition, during the use of pesticides, workers encounter dangerous situations in terms of health.

The excess of inputs in conventional agriculture causes financial difficulties for producers and consumers. For sustainable agriculture, input use should be reduced and production should be integrated with the environment. Local wheat species are closer to sustainable agriculture. It has been stated in many studies that local wheat should be preferred for organic farming due to its less input use in production and high adaptability to harsh environmental conditions.

Although there is an understanding that commercial wheat species cause celiac disease, no results have been obtained to support this. It is known that some nutrients and protein ratios of commercial wheat species are low compared to local wheat species. Studies have shown that the decrease in nutrient ratios increases even more when commercial varieties are used to obtain varieties. It is supported by the studies that local species can be good sources for new variety

production in terms of being durable, having low input requirements and high nutrient content. Some studies examining the products prepared from local wheat varieties and commercial varieties in terms of flavor, taste and aroma indicate that local varieties have better quality, but there are also studies with similar results.

The recent Covid-19, the Russia-Ukraine war, and the decline in production due to global warming have recently caused India to stop wheat imports for a short period of time. All of these events reveal the importance of self-sufficiency in production and the need to protect biodiversity against other disasters that may occur. Our country's self-sufficiency in wheat production is 87.3 per cent and this rate is constantly decreasing compared to previous years. With monoculture agriculture, wheat varieties have decreased and continue to decrease.

The development of mass media, globalization and the awareness of people about good nutrition and sustainable agriculture are spreading faster. Restaurants where local products are reinterpreted and served attract great attention and such restaurants have achieved very successful results in promoting culinary cultures. Our country, which is rich in local wheat varieties, can benefit from this richness. With the changes that can be made, both producer and consumer satisfaction will be ensured. In order to protect the local wheat species and transfer them to future generations, the producer and consumer being more conscious will provide material and moral gain.

References

Akçura, M., Hocaoğlu, O., Kılıç, H., Kökten, K. (Ed). (2013). *Karadeniz Bölgesi'ne ait yerel ekmeklik buğday hatlarının tanedeki besin elementleri içerikleri yönünden tescilli ekmeklik buğday çeşitleri ile karşılaştırılması. 10. Tarla Bitkileri Kongresi*, Konya, Türkiye, 10 - 13 Eylül, cilt.1, sa.1, ss.53-60.

Akgün İ., Altindal N. (2015). Effects of carbohydrate sources pre-chilling application and ploidy levels on anther culture in rye *(Secale cereale L.). Academia Journal of Biotechnology*, 3, 111-116. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/756676 (Access date: 01.11.2024).

Arslan, S., Çiçekgil, Z. (2018). Türkiye'de tarım ilacı kullanım durumu ve kullanım öngörüsü. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-12. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/498433. (Access date: 01.10.2024).

Aslan, A., (2013). Küreselleşme bağlaminda kalkinma politikalarina sosyolojik bir bakış, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ISSN: 2147-7655, Cilt:1, Sayı:1, 2013. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20443. (Access date: 08.08.2024).

Aslan, A., Kaya, N.Ç (2018). Proje temelli kalkınmaya eleştirel yaklaşım: Muş ili örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018 6(2) 269-278. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/456492. (Access date: 01.07.2024).

Atak, M. (2017). Buğday ve Türkiye buğday köy çeşitleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 71-88. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/375073. (Access date: 11.05.2024).

Atar, B. (2017). Gıdamız buğdayın, geçmişten geleceğe yolculuğu. *Yalvaç Akademi Dergisi*, 2(1), 1-12.

Badem, A. (2021). Ekmek ve unlu mamüller. Geçgin, E. ve Baltacı, M. (Ed.). *Temel mutfak teknikleri ve yönetimi*. Ankara: *Detay Yayıncılık*.

Buğday Derneği. (2023). Gıda krizi raporu. https://www.bugday.org/blog/gida-krizi-raporu. (Access date: 10.09.2024).

Düzgün, E., Durlu, F. Ö. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.

https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/191757/mezopotamyadan-gunumuze-mutfak-kulturu?view=bibtex&download=191757.bib (Access date: 11.11.2024).

Eriş, A. (2018). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk tarımı ve Ali Numan Kıraç [Conference presentation]. 5. *Uluslararası Baraj Güvenliği Sempozyumu*, Tarım çalıştayı: Bitki Biyoteknolojisi, İstanbul, Türkiye.

Kaplan Evlice, A., Akkaya, A. (2020). Çiftçi koşullarında yerel çeşitlere dayalı buğday üretimi. *Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 30(1), 94-102. https://doi.org/10.18615/anadolu.727249(Access date: 23.10.2024).

Han, Ş., Hendek Ertop, M. (2022). Kastamonu'da üretilen siyez buğdayının *(Triticum monococcum)* bazı kimyasal ve fiziksel özellikleri. *Akademik Gıda,* 20(1), 63-70. https://doi.org/10.24323/akademik-gida.1097846 (Access Date: 02.11.2024).

Işın, P. M. (2018). Avcılıktan gurmeliğe yemeğin kültürel tarihi, *Yapı Kredi Yayınları, İstanbul*.

Karaman, S., Yavuz, C. F. (2016). Marshall planı türkiye tarımının gelişmesinde nasıl rol oynamıştır. [How did the marshall plan play a role in the development of agriculture in Turkey*?] Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 1-14. Retrieved from https://www.proquest.com/scholarly-journals/marshall-plani-türkiye-tariminin-gelişmesinde/docview/2052629587/se-2

Keçeli, A. (2019). *Siyez (triticum monococcum l. ssp. monococcum)* popülasyonlarının biyoaktif, antioksidan özellikleri ve organik tarımda kullanımı üzerine bir derleme. *Türk Tarım - Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi,* 7(12),2111-2120. doi.org/10.24925/turjaf.v7i12.2111-2120.2833

Kızılaslan, Y. (2020). *Siyez unu ile üretilen bebe bisküvilerinde protein ve karbonhidrat sindirilebilirliğinin incelenmesi*. *(*Yüksek Lisans Tezi) YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp). (Access date: 02.01.2025).

Koyuncu, M. (2009). *Yerel durum buğday çeşitlerinin makarnalık kalitelerini etkileyen önemli parametreler bakımından taranması,* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/618383 (Access date: 05.01.2025).

Özberk, F., Karagöz, A., Özberk, İ., Atlı, A. (2016). Buğday genetik kaynaklarından yerel ve kültür çeşitlerine; Türkiye'de buğday ve ekmek. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 218-233.

Özberk, İ., Özberk, F. (2016). Buğday genetik kaynaklarının islah'ta kullanımı. *Türktob Dergisi*, 5(18), 24-32.

Özgören, E., Işık, F. (2023). İlkel buğday çeşitleri [dinkel *(Triticum spelta),* siyez *(Triticum monococcum)* ve kavılca *(Triticum dicoccum)]* kullanılarak üretilen tulumba tatlılarının bazı kalite özellikleri. *Food and Health*, 9(2), 148-159. https://doi.org/10.3153/FH23014 (Access date: 20.09.2024).

Sazak, F. (2022). *Yerel emmer buğdayının (gacer) kompozisyonunun ve teknolojik özelliklerinin belirlenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp)

Şenkul, Ç., Kaya, S. (2017). Türkiye endemik bitkilerinin coğrafi dağılışı. *Türk Coğrafya Dergisi*(69), 109-120. https://doi.org/10.17211/tcd.322515 (Access date: 20.01.2025).

Shiva, V. (2010). *Yeryüzü demokrasisi: adalet, barış ve sürdürülebilirlik.* (Günay, O. Gen, E. ve Saysel, Ali K. Çev.). BGST Yayınları.

Standage, T. (2016). *İnsanlığın yeme tarihi.* (Gencer, Ç. Çev.). Maya Kitap. https://mithatsarcan.blogspot.com/2016/05/insanlgn-yeme-tarihi-tom-standage-maya.html (Access date: 19.02.2024).

Toprak Mahsulleri Ofisi, (2022). 85. *Hesap dönemi faaliyet raporu*. https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/maliisler/2022faaliyetraporu.pdf (Access

date: 12.09.2024).
Türk Dil Kurumu, (2025). *Tarım*. https://sozluk.gov.tr/ (Access date 16.01.2025).
Tıraşçı, S., Erdoğan, Ü. (2021). Küresel ısınmanın tarıma etkisi. *Journal of Agriculture, Food, Environment and Animal Sciences*. 2(1), 16-33.
Türkiye Kalkınma Vakfı. (2022). *Umut etmek ve kendine yetmek*. https://tkv-dft.org.tr/upload/K%C4%B1smet_tr.pdf / (Access date 15.11.2023).
WWF. (2016). *Türkiyenin buğday atlası*, https://www.wwf.org.tr/?6140/turkiyeninbugdayatlasi (Access date 14.01.2025).
Yıldırım, Ali E. (2024). *Cumhuriyetten günümüze tarım*. https://www.tarimdunyasi.net/2023/10/29/cumhuriyetten-gunumuze-tarim/?ysclid=m755phnzih187564331 (Access date: 03.11.2024).
Yıldırım, Ali E. (2025). *Tahıl koridoru'nun piyasalara etkisi*. https://www.tarimdunyasi.net/2023/07/26/tahil-koridoru-nun-piyasalara-etkisi/?ysclid=m755sqga2t809962532 (Access date: 16.01.2025)
Ziraat Mühendisleri Odası. (2018). *2018 yılı buğday raporu*. https://www.zmo.org.tr/icerik/bloomberg-ht-zmo-bugday-raporunu-yayimladi-28-agustos-2018-26029. (Access date: 24.06.2023).

Conflict of Interest No potential conflict of interest was declared by the author. No potential conflict of interest was declared by the author.
Funding Support / Funding This study has not received funding support from any public, commercial, or not-for-profit organisation. Any specific grant has not been received from funding agencies in the public, commercial, or notfor-profit sectors.
Compliance with Ethical Standards / It was declared by the author that the tools and methods used in the study do not require the permission of the Ethics Committee. It was declared by the author that the tools and methods used in the study do not require the permission of the Ethics Committee.
Ethical Statement / It was declared by the author that scientific and ethical principles have been followed in this study and all the sources used have been properly cited. It was declared by the author that scientific and ethical principles have been followed in this study and all the sources used have been properly cited

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss

Araştırma Makalesi ● Research Article *DOI: 10.21547/jss.1558563*

Bullying in the Kitchen: A Research on Culinary Interns

Mutfakta Zorbalık: Mutfak Stajyerleri Üzerine Bir Araştırma

Feray YENTÜR[a]*

[a] Asst. Prof. Dr., İzmir University of Economics, School of Applied Management Sciences, Department of Gastronomy and Culinary Arts, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1313-1600

ARTICLE INFO

Article History:
Received: September 30, 2024
Accepted: February 10, 2025

Keywords:
Bullying,
Culinary interns,
Job satisfaction,
Intention to leave.

ABSTRACT

Commercial kitchens are one of the departments in the hospitality industry where high employee turnover creates significant problems. For this reason, it is necessary to investigate the reasons that lead to job dissatisfaction or quit. One of these reasons, bullying, has been frequently mentioned in the literature as one of the prominent arguments. The aim of this research is to find out whether kitchen interns are bullied and how this affects their job satisfaction levels and intention to leave their job. In addition, it was examined whether there are differences in exposure to bullying based on gender variable. The sample consisted of associate and undergraduate program students in culinary arts, gastronomy and/or cooking programs of 5 different public and private universities in Izmir, Turkey. Data were collected from 129 kitchen interns between September and December 2023; SPSS was used for regression and t-test analyses. The empirical results show that there is a moderate level of exposure to bullying among the interns; female interns are more likely to be bullied than their male counterparts in the kitchen, and that bullying increases the intention to leave among all interns while decreasing job satisfaction levels. This study aims to guide food and beverage companies in developing a well-planned training program for interns and creating a positive work environment to increase job satisfaction and reduce turnover. Although the subject is not new to the hospitality sector, it is seen that there is little research on bullying among kitchen interns. Therefore, it is aimed to contribute to the literature, especially in the context of bullying in the kitchen.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 30 Eylül 2024
Kabul tarihi: 10 Şubat 2025

Anahtar Kelimeler:
Zorbalık,
Mutfak stajyerleri,
İş tatmini,
İşten ayrılma niyeti.

ÖZ

Ticari mutfaklar, ağırlama sektöründe, çalışan devir hızının yüksek olmasının önemli sorun yarattığı departmanlardan biridir. Bu nedenle iş memnuniyetsizliği veya bırakmaya neden olan sebeplerin araştırılması gerekmektedir. Bu sebeplerden biri olan zorbalık konusu öne çıkan argümanlardan biri olarak alanyazında sıkça bahsedilmiştir. Bu araştırmanın amacı da mutfak stajyerlerinin zorbalığa uğrayıp uğramadığını ve bunun iş tatmini düzeylerini ve işten ayrılma niyetlerini nasıl etkilediğini bulmaktır. Buna ek olarak cinsiyet değişkenine dayalı zorbalığa maruz kalmada farklılıkların olup olmadığı da incelenmiştir. Örneklem, Türkiye'nin İzmir kentindeki 5 farklı kamu ve özel üniversitesinin mutfak sanatları, gastronomi ve/veya aşçılık programları lisans ve önlisans öğrencilerinden oluşmaktadır. Veriler, Eylül-Aralık 2023 tarihleri arasında 129 mutfak stajyerinden toplanmış; regresyon ve t-testi analizleri için SPSS kullanılmıştır. Ampirik sonuçlar, stajyerler arasında orta düzeyde zorbalığa maruz kalma olduğunu; kadın stajyerlerin mutfakta erkek meslektaşlarından daha fazla zorbalığa maruz kaldığını ve zorbalığın tüm stajyerler arasında işten ayrılma niyetini artırırken iş tatmini düzeylerini düşürdüğünü göstermiştir. Bu çalışma; yiyecek ve içecek işletmelerine stajyerler için iyi planlanmış bir eğitim programı geliştirme ve iş tatminini artırmak ve işgücü devir oranını azaltmak için olumlu bir çalışma ortamı yaratma konusunda yol gösterici olmayı amaçlamaktadır. Konu, ağırlama sektörü için yeni olmasa da mutfak stajyerleri arasında zorbalık konusunda yapılan az sayıda araştırma olduğu görülmektedir. Bu nedenle özellikle mutfakta zorbalık bağlamında literatüre katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

* *Sorumlu yazar/Corresponding author*.
e-posta: feray.yentur@ieu.edu.tr

Introduction

Recruitment of qualified employees in food and beverage industry has utmost importance as the success of the operation depends heavily on labor and one-on-one service encounters. Retention of those employees, kitchen staff in particular, is even more important to standardize served items and keep up the quality, consistency and conformity to service standards. Food and beverage establishments indicate a high labor turnover rate because of low pay, irregular working days/hours, poor management and pressure; yet, the recruitment of new personnel brings many financial and moral burdens to the business. Therefore, it is necessary to reveal the potential reasons that may affect employees' intention to leave their job. It is also a fact that food and beverage establishments employ a huge number of young, temporary personnel with no formal training or skills required, due to seasonality and demand fluctuations. In some cases, temporary or part-time employees may not be able to develop commitment or a sense of belonging to their workplace as they know that they are transient; and they may become more disobedient than their full-time counterparts. As a result, supervisors or managers may be too bossy and aggressive towards them. This continous tension between two parts may result in threat of counter aggression; namely bullying (Bloisi, 2021, p. 505; Van Der Wal, Nisbet, Haw, 2021, p. 518; Kim, Roh, Kim, Spralls, 2020, p. 337).

Agression in commercial kitchens is sometimes normalized by the chef her/himself who is in charge due to the fast-paced tempo, time constraints, self-reputation concerns and military type hierarchy. It's seen as inevitable part of the work culture. It is used as part of management roles to harden up newcomers and also keep things under control at all times since mistakes in the kitchen are costly such as food-born illnesses, poisoning and severe work accidents. So, mistreatment is perceived as a characteristic of the kitchen and part of training process. All these conditions, combined with harsh physical working environment, create a fertile ground for bullying to flourish. Another reason is that, restaurants have limited number of staff with no human resources department to manage personnel issues and prevent abusive supervision (Smith, Kitterlin-Lynch, Pierre, Moreo, 2021, p. 301; Bloisi, 2012, p. 114; Johns and Menzel, 1999, p. 103).

Although apprentices in food and beverage industry stand out as a risk group by holding the lowest level position in kitchen brigade system, there is a scarcity of research about bullying towards them. In this study, exposure to bullying among undergraduate students of culinary departments who do their compulsory internships in food and beverage businesses such as restaurant, cafe, bakery and hotel kitchens are examined along with their job satisfaction levels and intention to leave. The output from this study aims to make contributions to effective kitchen management by addressing the gap in the literature. Another objective of the research is to test industry perception on necessity of aggression in commercial kitchens and find out whether it is useful for new entrants to industry or not.

Literature Review

Bullying is defined as the systematic exposure to repeated mistreatment and enduring aggressive behavior at work and could be in the form of various negative practices; such as constant insult, criticism, physical / verbal abuse, accusations or offensive remarks by various researchers. These studies about bullying emphasize that the practices are intentional, repeated on an ongoing basis, done regularly and exerted with some kind of hostility (Oflaz and Polat, 2023, p. 260; Rai and Agarwal, 2018, p. 824; Gillen, Sinclair, Kernohan, Begley, Luyben, 2017, p. 9; Sansone and Sansone 2015, p. 31; Hauge, Skogstad, Einarsen., 2011, p. 611). Bullying generally stems from the imbalance of power where the person with power, usually the manager or supervisor, loses the control and engages in bullying towards the employee. On the other hand, the employee who has less power stand by with folded arms; unable to cope with overload

of stress and gets intimidated by losing his/her job. The frightened employee is exposed to persistent abuse which in turn results in severe effects on their health, well-being, work motivation and performance. There are several types of bullying; e.g., work/person-related, passive/active, psychological/pyhsical or more than one type at the same time (Einarsen, Hoel, Zapf, Cooper, 2020, p. 13). Several researchers studied the effects of bullying and indicated that it has numerous individiual consequences (Mikkelsen, Hansen, Persson, Byrgesen, Hogh, 2020, p. 163; Verkuil, Atasayi, Molendijk. 2015, p. 9; Nielsen, Tangen, Idsoe, Matthiesen, Magerøy, 2015, p. 22; Öcel, 2011, p. 83; Torun, 2004, p. 187) like fear, stress, anxiety, exhaustion, reduced self-confidence, worthlessness, depression, extreme fatigue, sleeping problems, gastrointestinal issues, headaches as well as organizational consequences (Avcı Taşkıran and Gürbüz, 2022, p. 342; Hoel, Cooper, Einarsen, 2020, p. 209; Nielsen and Einarsen, 2018, p. 79; Glambek, Matthiesen, Hetland, Einarsen, 2014, p. 255; Banoa and Malik, 2013, p. 618) such as job dissatisfaction, burnout, intention to leave, absenteeism, reduced commitment and job engagement for the employee. Workload, job insecurity, cognitive demands, role conflict and ambiguity are among the top work stressors that has been linked to antecedents of bullying in the workplace (Van den Brande, Baillien, De Witte, Vander Elst, Godderis, 2016, p. 67; Baillien, Rodriguez-Munoz, Van den Broeck, De Witte, 2011, p. 128; Agervold, 2009, p. 267). Employees working in male-dominated organizations and unskilled employees are also found to be victimized more with bullying (Lange, Burr, Conway, Rose, 2019, p. 237; Ortega, Pejtersen, Olsen, 2009, p. 437; Einarsen and Skogstad,1996, p. 185).

Bullying was found to have adverse effects on job satisfaction (Shukla and Singh, 2020, p. 33; Bano and Malik, 2013, p. 623; Lapierre, Spector, Leck, 2005, p. 155). Although job satisfaction is a subjective evaluation of the employee, based on expectations-actual outcome comparison, often individual and organizational elements shoulder together causing job satisfaction or dissatisfaction. Of all the intertwined elements that effect this evaluation; quality of work environment, working conditions, work life; fullfilment of psychological, social and economical needs are the most prominent indicators (Parvin and Kabir, 2011, p. 119). When employees are treated equally, have autonomy to some extent, establish a good communication with their supervisors and work in a mentally and phsically supportive environment in which employer invests on employees' well-being; it is more likely that job satisfaction will be higher (Avtgis, 2000, p. 83; Taylor, 2000, p. 307; Rai and Agarwal, 2018, p. 833)

Intention to leave is a situation that arises due to the employee's dissatisfaction with the conditions in the work environment. The transformation of the intention to leave the job into the behavior of actual leaving the job is a process; and this process is affected by many factors. Intention to leave is the biggest predictor of leaving behavior (Seyrek and İnal, 2017, p. 64).

Based on the above literature review and previous studies, main effect on both job satisfaction and intention to leave on the probability of being a target of bullying is questioned. Following hypotheses are developed for further investigation:

Hypothesis 1: A decrease in job satisfaction is associated with exposure to bullying

Hypothesis 2: An increase in intention to leave is associated with exposure to bullying.

Materials and Methods

The purposive sampling method was used to determine the sample of culinary interns. So, including all 5 private and public school/universities that offer cookery/culinary programs in İzmir, it was statistically ensured that sample size is sufficient for executing the analyses. The criteria for the selection of culinary students was completion of a minimum of one voluntary or compulsary internship. The online survey form was shared with the students via related program's secretary after contacting department heads of all universities and getting

their approval. Out of all 178 students who completed either a compulsory or voluntary internship, 129 culinary students participated in the survey.The universities included in the study are İzmir University of Economics, Department of Gastronomy and Culinary Arts; İzmir Katip Çelebi University, Department of Gastronomy and Culinary Arts; Yaşar University, Department of Gastronomy and Culinary Arts; Dokuz Eylül University, Department of Gastronomy and Culinary Arts; and İzmir Kavram Vocational School, Cookery Program. While the first four programs are undergraduate programs, İzmir Kavram Vocational School, Cookery Program is an associate degree program.

Survey consisted of 4 parts; demographics of the participants, bullying, job satisfaction and intention to leave scales respectively. Except for the demographic questions, the employees' level of agreement with the statements in the other three scales was determined with a 5-point Likert Scale. SPSS 21 was used to analyze data. After determining the applicability of parametric tests, the relationships between variables were analyzed using t-test and simple regression analysis.

Workplace bullying was measured by using the Negative Acts Questionnaire-Revised (NAQ-R) which was developed by Einarsen, Hoel, Notelaers (2009, p. 32). The scale consists of 22 items to assess how often participants have experienced various nagetive acts that happen regularly and could be considered bullying. The NAQ-R features a five-point likert scale; 1 used for never, 2 for rarely, 3 for sometimes, 4 for often and 5 for every day. The study adopts the Turkish version of Aydın and Öcel (2009, p. 99)’s study. The findings revealed that the Turkish form of the scale has a single-factor structure, and the criterion validity, which is determined by examining the correlation between the scale scores and a measurement tool that measures the same structure, and the correlations between the self-esteem and trait anxiety scores, which are outcome variables, are at an acceptable level. The Cronbach's alpha coefficient of the scale was .88, the test-retest reliability coefficient was .80, and the two-half reliability coefficients calculated in two different ways were .83 and .82. Based on these findings, it was concluded that the Turkish form of the Workplace Bullying Scale has the necessary psychometric properties to be used in the research.

In the second part of the survey form, there were 5 questions adapted into Turkish from Hackman and Oldman's (1975, p. 159) Job Diagnostic Survey by Şeşen and Basım (2010, p 180) in order to measure their job satisfaction levels. The reliability and validity values of the job satisfaction scale were also calculated and the total reliability level was found to be .78. This five-question survey was used in past studies to measure General Job Satisfaction and no validity problem was encountered. Participants were asked to choose between "1- Strongly disagree, 2- Disagree, 3- Undecided, 4- Agree, 5- Strongly agree" to indicate the extent to which they agreed with the statements.

The third part of the survey consists of 4 items in order to measure the intention to leave their job. The scale was developed by Rosin and Korabik (1991, p. 330). The Cronbach's alpha value of the original scale was determined as .82. In this study, the scale with a Cronbach's alpha value of .96, developed by Rosin and Korabik and adapted into Turkish by Tanrıöver (2005, p. 87), was used. The scale consists of a total of 4 statements. These statements are, respectively, "I would quit my job if I had the opportunity", "I have started to think about quitting my job more often lately", "I am actively looking for a new job" and "I do not plan to quit my job". The turnover intention scale was rated on a 5-point Likert Scale. Participants were asked to mark the appropriate option among the options "1- Strongly disagree, 2- Disagree, 3- Undecided, 4- Agree, 5- Strongly agree" to indicate the extent to which they agreed with the statements.

In the results section, descriptive statistics of the data (number, percentage, mean, standard deviation, median, minimum and maximum) are given. In cases where the normality assumption is met, Independent Sample T-test was applied to compare two independent groups. Pearson correlations were applied to examine the relationships between continuous measurements suitable for normal distribution. The reliability of the scale used in the study was tested. Linear Regression analysis was used in the mathematical modeling of a dependent continuous variable with independent variables. The analyses were performed in the IBM SPSS 25 program.

The study adhered to ethical guidelines, ensuring the confidentiality and anonymity of all participants. Informed consent was obtained from each participant prior to data collection. İzmir University of Economics Ethics Committee validated the study with their ethics approval, which was obtained on 07.117.2023 with the reference number B.30.2.İEÜ.0.05.05-020-321.

Results

Frequency and percentage distributions regarding the demographic characteristics of the employees participating in the research are shown on Table 1.

Table 1. Descriptive Variables of the participants

	Group	**n**	**%**
Gender	Female	71	55.00
	Male	58	45.00
	Total	129	100
Grade	Freshman	7	5.43
	Sophomore	17	13.18
	Junior	26	20.15
	Senior	79	61.24
	Total	129	100
Experience	1st Internship	41	31.78
	2nd Internship	49	37.98
	3rd Internship	25	19.38
	4th Internship	14	10.86
	Total	129	100
Internship type	Obligatory	111	86.00
	Voluntary	18	14.00
	Total	129	100
Weekly working hours	10-20 hours	11	8.53
	21-30 hours	10	7.75
	31-40 hours	10	7.75
	More than 40 hours	98	75.97
	Total	129	100
Total number of employees in the kitchen	1-4	21	16.28
	5-8	50	38.76
	9-12	22	17.05
	13-16	36	27.91
	Total	129	100
Type of establishment	Hotel	40	31.00

	Patisserie	11	8.53
	Restaurant/Cafe	71	55.04
	Other	7	5.43
	Total	129	100

While 55% of the participants are female, 45% are male intern students. 5.4% of the interns are 1st year students, 13.2% are 2nd year students, 20.2% are 3rd year students and 61.2% are 4th year students. 31.8% of the students participated in the survey after completing their first internship, 38% after their 2nd internships, 19.4% after their 3rd internships, and finally 10.9% after their 4th internships. While 86% of the internships were compulsory internships; 14% are voluntary internships. The working hours in these internships were expressed as 10-20 hours by 8.6%, 21-30 hours by 7.8%, 31-40 hours by 7.8%, and more than 40 hours by 76% of the respondents. The number of employees in the enterprises where the internship took place is 16.3%, 1-4 employees, 38.8%. 5-8 employees, 17.1% 9-12 employees, 27.9% 13-16 employees; The types of businesses where the internship was done were stated as 31% hotel, 8.5% patisserie, 55% restaurant / cafe, 5.4% other.

First, a t-test was applied to find out whether there was a significant difference between male and female interns' exposure to bullying. Results are shown on Table 2:

Table 2. T-test Analysis of Bullying and Gender Differences

Group	n	Mean	Std. Deviation	t	df	p
Female	71	2,6958	1,11371	2,548	127	0,12
Male	58	2,2108	1,02662			

After the t-test was conducted to compare the bullying exposure of male and female interns, it was found that the levels of bullying exposure were different from each other ($t_{0,05;127}$=2,548). As a result, it can be said that the bullying exposure level of female interns ($\bar{x}$=2.6958) is higher than the bullying exposure level of male interns ($\bar{x}$=2.2108).

In examining the distributions of the dimensions of the scales, the K-S normality test was applied and the skewness-kurtosis values were examined.

Table 3. Descriptive Statistics and eliability of the Scales

Scales	**n**	**X̄**	**SD**	**Skewness**	**Kurtosis**
Bullying	129	2.4778	1.09	.680	-.552
Job Satisfaction	129	3.5767	1.06	-.699	-.243
Intention to leave job	129	2.7016	.866	.452	-.102

Table 3 summarizes descriptive statistical values for the scales used in the study. As it is seen on the table, the skewness and kurtosis values (lowest = -.102, highest = .933) of bullying, job satisfaction and intention to leave scores are between +1.0 and -1.0. Tabachnick and Fidell (2013) state that the kurtosis and skewness values being between these values is evidence that there is no excessive deviation from normality in the distribution. In this context, since the skewness and kurtosis values of the study met this condition, parametric tests were used in the analysis of the data.

Since the validity and reliability analysis were done for the scales used in the study, only confirmatory factor analysis was applied; thus, it was aimed to show that the scale structure obtained with the new data set continued to be preserved. At the same time, Cronbach's Alpha reliability coefficient was calculated to evaluate the reliability of the total scores obtained with the new data set.

Table 4. Confirmatory Factor Analysis fit indices for the scales used in the study

	RMSEA	NFI	CFI	IFI	TLI	CMIN	CMIN/df	Cronbach Alfa
Bullying	0,09	0,85	0,90	0,91	0,90	426,748	2,092	0,966
JS	0,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,418	0,284	0,874
ITL	0,00	0,99	1,00	1,00	1,00	0,469	0,235	0,401

According to the confirmatory factor analysis shown on Table 4, it was determined that the scales used in the study were significant at the p<0.001 level according to the structural equation model result and that the items forming the scales were related to the scale structures. According to the single-factor model confirmatory factor analysis results for bullying, when the goodness of fit indexes were examined; RMSEA 0.09; CFI 0.90; $\chi 2$ was found to be at an acceptable level with the values of 426.748 (p<0.001).

According to the single-factor model confirmatory factor analysis results for job satisfaction, when the goodness of fit indexes were examined; RMSEA 0.00; CFI 1.00; $\chi 2$ was found to be at an excellent level with the values of 1.418 (p<0.001).

According to the single-factor model confirmatory factor analysis results for intention to leave, when the goodness of fit indexes were examined; RMSEA 0.00; CFI 1.00; $\chi 2$ was determined to be at an excellent level with a value of 1.418 (p<0.001).

Reliability analysis was conducted to test the consistency of the scales applied in the study according to the responses given by the participants. Bullying scale is very reliable with a Cronbach alpha reliability coefficient of 0.966. Job Satisfaction scale is highly reliable with a Cronbach alpha reliability coefficient of 0.874. The Intention to Leave scale is low with a Cronbach alpha reliability coefficient of 0.401.

Table 5. Correlation Relationship between scales

Variables	**1**	**2**	**3**
1. Bullying	1.00		
2. Job Satisfaction	-.291*	1.00	
3. Intention to leave job	.677*	-.253*	1.00

*p<.01

Table 5 indicates that there is a significant relationship between all 3 variables. It was found negative and at a low level (r= -.291; p<.01) between bullying and job satisfaction; positive and at a medium level (r= .677; p<.01) between bullying and turnover; and negative and at a low level (r= -.253; p<.01) between job satisfaction and turnover.

Table 6. Linear Regression Analysis Summary between Bullying and Job Satisfaction Variables

Variables	β	S.H.	St. β	t	p
Constant	3,553	0,327		10,876	<0,001*
JS	-0,301	0,088	-0,291	-3,433	0,001*
F:11,788 and p<0,001		R^2:0,085 and Adjusted R^2:0,078			

**JS: Job satisfaction*

Table 6 shows Linear Regression analysis that was applied to investigate the effect of individuals' JS scores on their bullying total scores. ANOVA test was applied to test the model significance and it was determined that the established regression model was significant (F=11.788 and p<0.001). The rate of explanation of the change in the dependent variable by the independent variable in the model was 7.8%. When there is no effect of any variable in the

model, the Bullying total score average is expected to be 3.553. The regression coefficient for JS was calculated as -0.301 and was found to be statistically significant (p<0.05). A one-point increase in JS decreases the Bullying average by 0.301 points.

Table 7. Linear Regression Analysis Summary between Bullying and Intention to Leave Variables

Variables	β	S.H.	St. β	t	p
Constant	0,158	0,235		0,674	0,502
ITL	0,859	0,083	0,677	10,367	<0,001*
F:107,479 and p<0,001		R^2:0,458 and Adjusted R^2:0,454			

*p<0,05, ITL: Intention to leave, S.E.: Standard Error and St.: Standard

Table 7 shows Linear Regression analysis that was performed to investigate the effect of individuals' ITL scores on their total bullying scores. ANOVA test was applied to test the model significance and it was determined that the established regression model was significant (F=107.479 and p<0.001). The independent variable in the model explained the change in the dependent variable by 45.4%. The regression coefficient for ITL was calculated as 0.859 and was found to be statistically significant (p<0.05). A one-point increase in ITL increases the Bullying average by 0.859 points.

Figure 1. Scatter Plot for Bullying, JS and ITL relationship

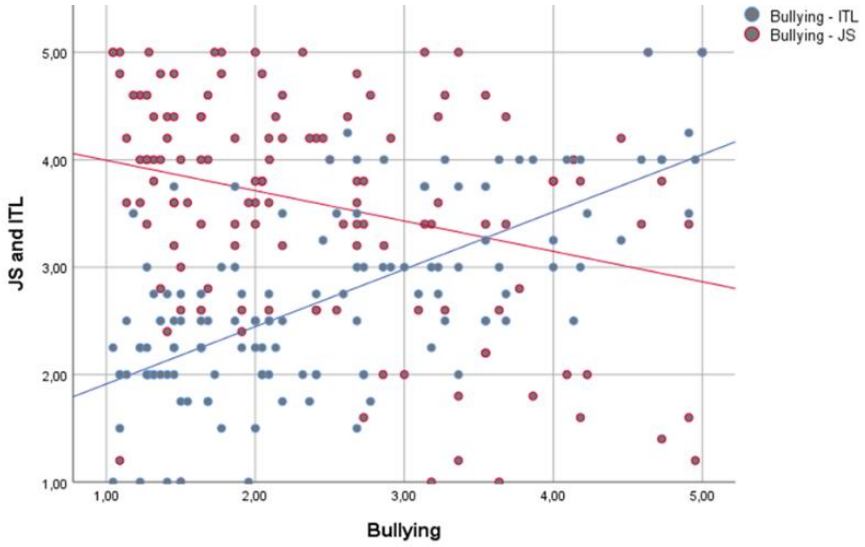

In addition to correlation and regression analyses explained above, the scatter plot shown on Figure 1 also summarizes the direction, strength and linearity of the association between variables.

Conclusion

This study examined the effect of being bullied and how it effects job satisfaction and intention to leave among culinary interns. While there is a weak relationship between exposure to bullying and job satisfaction among interns; it appears to have a significant impact on the intention to leave the job.

Considering the results of this study, it is observed that exposure to bullying among university students doing internships in the kitchen increased their intention to leave the job, although it did not have a prominent effect on their job satisfaction levels. This situation, that is, low effect on job satisfaction, may be due to the fact that internship is perceived as a transient, short-term employment; or simply because students are still at the beginning of their careers

and studying culinary profession by their own choice and desire. However, it seems that they do not have the same positive attitude towards working in an environment where bullying is present.

Several previous studies (Ramsey, 2002, p. 3; Bano and Malik, 2013, p. 618; Chen and Wang, 2019, p. 2034; Shehawy, 2022, p. 1627; Oflaz and Polat, 2023, p. 258) hypothesized that bullying would have a significant effect on job satisfaction and the current research also supports this assertion. Similarly, bullying was found to have negative outcomes on intention to leave (Na and Jeon, 2010, p. 37; Bloisi, 2012, p. 447; Bohle, Knox, Noone, Mc Namara, Rafalski, Quinlan, 2017, p. 446; Smith et al., 2021, p. 299; Van Der Wal et al., 2021, p. 517). While bullying is a common problem in the commercial kitchen, research on intern chefs was limited. By focusing on a specific segment of the food and beverage industry employees, the current research assessed its impact on job satisfaction and turnover intentions among these temporary staff in the commercial kitchen.

Based on these findings, some suggestions can be developed. First of all, kitchen managers can benefit from the results of this study. They can try to minimize the turnover rate of kitchen employees as much as possible; starting from the trainee level. At this point, they can bring the working conditions to the desired level by ensuring the desired division of labor in the kitchen. The role of head chef is considered crucial for harmony in the kitchen. To reduce interns' uncertainty and stress, chefs must keep communication channels open for continous feedback from staff who is not only new to the place but to the profession as well. Additionally, management could foster increased loyalty by using definite job descriptions to alleviate role conflict and ambiguity as part of a concrete training strategy. They can also make interns understand the hierarchy structure and order in the kitchen. Effective ethical management and leadership development could be fostered with a clear written procedure that is translated into action plans.

In future studies, comparing full-time employees and interns in the context of the same variables may contribute to the literature in terms of improving both theoretical and managerial practices. This study was conducted with university students in Izmir who is studying gastronomy at bachelor’s degree. Conducting similar studies in different provinces or regions with a larger sample size could provide opportunities for comparison as well.

References

Agervold, M. (2009). The significance of organizational factors for the incidence of bullying. *Scandinavian Journal of Psychology*, 50, 267–276.

Avtgis T. A. (2000). Unwillingness to Communicate and Satisfaction in *Organizational Relationships. Psychological Reports*. 87(1), 82-84

Avcı Taşkıran, T., Gürbüz, B. (2022). İşyeri zorbalığı ve algılanan stresin örgütsel bağlılığı yordama gücü, Gürbüz, B., Güngörmüş, H. A. (Ed.) *3. Uluslararası Rekreasyon ve Spor Yönetimi Kongresi Bildiri Kitabı*, (p. 342-343), Manavgat, Antalya.

Aydın, O., Öcel, H. (2009). İşyeri zorbalığı ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 12(24), 94-103.

Baillien, E., Rodriguez-Munoz, A., Van den Broeck, A., De Witte, H. (2011). Do demands and resources affect target's and perpetrators' reports of workplace bullying? A two-wave cross-lagged study. *Work & Stress*, 25(2), 128-146.

Bano, S., Malik, S. (2013). Impact of workplace bullying on organizational outcome. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 7(3), 618-627.

Bloisi. (2012). *Bullying and negative behaviour in commercial kitchens*. (Unpublished Ph.D. thesis). University of Manchester Institute of Social Sciences, Manchester.

Bloisi, W. (2021). *Workplace bullying and negative behaviour in the hospitality industry*. D'Cruz, P., Noronha, E., Keashly, L., Tye-Williams, S. (Eds). *Special Topics and Particular Occupations, Professions and Sectors*, (4th Edition, p. 501-528). Singapore: Springer.

Bohle, P., Knox, A., Noone, J., Mc Namara, M., Rafalski, J., Quinlan, M. (2017). Work organisation, bullying and intention to leave in the hospitality industry. *Employee Relations*, 39(4), 446-458.

Chen, H. T., Wang, C. H. (2019). Incivility, satisfaction and turnover intention of tourist hotel chefs: Moderating effects of emotional intelligence. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(5), 2034-2053.

Einarsen, S. V., Hoel, H., Zapf, D., Cooper, C. L. (2020). *The concept of bullying and harassment at work: The European tradition*. Einarsen, S. V., Hoel, H., Zapf, D., Cooper, C. L (Eds). *Bullying and harassment in the workplace* (3rd Edition, p. 3-53). CRC press.

Einarsen, S., Hoel, H., Notelaers, G. (2009). Measuring exposure to bullying and harassment at work: Validity, factor structure and psychometric properties of the Negative Acts Questionnaire-Revised. *Work & stress*, 23(1), 24-44.

Einarsen, S., Skogstad, A. (1996). Bullying at work: Epidemiological findings in public and private organizations. *European journal of work and organizational psychology*, 5(2), 185-201.

Gillen, P. A., Sinclair, M., Kernohan, W. G., Begley, C. M., Luyben, A. G. (2017). Interventions for prevention of bullying in the workplace. *Cochrane database of systematic reviews*, (1), 1-59.

Glambek, M., Matthiesen, S. B., Hetland, J., Einarsen, S. (2014). Workplace bullying as an antecedent to job insecurity and intention to leave: a 6-month prospective study. *Human Resource Management Journal*, 24(3), 255-268.

Hackman, J. R., Oldham, G. R. (1975). Development of the Job Diagnostic Survey. *Journal of Applied Psychology*, 60(2), 159–170.

Hauge, L. J., Skogstad, A., Einarsen, S. (2011). Role stressors and exposure to workplace bullying: Causes or consequences of what and why? *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20(5), 610-630.

Hoel, H., Cooper, C. L., Einarsen, S. V. (2020). *Organizational effects of workplace bullying.* Einarsen, S. V., Hoel, H., Zapf, D., Cooper, C. L (Eds). *Bullying and harassment in the workplace* (3rd Edition, p. 209-234). CRC Press.

IBM Corp. Released (2017). IBM SPSS Statistics for Windows, Version 25.0. Armonk, NY: IBM Corp.

Johns, N., Menzel, P. J. (1999). " If you can't stand the heat!"... Kitchen violence and culinary art. *International Journal of Hospitality Management*, 18(2), 99–109.

Kim, K. H., Roh, E. Y., Kim, Y. J., Spralls, S. A. (2020). Bullying in Korean hotel restaurant kitchens: why is everybody always picking on me? *Employee Relations: The International Journal*, 43(1), 337-351.

Lange, S., Burr, H., Conway, P. M., Rose, U. (2019). Workplace bullying among employees in Germany: prevalence estimates and the role of the perpetrator. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 92, 237-247.

Lapierre, L. M., Spector, P. E., Leck, J. D. (2005). Sexual versus nonsexual workplace aggression and victims' overall job satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Occupational Health Psychology,* 10 (2), 155–169.

Mikkelsen, E. G., Hansen, Å. M., Persson, R., Byrgesen, M. F., Hogh, A. (2020). *Individual consequences of being exposed to workplace bullying.* Einarsen, S. V., Hoel, H., Zapf,

D., Cooper, C. L (Eds). *Bullying and Harassment in the Workplace*, (3rd Edition, p. 163-208). CRC Press.

Na, T. K., Jeon, I. H. (2010). The effects of workplace bullying on job satisfaction and turnover intention of kitchen employee in family restaurant. *Culinary science and hospitality research*, 16(5), 37-49.

Nielsen, M. B., Einarsen, S. V. (2018). What we know, what we do not know, and what we should and could have known about workplace bullying: An overview of the literature and agenda for future research. *Aggression and Violent Behavior*, 42, 71-83.

Nielsen, M. B., Tangen, T., Idsoe, T., Matthiesen, S. B., Magerøy, N. (2015). Posttraumatic stress disorder as a consequence of bullying at work and at school. A literature review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 21(1), 17–24.

Oflaz, M., Polat, E. (2023). İşyeri zorbalığı ve iş tatmininin iş stresi üzerindeki etkisi: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 258-280.

Ortega, A., Høgh, A., Pejtersen, J. H., Olsen, O. (2009). Prevalence of workplace bullying and risk groups: A representative population study. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 82, 417-426.

Öcel, H. (2011). İşyeri zorbalığı ve fiziksel rahatsızlık belirtileri: Adil dünya inancının düzenleyici rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 26(68), 76-86.

Parvin, M. M., Kabir, M. N. (2011). Factors Affecting Employee Job Satisfaction of Pharmaceutical Sector. *Australian Journal of Business and Management Research*. 1(9): 113-123.

Rai, A., Agarwal, U. A. (2018). A review of literature on mediators and moderators of workplace bullying: Agenda for future research. *Management Research Review*, 41(7), 822-859.

Ramsey, D. (2002). Bullies in the workplace. *Supervision*, 63(3), 3-5.

Rosin, H. M., Korabik, K. (1991). Workplace variables, affective responses, and intention to leave among women managers. *Journal of Occupational Psychology*, 64(4), 317-330.

Sansone, R. A., Sansone, L. A. (2015). Workplace bullying: a tale of adverse consequences. *Innovations in Clinical Neuroscience*, 12(1-2), 32.

Seyrek, İ. H., İnal, O. (2017). İşten ayrılma niyeti ile ilişkili faktörler: bilgi teknolojisi çalışanları üzerine bir araştırma. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1(1), 43-62.

Shehawy, Y. (2022). Current workplace issues and behaviours in tourism and hospitality: Moderating role of empowering leadership. Current Issues in Tourism, 25(10), 1627-1648.

Shukla, N., Singh, S. (2020). Study of Workplace Bullying. *OJAS*, January-June 2020, 31-37.

Smith, R. A., Kitterlin-Lynch, M., Pierre, Y., Moreo, A. (2021). Exploration of workplace bullying in the foodservice industry. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 20(2), 299-317.

Şeşen, H. ve Basım, N. (2010). Çalışanların adalet algısının örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi: iş tatmininin aracılık rolü. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 37, 171-193.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics* (7th Edition, p. 497-516). Boston, MA: Pearson.

Taylor, H. (2000). The Difference between Exercisers and Non-exercisers on Workrelated Variables. *International Journal of Stress Management*, 7 (4), 307-309.

Tanrıöver, U. (2005). *The Effects of Learning Organization Climate and Self Directed Learning on Job Satisfaction, Affective Commitment and Intention to Turnover*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Van den Brande, W., Baillien, E., De Witte, H., Vander Elst, T., Godderis, L. (2016). The role of work stressors, coping strategies and coping resources in the process of workplace

bullying: A systematic review and development of a comprehensive model. *Aggression and Violent Behavior*, 29, 61-71.

Van Der Wal, C., Nisbet, S., Haw, J. (2021). A qualitative exploration of the causes and consequences of workplace bullying in the Australian hospitality industry. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 22(5), 517-538.

Verkuil, B., Atasayi, S., Molendijk, M. L. (2015). Workplace bullying and mental health: A meta-analysis on cross-sectional and longitudinal data. *PLoS One*, 10(8), 1-16.